

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

84. ÉVFOLYAM

1950 1—4. SZ.

BUDAPEST, 1951

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST VIII. PUSKIN-UTCA 26

84. ÉVFOLYAM. 1950. 1—4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

FŐSZERKESZTŐ:

ANDICS ERZSÉBET

FELELŐS SZERKESZTŐ: EMBER GYÖZŐ

SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: HANÁK PÉTER

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BENDA KÁLMÁN, BOLGÁR ELEK, CZÓBEL ERNŐ, KOSÁRY DOMOKOS, LÉDERER EMMA,
MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, P. ZSIGMOND PÁL,
RÉTI LÁSZLÓ, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A SZÁZADOK 1950-es ÉVFOLYAMÁNAK TARTALMA

TANULMÁNYOK:

<i>Kovács Endre</i> : Bem József és a magyar szabadságharc	1
<i>Réti László</i> : A Bethlen-Peyer paktum	37
<i>Elekes Lajos</i> : Hunyadi hadserege	85
<i>Kardos Tibor</i> : A huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakításában	121
<i>Szabó István</i> : A hajdúk 1514-ben	178
<i>Kató István</i> : A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdéséről	199
<i>Mérei Gyula</i> : Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez	235
<i>N. Kalinin</i> : A müncheni egyezmény és az angol munkáspárti vezetők áruló szerepe	299

KÖZLEMÉNYEK:

<i>H. Balázs Éva</i> : A váradi püspökség jobbágynak megmozdulása a 18. század közepén	320
<i>S. Sándor Pál</i> : Adatok a parasztság kisajátításáról és mozgalmairól az abszo- lutizmus korszakában (1849—1867)	333
<i>Sándor Vilmos—Kolossa Tibor</i> : Magyarország államkölsőneinek történetéből... ..	354
<i>Balázs Béla</i> : A klerikális reakció tevékenysége a fehérterror idején	379

SZEMLE:

<i>L. Berija</i> : A kaukázusontuli bolsevik szervezetek történetének kérdéséhez (ism. H.—E.)	402
<i>Ember Győző</i> : Az 1848/49-i minisztérium levéltára (ism. <i>Borsa Iván</i>)	410
<i>Balcescu</i> : Válogatott írásai (ism. <i>Dolmányos István</i>)	411
<i>Székel—Geréb</i> : A magyar parasztháborúk irodalma 1437—1514. (ism. <i>Karácsonyi Béla</i>)	415
<i>Kézírtos források az Országos Széchényi Könyvtárban 1789—1867.</i> (ism. <i>Paulinyi Oszkár</i>)	320
<i>A. M. Pankratova</i> : A Szovjetunió Története (ism. <i>G. N. Anpilogov</i>)	424
<i>W. Bredel</i> : Ernst Thälmann (ism. <i>Komját Irén</i>)	430
<i>Velká Rijnová</i> : Socialistická Revoluce a naše národní svoboda (ism. <i>Kovács Endre</i>)	433
<i>A Román Népköztársaság Történetészeinek Konferenciája</i> (ism. <i>I. Tóth Z.</i>)	437
<i>Mihail Roller</i> : Dokumentumok a munkásmozgalomból (ism. <i>Csatári Dániel</i>) ...	439
<i>Жак Натан</i> : Българското възраждане (ism. <i>Perényi József</i>)	442
<i>Babeuf</i> : Válogatott írásai (ism. <i>Török Noémi</i>)	445
<i>A. Marty</i> : Felkelés a Fekete-tengeren (ism. <i>Kulcsár Zsuzsanna</i>)	447
<i>R. Palme Dutt</i> : A Brit Birodalom válsága (ism. <i>Incze Miklós</i>)	450
<i>H. Haywood</i> : Az amerikai négerkérdés (ism. <i>Haraszi Éva</i>)	456

KRÓNIKA	462
---------------	-----

РЕЗЮМЕ — RESUMÉE	474
------------------------	-----

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

84. ÉVFOLYAM

1950 1—4. SZ.

BUDAPEST, 1951

A SZÁZADOK TARTALOMJEGYZÉKE

<i>Babeuf</i> : Válogatott írásai (ism. <i>Török Noémi</i>)	445
<i>Balázs Béla</i> : A klerikális reakció tevékenysége a fehér terror idején.....	379
<i>II. Balázs Éva</i> : A váradi püspökség jobbágynak megmozdulása a 18. század közepén	320
<i>Balcescu</i> : Válogatott írásai (ism. <i>Dolmányos István</i>)	411
<i>Berija L.</i> : A kaukázusontúli bolsevik szervezetek történetének kérdéséhez (ism. <i>H. E.</i>)	402
<i>Bredel W.</i> : Ernst Thälmann (ism. <i>Komjál Irén</i>)	430
<i>Dutt R. Palme</i> : A Brit Birodalom válsága (ism. <i>Incze Miklós</i>)	450
<i>Elekes Lajos</i> : Hunyadi hadserege	85
<i>Ember Győző</i> : Az 1848/49-i minisztérium levéltára (ism. <i>Borsa Iván</i>).....	410
<i>Haywood, H.</i> : Az amerikai négerkérdés (ism. <i>Haraszi Éva</i>)	456
<i>Kalinin N.</i> : A müncheni egyezmény és az angol munkáspárti vezetők áruló szerepe	299
<i>Kardos Tibor</i> : A huszita mozgalmak és Hunyadi Mátyás szerepe a magyar nemzeti egyház kialakításában	125
<i>Kató István</i> : A magyar jakobinus-mozgalom néhány kérdéséről	199
Kézírtas források az Országos Széchényi Könyvtárban 1789—1867. (ism. <i>Paulinyi Oszkár</i>)	420
<i>Kovács Endre</i> : Bem József és a magyar szabadságharc	1
<i>Marty A.</i> : Felkelés a Fekete-tengeren (ism. <i>Kulcsár Zsuzsanna</i>)	447
<i>Mérei Gyula</i> : Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez	235
<i>Hamann, Jak</i> : Българското възраждане (ism. <i>Perényi József</i>)	442
<i>Pankratova A. M.</i> : A Szovjetunió története (ism. <i>G. N. Anpilov</i>)	424
<i>Réti László</i> : A Bethlen—Peyer-paktum	37
<i>Roller Mihail</i> : Dokumentumok a munkásmozgalomból (ism. <i>Csatári Dániel</i>)	439
A Román Népköztársaság Történetéinek Konferenciája (ism. <i>I. Tóth Z.</i>)	437
<i>S. Sándor Pál</i> : Adatok a parasztság kisajátításáról és mozgalmairól az abszolutizmus korszakában (1849—1867)	333
<i>Sándor Vilmos—Kolossa Tibor</i> : Magyarország államkülsőneinek történetéből.....	354
<i>Szabó István</i> : A hajduk 1514-ben	178
<i>Székely—Geréb</i> : A magyar parasztháborúk irodalma 1437—1514. (ism. <i>Karácsonyi Béla</i>)	415
<i>Velká Řijnová</i> : Socialistická Revoluce a naše národní svoboda (ism. <i>Kovács Endre</i>)	433

BEM JÓZSEF ES A MAGYAR SZABADSÁGHARC

Bem József halálának századik évfordulóján a magyar dolgozó nép a nemzet nagyjainak kijáró hálás elismeréssel adózik szabadságharcunk eme nagy hőse emlékének. Mert Bem nem pusztán egyike az 1848-as forradalom számos tábornokának, hanem sok tekintetben megismerésítője is azoknak az eszméknek, amelyek szabadságharcunkat valóban a nemzeti függetlenségért és a társadalmi haladásért folytatott küzdelem egyik fontos, történelmi jelentőségű szakaszává avatták. A forradalom katonája ő, akit a történelmi események sodró árama emel a politikai tudatosság mind magasabb fokára s akit e kettős helytállás: a katonai és politikai tisztánlátás erénye avat valóban forradalmi harcosná.

A varsói katonai iskola padjaitól Osztrólenkán s a hosszú emigráción át a forradalmi Bécsbe, majd innen egyenesen Kossuth táborába vezet a hős lengyel tábornok útja — beszédes bizonyítékaul annak, hogy a lengyel nép a nemzetközi reakcióval vívott harcokban valóban a forradalom nemzetközi katonájaként harcolt Európa legkülönbözőbb csatáterein. A fejlődés, melynek Bem életében vitathatatlan jeleit látjuk, nem volt mentes tévedésektől, kisiklásoktól, ám végső fokon odavezetett, ahol a népek szabadsága eldőlt: a forradalmi harcok színterére, Bécs barrikádjaira és Erdély csatátereire. Dicsőséges harcok és győzelmek során át a magyar nép bámuló szeretetétől, Kossuth nagyrabecsülésétől és Petőfi rajongó csodálatától kísérve, valóságos diadalút volt ez, melynek ma sincs vége. A népszabadság katonája, akinél hősiesebben honfitársai közül egy sem verekedett a szabadságért — tegyük hozzá: a közös szabadságért —, ma, száz évvel halála után, a nemzet emlékeztében egyenesen Petőfi és Kossuth mellett kap helyet, s példája világító jelképévé lesz néphadseregünk katonáinak.

Amikor Bem tábornok 1848 novemberében Galicián és a forradalmi Bécsen keresztül Kossuth pozsonyi táborába érkezik, már egy eseményekben gazdag élet van mögötte, — egy hosszú katonai pálya, amely a napoleoni harcok időszakában kezdődik és a lengyel nemzeti fölkelés emlékeztető csatáiban: az iganiei és az osztrólenkai ütközetekben arat világraszóló sikereket. Bem neve akkorára már Európaszerte egybekapcsolódik a lengyel szabadságharc ügyével. Az 1830—31-es évi lengyel nemzeti fölkelésnek alig akad még egy olyan kitűnő katonája, mint Bem, „Osztrólenka véres csillaga”, ahogy Petőfi is nevezte és a lengyel emigrációnak is kevés olyan hű hazafiát ismerjük, akit annyira áthatott volna az elvesztett szabadság visszaszerzésének vágya, mint őt. A cári rendszerrel való szembenállásának már a 20-as években meggyőző bizonyítékát adja, mert 1822-ben, a Lukaszinski Valérián vezette alatt álló szabaddómíves jellegű katonai összeesküvésben való részvétellel vádjával letartóztatják, a hadosztálytörvényszék lefokozza és égvégi börtönre ítéli el. Katonai pályafutása, mely a Napoleon Oroszország elleni hadjáratában indult el s amelynek kiemelkedő állomása volt 1813-ban a becsületrend keresztjének elnyerése, egy időre megszakadt az összeesküvésben való részvétel következtében. A fiatal Bem mindamellett inkább jelentős katonai felkészültségével, a haditudománnyal iránti különleges rokonszenvével, alapos műszaki ismereteivel kelt érdeklődést maga iránt. A Congrave-féle gyújtórakétákról írott szakmunkájában (1820) még nyomát sem találjuk annak, hogy

a szerző társadalmi problémákkal is foglalkozik. E tudományos jellegű munkásságot folytatja az összeesküvésben való részvétel miatt ráért büntetés kitöltése után is, amidőn „egészségi okokból” szakít a hadsereggel, rokona galíciai birtokon gazdálkodik és a gőzgépekről készít dolgozatot (1827).

Katonai hírnevét kétségtelenül az 1830–31-es fölkelésben való részvétele alapozta meg. Az a körülmény, hogy teljes katonai tudásával, haláltmegvető bátorsággal állott a fölkelő csapatok oldalára, már egymagában is a *lengyel nemzeti szabadságmozgalommal való összeforrottságára utal*. Az a mágnásosztály ugyanis, mellyel a polgári történetírás később olyan szívesen hozta összefüggésbe Bem Józsefet, köztudomásúan az első pillanattól fogva ellenségesen állott szemben a nép megmozdulásával, szabotálta azt és a fegyveres fölkelést erőnek-erőjével a cári kormányzattal való alkudozás mezejére iparkodott terelni. A varsói kadétok november 29-i felhívására Varsó arisztokratáinak és gazdag polgárainak ablakai egytől-egyig csukva maradtak; a lengyel mágnásosztályt borzongás fogta el arra a gondolatra, hogy mi lesz, ha a forradalom sikerül, ha a parasztság a saját urai ellen fordítja a fegyvert. A hadseregben is megmutatkozott az arisztokráciának ez a szembenállása. A lengyel fölkelést, mint Engels megállapította,¹ nem a cári hadsereg túlereje nyomta el, nem az erők megfogyatkozása volt a döntő baj, hanem a fölkelés vezérkarának belső defetizmusa, az a félelem, mellyel a vezérkar a saját várható győzelmére tekintett, az általános jobbágyfölkeléstől való aggodás.

Bem 1831. március 10-én érkezik Varsóba; ahol őrnagyi rangban a 4. lovas üteg parancsnokságát veszi át. Bátorsága imponál; *ő az a tiszt, aki nem ismer félelmet, fáradságot és semmibe sem veszi a halált*. Az iganiei csatában (ápr. 10) rendkívül nehéz feltételek mellett bizonyítja be tűzéri képességeit; egyike volt a csata azoknak a katonai sikereknek, amelyeknek a helyes kihasználása erősen befolyásolhatta volna a harc végső kifejlődését. A legteljesebb elismerést azonban a küzdelem egyik döntő etapja, az osztrolenkai csata (május 26) szerezte meg neki.² A Narev folyó mellett lefolyt hosszú és véres harc utolsó fejezeteként „a csata utolsó óráiban 3–4 jelentéktelen üteg és Bem hősi ütege egymagában tartották fenn az egész ellenséges hadsereg és tűzérő támadását”.³ Bem ütegeinek és a megmaradt jelentéktelen lengyel gyalogságnak hősi kordonja *halálán batorsággal száll szembe a Narev folyón átkelő ellenséges ütegekkel s az ellenséget abba a tévedésbe ejtette, hogy erős arcvonal áll előtte*, nem pedig — mint ahogy a valóságban volt — egy megvert hadsereg. Bem ütege az utolsó pillanatig állta 80 ágyú tűzét, miközben háta mögött a lengyel hadsereg ismét rendeződni tudott. Ha akkor az ellenség több eréllyel s intuícióval lép fel, könnyen sétverhette volna a lengyel hadsereg maradványait; hogy ez nem következett be, Bem bátor támadásának volt köszönhető. A narevi híderő folyó harcban a lengyel vezér elsőízben mutatta meg hihetetlen vakmerőségét, személyi helytállását, azokat az erényeit, amelyek miatt katonái rajongtak érte, s amelyeknek olyan ragyogó példáit adta később, az erdélyi hadjárat során. Marx és Engels teljes elismeréssel szólnak Bemnek az osztrolenkai csatában tanúsított hősi helytállásáról:⁴ „Azzal a katonai képességgel és keménységgel, amellyel a sokkal nagyobb számú orosz ütegek ellen harcolt” valóban kiérdemelte „Osztrolenka véres csillagá”-nak építetönját. 1831. július 22-én nevezték ki tábornokká.

A lengyel arisztokrata tisztikar tagjai mindent elkövettek, hogy a fegyveres fölkelést minél gyorsabban likvidálják és a lengyel szabadságharc ügyét

¹ Marx—Engels: Gesamtausgabe. VI. k. 412—413. I.

² Részletes leírását adja W. Tokarz: Bitwa pod Ostrołęką. Poznań, 1922.

³ Zamojski levele Czartoryskihoz 1831 május 28-án. Lásd: W. Tokarz i. m.

⁴ Marx—Engels: Bem. New American Cyclopaedia III. k. 112—114. I. 1858.

a cári udvarral való alkudozások terére vigyék át. *Bem élesen ellenállott ennek a defetista hangulatnak.* A moldini haditanácsban, ahol a hadsereg fővezérségét kellett megállapítani, Rybinski után ő kapta a legtöbb szavazatot. A szeptember 23-i slupniai fegyverletétel idején *őt tábornoktársával együtt a leghatározottabban ellenzi a kapitulációt,* majd amikor a lengyel hadsereg szétcsése közvetlenül fenyeget, mindent elkövet arra, hogy a hadsereget a katonai formációk megőrzésével lehessen külföldre vinni s ott *újból ütőképessé szervezhesse.* Nem hajlandó elbinni, hogy a fölkelés katonai leverésével valóban vége volna a lengyel nemzet szabadságküzdelseinek. A kilátásba helyezett amnesztia elfogadása ellen nyilatkozik; célja az, hogy a megvert sereget Franciaországba vigye s újjászervezze.

A franciaországi emigrációban nem képes kívül maradni azoknak a politikai és személyi sűrűlódásoknak a körén, amelyek a lengyel emigránsok életét jellemzik. A nyugatra emigráló lengyel nemesség egy része magával vitte a novemberi fölkelés kudarcának tapasztalatait s az emigrációban kinyílt a szeme, észrevette a fölkelés kudarcának közvetlen okait, észrevette — többek között — a parasztkérdés döntő fontosságát.⁵ De volt a lengyel nemességnek egy másik része, amely a fölkelés elbukásából semmit sem tanult, amely híven megőrizte régi gondolkodását. És ahogy az emigránsok hatalmas áradata előzőli Franciaországot, úgy mélyül a két politikai tábor közti ellentét. A lengyel emigráció élete nemcsak a régi dicsőség emlékein való málázás és a megnehezült élet nyomorult vegetációja közepette telik el, hanem a nemzeti szabadság gondolata körüli aktív harcokban is. E harc a lengyel társadalom életében első alkalommal folyik politikai pártok formájában. A lengyel demokratikus gondolat a czartoryszkizmussal és a novemberi fölkelés vezető embereivel folytatott mindennapi harcokban alakult ki.

A lengyel emigráció belső harcában rendkívül élesen került egymással szembe a demokratikus és a reakciós arisztokrata tábor. A demokratikus eszméket képviselő lengyel kisnemeselek politikai tömörülése, a Towarzystwo Demokratyczne 1832-től egyesíti magában mindazokat a valóban demokratikus erőket, amelyek az alapvető feladatot a néppel való kapcsolat megteremtésében s a parasztkérdés megoldásában látják. A társaság 1836-ban kiadott híres manifestuma első ízben ad határozott hangot annak a felismerésnek, hogy a lengyel fölkelés kudarcáért elsősorban a nemesség felelős; az 1830-ás fölkelés legfőbb hibája az, hogy nem volt demokratikus. A Lelewel-vezette demokratikus tábor ünnepélyesen hirdeti, hogy a parasztot szabaddá kell tenni, véget kell vetni a jobbagyi függés állapotának. A kontinensen kétségtelenül ez volt a leghaladóbb lengyel emigrációs csoport.⁶ Az emigráció adott feltételei között igyekezett kapcsolatot teremteni a francia társadalom haladó erőivel és a lengyel hadsereg népi erővel való felfrissítése lebeggett vezetőinek szeme előtt.

Bemet — kinek legfőbb célja az volt, hogy *honfitársait minél hamarabb erős katonai kötelékekben vezesse vissza hazájuk felszabadítására,* s aki alig várta a pillanatot, hogy igazi katonához illően újból a csatatereken mutassa meg, hogy nemcsak beszélni, hanem cselekedni is tud a hazáért — *lázás munkaszeretete, segíteni akarása sodorja összeütközésbe a Lelewel-féle komité tagjaival, az emigráció demokratikus táborával.* 1833-ban a franciaországi lengyel emigráció tagjaiból légiót akart szervezni Don Pedro trónkövetelő meg-

⁵ A franciaországi lengyel emigráció politikai harcaira és a parasztság problémájához való viszonyára vonatkozólag lásd J. Miller tanulmányát: Kresztjanszki voprosz v programe polszkovo demokratyicseszkovo obszesztva. Voproszi Isztorii 1948. 9. sz.

⁶ Volt a lengyel emigrációnak egy ennél forradalmibb szárnya is, az Angliában működő Lud Polski szervezet.

segítésére. A portugáliai lengyel légió körüli fáradozása hibás koncepció volt. Marx és Engels találoán állapítják meg, hogy „Bem rendkívüli jelleme, melyben a munkaszeretet és a pontos tudomány szeretete egyesült a hajlíthatatlan cselekvési vágygal, ösztönözték őt arra, hogy túlságosan elsietve a dolgot, kalandorjellegű vállalkozásba bocsátkozzék, melynek sikertelensége ütköztetett ellenségei kezébe.”⁷ Marx és Engels tisztán látták, hogy Bem akkor, amidőn honfitársait a portugál légióba kívánja tömöríteni, *valójában hazáján kíván segíteni*, mint ahogy változatos életének minden szakaszában az a gondolat vezette, hogy segítsen nemzetének visszaszerezni az elvesztett szabadságot.

Az emigrációs tábor torzszalkodásai elveszik kedvét a politikai szerepléstől, s ha nemrég még a Napoleón mellett harcoló lengyel légiók dicsőséges példáján hevült és magát egy új Henryk Dambrowskinak érezhette, ki lengyel légió élén segíti hazáját a szabadság felé, most egyre kiábrándultabban kell látnia, hogy a belső viszályok közepette a lengyel katonai erő is egyre inkább felmorzsolódik a franciaországi emigrációban. Az a katonaság, melyet Bem fényes ünneplések között nemrég átmaszírozott Európán, mégis csak szétvert hadsereg volt, mely magában hordozta a bomlás csíráit. Hiába akarta Czartoryski valamiképpen „hasznos munkára” fogni az emigrációt, hasztalan akarta haditudománnyal fölszerelni,⁸ a politikai ellentétek is hozzájárultak ahhoz, hogy az egységes nemzeti hadsereg illúziója mihamar feledésbe merüljön. Bem 1834–1848 között az európai országokban utazgat. Portugáliában, Olaszországban, Hollandiában, Belgiumban tanulmányozza a katonai szervezetek viszonyait *s a társadalmi kérdések sem kerültek el tekintetét*. Hogy annyi év távlatában sem szűnt meg foglalkozni hazája felszabadításának kínzó gondolatával, azt írásaiból tudjuk. 1846-ban Párisban, és 1848-ban Londonban jelent meg a lengyel nemzeti fölkelésről írott tanulmánya,⁹ mely azt bizonyítja, hogy az emigráció évei sem múltak el felettele haszontalanul, politikai fejlődése nem rekedt meg a Czartoryski-féle arisztokrata környezetben, hanem *a lengyel emigráció jobbik felét átható demokratikus eszmék eljutottak hozzá is, megváltoztatták gondolkodását*. Ezzel a belső átalakulással különben nem áll egymagában; a franciaországi lengyel emigráció sorai közt folyó harcban a demokratikus felfogás fokozatosan tért nyert és kiszorította a reakciós nézeteket a közvéleményből, a sajtóból. A demokratikus tábor sajtójának jeliszavai, problémái átmentek a konzervatív lapok hasábjaira is. Így tudatosult például az emigrációban széles körben a parasztkérdés döntő fontossága.¹⁰

Az 1846-ban megjelent tanulmány azt bizonyítja, hogy Bem is észrevette az agrárkérdés elsőrendű jelentőségét. A lengyel fölkelésről írott eme munkájában a megindítandó küzdelem hadászati, szervezeti feltételeiről ír, a katonaság beosztásáról, a vezérek megválogatásáról, a stratégiáról. Ezután felvázolja a felszabadított területeken végrehajtandó első intézkedéseket. *„Azonnal, miután megsemmisítettük az ellenséget, az oszlop parancsnoka összehívja az egész lakosságot, tudomásukra adja, hogy tulajdonul megkapják földjeiket és fölmentik őket mindenféle szolgáltatástól s parancsot ad, hogy ezt a rendelkezést azonnal hajtsák végre.”*

Egészen úgy hangzik ez, mint a Towarzystwo Demokratyczne 1836-os programjának visszhangja. De Bem ugyanebben a munkájában észreveszi azt is, hogy a parasztkérdés megoldásának távolabbi perspektívái is vannak

⁷ Marx—Engels: Bem. New American Cyclopaedia III. k. 1858.

⁸ Czartoryski emigrációbeli tevékenységéről lásd: M. Handelsman: Adam Czartoryski, Warszawa I. k. 1948., II. k. 1949.

⁹ O powstaniu narodowem przez generała Bema, Páris 1846. London 1848.

¹⁰ V. ö. J. Miller i. m.

a keleteurópai népek felszabadításának szemszögéből. Szeme a cári birodalom elnyomott tömegeire irányul. „Ami pedig az oroszországi szociális forradalmat illeti, ilyen mozgalmat a mi fölkelésünk idézhet elő; mert ha megadjuk a tulajdonjogot a mi parasztjainknak és felszabadítjuk őket mindenféle szolgáltatás alól, akkor propagandánk könnyen eljut a moszkvai birtokosok népéhez és megingathatja az egész orosz államot.”

A lengyel parasztság felszabadítása útján forradalmasítani az orosz parasztot, a lengyel nép függetlenségi harcát összekötni a szomszéd népek szociális harcával, íme, ezek Bem gondolatai 1846-ban. Bem itt azokhoz a lengyel demokratákhoz jut el, akik az 1831. évi kudarc után nyomban felismerték, hogy a nemzeti felszabadulás ügye elválaszthatatlan a parasztság ügyétől. A hontalanság keserű környezetében eltöltött hosszú évek az ő szemét is felnyitják; most már maga is tisztában van azzal, hogy a lengyel fölkelés egyik legfőbb hiánya a parasztság kérdésének elhanyagolása volt. Ezért nem álltak a fölkelés mögött tömegek, ezért hiányzott belőle mindaz a társadalmi erő, amelyből a forradalom sikere kisarjadhatott volna. Engels mutatott rá arra, hogy a lengyel fölkelés csak úgy győzhetett volna, ha vezetői össznemzeti fölkelést robbantanak ki mindhárom övezetben; ha a harc nemcsak Lengyelországnak egy kis darabjáért folyik, hanem a fölkelők előtt egy olyan Lengyelország megalkotása lebeg, mely önálló életre képes, valamennyi etnográfiaiilag lengyel területet egy nagy birodalomban egyesíti s amelynek egyúttal kijárata van a Baltikumra is. Az ilyen Lengyelország csak egy felszabadító parasztháború útján jöhetett volna létre, mely egyesítette volna a falut a várossal, a parasztot a demokratikus városi elemekkel. Mindennek feltétele az lett volna, hogy a paraszt földet kapjon.

Bem 1846. évi brosúrája a lengyel nemzeti felkelés ügyét szorosan összeköti az esedékes jobbágyszabadság ügyével. Az agrárkérdés fontosságára a Hôtel Lambert arisztokratái és nemesei is ráébredtek; különösen az 1846-os galíciái események után. A jobbágyszabadság kérdése egész Európában napirenden volt, sőt Lengyelországban a krakkói véres fölkelés után éppen azt látjuk, hogy maga a nemesség az, amely magáévá teszi a parasztság felszabadításának gondolatát, mint ahogy az 1848-as demokratikus eszmének is terjesztője lesz. Am Bemet ezekben az években éppen az választja el az arisztokrata lengyel emigráció tagjaitól, hogy míg azok azért teszik magukévá a parasztság felszabadításának eszméjét, mert félnek a nép „bosszújától”, — addig Bem agyában egy szociális forradalom lehetősége nem remületet, hanem hitet kelt aziránt, hogy éppen a szociális forradalom segítségével sikerül hazáját visszaszereznie. Az arisztokrata emigráció a jobbágyság eltörlésétől a parasztságnak bizonyos mértékű „semlegesítését” remélte. Czar-toryskit, Rzewuskit, Lubomirskit, Dzieńuszyckit és a többi „jó példával” előjáró lengyel mágnást az általános népforgalomtól való rettegés sodorta abba az „örült heroizmus”-ba,¹¹ hogy a maguk birtokán megszüntessék a jobbágyságot. 1848-ban azonban már ez sem volt elég; az agrárkérdés megoldása ekkor már feltételezte a földosztást, amiről természetesen az arisztokraták programjában nem esett szó.

Bem ezekben az időkben már távol volt a Hôtel Lambert arisztokratáinak gondolkodásától. Az elnyomott nép széles felkelésének megszervezésére irányuló vágya vezeti 1848-ban Galiciába, ahol akkoriban az emigráció működésének súlypontja volt s próbálja régi tekintélyének vonzóerejére építve megszervezni az ottani nép nagy felkelését az osztrák elnyomó ellen. Nem

¹¹ Kalina: Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim 1898. 173. 1.

tudjuk, milyen mértékben próbált utat találni a galíciai parasztsághoz, ennek az útnak azonban szükségszerűen göröngyösnek kellett lennie. Az 1848-as galíciai megmozdulásból a parasztság kimaradt.¹² A szabadság eszméje nem talált termékeny talajra ott, ahol a nép régóta megszokta már, hogy kétfelől is ígérgetik neki a szabadságot, az egyik oldalon a hivatalnokok, a másikon a „lengyelek”, — a kormány időnkint egyezséget köt az urakkal s ilyenkor közösen ütik a parasztot. 1848-ban a tisztviselők kitűzték a kokárdákat, fegyvereket osztogattak a felkelők között és a tegnapi bebörtönözöttek győztesként tértek vissza a nemesi udvarokba. Mindez kevés jóval biztatta a parasztokat; az 1846-os felkelést követő megtorlás emléke is elevenen fájt még. Így kevés sikerrel biztattak azok a tárgyalások, melyeket Bem a galíciai nemzeti tanáccsal folytatott a nép megmozdítása érdekében. A huzavona vége az lett, hogy Bem — kit a tanács az összeesküvési tervek abbahagyására szólított fel — *„1848 október 5-én felhívást bocsát ki: fegyverkezésre és a magyar szabadságharc megsegítésére szólítja fel a népet,”*¹³ jómaga pedig *indul Magyarország felé és kiköt Bécsben, ahol nagy szükség van rá. „Az ellen-séget ott kell megverni, ahol éppen kéznél van”* írta a nemzeti felkelésről szóló munkájában s most Bécs a népek szabadságának legveszélyeztetettebb helye.

Bécsbe érkezése előtt a magyar ügy állása felől tájékozódik. Karlsbadban Szirmay, Sáros megye képviselője, ki hírből ismeri Bem hadvezéri tehetségét, a magyar forradalom ügyének igyekszik megnyerni őt.¹⁴ De közben a bécsiek meghívása. Bem előtt a fenyegetett osztrák főváros védelmének megszervezése áll feladatként. Pulszky és Messenhauser egyetértésével Bécsben marad. És bár legközelebbi feladatai minden idejét és energiáját lekötik, *a magyarok megsegítésének ügyét nem téveszti szem elől.* A Bécsbe érkező lengyel ifjakkól szláv légiót szervez a magyar forradalom támogatására.¹⁵

A bécsi nép októberi felkelését megelőző eseményekről: a márciusi, a májusi és az őszi népmegmozdulásokról Engels klasszikus művében¹⁶ találunk kitűnő jellemzést. Itt csak Bem szerepére vessünk rövid pillantást.

A feladat: Bécs védelmének megszervezése volt. Októberben Windischgrätz serege már a birodalom minden részéből nagy segítségekkel bővült, ott állott Bécs fala alatt, hogy Jellasics seregével egyesüljön és a bécsi demokratákat térdre kényszerítse. Október végére, mint Engels írja, már 60 ezer embert vontak össze a döntő támadáshoz s ez a szám az utolsó napokban megközelítette a 70 ezret. Olyan tapasztalt reakciós parancsnokok voltak, mint Windischgrätz, Jellasics és Auersperg.

Bem október 14-én érkezik Bécsbe és ettől kezdve *„mindaz, ami a védelmi felszerelések erősítésére és a forradalmi erők megszervezésére történt, az ő személyes erőfeszítésének volt köszönhető.”*

Engels művében részletes analízist olvashatjuk a bécsi forradalom katonai erőviszonyainak. A feladat, mely Bemre várt, óriási volt. Az egyetemi légiónak, mely katonai szempontból az egyedüli számbajöhető erő volt, mindössze 3—4 ezer jól begyakorlott, lelkes ember állott a rendelkezésére. A nemzetőrség tagjainak csak egy részét lehetett a sáncokra vinni, mivel a családosoakat Bem kímélni akarta. A város védelmezőinek alig volt néhány

¹² Stefan Kieniewicz: Sprawa włościańska w Galicji w 1848, Przegląd Historyczny. 1948. I. k. 96—97. l.

¹³ Magyar Nemzeti Múzeum kéziratára. Bem levelek.

¹⁴ Pulszky F.: Életem és korom, I. k. 392. l.

¹⁵ Lucjan Russjan: Polacy i sprawa polska na Węgrzech w roku 1848—1849. Warszawa 1934. 101. l.

¹⁶ Engels F.: Forradalom és ellenforradalom 1848-ban. II. kiad. Budapest é. n. 121—147. l.

rozoga ágyújuk. Mindezekon kívül a forradalmi erőknek nemcsak a fővárost fenyegető gyűrű ellen kellett harcolniuk, hanem a belső ellenséggel is fel kellett venniük a küzdelmet. A bécsi burzsoázia a márciusi sikerek után visszaesett a munkássággal szemben táplált régi bizalmatlanságába. Érdekei összekötötték az udvarral, a munkássággal szemben viszont félelem töltötte el. A Reichstag, ahol csakúgy, mint a községi tanácsban, a burzsoáziának volt a vezető szerep, a magyarok ellen induló Jehasiácznak tapsolt. „Október 6-a után, írja Engels, a Reichstag és a községi tanács egész története az árulások szakadatlan sorozata”. A demokratikus erők oldalán hiányzott az egységes vezetés; a monarchikus, feudális elemek befolyása megnyilatkozott a hadsereg körében is.

Ilyen körülmények között valóban hősi feladat volt a város védelmének irányítása. És ezt a feladatot Bem, a messziről jött idegen, kinek nevét Bécsben alig ismerték, hallatlan lelkesedéssel vállalta. A marxizmus klasszikusai kiemelik azt a hősiességet, amelyet a bécsi nép Bem vezetése alatt tanúsított. Azokban a napokban, amidőn a nép felkelésének alkalmatlan vezetői, egy Messenhausserrel vagy egy Franciszek Smolkával¹⁷ az élen, a legnagyobb zavarban és stanácstalanságban kapkodtak fűhöz-fához, Bem, a szabadságharcok nagy hadvezére, a forradalmi nép körében magát hamar feltaláló öreg katoná *roppant tisztánlátással és nyugalommal irányítja a város védelmét a a Belvedere kupolájából*, ahol főhadiszállása és kémlelő központja volt. A bizonytalanság és a kétségbeesés általános légkörében, a feléje is folytonosan megnyilatkozó gyanakvások, árulást szavalások közepette *biztosan és önértéken áll s lepattog róla minden gyanú: hősies helytállása eleven écsolat minden bizalmatlanságra*. Bem akkori helyzetét Engels ezekkel a szavakkal jellemzi: „Bem, az egyetlen ember a helyszínen, aki, ha valaki egyáltalán, Bécsen talán megmenthette volna. — egy Bécsben alig ismert idegen, születésére nézve szláv — feladta a dolgot, nem bírva a bizalmatlansággal, amivel mindenki fogadta.”¹⁸

Az udvar október 21-én császári manifesztumot küld a bécsi községi tanácsnak, majd egy újabb proklamációjában a város teljes meghódolását követeli, a fegyverek átadását, az egyetemi légión feloszlatását, a klubok bezárását. A Reichstag válasza a kompromisszumos megoldást javasolta, de miután a megegyezés ezen az alapon sem jött létre, a bécsiiek felkészültek a barrikádharcokra. Bécs külvárosait október 20-án hatalmas barrikádok és árkok védelmezték. Erős barrikádok álltak a Tabor hídon, Leopoldstadtnál. Különösen erős előkészületeket tettek a harcra a külvárosok lakói: a *proletár és élproletár lakosság teljes elszántságot tanúsított a városnak végsőkig való védelmére*.¹⁹ A *bécsi proletáriátus büszkesége az ú. n. Csillagbarrikád a Jägerzeilen területtel: ez volt Bem leghősiesebb harcainak színtere*. Október 25-én bombázták első ízben a várost. Reggel 8 órakor Ramberg tábornok ágyú a Tabor oldaláról elkezdik löni Bécsen. Bem kiváló katonai tehetsége, rettenthetetlen bátorsága, hősi kitartása ezekben a napokban a forradalmi harcos egyszerű erényeit osillogtatják. *Roppant hidegvérrel személyesen vezeti a stergassei barrikádokon a védelmet*. A sűrű ágyútűzben a parancsnoksága alatt harcoló csapatok *habozás nélkül teljesítik* parancsait. A Leopoldstadti körzetben — ahová a felkelő sereg főerői, tehát az egyetemi légión és a mozgógárda csapatai voltak összpontosítva, a barrikád közepén *a bécsiék német és magyar zászló alatt harcoltak*. Engels megjegyzi, hogy a teljesen

¹⁷ Az októberi napokban a Reichstag alelnöke. A forradalmi erők aktív támogatása helyett arra törekedett, hogy Latour felől elhárítsa a veszedelmet és szépszerével „lecsillapítsa” a háborgó tömegeket. Szerepéről lásd: R. Averbuh: Oktyabrszkője vosztanyije v Venye v 1848 godu, Voproszi Isztorii 1948. 10. sz. 90. l.

¹⁸ Engels: Forradalom és ellenforradalom 1848-ban. II. kiad. Bp. 134. l.

¹⁹ Der Radikale 104. sz. Idézi Averbuh i. m. 106. l.

elégtelen védelmi eszközök és a katonai gyakorlat, valamint a szervezettség hiánya mellett a bécsiek hősiiesen viselkedtek. Sok helyen szóról-szóra eleget tettek a Bem vezetése alatt kiadott parancsnak, mely szerint az egyes pontokat az utolsó emberig védelmezni kell. A túlerő azonban nagyon nagy volt, teszi hozzá Engels.

Windischgrätznek a főváros védőihez küldött üzenete nemcsak a város teljes kapitulációját követelte, hanem a barrikádharcosok vezetőinek, köztük Bemnek és Pulszkynak a kiadását is.

Bécs szorongatott védőinek segítséget váró tekintete természetesen irányult azok felé a népek felé, amelyekről a segítség valóban megjöhetett volna. A megsegítés feladata a németekre és a magyarokra várt. „Hol voltak a próba órájában?“, teszi fel a kérdést Engels. Marx lapja, a *Neue Rheinische Zeitung* az egész demokratikus német közvéleményt mozgósította a bécsiek érdekében: felhívásokkal fordult a demokratikus németekhez, segítsenek a bécsieknek. A lap felhívja a bécsi demokratákat, oszlassák fel a Reichstagot, alakítsanak kormányt azokból az erélyes emberekből, akik majd kikiáltják a köztársaságot és elnyomják a köztársaság ellenségeit. A német segítség azonban elmaradt. Reálisabbak voltak azok a remények, melyeket a bécsi forradalmárok a magyar kormány iránt tápláltak. Annál is inkább, mivel Bécs népi tömegeinek október 6-i megmozdulása vette elejét annak, hogy Jellasics csapatai sikerrel vegyék fel a harcot a magyar seregekkel. Így egyenesen kötelessége lett volna a forradalmi magyar kormánynak, hogy — saját érdekében is — megsegítse a bécsieket. A bécsi forradalmárok ugyanis egyéb külföldi segítségre nem számíthattak. Csehországban győzött a kompromisszum szelleme; *Sabináék*, *Fričák*, a radikális demokrata vezérek Windischgrätz prágai győzelme után menekülni voltak kénytelenek.²⁰ Az osztrák birodalom többi részeinek segítsége nem jöhetett számításba és nem számíthatnak a bécsiek magára az osztrák parasztságra sem. A bécsi októberi felkelés egyik legfőbb hiányossága éppen az, hogy nem sikerült bevonnia a harcba a paraszti tömegek.²¹ Kudlich képviselő október 12-én felhívással fordult a vidékhez, minden fegyverképes embert a Landsturmra akart beszervezni. A parasztság bevonása körüli nagy vitákban az egyetemi légio és a demokratikus szervek bizottsága²² elsőként ismerte fel a parasztság szerepének fontosságát; a nép mozgósításával azonban elkéstek, mert Bécs akkor már szorosan körül volt véve császári katonasággal és a császári udvarnak sokkal nagyobb lehetősége nyílt a parasztság közti agitációra, mint a bécsieknek.

Bem és a bécsi forradalmárok számára nem maradt egyéb remény, mint az ohajtott magyar segítség. Bem komoly reményeket fűzött ehhez. Úgy remélte, hogy ezáltal *erélyesen változtathat helyzetén és a felkelők javára fordíthatja az egész hadihelyzetet*. Tervei szerint a magyaroknak kell megszállniuk a *Mar-ahilfe—Lerchenfeld* vonalat, ami lehetővé tenné, hogy fokozatosan visszaszorítsák a kormány csapatait és a Windischgrätz által elfoglalt területeket vissza lehetett volna szerezni.²³ Egy később Kossuthnak átadott memorandumában vázolja is a magyar segítség következtében felmerülő lehetősége-

²⁰ A csehországi események kitűnő összefoglalását lásd: I. Udalcov: K voproszu o revolucijonnom dvizsenyii v Csehii v 1848 g. Voproszi Isztorii 1947. 5. sz. — Továbbá: I. I. Udalcov: Rok 1848 v Čechách. II. vyd. Praha 1950.

²¹ Averbuh: Oktyabrszkoje vosztanyije v Venye v 1848 godu. Voproszi Isztorii 1948. 10. sz. 101. l.

²² A vezető demokratikus lapok munkatársaiból alakult egyesülés volt; szoros összeköttetést tartott fenn a diák- és munkásszervezetekkel. Az 1792—1794 közti francia jakobinusok hagyományainak őrizőjeként a forradalom elmélyítését, a márciusi és májusi bécsi eredmények megszilárdítását követelte. V. ö. Averbuh i. m. 103. l.

²³ Averbuh i. m. 105. l.

ket.²⁴ A magyar kormány azonban késett: hivatalos segélykérésre várt. Csak október 17-én küldte el Windischgrätznek az ultimátumot, melyben azt követeli, hogy fegyverezzék le a horvát sereget, hagyjanak fel Bécs fenyegetésével és e követelések nem teljesítése esetére helyezi kilátásba, hogy átlépi a Lajtát. Windischgrätz válasza után („Lázadókkal nem tárgyalok!”) október 28-án indul csak el a magyar sereg Bécs megsegítésére — de már későn. Október 27-én Windischgrätz intézkedéseket tesz a fővárosnak rohammal való elfoglalására. Október 28-án a belváros utcáin folyik a harc. Ezekben a napokban a felkelők Windischgrätzcel tárgyalnak a kemény megadási feltételek enyhítéséről. Október 30-án jelenti Windischgrätz Olmützbe, hogy Bécs elfogadta a feltétlen kapitulációt és a császári seregek még aznap elfoglalják a várost. Ekkor, az utolsó pillanatban jön a hír, hogy a magyar hadsereg a városhoz közeledik. A régvárt segítség megérkezett! Bécs népét forradalmi lelkesedés önti el: „*Itt vannak a magyarok! Itt van Kossuth!*” Móga tábornok október 28-án 25 ezres sereggel átlépte a Lajtát, 30-án Schwechatnál volt, 2 órára Béctől. De itt a magyar sereg szembetalálta magát Jellasics csapaival s a harcban visszavonulásra kényszerült. Ezzel a bécsi forradalmárok utolsó reménye is szertefoszlott. Bécs november elsején elesett, Windischgrätz vad gyűlölettel állott bosszút a bécsi népen. *Bem az utolsó napokban az egyetemi légión egyenruhájában, oldalán megsebesülve személyesen vezeti a harcot.* Ő az utolsó, aki a Práterben az ú. n. *Csillagtorlaszt* elhagyta, miután egy vadászgolyó megsebesítette. A sebre angoltapaszt ragasztott, majd fiakkal kocsinak öltözve, hamis iratokkal a zsebében a határon át Pozsonyba érkezett. Messenhausert és a városban bennrekedt többi forradalmár vezetőembert Windischgrätz kivégeztette. Ugyanez a sors várt volna Bemre is, ha idejében el nem távozik.

Bem, sehein kívül *magával hozza a Habsburg-zsarnokság elleni gyűlöletét és a bécsi nép hősiességének emlékét.* Windischgrätz barbár hadviselési módszere felháborítja benne a katonát. Politikai felfogása is tisztul. Az elnyomott népek összefogásának eszméje — mely az egész lengyel emigráció politikai programjának szerves alkotórésze volt — most konkrét községében vetődik fel előtte; a bécsi nép hősiességének bukása azért következett be, mert a nép egymagára maradt a harcban. A közös elnyomás alatt nyögő népek szövetezése, harcos forradalmi fellépése az egyedüli biztosítéka a sikernek. Az osztrák abszolutizmus zsarnoki módszereivel szemben táplált haragja most, a bécsi tapasztalatok alapján érlelődik *engesztelhetetlen gyűlöletté.* Különösen Windischgrätz módszerei váltják ki haragját. Ő, aki, mint később Puchnerrel mondott szavai tanúsítják, tudta becsülni az ellenség katonáját is, ha abban lovagiasságot, jó modort tapasztalt, — most teljes szenvedéllyel fordul Windischgrätz ellen. Kossuthnak átadott memorandumában olvassuk:

²⁴ „Minden percben vártuk a magyar sereg jöttét. Ha idejekorán jó, úgy egy támadó mozdulattal párosult kitörés történhetett volna; — Auersperget megverni s őt Lincz felé nyomni s azután a Duna balpartjára átszállott Windischgrätzet is le lehetett volna győzni, ki Morvába benyomult. Mindez szerencsésen megtörténhetett volna. Szerencsétlenségre Móga tábornok, ki a Parendornál egyesült magyar sereget vezénylő, semmi mozdulatot sem téve, ellenére a magyar kormánynak s ellenére a provizórius bécsi kormány kérelmének. — Hanyagság volt-e vagy számítás? vagy a német tiszték rosszakarata, kik még nagy számmal vannak a magyar seregnél? Az tény, hogy a provizórius kormány elnöke, Kossuth kényszerítve érzé magát a parendorfi táborba jönni, a vezérletet Móga tábornoktól elvenni, ezt Görgeynek átadni s a német tiszteket elbocsátani, hogy a sereg Bécs felé nyomulhasson. De már késő volt! Windischgrätz már Bécs falai alatt állt; a Dunán átkelt, az összes sereg vezényletét átvette, mely 80.000-re ment, több, mint 200 jól felszerelt ágyúval. S így a magyar seregnek képes volt helytállni s ez alatt Bécs egész ostromát egész kiterjedésében folytatni.” (Egyetértés 1891. 90. sz.)

„Ugyanaz, ki Prágában már tudományának oly tanúságát adta, amidőn egy csendes várost agyonágyúztatott — kapott az alkalmon, hogy vérszomjazó s romboló hajlama kielégíttessék. Gyujtogató, s mindent feldúló barbár csapatait előrehajtván, a főváros elővárosai megsemmisítését megkezdé azáltal, hogy úgy tüzelt, hogy a házakat, melyeknek kapui el voltak torlaszolva, felgyújthassa. Miután a tűz nem terjedt hamar, sok helyen annyi tüzet rakatott, hogy a szél a város felé fúván, ezt könnyen hamuvá tehetné volna. Méltó tanítványa Metternichnek, ki a népeket egymás megfőjtására ingerli, s embereket pusztít pusztá jókedvből.“

Összehasonlíttja a bécsi népet Windischgrätzcel:

„Hasonlítsa ön össze vitézi tetteit a bécsi nép loyálisával s emberiségével, mely alkotmányos szabadsága védelmére fegyvert fogott s a magyarnak ön végrehajtója. Én láttam e népet, melyet ön rágalmaz, a legnagyobb meglepetéssel a véstüzet fenntartani, melyet ön rendelt. Láttam azon proletárokat, kik fáradtság terhe alatt a lángokból, életüket veszélyeztetve, megmenték a pénzt, drágaságot, házi bútorokat, hogy azokat vagy tulajdonosuknak vagy a városi hatóságnak átadhassák; és befogták a tolvajokat, kik a préda legkisebb részét meg akarták tartani, míg ön, Windischgrätz herceg, a házakat raboltatá, melyeket felgyújtata. Oh, Windischgrätz herceg! ön az ország fővárosa iránt nem volt kegyelemmel. Ön határtalan s föltétlen földadást követelt, csak hogy a nemes akadémiái légiót megkaphassa, mely a bécsi népben a szent szabadság tüzeit élteté. Ön személyem kiadatását is követelte, mert amennyire lehetett, a szabadság védői nagyszerű megfeszítését tehetségem szerint pártoltam. Minden átok önre, alávaló eszköze a kamarillának! A császár, kiből ön egy új Nérót teremtett, népei által írtózáttal fog visszautasítani. Ami önt illeti, neve megbélyegezve megy át az utókorba, mert hercegi címéhez még a „gyujtogató s hóhérszolga“ neveket fogja csatolni.“ (Egyetértés, 1891. 90. sz.)

Bécs hősi védelme után Bem hadvezéri pályája most emelkedik a legnagyobb magasságba. Ő, kinek stratégiai elve az volt, hogy az ellenséget ott kell megverni, ahol kéznél van, az elkövetkezendő hónapokban szakadatlanul nyomában van ennek az ellenségnek, *csapást-csapás után mér a császári csapatokra* s Erdélyt, a már-már teljesen elvesztett országrészt az ellenségtől tökéletesen megtisztítva, „nyolc hónapon át a szeretet, bámulás, istenítés tárgyává lett, kit még ellensége is becsült.“²⁵ Bem katonai pályafutásának is legnagyobb fejezetei az 1848—49-es téli, tavaszi és nyári hadjáratához fűződnek: katonai zsenije ezekben az ütközetekben bontakozott ki a legesodálatosabban. A nagy és súlyos feladat, amellyel Kossuth Pozsonyban megbízta: Erdély visszahódítása, nemcsak katonai tehetségét tette kemény próbára, hanem módot nyújtott ahhoz is, hogy átvigye a gyakorlatba mindazokat az eszméket, amelyeket mint politikus és mint a közös európai szabadságharc hajnoka érlelt ki magában élete folyamán. Az erdélyi hadjárat Bemje *nemcsak katonai eredményekért verekszik, nem csak helyi sikerek lebegnek szeme előtt. A magyar forradalom fegyvereivel az elnyomott népek testvéri összefogását, a császári zsarnokság elleni közös harcot akarja végigharcolni.* Ez adja meg erdélyi szereplésének *elsőrendű politikai jelentőségét.* Mert katonai sikerei előtt nemsokára bámulattal hajol meg az egész világ.

Bár Bem a forradalmi Bécsből érkezik Pozsonyba, fogadtatása az első hetekben nem túlságosan lelkes. Nyáry és a Honvédelmi Bizottmány nem bíznak eléggé benne. Mint Mészáros Lázár írja,²⁶ a lengyel hadvezér 1831-es érdemeiről nem volt tiszta kép Magyarországon, azonkívül „az első találko-

²⁵ Kővári László: Erdély története 1848—1849-ben. Pest 1861. 133. l.

²⁶ Mészáros Lázár emlékiratai. Pest 1867. I. k. 314—315. l.

zaskor nem keltett oly bizalmat katonai tehetsége iránt, mint amilyennel rendelkezett". Hozzáteszi Mészáros, hogy „Bem kezdetben maga sem mutatkozott gyakorlati katonának, mert reformokról kezdte beszélni, melyekre háborús időkben nem igen jut idő." Mik voltak azok a reformok, sőt „fellengős eszmék”²⁷ melyek Bemet a hadi szerencse kipróbálása mellett ebben az időben nyugtalanították? Mészáros mindössze Fiúme elfoglalásának tervére utal, de tudjuk, hogy Bemnek a katonai természetű feladatok mellett a *parasztkérdés megoldása terén is voltak elképzelései*; a parasztnak földdel való megjutalmazása volt az a reform, amely akkoriban a Mészáros Lázárók számára „fellengős” eszmének tetszhetett. Pulszky leírja Kossuth és Bem első találkozását,²⁸ mely alkalommal „Kossuth higgadtan adta elő Erdély kétségbeejtő állapotát, hogy ott van Csucsánál a vert sereg — elfogadná-e a vezényletet s mi volna a haditerv? Bem azt felelte, hogy átveszi a sereget s először is Urban ellen fordul, kinek fegyelmezetlen csapatait visszaveri, aztán Kolozsvárra vonul be. Kossuth erre megjegyezte, hogy mindenestre Désnél ott találja az osztrák sereget. — Megverem s Kolozsvárra bevonulok, szavamat adom, Új esztendő napjára. — A vezénylet Öné — szölt Kossuth.”

Az egész lengyel emigráció akkori helyzetére rendkívül jellemző, hogy Bem éppen honfitársainak körében talált a legkedvezőtlenebb fogadtatásra.²⁹ A hazájukból tömegesen érkező lelkes lengyel ifjak körében az önálló lengyel légio ügyét különösen Wysocki, Bem ellenlábasa népszerűsítette. Maga Kossuth kezdetben ingadozott a légio kérdésében, de Bem az első pillanattól kezdve a leghatározottabban ellenezte ezt a tervet. Wysockival és Bulharynnal folytatott tárgyalásain azt a véleményét hangoztatta, hogy sürgősen a légio formációjára törekedni, elég, ha tiszta lengyel csapatokat alakítanak, ezeket beillesztik a magyar hadseregbe, aminek meg lehet az a jó eredménye, hogy a *harcias és fegyelmezett katonákból álló osztagok erősítőleg hatnak a fegyelmezetlenebb lengyel ifjakra*. Nehéz eldönteni, hogy a felmerült kényes kérdésben milyen szerepet játszottak Bem és Wysocki részéről a személyi érvényesülés motívumai; annyi bizonyos, hogy a légio létrejötte esetén a vezérség problémájának fel kellett merülnie. Ez esetben az is bizonyos, hogy a Magyarországra érkező lengyel ifjak nem Bemet választották volna vezérükül, mert Bemben még ebben az időben is az arisztokrata vonal képviselőjét látták. A lengyel önkéntesek között a Towarzystwo Demokratyczne politikai hitvallása volt a domináló, Bem az ő támogatásukra aligha számíthatott. A Bem-Wysocki ellentétben a fiatalság a légio megalakítása mellett foglalt állást. Szervezett agitáció folyik ezirányban, a lengyelek november 9-én 140 aláírással ellátott interpellációt nyújtanak be a kormányhoz s energikusan tiltakoznak Bem személye ellen, kinek egyéni tulajdonságai iránt nincsenek elég bizalommal. Katonai tehetségét elismerik. November 10-én a Bem-ellenes agitáció kirobbanásaként a Wysocki parancsnoksága alatt alakulóban levő lengyel zászlóalj egyik tagja, Kolodziejski rálő Bemre. A vezér arcán sebesül meg, a mérénylőt rögtönítélő bíróság elé állítják, de Bem személyes kérésére ügyét rendes bíróság elé teszik át. Az emigráció Bemnek tulajdonította a légio kudarcát, de igazságtalanul. Kossuthnak a lengyel légioról és a lengyel tisztekről vallott felfogására Bemnek nem volt döntő befolyása. A lengyel csapatok zavaros ügye 1849 februárjáig nyugtalanította a magyar közvéleményt, míg végre február 17-én Kossuth rendeletére az egész kérdést likvidálják: a lengyel csapatokat közvetlenül a magyar parancsnokság alá helyezik. Bem és a lengyel emigráció közti viszony azonban továbbra is feszült,

²⁷ u. o.

²⁸ Pulszky F.: Életem és korom. II. k. 220—221. l.

²⁹ Bem és a magyarországi lengyel emigráció viszonyát részletesen tárgyalja L. Russjan idézett műve.

habár a lengyelek közül számosan hagyják el eredeti csapattestüket, s *mennek Bem seregébe*, mert ez *példaképe a mintaszerű fegyelemnek*.³⁰ Így kerül melléje a két Woroniecki, de Wysocki mellől is szökdösnek hozzá. Különösen erősödik e jelenség az erdélyi lengyel légió feiállításának hírére.

Amikor Kossuth Bemet december 1-én az erdélyi hadsereg teljhatalmú főparancsnokává kinevezte és a lengyel hadvezér december 9-én Erdély határára érkezett, ott a legreménytelenebb állapot fogadta. Erdély népei a kamarilla mesterkedéseinek eredményeképpen hosszú hónapok óta ellenségesen állottak egymással szemben. Az idegen érdekekért folytatott esztelen harc meghozta gyümölcseit: miközben a népek egymás vérént ontották, a harctereken Puchner császári altábornagy vette át az uralmat. Október 18-i kiáltványában közli az erdélyi lakossággal, hogy miután a nádor Magyarországról eltávozott, a minisztérium lemondott és a budapesti országgyűlés által kinevezett kormányt, a Honvédelmi Bizottmányt nem lehet törvényesnek tekinteni, felszólít mindenkit, térjenek vissza a császár iránti hűségre, engedelmeskedjenek a *főhadparancsnokságnak*, mely Erdély egyetlen kormányja. Hasonló értelemben fogant október 19-én *Saguna* kiáltványa a román lakossághoz. Ezen nincs mit csodálni, hiszen a román nemzeti komité, melynek Saguna volt az elnöke, teljesen a general commando parancsainak szellemében járt el, függvénye volt annak.

A császári csapatok november elején indították meg hadműveleteiket az erdélyi magyar seregek ellen, mely a rossz vezetés és a gyatra ellátás következtében egyik helyet a másik után volt kénytelen feladni: Marosvásárhelyt bevette Wardener tábornok, Dést Urban foglalta el, Enyed és Torda Iancu kezébe esett, Kolozsvár pedig — ahonnan a jelentéktelen fegyveres erő kisebb harc után Hunyadra menekült, november 17-én jutott Urban kezére. November 23-án az erdélyi magyar hadsereg Csucsára vonult s ezzel Erdélyt feladta. Csucsá volt az utolsó magyar kézen lévő falu Erdélyben. A szétvert kicsiny sereg előbb Baldacci, majd ideiglenesen Czetz őrnagy parancsnoksága alatt állott s a kolozsvári „botrányosan szomorú történetek” után valóban reménytelen képet nyújtott. „Az erdélyi magyarság egy része leölve, az ottani sereg diszorganizálva, felszeretlenül, pár ágyúval ellátva. Képzelné sem lehetne, hogy éppen itt forduljon meg leghamarabb a kocka.”³¹ Ekkor érkezik meg Bem kinevezésének híre.

A kortárs memoár-írók részletesen festik le, milyen volt az a hadsereg, melyet Bem december közepén Erdély határán talált. E sereg rosszul felfegyverzett, képzetlen újoncokból állt. A legénység alig pár hetes kiképzésben részesült; a tüzérek nem tudtak gyorsan és pontosan löni; a székelyek között fegyelmetlenség uralkodott. A nagy hidegben rosszul voltak elszállásolva, gyenge volt a táplálékuk. Kővári, az erdélyi harcok részese írja: „Újoncok, szerelés és gyakorlat nélkül. A tüzérség nem tud egyebet, mint tölteni. A lovasságnál nem tudni, a ló gyakorlatlanabb vagy a legény. A kemény hidegben sem illő ruha, sem élelem.”³² A magyarok oldalán alig van tanult katona. Bemnek eleinte gyakorlott zászlóaljparancsnokai sincsenek s neki magának kell iskolát teremtenie. Nemcsak a szervezés munkája várt rá, az állandó harcok közt a taktikai vezetés is szakadatlanul az ő kezében futott össze.

E rosszul táplált, hiányosan felfegyverzett, tanulatlan, gyakorlatlan és demoralizált hadsereggel szemben a másik oldalon ott állt Puchner császári tábornok a maga jól felfegyverzett, pontosan betanított, rendesen ellátott csapataival, szerezedeivel s egyéb rendes katonaságával. Maga Puchner — ki sel-

³⁰ L. Russjan i. m. 133. l.

³¹ Szilágyi S.: A magyar forradalom története 1848 és 1849-ben. Pest 1850. 233. l.

³² Kővári i. m. 139. l.

mecbányai születésű s ki 1846 óta főhadparancsnok és vezénylő tábornok Erdélyben — a harcot kitűnően ismeri, magyarul jól beszél, — Bem Erdélyt sohasem látta s katonái nyelvén egyetlen egy szót sem tud szólni. A nagy aránytalanságot a két szembenálló had számadatai is aláhúzzák. A székelyföldi csapatok, mert egyelőre Bem oldalán csak ezek jöhettek számításba, pár nappal a kolozsvári szaladás előtt 2380 gyalogosból, 520 lovasból és 107 tüzérből álltak. Decemberi állományukról nem állanak rendelkezésre hiteles adatok. (1848 július 31-én a két székely határőr gyalogezred — mindössze négy zászlóalj — 4530 főből, a 11. huszárezred — 8 század — pedig 1571 emberből és 935 lóból állott.) A székely csapatok száma időközben megfogyatkozott, szabadságolások és átállások következtében. Ezzel szemben a Puchner parancsnoksága alatt álló haderő 12 zászlóaljba osztott 11 460 gyalogosból, 14 századba osztott 1680 lovasból, 3 ütegből és 8000 jól felfegyverzett szász nemzetőről állott.³³

Erdélyen kívül is a legrosszabbal állott a magyar forradalom ügye.

„1848 vége—1849 eleje válságos ideje volt a magyar szabadságharcnak, — írja Andics Erzsébet.³⁴ Windischgrätz december közepén betört az országba és akadálytalanul nyomult előre a főváros felé, melyet január 5-én elfoglalt. A kormány és az országgyűlés Debrecenbe menekült, ahová „mindenfelől veszített csaták, átállások, árulások és viszályok híre érkezett.” Engels, aki a magyar szabadságharc fejleményeit nagy figyelemmel kísérte, a magyarországi helyzetet ebben az időben a következőképpen jellemzi:

„Ügy látszott, hogy az osztrákok már csaknem teljesen felszámolták a magyar forradalmat. Magyarország kétharmada és Erdély háromnegyedrésze mögöttük volt. Még néhány mérföld további előrehaladás és az összes császári hadtestek kezét nyújtanak egymásnak azon az egyre szűkülő körön keresztül, amelyben Magyarország, mint egy óriáskigyó ölelésében meg kellett volna fulladnia.” (Neue Rheinische Zeitung, 1849 május 19.),

A kishitőség nyomban eltűnt, mihelyt Bem győzelmeinek első hírei szétfutottak az országban. A szabadságharcok nagyszerű „öregura” néhány hét alatt ráncbaszedte a kezei alá került fegyelmezetlen sereget, a tüzéretet maga tanította löni, fegyelmet, rendet teremtett maga körül. Hadseregével három hónap alatt kiűzte Erdély területéről az ellenséget, megteremtette a katonái bázist a további hadműveletei számára s az ellenség soraiban teljes pánikot keltett. A legrosszabbnak tartott csapatok egyszeriben a magyar hadsereg legjobb csapataivá váltak, maga Bem pedig „katonái és tisztjei istene, atyjukat és mesterüket tisztelték benne”.³⁵ A hadsereg újjászületett, megacélozódott és valóságos csodákat vitt végbe a hivatott vezér keze alatt. A nagyszerű helytállásról és átalakulásról ez idő nagy szemtanúja, Petőfi valósággal megmámorosodva vallja:

„Azon sereg, mely négy napi szinte szakadatlan csatatűzben úgy viselte magát, azon sereg, melyet Bem vezényel, lehetetlen, hogy ne győzzön! Szeretném Bemet egész nagyságában felmutatni a nemzet, a világ előtt, de ahhoz több és nyugodt idő kellene, hogy lelkem minden erejét összeszedhessem, — most csak e puszta vázlatban leírt tények szóljanak mellette. Bármily derék hős volt e sereg, hogy egy csomóban és épségben maradt e viharos napok után, egyedül tábornokának érdeme.” (Közlöny, 1849. február 17.)

³³ V. ö. Gyalóky Jenő: Az első orosz megszállás Erdélyben. Századok 1922.

³⁴ Andics Erzsébet: Bem, a forradalmi hadvezér. Szabad Nép 1950 dec. 10.

³⁵ Johann Czetz: Bems Feldzug in Siebenbürgen in Jahren 1848 und 1849. Hamburg 1850. 94. l.

Az erő, mely a tespedt, züllésnek induló erdélyi hadseregből hősök fegyverezett, lelkes, minden áldozatra kész s vezérük szavára a legnehezebb feladatokkal is megbírkózó katonák tömegeit formálta ki, *ez a kifogyhatatlan erő valóban Bemől buzogott*. Emberi alakja, jellemének szilárd körvonalai egybehangzóan bontakoznak ki minden kortárs emlékezéséből. Az „öreg úr“, a székely nép rajongott „Bem apó“-ja nem az utókor mithologizáló képzelőtenek terméke: a kortársak, a harcomezők hősei, kik közeli látók voltak ennek a különös embernek az életét, egytől-egyig kiemelik azokat a jellemvonásait, melyeknek népszerűségét köszönhetette, amelyek ugyanakkor nem kis katonai sikereinek is biztosítékát jelentették. Hatása alól senki sem vonhatta ki magát. Minden memoárró visszaidézi azt a *bemutatózó beszédet*, melyet Szilágysomlyón, az előtte felvonult tisztekhez intézett s amely megteremtette később sem fakuló feltétlen tekintélyét. A kemény katona szavai voltak ezek: „Uraim! A kormány engem e hadsereg teljhatalmú főparancsnokává nevezett ki. Én önöktől feltétlen engedelmisséget kérek, aki nem engedelmeskedik: agyon fogom lövetni. De fogok tudni jutalmazni is! A multtól nem beszélek. A parancsokat rögtön kiadom. Elmehetnek!“³⁶ Mint Czetz, akit vezérkari főnökévé nevezett ki, mondja,³⁷ „e pár szó kifejezte jellemét: kérlelhetetlen szigor, pártatlanság, szigorúság a büntetésben, de nagylelkűség az érdemek megjutalmazásában, minden bosszúállás kerülése, az önzés legesekélyebb árnyalata nélkül.“ A kortársak számos ízben megörökítik külsejét: a jelentéktelen külsőről, mely mögött roppant akaraterő, nagy katonai képességek és forradalmi hit motorja dolgozott. Teleki Sándor, az adjutánsa, törpe kis embernek festi „gyér, szürke hajakkal, kónya fülekkel, kidomborodott, ráncos homlok, fitos pisze orra felett három nagy redő, a mély gondolatok jelei. Kiálló nagy kék szemek, tükrei a jósnak, erős akaratként és rendíthetetlen bátorságnak... Sántikálva, bicegő léptekkel haladva, két ordonáncz huszár tévé fel lovára; rikácsoló vékony hangon osztá parancsait Bem József, az erdélyi hadsereg vezére.“³⁸

De az igénytelen, ütött-vert kis emberben — más kortársai szívesen hasonlítják vidéki tanítóhoz, paphoz, sőt templomszolgálóhoz! — *az önfegyelmének, a lelkesülésnek magas hőfokú tüze lobogott*. „Tanulja meg — oktatta ki Telekit —, hogy mikor az ember rendkívüli katonai dolgokat akar véghezvinni: legelső a fegyelem, utána a lelkesülés; az elégedetlen ember nem lelkesül, azért mindent el kell követnünk, hogy seregünkben, amennyire csak lehet, minden ember elégedett legyen.“³⁹ Ő maga előljárt abban, hogy ezt az elégedettséget és a nyomában járó forradalmi lelkesedést katonáiban fokozza; volt rá gondja, hogy emberei magkapják a rendes ellátásukat és semmiben se szenvedjenek hiányt.

A katonai szakírók egyetértének abban, hogy az erdélyi helyzet gyors megváltozásának oka Bem *támadó hadműveletében rejlett*. Ő a védekezést hamar *támadásba fordította* át. December 19-én még Szilágysomlyón várja a Magyarországból kilátásba helyezett segítőcsapatokat; december 23-án Désnél az első számottevő eredményt éri el, karácsony napján, nyolc napi folytonos menetelés és harc után bevonul Kolozsvárra, de itt sem áll meg, hanem Erdély egész északi felét megtisztítja az osztrák csapatoktól. Január 21-én Nagyszeben előtt áll, február 4-én van a vizaknai csata, innen a túlerő elől Szászsebenen át Dévára vonul; február 9-én a piski híderő folytatott véres küzdelemben győz, majd Besztercére siet és Bukovinába szorítja az osztrákokat. Szeretne leszámolni Puchnerrel, de a medgyesi ütközetben (március

³⁶ Teleki Sándor: Emlékeim. I. k. 20. l.

³⁷ Czetz i. m. 96. l.

³⁸ Teleki S.: Emlékeim. III. k.

³⁹ u. o.

2—3.) alulmarad, Segesvárra vonul vissza, innen kivonulva március 11-én Nagyszebenben megveri Szkarjatyin cári ezredes különítményét, — Puchner későn érkezik Nagyszeben alá, a város Bem kezébe kerül. A segítségül jött Engelhardt a cári csapatokkal a Tömösi szoroson át elhagyja az országot. Március 21-én már csak a Vöröstorony szorosban volt cári haderő, melyet Bem román területre űz vissza. *Ezzel győztesen végződik a tavaszi hadjárat* (március 28.). Eredménye, hogy Gyulafehérvár és Déva osztrák várórségét leszámítva, Erdély mindkét ellenségtől megszabadul.

A hadsereget nem utolsó sorban Bem hősi példamutatása lelkesítette a rendkívüli teljesítmények elvégzésére. „Tanulják meg tőlem, — mondotta a fiatal magyar tiszteknek, — hogy a rendezetlen hadsereggel, mint amilyen mi vagyunk, nagy dolgokat lehet véghezvinni, mert szabad: *hazafinak lenni, gondolkodni és lelkesülni*; a Marseillaise dala sok úteget pótol, s a lelkesülés az emberekből katonát, a katonából hőst csinál, — iparkodjanak azt fenntartani és terjeszteni.”⁴⁰ *Csak a forradalom céljainak mély átérzése volt rá képes, hogy a rendelkezésre álló zilált haderő tagjaiból előcsiholja azt a páratlan lelkesedést, amely a tavaszi hadjárat mérhetetlen erőfeszítéseit és páratlan győzelmeit megteremtette. Mint Andics Erzsébet írja:*⁴¹ „Bizalma a győzelemben, hűsége az ügyhöz magával ragadta honvédeit, akikből a magyar katonának legjobb tulajdonságát, a hősiességet és önfeláldozás csodáit tudta példájával kiváltani. Noha a szolgálatban vasfegyelmet követelt meg és minden mulasztást és fegyelmezetlenséget keményen büntetett, katonái *rajongva szerették*, mert tudták, hogy rendíthetetlen harcosa a szabadság ügyének. „Bármit kívánt is Bem — írja róla seregének tábornoki főnöke — minden megtörtént és ha Bem a poklokat akarta volna ostromolni, a katonák örömmel követték volna, mert tudták, hogy csak javára lehet az ügynek.”

Bem már 1846-ban megjelent katonai jellegű művében⁴² tömören fogalmazta meg a maga stratégiájának alapelveit. „A hadművészet egyszerű és kizárólag csak az egészséges értelemre támaszkodik” írja. „A vezér számára az első előfeltétel az, hogy az ellenséggel szembetalálkozva első szempillantásra felismerje a hadi helyzetet, hogy azonnali elhatározásra jusson, az elhatározását nyomban végre is hajtsa, minden körülményt a saját előnyére használva fel.” És végül: „Az egész hadművészet elméletét ebben a néhány szóban lehet összefoglalni: Ott kell megverni az ellenséget, ahol éppen kéznél van.” A tavaszi hadjárat teljes mértékben ezeknek a hadműveleti szempontoknak az alkalmazása: a gyorsaságot és a határozottságot Bem valamennyi méltatója kiemeli. „Hadmozdulatai, amivel az ellenségen gyorsan és váratlanul rajta szokott ütni, villámgyorsak voltak... Rendkívüli képessége volt a hadterep gyors felismerésére, a felderítés sikeres alkalmazására. Nagy aktivitásával és mozgékonyásával sikerült elérnie, hogy az ellenség Bem csapatait mindig erősebbnek vélte, mint ahogy azok ténylegesen voltak.”⁴³

A gyorsaság elengedhetetlen feltétele volt a sikernek. A győzelmet számos egymást erősítő tényező tette teljessé. A számhiányt a sereg mozgóvá tette, a sebes és különböző irányokba való menetelések, Bem hősiessége, személyes példája, tűzérési szempontból pedig az ágyúk fokozottabb kihasználása pótolta. Vele szemben a másik oldalt a lassú feleszmélések, a hosszas elhatározás, a nehézkes mozdulatok, általában a nagyon óvakodó magatartás jellemezte. Bem december 10-én indul az osztrák ellen s már 13-án Nagybánya elfoglalásával büszkén jelenti a Honvédelmi Bizottmánynak: „Most már biztosíthatom a Honvédelmi Bizottmányt, hogy azon eszközök

⁴⁰ U. o.

⁴¹ Andics E.: i. m.

⁴² O powstaniu naradowem w Polsce.

⁴³ Andics E. i. m.

mellett, melyek már megadtak s még megadni ígértettek, anélkül, hogy új segedelemre szükségem leendne, Erdélyt visszafoglalandom." Az első nagy siker: Kolozsvár visszafoglalása. Ide karácsony napján vonul be a hosszú menetelések, harcok alatt megfáradt, kiéhezett, elrongyolódott magyar sereg. Mint Czetz írja, „talán még sohasem vált be fényesebben a hadtörténelemben az a stratégiai axióma, hogy „*az ellenséget lábbal kell legyőzni*“, és az elszenvedett fáradalmakért még sohasem adatott ilyen magas jutalom. Az emlékirók a legnagyobb lelkesedéssel emlékeznek meg a magyar hadseregnek erről a diadalútjáról, mely a feléledt csapatokat, de magát Bemet is az egész országban a hír szárnyára tette. „*Bem neve mindenhová elért*“, mondja Czetz. Kolozsvár nyolc napi szakadatlan menetelés után kardosapás nélkül esett Bem ölébe.

A tavaszi harcok megteremtik Bem körül azt a személyi nimbuszt, azt a csodálatot, amely az erdélyi hadjárat utolsó pillanataig sem foszlik szét. Bem bátor és eredményes hadviselése ellenséget, barátot egyaránt ámulatba ejt. A Debrecenbe menekült kormány január 9-i első ülésén Kossuth beszédében csodálkozással állapítja meg, hogy Bem „*eddig még mindig meg szokta mondani, mellyik nap, mellyik órában mit fog elfoglalni, eddig még mindig előremondásai teljesültek*.“ Ez az elismerés március hónap folyamán lelkes hódolatba csap át, — a hadi sikerek gyarapodásának megfelelően. A Bemnek küldött levelekben Kossuth az egész nemzet nevében fejezi ki mélységes elismerését a lengyel nép nagyszerű katonafiának, aki *nemcsak maga körül, katonái táborában tudott újból hitet, erőt ébreszteni, hanem az egész nemzet erejét megacélozta s a szabadságharc sikerébe vetett hitet ismét erőssé tette ország-szerte.*

„Tábornok úr! Önnek minden lépése csodálattal tölti el a nemzetet, a hadsereget... Ön beléje önti a győzelem reményét. Ön a mi szent harcunk szerencsés kimenetelére iránti hitet, melyet vas kitartással a legsúlyosabb pillanatokban változatlanul fenntartott, az egész nemzet közös hitévé tette és ezen hit magában rejti a siker biztosítékát. Az ön dicsősége örök a történelemben és a magyar nemzet Ön iránt örök hálára van kötelezve.“

Csányi polgári kormánybiztos magatartása érdekesen tükrözi a hatást, melyet Bem a környezetre tett. Kossuthhoz és a Honvédelmi Bizottmányhoz küldött jelentései eleinte az aggodás hangján szólnak Bemről („szeles“, „féltem az öreg, eszeveszetten megy neki, tartalék nélkül“ jan. 27.), de a hang rövidesen lelkes elismerésbe csap át: „*Nemcsak nagy tüzér, de nagy hadvezér is*.“ „Az ellenség pollákjait ostorával ütogette és lengyelül szólott rájuk, azok nem mertek löni.“⁴⁴ A személyi bátorság, a haláltmegvető forradalmi magatartás példaképévé lesz Bem. Lenyűgöző hatással van az ellenségre is. Czetz számol be róla, hogy a február 7-i szászvárosi ütközetben, ahol egyébként jobb kezének középső ujját puskagolyó zúzta szét s a véres kesztyűt *sajátkezűleg* vagdosván le róla, operált kezével nyomban nyeregbe szállt, az osztrákok már-már elfoglalták egyik ütegét. „Ebben a pillanatban az öreg Bem maga ugratott oda az ágyúk védelmére. „Canaille, meine Kanonen will ich haben!“ kiáltotta dühösen s lovaglőostorával az egyik osztrák vadász arcába csapott.“ Az esetet valamennyi szemtanú elmondja.

A téli és tavaszi hadjárat sikereire azonban már ekkor rávetődik a közelgő cári intervenció komor árnyéka. A cár segítségülhívását hosszas készülődések, s az osztrák hadvezetőség részéről ingadozások előzték meg. Maga a gondolat nem Bem akcióinak hatására fogamzott meg: a szászok már december 2-án nyilatkozatot szerkesztettek a cári seregek behívásának szük-

⁴⁴ Idézi Sebes D.: Két Magyarország, Bpest é. n. 73. l.

ségességéről s ezt a nyilatkozatukat aláírták a román „békeszerző bizottság”-gal is. A segélykérést Brassó válságos helyzete tette indokolttá. Kétségtelen azonban, hogy az osztrák hadvezetőséget a Bem sikerei nyomában előállott új helyzet erősen befolyásolta abban, hogy végül mégis megtette a döntő lépést. Ebből a szempontból figyelemreméltó Puchner ellenkezése a brassói és szebeni szászokkal szemben. A végső döntést január 20-án Brassó fenyegetett helyzete erőszakolta ki, ezután már Puchner sem ellenkezett, hanem beadta a derekát. Brassó, de főleg Nagyszeben eleste azzal fenyegette az osztrák csapatokat, hogy *Bem elzárja mögöttük a vöröstoronyi szorost*, mielőtt még ki tudának menekülni az országból Havasalföld felé. A cári csapatok behívására Puchnert végülis az a szorult helyzet kényszerítette, amelybe a Nagyszebent fenyegető Bem kergette bele az elaggott tábornokot. De kétségtelenül szerepe volt Bemnek abban is, hogy a cár részéről az intervenció elfogadásra talált. Közismert dolog, mennyire rettegett a cár attól, hogy a magyarországi forradalom átcsaphat a saját uralma alatt álló területekre is, mindenekelőtt Galiciába. A beavatkozás megindokolásában azt olvassuk, hogy a magyar „lázadás”-ban élénken megnyilatkoznak egy általános összeesküvés jelei mindazzal szemben, ami szent, de különösen Oroszországgal szemben, mivel a lázadás főszervezői és eszközei a „*mi örök ellenségeink, a lengyelek*.”⁴⁵ Maga a cári megsegítés ekkor még nem hozta meg azt az eredményt, melyet a brassói és nagyszebeni polgárok vártak tőle és *nem tudta megakadályozni Bemet abban, hogy a magyar fegyvereket minden akadály legyőzésével győzelemre vigye*. A február 4-i vízaknai vereség után (melyről Petőfi azt írja, hogy „egyike volt a legvéresebbeknek, miket e korban vívtak”) sorozatos győzelmek következnek: Szászsebes, a piski híd és márciusban az utolsó etap, Nagyszeben és Brassó hatalmas jelentőségű elfoglalása. Bem mind a két ellenséget *döntően megverte*, a menekülő cári csapatokat még az ország határán túl is üldözte egy darabig. Nagyszeben és Brassó elfoglalása megsemmisítő hatással volt az osztrák seregek hangulatára, másrésztől viszont új erőt öntött a szabadságáért küzdő nemzet fiaiba, visszaadta azt a hitet, amelyet a téli magyarországi harcok szerencsétlen folyása alaposan megtépázott. „*Ezek a győzelmek új fordulatot adtak a szabadságharc menetének. Biztosították a kormány számára Debrecent, Kossuth számára a hadi és politikai szervező munka lehetőségét. Bem győzelmei nélkül nem vált volna lehetségessé a honvédhadsereg győzelmes tavaszi hadjárata*.”⁴⁶

Ahhoz azonban, hogy e sikerek tartósak lehessenek, meg kell teremteni a *politikai béke* feltételeit a lakosság körében. Amikor Bem Erdélybe érkezett, ott a román lakosság nagy tömegei ekkor már szembefordultak a magyar forradalommal. Súlyos probléma volt ez, hiszen Erdély lakosainak kétharmad része nem volt magyar nemzetiségű. A szomszédos népeknek a magyar forradalommal való szembefordulása komolyan veszélyeztette a magyar ügyet, annál is inkább, mivel a forradalom vezetőiből is hiányzott a kellő megértés a nemzetiségek szociális és nemzeti igényei iránt. Révai József mutat rá arra,⁴⁷ hogy mennyivel rosszabb volt az erdélyi lakosság szociális helyzete, mint az ország más vidékeié:

„Erdélyben legsúlyosabb volt a feudális elnyomás. Az 1819-es úrbéri összeírást az erdélyi magyar urak arra használták fel, hogy elrabolják a jobbágföldnek majdnem a felét. Erdélyben a jobbágYTELEK 5—6 hold volt, míg Magyarországon 24—50 hold. Még az 1846-os erdélyi ország-

⁴⁵ Miklós cár levele Paszkievicshez 1849 ápr. 13—15. Lásd: Scserbatov: General-feldmarsal knyiaz Paskievics. Szentpétervár 1899. VI. 284. 1.

⁴⁶ Andics E. i. m.

⁴⁷ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. 1948. 203—204. 1.

gyűlésen is csak új urbáriumról tárgyaltak az urak, örökváltságról még szó sem volt. Az új urbáriumot is elöbbe új összeírástól, felemérésektől, elkülönzésektől és arányosításoktól akartak függővé tenni — vagyis elhalasztani sohanapjára. Sőt, új földrablásokra alkottak törvényes jogcímekeket. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy az erdélyi román lázadás valóságos paraszti forradalomnak indult.⁴⁸

Erdély lakosságának nagy tömege meg volt fosztva a választói jogtól. A magyar forradalmi vezetők a legkritikusabb időkben is a magyar befolyás növelését tartották szem előtt és a nemzetiségi jogok megadása terén komoly engedményekre nem voltak hajlandók. A forradalom nemesi vezetői általában kezdettől fogva kevés megértést tanúsítottak a parasztkérdés iránt,⁴⁹ ami különösen megbosszulta magát Erdélyben, ahol a nemzetiségi ellentétek is bonyolították a helyzetet. A megegyezéses a magyar és a román nép vezetői között 1848 őszén és 1849 koratavaszán teljesen roménytelennek látszott. A nagyszabedű general commandónak sikerült a román nemzeti komité és a szász érdekvédelmi szerv élére *reakciós elemeket* ültetni. *A parasztság nagy szociális forrongása a népek egymás elleni gyűlöletében, a kölcsönös öldöklésekben vezetődött le. Bem, Erdélybe érkezve, különösen a székely és a román parasztság körében erős agrármozgalmakkal találja magát szemben: a parasztnak nem egy esetben elfoglalják a nemcesek földjeit és felosztják maguk között.*⁴⁹ A lengyei vezér ekkor már jól tudta, hogy a forradalmi felkelés sikerének elengedhetetlen feltétele az, hogy széles tömegekre épüljön, hogy a parasztnak is tudja, miért harcol. *Ezért híve az agrárforradalomnak, ezért hirdeti azt, hogy a népet érdekeltté kell tenni a forradalom sikerében: igazi szabadságot kell adni a népnek, hogy az egész nemzetnek közös érdeke fűződjék az újjászületéshez.* Oda kell adni a parasztnak az általuk művelt földet, fel kell menteni őket mindenfajta szolgáltatás alól. És ebben a felszabadító tevékenységben nem szabad megállni a nemzetiségeket egymástól elválasztó gátak előtt, hanem *le kell dönteni ezeket az akadályokat.* Bem olyan időpontban hirdet nemzetiségek közti megbékülést, amidőn Erdélyben a helyzet a legmérgezettebb, a magyar-román-szász ellentétek szinte áthidalhatatlannak látszottak.

Meg kellett értetni az egymás ellen ingerelt nemzetiségekkel, hogy *a magyar forradalom valódi szabadságot hoz minden népnek:* jelenti a parasztság felszabadulását régi elnyomóinak hatalma alól, jelenti a nemzetiségek számára a nyelvi szabadságot, a saját kultúra fejlesztésének lehetőségét, a népek szebb jövőjét. Az igazi szabadság terjesztését Bem szóban, írásban, de főleg cselekedetekben iparkodott megvalósítani. A forradalmi harcoknak *a nemzetiségek megnyerésére tett intézkedéseiről nagy elismeréssel emlékeztek meg Marx és Engels is.*⁵⁰

Erdemes volna végigtanulmányozni az erdélyi lakossághoz intézett kiáltványait: mindmegannyi segítő szándék, kinyújtott kéz az erdélyi népek felé. Nagyszabású leszámolás a múlt tévedéseivel és egy új, boldogabb együttélés kilátásba helyezése.

December 8-i nagyváradi szózata, melyet a debreceni nyomdából magával hozott saját sajtóján nyomat ki, magyar és román szöveggel jelenik meg, hirdelve az erdélyi népek nemzetiségi, felekezeti és társadalmi jogegyenlőségét, a nemzetiségek nyelvi, közigazgatási és egyházpolitikai jogainak az

⁴⁸ „1848-ban Tánicsicon, Horárikon, Petőfin kívül nem volt senki Magyarországon, aki a jobbágyfelszabadítást valóban demokratikusan akarta volna megoldani.” Révai J. i. m. 97. l.

⁴⁹ V. ö. Averbuh: Carszkaja intervencija v borbe szvengerszkoj revolucijei, 84 l.

⁵⁰ Marx—Engels: Összes művek. XI. k. II. rész. 581. l. oroszul.

elismerését és biztosítását. Az erdélyi népek viszonyában ama forrongó hónapokban minden bizomnyal új hang, erősen elütő felfogás megszólalása volt ez a szózat.

A felső-erdélyi hadsereg fővezérétől.

Az erdélyi hadsereg korlátlan teljeshatalommal főkormányzatára meghivatván, első kötelességemnek tartom Erdély és a körülfekvő vármegyék lakosainak a kormány eltökélt szándékát tudtára adni.

Minden lakosok, nemzetiség, vallás és rangkülönbség nélkül egyenlők és minden hivatalok viselésére ugyanazon jogaik vannak, ha az álladalomnak becsületesen és hűségesen szolgálnak és a szükséges képességgel bírnak.

Azok, kik az álladalom függetlensége és jogaik védelmezésére hivatva vannak, születésük különbsége nélkül legtöbb hivatali polcokra juthatnak, ha vitézségük és szükségese ismereteiknek bizonyosságát adandják.

Azokról, kik a szolgálatban egészségüket vesztik, az álladalom éltök fogytáig gondoskodik, a harc mezején elhaltaknak özvegyei és gyermekei pedig az ország oltalma alá vétetnek és azokról az álladalom gondoskodik.

Jöllehet a magyar nyelv az országgyűlés nyelvének vétetett fel, minden más népségek nemzetiségüket megtartják és magok belső ügyeikben a magyar nyelv mellett tulajdon nyelvekkel élhetnek.

Minden valláskülönbség nélkül a kormány által ugyanazon oltalomban ban részesülnek.

Ha talán valaki ezen, az ország kormányától biztosított jogokban megsértetnék, forduljon hozzám és rögtön igazságot fog nyerni.

Erdélynek és a körülfekvő vármegyéknek minden lelkészei ezen hirdetményt templomaikban több napokon át felolvasni tartoznak.

Nagyvárad, december 6-án 1848.

Bem s. k.

A közös népszabadság eszméje által diktált sorok más-más megfogalmazásban Bem későbbi proklamációiban is megismétlődnek. Karácsony napján Kolozsvárott új, háromnyelvű kiáltványt fogalmazott Erdély lakosaihoz. A multra bocsánatot ígér:

„A magyar hadsereg jó, hogy kiszabadítson titeket a reakció rabigája s a katonai zsarnokság alól. A magyar álladalom alkotmánya által biztosított szabadság ismét életbe lép. Mindennemű politikai vétkekért általános bocsánat biztosított az egész országra nézve...”⁵¹

Ugyanakkor a császáriakkal együtt fogságba esett románokat nyilvános ünnepség keretében bocsátja szabadon. *Január 6-i besztercei rendelete* közöbcsánat ígérete mellett felszólítja a népet, hogy tegye le fegyverét, térjen haza; akit fegyveresen találnak, haditörvényszék lesz a jutalma.⁵²

*Nagyszebeni kiáltványa*⁵³ a közös európai szabadságésemény nevében fogalmazza meg a jövő tennivalóit. „A magyar hadsereg a közös népszabadságért harcol, ezért küzdenek soraiban mindenféle népfaj ivadéka, mi által egyszersmind az európai népszabadság előharcosául lön felszentelve.” A szebeni kiáltvány közli, hogy a magyar kormány az egyenlőséget vallás- és nyelvkülönbség nélkül a haza minden polgárára ki akarja terjeszteni. A kormány nevében általános amnesztiát hirdet; biztosítja a szász nemzet municipalitását. Kimondja, hogy a szabadságharcok egyik feltétele a szabad sajtó;

⁵¹ O. L.: 1848—49. évi nyomtatványok.

⁵² u. o.

⁵³ u. o.

felszólítja a német lapok kiadóit, hogy hírlapjaikat azonnal indítsák meg. *Március 21-én kelt brassói szózata*⁵⁴ három nyelven üzeni:

„Erdély lakói! — ébredjetek valahára érzéketek tántorító azon mámorokból, mellyel benneteket a lelkiismeretlen navasszág összeszorítva tartal... *Magyarok, szászok és románok, nyujtsatok egymásnak testvériséget, távoztassatok minden nemzeti gyűlölséget és boldogok lesztek!*“ A legmeszebbmőnően ígéri a nemzetek egyenjogusítását, az erdélyi népek demokratikus keretbe illesztett szebb jövőjét, „*alkotmányos, valódi szabadságot*“ ígér a magyar igazgatás nevében, mely „minden multakat a béke kedvéért örömmel felejt és a mely az elvakított néppel soha háborút nem folytatott“, azt óhajtja, hogy „a különböző nemzetiségek az egyformaság élvezete által a testvériségben egyesüljenek, hogy minden állományi polgárok szokott foglalkozásaik mellé visszatérjenek, hogy az ország rövid időn belül mély sebeitől a béke s polgári szabadság áldásai közt felüdülhessen.“ A kiáltvány másnapján maga a *brassói városi tanács* is felszólítást intéz a polgársághoz, hogy övéit bátran visszahívhatja, bántalmuk nem lesz. „De amily hódító a mi tábornokunk rettenetes fegyvere, tán még hódítóbb hasonlíthatatlanul szelíd bánásmódja a harc után. *A környékbeli lakosság*, mely eszeveszetten futott el előttünk, *jövőtet visszafelé*, látván, hogy a honmaradtaknak semmi bántódása sincs“ írja *Petőfi a Közlönyben*.⁵⁵ Bem minden intézkedésével igyekszik bizalmat kelteni a magyar kormány iránt. Felismerve azt a körülményt, hogy a népet elsősorban a papság tartja befolyása alatt, igyekszik megnyerni a klérust, elsősorban a görögkeleti papokat; a nem aktívan ellenséges magatartású papok nyugdíjának felemelését javasolja; állást foglal az anyanyelv használata mellett, hirdeti a meggyőződés szabadságát. Nem riad vissza ígéretektől sem; s az eredmények nem is maradnak el. A román falusi lakosság csodálkozással látja, hogy Bem minden szolgálataért pénzzel fizet, nem úgy, mint a császári csapatok vagy a románok. Bem kegyelmet biztosít azoknak a politikai bűnösöknek, akik tettüket december 27. előtt követték el. Nagyváradon a nép szilveszterkor a templomban fogad hűséget Bemnek.

A tavaszi hadjárat sikerei *katonai szempontból* is megindokolják az erdélyi hadsereg főparancsnokának azokat az intézkedéseit, amelyekkel a román és a szász lakosság jóindulatát kívánta biztosítani. Erdély visszafoglalása után Ausztria helyzete megnehezült, előre látható volt, hogy az osztrák udvar nem nyugszik bele a vereségbe. Ekkoriban érlelődött meg az orosz cár segítségülhívásának eszméje is. Bem számára a *katonai megerősítés életfontosságú kérdéssé lett*. A szebeni győzelem után a székely újoncokból 13 zászlóaljat alakított, lovasságot is állít fel. Néhány hét alatt 30 ezer begyakorlott újonc áll sorba, köztük szászok és románok is. Az idősebb székelyekből a határszéli szorosok őrzésére 10 zászlóalj mozgó nemzetőrséget alakított. Megindul a fegyvergyártás is.

Bemnek a nemzetiségek felé tett katonapolitikai gesztusai joggal keltették fel a demokratikus külföld figyelmét is. „Egyik rendkívül fontos vonása ennek a harcnak az, — írja a *Neue Rheinische Zeitung* április 17-én — hogy Bem a felkelő sereg szervezésénél nemcsak a magyarokat vette számításba, hanem a magyarokkal ellenséges helyi lakosságot is, a románokat és a szászokat. Ezzel egyidejűleg ugyanilyen erőlyesen folyt a katonák verbuválása. Minden fegyverképes ember besoroztatott a honvédekhez. Kiképezték s az osztrák ellen irányították.“ Megemlíti a lap, hogy Bem seregében részt vesz *tízezer lengyel katona* is, valamint a *bécsi diákok és proletárok egy légiója*. A későbbi harcok folyamán Bem környezetében ott látjuk *Kurz Antalt*, a magyarpárti szász ellenzék vezetőjét, *Boliac Cézárt*, a bukaresti

⁵⁴ 1848—1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről. Bpest 1948. 158—159. l.

⁵⁵ ápr. 17.

román forradalmárok egyik vezető egyéniségét és magyar részről ott harcol a vezér közvetlen közelében legnagyobb költői lángelménk, *Petőfi*. Az európai népek közös szabadságának e lelkes hívei Bemben látták azt a forradalmi egyéniséget, aki a forradalmi politikusok közül messze kivált *következetes forradalmár magatartásával és katonai példamutatásával*. *Boliac* a románság felé, *Petőfi* a magyar nép felé emelt ércnél maradandóbb emléket a nagy hadvezér alakjának, aki a román és a magyar nép közös összefogásáért ontotta vérért a közös ellenséggel vívott harcokban.

Az erdélyi fővezér a *politikai szabadságot* valóban össze akarta kötni a *társadalmi felszabadulás nagy művével*. Gyakorlati intézkedéseiben — melyek felháborítottak minden olyan politikust, aki nem látott olyan messzire, mint ő — a társadalmi, szociális, katonai célok összefonódnak s olyan radikális magatartást árulnak el az élet minden területén, hogy elkerülhetetlenül bizonyos surlódásoknak kellett előállniuk közte, meg a polgári közigazgatást képviselő tisztviselők között, akik Bem következtetéséig nem jutottak el, hanem lemaradtak azon a forradalmi úton, amely végeredményben közös útja volt az 1848-as magyar forradalmároknak. Bem azokkal szemben, akik intézkedéseit bírálta s akik magukat vele azonosítani nem tudták, a *forradalmár katoná skrupulusoktól mentes álláspontját* képviselte, a katoná praktikus gondolkodását, mely nem riad vissza a gyökeres intézkedésektől és a merész kezdeményezésektől, ha úgy látja, hogy tőlük függ a forradalom katonai és politikai sikere.

Forradalmi intézkedései közül a *nemzetiségeknek adott széleskörű amnesztia, a székelyek telepítése és a só árának leszállítása* voltak azok, amelyek nagyobb vitákat váltottak ki. Sokan önkényeskedést és elhamarkodott lépést láttak ezekben az intézkedésekben, — tiltakozásuknak azonban nem volt fogantaja. Végeredményben mindegyik intézkedés egy-egy jólirányzott *gesztusnak ígérkezett az erdélyi néptömegek megnyerésére*. A közkegyelem biztosítása, a só árának leszállítása közvetlenül érintette a nemzetiségeket s megnyerésüket volt hivatva elősegíteni. A székely telepítés a *honvédelem* pillanat-diktálta *követelményeit* tartotta szem előtt és kisebbsajta földosztás jellegével bírt. Mindezeknél az intézkedéseknél Bem szeme előtt az erdélyi lakosság magatartásának gyökeres megváltoztatása lebegett s úgy vélte, hogy ennek az elérésére sokkal jobb eszköz a széleskörű amnesztia, a múlt hibáinak elfeledése, a nemzetiségi tömegek és vezetőik iránti loyálisítás, mint az a kemény kéz, amely a félrevezetett tömegeket elrémisztő példák statualásával iparkodik megjuhászítani, mint ahogyan azt a véstörvényszékek tették.

Bem, aki az elfoglalt területeken *szigorú katonai diktatúrát honosított meg*, a háborús közigazgatás feladatait azoknak a nagy feladatoknak a függvényeként fogta fel, amelyek rá, mint forradalmi katonára vártak. A katonai diktatúra szükségére vonatkozólag annak a felfogásnak ad kifejezést, hogy „két kard egy hüvelyben nem fér meg, — a civil hatalom mindig vitatkozó és késedelmes; én parancsolok s önök vitatkoznak, — az idő telik s az ellenség kipihení ezalatt magát.”⁵⁶ Ebből az egyszerű, plasztikus érvelésből folyik általános ellenszenve a polgári közigazgatás elmaradt módszereivel szemben;⁵⁷ ezért van az, hogy az *elfoglalt területeken teljhatalommal rendelkezik, birtokokat kooz, telepít, radikális intézkedésekkel könnyíti az ország megszer-*

⁵⁶ Teleki S.: Emlékeim. I. k. 32. l.

⁵⁷ Czetz erről így ír: „Bem's Geschichtskennntnis sagte ihm, das in Revolutionszeiten, wo alles aus seinen Fugen gerissen ist, nur eine militairische Diktatur im Stande ist, die einzelnen Theile des Staatsorganismus zusammenzuhalten und so der künftigen bürgerlichen Verwaltung Bahn zu brechen, Darin liegt auch der Grund vom Bems Abneigung gegen alles Commissariatswesen und weshalb er nie einen Regierungscommis-sair in seinen Nahe duldete.“ Czetz i. m. 113. l.

vezését, de ugyanezekkel az intézkedéseivel kihívja egyes kormánybiztosok, *Beöthy, Csányi, Szentiványi* rosszallását. E polgári kormánybiztosoknak különösen sok fejtörést okozott az a körülmény, hogy „az öreg úr” minden intézkedését a saját iniciatívájából, minden polgári szerv megkérdezése nélkül hajtotta végre; abszolút kezdeményezési és intézkedési szabadságát senki által nem hagyta korlátozni s az egyedüli Kossuthon kívül magát senkitől függőnek nem tartotta.⁵⁸

Bem forradalmi jelentőségű intézkedéseinek súlyát még a Honvédelmi Bizottmányban sem látták mindig helyesen. A hadvezér az erdélyi harcok során — a forradalmi egység megteremtése érdekében — létrehozta a különböző reszortok: a hadügy, a belügy, a külügy, az igazságügy forradalmi egységét és minden hatalom összepontosításával lát hozzá a legsürgősebb feladat megoldásához: a nemzetiségi tömegek lecsillapításához és a nehéz harcokban elfoglalt terület katonai biztosításához. Mindjárt első annesztiarendelete kiváltja Kossuth rosszallását. Kossuth több levelében is nyomatékosan próbálja Bem tevékenységét tisztán katonai térre korlátozni. A március 17-én Czibakházáról kelt levél a *Bem hadvezéri tehetségének szóló legmelegebb hangú elismerés mellett* is nyomatékos figyelmeztetésnek számít az irányban, hogy Bem hagyja abba a *szászok* irányában tanúsított elnéző politikáját, ne bánják olyan nagylelkűen az „áruló szászok”-kal, ne legyen bizalommal irántuk, mert „nem a meg nem érdemelt nagylelkűség fogja biztosítani a győzelmet, hanem az erő.”⁵⁹ Ebben az időben történik az, hogy Csányi a Királyföldet ostromállapotba helyezi: a Királyföldre négy rögtönítelő és hét büntető-törvényszéket állít, majd Szebenből Brassóba indul, ahol ugyancsak büntető-törvényszékeket állított fel. Kossuth március 22-i Bemhez írott levelében⁶⁰ megismétli figyelmeztetését; utal az erdélyi viszonyok sajátos összefüggéseire, melyek között neki, a magyarnak is rendkívül nehéz tájékozódnia; kéri Bemet, hogy „dicsőséges, de terhes győzelmi útján” szervezési munkálatokkal ne fárasssa magát, használja fel az elfoglalt területet arra, hogy hadseregét fejlessze, ruházza, felfegyverezze, de a polgári szervezéssel és adminisztrációval ne terhelje magát. Egy céltévesztett lépés óriási bonyodalmakkal járhat. Kossuth meg is mondja, mit tart céltévesztett lépésnek: a beszercei kerületben egyes telepítések rendkívül céltévesztettek; ahelyett, hogy erősítenének, gyengítnek bennünket. Az anneszti a szászoknak feltétlenül céltévesztett, viszont az annesztiára való remény nyújtása célirányos lehet. Április 23-án Kossuth az eddigieknél is nyomatékosabban kéri Bemet, hogy semmiféle politikai, adminisztratív és pénzügyi rendszabályt ne hozzon, hanem „szigorúan a hadvezér feladataira korlátozódjék”. Utal korábbi kérésére. Meg kell mondania, hogy sürgős kérésének ez a figyelembe nem vétele Erdélyt illetően olyan nehézségeket okozott neki, hogy a jóvátétel évek fáradságos munkáját jelentheti. A legszomorúbb következményekkel járna, ha e nehézségek áttérjednének a Bánátra is. Kossuthnak ez a levele utal arra is, hogy Bem Karánsebesben olyan pénzügyi intézkedést hozott — leszállította a só árát 3 forintra! — mely az ország pénzügyi életében a legnagyobb zűrzavart idézi elő s millió hazájához hú lakost (a székelyeket) dönt elkese-

⁵⁸ „Bem sem maga fölött, sem maga mellett az egy elnökön, Kossuthon kívül mást el nem ismert s így sem a hadügyminisztérium, sem kormánybiztosok rendeleteit nem teljesíté, sőt a kinevezéseket és csatajelentéseket is csak ritkán leheté aláíratni általa, ha azok a hadügyminisztériumhoz intéztettek. Ezen ellenszegülése megmagyarázhatatlan, midőn ő feltétlen engedelmességet követelt.” Bauer őrnagy Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-ben. Közli Makray László, Pest, 1871, 87. l.

⁵⁹ „Ich bin nicht Terrorist, denke nicht an Repressalien, aber ich will Sicherheit haben gegen neuen Verrath dieser verbrecherischen undankbaren Sachsen“ írja. Briefe L. Kossuths an F. M. L. Bem. Herausgegeben von Aladár Makray, Pest, 1870.

⁶⁰ u. o.

redésbe. A kormányzónak ez a levele arra is fényt vet, hogy mi volt az álláspontja az amnesztia kérdésében: *csak abban az esetben kíván kegyelmet adni a szászoknak, ha ezt jó viselkedésükkel kiérdemlik.* Az elsiertt kegyelem kés, melyet az ellenség kezébe adunk, hogy szívünkbe döfje.

Kétségtelen, hogy Bem minden egyes vitatott intézkedése mögött a *katonai eredmények növelésének világos célzata húzódott meg.* Ő ezekben a kérdésekben messzebbre jutott el, mint a polgári kormánybiztosok. A vele együtt harcoló tisztek között számosan akadtak, akik ebből a helyes perspektívából szemlélték az ő intézkedéseit s ha nem is értették mindenben egyet vele, intézkedéseinek valódi rúgót észre tudták venni.⁶¹ A fő szempont mindenestre a népek általános kiengesztelésének elérése volt. És ennek a célnak az elérésére Bem *nem fukarkodik a nagylelkűséggel;* egy pillanatig sem ért egyet a szigorú megtorló intézkedésekkel, mint ahogy az a Róth István kivégzését követő megnyilatkozásból kitetszik.

Szociális jellegű katonai közigazgatása mögött meg lehet találni azokat az elsőrendűen fontos honvédelmi szempontokat, melyek a hadvezér cselekedeteit irányították. Ilyen szempont indokolta meg a február 22-én megkezdett *székely telepítéseket.* A cél a bukovinai határszélek biztosítása volt. Bemet a besztercei betörés, melyet a románok árulásának tulajdonított, vezetett arra a gondolatra, hogy egy másodszori beütés megakadályozására a székelyeket egy tömbbe, a határszélre telepítse.

Az a szemrehányás, hogy Bem a szászok és a románok irányában tanúsított nagylelkűségével elkeseredésbe sodorja a székelyeket, nem indokolt. Az ő célja éppen az ellenkező volt, hiszen *nagyrészt a székelysége alapozza hadjáratának egész menetét.* Szociális kedvezései, telepítési politikája, akár csak a székely fiúk iránt megnyilatkozó atyai szeretete mind azt bizonyítják, hogy *tisztában volt a székelyek katonai értékével s azzal a szereppel is, melyet a székelyföldnek egy kelet vagy délkelet felől jövő támadás esetén kellett betöltenie.* A székelyek adták seregének a legtöbb és a legjobb katonát, köztük volt ágyú és puskapor-gyára, valamint az erdélyi tüzérség felszerelő állomása is. Ugyanakkor eléggé ismeretes az a rajongás, mellyel a székelyek Bem iránt viseltettek s amely a harcokban legfőbb lelkesítőjük volt. Mint Petőfi írja, „a székely csak egy feltétel alatt ily vitéz: *ha vezére még vitézebb, mint ő, s azért szükséges, hogy Bem legyen a vezérök.*” Szeben és Brassó bevétel után nincs körülrajongottabb ember nála a székelyek közt. Brassóban székely küldöttség tiszteleg nála s a nép ünnepi sorfala közt látogatja meg az ősz vezér Sepsiszentgyörgyöt. A Székelyföldön találkozik Gábor Aronnal, k'nevezi őrnagynak.

Amit Bemnek szeméret vetettek, hogy a román és szász nemzetnek kedvez, csak azt bizonyítja, hogy sokkal szélesebb perspektívában látta a magyar szabadságharc ügyét, mint a kormánybiztosok. *Az ő nemzetiségi politikájáról már Marx és Engels is elismeréssel szólnak:* „Erdélyben tiszteletet vívott ki maga iránt azzal, hogy megelőzte azt a szükségtelen és politikailag taktikátlan

⁶¹ Bauer így emlékezik meg Bem intézkedéseiről: „Egyáltalán Bem Beszterceön mind katonailag, mind pedig közigazgatásilag a legnagyobb ismerettel és eréllyel működött, hogy saját szavai szerint: ne csak fegyverrel hódítson, hanem meg is kedveltesse a szabadságot és boldogítsa a felbujtogatott népet.” (Bauer i. m. 95. l.) Czetz pedig azt emeli ki, hogy Bem „a hadvezéri tulajdonságokat össze tudta kötni az államférfiével”. (Czetz i. m. 113. l.) Még a konzervatív Mészáros Lázár is talál enyhítő magyarázatot arra, hogy „az ellenséges indulatú tartományokban, a határörök és oláhság között jótéteményeket osztogatott a magyarajkú honrészek rovására, a szászoknak általános-ságban megbocsájtott, csak pénzbeli sarcot vetve ki rájuk s minden oláht haza bocsátott” — mert, mint mondja: „célja ezekben is jó volt, mert ezáltal a népeket meg akarta nyerni”. (Mészáros Lázár emlékei. II. 249. l.)

kegyetlenséget, mellyel a magyar biztosok fel akartak lépni.”⁶² Az igazság az, hogy Bem *felismerve Erdély elsőrendű stratégiai jelentőségét*, ezt a területet a szabadságharcos népek bástyájává kívánta megtenni: egy széles magyar-román-szláv összefogás alapjává, ahonnan a forradalom tüzeit messze szét lehetne hordani a környező népek felé. Konceptiójával teljesen tisztában volt a *cári udvar*. A tavaszi és nyári intervenciós harcok folyamán a cári kormány véleménye az volt, hogy mindaddig, míg Bemet le nem verik, az erdélyi felkelésnek nincs vége. A cári hadügyminisztérium kifejezetten közölte Lüderssel: „A székelyek leverését nem lehet úgy elképzelni, hogy országukba küldjük a magunk katonaságát. Etekintetben egy Bemre mért csapás valószínűleg döntően hatna a székelyekre, akik Bem seregének nagyrészt alkotják... Bem leverése, kiből ők mozgalmuk főtámaszát látják, megszelídítene ezt a *vad fajtát* s ezután Erdély többi részének lefegyverzése könnyű dolog lenne.”⁶³ Bem, Nagyszeben elfoglalása után, Bukovinába készült, de erről a tervéről lemondott. A lehetőség azonban, hogy a nagy szabadságharcos megjelent Galícia és Bukovina határán, *páni félelemmel töltötte el a cári kormányt*. Ezzel függnek össze azok az intézkedések, melyek egy várható galíciai vagy bukovinai népfelkelés megakadályozására irányulnak (a cári seregekben felemelik az élelmiszeradagot).⁶⁴

Bem demokratikus nemzetiségi politikájának tulajdonítható az a lelkes rokonszenv, amellyel a *demokratikus román emigráció tagjai* fordultak a magyar-román megegyezés e nagy híve felé. Az erdélyi hadjárat folyamán Bem neve *folýtonosan ott szerepel* azokban a tárgyalásokban, melyek a magyar kormány és a román nép demokrata vezetői között folytak az összefogás érdekében. Sőt, a megegyezésre irányuló tárgyalások román részről nem egyszer éppen Bem jóindulatára és készségére építettek. A román emigráció emineus képviselői: Bălcescu, Boliac, Ghica és mások nagyfokú bizalommal közeledtek hozzá, a legalkalmasabb közvetítőt látták benne a magyar kormány és Kossuth felé. Az 1848-as sikertelen előzmények után 1849 januárjában a román emigráció konstantinápolyi szárnya indítja el az első megbeszéléseket s már ekkor felmerül a két döntő probléma, mely körül később a tárgyalások folynak: a *román légió felállítása*, valamint *Iancu és Axente megnyerése a magyar ügynek*. A román légió ügyét Cézár Boliac mozgatja, Iancu felé ezidőben Bălcescu és Balaceanu vállalják a közvetítés feladatát. A forradalmi román emigrációnak úgyszólván valamennyi tagja tudatában van annak; mit jelentene a magyarokkal való megegyezés a románok számára. Ghica, aki Bemén keresztül szerette volna a magyar kormány jóindulatát biztosítani, a magyar-román szövetkezés katonai következményeit ilyennek festi: „A románokkal való megegyezés a magyaroknak 200 ezren felüli harcost jelentett volna Erdélyből és a Bánságból, akikkel szemben Paszkievics és Lüders segítsége hatástalan maradt volna... Ha 1848 október elején Brassónál csak ötezer jól felfegyverzett román csapat megy át egy neves tábornok vezetésével, mint Magheru, könnyű lett volna békét hozni létre a magyarok és a románok között, mert Bem elfogadta volna a románok minden feltételét, mivel azt a 40 ezer magyarból álló hadsereget, mely parancsnoksága alatt állott, egy maroknyi fegyvertelen, Iancu és Axente vezetésével álló román sakkban tartotta és minden mozgásában megbénította.”⁶⁵

Bemnek a román emigrációhoz fűződő kapcsolatai közt különösen a *Boliaccal és Bălcescuval folytatott megbeszélései emelkednek ki*. A román demokratikus gondolkodásnak ez a két harcosa az Erdélyben és Magyarorszá-

⁶² Marx—Engels: Bem, New American Cyclopedia. III. k. 112—114. I. 1858.

⁶³ Averbuh: Carszkaja intervencija... 151. I.

⁶⁴ Averbuh i. m. 91. I.

⁶⁵ I. Ghica: Amintiri din pribegia düpa 1848. 2. kiad. Bucureşti é. n. I. k. 176. I.

gon folyó hatalmas küzdelmet, Bemhez hasonlóan, nem a magyarok és az osztrák udvar egymás közti vitájának tekintette, hanem a szabadság és a zsarnokság nagy összecsapásának, melyben az elnyomott népeknek egymás mellett a helyük. Cézár Boliac brassói békeszózata (március 25.) a megindultság hangján hívja fel erre a körülményre a román nép figyelmét s egyben Bemet is népszerűsíti a románság felé.⁶⁶ Boliac tisztán látja a románság tragikus helyzetét az 1848-as szabadságharc közvetlen szomszédságában, amidőn a román „ahelyett, hogy együtt küzdene felszabadítójával, minden erejét latba vetette azért, hogy továbbra is a régi szolgaságban maradjon. A kamarilla pokoli ámitása volt ez!”⁶⁷ Boliacot, a brassói *Espatriatul* magyarbarát szerkesztőjét Bem hadvezéri tehetsége, a románok irányában tett gesztusai teszik a lengyel hadvezér rajongójává. S bár Boliac missziója nem hozott gyakorlati eredményeket, a reményt nem adja fel: májusban ott látjuk őt is Debrecenben, bekapcsolódik a Kossuth és Bălcescu közti tárgyalásokba, összekötő szerepet vállal Bem és Bălcescu közt. Bălcescu, Boliachoz hasonlóan, nagy reményeket fűz Bemhez. 1849. május 8-án Ghicához írott levele tanúskodik róla: „Nincs már kétség aziránt, hogy az összes európai kormányok meg egyeztek: összefogtak, hogy megfékezzék azoknak a nemzeteknek vágyait, melyek felkelni merészelnék s államot kívánnak alapítani. Mégis Bem testvérséget teremtett az erdélyi magyarok, szászok és románok között. Azt mondják, már pecsétet is csináltatott, amely a három egyesült országot, Magyar- és Lengyelországot, valamint Romániát ábrázolja.”⁶⁸

Az erdélyi román légio kezdettől fogva beleillett Bem elképzeléseibe. Kossuthot főleg a cári beavatkozás következtében előállott súlyos helyzet teszi megértővé e tervek iránt. Májusban már ő maga is egyezkedik a román küldöttekkel; júliusban maga ajánlja Bemnek, hogy törjön be Moldvába, szövetkezzék a románokkal. A román emigráció tagjai közül Bălcescúra várt az a feladat, hogy megegyezést teremtsen a Magyarországon felállítandó román légio ügyében. Ezen túlmenően kedves gondolata volt a dunai népek federatív összefogása a szociális haladás jegyében.⁶⁹ Bălcescu első találkozása Bemmel (Mehádián, május 16.) mégis zökkenő a tárgyalások menetében. Bem, kinek minden oka megvolt rá, hogy a légio ügyét tető alá hozza, szívélyesen, de óvatosan fogadta Bălcescut és a légio felállítására vonatkozó tervével a debreceni kormányhoz utasította őt. „Mikor azt mondtam neki, hogy ajánlkozom a románok kibékítésére, ezt válaszolta: Van hadserege és ágyúja.”⁷⁰ Bem szeme előtt ezekben a napokban még ott voltak a Drágos szomorúvégű áprilisi békéltető missziójának következményei, súlyosan eshetett latba az a körülmény is, hogy jelen volt a megbeszélésen a *Czartoryski-iroda* egyik ügynöke is, márpedig Bem semmi közösséget nem vállalt ezzel az emigrációs

⁶⁶ „Hat hónapig tartó üldöztetés és letartóztatás után a külföldre menekült román bujdosó végre kinyithatta szemét és szabadon fellelegezhetett, hála a magyar fegyvereknek és a szabadság arkangyalának, Bem tábornoknak, aki lesújtott a zsarnokság ördögeire és megtisztította az eget. Román testvéreim, kik annyi csoportra és pártra szakadtatok, éreztétek végre át ezt az igazságot: amidőn ma harcok folynak bizonyos népek és bizonyos fejedelmek közt, tulajdonképpen egész Európát egyetlen küzdelem hatja át: a szabadság és a zsarnokság harca népek és dinasztikák között. Az uralkodó házak összefognak, hogy vállalva védelmezzék roskatag trónjukat, s immár egyetlen reményüket a népek közt levő egyenetlenségbe és yiszályba vetik. Ha majd egyszer a népek felismerik igazi érdeküket, a harcnak vége szakad.” Iratok a nemzetiségi megbékélésről. 160. l.

⁶⁷ Iratok ... 161. l.

⁶⁸ Iratok ... 173. l.

⁶⁹ Bălcescu közvetítő tevékenységéről lásd I. Tóth Zoltán: A magyar—román szövetség kérdése 1848-ban. Századok 1948.

⁷⁰ Iratok ... 174. l.

csoporthal s ennek diplomáciai kezdeményezéseivel. Ezzel magyarázható tartózkodása. Hiábavaló volt a hivatkozás a „lengyel szolidaritás”-ra, Bem nem járult hozzá az ügghöz, ami Bălcescuban azt a téves benyomást keltette, hogy Bem csak katona.⁷¹ Formai védekezésésként tekinthetjük Bemnek azokat a szavait is, melyek szerint ő semmiféle politikai párttal nem kíván közösködni. *A megegyezésnek ő kezdettől fogva szilárd híve volt, maga is a megegyezés útját járta.* A mehádiai megbeszéléssel *nem is kapcsolódott ki végkép a légio körüli tárgyalásokból*; később, amidőn Kossuth a román emigrációval megegyezett, a részletekre vonatkozó döntést Bemre bízta.

Valóban: a terv gyakorlati értéket csak úgy nyerhetett, ha Bem is odaáll melléje. Az ő terve az volt, hogy *egyedül lancuval, betör Havasalföldre*, a román nemzet szabadságharcának jelszavával *magával ragadja a román tömegeket*, elvonván a cári csapatokat Erdélyből. Ugyanez a cél lebeg Bălcescu szeme előtt is, ki május 29-én jelenti Ghicának, hogy „Kossuth hajlandó a románokkal szövetségre lépni, a légio eszméjét örömmel fogadta.”⁷² Június 3-i levelében arról ír, hogy ki kell békíteni a magyarokat és a románokat, lancut rá kell bérni arra, hogy „mivel a fegyvert nem akarja kiadni a kezéből, csapataival menjen Kis-Oláhsországban (Olténiába, a szerző) a muszkák ellen harcolni.”⁷³

A magyar kormány, amidőn beleegyezését adta, hogy Bem a Bánátból másodszor is Erdélybe menjen, arra számított, hogy ő *a legelkalmasabb személy arra*, hogy a románok iránti módosult álláspontot a gyakorlatba átvigye. Bem számára viszont az Erdélybe való visszatérés azoknak a reményeknek a megújulását jelentette, melyeket a románság megszervezésével kapcsolatban korábban is táplált. Bánátból való visszatérése után (június 2.) azonban meglepődve látja, hogy a magyar kormánynak a román demokrata emigránsokkal folytatott tárgyalásai semmi hatással sem voltak a népek tényleges viszonyára: a gyilkolások, a rablások mindkét részről tovább folytatódtak. Első gondolata az volt, hogy „példásan megbünteti” a románokat,⁷⁴ de azután csalódással kellett megállapítania, hogy *a helyzet nem oktalanul fordult rosszabbra*. A felújított rögtönítélő bíróságok működése elriasztja a népet az igazságszolgáltatás képviselőitől, az embertelen ítéletek a régi időkre emlékeztetnek. *Az igazságszolgáltatás terén észlelt visszaélései vizsik oda*, hogy július 5-én „An die Bewohner Siebenbürgens” című proklamációjában tudtára adja Erdély lakosságának, hogy korábban kiadott *amnesztiarendeletét megújítja, a vegyes bíróságokat megszünteti és a jószágkobzásokat felfüggeszti*. A forradalom céljainak helyes megértéséről tanúskodnak azok a sorok, melyekkel Erdély lakosságához fordul, és a polgári hatóságok, de elsősorban az egyes törvényszékek részéről megnyilatkozó *visszaélések gyors jóvátételét ígéri*. Bánátból való visszatérése óta, írja szebeni szózatában, lépten-nyomon azt kell hallania, hogy egyes bírák visszaélnek amnesztiarendeletével. *Mindenki adja be írásban panaszait, s orvoslást fog nyerni*. Hogy pedig a kobzásokkal és a véstörvényszékekkel való további visszaéléseknek elejét vegye, a véstörvényszékek működését felfüggeszti. Szigorúan meg fogja büntetni mindazokat, akikről kiderül, hogy visszaéltek hatalmukkal. Felszólítja a papságot

⁷¹ u. o.

⁷² Iratok... 175. l.

⁷³ Iratok... 177—178. l.

⁷⁴ Erre vonatkoznak Bălcescu június 6-án Pestről keltezett sorai Ghicához: „Ma hallottam, hogy Bem, aki Erdélybe ment a románok ellen, körül akarja fogni és fel akarja gyujtani a havasokat, hogy székely csapatokkal kiirtassa a románságot, mint ahogy megpróbálták ezt siker nélkül az oroszok is a cserkeszekkel. Ha a háború ilyen irtóhadjárat jelleget ölt, akkor nehéz lesz kibékülni. Ez nagyon bánt és kétségbeejt.” Bălcescu válogatott írásai. Bpest, 1950. 187—188. l.

és a néphez közellálló személyeket, hogy *jelentsék neki: mi az, ami a népet leginkább sujtja.*⁷⁵

Bem ebben az esetben is átlépi a maga szűkebb értelemben vett hatáskörét, hiszen, mint Szentiványi Károly országos főbiztos Kossuthhoz küldött felterjesztésében olvassuk,⁷⁶ nincs joga ahhoz, hogy felfüggeszse a vegyesbíróságok működését, hiszen ezek a minisztérium alá tartoznak és „nincs joga az altábornagy úrnak a kormány által kinevezett bírakat, akik hatósága alá nem tartoznak, büntetésekkel fenyegetni.” Bemet azonban a hatásköri részletkérdések nem aggasztják, az ő szeme előtt ott áll a mérhetetlen hadi feladat, melyhez minden rendelkezésre álló erő összefogására van szüksége, — ezzel szemben a lakosság körében a visszaélések, meghurcoltatások a legrosszabb visszahatást váltják ki.⁷⁷ Június 6-án levelet ír Kossuthnak, s megmagyarázza, mi indította a szebeni szöveget kibocsátására; foglalkozik konkrét visszaélésekkel, Dobokay József nagyszzebeni rendőrbiztos magatartásával, majd rámutat a nemzetiségekkel szemben tanúsítandó helyes magatartásra. *Bem levelének ez a része a legnagyobb figyelmet érdemi.* Summája ez az ő demokratikus nemzetiségi politikájának. Fejtegetéseinek lényege az, hogy az ellenséget nem elég fizikailag legyőzni, — ahhoz, hogy a véres csatákon megváltott eredmények tartósak lehessenek, szükség van az ellenség morális meghódolására is. *A magyar kormánynak meg kell mutatnia, hogy jobb, nemesebb, mint az előző kormány volt, az igazságosságot emberiséggel tudja egyesíteni és távol áll tőle a bosszú gondolata.*⁷⁸

A nyári hadjárat folyamán sokkal súlyosabb feladatok vártak Bemre, mint téli és tavaszi sikerei idején. A cári csapatok öt helyen nyomultak be az országba. Grotenhjelm altábornagy kombinált hadteste (június 19-től) a borgói- és radnai-szorosokon át Beszterce felé igyekezett. Hét nappal később Lein ezredes az ojtói-szoroson át benyomul a székelyföldre, a cári erő főzöme pedig, az V. hadtest, Lüders gyalogsági tábornok parancsnoksága alatt a tömösi- és törösvári-szorosban Brassó felé tör magának utat. Később a májusban Havasalföldre üzött II. osztrák hadtest is visszatér a törösvári-szoroson át Erdélybe. Bem feladata *kettős: meg kell védenie Erdélyt és meg kell akadályoznia azt, hogy az V. cári hadtest kijusson az Alföldre.* Ennek a hadtestnek ugyanis az volt a rendeltetése, hogy Szeben bevétele és a szorongatott Gyulafehérvár felmentése után Jellasics seregével találkozva, a Tiszavonal felé, egyenesen Görgöy ellen vonuljon. A cári hadműveleti tervek megakadályozására és a székelyföld megvédésére Bem fegyveres erői vajmi keve-

⁷⁵ „Die Geistlichen aller Nationen und Konfessionen, als diejenigen Männer, welche dem Volke am nächsten stehen, fordere ich aber auf, mir anzuzeigen, was das Volk am meisten drückt... O.L. O.H.B. 4232/849. sz.

⁷⁶ u. o.

⁷⁷ Tisztaban van ezzel a polgári közigazgatás is. Szentiványi május 16-án kelt Rendeletében olvassuk: „Naponta hallok panaszokat: hogy fegyvertelen békés polgárok azon ürügy alatt, hogy a lázadásban levők közé tartoznának, személyükben s vagyonukban megfámadtatnak...” O.L. O.H.B. 4232/849. sz.

⁷⁸ „Herr Gouverneur President, es ist nicht genug eine uns feindliche Bevölkerung von einigen Millionen blos physisch besiegt zu haben! Wenn wir die Früchte von unseren blutigen Errungenschaften bald und dauernd genießen wollen, müssen wir den Feind auch moralisch besiegen, das können wir aber nur dann, wenn wir zeigen, das die ungarische Freiheit eine wahre Freiheit ist, wenn wir durch handgreifliche Beispiele im Volke selbst darthun, das unsere Regierung eine bessere, eine freiere und edlere als die gestürzte ist, wenn wir strenge Gerechtigkeit mit Menschlichkeit, aber keine Rache und Grausamkeit üben, wenn wir blos nach der gebotenen Pflicht der Selbsterhaltung handeln, wenn wir Gnade vor Angst ergehen lassen unseren ärgsten Feinden Bewunderung und Achtung abgewinnen und sie durch eine moralische Entwaffnung zu unseren Freunden machen.” Bem levele Kossuthhoz 1849 jún. 6-ról. O. L. O. H. B. 7829. sz.

seknek bizonyultak. A több oldalról előretörő nagyszámú ellenség arra kényszerítette, hogy *egyszerre több helyen vegye fel a harcot*, ami a meglévő erők nagyfokú szétaprózódásához vezetett. A magyar fegyveres erők szét voltak szórva Erdély egész területén. Bemnek egyidejűleg kellett helytállnia a keletről és délről előrenyomuló cári csapatok ellen. És ezek az erők számban és fegyverzetben messze túlszárnyalták az ő seregét. Lüdernnek egymagában 28 ezer katonája volt, Erdélyben Clam vezetése alatt egy 10 ezres osztrák sereg tartózkodott, északról Grotenhjem serege közeledett, mely Urbán ezredes hadseregével együtt 3 ezer osztrákot és 10 ezer orosz számlált.⁷⁹ Bem nyári hadserege — Gyalókaynak az erdélyi fővezérség írásai alapján készített kimutatása szerint⁸⁰ — 38 781 emberből állott. Am, ha a csapatok minőségét és felszerelését nézzük, a gyalogság 15%-a, a lovasság 16%-a hasznavehetetlen volt. A cári csapatok betöréseikor Bem az erdélyi hadseregnek csak a felével rendelkezett, amiben a magyar kormány is hibás volt, mert nem gondoskodott kellő körültekintéssel az erdélyi hadseregek felfegyverzéséről. A székely zászlóaljoknak alig jutott valamirevaló puska. Hiány volt tisztekben is. A megsérült Czetz nem vett részt a nyári hadjáratban s így a megcsokasodott támadók ellen, a legnehezebb körülmények közt minden hadművelési intézkedés Bemre magára várt.

Döntő stratégiai sikerre nem lehetett számítani. *Bevált taktikáját alkalmazta tehát a számbelileg túlsúlyban lévő cári seregek ellen.* Gyorsan, meglepően végrehajtott sakkhúzásokkal iparkodott az ellenfél számításait megzavarni, igyekezett kihasználni a másik fél balfogásait és a maga akaratát rákényszeríteni az ellenfélre. Meggyőződése volt, hogy sem az osztrák, sem a cári parancsnokság nem szívesen vállalkozik támadó hadműveletekre; mindkettő túlságosan óvatos, nem szívesen kockáztat. Ha tehát az ellenséget sikerül meglepnie, *ez már egymagában fél siker.* Persze Bem gyors, mozgó támadása nem annyit jelentett, hogy fejjel rohant a falnak. Nem tett fel semmit egy kockára. „Balsiker az ő közvetlen vezetése alatt az erdélyi hadseregnek mindig csak egy részét — a vízaknai, a segesvári és a nagycsüni ütközeteket leszámítva — azt sem döntően érte, mert máskor mindig talált utat és módot, hogy a teljes vereséget valami ügyes sakkhúzással kikerülje.”⁸¹ Hozzá tartozott ehhez a hadvezetéshez az *ellenség szakadatlan üldözése*,⁸² a három fegyvernem együttes alkalmazása, a fennálló viszonyokhoz való gyors alkalmazkodás, a hadihelyzet helyes felismerése és az ágyúharcnak az a módja, amely kivált válságos körülmények közt, mindjárt a harc kezdetén, valamennyi ágyút egy tömegben vitt bele a harcba. Így a tüzérség egyszerre lépve akcióba, hatalmas pusztító hatást gyakorolt az ellenség soraira. Visszavonulás esetén pedig a tüzérségnek az utolsó pillanatig a helyén kellett maradnia. Ilyenkor maga Bem is ott maradt az ágyúi mellett és személyi példamutatásával lelkesítette katonáit. „A kivívott győzelmet mindig végsőkig kiaknáztá, üldözve és megsemmisítve az ellenséget. Még meghátrálás, kényszer visszavonulás esetén is kereste és rendszeren megtalálta a módját annak, hogy az ellenség erejét gyengítse.”⁸³

Bem hősi példamutatása az erdélyi harcok idején, a szabadságharc legdicsőbb hagyományaihoz tartozik. Nem ismervé fáradságot, nem tudva, mi a csüggedés és kishitűség, *valóban azzá a fegyelmező, összetartó erővé tudott*

⁷⁹ Averbuh: Carszkaja intervencija... 150. l.

⁸⁰ Gyalóka Jenő: Bem. Magyar Katonai Közlöny 1922. 628—29. l.

⁸¹ Gyalóka Jenő: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán. 44. l.

⁸² „Jedes besondere Armeekorps muss die feindlichen Truppen necken, beunruhigen und angreifen überall wo man sie findet, ohne einen Augenblick Ruhe zu lassen.“ Honvéd 1849. 163. sz.

⁸³ Andics Erzsébet i: m.

válni, amely a hadsereg erkölcsének bomlása pillanatában újból és újból fel tudta rázni a csüggedőket és erőt tudott csepegtetni a kétkedőkbe. Petőfi hagyatékában van egy jellemző epizód: a Párbeszéd Bemmel. Nagy hadvezérekéről beszélgetnek, Bem Napoleont tartja a legnagyobb katonának, Petőfi kedves hőse Hannibál.

— Hannibálról szólván, tudja ön, kit tartok hozzá oly hasonlóknak, a mennyire csak hasonlíthat két ember egymáshoz?

— Nos?

— Önt, tábornok úr.

— Tudja isten, ennyit nem igénylek. Én csak egyet tudok vagy nem is tudok; azt nem tudom, mi a félelem és a csüggedés.

— Ez a fő, Hannibál is ezt a kettőt nem tudta.

A hit és a lelkesedés átment katonáiba is s ezt még az ellenség is készségesen elismerte. A szabadságharc ellen küzdő becsületes gondolkodású cári tisztek elismeréssel emlékeznek meg Bem hadvezéri képességéről, katonái lelkesedéséről. *Alabin* írja egy helyen: „Míg Magyarországon a háború aránylag csekélyszámú kisebb-nagyobb ütközet és csata között folyt le, addig Erdélyben tízszor annyi vért kellett ontanunk. A székely serezzredek tartalékosai és szabadságot katonái kitűnően használták fegyvereiket... Bem kétségkívül sokat tett egymaga, de a nép hű és odaadó áldozatkészsége nélkül ennyi ideig nem tarthatta volna magát.”⁸⁴ *Dobozy*, Maros megye kormánybiztosának június 28-i jelentésében pedig ezt olvassuk: „... mert ő azon kívül, hogy harcmezőn hozzáfoghatatlan feltalálású vezér és tűzér, bírja az erányában fanatizált nép bizalmát, bírja szeretetét, s hol ő megjelen, bár a néphez szólni sem tud, *mindenbe új életet önt s minden katona egy-egy óriássá női ki magát*. Honnan távozik, aggodalom s komolyság költözik mindenek keblébe.”⁸⁵

Hogy az erdélyi hadsereg a nyári hadjárat kudarcai közepette sem bomlott fel, *elsősorban Bem érdeme*. Pedig a hadsereg szétesésének tünetei már a nyári harcok első napjaiban észrevehetők voltak, Bem azonban kemény kézzel fogta össze hadseregét.

Erdély megvédését nem tette függővé a magyarországi harcok menetétől, nem volt hajlandó feladni Erdélyt akkor sem, amidőn erre Kossuth határozottan felszólította. Június 28-án azt írja Bemnek, hogy az erők gyors egyesítésére van szükség, mert különben a haza elveszett. Egész provinciákat, sőt az ország négyötöd részét kész feláldozni, csak hogy az erő gyorsan koncentrálódhassék. „Ohajtanám azért, hogy ön egész erejével kijöjjön, egyesüljön a többi testekkel, vegye át a főparancsnokságot, így *tour à tour* megverjük az ellenségeinket s visszanyerjük a világ szabadságát. Ha ez nem lehet, félek, hogy 14 nap alatt egy catastropha történik.”⁸⁶ Bem azonban nem hajlandó lemondani Erdélyről. Július 5-én felhívást bocsát ki a magyar nemzethez és a *győzelem nagyszabású távlatait vázolja fel előtte*. Beszél benne a Romanov-családról, mely a nagy orosz birodalmat kevés oroszral és egy sereg hazátlan német tiszttel tartja féken; *Oroszországban közel van a forradalom kitörése*; ez esetben a cári csapatokat vissza fogják hívni; utal Havasalföldre, az ottani szabadelvűek máris várnak a magyar felszabadítókra. Erdélyt tehát nem szabad feladni, hanem „itt kell a muszkát legyőznünk, ha akarjuk, hogy kedveink Háromszéken megmentve legyenek s ha mi szabad emberekből nem aka-

⁸⁴ Idézi Vajda Pál: Oroszok a magyar szabadságharcról. Bpest, 1949. 50. l.

⁸⁵ U. o.

⁸⁶ Alexander Szilágyi: Die letzten Tage der magyarischen Revolution. Pest, 1850. 78. l., németül.

runk jobbágyságba süllyedni.⁸⁷ Kossuthnak arra az ajánlatára (jún. 9.),⁸⁸ hogy Bem vegye át a magyarországi összes seregek fővezérségét, Bem Csíkszeredáról július 17-én válaszol. *Rendíthetetlen hittet hisz a végső győzelemben.* „Még mindig meg vagyok győződve, hogy a rendelkezésünkre álló erőforrások felhasználásával hat hét, legfeljebb két hónap alatt egész Magyarországot megszabadíthatjuk az ellenséges csapatoktól. De ehhez az kell, hogy az összes katonai parancsnokok, különbség nélkül, pontosan végrehajtsák azokat a parancsokat, melyeket kapnak. Szükséges tehát, hogy a fővezérnek meglegyen a hatalma ahhoz, hogy csak olyan parancsokat alkalmazzon, akikre biztosan számíthat — különben a legjobb tervek meghiúsulhatnak — azt már szomorúan tapasztaltam. Ha tehát azt akarja, Kormányzó Úr, hogy magamra vállaljam azt a nagyon nehéz és nagyon kellemetlen feladatot, hogy mindenkit a maga helyére állíthassak, s hogy úgy legyenek vezetve a csapatok, ahogyan azokat vezetni kell, akkor szükséges volna, hogy a képviselőház engem két hónapra teljhatalommal az összes csapatok parancsnokává nevezzen ki.”⁸⁹

A szovjet történetírás által az utóbbi években felfedezett történelmi adatok fényénél Bemnek e megnyilatkozását már semmiképpen sem tartjuk „vérmes optimizmus”-nak. Kétségtelenül benne van Bem levelében a forradalmi harcok elengedhetetlen optimizmusa is, — de ez a derűlátás alapos tényekre épült fel. Bizonyos azonban az is, hogy Bem akkor, amidőn a főparancsnoki tisztség elfogadásán gondolkodott, elképzeléseit nem a maga erősen megfogyatkozott erdélyi hadseregére, hanem az egész magyar hadsereg akkori állományára alapozta. És nem feledkezett meg arról a segítségről sem, amelyet a magyar-román kiegyezés küszöbönálló gyakorlati realizálása ígért katonai téren. Ha ehhez figyelembe vesszük azokat a jelenségeket, amelyek a cári hadseregben dúló járványokra, demoralizáltságra és a cári birodalom belső helyzetére vonatkoztak, Bem derűlátását helyesnek és indokoltnak kell tartanunk.

A Bem rendelkezésére álló erők természetesen nem voltak elegendők nagyobb feladatok elvégzésére. Neki magának annyi embere sem volt, hogy a 27.300 harcost számláló V. cárihadtestet le tudja verni. Az adott viszonyok közt teljes harcászati sikernek kell tekinteni azt is, hogy két hónapon át sikerült megakadályoznia Lüderset abban, hogy Erdélyből kijusson az Alföldre. A túlerővel szemben csodákat nem tehetett. Az egész nyári hadjárat folyamán három ízben győzött (július 20-án Sepsiszentgyörgy és Kőkös, 23-án Grozesti, augusztus 5-én Nagyszecben). A túlerővel szemben nem tudta megállni a helyét. Segesvárnál háromszoros túlerővel vette fel a küzdelmet s alulmaradt. De még a vesztes csatákban is voltak bravúros teljesítményei: megzavarta az ellenség szándékait, maga után csalogatta az ellenfelet s miközben kicsúszott szorításából, máris új, váratlan helyzeteket teremtett számára.

Július hónapban létrejött a megegyezés a légio kérdésében. Kossuth július 16-án közli Bemmlel, hogy elfogadta Bălcescu és Boliac ajánlatát a román légioról. „Elfogadtam az elvet, detaillok végett altábornagy úrhoz utalom őket. Ajánlom őket. A dolog igen fontos. Ha ön Oláhországba vonul (mit igen szeretnék), a zászlóalj az avantgardeot képezhetné. A következmény felszámíthatatlan volna.” *Bălcescu ujjong:* „Most már hiszem, hogy a szabadság ügye diadalmaskodni fog.”⁹⁰ Kossuth felszólítja Bemet, lépjen érintkezésbe az emigráns vezetőkkel. A román demokraták szeme előtt valóban káprázatos

⁸⁷ Pap Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848—49. Pest, 1868. II. DI.

⁸⁸ Szilágyi i. m. 83. l.

⁸⁹ Honv. Ltr 188 cs. 1849—7—11.

⁹⁰ Bălcescu levele Ion Ghicához. Szeged, július 14. Iratok... 201. l.; Bălcescu válogatott írásai. 197—198. l.

perspektívák nyilván. Bălcescu Ghicához írott levelében ilyennek látja a meg-
egyezés következményeit: „Bem Besztercénél megverte az oroszokat s
kikergette az országból. Most Brassóba ment, honnan átmegy Oláhországba.
Láttam sürgőnyeit. Omer basát is pénzzel meg fogják nyerni. Kevés idő múlva
Bemmel együtt Oláhországba fogok menni nagy haderővel s így 8 millió román
fog lábra állni az oroszok ellen.”⁹¹ Ez Bălcescunak állandóan kísértő eszméje
volt a Kossuthal folytatott tárgyalások idején, — most úgy látja, elérkezett
a cselekvés pillanata. A megegyezés szerint a légio parancsnoka maga *lancu*
lenne, kinek havasi románjait a magyar kormány látna el fegyverekkel.

A lancuval való megegyezés mindenekelőtt katonailag könnyített volna
Bem helyzetén, hiszen, mint Bălcescu írja július 6-án, „Bem kényszerül lancu
ellen szakadatlanul 10 ezer embert tartani.” *A következő lépés pedig Moldva
és Havasalföld forradalmasítása lett volna.* A két dunai fejedelemségben
ugyanis — miután 1848-ban a cári csapatok a felkelést leverték — távolról
sem ült el a forradalmi mozgalom. A cári csapatok parancsnokai, főleg az V.
hadtest parancsnoka, Lüders jelentéseiben *folytón szó van a forradalmi ügy-
nők működéséről.*⁹² Moldva lakossága rendkívüli mértékben ellenséges
magatartást tanúsított a cári tisztviselőkkel szemben.⁹³ A moldvai betöréstől
tehát a cári kormánynak volt mit félnie. Nem kis mértékben keltett nyugtalan-
ságot az a veszély is, hogy a *moldvai felkelés áttérjedhet Galiciába*, a szaka-
datlan összeesküvések színhelyére. A cári követek jelentései tele vannak féle-
lemmel; attól tartanak, hogy Bem felkelése nem áll meg Erdély határain,
hanem áttör Galiciába is.

S valóban: Bem megjelenése Moldvában, *erős hatást gyakorolt az ottani
lakosságra.* A cári levéltárakban fennmaradt egy Tumański nevű csinovnyik
jelentése a cári hadügyminisztériumhoz. Az akkori moldvai helyzettel kap-
csolatban azt írja, hogy Bemnek minden oka megvolt arra, hogy számítson
a moldvai lakosság támogatására. „Lüders elfoglalja Brassót és Nagyszebent,
közben Moldvát védtelenül hagyja. Bem oda masírozhat, ahová neki tetszik.
Itt ezer rabló van, kik Bem megjelenésére várnak s azután ellenünk fordul-
nak.”⁹⁴ Bem átlépve Moldva határát (július 22.), az ojtozi-szorosból *kiált-
vánnyal fordul a moldvai lakossághoz*, felszólítja a népet, hogy fogjon fegy-
vert, jöjjön zászlaja alá, együttes erővel üzzék ki a cári csapatokat. A kiált-
vány nem talál olyan kedvező fogadtatásra, mint amilyent Bem remélt, ezért
július 24-én Oknáról újabb proklamációt bocsát ki. Eredmény akkor sem
mutatkozott. Bemnek vissza kellett sietnie, mert híre jött, hogy Clam Gallas
az ojtozi-szoroshoz közeledik s elvághatja őt Erdélytől.

Hasonlóképpen megvalósítatlan maradt Bem másik terve, a galíciai lakos-
ság megmozdítása. A galíciai betörés első konkrét terve még 1848 decemberé-
ben fogalmazott meg Bem agyában,⁹⁵ ő maga veti fel az eszmét Kossuth előtt,
de döntő fontosságot nem tulajdonít neki, mert nem törekedett ennek minden
áron való gyors megvalósítására. A probléma 1849 tavaszán újból felmerül.
Elsősorban ennek a tervbevett akciónak a sikerét volt hivatva biztosítani a
P'otrowski⁹⁶ által szervezett lengyel légio. Ezért küld egy időben Bem *lengyel*

⁹¹ u. o.

⁹² Averbuh i. m. 83. l.

⁹³ Averbuh i. m. 148. l.

⁹⁴ Közli Averbuh i. m. 153. l.

⁹⁵ Kossuth Iratok 1848. O. L. 6548. sz.

⁹⁶ A galíciai betörés tervét elsőnek Piotrowski ezredes dolgozta ki; kisebb válto-
zásokkal ezt a tervet tette magáévá 1849 tavaszán Kossuth, O. L. O. H. B. 1849. 3331.
sz. — Piotrowski híve volt Bemnek, Bem népszerűségétől remélte a lengyel osztagok
sikerét Galiciában. A kiindulópont Bukovina lett volna, az irány: Lwów. Piotrowski
légiója közvetlenül Bem parancsnoksága alá tartozott, A Besztercére irányított lengyel
légionáriusokat Bem szláv önkéntesekkel akarja kiegészíteni. O. L. A lengyel légio
iratai, 27. sz.

emisszáriusokat Galíciába. Kossuth is helyesli a tervet, melynek azonban a tisztikarban éles ellenzéke van. Így élesen ellenezte a galíciai betörést Wysocki,⁹⁷ aki szerint Galíciában a helyzet nem érett a forradalomra; nem támogatta a tervet Dembinski sem.⁹⁸ Kossuth álláspontja május elejéig az, hogy Dembinski törjön be Galíciába. Csak ekkor változik meg a helyzet: a Dunánál történő koncentráció ugyanis sok tartalékot vesz igénybe s a minisztertanács a galíciai támadást kivihetetlennek tartja.

A galíciai betörés kérdésében nem volna helyes Bemet egy nevezőre hozni a többi lengyel tábornokkal, elsősorban Wysockival és Dembinskivel. Bem a téli hadjárat kezdetekor *komoly készülődéseket tesz ezirányban, gyalogságot szervez az osztrák táborok szökött lengyeljeiből és az erdélyi harcok befejezése után nyomban kész rá, hogy Galíciába törjön „a légiónkkal, néhány huszársvadronnal és néhány tucat ágyúval”*.⁹⁹ Bem és Piotrowski agitációja messze túlszárnyalta az erdélyi határokat, ámde Bem elsősorban Erdélyben kívánt végezni az ellenséggel, s ez sem volt könnyű feladat. Amikor a galíciai kérdés újból szóba került,¹⁰⁰ az általános hadihelyzet kedvezőtlenre fordult.

A hadműveletekhez hasonlóan sok *önállóságot mutatott Bem a diplomáciai akciók terén is*. Meg sem várva a magyar kormány jóváhagyását, már Nagyszeben és Brassó elleni hadmozdulatai idején megtette a szükséges intézkedéseket ahhoz, hogy érintkezést találjon a Bukarestben székelő diplomáciai képviselőkkel. E kapcsolatok jelentőségét emeli az a körülmény, hogy a Debrecenbe menekült magyar kormány teljesen el volt szakadva a külföldtől.¹⁰¹ *Bem sikerei 1849 tavaszán a magyar forradalom nemzetközi elismertetése szempontjából rendkívül fontosak voltak*.¹⁰² Kossuth is tisztában volt ezzel, mégsem vette szívesen Bem önálló diplomáciai akcióit. Bemet azonban nem lehetett teljesen kikapcsolni: a Bukaresttel és Konstantinápolyal fennálló diplomáciai érintkezések szükségszerűen az ő vonalán futottak keresztül. Bem elsősorban a *bukaresti angol és francia diplomáciai képviselőkkel teremtett kapcsolatokat*. Nem riadt vissza semmitől sem, csak hogy a francia és az angol konzul segítségével tájékoztatást nyújthasson nyugatnak, elsősorban Franciaországnak és Angliának. A francia konzulon át eljuttatott leveleiben ráirányítja a francia kormánykörök figyelmét a magyar népek Ausztria elleni alkotmányos harcára, a saját tevékenységének értelmére és a cári beavatkozásra. Franciaországnak, mondja Bem, minden eszközt fel kell használnia arra, hogy Ausztria és a cári Oroszország el ne fojthassák az alkotmányos mozgalmakat. Rendkívül fontosnak tartotta Bem, hogy — mivel az akkori francia főkonzullal, *Ségurrel*, nem tudott közelebbi kapcsolatot teremteni — egy francia közvetítőféle legyen közte, meg a francia kormány közt.¹⁰³ Március 12-i

⁹⁷ Wysocki Piotrowskihoz. Arad 1848 dec. 31. O. L. A lengyel légio iratai.

⁹⁸ Dembinski Kossuthhoz. O. L. O. H. B. 1849. 268. sz.

⁹⁹ Bem levele Piotrowskihoz 1849 jan. 16. I. L. Lengyel légio iratai. 27. sz.

¹⁰⁰ Kossuth április 25-én kéri Bem véleményét, nem volna-e időszerű Besztercéről csapatokat irányítani Bukovina felé és a határon túl erős állást kiépíteni. (Kossuths Briefe an F. M. L. Bem, 45. l.) Ennek az intézkedésnek a célja egy esetleg Galícia felől jövő támadás kivédése lett volna. Bem válaszát nem ismerjük, de május 6-i levelében Kossuth egy galíciai betörés tervét korainak tartja. Az akció Lengyelországra szerencsétlenség volna, Magyarországnak pedig nem volna belőle haszna. (Kossuth Bemhez Debrecen, 1849 május. O. L. O. H. B. 1849.)

¹⁰¹ A szabadságharc diplomáciai kapcsolataira lásd Kenyeres Júlia: A szabadságharc és a nemzetközi politika. A Forradalom és szabadságharc 1848–49. c. kötetben. Budapest, 1948.

¹⁰² Horváth Jenő: Bem tábornok és a bukaresti külképviseletek 1849 március–júniusban. Hadtörténeti Közlemények, 1927. 376. l.

¹⁰³ Ségur főkonzul jelentéseit és Bemmél való levelezését közli Hurmuzaki: Documente privitoare la istoria Românilor, XVIII. k. 120–121. l. București, 1890.

levelében, melyet *Boulay de la Meurthe* francia köztársasági alelnökhöz intézett, egy francia konzul kiküldetését kéri. Megütközve kérdezi, nem veszi-e észre Franciaország Kelet-Európának alkotmányosságért küzdő nemzeteit? Március 22-én Ségur francia főkonzultól főhadiszállására francia konzult kér Március 23-án Coiquhountól, az angol főkonzultól kér angol megfigyelőt.

A francia segítségben Kossuth is reménykedett. Felmerült agyában egy esetleges francia-velencei-magyar szövetség eszméje is.¹⁰⁴ B remények természetesen alaptalanoknak bizonyultak. Bem erdélyi sikerei azonban *alaposan megbolygatták a bukaresti diplomáciai testületeket*. Különösen Bemnek Szében és Brassó elfoglalása után a havasalföldi határokon való megjelenése keltett riadalmat. *Héves harc fejlődött ki aköül, hogy küldjenek-e ügynököket Bemhez az egyes nyugati országok kormányai, vagy ne küldjenek*, ami a gyakorlatban annyit jelentett, hogy elismerjék-e a magyar forradalmi kormányt, vagy sem.

Bem erdélyi sikereire vezethető vissza *Grant* angol diplomata Szébenbe érkezése. Grant, aki a cári csapatokkal érkezett magyar területre, itt nem a cári katonasággal keres kapcsolatot, hanem *környezetétől elszakadva, Bemhez siet*.¹⁰⁵ Bem felhasználja az alkalmat arra, hogy hirt adjon magáról a világnak, tájékoztatást küldjön a harctéri helyzetéről.¹⁰⁶ E diplomáciai kapcsolat, akárcsak a többi próbálkozás is, nem vezetett nagyobb eredményre. Az uralkodó angol köröket nem lehetett rávenni arra, hogy megsegítsék a magyar forradalmat. Anglia 1848–1849-ben az európai reakció egyik főtámasza volt, Marx szerint „szikla, melyen megtörnek a forradalom hullámai”.¹⁰⁷ Az Anglia és Ausztria között fennálló szoros kereskedelmi kapcsolatok egyenesen érdekévé tették Angliának, hogy Ausztriát, mint legfőbb keleti szövetségesét, megvédje. Szüksége volt az erős, egységes Ausztriára — Franciaországgal és Oroszországgal szemben. Az angol uralkodókörök érdekeit semmiféle diplomáciai akció nem tudta elhallgattatni. Bem Konstantinápolyon keresztül hiába próbálja, *Dudley Stuart* révén, meggyőzni az angolokat arról, hogy kereskedelmi érdekük a lengyelekkel és a magyarokkal való összefogás. Pedig az ügy érdekében a hadvezér kész volt önkéntes tiszteket is felfogadni, jó fizetéssel.¹⁰⁸

Komoly erőfeszítéseket tett Bem a török semlegesség megváltoztatására is. A törökök támogatásának megszerzése a magyar forradalom számára nagy fontosságú dolog lett volna. Bem győzelmei sokban hozzájárultak ahhoz, hogy *Konstantinápolyban megnőtt a magyarok iránti rokonszenv*.¹⁰⁹ A Magyarországgal és a Porta közti diplomáciai kapcsolatok megteremtése Bem elsőrendű feladatai közé tartozott. Március 23-án Fuad effendi török meghatalmazottnak küldött levelében *kéri a török területre menekült osztrák hadsereg lefegyverzését és török diplomáciai megbízottnak Erdélybe való küldését*. Mint erdélyi főparancsnok üdvözi a török katonai parancsnokságot a dunai fejedelemségekben.¹¹⁰ A Porta jóindulatának megszerzésére Teleki Sándor személyesen megy Omer pasához, remek ajándékokkal (Zichy-féle ékszerek!). Általában

¹⁰⁴ Averbuh i. m. 216—217. l.

¹⁰⁵ Bem Csányihoz, Nagyszeben, 1849 márc. 13. I. L. Kossuth Iratok, 1849. — 3610. szám.

¹⁰⁶ Napilapok cseréjéről is gondoskodott. Ségurnak angol és francia lapok megvásárlására küldött pénzt, Bukarestbe pedig megindította a két legfontosabb erdélyi újságot, a „Siebenbürgische Bote“-t és a „Kronstädter Zeitung“-ot. Ségur erre vonatkozó jelentéseit lásd: Hurmuzaki: Documente privitoare la istoria Românilor. XVIII. k. 140, 145. l.

¹⁰⁷ Marx—Engels: Összes művek, VII. k. 103. l., oroszul.

¹⁰⁸ Bem 1849 ápr. 4-i levele. Idézi Russjan i. m. 188. l.

¹⁰⁹ u. o.

¹¹⁰ Csányi Kossuthhoz, Kolozsvár. 1849 ápr. 11. O. L. O. H. B. 1849. — 4153. sz.

Bem igen sokoldalúan próbálja előmozdítani a diplomáciai kapcsolatok ügyét; nem rajta múlt, hogy az akkori helyzetben minden fáradozás hiábavaló volt. A nagyhatalmak közt egy sem akadt, amely a magyar szabadságharc fenyegetett ügyének segítségére sietett volna.

Bem diplomáciai kezdeményezései *nem hozhatók összefüggésbe a Czartoryski-féle iroda akcióival*. Fontos ezt hangsúlyozni, mert Bem általában úgy élt a köztudatban, mint a Czartoryski-féle emigrációs tábor egyik képviselője. Az 1848-as forradalom és Bemnek a forradalomban betöltött szerepe azonban *éles határvonalat húz közé, meg az arisztokrata tábor közé*. Czartoryskiék lényegében 1848-ban is a diplomáciai összeköttetésekre alapított politikai manőverek hívei, erőfeszítésük arra irányul, hogy hasznot húzzanak a demokratikus forradalmakból, anélkül azonban, hogy a maguk számára is levonják 1848 nagy tanulságát. *Velük szemben Bem a harctereken akarja kiharcolni hazájának a jogot ahhoz, hogy újjászülethessen, mint a szabadságharcok sikerének gyümölcse*. Bem számára a lengyel függetlenség és szabadság kérdése *csak a harctereken dönthető el*, ami persze nem jelenti a diplomáciai kezdeményezések teljes haszontalanságát. Am Bem nem akart közösködni a Czartoryski-féle táborral. Czartoryski ügynökei nem egy ízben közeledtek hozzá s próbálták befogni őt a konzervatív lengyel emigráció szekerébe. Bystrzonowski, de főként Czajkowski ennek a politikai vonalnak az ügynöke Bem felé. Czajkowski akarja Bemet lebeszélni a galíciai akcióiról, mint amely terv nem illik bele a Czartoryski-féle koncepcióba.¹¹¹

Bem mind katonai, mind diplomácia téren a maga útját járta. A maga útját járta akkor is, amidőn a nagyszebeni és nagyecsüri csata után *szinte csorbitatlan hittel áll a Szeged felől hátráló délmagyarországi hadsereg élére és még akkor is hisz, tárgyál és tervez, amikor Görgey már letette a fegyvert*. Hite és leleményessége akkor sem hagyják el, amikor szabadságharcunk már a végső szakaszába lépett. *Bemet* egyéb tulajdonságai mellett, *az emeli messze Görgey fölé, hogy a forradalom igazi katonájaként, nem ismerte a kapituláció gondolatát*. Hiába küldi hozzá Lüders a parlamentereket, a forradalmi vezér végsőig harcol. Augusztus 9-én mint a délmagyarországi hadsereg újonnan kinevezett főparancsnoka, Temesvárnál átveszi Dembinskitől a hadsereg vezetését. Terve az, hogy a még használható csapatokat Erdélybe viszi, *ott egyesíti a még meglévő erdélyi hadsereg maradványaival s megállítja a Marosvölgyén közeledő V. cári hadtestet*. Ezzel a sereggel azonban már semmire sem ment. Temesvárnál a harcra kész magyar csapatoknak *kifogy a lőszerük*, és mire a döntő támadás megindulhatott volna, a magyar tüzéség váratlanul elnémult. A visszavonulás rendezetlen futássá fajult; Bem lezuhan lováról, vállpercét töri. *Harci kedvét ez sem töri meg*. Visszatér Erdélybe, hogy *kibékítse lancut, a „havasok királyá”-t és a románokkal együtt újra felvegye a harcot a cári seregek ellen*. A tél meghozhatja a döntő fordulatot.

Augusztus közepén rajta kívül már alig bízik valaki az erdélyi hadsereg talpraállításában. Augusztus 14-én Facseten fogadja a lancutól érkező Murgut. Az eredmény nem kielégítő. A román tribunok egy része aggodalmaskodik, egy havi gondolkodási időt kérnek. „Csak 48 óráig tudok várni. Szánom a románokat”, feleli Bem. Majd kifejti terveit: „En sereggemmel Erdélybe húzódok, kiverem az ellenséget. Erdély természetesen vár, megszállom a bejáratoakat, felszaporítom seregemet 120 ezer emberre, azzal kiverem a császáriakat Magyarországról. Ezalatt Törökország 300 ezer emberrel beront Oroszországba.” Másnap érkezik Kmetty tábornok távirata. Liechtenstein herceg, császári hadtestparancsnok felhívása a fegyverletételre azzal, hogy Görgey Világosnál kapitulált. Ezzel az utolsó remény is elenyészett.

¹¹¹ Russjan i. m. 163. I.

A szabadság hős védelmezőjének útja ezzel még nem ért véget. Facsetről ökrös szekér belsejében, súlyos sebesülésekkel, magas hegyi utakon Törökország felé tart. Viddinben, ahová társaival együtt a török hatóságok irányítják, megélhetésük biztosítva van, de szabadságuk nem, Bem a szabad mozgás és a várható esetleges török-orosz konfliktus reményében áttér a mohamedán hitre s mint Murad pasa, a szultán szolgálatába áll.¹¹² Ennek ellenére 1850 október 30-án többedmagával elindítják Azsia felé. Sumlában a török tüzérség parancsnoka lesz, haditerveket dolgoz ki, erősen bízik a közeli török-orosz összeütközésben. S valóban, e reményei nem indokolatlanok, de magát az összeütközést Bem már nem éli meg. Még egy *utolsó csatában* vesz részt, az alappóiak tüzérségét vezeti a várost ostromló arabok ellen. 1850 december 10-én hunyt el, az orvosi jelentés szerint, „a klíma és legyengült szervezete következtében”. Az „ezer sebtől borított, de mégis sziklának ható tábornok” az utolsó percig bízott abban, hogy újból szembeszállhat a zsarnoksággal és a harctereken küzdhet hazájáért, melyet elfelejteni nem tudott. Szíriában, élete utolsó heteiben, *fáradhatatlanul dolgozott a török birodalom katonai megszervezésén, az elkövetkezendő nagy háború idejére*. Nyugtalan, sehol megpihenni nem tudó szelleme itt is új és új ötletet, hasznos kezdeményezést ragadott meg, s mint Fiala őrnagy írja emlékiratában, „élete végéig mélységes szeretetet, megbecsülést vívott ki a maga számára a mohamedánok társadalmában. Halála után a sejkek hálaadásokat mutattak be Allahnak azért, hogy őt nekik adta... neve az egész Keleten ismertté vált”.

Konstantinápolyba azonban már nem jutott el. Halála körülményeiről Fiala őrnagy tudósítja Kossuthot: „Mohamedán szokás szerint földelték el egy domboldalon. Mi, internált magyarok, vittük a halottat. Néhány zászlóalj kivonult, fegyver nélkül, — a sirnál nem lőttek —, vajjon ez itt így szokás-e — nem tudom. A temetés nem volt katonás s a csatákban megőszült veterán több figyelmet érdemelt volna. Törökország főtámaszát veszítette el benne, melyet azonban nem akart, vagy nem tudott felhasználni, Aleppo pedig megmentőjét gyászolja benne.”

Az *osztrák kamarilla* nem egykönnyen adott hitelt a Bem haláláról érkező híreknek. A lengyel tábornok visszatérésétől való aggodás oly nagy volt, hogy csak a diplomáciai képviselők ismételt megerősítésére hitték el: az európai szabadságharcok nagy katonája, a reakció esküdt ellensége, valóban megszűnt élni. Utolsó szavai ezek voltak: „Lengyelország, én már nem szabadítlak fel.”

Halála után emléke legerdássá nőtt az egyszerű emberek millióinak szívében. Voltak olyan hírek is, hogy nem halt meg természetes halállal, hanem a kamarilla meggyilkoltatta. Tömegnépszerűsége egyenesen Kossuthé és Petőfié mellé állítható. A szabadságharcban betöltött szerepe, hősies helytállása is oda sorolják őt a magyar 48 legnagyobb alakjai mellé.

Engels azt írta, hogy a lengyel nemzet azzal érdemeit ki a nemzetközi munkásmozgalom rekonszenvét, hogy „az egyetlen nemzete Európának, mely a forradalom nemzetközi katonájaként harcolt és harcol” a különböző csatatereken.¹¹³ A jelző, melyet Engels az egész lengyel nemzetre alkalmazott, találozón vág Bemre, az európai forradalomnak erre a páratlanul odaadó s önfeláldozó katonájára. Emberi alakját különösen az teszi rokonszenvessé, hogy 1848 tavaszától mindvégig tisztában volt azzal, *milyen tét forog kockán a magyarországi és Erdélyi harcokban. Mint nagy honfitársa, a magyar forradalmárokat Párizsból lelkesítő Mickiewicz, úgy ő is a saját elnyomott népe s ezzel együtt valamennyi elnyomott európai nép felszabadulását várta a magyar szabadságharc győzelmétől.*

¹¹² Életének utolsó időszakáról érdekes részleteket közöl Fiala őrnagy naplója. V. ö. Acs Tivadar: A száműzöttek. Bp. é. n.

¹¹³ Marx—Engels: Összes művek. XV. k. 673. l., oroszul.

Nem volt zsoldos katona, mint amilyennek Görgey nézte, nem volt modern condottieri, akinek mindegy, hogy kinek a zsoldjában szegődik, — tudatosan szolgálta a forradalmat. Ha látását hazai viszonylatban el is homályosították személyi torzszalkodások, a döntő összecsapás idején e szem szokatlan élességgel látta meg, hol az ellenség és hol a jóbarát. És akkor, amidőn érkeztek a szorongatott népszabadság válságos pillanatai és meg kellett markolni a fegyvert, *Bem az elsők közt volt s utolsónak hagyta el a csatateret.*

A rettenthetetlen bátorság, mellyel a magyar ügyet a reakcióval vívott nehéz csatákban a maga személyes életcéljaként képviselte, nem alaptalanul szerzett neki ritka népszerűséget a magyar nép közt. És nem véletlen az a rajongás sem, amellyel nagy költőnk, Petőfi viseltetett iránta. A költői intuición megérezte azt, hogy a külsőleg kopott, megviselt, de törhetetlen akaraterejű hős lengyel tábornokban ugyanolyan forró vágy ég a szabadság után, mint a költő lelkében. Ezért becsüli őt a költő atyjánál is többre, ezért mondja neki a szászsebesi kitüntetése alkalmával megilletődötten: „Tábornokom, többel tartozom önnek, mint atyámnak: atyám csak életet adott nekem, ön pedig becsületet.” *A két nagy ember barátságát a közös ügy: a forradalom szolgálata teszi életre-halálra szóló meleg ragaszkodássá.*

A harc ideiglenesen elbukott. De a szabadság száz évvel később, hála a nagy Szovjetunió dicső Vörös Hadseregének, a magyar és a lengyel nép életébe végre mégis érkezett. A magyar-lengyel barátság, melynek olyan felemelő emléke van, mint Bem József részvétele a magyar szabadságharcban, most válik igazán termékennyé, midőn a két nép dolgos milliói egymást segítve építik a szocializmust.

E népek barátságának történelmi hagyományai között ma tiszta fény-nyel világít Bem Józsefnek, a magyar honvédség rajongva szeretett Bem apójának nemes, emberi alakja.

KOVÁCS ENDRE

A BETHLEN—PEYER PAKTUM

*„Nem lehet a kapitalizmussal végezni, ha nem vége-
zünk a szociáldemokratizmussal a munkásmozgalomban.”*

Sztálin

I.

Ismeretes, hogy a magyar szociáldemokrácia áruló vezetőinek milyen nagy szerepük volt a Magyar Tanácsköztársaság megdöntésében. Befurakodva a tanácskormány vezető funkcióiba, mindent elkövettek, hogy gyengítsék és aláássák a munkáosztály uralmát, titkos összeesküvéssel újra hatalomra segítsék a kizsákmányoló osztályokat. Ezzel az ellenforradalmi tevékenységgel maguk dicsekedtek el, amikor 1920 decemberében egy Horthyhoz intézett beadványukban ezt írták:

„Éppen a szociáldemokrata népbiztosok voltak azok, akik, mint a többi szakszervezeti vezetők is, folyton titkos tárgyalásokat folytattak az idegen missziókkal, meg-egyezésre jutottak az antant képviselőivel, visszavezették az eseményeket a lassú fejlődés útjára, biztosították az átmenet zavartalanságát, leszerelték rendben a vörös hadsereget.”¹

Valóban, a szociáldemokrata vezetőknek döntő szerepük volt abban, hogy „visszavezették az eseményeket”, ha nem is a lassú fejlődés útjára, de az ellenforradalmi burzsoázia és a nagybirtokos osztály uralmához. Az „átmenet zavartalanja” alatt pedig nyilván nem értettek mást, mint az ellenforradalom zavartalan berendezkedésének biztosítását a „szakszervezeti kormány” révén. Ez a kormány csak öt napig működött, de ennyi elég is volt neki arra, hogy megsemmisítse mindazokat a vívmányokat, amelyeket a tanács hatalom négy és fél hónapos uralma a dolgozóknak biztosított, hogy visszaállítsa a rendőrséget és csendőrséget, visszaadja a tőkéseknek és a nagybirtokosoknak társadalmiasított javaikat, megkezdje a kommunisták üldözését — egyszerűen, hogy biztosítsa az „átmenetet” a fehér terror vérgőzös uralmához.

Peyer Károly, a „szakszervezeti kormány” belügyminisztere, már a kormány megalakulásának másnapján, augusztus 2-án, a következő táviratot intézte „valamennyi megyei főispánhoz”:

„Szigorúan bizalmas. A kommunisták menekülését meg kell akadályozni. Menekülők letartóztatandók.”²

Ugyanakkor a Peidl-kormány, illetőleg a magyar szociáldemokrata párt, tárgyalásokat kezdett az angol imperialistákkal, Magyarországnak a polgári

¹ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Magyarországi Szakszervezeti Tanács kegyelmi kérvénye Horthy kormányzóhoz a halálraítélt népbiztosok ügyében. Munkásmozg. Intézet, Archivum, A. XVII. 1/1920/17. Ered. okm.

² Szigorúan bizalmas távirat szövege. Munkásmozg. Intézet, Archivum, A. XVII. 1/1919/22. Ered. okm.

társadalomba való visszavezetéséről. Ezekről az ellenforradalmi tárgyalásokról az antant megbízottja, Cunningham ezredes, augusztus 2-án bizalmas táviratban számol be a párizsi négyes tanácsnak. Ebben többek között ezeket jelenti:

„A magyar S. D. P. (Szociál-demokrata párt)-vel való tárgyalások, melyek ezidő szerint Bécsben folynak, ügylátszik, jó eredményre fognak vezetni a következő 14 napon belül... Mi azok kiadatását kérjük, akik a) a mi listáinkon vannak, b) az összes jelenleg Magyarországon élő orosz alattvalókat... Magyarország tartozik bennünket segíteni minden katonai és politikai tekintetben teljes erejével az orosz-szovjet kormány ellen.”³

Jelenti továbbá azt is, hogy a „szakszervezeti kormány” elvállalja „a magyar-orosz szovjet levelezés és diplomáciai okmányok kiadását”. A tárgyalások „jó eredménnyel” biztattak. A magyar szociáldemokrata kormány készségesen sietett letartóztatni és a nyugati imperialistáknak kiszolgáltatni a magyar és orosz kommunistákat, készséggel ajánlotta fel közreműködését az orosz szovjetek elleni intervencióban „minden katonai és politikai tekintetben”. Nem rajtuk múltott, hogy ezt a megállapodást nem köthették meg. Néhány napi uralom után a nyílt ellenforradalom emberei a „szakszervezeti kormányt” eltávolították a helyéről.

A nyugati imperialisták, hogy Magyarországot jobban bevonhassák a Szovjetunió elleni intervenció háborúba, a nyílt ellenforradalmat demokratikus mázzal igyekeztek bevonni. Ezért új tárgyalásokat kezdtek az ellenforradalom különböző irányzatainak, az úgynevezett polgári demokratikus pártoknak és a szociáldemokráciának bevonásával, azzal a célkitűzéssel, hogy „koncentrációs kormány” alakuljon, amely a szociáldemokraták részvételével legalizálja az ellenforradalmat. A tárgyalásokat most már Budapesten Sir George Clark vezette, akinek lakásán november 5-én bizalmas tanácskozás volt, amelyen a különböző polgári pártok és a szociáldemokrata párt képviselői megbeszélték Horthy „fővezérrel” a nemzeti hadsereg Budapestre való bevonulásával és a „kibontakozással” kapcsolatos kérdéseket. Horthy igyekezett az urakat megnyugtatni. Másnap a Népszava a következő „örvendetes” eredményt közölte:

„Szerdán, déli 12 órakor Garami Ernő elvtárs jelent meg Clark Georgenál. Ezután Clark közös tanácskozásra hívta meg lakására Horthy Miklós fővezért, Garami Ernő elvtársat, Vázsonyi Vilmost, Lovászi Mártont, Nagyatádi Szabó Istvánt és Varjassy Lajost.

A közös tanácskozás délután 3 órakor kezdődött és 6 óráig tartott. Miután a meghívottak Clarknél megjelentek, közölte a politikusokkal, hogy a fővezérrel együtt hagyja őket és eltávozott.

A tanácskozás megkezdődött és ennek folyamán minden kérdés tisztázódott.

Horthy és a politikusok között létrejött a megegyezés, amelynek örvendetes eredményét magába foglalja a következő közös megállapodás alapján kiadott és aláírt jelentés:

Horthy Miklós fővezér szerdán délután Sir George Clark lakásán tanácskozással folytatott az Országos Nemzeti Párt, a Nemzeti Demokrata Polgári Párt, a Nagyatádi Szabó István vezetése alatt álló Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt vezetőivel. A fővezér följogosította a résztvevőket a következő kijelentések közzétételére:

A hadsereg Budapestre bevonulása katonai diktatúrát nem fog maga után vonni. A hadsereg alárendeli magát az antant megbízottjának közreműködésével létrejött kormánynak. Azt a kijelentést is tette a fővezér, hogy a hadsereg a polgári jogegyenlőség alapján áll és amint kérlelhetetlenül elfojtja a bolsevizmusnak még a csíráit is, nem fogja tűrni, hogy a hadsereg bármely tagja a polgári jogegyenlőség ellen igasszon.”⁴

³ Angolnyelvű szigorúan bizalmas távirat szövegének magyar fordítása. Munkásmozg. Intézet, Archivum. A. XVII. 1/1919/23. Ered. okm.

⁴ Népszava, 1919 nov. 6. Kiemelések az eredetiben. R. L.

Néhány nappal később, már a „nemzeti hadsereg” november 16-án megtörtént bevonulása után, november 22-én, ugyancsak Clark támogatásával megalakult Huszár Károly elnökletével a koncentrációs kormány. Ebben a kormányban a szociáldemokrata pártot Peyer Károly mint népjóléti miniszter, Miáikts Ferenc pedig mint kereskedelmi államtitkár képviselte. A Népszava az új kormány alakulását és a szociáldemokrácia kormányban való részvételét így magyarázta:

„A Szociáldemokrata Párt nagyon súlyos áldozatokat hozott, igen nagy engedményeket tett azért, hogy a kibontakozást lehetővé tegye... Azt akarjuk, hogy Magyarország visszatérjen a művelt népek közösségébe... és hogy belül az osztályok természetes törekvéseinek fegyvere a durva és brutális erőszak helyett a meggyőzés és szervezkedés legyen.”⁵

Ezt az érvelést érdemes megjegyeznünk, mert az ezután következő időkben Peyerék sorozatos árulásait rendszerint azzal indokolták, hogy „vissza-vezetik az országot” a művelt népek közösségébe, vagyis a polgári társadalomba. „Brutális erőszak” alatt ők elsősorban a proletariátus hatalmát értették, ettől akarták megóvni a polgári társadalmat és a nyugati imperialistákat. Hogy az imperialisták viszont milyen súlyt helyeztek a szociáldemokraták támogatására, azt kitűnően mutatja Huszár Károlynak a kormányalakítással kapcsolatos nyilatkozata:

„Az antant kívánságára kell olyan kormányt alakítanunk, amelyben a nép minden rétege képviselve van, mert a győztes hatalmak csak ilyen kormánnyal hajlandók tárgyalni a békéről...”⁶

Ugyanakkor persze a nyugati imperialisták egyáltalában nem ellenezték az ellenforradalmi fehér terrort, hanem minden erejükkel támogatták azt, amint az ugyancsak Huszár nyilatkozatából kiderül, amikor megállapítja, hogy:

„Clark, az antant megbízottja segítségére volt abban, hogy az új kormányzatban a keresztény és nemzeti irányzatnak biztos többsége legyen.”⁷

Peyerék nem sokáig voltak a kormányban. 1920 januárjában, amikor a választási küzdelem megindult és az ellenforradalmi terror vidéken még a jobboldali szociáldemokraták számára is lehetetlenné tett minden agitációt, Peyerék tiltakozásképpen kivonultak a kormányból. A szociáldemokraták azt hitték, hogy az antant hatalmak, amelyek novemberben a kormányba protezsálták őket, most is segítségükre fognak sietni. Ebben azonban alaposan csalódtak. A nyugati imperialisták a bolsevizmus elleni küzdelemben most már sokkal fontosabbnak tartották a nyílt fehér terror fokozását, mint a szociáldemokrácia lakájszolgálatait. Félték attól — aminek a magyar vidéken tényleg sok jele is mutatkozott a választási agitáció kezdetén —, hogy a kommunisták a szociáldemokrata munkásokra nagy hatást gyakorolnak és a szociáldemokrata választási agitációt a forradalmi osztályharc céljaira használják fel. Ezért a „nyugati demokráciák” nem törődtek a magyar szociáldemokrácia visszaszorításával. Inkább arra volt gondjuk ugyanebben az időben, hogy Ausztriában is, ahol tiszta szociáldemokrata kormány volt, visszaszorítsák a szociáldemokratákat és hatalomra segítsék a polgári pártokat. Ezt mutatja az alábbi hírlapi közlemény:

„Renner kancellárral közölték párizsi tartózkodása alkalmával, hogy a koalíciós kormányt föltétlenül szükségesnek tartják... A bécsi angol és francia misszió bizonyos

⁵ Népszava, 1919. nov. 23.

⁶ U. o. Huszár a „nép minden rétege” alatt természetesen csak az uralkodó osztályok és azok kiszolgálóinak rétegeit értette.

⁷ U. o.

idő óta aggodalommal nézi a bécsi helyzet kiéleződését. Megállapították, hogy egyrészt erősödik a kommunista mozgalom, másrészt pedig, hogy a kormánynak nincs hatalma a fölforgató törekvések megakadályozására.⁴⁰

Az antantnak nem a magyar szociáldemokratákért fáj a feje, hanem a „kommunizmus kísértetétől” rettegett és ezért minden erejével támogatja azokat, akik a legvéresebben és legkegyetlenebbül léptek fel a kommunista mozgalommal szemben.

II.

A magyar szociáldemokraták rövidesen rájöttek arra, hogy egyelőre szerényebb szerepet kell játszaniuk a burzsoázia osztályurahnának megerősítése körül. Ezért már néhány nap múlva közvetlen tárgyalásokat kezdtek az ellenforradalmi kormányzó pártokkal. Ezek a tárgyalások világosan megmutatták, hogy a kormányból való kilépés és a választásoktól való visszalépés nem valami osztályharcos, ellenzéki politika kezdetét, hanem csak a polgári társadalomba, az ellenforradalmi rendszerbe való beilleszkedés egyik taktikai lépését jelentette. Jellemző, hogy a tárgyalások kezdeményezője és megindítója egy Dénes Pál nevezetű szociáldemokrata gyárigazgató és közismert spekuláns volt. Az első tárgyalás Pekár Gyulánál, a kurzus hírhedt vezető „ideológusánál” folyt le. Ennek szövegét szöszterint közöljük, mert ez volt az alapja a további tárgyalásoknak és végül a paktumnak is:

Jegyzőkönyv.

Felvétetett: Budapest, 1920. január hó 22-én Pekár Gyula államtitkár lakásán (VIII., Röck Szilárd-u. 32. II. em.) Tárgy: A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megbízottainak tárgyalásai a kölcsönös megértés biztosítására.

Jelen voltak: Beniczky Ödön, dr. Bleyer Jakab miniszterek, Pekár Gyula a Keresztény Egyesülés részéről, Miakits Ferenc, Vanczák János, Dénes Pál és négy szakszervezeti megbízott a szociáldemokraták részéről.

A tárgyalást vezette Pekár Gyula.

Jegyzőkönyvet vezette: Herczegh Jenő, a Nemzeti Kisebbségek minisztériuma sajtóosztály vezetője.

Tárgyalás.

Elnök: Melegen üdvözlí a megjelenteket.

Bejeleníti, hogy Herczegh Jenőnek, a Nemzeti Kisebbségek minisztériuma sajtóosztálya vezetőjének intervenciójára Dénes Pál, szociáldemokratával történt eszmecseréje után, megbeszélések kezdeményeztettek, amelyek Beniczky Ödön belügyminiszterrel majd Friedrich István hadügyminiszterrel, a Keresztény Egyesülés vezetőjével, Taszler Bélával, a Keresztény Egyesülés alelnökével folytattattak le. Ennek eredményeképpen jelentek meg mai értekezleten a két párt megbízottai, minek kapcsán kéri a párttagokat, hogy az ország konszolidációjának megteremtésében szívük egész melegével vegyenek részt. Együttal el nem mulaszthatja, köszönetének kifejezést adni Herczegh Jenő sajtóosztály vezetőnek a hazafias ügy érdekében kifejtett önzetlen fáradozásáért.

Valamennyi megjelent hozzászólása után, a szociáldemokraták a megértés alapjául a következő feltételeket állították fel:

1. Kijelentik, hogy az integritás alapján állanak, a nemzeti irányzat elismerésével,
2. az integritás megvédésének befejezéséig felfüggesztik az osztályharcot,
3. az elismerik a keresztény erkölcsi világnézet jogosultságát,
4. bekapcsolódnak a konszolidációba és a politikai életbe, biztosítva a legközelebbi választásoknál a szavazások tényleges gyakorlását a keresztény blokk két pártja részére,
5. felveszik a munkát az egész vonalon.

⁴⁰ Népszava. 1920. jan. 16.

Ezzel szemben:

1. Nem kérnek részt a kormányzat és a parlamenti képviseletből,
2. követelik a közszabadságok biztosítását, a politikai üldözések beszüntetését, az ártatlanok kiszabadítását, a bűnösök megbüntetését. akik a bolsevista mozgalmakban büntetőjogilag felelősek,
3. egyenlő bánásmód a polgári elemekkel.

Kmf.

Tárgyalásvezető:

Pekár Gyula
államtitkár

Jegyzőkönyvvezető:

Herczegh Jénő,
a Nemzeti Kisebbségek minisztériuma
sajtóosztályának vezetője.⁹

Mit jelentették ezek a „feltételek”? Az osztályharc felfüggesztése „az integritás megvédésének befejezéséig”, vagyis a régi „Nagymagyarország” visszaállításáig, nyilvánvalóan azt jelentette, hogy az osztályharcot — legalább is amennyire tőlük függ — egyszersmindenkorra „felfüggesztik”. Ugyanezt jelentette a „keresztény erkölcsi világnézet” — vagyis az ellenforradalmi kurzus „jogosultságának” elismerése is. Ebből folyt természetesen a felajánlközás a konszolidációba, vagyis az ellenforradalmi rendszer kiépítésébe való bekapcsolódásra. Rendkívül jellemző, hogy a szociáldemokrácia, mint „ellenzéki” irányzat, a magyar ellenforradalmi rendszer vezető képviselőivel tárgyalta meg és hagyatta jóvá azokat a „követeléseket”, amelyeket állítólag a rendszerrel szemben ohajtott hangoztatni! Végül „követelik” ugyan a „közszabadságok biztosítását”, de ugyanakkor magukévá teszik a kommunisták bűnösségének álláspontját és a „bűnhődjenek a bűnösök” hírhedt ellenforradalmi jelszavát. Tudjuk, hogy az ellenforradalom e mögé a jelszó mögé rejtette, ezzel a jelszóval indokolta minden gaszágát, minden terrorista rémtettét.

Fontos aláhúzni ezzel az első tárgyalással kapcsolatban, hogy ezt éppen úgy, mint a továbbiakat is, a szociáldemokrata párt kezdeményezte és az — amint a jegyzőkönyvből is világosan látható — a legjobb, mondhatni baráti légkörben folyt le. Ez eleve megcáfolja a peyeristáknak azt a későbbi hazug állítását, hogy a paktumot „rájuk kényszerítették”, hogy a tárgyalásokon „közelharc folyt az ellenforradalom és a szociáldemokraták között.” Ez a jegyzőkönyv, éppen úgy, mint a következők, ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítja. A szociáldemokraták a forradalmi munkásmozgalom vad gyűlöletétől hajtva, önként ajánlották fel segítségüket az ellenforradalmi rendszer erősítéséhez és kiépítéséhez és mindent elkövettek, hogy abban minél aktívabban részt vehessenek.

A következő tárgyalásokra csak márciusban került sor. Közben ugyanis komplikációk merültek fel. 1920 február 17-én, Horthy közvetlen utasítására, tisztí különítményes banditák elhurcolták és meggyilkolták Somogyi Bélát, a Népszava szerkesztőjét és a vele lévő fiatal újságíró, Bacsó Bélát. Somogyi, politikai pártállását tekintve, éppen olyan jobboldali szociáldemokrata volt, mint Garami vagy Peyer. Eppen úgy szembeszállt a Magyar Tanácsköztársasággal, éppen úgy örült annak megbukásakor, éppen úgy a szocializmusba való „békés belenövés” elméletét hirdette, mint azok. Somogyi azonban nem tudott olyan gyorsan és gerinctelenül alkalmazkodni a fehér terror körülményeihez, mint a Vanczákok, Peyerek és Miákitsok. Ő a fehér terror kezdetén azonnal megindította a Szociáldemokrata Röpiratok című újságot, amelyben egyrészt csúnyán gyalázta a Magyar Tanácsköztársaságot, másrészt leleplezte

⁹ Jegyzőkönyv Pekár Gyula államtitkár lakásán a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megbízottainak 1920. január 22-én tartott tárgyalásáról. Munkásmozg. Intézet, Archivum, A. XVII/1/1920/18. Ered. okm.

a Britanniás és egyéb különítmények véres „kilengéseit“. Később, amikor a Népszava megindult, mint annak szerkesztője, tovább folytatta ezirányú tevékenységét. Leleplezései kellemetlenek voltak az orgyilkosok bandavezére, Horthy számára és ezért kiadta a parancsot Somogyi meggyilkoltatására.

Február 17-én hurcolták el és gyilkolták meg Horthy pribékjei a Népszava szerkesztőjét, Somogyi Bélát és éppen két héttel később, március 2-án jelent meg Vanczák Jánosnak, a Népszava új szerkesztőjének vezércikke ugyanehhez a Horthyhoz címezve. Ebben a vezércikkben a minden szeméremből kivetkőzött szociáldemokrata vezér utálatosan dörgölődzik az újonnan megválasztott kormányzóhoz és nyíltan felajánlja „a munkásság kérges kezét“ az ellenforradalom megszilárdításához és kiépítéséhez. Ez a vezércikk azért érdemel különös figyelmet, mert a magyar szociáldemokrácia első kísérlete volt arra, hogy a munkásosztály nyilvánossága előtt, ha burkolt formában is, de felvesse azokat a gondolatokat, amelyek később a paktum alapját képezték. Ezzel a tömegeket „ideológiailag“ elő akarták készíteni a várható meg egyezésre. a munkásosztály érdekeinek elárulására. A vezércikk így fordult a véreskező kormányzóhoz:

„Kormányzó Úr!

A magyar nemzet ezidő szerinti képviselői az ország legmagasabb méltóságára emelték főméltóságodat, örökébe a magyar nemzeti történelem két kimagasló alakjának: Hunyadi Jánosnak és Kossuth Lajosnak.

Az ezeréves Magyarország népének egy évezreden keresztül csak kétszer — és most — adatott meg a lehetősége annak, hogy az ország legfőbb méltóságát maga ruházhassa arra, akiben legjobban megbízhat és akire sorsát nyugodtan rábízhatja... A munkásságnak vagyunk mi a szószólói, ennek nevében köszöntjük főméltóságodat a kormányzói székben...

*Atérezve a földadát nagyságát, amely itt, e megtépett, ellenségektől körülzárt, ezer sebből vérző hazában főméltóságodra vár, úgy érezzük, hogy a meginduló újjáépítés munkájából nekünk is teljes mértékben kell részünket kivenni, hogy ezzel Kormányzó Úrnak is megkönnyítsük a dolgát... A nemzeti újjászületés és föltámadás munkájához mi minden gerincességünk megtartása mellett készségesen nyújtjuk oda kérges kezünket bekülsre, főméltóságod bölcsességére bízuk e kéz értékének vagy értéktelenségének elbírálását.*¹⁰

Horthynak nagyon megtetszhetett ez a szolgálai dörgölődzés, korbácsos kezének ez a nyaldosása, mert néhány nap múlva megengedte, hogy a szociáldemokrata párt vezetősége nevében Miákits Ferenc kihallgatásra menjen elébe. A kihallgatásról fennmaradt az a jegyzék, melyet nyilván a pártvezetőség állított össze a párt kibontakozási javaslatairól. Ez így szólt:

„Kivonat főméltóságú Horthy kormányzó úrnak írt előterjesztéseinkből.

Belpolitika. Pártunk a kormányalakítással szemben közönyös, nem törődik azzal, hogy ki lesz a miniszterelnök és hogyan állítatik össze a kormány. Felfogásunk szerint azonban az ország érdekében való volna mégis, hogy egy európai tekintélyű, esetleg pártonkívüli államférfiú kerülne a kormány élére, a kormányban pedig legalább a szakminisztériumok vezetésére szakemberek kerüljenek, tekintet nélkül pártállásukra.

Külpolitika. Pártunk nemzetközi összeköttetéseit arra kívánja felhasználni, hogy az országgal szemben elkövetett igazságtalanságok ellen minden ország munkássága a saját kormányánál tiltakozzék.

Hadsereg és közbiztonság. Az ország belső rendjének fenntartása érdekében is szükségesnek tartjuk megfelelő számú, nem túl nagy, jól fegyverezett és nem politizáló hadsereg¹¹ fenntartását, amely azonban szerintünk nem lehet osztályhadsereg, mert

¹⁰ Népszava, 1920 márc. 2. Kiemelések tölem. R. L.

¹¹ Világos, hogy osztálytársadalomban a „nem politizáló“ hadsereg és rendőrség az uralkodó osztály kiszolgálója és hatalmának fegyveres biztosítója. Peyerék is nagyon jól tudták ezt, azért kívánták, hogy az ellenforradalmi rendszernek „nem politizáló“ hadserege és rendőrsége legyen.

ez veszedelmet jelent. Ugyancsak rendkívül fontosnak tartjuk a rendőrség és csendőrség fegyelmezett megszervezését, hogy az a kormányhatóság intézkedéseit mindenkor végrehajtsa és ugyancsak ne politizáljon.

Végül szükségesnek tartjuk mindenféle külön alakulatok és karhatalmak beolvasztását a hadseregbe, illetve a rendőrség vagy csendőrségbe, hogy azok felett is az illetékes felelős miniszter rendelkezze.¹²

Miákits tisztelgő látogatása csak ünnepélyes bevezetője volt a következő napok tárgyalásainak. Jellemző azonban, hogy a magyar szociáldemokraták milyen készségesen ajánlották fel Horthynak „nemzetközi kapcsolataikat”, hogy rendszerét a politikai és gazdasági nehézségekből kisegítsék. A gyilkos különítményekkel kapcsolatban is érdekes megemlíteni, hogy nem azok megszüntetését, vagy éppen felelősségre vonását kívánták, hanem „beolvasztásukat” az általuk kívánatosnak tartott burzsoá hadseregbe, rendőrségbe és csendőrségbe.

De még érdekesebb és még jellemzőbb az, ami nincs benne ebben az előterjesztésben. Jellemző, hogy általában nincs benne semmiféle konkrét követelés vagy kívánság és különösen, hogy nincs benne az üldözések megszüntetésének, a bebörtönzöttek és internáltak szabadonbocsátásának követelése. Peyerék később, a paktum nyilvánosságra kerülése után, mint látni fogjuk, folyton arra hivatkozta, hogy a paktum megkötésére a bebörtönzöttek és internáltak hozzátartozói, a síró anyák és feleségek „kényszerítették” őket. Nos, már itt, a tárgyalások kezdetén, Vanczák vezércikkéből és Miákits kormányzói kihallgatásából világosan látható, hogy Peyeréknek kisebb gondjuk is nagyobb volt annál, hogy miért sírnak a síró anyák és feleségek. Nem az „ártatlan áldozatok megvédése” volt fontos nekik, hanem saját bürokratikus pozícióik, a párt- és szakszervezetek feltétlen legalitása, a Fogyasztási Szövetkezetben és a munkásbiztosításban elfoglalt jóljévedelmező állásaik, a későbbi képviselői mandátumok és az áhítozott bársonyszékek. Vanczák és Miákits nem követeltek, hanem alamizsnáért könyörögtek. Felajánlották a „munkás-ság kérés kezét” és a sokszoros tömeggyilkosra, az ellenforradalom vezérére bízták, milyen morzsákat hajlandó cserébe lehullatni nekik a kizsákmányoló terített asztaláról.

Néhány nappal a kormányzói „magas” kihallgatás után friss erővel folytatódta a tárgyalások. Ezúttal Rubinek Gyula, a Keresztény Országos Kisgazda és Földművespárt elnöke, földművelésügyi miniszter fogadta a szociáldemokraták háromtagú küldöttségét: Miákitsot, Farkas István párttitkárt és Preusz Mórt, a pártvezetőség tagját. A tárgyalások alapjául a szociáldemokraták által előterjesztett következő pontok szolgáltak:

„A Magyarországi Szociáldemokrata Párt felajánlja a következőket: 1. a párt a nemzeti alapra helyezkedik, 2. részt vesz az ország konszolidációjában, 3. párttagjai között biztosítja a munkafegyelmet, 4. követeli az integritást, a népszavazás elve alapján, 5. az osztályharcot ezidőszert nem alkalmazza, 6. bekapcsolódik a politikai életbe, a tiszántúli választásokon pedig szervezeteivel a Keresztény Országos Kisgazda és Földművespárt hivatalos jelöltjét támogatja.

Ezekkel szemben: 1. Ezidőszert nem vesz részt a kormányhatalomban és parlamenti képviseletben, 2. követeli a közszabadságok biztosítását, 3. a politikai üldözések megszüntetését, a bűnösök szigorú megbüntetését, 4. a nemzetgyűlésnek a béke ratifikálása és az alaptörvények lefektetése utáni feloszlását, 5. az Országos Bér- és

¹² „Kivonat főmeltóságú Horthy kormányzó úrnak tett előterjesztéseinkből.” — Az iratra felül, tintával, Miákits kézírásával rá van írva: „1920 május vagy június hónapban, meghallgatása alkalmával, Miákits”. Miákits ezt néhány hónappal, vagy évvel később írhatta rá a kivonatra, mert a dátumban tévedett. Kihallgatása március első felében volt, közvetlenül Vanczák vezércikke után és a március 16-án a földművelésügyi miniszternél folytatott tárgyalások előtt, miként ez a tárgyalások jegyzőkönyvéből kétséget kizáróan kiderül. Munkásmozg. Intézet, Archivum, A. XVII. 1/1920/19. Ered. okm.

Egyeztető Bizottság sürgős felállítását, 6. az Országos Földművesszövetséggel való kapcsolatot megteremtését.¹³

A megbeszélés kezdetén, a tárgyalásról felvett hiteles jegyzőkönyv szerint Miákits

„Kifejezést ad annak, hogy a szociáldemokratáknak legfőbb törekvésük ezidőszerezt az, hogy az ország konszolidációjába bekapcsolódjanak és a gazdasági fellendülést elősegítsék. Előadja, hogy a Kormányzó Ur Ó Főméltóságának a tárgyalást megelőzően néhány nappal előbb bejelentették, hogy aktív politikai szerepet ezidőszerezt nem akarnak vállalni, sem a kormányzatban való részvétel, sem a parlamenti képviseltetés formájában, amiből folyik, hogy a bekövetkezendő tiszántúli választásokon jelöltek nem állítanak.

A sztrájkok elkerülése céljából, amelyek az ország szomorú helyzetében végzetessé válnának s a teljes gazdasági krízist idéznék elő, pártja nevében kívánja a legsürgősebben az Országos Bér- és Egyeztető Bizottság felállítását, amely hivatva lesz a munkás és munkaadó közt bér és egyéb differenciákat esetről-esetre a felekre nézve kötelezőleg rendezni.¹⁴

Preusz pedig ugyancsak Miákits látogatására utalva felszólalásában

„Rámutat arra, hogy a Főkormányzó Ur Ó Főméltóságának a párt bejelentette, hogy

1. az integritás alapján áll,
2. a bolsevista törekvéseket minden erejével elfojtja,
3. felveszi a munkát és biztosítja a munkafegyelmet.

Ezek alapján keresi a megértés lehetőségét, amely ha fixirozva lesz, megfelelő módon kell, hogy a munkásosztály tudomására juttassák.¹⁵

Látjuk tehát, hogy a szociáldemokrata megbízottak itt is mindenekelőtt az ellenforradalmi rendszerbe való beilleszkedési készségüket hangsúlyozták. „Legfőbb törekvésük, hogy a konszolidációba bekapcsolódjanak” és hogy „biztosítsák a munkafegyelmet”. Ennél többet Horthyék sem kívánhattak. Mit kérnek ezzel szemben a szociáldemokraták? „Követelték” a „közsabadságok biztosítását és a politikai üldözések megszüntetését”. De hogy ez mennyire csak frázis és nem komoly törekvés volt részükről, azt mi sem bizonyítja jobban, mint Miákits felszólalása, melyben

„kéri a politikai üldözések megszüntetését az egész vonalon, azzal, hogy a büntetőjogilag felelősségre vonandókkal szemben pártja példás büntetések alkalmazását tartja szükségesnek.¹⁶

Mit jelentett ez? Szűnjön meg az internálás, engedjék ki azokat a szociáldemokratákat, akik többségükben következetesen szabotálták a Tanácsköztársaság munkáját és csak a zavaros viszonyok következtében kerültek a táborokba. — viszont a becsületes, harcos forradalmárok ezreit adják át az ellenforradalmi bíróságoknak, hogy azok „példás büntetést” alkalmazhassanak. Így — gondolták — a kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad. A külföld felé megszüntetik a hírhedt internáló táborokat, a véletlenül oda került néhány szociáldemokrata barátjuk kiszabadul, az igazi harcosok, a munkásosztály érdekeinek hűséges képviselői pedig átvándorolnak az internáló táborokból a börtönökbe. De a szociáldemokrata vezérek nemcsak a múlt forradalmi harcosaira gondoltak. Az ellenforradalmi rendszer konszolidációja érdekében el kellett fojtani a munkásosztály várható jövőbeli harcait

¹³ Jegyzőkönyv a Keresztény Országos Kisgazda és Földművespárt elnökének a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megbízottaival 1920 március 16-án a földművelésügyi miniszter hivatalos helyiségében folytatott tárgyalásáról. Munkásmozg. Intézet. Archivum, A. XVII. 1/1920/20. Ered. okm.

¹⁴ U. o.

¹⁵ U. o.

¹⁶ U. o.

is. Peyerek természetesen ebből sem akartak kimaradni és ezért jelentette be Preusz, hogy pártja „a bolsevista törekvéseket minden erejével elfojtja.”¹⁷

Rubinek, a kormány és pártja nevében, persze mindezzel tökéletesen egyetért. Képmutatón kijelenti, hogy

„Az ártatlanok politikai üldözésének beszüntetését úgy pártja, mint a kormány a legmesszebbmenő módon óhajtja. A bűnösök vegyék el büntetésüket, de ezzel szemben a nagy meghocsájtásnak kell bekövetkezni és a megértésnek.”¹⁸

Ugyanakkor kifejezést ad annak is, hogy pártja a „keresztény irányzatot képviseli”, de azért feltétlenül számít a szociáldemokrata párt részvételére a parlamenti életben „úgy a belpolitikai béke érdekében, mint külföldi vonatkozások szempontjából.”¹⁹

Az egyetértés azonban nemcsak politikai téren volt teljes. Az ország akkori helyzetében rendkívül nagy szerepet játszottak a gazdasági kérdések. Az ipar termelése katasztrófálisan csökkent, nem volt nyersanyag és tüzelőanyag, a teljes gazdasági összeomlás réme fenyegetett. A gyárak egymásután álltak le, mert nem tudtak külföldi kokszt kapni. Az ellenforradalmi rendszernak, hogy fenntarthassa magát, sürgős segítségre volt szüksége. Már láttuk, hogyan ajánlotta fel közreműködését és „nemzetközi kapcsolatait” a szociáldemokrata párt a nehézségek megoldásához. Most továbbmentek egy lépéssel. Felajánlották közreműködésüket a belső gazdasági nehézségek ellenforradalmi megoldásában, a munkásság béreinek lenyomására irányuló kapitalista törekvések támogatásában. Ahogy Miákits kifejtette:

„A megértés terén akarja működni látni a munkásságot, vállalva a polgári elemekkel. Az osztályharcot, amelyről elvileg nem mondanak le, a jelen nehéz gazdasági viszonyok között nem alkalmazzák és igyekeznek közrehatni az osztályellentétek letom-pításában.”²⁰

De a szociáldemokraták nem maradtak meg csupán az osztályharc elvi felfüggesztésénél és a megértés óhajánál. Mindjárt konkrét javaslatot is tettek, hogyan lehetne megakadályozni a munkásság sztrájkharcait az állami béregyeztetés csodaszerével:

„A sztrájkok elkerülése céljából — mondotta Miákits —, amelyek az ország szomorú helyzetében végzetessé válnának és a teljes gazdasági krízist idéznék elő, pártja nevében kívánja a legsürgősebben az Országos Bér- és Egyeztető Bizottság felállítását, amely hivatva lesz a munkás és munkaadó közt bér és egyéb differenciákat esetről-esetre a felekre nézve kötelezőleg rendezni.”²¹

Ez persze nagyon tetszett Rubineknek és ezzel is teljesen egyetértett. Válaszában kifejtette, hogy:

„már régóta foglalkozik ennek a kérdésnek tanulmányozásával, teljesen átérzi annak rendkívüli fontosságát és horderejét és minden törekvésével azon lesz, hogy pártja útján, valamint a kormánynál lehetővé tegye ennek a békéltető intézménynak sürgős felállítását, akceptálva azt, hogy annak élére a munkásság bizalmát is bíró egyének is kerüljenek.”²²

Teljes volt tehát az egyetértés a „keresztény nemzeti alapon álló” kisgazdapárti miniszter és az „osztályharcot ideiglenesen szüneteltető” szociáldemokrata vezérek között. Csak megpecsételte a barátságos együttműködést az, hogy a szociáldemokraták felajánlották a munkásság ezavazatait a Kisgazdapártnak. Miákits ugyanis felszólalását így fejezte be:

¹⁷ U. o.

¹⁸ U. o.

¹⁹ U. o.

²⁰ U. o.

²¹ U. o.

²² U. o.

„Együttal pártja nevében bejelenti, hogy mivel a szociáldemokrata párt elveihez a jelenlegi vezetők között a kisgazdapárt áll a legközelebb, már a tiszántúli választásoknál párttagjait utasítani fogja, hogy szavazataikat a kisgazdapárt hivatalos jelöltjeire adják le.“²³

Nem csoda, ha erre már Rubinek is elzékenyedett és ezzel bocsátotta útnak a szociáldemokrata küldöttséget:

„Még egyszer igaz örömeinek ad kifejezést, hogy a megértés reményében a tárgyalások a szociáldemokratákkal megindultak, erről még ma jelentést fog tenni pártja vezetőségének és a legközelebbi minisztertanácson a kormánynak.“²⁴

Négy nap múlva a szociáldemokrata megbízottak már az akkori miniszterelnöknél, Simonyi-Semadam Sándornál jelentkeztek. Itt Preusz helyett Vanczák jelent meg, Miákits és Farkas társaságában. A vezérszónok is Vanczák volt, aki bevezetőben „elméleti“ indokolást adott arról, hogy a szociáldemokrácia csak azért lett nemzetközivé, mert itthon „nem talált megértésre“. Vagyis, ha a magyar uralkodó osztályok nagyobb megértést tanúsítottak volna, nem lett volna „nemzetközi“ szociáldemokrácia! De ez a megértés hiánya adja a magyarázatát — Vanczák szerint — a bolsevizmus terjedésének is. Ahogy kifejtette:

„Hogy a párt nemzetközivé lett, annak idején, ennek az a magyarázata, hogy a választójog kérdésében itthon nem találtak megértésre s így a munkásság rá volt utalva a nemzetköziség erejére való támaszkodásra. Sem a politikai, sem a községi választásoknál nem tudtak beilleszkedni a régi avult jogrendbe, ez keserítette el a lelkeket és ez volt az oka annak, hogy a terror hozzájárulásával a bolsevista irányzathoz csatlakoztak. Meg kell azonban állapítani, hogy számottevő volt azok pártja, akik... megtartották józanágukat és nem azonosították magukat a bolsevista törekvésekkel. A józan elemekből számosan megkísérelték — éppen a jelenlevők is — az ellenállást, de ez a fékezett tömegekkel szemben már keresztülvihető nem volt.

A rémuralom után... jött az új korszak, amelybe percek alatt bekapcsolódniok nem lehetett, mert hisz az érthető ellenszenv velük szemben minduntalan megnyilatkozásokat talált.“²⁵

Persze az ellenszenv teljesen „érthető“ és ők mindent meg fognak tenni, hogy a bizalmatlanságot eloszlassák. Ők hajlandók bebizonyítani együttműködési készségüket a keresztény nemzeti rendszerrel, annak pártjaival és más szervezeteivel, csak adjanak nekik módot erre:

„Kijelentik, hogy ők az új érzelmvilágba helyezkedve, nem hitehagyottak, ők szociáldemokraták maradnak továbbra is, az osztályharcot nem adják fel, de ezidő szerint nem élnek vele. Ugy jönnek a testvéri jobb összefogáshoz, mint magyar munkások, becsületes munkáslelkekkel felajánlják a munkájukat a haza érdekei előmozdítására. Ezzel szemben enyhülni kell a feszültségnek, a kormány és a polgári tábor emelkedik felül az engesztelődés felé, akkor a külföldi befolyás el lesz kerülhető.“²⁶

Miákits újra felvetette a kötelező béregyeztetés „csodaszerűt“ a gazdasági válság kiküszöbölésére és felajánlotta a marzizmus „revízióját“:

„A bolsevizmusért mindnyájan felelősek vagyunk — fejtegette — a polgársággal egytől-egyig. Ezért ne csak a munkásságot okozzuk... Elismerjük, hogy a *marxizmus* is *revideálásra szorul*.“²⁷ ...„Az üzemetek ne vegye el az állam a magáncégektől, állítsák helyre és az állam vegye el tőlük a maga követelését, Polgárosítani kell a munkást.“²⁸

²³ U. o.

²⁴ U. o.

²⁵ Jegyzőkönyv a miniszterelnök és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megbízottai között 1920 március 20-án, a miniszterelnök hivatalos helyiségében folytatott tárgyalásokról. Munkásmozg. Intézet. Archivum, A. XVII. 1/1920/21. Ered. okm.

²⁶ U. o.

²⁷ U. o. Kiemelés az eredetiben. Nyilván ezt Miákits is nagyon „kiemelte“ beszédében. R. L.

²⁸ U. o.

Mindez persze a miniszterelnöknek éppen úgy megnyerte a tetszését, mint a földművelésügyi miniszternek. A miniszterelnök csupán abban kételkedett, hogy meg lehet-e bízni a szociáldemokraták őszinteségében. Ki is jelentette a tárgyalások befejezésekor:

„A közeledés jogosságához jelét kérem annak, hogy az a munkásság részéről becsületesen történik és nem csak azért, mert üldöztetésüket akarják megszüntetni.”²⁹

Majd rövid közgazdasági értekezést tartott a kapitalizmus létjogosultságáról, mert bár ő nem híve, de „ez ma az egyetlen járható út”. Azt is kifejtette, hogy ő „szereti használni a szociális szót, nem pedig a szocialista kifejezést, mert utóbbi a gyűlölség kifejezését jelenti.”³⁰

Végül, miután mindenben egyetértettek, azzal váltak el, hogy a közeli megegyezés reményében a tárgyalásokat tovább folytatják. Ezeken a tárgyalásokon, mint láttuk, a szociáldemokraták lényegében lefektették mindazokat az „alapelveket”, amelyek tekintetbevételével a későbbi paktumot megkötötték. Nem a marxizmust revidéálták, mint ahogy mondani szokták, hiszen sohasem voltak marxisták, hanem végleg cserbenhagyták a munkásság osztályharcát, a burzsoázia oldalára álltak át. A marxizmus forradalmi elméletének és gyakorlatának még halvány nyomait sem lehet feltalálni ezekben a jegyzőkönyvekben. Nyilván nem rajtuk múltott, hogy a paktumot nem 1920 tavaszán, hanem csak 1921 végén sikerült megkötniök.

III.

A tárgyalások akkor a kormány és a szociáldemokrácia között egyidőre megszakadtak. Bencs Zoltán, a miniszterelnökség „szociálpolitikai” osztályának vezetője és a későbbi tárgyalások fő szervezője, a paktum egyik bábája, a paktum történetéről írva így magyarázza a tárgyalások megszakadását:

„... Meg kell állapítanom, hogy a kormány és a polgári pártok vezeterei részéről a tárgyalások folyamán is kicsendült bizonyos tartózkodás ezekkel az ígéretekkel szemben. Beniczky belügyminiszter hihetetlennek tartotta, hogy a szociáldemokraták őszintén nemzeti alapra kívánnak helyezkedni és a konszolidációs munkában résztvenni. Simonyi miniszterelnök a velük folytatott tárgyaláson egyenesen célzott is rá, hogy „sokan azt mondják, hogy nem lehet megbízni a szociáldemokratákban, mert a hatalomhoz való közeledésük és a polgárság felé való bekapcsolódásuk csak taktikázás.” Talán ennek a bizalmatlanságnak kell tulajdonítani, hogy e tárgyalások akkor semmi eredményre nem vezettek.”³¹

Valójában a tárgyalások felfüggesztésének egészen más volt a döntő oka. Az ellenforradalmi rendszer uralomrajutása után néhány évig újra és újra nagy erőfeszítéseket tett, hogy uralmát különböző fasiszta jellegű tömegszervezetekkel, elsősorban munkásszervezetekkel építse alá és biztosítsa be. Ezek a keresztényszociális és egyéb szak- és pártszervezetek minden állami támogatás és hatalmas pénzáldozatok ellenére sem tudtak komolyan behatolni a munkásság soraiba. Az ellenforradalmi rendszer számára tehát nem maradt más hátra, minthogy a munkásosztály közreműködését közvetett, kerülő úton, a szociáldemokrácia áruló tevékenységén keresztül biztosítsa a maga számára. A visszaesések és szünetek a tárgyalások menetében tehát nyilvánvalóan azt mutatják, hogy az adott időben melyik vélemény kerekedett felül a kormány köreiben: az-e, amelyik a szociáldemokráciával akart pak-

²⁹ U. o.

³⁰ U. o.

³¹ Dr. Bencs Zoltán miniszteri titkár jelentése a miniszterelnökhöz a magyar kormány és a szociáldemokrata munkásság között 1921 december hó 22-én létrejött egyezmény előzményeiről és annak végrehajtásáról. Munkásmozg. Intézet, Archivum, A. XVII. 1/1921/5. Ered. okm.

tálni, vagy az-e, amelyik még és még egyszer meg akarta kísérelni a fasiszta-jellegű tömegszervezetek elfogadtatását a munkássággal.

Azonban, ahogy mindinkább nyilvánvalóvá vált az ellenforradalmi rendszer konszolidációjának szükségessége, úgy került előtérbe az ellenforradalmi politikusok terveiben is a szociáldemokratákkal való tárgyalások újrafelvételének gondolata.

Közben persze a szociáldemokraták is mindent elkövettek, hogy bebizonyítsák „megbízhatóságukat”. A Népszavában tovább folytatták a dörgölődzést a mindenkori kormányhoz és Horthyhoz. Amikor pedig 1920 decemberében az ellenforradalmi bíróság halálra ítelt négy szociáldemokrata népbiztost, akkor Horthyhoz intézett beadványukban újra kifejtették alapvető állásfoglalásukat a közelmúlt eseményeivel szemben, bizonyították ellenforradalmi magatartásukat a proletárdiktatúra alatt és kifejezték készségüket a Horthy-rendszerbe való beépülésre. A történelmet így „magyarázták”:

„A magyarországi szociáldemokrata munkásmozgalmat mindig a rendre, békére, az osztályharcnak békés eszközökkel való megvívására törekvés jellemezte... A magyarországi munkásmozgalom soha nem hirdetett véres harcot, terrorista erőszakot, merényletet vagy puccsokat.

... A szociáldemokrata munkásságnak békés küzdelmekben eltöltött multja, ennek a multnak megfontolt, óvatos és az ország általános érdekeit mindig szem előtt tartó, a többi társadalmi osztályokkal a gazdasági küzdelem keretein belül megegyezésre, kompromisszumra törekvő politikai és társadalmi iránya éles, össze nem téveszthető határvonalat von az elítélt szociáldemokrata népbiztosok és a megszőkött kommunista vezeték között. Elemi erővel, az objektív igazmondás erkölcsi erejével követeli, hogy más mérték, más elbírálás alá essenek a szociáldemokrata népbiztosok, mintha a kommunista vezeték állanának a bíróság előtt.

... Aki objektív szemmel nézi az eseményeket, az meg kell, hogy lássa, hogy azok a nagy, áthidalhatatlan különbségek, amelyek a diktatúra előtt a szociáldemokrata munkásságot élesen, utcai harcok formájában is szembeállították a kommunistákkal és amelyeket a Vyx-féle jegyzék által teremtett történelmi kényszerhelyzet áthidalta egy pillanatra: — ezek az ellentétek a diktatúra alatt egész intenzitásukban föléledtek újra, még mélyebbre vonták a szakadékot a két tábor között és ma már ismét a régi gyűlölet és a régi harc uralkodik a szociáldemokraták és a kommunisták között. Magyar külügyminisztériumunk és a bécsi magyar lapok kétségtelen bizonyítékokat szolgáltathatnak erről.”³²

A beadvány más helyén ugyanerről így írnak:

„A bolsevizmus elleni harcot komolyan, becsületesen és őszintén küzdötte végig pártunk és szakszervezeteink vezetősége. A halálra ítelt népbiztosok közül Haubrichnak oroszlanrésze volt ebben a harcban. A polgárság, sajnos, a szociáldemokraták és a kommunisták belső harcának minősítette ezt a küzdelmet és nem támogatott bennünket.”³³

Ennél világosabban megmutatni a szociáldemokrácia igazi arcát, tényleges szerepét a Magyar Tanácsköztársaság elárulásában, a külső és belső ellenséggel való aljas együttműködésben — keresve sem lehetne. A mult változása azonban csak arra szolgált, hogy annak alapján — Horthyra bízassák az „elfogulatlan” ítéltkezés jogát.

„Főméltóságod — írták — fölötte áll a pártoknak. Kormányzói bölcsessége képessé fogja tenni arra, hogy a pártoskodások és politikai ellentétek közepette is elfogulatlanul szemlélje a halálraítélt népbiztosok szereplését. Hogy az imént vázolt történelmi eseménysorozatba beállítva és az alább kifejtendőkre is tekintettel mérlegelje, megérdemlik-e vajjon, hogy közönséges gyilkosok gyanánt bitófán végezzék életüket és hogy a megértést, a kiengesztelődést és a társadalmi békét szolgálja-e ez a kivégzés.”³⁴

Hogy ezt a döntést könnyebbé tegyék, mindjárt rámutattak a szociáldemokrácia nemzetközi szerepére is, a forradalmi munkásmozgalom véres

³² L. 1. jegyzetet.

³³ U. o.

³⁴ U. o.

leverésére irányuló küzdelemben. Büszkén hivatkoztak az egész világ szociáldemokráciájának ellenforradalmi, a kapitalizmust megmentő tevékenységére és ugyanakkor a nyugati imperialista hatalmak budapesti ügynökeinek jó véleményére a magyar szociáldemokrata népbiztosokról. Ma már tudjuk, Rákosi Mátyás leleplezése révén, hogy milyen szoros kapcsolat van az angol imperializmus kémsszervezete és az úgynevezett „Munkáspárt” vezetői között. Ebben a harminc év előtti beadványban a magyar szociáldemokraták önkénytelenül is elárulják magukat, amikor egy kalap alá veszik, egyenértékűnek tartják az ántánt ügynökeinek jó véleményét a nyugati szociáldemokraták állásfoglalásával.

Es ha már világméretekben és történelmileg kimutatták és bebizonyították a szociáldemokrácia nagy szerepét a burzsoá uralom helyreállításában és megerősítésében, akkor csak természetes volt, hogy a beadvány befejező része a magyar szociáldemokráciának az ellenforradalmi konszolidációban vállalt szerepével foglalkozik.³⁵

Ez a beadvány a „Főméltóságú Kormányzó Úr”-hoz azért érdemel külön figyelmet, mert a különböző tárgyalásokon elhangzott gyakorlati kívánságokkal és ígéretekkel, hétköznapi csereberével szemben, igyekszik „elvi alapon”, elméleti fejtegetésekkel megmagyarázni és alátámasztani a szociáldemokrata árulást. Ezért az 1920 március 2-i hírhedt Vanczák-vezércikk mellett ezt tekinthetjük a paktum gondos és alapos előkészítése második döntő dokumentumának.

Bethlen István 1921 április 15-én lett miniszterelnök. Parlamenti bemutatkozó beszédében így nyilatkozott a „munkáskérdésről”:

„A világ ma nagy destruktív eszmeáramlatok behatása alatt áll. Oroszországban még a bolsevizmus uralkodik, a bolsevizmus egész Európát behálózta ágenseivel, behálózta pénzzel és működésben van. Szomszédainknál hasonló tünetek mutatkoztak s idebenn, ne áltassuk magunkat, még itt is megvannak a feszítő erők. Ne áltassuk magunkat: ezek a feszítő erők, hogyha teljes szabadjára eresztjük őket, az állam konszolidációjának lehetőségét megakadályoznák.

A munkásosztállyal szemben a kormány a legnagyobb megértést fogja tanúsítani. Teljesen tudatában vagyunk annak, hogy sok mindenféle intézkedés áll fenn, amely a munkásosztállyal szemben ma már méltánytalan.³⁶ A kormány minden tekintetben enyhíteni fog ezeken és el van tökéltve arra, hogy a munkásosztállyal az érintkezést felvéve, vele ezeket a dolgokat megbeszélje és lehetőleg olyan rendezést teremtsen, amely a munkásosztályt is megnyugtatja.”³⁷

Persze, világos, hogy „munkásosztály” alatt Bethlen a szociáldemokrata vezetőket értette és a bolsevizmustól rettegve, ezekkel akarta felvenni az érintkezést. Meg volt adva tehát a jel a több mint egy évvel előbb abba-maradt tárgyalások újrafelvételére.

A Népszava Bethlen felajánlkozását örömmel fogadta. Nyilatkozatok, ígéretek eddig is voltak már, minden új kormánynál — írta —, de most „a pohár régen csordultig tele”. Igaz is, szegények egy éve vártak a tárgyalások folytatására és ehelyett mindig csak ígéreteket kaptak! No de hátha most másképp lesz!

„Akarjuk tehát hinni, hogy ezúttal másképpen fognak alakulni a dolgok, s a most elhangzott kijelentések mögött komoly akarat rejlik.”³⁸

Az ígélet mögött valóban volt komoly akarat. Bethlen új, nagy terveket hozott a tarsolyában. A sokféle sikertelen próbálkozás után végleg konszo-

³⁵ U. o.

³⁶ Bethlen itt nyilvánvalóan szintén arra gondol, hogy miután a különféle „keresztény” és „nemzeti” munkásszervezetekkel eredménytelenül kísérleteztek, nincs más hátra, mint igénybevenni a szociáldemokrácia annyira felajánlkozó segítségét.

³⁷ Képvh. Napló, 1920—21. IX. k., 186. o.

³⁸ Népszava, 1921 ápr. 23.

lidálni akarta az ellenforradalmat: biztosítani a nagybirtokosok és nagytőkések uralmának szilárdságát, a nyugodt profittermelés lehetőségét. Ehhez az országon belül nyugalomra és ellenforradalmi rendre, külföldről pedig kölcsönökre volt szükség. Az ellenforradalom belső rendjének megteremtésében éppen úgy, mint a külföldi kölcsönök megszerzésére irányuló törekvéseiben Bethlen fel akarta használni a magyar szociáldemokrácia közreműködését. Bencs már említett jelentése jellemzően mutatja ezt a változást az uralkodó körök magatartásában a szociáldemokráciával kapcsolatban:

„A helyzet változatlanul feszült maradt, a szociáldemokrata munkásság egyre több és több sérelemtől panaszkodott, viszont a polgári pártok egyes vezető politikusaiban egyre inkább terjedt az a belátás, hogy a szociáldemokrata munkásság tömegeinek a közéleti munkában és a felelősségben való részvételét tartósan mellőzni sem nem politikus, sem nem célszerű taktika.”³⁹

A közeledés további lépését jelentette az a baráti látogatás, amelyen az 1921 augusztus 7-én kinevezett új országos rendőrfőkapitányt, a frankhamisítók későbbi vezérét, Nádosy Imrét üdvözlötték a szociáldemokrata vezetők. Bencs erről így emlékezik meg:

„Amikor Nádosy Imre ministeri tanácsos budapesti főkapitánnyá kineveztetvén, hivatalát elfoglalta, a Szociáldemokrata Párt egy küldöttsége (Malasits Géza, Miákits Ferenc és Farkas István) tisztelettel nála — és sérelmeiket hangsúlyozva rámutattak arra, hogy a nemzetköziség részükről nem egyéb, mint a katolicizmus nemzetközisége, ők magyar munkások, akik szeretnék a hazáért dolgozni, de a fennforgó viszonyok között ebben akadályozva vannak. Farkas István kijelentette itt, hogy az emigrációhoz, mely gyávan megfutott és cserbenhagyta a munkásságot, nekik semmi közük és megtagadják vele a közösséget. Meg kell jegyeznem, hogy ennél az üdvözlésnél Andréka Károly főkapitányhelyettes is jelen volt.”⁴⁰

A közeledést mindkét oldalról szívesen előmozdították. Így amikor a belügyminisztérium illetékes szervei a Népszava egy vezércikkével kapcsolatban eljárást akartak indítani és erre vonatkozólag a miniszterelnökségtől kértek utasítást, akkor egyenesen megtiltották nekik, hogy a Népszava ellen fellépjenek. Jellemző, hogy a tolerálás fő indokaként az szerepelt, hogy a Népszava zaklatása ártana a külpolitikai érdekeknek. Ez az 1921 október elején kelt irat többek között ezeket mondja:

„Kifejezetten kommunista irányú, vagy az állami és társadalmi rendet veszélyeztető izgatás esete nem állapítható meg, ennél fogva a törvényes lépések megtételére kellő alap nem áll rendelkezésre.

Az ország jelenlegi súlyos külpolitikai helyzetében egyébként sem volna opportunus a magyarországi szociáldemokrata munkásságnak egyetlen orgánumát erősebb rendszabályok alkalmazásával elhallgattatni, anélkül kevésbé, mert az így elért esetleges előny politikai szempontból nem érne fel annak az izgalomnak, és nyugtalanságnak káros hatásaival, amelyet a megrendszabályozás okvetlenül előidézne.”⁴¹

A kormány azonban még mindig „bizalmatlan” volt a szociáldemokratákkal szemben, még több biztosítékát kérte annak, hogy az uralkodó rendszer hűséges, mindenre kapható lakójai akarnak lenni. Mint ahogy a kutyának csak akkor adják oda a kockacukrot, ha előzőleg szépen két lábra áll, úgy Bethlenék is előzőleg néhányszor „apportírozatták” a szociáldemokratákat, mielőtt komolyan leültek velük tárgyalni. Ezt mutatja Bencs jelentésének következő fejtegetése:

³⁹ L. 31. jegyzetet. Az Általános Fogyasztási Szövetkezetet régebben hatósági ellenőrzés alá helyezték és ki akarták venni a szociáldemokrata vezetők kezéből. A Bethlen-kormány utasítására 1921 őszén a hatósági biztost visszarendelték és visszadták a Szövetkezet autonómiáját. Ez nyilván egy baráti gesztus volt a meginduló tárgyalások bevezetésére.

⁴⁰ L. 31. jegyzetet.

⁴¹ Orsz. Lvt. M. E. 1921—V—8447. Ered. okm.

„Szociáldemokrata részről egyre kifejezettebbé vált az a főrekvés, hogy az összes függő kérdések közös tárgyalások során rendeztessenek. Az erre vonatkozólag folytatott beszélgetések alkalmával mindenkor rá kellett mutatnom arra, hogy bármily szimpatikusak is ezek a magánjellegű nyilatkozatok, mindaddig, míg a nyilvánosság előtt kétségtelen jelét nem adja a szociáldemokrata párt annak, hogy valóban levonta az események konzekvenciáját és őszintén nemzeti politikát kíván követni, — ha mint ellenzék is, a kormány nem lehet abban a helyzetben, hogy ezeket a megnyilatkozásokat komolyan vegye, mert a közelmúlt forradalmi események hatása alatt a közvéleménynek nem sok bizalma van aziránt, hogy e megnyilatkozások komoly elhatározásokon alapulnak és azokat, ha kell, komoly cselekedetek is fogják követni.”⁴²

Nos, Peyerék hajlandók voltak bármilyen bizonyíték nyújtására. Rövidesen alkalom is kínálkozott erre: a második királypuccs.

1921 október 22-én Habsburg Károly, a volt magyar király, másodszor is kísérletet tett arra, hogy puccsszerűen visszaszerezze elvesztett trónját. Kísérlete két táborra bontotta a magyar uralkodó osztályokat. Egyrészüik lelkesen támogatta Károly kísérletét. Ezekhez tartoztak olyan vezető politikusok, mint Andrássy Gyula gróf, Rakovszky Iván, a parlament volt elnöke, Beniczky Ödön volt belügyminiszter és sokan mások. Erős táborra volt a „királynak” a katonatisztek és a különböző tiszti különítmények soraiban.

A másik tábor Horthy és Bethlen körül csoportosult. Voltak ezek között is legitimisták, akik azonban az adott körülmények között nem tartották időszerűnek Károly visszatérését. Egyrészt félték a nemzetközi bonyodalmaktól, másrészt egyelőre egészen jól érezték magukat a Horthy-rendszerben és ezért a kérdés felvetését és megoldását szívesen halasztották „jobb időkre”.

A visszaérkezés puccsszerűen történt, Károly és hívei a határtól egész Budaörsig „nyomultak elő”, vonataikon útközben felesketve a „királyra” a helyőrségeket és a köztisztviselőket. Budaörsnél összeütközött a két tábor katonai ereje és rövid csatározás után a „karlisták” feladták a harcot. A puccs megbukott, Bethlenék felülkerekedtek.

Ez az egész, tragikomédiába fulladó akció azonban megmutatta a magyar uralkodó osztályok belső ellentmondásait, az uralkodó rendszer alapvető korhadtságát. Politikus urak, akik előző nap még együtt csevegtek a parlament folyosóján, most egymás torkának estek és „halálos ítéleteket” táviratoztak és telefonálgattak egymásnak.

Az uralkodó osztályon belüli ellentétek a munkásosztály felszabadulási harcának tartalékai, ha a munkásság képes arra, hogy ezeket az ellentéteket kihasználja, hogy az uralkodó osztályok belső gyengeségét saját javára fordítsa. Ehhez azonban a munkásosztálynak következetes, forradalmi osztályharcos vezetésre volt szüksége. Ezt a vezetést a Kommunista Párt adta, amely röplapjaiban felszólította a munkásosztályt az ellenforradalmi rendszer belső ellentéteinek kihasználására. A Kommunista Párt azonban ekkor nem rendelkezett Magyarországon kiépített szervezetekkel, nem volt elég ereje ahhoz, hogy a munkásosztály közvetlen harcainak élére állhatott volna. A szociáldemokrata párt pedig a zűrzavart kitűnő alkalomnak találta arra, hogy bebizonyítsa az uralkodó rendszer iránti „hűségét”, hogy azután alamizsnáért nyujthassa kezét a tett szolgálat jutalmazására.

Kozma Miklós, a Magyar Távirati Iroda akkori vezetője, a Bethlen rendszer egyik vezető embere, a szociáldemokrata párttal a „sorsdöntő” órákban folytatott tárgyalásait így jegyezte fel:

„d. u. 4 óra 45 perc. Vanczákhoz közelálló Szerdahelyi nevű Népszava szerkesztő oly értelmű információt kap, hogy a kormány teljesen ura a helyzetnek, jóakarátú figyelemzetés a munkásság nyugodt magatartása érdekében...”

5 óra 50 perc. Jelentés a miniszterelnökségnek, hogy Szerdahelyi, a szociáldemo-

⁴² L. 31. jegyzet.

krata párt embere, egyelőre a munkásság nyugodt magatartásáról biztosít, s a vele való személyes érintkezést keresi.

6 óra 16 perc. Szerdahelyi telefonon közli, hogy a szociáldemokrata pártvezetőség ülést hívott össze, melynek eredményéről jelentést fog tenni. Cél: a munkásság megnyugtatósa...

1 óra 35 perc (éjjel). Személyes tárgyalás Szerdahelyi munkásvezetővel, szerinte pártértekezlet garantálja munkások nyugodt magatartását... Feltétlen jóviselkedés esetén kilátásba helyezem intervenciómat kormánynál oly célból, hogy kormány egy tagja Vanczákékat fogadja. Utalva miniszterelnök pécsi beszédére, szerintem nincs kizárva, hogy kormány engedményeket fog tenni...⁴³

Néhány nappal később, november 3-án, Kozma ugyanerről a Szerdahelyi-ről egy Bethlenhez küldött bizalmas jelentésében így írt:

„Egy bizalmi emberemet magamhoz kérve, azt a biztosítást kaptam, hogy a munkásság teljesen nyugodtan fogja magát viselni és passzív szemlélője lesz az eseményeknek... Kérésemre összeült a szakszervezeti tanács, mely információim értelmében határozatot is hozott, ennek ellenértékéért megígértem intervenciómat a munkásügyek egész komplexumára. Hangsúlyozva azt, hogy a kormány egészen ura a helyzetnek, tehát itt nem do ut des alapján állunk, ha én mint barátjuk ajánlom nekik, hogy magaviseletükkel érdemeljék ki utólag a kormány jóindulatát és elismerését, amely mindenestre tettekben fog nyilvánulni.”⁴⁴

A szociáldemokrata párt tehát készségesen sietett Bethlen és Horthy segítségére. Ahelyett, hogy a burzsoázia két csoportja közötti ellentétet felhasználta volna a munkásosztály önálló, harcosszerű fellépésének szervezésére az uralkodó elnyomó osztályok mindkét irányzata ellen, fékentartotta a munkásságot, nehogy komplikációk álljanak elő. Talán nem érdektelen a kép teljességéért megjegyezni, hogy az a Szerdahelyi Sándor, akit itt Kozma Miklós mint a szociáldemokrata pártban működő ügynökét mutat be, egészen az 1948-ban bekövetkezett egyesülésig a Népszava szerkesztője volt!

IV.

A szociáldemokraták tehát bebizonyították, hogy őszintén hajlandók résztvenni a keresztény kurzus, a tőkés ellenforradalmi rendszer megszilárdításában. Nyitva állott az út a tárgyalások újrafelvételére és a végleges meg egyezésre.

„A szervezett munkásságnak a második királylátogatás zűrzavarai között tanúsított higgadt magatartása... — komoly ténynek látszott s így a kormány fontolóra vette, hogy a nemzeti társadalomnak azt az értékes rétegét, amelyet a szervezett munkásság jelent, részeltetni kell a nemzeti rekonstrukció munkájában, ha abban komolyan részt kíván venni. Nagyméltóságodnak ezen elhatározása után visszatérve Miákits Ferencnek egy hozzám hivatalos minőségben intézett korábbi levelére, melyben azt a gondolatot vetette fel, hogy panaszai elintézésére Nagyméltóságod figyelmének azokra való felhívása mellett, szóbeli tárgyalásokat tegyek lehetővé, — közöltem vele, hogy ha panaszait összefoglalva benyújtják, remélem, hogy a régebben kért szóbeli tárgyalást ki tudom eszközölni. Erre benyújtották hozzám azt a jegyzéket, mely később a Nagyméltóságod által összehívott értekezlet tárgyalási alapja lett.”⁴⁵

A tárgyalások, a szociáldemokrata párt előterjesztései alapján, 1921 december 8-án valóban meg is indultak. Csaknem két héten keresztül, összesen hat alkalommal folytak és december 21-én a paktum aláírásával fejeződtek be. A tárgyalásoknak mindkét fél igen nagy jelentőséget tulajdonított és azokon „legjobb erőikkel” vettek részt. Mindvégig Bethlen István elnökölt, jelen voltak a szakmájukat érdeklő kérdéseknél a különböző miniszterek, valamint a rendőrség országos főkapitánya. A szociáldemokrata küldöttséget Peyer Károly vezette és a munkásmozgalom olyan kipróbált és

⁴³ Orsz. Lvt. M. E. 1921—V—10.151. Ered. okm.

⁴⁴ Orsz. Lvt. Kozma-iratok, 8. Ered. okm.

⁴⁵ L. 31. jegyzet.

tapasztalt áruelői vettek benne részt, mint Farkas István, Miákits Ferenc és Propper Sándor.

A tárgyalásokon a szociáldemokrata párt tizenkét kérdést vetett fel. Ezek közül kettőről (az Általános Fogyasztási Szövetkezet és a sajtószabadság kérdése) megállapították, hogy azok „időközben már megoldódtak”. Az összes többi kérdésekben teljes és tökéletes megegyezés jött létre. Megegyeztek az egyesülési és gyülekezési szabadság kérdésében úgy, hogy zárt helyen tartandó gyűléseiket és a pártnapokat engedélyezni fogják, de a „rendőrhatalóság minden politikai gyűlésre (tehát a pártnapokra is!) kiküldheti a maga ellenőrző közegeit”. Megállapodtak abban, hogy a szakszervezetek „politikával semmi körülmények között nem foglalkozhatnak”, hogy a közalkalmazottak, vasutasok, postások szervezkedése tilos, hogy a földmunkások között tilos az agitáció — egyébként a szakszervezetek „működésüket akadálytalanul folytathatják”!

Megállapodtak, hogy a kormány „az internálás intézményét, tekintettel a bolsevista agitációra” továbbra is fenntartja, de hogy azokkal szemben, akikért a szociáldemokrata párt jótáll, az internálási eljárást megszüntetik. Megállapodtak, hogy a jövőben internálás alá „csak azok kerüljenek, akik az állami és társadalmi rend szempontjából, mint veszedelmes kommunista agitátorok, különös veszélyt jelentenek”. Megegyeztek egy, néhány nap múlva valóban ki is adott, amnesztia szövegében is, amelynek fő lényege volt, hogy nem terjedt ki azokra, akikről „a magyar királyi igazságügyminiszter megállapítja, hogy... az állam és a társadalom törvényes rendjére, vagy a közbiztonságra veszélyesek”. Megállapodtak abban is, hogy mint idejélmúltat, megszüntetik a gyorsított bírói eljárást és „fokozatosan” leépítik a háborús kivételes rendelkezéseket.

Megállapodtak abban, hogy a munkásbiztosítás autonómiáját „hármasként” (munkások, munkaadók és kormány) alapján állítják vissza. Az addigi kettős (munkások és munkaadók) érdekkel szemben ez nagy elvfeledás volt, mert hiszen nyilvánvaló volt, hogy a kormány a döntő kérdésekben a tőkések oldalára fog állani. Egyébként ebben a kérdésben később a kormány engedett és a kettős érdekesség alapján állította vissza, megfelelően megnyirbálva, az autonómiát. Rájöttek ugyanis, hogy a szociáldemokráciával szemben a tőkéseknek nincs szükségük ilyen különleges védelemre, mert hiszen végeredményben az is a burzsoázia érdekeit képviselte.

Megállapodtak abban, hogy a kormány nagyobb szabadságot nyújt a bányamunkásoknak, megszünteti a középkori jellegű költözködési tilalmat, viszont a szociáldemokrata párt agitációjával nem lép olyan térre, „amely a termelés folytonosságát és mérvét veszélyeztetné”. Megállapodtak abban is, hogy a kormány „természetszerűleg minden elkövet” a gazdasági helyzet megjavítására és hogy ennek érdekében életbeléptetik a Miákits-főle csodaszert, a békéltető- és döntő-bíróságokat. Végül a kormány készségesen megígérte, hogy a szakszervezeteknek visszaadja zárolt pénzeiket és hogy a párt és szakszervezeti lapok terjesztését elősegíti.

Mindezekkel szemben a kormány is előterjesztette „a szociáldemokrata munkásság panaszainak fönt részletezett teljesítésével párhuzamosan” a maga kívánalmait, amelyekkel kapcsolatban ugyancsak teljes és tökéletes megállapodás jött létre. Mit kívánt a kormány?

Belpolitikai téren csupán annyit, hogy a szociáldemokrácia illeszkedjen be az ellenforradalom rendjébe, „ne üzzön” köztársasági propagandát, tartózkodjon a politikai sztrájkoktól, „a nemzet és az ország egyetemes érdekeit — értsd alatta az ellenforradalmi rendszert — a munkásság érdekeivel azonosaknak tekintti”.

Külpolitikai téren a szociáldemokraták elvállalják, hogy minden eszközzel dolgoznak az ellenforradalmi Magyarország jó hírnevének megalapozásán, e célból a párt vezetői a megállapodás szellemében cikkeket írnak és

a párt kiküldöttet nevez meg, „aki a külügyminisztériummal az összeköttetést állandóan fenntartja“.

Ez volt a megállapodás, a hírhedt *paktum*. Bátran mondhatjuk, hogy az ellenforradalom negyedszázadán keresztül ez volt a mintája, első szabatos megfogalmazása a szociáldemokrácia és az ellenforradalmi rendszer békés és szoros együttműködésének. Nem változtat ezen semmit az a tény, hogy a szociáldemokraták 1924-ben, amikor napvilágra került, megtagadták ezt a paktumot és tagadták, hogy valaha is betartották volna. Persze, voltak a paktumnak olyan lényegtelen vagy viszonylag lényegtelen pontjai, amelyek nem valósultak meg, vagy megvalósításuk során módosultak. Nem tudjuk például, hogy neveztek-e ki a megállapodás szerint, külön kiküldöttet a külügyminisztériumhoz. De tudjuk, hogy az egész negyedszázad alatt kényesen vigyáztak arra, hogy ne ártsanak az ellenforradalmi rendszer külpolitikai érdekeinek és hogy támogassák annak külföldi hitelkéréseit. Igaz, hogy nem szakítottak az emigrációval, de erre vonatkozólag nyilván volt későbbi külön megállapodásuk Bethlenekkel, hiszen a szociáldemokrata emigráció vezetői (Garami, Buchinger) később ugyanennek a Bethlen-kormányának külön engedélyével haza is jöhettek.

Lehetek és voltak tehát a paktumnak olyan viszonylag kisebb jelentőségű pontjai, amelyeket a körülmények változásával nem hajtottak végre szöszérint. A lényeg azonban az, hogy a magyarországi szociáldemokraták a paktum összes döntő jelentőségű pontjait és feltételeit nemcsak az 1924-es nyilvánosságra hozatalig, hanem azután is szigorúan betartották és egész működésük alapjának tekintették. Mert mi volt a paktum lényege? Lényege volt az, hogy a szociáldemokrácia készségesen beleilleszkedik az ellenforradalmi rendszerbe. Lényege volt, hogy a magyarországi szociáldemokraták a munkásosztály új társadalmi rendért, a kapitalista kizsákmányolás megszüntetéseért folytatott harcát ténylegesen megtagadták. Lényege az volt, hogy a tőke és munka közötti mindennapi konkrét harcokban elárulták a munkásosztály érdekeit és a tőkések oldalára állottak. És lényege volt végül az, hogy közreműködtek a forradalmi munkásmozgalom, a Kommunista Párt üldözésében és elnyomásában. Állíthatja-e valaki, hogy a szociáldemokrácia a paktumnak ezeket a lényeges és alapvető tételeit az ellenforradalmi rendszer idején bármikor is megtagadta volna? A paktum *szellemét* és *lényegét* tehát a szociáldemokrata párt kezdettől fogva mindvégig pontosan és következetesen betartotta, mert ez az osztályárulás természetes következménye volt!

V.

Alig száradt meg a tinta a paktum utolsó oldalára kanyarított aláírásokon, amikor a felek már hozzáláttak a vállalt kötelezettségek teljesítéséhez. A paktum első feltétele, amely nem szerepelt ugyan a szövegben, de amit mindkét fél természetesnek tartott és éveken keresztül szigorúan betartott, a titkosság volt. Nyilvánvaló, hogy már maga az a tény is, hogy a kormány kezében volt egy olyan dokumentum, amelynek nyilvánosságra hozását a szociáldemokrata vezetők érthető okokból nem óhajtották — már maga ez a tény is teljesen kiszolgáltatta őket az uralkodó osztályoknak, ha egyébként is nem szolgálták volna ki őket! Ha a szociáldemokraták tényleg kezdettől fogva nem akarták volna végrehajtani a paktumot, mint ahogy azt később állították, akkor természetes lett volna, hogy nyilvánosságra hozzák és leleplezik a kormány zsaroló manővereit.⁴⁶

⁴⁶ A titoktartás nem a kormány, hanem a szociáldemokrácia kívánsága volt. A paktum nyilvánossághozása után „a miniszterelnökhöz közelálló helyen“ így nyilatkoztak erről: „... A tárgyalások anyaga akkoriban nem került nyilvánosságra, s ez semmiesetre sem a kormányon múlt. A publikálás azért maradt el, mert a szociáldemokrata vezetők a leghatározottabban kifejezték azt a kívánságukat, hogy a tanács-

Ezzel szemben azt látjuk, hogy már ekkor is, mint később, mindig Bethlen volt az, aki a paktum minél több részletét nyilvánosságra akarta hozni és a szociáldemokraták voltak azok, akik a titkosságot őrizték. Így Bethlen már 1921 december 23-án nyilatkozott a megállapodásról. Nyilatkozata az összes lapokban megjelent, ezért a Népszava is kénytelen volt, egyelőre minden kommentár nélkül, közölni. A nyilatkozat a többi között ezeket mondja:

„A kormányelnök nyilatkozata a szociáldemokrata munkásság küldötteivel való tárgyalásokról.

A „Magyar Távirati Iroda jelenti: Bethlen István gróf miniszterelnök a „Magyar Távirati Iroda“ munkatársát tájékoztatta azokról a tárgyalásokról, amelyek a kormány és a magyar szociáldemokrata munkásság kiküldöttei között december 8-tól 21-ig több napon át tartottak. A tárgyalások kiinduló pontja az volt, hogy a magyar szociáldemokrata munkásság hivatalos képviselői és orgánumai a nyilvánosság előtt ismételten hangsúlyozták, hogy a szociáldemokrata munkásság az ország érdekeit a maga érdekeivel azonosnak tekinti és a nemzet újjáépítésének történelmi nagy munkájában kész teljes erővel és áldozatkészséggel résztvenni...

A tárgyalásokon sikerült oly egyetértést teremteni, amely a fölmerült kérdéseknek kölcsönös megnyugvást előidéző módon való megoldását lehetővé teszi és sikerült oly megállapodásokat létesíteni, amelyek a magyar munkásságnak az ország újjáépítésére irányuló munkába való bekapcsolását teljes mértékben biztosítják.⁴⁷

Két nappal később a Népszava végre nyilatkozott a tárgyalásokról. Ez a megnyilatkozás tipikus példája volt mindannak a későbbi ködösítésnek és mellébeszélésnek, amit a szociáldemokrata párt a paktum körül folytatott. Nem ismertet a megállapodás szövegét vagy tartalmát, hanem azzal dicsekszik, hogy a megegyezés következtében újra lehet pártnapot tartani. Altalában akkor is, később is, inkább csak arról beszélnek Peyerék, hogy mit *kaptak* a kormánytól és lehetőleg hallgatnak arról, hogy mit *adtak* mindezért cserébe. Ez a cikk így számol be erről:

„A panaszok tárgyában hosszú tárgyalások folytak a miniszterelnökkel és az egyes panaszok szerint illetékes szakminiszterekkel és referensekkel. Az orvoslás maximumát nem lehetett elérni, a részletek azonban nem voltak elutasíthatók, mert több ezer ember szabadságáról, szenvedéseik megszakításáról volt szó, a szakszervezetek működésének biztosításáról, elrekvírált helyiségeik, vagyonuk részeinek visszaszerzéséről, a bányák katonai felügyeletének megszüntetéséről, a bányamunkások költözködési szabadságának a biztosításáról, politikai gyűlések tarthatásáról és a pártszervezetek tevékenységének megkezdhetőségéről. Mindez tökéletlenül, csak részben került ki a tárgyalások kohójából, de a kétéves régi állapothoz képest a feszültség olyan enyhülés, amelyet nem nélkülözhet mozgalmunk.“⁴⁸

Persze azért az ellenszolgáltatások kérdését sem lehetett teljesen elkerülni. Minden józanul gondolkodó ember rájöhetett arra, hogy Bethlen nem önzetlen szerelemből tette ezeket az engedményeket. A polgári lapok pedig tele voltak találgatásokkal, hogy vajjon mi is lehetett a szociáldemokraták ellenszolgáltatása. Kitérni a kérdés felvetése elől tehát nem lehetett. A Népszava így oldotta meg ezt a kényes feladatot:

„Az ellenszolgáltatás, — amire annyian kíváncsiak, — nem egyéb, mint a harc a háborúval tönkretett magyar népért, tehát a munkásság érdekeiért, védelmezni a párt szervezett erejével. Nem a kormánynak, nem a kurzusnak szolgálni, hanem védekezni a dolgozó nép további kifosztása ellen, további éheztetése és megnyomorítása ellen. Nem szabad elfelejtenünk, hogy itt nincs progresszív adózás, hogy itt minden teher a

kozások maradjanak bizalmasak. Ezt azzal indokolták, hogy tömegeikkel szemben ilyen módon könnyebben érhetnek el eredményeket és politikai működésük szabadabb lehet.“ Magyarág, 1925. jan. 1. Kiemelés az eredetiben. R. L.

⁴⁷ Népszava, 1921. dec. 23.

⁴⁸ Népszava, 1922. jan. 5.

nagy néptömegek vállára nehezedik, az ellen küzdeni — nem lehet árulás a szocializmus, a párt ellen.”⁴⁹

Ez persze tökéletes zagyvaság és mellébeszélés. A Népszava azt akarta elhíttetni jámbor olvasóival, hogy Bethlen engedményeket tett a szociáldemokrata pártnak és cserébe azt kérte és kapta, hogy a szociáldemokraták fokozottabb mértékben fognak ellene harcolni! Azt akarta elhíttetni, hogy a kormány mire sem törekszik jobban, mint arra, hogy a szociáldemokrata párt minél jobban megerősödve harcolhasson a fennállott rendszer, az uralgó osztályok népníró politikája ellen. Ez tényleg „nem lehet árulás a szocializmus ellen“, de feltételezni, hogy ezt bárki is elhiszi — árulás volt az emberi gondolkodás, a józan ész ellen! A peyeri vezérek azonban nem sokat törődtek ezzel. Még egyszer-kétszer eldicsekedtek a megegyezéssel elért eredményeikkel:

„Párt és szakszervezeti mozgalmunk új fejezet elé kerül. A kormánnyal folytatott tárgyalások eredménye az, hogy az eddig panasztól állapotokban jelentékeny javulás áll be és a fönnállott feszültség megenyhülhet.”⁵⁰

„A villamosok szervezete újból megkezdheti működését. A kormány és a szociáldemokrata párt között megindult tárgyalással ezen a téren is tiszta helyzetet teremtek és a megegyezés egyik pontjában a kormány kötelező ígéretet tett arra, hogy a villamos alkalmazottak szövetségének helyreállítása elé akadályt nem gördít.”⁵¹

Arról természetesen mélyen hallgattak, hogy ugyanakkor eladták a földmunkások és vasutasok és gúzsba kötötték az összes többi szakmák munkásainak szervezkedési jogát. Egyszer kijelentették a Népszavában:

„Alkalmat fogunk keresni arra, hogy a szóbanforgó és a napi sajtóban bőven tárgyalt megbeszélések egész anyagát, a megbeszélés előzményeit, eredményeit és várható következményeit megvilágítsuk.”⁵²

Erre azonban kerek három esztendőn keresztül nem találtak „alkalmat“. Lassanként teljesen elhallgattak a paktumról, sőt letagadták még a létezését is. Amikor még 1921 december 31-én a parlamentben egy képviselő azt mondotta, hogy a kormány és a szociáldemokrata párt között létrejött megállapodás „erkölcstelen pakli“, mert csak a szociáldemokratákat engedik ki az internálótáborokból, akkor a Népszava rögtön hevesen válaszolt:

„A szociáldemokrata párt senkivel semmiféle paktumot nem kötött...”⁵³

És megbotráncozva jelentette ki, hogy az egész csak „gyalázatos mende-monda“, felelőtlen „pletyka“. A későbbi időkben is tartották ezt a „vonalat“. Kereken letagadták, hogy bármilyen kölcsönös kötelezettségeket előíró *írásos egyezmény* jött volna létre, hanem csak valamiféle pontosan körül nem határolt „megállapodás“, mely szerint a kormány engedményeket tesz a szociáldemokrata párt javára, lényegében ellenszolgáltatások nélkül. Mivel azonban ez így nem volt túlságosan hihető, igyekeztek az egész dolgot a feledés jótékony homályába burkolni. Nem is beszéltek többet a kérdésről és nem rajtuk múlt, hogy az osztálytudatos, forradalmi munkásság mindig újra és újra számonkérte tőlük ezt az árulást.

Közben természetesen mindkét fél hozzálátott a paktumban vállalt kötelezettségek végrehajtásához.

Már 1922 január 5-én megtaláljuk az első hivatalos iratot, amely a paktumra hivatkozik. Egy Badzsó István nevű villamosvasúti alkalmazott havonta egyszer megjelenő szaklap kiadására kért engedélyt. A miniszter-

⁴⁹ U. o.

⁵⁰ Népszava, 1921 dec. 25.

⁵¹ U. o.

⁵² Népszava, 1921 dec. 24.

⁵³ Népszava, 1922 jan. 1.

elnökség sajtóosztálya a szociálpolitikai ügyosztály vezetőjétől, Bencs Zoltántól kért szakvéleményt, aki így válaszolt:

„A szociáldemokrata munkásság meghatalmazottaival 1921 december 22-én kötött megegyezés értelmében a kormány nem akadályozza a villamosvasúti alkalmazottak szakszervezetének megalakítását. Amennyiben a lap a szakszervezet hivatalos lapja s annak kiadásában jelenik meg, — az engedélyezés ellen kifogás nem tehető. Súlyt kellene azonban helyezni arra, hogy a kiadásért maga a szakszervezet feleljen. Badzsó István villamosvasúti alkalmazott (esketési bizonyítványa szerint „napszámos“) nem elég garancia.“⁵⁴

Két nappal később megjelent a megállapodások értelmében és azok szellemében, Nádosy országos főkapitány rendelete az internálások körüli eljárás módosításáról. Ebben kimondja:

„Az internálás intézményét — tekintettel a bolsevista agitációnak az oroszországi hadifoglyok visszatérése következtében megnövekedett veszélyére — továbbra is fenn tartani kívánom, az internáló táborba azonban a jövőben csakis azokat óhajtom beutaltatni, akik az állami és társadalmi rend szempontjából ma is közveszélyesek (terroristák, kommunista agitátorok, stb.)“⁵⁵

Megfigyelhetjük, hogy itt még a szövegezést is majdnem szó szerint átvették a paktum idevonatkozó részéből. Lehet-e kívánni ennél tökéletesebb együttműködést? Néhány hónappal később a belügyminiszter — akkor már Rakovszky — további használati utasítást ad ahhoz a rendelkezéshez, amelyben, ugyancsak a paktum szellemében, megmutatja, hogyan kell kesztyűs kézzel, udvariasan bánni a szociáldemokratákkal és hogyan kell a legkegyetlenebb terrorral fellépni a kommunisták ellen. A rendelet részletes utasításokat tartalmaz a kommunista szervezkedés elleni harcra vonatkozóan. Megmagyarázza, hogy akire rá lehet bizonyítani, hogy kommunista, azt börtönbe kell zárni, akire pedig nem tudnak semmit sem bizonyítani, de kommunista-gyanús, tehát veszélyes az ellenforradalmi rendre, azt internálni kell, vagy rendőri felügyelet alá kell helyezni. Egészen más az eljárás a szociáldemokratákkal szemben, mint azt a rendelet alábbi utasításai mutatják:

„5. Éber figyelemmel kell kísérni azokat az egyéneket is, akik a vörös színt — a fennálló tiltó rendelkezések ellenére — a nemzetköziségre emlékeztető módon viselik, vagy alkalmazzzák, avagy kifejezetten kommunista jelvényeket hordanak. Ezek közül azokkal szemben, akik általánosan ismert, kifejezetten kommunista jelvényeket, (őrtágú csillag, vörös gomb, vörös szalag stb.) hordanak, az esetek különbözősége szerint vagy az internálási eljárást kell alkalmazni, vagy pedig azokat rendőri felügyelet alá kell helyezni.

Azokat az egyéneket pedig, akik a vörös színt akár virág alekjában, akár egyébként viselik, illetve tárgyaikon oly módon alkalmazzzák, amely mindenképpen alkalmas a hazafias érzésű lakosság jogos megbotránkoztatásának kiváltására, a közbiztonsági szerveknek a legudvariasabb módon igazolásra kell felszólítani és minden ily esetről az illetékes rendőrhatalomhoz jelentést kell tenni.“⁵⁶

Világosan megmutatkozik itt a paktum szelleme: kommunistáknak börtön, szociáldemokratáknak udvarias figyelmeztetés. De még jobban láthatjuk a paktum megállapodásainak pontos végrehajtását azokban a rendelkezésekben, amelyek az új párt- és szakszervezeti-csoportok alakításáról szólnak:

„6. c) Oly újabb pártszervezetek megalakulását, amelyek működése a fentiek értelmében aggályos, meg kell akadályozni. Ugyancsak meg kell akadályozni a szociál-

⁵⁴ Orsz. Lvt. M. E. 1922—V—564. (11.293—1921) Ered. okm.

⁵⁵ Orsz. Lvt. M. E. 1922—XXXVII—2958. Ered. okm.

⁵⁶ Rakovszky belügyminiszter szigorúan bizalmas utasítása valamennyi alispánnak, rendőr- és csendőrkörületi parancsnokságnak. Munkásmozg. Intézet, Archivum, A. III. 1/1922/2. Ered. okm.

demokrata pártnak nem ipari vidéken való terjeszkedését és helyi szervezeteinek megalkotását is.

d) A nyilvánvalóan gazdasági célú szervezkedést — megfelelő ellenőrzés mellett — általában bárhol lehetővé kell tenni ugyan, de az újabb szociáldemokrata gazdasági szervezeteknek a nem ipari vidékeken, hanem egyebütt, különösen a mezőgazdasági munkások között szándékolt megalkotását és működését meg kell akadályozni.⁴⁶⁷

A paktum előírta: „A szociáldemokrata párt nem fogja agitációját a mezőgazdasági munkásrétegekre kiterjeszteni.” A megállapodás értelmében a paktum szövegét titokban kellett tartani. Rakovszky belügyminiszter tehát a miniszteri rendelet virágnyelvén közölte alantasaival: tegyetek különbséget kommunisták és szociáldemokraták között, de ne engedjétek, hogy a szociáldemokraták megszegjék megállapodásunkat, ne engedjétek őket a falu népéhez.

Amikor néhány hónappal később, 1922 júliusában. Etyeken 18 aratómunkást letartóztattak, mert megtalálták náluk a szociáldemokrata párt szervezeti szabályzatát, akkor az egyik szociáldemokrata képviselő parlamenti interpellációjában elmondotta:

„Az országos főkapitány úr kijelentette, hogy ez egészen helyesen és a kormány intenciójának megfelelően történt, és amikor a párt ügyésze hivatkozott arra, hogy a szociáldemokrata párttal megállapodás létesült, hogy a szocialistákat, akik nem kommunisták, akik távol állnak attól, hogy kommunisták legyenek, nem bántják, erre az országos főkapitány kijelentette hogy (olvassa): „A miniszterelnök úr annak idején úgy egyezett meg a szociáldemokrata párttal, hogy az tartózkodni fog teljesen a földmunkás-mozgalomtól és hogy semmiféle szervezkedést nem folytat a földmunkások körében. A miniszterelnök úrtól egyenes utasításom van arra, hogy ne tűrjem a földműves mozgalmat és azt csírájában elfojtsam. Én tehát így fogok cselekedni. Ezt tessék tudomásul venni. Minden ilyen irányú kísérletet elfojtok.”⁴⁶⁸

A kormány tehát betartotta a megállapodást, sőt szigorúan ragaszkodott hozzá. De betartották a szociáldemokraták is. Betartották mindenekelőtt a legfontosabb kérdésben, az ellenforradalmi rendszer konszolidálásában, a kapitalista gazdasági rend megszilárdításában való szorgos közreműködésükkel. Erről maguk állították ki maguknak a legjobb bizonyítványt. Így 1922 március 17-én, a munkásság életszínvonalának csökkenéséről és a növekvő munkanélküliségről írva, a Népszava megállapítja:

„Az igazság... az, hogy a szakszervezetek — még népszerűségük rovására is — igyekeztek eddig a békés termelést biztosítani s a munkásokat lebeszélni arról, hogy jogos követeléseiknél lehetőleg tekintsenek el a végső eszközök igénybevételétől.”⁴⁶⁹

Amilyen magyartalan a fogalmazása, olyan aljas a tartalma ennek a beismerésszámba menő dicsekvésnek. A szociáldemokrata vezetők büszkéek voltak arra, hogy ők — a paktum szellemében — minden erejükkel visszatartották a munkásokat jogos követeléseik kiharcolásától. Ugyanígy, amikor néhány héttel később a gyárosok profitjaik növelése és a bérek további csökkentése érdekében kizárták a vasmunkásokat, a Népszava büszkén hivatkozott a szakszervezetek szerzett érdemeire:

„A vasmunkás szövetség vezetősége pedig egyebet sem tett a diktatúra bukása óta, minthogy a vasmunkások jogos elkeseredését határok közé szorította és minden erejével arra törekedett, hogy a vasipari termelést harcok ne zavarják. Komolyan vezette az országépítő munkát még azon az áron is, hogy a munkások ez alatt a 3 esztendő alatt a legsötétebb nyomorúságra jutottak.”⁴⁷⁰

A legnagyobb szemérmertlenséggel dolgoztak együtt a magyar szociáldemokrata vezérek a Bethlen-kormánnyal az 1922-es nyári választásokon.

⁴⁶⁷ U. o.

⁴⁶⁸ Képvh. Napló, 1922. II. k. 476. o.

⁴⁶⁹ Népszava, 1922 márc. 17.

⁴⁷⁰ Népszava, 1922 ápr. 7.

A kormány biztosított számukra két tucat mandátumot, ezzel szemben ők eladták szavazóikat a kormánynak a többi választókerületekben. Erről a táviratok tömege tanúskodik, amelyeket a kormány küldött a választókerületek egész sorába, az alábbi szöveggel (A címzett és a helységek nevei persze változtak):

„Almási főispán, Szolnok.

Szocialisták megígérték, hogy Mezőtúron és Földváron jelöltjeinket támogatják. Kérem ellenőrizni, hogy központ utasítását ottani szervezetek megkapták-e, hogy még idejében tudjak esetleg intézkedni.

Érk. 1922. VI. 3.

gróf Bethlen miniszterelnök.”

De talán még jobban megmutatja azt az emberkereskedelmet, amit Peyerék folytattak, a következő táviratváltás, amely a szombathelyi pótválasztások során folyt le a kormánypárt Fogler nevű helyi megbízottja és Magyary nevű központi embere között. Fogler a következő táviratot küldte:

„Kérlek, jelentsd a kegyelmes úrnak, hogy a szocialistákkal folyamatba tett tárgyalások, tekintettel arra, hogy ők Budapestről olyan utasítást kaptak, hogy ők egyik párt-hoz sem csatlakozhatnak, meghiusultak.”⁶²

Magyary gyorsan válaszolt:

„Táviratod a legjobbkor jött, mert Peyer éppen itt volt nálunk. Vele a dolgot a miniszterelnök úr megbeszélte, és e szerint ottani helyi szervezetek itteni központtól azt az utasítást kapták, hogy a helyi viszonyok mérlegelésével, vagy semlegességet tanúsítsanak, vagy Hegyeshalmyt támogassák.”⁶³

Hegyeshalmy Bethlen népnyzó kormányának volt a tagja, a paktum egyik aláírója. Feltétlen szükséges volt tehát, hogy a szociáldemokraták minden erejükkel támogassák a pártválasztásokon. Fogler úr tehát többet, határozottabb ígéreteket kért, mint következő válasza mutatja:

„Semlegességgel eredményt semmi körülmények között sem tudok elérni. Kérem oda hatni, hogy itteni szervezet ha nem is nyíltan, de a folyamatba vett tárgyalások alapján támogatásunkra legyen. Egyszersmind a belügynél interveniálni, hogy a Szombathelyre szánt 150, Vasvárra kért 100 és Celldömökre kért 30 csendőr haladéktalanul útbaindítassék.”⁶⁴

A szociáldemokraták tehát kitűnő társaságba kerültek. Amint ez a távirat mutatja, az ellenforradalmi Magyarországon a munkáslakta kerületekben az ellenforradalmi kormánynak 1922 nyarán két dologra volt szüksége, hogy jelöltjei a választásokon győzhessenek: csendőrökre és a szociáldemokraták támogatására. Minthogy mindkettő rendelkezésére állt, jelöltjeinek győzelme biztosítva volt.

Ha a paktum aláírásának tényét Peyerék el is hallgatták, sőt le is tagadták a munkásság előtt, ez még nem jelenti azt, hogy únos-untalan ne hívatkoztak volna a kormánnyal folytatott tárgyalásaikra. Különösen a parlamentben, ahol az urakkal „egymás között” érezték magukat és nem kellett félni, hogy a prolik mindent megtudnak, különösen a parlamentben szólták el néha magukat a kelleténél jobban. Propper például a következőket jelentette ki:

„Amikor a miniszterelnök úrral tárgyalunk, akkor ő az általa tett engedmények fejében, mint ellenértéket, azt jelölte meg, hogy nemzetközi kapcsolatainkat használjuk fel az ország érdekében. Ezt mi készséggel megígértük.”⁶⁵

⁶¹ Bizalmas miniszterelnökségi táviratszövegek. Munkásmozg. Intézet, Archivum. A. XVII. 1/1922/24. Ered. okm.

⁶² U. a. u. o. A. XVII. 1/1922/25.

⁶³ U. o.

⁶⁴ U. o.

⁶⁵ Képvh. Napló, 1922. I. k. 322. o.

Nem lett volna azonban teljes a szociáldemokraták munkája, nem dolgoztak volna eléggé a paktum szellemében, ha nem működtek volna szorosan együtt az ellenforradalmi kormányrendszerrel a kommunista mozgalom elleni harc területén is. A szociáldemokrata párt azonban ezen a téren is elvégezte a paktumban vállalt feladatokat. Tajtékozva szórta a rágalmakat a Szovjetunióra, üldözte és denúciálta az illegális kommunistákat és ha az ellenség kezére kerültek, a Népszavában versenyt üvöltött és gyalázkodott a burzsoá sajtóval.

1922 szeptemberében az ellenforradalmi rendőrség nyomára jutott a Gerő Ernő által vezetett kommunista szervezkedésnek. Ez a csoport a legvadabb üldözések közepette komoly illegális szervezetet épített ki és kiadta az első illegális kommunista pártlapot az ellenforradalmi Magyarországon. Ennek a lapnak, amelyből 30 szám jelent meg, „Kommün” volt a címe.

Csaknem száz kommunistát tartóztattak le és a rendőrségen kegyetlenül kínozták őket. A Népszava azonban nem ezekért a kínzásokért szidta a kormányt, hanem azért, mert nem adtak a szociáldemokráciának nagyobb segítséget a kommunisták elleni harcban:

„Minden országban élethalálharcot folytat a szociáldemokrata párt a bolsevisták ellen és mindenütt a szociáldemokraták rántották ki a talajt a bolsevisták lábai alól. A bolsevista agitációt mindenütt, ahol fellépett, a szociáldemokrata agitáció ellensúlyozta ki. De vajjon a magyarországi szociáldemokrata pártnak megvan-e a lehetősége arra, hogy a végsőkig elkeseredett és a gazdasági nyomorúság fertőjébe jutott tömegeket kigyógyítsa a forradalmi romantika veszedelmes betegségből?”⁶⁶

Vagyis: adjatok több mozgási lehetőséget nekünk szociáldemokratáknak és akkor majd mi megvédünk benneteket a bolsevizmus veszélyétől, majd mi elintézzük azt a „veszedelmes betegséget”, amely tényleges, forradalmi harcot akar folytatni a kapitalizmus megdöntéséért. Vegyetek példát, mondják, a nyugati imperialistáktól, akik a szociáldemokrácia segítségével erősítik meg kizsákmányoló rendszerüket:

„A szociáldemokrata párt szívesen vállalja és alkalmazza a nyugati módszereket, ennek azonban az a feltétele, hogy a kormányzat is a nyugati demokrácia szellemében rendezkedjék be.”⁶⁷

Műndez a közös érdeket képviseli, tehát nyilvánvaló az összefogás szükségessége. A szociáldemokrata párt kitart a paktum szelleme mellett és a forradalmi kommunista szervezkedés közös veszélyére hivatkozva, közös harcba szólítja fel az ellenforradalom kormányzati rendszerét: figyelmeztet arra, hogy

„rossz, sőt végzetes úton járnak, amelyről közös nagy érdekből jó volna idejekorán visszafordulni!”⁶⁸

Amikor pedig a szélsőséges kurzuslapok a kommunisták letartóztatását a szociáldemokrata párt ellen igyekeztek kihasználni, akkor a Népszava ismételtén és büszkén hivatkozott Andréka Károly főkapitányhelyettes nyilatkozatára:

„Az eddigi adatok szerint a szociáldemokrata pártnak *semmi köze sincs a leleplezett bolsevista mozgalomhoz*. Az előállított és letartóztatott kommunisták között többen vannak, akik tagjai egyes szakszervezeteknek, azonban ez korántsem jelenti azt, hogy a szakszervezet tudtával vettek volna részt az üzemekben, sőt a tanúvallomások amellett szólnak, hogy a bolsevisták valósággal befurakodtak a szociáldemokrata szakszervezetekbe, amit az egyes szakszervezetek — munkásokról lévén szó — idáig nem akadtaloztak meg.”⁶⁹

⁶⁶ Népszava, 1922 szept. 21.

⁶⁷ Népszava, 1922 szept. 22.

⁶⁸ U. o. Kiemelés az eredetiben. R. L.

⁶⁹ U. o. Kiemelések az eredetiben. R. L.

A főkapitány tehát kiállította az erkölcsi bizonyítványt Peyerék részére: a szociáldemokraták jó fiúk, nem vesznek részt a forradalmi szervezkedésben, „semmi közök sincs hozzá”. Folytatni lehet az ellenforradalom megszüldésére irányuló, a „közös nagy érdeken” alapuló együttműködést, a közös harcot a munkásosztály legjobbjai, az illegálisan küzdő kommunisták ellen.

Mindez kétséget kizáróan azt bizonyítja, hogy a paktumot, az adott lehetőségekhez képest, mindkét fél szigorúan betartotta. Ezért volt igaza a bécsi kapitalista újságnak, a Neue Freie Presse-nek,⁷⁰ amikor évekkel később, egy új, készülő megegyezés idején, Bethlen 1921-es paktumát a burzsoá politika „egyik legsikerültebb sakkhúzásának” minősítette. Igaza volt a lényegre vonatkozólag, annak ellenére, hogy tévedésből azt írta, hogy a paktumban megállapodtak a szocialista parlamenti képviselőlet kérdésében is. Valójában ez nem szerepelt a paktumban. Ez azonban csak formai kérdés, mert hiszen nyilvánvaló és vitán felül áll, hogy a szociáldemokraták egész magatartása az 1922-es választásokon és ennek következtében a parlamentbe való bekerülésük, sőt annak mértéke is a paktum következménye és nyilván egy későbbi részmegállapodás eredménye.

És ha a „bolsevista agitátorokat” a legjobb együttműködéssel sem sikerült kiszorítani a munkásmozgalomból, úgy ez nem Bethlen és Peyer együttműködésének hiányosságain múlott, hanem az illegális, üldözött Kommunista Párt hősies, önfeláldozó, semmiféle nehézségtől vissza nem riadó munkáján.

VI.

A paktumot, annak teljes szövegét és főleg a szociáldemokrácia elvált áruló szerepéről szóló részét, szigorúan titokban tartották. A munkások csak annyit tudhattak meg róla, amennyit Bethlen fentebb leközölt nyilatkozata sejtetni engedett. Mégis, a paktum kezdettől fogva nagy nyugtalanságot keltett az osztálytudatos dolgozók soraiban és amint mind jobban megmutatkoztak a paktum átkos hatásai a munkásság gazdasági elnyomódásában és politikai kiszolgáltatottságában, úgy nőtt a gyanú és a jogos elkeseredés is a munkásokban a burzsoáziával kötött titkos szerződéssel szemben.

Már a Bethlen-nyilatkozat utáni első pártnapokon sokan elkeseredetten szembeszálltak a szociáldemokrata vezetőknek a paktum szellemében tartott beszámolóival. Erre a sok közül csak egyetlen példát említünk, Farkas Istvánnak a győri pártnapon elmondott beszámolója körüli vitát. Erről a bécsi magyar kommunista újság így számolt be:

⁷⁰ A Neue Freie Presse így írt: „Gróf Bethlen és a magyar szociáldemokrácia. Közeledési kísérletek.” „... A kormány és a szociáldemokraták között jelenleg tárgyalások folynak, amelyek célja az 1921-ben gróf Bethlen miniszterelnök és a párt között kötött paktum kiépítése.” „... A Magyar Szociáldemokrata Párt az 1921-es választásokon újra megkezdte aktív politikai működését, Gróf Bethlen ekkor kötötte meg a párttal a sokat emlegetett paktumot, amelyben 24 szavazatot ígért a pártnak a nemzetgyűlésben. Ennek ellenében a szocialisták kötelezték magukat, hogy a parlamentben csendes ellenzéket képeznek és támogatják a kormányt a kommunizmus elleni harcban. A szocialistákkal kötött paktum Bethlen gróf egyik legsikerültebb sakkhúzása volt. A szocialisták, akik az első nemzetgyűlésben az általános titkos választójog ellenére sem tudtak egyetlenegy helyhez sem jutni, a titkos szavazás erős korlátozása után most 24 mandátumot kaptak. Gróf Bethlen viszont a még mindig fenyegető kommunista veszély elleni harcban — amelyet eddig kizárólag a jobboldali radikális elemek vezettek — nyert egy szocialista csapatot. A szocialisták kitarítottak a paktum mellett. Segítették a kormánynak a kommunista agitáció leküzdésében és kiszorították a gyárakból a bolsevista agitátorokat.” Neue Freie Presse, Bécs, 1929 okt. 8. Kiemelések az eredetiben. R. L.

„Győri beszámoló.

A napokban Farkas István tartott beszámolót a győri szociáldemokrata pártszervezetben. A pártnak Bethlennel kötött paktumát ismertette. Mindenáron azt akarta bizonyítani, hogy Bethlen becsületes ember és hogy a pártnak semmi oka nincs rá, hogy ígéreteiben eleve kételkedjék. Megállapította továbbá, hogy a munkásság hajlandó minden áldozatot meghozni, ha a haza érdekéről van szó. Beszédében azt hazudta, hogy 1200 internáltat már szabadon bocsátottak, de később a munkások felszólalásainak hatása alatt ezt a számot lealkudta 103-ra.

A felszólaló munkások nagyon heves támadásokban részesítették az előadót. Egy öreg munkás szenvedélyes élességgel támadta Farkast és a szociáldemokrata pártvezetőt, a paktum megkötését aljasságnak nevezte. Szembeszállt Farkassal és a szociáldemokrata párttal a paktumban foglalt azon ígéret miatt, hogy a párt fel fogja használni nemzetközi összeköttetéseit az „ország érdekében”. Kijelentette, hogy ezzel az ígéretével a szociáldemokrata párt az ellenforradalomnak és a kapitalizmusnak teljesít szolgálatot és elárulja a munkásság érdekeit.

A gyűlés hangulata izgatott volt és ellenzéki. Farkas István igen rosszul érezte magát a forradalmi győri proletariátus számonkérései közben.⁷¹

A paktum szövegét a kommunisták sem ismerték. Mégis, a Párt magyarországi illegális lapja, a „Kommün”, már 1922-ben, egész sor kérdésben helyesen mutatott rá a sorozatos és tervszerű árulásokra, amelyeknek elvi alapját és összefoglalását éppen a paktum adta. Így az első szociáldemokrata parlamenti frakció bemutatkozásakor találóan írta a „Kommün” „Megkezdődött a vetkőzés” című cikkében:

„A szociáldemokraták „elvi deklarációt” tettek a nemzetgyűlésen. Ezt a deklarációt legelőször azokkal a megjegyzésekkel jellemezhetjük, melyek a kormány oldaláról hangzottak el: „Valóban hazafias beszéd”, „igaz”, „úgy van”, hallatszott mindenfelől, de különösen a kormánypárt padsoraiból, a deklarációt felolvasó Peidl felé...”

„A szociáldemokraták első parlamenti bemutatkozása nem hozott semmi kézzelfogható eredményt a magyar munkásságnak. Ebben csak az a vigasztaló, hogy a magyar munkásság öntudatos része nem is várt tőlük semmit, tehát nem csatlakozott. A másik rész, a még hívó és többé-kevésbé öntudatlan, egyideig talán remélni fog, de reményei egytől-egytől meg fognak hiúsulni annál inkább, minél többet fog látni a szociáldemokraták parlamenti működéséből. A szociáldemokraták parlamenti frakciója fölépített a nemzetgyűlés színpadára s nyílt színen kezdte meg a vetkőzést. Megtagadta a proletariátus multját, hogy együtt működhessek a burzsoáziával. — *Nem lehet egyszerre szolgálni a burzsoáziát és a proletariátust.* A burzsoáziával való kibékülés ára a proletariátus elárulása.”⁷²

Ugyanígy helyesen értékelte a „Kommün” a szociáldemokraták magatartását a mezőgazdasági dolgozókkal szemben, annak ellenére, hogy nem ismerte a paktumban vállalt kötelezettséget a földmunkásság kiszolgáltatására:

„Szeder Ferenc július 18-i parlamenti felszólalása hűen kapcsolódik a szociáldemokraták eddigi politikai harcaiba. Ahogy a szociáldemokrata párt 3 esztendő politikai szereplése a munkáosztyál látható pártjának, a szociáldemokráciának a marxista vonaltól való teljes visszavonulását jelenti, úgy visszavonulás a földmunkás-szövetség parlamenti képviselőjének, Szeder Ferencnek a felszólalása is. Nemcsak a forradalmiság és osztályharc kérdéseiben, hanem az osztály és társadalmi erőviszonyok megítélésében is *elvetették* a marxista hagyatékot.”

„Siralmas dolog, hogy a mezőgazdasági proletárság dunamenti képviselőjének nincs sürgősebb követelni valója, mint az ezerkibúvós Rubinek-féle földbirtokreform végrehajtása és megsemmisítően siralmas, hogy ezt a fattyúgondolatot földmunkás-képviselő az irredenta kurzus fájába oltja. „Becsületes földbirtokpolitika nélkül az irredenta gondolat is csenevész”, hördül fel a nemzeti alapra helyezkedett képviselő úr, aki igazán méltóan képviseli azt a bárgyúságot és árulást, amelyet vezértársai is képviselnek. A tízezzrel kenyértelenül maradt mezőgazdasági szegénységnek a kurzus becsületes

⁷¹ Vörös Újság, Bécs, 1922 jan. 25.

⁷² Kommün, 1922 júl. 5.

politikája és irredenta maszlagja ad majd kenyeret, ha Szeder útmutatásait kegyesen megszívleli a fehérterror második parlamentje.⁷³

Az árulás írásos bizonyítékát még szigorúan őrizték a wertheimszék-renyek, de az árulás tényét már látta és saját bőrén tapasztalta az osztály-harcos munkásság. És ezért mind többen és mind hangosabban követelték a paktum nyilvánosságra hozását és a paktum-szellem likvidálását, a paktum-lovagok eltávolítását a munkásmozgalom éléről.

Peyerék a paktummal annakidején kész helyzet elé állították saját pártjukat. A pártválasztmányt csak utólag és nyilván csak hézagosan informálták a dologról, kongresszust pedig, amely előzőleg dönthetett vagy utólag számonkérhetett volna, csak egy év múlva hívtak össze. Arra számítottak, hogy a paktum emléke ekkorra már elhalványul és háttérbe szorul. Persze, ekkor sem hozták nyilvánosságra vagy a kongresszusi küldöttek tudomására a paktum tényleges tartalmát, ellenkezőleg, a csillagokat is lehazudták az égről, ha a paktumról volt szó.

Márpedig erről sok szó esett. Az ellenzéki küldöttek számonkérték az 1921-es decemberi megállapodást. Propper ekkor így nyilatkozott:

„Mi nem paktáltunk le a kormánnyal, hanem rendkívül súlyos helyzetben eleget tettünk egy meghívásnak... Mi leültünk börtönökben szenvedő elvtársaink érdekében tárgyalni és, amint utólag megállapítható: ennek nyomán körülbelül 1500 ember hagyta el a börtönt, Tisztelt elvtársak... ha elvőladás nélkül megtehetem, kihozok 1500 embert az ellenforradalom karjaiból megegyeszer.”⁷⁴

Propper persze az 1500-as számmal is hazudott, mert összesen nem szabadult ki ennyi ember egy év alatt az internálótáborokból, a szabadlábra helyezettek igen nagy része pedig egyébként is, a rendszeres félévenkénti felülvizsgálatok során, kikerült volna. De nem ez volt a legnagyobb hazugsága itt, hanem az a burkolt, rejtett állítás, hogy a megállapodás „elvőladás nélkül” történt. Ezt persze a küldöttek sem hitték el és újra felvetve az ellenszolgáltatások kérdését, rámutattak arra, hogy Peyerék mentették meg a Bethlen-rendszert az összeomlástól. Így az egyik kispesti küldött, Osváth Gábor mondotta:

„A munkásság lelkében borzasztóan ég az a kérdés, hogy a pártvezetőség súlyos hibát követett el, amikor karácsony előtt érintkezésbe lépett Bethlen miniszterelnökkel... Propper elvtárs... azt mondja, hogy ő szívesen leül tárgyalni egy miniszterelnökkel, amikor 1500 elvtárs kiszabadulásáról van szó. Ez igaz. De nézzük, hogy mit adtunk érte... Én azt mondom, hogy az az 1500 elvtárs szívesen bent maradt volna még egy félesztendeig... de nem hiszem, hogy a kormány sokáig egzisztálni tudott volna. Propper elvtárs fölszólalásából azt hallottam, hogy ennek a kormányzatnak nincs politikai programja és nincs gazdasági koncepciója. Ha nincs, ezzel azt bizonyítja, hogy a paktummal, a megegyezésekkel... csak meghosszabbítottuk és injekcióztuk ennek a kormánynak az életét. Az ilyen kormány... csak úgy maradhat tovább, ha mi injekciózzuk...”⁷⁵

Gyurkovics Károly budapesti küldött elmondta, hogyan állította a szociáldemokrata pártot kész helyzet elé a pártvezetőség a paktum megkötésekor:

„Amikor hallottuk a hírt, hogy milyen megállapodás készül a kormánnyal, kérdőre vontuk a pártvezetőséget... Akkor a pártvezetőség egyszerűen valótlannak jelentette ezt ki, kijelentvén, hogy semmi néven nevezendő tárgyalások nem folynak... Legnagyobb meglepetésünkre aztán a kész paktummal odajöttek a pártválasztmány elé... Akkor rögtön kifejtettük aggodalmainkat, hogy súlyos felelősség hárul a szociáldemokrata pártra, amikor egy ilyen — nézetünk szerint — lehetetlen paktumba belemegegy, azonban a helyzet az volt akkor is, mint mindig, hogy amikor valami kritika elhangzik a pártban, akkor sorba álltak föl az elvtársak és lebunkózták azokat, akik

⁷³ Kommún, 1922 aug. 2.

⁷⁴ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XXI. pártgyűlésének jegyzőkönyve, 124. o.

⁷⁵ U. o. 127—128. o.

ellenvéleményt mondtak. Propper elvtárs nagyon patétikus hangon kijelentette, hogy vállalja az erkölcsi felelősséget mindenért, mert ő máskor is megtenné ugyanazt, ha arról van szó, hogy 1500 munkástársát kihozhatná a börtönből. De amikor arról volt szó, hogy ezzel a ténnyel meghosszabbítjuk azoknak a börtönét, akik bentmaradnak a börtönben, akkor én nem mertem volna vállalni az erkölcsi felelősséget azért a bizonyos paktumért.⁷⁶

Persze, a szónok nem gondolhatott arra a kéteségtelen tényre, hogy Peyeréknek a bentmaradtakért nem fájt a feje, sőt örültek annak, hogy bentmaradtak, mert hiszen ezek túlnyomórészt kommunisták voltak.

Mikó István székesfehérvári küldött kijelentette:

„Mellékes, hogy engem hogyan fognak terrorizálni vagy vádolni egyes elvtársak, de meg kell látni, hogy abban a megyében, ahova én való vagyok, rosszalásukat fejezik ki az elvtársak a pártnak azon a ténykedésén, hogy paktumot kötött a kormánnyal és azt még a mai napig sem hozta nyilvánosságra és még a kongresszus elé sem hozta, hogy legalább a küldöttek tudomást szerezzenek arról a paktumról.”⁷⁷

Minderre az előadó Farkas István, a paktum egyik aláírója, így mérészt válaszolni:

„Azt mondani a Bethlen-tárgyalásokra, hogy ezzel befolyásolták a pártot és mi lekötöttük magunkat... ezt nem tudom megérteni. Nem tudom, hogy milyen adatokból indulnak ki, miből következtetik ezt, mert ez nem volt paktum.”⁷⁸

1923 végén és 1924 elején az ellenzéki mozgalom nagy lendületet vett a szociáldemokrata pártban. A paktum mind jobban látható „eredményeci”, a szociáldemokrata parlamenti frakció gyalázatos magatartása, szoros együttműködése a burzsoáziával, mindjobban felnyitották a munkásság szemét és az ellenállást ezzel a politikával szemben mind határozottabbá, mind tudatosabbá tették. Az ellenzéki mozgalom erejének, célkitűzéseinek, tömegbefolyásának különösen jelentős megnyilvánulása volt az ellenzék fellépése a szociáldemokrata párt 1924 áprilisi XXII. kongresszusán.

Ezen a kongresszuson is egymásután szólaltak fel az ellenzék küldöttei, köztük sok vidéki és számon kérték a szociáldemokrata vezérektől áruolt politikájukat. Propper, Peyer és Farkas megint a tőlük megszokott durvasággal és demagógiával igyekeztek lehangolni és megfélemlíteni az ellenzékét. Propper például „megfeledezve” arról, hogy az általa is aláírt paktum megtiltja a földmunkások szervezését, ezt mondotta:

„El kell ismerni, hogy a földmunkások szervezése nehézségekbe ütközik... A szociáldemokrata párt, amennyire én emlékszem, soha, egyetlen pillanatig ezt a kérdést nem hanyagolta el.”⁷⁹

És ha már benne volt a tagadásban, merész lendülettel így folytatta:

„Beszélnek paktumról és itt én egészen kényelmes álláspontra helyezkedhetnék. Ezt a kérdést a tavalyi kongresszuson letárgyaltuk, megvitattuk és a tavalyi kongresszus tudomásul is vette a pártvezetőség jelentését... Én azonban nem helyezkedem erre a kényelmes álláspontra, de megint csak azt mondhatom, amit tavaly is mondtunk. Igen is, történtek bizonyos megbeszélések. E megbeszélések alapján... megindult az ellenforradalom lassú lebontása.”⁸⁰

Hasonlóképpen „foglalkozott” a paktum kérdésével Peyer is:

„Arra, amiket itt elmondottak, más dolgokról, a paktumról és egyebekről, mondotta már az egyik elvtárs, hogy erről minden sarki kofa beszél. Igen, de csakis a sarki kofák

⁷⁶ U. o. 147. o.

⁷⁷ U. o. 148. o.

⁷⁸ U. o. 154. o.

⁷⁹ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XXII. pártgyűlésének jegyzőkönyve, 150. o.

⁸⁰ U. o. 149. o.

beszélnek. Komoly emberek nem sarki kofák és önök (a baloldalon ülők felé) — a sarki kofák fecsegését vették át⁸¹

Végül az előadó, Farkas István, így „zárta le“ a kérdést:

„A pártgyűlésen évről-évre, ha arról volt szó, hogy a párt politikáját bírálják, akkor a paktum kérdése mindig fölújul... Ez a csúnya vád arra volt fölépítve, hogy „beszélők“, „állítják“, hogy paktáltak, hogy megegyezés volt. Hát kik azok, akik beszélnek, akik állítják? Ilyen alapon, ilyen módon építik fel a vádakát, ez jellemzi az emberek kritikai gondolkodását. Olyan kritikai módszer ez, amelyet minden komoly embernek el kell ítélnie.“⁸²

VII.

Peyerék azt hitték, hogy ezzel a XXII. pártgyűléssel végleg sikerült elintéznük a paktum kérdését. Azonban a dolgok nem így alakultak. Egyrészt a pártszervezeti ellenzék nem elégedett meg azzal, hogy a kongresszus „többsége“ leszavazta őket és bizalmat szavazott Peyeréknek. Ez a többség ugyanis egyáltalán nem fejezte ki még a szociáldemokrata párttagok tényleges többségének a véleményét sem. A kongresszusi küldöttek túlnyomó többségét nem a párttagok választották taggyűléseken, vagy más demokratikus úton, hanem egyszerűen a szakszervezeti vezetőségek delegálták a kongresszusra. A XXII. pártgyűlésen például 41 szakmai szervezetet képviselt 221 küldött, 24 budapesti pártszervezetet 32 küldött és 45 vidéki pártszervezetet 63 küldött.⁸³ Ami azonban még ennél az aránynál is fontosabb, főleg a szakszervezeti küldötteket egyáltalán nem választották demokratikus módon, hanem a bürokraták egymást „választották“ meg a vezetőségi, vagy elnökségi üléseken.

Egy ilyen „demokratikus“ pártkongresszus határozatait persze nemcsak az ellenzéki küldöttek, de a párttagság tömegei sem tekintették magukra nézve kötelezőnek. Az elégedetlenség a pártvezetéssel nőttön-nőtt, a paktum kérdése napirenden volt a párt- és szakszervezeti vitákban. Az osztályharcos munkásság követelte a paktum nyilvánosságra hozását.

Peyerék a növekvő erősödő ellenzéki mozgalommal először úgy akartak végezni, hogy egyenként megkörnyékezték vagy megfenyegették az ellenzék vezetőit. Egyesekkel szemben ez a módszer kitűnően bevált. Pajor Rudolf például, aki az 1922-es kongresszuson még az ellenzék egyik leghangosabb vezére volt, a következő kongresszuson már hallgatott és rövidesen Peyer egyik befentése, központi párttitkár és az ellenzék legvadabb üldözője lett. Az ellenzéki pártfunkcionáriusok túlnyomó többségét azonban nem lehetett lekenyerezéssel vagy pártfunkciók osztogatásával elnémítani. Ezek ellen erősebb rendszabályokra volt szükség. Megindult tehát Peyer vezetésével az ellenzék tervszerű irtása.

Először csak egyenként zárták ki a párt- és szakszervezetekből az ellenzékiet. Később, amikor ezek a kizárások nagy felháborodást és tiltakozást váltottak ki, már egész csoportokat, egész párt- és szakszervezeti helyi szervezeteket zártak ki a szociáldemokrata pártból és a szakszervezeti központból. Peyeréket csöppet sem zavarta, hogy éppen a legharcosabb, legmozgékonyabb, legjobb szervező és agitátor elvtársak voltak az ellenzék sorában. Csöppet sem zavarta őket, hogy ezekkel a tömeges kizárásokkal nagy szakadást idéztek elő a legális munkásmozgalomban. Nekik nem egység kellett, hanem egyeduralom, az osztályárulás szabad és korlátlan gyakorlásának lehetősége.

A kizártak azonban természetesen nem nyugodtak bele a kizárásba, nem hagyták magukat egyszerűen kiszorítani a munkásmozgalomból, hanem szívós

⁸¹ U. o. 170. o.

⁸² U. o. 188. o.

⁸³ U. o. 133. o.

és következetes harcot kezdtek a peyeri áruló vezetés ellen. Ebben a harcban egyik fontos fegyverük volt az a követelés, hogy a Bethlen—Peyer paktumot hozzák nyilvánosságra.

Ez a követelés, melyet mind nagyobb tömegek hangoztattak, talán egy-magában még nem lett volna elégséges a paktum közzétételének kikényszerítéséhez. Ugyanakkor azonban Peyerék ellentétbe kerültek kenyéradó gazdáikkal, a Bethlen-kormánnyal is. A jobboldali szociáldemokrácia állandóan két malomkö között őrlődött. Egyrészt készségesen kiszolgált az ellenforradalmi burzsoáziát, a mindenkori kormányrendszert. Ahhoz azonban, hogy a kormány igénybe vegye és értékelje szolgálatait, tömegekre volt szüksége. A munkástömegeket viszont nem lehetett az osztályárulás programjával toborozni és megtartani. Ehhez időnként radikális hangra és néha látszólag radikális fellépésre is volt szükség. Egyrészt tehát a burzsoázia teljes kiszolgálása, másrészt a látszólagos harc a burzsoázia ellen. Az uralkodó rendszert azonban még ez a látszólagos harc is idegesítette és a szociáldemokrácia körmére koppantott érte.

1924 végén egy ilyen csetepaté keletkezett a kormány és a polgári ellenzékkel szövetekezett szociáldemokrata párt között. Az ellenzék a napvilágra került panamákat firtatta a parlamentben, mire Bethlenék a házszabályok szigorításával feleltek, majd a tiltakozó ellenzéki képviselőket erőszakosan kivezettették a parlament épületéből. Az ellenzék és köztük a szociáldemokraták erre kimondották, hogy:

„A szövetekezett ellenzék nem hajlandó többé arra, hogy a .. látszatalkotmányosságnak fügefalevele legyen.“⁸⁴

Kivonultak a parlamentből és megtagadták a „törvényhozói munkában“ való részvételt. Ez persze csak vihar volt egy pohár vízben, de a kormány mégis igyekezett az ellenzék akcióját leszerelni. Bethlen most valóban zsarolni kezdett. Amennyire hazug volt a szociáldemokrata vezérek állítása, hogy Bethlen zsarolással csikarta ki tőlük a paktum aláírását — hiszen láttuk, hogy mennyire szívből tartották be annak fő pontjait —, annyira igaz, hogy Bethlen 1924-ben zsarolta a szociáldemokratákat, a paktum nyilvánosságra hozásával fenyegetőzve. Az a kómkus helyzet állott elő, hogy az állítólagos zsaroló akarta nyilvánosságra hozni a „zsarolás“ okmányait és az állítólagos „megzsarolt“ félt a zsarolás leleplezésétől!

Peyerék könyörgésre fogták a dolgot. A Népszava mindent elkövetett annak bizonyítására, hogy a szociáldemokrácia mindig hüen kiszolgált az uralkodó osztályokat és hogy nem rajtuk múlik, ha most látszólagos harcba kénytelenek fogni. A kormánynak nincs oka rájuk panaszkodni:

„Eddig még minden törvényjavaslatot kellő időben tető alá tudott hozni a kormány és az ellenzék egyetlen alkalommal se élt az obstrukció fegyverével.“⁸⁵

Újra és újra felhánytorgatják pótolhatatlan szolgálataikat a burzsoá gazdaság konszolidálása, a munkásság tömegnyomorának állandósítása körül:

„A szociáldemokrata párt és a szakszervezetek valósággal emberfeletti erőfeszítést fejtenek ki, hogy a rettenetes nyomor, a borzalmas nélkülözés, az elbírhatatlan terhek alatt nyögő munkásosztály elkeseredését ne engedjék medréből kicsapni.“⁸⁶

Ez az erőfeszítés azonban — magyarázzák — eljutott már teljesítőképessége határáig, a munkástömegeket nem lehet tovább fékentartani, kénytelenek — bármennyire sajnálják is — legalább látszólag harcos fellépést mutatni, hogy tömegeiket teljesen el ne veszítsék. Ez azonban nem lesz nagyon veszélyes, nem kell tényleges harcos fellépéstől tartani:

⁸⁴ Népszava, 1924 dec. 2.

⁸⁵ Népszava, 1924 nov. 30.

⁸⁶ U. o.

„ha a kormánynak harc kell, hát harc lesz... De a kormány nagyon téved, ha azt hiszi, hogy az öntudatos szociáldemokrata tömegeket belekényszerítheti a kétségbeesés meggondolatlan cselekedeteibe.”⁸⁷

Bethlen többször fenyegetődött, hogy amennyiben a szociáldemokraták nem térnek vissza a parlamentbe és nem szakítanak a polgári ellenzékkel, ő nyilvánosságra hozza a paktumot. 1924 karácsonyán pedig még egyszer és határozottan megismételte a bécsi Neue Freie Presse-ben ezt a fenyegetését.⁸⁸ Peyerék sarokba voltak szorítva. Ha Bethlennek engednek, azzal sem értek volna már semmit, hiszen Bethlen nyilatkozatai annyira felkorbácsolták a munkásság érdeklődését, hogy a paktum ismertetését, nyilvánosságra hozatalát többé nem lehetett volna elkerülni. A munkásság világosan akart látni. A peyeri társaság tehát úgy döntött, hogy ők maguk hozzák nyilvánosságra a paktumot és bízva az aláírás óta eltelt 3 év jótékony feledtető hatásában, igyekeznek az aláírás körülményeit meghamisítva bemutatni, az egész paktum jelentőségét bagatellizálni:

„Bethlen miniszterelnök... az utóbbi hetekben egyre többször emlegette fel azt a paktumnak nevezett jegyzőkönyvet, amelyet a szociáldemokrata párt 1921 telén, az elháríthatatlan kényszernek engedve, aláírt. A szociáldemokrata párt vezetősége, nem tűrhétvén el tovább a politikai zsarolásnak ezeket az eseteit, úgy határozott, hogy nyilvánosságra hozza a jegyzőkönyv szó szerinti szövegét...”⁸⁹

1924 december 30-án a szociáldemokrata pártválasztmány ülésén Farkas István ismertetette a paktumot. Ugyanaz a Farkas István, aki néhány hónappal előbb, az áprilisi kongresszuson, még szemérmetlenül arról beszélt, hogy „minden komoly embernek el kell ítélnie” azt a „csúnya vádat”, „hogy paktáltak, hogy megegyezés volt”, mármint 1921 decemberében, a kormány és Peyerék között. Farkas nem szégyelte magát, most néhány hónappal később előállni és egyszerűen bejelenteni, hogy valójában paktáltak, valójában „volt megegyezés”. A szociáldemokrata vezetők egész magatartásából nehéz eldönteni, hogy árulásuk vagy gyalázatos képmutatásuk volt-e nagyobb. Farkas szánalmas magyarázkodásba kezdett:

„A miniszterelnök nyilatkozata olyan színben tünteti fel a szociáldemokrata pártot, mintha az bármilyen irányban lekötötte volna magát a kormánynak ebben a jegyzőkönyvben és kvázi úgy állítja be a dolgot, mintha a szociáldemokrata párt ennek a „paktumnak” az alapján került volna be a nemzetgyűlésbe.”⁹⁰

„Bethlen a szociáldemokrata pártot gyanússá igyekezett tenni fegyvertársai, a polgári ellenzék és az egész közvélemény szemében.”⁹¹

⁸⁷ U. o.

⁸⁸ Bethlen a többi közt a következőket mondta a Neue Freie Presse tudósítójának: „... A baloldal maga alatt vágja a fát. Ha az ellenzék tagjai — mint ahogy azt ismételtén hangoztatják — lemondának mandátumaikról, akkor kénytelen leszek nyilvánosságra hozni azt a paktumot, amit a szociáldemokratákkal kötöttem s így lehetőséget teremtek nekik arra, hogy részt vegyenek a parlamenti életben.” Neue Freie Presse, Bécs, 1924 dec. 25.

⁸⁹ Népszava, 1924 dec. 31. A nyilvánossághozás indokairól helyesen állapítja meg a Pester Lloyd: „A szociáldemokrata pártvezetőség tehát azzal, hogy újságjában közzé a paktum teljes szövegét, meg akarja előzni a miniszterelnök fenyegetéseit. A közlésnél nyilvánvalóan abból az elgondolásból indul ki, hogy így meglesz az a taktikai előnye, hogy a kormánnyal kötött megállapodásait egyidejűleg olyan kommentárral találhatja fel a munkástömegeknek, amely kedvezőbb színben tünteti fel az ebben az egész ügyben tanúsított magatartását. A Népszava hosszú, elbizakodott bevezetőjéből azonban kiviláglik, hogy szociáldemokrata oldalon nehéz szívvel szánták rá magukat a nyilvánosságra hozatalra.” Pester Lloyd, 1924 dec. 31. (Esti-lap.)

⁹⁰ Népszava, 1924 dec. 31.

⁹¹ U. o.

Majd össze-vissza hazudozott:

„A pártválasztmányok módjában volt megismerni alig néhány héttel ezelőtt a „paktum” szövegét.”⁹²

Ugyanakkor merész fordulattal:

„De lényegében ismerte már a pártválasztmány ezt a jegyzőkönyvet, nyomban aláírása után is. A pártválasztmány jól ismeri azokat az indítékokat is, amelyek a pártvezetőséget rákényszerítették ennek a jegyzőkönyvnek az aláírására. Azt is jól tudja a pártválasztmány, a párt minden fóruma és az elvtársak tömegei is, hogy a pártvezetőség soha egy pillanatig sem tartotta magára nézve kötelezőnek ezt a jegyzőkönyvet éppen azon körülmények miatt, amelyeknek közepette ez a jegyzőkönyv létrejött. A pártválasztmány éppen ezért vette tudomásul ismételtén is a pártvezetőségnek e tárgyban tett előterjesztéseit. Nincsen tehát semmi okunk arra, hogy továbbra is zár alatt tartsuk ezt a jegyzőkönyvet.”⁹³

Tehát a kormány zsarolt, aláírták, de nem tartották be. Vagyis „átej-tették” a kormányt, nem adtak neki semmit. De akkor miért titkolódtak évekig, miért dadogtak ilyen szánalmasan, miért hazudoztak? Nyilvánvaló, hogy ez az utóbbi állítás is éppen olyan hazugság, mint a többi. Azért és addig tartották titokban a paktumot, mert és ameddig betartották. Amikor bizonyos részletkérdésekben ellentétek merültek fel a paktum végrehajtása és betartása körül, akkor kezdett Bethlen fenyegetődni a nyilvánosságra hozással és akkor kényszerültek Peyerék végre leköszölni a paktum szövegét. De Farkas szemérmetlenül folytatta a hazudozást:

„Ezek a tárgyalások valóságos küzdelmek voltak. Közelharc az ellenforradalom és a szociáldemokrata párt között. Minden talpalatnyi előnyt úgyszólván vérrel kellett megvásárolni.”⁹⁴

Láttuk a tárgyalások jegyzőkönyveit. Küzdelemről, közelharcról vagy éppen vérrel vásárolt előnyről ezekben egyetlen szó sincs. De annál inkább van szó szívélyes együttműködésről, egyetértésről, közös nemzetvédelemről. Végül „a kép teljessége kedvéért” Farkas még egy hazugságot próbál elhelyezni.

„A kép teljessége kedvéért — mondja — még azt is el kell mondani, hogy amikor a pártvezetőség megbízottai ennek a jegyzőkönyvnek az aláírását megtagadták, Tomcsányi Vilmos Pál akkori igazságügyminiszter kijelentette, hogy akkor pedig az amnesztia-rendelet nem fog megjelenni.”⁹⁵

A kép teljes. Ez ugyanis éppen olyan hazugság, mint a többi. Gondoljuk csak meg. Előre tudták, hogy a paktumot nem fogják betartani, de utolsó pillanatban mégis aggályaik támadtak és nem akarták aláírni. Ez még talán hihető is lenne, ha nem tudnánk, hogy előzőleg, másfél éven keresztül, éppen ilyen és ehhez hasonló, szóbeli és írásbeli javaslatokkal árasztották el a kormányt. Olyan javaslatokkal, amelyekben gyakran nem is szerepelt, vagy csak mellékesen szerepelt az internáltak és bebörtönzöttek kérdése. Farkas egész dadogó magyarázkodása, hitvány átlátszóságában és durva hazugságában méltó kísérete a most végre kényszerből napvilágra hozott paktumnak.

A paktum nyilvánosságra hozása természetesen hatalmas feltűnést és felháborodást váltott ki a magyar munkásosztály soraiban. Beigazolódott, hogy az ellenzék nem légből kapott koholmányokat terjesztett, amikor a paktumról beszélt. Nyilvánvaló magyarázatot kapott a szociáldemokrata párt számtalan árulása az elmúlt három esztendő folyamán, a sok leszerelt és elárult sztrájk, a sok kisebb-nagyobb politikai árulás és fiókpaktum. A szociáldemokrata ellenzék azonban még mindig nem akarta megbontani a legáltalánosabb mozgalom egységét és arra törekedett, hogy a leleplezett és csupaszra vet-

⁹² U. o.

⁹³ U. o.

⁹⁴ U. o.

⁹⁵ U. o.

köztetett árulók eltávolításával tisztítsák meg és frissítsék fel a mozgalmat. Ezért még azt az alapjában véve naív lépést is megkísérelték, hogy az áruló szociáldemokrata párt ellen az árulók internacionáléjánál keressenek védelmet. Ez a lépés látszólag eredményre is vezetett. A II. Internacionále végrehajtó bizottságának brüsszeli ülése 1925 január elején bizottságot küldött ki a magyar párt ügyeinek kivizsgálására. Ez a bizottság 1925 januárjában Bécsben ült össze. Tagja volt a marxizmus öreg renegátja, Kautsky Károly és az ausztro-marxizmus fő-ideológusa, Bauer Ottó.

A szociáldemokrata pártot természetesen zavarta az Internacionále vizsgálata, szennyeseinek nemzetközi kitergetése. A Népszava megint származási magyarázkodásokba fogott:

„Az Internacionále végrehajtóbizottságához álutakon hozzáférközött a pártunkat és pártunk vezetését rágalmozó legendagyűjtemény, félreértések és tudatos félremagyarázások magvait hintették el a fórumon.”⁹⁶

Ez persze sovány magyarázat. Nem látható belőle, milyen álutak vannak az Internacionáléhoz, sem az, hogy miért kellett nyilvánvaló rágalmak körül olyan nagy hűhót csapni, külön bizottságot, bécsi tanácskozást létrehozni. De miről is fog tárgyalni ez a bizottság? Először is megtudjuk, miről *nem fog*. A Népszava szerint ugyanis:

„Mindenekelőtt megállapítjuk, hogy ezen a tanácskozáson annak a paktumnak nevezett jegyzőkönyvnek az ügye nincs napirenden.”⁹⁷

Ez persze megint szemenszedett hazugság. Néhány nap múlva a Népszava is kénytelen volt leköszölni a bécsi bizottság határozatát, amely súlyosan elítélte a paktumot, de ez csöppet sem zavarta Peyeréket abban, hogy ameddig csak lehetett, megtévesszék a magyar munkásságot. Tudták, hogy a paktum kérdése döntő szerepet játszott, mégis szemrebbenés nélkül letagadták azt. Mi volt hát akkor szerintük a bécsi tárgyalások oka? Nem a paktum miatt hívta össze a bizottságot az Internacionále — mondták,

„hanem azért, mert abban a fölfogásban élt, hogy a magyarországi szociáldemokrata párt kebelében számban jelentősebb ellenzéki csoport van, amelynek tevékenysége esetleg pártszakadásra vezethet. Ezt elkerülendő, küldött ki az Internacionále bizottságot a „magyar ügyben”. A bizottság azonban — teszük hozzá — meg fog győződni arról, hogy a magyar pártban nincsenek ellenzéki bírálók, hanem csak rágalmozók vannak és rendbontók vannak, akiktől éppen a párt egységének megóvása és a pártfigyelem biztosítása érdekében akarja a magyarországi szociáldemokrata párt minden fóruma megtisztítani a pártot.”⁹⁸

A bizottság persze a II. Internacionále bizottsága volt, Kautsky és Bauer voltak a fő hangadói és ennél fogva mindent elkövetett, hogy a feketét fehérnek nyilváníthassa. Azonban bárhogy folyt is a szerezcsenmosdatás, a bizottság mégsem kerülhette el néhány kétségtelen tény megállapítását. Ezek pedig lesújtóak voltak a magyar szociáldemokráciára nézve. Így megállapította a bizottság:

„Gróf Bethlen... az engedményeket... olyan föltételekhez kötötte, amelyekről maga gróf Bethlen is tudta, hogy a nemzetközi munkásmozgalom minden alapelveivel, sőt némelyike a szocialista erkölcs elveivel is ellentétben van... Mindamellett bizonyára érthető, hogy egy olyan paktumnak a megkötése, amely tartalma és formája szerint teljesen ellentmond a nemzetközi munkásmozgalom minden hagyományának, természetesen ellenzéket támasztott a pártban.”⁹⁹

A bizottság tárgyalásain az ellenzék is képviselve volt. Az ellenzék a következő követeléseket terjesztette elő:

⁹⁶ Népszava, 1925 jan. 27.

⁹⁷ U. o.

⁹⁸ Népszava, 1925 jan. 29.

⁹⁹ Zweiter Kongress der Sozialistischen Arbeiter-Internationale, 110—111. o.

„1. A Bethlennel kötött paktum aláírói nem maradhatnak tovább a pártvezetőség tagjai.

2. Mondja ki a bizottság, hogy helyteleníti a párt koalíciós politikáját és hogy a párt köteles a közeledő községi választásokon önálló listával fellépni.

3. A pártból az Internacionále tanácsa dacára kizárt elvtársakat vissza kell venni a pártba. Jövőben senkit ne zárjanak ki, aki ellenzéki elveit a párton belül terjeszti és ezek megvalósításáért a párt keretei között demokratikus módon küzd.

4. A vezető párttestületeket ezentúl ne úgy állítsák össze, hogy a küldötteket a párt és szakszervezeti központi szervek kinevezik, hanem demokratikus választások alapján.

5. Minden fontosabb pártkérdést a vezető párttestületek elé kell terjeszteni.”¹⁰⁰

Ezeknek a követeléseknek az elfogadása és megvalósítása a peyerizmus végét jelentette volna a magyar szociáldemokrata pártban. Természetes, hogy a II. Internacionále megbízottai, a kautskyak és bauerek ilyesmibe nem mehettek bele. Kijelentették, hogy ők nem határoznak és utasítanak, hanem csak tanácsot adnak:

„A bizottság... nem volt hajlandó vitába bocsátkozni a kérdések felett, mert nem találta magát illetékesnek, hogy egy tárgyalás alapján véleményt mondjon a párt egyik életbevágó kérdéséről és hogy véleményét rácröszakolja a pártra.”¹⁰¹

A Népszava ugyancsak rendkívül nagy súlyt helyezett arra, hogy a bizottság tárgyalásairól szóló beszámolóiban kihangsúlyozza, hogy az csupán tanácsadó szerv, nem szólhat bele a magyar párt belügyeibe. Peyerék nyilatkozatot adtak, amely szerint:

„A magyar pártvezetőség egy bizonyos idő óta már nem tartja magára nézve kötelezőnek a Bethlen-kormánnyal 1921-ben a helyzet kényszere alatt kötött úgynevezett paktumot.”¹⁰²

Erdemes ezt a nyilatkozatot összehasonlítani Farkas és a többiek nagyhangú kijelentéseivel, amelyek szerint, a paktumot „soha egy pillanatig sem” tartották magukra nézve kötelezőnek.

Végül is a bizottság befejezte tanácskozásait a fenti megállapításokkal és azzal a jámbor óhajjal, hogy szűnjenek meg a „torzsalkodások”. Peyerék ígéretet tettek a bizottságnak, hogy a kizártakat visszaveszik, az ellenzéknek nagyobb agitációs szabadságot adnak és újabb kizárásokat nem eszközölnek. Persze egy pillanatra sem gondoltak arra, hogy ezeket az ígéreteket betartsák. Még jóformán be sem fejezték a bécsi tanácskozásokat, amikor a Népszava már minősíthetetlenül aljas módon denunciálta az ellenzéket.

Az Építőmunkás Szövetségből kizárták 11 ellenzéki munkást és amikor azok a tagság védelme alatt bementek a szövetség székházába, rendőri segítséggel távolították el őket onnan. A Népszava pedig így elmélkedett az ellenzéki mozgalom „háttéréről”:

„Az Építőmunkás Szövetség központi vezetősége teljes mértékben tisztában van azzal, hogy *honnan és kik fűtik ezt az ... akciót.*”¹⁰³

És hogy semmiféle félreértés ne lehessen, hogy a denunciálás teljesen közhírré legyen, a Népszava következő száma kifejtette:

„A jóhiszemű békétlenkedők felé is volna egy szavunk. Vigyázzanak, nehogy jóhiszeműségük mögé bújva belopakodjék a szakszervezetekbe és a pártszervezetekbe a bolsevista agitáció, vigyázzanak a munkások, ne engedjék megméltelyezni magukat a rágalomtól és veszedelmes jelszavaktól.”¹⁰⁴

A Bécsben vállalt kötelezettségek betartásáról tehát egy pillanatig sem volt szó. Peyerék folytatták a kizárásokat és denunciálásokat, folytatták a

¹⁰⁰ „Ítéljen az Internacionále!”, Bpest, 1925. 4. o.

¹⁰¹ U. o. 5. o.

¹⁰² Zweiter Kongress der Sozialistischen Arbeiter-Internationale, 111. o.

¹⁰³ Népszava, 1925. jan. 29. Kiemelés az eredetiben. R. L.

¹⁰⁴ Népszava, 1925. jan. 30.

munkásosztály egységének szétbontására irányuló törekvéseiket, mert csak így tarthatták fenn hatalmukat a legális munkásmozgalomban, csak így folytathatták tovább a burzsoáziát kiszolgáló politikájukat.

Ugyanakkor még a II. Internacionála véleményét is túlerősnek tartották magukra nézve és ezért például Bauer Ottó beszédét úgy meghamisították, hogy az kénytelen volt beszédének szószerinti szövegét az Arbeiter Zeitungban közölni és a hamisítás kiigazítását követelni. Peyerék persze ennek a követelésnek nem tettek eleget, a kiigazítást nem közölték.

Ellenben Bécsből hazajöve, újult erővel fogtak az ellenzék irtásához. Egész szervezeteket felfüggesztettek, naponta jelentek meg a Népszavában a kizárásokról és felfüggesztésekről szóló, denunciáló határozatok. A helyzet tarthatatlanná vált.

VIII.

A magyar forradalmi munkásmozgalom hatalmas erősítést kapott 1924 végén. Négyévi külföldi forradalmi tevékenység után hazaérkezett Magyarországra, az illegális kommunista mozgalom megszervezése és megerősítése céljából Rákosi Máttyás. Vezetése alatt fellendült nemcsak a Kommunista Párt illegális munkája, hanem a szociáldemokrata ellenzék tevékenysége is. Az ellenzéki munkások mindinkább világosan megértették, hogy a hiba nem egyes szociáldemokrata vezetők mentalitásában, „áruló természetében” van, hanem a szociáldemokrácia lényegében rejlik. Ahogy nőtt Peyerék vad hajszája minden bíráló és minden osztályharcos megmozdulás ellen, úgy növekedett, Rákosi elvtárs irányításával, az ellenzéki tömegek belátása, hogy a szociáldemokrata párt keretein belül nem lehet becsületes forradalmi mozgalmat folytatni.

A szociáldemokrata pártvezetőség vad hajszája az ellenzék letörésére, nyilvánvaló törekvése arra, hogy az osztályharcos, becsületes munkásokat eltávolítsa a párt- és szakszervezetekből, igen sok, addig passzív magatartást tanúsító párt- és szakszervezeti tagból is nagy ellenszenvet váltott ki. A kizárásokkal párhuzamosan szaporodtak az önkéntes kilépések az árulók vezetése alatt álló szervezetekből. A szociáldemokrata vezetők által kizárt és az önként kivált munkások, az illegálisan működő kommunisták vezetésével, 1925 április 14-én új pártot alapítottak, a Magyarországi Szocialista Munkáspártot, rövidített és népszerűvé vált nevén az MSzMP-t. Ennek létrejöttéről így számolt be a lapengedély hiányában „Szocialista” címmel kiadott röpirat 1925 május 25-én:

„Az Internacionála bizottsága oly szigorúan ítélte el a pártvezetőséget, amennyire ez az adott viszonyok között egyáltalán lehetséges volt. Persze, nem mondhatta saját pártjáról, hogy *áruló*, hanem csak azt mondotta, hogy a nemzetközi mozgalom *alapelveivel* ellenkezik az, amit tett. Azt sem mondotta, hogy tettei *erkölcstelenek*, hanem csak azt, hogy beleütköznek a szocialista erkölcsökbe. Egyébként azt tartotta volna érthetetlennek, ha ilyen körülmények között *nem* fejlődik ellenzék a magyar pártban. Az ellenzék működését folytathatja, a kizárások helytelenek voltak, s mielőbb kongresszust kell összehívni, *demokratikus választások alapján*.

Ezek voltak a bécsi tárgyalások fő eredményei. Papíron. Gyakorlatban azonban még vadabban folytatta a pártvezetőség a kizárási politikáját. Nem is csinált titkot belőle: azt akarta, hogy a kritizáló elemek hagyják ott a pártot.”¹⁰⁵

Az ellenzék még ekkor is igyekezett fenntartani az egységet, vállalta az áldozatokat, amelyeket a kizárások és denunciálások számára jelentettek és csak akkor szánta el magát új párt alakítására, amikor végleg nyilvánvalóvá vált előtte, hogy a szociáldemokrata párt keretein belül lehetetlen tovább harcolni a munkásosztály forradalmi célkitűzéseiért:

¹⁰⁵ Szocialista, 1925 máj. 25. A Magyarországi Szocialista Munkáspárt (MSzMP) lapja. A lap az üldöztetések következtében lapengedély nélkül, „röpirat”-ként jelent meg.

„Április 14-én alakult meg a Magyarországi Szocialista Munkáspárt. A burzsoázia és a szociáldemokrata vezérek legnagyobb rémületére... Szakszervezeti kizárásokkal, munkából való kidobásokkal igyekeztek elijeszteni a munkásokat pártunktól. Hiába. A munkásság tudja, hogy osztályharcot nem lehet megvívni áldozatok nélkül és azt is tudja, hogy osztályharcát Magyarországon nem utolsó sorban éppen az áruló szociáldemokrata párt ellen és ellenére kell megvívnia.”¹⁰⁶

A szociáldemokrata vezérek „harci módszereire”, amelyekkel az ellenzéket, majd az új Szocialista Munkáspártot akarta ártalmatlanná tenni, már láttunk néhány példát. Az MSzMP-nek az Internacionáléhoz intézett beadványa ezeket mondja:

„A pártvezetőségnek, amikor a Vörös Segélytől kapott pénzek vádját hangoztatta: tudnia kellett, hogy ilyen nyílt denunciació *üldöztetést és börtönt jelent*. Mégsem riadt vissza tőle, mert minden áron meg akarta akadályozni, hogy a wieni határozatoknak megfelelően dolgozhassunk a pártban. a párt helyes fejlődése érdekében.”¹⁰⁷

Az MSzMP vezetői persze nem tudták és nem tudhatták, hogy Peyerék nem elégedtek meg pusztá denunciacióval. Ők, akik a kormányt vádolták „zsarolással” a paktum aláírásával és nyilvánosságra hozásával kapcsolatban, most még a politikai zsarolástól sem riadtak vissza, hogy az MSzMP veszélyes — számukra veszélyes — tevékenységétől megszabaduljanak. Éppen ebben az időben kavarta fel a politikai életet Beniczky Ödön volt belügyminiszter nyilatkozata, amelyben leleplezte Horthyt, mint a Somogyi gyilkosság értelmi szerzőjét. A szociáldemokrata pártvezetőség megragadta a kínálkozó alkalmat és a következő „ultimátumot” küldte a kormánynak:

„Abban az esetben, ha a kormány most sem mutat hajlandóságot arra, hogy a szociáldemokrata párt követelését mindenben teljesítse, a parlamenti frakció a képviselőházban viharos gyűlés keretén belül nyomatékosan fogja követelni a Kormányzó Úr Ö Főméltóságának felelősségrevonását, illetve lemondását.

Viszont a szociáldemokrata párt a meginduló tárgyalások folyamán éreztetni fogja a kormánnyal azt is, hogy hajlandóságot mutat akciójának leépítésére abban az esetben, ha a kormány a párt követeléseit teljesíteni fogja.”

Négy követelést állítottak fel, amelyek közül az első és legfontosabb volt:

„1. A Vági-párt működésének megakadályozása.”

Nem a gyilkosok leleplezése, hanem a legális forradalmi munkáspárt megsemmisítése volt tehát a szociáldemokrata vezérek számára a legfontosabb soronlévő feladat. A kormánnyal akkor kötött megállapodásról nincs adatunk. Tény azonban, hogy a „viharos gyűlés” és a lemondás követelése elmaradt, viszont a kormány, ha nem is tiltotta be azonnal az MSzMP-t, az ellenforradalmi terror minden eszközével igyekezett azt minél gyorsabban megfojtani. Ebben továbbra is bizvást számíthatott a szociáldemokrácia denunciól tevékenységére.

Az MSzMP vezetősége a számtalan felsorolt denunciació és árulás alapján megállapítja:

„Nincs olyan nemzetközi fórum, amely ilyen előzmények után meg nem állapítaná, hogy:

1. a pártszakadásért a pártvezetőséget terheli a felelősség.

2. a pártszakadást a pártvezetőség olyan *erkölcstelen*, megengedhetetlen cselekedet és eszközökkel *provokálta*, amelyeket a legélesebben el kell ítélni és meg kell bélyegezni... Mi vádat emelünk a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetősége ellen: hogy a pártvezetőség az Internacionále wieni határozatait nemcsak hogy egy pillanatig sem respektálta, hanem, hogy a legreakciósabb polgári pártokkal való kapcsolata folytán a községi választásoknál *fokozott mértékben* megismételte a Bethlen-

¹⁰⁶ U. o. Kiemelések az eredetiben. R. L.

¹⁰⁷ „Ítéljen az Internacionále!”, 7. o.

paktum vétkét, azt a bűnös lépést, melyet a wieni bizottság határozata úgy jellemzett, hogy az *ellentmond a munkásmozgalom hagyományainak és erkölcsi alapelveinek*; hogy a szociáldemokrata párt vezetősége *tudatosan idézte elő a pártszakadást*;

hogy a szociáldemokrata párt vezetősége a párt belső ellenzéke, később pedig a Szocialista Munkáspárt tagjai és vezetői ellen olyan *minősíthetetlen módon lépett fel*, hogy az az Internacionáléban való tagsággal összeegyeztethetetlen.¹⁰⁸

A II. Internacionáléba helyezett ilyen reménységek természetesen csalókáknak bizonyultak. Ez az Internacionále nem egységes világpárt volt, amelynek központja irányítja és vezeti az egyes országok pártjait, hanem csak afféle sóhivatal, amely időnként összeült tanácskozni, de amelynek határozatai csak tanácsok voltak, senkire, semmiféle kötelező erővel nem bírtak. Másrészt ez az Internacionále egészében éppen olyan árulókból és denunciansokból tevődött össze, mint amilyenek Peyerék is voltak és ezért legkisebb gondja is nagyobb volt, semhogy komolyan állást foglaljon a magyar árulók ellen. A II. Internacionálétól a magyar munkásság nem várhatott tényleges segítséget.

1925 szeptemberében a rendőrség — árulás következtében — elfogta Rákosi Mátyást. Ugyanekkor letartóztatták az MSzMP jónéhány vezetőjét is, és minden erővel igyekeztek bebizonyítani, hogy az MSzMP tulajdonképpen a Kommunista Párt irányítása alatt működő szervezet. Ebben kitűnő támaszt és segítséget kaptak a szociáldemokrata párttól, amely megkettőzve az MSzMP ellen irányuló támadásait, most már a rágalmak özönét zúdította úgy a KMP-re, mint az MSzMP-re. Utóbbi egyrészt a kormány által a szociáldemokrata párt háttámadása céljából létesített szervezetnek minősítették, másrészt ugyanakkor a Kommunista Párt fedőszerveként denúciálták. Csöppet sem zavarta őket a két állítás nyilvánvaló ellentéte és egymást kizáró volta. Györki Imre, a dúsgazdag szociáldemokrata ügyvéd-képviselő a parlamentben így szónokolt:

„Mert mi történt? Az történt, hogy egyrészt a kormány akciója, másrészt a fajvédők biztatása folytán itt egy bolsevista agitáció kapcsolódott be a párt ú. n. ellenzéki mozgalmába, amelyet pedig mindenkinek a legteljesebb mértékben el kell utasítania és mindenkinek meg kell akadályoznia. Minket nem illethet bárki is azzal a váddal, hogy mi azzal a mozgalommal, amelyet Rákosi-féle mozgalomnak neveznek, bármilyen tekintetben közösséget vállalnánk, sőt ellenkezőleg: a leghatározottabban elítéljük és elítéltük a multban is ezt. Ki kell jelentenem, hogy a bolsevista agitáció letörésére a szociáldemokratapárti képviselők és a párt minden tagja, aki az agitációban résztvesz és részt vett a multban, sokkal erőteljesebb, sokkal hathatósabb mozgalmat és akciót fejtett ki, mint amelyet a kormány kifejtett vagy kifejt azokkal a ténykedésekkel, amelyekkel igyekszik letörni a mozgalmat.”¹⁰⁹

Még mindig voltak azonban szép számmal olyanok, akik bíztak abban, hogy a szociáldemokrata pártot belülről is meg lehet tisztítani, hogy a nyilvánvaló árulókat, a paktum gyászvitézeit a szociáldemokrata munkásság erejével el lehet távolítani a párt éléről. Ezeket azután a SzDP 1925-ös decemberi kongresszusa józanította ki. Erre a kongresszusra a párton belüli ellenzék megint a tények és adatok tömegével vonult fel. Röpiratok egész sora jelent meg, amelyek leplezték Peyerék régi és újabb árulásait. Így a győmrői szociáldemokrata pártszervezet rölpapja elmondja, hogy a párt szervezeti szabályzatának nyilvánvaló felrúgásával Peyerék elűtötték őket a kongresszusi képviseléstől, mert tudják, hogy küldöttük az ellenzéket erősítették volna. Majd így folytatják:

„Eltársak, mi nagyon is jól tudjuk, hogy mi az igazi oka annak, hogy nem engednek a kongresszusra! A központ fél a földmunkások elkeseredettségének hangjától. Fél a jogos kritikától! El akarja némitani a bírálatot!

¹⁰⁸ U. o., 9—11. o. Az összes kiemelések az eredetiben. R. L.

¹⁰⁹ Képvh. Napló, 1925. XXXV. k. 109. o.

Tisztelt kongresszusi küldöttek! Hozzátek fordulunk!... Számoljatok le azokkal, akik elárulták a földműves proletárságot és az egész munkásságot. Ki kell zárni a paktum aláíróit, és a demokráciát, a tagok uralmát kell bevezetni a pártba!

Tisztelt elvtársak! Nagyon kérünk, hogy ckként döntenek! Mert ha a kongresszus nem ad nekünk igazat és nem buktatja meg azokat, akik mindenképpen megakadályozzák a földmunkásszervezést és az osztályharcot — akkor mi fogjuk tudni, mit tegyünk! Akkor bizony mi egy percig sem maradunk többé a szociáldemokrata pártban. És biztos, hogy sokan lesznek úgy, mint mi!¹¹⁰

A gyömrőiék tehát még a szociáldemokrata pártkongresszushoz folyamodtak, de már maguk sem bíztak ebben a szervben, ebben a pártban. Hasonló képet mutat a szolnoki pártszervezet tagjai által kiadott és ugyancsak a pártkongresszus küldötteihez címzett röplap:

„Sokáig vártuk, hogy a párt harcot indítson a város és a falu munkásainak elnyomtatása és kizsákmányolása ellen. Ezt vártuk még akkor is, amikor három évi titkolódzás és hazudozás után nyilvánosságra jutott a jól ismert paktum. Sokáig figyeltünk Budapest felé és vártuk, hogy történjen valami. A bécsi tanácskozás után azt reméltük, hogy a párt hallgatni fog a nemzetközi munkásság szavára... Mit látunk azonban?!¹¹¹

Ezután elmondják, hogy pártszervezetük két vezetőjét, sok sikeres bérharc szervezőjét, le kellett váltaniok — a központ utasítására — addig viselt funkcióiból, csupán azért, mert kritizálták a központ utasításait. Erre a központ ennek a két becsületes, osztályharcos földmunkásnak a kizárását követelte a szolnoki szervezettől.

„Hát ezt már soknak tartjuk, Elvtársak! A rendőri üldözés nem újság a szolnoki munkásság előtt. Saját pártvezetőségünkől azonban nem engedjük üldöztetni magunkat!¹¹²

És zárójelben elmondják, hogy amikor a pártközpont kiküldöttje Szolnokon járt és követelte a két elvtárs kizárását, akkor — furcsa módon — „pár napra rá a rendőrség letartóztatta a két elvtársat és minden ok nélkül több napig fogva tartotta őket”.¹¹³ Mindezen körülmények alapján többek között a következő követelések megvalósítására szólítják fel a kongresszust:

„Gyökeres változtatásokat kell végrehajtanunk pártunkban és teljesen meg kell változtatni a párt mostani politikáját. Ki kell közöszíteni sorainkból a paktum aláíróit és azokat, akik a gyalázatos tettről tudtak és aljasul hazudva eltitkolták.”...¹¹⁴

„Harcolnunk kell a politikai üldöztetések ellen... De harcolnunk kell az ellen is, hogy a Népszava és a központiak egyre denuncáljanak munkásokat, ha eltérőek a véleményeik!¹¹⁵

Az 1925-ös karácsonyi szociáldemokrata pártkongresszus azonban a dolog természeténél fogva nem elégíthette ki ezeket a kívánságokat. Ez a kongresszus a megfogyatkozott, az osztályharcos munkásságtól „megtisztított” és elhagyott szociáldemokrata pártban Peyerék „teljes diadalát” „biztosította”. Az igazi ellenzék hangja már szinte el sem juthatott a kongresszusra. A jól kiválogatott és megfélemlített küldöttek „tudomásul vették a pártvezetőség jelentését” és elitelték az MSzMP-t, mint az egység megbontóját. A szociáldemokrata pártban bentmaradt úgynevezett ellenzékiek, a Kiss Jenők és Halász Alfrédék maguk tiltakoztak legjobban az ellenzékiség „vádja” ellen és vallottak örök hűséget a peyeri szociáldemokráciának.

¹¹⁰ A gyömrői szociáldemokrata pártszervezet „A Pártkongresszushoz!” c. röpirata. Munkásmozg. Intézet, Archivum, A. XVII. 3/1925/11. Eredeti nyomtatvány.

¹¹¹ A szolnoki szociáldemokrata pártellenzék a „Pártkongresszus küldötteihez!” c. röpirata. Munkásmozg. Intézet, Archivum, A. XVII. 3/1925/10. Eredeti nyomtatvány.

¹¹² U. o.

¹¹³ U. o.

¹¹⁴ U. o.

¹¹⁵ U. o.

A szociáldemokrata párton belüli ellenzéki kérdés ezel végkép tisztázottnak volt tekinthető. Persze ezután is, ameddig csak maga a szociáldemokrata párt létezett, mindig újra és újra, szükségszerűen felléptek a pártban ellenzéki hangok és ellenzéki csoportok. Mindig újra akadtak olyanok, akik elégedetlenek voltak a párt áruló politikájával és elégedetlenségüknek egyénileg vagy szervezeten, hangot is adtak. A Bethlen-Peyer paktum nyilvánosságra hozása és az ezzel kapcsolatos harcok a szociáldemokrata pártban, valamint az MSzMP létrejötte és harcai azonban világosan tisztáztak egy kérdést. Azt, hogy a munkásmozgalomban nem lehetséges, mint általában a politikában sem, középut a proletariátus osztályharcos mozgalma és a burzsoázia munkásellenes politikája között, hogy nincs a kettő között egy harmadik út. A szociáldemokrata pártban ezután fellépő ellenzéki mozgalmak igen rövid idő alatt eljutottak mindig a válaszúthoz: *vagy előre menni az osztályharc útján, és ez természetesen egyet jelentett azzal, hogy közeledni az illegális Kommunista Párthoz és a Szovjetunióhoz — vagy pedig visszariadni ettől a döntő, elhatározó lépéstől és akkor menthetetlenül felörlődni, visszakerülni az áruló jobboldali szociáldemokrácia soraiba.* Semmiféle baloldali frázispuftogatás, semmiféle álradikalizmus nem tudta többé tartósan elleplezni vagy elodáznai ennek a döntő lépésnek a szükségességét. *Az igazi baloldaliság, a forradalmi marxizmushoz való hűség kritériuma a Szovjetunióhoz és az illegális Kommunista Párthoz való viszony lett.* Abban azonban, hogy a kérdések ilyen tisztán és világosan állottak, igen jelentős szerepe volt a Bethlen—Peyer paktum nyilvánosságra jutásának és a körülötte lezajlott harcoknak.

IX.

A Bethlen—Peyer paktum nemcsak egy egyszerű megállapodás volt az ellenforradalmi rendszer kormánya és a magyar szociáldemokrata párt vezetői között. Ez a paktum elvi és gyakorlati téren egyaránt első összefoglaló dokumentuma volt az árulások ama hosszú sorozatának, amely a magyar szociáldemokrácia politikájának lényegét alkotta mindaddig, amíg Magyarországon szociáldemokrata párt létezett. Ezért mondotta joggal Rákosi Mátyás már 1926-ban, törvényszéki tárgyalásán az utolsó szó jogán, amikor a magyar dolgozó nép hat nagy történelmi perét felsorakoztatta:

„Az ötödik per az, amelyet Magyarország dolgozó népe az utóbbi időben folytat a szociáldemokrata párt ellen. Ez a párt az egyetlen legális munkáspárt Magyarországon. Mióta e párt a proletárdiktatúrát elérulta, hol nyíltan, hol titokban odaállt az ellenforradalmi uralkodó osztályok mellé és a szó legszorosabb értelmében küzdött a proletariátus ellen. Az ellenforradalom első idejében minisztereivel akasztatott. Az internálást nem kifogásolta, a gyorsított eljárást ámenne szentesítette. Bethlen miniszterelnökkel kötött paktumában erkölcsi bizonyítványt állított ki az ellenforradalom részére, a földmunkások és vasutasok egyesülési szabadságát áruba bocsátotta és eladta. A szanálás elleni küzdelemnél paktumot kötött. A nyomdászoknak a Népszava érdekében indított akcióját rútul hátbatámadta. Legitimistákkal és országoshírű panamistákkal szövetségbe lépett a „demokratikus blokk”-ban. A munkásság minden megmozdulását leszerelte és leszereli ma is. Lehetetlen felsorolni annyi bűnt, amennyit napról-napra elkövet. Annyi azonban bizonyos, hogy a munkásság elkésedése és útálata e párttal szemben nőttön-nő és a szociáldemokrata párt minden denunciaciója, minden terrorja és népbolondító látszatharca ellenére ez a per úgy fog végződni, hogy a szociáldemokrata párt a porondon marad.”¹¹⁶

¹¹⁶ A Rákosi-per, Bp, 1950, 137 o.

A paktum valójában szimbólumává vált a szociáldemokrata árulásnak. Kifejezője volt mindannak, ami korhadt és szennyes volt ebben a pártban, amelyet Lenin joggal nevezett a „burzsoázia képviselőjének a munkásosztály soraiban”. A paktum szellemében működött a magyar szociáldemokrácia, amikor a világgazdasági válság idején háttámadta a munkásosztály áldozatos harcát a válság kapitalista megoldása ellen és újra felelevenítette a nyugati szociáldemokráciák „szervezett kapitalizmus”-ról szóló, a tőkés rendszer megmentését célzó régi, kopott elméletét. A paktum szellemét frissítették fel és fejlesztették tovább Peyerek a második világháború küszöbén, amikor támogatták a magyar burzsoáziát a német fasiszmus kiszolgálásában és a második világháború alatt, amikor háttámadták a Kommunista Párt harcát a munkásegységért és a fasisztaellenes nemzeti összefogásért. Ennek a peyeri paktumpolitikának volt a következménye, hogy a munkásosztály nem tudta idejében létrehozni az egész dolgozó nép fasisztaellenes szabadságharcát.

Ezért mondja a Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata:

„A magyar munkásmozgalom szakadása, a Szociáldemokrata Párt áruló peyerista vezetése, a sovínizmus mérge volt a döntő oka a paraszti és kispolgári tömegek tétlenségének és ingadozásának, a demokratikus erők gyengeségének és elkésett szervezkedésének a nemzetellenes háború és a hazaáruló Horthy-rendszer ellen.”¹¹⁷

A paktum szellemét „fejlesztették tovább” a magyar szociáldemokrata vezetők a felszabadulás utáni időkben is, amikor a változott körülmények között más eszközökkel folytatták a burzsoázia támogatásának és most már a burzsoázia restaurációjának a politikáját. Ezt a célt szolgálta a peyerék, bánok, szederek, kéthlyek és társaik egész tevékenysége. Ezért mondotta Rákosi elvtárs a DISZ alakuló kongresszusán:

„— Szólnom kell a jobboldali szociáldemokratákról, akiknek régi bűneit a népi demokrácia eddig nem kérte számon és akik emiatt felbátorodtak s most, amikor az imperialista háborús gyujtogatók hangsúlyosabban csörtetik kardjukat, újra mozgolódnak. Ezek a jobboldali szociáldemokrata vezetők a felszabadulást megelőző negyedszázadban Horthy-nak és reakciójának voltak helytartói a munkásság között.

Ők voltak azok, akik tájékozva szórták a rágalmat, a mocskot a Szovjetunióra, akik a dolgozók között, a munkásszervezetekben felkutatják a kommunistákat és kiszolgáltatták őket Horthy véres pribékjeinek. Ők voltak a második világháborúban minden felszabadító mozgalom kerékkötői. Ők gondoskodtak arról, hogy a magyar gyárak teljes gőzzel dolgozzanak a német fasiszták háborújára, hogy ne legyen szabotázs, ne legyen selejt, s az ő besúgásukra vitték a kínzókamrákba, vagy a büntetőszázadok „mozgó vesztőhelyeire” a forradalmi munkásokat.

— Ezek az urak egy ideig meglapultak, de az utolsó időben újra működésbe léptek. Most persze egész más a működésük. Most ők azok, akik lazítják a fegyelmet, növelik a selejtet, tanácsokkal látják el és bátorítják a normalizatókat, a bércsalókat, a táppénzcsalókat, terjesztik az ellenség rémhíreit, igyekeznek aláásni a dolgozók jó hangulatát...

Szövetkeznek az imperialisták ügynökeivel, együttműködnek népünk szívós ellenségeivel, az egyházi reakcióval. Népi demokráciánk most rájuk irányítja a közfigyelem fényszóróját és nekilát, hogy ezeket a régi árulókat, akik demokráciánk fellegvárában, az ipari munkásságon belül szolgálják az ellenséget, végleg leleplezze és ártalmatlanná tegye.”¹¹⁸

De a paktum áruló szellemében működtek azok az úgynevezett „baloldali” szociáldemokrata vezetők is, akiket ugyancsak Rákosi elvtárs leplezett le, mint a burzsoázia megvásárolt ügynökeit:

¹¹⁷ MDP Programnyilatkozat.

¹¹⁸ Rákosi Máttyás beszéde a DISZ I. kongresszusán.

„Mióta a munkásmozgalom létezik, a burzsoázia világszerte irányt vett arra, hogy lehetőség szerint megvásárolja a munkásmozgalom vezetőit. Nálunk sem volt másként. Ma már tudjuk, hogy a magyar szociáldemokrata és szakszervezeti mozgalom legtöbb vezetője a Horthy-burzsoázia és a politikai rendőrség szolgálatában állott. Még ideológiai alapot is építettek ez alá az aljas együttműködés alá: a „bolsevizmus elleni közös harcot“.¹¹⁹

Kimutatja konkrét tények és saját vallomásaik alapján Rákosi elvtárs, hogy ezen a téren nem volt különbség a jobboldali és az úgynevezett „baloldali“ vezetők között, akik egyaránt a burzsoázia ügynökei voltak. Bebizonnyítja, hogy a felszabadulás után ezek a „baloldali“ vezetők az angol kém-szolgálat utasításai szerint ellenezték, ameddig lehetett, a munkásosztály szervezeti egységének megteremtését és ugyancsak angol utasításra mentek bele az egységes munkáspárt megteremtésébe, amikor ez már elkerülhetlenné vált.

„A legfontosabb: nem egyesülés, hanem *beépülés* a feladat. Ezeket az utasításokat az áruló szociáldemokrata vezetők pontosan végrehajtották. Ha tovább ellenezték volna az egyesülést, a kompromittált vezetők eltávolítását, úgy a saját becsületes, baloldali tömegeik lökték volna félre őket... Mi jelentékeny mértékben lelepleztük ezeket a jobb- és úgynevezett „baloldali“ szociáldemokrata árulókat... Nekünk tanulnunk kell ezekből az eseményekből. De vigyáznunk kell arra is, hogy a becsületes volt szociáldemokrata munkások és funkcionáriusok tízezrei, akiknek vezetőik aljasságáról és árulásáról természetesen sejtelmük sem volt, nyugodtan építhessék velünk vállvetve a szocializmust.“¹²⁰

A peyerizmus negyedszázados uralma a legális munkásmozgalomban, rendkívül sok kárt okozott a magyar munkásmozgalomnak. Ezek között is döntő jelentőségű a munkások és dolgozók gondolkodásának az opportunizmus ideológiájával való megfertőzése. A szocializmus nyugodt és biztos építéséhez, a még megbúvó és elrejtőző árulók leleplezéséhez elengedhetetlenül szükséges a peyeri ideológia maradványai elleni következetes harc, ezen maradványok felszámolása. Ebben a harcban egyik döntő fegyverünk az árulók multjának bemutatása és leleplezése.

A Bethlen—Peyer paktum az osztályárulás programja volt. Megismerésével és ismertetésével csupaszra vetkőztetjük az áruló szociáldemokráciát, érthetővé tesszük a dolgozók számára későbbi árulásaikat, megkönnyítjük az opportunistá ideológia maradványainak felszámolását. A Peyer-paktum történetének tanulmányozása közvetlen segítséget nyújt számunkra jelenlegi harcainkban.

RÉTI LÁSZLÓ

FÜGGELÉK

A BETHLEN—PEYER PAKTUM EREDETI JEGYZŐKÖNYVE

ÖSSZEFOGLALÓ JEGYZŐKÖNYV

azon tárgyalásokról, melyek a magyar királyi kormány és a szociáldemokrata munkásság kiküldöttei között 1921. évi december hó 8-án, délelőtt féltíz óra, december 13., 15., 17- és 20-án délután hat óra, végül december 21-én délelőtt féltíz óra kezdeti időponttal tartattak.

¹¹⁹ Rákosi Mátyás beszéde az MDP Közp. Vezetőségének 1950 okt. 27-i ülésén.

¹²⁰ U. o.

A tárgyalások kiinduló pontja az volt, hogy a magyar szociáldemokrata munkásság hivatalos képviselői és organumai a nyilvánosság előtt ismételten hangsúlyozták, hogy a szociáldemokrata munkásság az ország érdekeit a magáéival azonosoknak tekintés kész a nemzet újjáépítésének történelmi nagy munkájában teljes erővel és áldozatkészséggel résztvenni. Hogy ezt kellő sikerrel és belső megnyugvással tehesse, szükséges, hogy a közhatalomnak a szociáldemokrata munkásságra nézve sérelmes kezelése megszűnjék, a megtorlás politikája helyébe a megbocsátás és kiengesztelődés politikája lépjen s oly intézkedések történjenek, melyek a kivételes állapotok révén megszorított közszabadságokat a lehetőségig biztosítják.

Ehhez képest a tárgyalások célja az volt, hogy a sérelmezett állapotok megszüntetése révén oly helyzet teremtessek, mely minden felhozott akadályt elhárítva, lehetővé teszi, hogy a magyar szociáldemokrata munkásság az ország újjáépítésének bel- és külföldön egyaránt folytatandó nagy munkájába bekapcsolódhassék s abban, a nemzet többi rétegével együttesen, teljes odaadással résztvegyen.

A tárgyalásokban a mindenkor elnöklő Bethlen István gróf miniszterelnökön kívül, a kormány részéről résztvettek Klebelsberg Kunó gróf belügyminiszter (december hó 8-án), Tomsányi Vilmos Pál igazságügyminiszter (december hó 13-án és 15-én), dr. Bernolák Nándor munkaügyi és népjóléti miniszter (december 15-én) és Hegyes-halmy Lajos kereskedelemügyi miniszter (december hó 20-án) a tárcájukat érdeklő kérdésekre vonatkozólag; azonkívül résztvettek még Nádosy Imre országos főkapitány (december hó 8-, 13-, és 15-én) a belügyminisztérium, Kelety Dénes államtitkár a Magyar Államvasutak elnökgazdátja (december hó 20-án) a Magyar Államvasutak, Urbán Béla magyar királyi bányafőbiztos (december hó 17-én) a pénzügyminisztérium és dr. Bencs Zoltán miniszteri titkár a miniszterelnökség részéről.

A magyar szociáldemokrata munkásság részéről megjelentek s a tárgyalásokon résztvettek: Farkas István a Magyarországi Szociáldemokrata Párt főtitkára, Peyer Károly a Magyarországi Bányamunkások Szövetségének főtitkára, Jászai Samu a Szakszervezeti Tanács főtitkára (csak december hó 8-án) és Propper Sándor a „Népszava” helyettes szerkesztője.

A tárgyalások alapjául az az alábbi pontonként részletezett petitum szolgált, melyet a magyar szociáldemokrata munkásság megbízottai sérelmeikre nézve a miniszterelnök úrhoz juttattak. A felsorolt kívánságokra nézve az értekezleteken beható megbeszélés után az alább részletezett határozatok jöttek létre:

1. Egyesülési és gyülekezési jog.

A szociáldemokrata munkásság kiküldöttjei előadják, hogy az egyesülési és gyülekezési jog mai kezelése a szociáldemokratapárt felfogása szerint azt jelenti, hogy a szociáldemokratapártot kivéve minden más párt tarthat gyűléseket és összejöveleteket. Ez a munkásokra nemcsak bántólag és elkeserítőleg hat, hanem azt is bizonyítja, hogy kivételes elnyomás alatt tartják a munkásokat. Az egyesülési és gyülekezési jogot tehát legalább is az 1914. évi gyakorlat alapjára kellene visszahelyezni.

Az értekező megállapodik abban, hogy a belügyminiszter sürgősen a minisztertanács elé viendő rendelettervezetet készít, melynek értelmében a politikai gyülekezési jogot valamennyi pártra nézve egyenlő elbánás mellett a kormány visszaállítja. Az az állapot, hogy politikai gyűléseket csak a parlamentben képviselt pártok és csak úgynevezett beszámoló gyűléseket tarthatnak, ezzel megszűnik.

A kibocsátandó rendeletben a politikai gyűlések tartása engedélyhez köthetik. Az engedély csakis zárt vagy elkerített helyen tartandó gyűlésekre szólhat; utcái tüntető felvonulások; szabad ég alatti gyűlések a mai viszonyainkra való tekintettel egyelőre nem engedélyezhetők.

A budapesti szociáldemokratapárt szerdai pártnapjai egyszersmindenkorra szóló bejelentés alapján a kérdés újabb szabályozásáig engedélyeztetnek. Bejelentendő lesz a nap (minden szerda), továbbá a helyiség, melyben az összejöveletek állandóan tartatni fognak, végül a kezdeti és befejező időpont. A vidéki pártszervezetek pártnapjainak tartását esetről-esetre kell kérelmezni.

A rendőrhatalóság minden politikai gyűlést kiküldheti a maga ellenőrző közegét, a hatósági közeg távolmaradása azonban az engedélyezett gyűlés megtartását nem gátolja.

2. Szakszervezetek.

A szociáldemokrata munkásság kiküldöttei előadják, hogy hasonló módon biztosítani kellene a szakszervezeteknek alapszabályaikban körülírt működését is: azt t. i., hogy az országos szövetségek helyi csoportjaikat megalakíthassák és azok működése elé akadályokat a hatóságok ne gördítsenek; továbbá a felfüggesztett szakszervezeteket vissza kell adni rendeltetésüknek és a szakszervezetektől elvett vagyont (házakat, bútorokat, helyiségeket, könyveket) vissza kell adni, hogy azok akadálytalanul működhessenek és szolgálhassák azt a kulturális célt, melyet részükre alapszabályaik kijelölnek.

Az értekezlet egyetértőleg megállapodik abban, hogy a szakszervezetek is az egyesületek fogalma alá tartoznak s politikával semmi körülmények között nem foglalkozhatnak. Jóváhagyott alapszabályaikban körülírt működésüket akadálytalanul folytathatják. Az állami felügyelet és ellenőrzés továbbra is fennmarad. A szakszervezeti gyűlések engedélyezése helyett csupán bejelentési kötelezettség alá fognak esni; azaz a szabályszerűen bejelentett szakszervezeti gyűlések minden külön engedély nélkül megtarthatók. A hatóságnak joga van a bejelentendő gyűlésekre ellenőrző közeget kiküldeni éppúgy, mint ez minden más egyesületnél történik. A belügyminiszter intézkedni fog, hogy a bejelentések sürgősen intéztessenek el s a határozatok késedelem nélkül és közvetlenül kézbesíttessenek. Az a körülmény, hogy hatósági közeg meg nem jelent vagy a bejelentés tárgyában határozat nem hozott, a szakszervezeti gyűlés megtartásának akadálya nem lehet.

A szakszervezetek helyi csoportjainak felállítására vonatkozólag mindenütt, ahol az országos szervezetek jóváhagyott alapszabályaiban vidéki csoportok létesítésére, felügyeletére, ellenőrzésére, stb. nézve gondoskodás történt, vidéki szervezetek (helyi csoportok, befizetőhelyek) felállításához külön helyi alapszabályok bemutatása követeltetni nem fog.

Helyi fiókok alakulásánál, amennyiben a hatóság harminc nap alatt végleg nem nyilatkozik, a fiók működését megkezdheti. Ahol azonban az országos szervezet alapszabályaiban ilyen gondoskodás nem történt, ott minden egyes helyi szervezet létesítése alkalmával külön helyi alapszabályok bemutatása szükséges.

Működésükben jelenleg akadályozott helyi csoportokra vonatkozólag az érdekelt szakszervezetek egy listát fognak a belügyminiszternek benyújtani, ki ennek alapján az engedélyezést a legrövidebb idő alatt jóakarattal fogja elbírálni.

Az egyes üzemeknél, műhelyekben, stb. tartani szokott úgynevezett „műhelyi értekezletek”, mint tisztán szakmai megbeszélések, amennyiben előre bejelentett állandó helyeken tartatnak, oly elbánás alá esnek, mint az előző pontban tárgyalt „szerdai pártnapok”. A rendőrhatalóság ezeket a helyiségeket figyelemmel kísérelheti s ha kívánja, az értekezletet ellenőriztetheti. Különösen hangsúlyoztatik, hogy ily műhelyi értekezletek csakis a gyártelepen kívül s tisztán csak az illető üzem munkásait érdeklő ügyekben tarthatók és semmiféle politikával nem foglalkozhatnak.

A feloszlátott vagy felfüggesztett szakszervezetek közül a közalkalmazottak, vasutasok és postások szakszervezetei vissza nem állíthatók.

A villamosvasutak alkalmazottainak szabad szervezkedése elé a kormány nem gördít akadályt. Ezzel szemben azonban a szociáldemokrata munkásság kiküldöttei tudomásul veszik a kormány azon elhatározását, hogy a nagy vasutak (MAV) zökkenés nélküli munkájával összekapcsolt nagy érdekekre tekintettel, ezek személyzetének körében semmiféle szakszervezeti mozgalmat nem engedélyez. Arra való figyelemmel, hogy a vasutaknál dolgozó munkásoknak ohajai és érdekei megnyilvánulhassanak, a kormány a betiltott „Magyar Vasutas” helyébe meg fogja engedni egy új szaklap kiadását, azonban más elnevezés alatt s azzal a kikötéssel, hogy politikai és szolgálati kérdések kizárásával, csakis gazdasági, szakmai és kulturális kérdésekkel fognak foglalkozni.

A nyomdászok szakszervezeteinek vitás kérdéseit az itt folyamatban levő vizsgálat, illetőleg bűnvádi eljárás tekintetében, a belügyi és igazságügyi miniszterek közt szükséges megbeszélések alapján történik állásfoglalás. Amennyiben

beigazolást nyer, hogy visszaélés vagy bűncselekmény tényleg nem történt, a kormány az autonómiát haladéktalanul visszaállítja. A segélyegylet a belügy-miniszter által kívánt alapszabálymódosítás mellett a szakegyesülettől függetlenül visszaállíttatik.

A kormány egy a szociáldemokrata munkásság által benyújtandó lista alapján intézkedni fog, hogy az egyes szakszervezetek helyenkint elrekvirált helyiségei, az elkobzott vagyron, bútorok és egyéb fölszerelési tárgyak visszaadása — amennyiben és ahol csak erre a lehetőség megvan — megtörténjék. Ahol pedig a helyiségek már vissza nem adhatók, a kormány gondoskodni fog megfelelő más helyiségek kiutalásáról.

3. Az Általános Fogyasztási Szövetkezet ügyében.

Az értekezlet megállapítja, hogy az Általános Fogyasztási Szövetkezet ügyét a kormány és a szociáldemokrata munkásság megbízottai között már előbb létrejött külön megállapodás szabályozza.

4. A szociáldemokrata munkásság megbízottai előadják, hogy az *internálások és jelentkezési kényszer* fenntartása annyira a zaklatás jellegével bír, hogy méltán kelt izgalmat a társadalom széles rétegében és ad okot arra, hogy a nyugtalanságot fokozza. De egyébként is mind az internálás, mind a jelentkezési kényszer az állam szempontjából sem az a módja a preventív intézkedésnek, amely a kívánt célt szolgálhatná. Az internálások úgy történnek, hogy rendszerint, akik büntetésüket már kitöltötték, vagy ellenük többszöri feljelentés történt, de elítélésükre vagy fogvatartásukra ok nem forog fenn, az aggályos vagy veszélyes meghatározás fogalma alapján internálják őket. A legutóbbi időben pedig, ha az internálások nagy arányban nem is történtek, de annál több embert helyeztek rendőri felügyelet és jelentkezési kényszer alá. Hetenkint kétszer-háromszor kell a hét bizonyos napjain jelentkezni azoknak, akiket részben a helyi hatóságok, részben a felsőbb hatóságok erre köteleznek. Budapesten és környékén tízezzrel vannak emberek ilyen jelentkezési kényszer alatt, akiket ez a jelentkezési kényszer kenyérkeresetükben meggátol és ennél fogva csak az elkésredést tartja bennük ébren.

A kormány kijelenti, hogy az internálás intézményét, tekintettel a bolsevista agitációnak az oroszországi hadifoglyok visszatérése folytán megnövekedett veszélyére, főnn kell tartani. Kész ellenben az állami és társadalmi rend védelme szempontjából foganatosított internálásokat a minimumra, azaz a terroristákra, kommunista agitátorokra és más közveszélyes egyénekre csökkenteni. Ehhez képest a kormány kész a szociáldemokrata munkásság által benyújtandó névjegyzék alapján mindazoknak az internáltaknak szabadonbocsátását engedélyezni, akikért a szociáldemokrata munkásság (szakszervezetek) erkölcsi felelősséget vállal.

A kormány kész lelkiismeretes megfontolás tárgyává tenni minden olyan a szociáldemokrata munkásság által javaslatba hozandó garanciát, mely biztosítja, hogy ezentúl internálás alá a közérdekre gazdaságilag káros egyéneknek kívül csak azok kerüljenek, akik az állami és társadalmi rend szempontjából mint veszedelmes kommunista agitátorok, különös veszélyt jelentenek. Kijelenti továbbá a kormány, hogy az a gyakorlat, melynél fogva olyanok, kik büntetésüket már kiállották, internáltattak — megszűnik és ezek szabadulásuk után oly elbánás alá esnek, mint minden más állampolgár.

A jelentkezési kényszer, azaz a rendőri felügyelet, mint normális államrendészeti postulat, teljesen meg nem szüntethető, azonban az ez alá esők számát a kormány a minimumra fogja csökkenteni. A kormány különös súlyt vet arra, hogy még azokra nézve is, akiknél ez fenntartatik, úgy gyakoroltassék, hogy az illetőt munkájában, keresetében ne akadályozza, tehát a jelentkezés munkanapokon semmi esetre sem követeltessék. Kijelenti a kormány, hogy a szociáldemokrata munkásság részéről sérelmesnek talált esetek egy benyújtandó névjegyzék alapján azonnal revízió alá vétetnek és mint az internálásoknál — esetleges normális garancia megkívánása mellett megszüntetnek.

5. Sajtószabadság.

A sajtószabadság biztosítása és a cenzúra megszüntetése tárgyában a szociáldemokrata munkásság megbízottai által előterjesztett kívánságra nézve az értekezlet megállapítja, hogy a kormány a sajtócenzúrát már megszüntette és ezzel a sajtószabadság helyreállt.

6. Amnesztia.

A szociáldemokrata munkásság megbízottai előadják, hogy az általános amnesztia végrehajtása ma már politikailag annyira közszükséglet, hogy a megnyugvásnak és politikai konszolidációnak úgyszólván előfeltétele, mert e tényben kétségtelenül megnyilvánulna az államéletnek oly ténykedése, amely mindenki előtt bizonyítaná, hogy a kivételes állapotok megszűntek és visszatérés történt a normális idők rendszerére.

A kormány hajlandó az előadott kívánságoknak az alábbi szövegű közkegyelmi elhatározás útján eleget tenni:

„A nemzet nyugodt fejlődése és a társadalom békéje egyaránt megkívánják, hogy a hazára annyira végzetes forradalomnak emlékei, melyeknek folytonos felidézése közéletünk gyógyulásának egyik legfőbb akadály, feledésbe merüljenek.

Ez a körülmény késztet arra, hogy határkövet állítva mult és jövő közé, a szeretet ünnepének küszöbén még egy ízben hirdessek bocsánatot. Utolsó alkalomként kívánom ezt nyújtani a forradalmakkal kapcsolatos bűncselekmények elkövetői közül azok részére, kikről feltehető, hogy okulva a multakon, megtisztult lélekkel fogják ezentúl kivenni részüket a nemzet és a társadalom egyetemes érdemeinek békés munkálásában.

Ebben a feltevésben:

I. Kegyelemben részesítem azokat az egyéneket, akiket a polgári büntetőbíróság az 1918. évi október hó 31-ik napja és az 1919. évi március hó 21-ik napja között lezajlott tömegmozgalmak keretében, illetőleg azokkal kapcsolatban elkövetett vagy a 4039/1919. M. E. számú rendelet 1. §-ában megjelölt és a jelen elhatározásom kelte előtt elkövetett bűncselekmények miatt jogerős ítélettel öt évet meg nem haladó tartamú szabadságvesztésbüntetésre ítélt — kivéve, ha a magyar királyi igazságügyminiszter megállapítja, hogy az elítélt az állam és a társadalom törvényes rendjére vagy a közbiztonságra veszélyes.

Ez a kegyelem kiterjed a mellékbüntetésre is, ha behajthatatlansága folytán szabadságvesztésbüntetésre kellene átváltoztatni; nem terjed ki azonban az ítélet egyéb rendelkezéseire.

II. Kegyelemben részesítem azokat az egyéneket is, akik ellen az I. pontban megjelölt valamely bűncselekmény miatt kell eljárást indítani vagy folytatni, amennyiben a cselekményre a törvény öt évet meg nem haladó szabadságvesztésbüntetést vagy csupán pénzbüntetést állapít meg — kivéve, ha a magyar királyi igazságügyminiszter megállapítja, hogy a terhelt az állam és a társadalom törvényes rendjére vagy a közbiztonságra veszélyes.

Sem az I., sem a II. pont alapján nem részesülnek kegyelemben azok, akik az elítélés vagy eljárás alapjául szolgáló bűncselekmény elkövetése után, vagy azt megelőző tíz éven belül nyereségvágyból elkövetett büntetéstől miatt szabadságvesztésre jogerősen el voltak ítéltve — úgyszintén azok sem, akik magukat a bűnvádi eljárás vagy a büntetés elől elvonva, külföldre távoztak.

III. Végül — amennyiben különös méltánylást érdemlő körülmények őket a kivételes kegyelemre méltókká teszik — kegyelemben szándékozom részesíteni azokat az egyéneket is, akiket a polgári büntetőbíróság az I. pontban megjelölt bűncselekmények miatt öt évnél hosszabb, de tíz évet meg nem haladó szabadságvesztésbüntetésre ítélt vagy akik ellen ily bűncselekmény miatt kell eljárást indítani vagy lefolytatni, ha a cselekményre a törvény tíz évet meg nem haladó szabadságvesztésbüntetést állapít meg — úgyszintén az I. pontban megjelölt bűncselekmény miatt bűnvádi eljárás alá vont vagy elítélt azokat az egyéneket is, akik egyéb okból a jelen elhatározásom alapján kegyelemben nem részesülnének.

Mindezeknél fogva felhívom a magyar királyi igazságügyminisztert, hogy a jelen elhatározásom végrehajtására szükséges intézkedéseket sürgősen tegye meg."

A kormány kijelenti, hogy különös méltánylást érdemlő esetekben a mellék-büntetésként kiszabott hivatalvesztésnek kegyelmi úton történő elengedése iránt intézkedni fog.

Ezenkívül hajlandó a kormány a szociáldemokrata munkásság részéről bemutatandó névjegyzék alapján megvizsgálni és esetenként kegyelmet eszközözni ki mindazon egyének részére, akik a nemzetgyűlés összeüléseiig izgatás vagy sajtóvétség címén elítéltek, illetve bűnvádi eljárás alá vonattak, ha az igazságügyminiszter a beigazolt körülmények alapján annak méltányosságát fenntarogni látja.

7. Gyorsított bírói eljárás.

Még mindig fennáll a gyorsított bírói eljárás, amelyet az első Friedrich-féle kormány alatt 1919. év augusztusában léptettek életbe és az úgynevezett bolsevista pereket ezen gyorsított eljárás szabályai szerint folytatják le. Ez a gyorsított eljárás ellentétben áll a perrendtartás rendelkezéseivel és a gyanúsítottat mindjárt letartóztatják és csak letartóztatása után vizsgálják ki, hogy forog-e fenn büntendő cselekmény. Az ilyen letartóztatások hosszú ideig tartanak és ha szabadlábra helyezik is később az embereket, tény az, hogy ártatlanul sokan voltak és vannak még ma is előzetes letartóztatásban.

A kormány erre nézve kijelenti, hogy a folyamatban levő és a kiadandó amnesztia által lényegesen megcsökkent számú ügyek lebonyolításával a 4039/1919. M. E. számú rendeletben szabályozott gyorsított eljárás megszűnik.

A kormány rendeletet ad ki, melyben kimondja, hogy új eljárás a gyorsított eljárás szabályai szerint nem indítható.

8. A kivételes rendelkezések.

A háborús kivételes rendelkezéseknek fenntartása szintén egyike azoknak az intézkedéseknek, amelyeket meg kellene már szüntetni, mert hiszen mi sem bizonyíthatná jobban a belső rend kialakulását, mint az a tény, hogy kivételes intézkedésekre szükség nincsen, ha az állam a rendes békebeli és parlamentáris módok szerint jár el és intézi a közügyeket.

A kormány kijelenti, hogy az 1912: LXIII. és az azt kiegészítő és módosító törvények alapján kibocsátott miniszteri rendeletek és kormányintézkedések sürgősen revízió alá fognak vétetni és fokozatosan meg fognak szüntetni.

9. A munkásbiztosítás autonómiája.

A munkásbiztosítás autonómiájának megszüntetése magára a munkásbiztosításra a legnagyobb hátrányokat idézte fel és a munkásbiztosítást lesüllyesztette az érzéketlen bürokrácia nivójára és e ténynél fogva olyan visszaesés állt be a munkásbiztosítás terén, amelyet csak az autonómia visszaadásával lesz lehetséges megszüntetni és ezt az intézményt szociálpolitikai feladatára képessé teszi.

A kormány hajlandó a munkásbiztosítás autonómiáját rendeletileg a leg-rövidebb idő alatt visszaállítani, amennyiben a szociáldemokrata munkásság elvileg elfogadja a hármass érdekelttség (munkások, munkaadók és kormány) principiumát. Továbbá megalkotja a kormány az aggkori biztosítást, rokkant-biztosítást, özvegyek és árvák biztosítását, mezőgazdasági munkások biztosítását, otthoni munkások biztosítását és a bányatársulások reformját, stb. tárgyaló törvényeket. Ez utóbbi törvény megalkotásáig is rendeleti úton biztosítja a kormány a bányamunkások részére az 1907: XIX. t. e.-nek megfelelő előnyöket. Ezekre vonatkozólag külön megállapodás történik.

10. A bányamunkások panaszai.

A kormány hajlandó rendeletet kibocsátani, amelyben a bányamunkások szabad költözködését gátló rendszabályokat hatályon kívül helyezi. Ezzel egyidejűleg a katonai szénfelügyeleti kormánybiztosságot megszünteti. Viszont

kiköti a kormány, hogy a szociáldemokratapárt agitációjával — különösen a bányáknál — olyan térre nem lép, mely a termelés folytonosságát és mérvét veszélyeztetné.

11. Gazdasági kívánságok. Munkabérek szabályozása.

A szociáldemokrata munkásság megbízottai előadják, hogy nagyon fontos és végső fokon a legszükségesebb a közszabadságok biztosítása mellett olyan ipari és kereskedelmi politikának az inaugurálása, amely a munka megindítását, országunknak a nemzetközi életbe való bekapcsolódását lehetővé teszi. Mezőgazdaságunk intenzívebbé tétele az ország iparának lábraállításával egyidejűleg történhetik meg, úgyszintén pénzünk értékének emelése is csak ezen produktív gazdálkodás megteremtésén keresztül érhető el.

A drágaság leküzdése szorosan összefügg a közgazdasági élet általános fellendítésével, addig is azonban, míg e téren hathatós intézkedések történnek, a drágaság leküzdésére minden olyan intézkedést meg kell tenni, amely véget vet annak a tarthatatlan állapotnak és a tömegnyomor enyhítésére alkalmas.

Az általános gazdasági bajok megszüntetése, illetve mérséklése terén a kormány természetesen mindent elkövet s a jövőben is el fog követni, hogy a megélhetést a mai nehéz viszonyok közt elviselhetővé tegye.

Ami a munkabérek megállapításának kérdését illeti, a kormány mindent el fog követni, hogy a bérek szabályozásának valamely formáját a munkaadók és munkások közös egyetértése mellett megtalálja. Amennyiben ezt a kormány a két fél hozzájárulásával nem tudná biztosítani, úgy legközelebb törvényjavaslatot fog benyújtani a békeltető- és döntőbíróságok felállításáról.

12. A kiküldöttek részéről előterjesztett az a kérelem, hogy a szakszervezeteknek, mint a munkásság kulturális intézményeinek zárolt betétei feloldassanak. Továbbá panasz tétetett aziránt, hogy a szociáldemokratapárt lapjai, különösen a szakszervezetek organumai, egyes hatóságok, illetve közegek intézkedései által terjesztésükben nehézségeket szenvednek és főleg a vasúti szállítás közben eltűnnek.

A kormány mindkét panasz orvoslására kész. A zárolt betétek feloldására vonatkozólag a miniszterelnök felszólítja a munkásság kiküldötteit, hogy hozzá indokolt kérésekért adjanak be és azoknak teljesítését a pénzügyminiszternél konkrét esetenként javaslatba fogják hozni.

A lapok terjesztése elé gördített nehézségekre nézve a kormány konkrét panaszokat vár és azokat minden egyes esetben komoly vizsgálat tárgyává fogja tenni.

Bethlen István gróf magyar királyi miniszterelnök a szociáldemokrata munkásság panaszainak orvoslásával és óhajainak fentrészletezett teljesítésével párhuzamosan a kormány részéről a következő kívánalmakat terjeszti elő:

A Szociáldemokratapárt kész annak kijelentésére, hogy a nemzet és az ország egyetemes érdekeit a mai viszonyok között és a szerzett tapasztalatok után a munkásság érdekeivel azonosaknak tekinti, amelyekért ennél fogva a munkásságnak is kell küzdenie és áldozatokat hoznia. Magatartását a párt ehhez szabja és nemcsak hogy tartózkodik minden propagandától, amely Magyarország érdekeit sérti, hanem ellenkezőleg, aktív propagandát fejt ki Magyarországra javára egyfelől a külföldi szociáldemokrata pártvezetőségeknél, kormányoknál, stb. és e célból a magyar királyi külügyminiszterrel kooperál, másfelől megszaki minden érintkezést az emigránsokkal: ezt nyíltan teszi és velük a külföldön is felveszi a harcot.

A) Külpolitikai tekintetben:

A Szociáldemokratapárt kötelezi magát, hogy a nemzet összességét érintő vitás külpolitikai kérdésekben kifejezetten a magyar álláspontot teszi magáévá olyan mértékben, mint azt a német többségi és más mérsékelt szociáldemokraták mindenkor megteszik, akik ilyen kérdésekben soha nem képviselik ellenséges államok kormányainak álláspontját.

A külföldi mérsékelt szociáldemokrata körökkel való összeköttetéseit felhasználja, hogy a Magyarországról terjesztett alaptalan terror-híreket megcáfolja

és befolyását oly irányban érvényesítse, hogy a külföld Magyarországról a valószínűságnak megfelelő képet nyerjen.

Ezen cél elérésére mindenekelőtt a Szociáldemokratapárt a „Népszavában” fog tárgyilagos hangot megütni, és a polgári társadalommal való együttműködést a lapban loyálisan kifejezésre juttatja, aminek természetes következménye, hogy annak visszhangja a külföldi sajtóban is meglesz.

Törekedni fog a külföldi szociáldemokrata sajtót informálni a megállapodásról, különösen vállalja, hogy nevezetesebb párttagok nevük feltüntetésével a külföldi jobboldali sajtóban (például Németország, Franciaország, Anglia, Svájc, Svédország, Hollandia, Egyesült Államok) néhány cikket fognak írni a történt meg egyezéséről.

A külföldi sajtóban terjesztett nyilván hazug, rosszindulatú hírekkel szemben a „Népszava” kötelezze magát, hogy — amennyiben maga is bizonyosságot szerez arról, hogy ezek a hírek valótlanok — a külügyminisztérium sajtóosztályának felkérésére, cáfoló közleményt adjon.

B) Belpolitikai tekintetben:

1. Az ország újjáépítését a munkásság érdekében is oly fontosnak tartja, hogy e célból a polgári osztályokkal gazdasági téren kooperációra is hajlandó; politikai sztrájkoktól feltétlenül tartózkodik, és a bérkérdések megoldását azon szervezetre bízta, mely a jelen jegyzőkönyv 11. pontja határozati részének második bekezdésében említettik.

2. Belpolitikai tekintetben szakít a liberális blokkal; a polgári demagógia és az októbrista elemek támogatásától tartózkodik. A kormánnyal szemben, mint annak ellenzéke, tisztességes fegyverekkel küzd és mint komoly ellenzék, frakciózus demagógiát nem fog csinálni. Köztársasági propagandát nem üz.

3. Tudomásulveszi a miniszterelnök azon kijelentését, hogy az egyesülési és gyülekezési szabadságra vonatkozó pontot a kormány úgy értelmezi, hogy a Szociáldemokratapárt nem fogja agitációját a mezőgazdasági munkáskérdésekre kiterjeszteni — úgy mint 1918 őszén a vidéken tette.

A magyar szociáldemokrata munkásság kiküldöttei kijelentik, hogy a miniszterelnök úr által felállított kívánságokat mind kül-, mind belpolitikai tekintetben magukévá teszik és azoknak teljesítését a maguk részéről biztosítják. Teszik ezt annyiaval inkább, mert az ország jó hírvenének helyreállításával, belső konszolidációjával és gazdasági fellendülésével kapcsolatos mindezen érdekek a magyar szociáldemokrata munkásságnak is érdekei.

A maguk részéről kiküldöttet neveznek meg, aki a külügyminisztériummal az összeköttetést állandóan fenntartja.

Az egyesülési és gyülekezési jognak a miniszterelnök úr által fentebb kifejtett értelmezésére nézve kijelentik a szociáldemokrata munkásság kiküldöttei, hogy bár a Szociáldemokratapárt nem mondhat le arról, hogy a földmunkások szövetségének szakszervezeti működését meglevő szervezeteiben tovább folytassa, de tudomásulveszik a miniszterelnöknek azon kijelentését, hogy az egyesülési és gyülekezési szabadságra vonatkozó pontot a kormány úgy értelmezi, hogy a Szociáldemokratapárt nem fogja agitációját a mezőgazdasági munkáskérdésekre kiterjeszteni — úgy mint 1918 őszén a vidéken tette.

Végül kötelezik magukat arra, hogy ezen érdekeknek és szempontoknak tömegeiknél és szervezeteiknél érvényt szereznek.

E jegyzőkönyv kettő eredeti példányban az összes résztvevők jelenlétében felolvasztatván, jóváhagyatik és hitelesíttetik. Az egyik eredeti példány a magyar királyi miniszterelnök által megőriztetik; a másik pedig a magyar szociáldemokrata munkásság alulírott megbízottainak adatik át.

Budapest, 1921. december hó 22-én.

A kormány részéről: Bethlen István sk. magyar királyi miniszterelnök, Klebelsberg Kunó sk. magyar királyi belügyminiszter, Tomcsányi Pál sk. magyar királyi igazságügy-miniszter, Hegyeshtalmy sk. magyar királyi kereskedelemügyi miniszter, Bernolák Nándor sk. magyar királyi népjóléti miniszter. A szociáldemokrata munkásság részéről: Peyer Károly sk., Farkas István sk., Miákits Ferenc sk. Jegyzőkönyvvezető: dr. Bence Zoltán sk.*

HUNYADI HADSEREGE

Hunyadi háborúi: rövid, de dicsőséges fejezet a dunai népeknek hazájuk, nemzeti függetlenségük védelmében a hódító, terjeszkedő török nagyhatalommal vívott küzdelmei történetében. Nemcsak Magyarországot védelmezték meg, hanem, ha átmenetileg is, nagy területeket tehermentesítettek a Balkán északi részén; összefogást tettek lehetővé a veszélyben forgó népek közt s az elnyomottakban felkeltették a szabadulás hitét, a küzdelem akaratát a folytonos vereségek kábító és züllesztő tudata helyén; évtizedekre megakadályozták a dunavidéki népek leigázását, országaiknak végvidékké vagy rájaterületté alakítását s ami ezzel együttjárt: emberéletek, anyagi javak tömeges pusztulását, a nemzetté-fejlődés bontakozó alapjainak megbontását, röviden azt a súlyos csapást, amit a török hódítás jelentett Délkelet-Európa népeinek fejlődésére. Ezek a szempontok részben már az egykorúaknál felerültek s a későbbi szakirodalom zömében visszatérnek. De jelentőségüket senki nem ismerte fel olyan tisztán, mint Marx, a tudományos szocializmus megteremtője, ki egyetemes történelmi feljegyzéseiben szokatlanul nagy teret szentel Hunyadi török háborúinak s ezeket jellegükben, eredményeikben a legpozitívabban értékeli.¹ Egyben utal arra is, amivel a hazai szakirodalom nem, vagy csak felületesen foglalkozik, hogy t. i. Hunyadi vezéri sikereit, a hadjáratok lefolyását nem érthetjük meg sereg-szervező tevékenységének ismerete nélkül.

Valóban, a szakirodalom aránylag sokat nyújt (bár távolról sem mindig kielégítő) a hadjáratok lefolyásáról, de csaknem teljesen hallgat a hadjáratok résztvevőiről; a seregek összetételének, szervezetének kérdéseit háttérben hagyja, vagy — erre is találunk példát — felveti, de helytelenül válaszolja meg. Tanulmányunk ezen a hiányon kíván segíteni. Ahhoz, hogy feladatunkat helyesen foghassuk fel, előbb át kell tekintenünk a sereg-szervezet fejlődésének néhány általános törvényszerűségét.

Európa haladottabb országaiban a 15. század nagy változást hozott a hadviselés, sereg-szervezés területein. Megmutatkozik ez mind a haderő összetételében, mind a hadműveletek taktikai felépítésében. Lényegét röviden abban összegezhetjük, hogy a feudális hadszervezet helyét állandó és a fejedelmi központoktól függő zsoldoskötelek foglalják el; ezzel egyidejűen a régebben csaknem egyeduralkodó nehézlovasság fokozatosan kiszorul a harc-terekről s helyette megjelenik a következő századok csatadöntő gyalogságának őse, a landsknecht-típusú gyalogszoldos-kötélék, később általánossá vált spanyol néven infanteria. Fejlődésnek indul egy sereg új fegyvernem; a régi tagolatlan, egysíkú lovagroham helyére tagolt hadrend s a csapatok együttműködésén alapuló új taktika lép.

A fejlődés alapjait Engels mesterien világította meg „A feudalizmus hanyatlásáról és a burzsoázia felemelkedéséről” írt tanulmányában.² Az áru-

¹ V. ö. Lándor B.: Marx jegyzetei a magyar történelemről. Új Hang 1941/IV. 48. s. k.

² A német parasztháború (Budapest, Szikra, 1949) 140—152. Az alábbi idézet: 144—145. — Gyalogság és tüzfegyver viszonyára v. ö. Anti-Dühring (Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1947) 520.

termelés kifejlődése következtében „mindenütt — városon és falun egyaránt — megsokasodtak a lakosságban azok az elemek, akik mindenekelőtt azt követelték, hogy szűnjön meg az örökös, esztelen háborúskodás, a hűbérurak viszálya, amely állandóvá tette a belső háborút, még akkor is, amikor külső ellenség volt az országban, szűnjön meg a szakadatlan, teljesen céltalan pusztítás állapota, amely az egész középkoron át uralkodott.” Ezek az elemek támogatták a fejedelmek törekvését a központi hatalom megszilárdítására, a feudális anarchia leküzdésére, centralizált monarchia megteremtésére. „A királyi hatalom, amely intézkedéseivel a hűbérurak közti harc megszüntetésére és az országnak külső ellenség támadásai elleni megvédésére törekedett, támogatásra talált nemcsak a városi, hanem a földműves lakosság részéről is.”³

A centralizáció feladatainak megvalósításához elengedhetetlenül szükség volt a haderő gyökeres átszervezésére. A feudális hadsereg lassúsága, mozgósításának nehézsége miatt az országhatárok védelmére is alkalmatlan volt; minthogy pedig zömében a feudális bárók, nagyurak ellenőrzése, irányítása alatt állt, teljességgel hasznavehetetlen volt ezek letörésére, megfékezésére. „A feudális berendezkedést olyan hadsereggel legyőzni, amely maga is feudális volt, amelyben a katonákat szorosabb kötelék fűzte közvetlen hűbérurukhoz, mint a királyi hadseregarancsnokhoz — ez nyilvánvalóan végtelen körben való mozgást jelentett volna, előrejutás nélkül. A tizennegyedik század elejétől kezdve a királyok arra törekedtek, hogy ettől a feudális seregtől függetlenítsék magukat s megteremtsék saját hadseregüket. Ettől az időtől kezdve állandóan növekvő részt alkotnak a királyok seregében a toborzott vagy zsoldos csapatok.”⁴ Az eredmény a hűbéruraktól független, a központosító legfelső hatalom külső és belső céljainak fegyveres támogatására alkalmas, magjában állandó zsoldos hadsereg.⁵

A haderő feudális elemeinek visszaszorításával, a központi zsoldos-seregek megteremtésével egyidejűen a feudális hadviselés csúcsát jelentő lovagi harcmód is fokozatosan háttérbe szorul. A legfejlettebb, legjobban felszerelt lovaghadak egymásra szenvedik a vereségeket: a franciák az angol íjászokkal, a birodalmiak a huszitákkal, a burgundiak a svájciakkal szemben. „A svájciaknak az osztrákok és főleg a burgundiak felett aratott győzelmeiben a páncélos lovasság — akár lóháton, akár gyalogosan — végleges vereséget szenvedett a gyalogságtól, a feudális hadsereg a modern hadsereg őseitől, a lovag a polgártól és a szabad parasztoktól.”⁶ A kézi tűzfegyverek elterjedése, tömeges alkalmazása és összekapcsolása a gyalogos taktikával a századforduló táján betetőzi a folyamatot: a következő század nagy háborúiban nem a páncélos lovas, hanem a részben már puskával, részben még szál-fegyverrel felszerelt gyalog játssza a főszerepet. A gyalogok harcát a lovagi háromódtól egyre jobban eltávolodó lovasság mellett egy nagyjában egyidejűen kialakuló új fegyvernem, a tábori tűzérség támogatja, melynek első, szilárdabb szervezeti formáival a századvég francia és olasz seregeiben találkozunk.

Az új harcmód teljes kifejlődése — bár elemeiben jóval korábban megismerkedünk — átnyúlik a 16. századba. A 16. század első felében még a leghaladottabb országokban is csupán kezdeti formáival találkozunk; ezt a

³ K. Bazilevics: Kísérlet a Szovjetunió története feudális korszakának periodizálására. A Történettudományi Intézet Értesítője 1/7—9. (Budapest, 1950) 99.

⁴ Engels i. m. 149.

⁵ Bazilevics (i. m. 97.) a centralizált monarchia alapvető jellegzetességei közt sorolja fel, hogy a haderő egységes szervezeti és közvetlenül a legfelső hatalom alá tartozik, mint belső és külső osztálypolitikájának eszköze.

⁶ Engels i. m. 151.

kevesebbé fejlett magyarországi viszonyok elbírálásánál figyelembe kell vennünk.

A magyar hadtörténet 15. századbeli problémáit vizsgálva, a fentebb vázolt általános törvényszerűségeken belül azokból a sajátosságokból kell kiindulnunk, melyekre a keleteurópai nemzetek kialakulásával kapcsolatban I. V. Sztálin mutatott rá: „Kelet-Európában... a nemzetek kialakulásának és a feudális feldaraboltság felszámolásának a folyamata időben nem esett egybe a központosított államok kialakulásának folyamatával. Magyarországra, Ausztriára, Oroszországra gondolok itt. Ezekben az országokban még nem volt kapitalista fejlődés, lehet, hogy csak csírájában volt meg, viszont ugyanakkor a törökök, mongolok és egyéb keleti népek támadásai elleni védekezés érdekei haladéktalanul központosított államok kialakítását követelték, amelyek képesek arra, hogy a támadás erejét megtörjék.”⁷ A Hunyadiak kora: kísérlet a centralizált monarchia megteremtésére. A kísérlet alapja itt is, mint mindenütt, az árutermelés fejlődése: azoknak az elemeknek jelentkezése (ha nem is megsokasodása), melyek „mindenelőtt azt követelték, hogy szűnjön meg az örökös, esztelen háborúskodás, a hűbérurak viszálya.” Magyarországon a 15. században ezek az elemek még igen gyengék voltak, de törekvéseiknek nyomatékot kölcsönzött a külső fenyegetés, a török veszély fokozódása, ami az anarchia felszámolását, a központosítás kísérletét, az erre alkalmas haderő megteremtését „haladéktalanul követelte”. Ezért itt a centralizációs kísérletek szükségképpen a török elleni védekezés jegyében, s megfordítva: a törökkel szemben komoly ellenállásra képes haderő megteremtését célzó törekvések a feudalizmus centrifugális erőivel, elsősorban az anarchia legfőbb megtestesítőivel, a nagyurakkal vívott harcban alakultak — és csak így alakulhattak ki.

Ezekután a vizsgált kérdés lényegét röviden összegezhetjük: alkalmas volt-e a magyar haderő Hunyadi előtt a török elleni védelem: a centralizáció összefüggő feladatainak megvalósítására? — ha nem, azzá vált-e (és mennyiben vált azzá) Hunyadi idejében? Közeledett-e (s ha igen, miben közeledett) a seregszervezésnek és a hadviselésnek ahhoz az új, fejlettebb típusához, melyet a haladottabb országok viszonyainak áttekintése során figyeltünk meg?

A továbbiakban ezekre a kérdésekre igyekszünk választ adni.

•

A századeleji magyar haderő a fejlődésének tetőfokára ért feudális társadalom terméke; összetételében, szervezetében, működésében hű tükörképe a társadalomnak, mely létrehozta. Összetételében a nemességnek kifejlett feudális társadalmakra jellemző hadviselési monopóliuma jut kifejezésre. Szervezeti felépítése az uralkodó osztályon belüli erőviszonyokat: a nagybirtokosok, főurak és főpapok óriási túlsúlyát mutatja. Útőreijének zömét ezek bandériumai, jórészt nehézpéncélzatú, lovagi fegyverzetű csapatai jelentik, melyeket a zászlósoknak jövedelmeik arányában kellett — vagy kellett volna — kiállítaniuk. A nemességnek az a (számában egyre csökkenő) része, mely nem tartozott a nagyurak familiájába, általános felkelés esetén a megyéspáncs vezetésével vonult hadba — amikor bevonult. A nemesi felkelőcsapatok harci értéke jóval kisebb volt, mint a bandériumoké, egyéb okok — így összehívásuk s egybentartásuk nehézségei — mellett a katonai gyakorlat hiánya s felszerelésük gyengébb volta miatt is. A feudális hadviselés, fejlődésének csúcán s hanyatlásának kezdetén, egyre bonyolultabb s drágább védőfegyverzetet alkalmazott — ez figyelhető meg a páncélrészek kidolgozásában s az egész felszerelés elnehezedésében — s ennek megszerzése kisebb birtokosok számára jóformán lehetetlen volt. Így a megyei nemesség zöme

⁷ Művei V. 33—34., v. ö. IX. 176. (oroszul); idézve Bazilevics i. m. 92., 100.

a régi, könnyű lovasfelszerelést tartotta meg, de már az ennek megfelelő könnyűlovas-taktika, szervezethez, csapatfegyelem nélkül. Taktikájában hihetőleg az egész haderő alkalmazkodott a lovagi harcmód: a tagolatlan, egysikű, csata közben egyéni viadalokra bomló frontális támadás követelményeihez.

Bandériumok s nemesfelkelők együtt: igen tarka, vegyes harci értékű, de még mindig tekintélyes haderőt képviseltek volna, ha egyszer összességükben egybegyűlnek. Csakhogy ilyen esetről — nem tervről, hanem megvalósulásról — a vizsgált korban egyszer sem hallunk. Vajjon miért nem? Elsősorban éppen a sereg feudális jellege, abból fakadó szervezeti gyöngéi, a feudális anarchiának a hadviselés területén fokozott élességgel mutatózkodó alapten-denciái miatt. Ezek érvényesültek t. k. abban, hogy a megyei nemesfelkelés, ha összehívták, nem gyűlt össze vagy — ami gyakorlatilag egyremegy — elkésett. Szervezési hibák és konkrét, eseti nehézségek mellett, melyek elemzését ezúttal mellőzzük, ennek a rendszeresen ismétlődő jelenségnek alap-okát a nemességnek abban az ismert, általános törekvésében kereshetjük, hogy — megszerezvén a hadviselés monopóliumát s az ezzel járó előnyöket — a kötelezettségek, a tényleges hadviseléssel járó terhek és veszedelmek alól igyekezett kivonni magát. Ez a törekvés világosan megmutatkozik a ser-viensek Aranybulla-kori mozgalmától kezdve az összes fontosabb nemesi megmozdulásokban s végülis a nemesség hadviselési kötelezettségének kivált-ságokkal körülbástyázott minimalizálására vezetett. A felkelést csak égető szükség esetén, meghatározott időre, korlátozott területre lehetett egybehívni s csak védelmi háborúban, az ország határain belül volt szabad felhasználni. A nemesség vonakodása, mint főok mellett valószínűleg egyéb okok (így I. Lajos korában külső ellenség támadásának hiánya s a király részéről talán a nemesfelkelés harci értéktelenségének felismerése) is hozzájárultak ahhoz, hogy a „generalis exercitus“-t, melyet a 14. század első felében, legalább a hadoszólások szerint keltezett oklevelek nagy számából ítélve, még elég gyakran szólítottak fegyverbe, a század második felében már egyre ritkábban hirdették meg. A haderőnek ez a része tehát, azonfelül, hogy vonakodott a hadviseléstől, gyakorlat híján nem is igen értett hozzá, akkor, amikor a török nyomás fokozódása egyre nagyobb katonai erőfeszítéseket kezdett meg-követelni.

A haderő másik, jobban felszerelt s katonailag iskolázottabb része, a bandériumok zöme a főurak kezében volt. Királynak, királynénak maguknak is voltak bandériumaik; az uralkodó aulája — udvari lovagjainak, aulicus-ainak testülete — rugalmasan tágítható keretül szolgált, tagjai háború esetén kötelesek voltak meghatározott számú fegyverest állítani a királyi zászlók alá. Kétségtelen, hogy a király hadserege ilyenformán felülmúlta az ország bármely nagyurának haderejét; de éppoly kétségtelen, hogy azok együttes erejéhez képest kisebbségben maradt. A haderő viszonyai híven tükrözik a kifejlett feudalizmus államrendjének azt a jellegzetes vonását, hogy az uralkodó „primus inter pares“: hatalmasabb ugyan, mint bármelyik vazallusa, de hatalmát csak a fővazallusokkal egyetértően, azok érdekeinek megfelelő módon gyakorolhatja s mihelyt ettől eltér, egységes ellenállással találkozik és alulmarad. Zsigmond fogságának története kielégítően bizonyítja a állítá-saink helyességét. Ezzel pedig megvilágítottuk, miért nem lehetett ütőképes a kitűnően felszerelt, gyakorlott katonákból álló banderális haderő sem: mert zömével a nagyurak kezében, nélkülözve az egységes irányítást, ki volt téve az uralkodó-osztályon belüli harcok hullámzásának s ezek gyakoribbá válásá-val zömét effajta ügyek kötötték le. A századforduló táján megnő a bárók és ligák, átmeneti érdekszövetségeik súlya, élesednek egymás közti barcaik; a század derekára teljessé válik a felfordulás. A bárók hadai ezidőtájt főként egymás elleni háborúkkal, rablásokkal és dúlásokkal foglalkoznak honvédelem helyett. A viszonyokat szemléletesen festi — a hatalmaskodások legkülön-

bőzőbb eseteiről szóló s az általánoshoz viszonyítva is feltűnően nagyszámú oklevél mellett — egy valamivel később (Mátyás uralma elején, némileg már rendezettebb helyzetben) készült pápai követjelentés. E szerint „az ország bárói és nemesei általában harciasak... szívesen dúlnak, s ha éppen nincs ellenség, akinek földjén zsákmányt ejthetnének, akkor egyik a másiktól rabol, úgyhogy állandóan valami villongásban vannak elfoglalva... Mindegyik báró és nemes nagy hadinépet tart maga mellett állandó készségben, hogy szükség esetén kéznél legyen... Ezért s mert természettől tékozlók, kiadásaiak túllépik jövedelmeiket; így arra van szükségük, hogy az alattvalókat sarcolják.”⁸

Ezeket a tényeket feudális szellemű történetfeldolgozások rendszerint elhallgatják vagy elferdítik. Elég, ha itt Deér József „Zsigmond király honvédelmi politikája” című tanulmányára utalunk, melyben az időközben diszszidált szerző éppen a nagybirtok honmentő szerepét igyekszik kimutatni.⁹ Néhány ferdítésére már régebben felhívták a figyelmet, de úgy, hogy a bíráló egyidejűleg a köznemesség oldalára állt.¹⁰ A jellemző nézetünk szerint éppen az, hogy a felszabadulás előtti „hivatalos” történetírás még a kérdést sem tette fel másként: vagy a bárók, vagy a nemesek — valamelyik a kettő közül csak védte az országot. Így vagy a források egyik (a felkelés jelentéktelenségét hirdető) csoportjának, vagy a másiknak, a bárói hadak részvétlenségéről, dúlásokból s belviszályokban való elforgácsolásáról szólóknak adván hitelt, a valóságot vagy az egyik, vagy a másik irányban eltorzította. A valóság ezzel szemben — mint a maga helyén még bővebben látni fogjuk — az, hogy sem az egyik, sem a másik: sem a bárók, sem a nemesi felkelők nem védtek meg az országot.

Bandérium és nemesfelkelés, a 15. századbeli magyar haderő két főösszetevője egy ponton azonos: mindkettő a nemesség hadviselési monopóliumának megtestesítője, feudális sereg, annak minden jellegzetes hibájával és gyöngeségével. Külháborúban nem lehetett hasznát venni, legfeljebb akkor, ha magához hasonló szervezetű s nem erősebb ellenféllel állt szemben. Alapvető hibái akkor is kiütköztek, de nem vezettek végérvényes csúdre. Am azonnal idevezettek, ha az ellenfél szervezete, taktikai vagy technikai fölénye komoly helytállást követelt volna. Ilyen ellenfél volt a török.

A török haderő a 15. század első felében mind száma, mind szervezetség, tagolás, taktikai felkészültség dolgában felülmúlta nemcsak Magyarország, hanem a legtöbb európai állam haderejét. Főlényét elsősorban reguláris csapatainak fegyelme és iskolázottsága, továbbá óriási tömegei s ezek mozgékonyága, valamint a csapatok összműködésén alapuló átkaroló taktika — a pusztai lovasnépek ismert taktikájának egy továbbfejlesztett, a haderő új szervezeti elemeivel s a hadviselés technikájának fejlődésével egybehangolt változata — biztosították. A török hadsereg reguláris csapatai zsoldosokból és hűbéresekből álltak. Zsoldosok voltak a janicsárok, kik a szultán vadász-kiséretből fejlődtek (már a 14. század folyamán) gyalogos testőrségévé. A janicsárok külön laktanyában éltek, nem foglalkoztak mással, mint háborúval, felszerelésük elsőrendű volt, fegyelmüket Hunyadi kortársa, II. Murád szultán szabályzatban rögzítette. Bár — szemben a husziták, vagy a svájciak csatadöntő gyalogságával — nem tartoztak a támadó fegyvernemekhez (feladatuk ugyanis az volt, hogy minden körülmények közt kitartsanak s meg-

⁸ Kovachich M.: *Scriptores rerum Hungaricarum minores* (Buda, 1798) II. 15.

⁹ *Hadtörténelmi közlemények*, 1936.

¹⁰ Mályusz Elemér: *A magyar társadalom a Hunyadiak korában*, Mátyás-Emlékkönyv I. (Budapest, 1940), pl. 425–426., 157. ill. 162. jz. — A szerző, egyike a kor legnagyobb tudású kutatóinak, ebben a munkájában hatalmas forrásanyagot tárt fel és sok tanulságos részösszefüggést világított meg; azonban osztálykorlátozottsága miatt éppen a lényegi összefüggéseket nem ismeri fel.

védjék a táborparancsnokságot), számos ütközet sorsa dőlt el szívós helytállásukon: elveszteknek látszó helyzetekben is tovább harcoltak, magukra vonták az ellenség főerejének támadását s vagy felmorozsolták azt, vagy ellenállásukkal időt adtak a lovasságnak átcsoportosítások, megkerülő mozdulatok, csatadöntő beavatkozás végrehajtására. A szpáhik páncélos lovasok voltak, bár a lovaginál jóval könnyebb páncéllal s könnyebb, de jó felszereléssel. A hűbéres katonaság harci készségét a dunai országokénál magasabb fokon tartotta az a körülmény, hogy hűbértartókat, mely után katonáskodni (illetve, ami utóbb, de még nem ekkor, korrupció és züllés forrása lett: meghatározott jövedelmi kulcs szerint katonát állítani) tartozott, visszavonható formában, szolgálatának tartamára kapta; ennél fogva igyekezett szolgálatát a szultán legmagasabb tetszésére ellátni. Állandó kiegészítője a török haderőnek az irreguláris, zsold és hűbér nélkül, pusztán a zsákmányolás reményében hadakozó „aszáb” (gyalog) és akindzsi (könnyűlovas, a „száguldó és égető”) elem, rossz felszerelése s fegyelmezetlensége folytán az előbbieknél kisebb harci értékű, de tömegénél s gyorsaságánál fogva mégis jelentős segéd-erő, egyben az elnéptelenítő, országrészeket elpusztító dúlások főszervezője, demoralizáló célzatú hadjáratok törzse. Ez a dúló-fosztogató irreguláris katonaság, kivált a „száguldók és égetők” azok, akik miatt a végeken szó sem lehetett nyugalmi állapotról: a fegyverszüneti megállapodásokba is elsősorban miattuk kellett befoglalni, hogy „rablóportyázások, huszárok beütései” nem számíthatók hadműveletnek és így a „békét” sem borítják fel. Ezek ellen csak állandó fegyveres készültséggel lehetett védekezni.

Nyugati utazók, főleg az irreguláris csapatok fogyatékos felszerelése s fegyelemhiánya láttán, általában fölényes megvetés hangján szólnak a török erejéről. „Nem akarom őket ócsárolni, de jól felszerelt és szervezett csapatoknak nem nagy fáradságába kerülne a törököket legyőzni és felényi hadsereggel bátran meg merném támadni őket” — írja Bertrandon de la Brocquière burgundi lovag, alig egy emberöltővel azután, hogy Nikápolynál „Európa lovagi országainak disze-virága” csúfos kudarcot vallott ezzel az ellenféllel szemben.¹¹ Egyideig, úgy látszik, a magyar uralkodó-osztály is hasonló véleményen volt a törököt illetően; semmi jele, hogy I. Lajos idejében, az oszmánok európai gyökérverésének, viharos terjeszkedésének, a részekre szakadozott görög és délszláv államokon aratott sorozatos győzelmeinek láttán a veszély tudatára ébredt volna. Azonban a veszély 1389 után teljes nagyságában kibontakozott; nem lehetett észre nem venni, miután a bosnyák-szerb-havaselti államszövetségnek alkalmasint magyar báni csapatokkal is támogatott, egyesült hadereje az első rigómezei csatában megsemmisítő vereséget szenvedett. Bajezid Ilderim („A Villám”) seregei fergeteges akciókkal lerohanták a még független északbalkáni országokat; Bulgáriát, Szerbia jórészt elfoglalták, Boszniában trónválságokat idéztek fel s biztosították a fokozatos előnyomulás lehetőségét, Havaseltét évi adó fizetésére kényszerítették. A harcok Magyarország határán dúltak. Zsigmond nyugati összeköttetéseit mozgósította s ezúttal — először és utoljára a török háborúk történetében — kapott is segítséget. Nagylétszámú, kitűnően felszerelt lovaghadat vont össze. Nikápoly következett: Zsigmond lovaghada döntő vereséget szenvedett a janicsárok fegyelmével, a török haderő taktikailag átgon-

¹¹ Brocquière szövegét ld. Mémoires de l'Institut National des Sciences et des Arts. Sciences morales et politiques V. k., magyarul Szamota: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten (Budapest, 1891) 86—87. T. k. azt is mondja, hogy 15—20.000 angol-francia íjással, meg valamelyes birodalmi erővel Konstantinápolyig jutna.

dolt, összehangolt munkájával, tagolt rendjével szemben.¹² Bár a török nem aknáztta ki diadalát, Zsigmond kihasználta az általános megdöbbenést és az 1397-i országgyűlésen honvédelmi reformokat próbált elfogadtatni. Az eredmény, mint ismeretes, az ú. n. telekkatonaság elvi elfogadása mellett az a határozat, hogy ha a király és a bandériumok nem elegendők erre, akkor a nemesség is köteles felkelni külső támadások elhárítására. Ennek a tessék-lássék ígéretnek fejében a nemesség megerősítette összes korábbi kiváltságait, köztük a honvédelemre vonatkozókat is.

Nincs adat arra, hogy az országgyűlési határozatok valósággá váltak volna. Nem is valószínű ez. Abból, hogy Zsigmond negyven évvel később jóval enyhébb formában kénytelen újra felvetni és törvénybe iktatni a telekkatonaság ügyét, teljes határozottsággal következtethetünk arra, hogy ez 1397-es formájában sohasem valósult meg. Timur Lenk angorai győzelme, a török birodalom ezt követő belső zavarai és átmeneti meggyöngyülése következtében a katonai nyomás enyhült a Dunatájon. A hadreform kérdése lekerült a napirendről. A haladékat nem használták ki s így a magyar haderő a veszély felújultakor, a század húszas-harmincas éveiben sem volt lényegesen jobb állapotban, a sikernek komolyabb esélyével a hódítókkal szemben, mint egy emberöltővel azelőtt.

Mi lett volna a tennivaló? Alapvetően nyilván: a haderő összetételében gyökerező anarchia megszüntetése — s egyben a sereg minőségi feljavítása — közvetlenül a királytól függő zsoldosok felfogadása útján. Ezzel összefüggően, különös tekintettel a török front speciális igényeire, tömegek mozgósítása a tömegekkel szemben és tagolt hadrend, összehangolt csapatmozdulatokon alapuló taktika elemeinek bevezetése a hadműveletek során, kapcsolatban a haditechnika új vívmányainak alkalmazásával. Zsigmond ebből sokat látott, de keveset valósított meg. Nem osztjuk azt a régebbi történetíróinknál elég gyakori véleményét, hogy a török fenyegetést nem ismerte fel, lebecsülte vagy elhanyagolta. Kiepitette a határmenti városok hírszerző szolgálatát, ezen az úton állandóan kért és kapott jelentéseket a balkáni eseményekről. Egész sor intézkedést tett a végek védelmével kapcsolatban, ezek közül nem egy bizonyult hasznosnak s maradt érvényben később, a Hunyadiak korában is. A baj az volt, hogy egyrészt a török háborúk jellegét, másrészt a magyar haderő gyengéinek alapvető okát ismerte félre. Ezért reformterveiben hibás sztratégiai elgondolásból indult ki s elmulasztotta, hogy önmagukban helyes részletintézkedéseit a haderő alkati bajainak megszüntetése, vagy legalább mérséklésére alkalmas egészévé kovácsolja.

Sztratégiai alapelgondolása valószínűen az volt, hogy a Duna vonalát védelmi bázisnak építi ki; birtokba veszi és erős őrséggel rakja meg a védővonal kulcspontjain álló erődöket (Belgrádot, Galambócot stb.); a várőrségek, valamint a mögöttes területek katonai segítségével biztosítja a határvédő bánságok (Macsó, Szörény) és az ezekre támaszkodó északbalkáni szövetségesek ellenállásának lehetőségét. A terv gyökeres hibája az volt, hogy nem a háború természetéből, a tényleges szükségletből indult ki, nem vette figyelembe, hogy a várak legfeljebb nagy hadak felvonulását akadályozhatják meg, de a végeken mindennapos dúló-pusztító beütéseket nem. Másrészt elhanyagolta a szövetségesek érdekeit: siker esetén megvédte volna Magyarországot, de a szövetséges országokat hadszíntérnek, felvonulási területnek szánva, biztos felmorzsolódásnak szolgáltatta ki. Később az események megmutatták Zsigmond elgondolásának ezeket az alapvető hibáit; ebből vonta le Hunyadi azt a helyes következtetést, hogy a törököt csak a szomszédnépekkel együtt-

¹² Nikápolyra ld. Bárczay és Wertner cikkei: *Hadtört. Közl.* 1894., ill. 1925., v. ö. H. Delbrück: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte* III. Das Mittelalter (Berlin, 1907) 492. s. k.

működve — s nem pusztá védelemre szorítkozva, hanem a védekezést támadó hadjáratokkal kiegészítve — lehet megállítani. A védelmi törv., alapvető hibáin túl, végrehajtásának hiányai miatt sem válhatott be. A várrendszer nem volt elég erős; ezt megemlíti t. k. a fentebb idézett, Mátyás-kori pápai követjelentés is, azonban azzal a megjegyzéssel, hogy a Duna vonala magában is pótolja a hiányzó várakat; csak hogy ez a reménység, az események tanúsága szerint, nem volt indokolt: a török hadak könnyen jártak oda-vissza a Duna-vonal gázlóin. A védővonál kulcsa, egyben egyetlen igazán erős pontja Belgrád volt, jól felszerelt és Brocquiére leírása szerint „öt-hatezer ló“ (és ennek megfelelő hadnép) befogadására alkalmas erőd, melyet Zsigmond Lazarevics István halálakor diplomáciai úton szerzett meg,¹³ egyidejűen elvesztvén az Al-Duna keleti felét ellenőrző másik fontos erődöt, Galambócot, melynek elfoglalását utóbb egy csúfos kudarccal végződő hadjáratban kísérelte meg.

A várrendszer azonban — s ezt később a Hunyadiak szintén helyesen ismerték fel — önmagában keveset ért a mozgó haderő átalakítása nélkül. Zsigmond tett ugyan ilyen irányú kísérleteket, de mindvégig az 1397-ben kijelölt vonalon s lényegében eredménytelenül. 1433/35-ben törvénybe vétette — az eredetnél jóval enyhébb formában — a már negyven évvel azelőtt megajánlott telekkatonaságot. De azt kell gondolnunk, hogy az eredmény ezúttal is csak papíron mutatkozott; legalább forrásainkban semmi jelét sem látjuk, hogy az országgyűlésen elfogadott, utóbb törvénybe iktatott katonaság bármelyik hadjáraton akcióba lépett volna. Ezért nem tekintjük elsőrendű fontosságúnak azt a vitatott, s egyéb szempontból valóban tanulságos kérdést, mi lett volna tulajdonképpen a telekkatonaság, ha létrejön. A törvényben arról van szó, hogy a birtokosok kötelesek minden 33 jobbágytelek után egy, vagyis 100 után három nyíllal-karddal felszerelt lovasíjászt állítani azokban a megyékben, ahol „generalis exercitus“-t hirdettek ki. Zsigmond részletesen szabályozta a telkek összeírásának módját — ezt egy „megbízható középnesemre, nem hatalmasra“ kell bízni, aki a registrumot a megyésispánnak adja át — és kikötötte, hogy azok a birtokosok, akik a főurak bandériumaiban vagy a király zsoldján katonáskodnak, a telkeik után járó íjászokat felkeléskor a megyésispán seregébe küldik, *nem* mondván ki ugyanezt a bandériumok fenntartóira, a nagyurakra is, amiből joggal vélhetjük, hogy azok a birtokukra eső íjászhadakat saját seregeikhez csatolhatták. (Utóbb, a törvény 1454. évi átdolgozásakor a bárók ezt a jogukat fejlesztették tovább olyan módon, hogy kimondták: több megyében birtokos nemesek „hadviselő jobbággyai“ abban a megyében vonulnak be, ahol a földesúr székel. s ha az úgy akarja, akkor az ő zászlója alatt.)¹⁴

A mondottakból a következők derülnek ki. Zsigmond arra törekedett, hogy haderejét egy új elemmel: a török könnyűlovasság ellensúlyozására alkalmas lovasíjász-haddal egészítse ki. Ennek terhé, egyetértésben az országtanács báróival s az országgyűlés nemesseivel, egészében a jobbágyásra akarta áthárítani. Nem világos, hogy adófizetés, vagy tényleges katonáskodás formájában gondolta-e a dolgot kivihetőnek. A „nemesek hadviselő jobbággyai“ (jobagiones exercituanes nobilium) kifejezés az utóbbira vall. Ez egyben azt is megmagyarázza, miért maradt papíron az újítás: „A magyar feudalizmusnak eszéágában sem volt a jobbágyokat intézményesen felfegy-

¹³ Pesty F.: Brankovics György rác despota birtokviszonyai Magyarországon és a rác despota cím (Budapest, 1877) 4—6., 12. s k.

¹⁴ 1435., ill. 1454.: Corpus Iuris Hungarici I. (Budapest, 1899) 245. s k., 316. s k. (1435-re v. ö. Országos Levéltár, Dl. 44.025.) — A „jobagiones exercituanes“ kifejezést önmagában nem tekintenők perdöntőnek, hiszen előfordul más jelentéssel is; de szövegbeli összefüggésében (1435. art. 2., 1454. art. 7.) nem érthető másképp, mint szözszerint.

verezni".¹⁵ Akkor viszont kérdés, hogyan jöhettek egyáltalán létre a határozatok? Az uralkodó-osztályon belül meglévő érdekellentétek és az ezeknek megfelelő ellentétes törekvések eredőjeként. A külső nyomás növekedése a haderő fejlesztését követelte, viszont a nemesség nem óhajtott katonáskodni; kézenfekvő volt a dilemma olyanforma megoldása, ami a hadviselés terhére is közvetlenül hárította át a feudális rend minden terhére viselő jobbágy-osztályra — kézenfekvő akkor, ha nem járt az uralkodó-osztály alapvető érdekeinek veszedelmével. A jobbágyok intézményes felfegyverzése kétségkívül azzal járt volna s egészen bizonyos, hogy ezzel a nemesség 1437 előtt is tisztában volt, ilyen megoldástól tehát a végsőig vonakodott volna. Hogyan lehetett akkor a dilemmát feloldani? Ugy, hogy a haderő új, jobbágyrendű elemeit beépítik a sereg régi szervezetébe s annak ellenőrzése alá helyezik. A nemesek nem is a jobbágykatonák kiállítását ellen tiltakoztak, hanem azt követelték, hogy azok ne külön kötelékben, hanem a leghatalmasabb urak — a zászlósok ill. megyésispánok — csapataival vonuljanak ki, ami ezeknek teljes ellenőrzést biztosított volna a haderő új elemei felett s így a gyakorlatban — ha megvalósul — a bárók hatalmi túlsúlyának újabb növekedését eredményezte volna. De nem valósult meg. Kezdetben azért, mert a „hatalmasabbak” kivonták birtokaikat az összeírás alól, alkalmasint egyéb visszaéléseket követtek el (nyilván ezért kell kikötni, hogy a rováok ne közülük kerüljenek ki), később azért, mert a „középrendű” nemesek sem végezték nagyobb buzgalommal a dolgot, aminek okát — azon túl, hogy 1437 után a nemesség kétségkívül fokozottan félt fegyvert adni a jobbágyok kezébe — abban látjuk, hogy a kisebb birtokosok, mint 1514-ben világosan megmutatkozott, még kevésbé akarták elengedni jobbágyaikat, mint a nagyurak. Mitsem jelent, hogy 1454-ben újra elhatározták a telekkatonaság felállítását: a végrehajtás ekkor teljesen átcúsúzott a nemesség megyénként választott képviselőinek kezére, s ezek annyit és úgy hajtottak végre, amint az nekik tetszett; nem is lett a dologból semmi.

Röviden: a nemesség elvben elfogadta a telekkatonaságot, mert nem látott más kiutat; gyakorlatban meggyújtotta a végrehajtást, mert azt érdekeire veszélyesnek látta. Zsigmond újító törekvései tehát ezen a vonalon éppúgy nem váltak be, mint a bandériumok létszámának emelésére (az ú. n. sienai registrum szerint óriási arányokig) és a nemesfelkelés újjáélesztésére irányuló megismételt kísérletei. A könnyűlovasság fegyvernem egyébiránt létrejött, ha nem is a törvények, hanem a kényszerítő szükség következtében s ott, ahol ezt a leginkább érezték: a török végeken. Már Zsigmond utolsó éveiben feltűnik itt, s utóbb a haderő rendes kiegészítő részévé válik a „rác” lovasság, mely zömmel a töröktől felbolydított, kardjukon-lándzsájukon s lovukon kívül egyébvel nem is igen rendelkező, jobbára portyázásból-sarcolásból élő „hunzár”-okból, szegénylegényekből állt. Ezek felszerelésükben s hadviselésükben egyaránt alkalmazkodtak a török módszereihez; belőlük alakult ki utóbb a végvidéki harcok jellegzetes fegyverneme, a huszárság őse.

Zsigmondnak a mozgó haderő reformját célzó törekvései tehát lényegében eredménytelenek maradtak; az egyetlen egészséges újítás a huszárság — ezidőtájt még csak csíráiban — a reformoktól merőben függetlenül jött létre. Ez azonban nem volt csatadöntő fegyvernem, nem is lehetett azzá s a magyar haderő összetételén, ebből fakadó alkati hibáin fejlettebb formájában sem változtathatott. A legfőbb feladat a csatadöntő, zsoldos seregmag megalkotása lett volna. Zsigmond ezen a téren is tett kísérleteket: uralkodása második felében egyre gyakrabban fogadott fel zsoldosokat, kivált a várak védelmére. Két nehézséget azonban nem tudott leküzdeni. Az egyik állandó pénzhányá-

¹⁵ Molnár E.: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig (Budapest, 1949) 277.

ból, a másik a nagyuraknak a haderő ellenőrzésére irányuló törekvéséből származott. Nem tudott elég zsoldost fogadni, s akiket megfogadott, azokat is a bárók irányítása, befolyása alatt hagyta ahelyett, hogy egy azoktól független királyi haderő magvát próbálta volna megalkotni belőlük.

Egy nehézpáncélos lovas havi zsoldja a század derekán 4–7, Albert korában átmenetileg 8–10 arany körül mozgott. Párezer nehézlovas állandó zsoldbantartása felemésztette volna a kincstár összes bevételeit; mint valamivel később egy velencei követjelentésben olvassuk: ezek legfeljebb tízezer lovas félévi zsoldjára futották volna.¹⁶ Ennek a megállapításnak csak látszólag szól ellene az az ismert tény, hogy I. Lajos itáliai hadjáratain nagy tömeg zsoldost foglalkoztatott. A fedezetet ugyanis akkor sem a király rendes évi bevételei, hanem az államkincstárnak Károly Róbert bányatörvénye és pénzügyi reformja következtében felhalmozott óriási aranykészletei jelentették, melyek értékesítésére éppen akkor, az európai aranypiac különleges alakulása folytán, rendkívül kedvező lehetőségek nyíltak. Az aranykészletek kiapadása és a kedvező piaci helyzetnek nagyjában ezzel egyidejű megszűnése után Lajos is kénytelen volt visszatérni a hadszervezés régi módszereire. Igaz, időközben az ártermelés és pénzgazdálkodás fejlődése következtében a királyi jövedelmek is megnőhettek volna, de valójában ellenkezően történt: a királyi jövedelmek gyérültek, mert a bárók a trónharcok idején jórészüket kisajátították, részben legálisan (mentességek, adományok, zálogok formájában), részben illegálisan, egyszerű foglalás útján. Zsigmond megmaradt jövedelmének javarésztét felemésztette udvarának pazar fényűzése, amiről a forrásom eleget szólnak. Ilyenformán állandóan pénzzavarokkal küzdött s ezekből bonyolult kölcsön-, hitel- és zálogügyletek útján próbált kikeveredni,¹⁷ kevés eredménnyel. Az ilyenek legfeljebb átmeneti megoldásként válhattak be, végső soron nem javítottak a kincstár helyzetén. Sőt, ami a zálogügyleteket illeti, azok zöme a kincstár meglévő birtokállományát apasztva, további csökkenést okozott a jövedelmekben.

Zsigmondnak tehát nem volt elég pénze zsoldosok fogadására. A bajon a „megbízások”, dispositio-k rendszerével próbált segíteni: megbízást adott zsoldosok toborzására (rendszerint valamelyik vár védelmével kapcsolatban) s a toborzó kiadásainak fedezetéül birtokokat vagy más királyi jövedelemforrásokat kötött le. Ismeretes, hogy például ifj. Stibor hatalmas birtokszeresei jórészt effajta, a felvidéki várak védelmére, zsoldosok toborzására adott megbízások, ezekkel kapcsolatos hitel- ill. zálogügyletek eredményei. A déli várak védelmét is zsoldosokra bízta. A zsoldösszeget vagy birtokkal fedezett kölcsön, vagy a szomszédos megyék lucrum-jövedelmének lekötése, vagy a közeli sókamarák megterhelése útján fedezték. 1429 márciusában pl. Zsigmond elrendeli a kamarahaszna kezelőinek, fizessenek 12.400 forintot Töttös László nándor-belsővári várnagynak a szerémi cultellum bevételeiből „hadinépei fizetésére, kikkel Nándorfehérvárat megtartani köteles”; Töttös májusban a baranyai lucrumból vesz fel 2600, augusztusban a valköiből 8000 forintot.¹⁸ Ugyanakkor az övé a szondi-davodi sókamarás jövedelme is,¹⁹ melyet két

¹⁶ A magyar nemzet története (szerk. Szilágyi S.) IV. 217. Zsoldösszegekre ld. pl. Teleki: Hunyadiak kora Magyarországon X. 554., 490.; Hurmuzaki: Documente privitoare la istoria Românilor I/2. 657–8.; Dl. 13.088. stb., v. ö. a már idézett pápai követjelentéssel: 3–4 dukát.

¹⁷ V. ö. Lederer E.: A középkori pénzületek története Magyarországon (Budapest, 1932) 183–188. stb.

¹⁸ Zichy-okmánytár VIII. 372., 376., 397. — Zsoldosokra a déli végeken, ld. pl. Dl. 24.530.; Blagay-oklevéltár (MHH I/28.) 310–311.; Gelcich: Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára 191.; Zichy-okmánytár VI. 547. stb. — 1437 tavaszán 12 hajón szállítanak zsoldosokat Pozsonyból Belgrádba, v. ö. Hadtört. Közl. 1911. 547.

¹⁹ A davodi sókamarás az ő familiárisa, Zichy-okmánytár VIII. 397.

évvel azelőtt, Ozorai Pipo halálakor, nyilván funkcióinak egy részével együtt, annak hagyatékából vett át.²⁰ A sókamarai bevételek egy részének rendszeres felhasználása zsoldfizetés céljára Ozorai Pipo idejéből ered, aki egy személyben volt temesi és sókamara-ispán,²¹ s többé-kevésbé változatlanul fennmaradt Hunyadi koráig, úgyannyira, hogy a kőso zsoldfizetési — és későbbi általános fizetési — eszközzé vált. Már a sienai registrum szabályozza a só árát zsoldfizetés céljából, Hunyadi pedig 1452-ben utasítja a szegedi sókamarást, adjon sőt Töttös Lászlónak „centum sales stipendiales” ellenében két forintot számolva.²²

A végvárok védelme, a várvédő zsoldosok toborzása ilyenképpen — birtokkal fedezett kölcsön vagy királyi jövedelem (só, lucrum) átengedésével törlesztett hitel formájában — kezdett üzletté, és pedig hihetőleg jövedelmező üzletté átalakulni. Nem csoda, hogy Zsigmond udvarának legkülönbözőbb elemei, elsősorban a külföldi kereskedőházakkal kapcsolatban álló üzletemberek és a condottiere-típusú kalandorok vetették rá magukat. Ozorai Pipo — családi nevén Filippo Scolari, firenzei kereskedőcsalád sarja — szervezte meg az Al-Duna vonalán s itt haláláig monopolizálta. Szlavóniában és Horvátországban (s később Belgrádban és Szórényben) hasonlóan működtek a raguzai eredetű Tallóciak. Korán követték a példát a Velencével s a dalmát városokkal egyaránt élénk kapcsolatban álló horvát nagyurak, főként a Frangepánok, utánuk azonban mások is. A bárók ugyanis felismerték a vagyongyarapításnak ezt a kiváló lehetőségét s ha életveszélyes mivoltában nem is nagyon törték magukat érte, de nem is vetették meg.²³ Utóbb egyenesen követelték a zsoldostoborzó megbízásokat, jövedelmi forrásként számítottak rájuk: meglátszik ez t. k. Hunyadi és Alfonz nápolyi király szerződéséből, melyben az utóbbi — pártot akarván toborozni magyar királysága érdekében — kiköti, hogy a török hadra szánt pénzt a bárók közt kell szétosztani, „hogy mind hűséggel legyenek iránta”.²⁴

Lehet, hogy a toborzó-megbízások megnövelték a bárók „hűségét”, ám ennek a honvédelem kevés hasznát látta. A rendszer egyáltalán nem biztosította, hogy a megbízottak valóban felfogadják és ha felfogadták, meg is fizessék a kívánt számú zsoldost. Semmi nyoma, hogy a dispositio-k végrehajtását ellenőrizték volna; de ha történetesen meg is kísérlék ezt, akkor sem járhatott volna komoly eredménnyel, minthogy ilyen feladattal mást, mint nagyurat nem bíztak meg. Ezzel szemben vannak adatok visszaélésekről. Hunyadi legádázabb ellenfeléről, Cillei Ulrikról például Aeneas Silvius jegyezte fel, hogy hamis pénzt veretett s a katonákat azzal fizette; máskor meg a zsoldösszeget felvette, de a seregbe kevesebb embert küldött.²⁵ Hasonlóra utal egy 1448-ban Ujlaki Miklós ellen indított per, mely szerint ő a szó-

²⁰ Uo. 310—311.

²¹ Uo. 178.

²² Uo. IX. 319—320., v. ö. Molnár i. m. 184.

²³ Ld. pl. Hurmuzaki I/2. 550—551.; Blagay 310—311., Frangepán-oklevéltár I. (MHH I/35.) 127—128., 129—130., 171—172.; Zichy IX. 3—4., Fejér: Genus, incunabula et virtus Ioannis Corvini de Hunyad (Buda, 1844) 52—53.; DI. 43.907., 49.043., stb. Feltehető, hogy sok esetben a közelebből meg nem jelölt tárgyú kölcsönügyletek („az ország szükségére” s hasonló kifejezések) mögött is ilyenféle megbízások lappanganak.

²⁴ Frangepán-oklevéltár I. 350—353.

²⁵ F. Krones: Die zeitgenössischen Quellen zur Geschichte der Grafen von Cilli mit Einschluss der sog. „Cillier Chronik” (Graz, 1871) 22. (Általában mentegetni iparkodik a Cilleieket, ezért a forrásokkal szemben indokolatlanul elutasító, hiperkritikus álláspontot foglal el.)

rényi albánságot évi 4500 forint ígéretével adta volt át Himfi Basus-nak, a pénzt azonban nem adta meg.²⁶

Ilyen körülmények közt a megbízásos rendszer sem lehetett alkalmas a határvédelem biztosítására. És végkép alkalmatlan volt a haderő számottevő átszervezésére. Mert igaz ugyan, hogy így a hadseregben egyre több lett a zsoldos, csak hogy ezek nem a király, hanem a toborzással megbízott vállalkozó emberei voltak. A vállalkozók pedig részben maguk is nagyurak voltak, részben azzá lettek, mint Ozorai Pipo vagy a Tallóciak, kik vállalkozásaikkal nagybirtokot és országos tisztségeket szerezve, beházasodtak és beolvadtak a bárók közé. Így a haderő új, zsoldos elemei nem a központi hatalmat, hanem ismét csak a bárókat erősítették. Egyrészt mert az üzlet haszna a bárói vagyonekat növelte, másrészt mert a csapatok is a bárók közvetlen irányítása és befolyása alatt álltak.

Együttvéve: Zsigmond újításai nem váltak be. Hibás volt sztratégiai alapelvei, kudarcot vallottak a haderő feljavítását célzó konkrét intézkedései. A telekkatonaság papíron maradt; zsoldossereg tartására a kincstár nem tudott fedezetet biztosítani; a várak védelmét ellátó zsoldosok toborzását a király a bárókra bízta s engedte, hogy azok döntő befolyást szerezzenek a haderő ez új, értékes elemeire. A haderő összetételében lényeges változás nem történt; ami történt, az a legnagyobb bajt, a nagyurak hatalmi túlsúlyát növelte. Így aztán az egyes, önmagukban hasznos részlet-intézkedések sem hozták meg a várt eredményt, például az, hogy Zsigmond igyekezett a határmenti városokat erőrendszerük kiépítésére s karbantartására bírni, hírszolgálatot épített ki, érdeklődött a haditechnika újításai iránt stb. Halála után azonban még az addiginál is rosszabb állapotok következtek. 1438-ban a török Erdélyt dúlta; a nemesség tétlenül várta, hogy a vihar elüljön a feje felett. A vajda jószágvesztéssel akarta sújtani a főbűnösöket; a királyné megkegyelmezett nekik. Szerbiát a török elárasztotta, ostrom alá fogta Szendrőt, a Duna-vonal harmadik kulcsát. A király általános felkelést hirdetett, de időre kevesen gyűltek össze; akik összegyűltek, ütközet előtt hazafordultak. Szendrő elesett. A király a jövő évre új hadjáratot rendelt, a tapasztaltak alapján ezúttal zsoldosokkal. Az urak hozzájárultak, hogy erre a célra rendkívüli adót vessen ki, de hangsúlyozták, hogy a királynak segélyhadat kell gyűjtenie külföldi rokonaitól s szövetségeseitől. A király meghalt, a tervezett hadjárat elmaradt. Helyette kitört a harc a trón, az uralom körül s folyt évekig a különféle pártok, ligák, trónkövetelők közt. A határokkal nem törődött senki. Turóczi írja: Szlavóniát, a Drávaközt, Alsó-Magyarországot a Tiszáig feldúlta a török, országrészeket pusztított el, tömegeket hurcolt rabszolgaságba. „Az összes országlakosok, belső gyűlölségekkel elfoglalva, e részeket magukra hagyták...”, s mint később V. László egy oklevele mondja „az ország már-már foglalástól rettegett”.²⁷

Ezekben az években aratta Hunyadi János első nagy győzelmeit. Albert idején, szörényi banként, Orsova környékét tisztította meg a török portyázóktól. 1441-ben Iszhák szendrői béget verte meg. 1442-ben megsemmisítette

²⁶ Dl. 44.511. — Ebben az összefüggésben nem érdektelen Dlugosz adata a jogokról, melyeket a lengyel nemesek 1430-ban, fia örökösödésének elismerése fejében csikartak ki Jagello Ulászlótól: a 3. pont szerint háborút a határokon kívül csak a király költségén viselnek, lándzsánként 5 márkáért; ha azonban a hadjárat nem indul meg a pénz kiosztását követő két éven belül, akkor *elszámolni sem kötelesek*. (Opera omnia XIII., Hist. Polon. IV, ed. Pauli-Przedziecki, Krakko, 1877., 392.)

²⁷ Turóczi, Schwandtner: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I.* (Nagyszombat, 1765) 406., v. ö. Bonfini III/4. — V. László oklevele, Fejér: *Genus* 180—194. — Az előző eseményekre ld. Albert 1439 szept. 17-i dekrétumát, Teleki: *Hunyadiak kora* X. 71—73., v. ö. *A magyar nemzet története* (szerk. Szilágyi S.) III. 622.

Mezid bég Erdélyt dúló seregét s ugyanabban az évben tönkreverte Szehábed-din beglerbéget, kit a szultán a teljes rumili haderő élén, anatóliai hadtestekkel s janicsárokkal megerősítve küldött Havasalföld és Erdély elfoglalására. Egy évvel később, a híres „hosszú” hadjáraton, seregei a Balkán-hegység szorosaisban ostromolták a szultánt. Nagy fordulat ez a török háborúk történetében; jelentőségével az egykorúak teljesen tisztában voltak. „Ha Hunyadi meg nem állítja Murád hódító útját, vége lett volna Magyarországnak, a környező országoknak, sőt a mi Itáliánknak is... Örök hála illeti őt a magyarok és szomszédnépek részéről, hogy megóvta Magyarországot a török támadásától” — így értékelte győzelmeit Ranzanus. Hasonlóan Turóczi: „... bárhol, bármilyen rejtékúton próbáltak behatolni a török csapatok, hogy szokásuk szerint prédálják az országot, a sorsuk mindig balra fordult. Mert János vajda határőrzésre kiküldött katonái mindannyiszor megverték őket”. S nemcsak a Hunyadi-ház hívei, Mátyás udvarának humanistái vélekedtek így; azonos értelemben szólnak az összes elbeszélők, köztük az ellenséges Dlugosz és Aeneas Silvius mellett a távoli, elfogulatlan Chalkokondylas. Nikápoly óta — olvassuk a görög tudós széleskörűen tájékozott művében — a törökök számtalanszor beütöttek Magyarországra s annyi rabot ejtettek itt, hogy Európát-Azsiát megtöltötték velük. Hunyadinak Szehábeddin aratott diadala után gyökeresen megváltozott a helyzet: a „pannonok” átkeltek a Dunán s maguk lendültek támadásba. Callimachus kiegészíti: megjött a magyarok s balkáni szövetségeseik önbizalma, ezzel szemben a győzelemhez szokott támadók „kezdték magukat nem mint győzők, hanem mint legyőzöttek érezni”.²⁸

Csoda történt — magyarázták a számukra érthetlent az egykorúak, még az egyébként ugyancsak gyakorlatias velencei signoria is.²⁹ Am amit ők csodának véltek, az, mint mindig a történetben, az emberi lelemény, hősiesség és szervezés csodája, — gyakorlatban mindössze annyi, hogy Hunyadi hadserege más volt, mint az előző időszak Nikápolynál, Galambóc-nál, Szendrőnél csúfos kudarcot vallott magyar hadereje. Külső okok nem magyarázzák a fordulatot. Mert ha igaz is, hogy a török erejét ezekben az években megosztotta a karamán hadjárat, a magyarországi belháború s az ellentétek Frigyes birodalmával ezt bőségesen ellensúlyozták. Viszont a haderő szervezetében, összetételében s működésében jelentős változásokat figyelhetünk meg. Hunyadi helyesen ismerte fel s a helyes irányban — a központi hadvezetéstől függő zsoldos seregmag erősítésével — iparkodott kiküszöbölni a haderő alapvető gyengéit; szervező munkájában s hadjárataiban a nép széles tömegeinek aktív részvételére támaszkodott; ennek következtében nagy lépést tett előre az újszerű, a török háború s a centralizáció feladatainak végrehajtására egyaránt alkalmas sereg létrehozása felé. Túl kétségtelen hadvezéri képességein, sikerei jórészt ennek köszönhetők.

Munkánk következő részében ezt az állításunkat igyekszünk részleteiben bebizonyítani.

*

Hunyadi ifjúságáról keveset tudunk. Tény az, hogy amikor pályáját a forrásokból pontosabban megrajzolhatjuk, zsoldosvezér. 1430 körül udvari szolgálatba lépett s itt „első zsoldját Magyar (Ungor?) praefectus alatt érde-

²⁸ Ranzanus, Turóczi és Callimachus, Schwandtner: *Scriptores I.* (1765) 636—7., 411., ill. II. 116., 138. s. k. Chalkokondylas: *Corpus scriptorum historiae Byzantinae* (Bonn, 1843) 257—8.

²⁹ Ld. pl. *Hadtört. Közl.* 1919/21. 27.

melte ki".³⁰ 1431 őszén Itáliába kísérte Zsigmondot, részt vett ennek itteni (az ú. n. vaskoronával végzett) koronázási szertartásán, azután visszamaradt, alkalmasint egyik tagjaként annak a segéderőnek, melyet a Rómába igyekvő s meglehetősen éles diplomáciai tárgyalásokkal elfoglalt császár Velence elleni biztosítékul, évi bér ellenében hagyott hátra milanoi szövetségese, Visconti Fülöp támogatására. Két évet töltött Milanoban zsoldoskapitányként; innen ered személyes ismeretsége, sőt jóviszonya Viscontival és serege vezetőjével (később utódával) Sforza Ferencével. A milanoi hagyomány megőrzött egyetmást ezekről a kapcsolatokról; utóbb, Hunyadi híressé válásakor, Sforza tanításának tulajdonították vezéri sikereit. Hasonló hagyománya volt egyébként Firenzének is, melyet Jacopo Poggio Bracciolini, a Hunyadival személyes érintkezésben állott híres humanista fia jegyzett fel; e szerint a város szülöttétől, Filippo Scolariól tanulta volna a hadvezetési művészetét. Az efféle hagyományokat nem szabad szószerint venni, hiszen tendenciájuk — a híres ember dicsőségének egy darabkáját kisajátítani — nagyon is nyilvánvaló. Magjukban azonban tényt őriztek meg s így az sem volna helyes, ha hiperkritikus módon a hitel minden formáját megtagadnók tőlük. Hunyadi valószínűleg ismerte Scolariót, tanulhatott is tőle egyetmást; olaszországi útján pedig, Sforza oldalán minden bizonnyal megismerte és elsajátította az itáliai városállamokban kialakult ú. n. condottiere-hadviselés, sereg-szervezés elemeit.³¹

Zsigmond 1433 őszén indult vissza Itáliából; Hunyadi ekkor csatlakozott hozzá: 1434 január 17-én Bázélban kelt Zsigmond oklevele, melyben a Hunyadiól felvett 1200 aranyforint kölcsön fejében neki és öccsének, ugyancsak Jánosnak elzálogolja Papi mezővárost a hozzátartozó marosi révvel.³² A következő évben Hunyadi visszaadta Papit és ráfizetett 300 forintot; ezért Komjáti kerületet kapta zálogul; két évvel később a király újabb 1250 forintot táblázott be a Hunyadiaknak elzálogolt kerületre, *ötven lándzsás háromhavi zsoldja fejében*. A Hunyadi-fivérek tehát zsoldosvezérként — 1437 őszén ötven nehézpáncélos élén — működtek Zsigmond kíséretében. Más forrásból (V. Lászlónak egyik, Hunyadi életpályáját részletesen elmondó okleveléből) tudjuk, hogy mindketten Zsigmonddal voltak 1436-i csehországi útján; ekkor s másutt is sok veszélynek tették ki magukat s ezzel megszereztek „a név dicséte s a méltóság kezdetét”: udvari lovagok lettek, idősb János ezenfelül tanácsstag is.³³ A mondtak egyfelől bizonyítják, hogy Hunyadi magasbaívelő katonai pályafutásának kezdeteit helyesen keressük zsoldosvezéri tevékenységében; másfelől igazolják, hogy — ami fontos a továbbiak szempontjából —

³⁰ Bonfini III/4. Chalkokondylnak egy másutt meg nem erősített adata szerint Hunyadi már előbb, a szerb fejedelmet is „mercede conductus” szolgált, v. ö. Fejér: Genus 16. Ifjúsága egyéb eseményeire itt nem térhetünk ki; ezekre még leginkább olv. Oszvald A.: Hunyadi ifjúsága. Tört. Szemle, 1916.

³¹ A mondtakra ld. főleg F. Banfi: Hunyadi János itáliai tartózkodása. Erdélyi Múzeum, 1934., ill. Filippo Scolari és Hunyadi János. Hadtört. Közl., 1930. A milanoi tartózkodást és az innen eredő kapcsolatot Viscontival, Sforzával más források is megerősítik. Ami Scolariót illeti, a firenzei hagyománynál erősebb bizonyítéknak tartjuk, hogy a Hunyadiak első magyarországi birtokát, Hunyadvárát ünnepélyes formában adományozó királyi oklevél relatora ő v. o.: Ozorai Pipo temesi ispán. (Dl. 37.592.)

³² Dl. 12.574. — Az oklevél relatora Leonardo Noffry de Baymocz: egyike a Zsigmond udvarában nyüzsgő külföldi tőkéseknek, családja a firenzei Bardo-házzal állt összeköttetésben.

³³ A két záloglevél Komjátiáról: Dl. 12.707. és 13.088. (Hurmuzaki: Documente 1/2. 597—598., 627—628.) Relatoraik Marczali Imre és Ország Mihály ismert birtok-szerzők, utóbbi jórészt zálogügyletek révén emelkedett fel a középnemességből a nagybirtokosok közé. V. László oklevele, Fejér: Genus 180—194. (Az oklevél kifejezése: „Csehország romjainak helyreállításakor” csak az 1436 augusztusi prágai útra vonatkozhat.)

járt Csehországban s így személyes tapasztalatból ismerhette (noha már Lipan utáni hanyatlásában) a huszita hadviselést s a cseh zsoldosok nagy harci értékét. Mert, ha hihető is, hogy hadvezéri és seregszervező tevékenységének egyes elemei olaszországi útjának tapasztalataira nyúlnak vissza, teljes határozottsággal állítható, hogy más, fontosabb elemek — így a cseh zsoldosok különös megbecsülése, kísérletezés a huszita hadviselés legsajátabb formájával, a mozgó szekérsorral stb. — közvetlen cseh, pontosabban huszita hatásra utalnak, aminek gyökerei bizonyára a csehországi út személyes élményeire vezethetők vissza.

Zsoldosvezérként került Hunyadi később, talán csak Albert idején, a török támadások erősödésekor az aldunai frontra. Öccsével együtt Szörény, Görény, Orsova, Miháld várak védelmét vállalta, kezdetben mintegy száz páncélos kiállítására kötelezven magát; seregének háromhavi, 2757 forintot kitevő zsoldja fejében kapott 1439 májusában bodrogmegyei birtokokat.³⁴ Feladatának megfelelt: V. László idézett oklevele kiemeli, hogy a török támadásokon fivérével együtt „kiváló tetteket” hajtott végre s több kisebb győzelmet aratott. Valószínűleg ezért kapta — jellemzően: röviddel Albert dekrétuma után, mely szerint jövő évben *zsoldosokkal* indítanak hadat a török ellen — első országos tisztségét, a szörényi bánságot.³⁵ Most már 200 lovast tartott „a mezőben” a várak védelmén kívül: ezek háromhavi zsoldjára kapott a királytól 2000 forintot s a fennmaradó 4000 fejében nagy zálogbirtokot (Ikös kerületet Temes megyében Morzsina mezővárossal). Betört a viddini szandzsákba s megtisztította az utakat a török zsákmányolótól; ezekért az érdemeiért kapta Ulászlótól 1440 nyarán Solymos, Berekcső, Nyavalyás, Burján hunyadmegyei és Bosar temesi birtokokat.³⁶ További — részben az Ulászló megválasztását követő belharcokban, részben a török fronton aratott — győzelmek eredménye (újabb birtokok mellett) az erdélyi vajdai, temesi ispáni s nándorfehérvári főkapitányi megbízatás — ez a három, külön is fontos országos tisztség, mely így együtt viselőjét az ország leghatalmasabb zászlósává tette s az óriási birtokokkal, bányákkal és aranymosókkal együtt Hunyadi későbbi politikai tevékenységének legfőbb anyagi bázisait biztosította. Az országos tisztségeket nemzedékekre kisajátító, azokat már mintegy családi hitbizománynak tekintő bárófamiliák, melyekkel később országos politikájában, így t. k. éppen az országos haderő szervezésének, a dispositio-k rendszerének kérdésében is szembefordult, már most, hirtelen felemelkedése, birtokszerzései s tisztségei miatt gyűlölték; rágalmakat szórtak rá s minden bizonnyal elgáncsolták volna, ha merik s tudják vállalni azt, amit Hunyadi vállalt és végrehajtott: a török megállításának, visszaszorításának roppant feladatát.

Hunyadi felemelkedésének alapja tehát a katonai siker, melyet mint zsoldosvezér, a fenyegetett déli fronton, éppen a legváltáságosabb időben ért el. S amint ekkor, a tisztségeit irigylő bárók gáncaival szemben, úgy később is, amikor a vizsály országos politikájának a központi hatalom megszilárdítására, a bárók hatalmának korlátozására irányuló tendenciái miatt élesedett ki, azok bosszúszomjas ligáival s fenyegetéseivel szemben elsősorban az védte meg, hogy a török kérdést másképpen, mint rajta keresztül, nem tudták megoldani. Ezt a kor politikai eseményeinek elbírálásánál állandóan szem előtt

³⁴ Hurmuzak: Documente I/2. 648. — Röviddel utóbb a királyné Kecskemétet zálogolja el 2500 aranyért, az említett „török torkában fekvő” várak védelmére, uo. 651—652.

³⁵ V. ö. A magyar nemzet története (szerk. Szilágyi S.) III. 622—623., nagyjából helyesen, de téves napi dátumokkal. A szept. 17-i dekrétumban még nem bántként, tíz nappal később, az Ikös kerületről szóló záloglevélben viszont már így szerepel.

³⁶ Hurmuzaki: Documente I/2. 657—658., ill. 664—665. (Teleki: Hunyadiak kora, X. 89.)

kell tartanunk; az erőviszonyok hirtelen eltolódásait a török háborúk éles fordulatainak — Várnának, Rigómezőnek — időpontjában máskülönben nem is lehet megérteni.

Forrásaink nem szólnak arról, kik voltak, honnan jöttek Hunyadi zsoldosai a kezdeti időkben. Később, nagy hadjáratain, amikor évről-évre tekintélyes létszámú zsoldostömegeket mozgatott, úgy látjuk, ezeket a legkülönbözőbb országokból, zömmel mégis csehek közül toborozta. 1443-ban a „hosszú“ hadjáraton a sereg tekintélyes része cseh zsoldosokból állt. Júniusi hír szerint a király már csak „Chapcho“ cseh gyalogjaira várt, akikre Hunyadi a szekértáborat akarta bízni; augusztusi értesülés szerint Hunyadinak „cseh módra felszerelt“ hadiszekerei voltak. Cseh zsoldosok harcoltak a királyi dandárban is: egyikük naplószerű feljegyzései a hadjárat tanulságos forrásai. Végül a hadjáraton résztvett keresztes-zsoldosok többsége is cseh volt, mint ezt a következő évi országgyűlésen Tallóci Franko meglehetősen éles beszédben hangsúlyozta az „eretnekek“ meghívása, a velük való tárgyalások ellen tiltakozó pápai legátussal szemben.³⁷ Ezen a hadjáraton egyébként lengyel és román (moldvai) zsoldosok mellett Brankovics kíséretében nagyszámú délszláv, továbbá a király és Hunyadi seregében igen sok lengyel és „más nemzetbeli“ önkéntes — köztük, mint látni fogjuk, magyar jobbágyfelkelők — vettek részt.³⁸ Rigómezőre szintén „cseh mintára“ alkalmazott szekértáborral, „sok teuton és cseh zsoldos“ kíséretében vonult fel Hunyadi, de jelentős számban voltak mellette lengyel zsoldosok is, továbbá (talán nem az ő zsoldjában, hanem a havaselvek segédcsapataként) románok.³⁹ 1450-ben, amikor Hunyadi a törökkel cimboráló Brankovics ellen készült, ez magyar familiárisának, Kállai Lőkös Jánosnak pontos híradásából úgy értesült, hogy „hadinépe csehekből, lengyelekből és más nemzetbeliekből“ állt.⁴⁰ A mondtak, úgy véljük, kielégítően megvilágítják Hunyadi zsoldoshadainak nemzetközi összetételét s a huszita területről származó, zömmel cseh, részben lengyel elemek túlsúlyát. Ez különben később is jellemző a Hunyadiak zsoldosaira, nemcsak Mátyás ú. n. fekete seregére, hanem például arra a haderőre is, mellyel Szilágyi Mihály bosszulta meg Hunyadi László meggyilkolását az udvariakon.⁴¹ Mindezzel nem akarjuk azt állítani, hogy hazai elemek egyáltalán ne lettek volna a zsoldosok közt, hiszen, ha szórványosan is, adatok vannak az ellenkezőjére; azt azonban a források egyértelmű tanúsága alapján leszögezhetjük, hogy a zsoldoshaderő zöme ekkor is, mint később, külföldiekből, s főleg csehekből állt. A kötelékben elszegődő külföldiek vezetőiket is

³⁷ „Egy nemzetből sem jött oly sok keresztes, mint a csekély számú csehek közül...“ Callimachus nyomán (Schwandtner: *Scriptores II.* 1765. 161. s. k.) Teleki: *Hunyadiak kora I.* 372. — A többi adatokat ld. Chmel: *Materialien zur österreichischen Geschichte I.* 113., *Fortes Rerum Austriacarum II/62.* 71. s. k., Huber: *Die Kriege zwischen Ungarn und die Türken 1440—1444.* Archiv für österreichische Geschichte 1886. 178.

³⁸ V. ö. a *Hadtört. Közl.* 1919/21. 32. s. k., ill. Teleki: *Hunyadiak kora I.* 323. s. k. összeállított forrásanyagot.

³⁹ A főbb forrásokat Pray, Katona, Fejér nyomán ld. Teleki: *Hunyadiak kora II.* 78—100., jz. Nacionalizmusa azonban saját adataival fordítja szembe, pl. 97., jz.: „...nem kívánjuk állítani, hogy a zsoldosok közt nem lehetnek németek és csehek is; de a többség magyarból állott... s így honfísiság elleni véteknek tartanók... hazánkfiait egy halállal kivívott borostyántól megfosztani“. A források — kivéve az udvarban élő, nagyuraknak hízalgő humanistákat — a cseh-német-lengyel zsoldoselemet emelik ki. A török Nesri nyilván a sereg összetételére utal, amikor azt mondja, hogy Hunyadi mellett voltak a cseh, lengyel, oláh és székely „bánok“; a Névtelen szerint a magyarok „németek, csehek, latinok, oláhok“ szövetségében harcoltak. Thúry: *Török történetírók I.* 62., ill. 23.

⁴⁰ Dl. 55.456. (Régi jelzete: Kállay, saec. XV. App. R III. n. 72.)

magukkal hozták, mint az 1443-i gyalogok „Chapcho“-t; így a tisztikar zömének összetétele alkalmasint megegyezett a legénységével, bár valószínű, hogy a toborzásban résztvettek Hunyadi familiárisai is.

Hunyadinak, mint minden korabeli nagybirtokosnak, megvolt a maga familiája, hűbéreshada, melynek tagjai egyéb szolgálatok mellett szükség esetén fegyveresen is támogatták; s míg a legtöbb báró a belharcokban, hatalmaskodásokban fecsérelte el familiájának hadierejét, Hunyadi azt is a honvédelem szolgálatába állította. Familiája együtt nőtt birtokaival s funkcióival. Kezdetben jórészt hunyadvidéki kenéz-kondíciókból s erdélyi kismemesekből állt, sőt találunk benne tordai polgárt is; utóbb kiterjedt a Tiszavidék, Dél- és Kelet-Magyarország néhány jómódú középnemesi családjára is, végül már csaknem az egész ország területére. A familiárisok, kivált az első időbeliek hadi érdemeit jutalmazó oklevelek nem üres frázisokat, hanem pontos felsorolást tartalmazva bizonyítják, hogy Hunyadi ezt az erőt is bekapcsolta a hadműveletekbe, sőt a haderő szervezésébe is. Ami arra vall, hogy a haderő új elemei, a zsoldoseregek mellett, melyeket minden erővel iparkodott fejleszteni, s melyekre hadjáratain a döntő súly esett, nem nélkülözhetette még teljesen (amint utóbb, uralkodása második szakában fia, Mátyás már nélkülözhetette) a seregszervezet régiebb, familiáris-viszonyon alapuló elemeit sem.⁴²

Familiáris- és zsoldosviszonyt éppen ebben a korban nem mindig könnyű megkülönböztetni: a forrásokban gyakran összemosódnak. „A XV. század Magyarországon átmeneti korszak volt a természeti gazdálkodás és az áru-termelés-pénzgazdaság korszakai között. Ezért a feudális hadszervezet erősen átítatták a zsoldosrendszer elemei, amely történetileg a pénzgazdasággal együtt fejlődik.“⁴³ A fejlődő új, a zsoldosviszony gyakran a régiek, a familiaritásnak hagyományos formái és elnevezései mögött bújk meg; ugyanakkor a familiárisok díjazásában a pénz egyre nagyobb szerephez jut a korábban túlnyomó természetbeni juttatásokkal szemben. Innen a forrásokban tapasztalható, bizonyosfokú összemosódás.⁴⁴ Azonban a két forma gyökerében, lényegében különbözik; szétválasztásukat lehetővé teszi, ha társadalmi-gazdasági alapjukat s jellemző vonásaikat pontosan meghatározzuk. A familiaritás a hűbéri lánc magyarországi formája, lényegét alapvetően a természeti gazdálkodás viszonyai határozzák meg. A személyes kapcsolat hűbéri módja,

⁴² Dl. 29.792: Hunyadi iktatóparancsa familiárisai, Pogan Miklós és Zyndi Imre tordai polgárok részére, kik több hadjáratában vettek részt. — Kondíciós kenézből éppen familiáris-tiszti működésük révén emelkednek egyre magasabbra a Kendefiek, Kenderesiek, Csolnakosiak, stb. ld. pl. A Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társ. Évkönyve IV. 90., Fejér: Codex Diplomaticus XI, 506. — Erdélyi kismemesekre ld. pl. Teleki: Hunyadiak kora X. 139., Zichy-okmánytár IX. 67. — Tiszaháti emelkedő középnemesek a Bajomiak, Károlyi-oklevéltár II. 918–919. — A familia problémáinak taglalásába itt nem bocsátkozhattunk; tágulására érdekes Dóczi Mihály esete ki a Tallóciak familiárisa volt s főként a várak fenntartására szánt kamarahaszna-jövedelmek behajtásával foglalkozott; mikor Hunyadi átveszi a belgrádi főkapitányságot, Dóczi az ő familiárisa lesz. (Teleki: Hunyadiak kora X. 87., 124.)

⁴³ Molnár i. m. 278.

⁴⁴ Familiaritás és zsoldosviszony egymásbafonódásának néhány példája: Hunyadi László Nezsider küldi apja familiárisát, Kothviz-ot hat lovassal; pár nappal később Iózsónak írja, hogy ezek zsoldját a városnak kell kifizetnie (Teleki: Hunyadiak kora II. 278., jz.); Hédervári László egri püspök utasítja a beregi papokat, fizetessenek a tizedekből Várdai Miklósnak „pro sustentatione mensae suae ad quatuor lanceas“ (Zichy-okmánytár IX. 360.); Ethre István megállapodik a pécsi püspökkel, hogy tíz lovassal szolgálja s ennek fejében kap évi 150 forintot, továbbá bort, ruhát, ill. posztót magának és embereinek (Dl. 44.630.); Szabolcs vármegye közgyűlésén panaszt tesznek Sempsei Frank ellen életveszélyes fenyegetés címén, mire az kijelenti, hogy sok cseh, lengyel és magyar „familiárisa“ lévén, nem felelhet, ha azok részéről a panaszost netán valami veszedelem éri. (Zichy-okmánytár IX. 232.)

mely a „kölcsonös hűség“ szabványos formulájában jut rendszerint kifejezésre, tartalmát tekintve annyit jelent, hogy a servitor a kapcsolat tartamára minden téren azonosítja magát a dominus érdekeivel s elvállalja, hogy azokat a legkülönbözőbb megbízatásokban — így *többek közt fegyveresen is* — híven képviseli. Ezzel szemben a dominus köteles őt megvédelmezni és ellátásáról gondoskodni; az utóbbi történhetik, mint az állandó kíséretéknél szokás, ruha-élelem s esetleg némi pénz juttatása formájában, vagy birtokadomány, birtokhaszonélvezet átengedése alakjában. Itt tehát a jellemző az, hogy a szolgálatvállaló díjazását túlnyomórészt természetben kapja s ennek fejében különféle megbízatásokat teljesít, nem csupán egy meghatározott, például katonai munkakörben. Ezzel szemben a zsoldos járandóságának zömét pénzben vagy pénzürtékben kapja s ezért kifejezetten és kizárólag katonai szolgálatot vállal. Hangsúlyoznunk kell a zsoldosviszonynak ezt az utóbbi jellegzetességét is, minthogy a hivatásos, csak hadviseléssel foglalkozó katonaelemek kikülönülése és elválása a társadalom egyéb elemeitől történetileg éppen a zsoldosság elterjedésével, annak alakjában megy végbe.

Tárgyunkra ebből az tartozik, hogy nem tekinthetjük zsoldosnak az olyan nemeset, aki a király aulájában, vagy hűbérura kíséretében „stipendium“ fejében vesz részt egy, vagy akár több hadjáraton; sem az olyan familiárist, aki „sallarium“ -át részben ugyan már pénzben kapja, de azért nem csak katonai, hanem különböző területekre kiterjedő szolgálattal tartozik. Vannak ugyanis adatok, melyek első pillantásra azt mutatják, mintha nemesek is vállaltak volna zsoldosszolgálatot. Közlebbi vizsgálatra azonban kiderül, hogy ezt a régi seregszervezet kötelékében s többnyire a familiaritás formái közt tették. S ha szenioraik nem szálltak hadba, ezt oknak tekintették arra, hogy vállalt kötelezettségüknek se tegyenek eleget. Tanulságos ebben az összefüggésben Tagliacozzo János leírása az 1456-i toborzásról: e szerint „a nemesek és kliensek közül is többen felvették a keresztet, de a táborban egy sem jelent meg, mert a magyar nemeseknek az a szokásuk, hogy uraik alatt vonulnak katonáskodni“ s az urak elmaradtak, a megyék nemkülönben.⁴⁵ Ebből az következik, hogy a nemességnek nem lehetett számottevő része a zsoldoshaderő hazai összetevőjének kialakításában sem.

A mondottakból kitűnik, hogy Hunyadi a zsoldoshaderőt Zsigmondtól eltérően nem a régi seregszervezet keretében, hanem azon kívül s attól lehetőleg függetlenül fejlesztette. Kormányzó és főkapitány korában ezt iparkodott tenni országos méretekben is. Törekvése a forrásokból világosan kiolvasható, ha figyelembe vesszük a közvetett utalásokat, az ellentétes törekvésekről szóló adatokat is. Hunyadi az országos haderőben sem óhajtott egészen lemondani a seregszervezet régi elemeiről, azok aktív közreműködéséről a török elleni harcban. Ezért országtanácsban és országgyűléseken egyaránt követelte, hogy a bandériumok s a megyei nemesfelkelők is vegyék ki részüket a háború véráldozatából. Ezt a törekvését, mint még látni fogjuk, nem sok siker kísérte. Viszont ugyanakkor a haderő új, zsoldos elemeinek fejlesztésére irányuló törekvése sikerrel járt; nemcsak hadjáraitain foglalkoztatott egyre több zsoldost, hanem igyekezett kiépíteni a királyi mozgó haderő magvát. A királyi dandárt „illő fizetiséggel fejlesztve“, mellette háborús feszültség idején — s melyik évben nem volt ilyen? — „peregrina auxilia“: mozgó segédszerepeket tartott fegyverben.⁴⁶ Emellett állandóan növelte „saját“

⁴⁵ Katona: Historia critica XIII. 1078—1079. V. ö. pl. Bolgár László esetével, aki 1443-ban elhatározta, hogy „a vajda“ zsoldjába áll, de kiköti hogy Bánfi István mellé osszák, ha az is hadbaszáll. (Teleki-oklevéltár II. 11.)

⁴⁶ „Premiur, re vera, magnis oneribus regni, nam ultra regalem curiam, quam opportunis salariis promovemus, oportuit etiam, hoc tempore, peregrina alere auxilia pro defensione regni“ — írja 1450 nyarán, a Giskrával és Brankovicssal, egyidejűen két fronton, kiéleződött harcok idején, Epistolae Johannis de Zredna, Schwandner: Scriptores II. (Bécs, 1746, ivrét) 86.

haderejét, mely ezekben az időkben, király nem lévén, a központi hatalom fegyveres erejének számított. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az országos haderő új elemeit igyekezett kivonni a bárók ellenőrzése, befolyása alól. Egyrészt úgy, hogy a toborzást központosította s a diszpozíciókat megszüntette (erre utal Alfonz nápolyi király fentebb idézett egyezséglevelének az a része, mely nyilván a bárók érdekében és Hunyadival szemben köti ki, hogy a török hadjáratra szánt zsoldösszeget nem fogja közvetlenül felhasználni, hanem kiosztja a nagyurak közt); másrészt úgy, hogy a bárók túlsúlyát a haderő régi szervezetén belül is csökkenteni igyekezett: a királyi dandárt a többi bandériumok rovására gyarapította (ez olvasható ki például az 1454-i törvény. 2. pontjából, mely ismét csak a bárók érdekében és Hunyadival szemben hangsúlyozza: ellenőrizni kell, hogy azok, akik „honore baronatum” állítanak bandériumokat, megkapják-e zsoldpénzüket a királyi jövedelmekből).⁴⁷ Ha feltevésünk helyes, akkor ez nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy már Hunyadi törekedett arra, amit később fia valósított meg: alapjában gyengíteni a banderális hadrendszert, megvonva a tisztségviselőktől a bandériumaik fenntartására szánt kincstári jövedelmet, hogy azt is a központi haderő fejlesztésére lehessen fordítani.⁴⁸ Forrásaink nem adnak pontos útbaigazítást arra nézve, mennyiben vezettek eredményre Hunyadinak ezek a törekvései. De fel kell tennünk, hogy legalább tekintélyes részben sikerrel jártak. Egyrészt, mert máskülönben a báróknak nem lett volna szükségük olyanféle kikötésekre Hunyadival szemben, mint aminőket idéztünk: másrészt, mert növekvő ellenállásuk, rágalomhadjárataik gyilkossági terveik világosan mutatják, hogy immár nemcsak gyűlöltek, hanem befolyásuk, hatalmi túlsúlyuk végzetes veszedelmét látták benne. Azt terjesztették róla, hogy az országot teljesen kisajátítja, hogy magának akarja azt megtartani; s „vádjaik” közt nem utolsó helyen állt az, hogy a haderő teljes egészében tőle függ.⁴⁹ A bárók, kivált az udvarpártiak effajta vádaskodásai Hunyadi tevékenységének egyik legpozitívabb oldalát s legjelentősebb eredményét világítják meg: azt, hogy a haderő új elemeit országos viszonylatban is kifejlesztve, azokat jórészt sikerült kivonnia a bárók befolyása alól, sőt egyidejűen már arra is törekedett, hogy a nagyurak hatalmi egyensúlyát a haderő régi szervezetén belül is megszüntesse.

Ahhoz, hogy kellőszámú zsoldost fogadhasson, sok pénzre volt szüksége. Kérdés, honnan vette ezt? Tudjuk, állandó levelezést folytatott Velencével, a császárral, a pápával s más hatalmasságokkal a török elleni összefogás, közös támadó hadjárat indítása ügyében; sürgette a sokszor megígért segítséget akár katoná, akár pénz formájában. De nagy tévedés volna azt hinni, hogy ezek az akciói eredménnyel jártak. Velence és a többi olasz városok török politikáját levantei kereskedelmük érdekei szabták meg, s ezeket többnyire harc nélkül is biztosítani tudták; ilyenkor hallani sem akartak a háborúról, viszont megesett, hogy „fegyverrel, hadiszerrel, eleséggel, lovakkal, vassal” a törököt segítették, sőt jó pénzért soraiban harcoltak.⁵⁰ A nyugati

⁴⁷ Közfelfogás szerint az 1454-i törvény Konstantinápoly elestének hatására jött létre s Hunyadi helyzetének erősödését jelentette. Ez igaz. De ugyanakkor volt egy másik, igen erős tendencia Hunyadi hatalmának korlátozására, eredményes működésének meggátolására, elsősorban az udvari párt részéről. Ez kiolvasható a törvény szövegéből is, kivált ha figyelembe vesszük a királyi utasításokat és az udvariak rágalmaikat (ld. pl. Teleki: Hunyadiak kora II. 254., 283., 325. stb., aki azonban a királyi utasítások igazi értelmét nem veszi észre).

⁴⁸ Mátyás ilyen intézkedéscire v. ö. Mályusz: A magyar állam a középkor végén. Magyar Művelődéstörténet (szerk. Domanóvszky S.) II. 62.

⁴⁹ Bonfini III/8., Aeneas Silvius: Hist. Bohem. LXIV., Teleki: Hunyadiak kora II. 368–369.

⁵⁰ V. ö. pl. Teleki: Hunyadiak kora I. 451. (A pápa kiátkozó levele ilyenek ellen Raynald: Annales ecclesiastici XVIII. 294.)

udvaroktól „szavakon kívül semmit sem hoztak”.⁵¹ A német rendek 1443/44-ben leplezetlenül azzal fenyegetőztek, vigyázzon az ország, nehogy két tűz közé kerüljön. Később birodalmi gyűléseken sokat fogadkoztak ugyan felkelésről, pénzbeli segítségről, de mindebből semmi sem valósult meg.⁵² E tényeket az irodalom többé-kevésbé egyvetértően közli. Annál nagyobbak az eltérések a pápai segélyek kérdésében. Klerikális szemléletű történetírók, kivált Fraknoi óta úgy állítják be, mintha a pápák, egyedül Európa hatalmasai közül, önzetlenül és hathatósan siettek volna veszélyben forgó hazánk segítségére. Az adatok mást mondanak; tekintsük meg közelebbről a kérdést.

Egyházi és világi írók már a szeldsuk idők óta ismételtelen ajánlották az egyháznak, indítson újabb kereszteshadat a „pogány” ellen. Eredmény nélkül, mert azt a néhány rajtaütés-szerű vállalkozást, melyről a XV. század előtt hallunk, olasz városok pénzelték, mikor kereskedelmi érdekeik úgy kívánták. A pápaság Nikápoly idején, s aktívan még később kapcsolódik be a török elleni háború s az ezt előkészítő nemzetközi összefogás szervezésébe. Ugyanakkor, amikor a keleti és nyugati egyház egyesítésének elfelejtett ügyét is hirtelen előveszi. Az ok nyilvánvaló: a zsinati mozgalom s a kettős pápaválasztás következtében szervezeti formáiban, az eretnekmozgalmak következtében pedig alapjaiban megrendült pápaság minden eszközt megragadott hitele, tekintélye helyreállítására. Ilyen eszköz volt az egyházunió, ilyen a török háború ügyének felkarolása. Mindkét kérdés komoly formában való felvetése akkor vált halaszthatatlanná, amikor megoldásukat a bázeli zsinat is napirendjére tűzte. A pápai politika ekkor válik aktívvá. Kezdeté: bünbocsánat hirdetése azok számára, kik a török elleni harcban résztvesznek vagy azt anyagilag támogatják.⁵³ Következő lépése: követküldés, így a negyvenes években Cesarini útja Magyarországon, melynek IV. Jenő pápa egy körlevele Ulászló balkáni sikereit tulajdonította.⁵⁴ A legátus valóban toborzott zsoldosokat s ezeket a pápai segélypénzből fizette, mint Tallóci Franko fentebb említett országgyűlési beszédéből tudjuk; számukat nem ismerjük, de az nem lehetett valami nagy a haderő egészéhez képest: forrásaink azt mondják, többen voltak az önkéntesek — „óriási tömeg, kik otthonukat nem zsoldért, hanem a kereszténység védelméért hagyták el” —, akik azonban szintén keresztes jellel vonultak hadba.⁵⁵ Az egyidejűnek szánt pápai flotta-felvonulás csődöt mondott.

IV. Jenőnek ez az akciója, kapcsolatban a következő évi, lényegében szintén eredménytelen flotta-műveletekkel az aktív pápai segélypolitika csúcsát jelzi, minthogy többé ilyenre sem került sor. Várna után Hunyadi többször kénytelen a pápát — ki a béke felbontását szorgalmazta volt — kötelességére figyelmeztetni, a várt segítséget azonban így sem kapta meg.⁵⁶ Az új pápa, V. Miklós a segítséget sürgető Hunyadinak hercegi címet küldött, amit ez soha életében nem használt: „Ha igazán meg akar tisztelni — írta válaszában — tegyen képessé, hogy végrehajtsam azt, amire reményt keltett ben-

⁵¹ Az egykorú, jólértesült Ivanics írja az 1445-i burgundi követjárással kapcsolatban, *Epistolae Johannis de Zredna* 21—22.

⁵² A magyar nemzet története (szerk. Szilágyi S.) IV. 42., 142. s. k., stb. Ugyanek ezek a rendek háromszor állítottak ki kereszteshadat a husziták ellen; igaz, mindannyiszor csúfos vereséget szenvedtek.

⁵³ Ilyen bünbocsánatot hirdettek Magyarországon már 1432 júniusában és decemberében: *DL* 43.919., ill. 43.930.

⁵⁴ *Történelmi Tár* 1901. 162—163.

⁵⁵ Callimachus, Schwandtner: *Scriptores II.* (1765) 142. Bonfini III/5. szintén az önkéntesek nagy számát emeli ki. Fraknoi mégis a pápai segélypénzen toborzott zsoldosok nagy számáról beszél, forrásutalás nélkül. (Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel II. A konstanzi zsinattól a mohácsi vészig, Budapest, 1902. 53.; a flotta csődjéről uo. 51. s. k.)

⁵⁶ Fraknoi i. m. 65—67.

nem“ (t. i. a török kiűzését). Követe azonban, az egykorú s jólértesült Ivanics szerint üres ígéretekkel tért haza: „*sok szép szót hozott és némi ígéretet is a török elleni segítségéről*“.⁵⁷ Hunyadi újabb sürgetésére a pápa halasztást javasolt; „én inkább vasban s fegyverben halok, semmint tovább nézzem népem baját“ — válaszolta ő.⁵⁸ Rigómező után Hunyadi ismét hadjáratra készült; a pápa az otthoni egyetértést ajánlotta figyelmébe. „Örömmel engedünk egyetértést sürgető szavainak — írta Hunyadi erre — de nem tudjuk mire vélni, hogy egyúttal otthonülésre, a fegyverkezés abbahagyására biztat. Valóban különös, hogy éppen a kereszténység atyja javasol puszta védekezést a hitetlenek ellen s amellett minden segítséget megtagad...“⁵⁹

A pápai politika újabb fordulatának főoka, mint már Teleki utalt rá,⁶⁰ az volt, hogy a bázei zsinat időközben Lausanne-ba szorulva, felbomlott, V. Felix ellenpápa pedig 1448 áprilisában leköszönt. Többé sem az egyház-unió, sem a török háború kérdése nem volt olyan égető, mint előbb; V. Miklós lényegében el is ejtette mind a kettőt. Segítsége abban merült ki, hogy a jubileum évében Hunyadi kérésére megengedte: akik a török háború céljára adakoznak, részesüljenek ugyanolyan egyházi kedvezményekben, mint a római zarándokok. De a kéréssel ellentétben csak az előkelők részére engedte meg ezt. Hunyadi ekkor újból kérte, terjessze ki az engedélyt „minden nemre és néposztályra, egyszóval mindazokra, akiknek hazájuk közös“; azonban a pápa új bullájában olyan magasra szabta a búcsú összegét (a római út felekköltsége), hogy ezzel gyakorlatban elzárta az adakozás útját a szegényebbek előtt. Nem is gyűlt be a várt pénz, minthogy a vagyonos osztályok az áldozathozatalnak ettől az enyhe formájától is vonakodtak „közös“ hazájukért.⁶¹ III. Callixtus (Borgia Alfonz) alatt sem változott lényegesen a helyzet; megesküdött ugyan, hogy minden erejét a török ellen fordítja, „de tettei nemsokára bizonyosságot nyújtottak arról, hogy ezen ügynél sokkal inkább szívén fekszik rokonai gazdagítása“.⁶²

Lényegében tehát: a török háború ürügy volt csak, eszköz a pápaság megrendült helyzetének megszilárdítására; az eretnekmozgalmak elfojtása, a zsinati mozgalom elpetyhüdése után aktualitását veszítette s a hatvanas években, a mantovai kongresszus nyilvánvaló kudarca után le is került a napi-rendről. Hunyadi korában sem jelentett komoly támogatást a pápai segélypolitika, semmiesetre sem olyat, hogy a hadjáratokat, a haderő reformját arra lehetett volna alapozni. Hunyadi a zsoldostoborzás pénzügyi fedezetét a veszélyeztetett országokból, kivált Szerbiából kapott pénzbeli támogatást leszámítva, elsősorban hazai pénzforrásokból: saját jövedelmei mellett a királyi jövedelmeknek kezei közt levő részéből biztosította.

A végvárak fenntartására s az ottani katonság fizetésére Hunyadi korában is főként a szegedi sókamara jövedelme s a közeli megyék lucrum-a szolgált. Az országos haderő növelésére messzemenően igénybevétték a só és a lucrum mellett a többi királyi bevételeket is, így a városok cenzusát és „ajándék“-ait⁶³, a pénzverés és pénzbeváltás hasznát s a nemesfémek kötelező

⁵⁷ „Reportaverat multa pulchra verba et quandam etiam promissionem de subsidio contra Turcos“, Epistolae Johannis de Zredna 50.; Hunyadi levele vo. és Fejér: Genus 109—111., v. ö. Fraknoi i. m. 69.

⁵⁸ Fejér: Genus 116—119.

⁵⁹ Epistolae Johannis de Zredna 63., v. ö. Teleki: Hunyadiak kora II. 118.

⁶⁰ Hunyadiak kora II. 116.

⁶¹ Epistolae Johannis de Zredna 81—82., v. ö. Fraknoi i. m. 73—74.

⁶² Engel nyomán Teleki: Hunyadiak kora II. 367. — A Konstantinápoly elfoglalását követő tervekre és huzavonákra ld. pl. Fraknoi i. m. 93—96.

⁶³ Teleki: Hunyadiak kora I. 335., 2. jz.: Hunyadi 1443 elején 50 márka ezüst előleget vesz fel Brassó cenzusából zsoldosok fogadására. Gelcich: Ragusa 465—466.: Ragusa 1447 tavaszán 2000 aranyat ajánl — Hunyadi felszólítására — a nyárra tervezett hadjárat céljaira, fizetendő a Dunavona! átlépésekor.

beváltásából származó jövedelmeket.⁶⁴ A bányáknak, így Brankovics gazdag Novobrdó-környéki ezüstlelőinek hozama igen fontos pénzforrást jelentett; kitetszik ez az országtanács 1455. júl. 21-i leveléből, melyben az utóbbiak elfoglalásáról szólva azt mondják, a török ezzel „tartós védelmünk főidegét” vágta el⁶⁵ — amiből egyúttal arra is következtethetünk, mekkora jelentőségük lehetett a Hunyadi kezén lévő hunyadvidéki aranyosoknak s az utóbb szintén birtokába került nagybányái telepnek a haderő fejlesztésében. Hunyadi az országos jövedelmekhez a magáéból is hozzátett: az 1443-i hadjáratra 32.000, a következő évre 63.000 aranyat költött „a sajátjából, a más-honnan kapott pénzeket nem számítva”.⁶⁶ 1454-ben Szeben adójából elengedett negyven márká ezüstöt a leromlott városfalak helyreállítására s az adószedőknek külön kötelezvényt adott, hogy a hiányt a magáéból fogja megtéríteni, ha a király nem fogadná el számadásukat.⁶⁷ Nagyobb hadjáratok éveiben mindezek mellett szükség volt a rendkívüli hadiadóra is, amit Zsigmond idejében még ritkán, Alberttól kezdve azonban többé-kevésbé rendszeresen vetettek ki. Itt azonban nagy nehézségekkel kellett megküzdeni; nem mintha a rendek különösebben vonakodtak volna az adó kivetésétől, hanem mert a főurak az ebből befolyó pénzeket — mentesség és egyéb kibúvók alapján, vagy egyszerűen hatalmi szóval — maguknak akarták kisajátítani. E tekintetben igen jellemző az a huzavona, mely 1443-ban (tehát Ulászló uralmának megszilárdulása után, a „hosszú” hadjárat évében) tört ki a Cilleiek s az országgyűléstől megbízott szlavóniai adószedők, Töttös László és Berzevici Pohárnok Detre emberei közt. Az országgyűlés *elrendelte* az adót, de a megbízottak mégis jónak látták külön kikérni az idősb Cillei *engedélyét*, hogy birtokain beszedhessék azt. Cillei menlevelet adott az adószedőknek, de kijelentette, hogy az fiának birtokaira nézve nem érvényes; az adószedők érdeklődésére kiderült, hogy a birtokok óriási többsége a fiú tulajdona. Így a küldöttek csak idejüket töltötték, eredményt nem értek el, viszont jelentették küldőiknek, hogy „nagy féklemben vagyunk a Cillei gróf várnagyaitól és szolgáitól”. Tallóci Matko horvát-szlavón bán, a központi hatalom helyi képviselője erre — békétárgyalásokat közvetített Töttös és Cillei közt!⁶⁸ Több ilyen eset lehetett, alkalmasint sikkasztások is: a következő országgyűlésen határozatot kellett hozni a be nem folyt adók ügyének rendezésére.⁶⁹

Hunyadinak, ha végre akarta hajtani feladatát, az ország védelmét, erőiesen kellett fellépnie az effajta visszaélések, hatalmaskodások ellen. Ezt meg is tette, éspedig nemcsak országgyűlési határozatokkal, hanem közigazgatási rendszabályokkal is. 1443-ban például fej- és jószágvesztéssel fenyegette az adószedést gátló urakat,⁷⁰ s hasonló fenyegetéseket később, kormányzó-sága idején is elég gyakran alkalmazott a királyi jövedelmeket csorbító

⁶⁴ 1443-ban országgyűlési határozatot hoznak új pénz veréséről s a réginek kötelező beváltásáról a hadjárat céljaira, s megbízzák Hunyadit mindennek lebonyolításával (Teleki: Hunyadiak kora I. 380. s. k., Hunyadi idevágó intézkedéseire v. ö. uo. 384–385., jz. és X. 149.); hasonlóan 1447/8-ban. (Fejér: Genus 107., v. ö. Hurmuzaki: Documente XV. 34.)

⁶⁵ „Praecipuum illum durantis nostrae defensionis nervum”, Katona: Historia critica XIII. 1010–1011.

⁶⁶ Fejér: Genus 71–75. (Az aradi káptalan tanúságlevele Brankovics bevallásáról, mellyel a kiadások részbeni megtérítéséül — „bár többet érdeme-ne” — Hunyadi adja Világosvárat.)

⁶⁷ Teleki: Hunyadiak kora X. 431.

⁶⁸ Zichy-okmánytár IX. 55., 57., 58. Ilyen esetek miatt hangsúlyozta a szigorúnak szánt 1454. 9. cikk, hogy a király, királyné, a despota, Cillei és más nagyurak városait, valamint Szlavóniát is össze kell írni.

⁶⁹ 1444. 16., ld. pl. Kovachich J.: Sylloge decretorum I. 74.

⁷⁰ Katona: Historia critica XIII. 246., Teleki: Hunyadiak kora I. 332., 1. jz.

hatalmasokkal (így 1448-ban a só árának kifizetésétől vonakodó Bánfi István-nal)⁷¹ szemben. Az ilyen fenyegetések végrehajtása mindig a tényleges erőviszonyoktól függött, de mindenestre többlet nyomtak a latban, mint a pusztá országgyűlési határozatok. Ügylátszik, Hunyadi — legalább részben, hatalma csúcsán — érvényt is szerzett akaratának. Innen a bárók ismételt vádjai, hogy a jövedelmeket magának sajátítja ki (vagyis nem engedi, hogy elrabolják), meg hogy az „országot“ elnyomja (azaz őket korlátozza). Ezeket a „vádat“, melyek ismét csak Hunyadi működésének egyik igen pozitív, t. i. a bárói visszaélések megszüntetésére s ez úton a kincstár helyzetének megjavítására irányuló oldalát világítják meg, az udvar híreit továbbító Aeneas Silvius pontosan feljegyezte s a következőkben összegezte: „Mint mondják — (t. i. a Hunyadival elégedetlen bárók), — a király távollétében vasvesszővel kormányozta az országot s ebből még a király ottlétekor sem igen engedett“.⁷²

Mindez együtt tette lehetővé nagyszámú zsoldos felfogadását. Azonban Hunyadi nem volt elég erős ahhoz, hogy a bárókat teljesen visszaszorítsa, hatalmaskodásaikat megszüntesse, s még kevésbbé, hogy a már korábban kisajátított királyi jövedelmeket egészükben visszaszerezze. Tudjuk, erre is törekedett, de kevés eredménnyel. Így elég gyakran küzdött pénzhíánnyal, fizetési nehézségekkel. Ilyenkor esett meg, hogy visszatért a Zsigmond idején oly gyakori birtokzálogos kölcsönök módszeréhez, bár ezt a fölötté kétesértékű pénzszerzési utat általában kerülni igyekezett.⁷³ Előfordult, hogy a zsoldal hátralékban maradt. Katonái mégis kitartottak mellette. Tudták, megkapják járandóságukat, sőt annál többet is: győzelmes hadjárait a zsákmányt rendszerint köztük osztotta szét; Bonfini beszéli, hogy a Szehábeddin táborában talált drágaságokból „minden egyes vitéze utódaival együtt meggazdagodott“. Ilyesmire gondolhatott, amikor különböző tárgyalásain hangoztatta, hogy a török kiszorítását célzó nemzetközi hadjárat elindításához elegendő háromhavi zsold, a többi majd kikerül az ellenségtől.⁷⁴ Emberei szereték s bíztak benne: Ranzanus írja, hogy Belgrádnál régi vitézei harcoltak mellette, kik hívására jelentek meg ott.

Nézetünk szerint az eddig mondottak kielégítően bizonyítják, hogy 1. a zsoldos elem Hunyadi hadjárait és seregszervező munkájában kezdettől fogva döntő jelentőségű volt és 2. fővezéri, kormányzó és főkapitányi működése idején azzá lett az országos haderőn belül is. Ezt az állításunkat a zsoldosok fontosságára vonatkozó, részben már idézett, de még tovább bővíthető adatok mellett úgy is alátámaszthatjuk, ha megvizsgáljuk, milyen szerepet jutott Hunyadi háborúiban a haderő régi elemeinek. Már említettük: Hunyadi nem akarta ezeket az elemeket kikapcsolni a hadviselésből; ellenkezőleg, arra törekedett, hogy rászorítsa őket kötelességük teljesítésére. Innen a számos országgyűlési határozat, szigorú intézkedés a távolmaradók ellen. Más kérdés azonban, volt-e mindennek foganatja.

A nemesi felkelést ezekben az években is elég gyakran hívták egybe. A hadbaszállás címén kiindított perhalasztások jelentős számából arra lehetne következtetni, mintha a nemesség, legalább egyes kritikus években

⁷¹ Fejér: Genus 115—116.

⁷² „Absentē rege provinciam ut ajunt virga ferrea gubernavit, nec, dum rex adfuit, minor eo habitus fuit“, Europa I. fej. (Te'eki: Hunyadiak kora II. 449., 1. jz. mentegeti Hunyadit a „vád“ alól s nem ismeri fel annak igazi tartalmát.)

⁷³ 1450-ben a Giskra elleni hadjárat céljára 1000 aranyon elzálogolta Csongrádot, melyet egy korábbi elzálogosításból éppen ő váltott volt vissza (Károlyi-oklevéltár II. 291.); 1454-ben Dancs Péter szőrényi bánnak a szőrényi vár védelmére költött 1500 forintja fejében Temes megyei birtokokat adott (Dl. 44. 721.); 1456-ban 700 forint zsoldtartozás fejében adományozott beszármazott várnagyainak egy ottani birtokrész házákkal, szőlőkkel, malomhelyekkel. (Teleki: Hunyadiak kora X. 491.)

⁷⁴ Ld. pl. Fejér: Genus 216—218.

(így 1445-ben Várna, 1454-ben Konstantinápoly eleste után) valóban fegyverre kelt volna. Annak azonban még ezekben a kivételes időkben sem találjuk megbízható nyomát, hogy a felkelt nemesség ki is vonult és a törökekkel össze is csapott volna. 1454-ben különösen szigorú intézkedésekről hallunk s Hunyadi maga mindent megtett ezek érvényre juttatása érdekében, annyira, hogy még a királytól adott hadmentességeket sem vette figyelembe. Várdai Miklóst például a király februárban (tehát már a „szigorú” határozat után!) egy évre felmentette minden, s különösen a török elleni hadbaszállástól, mivel, úgymond, birtokainak védelmével van elfoglalva; augusztusban mégis Bécsen találjuk, mert, mint panaszolja, a „besztercei gróf” elrendelte, hogy szálljon hadba; viszont harckészségére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy ekkor — pár nappal a kijelölt határidő előtt — még felszerelése sincs: fegyvert is levélben, testvérétől kér.⁷⁵ Ilyenformán történhetett, hogy a szigorúan elhatározott felkelés elmaradt, Hunyadi 1454-ben „saját hadinépével” harcolt a török ellen,⁷⁶ amint a következő évben is „cum nostris gentibus” készült a a töröktől fenyegetett s évi adó fizetésére kényszerített Moldvába.⁷⁷ Elrendelték a felkelést 1456-ban is, amikor a szultán az „ország kulcsát”: Belgrádot fenyegette. De mint Tagliacozzo János s mások leírásából tudjuk, a nemesség teljesen távolmaradt. Jellemzőnek tekinthetjük azt a levélváltást, mely közvetlenül a nagy összecsapás előtt folyt le Hunyadi s az erdélyi szászok közt: Hunyadi június 12-én a már előbb elküldött királyi rendelet értelmében sürgeti, keljenek fel fejenként s indítsák hozzá egész lovas- és gyalogerejüket; tíz nappal később hűtlenség terhe mellett figyelmezteti őket; július 3-án azt írja: követeik maguk látták, már szembenáll az ellenséggel, jöjjenek éjjel-nappal — s a szászok elmaradtak.⁷⁸ De ők legalább követeket küldtek, mentegőztek, a havaselyi határok védelmére hivatkoztak — a megyeiek ennyit sem tettek.

Hunyadi a bandériumoktól sem kapott sokkal több támogatást. Belgrádnál, mikor az ország sorsa forgott kockán, egészen egyedül hagyták. A király a török közeledtének hírére főtanácsosával, Cilleivel együtt megszökött Budáról: „Vadászni ment s azóta sem jött vissza” — írta megdöbbenve a pápai követ.⁷⁹ Az urak, olvassuk Turóczinál, „mintegy nehéz álmokban, semmi fegyveres segítséget sem küldtek a veszendő várnak”. Tagliacozzo János elmondja, hogy az összes zászlósok közül egyedül a közvetlenül is érintett macsói bán, Korogyi János, Hunyadi régi fegyvertársa jelent meg a csataterén. Az ötvenes évek török hadjáratain egy báró sem vett részt. Korábban, hatalmának s tekintélyének csúcsán, a rigómezei csatavesztés előtt Hunyadi ki tudta kényszeríteni néhányuk támogatását s részvételét a hadjáratokban, de a nagyurak zöme, éppen a leghatalmasabbak, akkor is elmaradtak. Ebben a vonatkozásban különösen erős kritikával kell néznünk az udvari krónikások magasztaló szavait, vagy az egyesek hadiérdemeit általánosságban említő okleveleket: ezek az érdekeltek sugalmazására készültek, az ő véleményüket tükrözik, gyakran szöges ellentétben a valósággal. Efféle adatok kritikátlan felhasználásának következtében olvasható az irodalomban, hogy például Rigómezőn „szinte az egész magyar nemesség, vagy legalább annak színe

⁷⁵ Zichy-okmánytár IX. 422—423. ill. 461—462.

⁷⁶ „Personaliter cum gentibus nostris”, Katona: Historia critica XIII. 963—967., v. ö. Fejér: Genus 202., jz.

⁷⁷ Történelmi Tár 1901. 182—183. A moldvai eseményekre ld. M. Costăchescu: Documente moldovenesti inainte de Ștefan cel Mare II. (București 1932) 801., v. ö. Babinger: Cel dintâi bir al Moldovei către sultan. Lăpedatu-Emlékkönyv (București 1936) 29—37.

⁷⁸ Teleki: Hunyadiak kora X. 525., 526., 528.

⁷⁹ Fejér: Genus 222—223., v. ö. Bonfini III/8., Turóczy, Schwandtner I. (1765) 422. s. k.

elveszett”.⁸⁰ Ezzel szemben a valóság az, hogy a csatában csak néhány főúr vett részt, azok is főként Hunyadi párthívei, az ú. n. „katonafőurak” (a főrendek közé katonai szolgálat útján emelkedett, vagy emelkedő családok tagjai), mint Székely János, Korogyi, Tallóci Franko. A legnagyobb birtokú, országos tisztségeket nemzedékek óta szinte kisajátító báró-nemzetségek és a főpapok távolmaradtak. A „hosszú” hadjáraton, melyen a király maga is részt vett, az ő kíséretében találunk néhány főurat; a várnai hadjáratról ezek is elmaradtak (itt a főbbek közül két püspök: az egri és a váradi mellett Tallóci Franko, Tamási Henrik, Báthory István részvételéről tudunk). Már az egykorúak észrevették, hogy a bárók általában kivonják magukat a hadjáratok terhei alól; Nyirkállói Tamás például, Hunyadiról írt verses epitáfiumában egyenesen azzal vádolja őket, hogy „gonosz tetteik által ernyedtté váltak”, csak hasukkal törődnek, „fáznak harcba menni, hogy megvédjék az országot s a népet”. „Sír Temesvár és Erdély, melyet hajdan Hunyadi pajzsa védett”: hogy meghalt, a török szabadon garázdálkodhat.⁸¹ Igaz, a források egy másik csoportja, például olasz humanisták a magyar bárók „harciaságát” emlegetik; csak hogy ezt, mint a Mátyás-kori, fentebb már idézett pápai követ-jelentés világosan megmondja, főként a belharcokban és dúlásokban (s nem a törökkel szemben) gyakorolták.

Feudális szellemű történetfeldolgozások, elhallgatva ezeket az adatokat s hitelt adva az udvari írók szóvirágainak, általában hamis képet festettek a nemesség „háborús áldozatairól”, Hunyadi hadainak valóságos összetevőiről. Ezzel szemben a valóság az, hogy a nemesség — bandériumok, familiák és megyék egyaránt — a zsoldosok szerepének megnövekedésével párhuzamosan csaknem teljesen kivonták magukat a hadviselés terhei alól. Ezen Hunyadi erélyes fellépése, s a megismételt országgyűlési határozatok, valamint az egyre keményebb fenyegetések azok megszegői ellen sem segítettek sokat. Ellenkezőleg, a megtorló intézkedések súlyosbodása (bírság, utóbb egyre gyakrabban fej- és jószágvesztés kilátásba helyezése) arra vall, hogy a nemesség a gyakorlatban hatálytalanította a végzéseket, melyeket az országgyűléseken elfogadott. S mert a megtorló intézkedések végrehajtása, mint említettük, mindenkor az erőviszonyoktól függött, Hunyadi hatalma csúcsán sem tudta a nemesség zömét aktív állásfoglalásra, tényleges harci részvételre kényszeríteni. Amikor a rendek belenyugodtak, hogy Hunyadi a zsoldos haderő fejlesztésére felhasználja a megmaradt királvi jövedelmeket, ezt úgy fogták fel, mint saját hadi kötelezettségük kiegyenlítését; jellemző e tekintetben, hogy az 1447-i országgyűlés, mely kiterjesztette a kormányzó jogkörét a jövedelmek használatában, egyszersmind megszigorította jogkörét a felkelés hirdetésében.⁸² Tartván a török fenyegetéstől, megengedték a jövedelmek felhasználását; végső szükség esetén hajlandók voltak *jobbágyaikat* külön is megadóztatni; de már arra, hogy *maguk* álljanak ki a török elé, nem voltak hajlandók.

A vonakodás a háború terheitől távolról sem jelentette azt, mintha Hunyadinak a hadjáratok előkészítése s kivált a seregszervezés terén szabad kezét akarták volna adni. Láttuk, hogy a bárók a dispositio-k fenntartásával érvényesíteni akarták befolyásukat a seregszervezet új elemeire is. Hunyadinak keményen kellett harcolnia nemcsak a zsoldoshaderő megteremtéséhez szükséges pénzügyi fedezet biztosításáért, hanem azért is (sőt azért talán még

⁸⁰ Teleki: Hunyadiak kora II. 99., hasonlóan Hóman—Szekfű: Magyar Történet (2) II. 440.

⁸¹ Kovachich M.: *Scriptores minores* II. 5. s. k.

⁸² Kovachich J.: *Sylloge decretorum* I. 116. s. k., Teleki: Hunyadiak kora II. 40—41., v. ö. I. 517. A kormányzó most már szabadon használhatja fel a kamarahasznából befolyó jövedelmet, az ú. n. kormányzói tanács beleszólása nélkül; felkelést azonban, éppúgy mint a szlavón bánnak, csak végveszély esetén szabad hirdetni

inkább), hogy a haderőnek ezt az értékes elemét kivonja a bárók befolyása alól. A bárói panaszok alapján valószínűnek tartjuk, hogy ebben a törekvésben, ha nem is teljesen, de jórészt sikerrel járt. Ezzel *rálépett az útra, mely a feudális elemektől független, mind a török háború, mind az állami-centralizáció feladatainak megvalósítására alkalmas haderő megferemtéséhez vezethetett*. Szemben a 15. századi hadtörténet legutóbbi összefoglalásában olvasható megállapítással,⁸³ már ezért joggal tarthatnók újítónak, akkor is, ha egyebet nem tett volna. De mint látni fogjuk, tett egyebet is.

Hunyadi seregeiben minden elhatározó alkalommal nagyszámú kereszttest és önkéntes népfelkelőt találunk. A belgrádi példa eléggé ismeretes: itt a török ellen felvonult haderő, leszámítva Hunyadi zsoldosait, hívására megjelent régi vitézeit s Korogyi dandárát, kizárólag kereszttesekből állt.⁸⁴ De a korábbi, kevésbé ismert hadjáratokon is, keresztjes jellel vagy a nélkül, a reguláris csapatok mellett mindig ott találjuk a „provinciales” felkelő seregeit. 1442-ben Mezid ellen Hunyadi a székelyek mellett „a parasztokat s városiakokat” hívja fegyverbe; így gyűlik egybe, néhány nappal a szentimrei vereség után, az a sereg, mely a töröktől fogságba hajtott „provincialis”-ok segítségével végülis győzelmet arat. Szehábeddin ellen úgy készült Hunyadi, hogy mindössze három „légiónyi” páncélos lovasa mellett „a lakosokban s kivált a székelyekben bízott”: ezek segítségével növelte haderejét mintegy 15 000 főre.⁸⁵ 1443-ban a „hosszú” hadjáraton — mint Callimachus s más források nyomán már említettük volt — sok keresztjes vett részt, egyik részük zsoldon, a másik, nagyobb, önkéntesen. Voltak köztük csehek, lengyelek s „más nemzetbeliek”. Utóbb csatlakoztak hozzájuk szerbek, bosnyákok, havas-elveiek, s amint a sereg előrenyomult, egyre újabb erők a töröktől visszafoglalt területen.⁸⁶ Magyar jobbágyok is voltak a felkelők közt, kiket, mint az előző évben, Hunyadi mozgósított: az aradmegyei alispán az ő rendeletére adott menlevelet február 9-én Dóczi Mihály megyebeli, bárhol élő jobbágyainak, hogy a „jelen általános hadsereghez” akarván csatlakozni, szabadon oda-tazhassanak.⁸⁷ A következő évi, vereséggel végződő várnai hadjáraton éppen az volt a baj egyik főoka, hogy a sereg jóval kisebb volt, mint az előző évi előnyomuláskor; ugyanis a békekötés hírére a lengyel-román segéds csapatok hazamentek, a magyar felkelőhadak is elszéledtek s a hadjárat elhatározása-

⁸³ Tóth Z.: A hadviselés átalakulása. Magyar Művelődéstörténet (szerk. Dománovszky S.) II. 213.: „A két Hunyadi nem volt hadügyi újító”.

⁸⁴ Az adatokat összeállította Teleki: Hunyadiak kora II. 417–418., azonban néhány kétes hitelű forrást is figyelembe véve; pl. a Historia Rosensis adatát Rosenberg Henrik 200 lovagjáról, akiről másutt szó sincs.

⁸⁵ Ld. főleg Bonfini leírásait III/5.: „paganos aequae ac urbanos omnes publico edicto militare imperat”, bizalmát „provincialibus et praecipue Scytulis” helyezi stb., v. ö. Turóczi, Schwandtner: Scriptores I. (1765) 407. s. k.

⁸⁶ Ld. Hunyadi nov. 8-i levelét Ujlakihoz: a sereg napról-napra nő, sok bulgár, bosnyák, albán, rác jön a királyhoz ajándékokkal (Katona: Historia critica XIII. 251., Fejér: Genus 55.); a sereg összetevőire fényt vet Cesarini levelezése, v. ö. Teleki: Hunyadiak kora I. 335. s. k., Hadtört. Közl. 1919/21. 35–38.

⁸⁷ A menlevelet száz éve közölte Teleki: Hunyadiak kora X. 124., az irodalom azonban nem vette figyelembe, sőt a közlő maga sem emelte ki, hogy itt jobbágyok felkeléséről van szó: a feldolgozásban (I. 332., 2. jz.) csak általánosságban Hunyadi „dandárainak” szervezéséről szól. A nemesi történetírás a jobbágyságnak szerepét igyekezett elhallgatni vagy leértékelni.

kor már nem volt idő új egybehívásukra. Elmaradt a balkániak támogatása is, részben a békekötés, részben egyéb okok miatt.⁸⁸

Kik voltak ezek a felkelők? Nemesek aligha, hiszen azok, mint láttuk, vonakodtak a hadbavonulástól, kivált akkor, ha pénzt sem kaptak érte. De nem szorulunk következtetésekre: forrásaink, bár udvari-nemesi beállítottságuk következtében általában szűkszavúan intézik el a haderőnek ezt az elemét, összetételére mégis világosan utalnak. Bonfini az 1441-i eseményekkel kapcsolatban félreérthetetlenül mondja, hogy a székelyek mellett „parasztok és városlakók” keltek fel; az aradi alispán 1443-ban jobbágyoknak ad menlevelet. Részletesen tájékoztat 1456-ban Tagliacozzi Jánosnak, a keresztések toborzásában résztvevő ferencesek egyikének leírása. E szerint „mindazok, akik összegyűltek, a népből valók voltak, parasztok, szegényemberek, falusi papok, diákok, koldulóbarátok... Kevés fegyvert láthattál volna köztük, lovakat sem, legfeljebb az élelem szállítására... Legtöbbjüknek kardjuk volt, fűtykösük, parittyájuk, mint a pásztoroknak; akadtak náluk számszerijak, nyilak, szakállas puskák, ólomgolyók, vas csákllyák”. „Földművesek, szántóvetők, kapások” — írta a seregről egy másik ferences, Nicolaus de Fara.⁸⁹ Túróczi szintén a sereg népi, zömmel paraszti jellegét emeli ki: Német-, Lengyel- és Magyarországban „nagy, jórészt paraszti tömeget” (multam, maxime popularis conditionis plebem) toboroztak; igen sokan jöttek el, főként Magyarországon, Lengyelországból pedig mintegy háromszázan; ez a sereg vívta ki a győzelmet — Mohamedet, a hódítót, „ki maga akart uralkodni az egész földkerekségen... *paraszi kéz verte le, járatosabb a kapa, mint a fegyver forgatásában*”.⁹⁰

„Azok a társadalmi rétegek voltak itt képviselve, amelyekből 58 év múlva Dózsa György felkelőserege alakult. A felkelt nép rosszul, hiányosan volt felszerelve s csak hevenyészett kiképzésben részesült. De eltöltötte az elhatározás, hogy megvédi szegényes viskóit a felégetéstől, családját a rabságba hurcolástól, néhány darab jószágját az elhajtástól — el volt szánva arra, hogy megvédi azt, amit neki a haza a feudális társadalomban jelenthetett.”⁹¹ A „szegényemberek” tömegeiben megvolt az elszántság és lelkesedés, védeni a hazát, ami, láttuk, hiányzott a kiváltságos „országلاكosok”-ból, a regnicolákból, kik az országot maguknak kisajátították. Így gyűlt össze Belgrád alatt — parasztokból, falusi és városi szegénységből, plebejus elemekből — az a hatalmas tömeg, melyet az egykorú források harminc-, negyven-, sőt hatvanezer embernyire becsültek.⁹² Voltak köztük külföldiek, így a Túróczi-nál is említett lengyelek mellett csehek, németek, osztrákok; egy forrás különösen kiemeli a bécsi diákok csapatának vitézségét.⁹³ Azonban a külföldi keresztések zöme késett; jórészüik csak ősszel, a király hadával érkezett Belgrád alá, hogy onnan, vezér nélkül maradván, dolgavégezetlenül térjen haza.⁹⁴ Annak a seregnek javarésze, mely a szultánnal megütközött, Túróczi

⁸⁸ A baj másik oka, mint ismeretes, a szultáni hadak átkelését elzáró pápai—velencei—burgundi hajóhad elégtelen működése s a genovaiak árulása volt. Minderre a fontosabb forrásadatokat ld. Teleki: Hunyadiak kora I. 412. s. k., a keresztések hazaküldésére Dlugosz mellett Callimachust, Schwandtner: Scriptores II. (1765) 181. s. k.

⁸⁹ Katona: Historia critica XIII. 1078—1079.: „omnes, qui convenerant, erant populares, rustici, pauperes, sacerdotes, clerici, scholares, studentes monachi, fratres diversae religionis mendicantes...”, ill. uo. 1097.: „agricolae, fossores et aratores”.

⁹⁰ Schwandtner: Scriptores I. (1765) 438., 442—449. „Qui solus cuncta terrarum orbi dominari volebat... rusticanam per manum, quae potius sarculum quam arma tractavit, devictus est”.

⁹¹ Molnár i. m. 288—289.

⁹² A számadatokat összeállította Teleki: Hunyadiak kora II 418.

⁹³ Muratori: Rerum Italicarum Scriptores XXIII. 59, Teleki: Hunyadiak kora II. 437.

⁹⁴ Teleki: Hunyadiak kora II. 423., 453., 473—474., jz.

és Fara egybehangzó híre szerint Magyarországon gyűlt össze, éspedig, tegyük hozzá, főként az ország déli részein.

A toborzás sikerét az irodalom jórészt a ferencesek, kivált Kapisztrán lángoló beszédeinek tulajdonítja. Ezzel a felfogással nem értünk egyet. A ferencesek szerepét ugyanis csak a kútfők egyik csoportja emeli ki, mely egészében egyazon hírforrásra: éppen maguknak a Kapisztrán közvetlen környezetében működő szerzeteseknek a jelentéseire megy vissza. Ezek a jelentések pedig Kapisztrán érdekében más összefüggésekben is ferdítenek a tényeken.⁹⁵ A források egybevetése útján más képet kapunk. A toborzás lassan indult meg s eleinte kevés sikerrel biztatott. Maga Kapisztrán az év elején még az erdélyi románokat akarta áttéríteni; a keresztes hadjáratot Budán február 6-án hirdették meg s májusban—júniusban még alig látszott eredménye.⁹⁶ A várt eredmény elmaradásában jelentős része lehetett annak, amire az egykorúak közül Ranzanus határozottan rámutatott: a nép nem értette Kapisztrán olasznyelvű beszédeit s a tolmácsokra nem sokat hajtott.⁹⁷ Május közepén még oly kevés volt a keresztesek száma, hogy Hunyadi lebeszélte a legátust: ne jöjjön a végekre, mert oly kicsiny a serege, hogy azzal csak a törököt bátorítaná fel.⁹⁸ Június derekán Hunyadi közbelépett s azt javasolta, tegyék át a toborzás központját a Délvidékre, mert ott az embereket „mindig könnyű harcra bírni a török ellen”.⁹⁹ Ekkor indul meg a keresztesek áradata Zimony felé; július elején öt csónakon érkeznek az első csapatok s Kapisztránnak azonnal fordulnia kell az újakért. Nyilvánvaló, hogy a toborzás eredményességében bekövetkezett fordulat szoros összefüggésben áll Hunyadi közbelépésével: a végek népe már a múltban többször harcolt mellette, hívó szavára most is szívesen fogott fegyvert. Ez természetesen nem jelenti sem azt, hogy az ország más részeiről ne jöttek volna felkelők, sem azt, hogy a hadbaindulók lelkesedését, harci elszántságát ne fokozták volna a ferencesek — kivált a nyelvükön beszélők — prédikációi s a búcsú hirdetése; olyan korban, melyben „a tömegek lelkét kizárólag vallással táplálták”; a vallásos motiválás szükséges és hihetőleg hatásos is volt. De nem ez volt a döntő. 1442-ben nem hirdettek búcsút, sem kereszteshadat, s a felkelők mégis ott harcoltak Hunyadi seregében: „provinciales”, „pagani ac urbani” — nyilván ugyanazok a „szegényemberek”, akik Belgrádnál is mellette álltak. A parasztok, plebejus-elemek rendszeresen támogatták Hunyadi hadjáratait, függetlenül attól, hogy bűnbocsánat ígéretével, ferencesek toborozták-e vagy nem. Levonhatjuk a következtetést: túl a vallásos motiváláson, megmozdulásuknak 1456-ban is más alapja volt.

„A háború jellege és céljai határozzák meg a népeknek a háborúban való magatartását. Mikor a nép igazságos háborút folytat és a háború céljai meg-

⁹⁵ Például a vízcisnák s a döntő roham visszaverésének irányításával kapcsolatban, v. ö. Teleki: Hunyadiak kora II. 419—433. Hadtört. Közl. 1913. 578—583. — Ezzel összefüggésben figyelmet érdemel Aeneas Silvius egy sokat vitatott megjegyzése: „Kapisztrán megvetette a világi fényűzést, elkerülte a gyönyöröket, megfékezte testi vágyait, de a dicsőségvágyat nem” (Hist. Bohem. LXV., s másutt, v. ö. Teleki Hunyadiak kora II. 440.). Itt nem térhetvén ki a kérdés bővebb fejtegetésére, csak röviden jelezzük, hogy Kapisztrán szerepét illetően az irodalomban elterjedt, idealizált nézettekkel más vonatkozásokban sem értünk egyet.

⁹⁶ Fraknoi i. m. 93—96.

⁹⁷ Schwandtner: *Scriptores I.* (1765) 645.

⁹⁸ Történelmi Tár 1901. 201—202. (A törökök közt ugyanis az a hír járta, hogy a legátus nagy hadat gyűjt az ország belsejében.)

⁹⁹ Uo. 215—216. Ilyen értelemben írt már előbb a kalocsai érsek is: Kapisztrán menjen délre, mert ott biztos a jó eredmény, kivált a felkelés tekintetében, uo. 203—204. Most a legátus utasítja Kapisztránt, „legyen mindenben úgy, ahogy Hunyadi jónak látja”, uo. 214.

egyeznek a nép alapvető érdekeivel, akkor a néptömegek természetesen támogatják a háborút és önfeláldozóan vesznek részt benne. A multban is voltak ilyen háborúk¹⁰⁰ — Fedoszéjevnek ezek a marxizmus-leninizmus klasszikusaira támaszkodó megállapításai megvilágítják a magyar nép tömegeinek, a források szegényembereinek állásfoglalását is Hunyadi török háborúiban. Ezek a háborúk lényegükben, céljukban védelmi jellegűek voltak, merőben függetlenül attól, melyiket ki indította meg vagy mikor kinek a területein folytak az egyes hadműveletek. Azt célozták, hogy a dúló-pusztító törököket visszaszorítsák, hogy Magyarországot megvédelmezzék a hódítók támadásaitól, hogy az elnyomott balkáni népek állami önállóságát visszaállítsák, a nemzeti fejlődésüket hátráltató nyomást megszüntessék. Igazságos háborúk voltak, a magyar nép s a szomszédnépek alapvető érdekeit szolgálták, éppúgy, mint a 13—14. században az orosz nép felszabadító háborúi „az orosz földet meghódító és feldúló tatárok ellen”.¹⁰¹ A magyar nép — s 1443-ban láttuk, hogy a leigázott balkáni országok népe is — átérezte ezt; tömegei éppen ezért „támogatták a háborút és önfeláldozóan vettek részt benne”. S természetes, hogy elsőnek és legelszántabban a déli részek népe tette meg ezt, egyrészt mert a veszélyt közvetlenül érezte, másrészt mert Hunyadival régebbi és közelebbi kapcsolatban állt.

Adataink vannak arra, hogy a déli végek népében már korábban, Hunyadi előtt megvolt a hajlandóság, hogy fegyverrel a kézben szálljon szembe a támadókkal. Csakhogy az államhatalom birtokosai Hunyadi előtt erre nem adtak lehetőséget. Láttuk, mint hiúsította meg a nemesség a telekkatonaság felállítását. A jobbágyok felkelésétől, széleskörű és ismétlődő felfegyverzésétől még jobban vonakodott. Olyan esetekről elég gyakran hallunk a forrásokban, amikor földesurak egymás elleni csetepaték vagy rablóháborúk alkalmával jobbágyaik egy részét is mozgósították, de csak a földesúri magánhaderő kiegészítő részeként, annak ellenőrzése alatt, s többnyire segédszolgálaton. Ez nem lehetett veszedelmes az uralkodóosztály érdekeire. Egészen más dolog volt egy egész megye, vagy éppen országrész jobbágy népét szólítani fegyverbe. A déli határvédelem irányítói olykor, kivételes szükségben, ezt is megkísérelték, de ilyenkor a felkelőket fegyvertelenül, segédszolgálatra osztották be. Macedoniai Miklós például egy alkalommal úgy győzött a törökök egy zsákmányoló csapatán, hogy éjjel tört rá, miközben a környék parasztsága kürtökkel-dobbal nagy lármát ütve, a csordákat ráhajtotta az elvő táborra.¹⁰² Arról szó sem volt, hogy a paraszt kezébe fegyvert adtak volna, vagy hogy a felkelőket rendszeresen vonták volna be a védelem szervezésébe. Hunyadi ezt tette. Amellett foglalkozott is a felkelőkkel, tanította őket a különféle fegyverek használatára, gyakorolta velük a zárt hadrendben, összefüggő csapatmozdulatokkal, jeladásra történő támadás és védelem műveleteit; egyszóval: igyekezett nekik átadni azt, amit a kor hadtudományából e téren elsajátított.¹⁰³ S hogy eredménnyel, azt a hadjáratok lefolyása bizonyítja. A Szehabeddin elleni ütközetet, melynél Hunyadi hadereje jórészt fel-

¹⁰⁰ P. Fedoszéjev: A marxizmus-leninizmus a háborúk eredetéről és jellegéről (2, Budapest, Szikra 1948) 32.

¹⁰¹ I. Alexandrov: Lenin és Sztálin tanítása az igazságos és igazságtalan háborúról (Budapest, Szikra 1950) 7.; v. ö. 6.: „igazságos, nem hódító, hanem felszabadító háború, melynek célja vagy a nép védelme külső támadás és leigázási kísérletek ellen, vagy a nép felszabadítása...”, ill. Fedoszéjev i. m. 31.: „igazságos háborúk azok a háborúk, melyeknek az a célja, hogy megvédjék a népet a külső támadástól vagy a leigázásra irányuló kísérletektől”.

¹⁰² Bonfini III/3.

¹⁰³ Tagliacozzoi János jelentése alapján Teleki: Hunyadiak kora II. 423—424., v. ö. Turóczi: „cruce signatam quoque gentem, cum popularis esset conditionis, armisque vertere esset ignara... in quantum potuit bello adaptavit”.

kelőkből állt, a hadrend nagyfokú tagoltsága mellett éppen a jól összehangolt csapatmozdulatok jellemezték. A „hosszú” hadjárat egyik nehéz csatájában döntő szerepet játszott a bokrok közé rejtett, hosszú lándzsáikkal a törökök lovait megbokrosító keresztések megfelelő időben történő támadása. S habár Belgrádnál elsősorban a felkelők hősie, haláltmegvető bátorsága érdemli ki csodálatunkat, nem vitás, hogy a vízi csata, a várvédelmi harc s végül a győzelmes kitörés nem pusztán a bátorság, hanem egyben jó szervezés, katonai összmunka eredménye is volt.¹⁰⁴

Hunyadi tehát itt is újított. Az újítás közvetlenül nyilván a déli front szükségleteiből, a tömegek mozgósítását követelő török harcmód világos felismeréséből fakadt. De *háttérében* fellelhető Hunyadinak más területeken is megfigyelt törekvése a seregszervezet jellegének, lényeges összetevőinek megváltoztatására. *Eredményét* tekintve, mindenestre a seregszervezet feudális elemeit gyöngítette, azok relatív súlyát csökkentette: ugyanolyan irányban hatott, mint Hunyadinak a zsoldoshaderő kifejlesztését, a zsoldosfogadás központosítását, a bárók befolyásának kiküszöbölését célzó, fentebb említett törekvései. Ebből a szempontból is jelentősnek kell tehát minősítenünk, nemcsak a hadjáratok közvetlen céljának elérése: a török fronton aratott világraszóló győzelmek miatt, melyeket a zsoldosok gyakorlottsága mellett — de, például Belgrádnál, annál nagyobb mértékben — éppen a népfelkelők hősie helytállása tett elérhetővé.

Hunyadinak a népfelkelőkkel szemben tanúsított magatartása bizonyára hozzájárult, hogy a „szegényemberek” bizalmát és szeretetét megnyerte. Turóczy írja, hogy amikor kormányzónak megválasztották, a *nép* — nem az „országglakosok”, hanem „*cuncta Hungarici regni plebs*” — országszerte ujjongott és ünnepeelt. Ezt a szeretetet utóbb családjára is kiterjesztették: nem véletlen, hogy László kivégzésekor Budán az udvar népi megmozdulástól, elsősorban a szőlőmunkások felkelésétől tartott.¹⁰⁵ Ezt a népi állásfoglalást az ország legnagyobb birtokosa s családja mellett nem magyarázhatjuk egyszerűen olyan körülményekkel, hogy Hunyadi birtokain a jobbágyoknak jobb soruk volt, mint másutt (erre vall például, hogy nem gátolták szabad költözködésüket); alapja sokkal inkább lehetett Hunyadinak egyrészt a török, másrészt a bárók visszaszorításáért folytatott, országszerte ismeretes küzdelme. Hunyadi egyes intézkedéseiről a hatalmaskodások megszüntetésére, jobbágyok visszatartásának s erőszakos elköltöztetésének megállítására, szabad királyi városok igazságszolgáltatási rendjének nagyurakkal — nádorral, országbíróval — szemben való megvédelmezésére jóformán mindenütt tudtak. De ugyanígy tudták, hogy általában küzd az utak biztonságáért, a rablások-dúlások, nagyúri erőszakosságok megszüntetéséért. Tehát mindazok az elemek, akiknek ez érdekükben állt, benne látták törekvéseik képviselőjét, benne bíztak s őt támogatták. Különösen áll ez a jobbágyokra, falusi és városi szegényekre, kik a folytonos beháborúktól, hatalmaskodásoktól, jogsértésektől legtöbbet szenvedtek. A török háborúk, a határok sikeres védelme, a sorozatos diadalok azonos irányban hatottak; erre világosan utalnak az egykorúak is, így az a pápai követjelentés, mely Mátyás uralkodásának kezdetén az erőviszonyokat vizsgálva, abban látja a király helyzetének legfőbb bizto-

¹⁰⁴ Nem fogadhatjuk el, amit Tóth Z. i. m. 216. mond a népfelkelőkkel kapcsolatban: „Ez a réteg lehetett és volt is bátor és önfeláldozó, de a hadimesterséghez annyira nem értett, hogy továbbfejlesztés és alaposabb megszervezés híján sohasem vállalt a küzdelmek komoly részesevé”. A szakszerűség követelményeinek ilyenféle hangoztatásával szemben v. ö. Molnár i. m. 288.

¹⁰⁵ Teleki: Hunyadiak kora II. 510., 516. (Ranzanus szerint a felkelés kitört, fegyverrel verték le); a kormányzó-választásra v. ö. uo. I. 510. s. k., ill. Knauz N.: Az országos tanács és országgyűlések története 1445—1452. (Pest 1859) 40—42.

sítékát, hogy apja sok kiválót tett a török ellen s „ezért a népek őt is szeretik”.¹⁰⁶

Hunyadi népszerűségének főokát tehát abban látjuk, hogy politikájának két alapvonalán — kifelé a török terjeszkedés, befelé a feudális anarchia különböző megnyilvánulásai ellen folytatott küzdelmeiben — széles népretegek céljait, tényleges érdekeit juttatta kifejezésre. Viszont a népszerűség azt eredményezte, hogy a népfelkelők akkor is hallgattak rá, amikor másra kevésbé, vagy egyáltalán nem hajtottak. Így érthető a belgrádi toborzás kezdeti eredménytelensége, majd — az ő közbelépése után — egyszerre óriási tömegeket mozgósító sikere.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: Hunyadi török háborús politikájával a nép érdekeit juttatta kifejezésre, ezért a nép bizalmát és szeretetét élvezte s aktív, fegyveres segítségére támaszkodhatott. A török fronton a haderő állandó, jelentős elemévé fejlesztette a népfelkelést; ezzel megoldotta a tömegek mozgósítását követelő török hadszíntér egyik alapvető problémáját, s ugyanakkor további, fontos lépést tett előre, a haderő feudális elemeinek kiszorítása, súlyuk további csökkentése irányában.

*

Hátra van megvizsgálunk, hogy a haderő összetételében mutatkozó változások milyen további módosulást hoztak magában a hadviselésben. Ezzel kapcsolatban rengeteg részletkérdés vár még felderítésre. Itt csupán a legfőbbekből emelünk ki néhányat. Ezek: az új fegyvernemek, a tagolt hadrenden alapuló hadvezetés és végül a támadó taktika problémája.

Hunyadi seregeiben már igen változatos, sokféle fegyvernemmel találkozunk. 1442-ben Bonfini leírása szerint nehéz és könnyű lovasság mellett voltak lovas számszerijásai, nehéz és könnyű (lándzsás-nyilas) gyalogjai, fegyverekkel megrakott szekerei. 1443-ban a poggyászvivőktől megkülönböztetve említik harci szekereit s az ezeket őrző cseh gyalogokat. 1448-ban nehéz és könnyű lovasok, íjászok, pajzsos és pattantyús gyalogok mellett „cseh mintára alkalmazott” szekérvárról, különböző hadigépekről, mozsarakról, szekerekre szerelt „zarobotan”-ágyúkról hallunk. 1456-ban még a gyengén felszerelt felkelőknél is akadtak puskák, számszerijak: a törökre támadó dereglyéket löfő fegyverek, kő- és tűzvetők tömegével töltik meg. A dereglyékkel együtt jut jelentőségre a Mátyás korára teljesen kialakult új fegyvernemek közül a vízhajdú.¹⁰⁷

A mondottakból a következő fegyvernemek bontakoznak ki: nehéz és könnyű lovasság, nehéz és könnyű gyalogság, harci szekerek, hadigépek, tüzérség, vízhajdúk. E fegyvernemek legtöbbje fejlődésben volt; pontos számarányukat, szervezeti viszonyaikat a források nem világítják meg. Az is kérdés, volt-e a fegyvernemek mindegyikének állandó kerete s ha igen, mekkora. Valószínű, hogy például a szállító-szekerészeket s talán a gyalogok egy részét is csak hadrakeléskor toborozták s a már hadrakelt seregben egészítették ki.¹⁰⁸ Viszont a csataleírásokból több-kevesebb pontossággal megállapítható a fegyvernemek jelentősége, egymást kiegészítő működése. Evégből át kell tekintenünk Hunyadi néhány útközetét: alapul Szehábeddin aratott győzelmét s verességgel végződő rigómezei felvonulását vesszük.

Szehábeddin beglerbéget a szultán Havasalföld és Erdély elfoglalására küldte, a célkitűzésnek megfelelően nagy, válogatott haddal, mely a teljes rumili sereg mellett több anatóliai hadosztályból, akindzsikból s több ezer janicsárból állt. A csatában a török vezér az ismert taktikát alkalmazta:

¹⁰⁶ „... multa egregia gessit pro regno contra Turcas — idcirco Mathias a populis amator”, Kovachich M.: *Scriptores minores* II. 29.

¹⁰⁷ A vízhajdúkra ld. Szentkláray: *A dunai hajóhadak története* (Budapest 1889), a többire a Teleki: *Hunyadiak kora I—II. megf. h. összeállított forrásokat*.

¹⁰⁸ Tóth Z.: *Mátyás király idegen zsoldosserege* 99.

középre állította a janicsárokat, a szárnyakra a lovasságot és „serege nagyságában és gyorsaságában bízva” átkarolásra törekedett. Hunyadi az ellenfél nagy számbeli fölényét rendkívül tagolt hadrenddel ellensúlyozta, meghagyván embereinek, hogy azt megbontaniuk semmikép sem szabad. Középre állította gyalogságát, elől a nehéz fegyverzetűeket, mögéjük az íjászokat és lándzsásokat; a közép két oldalára két nehézlovas négyszöget állított. A szárnyakon nehézlovas négyszögek előtt helyezkedtek el a könnyűlovasok, s a négyszögek mögött a számszeríjászok, meg az erőddé formált szekerek. A támadást Hunyadi középen elhelyezett nehézlovassága a török közép, a janicsárok ellen kezdte meg, nyilván frontális áttörésre számítva. A páncélosok levágták a janicsárok zömét, de ugyanakkor a szárnyakon a török lovasság visszanyomta Hunyadi könnyűlovasait. Azok rendben vonultak vissza a nehézlovas négyszögek mögé, melyek felfogták és visszavetették a könnyebb fegyverzetű török lovasok rohamait. A beglerbég most tartalékait vetette harcba; sikerült megakadályoznia Hunyadi áttörési kísérletét, sőt visszanyomta a nehézlovasokat. Hunyadi erre tervet változtat: előre rendeli a szekérsorokat (carrorum agmina) s a szekérharcosokkal (essedariis) titkon körülvéteti a török szárnyakat. A bekerítés sikerül, először a jobbszárnyn: a törökökre hátulról lövedékek, tüzes nyilak hullnak s ezzel egyidejűen újabb frontális támadás indul. A szárny nem bírja a nyomást, megfut s magával ragadja az addig szilárdan álló másik szárnyat is. A csata sorsa eldőlt, a beglerbég is menekül a janicsárok maradékaival.¹⁰⁹

Rigómezőre Hunyadi hosszú ideig s nagy gonddal készült. Készületeit hátráltatta, hogy nem kapta meg a várt pápai segélypénzeket. De így is nagyszámú zsoldost, zömmel gyakorlott cseh és német katonákat toborzott össze. Ha nem is volt annyi embere, amennyiről a balkáni leírásokban olvassunk (Túróczy 24.000-ről ír, Chalkokondylas közel kétannyiról), serege volt olyan erős, hogy a szultán jónak látta egész haderejét összehívni vele szemben.¹¹⁰ Seregét alaposan felszerelte; a források kiemelik a tűzfegyverek s hadigépek jelentős számát. Hunyadi mind ezeknek, mind a fedezetükre állított gyalogoknak fontos, önálló szerepkört szánt, mint egy július végén Pozsony tanácsához írt leveléből is kitűnik. Ebben az előkészített szekerek — mozsarak elküldését sürgetve, kifejti, hogy a török — értesülése szerint — gátolni akarja a hadsereg dunai átkelését; fontos tehát, hogy a gyalogság a szekerekkel és tűzgépekkel együtt kompon átkelve, fedezze azt.¹¹¹ A gépeknek s tűzfegyvereknek a csatában is szerepük volt, egyrészt a török rohamok visszaverésében, másrészt abban az éjjeli támadásban, mellyel Hunyadi, látva az erők egyenlőtlenségét, meglepetésszerűen akarta szétbomlasztani a török tábor.¹¹²

A szultáni haderő a szokott módon állt fel: középen a janicsárok, mögöttük a megerősített tábor, a két szárnyon a rumili illetve az anatóliai hadtestek, elől a végvidéki könnyűlovasok. Hunyadi „cseh mintára” szekérvárat

¹⁰⁹ Hadtört. Közl. 1919/21. 22. s. k. Főforrásunk Bonfini, ki adatait, mint maga mondja, Hunyadi volt harcosaitól kapta. Leírását a feldolgozások egy része azon az alapon utasítja el, hogy a kárpáti szorosokban nem volt hely ilyen csapatmozdulatokra. Csakhogy egyrészt a csata helye kérdéses, másrészt a szekérsorok éppen elég biztonságát adták mozgékonyáguknak nehéz terepen, például a husziták felvidéki hadjárataiban.

¹¹⁰ Chalkokondylas adatát (Corpus, Bonn. 55.) a török források is megerősítik, ld. pl. Thury: Török történetírók I. 23., 146. — A továbbiakra ld. a Telekinél (Hunyadiak kora II. 79. s. k.) összeállított forrásokat, v. ö. Hadtört. Közl. 1913. 571—578.

¹¹¹ Thallóczy—Aldásy: A Magyarország és Szerbia közötti összeköttetések oklevéltára (MHH I/33) 377—378., Hadtört. Közl. 1911. 570.

¹¹² A rajtaütési kísérletet Chalkokondylas említi, más forrásokból pedig, t. k. Hunyadi egy leveléből tudjuk, hogy éjjel „gépekkel” folyt a harc.

alakított, itt helyezte el gyalogságát és hadigépeit; eléje, középre állította fel nehézlovasságának — Chalkokondylasznál „vitéz”-einek — zömét. A felállásból kitűnik, hogy ezúttal is közepén akart áttörni; a török Névtelen szerint ez sikerült is, de a janicsárok széttört sorai nem bomlottak fel, hanem a páncélosék háta mögött újra egyesülve, nekiszorították azt az erődített tábornak s rohamát felmorzszolták. A szárnyakon hullámozó lovasharc folyt; egyes török csapatok megfutottak, majd a közép áttörésének megghiúsulta után ismét csatarendbe álltak s tartalékkal erősítve új támadásba lendültek. Így került sor arra a rohamra, melyet Hunyadi nehézlovassága „falként” fogott fel, támogatva a hadigépektől. Éjjelre mindkét fél erődített táborba húzódott, de a harc „gépekkel” tovább folyt; ekkor kísérelte meg Hunyadi a már említett, sikertelen rajtaütést. Másnap a túlerő érvényesült: a szultánnak még voltak pihent tartalékai, Hunyadinak már nem; katonái nem aludtak, harc közben ettek, fáradtak és sebesültek voltak s így végül — talán csak harmadnapon — átengedték a csatateret és a győzelmet. A szekérvárat védő gyalogok tovább is ellenálltak s az utolsó szál emberig harcolva estek el. A szultán a szekérvár elfoglalása után bosszúból felkoncoltatta a még élő sebesülteket; de veszteségei oly nagyok voltak, hogy a futókat nem merte üldöztetni.

A csataleírásokból, melyeket további példákkal támaszthatnánk alá, az derül ki, hogy Hunyadi — legalább a régebbi hadakhoz viszonyítva — fejlett, tagolt hadrendet alkalmazott. Seregének gerince még a nehézlovasság: ennek rohamától, a török közép áttörésétől várja a döntést. Azonban a nehézlovasság mozgulatait más fegyvernemek egybehangolt mozgulatai egészítik ki. Szehábeddin ellen a döntést a szekérsorok átkaroló mozgulata készíti elő. Rigómező előtt a dunai átkelést gyalogok, szekerek és tűzgépek fedezik. A gyalogok „cseh mintára” szekérvárba zárkoznak és akkor is harcolnak, amikor a lovasság már vereséget szenvedett. A löfegyverek, hadigépek részt vesznek mind a védelem, mind a támadás műveleteiben. Mindezek arról tanúskodnak, hogy Hunyadi hadserege mind a fegyvernemek sokoldalúan összetett voltában, új harcieszközök — szekérsor, tűzfegyverek — alkalmazásában, mind az ezeknek megfelelő új harcmód kialakításában nagy haladást jelent a századforduló tájának lovagi típusú seregeihez és azok harcomdjához képest. Az, hogy csatadöntő eleme még mindig a nehézlovasság, önmagában nem jelent lemaradást: egyrészt ekkor még a legtöbb európai harctéren ugyanez a helyzet (a döntő fordulatot a landsknecht-típusú gyalogkötelékek terjedése a század végén, következő század elején hozza meg), másrészt Hunyadi nehézlovassága szervesen kapcsolódik a haderő más elemeihez, működésében távolról sem tekinthető azonosnak az előző korszak lovagi jellegű nehézlovasságával.

Az egyes fegyvernemek harcomdját közelebbi adatok híján nem tudjuk pontosan meghatározni. Az kétségtelen, hogy a zsoldos gyalogság ugyanúgy pajzsosokból, lándzsásokból, íjásokból ill. puskásokból állt, mint később Mátyás idejében; feltehetőleg úgy is működött. Mátyás egy levelében azt írta a gyalogok harcomdjáról, hogy a nehézfegyverzetű pajzsosok mintegy védőfalat alkotnak; mögöttük helyezkednek el a puskások s a könnyűfegyverzetű — íjas, kopjás, számszerijas — gyalogok, hogy alkalmas időpontban kitörve, támadásba menjenek át. Ez a huszita iskola, azzal a különbséggel, hogy a szekerek védőfalát mozgó embersövény helyettesíti; szemben a török védőgyalogságával: támadó fegyvernem; kétségkívül a legfejlettebb forma, amit a gyalogság fejlődésében Hunyadi koráig a délkeleti harctereken megfigyelhetünk.¹¹⁸ A husziták eredeti taktikájának, a szekérsorok támadó fel-

¹¹⁸ Mátyás-Emlékkönyv I. 237., Magyar Művelődéstörténet II. 228.

vonulásának egyetlen kétségtelen példáját ismerjük Hunyadi csatáiból: a már említett 1442. évit; azonban nyilvánvaló, hogy a következő években sem ok nélkül vitt magával harci szekereket, ha azok akcióba lépéséről nincsenek is közvetlen adataink. Megjegyzendő, hogy a huszita hadviselés a lipani csata, a mozgalom forradalmi magjának megsemmisítése után maga is eltért eredeti alakjától: a harcosok igyekeztek páncélt, lovagi fegyverzetet szerezni, mert így a nemzetközi zsoldospiacon jobban el tudtak helyezkedni. Mátyás cseh zsoldosai zömmel már így, páncélosan harcoltak. Ezzel párhuzamosan a szekérvár felbomlik, egyik része a poggyász szállítása mellett elsősorban erődítésül (nem támadó fegyverül) szolgál, a másik pedig a tábori tűzérség alakulóban levő östípusához kapcsolódik.¹¹⁴ A szekerek mindkétféle felhasználásával találkozunk a rigómezei ütközetben: Hunyadi szekérvárat épít s cerbotana-it szekerekre erősíti. A tábori tűzérségről pusztá meglétén túl jóformán semmit sem tudni. Azonban ez a fegyvernem akkor még szülőházájában is kezdetleges; Hunyadi serögében inkább csak kísérletnek tekinthető, de mint kísérlet messzemutató.

Annyit az elsorolt adatokból is megállapíthatunk, hogy Hunyadi hadserege mind a fegyvernemek összetételében, mind az ezeknek megfelelő harcmód kialakításában messzemenően érvényesítette azokat a tapasztalatokat, melyeket az európai s különösen a huszita hadviselés eredményezett. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy kiválóan alkalmazkodott a török hadszíntér speciális kívánalmához. Ezek követelték például a könnyűlovasság kifejlesztését. Hunyadinak volt könnyűlovassága; összetétele ismeretlen, de feltehető, hogy ebben a végeken már korábban feltűnt „rác” lovasságot, a huszárság őseit fejlesztette tovább s tette — mint utóbb Mátyás — hadereje szerves részévé. Tény az, hogy a könnyűlovakok már jelentős szerepet játszottak hadjáratain, így például a Feriz bég foglyulejtésével végződő szerbiai felvonuláson.¹¹⁵ A török hadszíntér sajátos követelményeinek kívánt eleget tenni hadműveleteinek gyorsaságával is; a seregszervezés, toborzás, felszerelés még mindig sokáig tartott, de a hadrakelt sereg mozgása annál elevenebbé lett. Különösen szembeszökő ez Hunyadi szűkebben vett seregénél, „saját hadinépénél”, így annál a tíz-tizenkétezer emberből álló seregrésznél, mely az 1443-i előnyomuláskor a királyi hadak előtt haladva, az ütközetek túlnyomó részét maga vívta meg; ezekben a csatákban a gyorsaság, meglepetés, rajtaütés nagy szerepet játszott. Hasonlóan a Feriz elleni felvonuláson, amikor Hunyadi „serege javával” éjjeli menetben közelítette meg az ellenséget; Turóczi szemléletesen írja le a törökök megdöbbenését, amikor a felszálló hajnali ködből váratlanul csapatok bontakoznak ki s felismerhetővé válnak Hunyadi rettegett lobogói.

A török hadak számbeli túlsúlyát Hunyadi általában a hadrend tagoltaságával igyekezett ellensúlyozni, többnyire sikerrel, leszámítva két súlyos vereségét, amikor igen nagy túlerővel állt szemben. Azonban a forrásokból kitűnik, hogy ezekben az esetekben is oly nagy veszteségeket okozott a győzőnek, hogy az nem tudta győzelmét kiaknázni. A számbeli fölény ellensúlyozásának másik módszere a páncélos seregmag frontális támadása a török közép, a válogatott csapatok ellen. Ennek taktikai alapja az a helyes felismerés volt, hogy a török haderő részei közt óriási különbségek vannak harci érték, kitartás tekintetében. A seregmag szétzúzása csatadöntő jelentőségű lehetett: az irreguláris csapatokat (sőt olykor — Várnánál, Rigómezőnél — a reguláris hadak egy részét is) már a siker látszata menekülésre indította. Hunyadi tehát a seregmag megtörésére irányuló frontális támadásokkal nem a régi nehézlovas harcmódot folytatta, hanem a hadszíntér sajátos követelményeihez alkalmazkodott: ha támadása sikerrel járt, biztosan számíthatott

¹¹⁴ Magyar Művelődéstörténet II. 210.

¹¹⁵ Turóczi, Schwandtner: Scriptores I. (1765) 435. s. k.

a győzelemre; ha nem sikerült, akkor (mint Szehábeddin ellen) más fegyvernemek meglepő beavatkozásával igyekezett megzavarni az ellenfelet; ha egyik sem sikerült (például Rigómezőn), akkor a számbeli túlsúly kikerülhetetlenül érvényesült.

Nyilván a rohamtaktikából következették már az egykorúak, hogy Hunyadi harcászati alapelve „győzni vagy meghalni”, Andreas Pannonius szavával „vincere aut mori”. Csakhogy ez a lényegyet nem fejezi ki, sőt önmagában nem is helytálló. Hunyadi az elsőprő erejű, de ugyanakkor a csata sorsát kockára tevő rohamokat nem öncélúan, hanem taktikai megfontolásból alkalmazta. A taktikának a feladathoz kellett alkalmazkodnia, ez pedig a török távoltartása, lehető visszaszorítása volt. Számbelileg gyöngébb sereg ezt a feladatot csak úgy oldhatta meg, ha haremódjával kitapintotta az ellenfél gyenge pontját. Ez pedig, mint láttuk, a török sereg összetevőinek harci értékében mutatkozó óriási különbség volt. Hunyadi a seregmag megtörésére irányuló rohamokkal tudatosan törekedett ennek kihasználására. Álláspontját világosan mutatja, hadjáratai mellett, a várnai csatát megelőző haditanácsban mondott beszéde. Itt többen a visszavonulás, mások szekérsáncos védőállásban való várakozás mellett szóltak. Hunyadi rámutatott ezeknek a terveknek kivihetetlenségére s a támadás mellett érvelt, mert — Callimachus leírásából idézzük — „*üdv a gyorsaság; merni kell és cselekedni: az rettent meg az ilyen ellenséget*”. Bonfini szerint éppen az ellenfél megrettentése lett volna Hunyadi alapelve: „Julius Caesar tanítása szerint azt tartotta, hogy az ellenfelet *bátorsággal, vakmerőséggel mindig meg kell rémíteni*”.¹¹⁶ Gyorsaság, rajtaütés, meglepő hadmozdulatok mellett a roham is ezt a célt: az ellenfél megrettentésének taktikailag helyesen átgondolt, az erőviszonyoknak s a török sereg gyenge pontjának alapos ismeretéből fakadó célkitűzését szolgálta.

Hunyadi hadviselésének legfőbb alapelvét, melyre nagyrészt visszavezethető az imént vázolt „megrettentési” elmélet is, saját leveleiből hámozhatjuk ki. Ez pedig az, hogy a pusztá védekezésből támadásba kell átmenni, a háború színterét lehetőleg áthelyezve az ellenség területeire. „Akár győzünk, akár veszünk, mindig itt áll az ellenség — írja Rigómező előtt — ... szomszédainkra támad, harcra ingerel; azt határoztuk, *inkább mi támadunk rá, sem hogy bevárjuk támadását*: elindítjuk, nehogy túrnünk kelljen a háborút.”¹¹⁷ Hunyadi hadviselése, szemben Zsigmond korának védelmi berendezkedésével, támadó jellegű. Ez természetesen nem érinti magának a háborúnak lényegében védelmi jellegét, azt a tényt, hogy a török agresszió ellen, a határok védelme s a leigázott népek nemzeti függetlenségének megóvása érdekében folyt. Az előző korszak védelmi berendezései elégtelennek bizonyultak a törökkel szemben; Hunyadi ezt felismerte s levonta a megfelelő következtetést: „az ellenség mindig kész támadásra; *pusztító betörései ellen a határokat sem lehet eredményesen oltalmazni, ha saját otthonában nem keressük fel*”, várni annyi, mint kezdeményezésre felbízgatni őt — írta 1449. június 24-i levelében.¹¹⁸ Meglátta tehát azt a későbbi végvidéki harcokban számtalanszor igazolt tényt, hogy a török támadásának csak támadással lehet elejét venni, tehát a támadás a védelem sikerének feltétele. Ez a felismerés annyival inkább helyes volt, mert a sikeres védelem másik, döntőfontosságú feltételének: a többi, közvetlen veszélyben forgó néppel való fegyveres összefogásnak útját egyengette. Említettük volt Zsigmond védelmi tervének alapvető hibájaként,

¹¹⁶ „... cum audacia et temeritate, e Julii Caesaris instituto. deterrendum semper hostem esse arbitraretur”. Bonfini III/7. (Még lehet, hogy Hunyadi ismerte Caesart, de állásfoglalását nyilván nem ez, hanem a hadszíntér szükségletei határozták meg.) Callimachus leírása a várnai haditanácsról, Schwandtner: *Scriptores II.* (1765) 192.

¹¹⁷ *Epistolae Johannis de Zredna* 52.

¹¹⁸ Uo. 63., v. ö. 50: „a győzelem inkább kedvez annak, aki az ellenséget saját földjén keresi fel”.

hogy a szomszédnépeket figyelmen kívül hagyta, országaikat hadszíntérnek szánta. Hunyadi tehermentesíteni akarta ezeket az országokat, így teremteni meg a balkáni népek aktív törökellenes összefogásának lehetőségeit. A tapasztalatok megmutatták, hogy a délszlávokban, románokban, albánokban megvan erre a hajlandóság; de valóban összefogni, tényleges segítséget nyújtani akkor tudnak, ha a harcok nem a Dunánál, hanem a Balkánon folynak. Hunyadi ezekkel a felismerésekkel mindenki másnál mélyebbre látott a török háború sikerének bonyolult és nehéz feltételei közé; taktikáját úgy alakította ki, ahogyan az a rendelkezésére álló erőket figyelembe véve, a lényeges célokat a legjobban szolgálhatta. Számtalan részletsiker mellett több nagy eredmény igazolta eljárásának helyességét: megvédte a határokat, visszanyomta a törököt, összefogást tett lehetővé. Nem rajta, nem is hadseregén, hanem egyéb okok mellett elsősorban bárói ellenzékének belső aknamunkáján múlt, hogy eredményeinek utóbbi részét nem tudta maradandóbbá tenni.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Hunyadi hadserege *harcmódjában s a fegyvernemek összetételében is jelentős haladást tett a századforduló viszonyaihoz képest*; messzemenően értékesítette a hadviselés fejlődésének európai, főleg cseh tapasztalatait és új, a fegyvernemek összehangolt munkáján alapuló taktikát alakított ki; ez a taktika megfelelt a török háború jellegének és sajátos követelményeinek, melyeket Hunyadi világosan felismert.

Ezek után rátérhetünk a kiinduláskor magunk elé tűzött kérdések megválaszolására. A századforduló magyar hadereje, feudális jellegénél fogva alkalmatlan volt mind a török elleni védekezés, mind a centralizációval kapcsolatos feladatok ellátására. Ezen lényegében Zsigmond reformjai sem változtattak. Hunyadi idejében ezzel szemben jelentős változásokat tapasztalunk. Hunyadi felismerte azt az alapvető tény, hogy a haderő szervezeti reformja csak a bárók hatalmának, befolyásának korlátozásával összefüggésben oldható meg. Zsigmonddal ellentétben, újításait így hajtotta végre. Elérte azt, hogy a haderőn belül a feudális elemekkel szemben túlsúlyba jutottak az új, előremutató elemek: a hadjáratok alkalmával népfelkelőktől támogatott zsoldos kötelékek, melyek közvetlenül tőle, a központi hatalom képviselőjétől s nem a báróktól függtek. A haderőben ilyenformán létrejött a mag, mely megfelelő továbbfejlesztés esetén alkalmas lehetett mind a török háború, mind a centralizációval összefüggő katonai feladatok megoldására. A sereg új elemeivel megjelenik, vagy fejlődésnek indul több új fegyvernem; így a török harctéren különösen fontos könnyűlovasság, a hadviselés fejlődésének útját jelző támadó gyalogság, rendszeres alkalmazásra kerülnek a haditechnika új vívmányai, a szekérvár s a korábban legfeljebb szórványosan felbukkanó ágyúk, tűzfegyverek. A sereg ilyenformán, ha számbelileg nem is, de tagoltságával és a hadszíntér követelményeihez helyesen alkalmazott taktikájával képessé vált arra, hogy a török túlerővel szemben is komoly eredményeket érjen el.

Hunyadi seregszervező munkájában a hatalmukat féltő bárók s a háborútól vonakodó nemések hátráltatták. Annál lelkesebben támogatták a „szegényemberek”, a dolgozó nép széles tömegei. *Hunyadi politikája fővonalaiban — mind kifelé a török visszaszorítására, mind befelé a bárók hatalmának korlátozására irányuló törekvéseiben — a magyar nép alapvető érdekeit juttatta kifejezésre. Török háborúja igazságos háború volt: a hazát, a népet védte a dúló-pusztító támadóval szemben és segítette a már meghódított vagy adófizetésre kényszerített balkáni népek függetlenségi harcát. Ezért a magyar nép melléje állt, amint melléje álltak, amikor megtehették, a többi délkelet-európai országok népei is. A fenyegetett népek összefogása, a magyar nép tömegeinek aktív támogatása: saját vezéri képességén, zsoldosainak gyakorlatán túl, ezek voltak Hunyadi sikereinek igazi alapjai.*

A HUSZITA MOZGALMAK ÉS HUNYADI MÁTYÁS SZEREPE A MAGYAR NEMZETI EGYHÁZ KIALAKÍTÁSÁBAN

I.

Az európai népek középkorvégi történetének jelentékeny ténye a nemzeti egyházak kialakulása, melyek hosszú harcokból bontakoznak ki. Végig az egész XIII. századon egyre hevesebb a tiltakozás a pápai adórendszer terhei és a pápai politika kíméletlen érvényesülése ellen, a világi hatalom belügyeibe való beleszólása ellen. Olasz városállamok, német fejedelemségek, Anglia és Franciaország sorra hoznak intézkedéseket, melyekkel gazdasági érdekeiket és szuverénitásukat védik.

Ezeknek a küzdelmeknek megvannak az előzményeik a pápaság és császárság harcaiban, de későbbi karakterüket az adja meg, hogy hajtóerőként a rohamosan fejlődő pénzgazdálkodás áll mögöttük. Ha a világi hatalom és különösképpen a polgárság egyház-reformációs követeléseket hangoztat, annak sincsenek erkölcsi végokai. Ahhoz, hogy az egyház gazdasági terjeszkedését megállíthassák és visszavonulását követelhessék a közéletből, szét kell választaniuk az egyházi és világi szférát, a papságot a kereszténység alapelveire kell emlékeztetniük és meg kell próbálniuk rákényszeríteni, hogy hivatásának éljen. Ugyanakkor azonban a világi hatalom arra törekszik, hogy az egyháziakat mint egyszerű állampolgárokat kezelje: kiterjessze rájuk az adózást és a világi törvényszékek hatályát és hogy az állami központosítás szolgálatában végzett teendőikért hivatali fizetesként adja az egyházi javadalmakat.

Az igazi hajtóerő tehát a pénzgazdálkodás fejlődése, mely kiélcszte a feudalizmus alapvető ellentétét az elnyomott parasztság és a feudális urak között, akiknek igényeik egyre inkább növekedtek és ezért egyre erőszakosabb intézkedésekkel igyekeztek minél többet kisajtolni jobbágyaikból. A nemes urak egyre határozottabban számítanak a gazdag egyházi javadalmakra is, hogy a düledező családi vagyont megtámogassák vagy éppen növekedését elősegíthessék. Az apáti, püspöki, érseki javadalmat nyert fiú többé nem örököstárs.

A fokozódó elnyomással szemben a parasztság tiltakozása is nőtt és pedig annak arányában — amint Porsnyev írja —, amilyen mértékben közeledett a földesúri fenyegetés a parasztbirtok magja felé, amelyből a birtok regenerálódhatott volna.¹ A jobbágy-parasztok igénye a tulajdonjogra és következésükkel az öröklésre, a huszita háborúk idején már elméletben is kifejezésre jut. Egy a néphez állt cseh jogász, Magister Kunso világosan

¹ V. ö. B. F. Porsnyev: A középkor története és I. V. Sztálin útmutatása a feudális társadalom alapvető jellegzetességére vonatkozóan. A Magyar Történettudományi Intézet Értesítője, 1950. I. 16—17. l.

bizonyítja a paraszt jogát a földtulajdonhoz és örökhaszúhoz.² A parasztság látta, hogy a tőle kizsákmányolt összegekből épülnek paloták és városok, emelkednek templomok, alakulnak hadseregek, dúskálnak az előkelők. Ugyan-ezek a parasztok alkották az egyre gyakrabban igénybe vett zsoldosseregek magvát.

Igy hát a pénz értéke nőtt nemcsak a vele foglalkozó polgárok, hanem a feudális urak szemében is és az országok jogainak képviselőit maguknak tulajdonító uralkodók ügyelni kezdtek minden aranyra, amely bármi kegyes címen elhagyta az országot. Hiszen ez az urak jövedelmének csökkenését jelentette éppen akkor, amikor egyre jobban rá voltak utalva.

A pápai udvar felismerve a hatalomnak új, thezaurálható formájában a pénzben rejlő előnyöket, minél nagyobb ellenállásba ütközött, annál leleményesebb eszközöket gondolt ki jövedelmei gyarapítására. Maga az egyházi feudum elérte az egyes európai országokban az ország vagyonának egyharmadát.³ Erre a közvetlen egyházi vagyonra voltak kivette az annaták, és servitiumok, amennyiben az újonnan kinevezett egyháziaknak kellett fizetniük. Még nehezebben viselték el a világiak a zsebüket apasztó különféle adókat, mint pl. a keresztes-hadjárat címén kivetett pápai tizedet, a „bűnbocsátó“ cédulákat, péterfilléreket, melyeket mind a hívők adtak össze. Ehhez kell sorolnunk a Rómában indított pöröket, amelyek során gazdag embereket Rómába idéztek, perköltségekben és anyagi természetű ítéletekben elmarasztaltak.

A szentszék igyekezett ezt a széles adózási rendszert politikailag is alátámasztani, és egyszersmind közvetlen hatalmi érdekeit is érvényesíteni. Minden erejével azon volt, hogy a nagyjelentőségű érseki és püspöki székeket személyi híveinek adhassa. Amikor tehát az uralkodók látták, hogy az ország vagyona özönlik kifelé, hogy válságos időkben az egyházi főméltóságok egy külföldi hatalom akarata szerint viselkednek velük szemben, hogy a tizedszedő pápai küldöttek oldalán megjelennek a firenzei guelf bankházak ügynökei, akik a pénz behajtása mellett egyéni kereskedelmi ügyeket is bonyolítanak, megérlelődött bennük az elhatározás, hogy ezeken az állapotokon változtassanak. Minél jobban erősödtek a nemzeti öntudat elemei és ennek megfelelően az állami centralizmus, annál átfogóbbak lettek az állami érdekeit biztosító intézkedések.

Említettük, hogy ez a mélyreható folyamat, mely Európaszerte a XIII. századtól a XVI-ig ment végbe, szükségképpen reformációs törekvésekkel járt együtt, amikor az állam az egyházat az evangéliumi alapra utasította, vagyonát korlátozta vagy éppen birtokába vette. E tekintetben az állam-egyházi törekvések ideig-óráig párhuzamosak voltak az elnyomottak „lázadásával“, amennyiben a felkelés kiváltképpen a feudális egyház ellen irányult. Mihelyt azonban az „eretnekek“ a világi feudalizmusnak is ellene fordultak,

² V. ö. Tractatus Magistri Cunsonis contra M. Albertum Ranconis de Ericino de devolutionibus non recipiendis a rusticis Ecclesiae vel dominorum. K. Höfler: Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen. Fontes Rerum Austriacarum Scriptores, VI. Wien, 1865. 48—50. l. — Ugyanilyen értelemben szól a kolozsmonostori szerződés szövege. V. ö. A magyar parasztháborúk 1437—1514. h. n. 1950: (Összeállította Geréb László, bevezette Székely György), 73. l.

³ Ez tekinthető a minimumnak. Engels „legálább“ egyharmadról beszél. (Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Marx—Engels: Válogatott Művek, II. Budapest, 1950, 98. l.) És valóban a „gallikán szabadságok“ országában, Franciaországban, a XVI. század első évtizedeiben Machiavelli szerint, aki igen jól ismerte az ottani állapotokat, az ország vagyonának és jövedelmeinek két ötöde (due quinti delle entrate e ricchezze) van az egyház kezében. (N. Machiavelli: Ritratti delle cose della Francia. Tutte Le Opere, Firenze, 1833. 329—30. l.) A pápai pénzügyi politikára V. ö. Clomens Bauer: Die Epochen der Papstfinanz, Historische Jahrschrift, 1928. 457—503. l.

ez pedig elkerülhetetlen volt, a nemesség a közös veszély pillanatában összefogott az egyházsal a felkelők megsemmisítésére. Így volt ez a táboríták idején, így volt Dózsa György vagy Münzer Tamás háborújában.

A kiváltságos osztályok ilyen összefogásának nem mond ellent, hogy a világi feudalizmus a felkelések leverése után folytatja egyház-korlátozó tevékenységét. Ez azt jelenti, hogy a nemzeti egyházat megvalósító világiak vagy nem vették észre, hogy az egyház korlátozása, illetve reformja a feudalizmus egészére visszahat, vagy pedig ha látták is, nem tudtak semmit sem tenni a feudalizmus belső meghasonlása ellen. Illúzióik oka sokszor az volt, hogy az egyház dogmáit nem érintették és abban a hiszemben voltak, hogy így a feudalizmus épületét nem bontják meg. Máskor azonban ez sem állott fenn, mint például a Wicliffet pártoló angol királyi udvar vagy a Husz Jánost védelmező cseh uralkodói pár, vagy a cseh kelyhesek, végül a Luther Mártont pártoló fejedelmek esetében. Mert ezek a nem is polgári csoportok alaposan hozzányúltak a feudalizmust szentesítő egyházi dogmákhoz, különösképpen a gyakorlati szempontból annyira fontos kegyelmi eszközök, a szentségek tanához.

II.

Ebbe az általános fejlődési folyamatba tartozik bele a magyar nemzeti egyház kialakulása is és belőle ki nem szakítható az ú. n. „külön fejlődés” elvével sem, melyet polgári történetírásunk annyira kedvelt. Ezért van az, hogy hazai történetírásunk a nemzeti egyház történetének kutatásában oly messze elmaradt a külföldi szakirodalom hasonló tárgyú alkotásai mögött.⁴ Az egyetemes fejlődéstől elválasztott és motívum-történetekre szétforgácsolt anyagot sem tárgyalták társadalmi szempontok szerint. A magyar uralkodók minden államegyházi intézkedése szerintük egyéni érzelmek és szenvedélyek folyamánya: Zsigmond király például merő haragból és szeszélyből mondta fel

⁴ A XIII. századi ellentétek és reformtörekvések eseménytörténetéhez v. ö. G. De Lagarde: *La naissance de l'esprit laïque au déclin du moyen âge*. I. Bilan du XIII. siècle. Paris, 1948; Gaetano Salvemini: *Le lotte fra Stato e Chiesa nei comuni italiani durante il sec. XIII*. Studi Storici, Firenze, 1901. 39—40; Gioacchino Volpe: *Movimenti religiosi e sette ereticali nella società medievale italiana*, Firenze, é. n. 135—159; Justus Hasbagen: *Staat und Kirche vor der Reformation*, Essen, 1931. 305—538. — A hivatalnokok fentebb említett fizetése egyházi javadalommal u. o. 200—208. I. További eseménytörténetet, illetve adatokat adnak J. Haller: *Papsttum u. Kirchenreform*. I. Bd., Berlin, 1903; Alois Dempf: *Sacrum Imperium*, München, 1929. utolsó fejezete 399—561. I.; A. C. Flick: *The Decline of the Medieval Church*, Vol. I—II, London, 1930. (különösen a pápai fináncpolitikára); G. M. Trevelyan: *England in the age of Wycliffe*, London, 1946; H. Maynard Smith: *Henry VIII. and the Reformation*, London, 1948; H. Srbik: *Die Beziehungen von Staat und Kirche in Österreich*, Leipzig, 1938. — A hazai polgári szakirodalom a hasonló jellegű külföldi kutatásról sem vett tudomást a harmincas évek derekátig. Ez Fraknóinál is alig menthető, mert motívumtörténeteit (melyeket a tárgyalás során még apróbb részekre bontott, egész az áttekinthetatlenséggel), akkor írta, amikor már volt külföldi szakirodalom (Ld. Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékekkel*, Budapest, I—II. 1901; U. a. A magyar királyi kegyúri jog., Bp. 1895.) Mivel pedig az idevágó kutatás a huszadik század első két évtizedében erősen fellendült, a további szerzők még nagyobb lelkiismeretlenséggel jártak el. (Ld. Kollányi Ferenc: *A magánkegyúri jog a középkorban*, Budapest, 1906. *Ploskál-Tempis* Rudolf: *A magyar királyi kegyúri jog fejlődése és jellege*, Budapest, 1916. Deák János: *Kegyúri jog Magyarországon a Reformációig*, Kolozsvár, 1916.) Barta István már ismeri a külföldi szakirodalmat (Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén, Budapest, 1935.), de nem használja kellőképpen, nem dolgozza fel újra a XIII. századi emléanyagot és általában az állam-egyházat, vagyis egy politikai szervezetet, az állam és egyház közötti kapcsolat tárgyalásában oldja fel.

az engedelmisséget a pápának, Hunyadi Jánosnak minden kérését boldogan teljesítette a szentszék hálából törökellenes győzelmeiért, mintha nem is folytatott volna kemény és éleshangú levelezést e „kérese” ügyében.⁵ Mátyás király korszaka volt polgári és főleg klerikális történetírásunk számára a legkényelmetlenebb részlet. Fraknoi szerint Zsigmond engedelmisség-megtagadása óta ilyen viszonyban nem volt a szentszék és a magyar állam.⁶ Ennek oka persze Mátyás „erőszakos” egyénisége. Ha felháborodik, csak azért teszi, mert „színes egyéniség”, aki emellett még színlel is: így akar hatni a pápa követére.⁷ Nyilván merő diplomáciai fogásból mondja azt a sok vaskos igazságot is, amit a legátus jelenteni kénytelen Rómába. Innen már csak egy lépés, hogy a „színlelő” uralkodó személyi becsületét is kétségbevonják. Ezt el is végzi Galla Ferenc, amikor a főtebbi „fejlődéshez” híven úgy vélekedik, hogy Mátyás király csak azért akarta kezébe kaparintani a szultán öccsét, a trónkövetelő Dzsem herceget, aki Franciaországban volt fogoly, hogy sok váltságdíjat kapjon érte a szultántól.⁸ Evvel mellel még más célja is van: elfelejtetni, hogy a török hercegért — miután Rómába került a pápához — a szultán évdíjat fizetett a pápának, hogy valahogy „jól” vigyázzon a hercegre.

A tényeknek ez a kiforgatása és meghamisítása egészen a legújabb évekig tartott. Egyetlen szerző nem mert hozzányúlni ahhoz a kérdéshez: vajjon a magyar királyi főkegyúri jog csakugyan Zsigmonddal kezdődik-e vagy ha voltak előzményei, akkor azok csupán az Anjoukra és a XIV. századra nyúlnak-e vissza? Vajjon a királyi főkegyúri jogot nem kísérték-e már korábban is az államegyház többi jellegzetes vonásai is? Nem tartott-e lépést a magyar fejlődés az egyetemes fejlődéssel?

Ellenkezőleg, polgári történetírásunk nagy igyekezettel vonta kétségbe Mátyás király állításait, mely szerint a magyar uralkodóknak emberemlékezet óta gyakorolt joga, hogy a főpapokat a pápának „bemutatják”, csupán a megerősítést hagyva meg a szentszék számára. Hazai történetírásunk ezen a ponton a különben kedvelt Werbőczyvel szemben is csak „elnéző” hangot üt meg. Werbőczy ugyanis a konstanzi zsinat által kibocsátott bulláról beszél, amelynek nem tudtak nyomára akadni. Így hát az a meggyőződés kapott lábra, hogy Werbőczy jóhiszeműen tévedett és e tárgyban is a szokásjog alapján állott.

Annál nagyobb megrökönyödést keltett, amikor 1943-ban előkerült a konstanzi zsinat 21 bíborosa által 1417 szeptember 19-én kiállított és aláírt oklevél másolata, amely valóban biztosítja a magyar államegyház jogait.⁹ Az okmányt aláírta Oddo de Colonna bíboros is, aki röviddel rá V. Márton néven pápa lett. Az oklevél-aláírás körülményeiből kiderül, hogy a bíborosok nehezen szánták rá magukat az engedményre, amelynek árául azt szabták, hogy Zsigmond császár mondjon le az egyházi reformról. Ezt különben Zsigmond könnyen megtehetette, mert a reform ügye ekkor már elbukott.

Ez a nevezetes okmány, hogy a „Cum ex consuetudine...” szavakkal kezdődik, teljes mértékben igazságot szolgáltat Mátyás királynak. Gondolatmenetében nagyjelentőségű mozzanatok vannak s ezért érdemes újból össze-

⁵ Zsigmond király önkénye, szeszélye és állhatatlansága, ld. *Fraknoi*: Magyar királyi kegyúri jog, 87. l. — Hunyadi János idillikus kapcsolata a szentszékkel. ld. U. ó.: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései, I. 66, 69, 74, 76, 85, 87. l. Fraknóinak e korszakot illető tárgyalása éppen ezért állandóan tele van ellentmondásokkal.

⁶ Ld. *Fraknoi*: Pecchinoli Angelo pápai legátus Mátyás udvaránál, Budapest, 1898. 3. l.

⁷ A „szenvedélyes, erőszakos természetű” királyról u. o. 6. l. — A király haragja ügyesen rendezett színjáték, u. o. 30. l.

⁸ Ld. *Galla Ferenc*: Mátyás király és a Szentszék, Mátyás Király Emlékkönyv, Budapest, 1940. I. 152. l.

⁹ Ld. *Mályusz Elemér*: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog, Budapesti Szemle, 1943. 65—71. l.

gezni. Az oklevél szerint a bíbornokok „tekintetbevée, hogy Magyarország a hitetlenek szomszédságában mintegy a kereszténység bástyája és pajzsa”, megígérik Zsigmondnak a következőket: gondoskodni fognak arról, hogy a most választandó pápa és utódai mindörökre Magyarország egyházait és monostorait olyan alkalmas személyeknek juttassák, akikért a király és utódai supplicálnak. Igérik, hogy az apostoli szentszék nem avatkozik bele semmiféle egyházi javadalom adományozásába Magyarországon és mellék-tartományaiban. Igérik, hogy Rómába csak fellebbezés útján fognak peréket vinni.¹⁰ Így már érthető, hogy V. Márton pápa miért teljesítette ellentmondás nélkül Zsigmond kívánságait évtizedeken keresztül, miért törődött bele IV. Jenő pápa hosszabb huzavona után az adott helyzetbe. És érthető mindenek fölött, hogy miért hivatkozott Mátyás király az ősi magyar jogszokásra! Hiszen a konstanzi zsinat hivatalos okmányában ugyanaz állott.

Valóban a magyar királyok egyházi tárgyú intézkedéseinek futólagos szemlélete is meggyőz arról, hogy a királyi kegyúri jog érvényesítésére irányuló törekvések visszanyúlhatnak a magyar államiság első évszázadaiba. A XI—XII. századi első kísérletek után a XIII. század folyamán — az európai fejlődéssel összhangban — bontakoztak ki nálunk is a laikus egyházi törekvések.

Ehhez azonban meg kell jegyezni, hogy jelentős hibaforrás volt az a körülmény, hogy polgári történetírásunk túlzott jelentőséget tulajdonított a szilveszteri korona küldése által létrejött „pápai hűbérnek”. István király ugyanis a korai középkor olyan pillanatában kérte a koronát Rómából, amikor III. Ottó császár végleges Rómába költözése által a két középkori intézmény: a császárság és pápaság között pillanatnyi egyensúlyi helyzet jött létre. II. Sylvester a koronát III. Ottóval teljes egyetértésben küldte: tehát a magyar uralkodó nem volt elkötelezve külön-külön sem a császárnak, sem a pápának, hanem az európai közösségnek, amit ők ketten együtt akartak kifejezni. Éppen ezért a magyar királyok soha nem tekintették reálisnak a „hűbéri viszonyt”. Nem látták semmi akadályát annak, hogy István király halála után az országszervezőhöz hasonlóan püspököket igyekezzenek kinevezni, áthelyezni, letenni, hogy szükség esetén egyházi vagyont hadi célokra vegyenek igénybe, az érseki pallium adományozását maguknak követeljék.¹¹ Ha körülbelül a 12. századtól kezdve, pontosabban Kálmán király korától kezdve a pápák ezeket a szokásokat nem engedik érvényesülni, akkor ez a tény a pápaság erősödő hatalmi helyzetének következménye, mely itthon

¹⁰ U. o. 65. l.

¹¹ Az investitúra-jogról, melyet István király óta igyekeztek gyakorolni a magyar uralkodók, Kálmán királyt (1106) kényszerítik „véglegesen” lemondani (investituram a maioribus nostris habítam). De a káptalani választásokba való „beleegyezés” és a pápáknak szóló „ajánlás” formájában az uralkodói érdekeket sok esetben érvényesíteni tudták a kinevezéseknél. — Az érseki palliumról, illetve a pápának teendő hűségeskürről, a püspököknek a király tetszése szerint való áthelyezéséről (quid super episcoporum translationibus loquar, quae apud vos non auctoritate apostolica, sed nutu regis presumuntur v. ö. II. Paschalis pápa levelét (1101.) a bácsi érsekhez ld. Ign. Batthyány: *Leges ecclesiasticae*, II. Claudiopoli, 1827. 209—11. — Az eljárást azonban Kálmán utódai tovább folytatták. II. Géza királyról határozottan tudjuk, hogy a pallium joga fejében mondott le a püspökök áthelyezéséről és letételéről (Ld. *Marczali: Enchiridion*, 122. l.) — Azonban Paschalis pápa levele után két emberöltővel II. István a veszprémi zsinaton (1169.) újból megfogadja, hogy püspököket nem tesz le és nem helyez át, mint elődei (*Leges Eccles.* II. 258. l.). Prépostok és apátok letételéről is lemond, ami pedig „régí szokásjog” (consuetudo nostra antica) volt. Ugyanő megígéri, hogy az üresedésben lévő püspökségek jövedelmét nem adja bérbe világiaknak és általában nem fordítja államcélokra „kivéve, ha netalán az ország ellenségei nagy sereggel betörnének az országba, vagy valami más sürgető kényszer megkívánná”. De ilyen esetekben is ki fogja kérni a püspökök tanácsát. (U. o. 259. l.)

ellenállást váltott ki. Ez az ellenállás, mely teljes összhangban volt a többi európai fejedelmek és az olasz városállamok, főként pedig az utolsó nagy német-római császár, II. Frigyes harcával, a XIII. század harmincas éveitől kezdve — tehát II. Endre korában — igen kritikus helyzeteket teremtett.¹² Az új uralkodónak, IV. Bélának uralkodásával pedig az állam jogainak érezhető megismosodása következik be. Nemcsak püspöki kinevezések, hanem a Rómában indított perek és az egyházi birtokok hatalmas kiterjedése is felkelti figyelmét. Részleges szekularizációt hajt végre, kivívja, hogy ne lehessen egyházi pereket Rómában indítani.¹³ Ilyen előzmények után nem lephet meg, hogy IV. László korával eddig nem látott élességű harcok robbannak ki. Ezek a laikus jellegű egyházellenes küzdelmek valójában az uralkodó személyét maguk mögött érző városok, Buda, Nagyvárad és Esztergom német, olasz és magyar kereskedő polgársága körében találják meg igazi előfeltételeiket.

Az első feltűnő jel, hogy Kun László 1279-ben a pápai követ által tartott budai zsinatot valósággal ostromzár alá vette: megtiltotta a budai polgároknak, hogy élelmet adjanak el a zsinat tagjainak és kizárta őket a budai várból.¹⁴ Ilyen energiával magyar uralkodó még nem járt elől. Ettől kezdve egy negyed századon keresztül szakadatlanul kerülnek elő dokumentumok, melyek a harcnak egyre élesebb megnyilvánulási formáit mutatják.

1283-ban Lodomér esztergomi érsek az esztergomi polgárokat oldja fel az egyházi tilalom alól, amelyet a közöttük fennforgó nézeteltérések miatt mondott ki rájuk.

Ugyanezen évben tör ki a háborúság a váradi kereskedők és a káptalan között, mert a kereskedők megtagadják a vámfizetést. A viszály 1297-ben újból fellángol.¹⁵

1285-ben a Pesti és Jenői Hajóscéhet kénytelen az esztergomi érsek arra kötelezni, hogy fizessék meg a budai káptalannak a szokásos hajóadót. Ez az ítélettelvé azért is nagyfontosságú, mert az érsek világosos hajóadót benne

¹² A királyi tekintély süllyedéséről ezekben a harcokban a XII. század második felében (ami különben általános jelenség) v. ö. *Léderer Emma*: Az Egyház szerepe az árpádkori Magyarországon, Századok 1949. IV. 85—87. l. — A II. Endre korabeli összeütközések anyagi és hatalmi természetűek egyaránt, Kálmán herceget kényszerítik, hogy adja vissza a templariusok vagyonát, *Leges Eccles. II. 334—336. l.* — Összeütközés a muzulmán regale bérlok miatt, Apodfia Dénes kiátkozása egyházi vagyon lefoglalása miatt és egyházi személyek tiszteletben nem tartása miatt, u. o. 336—37. l. — II. Endre kényszerből egyezkedik (1233.) a kiátkozást elkerülendő, U. o.: 343—44. l. — Birtokperekben nem ítéltet egyházi bíró, csak a király, u. o. 347. l. — II. Endre nem enged Benedek, váradi püspök kinevezése tárgyában (1230). V. ö.: *Fraknoi*: A magyar királyi kegyúri jog, 36—37. l. — Visszautasítja a pápa jelöltjét az aradi prépostságra (1225), aki vissza is lép, U. o. 45. l.

¹³ IV. Béla király a belcegyezési jogot nyomatékosan hangsúlyozza, (1245) V. ö. *Theiner*: *Vetera Monumenta Hungarum Sacram Illustrantia*. Roma, 1859 I. 232. l. — 1263-ban a király már arról beszél ugyanilyen nyomatékkal, hogy a magyar király az összes magyar egyházak legyura (universarum ecclesiarum regni patronus), akinek királyi feladata, hogy gondosan törődjék velük (regali providentia qua erga omnes ecclesias regni Hungariae cura adstringimur speciali)... V. ö. *Knauz Nándor*: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, Strigonii, 1874. I. 495. l. Tehát világos a fejlődés az államegyház követelése felé. IV. Béla egyébként kancellárjait választja meg két ízben is esztergomi érsekké, (1239—1243.) V. ö. *Fraknoi*: I. m. 31, 33. l. A második esetben akaratát a pápával szemben érvényesíti. A zágrábi püspökség betöltése tárgyában is konfliktusa támad, u. o. 37—38. l. — 1238-ban honvédelmi célokból visszadja az Ispoltályos Jánoslovagok elvett vagyonát, V. ö. *Leges Eccles. II. 359—362, 366. l.* — 1253-ban kivívja, hogy senkit ne lehessen peres ügyekben Rómába idézni. U. o. 386—87. l.

¹⁴ Mindezt IV. László ú. n. „visszavonásából” tudjuk meg (1279). U. o. 459. l.

¹⁵ Az esztergomi polgárookra: *Ld.* U. o. 475. l.; A váradi kereskedőkre *ld.*: *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon, XII. köt. Pesten, 1857. 15—18. l.

Pest-Buda polgárságának anyagi megerősödésére és arra, hogy éppen anyagi hatalmán bátorodott fel annyira, hogy gazdasági érdekei védelmére szembe szálljon az egyházzal: „... mivelhogy a lázadás és gőg szelleme szállta őket meg. A jelen kunüldözésekben szerzett nagy gazdagság tébolyította meg őket az élő istennek sérelmére...”¹⁶ Evvel a ravasz fordulattal egyszersmind azt is kívívta, hogy Kun László megerősítette az ítéletlevelet.

1289-ben a budai polgárok „bűnbánata” indítja meg az érseket annyira, hogy feloldja őket az interdictum alól, mely alá amiatt estek, hogy védelmükbe vettek bizonyos német és magyar kereskedőket, akik Budán fizették meg az uszályadót a királynak, amit az esztergomi érsek Esztergomban akart behajtani a káptalan nevében és a királynéi harmincadok ürügyén.¹⁷

A feldozó oklevél fenyegetései ellenére a budai polgárok bűnbánata nem bizonyult tartósnak, vagy pedig a pesti hajósok céhe feledkezett meg Lodomér érsek ítéletleveléről, mert utóda 1292-ben kénytelen meginteni „a pesti polgárokat”, mert nem elégedtek meg avval, hogy megtagadják a só- és uszályadót, de a budai káptalan tisztviselőit nem átallják megverni és vízbedobni és nekik igazságot nem szolgáltatnak. Sőt engedély és fizetség nélkül malmokat állítanak fel, kényükre-kedvükre halásznak.¹⁸

Azonban a polgárokra a jó szó, intés nem hatott, mert három évvel később az érsek ismét kénytelen megvillogtatni az interdictum fakult villámát az uszályadó tárgyában.¹⁹

Nem csodálható ezek után, hogy néhány év múlva maguk is kedvet kapnak, hogy viszont-kiátkozással éljenek. Vencel király hívei biztatják őket fel Róbert Károly ellenében.²⁰ Mindenesetre ehhez fogható példákkal csak a XIII. századi olasz városállamok szolgálnak, ahol semmibe vették az interdictumokat és ellenbojkottot szerveztek. De „ellenkiátkozásra” kevés példa van. Francesco Ordellaffi tette meg, Forli tirannusa, de évtizedekkel később (1355).²¹

Ilyen körülmények között már Róbert Károly is társadalmi erőknél engedelmeskedett, amikor guelf multjával nem törődve, hátat fordított a pápai igényeknek. A szentszék joggal csalódott benne. De aki oly gonddal szervezte újjá a kincstárat, nem is tehetett másként. Az Anjou fináncpolitika visszhangját kell látnunk abban a pápai levélben, amely arról panaszkodik Nagy Lajos uralmának vége felé (1375), hogy nincs még egy európai ország, melyből oly csekély összeg folya be annatak és servitiumok, tizedek és egyebek címén, mint éppen a gazdag Magyarországból.²² Szívesen emlegeti polgári történetírásunk, hogy Nagy Lajos nem került ellentétbe a szentszékkel főpapi kinevezések tárgyában és anyagi kérdésekben. De elfelejti, hogy ennek oka az volt, hogy „kérdéseit” tiszteletben tartották. Mikor azonban uralkodása második felében a szentszékkel való politikai viszonya megromlott, azonnal vitái is támadtak.²³ Ugyanígy félrevezet az is, ha Zsigmond király államegyházi törekvéseit az 1404-i pozsonyi törvényrendeletől számítjuk csupán és nem vesszük tekintetbe az 1397-i temesvári országgyűlés hatá-

¹⁶ „Assumpto nunc spiritu rebellionis et superbiae cum multae divitiae in praesenti persecutione Tartarorum acquisitae eos faciant insanire in Dei viventis offensam...” Ld. *Leges Eccles.* II, 478. l.

¹⁷ Ld. u. o. 490—491. l.

¹⁸ Ld. u. o. 494. l.

¹⁹ Ld. u. o. 500—501. l.

²⁰ A kiátkozásra i. m. III, 7—8. l.

²¹ Francesco Ordellaffi esetére ld. *Volpe*: i. m. 154—155. l.

²² V. ö. *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az árpádkortól Mohácsig. Budapest, 1949. 289. l.

²³ V. ö. *Fraknói*: i. m. 62. l. *Barta*: i. m. 15. l. — Nagy Lajos második korszakának éles vitáit Fraknói sem tudja letagadni és ellenkezésbe jut önmagával, i. m. 66—70. l.

rozatait.²⁴ A Nagy Lajos halálát követő zavarok és a törökveszedelem okolta meg, de az Angliában, Spanyolországban, Sziciliában fellángolt államegyházi viták is támogatták az országgyűlés erélyes intézkedéseit, melyekben már mintegy magban megvolt a pozsonyi ediktum. Az országgyűlés végzéseik kikelnek az ú. n. „bullati” ellen, vagyis olyan papok ellen, akik a szentszék felhatalmazásával követeltek maguknak egyházi javadalmakat vagy pedig Rómába idéztek másokat peres ügyekben. Ugyanitt forradalmi intézkedést hoztak a papi jövedelmek felhasználását illetően. Eszerint a rendkívüli háborús idők időtartamára a papi tizedek felét honvédelemre kell fordítani és ezért a püspöki tizedszedőket mindenütt egy szolgabíró kíséri, aki a termények és összegek felét az ország nevében átveszi. A határozatok azonban olyan intézkedéseket is tartalmaznak, melyek egyrészt az egyház belső megújulását célozzák, másrészt az ország szuverenitását és a világiak érdekeit védelemezik és hasonló szelleműek, mint a bullás papok ellen szóló végzések. Eltiltják a főesperesek többszöri kiszállását alárendeltjeiknél, a külföldiak szedését a meggyilkoltakért. Megtiltják az egyházi átok alá vetést, Rómába citálást, folyamatban lévő perek oly módon való eldöntését, hogy a világi felet egyházi tilalom alá vetik. Kikötik a büntetések egyenlőségét egyháziak és világiak számára.²⁵

Az 1404-es pozsonyi ediktum szorosan a temesvári határozatokat követi. Miután 1403 augusztus 9-én kibocsátott rendeletével eltiltott mindennemű servitiumot és annatát és semmisnek nyilvánította a pápának frásban vagy legátusai útján kiadott bárminemű rendelkezését, 1404 húsvétján kimondja, hogy mivel a pápa és a pápa rendeleteit vakon követő főpapok zúditották az országra a polgárháborút és teljes erővel támogatták Nápolyi László trónkövetelését, ünnepelesen megszünteti „az engedelmességnek ama gonosztévő kötelességét”, ugyanakkor pedig „a szent korona tekintélyéből és a királyi hatalom teljességéből (auctoritate sacrae coronae et de plenitudine regiae maiestatis) átveszi az ellenőrzést országának egyháza felett. A király előzetes beleegyezése nélkül patronátusi jogot nem gyakorolhat senki (sem egyházi személy, sem világi), semmi már meglévő javadalmat nem birtokolhat senki, a király engedélye nélkül semminemű pápai iratot kihirdetni nem lehet, különbeni javadalom jószág és fővesztés terhe alatt. Javadalmakat ezentúl csak a király hatalmából lehet elnyerni.²⁶

Ebben a nagyjelentőségű törvényben a királyi centralizmus kísérlete világosan felismerhető. Mennyire jellemző, hogy feltűnik a láikus harcok híres vezérszólama, mely egyszersmind a császári, illetve uralkodói centralizmus programja is: a hatalom teljessége (plenitudo potestatis).²⁷ Jellemző az ediktumra a teljesség, amely végső fokon az engedelmesség-megtagadásban jut érvényre. Hozzá csak Szép Fülöp egy évszázaddal korábbi ediktuma vagy pedig az ekkor Franciaországban forrongó „gallikán szabadságok” foghatók, melyekről a vita már folyt a pozsonyi törvény kibocsátásakor, de a kihirdetésre csak 1408-ban került sor.²⁸

Amikor a világi kegyuraságot alárendeli a királyi kegyúri jóváhagyásnak, a centralizmust érvényesíti. Szükségszerű tehát, hogy a centralisztikus kísérlet okai is felmerüljenek: a pénzgazdálkodás jelentkezése, belső piacok kialakulása és a külső veszedelem. Maga az a körülmény, hogy — a lezajlott polgárháború mellett — kiváltó okként azt is emlegeti, hogy egyházi és világi alattvalói szüntelenül panaszkodtak vagyonuknak és szabadságuknak a pápa

²⁴ Közli Knauz Nándor: Magyar Történelmi Tár, III. 191—242. 1.

²⁵ U. o. 219—20, 230, 236. 1.

²⁶ Az ediktum szövegét ld. Leges Eccles. I. 471—474. 1.

²⁷ U. o. 472. 1.

²⁸ V. ö. Haller: i. m. 218—308. 1.

és hívei (az ú. n. bullati) által való veszélyeztetéséről, mutatja, hogy a feudális társadalmat átjáró okok hozták létre az ediktumot. Ezt támogatja már említett tény, hogy a temesvári országgyűlés határozataiban már megjelennek az összes későbbi problémák. Sőt az 1397-i határozatok mögött már ott áll a török veszedelem is, tehát a centralizmus külső oka!

Hogy a magyar államegyház kibontakozása mennyire összefüggött a pénzgazdálkodás kifejlődésével Magyarországon és a központosítást meggyorsító török veszedelemmel, arra bizonyíték, hogy a pozsonyi törvényt egy évre rá követi (1405 ápr. 15.) Zsigmond híres törvénye a kereskedelem, pénzforgalom, városok jogainak és kötelességeinek szabályozásáról.²⁹ A törvény legfőbb célja a kifejlesztendő magyar városok anyagi szolgáltatásainak elvi rögzítése, a harmincadok gondos behajtása, az arany és ezüst kivitelének, külföldi só behozatalának tilalma. Most emlékszik meg a magyar törvény első ízben a városok és mezővárosok követeiről, mint akik jelenvoltak a tárgyalásokon. Bár Trau városának 1397-i meghívásából azt következtethetjük, hogy már valószínűleg a temesvári gyűlésen is jelenvoltak.³⁰ Átfogó intézkedésekről van szó az 1405-i törvényben, mely a renaissancekori polgárság tipikusan központosító kormányzati eszméit hangoztatja előjáróban: a reformot „a közjó, köznyugalom, közhaszon céljából” (pro bono et pacifico statu, evidente utilitate totius regni).³¹ Ugyanekkor az építendő városfalakban látja a töröktől való védelem legbiztosabb módját, mert hirtelen támadás esetén a környék lakosai vagyonukkal együtt csak a falak mögött találhatnak oltalmat. A törvénytöveg az új veszedelemmel, a törökkel együtt említi a besenyőket, tatárokat és „más pogányokat” korábbi pusztításait, vagyis megkezdődik az ország sokféle külső veszedelmének összpontosítása egyetlen, élesen meghatározott veszedelemben, a déli török veszélyben. Ezek után nem léphet meg, ha a török veszedelem elleni összefogás és nemzeti feladat jelszava, mely szerint Magyarország „a kereszténység védőbástyája” nem 1440-ben vetődik fel először, I. Ulászló magyar és lengyel király kancelláriájának egyik oklevelében, hanem csaknem egy negyed századdal korábban, az 1417-i konstanzi oklevélben.³² Sőt, az oklevél szavai szerint a magyar államegyházi jogok viszonossági kapcsolatban állnak a törökellenes harccal. Vagyis a magyar állami centralizmust kikényszerítő, meggyorsító döntő ok egyszersmind államegyházunk kibontakozásának is jellemző motívuma. Mindez igen nagy jelentőségű Mátyás király nemzeti egyházára, mert az állami központosítás és nemzeti egyház kérdése akkorra válik éretté a szilárdabb megoldásra. Zsigmond királynak ekkor, egy kerek fél évszázaddal korábban, még csak az lehetett a szándéka, hogy tiszta helyzetet teremtsen az államegyház megvalósítása számára és az alapvető jogokat biztosítja. Ellentmondásos egyéniségének jelentősége éppen abban áll, hogy a központosítást és államegyházat előkészíti, hogy a polgárságnak egyházat reformáló törekvéseit ugyanúgy nézi, mint a reformpárti feudális nemesség: vagyis saját érdekeinek megfelelően rokonszenven, hogy megszervezi a központosítás fontos eszközét a humanista szellemű kancelláriát. De már szembekerül a forradalmi népi mozgalmakkal és az erősödő cseh és magyar nemzeti öntudattal.

²⁹ Közölve Magyar Törvénytár, I. Budapest, 1899. 210—29. l.

³⁰ Ld. Történeti Tár, III. 199—202. l.

³¹ Ld. Magyar Törvénytár, I. 210—211. l. — A közjó, közrend és közhaszon elvéiről a korai polgárság ideológiájában ld. A. Martin: Soziologie der Renaissance, Stuttgart, 1932. 70—71. l.

³² Ld. Budapesti Szemle, 1943. 65. l. — A korábbi fölfogásra ld. Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza, Egyetemes Philológiai Közöny, 1937. 301—302. l.

III.

A nemzeti államok kialakulásának törvényszerűségeit J. V. Sztálin oly világosan kifejtette számunkra, hogy ahhoz lehetetlen bármit is hozzáadni. „A nemzet nem egyszerűen történelmi kategória, hanem egy meghatározott korszaknak, a felfelé haladó kapitalizmus korszakának történelmi kategóriája. A hűbériség felszámolásának és a kapitalizmus fejlődésének folyamata egyúttal az a folyamat is, melyben az emberek nemzetté egyesülnek”.³³ Még közelebből érvényes történelmünkre, amit J. V. Sztálin az osztrák, a magyar és az orosz fejlődésről állapít meg: „a törökök, mongolok és egyéb keleti népek támadásai elleni védekezés érdekei azt követelték, hogy haladéktalanul megalakuljanak azok a központosított államok, amelyek képesek arra, hogy a támadók nyomását kivédjék”.³⁴ Ez természetesen nem jelenti a gazdasági tényezők szerepének tagadását. Amikor megállapításait egyes történet-szek félreértették, Sztálin maga mutatott rá, hogy a központosított államok megalakulásának folyamata csak meggyorsul az önvédelem szükségének hatására és így a gazdasági tényezőt ezzel semmiképpen nem küszöbölte ki.³⁵

Mint az előzményekből látszik, ez mind pontosan érvényes Magyarországra is. A magyar fejlődés azonban nem olyan egyenletes, mint Oroszorszáé. A centralizált állam gyakorlata és elmélete nálunk az egyre hevesebb török veszedelem folytán igen gyorsan kibontakozik, és az Oroszországtól nyugatra levő államok között az élre kerül Hunyadi Mátyás kormányzatával, aki rendkívüli képességeinek megfelelően rendkívüli erőfeszítéseket is tesz a török birodalom ellensúlyozására. Halála után azonban egykori tanácsosai gyengébb tehetségű fia helyett a Jagello-államszövetséggel próbálkoznak, annál is inkább, mert az oligarchia, mely Hunyadi János terveit is állandóan keresztül húzta,³⁶ azóta sem látott tovább legszűkebb pillanatnyi osztály-érdekeinél és halálos gyűlölettel volt eltelve a Mátyás-féle centralizáció iránt. Pedig a török hatalom ekkor már akkora, hogy a legerősebb centralizált állam is csak szoros szövetségi összefogásokkal tudott volna ellenállni. Ezért azután Magyarország elbukik és az állami centralizmus csak a következő század vége felé tud érvényesülni a magyar állam maradványában, a független Erdélyben a Báthoryak uralkodása idején, jöllehet Fráter György kormányzata előbb is egészen világos követését mutatja a haladó nemzeti hagyományoknak. A Habsburg-centralizmus pedig, mely a birodalomhoz tartozó magyar részeknek a pusztuló elővéd szerepét szánta, semmi hasznára nem lett a magyar népnek, hanem állandó kárára.

Hunyadi Mátyás centralizált állama tehát elválaszthatatlan a török veszedelem növekedésétől, amely a közvéleményt egyre jobban átjárta. A XV. század elejétől kezdve csaknem minden évre esik török betörés a királyság területére vagy a melléktartományokba. Ozorai Pipo temesi főispán 1404-től haláláig (1432) húsz ízben hárított el török betörést.³⁷ A rigómezei csatáig (1449) Hunyadi János kockázatos és bátor ellentámadásokkal még vitássá tudja tenni a török balkáni hatalmát. De amint előzőleg a várnai csatavesztés (1444) semmivé oszlatta a dicsőséges „hosszú hadjárat” eredményeit, úgy a rigómezei katasztrófa Szerbia elvesztését jelentette. A nándorfehérvári győzelem már teljesen védelmi jellegű csatanyerés: már a királyság határai forog-

³³ Ld. Sztálin: Művei, II. Budapest, 1949. 328. 1.

³⁴ B. D. Grekov: Sztálin és a történettudomány, Századok, 1949, IV. 19. 1.

³⁵ U. o. 20. 1.

³⁶ Ld. Marx megfigyeléseit e tárgyban: Lándor Béla: Marx jegyzetei a magyar történelemről, Uj Hang, 1941. IV. sz. 47–51. 1.

³⁷ Antonio Bonfini: Rerum Ungaricarum Decades, Lipsiae, BTG 1936. Dec. III. lib. 3. 333–334.

tak kockán a kulcsfontosságú vár veszedelme által. A török ebben az időben már Konstantinápoly ura, megszervezheti a Balkánt, az ország közvetlen ézsomszédja lett.

A török veszély elleni közvélemény kialakításában természetesen az állami centralizmus legfőbb hivatala a kancellária játszotta a legfontosabb szerepet. Zsigmond császár Kiseretében érkezik a konstanzi zsinatról a kor-
szak egyik legkiválóbb humanistája, Pier Paolo Vergerio, aki a magyar kancellária humanista átalakításának igazi motorja, mind a maga személyében, mind pedig új barátja Vitéz János által. Ez utóbbinak később kancelláriai leveleskönyvében és beszédeiben Magyarország törökellenes szerepe élesen bontakozik ki.³⁸ Az előbbi pedig, lehet, hogy a konstanzi okmányok és avval együtt a védőbástya jelszónak első megfogalmazója volt. A humanisták általában nagy szerepet vittek a központosított államok kancelláriáiban, irányították a városköztársaságok és fejedelmek érdekeit szolgáló publicisztikát. Jó példa erre Enea Silvio Piccolomini, aki Vergerio után évtizedekkel került titkárnak III. Frigyes császár kancelláriájába, ahol olyan terveket vetett fel, melyek a német-római birodalom rozszant szerkezetének újjászervezését jelentették volna centralizált, az antik császárságra hivatkozó modern célkitűzésű birodalommal. Ugyanő, aki különben a császár szolgálatában a magyar nép érdekei ellen küzdött állandóan, maga is hangoztatta a „védőbástya” jelszót.³⁹

A fenyegető veszedelem terjesztette csak igazán a jelszót, annál is inkább, mert a fogalom maga a török háborúk védekező jellegét tükrözi vissza. A „bástya” és „pajzs” fogalomban nem támadás, csupán védelem rejlik, de egyszersmind bizalom is a sziklafal és a vas metaforájában. Ebben rejlik a jelszó szervező és erőtadó jelentősége.

A törökellenes közvélemény és ezzel összefüggően a nemzeti öntudat elemeinek erősítésében még fontosabb szerepet vittek a személyes élmények, a mindennapos elbeszélések, az anekdoták és a töröktárgyú hősköltemények,

Ekkor még nem volt sajtó, nem voltak röplapok. Helyettük a vándor-
énekesek emlékezete és a versmérték rögzítette a hősi eseményeket. Nagy értékes számunkra Mátyás király kortársának, Galeotto Marziónak feljegyzése, hogy a magyarok lakománál, asztalnál nem annyira szerelmi, mint inkább hősi énekeket adnak elő „legtöbbszörre a török elleni hőstettekről, ugyanilyen-
tárgyú beszélgetések közepette”. Egyszersmind jelzi a daloknak az egész középkori társadalmat átfogó elterjedését, „a magyarnyelvű dalokat parasz-
tok, középpolgárok és a városi köznép ugyanúgy megérti”, mint az előkelők, mert parasztok és nemesek ugyanazt a nyelvet használják, ugyanazt a szókincset, ugyanazt a kiejtést.⁴⁰ A történeti mondák és epikus töredékek mindenben megerősítik Galeotto állításait. Kemény Simon vagy a belgrádi vitéz, aki magával rántotta a zászlóra törő pogányt, Szilágyi és Hajmási tragikus balladája mind azt mutatják, hogy a nép képzeletébe és tudatába mélyen bele-
vésődött a harc minden hősi vagy emberi mozzanata. A nemzeti köztudat szempontjából az is figyelemre méltó, hogy Mátyás király kancelláriájának

³⁸ Ld. *Fraknoi Vilmos*: Zrednai Vitéz János, nagyváradi püspök politikai beszédei. Budapest, 1878. 20–22. l. Továbbá *Epistolae Johannis De Zredna*, *Schwandtner*: *Scriptores Rerum Hungaricarum* Bécs, 1746. Tom. II. No 22. 36. I. No 34. 50–52, I. No 35, 52–54. l. és passim.

³⁹ *Aeneas Sylvius* a császárság restaurációjáról *De ortu et auctoritate Imperii Romani*, *Fontes Rerum Austriacarum, Diplomataria et Acta*, LXVII. Bd. Wien, 1912, 4–24. l. — U. ő: Magyarországrol mint a „kereszténység védőbástyájáról”, i. h. 24–25. l. és passim.

⁴⁰ Ld. *Galeottus Martius*: *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis Mathiae Regis*, Lipsiae, BTG. 1934, cap. XVIII. 18. l.

legkiválóbb egyénisége és nemzeti királyságának tetteit megéneklő költője, Janus Pannonius époszt tervezett Hunyadi János hosszú hadjáratáról.⁴¹ A nemzeti uralkodó legendás apjának legnagyobb küzdelmét akarta tehát megörökíteni a nemzet egész létét fenyegető legnagyobb veszedelemről énekelve.

IV.

Az „aktuális” epikának ez a széles elterjedtsége átvezet bennünket a magyar nemzetté alakulás egy másik jelentékeny tényezőjéhez, a huszitizmus-hoz, mely aktuális forradalmi dalaival, dallamot, ritmust, bátorítást adott a már különben is meglévő nemzeti epikának. Ez azonban csak másodlagos tényező, sokkal fontosabb számunkra, hogy a huszitizmus közvetlenül előmozdította-e a nemzetté válást és a nemzeti egyházra való törekvéseket?

A polgári kutatás gondosan elkerülte a nemzeti egyházak összefüggését a huszita reformációval és mozgalmakkal. A magyar szerzők mélyen haligatnak róla, kivéve Barta Istvánt, aki számontartja Wiclifnek az államegyház történetében oly fontos álláspontját, de hozzáteszi, hogy az angol reformátor tanai „még az ő életében Angliában, nem sokkal később pedig Csehországban nagyon káros gyümölcsöket teremnek”.⁴² Ezek a „nagyon káros gyümölcsök” kétségtelenül az 1381-i angol parasztfelkelés és a huszita reformáció.

Bennünket éppen az érdekel, hogy a huszitizmus mit jelent a nemzeti öntudat kibontakozása és a nemzeti egyház kialakulása szempontjából és hogy magyar változatának is megvan-e ez a jelentősége?

A huszitizmus, elindítójának Husz Jánosnak és tanítványainak kezdeti tanítása alapján, nem egyéb, mint a prágai egyetem cseh értelmiségének és az Újváros cseh polgárságának társadalmi harca a német magisterek, a javakban dúsuló német főpapság és az Óváros gazdag német polgárságának uralma ellen. Ehhez a küzdelemhez elejétől fogva csatlakozik a cseh nemesség zöme. Luxemburgi (IV.) Károly császár cseh király ugyanis minden eszközzel gazdagította az egyházat, pontosabban a német papságot a cseh nemesség rovására, mely vak dühvel várt az alkalomra, amikor elszegényedéseért bosszút állhasson és visszaszerezhesse korábbi hatalmát. Ha nálunk Magyarországon idegenek voltak a városok (német, olasz hospesek), Csehországban még annyiaval bonyolultabb a helyzet, hogy ott számottevő, el nem cséhesedett német nemesi réteg is élt, gazdasági és politikai túlhatalmat szerezve a cseh többség rovására. A feltörő cseh polgárság azért tudott olyan hatalmas nyomást kifejteni, mert az egyetem elégedetlen cseh értelmiségétől ideológiát kapott és a nemesség nagyarányú csatlakozásával át tudta lépni a városi kereteket. A minden ellenállást elsöprő tömeget azonban a cseh parasztok adták, akik ugyan Prágába özönölve a városi plebejus tömeggel együtt az egyház ellen és a németek ellen hajtottak végre forradalmi cselekményeket, de hamarosan kialakuló ideológiájuk kétségtelenné teszi, hogy az egész feudalizmus ellen keltek fel. A nemesség javarésze pedig a prágai polgárok és cseh magisterek szövetsége volt, nem pedig a parasztoké, akikhez csak az egészen szegény nemesi elemek csatlakoztak.

A huszita felkelésben tehát különböző elégedetlen társadalmi rétegek egyesültek különböző harci célokkal, de egyes alapvető kérdésekben közös állásponttal. Az igazi akcióegységet éppen ezért csak rövidebb időszakokra tudták biztosítani és a mozgalom két szárnya: a nemesi-polgári, valamint paraszti-plebejusi között csak az ellenség által rájuk kényszerített harci szövetség állott fenn, amely a külső nyomást egy idő múlva nem bírta ki.

⁴¹ V. ö. Kardos Tibor: Janus Pannonius bukása, Pécs, 1935. 22—24. l.

⁴² V. ö. Barta: i. m. 20. l.

A nemesi-polgári szárny (kelyhesek) elárulta a parasztokat (orfaniták-táboríták), így következett be a lipani katasztrófa. Azonban a cseh társadalom említett sajátos rétegződésének következménye, hogy a huszita felkelés egyetemesen nemetellenessé vált és már ezáltal is bizonyos nemzeti jelleget kapott.

Ez azonban a huszita felkelés nemzeti jellegzetességének oszupán egyik, méghozzá negatív oka. A másik, mélyebben fekvő és pozitív ok az elnyomott jobbágságnak és a feltörő cseh polgárságnak az a törekvése, hogy a nemzetközi jellegű feudalizmus osztályuralma helyébe társadalmilag tágabb, országos összefogást állítson, amelyben minden cseh érvényesül. A renaissance korai polgárságában mindenütt, Itáliában és Franciaországban éppenúgy, mint Németországban, érezhető ez a nemzeti egyesülésre való törekvés: a belső piac kiterjesztése, a nemesi partikuláris vármok eltörlése, a rablólovagoktól való szabadulás, a feudális zűrzavar helyett a közjón, közbiztonságon alapuló központosított állam. Így volt ez Csehországban is!

De még erőteljesebben nemzeti jellegűvé lett a cseh parasztok felkelése, mert fő-céljának nem valami kompromisszumot tekintett a hatalom megszuult uraival, hanem a nemzetközi egyházi és világi feudalizmus teljes lerombolását, melyeknek helyébe nemzeti egyházat, nemzeti rítust és a nemzeti nyelv által összefogott, teljes egyenlőségen alapuló harci közösséget tett.

A nemzeti rítus és nemzeti egyház tekintetében polgárság, huszita nemesség és parasztság között az eltérések ellenére is megvolt a szükséges akció-közösség. Husz János megérettetése Konstanzban az idegen pápa által, az idegen kardinálisok és kiküldöttek tomboló gyűlölete közepette a császár hűszegő segítségével az egész cseh népet felháborította, mely az ítéletet az egész nemzeten ejtett hallatlan sérelemnek fogta fel. Ugyanígy közös, nemzeti jelkép volt a kehely is, mintegy minimális program. A különféle huszita csoportok (kelyhesek, orfaniták és táboríták) az istentisztelet rítusa tekintetében mérsékeltebb vagy radikálisabb álláspontot foglaltak el különféle társadalmi helyzetüknek megfelelően, de egyikek voltak abban, hogy a római egyháznak nemzetek feletti egységes rítusát megbontották és valamennyien a kétszínalatti áldozást vallották, melynek jelképül a kehelyt tekintették.⁴³ Nemzeti rítusává vált tehát az eucharistia kiszolgáltatási módja, mely a középkori „eretnkségek” legkritikusabb pontja volt, mert minden eretnek csoport ezt az eszközt akarta kivenni az uralkodó osztály kezéből.⁴⁴

Ugyanakkor a latin rítus nemzeti nyelvűvé tétele még láthatóbb jele a cseh nép egységes különállásának. A csehnyelvű rítus gyakorlati keresztülvitelében különböző fokozatokat látunk, melyek ezúttal is jellemzőek az egyes csoportok társadalmi helyzetére: a polgári-nemesi csoport, a kelyhesek csak az episztolát és evangéliumot olvassák nemzeti nyelven; az orfaniták az egész miseliturgiát lefordítják csehre, a velük rokon táboríták pedig elhagyják a katolikus mise régi szerkezetét és belőle csak a népi nyelven tartott bibliaolvasást és magyarázatot, meg a kétszínalatti úrvacsora-vételt tartják meg. Amint azonban a kehely dolgában, úgy itt is szemmeláthatóan kialakult a közös minimális program: a biblia nemzeti nyelven való olvasása. Bár a kelyhesek félénken teszik, az egyházi szemelvények (perikópák) beosztása

⁴³ Elcinte az ostyát és megszentelt bort vizsik előttük. Ld. *Laurentius de Březina: Chronicon*. Kiadva Höfler: i. m. *Fontes Rerum Austriacarum Scriptores*, II. Wien, 1856. 358, 363. I. Csakhamar megjelenik a kehely mint jelkép a zászlókon is. U. o. 379. I. Továbbá pecséteiken, ld. J. Loserth: *Beiträge zur Geschichte der husitischen Bewegung*, III. *Der Tractatus De longaevo schismate des Abtes Ludolf von Sagan*, Archiv für Österreichische Geschichte, LX. Bd. Wien, 1880. 533. I. Épületeikre is ezt festették Tábor városától kezdve a magyarországi huszita templomokig.

⁴⁴ V. ö. S. D. Szakazkin: *Középkori kultúra*, Moszkva, 1941. 11. l.

szerint, a táboríták pedig bátran, szabadon a forradalmi osztályharc szempontjai szerint. E minimális programmagyarázata, hogy valamennyien a római egyház kikapcsolásával közvetlenül igyekeztek a vallás ősforrásához hozzáférni. Ez pedig a nemzeti laikus egyházak követelésel Wiclif is ezért küzdött az angolnyelvű bibliáért, hogy a király vezette nemzeti egyháznak, az egész angol népnek biztos vallási alapot adjon.⁴⁵

Tovább erősítette a huszitizmus nemzeti jellegét a cseh egyházi szervezet teljes leszakadása az egyetemes egyháztól és az a körülmény, hogy ez a szervezet maga is átalakult. A csehek létrehozták a nemzeti egyházak tisztaszerkezeti formáit is, mint: kevésszámú főpap, az egyházi vagyon szekularizációja, a dézsma és papi szolgáltatások eltörlése, az egyház erkölcsi reformja stb. ...

Az orfaniták és táboríták küzdelmeinek különösen nemzeti jellegét azonban a balszárny külön osztályharca hozta létre, melyet az egyházon túl a világi feudalizmus, a császár és a nemesség ellen folytatott. A balszárny ezáltal minden nemzetfeletti elemet egységesen kiküszöböl és helyébe a nép demokratikus egyenlőségét és harci egységét helyezi. Mert a nemeseket is befogadják, ha mint Ziska, lemondanak a nemesi előjogokról és csatlakoznak a néphez. A balszárny a nemzetet a „nyelv” (linguagium) fogalmával fejezte ki, ez pedig a nemzeti rítus nyelvéből származott. Ugyanis a feudális rend helyett vallott teljes egyenlőség az „isten törvényen” alapul, ennek pedig egyetlen jogforrása a biblia csehnyelvű szövege! A pápaság és császárság országok-feletti intézményével együtt elvetik a hozzájuk kapcsolódó teológiát, vallási hagyományt, kánonjogot, római jogot, nemzetközi egyetemi tudományt érthetetlen latin nyelvvel, helyükbe egyetlen egyet állítanak: a csehnyelvű bibliát. Ez a „törvény” egyesíti az igazakat, „isten népét”, ez foglalja harci közösségbe éppen úgy, mint a kantilénák, a nemzeti nyelvű harci dalok. Így hát a biblia kifejezése szerint azonosítják a „nyelvet” avval, aki beszél a cseh idiomát: a „néppel”. A huszita történeti okmányok tehát „linguagium” alatt nemzetet értenek, de nem az egy nyelvet beszélők gépies egybekapcsolódását, hanem nemzeti tudatra törő harci összefogást.⁴⁶

Ez abban a tónusban is megnyilatkozik, ahogy a latinul beszélő katolikus papot jellemzik: ez szerintük „barbarizat”, azaz „barbár szavakat mormol”.⁴⁷ Tehát megfordítják az olasz humanisták gőgös lenézését a nem-latin, vagy „romlott-latin” köznyelvekkel szemben. Szerintük éppen a latin a „barbár” szemben „isten népének” nyelvvel. Ezt a demokratikus öntudatot mutatja a

⁴⁵ Terminészetesen a legjobban kiemelt oldala ennek a törekvésnek az a célkitűzés, hogy az angol nemzet angolul, tehát közvetlenül ismerhesse meg az „igaz törvényt”. V. ö. Margaret Deanesly: *The lollard Bible*, Cambridge, 1920. 225–267. l. és 418–420. l. Hangsúlyozták, hogy az egész nép számára csak így érthető az igazság, ld. Palmers: *Determination*, XII–XIII. és passim u. o. 420. l. stb.

⁴⁶ Oklevelekben, manifestumokban, szerződésekben, stb. 1420–1436-ig állandóan előfordul ez a kifejezés: *linguagium nostrum, honorem dicti linguagii*, ld. Franz Palacky: *Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges*, I. Prag, 1872. 44. 78. 361. l. — A biblia terjesztése „*sunctis populis tribubus et linguis*”, U. o. II. Prag, 1873. 230. l. — Az 1429-i prágai nemzetgyűlés végzése, hogy Morvaország kormányzója „*esset de linguagio boemico vel slawonico*”, U. o. 515. l. — Gara Miklós magyar nádorral közlik a lengyelek, hogy szövetséget kötöttek a csehekkel „*contra omnem nationem et praesertim Teutonicam excepta dumtaxat lingua vestra Hungarorum*” (1432). U. o. 303. l. — Az ú. n. Taborita Krónika is „*Bohemicae nationis linguagium*”-ról tesz említést, Höfler: i. m. *Fontes Rerum Austriacarum, Scriptores*, VI. Bd. 481. l. U. o. olvasható ez a kitétel: „*Nostri linguagii, ut vulgus loquitur, quia teutonicus, naturalis existit inimicus*.” U. o. 647. l.

⁴⁷ „Többet érne öt szó, amit a nép megértene, mint az a barbár nyelven elbögött tizezer” (*melius loquerentur quinque verba in sensu populi, quam decem milia (si) sic mugiant barbarisantes*) u. o. 580. l.

huszita írásreform is azért, hogy a helyesírást közelebb hozza a nép élő kiejtéséhez. Az ellenség felismerte a „nyelv-nemzet” öntudatát. Mikor Zsigmond császár mindenünne összegyűjtött hadseregével rátámad Csehországra, katonái válogatás nélkül mindenkit legyilkolnak és tűzbehajtanak, aki cseh, akár huszita, akár nem.⁴⁸

Itt annak a történeti folyamatnak egyik jelentékeny mozzanatáról van szó, melyre J. V. Sztálin hívta fel a tudomány figyelmét, amikor megállapította, hogy a népek nyelvének nemzeti nyelvvé alakulása a nemzettéválásnak alapvető jelensége.⁴⁹

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a cseh huszita felkelés a nemzeti öntudat elemeit és szétterjedését hatalmasan kifejlesztő mozgalom.

De vajjon Magyarországon is az volt-e? Ehhez szükséges lenne a két mozgalom előfeltételeinek azonossága, a cseh felkelés történeti összefüggése a magyarral, a két huszitizmus jelenségeinek és lefolyásának párhuzamossága.

Ami az előfeltételeket illeti, nem vitás, hogy a középkorvégi feudalizmus Magyarországon — különösképpen Zsigmond király tárgyalta törvényhozása alapján — ugyanúgy, mint Csehországban, az egyre erősebb pénzgazdálkodás útjára lépett. Tehát az elnyomott jobbágyok és az egyházi-világi feudális urak közötti feszültség nőtt. Ennek félreérthetetlen bizonyossága, hogy Nagy Lajos rövid 1351-i rendelkezése után Zsigmondnak 1405-ben mindkét dekrétumában szigorúan és részletesen meg kell tiltania, hogy a jobbágyokat akadályozzák szabad költözködésükben (1405. I. dekr. 6. cikk.; II. dekr. 14–15–16. cikk.). A jobbágy helyhez kötése a fokozott kizsákmányolás jele. Ezért válik egyre inkább központi kérdéssé a huszita felkeléshez vezető úton. Zsigmond rendelkezéséből kiderül (II. dekr. 16. cikk.), hogy a feudálisok erővel igyekeztek visszatartani a jobbágyokat, nem riadtak vissza a hamis vádtól sem, napirenden voltak a viták és erőszakosságok, úgy, hogy a királyi tisztviselőknek a legnagyobb erélyre volt szükségük, ha némi rendet akartak fenntartani. Egyébként a király 1435-i dekrétumában (1435. II. dekr. 7. cikk.) részletesen megállapítja a bírságot a jobbágyok erőszakos visszatartása, erőnek erejével való elvitele vagy szökése esetére.⁵⁰

Ugyanekkor világos jelei vannak a feudalizmus egyházi és világi ága közti feszültségnek. Ezek: Zsigmond király államegyházi törvényhozása, hivatkozása az országlakók Róma-ellenes panaszaira (a főrangú családok nem látják érdekeiket biztosítottak az egyházi javadalmak betöltésénél). Ezt bizonyítja a papi jövedelmek felének lefoglalása honvédelmi célokra és tiltakozás a jogtalan kiközösítések ellen (1397). Szigorú tilalom, hogy egyházi dézsmák világi karhatalommal hajtsanak be, felszólítás, hogy a mértéken felüli dézsmák ellen a világiak azonnal tiltakozzanak és behajtását meg ne engedjék. Utasítás, hogy a dézsmálók elégedjenek meg a paraszt esküjével (1411. évi dekr. 5–6. cikk). Végül a szigorú tilalom, hogy a világiak ne foglaljanak le egyházi vagyont (1435. II. dekr. 21. cikk).

A nemesség és a feltörő polgárság közötti feszültséget bizonyító országgyűlési végzésekben sincs hiány. Láttuk, hogy Zsigmond már 1405-ben foglalkozik a városokkal és az ország gazdasági életével. Életének végén az 1435-i végzések mutatják, hogy a polgárság fejlődött, öntudatosodott, másrésről azonban, hogy a feudálisok is egyre inkább áttértek a pénzgazdálkodásra és összeütközéseik támadtak az öntudatos polgársággal. Pontosan abban érték sérelmek részükről a kereskedő-polgárokat, amiben a legérzékenyebbek vol-

⁴⁸ „A kereszteshadak” viselkedéséről ld. *Laurentius de Březina*: i. m. 375. l.

⁴⁹ Ld. I. V. Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány. Társadalmi Szemle 1950. 7–8. sz. 534. l.

⁵⁰ Ld. Magyar Törvénytár I. 258–261. l.

lak: a kereskedelmi forgalom szabadságában, és a belső piac kifejlődését gátló partikuláris vámokban. Az említett dekrétum 13. cikkelye arról panaszkodik, hogy egyháziak és világiak, nemesek és nem-nemesek „adósságok vagy más kihágások okán elég gyakran” letartóztatják a kereskedőket és más utazókat. A 22. cikkelyből pedig kiviláglik, hogy a „kapzsi” vámosok „mértéktelen és fölösleges vámokat” szednek. Viszont az is gondot okoz, hogy titkos átkelőket és utakat nyitnak (23. cikkely).⁵¹

Ki kell térnünk arra a kérdésre is, hogy a csehországihoz hasonló magyar-német ellentét megfigyelhető-e? Legfeljettebb városainkban (mint pl. Kolozsvár, vagy Buda a főváros) a század harmincas éveiben döntő stádiumba jutott a magyar elemek térfoglalása a német rovására. Az ilyen városokban megvolt tehát a lehetősége a csehországihoz hasonló kirobbanásoknak. Azonban a főpapi stallumokat általában nem németek töltötték be, hanem magyar főrangú családok tagjai és hiányzott is az a német nemesi réteg, mely pedig Csehországban megvolt. Volt azonban egy rokon probléma: idegen királyaink előszeretete arra, hogy az ország legtöbb méltóságait idegeneknek, főleg németeknek adományozzák. Ez ellen azután visszahatás keletkezett, mely találkozott a magyar polgárság törekvéseivel és az 1438-i budai fölkelést követő évben az ugyancsak Budán tartott országgyűlés határozataiban teljes erővel érvényesült.

Tehát a magyarországi társadalmi helyzet a feudalizmus osztályellentéteit illetően azonos volt a csehországiával, ha városaink nem is érték el a cseh városok fejlettségét. Viszont a német-magyar ellentét sokkal kisebb méretű volt és egyes városainkra és a főméltóságok kérdésére szorult össze.

Ami a cseh felkelés történeti összefüggését illeti a magyarral, a magyar kutatás idevágó adatai alapján bizonyítottnak tekinthetjük.⁵² Husziták előbb határvárosokban jelentkeztek, mint pl. Pozsony, ahol Zsigmond király jelenlétében viták zajlottak le huszita tudósokkal, az orfanita betöréseknek kitett északnyugati vidékeken, mint Nagyszombat, ahol sok helyi elem csatlakozott a környéken, nemkülönben délen Zágrábban, a szláv többségű zágrábi és a pécsi egyházmegyében, ahol a nemrég még működő pécsi egyetem és a prágai között jó kapcsolat állott fenn és ahol egyes huszita és régebbi patarén gyülekezetek hosszabb ideig fennállottak. Husziták jelentek meg Erdélyben is a közeli Moldvában létesített huszita telepek hatására. Ez a sokrétű, sokhelyütt megnyilvánuló cseh huszita kezdeményezés azonban csak akkor robbantott ki nagyarányú felkelést a magyar viszonyok ellen, amikor a lipani katasztrófa után nagyszámú táborita jutott az országba. Ezen a ponton még több érdekes mozzanat van, melyeket hazai kutatásunk figyelmen kívül hagyott. Tágabb értelemben eddig is szó esett Zsigmond király cseh zsoldosairól. Azonban egészen világos adatunk van rá, hogy éppen a délvideki huszita mozgalmak kellős közepébe irányítottak tizenkét hajónyi táborita zsoldost egy táborita kapitány vezérletével. Legalább is a király 1437 március 26-án meghagyja a soproniaknak, hogy a Pozsonyban várakozó táborita zsoldosok számára vásároljanak Bécsben tizenkét nagy hajót, hogy velük a csapatokat Nándorfehérvárra szállíthassák. A hajóknak május 19-ére behajózásra készen kellett állniuk. Emellett számolnunk kell a táborita seregek magyarjainak (a cseh manifestumok magyar változatai mutatják, hogy ilyenek voltak) titokban való hazatérésével. Számolnunk kell a táboriták tudatos katonai oktatásával. Moldvai Jakab mester, aki már 1430–31 táján folytatott nagysikerű miszsiót Kolozsvárott és más erdélyi városokban, rendszeresen oktatta a népet

⁵¹ U. o. 266–67, 272–73. l.

⁵² V. ö. Tóth-Szabó Pál: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon, Bp. 1917, 84–132, 146, 148, 151, 153–156; 162. l.; Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája, Budapest, 1931. 10–11. l.

a huszita harcászati elemeire, hogy szükség esetén védekezni tudjanak. A táboríták maradtak évtizedekre a hadtudomány mesterei, melynek következményeit nemcsak Zsigmond vonta le, hanem a Hunyadiak is. Már 1443-ban van rá adat, hogy Hunyadi János Brassóban harciszekereket és puskákat gyártatott egy táborita őrmester útmutatásai alapján.⁵³

Szükséges megvilágítani röviden az egyházi közállapotokat is, melyek semmiben sem különböztek a csehországiaktól. Márkai Jakabnak a magyar husziták ellen küldött pápai inkvizitornak emlékirata, bizalmas feljegyzései és a róla szóló egykorú életrajzok, nemkülönben a korabeli pápai regeszták erre bőséges adatokat tartalmaznak (ezeket a forrásokat különben a hazai kutatás egyáltalán nem használta fel). Megállapítható, hogy Márkai Jakab olyan állapotokat talált, melyek teljesen igazolták a huszita követeléseket, melyeket a prágai egyetemről hazatért papok és a világiak hangoztattak: a szerzetesek és világi papok züllött életet éltek. Voltak kolostorok vagy helyiségek, ahová be sem engedték Márkai Jakabot, nehogy prédikációival „fel-lázítsa” a híveket, voltak helyek, ahonnan kiűzték (mint Ujlakról) és egyenesen kiátkozták, mint Simon pécsi főesperes. A pécsi papság nyílt konkubinátusban élt.⁵⁴ A pápai regeszták tanúsága szerint papok között előfordult a pecséthamisítás, gyilkosság, erőszak, az egyház javainak elfecsérlése, igen gyakran konkubinátus. A pálos rend tagjai annyira igyekeztek szabadulni a szigorú regulától, hogy mindennapos volt az elköborlás, vagy más rendbe való átlépés.⁵⁵

Végző következtetésként megállapíthatjuk, hogy a lipani katasztrófát megelőző és követő időben: 1435–37-ben cseh táboríták ideológiai és szervező segítségével országos arányú huszita mozgalom bontakozik ki — mely korábbi előzményekkel is rendelkezik — és a csehországihoz hasonló társadalmi és egyházi állapotok megszüntetésére irányul.

Izgató kérdés emellett a két huszitizmus lefolyásának, illetve jelenségeinek párhuzamossága. Mire esett a felkelés súlypontja Magyarországon: a városokra vagy a vidékre? Összefogtak-e városok és parasztok, városok és világi urak, parasztok és köznemesek, mint Csehországban tették?

A városiasság általában nem érte el nálunk a cseh fejlődést, viszont a jobbágysság helyzete súlyosabb volt a török pusztítások, a Zsigmond hosszú

⁵³ A Nándorfehérvárra szállítandó táborítákról: I. F. Palacký: *Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges*, II. Band, Prag, 1873. 475–476. I. Ismét kiadta Tóth-Szabó: i. m. 370 l.; Moldvai Jakab mester harcászati oktatásairól I. Mon. Medii Aevi Historica, res gestas Poloniae illustrantia. Tom XII. Krakkov, 1891. I. Codex Epistolaris Saeculi XV. Tom. II. A levél kelte 1431 május 6. Idézi: J. Macurek: *Husitsvi v rumunských zemích*, ČMM, 1927, 26. l.; Hunyadi János táborita szakértője: U. ö. i. m. 85. l.

⁵⁴ Az inkvizitor csak úgy vélt bármi eredményt elérni az „eretnek” jobbágyokkal és kézművesekkel szemben, ha az egyházat egyidejűleg „negreformálja”. Ezirányú fáradozásai teljesen meddőeknek mondhatóak. 1435-ben Boszniában működik eredménytelenül (Ld. Marino Sgattoni: *La vita di S. Giacomo della Marca per fra Venanzio da Fabriano*, Zara, 1940. 96. l.) Mikor a kelletténél jobban erőlteti a reform ügyét, a ferencrend generálisa megint. (Ld. Eusebius Ferrendin: *Acta Bosnae, Zagrabiae*, 1892. 166. l.) — Nem engedik be az inkvizitort egyes kolostorokba. V. ö. Sgattoni: i. m. 99. l. — Egy helyen a „magasabb” pápai politikát nem értékelő barátok meg akarják mérgezni. U. o. 106. l. — Simon, pécsi főesperes Ujlakról kiűzi és kiátkozza a pápai inkvizitort, v. ö. Acta Bosnae 165–166. l. — A pécsi papság konkubinátusairól ld. Márkai Jakab feljegyzését, *Sermo secretus ad clerum*, Cod. F. I. (Falconara Marittima) Fol. 79. v. V. ö. Dionisio Pacetti: *I Sermones dominicales di S. Giacomo della Marca, Collectanea Francicana*, Tom. XI, 1941. 218. l.

⁵⁵ A magyar papság általános állapotáról v. ö. XV. századi pápák oklevelei, II. köt. Kiadja Lukács Pál, Budapest, 1938.: No 536, 614, 501; felhatalmazás negyven személy feloldozására simónia, házasságtörés, stb. alól, no 530; a pálos rend tagjainak szöke és átlépése más rendekbe, no 373.

távollétei alatt megerősödött feudális oligarchia szabad garázdálkodásai miatt, melyhez hozzájárult a pénzgazdálkodás általános fejlődése. A pénzgazdálkodásnak ez a fejlődése konkrétan lemérhető Zsigmond városi statútuma után egy emberöltővel Albert 1439-i dekrétumának éles gazdasági harcot tükröző intézkedésein. Ugyanakkor az egyházi állapotok süllyedtsége is teljes párhuzamosságot mutatott a csehországi helyzettel. Mindezen tényezők következményeképpen a felkelés súlypontja szükségképpen a jobbágyság egyházellenes és antifeudális kitörésére kellett, hogy essen. Így is történt. A forradalmak törvényszerűsége, hogy a feltörő polgárság és főleg a városi plebejusok fogjanak össze a jobbágysággal, tehát a felkelés városi gócai ott alakulhatnak ki, ahol ez az összefogás létrejöhetett. Ilyen helyek voltak: egyes olyan mezővárosok, melyek még közelállottak a jobbágysághoz, de a fejlődés útjára léptek (a borkereskedéséről híres szerémségi Kamonc, vagy Nagyszombat, mely ugyancsak erősödött a határmenti kereskedelemről) vagy olyan nagyobb városok, ahol a feltörő magyar polgárság és a gazdag, uralkodó német patriciusok között ellentétek fejlődtek ki és ugyanakkor jelentékeny plebejus és napszámos réteg alakult ki (Buda, Kolozsvár).

A felkelés erejét és súlyát azonban mindvégig a jobbágyság adják, mint ahogy a fegyveres összeütközés is a pápai dézsma megtagadásából jött létre. A dézsma az egyházi feudalizmus igénye. Eppen ezért a huszita egyházreform alapkövetelése a dézsma eltörlése és ugyanez a csehországi huszita háborúk egyik sarkpontja. A kérdés súlyosságát még a pápai inkvizitor sem tudja letagadni és kénytelen elismerni a nép követelésének jogosságát. „Titkos beszéd a klérushoz” c. intelmeiben így ír a korabeli papságról:

„Nem a szentlélektől hajtva lépnek be és választódnak ki a lelkipásztori hivatásra, hanem simóniával, pénzzel, erőszakkal, világiak biztatására rokon támogatással. Nem a lelkek üdvére néznek, hanem erszényük megtöltésére. Hogyan is tudnának lelkeket igazgatni azok, akik önmagukat sem tudják kormányozni? ... Ez a hívők romlásának oka: hogy tudatlan és züllött személyek javadalmakat élveznek, a tiszta és tudós papok pedig éheznek. Naponta unszolnak, prédikálják, hogy a nép fizesse meg a dézsmát és egyéb fizetni valókat. Meg is teszem, de nem mondom meg nyíltan, hogy a papok járandóságai századrészét sem fizetik vissza lelkiekben a világiaknak. Pedig kötelesek lennének rá. Mivel a pásztor többet tartozik tenni bárányaiért, mint azok érte. Mikor egy bizonyos várban egy tisztességes pap velen volt, többen nógatták, hogy kérjen meg, beszéljek a dézsmafizetésről. Mire ő így felelt nekik: Hogyan kérhetném meg, amikor breviumot nem mondunk, a templommal oltárterítővel nem gondolunk. Napjainkat kockáztatással, vadászattal, lóneveléssel, agarászattal, madarászattal, paráználkodással, sodómiával töltjük és az egész nép meg van botránkozva rossz erkölcsünkön.”⁵⁶

Következésképpen a felkelés ugyanolyan haragkitöréseket idézett elő, mint Csehországban. Lépes György erdélyi püspök a pacifikálás érdekében sorozatosan kér felhatalmazást a pápától olyan személyek feloldozására, akik részesek voltak papok megsértésében, megölésében, templomok profanizálásában.⁵⁷ Ezek a jelenségek azonban nem voltak annyira általánosak, mint Csehországban. Annál jelentősebb az alsópapság viselkedése a felkeléssel szemben. Polgári történetírásunkat nem érdekelte a magyarországi huszita felkelés vezetőrétegének kérdése. Megelégedett Szalkai Balázs ferencrendi krónikája késői folytatójának adataival és a bibliafordító Tamás és Bálint személyének különben sikertelen azonosításával. Még Balázs kamonci plébá-

⁵⁶ L. Márkai Jakab i. m. Cod. F. I. fol. 77. v.; Pacetti i. m. 209—210. l.

⁵⁷ Lépes György erdélyi püspök összeütközései a néppel I. XV. századi pápák oklevelei II. No. 505; Kristannus szebeni dékán a templomok, temetők, szenthelyek újrászentelése tárgyában I. u. o. No 442; Lépes György felhatalmazáskérései I. u. o. No 506, 631, 636.

nos és bácsi főesperes személyével sem foglalkoztak. Pedig a pápai regesztákból az is kiderül, miért mondta a ferences krónikás, hogy „dícséretesen hunyt el”. Közönséges áruló volt, aki huszita társait hóhér kezére adta.⁵⁸ A pápai regeszták szerint tehát az ekkor ideküldött pápai legátus először húsz olyan szerzetes felmentésére kér engedélyt, akik elhagyták rendjüket, aposztatáltak, a felkelőkhöz álltak. Majd negyven papnövendék számára kíván felmentést „szabálytalanságok” alól.⁵⁹ Természetes ezek után, ha a huszita felkelést követő években a délvidéki és erdélyi részekben nagy hiány van papokban.⁶⁰ Megállapítható tehát, hogy a népi forradalmak törvényszerűségei szerint az alsópapság és a kolduló rendekhez tartozó szerzetesek egy része leszakadt az uralkodó osztályokról és a forradalom vezető rétegét alkotta. De a mezővárosok feltörő polgárrétegének is szerepe volt benne. A kamonci felkelésben Bálint szabómester a hangadó, az erdélyi vezetők egyike Kolozsvári János polgár. A nagyszombati, erdélyi, nyírségi felkelésben parasztokat, kézműveseket, egy-két köznemest látunk. Vagyis nagyjából ugyanazokat, akiket Csehországban.

A jobbágyság és köznemesség összefogását az erdélyi felkelésben már megállapították, de azt is, hogy a köznemesség elpártolt, mihelyt Lépez püspök elengedte a jobbágytalan nemesek tizedét.⁶¹ Vagyis nálunk, a cseh köznemesektől eltérőleg, az alsó nemesi réteg nagyon rövid ideig állott csak a forradalom mellett. A főnemesség és középbirtokosság pedig egyértelműen ellenségesen állott szemben a huszita jobbágyokkal Bálolnánál vagy a kolozsvári huszitákkal szemben. Mennyire jellemző az erdélyi urak felszólítása, akik kérve-kérik a szász székeket, hogy jöjjenek a felázadt Kolozsvár külvárosa alá.⁶² Tehát a magyar feudális főurak összefognak a szászokkal a kolozsvári németek érdekében a huszita magyarok ellen.

Budán azonban más a helyzet. Az 1438-i felkelésnél a nemesi és polgári elemek összefogásának bizonyos jeleit figyelhetjük meg. Ugyanis Habsburgi Albert uralmában nemcsak a magyar polgárság látott nagy veszélyt (ellentétben a némettel), hanem a főnemesség is. Hogy miért, az félreérthetetlenül kiderül az 1439-i országgyűlés végzéseiből.

A budai felkelésről szólva azonban mindenekelőtt meg kell állapítanunk összefüggését az 1435–38-i huszita mozgalmakkal. Általános jelenség a korabeli eretnek- és forradalmi mozgalmakban, hogy egymással időbeli és személyi kapcsolatban állanak. Ha egyik helyen leverik a felkelést mindig sikerül néhány vezetőnek elmenekülni, akik azután másutt szítják fel. A firenzei gypjűmunkásoknak és napszámosoknak 1378-i felkelését először egy kispolgári provizorium váltja fel, majd 1381-ben efelett is győz a hatalmas ellenforradalma. Aki tud, elmenekül. És éppen ebben az évben lobban fel a nagy angolai munkás- és parasztfelkelés és Firenzéhez közel a sienai „straccioni”-k, vagyis „koldusok” felkelése. A firenzei és sienai események között be is van bizonyítva az összefüggés.⁶³ Ugyanez áll a cseh táborítók magyarországi szerepére a lipani csatavesztést követő üldöztetés idején. Természetes tehát, hogy az alig levert délvidéki és erdélyi huszitizmus üszkei elkerülnek az ország fővárosába, Budára. A huszita felkeléssel való szoros kapcsolatra utal Márkai Jakab jelenléte Budán pontosan a felkelés időpont-

⁵⁸ L. u. o. No 973.

⁵⁹ L. u. o. No 537–538, továbbá No 492.

⁶⁰ Paphiány a zágrábi egyházmegyében l. u. o. No 603, paphiány Székelyföldön l. *Ferdmendezin*: Acta Bosnae 191. l.

⁶¹ V. ö. Székely György: Magyar parasztháborúk 1437–1514. 22–25. l.

⁶² L. Székely Oklevéltár. Szerk.: Szabó Károly III. köt. 1270–1571, Kolozsvárot, 1890. 53. l.

⁶³ V. ö. Volpe i. m. 229–231. l.

jában. Thuróczi krónikája szerint az inkvizitor Budán prédikációkat tartott, ami pedig inkvizitori ténykedésének kiegészítő része volt.⁶⁴ Ő maga is „térítésnek” nevezte inkvizitori működését és „prédikációit” emlegette, mint e „térítés” eszközét.⁶⁵ Ebből kétségtelennek látszik, hogy az országos felkeléssel összefüggő időpontban Budán is ilyen célból tartózkodott. Közbe is lépett a felkelésnél és kéréselni próbálta a népet, de az nem értvén az idegen nyelven beszélő barátot, közbelépését helyeslésnek vette, „isten jelének” és még nagyobb tüzzel fogott a munkához.⁶⁶

Ezek után lássuk magukat az eseményeket. A budai felkelést közvetlenül az váltotta ki, hogy a gazdag német polgárok Habsburgi Albert uralomra jutásával elérkezettnek látták az időt, hogy visszaszorítsák a magyarokat és visszavegyék tőlük a jogot, miszerint minden második évben magyar ember legyen a bíró. A magyar polgárság jogainak bátor harcását, Ötvös János volt budai bíró hamis vád alapján elfogták és halálra kínozták. Azonban a Duna kivetette a holttestet és felismerték. Erre a budai magyar polgárok a városkörnyéki napszámosokkal és parasztokkal együtt megrohanják a németek házait, a lakókat válogatás nélkül leölik, a házakból kihordott kincseket és árukat felosztják a nép között. A felkelés csakhamar az összes gazdag idegenek ellen fordul.⁶⁷

A felkelés kitörése pillanatában az Albert király koronázására Budára gyűlt urak a fővárosban vannak és Thuróczi ezt a tényt úgy ékeli bele a felkelés leírásába, hogy a kettő között okozati összefüggés jön létre.⁶⁸ Ilyen okozati összefüggést tételez fel egy egészen más, de igen hiteles forrás, egy Chyphenwenger nevű osztrák lantos, aki Albert király kíséretében tartózkodik. Szerinte a magyarok azt kiáltották: „Nem akarjuk többé itt látni a németeket! Eddig is túlságosan sokat hatalmaskodtak rajtunk!”⁶⁹ Ezek a kitételek messze túllépik a budai polgári belvillongás kereteit, általános hangulatot fejeznek ki, amelyben a nemességnek is része van, legalább is egy ellenzéki részének. És valóban a következő évi budai végzések élesen német és idegen ellenes irányba mindenben megerősíti a mondottakat.

Mindezek alapján, tekintetbevéve a szükségszerű eltéréseket is, meg kell állapítanunk a cseh és magyar huszitizmus előzményeinek, jelenségeinek, lefolyásának lényegi hasonlóságát és a mozgalmak szoros összefüggését.

Ebből következik, hogy huszita mozgalmaink a nemzeti öntudat kibontakozásának jelentékeny elemeit kellett, hogy szolgáltassák.

Mindaz, amit a magyar táboríták ideológiájáról és forradalmi gyakorlatáról tudunk, igazolja, hogy a nemzetközi feudalizmus elleni harcukban éppen úgy eljutnak a nemzeti tudatosság lényeges elemeihez, mint a csehek. A kompromisszum jellegű nemesi-paraszi egyezményekből jobbágyfelkeléseket megismerni nem lehet. Mind a két kolozsmonostori egyezmény, melyeket az ordélyi parasztság a nemes urakkal kötött, ilyen kompromisszum. Ennek ellenére meg lehet állapítani, hogy az egyezmény szövegezői a cseh táborítákhoz hasonlóan, visszanyúltak egy képzelt, feltételezett ősi szabad állapothoz: István király szabadságaihoz és hogy évről-évre: tehát a jövőben mindig

⁶⁴ L. Thuróczi János: *Chronica Hungarorum*, Pars IV. cap. 25. Schwandtner: i. m. I. 238—239. I.

⁶⁵ V. ö. Kardos Tibor: i. m. 132. I.

⁶⁶ L. Thuróczi: i. m. I. h.; Bonfini: i. m. Dec. III. Lib. IV. 29—33.

⁶⁷ L. Bonfini: u. o. 15—33.

⁶⁸ Thuróczi megfelelő helye így hangzik: „Eadem tempestate curia regis multo levius nobile. Quapropter Hungari hoc enormi scelere viso, frementes, unanimiter, ingenti clamore concrepuerunt...” i. m. 238. I.

⁶⁹ V. ö. Pukánszky Béla: *Das deutsche Schrifttum in Ungarn*, Münster, 1931. 68. I.; Székely—Geréb: i. m. 86. I.

egyenrangú félként akartak tárgyalni a nemességgel.⁷⁰ Torzulva mindkettőben megvan a feudalizmus megsemmisítésének igénye: visszatérés az „isteni rend” szerint való teljes egyenlőséghez és a jövőbeni ezen alapuló új rend. Ha evvel összevetjük huszita mozgalmunk igazi történeti forrását, Mátkai Jakab emlékiratát, mely a forradalmi eseményeket, jelszavakat és tetteket együtt sorolja fel, kiderül, hogy a cseh táboritákhöz hasonlóan tényleg elvetették a császár és pápa egyetemes tekintélyét, a nemzetközi latin tudományosságot, az uralkodó társadalmi osztályok művészetét és ugyanúgy vissza akartak térni az „isteni törvény” teljes egyenlőségéhez mint a csehek. A vallásos propagandának ugyanolyan eszközeihez nyúltak, mint amelyeket Husz János halála után a prágai felkelők használtak, hogy lefestik a pápát, amint misézik és köröskörül Belzebub és az ördögök ministrálnak neki, hogy egyik oldalról Krisztust ábrázolják, amint számárháton bevonul Jeruzsálembe, a másik oldalról pedig a lovon pompázó fényes kísérettel vonuló pápát.⁷¹ Megállapítható, hogy a nemzeti egyházakra jellemző követelések ugyanúgy felmerülnek, mint Csehországban, vagyis az egyházi vagyon szekularizációja, a dézsma és összes papi szolgáltatások eltörlése, az egyház teljes erkölcsi reformja, kevés főpap, a püspök joga a nőülésre, emellett a két szín alatti áldozás és a misemondásnak nemzeti ritusa táborita módra.⁷²

A nemzeti ritus szervezés része, hogy a magyar husziták istentisztelet alatt forradalmi dalokat énekelnek, ú. n. kantilénákat, melyeknek nagy szerepük volt a cseh forradalmi akciók létrehozásában és amelyeket a cseh táboriták ugyanúgy énekeltek istentisztelet alatt.⁷³ E kantilénáknak hangja gyakran erősen nemzeti, és ilyeneknek kellett lenniük a magyar kantilénáknak is. Az ilyen közösségi-aktuális kantilénáknak határozott nyomai vannak a magyar irodalomban. Mátyás király megválasztásakor a pesti iskolások kantilénát énekelve járták be a város utcáit, dicsőítve a fiatal trónjelöltet, akit „mind ez ország” választott és isten küldött a nép oltalmára.⁷⁴ Mint később látni fogjuk, e kantilénák szerepe is ugyanaz volt, mint huszita elődeié: feszült és minden ellenállást elsöprő közhangulatot hozott létre. Le kell szögezni, hogy a cseh felkelés idején az eljárás is pontosan azonos volt: huszita papok vagy iskolamesterek költötték a dalt, azon nyomban betanították az iskolásoknak és énekelve bejárták Prága utcáit. A dalokat mindenki eltanulta és órák alatt mindenki énekelte.

Tovább megyünk, a Mátyás király haláláról szóló népies kantiléna (Néhai való jó Mátyás király) ismert huszita ritmusban 3+2||3+2 tagolású tízszótagú sorokban van írva.⁷⁵ Tekintsük-e merő véletlennek, hogy mindkét kantiléna arról a nemzeti királyról szól, aki a cseh kelyhesek nemzeti királyja, a huszita Podjebrod György veje volt? Vagy pedig a már korábban is meglévő kantiléna huszita felkelésünk óta a köztudat általános eszköze lett? Mindkét lehetőség igen jellemző. Nem dönti el a kérdést a kantiléna hatá-

⁷⁰ U. o. 73—74, 75—76. l.

⁷¹ Kardos i. m. Függelék. 31—32, § 31. l. Továbbá Chronicon Procopii notarii Pragensis. Höfler i. m. Fontes Rerum Austriacarum, Scriptores II. 72. Huszita felkelésünk széükszerűen vallásos ideológiáját Szabó Ervinnel szemben Molnár Erik (i. m. 365—366. l.) világosan bizonyítja.

⁷² Kardos: i. m. 30—32. l.

⁷³ L. u. o. 2. § 30. l.; Andreas de Broda: Tractatus de origine Hussitarum, Höfler i. m. i. h. VI. 339. l. v. ö. még Irodalomtörténet, 1950. 2. sz. 120—121. l.

⁷⁴ Eredetileg: Székely István: Chronica ez világnak jeles dolgairól Krakkóban, 1559, 216. l. Újra kiadva: Régi Magyar Költők Tára. Szerk.: Szilády Aron I. köt. 220—234. l. — A cseh kantilénák teljesen azonos keletkezési és terjesztési módjára l. Chronicon Procopii i. h. 73, 75. l.; Laurentius de Březina: i. m. i. h. 376, 378. l.; Anonymi: Invectiva contra Hussitas u. o. 622, 625, 627. l.

⁷⁵ A „Néhai való jó Mátyás király” szövegét l. Régi Magyar Költők Tára. I. 480—481. l. — Ritmusáról v. ö. Irodalomtörténet i. h. 121. l.

sának harmadik példája sem. Hunyadi János halála körüli időben keletkezett az első eredeti magyar vers, Szent László magyar nyelvű himnusza: ez az erősen nemzeti-irányú költemény, mely a törökellenes köztudatot rögzíti.⁷⁶ Ez a himnusz is túlnyomóan az említett huszita ritmusban (3 + 2 // 3 + 2) van írva.

A magyar huszita-mozgalom nemzeti jellege döntően kifejezésre jut abban, hogy magyarnyelvő bibliafordítást hozott létre, ami a „nyelv-nemzet” fogalmának érvényesülését jelenti. Csak akkor tudjuk felmérni az elszántságot, mely a fordítókat áthatotta, ha tekintetbe vesszük, hogy — bár bizonyos előzményekre támaszkodhattak — mennyire úttörő vállalkozás volt, amit maguk elé tűzték. Ha a magyar huszita-mozgalom átfogó jelleg dolgában nem is érte el a cseh felkelést, mégis az olyan hősie tettek, mint az erdélyi parasztok kétszeri győzelme a nemesi hadakon, a kamenci gyülekezet kockázatos vándorlása Tamás és Bálint deákok vezetésével Moldvába, a biblia lefordítása éppen a gyülekezet számára,⁷⁷ egyiküknek mártírhalála Törökországban, mind azt mutatják, hogy eljutottak ők is Tábor város alapítójának új világot teremtő bátorságához.

Ezek után kétségbe nem vonható, hogy a magyar huszitizmus erőteljesen hozzájárult a magyar nép nemzetté válása folyamatának a XV. században elérhető új fokához. A népet cselekvésre tudatosító huszitizmus következménye, hogy a gyáva feudális nemesség helyett, a bomlásnak indult lovagi öntudatot helyettesítve, jobbágyok, kézműves polgárok, városi plebejusok segítenek 1456-ban Hunyadi Jánosnak „élete legszebb diadalát” kivívni.⁷⁸ A nép bontakozó nemzeti tudatának és öntudatának (ami egy és ugyanaz) műve az a hatalmas erejű közhangulat, mely Hunyadi Mátyás királlyá választását lehetővé, sőt kényszerre tette. Az 1438-as budai huszita-nemzeti felkelés nélkül nehezen érthető az 1439-i budai dekrétum németellenes iránya, és hogy a törvényszövegben a „nyelv-nemzet” (linguagium) ugyanolyan éles fogalmazásban jelenik meg, mint a huszitáknál. Ennek folytatása, sőt erősödése, hogy Hunyadi Mátyás 1459-i hadüzenetében úgy szerepel Habsburgi Frigyes, mint aki „el akarja pusztítani a magyar nyelvet”, ezért a király felkelést hív egybe a „magyar név” védelmére.⁷⁹ Mindkét kifejezés a magyar nemzetet jelenti: a husziták által harci öntudattal felruházott „nyelv-nemzet” fogalmát.

V.

A feudálisok és a polgárság európaszerte megriadt a huszita felkelések erejétől, kitartásától, terjedésétől: ezért egyre határozottabban követelte, amit mint említettük, gazdasági okokból is kívánt: az egyházi reformot. A konstanzi zsinaton a kardinálisok pártjának sikerült elodáznia a reformot. De a bázeli zsinaton a hangulat komorabb volt: „Ha nem reformáljátok meg magatokat, majd mi fogunk megreformálni benneteket!” — mondták a világiak.⁸⁰ Közben ugyanis évtizedek teltek el állandó háborúval, anélkül,

⁷⁶ Hogy a Szent László himnusz nem fordítás, hanem a legrégebbi eredeti magyar vers, bizonyítja. Vergyas Lajos: A legrégebbi eredeti magyar vers. U. o. 3. sz. 53—54. l.

⁷⁷ V. ö. Kardos i. m. 16—25. l.

⁷⁸ Marx nevezi így jegyzeteiben a nándorfehérvári diadalt l. Lándor Béla: i. m. 51. l.

⁷⁹ Az 1439-i dekrétum 5. cikkelye: „alienigenis et forensibus hominibus cuius-cumque nationis et linguagii existant” l. Magyar Törvénytár I, 280—281. l. — Mátyás király kitételeit l. Magyar Diplomáciai Emlékek Mátyás király korából. Közli: Venczel Gusztáv, Budapest, 1875. I. köt. 44. l.

⁸⁰ Die Reformation des Kaisers Sigismund. Der erste deutsche Reformschrift eines Laien vor Luther, Berlin, 1908. Archiv für Kulturgeschichte Ergänzungsheft III. Herausg. von Heinrich Werner XVI. l.

hogy az egyházi reform ügye egy jottányival is előbbre jutott volna. A bázeli zsinaton az alsó papság közös frontot alakít ki a városokkal és a nemesség reformra hajlandó részével a pápa és püspökök ellen. Ismert dolog, hogy a zsinát és a pápa között kenyértörésre került a dolog. A reform legfőbb két pontja ezúttal is a simónia és a konkubinátus volt. A zsinaton a reformtervek egész sora keletkezett. Ezeknek hatása alatt jött létre egy nagy jelentőségű értekezés, valószínűleg egy birodalmi város jegyzőjének tollából, méghozzá nemzeti nyelven: németül, a Kaiser Sigmund's Reformation.

Ez a polgár hitelt adott Zsigmond császár fogadkozásainak, aki állam-egyházi törekvésein túlmenően is adott biztatásokat forradalmi elemeknek, így pl. a huszitáknak az 1429-i pozsonyi találkozón és az 1436-i tárgyalások folyamán.⁸¹ Ezek a biztatások azonban diplomáciai műveletek voltak és túlmentek az uralkodó reális szándékain. Szóval a Kaiser Sigmund's Reformation szerzője olyan nemzeti-egyházi tervvel áll elő, amely Zsigmond királyra hivatkozik, de jelentősen túllépi annak terveit. Érdekesebb számunkra, hogy a műben közölt terv Magyarországra lokalizálódik eredetét illetően. A mű jóslatszerű befejezésében arról van szó, hogy Zsigmondot isten egy eljövendő nagy reformátor előfutárul választotta ki és e hivatását csodás álomban közölte vele. Az álom színhelye: Magyarországon Pozsony városa, időpontja pedig: 1403. Aldozócsütörtöke. Ebben a mű egyik kiadója (H. Werner) az 1428-i pozsonyi birodalmi gyűlés visszhangját látja, mert ekkor a császár megkorholta a városokat és megígérte, hogy reformiratót készít megújításukra.⁸² Azt hisszük azonban, hogy a jól tájékozott szerző tudta, hogy Zsigmond híres államegyházi ediktumát is Pozsonyban hozta, mégpedig az általa megadott 1403-as dátum után egy évvel, húsvétkor. Sőt az ediktumot előkészítő első rendelet a Kaiser Sigmund's Reformation szerzője által megadott évben, tényleg 1403-ban jelent meg. Azt is említettük, hogy az államegyházi rendeletet követte a magyar városok reformja. Tehát ebben a műben a magyar államegyházi fejlődés és a bázeli reformzsinat közös nyugati visszhangját kell tekintenünk. De még lényegesebb számunkra, hogy megadja az általános hangulatot, mely az 1439-es budai országgyűlés idején uralkodott, mert kevéssel előbb keletkezett.

És valóban, a budai végzések előszava bejelenti: „országunk és államunk reformációját”! Természetesen, mint a huszitáknál, itt is a korábbi romlatlan állapotokra történik hivatkozás (ad priorem suum modum et statum). Ezt a „re-formációt” lelkes bőbeszédűséggel és nyomatékkal fejezi ki a törvényszöveg: „reducemus, redintegrabimus, reformabimus”. Ezek után azonban hiába várnánk olyan radikális intézkedéseket, mint amilyeneket a Kaiser Sigmund's Reformation tűzött ki célul, vagy akár olyanokat, mint amilyeneket Zsigmond király pozsonyi ediktuma valósított meg. Egyházi tárgyú rendelkezései aránylag szerények. Megújítja az 1397-i tiltást, hogy a papok a meggyilkoltakért külön temetési díjat szedjenek, ismételten megtiltja, hogy a vegyes perekben súlyosabban lehessen elítélni a világiakat, mint az egyháziakat. Van azonban néhány új, méghozzá haladó jellegű intézkedés; annak megtiltása, hogy egyházi férfiak világi hivatalt viselheszenek. Vagyis igyekszik elválasztani az egyházi szférát a világitól. Ezt célozza az az intézkedés is, mely megtiltja a világiaknak, hogy egyházi javadalmakat foglalhassanak el. Az erdélyi nemesség árulásának friss emlékét idézi az a rendelkezés, amely szerint a jobbágytalan nemesek ezután nem fizetnek dézsmát.⁸³

⁸¹ V. ö. James Baker: A forgotten great Englishman or the Life and Work of Peter Payne the Wycliffite, London, 1894. 55, 96—97. l.

⁸² Ld. Werner i. m. 99. l. A mű keletkezésének időpontja 1438 vagy 1439, a vita nincs még lezárva.

⁸³ Ld. Magyar Törvénytár I. köt. 1439. dekr. 8. cikkely: 282—83. l.; 21. cikkely: 288—89. l.; 28. cikkely: 290—91. l.; 38—39. cikkelyek: 296—97. l.

Ellenben annál nagyobb jelentőségű a dekrétum a nemzeti öntudat-elemek gazdasági és politikai megnyilvánulásai terén. A hazai kereskedő polgárság gyarapítását van hivatva előmozdítani az az intézkedés, mely kitiltja az országból az idegen bányabérlőket, királyi jövedelem-bérlőket, pénzverőket és ezeket a Korona alattvalóira akarja bízni, mely az idegen kereskedőket szigorúan meghatározott vásárhelyekhez köti, mely megtiltja az idegen pénzek és idegen só behozatalát. Az idegen verseny kiküszöbölése terén a nemesség teljesen egyetért a követelőző polgársággal. Tisztségeket, sem egyházat, sem világit, külföldi nemzetek fiai (cuiuscumque nationis et linguagii) ne kapjanak. Hivatalt csak magyar emberek (homines Hungari) nyerhesenek el. Sem a királyné, se főrangúak ne ruházzanak tisztségeket idegenre. Idegenek ne kaphassanak birtokot az ország területén. Rácország despotája és Cillei Ulrik magyarországi „váraikban erősségeikben, városaikban és mezővárosaikban” idegeneknek nem adhatnak hivatalt. A törvénygyűjtemény 26. cikke megegyezően hangsúlyozza: hogy a közhatalokat magyar kézre kell adni.⁸⁴

A nemesség minden igyekezete arra irányul, hogy gazdasági hátrányokat ne szenvedjen: a király fizesse katonáit, nehogy raboljanak, birtokaikon a király ne szállhasson meg és ne követelhesen rajtuk élelmiszert és szállítást, stb., a király bizonyos esetek kivételével katonáitól ne vehessen el foglyot vagy zsákmányt. Valószínűleg ugyanezek az okok sugalmazták az ediktumnak azt a botrányos rendelkezését, amely királyi zsoldosseregbe bízta a honvédelmet és a nemes felkelést csak a legvégső esetre tartogatja.⁸⁵

Világosan látható tehát a polgári-nemesi „reformációk” gyökere: az egyre növekvő pénzgazdálkodás, de az is, hogy ugyanez a gyökere a heves nemzeti irányú követeléseknek. Világos az összefüggés a huszita felkelés, a budai zavargások és az ugyancsak Budán hozott nemzeti szellemű ediktum között.

Az államegyházi és reformációs követelések nem szűnnek meg a budai országgyűlés mérsékelt határozataival, hanem egyre hangosabbak, egyre bátrabbak. Erzsébet királyné szerényebb formulái után, I. Ulászló és Hunyadi János egymásután következő korszaka a királyi bemutatási jog terén növekvő határozottságot mutat.⁸⁶ Nyilvánvalóan azért, mert fokozottan fennállott az a junktim, amit a konstanzi okirat a törökellenes harcok és a magyar uralkodóknak tett rendkívüli engedmények között felállított. IV. Jenő pápa szívesen megfedkezett volna erről az okiratról, melyet Fraknói szerint állítólag nem találtak!⁸⁷ De végül is kénytelen volt meghajolni az ország szilárd akaratá elé.

Még fontosabb ez az időszak az egyházreform szempontjából. Ami kimaradt az 1439-es edictumból, azt kénytelenek voltak pótolni. Jellemző a magyar és német polgárság cselekvő, mondhatnánk „agresszív” szerepe. Az újlaki polgárok pl. 1451-ben kiűzik a minoritákat szabados életmódjuk

⁸⁴ U. o. 290—91. l.

⁸⁵ U. o. 3. cikkely: 280—81. l.

⁸⁶ Erzsébet királyné „ajánlásairól” *Fraknói* is megemlékszik (A magyar királyi kegyúri jog, 133—134. l.) Ugyanő nagy erőfeszítéseket tesz, hogy az I. Ulászló koronázásakor hozott, 1440-es országgyűlési végzést, mely tulajdonképpen megújítja, sőt aláhúzza Zsigmond király híres pozsonyi ediktumának legfontosabb rendelkezéseit, letagadja, illetve értelmezését kiforgassa. Ld. Martinus Georgius Kovachich: *Sylloge Decretorum* I. 59—74. l.; *Fraknói*: i. m. 134—135. l. Természetesen a szankciók erősödése nem az „angol parlament” hatásának tudandó be, mint Fraknói gondolja, hanem az európai fejlődés általános irányának, amely két évvel előbb oly erőteljesen jutott kifejezésre a bourgeois Pragmatica Sanctioban (1438). — Hunyadi egyre erőteljesebb gyakorlata v. ö. *Fraknói*: i. m. 150—173. l.

⁸⁷ U. o. 146—47. l.

miatt.⁸⁸ A szebeni és brassói szász székek egyetemes vizsgálatot kérnek jónéhány vidéki plébános ellen (1446).⁸⁹ A pápa látva a nép felháborodását, és tette készségét, kénytelen úgy rendelkezni, hogy a még mindig meglévő huszita „veszély” ellen küldött inkuizitorok eljárassanak a konkubinátusban talált plébánosok ellen (1446).⁹⁰ Öt évre rá kezdődik a bencés rend reformja. 1452-ben az esztergomi érsek felhatalmazást kap általában a szerzetesrendek reformjára. Igali Sebestyén 1454-ben megújítja a minoriták szabályait.⁹¹ A közhangulatot híven tükrözi, hogy a szigorú obszerváns ferencesek és az elkényelmesedett konventuálisok közötti vitában Hunyadi János és az országnagyok az előbbieket pártjára álltak, mert azok „szerénységre törekednek, a rend szabályait megtartják... szóval és életük példájával tanítanak...” (1455).⁹² A pápa 1455-ben nem kisebb ember ellen kénytelen vizsgálatot indítani, mint a kalocsai érsek, aki „züllött életet él és az egyház vagyonát elherdálja”.⁹³

A feudális urak a kegyúri jogot úgy értelmezik, hogy lelkészeiket évente váltogatják.⁹⁴ Világosan látszik, hogy a huszita-mozgalom egyházellenes követeléseit igyekeztek a maguk hasznára fordítani. Tudvalevő, hogy az urak rév- és vámpénzt hajtottak be az utasokon azoknál az átkelő helyeknél, amelyek birtokukban voltak. De nemeseket, papokat és klerikusokat nem lehetett fizetésre kötelezni, illetve arra, hogy a megállapított átkelő helyeken közlekedjenek. Egy 1438-i pápai regesztából tudjuk, hogy Fülöpia András váradi pap emberölés bűne alól kér felmentést, mert résztvett egy verekezésben, melyben nagybátyja életét vesztette. A verekezés pedig a vámosok és közöttük tört ki, mivel rajta a klerikuson is követeltek révpénzt.⁹⁵ Tehát a huszita forradalom idején a papság legféltettebb előjogait sem tartották tiszteletben a nemesség részéről. Még fontosabb azonban, hogy a felkelés után a nemesség folytatta ezt a gyakorlatot. Különben nem kellene Szilágyi Mihálynak az 1458-i országgyűlési végzésekből határozott tiltás formájában védeni ezt a papi mentességet „mint ezt az ország régi szokása megkívánja”.⁹⁶

Ugyanakkor a török betörések bomlasztó hatása erősen érezteti hatását. Az egyháziak sok helyütt csak önmaguk ellenőrzésére vannak utalva s az hiányos. Felbátorodnak a hatalmaskodók, különösen a bizonytalan délvidéken: templomfeltörés, kirablás, felgyújtás napirenden van.⁹⁷

A nép pedig a felkelések színhelyén huszita maradt. Szabó Ervin meggyőzően érvelt amellett, hogy a népnek huszitanak kellett maradnia, mert hiszen az elnyomás is megmaradt.⁹⁸ E feltevést könnyű konkrét bizonyítékokkal támogatni. Nem is Giskrára és a hozzá hasonló cseh kapitányok váralapításaira gondolunk a felvidéken, hanem az erős moldvai huszitizmus állandó kisugárzására Magyarország felé és a délvidéki nyugtalanságokra. A pápa kénytelen az állandó inkvizitori megbízások mellett még külön is ide küldeni Kapistránói Jánost, az ötvenes évek folyamán egy olyan szekta ellen, mely Erdélyben és a szomszédos szerb, valamint román tartományokban terjedt és az adamiták szélsőséges csoportjához tartozott. Ez a szekta megtagadott minden társadalmat és az első ember korához akart visszatérni. Csupa job-

⁸⁸ XV. századi pápák oklevelei, II. no 1230.

⁸⁹ U. o. no 911.

⁹⁰ Ld: Acta Bosnae, no 855, 202. l.

⁹¹ V. ö. Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei, Bp. 1931. 115-124. l.

⁹² L. Leges ecclesiasticae, III. 502. l.

⁹³ XV. sz. pápák oklevelei, II. no 1345.

⁹⁴ U. o. no 936.

⁹⁵ U. o. no 569.

⁹⁶ Magyar Törvénytár, I. 332-333. l.

⁹⁷ XV. sz. pápák oklevelei, II. no 754.

⁹⁸ Marx-Engels: Válogatott Művei, II. Budapest 1909. Bevezette Szabó Ervin, 21. l.

bágy állt közéjük.⁹⁹ Pedig a pápa látva a nagy nyugtalanságot, még avval is megpróbálkozott a várnai csatát követő évben, hogy az akkor kitört flagelláns járványt egyházi ellenőrzés alá helyezze.¹⁰⁰ De a flagelláns társulatok nem segítettek. Előfordult, hogy a ferencesek kénytelenek voltak engedély nélkül lelkipásztorkodni, és a huszita hívekhez alkalmazkodni, hogy megélhessenek. A moldvai püspök 1452-ben arról panaszkodik, hogy egyes ferencesek plébánosi teendőket végeznek engedély nélkül és eretnek tanokat hirdetnek.¹⁰¹ Hogyne tették volna meg, hiszen a helyzet vaskényszere folytán az is előfordult, hogy a törökkel lepaktáltak, mint a bencések Boszniában 1453-ban.¹⁰²

A népet a török pusztította, az urak és a papság zsarolta. Teljesen elszegényedett és azt tette, amire a husziták tanították: nem fizette meg a dézsmát. Egymást érik az interdictumok. A plébános sok helyütt a nép pártjára áll, felettesei utasítását nem tartja be, misézik, esket, temet. Az 1450-i esztergomi zsinat haragos szavak kíséretében fenyegeti őket, korholva „kapzsiságukat”.¹⁰³

Az északon és délen keletkezett vagyonbizonytalanság erősen zavarja a kereskedelmet és elkeseredést idéz elő, mely — a későközépkorban vagyunk! — éppen úgy mint az elnyomás, vallásos nyugtalanságban jut kifejezésre. Ekkor lép fel **Báthori László** pálos reformátor és biblafordító. Tanítványaival egy Buda-környéki barlangba vonul el „elrejtőzik”, szörnyű nélkülözéseket vállalva magára, hogy aztán reformátorként jelenjék meg.¹⁰⁴ Magartartása feltűnően hasonlít Gioacchino da Fiore „elrejtőzéséhez”, aki az új korszakot hirdette, melyben nem lesz többé elnyomás, kizsákmányolás, hanem teljes szabadság. És összhangban van a flagellánsok és adamták feltűnésével is. Báthori László iskolamester volt, helyesebben „deák”, amely társadalmi réteg nagyon közelállott a városi polgársághoz, sokszor éppen kereskedő és vállalkozó is lett.¹⁰⁵ Ránk maradt az ú. n. Pálos Krónikában egy hiteles beszédtröredéke, mely a pálos noviciusokhoz intézett biblikus buzdítás részét alkotta. Ebben Esdrás utolsó könyve negyedik szakasza alapján a kereskedő polgár válságos helyzetét ábrázolja: „Mert aki elad, az mintegy menekül, és aki vesz, az mintegy veszteségtől retteg. Aki kereskedik, úgyszólván nem látja hasznát, s aki épít, alig lakik benne. Aki vet, ritkán arat s aki szőlőskertet művel, aligha szüretel. Akik nőt vesznek, nem teremnek fiaikat és akik nem nősülnek, árván maradnak.” Mai nyelvre lefordítva, a hadakjárása és törökdúlás miatt sem a föld, ház, szőlőskert, gabona, sem az áru nincs biztonságban. Az egyik ember ezért az árutól menekül, vagy az ingatlantól, hogy a könnyebben megőrizhető pénzben mentse értékeit a másik a pénztől igyekszik menekülni, mert nem érdemes forgatni, és ha ingatlant vesz, a pusztta föld legalább megmarad. E bibliai kitételből tehát korábrázolás lett. Nincs egyetlen év sem, amelyben tavasz és ős között, tehát vetésbontás meg aratás-szüret között ne érné a földművest valami csapás. Az emberek nem kívánnak fiaikat, hogy elrabolják vagy csatamezőn essenek el.¹⁰⁶

⁹⁹ V. ö. Eugen Jacob: Johannes von Capistrano, Breslau, 1903. I. 126. l.

¹⁰⁰ Acta Bosnae: I. m. no 837. 195—96. l.

¹⁰¹ XV. sz. pápák oklevelei, II. no 1285.

¹⁰² U. o. no 1298.

¹⁰³ Leges eccl. III. 474, 478. l.

¹⁰⁴ Ld. Fr. Georgius *Gyöngyösynus: Vitae Fratrum Paulinorum*, Bp. Budapesti Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. Ab 151/b, 107—108. l.

¹⁰⁵ A deákság szerepére v. ö. Kardos Tibor: Deákműveltség és magyar renaissance, Századok, 1939. 295—338, 449—491. l. U. a.: Középkori kultúra, középkori költészet, Budapest, 1941. 211—231. l.

¹⁰⁶ Ld. Georgius *Gyöngyösynus: i. m.* 108. l. Báthori Lászlót több ízben kapcsolatba hozták a Báthori-család somlyói ágával, Erre semmi bizonyíték ezideig nincs.

A nyugtalanság tetőpontra ér Konstantinápoly elestének hírére (1453). Most tűnik ki, hogy az 1439-i dekrétum milyen súlyos hátrány az országra. V. Ulászló országgyűlést hirdet, mert hatalmas pogány sereg közeledését jelentik. Az ott kiadott ediktum hangja kétségbeesett. Utal Konstantinápoly veszedelmére, a tatárjárás áradatára emlékezik. „Vég veszedelemről” beszél, amelytől csak rendkívüli intézkedésekkel lehet megmenteni a „szülőházát” (natalis patria nostra). Megteszi Hunyadi Jánost főkapitánnyá és erre az egy esetre meghagyja az ország mozgósítását.¹⁰⁷ Mind világosabban látszik, hogy egy lehetséges magyar centralizmus csak arra támaszkodhatik, amire a többi modern uralkodók: a zsoldos hadseregre vagy — a jobbágyság népfelkelésére. Végeredményben Hunyadi János is két évig zsoldoskapitány volt Milánóban a Sforzák szolgálatában.

Mikor azután 1456-ban valóban megjelent a török hatalmas hadsereggel az ország kulcsszerű végvára, Belgrád alatt, a nemesség nem kelt fel újból. Csak Hunyadi harcedzett zsoldosserege vette fel a küzdelmet, és a nép. Történetírásunk nem nagyon gondolt vele, hogy kikből is állott a Hunyadi János segítségére siető népfelkelés? Altalában az a hiedelem tartja magát, hogy a magyar jobbágyságból állott. De parasztságunk csak egyik eleme volt a nándorfehérvári kereszteseknek. Másik eleme kézművesekből, városi plebejusokból, munkanélküliekből, és mint vezetőkből, diákokból állott.¹⁰⁸ Tehát mindazokból, akiket tönkretett az ország válságos helyzete: a városok és falvak forradalmi elemeiből. Ugyanezek a rétegek harcoltak a huszita háborúban és ezeket találjuk együtt Dózsa György felkelésében. Sőt, őket találjuk együtt a Hunyadi Mátyást megválasztó országgyűlés atmoszféráját kialakító közvéleményben.

Ők voltak azok, akik ezekben a sötét évtizedekben szabadítót vártak. Enea Silvio Piccolomini, az osztrák császár humanista kancellárja gúnyolódott, hogy „a magyarok zsidók módjára Messiást várnak s közben napról-napra nyomorultabbak lesznek”.¹⁰⁹ Pedig éppen ez a messiásvárás volt a magyar nemzeti királyságot és centralizmust létrehozó tömegnyomás. A népmár csak „szabadítótól” várhatta a menekülést. Olyanszerű alakot vártak, mint a Kaiser Sigmund's Reformation befejezésében áhitozott, „békét és szabadságot hozó” Friedrich, az elnyomott német köznép misztikus császár-alakjának ez a modernebb változata. Olyan alakot várt a nép nálunk is, mint akit Hutten Ulrik Arminius alakjában képzelt el.

VI.

Ennek az országos kívánságnak a kibontakozását egyetlen nagy történeti személyiség irányította, aki konkrét programot tudott adni s az oligarchia ellenében meg is próbálta valósítani: Hunyadi János. Mint az ország legnagyobb feudális birtokosa, óriási vagyonát arra használta, hogy hazáját megmentse. Ha elszánt és kockázatos vállalkozásait tekintjük, mellyel vele szemben a nemesség, az európai udvarok, a velenceiek és a pápa eljártak, akkor világos előttünk, hogy megvoltak jellemében azok a hősi vonások, amelyek az elnyomott és kétségbeesett nép képzeletét fel tudták gyújtani. A magyar nép szemében Hunyadi János a „szent királyok” örökébe lépett, különösen Szent László örökébe. Erre konkrét bizonyítékok vannak. Az ekkor-

¹⁰⁷ Magyar Törvénytár, I. 316—325. 1.

¹⁰⁸ Eugen Jacob: i. m. 137. 1.

¹⁰⁹ Ld. Der Briefwechsel des Aeneas Sylvius Piccolomini, hrsg. von Rudolf Wolkan, II. Abt. Fontes Rerum Austriacarum, i. h. 29. I. 1446.

tájt magyar nyelven írt Szent László himnuszban, mely Zsigmond király és valószínűleg Hunyadi halála után keletkezett, figyelemreméltó célzások vannak:

„Te a tatároknak vagy megtörője,
Magokat szaggatád az havasokon,
Te pogánoknak vagy rettenetük,
Törökök mondtak föld félelmének.

Te kivagdalád az eretnekeket,
Elszaggatád, mind kigyomlálad,
Nem volt időben gonoszul tevő,
Mert csak híredet mindenek rettegték.”¹¹⁰

A törökök emlegetése, akiket 1443-ban Hunyadi a Balkán havasain győzött le, az eretnekek többszörös felhozása, akiket Hunyadi kormányzóvá választása után (1449–50) igyekezett kiszorítani a felvidékről, mind őrá utalnak. Annak a jelenségnek vagyunk a tanúi, hogy egy történelmi legenda a jelen legnagyobb alakjának hatására modern színeket kap. És megfordítva, Hunyadi Szent Lászlóra emlékeztette a népet. A nagy hős 1456-ban bekövetkezett halála után néhány évvel alkalmasint iskolás deák tollából egy Hunyadit sirató versezet keletkezett, mely azt írja, hogy Hunyadi Szent László módjára élt. A cseheket megtorolta, a törököket pusztította, üldözte a németeket, besenyőket, szaracénokat, tatárokat.¹¹¹ Így olvadt össze a nép képzetében a centralizmust kiváltó török veszedelem a Hunyadi-család érdemeivel. Ezekután, a szabadítót sokan Hunyadi egyetlen megmaradt sarjában, Mátyásban látták. Ennek érdekében a Szilágyiak és a család hatalmi körébe eső nemesség mindent elkövetett. Ennek érdekében vonták össze a fővárosba a Hunyadiakhoz hű zsoldossereget.

Jelentékeny új tényező azonban a néptömegek nyomása, a közvélemény útján. Bonfini pontosan megörökítette az eseményeket. A városi plebejus nép és iskolásgyermek az első országgyűlési tárgyalást megelőző napon már az utcákon özönlött Hunyadi Mátyást éltetve: „Mikor ezt ellenségei halották, tudván, hogy a nép szava Isten szava, úgy gondolták, nem lesz jó más nézet lenni. A gyermekek és a köznép zúgását az ellenség nem tudta elfojtani és hogy ezt nem tudta megtenni, azt magát is csodálatos jelnek vették. Az országgyűlési küldöttek még nem nyilvánították királynak, mikor a pesti plébánia templomban a papi testület.. már hálaadó istentiszteletet tartott.”¹¹² De Bonfini arról is hírt ad, hogy az ország falvaiban és városai-ban mindenfelé ez a hangulat uralkodott, amikor ismeretessé vált a megválasztás. Tehát az országgyűlésre nyomást gyakoroló közvélemény legerőteljesebb tényezője a budai és a pesti polgárság volt. És a többiek szerte az országban ugyanígy éreztek. Szilágyi Mihály jól tudta, melyek az új király erőforrásai, amikor Kolozsvár városának azt írta, hogy mindenkinél inkább magukénak vallhatják az új királyt, mert hiszen Kolozsvárt született és ott nevelkedett.¹¹³ Tekintsük-e tiszta véletlennek, hogy ismét az a két város kerül

¹¹⁰ Régi Magyar Költők Tára, I. 220. l.

¹¹¹ Kovachich: *Scriptores Rerum Hungaricarum Minores*, Budae, 1798, Tom. II. 7. l. — A „terminus post quem“-et a Szent László-himnusz keletkezéséhez a Giskrával folytatott harcok nyugvópontja (1452) adja, az ante quem-et pedig Hunyadi sirversében az a célzás, hogy a király és a királyné tetlenül ülnek. Ez csak Podjebhrad Katalinra vonatkozhatik, akivel Mátyás király 1463 május 1-én tartotta esküvőjét, de aki 1464 januárban már meghalt.

¹¹² Bonfini: i. m. Decas III. lib. 9, 81–89.

¹¹³ V. ö. Márki Sándor: Mátyás király és az iskola, Kolozsvár, 1904. 4. l.

elénk, amely a huszita és nemzeti megmozdulásban vezetőszerepet játszott, Kolozsvár és Buda?

Van még egy jelentős tényező, Bonfini szerint Szilágyi Mihály királyválasztó beszédében kirohan az ellen, hogy idegenből kolduljanak királyokat. Hiszen a csehek is nemzeti király mellett döntöttek, amikor most ugyanilyen választút előtt állottak. A magyar népnek tehát tanulni kell mástól, és Hunyadi János kormányzására emlékezve kell fiát megválasztania.¹¹⁴ Azonban Podjebrád Györgyöt családi szövetség kötötte Hunyadi Jánoshoz. És valóban Podjebrád eszerint is bánt az ifjú Hunyadi Mátyással annak prágai tartózkodásakor. Asztalához ültette, oktatta, foglalkozott vele és elkötelezte hozzá leányát, mint jegyesét. Ez nyilván a családi szerződés alapján történt, Podjebrád Györgynek uralomrajutásában s uralmának megtartásában legfőbb támasza a cseh városok huszita polgársága volt. Mátyás megválasztásában ugyanezen elemeknek tudatos felhasználását látjuk. Ezek egyrészt a huszita forradalom és a nándorfehérvári győzelem kereszteshada, másrészt a vagyonsodó, öntudatos polgárság. A kelyhes-huszita cseh uralkodó és magyar vejének trónrajutásában, annak előzményeiben és az uralom szélesebb bázisában annyi a hasonlóság, hogy még akkor is feltűnő lenne, ha nem fűzték volna őket egymáshoz családi szerződés, kapcsolat és személyi ismeretség.

Altalában igen figyelemreméltó Mátyás király viszonya a polgársághoz. Mátyás király éppen úgy tisztában volt vele, mint annakidején Zsigmond, hogy a királyi kincstár igazi erőforrásai válságos pillanatokban ezek a városok. A polgárságot érdemes privilégiumokkal gyarapítani, mert adóban bőven megtérül. Innen van, hogy Mátyás erőteljesen támogatta az erdélyi szász városokat, olyan féltő gonddal vette körül szülővárosát, Kolozsvárt, olyan tág helyet foglalnak el levelezésében a felvidéki városok és Pozsony. Tudjuk, hogy hatalmi terjeszkedésében milyen fontos szerepet játszottak a gazdag morva, sziléziai és osztrák városok.

Az elkallódott, vagy elveszett privilégiumokat megújítja és újakat ad. Ha egy város háborús cselekményektől szenved, megfogyatkozik lakóiban, mint Korpona, akkor a beköltöző jobbágyoknak adott mentességekkel és a beköltözést akadályozó nemeseknek szóló tiltásokkal igyekszik helyreállítani a városi életet. De ilyen okok nélkül is előmozdítja azt a folyamatot, amelyet pl. Olaszországban a városállamoknak maguknak kellett kivívniuk a feudális urakkal szemben: a jobbágyok beköltözködését a városba, hogy az ipar bér munkásokhoz jusson. Így jár el uralkodása kezdetétől fogva Debrecen, Beszterce, Szeged és más városok esetében. A feudálisokkal szemben komolyan védi a városokat, a kereskedelmet akadályozó belső vámokat úgy igyekszik lebontani, hogy mentességeket ad. Így menti fel Brassót a tordai vámtól (1471). Így jár el példaadóan a váradi vám dolgában. Az összes szabad királyi városok kereskedői tiltakoznak a váradi káptalan által követelt magas vámok ellen (1477). Amikor a káptalan nem hajlandó alávetni magát az ország akaratának, a király elveszi tőlük a vásártartási jogot és jószágvesztés terhe alatt megtiltja az ország minden kereskedőjének, hogy ott árut merjen lerakni. Erre a káptalan észreter. A király leszállítja egyharmaddal a vám-tételeket és pontosan meghatározza áruárát. Egyébként koronavámok alól is adott mentességet, mint a szász városoknak és Brassónak. Más városok mentességi jogát, mint pl. Kassáét megvédte (1483) a nemesurak erőszakossága ellen. A fokozódó pénzgazdálkodás jele, hogy a feudálisok és a

¹¹⁴ Bonfini: i. m. Decas III. lib. 10, 33—72. — Megjegyzendő, hogy Podjebrád koronázási szertartását elvégezni Mátyás király küldött két püspököt. Egykorú katolikus cseh forrás szerint: „Georgius suos ex Hungaria episcopus accersivit Augustinum Jaurinensem et Vincentium Waciensem episcopos qui illi coronam imposuerunt...” Ld. Höfler: i. m. i. h. VII, Wien, 1866, 211. l.

városok között egyre feszültebb a helyzet. Kassát a király valóságos háborúval védi meg a Perényiek rablásaitól. Ugyanígyen határozottsággal jár el, ha a városokkal szembenálló fél az egvházi feudalizmus. Keményen eltiltja az esztergomi érseket, hogy Komáromnál vámot követeljen a pozsonyi kereskedőktől és bármi módon zsarolja őket (1464). Ugyanígy védi meg Kolozsvárt az erdélyi püspök vámköveteléseitől és attól, hogy a dézsma beszállítását követeljék a polgárokon (1469).¹¹⁵

Hasonlóan megvédi a városok kegyúri jogait a püspökkel szemben. Ha a feudálisok arra vetemednének, hogy városokkal szemben szolgáltatásokat követeljenek, Mátyás rendkívüli élességgel veti vissza. Amikor a Szentgyörgyi grófok a pozsonyi polgárokon kilencedet akarnak behajtani, Mátyás király megfenyegeti őket, hogy tiszszeresen veszi meg rajtuk a kárt, amit Pozsonynak okozni merészelnék (1486). Általában úgylátszik, hogy bizalmának letéteményesei a városok, és segítségüket igénybeveszi a nemesek ellen. A besztercei várat a polgárságra bízta, a verestoronyi erősséget a szebeniekre, megengedi, hogy kereskedelmi utat nyissanak a szoroshoz és annak katonai őrzését is nekik adja.

Mindevvel összefüggően Mátyás király a szabad forgalom híve. Itt bizonyos mértéket állít fel, a kiskereskedelmet ő is a hazai kereskedőknek tartja fenn és bizonyos kiviteli cikkeket is, mint például a kikészített bőrt. Ezért eltiltja a nyersbőr kivitelét, vagy akár a megmunkált áru felvásárlását is, idegen kereskedőknek. Más árucikkekre csak időnként és részlegesen él kiviteli tilalommal. A Vak Brandolinus, Mátyás király egyik humanistája, joggal mondatja dialógusában a királlyal, hogy az olasz városok ipart védő politikájával szemben az ország feltételeinek megfelelően a szabad forgalmat mozdította elő.¹¹⁶

Mindevvel a király a forgalmat akarja fokozni és termelésre akar buzdítani. Ugyanez a cél vezeti, amikor a fentebb említett forrás szerint az állatállomány évről-évre való javítását, kiválogatását, tervszerű szaporítását viszi keresztül, vagyis a modern állattenyésztés elveit. Hiszen az állatkivitel az ország egyik igen jelentékeny anyagi forrása. Úgylátszik gonddal ügyel a bányaművelésre is. Az 1486-i törvénycikkben már a teljes szabadság elvét hangoztatja, de a fogalmazásból úgy tűnik ki, mintha korábban monopolisztikus törekvéseket valószínűsítené. A király ebben a törvényben megfogadja, hogy nem veszi el bányákat kártalanítás nélkül, általában meghagyja a fölfedező birtokában és csak a kamara nyereségét fogja követelni. Korábbi adatok azt mutatják, hogy egyes nemesi családoknak szabad bányakutatási és kitermelési jogot adott, mint a Csetneki-családnak (1474). A selmeci polgároknak szabad bányatársaságok alapítására adott oklevelet és még a bor-

¹¹⁵ Podjebrád támaszai a cseh városok, u. o. — Mátyás intézkedése Korpona ügyében ld. *Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon*, XI. kötet, Pest, 1855. 412—13. l.; jobbágyság beköltözése Debrecenbe (1459) u. o. X. köt. 633—34. l. Besztercebe (1467): u. o. XI. 287—88. l., Szebenbe és a hét száz szék területére (1471): u. o. XI. 440—41. l. — Brassó felmentése a tordai vám alól ld. u. o. XI. 438—39. l.; a váradi káptalan elleni ítélet ld. u. o. XII. 26—28, 53—55, 58—69. l.; mentesség koronavámok alól ld. u. o. XI. 264—65, 300—301; Kassa megvédése a nemesi vámkövetelések ellen ld. u. o. XII. 240—42. l.; háború a Perényiek ellen ld. u. o. XII. 252—53, 254—56, 261—63. l.; az esztergomi érsek és a pozsonyiak ügye ld. u. o. XI. 92—94. l.; az erdélyi püspök és a kolozsváriak ld. u. o. XI. 367—69. l.

¹¹⁶ Az erdélyi püspök és a beszterceiek kegyúri joga ld. u. o. XII. 3—4, 25—26. l.; tiltás a pozsonyi polgárokat háborgató Szentgyörgyi grófoknak ld. u. o. XII. 332—33. l.; a besztercei vár ld. u. o. XI. 91—92. l.; a verestoronyi erősség ld. u. o. XI. 351—52. l.; a kereskedelmi út ld. u. o. 502—04. l. — Tilalom a nyersbőr kivitelére u. o. XI. 156, 158. és XII. 224—25. l.; részleges kiviteli tilalom a Havasalföldet illetően ld. u. o. XII. 351—52. l. — Mátyás király és a szabadforgalom ld. *Brandolinus Lippus: A köztársaság és királyság összehasonlítása*, Budapest, 1928, 98—102. l.

mérést is eltiltotta olyanoknak, akik nem foglalkoznak bányamunkával. A királyi bányák érdekeit persze még fokozottabban védte. Így tiltotta el élete utolsó évében a szebenieknek a kender kivitelét, mint ami a bányaműveléshez elengedhetetlen.¹¹⁷ Mátyás király ügyelt tehát a nemzetgazdaságnak arra az ágára is, amelyen az Anjouk gazdasági hatalma alapult.

Érdekes megfigyelni, hogy Teleki József művének háromkötetes okmánytára — bármily szegényes is — a nemesek és városok konfliktusában mindig az utóbbiak győzelmét mutatja, amennyiben a királyon áll a döntés. Ha ellenben a királyi fiskus érdekei kerülnek szembe a városokkal, a városok húzzák a rövidebbet. És ez így természetes, mert Hunyadi Mátyás ugyan a városokra komolyan támaszkodott abszolút monarchikus törekvéseiben, uralmának osztálytartalma azonban végeredményben feudális volt.

Mátyás gazdaságpolitikája koránt sincs még feltárva. Bár az ipart is támogatta, a kereskedelem és állattenyésztés fejlesztését célzó intézkedései arra mutatnak, hogy a pénzgazdálkodás erősödése Mátyás alatt főleg a kereskedelem fellendülését jelenti. Mindenesetre az állatkivitel úgy fellendült ebben az időben, hogy megbénulása a következő század első évtizedében igen jelentékeny tényező a Dózsa-háború kiváltásában. Ugyanígy az eredeti felhalmozás olyan nagystílusú képviselőjét, mint Thurzó Jánost, éppen a felsőmagyarországi bányavidéken, nehéz megmagyarázni Mátyás királynak a bányászatot fejlesztő intézkedései nélkül.

Ezekután nem meglepő, ha Mátyás király levelei ifjúkorától kezdve erős rokonságot mutatnak a renaissance polgárságának gondolkodásával. Van 1460-ból egy oklevél-arenga, amely megokolja, hogy miért engedi meg a szűkösen élő zágrábi dominikánusoknak, hogy ingatlant örökölhessenek, illetve ajándékba elfogad hassanak. A király azt a reményt fejezi ki, hogy isten jámbor szolgálainak támogatásával elnyeri az égi király viszonttámogatását (sic enim divina propitiabitur Maiestas), vagyis kölcsönösségi szerződésnek fogja fel a két uralkodó között.¹¹⁸ A renaissance-kori társadalom kutatói Engels nyomán meggyeznek abban, hogy a polgárság bármennyire is kiszabadítja magát a teológia uralma alól, nem tud a vallás segítsége nélkül élni, hanem átlakítja saját képére. Az átalakításnak alapvonása az „olcsó” egyház és a polgár istenhez való viszonyának kapitalisztikus jellege. A szorgos és előrelátó polgár azért ad fogadalmi ajándékot, hogy az Úrtól viszontszolgálatot nyerjen vagy az uzsora miatt ne nehezteljen meg rá.¹¹⁹ Valamennyi nagy firenzei cég rendszeresen sápot fizet a szegényeknek, azaz istennek.¹²⁰ Ennek a mindennapos jelenségnek vannak egészen groteszk megjelenési formái is. A Bardi bankház például egyenesen bevezeti „Domeneddio” folyószámláját. „Domeneddio” senki más, mint maga az Uristen, akit a Bardi R. T. bevett tizedik tagnak. Így aztán az Uristennek komoly érdekei fűződtek hozzá, hogy a bankház ügyletei jól menjenek, mert különben kevesebb

¹¹⁷ A király elvei az állattenyésztést illetően: „A legnemesebb ménés és ökorcsorda is rövidesen módfelett elkorcsosul és megfogyatkozik, hacsak évenként változtatást tartva helyre nem állítják s fel nem újíttják.” ld. u. o. 149. l. — A Csetneki-csaád bányakiváltságai ld. Teleki i. m. 507—08. l.; a király szabad bányatársaságok alakítására buzdítja a selmecieket ld. u. o. XII. 169—70. l.; az 1486-i bányaugyi törvénycikk ld. Magyar Törvénytár I. köt. 1486. 49. cikk. 446—49. l.; kenderkiviteli tilalom a szebenieknek ld. Teleki: i. m. XII. 480. l.

¹¹⁸ Leges Ecclesiasticae, III. 520. l.

¹¹⁹ Marx—Engels: Művei, XVI. köt. I. 295—96. l. (orosz kiadás) — A korai polgárság és a középkorvégi teológia összhangba hozásáról v. ö. A. Martin: i. m. 114—123. l. — A felsőbb hatalmak jóindulatának megnyerésére v. ö. Armando Saporì: La beneficenza delle compagnie mercantili del Trecento, Studi di Storia Economica Medievale, Ed. II. Firenze, é. n. 1—20. l.

¹²⁰ U. o. 1—9. l.

a szegényeire eső osztalék.¹²¹ Evvel a gondolkodásmóddal van összhangban Mátyás király oklevél-arengája.

A polgárság ideológiája világosan mutatja, hogy a csodák kora lejárt. Helyettük a humanista történetírás lapjai egészen másfajta fogalmakról szólnak, mint például kényszer, haszon, virtus, szerencse, gyorsaság, alkalom, cselekvés. Ha Mátyás király rövid és erőteljes leveleit olvassuk, szinte minden oldalon, minden levélben találkozunk ezekkel a fogalmakkal. Van azonban ennek a gondolkodásmódnak egy helyileg jellemző formája. Mátyás király bizalmatlan iróniával szemléli, amikor tettek helyett a vallásosság vesélytelenebb formáival szolgálnak. A velencei követ például lelkendezve közli, hogy Velencében körmenetet tartanak és nyilvánosan imádkoznak a török vereségért. Mátyás király, aki nagyon jól ismeri a velencei-török kereskedelmi kapcsolatot, megjegyzi, hogy ezt nagyon jól teszik, ez is hasznos. Utána pedig nyomatókosan szembeállítja a maga tevékenységét, aki éjjel-nappal intézkedik, szervez, népének és önmagának életét teszi kockára.¹²² Igen kemény leveleket írogat akkor is, amikor vezéreit a harcok kellős közepén a táborban érik mindenféle kellemetlenkedő Rómába-citálások. De talán a legjelentékenyebb valamennyi között az a rövid levele, melyet a császártól visszaérkező Vitéz Jánoshoz ír. A kancellárt azért küldte a nyugati szomszédhoz, hogy tárgyalásokat folytasson a királyi korona kiváltására. És most ahelyett, hogy hozzájárított volna jelenteni a tárgyalás eredményét, a nagyhét közeledtére elvonult Esztergomba misézni. Közben pedig „az idő sebesen rohan, napról-napra és óráról-órára újabb események történnek, melyektől sokszor az egész ország sorsa függ.” Azonnal kell intézkedni:

„Ezért hát kedvelt hívünk nyomatókosan meghagyjuk Neked, hogy tekintet nélkül ezekre a szent napokra a lehető leggyorsabban idejőjj. Mivelhogy az emberi dolgokat az alkalom kormányozza, az istentiszteletré pedig bármiféle idő alkalmas. Különben is, amit a haza üdvéért teszünk, az maga is istentisztelet. A pápai követúr sem haragudhat meg rád, ha szépszerével magára hagyod és valamelyest előresietsz, mert sürget a kényszer.”¹²³

Ezekből a sorokból az uralkodói hivatásnak szinte vallásos fölfogása árad, de amely elveti a papos, kegyes formákat, elébehelyezi a cselekvést a hazáért és Machiavelli előtt már kiiktatja a Gondviselést a politikából. Ez a szellem vezetői nemzeti egyháza megszervezésében. Polgári gondolkodásának megfételően ugyancsak Machiavellihez hasonlóan, a vallást eszköznek veszi, a társadalom szolgálatában. Jellemző etekintetben az az intézkedése, hogy bármennyire igyekezett kortársaihoz hasonlóan a papságot visszaszorítani az egyházi szférába, mégis nagy számban alkalmazott papokat kancelláriai vezető, vagy kisebb tisztségekre, diplomáciai küldetéseikben. 1462-i dekrétumában éppen ezért kimondja, hogy diplomatait külföldi tartózkodásuk idején nem lehet perbehívni, mivel akkor a köz javára (pro communi bono) munkálkodnak.¹²⁴

Már első egyházi tárgyú intézkedéseit érett politikai szándékok hatják át. Az 1460–64 közötti időben két szenttéavatási kérelemmel fordul a pápához: Kapisztrán János és Árpádházi Margit szenttéavatási pöre tárgyában. Mátyás király a maga megválasztásából jól ismerte a közvélemény erejét, annak befolyásolására pedig ebben az időben két kolduló rend volt a leg-

¹²¹ U. o. 1–9. l.

¹²² Isteni „Gondviselés”, csodák helyett „szerencse” és „virtus”, v. ö. A. Martin: i. m. 25. l. — Mátyás király leveleinek frazeológiájára ld. Mátyás király levelei I–II. Budapest, 1893–95. Közzéteszi Fraknói Vilmos, I. köt. 17, 18, 54, 197. l. és passim. (Ezentúl rövidítve MKL) — A velencei körmenetekről u. o. 319. l.

¹²³ U. o. 17–18. l.

¹²⁴ Ld. Magyar Törvénytár, I. köt. 340–41. l.

alkalmasabb, mármint a ferencesek és a dominikánusok. Kapisztrán az obszerváns ferencesek rendjébe tartozott, Árpádházi Margit dominikánus apáca volt. Az egyik a törökellenes harcok ügyét szolgálta volna, mert apjára és Nándorfehérvárra emlékeztette volna az országot, a másik nő volt és így szenttéavatása a nők nagy tömegének áhitatát szolgálta volna. Márpedig, mint etárgyú levelében a pápának írta, egyedül az a mérvadó, hogy nagyon sokaknak lenne kedves a dolog, tehát emelni lehet vele a nép vallásosságát.¹²⁵ A politikai rúgók azonban ennél konkrétebbek: „ehhez a mi Buda városunkhoz közel a Duna szigetén van egy kolostor, melyben dicső elődünknek, Béla királynak leánya élt és halt meg szent hírben, stb... „Mindenek előtt tehát a királyi székhely lakosságának tudott volna vele kedves dolgot tenni. Ennél is jelentékenyebb motívum azonban, hogy Margit alakja elválaszthatatlan IV. Bélaétól, a királyleány apjától, aki — Mátyás szavaival — „a mi dicső elődünk“ volt. Tudjuk, hogy IV. Bélát tekintették „az ország megújítójának“ (restaurator regni), aki a tatárjárás után szinte újralkotta az országot. Mátyás király pedig éppen ebben az időben a maga érdemének azt tudja be, hogy a tőmérdek sebből vérző országot meggyógyította, az összeomlóban levő épületet „restaurálta“.¹²⁶ Gyakori kifejezés ez első leveleiben, mert első tevékenysége valóban ilyen jellegű volt. Megnyilvánul ebben a kérelemben az a politikai szándék, hogy a Hunyadi-család országlását a nemzeti uralkodóházzal kösse össze. Ez a törekvés élete fogytáig meg volt nála, hiszen ezért temetkezett az Árpádok temetkezési helyére, Székesfehérvárra.

Van azonban IV. Béla emlékében harci program is: védeni az országot a déli veszedelem ellen, mint az tette a tatárok ellen. Még nyiltabban célozta ezt a Kapisztrán János ügyében benyújtott kérelem. Mátyás számolt vele, hogy kérését esetleg nem teljesítik, de számára nem is ez volt a fontos, hanem az, hogy Kapisztrán neve felújítja apja nevét és a nándorfehérvári győzelem még közeli emlékét és ezáltal a figyelmet a török-ügyben követendő módszerére, melyet alaposabban szemügyre kell venni már csak annál a junktimnál fogva is, melybe a konstanzi zsinaton Zsigmond az államegyházi jogokat igyekezett a török kérdéssel összehozni, hogy ezáltal jobban hasson a kardinálisokra. A két szenttéavatási kérelem a trónbeszéd szerepét töltötte be, politikai célkitűzéseit fogalmazta meg, a szentszék és az olasz közvélemény felé. A főcél azonban a hazai közvélemény egyesítése, belpolitikai és uralkodói célja érdekében. Éppenúgy, mint megválasztásában, ebben is cselekvő faktorként ismeri el a népet.

VII.

Mátyás király török-ellenes politikájával foglalkozva, igen meglepő tényekre bukkanunk. Mindenekelőtt arra, hogy a polgári történetírás vádjait, miszerint a törökellenes harcot elhanyagolta, figyelmét másra fordította, a török ellen kapott pénzösszegeket másra fordította stb., először a római pápák hangoztatták, pontosabban II. Pál pápa egy éles polémiában, mely közte és a magyar király között az államegyház egyik alapvető jogának tárgyában, a királyi „bemutatósi“ jog tárgyában tört ki. A pápa levelének első felében a török háborúban tanúsított hanyagságáért korholja, második felében „visszaéléseiről“ emlékezik meg a főpapi székek betöltése terén.¹²⁷ A konstanzi okmány ismeretében egyszerre megvilágosodik előttünk, hogy egyszerű szónoki fogással állunk szemben. Mivel a zsinati okmány ünnepélyes

¹²⁵ MKL, I. 10—13, 58, 60, 1.

¹²⁶ IV. Béla király említése u. o. 59. l. — Mátyás király mint az ország restaurátora, u. o. 48. l.

¹²⁷ U. o. 105—109. l. — Mátyás király kemény válasza u. o. 109—112.

ígérte viszonyosságban áll a magyar uralkodó törökellenes harcaival a pápának, akiről közismert, hogy a szentszék jogait minden erővel igyekezett érvényesíteni, kétségbe kellett vonnia Mátyás ilyenirányú fáradozásait. Ezért a török ügybeni fáradozásait kétségbevonva, igyekeznek a vitát István királyra és az első magyar király legátusi jogainak elévülésére terelni.

A pápai érvek élnek tovább a késői történetírás lapjain, anélkül azonban, hogy Mátyás király sokkal hathatósabb érveiről említés történnék. Sőt még marxista történészre is hatott ez az érvelés. Lándor Béla Marxnak a magyar történetet érintő aláhúzásait és jegyzeteit közölve, azt a felfogást hangoztatja, hogy Mátyás király nem követte atyja külpolitikai vonalát, akciói „nem a történeti haladás vonalán mozogtak”, soha a török ellen komoly hadjáratot nem vezetett és az olasz városállamok példájára azt hitte, hogy elég, ha okos diplomáciát folytat ellenük.¹²⁸ Erre természetesen Marx jegyzeteiben a legcsekélyebb utalás sincsen. Ellenben Marxnak azok az aláhúzásai és megjegyzései, melyekkel Hunyadi nagyszerű harcairól és a csaták minden eredményének megíúsulásáról beszélnek, pontosan ugyanúgy érvényesek Hunyadi Mátyásra is, persze tekintetbevéve az erőltetődásokat mind az európai, mind a török részen. Sőt intézmények, államok, emberek megítélésében Mátyás levelei olyan megdöbbentő hasonlóságokat mutatnak, mely ügyének igazságát és ítéletének biztonságát mutatják.

Marx megállapítja a magyar feudálisok hadügyi politikájának, az 1439-i dekretum hadügyi rendelkezéseinek katasztrófális következményeit: hogy Hunyadi egyedül marad a királyi katonaságra és főleg a maga zsoldoscsapataira utalva.¹²⁹ Ebből a helyzetből Mátyás levonta a következtetést és felállította az állandó királyi zsoldos-sereget. Látva, hogy anyagi segítséget nem kaphat sehonnán és magára hagyták, bevezette az egyforintos hadiadót (1468, 1470, 1474, 1478—83.).

Marx megfigyeli, hogy miközben Hunyadi a török ellen küzd, nyugatról hátbatámadják. Az ország nyugati szomszédainak ez a bűnös magatartása annyira általános szokássá lett, hogy Mátyásnak minden nagyobb keleti vállalkozása előtt külön kellett diplomáciai akciókat indítani, hogy az ország határait és nyugalma a nyugatról és északról jövő támadások ellen biztosítsa.¹³⁰

Marx a várnai vereséget a szentszék és a velenceiek közös intrikájának tulajdonítja. Előadása annyira jellemző Mátyás király korára is, hogy szó szerint kell idéznünk:

„Murat békét akart kötni, igen előnyöset Magyarország számára. De a nyomorult IV. Eugén pápa, hogy a figyelmet a bázeli zsinatról és az egyházi visszaélésekről elterelje, háborús uszítónak Magyarországra küldi egy szálnalmas kardinálisát, Cesarini Juliánt, aki a huszita háborúk idején szégyenletes futásával szomorú hírhedségre tett szert. Cesarini a görög és római egyház egyesítését prédikálja, valamint új keresztes hadjáratot szárazon és vizen, a görög császárság helyreállítását, stb. . . . Ugyanebben az időben a velenceiek és genuaiak követeket küldenek Magyarországra, hogy azok a flottáról meséljenek, mely a Hellespontust foglalná el és lehetetlenné tenné, hogy a törökök csapatokat szállítsanak Azsiából, Ékesen beszélő követek jönnek Franciaországból, Spanyolországból, Angliából, Aragóniából, Burgundi Fülöptől, Milánó és Flórenc hercegétől. Mindezek statiszták voltak a pápai tréfa szolgálatában, Hunyadi hosszú hadjáratát minden gyümölesétől megfosztották.”

¹²⁸ Lándor: i. m. i. h. 5. szám, 34—35. l.

¹²⁹ U. o. 4. sz. 47. l.

¹³⁰ U. o. 48. l. — Mátyás királyt hátbatámadják, ld. MKL. I. 9, 83, 110, 116—120, 154, 156, 320, 329, 360. l.

Marx figyelemmel kíséri a puhítás minden mozzanatát, majd pedig a következményeket:

„IV. Eugén közeli rokona Condulmeri kardinális, aki mint pápai főtengernagy veres sipkában páváskodott s a pápa s a velenceiek nevében hivatásának megfelelően kétségbeesetten dicsérte a flottát . . . nem akadályozta meg a török sereg átkelését a Boszporuszon, ezért a magyarok Várnánál ütköztek össze a törökkel, ahol azok kétszerte erősebbek voltak. A vörös sipkás Condulmeri bíboros, — meg jegyzendő, hogy ő egyidőben a pápai főadmirális és velencei alkancellár — a veszély pillanatában eltűnt. A genuaiak (és a lengyel krónika szerint a velenceiek hasonlóképpen) átszállították Murad hadait Ázsiából Európába a negyvenezer főnyi muzulmán had minden emberéért egy-egy aranyat zsebelve be.”¹³¹

Marx ritkán ír nyílt megjegyzést, többnyire megelégszik az események kiemelésével és egy-egy jelzővel, most azonban értékeli:

„Egész világos, hogy emögött a pápai tréfa mögött szintén a velencés urak állottak, akiknek a szemében a magyarok, a szerb király és albániai Iszkander bég szilárd hatalma nagy szálla volt.”¹³²

Ha Mátyás király tiltakozásait, kétségbeesett és ünnepélyes óvásait olvasuk, azt látjuk, hogy az eseményeket és azok okait hajszálnyi pontossággal ugyanúgy ítéli meg. Figyelmezteti a szentszékét és a velenceieket, hogy a török ellen tengeren elérni semmit nem lehet. A török birodalom szárazföldi hatalom, melynek creje szárazföldön van, de ott is támadható meg eredményesen.¹³³ Mátyás nagyon jól tudta, hogy az olasz kereskedő-államok miért vágynak tengeri keresztes hadjáratra. A genovaiak, velenceiek és a többi tengerész kereskedő számára a levantei érdekek, a földközi-tengeri szigetvilág kikötői és a kereskedelmi utak biztonsága volt egyedül fontos, és nem törődött vele, hogy a Balkán népeit közben rabszolgának hajtja el a török. Ezt Mátyás király apjától hallotta. Bizonyíték erre, hogy Kapisztrán János 1455-ben Hunyadi megbízásából bizalmas jelentést küld a pápának, amelyben olyan alázatosan, ahogy azt egy obszerváns ferences megteheti, de mégis közérthetően fölkeri a Szentatyát, hogy a nápolyi király, aki a szent ügy védelmében tengerre szállt, azért csak küldjön szárazföldi sereget is.¹³⁴

Már a hetvenes években vitán felül állott Mátyás előtt, hogy a velenceiek mindenáron azon vannak, hogy a magyar királyokat, mint adriai szomszédokat, ne engedjék túlzottan megerősödni. Hadd viselje a magyar uralkodó a törökelles harcok terhét és gyöngítse meg a török hatalmat, ők majd igyekeznek élvezni mindazokat az előnyöket, melyeket a meggyöngített török számukra biztosítani tud. Uralkodása utolsó éveiben a nála tartózkodó pápai követ — aki egy korántsem éleselméjű olasz püspök —, ijedten áll Mátyás király „kirohanásai” előtt, melyekkel a velenceieket és a szentszékét illeti. Pedig a viszonyok rideg és pontos fölmérése rejlik abban, amikor kijelenti, hogy Dsem herceget ügylátszik a velenceiek akarják megkaparintani, vagy pedig maga a pápa akarja eladni és kiszolgáltatni a szultánnak.¹³⁵ De nem kell hinnünk, hogy Mátyás a velenceiek magatartását csak most kezdte volna gyanúval kísélni. Diplomáciai irataiban már a hatvanas években találunk éles célzásokat a velenceiek politikája ellen.¹³⁶

¹³¹ Lándor: I. m. IV. szám, 49—50. l.

¹³² U. o. 50. l.

¹³³ Ld. MKL I. köt. 195, 199. l.

¹³⁴ Ld. Acta Bosnae, 223. l.

¹³⁵ Ld. Fraknói Vilmos: Pecchinoli Angelo pápai legátus Mátyás udvaránál, 19—20, 28—29, 35, 37, 43—44, 56—57, 62—63, 66—67. A kiadvány azért használható fel, mert Mátyás király szavait a pápai legátus gyorsírással jegyezte.

¹³⁶ Ld. MKL I. köt. 196, 199, 319. l.

Teljesen egybehangzik Mátyás király véleménye Marx főntebb idézett soraival atekintetben is, hogy 1489-ben nyíltan megüzeni a pápának: úgy látszik, irigy és féltékeny az ő királyi hatalmára. Néhány évtizeddel később ugyanígy akadályozta meg a szentszék Miksa császár kereszteshadjáratát, mert ez túlságosan emelte volna a német császár erejét és hatalmát. Éles-szemű tanúnk van erre: Hutten Ulrich.¹³⁷

Marxnak Hunyadiról szóló utolsó jegyzete hasonlóképpen komoly támasz-téket szolgáltat Mátyás király és a török viszonyának megértéséhez. Marx megfigyeli, hogy a nemességtől cserbenhagyott Hunyadi életének utolsó évében Nándorfehérvár fölmentésével győzelmeinek legfényesebbikét vívja ki. Megállapítja, hogy Konstantinápoly eleste után Szerbia vazallusá lesz, 1459-ben pedig egyszerű török provinciává.¹³⁸

Ennek az az értelme, hogy Mátyás királyt egészen más helyzet fogadta, mint amilyent Európa népei a hosszú hadjárat ideig-óráig tartó sikerei idején reméltek. Akkor Hunyadi a Brankovics Györgytől kapott segílyen és saját pénzen toborzott zsoldosokkal harcolt. Akkor románok, szerbek támogatták. A bolgárok még nem törődtek bele a török igába. Azóta az egész Balkán elveszett, a törökök óriási embertartálékokra tettek szert, a Balkánon és Ázsiában, egy teljes világrész hatalmát tudták összpontosítani Magyarország ellen. Mátyás király nem győzi figyelmeztetni a pápát, hogy Magyarország többé nem egyenrangú ellenfél a törökkel szemben, ami a pénzügyi és katonai erőt illeti.¹³⁹

A valóság az, hogy már Hunyadi János idejében sem volt egyenrangú, akkor is keleteurópai összefogást kellett létrehozni minden komolyabb vállalkozáshoz: lengyelt és magyart, vagy csehet és magyart, vagy osztrákot és magyart. A balkáni segítőkön kívül nyugati segédcsapatokat kellett sürgetnie és komoly pénzüsségeket kellett kérnie. Mikor Mátyás király teljesen egyedül marad és látja, hogy csak önmagára van utalva, kénytelen a török háború anyagi fedezetéről és emberanyagáról is gondoskodni. Mátyás király jól tudta, hogy bevételének milyen fontos hányadát adják a városok. De azt is, hogy a sziléziai, morvaországi cseh városok és a gazdag osztrák városok még sokkal többet jelentenek. Mikor szöbakerült a török háború céljaira adott bünbocsánatok bevételének kérdése, Mátyás szabatosan fölméri a helyzetet: a salzburgi egyházmegyéből egymagából több pénz gyűlik össze, mint az egész magyar királyságból.¹⁴⁰ Nem egészen közömbös az embertartalék kérdése sem. A kor leggyakorlottabb katonái Kelet-Európában a cseh parasztok. Ez is a huszita felkelés öröksége. Mátyás király nagyra értékelte a cseh huszita katonaság képességeit s éppen ezért belőlük alkotta meg zsoldosserege magvát. Mátyás király keleteurópai hatalmi koncentrációja egyidejű a belső központosítással és a már említett kapuadóval, kezdete pedig a hatvanas évek végére nyúlik vissza, amikor sorra levonta az európai helyzetből adódó következtetéseket.

Ugyanis egyidejűleg a török birodalom szakadatlan erőgyarapodásával az európai közösség menthetetlenül bomlott.

A nemzetközi lovagság általános hanyatlása, öntudatának és összetartozási érzésének gyengülése előmozdította a nemzeti jellegű elkülönülést, melyet a polgárság mindenütt támogatott. A humanisták ugyan, mint a polgárság ideológusai, nemcsak a nemzeti öntudat hirdetői, hanem a törökellenes összefogás is, de az ő összefogásuk más, mint a középkoré, nem annyira vallásos, mint kulturális. Nem a szent sír, hanem az európai kultúra bölcsőjének.

¹³⁷ *Fraknoi*: i. m. 30. l.; *U. Huttenus*: Opera IV. Vadiscus, 170—172. l.

¹³⁸ *Lándor*, i. m. i. h. 51. l.

¹³⁹ *Ld. MKL I. 54, 83, 125—126, 195, 197, 199, 295. l.*

¹⁴⁰ „... quia speramus plus commodi et utilitatis ex diocesi ac iurisdictione praefati archiepiscopatus Salisburgensis, quam ex toto regno reportare“ *Ld. MKL II. 122. l.*

Görögországnak visszaszerzése lelkesíti őket. Ritka eset, hogy a szónoklatokról a tettekre térnének át. Talán csak Aeneas Sylvius tette meg rá a kísérletet. De mennyire jellemző, hogy ő is az olasz kereskedőállamok szellemében tengeri vállalkozást akart. Egyébként pedig, ha a pápa korábban több segílyt is adott, mint a többiek, az éppen úgy elkészt, mint a többi esetekben, épp úgy nem állott arányban a magyar uralkodóra rótt feladatokkal. Mátyás haraggal hívja vissza tőle követét.¹⁴¹ A döntő pillanatokban egyedül állt. Azt kellett tapasztalnia, hogy valóságos társasjáték folyik: az olasz államok egymástól teszik függővé a török háborúra való felajánlásokat. Ha a milánói fejedelem ad, akkor Velence sem zárkózik el; a pápa többet hajlandó áldozni, de csak akkor, ha már valamennyien adtak.¹⁴²

Ugyanígy vagyunk e segílyek összegével is. Könnyű meggyőződni róla, hogy a magyar király igazat mond, amikor fanyar derűvel azt írja II. Pál pápának, aki megvádolta, hogy a segílyösszegeket más célokra fordította, hogy attól a bizonyos segílyösszegetől nemcsak keze, hanem azt lehet mondani, szeme is eléggé érintetlen volt.¹⁴³ Vagyis nemcsak, hogy nem nyúlt hozzá, de nem is volt mihez hozzányúlani. A legnagyobb segílyösszeg, amit kapott, a Piccolomini pápa idején kiutalt 200.000 arany volt. II. Pál pápa idején egyszer 100.000 aranyat kapott. Ehhez tudni kell, hogy tízezer főnyi lovasságnak hat hónapra való zsoldban tartásához volt szükség 100.000 aranyra. Ugyanakkor a Jajca felmentését kivívó magyar hadsereg körülbelül ötvenezer főből állott. A Szabács várát elfoglaló magyar sereg elérte a nyolcvanezer főt. Ezeknek a seregeknek egy része természetesen nemesi felkelésből adódik, de a hadbavonulások még így is óriási összegeket emésztenek fel. A nagyobb hadivállalatok többszázezer forintba kerültek és a terhek nagyobb részét a király maga vállalta az országgal egyetemben. A kapuadó révén a század hetvenes éveinek derekától kezdve körülbelül évi 260.000 forint folyt be tisztán katonai célokra, amely megoszlott a déli és a nyugati hadműveletek között. Janus Pannonius, mint követ, arra hívta fel a pápa figyelmét 1465-i nyilvános kihallgatásán, hogy uralkodója az 1464-i törökellenes hadjáratra (Jajca felmentése) többet költött az ország erejéből, mint az ország évtévi összes egyéb hadi kiadásaira.¹⁴⁴ Emellett állandóan készenlétben kellett állnia, mert a török rossz és félelmesen hatalmas szomszéd volt. Nagyfokú lelkiismeretlenség lett volna úgy felingerelni, mint az Várnánál történt. A török ereje azóta csak nőtt és ezúttal egyedül a magyar népre zúdult volna. Ha pedig ő ottvész seregestül, többé nem lesz hatalom, amely meg tudná gátolni a török terjeszkedését, sem Magyarországon, sem Európában.¹⁴⁵ A halála után bekövetkezett események napnál fényesebben bizonyítják, hogy igazat mondott. Hogy mennyire egyedül állott, arra csak egy-két jellemző adatot kívánunk elmondani. A szentséktől intézkedést kért, hogy olyan személyek ismét házasságot köthessenek, akiknek élettársa eltűnt, vagy törökök szolgaságába került és hozzájárulást kért ahhoz a második intézkedéshez, hogy a kipusztított déli vidékek benépesítésére lakókat telepíthessen át a Balkánról. Nem kapott rá választ. Mire egykedvűen bejelentette, hogy engedély nélkül fogja megtenni. Mert a háborúnak is megvannak a maga törvényei.¹⁴⁶ Hiába kérte arra

¹⁴¹ U. o. 135–36. l.

¹⁴² U. o. II. 114. l.

¹⁴³ „Scio me tam oculis quam manus a transmissa nuper pecunia satis puras habere“. U. o. I. 111. l.

¹⁴⁴ Ld. *Jani Pannonii Poemata*, Trajecti ad Rhenum, 1784. Vol. II. 65. l.

¹⁴⁵ A török felingerléséről ld. MKL I. 43–44, 196. l. — A katasztrófa lehetősége: „... si quid enim sinistri, quod absit, mea quaedam temeritas non solum mihi ipsi, sed universae reipublicae christianae afferet...“ U. o. 111. l.

¹⁴⁶ U. o. II. 51, 94–95. l.

is a pápát, hogy sújtsa egyházi átokkal azokat, akik török vállalata idején az országot nyugatról háborgatják. A szentszék tekintettel volt az egyensúlyi elvre.

Mátyás királynak tehát igénybe kellett vennie a politika minden eszközét. Belső központosítást, keleteurópai koncentrációt és ennek érdekében katonai hódításokat, a török hatalom katonai megosztását. Jól látta, hogy a hatalmi egyensúlyt a törökkel szemben csak egy állandó velencei-magyar katonai szövetség tudta volna biztosítani. Ezért kívánt a pápától, Velencétől, balkáni szárazföldi támadást délnyugat felől.¹⁴⁷ A „diverziót“ (Zrínyi szavával élve) még jobban igyekezett kiterjeszteni. Szövetséget kötött a török ellen a perzsa sahhal, az egyiptomi szultánnal. Megpróbált belső bomlasztást előidézni a török birodalomban és ezért török trónkövetelőket vonni udvarába. Mátyás király politikája egyáltalán nem komplikált, vonalvezetésében tiszta és világos. Az európai államok szétágazó érdekei voltak szövvényesek. Bárki lett volna helyette a magyar uralkodó, mindenképpen biztosítania kellett volna a magyar határokat Morvaország, Ausztria és Lengyelország felé. Ebből következtek szövetségei is Burgundiával, és a burgundi herceggel szövetséges államokkal (Nápoly, Milano), Merész Károly halála után Angliával és Lengyelország ellenében III. Iván orosz cárral.

A török veszedelem volt a magyar összpontosítás hatalmas külső oka, az juttatta trónra Hunyadi Mátyást, az volt a magyar államegyházi jogok konstanzi elismerésének legfőbb érve és ugyanez vált a szentszékkel való viszályok és a bizalmi válság legfőbb forrásává. A válság gyorsan mélyült és megadta Mátyás király egyházpolitikai intézkedéseinek atmoszféráját.

VIII.

Ha tehát II. Pál pápa megkísérli kétségbevonni Mátyás király érdemeit az uralkodói „bemutatósi“ jog elvétele érdekében, Mátyás király éppen törökellenes erőfeszítéseire és honvédelmi érdekekre támaszkodik a legtöbb államegyházi intézkedésében. Nyugodt öntudattal utal arra, hogy amit atyja és ő vall, az tetteiben jut kifejezésre és hogy milyen erők ellen hadakozik, az is köztudomású. Sem diplomáciai leveleiben, sem követi útján tartott előterjesztéseiben nem titkolja, hogy a törökellenes küzdelem nem kegy a pápa részéről, hanem főpapi kötelesség (officium), mely hivatalából következik.¹⁴⁸ Tehát a pápa nem kötelezi le Magyarországot, hanem eleget tesz kötelességének. Ugyanekkor írásban és szóban kifejti, hogy a pápa óriási összegeket fecsérel el haszontalanságokra, egyes személyek gazdagítására.¹⁴⁹

Mátyás király nem hiába vallotta, hogy a szavaknak a tetteket kell kísérniök, elvi álláspontját állandóan bizonyította a valóság. Amikor a zágrábi püspökség kérdésében hangsúlyozza a pápának, hogy nemcsak az egyház restaurálásáról van szó, hanem az ország szolgálatába való állításról is, akkor ez a tiszta valóság. Hiszen az országnak egyik legfontosabb déli határpüspöksége határvárakkal. Ugyanez az eset, amikor a későbbi nádort, az ország egyik gyorsan emelkedő katonáját, Zápolya Imrét választja ki a templomosok auranai perjelségének betöltésére.¹⁵⁰ Ismerve nyugati szomszédait, az állandó hátbatámadásokat, honvédelmi, még hozzá törökellenes érdekeket tart szem előtt, amikor a győri és nyitrai püspökség élén megbízható személyeket akar tudni, akik a püspökségek birtokában lévő határvárakat meg fogják védeni. Honvédelmi érdekekből tiltakozik körömszakadtáig, hogy a megszökött Bec-

¹⁴⁷ U. o. I. 195—200. l.

¹⁴⁸ Janus Pannonius, i. m. II. 64. l.

¹⁴⁹ Ld. MKL I. 111, Janus Jannonius, i. m. II. 68. l.

¹⁵⁰ MKL I. 134. l.

kensloer János salzburgi érsek lehessen és így várúr az ország szomszédságában. Mindezen okból gyakran hivatkozik biztonságára (*securitas*).¹⁵¹

De sokszor hivatkozik a hasznossági elvre (*utilitas*) is.¹⁵² A jó főpapban szerinte erkölcsi téren is komoly kormányzati érdekek rejlenek, mert az egyház kormányzata alá eső dolgokban nagy a társadalmi hatása. Ugyanilyen fontosnak tartja az illető használhatóságát a központosított monarchia hivatali szervezetében. Hangsúlyozza a szentszék felé, hogy a főpapság királyi akaratának egyik legfőbb végrehajtója.¹⁵³

Egy-egy meddő kísérlettől eltekintve, nem is sikerült kétségbe sem vonni uralkodói bemutatási jogát. Sőt, a konstanzi okmány szellemében 1488-ban Pecchinoli Angélo nyíltan kijelenti, hogy a magyar királynak „joga van érseket kinevezni”. Ugyanígy szól a püspöki kinevezésekről: „A zenggi püspökséget öt hónap elteltével töltötte be Öszentsége. Ehhez joga volt, mert négy hónap elteltével a kegyúri bemutatás joga elenyészik.”¹⁵⁴ Mondanunk sem kell, hogy Mátyás király ezekben az esetekben is érvényesítette akaratát.

Mátyás király az egyház anyagi korlátozásában is elsősorban honvédelmi érdekeket tartott szem előtt. Jól tudta, hogy az egyházi vagyon célvagyon, és hogy a magyar uralkodók álláspontja e tekintetben mi volt a multban. Tiszta volt azzal is, hogy az egyházi dézsma a banderális kötelezettségek erejéig a török háborúk idejét jelentette. Ezért mondta ki, hogy ha valakinek több javadalma van, mindegyik javadalom után kell katonaságot állítania. Főtörékvése a dézsma kérdésében az volt, hogy a túlkapásokat megakadályozhassa, hogy a népet ezen a címen ne zsarolhassák. Mivel a banderális arány pontosan meg volt határozva, rendkívüli hadi hozzájárulások rendszerével igyekezett erőteljesebben igénybe venni a papi jövedelmeket. Az 1471-es feudális összeküvés legfőbb okának ez az eljárás tekinthető. Bonfini megfelelően pontos megokolása szerint Mátyás király

„a püspökségek jövedelmeit bitorolni kezdte, mert az volt a véleménye, hogy amidőn a köz üdvéért harcol, az megengedett dolog. Azonban Roverella Lőrinc, pápai legátus nevében tette, amiért is sokan vádolják a nevezett férfit, hogy ő volt az, aki először adott hatalmat Mátyás királynak a főpapok és papok elleni eljárásra, az egyházi jövedelmeknek hadi célokra való birtoklására. Véleményük szerint ugyanis igen nagy bűn, ha a főpapok és papok, akiknek fölsteneknek kellene lenniök, világi adózásnak vannak alávetve. Az esztergomi érsektől a kamara haszna utáni tizedet vette el, amelyet urbúrának neveznek. És ez bizony nagy összeg volt. Jónéhány püspökség adóit lefoglalta. Az a fölfogás, hogy mind ezt nem csak úgy vaktában cselekedte, hanem abból a megfontolásból, hogy ne váljanak erkölcstelenné akkora bőségben, vagy hogy roppant kincseiktől elhatalmasodva ne indítsanak föl lázadást a király ellen.”¹⁵⁵

Roverella Lőrinc 1467. máj. 23-án kapta megbízó levelét Rómában, és a fölhatalmazás törökellenes kereszteshadjárat hirdetésére szólott, de nyilván már eleve avval a szándékkal, hogy ha Mátyás király hajlandó beavatkozni a cseh ügyekbe, a cseh trón fejében, akkor a husziták elleni „kereszteshadjáratra” is fordítható legyen a pápai tized. Valóban így történt és ez a körülmény jó ok volt a magyar uralkodónak az egyházi jövedelmek alapos megadóztatására. Nyilván nem tartotta magát pontosan a tizedekhez. Ami Bonfini megokolását illeti, igen jellemző. A polgárság és a világi hatalom összes

¹⁵¹ A zágrábi püspökségre ld. u. o. 93–94, 102, 136. l.; a győri püspökségre, u. o. II. 145–146. l.; a nyitrai püspökségre u. o. 277–78. l.; a salzburgi püspökségre u. o. 109. l.

¹⁵² A hasznosságról ld. u. o. I. 77., 81., 91. l.

¹⁵³ A tisztas élet fontosságára ld. u. o. 56. l.; az ellentéte u. o. 132. l.; a főpapok mint vezető államhivatalnokok u. o. 91–92, 1001.

¹⁵⁴ Fraknoi: i. m. 31. l.

¹⁵⁵ Bonfini: i. m. Dec. IV. lib. 3, 17–22.

reformációs törekvéseikhez erkölcsi célokat hoznak föl, de azok anyagi okokon nyugszanak. Galeotto Marzio tanúsága szerint Mátyás király nyíltan hangzottatta ezt a közismert reformációs követelést, elsősorban országa püspökeire vonatkoztatva. Galeotto művét 1485 májusában fejezte be és vonatkozó része már a hetvenes évek hangulatát tükrözi:

„Mátyás király udvarát sok udvaronc látogatta és mindenféle tisztelgők. Egy-némely bölcse ember fennhangon kárpálta sok papnak bűnös életét. Mert akkor éppen sok gazdag pap volt összegyűlve a királynál. Tudnivaló, hogy Magyarország tizenkét olyannyira gazdag püspöksége van, hogy legtöbbjük mind jövedelmeinek bősége, mind pedig a kiállított katonák számát tekintve hercegségekhez hasonló. És úgy is élnek, mint valami hercegek: népes és előkelő udvart tartanak, a királyi tanácsban az első. Mint a nagy, világi előkelők csupán olyan ételt esznek, melyeket megízlelnek előttük. Sok apátság is van, különösen Pannónhalmán Szent Márton apátsága és olyan prépostságok, melyek kiskirályságokkal érnek föl. Mikor tehát a beszélgetés sűrűsödött a rossz papokról, Mátyás király is közbeszólt s megértvén a beszélgetés tárgyát, amilyen finom és csaváros elméjű ember volt, mosolyogva így szólt: Nem tudom, hogy helyes dolog-e őket rossznak ítélni, hiszen menekülnek minden pokolbeli dolog elől, márpedig a pokolban vannak az összes nagy bűnők. Aki a pokolbeli dolgokat elkerüli, jó embernek kell tartanunk. De nézzük meg csak a főbűnöket. Tüstént ki fog derülni, melyek azok, amelyeket a papok elkerülnek. Hát a gögőt, azt nem kerülük el, járásuk és ruhájuk feltámasztaná a gögőt, ha az már nem élne. A haragot sem kerülük, szolgálkunk kegyetlenkedni, kínozni, halálra ostromozni az ő szemükben csak szigorúság. Szégyellem néktek emlegetni egyes püspököknek iszonyú véres kegyetlenségét, hiszen talán valamennyien hallottátok és láttátok éppen ezekben a napokban. Pedig Pál apostol, mikor előírja, milyen legyen a püspök, egyebek közt meghagyja, hogy nem szabad vernie. A kapzsiságot sem űzik el maguktól soha, mert minden megengedett és meg nem engedett eszközzel isteni hivatásukat megtagadva, övéiket kifosztva, az imádkozás házáat, a fölszentelt templomot bemocskolják uzsorával és simóniával, hogy egyházi kifejezést használjak. A torokosságot és szeretkezést, amit általában gyönyöröknek neveznek, mivel az mindenféle dúskálódásra egyformán kiterjed, ők valamiféle nagyvonalúságnak tartják. Ezt bizonyítja a tudós szakácsoknak, a válogatott ételeknek, kéjnek és olyan férfiaknak tömege, akiket megnevezni is becstelenség. Irigykedni, másokat befeketíteni udvari művészetnek és világi bölcseségnek tartják és miközben másokat elnyomnak, sajátmagukat minden eszközzel kiemelik. De csak azt kívánjuk, hogy maradjon is meg nekik ez a hibájuk, mert mint a költő mondja, „az irigységnél nagyobb gyötrelmet nem tudtak kitalálni a szicíliai zsarnokok sem.” A tétlenség, ... annyira átjárja őket, hogy lustálkodva álomszuszek módjára a misézést elhanyagolva délig is elalszanak. Színlelni és eltitkolni, külszíre és szavakkal jónak mutatkozni, nem pedig szívből és igazán, az embereket hazug hízelkedésekkel behálózni: életművészetnek és éleselméjűségnek számít náluk. De az igazat megvallva van egy dolog, amit nagyon gyűlölnék, amittől erősen félnek, minden gondolatukkal és szorgalmukkal, éjjel nappal elkerülnek, a látásától is rettegnek, átkozzák, sem kéréssel, sem fenyegetéssel, sem rábeszéléssel, sem példával nem lehet őket rávenni, hogy ezt az egyet szeressék. Ez a dolog, amiről beszélnek, a pokolban van. Mohón kérdeztük valamennyien, mi ez az egy dolog? Mire Mátyás király azt felelte: a szegénységtől menekülnek ennyire! Vergílius a tanúm, az Aeneis VI. énekében, hogy ez a baj ott tanyázik a pokolban. Leírja, hogy a pokol tornácában miféle szörnyek vannak, és hozzá teszi „Ott van a rossz szat tanácsoló Éhség és a gyalázatos Nvomor”. Így korholta meg Mátyás király szellemes beszédével a rossz papokat.¹⁵⁶

Mátyás király megállapításai tipikusak, mind a reformációs törekvésekre, mind pedig a való állapotra. Nem kevésbé figyelemreméltó azonban a Bonfini felhozta másik ok, az t. i., hogy Mátyás tudatos hatalmi politikájáról

¹⁵⁶ Galeottus: i. m. cap. 11.10—11.1 — A püspök, akinek kegyetlenségére céloz Báthori Miklós váci püspök, aki mellé jobbágiai kínzása és pazarlása miatt coadjutort rendelt, ld. Teleki: i. m. XII. 144—147. l.

beszél. Az 1471-i összesküvésről szólva említi Mátyás hatalmi szempontjait a papság vagyoni korlátozása terén és ez úgy tűnik fel, mintha visszavetítés lenne már az összesküvés tapasztalatai alapján. Ez meg is állná a helyét, ha már korán nem lettek volna hasonló tapasztalatai és nem panaszkodna már 1468-ban a pápának bizonyos főpapok gaz fondorkodásaira. Mátyást ez vezeti, hogy a sajnálkozásával egyidejűleg hangoztassa, mennyire meg kell néznie főpapjai hűségét s éppen ezért egy ideig a váradi püspökséget betöltetlenül kell hagynia és javait királyi adminisztrátorral kormányoztatnia.¹⁵⁷ Ez az intézkedés Bonfini teljesen igazolja Az egyházi javak ellenőrzésében biztonszági szempontok és az állam anyagi érdekei vezették.

Vannak azonban olyan bizonyítékaink is, melyek intézkedéseit általános kormányzati elveinek keretébe illesztik be. Már a király életének utolsó éveiben írta meg a vele való gyakori társalgás alapján a firenzei vak Brandolinus „A királyság és köztársaság összehasonlításáról” szóló művét. Ebben Mátyás királynak ajkára adva, olyan alapelveket tulajdonít a magyar uralkodónak, melyet az abszolút monarchia valósított meg, de amelyekre a renaissance olaszországi politikájában és éppen Lorenzo de Medici gyakorlatában is van példa. Ez pedig a társadalmi különbségek olymódon való egyensúlyozása, hogy a nivellálást az uralkodó minden eszközzel előmozdítja. A hatalmasok vagyonát és hatalmát csökkenteni igyekszik (oligarchia), a köznemesség osztályerejét és szereplését, valamint a nem-nemes polgárság anyagi erejét növelni igyekszik.¹⁵⁸ Mátyás király a főpapság vagyoni korlátozásait átfogóan az oligarchia elleni eljárás körében oldotta meg.

Erre komoly okai voltak. Egyre inkább foglalkoztatta őt a papság fokozódó vagyongyűjtése, mely az ő uralkodása idején egyre nőtt és halála után ijesztő méreteket öltött. Ennek a vagyongyűjtésnek polgári jellegét mi sem mutatja jobban, mint az a panasz, hogy a sziléziai papok uzsorára adnak ki pénzt.¹⁵⁹ Egy ugyancsak a pápához intézett levelében mint ijesztő új jelenségről (ezen van a hangsúly!) emlékezik meg arról, hogy püspökök és egyéb prelátusok „vak kapzsiságtól vezettetve” sokszor három javadalmat is halmoznak. Úgy vélte, hogy ezek a nagy vagyonok sokkal jobban szolgálhatják az állam érdekeit, ha hivatali fizetesként adományozhatnák arra érdemes személyeknek. Éppen ezért a papi jövedelmek adóztatását hadi célokra tovább folytatta, bármennyire is megígérte az összesküvés után tartott 1471-i országgyűlésen, hogy „az egyházi férfiakat, sem a magasabb rangúakat, sem az alacsonyabb rangúakat a jövőben sem sarcokkal, sem egyéb egyéb adókkal nem fogjuk terhelni. Azok azonban, akik katonáskodni kötelesek közülük, a régi szokások szerint ezentúl is megtegyék.” A törvény már eleve lehetőséget adott az ígért megszegésére és tudjuk, hogy a bécsújhelyi ostrom elhúzó-dásakor Nagylucsei Orbán, egri püspök nagy összegeket gyűjtött össze „nem-csupán saját püspöksége területéről, de összes barátaitól is szerte-széjjel.”¹⁶⁰

Teljesen a renaissance-kori polgári és fejedelmi politikával párhuzamban igyekszik megakadályozni az egyházi vagyon gyarapodását a városokban.

¹⁵⁷ Ld. MKL I. 208—209 l.

¹⁵⁸ Az abszolút monarchia egyensúlyi törekvéseire ld. Engels: A család, magántulajdon és az állam eredete, Marx—Engels: Válogatott Művek II. Budapest, 1949. 316. l. — Lippus Brandolinus i. m. 117. l. Lorenzo de Medici politikájára v. ő, Pasquale Villari: Niccolò Machiavelli e i suoi tempi Firenze, 1877. I. 47—51. l.

¹⁵⁹ Teleki: i. m. XII. köt. Pest, 1857. 425. l.

¹⁶⁰ „Complures sunt in regno nostro praelati . . . qui licet sufficientes et longe uberes redditus ecclesiarum suarum percipiant, adeo ut ultra expensas, quas faciunt bonam pecuniae quantitatem sibi residuare possint, caeca autem cupiditate ducti (quod nunquam antea in hoc regno nostro consuevit fuit) minores praeposituras . . . etc” MKL II. 52. l. — Az 1471-i 24 cikkelyre ld. Magyar Törvénytár I. 368—69. i. — Nagylucsei Orbán pénzügyítő körútjáról ld. Bonfini: i. m. Dec. IV. lib. 8: 41—43: l.

1465-ben például követei avval a kérdéssel fordulnak a szentszékhez, hogy az ország fővárosában, Budán olyan palotákat, melyek a főváros díszéül szolgálnak, kolostorok ne örökölhessenek, mert csak elhanyagolják és elvonják a közhasználatról. Ez persze csak az egyik szempont, a másik, ki nem mondott ok az volt, hogy az olasz polgárvárosokhoz hasonlóan meg akarta akadályozni az egyház területi és hatalmi terjeszkedését a város szívében.¹⁶¹

Mátyás király figyelt a Rómába kitávozó pénzüsszegekre is. Egészen polgári módra alkudozik egy-egy servitium összegének elengedése, vagy csökkentése érdekében, hiszen ez mind nagy összegeket von el a honvédelemtől.¹⁶² Ugyanilyen anyagi érdek szövődik össze az uralkodói szuverenitás sérelmével, amikor tiltakozik ellene, hogy Rómában lehessen pereket indítani, vagyos embereket ellen, vagy hogy fellebbezés útján juttassák e pereket az országon kívülre, mivel nem vitás, hogy az ilyen eljárás zsarolásra és komoly pénzüsszegek kijuttatására vezet. Nem szólván arról, hogy zaklatásnak érzi, ha efféle dolgokkal okvetetlenkednek vezéreinek éppen akkor, mikor azok a hit érdekében harcolnak.¹⁶³ A világi nemesség és a királyi kincstár közös érdekeit védi, amikor pontosan meghatározza az egyházi bíraskodás körét és a dézsmapöröket különösképpen kivonja az egyházi bíróság hatásköre alól. Mivel nagy anyagi érdekek forognak kockán, a döntést sajátmagának tartja fenn.¹⁶⁴ Ezek az intézkedések egymagukban mutatják, hogy Mátyás király a török veszedelem árnyékában az államegyházi törekvéseket nagy lépésekkel vitte előre, elődeinek intézkedéseit továbbfejlesztette. Ha azonban tovább elemezzük egyéb egyházi tárgyú intézkedéseit, és azokat egységbe foglaljuk, azt kell látnunk, hogy nemcsak elérte ezen a téren az európai fejlődést, hanem túl is szárnyalta. Egyes elemeiben sok mindent megvalósítottak már nyugaton, különösképpen Franciaországban, vagy Angliában, vagy pedig kortársai és ezek között elsősorban a brandenburgi választófejedelemek, sőt maga III. Frigyes császár is, de sokoldalú intézkedéseinek céltudatos egésze, leleményessége, emelkedett uralkodói szempontjai, modernsége a legnagyobb arányú kísérletté teszi a magyar nemzeti egyházat a gallikanizmus és VIII. Henrik reformációja közötti időben. Voltak egyéni intézkedései is és valamennyi elhatározását tudatosan koordinálta. Törvénszövegeit ideológiailag megalapozta, még érzelmeit sem titkolva.

IX.

A hetvenes évek derekán érlelődik meg Mátyás királyban, hogy a szentszéktől és az európai hatalmaktól komoly segítséget várni nem lehet. A pápának nyíltan megírja, nem fogja magát kinevettetni, hogy míg a török ellen harcol, állandóan hátbatámadják és a szentszék még ebben sem segíti. Nem ad sem reális, sem szóbeli segítséget.¹⁶⁵ Mindenki magával van elfoglalva. Minél többet áldoz az európai népek összességéért, annál kevésbbé tartják tiszteletben áldozatát és annál többet követelnek tőle. Mátyás megunta, hogy

¹⁶¹ V. ö. *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Szentszékkal, I.; 133. l.; Volpe: i. m. 136. l.

¹⁶² Ld. MKL II. 188. l.

¹⁶³ Ld. U. o. 60. 223—24, 237. l.: a király büntetésül javadalom vagy fővesztést szab, ld. Magyar Törvénytár, I. 1471. 19. cikkely, 366—67. l.

¹⁶⁴ Az egyházi bíraskodás köréről ld. u. o. 1462. decretum 3. cikkely, 341. l.; 1464. évi decretum XVII. cikkely, 352—53. l.; 1471-i decretum XVII. cikkely, u. o. 366—67. l.; dézsmapörök, 1486. decretum 44—45. cikkely, 442—43. l.

¹⁶⁵ Panaszodik, hogy kinevetik a hátbatámadásokért, ld. MKL I. 320. l. — A szentszék reális és szóbeli segítségéről: „... quanta nobis sunt expectanda subsidia realia, si non possumus obtinere verbalia, experientia quoque nos docuit anno superiori . . .” U. o.

szép szavakat és megszentelt kardokat küldjenek neki, ő pedig állandóan pénzt és vért áldozzon. Csipősen közölte Pecchinoli Angelloval, hogy nemcsak az olaszok tudnak szép szavakat adni, ő is rendelkezik evvel a tudománnyal.¹⁶⁶ Levonva a következtetéseket, önnön erejére igyekeznek mindent fölépíteni. Ha 1471-ben a feudális összeesküvők főmotívuma a püspökök adóztatása mellett (amelyről láttuk, hogy részben hatalmi korlátozás) az, hogy a király többé nem hallgat rájuk, ellentmondást nem tűrő parancsokat ad ki, melyeknek végrehajtását követeli, akkor ez a belső centralizáció egy újabb állomása.¹⁶⁷ Az összeesküvés után módszereit avval egészíti ki, hogy többé nem rokonokat és középneveseket emel föl bárminemű egyházi tisztségre. Ekkor lesz kalocsai érsekké Rangoni Gábor, ferencrendi szerzetes, Kapisztrán János egykori kísérője, ekkor lesz a polgári származású Beckensloer János esztergomi érsekké. Mindkettő idegen: az egyik olasz, a másik német. Az államcél érdekében valónak látja, ha a vezető hivatalnokok polgári származásúak és emellett idegenek. Egyidejűleg fokozza a keleteurópai koncentrációra irányuló törekvéseit. Csehország után Ausztria fog sorakerülni és harc a német-római császársággal.

A középkori országok feletti intézmények hanyatlásával (pápaság, császárság, lovagság) az egyes európai országok csak külön érdeküket követték és kemény küzdelmek indultak az egyes hatalmak között. Koalíciók alakultak ki és ezekben Mátyás királynak határozott helyet kell elfoglalnia. Keresi ellenségeinek ellenségeit. Így jut el egyfelől a burgundi herceghez és annak itáliai szövetségéhez, a nápolyi uralkodóhoz és másik szövetségéhez, a milánói fejedelmekhez. Így fog eljutni Merész Károly burgundi herceg bukása után Angliához és életének utolsó tíz évében a lengyelek ellensúlyozására III. Iván moszkvai fejedelemhez. A fejedelmi szövetségek legszilárdabb módja ebben az időben a házassági kapcsolat. Ezért a nápolyi uralkodó leányát, Aragoniai Beatrixet veszi feleségül, fiát Corvin János herceget pedig milánói hercegnővel készül összeházasítani. Az európai koalíciók egyikéhez való csatlakozás szükségképpen ellenállást jelent a másik részről. A francia-velencei, és evvel szövetséző pápai hatalom állnak vele szemben és támogatják ellenségeit: a lengyeleket és a császárt. Ez a korszak szükségképpen egybeesik a pápaságnak renaissance értelemben vett átalakulásával. IV. Sixtus és VIII. Ince a nepotizmus, a simónia képviselői, akik olasz fejedelmi politikát folytatnak, származásuk és családi kapcsolataik szerint kötve szövetséget és indítva háborút. Az a bizalmi válság, amely Mátyás király és a szentszék között állandóan mélyül, ekkor robban ki és válik nyílt konfliktussá. Ilyen módon a külső diplomáciai helyzet teljes mértékben alátámasztja egyházi intézkedéseit.

Ide kell még vennünk, hogy levonva a következtetéseket az európai helyzetből, teljesen kezébe akarja venni a törökelleni harcot, rendszeresíti az egytorintos kapuadót, melynek köszönhető a magyarányú szabácsi vállalkozás (1476), 1478-ban történő újabb megszavazását pedig (hat évre) sorozatos sikeres törökellenes vállalkozások követik, közöttük a kenyérmezei hatalmas győzelem (1479). Mátyás király össze akarja szedni az erőket a döntő összecsapásra és ezért megpróbál a franciákhoz is közeledni, hátha megkaphatná Dsem herceget Bajazid szultán trónkövetelő menekült öccsét. Azonban a

¹⁶⁶ Minél többet tesz, annál kevésbé számít, ld. MKL I. 319. l. — ironikus szavait a szentelt kardról (novissima gratia omnem priorem exsuperans in dono sacri ensis) ld. U. o. 73. l. A körülmények aláhúzzák a sötét hátteret, u. o. 74. l. Janus beszédei nem különben, Janus Pannonius, i. m. II. 54—69. l. — A szép szavak dolgában ld. Fraknói: Pecchinoli Angelo, 85—88. l.

¹⁶⁷ Ld. Bonfini: i. m. decas IV. lib. 3. 14—16. l.

koalíciós politika elvei érvényesültek, a herceget a pápa kapta meg s az ekörüli bonyódalmak a viszálynak egyik főokává lettek.

VIII. Ince világi hatalmi törekvések miatt csatlakozott a francia-velencei koalícióhoz. A régi pápai igényeket újította meg Nápolyra. Aragóniai Ferdinánd pedig apja politikáját folytatta, az ellenállást. A pápa ellene bujtogatta az oligarchiát, Ferdinánd pedig vaskézrel törte le a lázadást. Viszont Ferdinánd Mátyás király apósa volt. A magyar uralkodó tehát úgyis, mint rokon, úgyis, mint koalíciós szövetséges, úgyis mint Dsem herceg „unokatestvére” teljes erővel a szentszék ellen fordult.

Mindezt betetőzte, hogy a pápaságnak átalakulása fejedelmi abszolutizmussá, felújította a zsinati szellemet. A franciák 1479-ben Lyonban, a nemzeti zsinaton ünnepélyesen megújították a bourgeois Pragmatica Sanctiót. Egy császári diplomata, Zamemotich András érsek új bázeli zsinatot akart összehívni. Kísérletére fölfigyelt Mátyás király és Ferdinánd. 1486 óta akartak összehívni reformzsinatot az érsek segítségével, melyet a római király, Miksa is pártolt volna egyidőben, mert túlzottnak találta a francia befolyás érvényesülését a szentszékénél.¹⁶⁸

A zsinati szellem megújulására jellemző, hogy a nagyhatású Kaiser Sigmund's Reformation-t nyolc év leforgása alatt háromszor nyomtatják ki Augsburgban, ugyanott, ahol a Thuróczi-krónikát. (1476, 1480, 1484.)

Csak a reformáció éveiben jelenik meg még sürűbben, jelezve roppant ideológiai hatását (1520, 1521, 1521, 1522). Mátyás király egyházpolitikai törvényhozása is erre az időre esik; 1481. és 1486 a legjelentékenyebb dátum. Valóban, az 1481-i dekretum bevezetésében, akárcsak az 1439-i budai dekretumban, ismét „reformációról” van szó. Éspedig a teljes ország reformációjáról: „A közjó érdekében valamennyi rendnek, egyházi és világi személyeknek; előkelőeknek és alacsonyabb rangúaknak reformációját”¹⁶⁹ határozzák el. Ebben a törvényhozásban a király legfőbb tanácsadója a főkancellár, a huszitizmussal vádolt Filipec János váradi, majd olmützi püspök, a nyomdászat nagy pártfogója. Mielőtt azonban ezt a törvényhozást méltatnánk, át kell tekintenünk Mátyás király összefüggő egyházzervezeti intézkedéseit.

A tartományi egyházak nagy gondja, hogy a püspökségek határai egybeessenek a tartományi határokkal, Magyarországon nem állott fenn, mert egész egyházi szervezete a királyság megalapításának következménye. Az esztergomi érsek főhatalma, ugyanakkor jurisdictiójának elhatárolása a kalocsai érsekségtől szabályos összefoglalását adta az egyházmegyei szervezeteknek. A magyar egyház „nemzeti” egyház volt kezdettől fogva — ebben az értelemben. Amitt másoknak oly nehéz volt megszerezni, az állandó szentszéki követtséget, az esztergomi érsek és primás ugyancsak gyakorolta mint „született pápai követ” (legatus natus). A főpapság kezdettől fogva vezető szerepet vitt az államszervezetben. Csupán a „közvetettség” elve nem állott fenn. Ha ehhez hozzávesszük a királyi bemutatási jog gyakorlatát, mely ugyan a középkori pápaság hatalmának tetőpontján több mint száz évre elveszett, akkor előttünk áll az a ténybeli alap, melyre Mátyás király nemzeti egyházát felépítette.

Azonban más volt az, amit Zsigmond király akart, és még inkább, amit Hunyadi Mátyás. Nem egyházi méltóságokat akart látni országa élén, hanem hivatalnokokat a centralizált államszervezetben. Középkori papi méltóságaink, ha a hatalmi helyzet megengedte, akaratukat érvényesítették a

¹⁶⁸ V. ö. Hashagen: I. m. 109. 1. — Az előzményeket nem ismerve a zsinati terv 1489-i változatáról ír Fraknoi: i. m. 83. 1.

¹⁶⁹ A Kaiser Sigmund's Reformation kiadásairól V. ö. Werner, i. m. IX. — A reformatio status omnium kitételt ld. Magyar Törvénytár I. 38, 388—89. 1.

királlyal szemben is. Egyes, már említett korszakokban éppenséggel a pápai politika képviselői a magyar királyokkal szemben. A középkor-végi nemzeti egyházak pedig éppen ezt akarták kiküszöbölni. A különböző uralkodók különféle módszerekkel egyeztek elérni: világi tanácsosaikat tették meg főpapoknak, máskor rokonaikat,¹⁷⁰ hivatali teendők végzésére papokat osztottak be minden uralkodói kancelláriába és egyházi javadalmakkal fizették őket, aminek az a haszna is megvolt, hogy rajtuk keresztül befolyást tudtak gyakorolni az egyházkormányzatra. A „közvetettség” keresztülvitelére, vagyis hogy ne érintkezessenek közvetlenül Rómával, ugyancsak ez a módszer volt a legalkalmasabb.)

Láttuk, hogy Mátyás király gazdasági, sőt társadalmi eszközökhöz is nyúlt centralizmusa érdekében. Már igen korán törekedett rá, hogy az egyház-kormányzat lelki részét elválassa a gazdaságitól és az utóbbira feltétlenül királyhű, gazdasági dolgokhoz jól értő, erélyes férfiakat szemeljen ki. Így járt el a zágrábi püspökség esetében, amikor kivívta, hogy honvédelmi érdekekre hivatkozva, Szentlászlói Osvát legyen a püspökség adminisztrátora. A váci püspökséget Báthori Miklós pázarlása és beteges kegyetlensége okán bízta „kisegítőre” (conadiutor) Orbán pécsi prépostra. Janus Pannonius pécsi püspök mellett is ott működött jószágkormányzóként az általa megvetett Huendler Vitus „választott püspök”. Mátyás kénytelen volt így eljárni, amikor az illető püspökségek tulajdonosai kancelláriai, tanácsosi elfoglaltságuk miatt semmiesetre sem tudtak javadalmaik ügyével törődni. Filipecz János váradi püspök főkancellár helyében is működött ilyen adminisztrátor. Máskor viszont, ha a méltóságot kánoni akadályok miatt nem adományozhatta, hozzá közelálló személyeknek, akkor az adminisztrátorságot bízta rájuk névleg, de helyettük egyszerűen királyi tisztviselők kormányozták a püspökséget vagy érsekséget. Így nevezte ki a gyermek Korvin Jánost a győri püspökség adminisztrátorává, a gyermek Éstei Hippolitot pedig az esztergomi érsekség kormányzójává. Egyidejűleg a győri püspökség tituláris része feltétlenül megbízható híve: Nagylucsei Orbán, majd pedig Bakóc Tamás kezében volt, az esztergomi érsekség pedig betöltetlen. Van egy olyan időszak (1484—1490), amikor az ország két legfőbb egyházi méltósága, mind az esztergomi, mind pedig a kalocsai érsekség a király parancsaira hallgat, mert a betöltetlen esztergomin felesége unokaöccse ül, a kalocsai érsek Váradi Péter pedig örizete alatt áll. Éstei Hippolit már tulajdonképpen örökölte tisztét rokonától, mert elődje Aragoniai János bíboros volt, Beatrix-királyné öccse (1480 óta). Mátyás király számára nem volt lényeges, hogy a bíboros ügye évekig húzódott, és nem bánta, hogy az érseki szék üresen állott. Ellenkezőleg, a célt ezzel is elérte, akadálytalanul érvényesült a királyi adminisztráció. Beckersloer János szokása után többé nem bízta senkire ezt a méltóságot, mely a király után a legjelentékenyebb közjogi funkciókkal járt. Másrészt a király igyekezett a primás szerepét törvényhozásilag is háttérbe szorítani és világi kézre bízni az ország első méltóságát, ez volt az 1485-i nádori cikkek egyik fontos célja. Feleségének gyermek-rokonai — Mátyás megítélése szerint — ártalmatlanabbak voltak bárki másnál. Ugyanekkor eljut a biztonság legvégső követelményeihez: a jobbágyszármazású királyi írnokot, Bakóc Tamás csecsköt teszi meg egri, majd győri püspökké, hogy kancelláriai tisztét méltón elláthassa, főkancellárjává pedig egy huszita olajkereskedő fiát: Filipecz Jánost, aki előzőleg világi tisztviselő volt hazájában és a csehországi hadjárat idején egy nála járó eseh főméltóság kíséretében tűnt fel.¹⁷¹ Nem

¹⁷⁰ V. ö. Hashagen: i. m. 204—206, és 223. l.

¹⁷¹ V. ö. A. Gindely: Geschichte der böhmischen Brüder, Prag, 1857. I. 103—104. l.

volt főrangú származású a börtönbe vetett kalocsai érsek, Váradi Péter sem. Éles konfliktusba keveredik a pápával 1480-ban Zárai Antal érdekében, akit a pápa által pártolt Ragusai Kristóffal szemben modrusi püspökké kíván megtenni. Zárai Antal nem más, mint a királyné gyóntatója. Ekkor veti fel felháborodásában jogai megsértése láttán, hogy kész az apostoli kettős keresztet (mint a magyar államegyház jelképét) átalakítani *hármás keresztté*, vagyis forma szerint elszakadni Rómától és az orosz akefál egyház mintájára önálló egyházat alakítani.¹⁷² Szavainak az ad súlyt, hogy nem sokkal ezután felvette a diplomáciai érintkezést és szövetséget kötött III. Iván orosz cárral.¹⁷³ Már aztán kérdéses, hogy milyen formában képzelte el: hogy a görög egyházhoz csatlakozik-e, vagy a cseh kelyhesek mintájára jár el, akik egy-két pont kivételével megtartották a római rítust? Bizonyos, hogy ekkor tette meg főkanclárjává Filipec Jánost, aki katolikus püspök korában is fenn-tartotta a baráti kapcsolatot a cseh-morva testvérek vezető tagjaival.¹⁷⁴ Mind a cseh-morva testvérek, mind pedig — még régebben is kitartóan — a kelyhesek kapcsolatot kerestek a konstantinápolyi görög pátriárkával. Különösen jelentősek voltak a kelyhesek erőfeszítései. Mikor látták, hogy a bázeli zsinat vallásszabadságot biztosító rendelkezéseit az ú. n. „compactatákat” katolikus részről nem tartják be, tárgyalásokat indítottak a görög egyházzal, amely ugyancsak kétszín alatt vette az úrvacsorát, hogy a cseh egyház mint önálló tag (akefál) a keleti kereszténység közösségéhez csatlakozzon. A tárgyalások nem jártak eredménnyel, főleg azért, mert közben Konstantinápolyt elfoglalta a török.¹⁷⁵ Hogy azonban cseh részről milyen makacsul kitartottak a terv mellett, arra jellemző, hogy Podjebrád György, a csehek huszita királya visszatért rá. Mátyás apósa ekkor új formában vetette fel a gondolatot. Engedelmes-séget ígért a szentszéknek, ha a törökellenes kereszteshadjárat fejé-vé teszik meg és Konstantinápoly elfoglalása után reáruhazzák a görög császárságot.¹⁷⁶ Ismerve a pápák és kelyhesek közti viszonyt, alig kétséges, hogy a terv megvalósulása esetén Podjebrád sürgősebb feladatokat látott volna maga előtt, mint hogy a kelyhes nemzeti egyházat visszavezesse a római egyház körébe, amikor a kelyhesekkel csaknem azonos rítusú Balkán és a keleti egyház székhelye hatalmába jutott. Bár hihető, hogy a katolikusokat éppen az unió reményével kecsegtette, ami még a hatvanas évek végén sem veszítette el vonzását.

Már most Podjebrád terveihez meglepően hasonló, de sokkal realisabb tervek hatják át a magyar udvart a trónkövetelő Dsem herceg ügyének felkarolásakor. Az udvari humanisták — Mátyás centralizmusának pontos kifejezői — ebben az időben telve vannak célzásokkal a kelet-római császárság visszaállítását, Konstantinápoly diadalmas visszafoglalását, Mátyás nagy had-

¹⁷² Et ut Sanctitas tua aperte cognoscat, certa esse debeat duplicatam illam crucem, quod regni nostri insigne est, gentem Hungarum libentius triplicare, quam id consertire ut benefica et praelaturae ad ius Coronae spectantes apud sedem apostolicam conferantur (1480) ld. MKL II, 31. l.

¹⁷³ V. ö. Teleki József: i. m. Pesten, 1856, V. 254—255. l.

¹⁷⁴ Jan Klenowskyval a cseh-morva testvérek legfőbb tanácsának tagjával állott baráti viszonyban, többször hosszasan tárgyaltak ebben az időszakban. V. ö. Gindely: i. m. 104. l.

¹⁷⁵ A kelyhes tárgyalásokról a konstantinápolyi pátriárkával v. ö. Höfler: i. m. Fontes Rerum Austriacarum VII, 175—177. l.; Ivan Palmow: K voprosu o snosenijach Cechov-Gusitov s vostočnoju cerkoviju v polovině XV. věka. S Peterburg, 1889. 31—33; F. Bartos: Německého husity Petra Turnova spis a řádich a zvycích církuve východní, Praze, 1915.

¹⁷⁶ Podjebrád terveiről v. ö. Höfler: i. m. i. h. 223. l.

járátát stb. illetően.¹⁷⁷ Tehát Mátyás részéről nagyon is reális lett volna most felállítani egy az oroszhoz hasonló akefál egyházat, mellyel a Balkán népeinél nagy hatást lehetett volna elérni a hadjárat sikere érdekében. A török birodalom belső ellentéteinek kiélezésére, belső megosztására Mátyás tudatosan törekedett. Magának a trónkövetelőnek felhasználása is ilyen eszköz lett volna, még hozzá a legnagyobb hatású. Tehát az akefál egyház terve pontosan beleillik Mátyás király ekkori legfőbb politikai erőfeszítéseinek keretébe. Az önálló nemzeti egyház felállítása Konstantinápoly elfoglalása előtt, tehát amikor még a pátriárka török uralom alatt van, elképzelhető volt, hiszen így állt fenn „a hármaskereszt” egyháza, az orosz. Ha pedig a hadjárat nem sikerül vagy meg sem indul, akkor az idegen, harbar uralom alatt levő egyházi központ még kevesebb beleszólással rendelkezik az ügyekbe, mint különben.

Ennek a nagy tervnek torzult formáját látjuk viszont Mátyás egykori alkancellárjánál, Bakóc Tamásnál, mikor 1507-ben X. Leóval konstantinápolyi pátriárkának neveztetni ki magát és 1514-ben megbíztatja magát a törökelleni kereszties hadjárat kihirdetésével és szervezésével. Itt persze a latin ritusú konstantinápolyi pátriárkaság gyakorlati elfoglalásáról van szó, kárpótlásként a pápai trónért és a hadjárat jutalmaként. A sugalmazó csak maga Bakóc lehetett, aki Mátyás uralmának utolsó éveiben már bírta a király bizalmát, fontos feladatokban járt el, ismerte a keleti terv minden részletét. Mátyás természetesen a „hármaskereszt” formájában képzelte a megoldást, tehát a görög ritus megtartásával, mely biztosította volna a Csehországtól Konstantinápolyig terjedő ország vallási egységét és így a királyi központosítást is birodalmi egyház formájában.

Tehát Mátyás király eljutott a végső következtetésekhez. Miután szilárdan gyakorolta bemutatási és kinevezési jogát, mélyreható befolyást szerzett magának a püspöki és érseki javadalmak igazgatásában, miután nagyrészt „szekularizálta” az egyházi jövedelmeket azáltal, hogy igénybe vette hadicélokra és kancelláriai fizetésekre, miután biztosította a maga számára a legfőbb egyházi hierarchia teljes ellenőrzését, háttérbe szorította az esztergomi érsek és primás közjogi szerepét, azon gondolkodott, hogy megszerzi egyháza számára a teljes önállóságot és ezért ritus változtatásától sem riadt volna vissza. Ez lényegében uralkodói államegyházat jelentett volna. Nem elhanyagolható mozzanat, hogy amikor evvel fenyegeti a szentszéket, a közhangulatra hivatkozik, a nemesség fenyegető, zajgó magatartására. Ezt persze mesterségesen is elő lehetett volna idézni. De nem ez az eset forog fenn. Mátyás halála után az ő általa aktivizált közép- és kisnemesség az egyházreform terén szenvedélyesen és vad országgyűlési jelenetek közepette követi Mátyás király politikáját.¹⁷⁸

Ha a formális szakítás nem is következett be Magyarország és a szentszék között, Mátyás az egyházszervezet terén tett újításaival tökéletesen meg tudta valósítani a „közvetettséget” vagyis hogy a magyar egyház a királyi hatalmon keresztül érintkezessen Rómával. Ezt az elvet erőteljesen védte. Arra törekedett, hogy az általa kiválasztott és ellenőrzése alatt álló főpapok szervezeti fennsőbbiségét senki ne vonhassa kétségbe. Ezért tiltakozik a pápai protonotáriusok intézménye ellen, mert tulajdonosaik függetlenítik magukat

¹⁷⁷ Bonfini már egész Ázsia elfoglalásáról beszél, ld. *Bonfini: Symposion Trimeron Basileae*, 1572. 438. l. 1489-ben a perzsa uralkodó követeként nála jár a jeruzsálemi pátriárka is, nemkülönben Skander bég. Ld. *Bonfini: Rerum Ungaricarum Decades*. Dec. IV. lib 8. 157—162.

¹⁷⁸ Különösen a kilencvenes évek vége felé voltak viharosak az országgyűlések. De ugyanezt mondhatjuk az 1500, és az 1504. országgyűlésre. Mind az országgyűlési végzések mutatják, mind pedig a korszakot feldolgozó művek megemlítik. V. ö. *Fraknoi: A Hunyadiak és Jagellók kora*, i. h. 362—369. l.

az egyházi fennsőbbiségtől, rendetlen életmódot folytatnak.¹⁷⁹ A szerzetes kolostorok ellenőrzését is az államegyházon, a püspökökön keresztül végezte. Ez az államegyházak többségének gyakorlatától eltért, sőt éppen ebben rejlett a püspökök és uralkodók közötti feszültségnek egyik főoka, mert mindkét fórum magának követelte. A pápák pedig szívesen teljesítették az uralkodók kolostor-reformálási és ellenőrzési igényeit, mert ezáltal fenn tudták tartani a feszültséget.¹⁸⁰ Mátyás király ezt is átlátta, mint annyi mást. Már 1471-ben tett olyan intézkedést, amely alkalmas volt nagyszámú kolostort a király közvetlen felügyelete alá helyezni: a pecséttel bíró, tehát oklevél kiállítás jogával felruházott összes kolostorokat kiveszi a magán kegyurak ellenőrzése alól és a királynak rendeli alá mint kegyúrnak.¹⁸¹ Ez volt a külföldön is leginkább követett módszer, t. i. a királyi kegyuraság kiterjesztése. Azonban a mód, ahogyan tette, igen jellemző: az állami igazságszolgáltatásban vitt szerepük alapján. Mivel a hiteles helyek a közjegyző szerepét töltötték be, állami intézményként vonta be az uralkodói ellenőrzésbe. Ezt a vonalat követi, amikor 1486-ban elrendeli az összes kolostorok reformját és évenként kétszeri vizitációját. Ekkor azonban az egyházi szervezet már annyira kezében van, hogy nyugodtan bízhatja a püspökökre vagy helyetteseikre. Viszont egyáltalán nem azon a címen igyekszik minél több kolostort ellenőriztetni, hogy pecséttel rendelkezik, mert ugyanekkor a kisebb kolostorok és különösképpen a szentjóni apátság oklevélkiadási jogát elveszti, amivel a világi elemek szaporítását igyekszik előmozdítani az oklevélkiadásban és igazságszolgáltatásban. másrészt a funkció méltóságát kívánja emelni. A kolostori reform megokolása döntő jelentőségű, mert nemcsak ürügyként hozza fel benne az állam érdekét, hanem mély meggyőződéssel:

„Továbbá mivel a szerzetes apátoknak, prépostoknak és kiváltképpen pedig azoknak a gondatlansága és hanyagsága miatt, akik a rend szabályait meg nem tartják, a konventek rendetlenül, erkölestelenül és botrányosan szoktak élni és a levelek kiadásában, meg a végrehajtások foganatosisában igen sok rendellenességet és csalárdságot szoktak elkövetni, ezért . . . elhatároztuk és végeztük, hogy a jövőben semminemű kolostor, apátságot, vagy prépostságot, de főként a pecséttel rendelkezőkét, más ne bírassa, mint aki az illető szerzet tagja. Továbbá, hogy mindezen apátok és prépostok összes szerzetestársaikkal egyetemben rendjük szabályai szerinti életet kötelesek élni. Hasonlóképpen, hogy a püspökök, kiknek megyéjében ezek a prépostok és apátok vannak, kötelesek őket és kolostorukat évenként kétszer személyesen meglátogatni . . . és ha kitűnnék, hogy ez apátok és prépostok rendük szabályait meg nem tartják vagy különben rossz életet élnek, vagy pedig engedetlenek lennének püspökeikhez, tegyék őket le és a javadalmakat adományozzák érdekesebbeknek. Ha pedig vannak gonosz és engedetlen szerzetesek, a vizitátorok azokat is hajtsák ki. Mert ha jók az apátok és prépostok, szükséges, hogy a szerzetesek is jók legyenek. És ilyen módon sem a levelek kiadásában, sem egyebekben nem történhetik csalárdság.”¹⁸²

A szerzetesi reform úgy bontakozik ki ebből a törvényből, mint ami funkcionális kapcsolatban van a közrenddel és a közjegyzői hivatás gyakorlatával, de ez az erkölcsi kapcsolat túlterjed a pecséttel bíró konventek körén és egyetemes elvvé válik. Egyszersmind fegyelmi viszonyt hoz létre a püspök és apátok-prépostok, nem különben ezek szerzetesei között. Tehát az egyházi szervezetben egészen különleges helyet elfoglaló, csak Rómától függő rendeket is beilleszti a nemzeti egyházba.

¹⁷⁹ Ld. MKL II. 86—89. l.

¹⁸⁰ V. ö. Hashagen: i. m. 340—41. l. Bővebben a fejedelmek kolostori reformjáról 324—370. l.

¹⁸¹ Ld. Magyar Törvénytár, 1471. évi decretum 18. cikkelye, I. 366—67. l.

¹⁸² Az 1486. évi 11—12. cikkely u. o. 414—417. l. és az 59. cikkely u. o. 452—53. l.

A király ellenőrzési jogát fokozza az a két intézkedés, melyeknek értelmében a király tudtán kívül nem lehet egyháziak és világiak között folyó perben ítélet-mondás előtt az utóbbiakra egyházi tilalmat kimondani és az, hogy a dézsmaperekbeni ítélet a királyra tartozik.¹⁸³

Általában Mátyás király nagyon ügyel, hogy az egyházi rend a számára kiszabott kereteket ne lépje túl. Ezért szorítja pontosan megszabott keretek közé az oklevél-illetékeket, ismételi igen keményen a szabálytalan jövedelmeket eltöltő régebbi királyi végzéseket és bátyázza körül a dézsmaszedést szigorú büntető rendelkezésekkel.¹⁸⁴ Az igazságtalan dézsmákat kirovó főpapokat érzékenyen sújtja avval, hogy a jövőben nem foglalhatják el a dézsmát pénzben, tehát őket terheli a termények elraktározása, őrzése, értékesítése és a piac ingadozásával járó minden kockázat.¹⁸⁵ Ebben az időben a dézsma-jövedelmeket sokan bérlőknek adták ki, ami csak megnövelte a túlkapásokat. Mátyás király szigorúan jár el ilyenkor, nem a bérbeadóval, hanem a bérlővel szemben. Egyébként a dézsmatörvények súlypontja a jobbágyság védelmére van helyezve. Erdemes megfigyelni, hogy milyen újabb és újabb módokat igyekszik találni arra, hogy a dézsmaszedők elégedjenek meg a paraszt esküjével és ne okozzanak neki károkat a kepék széthányásával. Rendszeressé teszi a királyi hatalom ellenőrző közegeinek jelenlétét, eltiltja a prés-jellegű egyházi tilalmakat, vagyis, amikor a földesúrrakra kimondott egyházi tilalommal igyekeztek kikényszeríteni a jobbágyok pontos fizetését.¹⁸⁶ A dézsma fizetése terén részleteket állapított meg és lényegében két hónapi moratóriumot adott a kifizetésre. Eltiltotta, hogy a paraszt terhére nála hagyják a dézsma fejében már lefoglalt állatokat. Még arra is gondja van, hogy a dézsmálók ne a bíróhoz, hanem a plebánushoz szálljanak, mondván, hogy elég dolguk van azoknak amúgy is a dézsmával.¹⁸⁷

Dézsmaugyi törvényeinek szelleme általában véve az, hogy ha már elkerülhetetlen a dézsmaszedés, ami lényegében az egyház magánügye, legalább a kereteket tartsák be szigorúan. Az állam nem segítő a dézsmabeszedésben, hanem a világiak érdekeire ügyelő ellenőrző.

¹⁸³ Az 1486. évi decretum 28. cikkelye 428—430. l. és 45. cikkelye u. o. 442—43. l.

¹⁸⁴ Oklevélilletékek ügyében ld. 1481. évi 16. cikkely, u. o. 394—95. l., valamint 1486. évi 74. cikkely 462—63. l. — Dézsmaugyi rendelkezések 1464. év 24. cikkelye, u. o. 355. l.; 1471. év III. cikkelye u. o. 358—361. l.; 1474. év 16. cikkely 378—79. l. 1478. év 15. cikkelye u. o. 386—87. l. 1481. évi 13. cikkely 388—393 l.; 1486. év 40—45. cikkely u. o. 438—443. l.

¹⁸⁵ Ld. 1481. évi 10. cikkely u. o. 392—93. l.

¹⁸⁶ A kepék szétdobása elleni rendelkezések a következők: kártérítésként egy aranyat kellett letennie a dézsmálóknak, vagy pedig zálogul kell hagynia a lovát (1464. 24. cikkely, IV. §.) később zálogul köteles volt lovát előre bekötni a paraszt házához (1486. 41. cikkely IV. §.) — Az ellenőrzés terén egyre nagyobb szigorúsággal járt el. Az 1471-i 3. cikkely IV. § szerint a dézsmaszedőket egy nemes, vagy a plebános ellenőrizheti, az 1478. 15. II—III. § szerint már kötelező a szolgabírák kirendelése, ha pénzben szedik a dézsmát. Az 1481-i 10. cikkely IV. § szerint választott és esküt tett világi nemes végzi az ellenőrzést, az 1486. évi 40. cikkely III. § szerint pedig királyi ember, a püspök költségére. — A király semminemű többletet nem enged fizetni eskütétel címén (1478. évi 15. cikkely V. §). Vagy pedig a számolás célját szolgáló ú. n. rovásnyelekért (1481. évi 6. cikkely). A király pontosan megszabja a dézsma pénzbeli megváltásának kulcsát (1481. 5. cikkely). Szigorúan megtiltja, hogy a nemesekre egyházi büntetést szabjanak ki, mert azoknak jobbágyai nem fizetik a dézsmát. (1481. évi 2. cikkely.)

¹⁸⁷ Moratórium a dézsmafizetés terén 1481. évi 9. cikkely, u. o. 392—93. l.; az állatok tartása 1486. évi 42. cikkely u. o. 440—41. l.; hová szálljanak a dézsmaszedők 1481. évi 7. cikkely I—II. § u. o. 390—91. l.

Altalában ezeknek a törvényeknek a hangja élesen elüt attól, ahogyan előtte és utána fogalmaznak. Mátyás király erkölcsi ítéletet fejez ki a törvényszövegben, stílusa túlmutat a rendelkezéseken. Fölfedi a törvény érzelmi háttérét és szándékait. Amikor megfenyegeti a jogtalan illetékeket szedő hiteles helyeket, „példás büntetést” ígér.¹⁸⁸ A legerőteljesebb az a szövege, amely a meggyilkolt emberek temetéséért szedett külön díjat ítéli el:

„A főesperesek, az alperesek és plébánosok telhetetlenségükben nem elégedve meg törvényes és igaz jövedelmeikkel, egy olyan átkos és hallatlan rossz szokást hoztak be, melyet országunkon kívül nem is ismernek, és pedig különösen Somogy-megyében, hogy amidőn bármily módon meg találnak valakit ölni, attól megtagadják az eltakarítást a templomban, vagy a temetőben, mindaddig, amíg a temetkezési díjakon felül, még egy ezüst girát, vagy négy aranyat nem fizetnek. Ez a dolog nemcsak visszaélés és gonosz szokás, hanem szentségtörés, egy fajtája a simóniának. Éppen ezért elhatároztuk, stb.”

A büntetés megfelel a szövegnek, aki ilyet merészel tenni, elveszti javadalmát. Egyéb ilyen éles kitételek is megjelennek 1481 utáni törvényeiben. Az egyházi bíróság elé való citálásokat, melyekben nincs megnevezve az ok, éppen azért, mert nagyon is semmisség, Mátyás király „semmi okokból való idézések”-nek nevezi (pro levibus causis citationes). A jogtalanul szedett mindenféle díjakat „rendetlen pénzbehajtások”-nak (inordinatae exactiones) nevezte.

Pedig ezek a kitételek igen lényegesek. A híres Prágai Cikkelyek beszélnek a különféle „pénzbehajtások”-ról, mint simoniáról, ott van szó „frivolae citationes”-ről.¹⁸⁹ Ennek a „frivol”-nak az az értelme, hogy mondvacsinált, világi ügyekben idézik egyházi törvényszék elé az embereket. Mátyás király pedig a semmi okokból való idézésekhez megjegyzi, hogy különösképpen olyan idézések, melyek egyáltalán nem tartoznak az egyházi fórumra. Mindezt Filipec János főkancellár jelenlétével és Mátyás király ekkori egyházpolitikai irányával meg is lehetne magyarázni. Van egy olyan kijelentése három évvel későbből, amely azt mutatja, hogy Husz János és a kelyhesek példája bátorította a királyt. A magyar király kedvelt morva kancellárját megvédelmezte a huszita vád ellen, a pápai exkommunikáció ellen, és egy alkalommal tudtára adta Pecchinoli Angelonak, hogy ha Őszentsége még inkább meg is nehezelt a váradi püspökre, azért „Isten majd megsegíti”. Husz Jánosnak és tanítványainak egyik híres pápaellenes tétele: „Amikor az ember kiátkoz, Isten megáld.” (Dum homo maledicit, Deus benedicat.)¹⁹⁰

A király egyházpolitikai intézkedéseit olyan újabb belső fejlődés kísérte éppen a szentszék és a keresztény fejedelmek eljárásából leszűrt következtetések formájában, amelyek azt mutatják, hogy Mátyás király is megteremtette a maga vallásos formáját. Engels mélyreható megfigyeléssel nem is egy helyen megállapítja, hogy a polgárság bármennyire is lerázta a teológia hatalmát, még nem tudott vallás nélkül élni. A polgárság a reformációban teremtette meg a maga vallásos formáját.¹⁹¹ Természetesen ugyanez áll a cseh előreformációra, a huszitizmusra és a vele párhuzamos laikus vallásosságára.

¹⁸⁸ Ld. 1481. évi 16. cikkely I. § 394–95. l.

¹⁸⁹ Könnyelmű idézések ld. 1481. évi 17. cikkely u. o. 394–95. l.; szabálytalan pénzbehajtások 1481. évi 1. cikkely I. § 388–89. l. — A Prágai Cikkelyeket ld. *Laurentius de Březina* i. m. 383. l.; *Kardos Tibor*: A laikus mozgalom magyar bibliája, Függelék, 32. l.

¹⁹⁰ Mátyás kitételét ld. *Fraknói*: Pecchinoli Angelo, 76. l. Husz kifejezését ld. *Petrus de Mladenowicz*: *Historia de factis et actis Magistri Johannis Hus*, cap. 115. *Höfler*: i. m. i. h. II. 255. l. A husziták idevágó tételét *Kardos*: i. m. Függelék, 33. § 31. l.

¹⁹¹ A már idézett helyen kívül ld. *Engels*: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig, *Marx–Engels* Válogatott Művek, II. 99. l.

Mátyás király vallásos felfogása a legutóbbit fedi, tehát laikus vallásosság bizonyos közeledéssel a kelyhesekhez. Fiatalkori háborúja Podjebrád György ellen egyáltalán nem hitbéli célokból folyt, hanem azért, hogy biztosítsa a határt és országrészeket csatoljon a királysághoz.

Mikor a harcokat félbeszakítva tárgyalásokra ülnek össze, fényes lakomát tartanak és a két hit közötti harcot úgy akarják eldönteni, tréfás ebédközi hangulatban, hogy udvari bolondjaikat engedik egymásnak. A pápai követ váltig tiltakozik a szerinte felháborító játék ellen.¹⁹² Mikor Mátyás király elfoglalja Csehországnak azokat a részeit, ahol a radikális és ellenfelének, Ulászlónak pártján álló cseh-morva testvérek élnek, szigorú rendelkezéssel kivándorlásra kényszeríti őket, a jelek szerint azonban Filipec közvetítésére (s éppen ezt vette rossznévén a szentszék), politikai egyezség jön létre köztük és Mátyás király visszaengedi „az eretnekeket”.¹⁹³ A pápai követnek 1489-ben azt is kilátásba helyezi, hogy esetleg ő is török csapatokat fog a velenceiek nyakára küldeni, minekutána a lengyel király is török és eretnek csapatokat bocsátott országa pusztítására.¹⁹⁴ Ugyanezt állapította meg a császárról. Kifejtette a pápai követnek abbéli véleményét is, hogy mit tart a szentszék és a törökök közötti diplomáciai tárgyalások erkölcsi oldaláról.¹⁹⁵

Ha a keserű tapasztalatok nem is idéztek elő benne közömbösséget, mindenestre tágabb szemszögből ítélte meg a vallási kérdéseket. Már maga az jellemző, hogy udvarában neoplatonista kört alakított, az üléseken résztvett, vitatkozott. A neoplatonizmus lényegében az olasz renaissance vallása. Nem a polgári tömegeké, hanem a művelteké. A heroikus „önmagát továbbteremtő” ember apoteózisa.¹⁹⁶ Másként nem lenne érthető, hogy olyan óriás, mint amilyen Michelangelo volt az alkotásban, magáénak vallotta. Az új-platonizmus a kereszténységet összeolvasztotta a különféle antik vallások és filozófusok hasonló tételeivel, történetfeletti szinkretizmust hozott létre és e tekintetben a francia fölvilágosodás deizmusának előfutára. Ez természetes, is, mert ugyanazon társadalmi réteg hozta létre az első kapitalisztikus formák között.

Mátyás király udvari emberét és társalkodóját Galeotti Marziot „De vulgo incognitis” című művéért 1478-ban a velencei inkuizíció elé hurcolták és csak pellengérre állítás és hosszas vizsgálat után mentették fel Mátyás király közbelépésére. Az inkuizíció által üldözött tételek szabályos deista

¹⁹² Ld. *Borfini*: i. m. dec. IV. lib. 2. 125—157.

¹⁹³ V. ö. Gindely: i. h. 61—62. l. Mátyás királyt nyilvánvalóan befolyásolta, hogy ebben az időben a cseh-morva testvérek voltak a huszitizmus legforradalmibb ága és a király a kérdést természetszerűleg a feudális államhatalom szempontjából nézte. Túlzott jelentőséget azonban már nem tulajdonított nekik, ami megváltozott magatartásból is látszik Filipec János „bűnét” a szentszék szemében éppen ez tette: hogy a politikai egyezséget közvetítette „sui status et honoris immemor Deique timore postposito ex parentibus boemiacae heresis sectatoribus originem trahens eorum sequendo errores . . . scienter favorem ac opem et auxilium eis publice praestare non formidat, ob quod magna et vehemens de illo suspicio laborat quod male de religione christiana sentire videatur.” *Theiner*: i. m. II. 517. l.

¹⁹⁴ Ld. *Fraknoi*: i. m. 59—60. l.; az olasz fejedelmek, a pápa, francia király és a császár is szemérmetlenül igénybovították a törököket ellenfeleik ellen. Erről a szokásról. v. ö. *Martin*: i. m. 24. l.

¹⁹⁵ A szentszék tárgyalása a török szultánnal ld. *Fraknoi*: u. o. 62. l.: „Értésültem róla, hogy Őszentsége egy másik követet is küld szintén álruhában a török császárhoz. Nem tudom, küldetésének mi a célja, de hogy illő-e a pápának így eljárni és hogy ezek hallatára a keresztényfejedelmek mit fognak mondani, Őszentsége maga ítélje meg.” Persze, *Fraknoi*, akárcsak a pápai legátus, csóválja a fejét.

¹⁹⁶ Ld. *Pico della Mirandola*: De hominis dignitate. Német fordítás Über die Würde des Menschen. Ford. H. W. Rüssel, Pantheon-Verlag, 1940. 45—104. l.

elvek, mint pl. hogy bárki bármely vallás hívője, az ókor pogányaitól kezdve a jelenkori törökökig, mind üdvözülhet, ha megtartja a reá kötelező szabályokat és becsületesen él.¹⁹⁷ Mátyás király nem állt nagyon távol ettől a felfogástól. Voltak huszita és görögkeleti alattvalói és voltak katolikusok. Látott jámbor cseh-morva testvéreket és rendetlen életű országnagyokat. Dédelgetett zsoldos seregének zömét husziták alkották: orfaniták, táboriták vegyesen. A délvídeden elfoglalt várak török őrseit is fel-felfogadta, tehát ismert muzulmánokat is. Az, hogy alapítványokat tett, fogadalmakat, hogy támogatta országszerte a templomépítéseket, ennek koránt sem mond ellen. Hogy a felajánlások szelleme milyen volt, arról már szoltunk. Ha támogatta a kassai, kisszebeni, nagybányai, nagyszebeni, kolozsvári templomépítéseket, tette ezt a gazdag polgárvárosokban egyházpolitikai célkitűzésből. Ő aki kezébe vette a nemzeti egyház vezetését, kellett, hogy gondoskodjék a hívőkről. E téren még tovább ment. Kinyomatta az Esztergomi Breviáriumot, hogy a papok kötelességteljesítését megkönnyítse vele.¹⁹⁸ Ezért kérte, hogy ismét házasságot köthessenek azok, akiknek házastársuk elvesztett vagy eltűnt a török harcokban. Általában a Galeotto „eretnek” tételeit átjáró autonóm erkölcs vezette őt is. Ugyancsak Galeotto írja le a király megkapó vitáját egy Gatti nevű dominikánussal arról, hogy miért nem Jánost tette meg Jézus az egyház fejévé. Szerinte azért, mert a nős Péter, akinek gyermekei voltak, sokkal jobban meg tudta érteni a bűnös ember testvéreket, mint az aszkéta János.¹⁹⁹ Nem ez az egyetlen eset, amikor Mátyás király az aszkézis ellen nyilatkozik. Ugyanezt az elvet vallja Bonfininek Symposion Trimeron c. művében. Mátyás királyt a laikus vallásosság problémái érdekelték a teológiában is. Galeotto szerint a király „jól ismerte a mostani teológusok természetét, kik csupán a bajos és nehéz kérdéseket kutatják, Szent Tamásnak és Duns Scottusnak problémáit a szentháromságról, isten tulajdonságairól, az Úr testéről... de elhanyagolják az evangéliumok magyarázatát és az erkölcsi kérdéseket.”²⁰⁰ Mátyás király e tekintetben Erasmust előzte meg. Előreformációs, laikus vallásossága másban is megnyilvánul. Miután 1476 táján az erdélyi püspökség hívei hozzáfordulnak, hogy egy régebbi jogukat kapják vissza: a keresztség, házasság, eucharistia stb. formuláinak magyar nyelvi elmondását, tehát bizonyosfokú nemzeti ritust, Mátyás az 1478-i pozsonyi zsinaton utasítja Geréb Lászlót a hívek kívánságának teljesítésére. A püspöknek a gyulafehérvári káptalanhoz intézett leveléből kitűnik, hogy nehezebbre esik teljesíteni a parancsot. Két tagjukat felszólítja mégis, hogy az Agendát fordítsák le és neki mutassák be. Az eredményt

¹⁹⁷ Galeotto kifogásolt tétele így hangzik: „Quod quilibet ex quacumque fide servans praecepta illius, quem opinatur Deum, salvatur. Quod gentiles, qui moraliter vixerunt, licet adoraverunt idola, salvati sunt. Quod paganus, turcus, sive judeus non tenetur tenere legi evangelicae(!), quantumcumque audiat, si suam existimat meliorem et sic non credens salvatur in fide sua. „Ld. Errores ex libro Galeotti Namiensis, Cod. Vat. Lat. 8865 fol. 48b, Kardos Tibor: Néhány adalék a magyarországi humanizmus történetéhez, Pécs, 1933. 3. l.; Ezt különben a legszélsőségesebb középkorvégi racionalista eretneknek a „szabad szellemű testvérek” vallották: v. ö. Hermann Reiter: Geschichte der religiösen Aufklärung im Mittelalter II. B. Berlin, 1877. 240–49. l.

¹⁹⁸ Aragoniai János érseksége idején az esztergomi vikárius, Mihály milkoj püspök Mátyás király egyenes parancsára adja ki nyomtatásban az esztergomi Breviáriumot (1484). Egyszersmind a kor viszonyossági szokásai alapján felszólítja a papokat, akik a breviáriumot használják, hogy imádkozzanak „pro felici regimine, pace et prosperitate eiusdem principis”. Nem véletlen, hogy ugyanezen évben a király megbízható embere, Szentlászlói Ozsvát, zágrábi püspök ugyancsak breviáriumot nyomtat ki. Ld. a vonatkozó bevezetéseket: Abel–Hegedüs: *Analecta Nova*, Budapest, 1903. 291–293. l.

¹⁹⁹ Ld. Galeottus *Martius*: De dictis et factis cap. 30, 33. l.

²⁰⁰ U. o. cap. 30, 31. l.

ezeit szerint nem tudjuk. Mátyás idejében a kelyheseken és cseh-morva testvéreken kívül a nemzeti nyelvű vallásos irodalom igényét az európaszerinti rohamosan terjedő „devotio moderna” képviselte, melynek legkiválóbb nevelője Erasmus lett. Ez a mozgalom készítette elő a legnagyobb mértékben a német reformációt. A már említett Pálos Krónika adatai szerint ekkortájt (1480–88) tette Mátyás király a Corvinába Báthori László pálos magyar bibliafordítását. Ennek a cselekedetnek az adja meg a jelentőségét, hogy a Corvina az egész udvar és a kancelláriák vezető tisztviselői számára nyitva állott, tehát bizonyos mértékben nyilvános könyvtárnak számított. A világiak nemzeti nyelvű bibliaolvasása az egyház közvetítését kikapcsoló és a laikus mozgalmakra legnagyobb mértékben jellemző program volt.²⁰¹ Mátyás politikai tapasztalatainak, keleteurópai koncentrációjának teljesen megfelelt ez a már nem tételes vallásosság és autonóm erkölcs. Történeti eszménye immár nem az országmegőrző IV. Béla, hanem Attila. Udvari propagandája csak úgy, mint ellenségei mint „második Attilát” állítják őt a hazai és külföldi közvélemény elé, de persze evvel párhuzamosan auguszti és egyéb szerepekben is pompázott.²⁰² A megszeppent török szultán pedig igen jellemző ajándékot küld neki, csak hogy békére, fegyverszünetre hajlítsa: Alamizsnás Szent János alexandriai pátriárka földi maradványait. Mátyás király igen nagyra tartotta az ereklyéket és a budai királyi kápolnában helyezte el.²⁰³ Érdemes meggondolni, ki volt Alamizsnás Szent János. Világi emberként élt, családjá volt, mielőtt a papi rendbe lépett volna. Egész élete küzdelemben telt el a simona és egyházi visszaélések ellen, minden vagyonát a szegények istápolására fordította és maga is igen szűkösen élt. A szultán görög tanácsadó úgy vélték, hogy Mátyás nyelven beszélnek evvel az ajándékkal.

De mindezek alapján sem lehetne azt hinni, hogy a törökkel kötendő békére vagy éppen megegyezésre komolyan gondolt volna. Mátyás magyar uralkodó volt és művelt humanista, aki mélyen átérezte a barbár támadásoknak kitett nép szenvedéseit. Egyházi, kulturális, hatalmi okokból és becsvágyból egyformán akarta minden erejével a nagy hadjáratot Dzsem herceg segítségével. A szentszékkal való utolsó nagy viszályát is éppen ez élezte ki a végtelenségig. Megújul a velencei-pápai szövetség a magyar király elgáncsolására, amint a várnai csata idején volt. Azóta a török birodalom hatalmas lett és Európa szétforgácsolódott. Mátyás királynak nincsenek illúziói:

„A tizedadót, amit Őszentsége a hadjárat céljaira ki akar vetni, a legelsőnek a francia király fogja megtagadni. A spanyol király azzal fog mentegetőzni, hogy a mörök ellen harcol. Németországnak nagy része fegyverben áll és semmit nem lehet várni tőle.”²⁰⁴

²⁰¹ Erasmus hasonló felfogását ld. *Erasmus Rotterodamus: Encomion Morias*, Hága, 1898, Recogn. I. B. Kan, cap. 53. 114–127. l.; Törökvések nemzeti rítusra Erdélyben v. ö. *Horváth* Cyrill; Hussita emlékeink. Irodalomtörténeti Közlemények, 1896. 11. l.; A Pálos Krónika adatát ld. *Gyöngyösi* i. m. 159. l.; A Corvina közönyvtár jellegéről írtam a „Mátyás király és a humanizmus” c. tanulmányban (Mátyás Király Emlékkönyv II. 68–69., 76. l.); A laikus mozgalmak bibliafordításairól és olvasásáról v. ö. *M. Deanesly: The Lollard Bible*, Cambridge, 1920; *K. Burdach: Die Nationale Aneignung der Bibel*, Festschrift Mogk, Halle, 1924, 232–264. l. *Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája*, Budapest, 1931.

²⁰² Mátyás király mint „második Attila”, v. ö. *Kardos Tibor: Callimachus. Tanulmány Mátyás király államrezonjáról*, Budapest, 1931.; U. a.: *Stílushagyományok Mátyás király kancelláriájáról*. I. A kancellária, mint szellemi gyújtópont, Pécs, 1933. 12–13. l.

²⁰³ Ld. *Magyar Diplomáciai Emlékek Mátyás király korából*, IV. 396. l.

²⁰⁴ A nép szenvedéseiről ld. *MKL* I. 296., 299. l. — A katonákról u. o. II. 192. l. — Az európai „respublica christiana” bomlásáról ld. *Mátyás kitételeit Frakkói: i. m. 44., 87., 90. l.*

Egyedül Magyarország lenne képes végrehajtani a nagy vállalatot, melyre soha nagyobb alkalom nem volt. Azonban úgy látja, hogy a szentszék ígéretei üres szavak, sőt a pápa irigykedve nézi hatalmának emelkedését. Emögött Velencét sejti, a féltékeny és erőszakos ellenfelet. Mintha csak Marx idézett jegyzeteinek változatát olvasnánk: mese mindaz, amit a velenceiek hajóhadukról regélnek, a velenceieknek egy céljuk van csupán, némi pénzért és ellenszolgáltatások fejében eladni a török herceget a szultánnak. Felveti a kérdést: vajjon használták-e valaha is a velencei hajóhadat a kereszténység javára? Ellenkezőleg a velencei flotta

„kizárólag velencei érdekeket szolgál. Sőt a kereszténység ellenségeinek fegyvereket és különféle árucikkeket szállít, melyeknek beviteléből a törökök több hasznot húznak, mint félbirodalmuk egyéb jövedelméből. Ennek ellenére a velenceiek, akik a törököknél is lelkiismeretlenebbek, Őszentsége a pápa előtt nagy becsületben állnak. Pedig sok idegen várost és tömérdek egyházi vagyont bitorolnak, a papságot évenként háromszor-négyszer megadóztatják, az egyházi büntetéseket és tilalmakat kérkedve lenézik.“

Kiegészíti a képet az erőszakos velencei vámpolitika megbélyegzésével:

„A szentszéknek ezen kedves és áldott gyermekei jól meggyűlölötték magukat, mivelhogy adriai hajóhaduk parancsnokai kegyetlen adókat és vámokat hajtanak be.“²⁰⁶

Hamarosan újabb elemek vegyültek az elkeseredett vita anyagába, mert a pápa személyesen kezdett alkudozni Dzsem herceg váltságdíja tárgyában az egyiptomi szultánnal. Az események igazolták Mátyás királyt, amikor a követ fejére olvasta, hogy a pápa egyszerűen nyereszkedni kíván a hercegen.²⁰⁸

A török háború körüli vita felfedi az európai bomlás minden motívumát, de azt is mutatja, hogy mennyire összefüggött Mátyás királynak apósa érdekében indított harcával és végső fokon a függetlenség és nemzeti egyház kérdésével Nápolyban és Magyarországon egyformán. A pápa már csak azért sem adhatta ki Dzsem herceget Mátyásnak, mert evvel a magyar király apósát és a szembenálló koalíciót erősítette volna. Hiszen nem volt vitás, hogy Mátyás király kedvező körülmények között valóban végre tudta volna hajtani a régen tervezett és áhított döntő törökellenes hadjáratot. Mátyás pedig közben valóban fenyegető cselekményeket hajtott végre Olaszország területén. Ancona városát hatalma alá fogadta és kitűzette a magyar zászlót. Erre az anconaiak egyszerre felmondták a pápával szemben fennálló hűbéri viszonyt, eltiltották a fellebbezést a városi törvényszékektől a pápához. A magyar uralkodó még tovább ment: felfogadta Giulio Cesare Varanót, Camerino urát, aki zsoldosvezér volt, „védelmébe“ fogadta a pesarói uralkodó özvegyét, tárgyalásokat kezdett az urbinói herceggel. Nagy Lajos óta magyar uralkodó ilyen erőteljesen nem szólt bele a félsziget ügyeibe. Mindazáltal ennek a katonai előkészületnek nem voltak támadó céljai. Mátyás király világosan megmondta a pápai követnek: nem kívánja, hogy a pápát megtámadják, viszont minden körülmények között megvédi apósát.²⁰⁷ Egyszersmind komolyan óvta a pápát, nehogy egyházi átokkal próbálkozzon vele szemben, mert abból „nagy skandalum“ fog származni. A „nagy skandalum“ alatt nyilvánvalóan az apósával együtt tervezett zsinatot értette, amelyen letétették volna a pápát. Félni azonban egyáltalán nem félt. Csupósen jegyezte meg a legátusnak — miután közölte, hogy apósát megvédi —

²⁰⁶ Ld. u. o. 19., 26., 57. l. — A velencei vámpolitikáról u. o. 28. l.

²⁰⁸ U. o. 26., 62., 81., 84., 85., 91. l. Továbbá: Magyar Diplomáciai Emlékek Mátyás király korából, III. 19 l.

²⁰⁷ Fraknót: i. m. 63. l.

„Egyébként uralkodót országából elűzni nem könnyű feladat, mert mindig találkoznak fejedelmek és urak, akik nem tűrik, hogy a papok súlyos ígát vessenek a királyok nyakába.”²⁰⁸

Ez nem egyéb, mint a Ferdinánddal fennálló szövetség pápaellenes jellegének bejelentése. Hangja ugyanaz, mint Lorenzo Valla nagyhatású művének hangja, mely a hamis konstantinusi adománylevélről szól. Valla ezt a híres röpiratát Ferdinánd király apja, Alfonso számára írta ugyanilyen alkalmából vagyis a pápa hűbéri igényei ellen. Mátyás király ismerhette is Valla művét, nemcsak, mert a pápaság elleni laikus harc közismert irodalmi emléke volt, melyet zászlónak vallott mindenki, aki ugyanezért küzdött (ezért fordította le németre Hutten Ulrik), hanem feleségének Aragoniai Beatrixnek nápolyi jogaszai vagy akár Galeotto néven. Ugyanis „De vulgo incognitis” c. művében, melyet említettünk, az inkvizíció egyebek között olyan tételt is kifogásolt, amely Valla röpiratából származott, hogy t. i. Constantinus császár soha nem volt leprás, következésképpen Sylvester pápa nem gyógyíthatta meg azáltal, hogy megkeresztelte.²⁰⁹ Valla röpiratának és a magyar udvarnak atmoszférája tehát a jelek szerint teljesen azonos volt.

A harc nyílt programja: a pápai hűbér felszámolása a nápolyi királyságban és az államegyház jogainak szabad érvényesülése Magyarországon nemcsak azáltal függött össze Dzsem herceg ügyével, hogy a pápa nem akarta kiadni a török trónkövetelőt az ellene erőiesen fellépő koalíció katonailag legerősebb tagjának. Hanem azáltal is, hogy a balkáni hadjárat megvalósulása esetén Mátyás keresztül tudta volna vinni államegyházának függetlenítését, megvalósíthatta volna a „kettős kereszt” átalakítását „hármaskeresztté”. A gyakorlati példa továbbra is az orosz akefál egyház lehetett, annál is inkább, mert ezekben az években felújult szövetsége III. Iván cárral, kapcsolataik éppen ezekben az időkben megélénkültek.²¹⁰

Igy állt a magyar nemzeti egyház ügye, amikor Mátyás király meghalt. Az uralkodó halálával a magyar központosítás súlyos törést szenvedett és szükségképpen a nemzeti egyház is, amely a központosítás megnyilvánulása volt egyházi téren. Célkitűzésünk nem engedte meg, hogy az uralkodó társadalmi programját tárgyaljuk, értékeljük az e téren elért eredményeit, vagy hogy belemélyedjünk kulturális intézkedéseinek elemzésébe.

Kétségtelen, hogy a humanizmus tovább élt nemcsak a kancelláriában, hanem hovatovább meghatározott nemesi és polgári körökben is, kétségtelen, hogy hagyomány jött létre.²¹¹

De bizonyos tekintetben ezt mondhatjuk államegyházi törekvéseiről is. Egyházi intézkedéseinek egy része tovább élt. Az a közép- és kisnemesi tömeg, amelyre Mátyás oly szívesen hivatkozott egyházpolitikai harcaiban, folytatta és továbbvitte a halott uralkodó politikáját, annak jeléül, hogy Mátyás a nemzeti egyház kifejlesztésében társadalmi törekvéseket valósított meg. Csak egy példát hozunk fel. Mátyás király nem gondolt a dézsma eltörlésére, bármennyire is igyekezett korlátok közé szorítani, bármennyire is ügyelt ellenőrzése terén a világi érdekekre. Ebben persze az államkincstár érdekei is vezették a papság banderális hozzájárulásai miatt és rendkívüli megadóztatá-

²⁰⁸ A „nagy skandalumról” u. o. 22. l. — Az idézet u. o. 90. l.

²⁰⁹ Ld. *Laurentii Vallae: De falso credita et ementita Constantini donatione Declamatio*, BGT, Leipzig, 1928. Rec. V. Schwahn. cap. 73—74. 62—64: l: Galeotto idézett helyét ld. Kardos: *Néhány adalék*, 4. l.

²¹⁰ V. ö. *Teleki*: i. m. V. 458—59. l.

²¹¹ A kancelláriai hagyomány eléggé ismert. A hagyomány társadalmi alapjaival két helyen foglalkoztam, a „Deákműveltség és magyar renaissance” című tanulmányban (i. h. 486—491. l.) és „Mátyás király és a humanizmus” kérdésével foglalkozva (Mátyás király Emlékkönyv, II. 78—85. l.).

sának könnyebb lehetőségei miatt. De vezette az abszolút monarchia felé tekintő államfelfogása is. Bizonyítani tudjuk, hogy társadalmi felfogása sokkal haladottabb volt, mint kortársaié és nem véletlenből vagy „hízelgésből” tapadt hozzá nevéhez az „igazságos” jelző, hogy a leghaladóbb gondolkodású renaissancekori uralkodókhoz tartozott, akik az abszolút monarchia kezdeti megvalósítói. De a francia forradalom elvelig vagy gyakorlatáig nem is juthatott el.

Azonban felfokozott egy a világi feudalizmus érdekében való folyamatot. Halála után tizennégy évvel az országgyűlés a köznemesi párt szenvedélyes követelésére olyan határozatokat hozott a papi dézsmáról, amelyek néhány évre a dézsma gyakorlati hatályon kívül helyezését jelentették. A pápa felismerte az intézkedések és a közhangulat jelentőségét és kétségbeesett levélben fordul II. Ulászlóhoz a szerinte váratlan fordulat láttán: hogy

„kedvelt gyermekeink Magyarország előkelői, bárói és nemesei, sőt a laikusoknak úgyszólván egész sokasága . . . nem adják meg a dézsmát az egyháznak, javait elragadják és magát a klérust kemény és nyílt fenyegetésekkel üldözik, országodban napról napra minden erejükkel arra törnek, hogy az egyházi rendet megkisebbsítsék, sőt megsemmisítsék.”²¹²

A nemesség, különösen annak elszegényedett alsóbb rétegei, a maga érdekében átvette a huszitizmus követelését a dézsma megszüntetésére, mint ahogy a huszitákhoz és a reformációhoz való csatlakozásának is ez volt egyik legfontosabb rúgója. Hasonló okokból történt, hogy a feudális főpapsággal, mely a nagy király halála után visszaszerezte hatalmát, olyan éles konfliktusokba keveredett annak egyre fokozódó vagyonhalmozása miatt. Az államegyházi rendszer egyes intézkedései megszűntek ugyan, mint pl. az egyházi hierarchia úgyszólván teljes ellenőrzése, a vagyoni és hatalmi korlátozás, de érvényben maradtak az ország szuverénitását a szentszékkal szemben biztosító intézkedések (főkegyúri jog, perek indítása Romában és fellebbezések). A hatalmi túlkapások, vagyongyűjtés és erkölcsi visszaélések, melyeket többé nem fékezett a központosított királyi hatalom, felszították az egyre hevesebb reformációs követeléseket. Így válik ez az emberöltő a magyar előreformáció korszakává. A lutheri reformáció példátlanul gyors és nagyarányú elterjedését Mohács után nem lehet avval a ténnyel megmagyarázni, hogy sok püspök csett el Mohácsnál. A reformációtól a fejlődő polgárság és a feudális urak által kizsákmányolt jobbágyosság a papi feudalizmus megszüntetését várta, a

²¹² A pápát nyilván az 1504-i országgyűlés egyházi és különösképpen dézsmaügyi rendelkezései riasztották meg, az 1504. évi decretum 13. és 23. cikkelye, de elég nyugtalanítóak lehettek a 10., 26. és 27. cikkelyek is. A pápa levelének kitételei igen jellemzőek: „Non sine intima viscerum nostrorum commotione ex dilecti filii Jacobi Nerei cursoris apostolici ad nos nuper as abs te redeuntis relatione percepiimus, quod dicti filii proceres barones, nobiles, ac demum omnis fere laicorum multitudo istius regni Hungariae, nescimus, quo spiritu ducti, decimas ecclesiarum non reddendo rapiendoque, quae ad ecclesias pertinent et clerum ipsum acriter et apertis iam minis persequendo omni conatu diminutionem imo verius oppressionem ecclesiastici status in eodem regno tuo magis in dies moliantur.” Ld. Georgius Pray: *Epistolae Procerum*, I. Posonii, 1806. 49—51. l. — Ez a folyamat természetesen régebbi keletű és már 1498-ban odavezetett, hogy a királyi korona őrzéséből kizárták az egyháziakat. Ez az első súlyos jele a válságnak, 1498. 25. cikkely. Magyar Törvénytár, I. 608—609. l. Az 1504. egyházkorlátozó országgyűlési végzések országos hangulatra támaszkodtak. Ennek jele az a rendkívüli jelentőségű, eddig figyelemre nem méltott egyezmény, amelyet 1503. szeptember 15-én Miklós erdélyi püspök a székely nemzet követeivel kötött. Jóllehet az egyezmény úgyszólván kizárólag az alsópapságra vonatkozik, mégis rendkívül jellemző, mert mindvégig az egyház jogainak korlátozására irányul. Ld. Székely Oklevéltár, III. 153—157. l.

nemesség pedig beolvasztását a maga birtokállományába. Ugyanazon okok maradnak érvényben, melyek a 13. századtól kezdve irányították az állam-egyházi fejlődést és reformációs törekvéseket egyre fokozódó mértékben. Még külön elemzést kíván a Mátyás halálát követő előreformációs korszak a nagyrészt ismeretlen összefüggések és adatok alapján.

Mátyás király nemzeti egyházát tehát két szempontból lehet értékelni, melyek azonban nem választhatók el élesen egymástól: mint a magyar állami központosítás megnyilvánulását, mely elvi megalapozottsága, nagyvonalúsága és céltudatossága révén erősen pozitív haladó jellegű alkotása középkorvégi történetünknek és mint a magyar reformációs mozgalmaknak egy igen fontos időszakát, amely a huszitizmus nemzeti és egyházi eredményeitől átvezet az előreformáció korszakához és amelynek élesen laikus jellege megnyitja az utat a reformációs fejlődés döntő évtizedeinek ideológiája számára.

KARDOS TIBOR

A HAJDÚK 1514-BEN

Történetírásunk hosszú időn keresztül egyáltalában nem vett tudomást arról, hogy 1514-ben Dósa György parasztseregében harcoltak, sőt minden jel szerint komoly szerepet játszottak a hajdúk, akik történeti forrásainkban éppen ez alkalommal lépnek először a történelem színeire. A magyar történelem első tudományos rendszerezői, Katona István és Pray György a parasztmozgalomról szólva éppen úgy nem tettek említést a hajdúkról a 18. sz. második felében, mint később Feszler Ignác Aurél, Engel János Keresztély, a 19. század második felében pedig Szalay László és Horváth Mihály sem. Először Dudás Gyula a szabad hajdúk történetéről 1887-ben kiadott munkájában hívta fel a figyelmet arra, hogy „Dózsa György seregében nagy számmal voltak hajdúk is, sőt az 1514. évi pórlázadás egyik tényezőjéül ők szerepeltek”.¹ Dudás hivatkozott Verancsics Antal leírására s utalt az 1514. évben hozott megtorló törvényeknek a hajdúk fegyverviselését tiltó s egyáltalában a hajdúk kiirtását célzó rendelkezéseire, melyeket ezideig nem hoztak kapcsolatba a parasztmozgalommal, pedig ez kézenfekvő lett volna. A hajdúk 1514. évi szerepéről Dudás által jóformán csak megpendített gondolat csupán két évtized múlva talált némiképpen továbbfejlesztésre Takáts Sándorban, aki ismételten is hangsúlyozta a hajdúk részvételét az 1514. évi nagy parasztmozgalomban, a hajdú-réteg keletkezését jó érzékkel hozta összefüggésbe a 15. sz. óta felvirágzó marhakereskedelemmel, sőt a hajdúknak a felkelő parasztok között való szereplését is indokolni vélte az előző évtizedekbeli marhakiviteli tilalmakkal.² Takáts csapongó apró megjegyzései nem keltettek figyelmet, amit pedig megérdemelték volna. Legjobban erről Márki Sándornak Dósa Györgyről írt életrajza, az 1514. évi parasztforradalomnak első és mindmáig legteljesebb monográfiája tanúskodik.³ Márki az 1514. évi parasztmozgalom forrásait alaposan tanulmányozva, szükségességén többször találkozott a hajdúkkal, azonban — Takáts sejtetéseitől nem befolyásolva — megelégedett azzal, hogy a források adatait egyes pontokon elbeszélésebe szője, fel sem vetve a hajdúk forradalmi szerepének s az e mögött álló gazdasági és társadalmi tényeknek a kérdéseit. Újabban Molnár Erik és Székely György már e tekintetben is előbbre vitték a kérdést,⁴ de a hajdúk 1514. évi szerepére vonatkozó adatok feltárására és az egész hajdú-kérdés megvizsgálására nem történt kísérlet.⁵

¹ *Dudás Gyula: A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században.* (Szeged, 1887) 7—9. l.

² *Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása.* (Budapest, 1908) 1—12. l.; u. az: *Régi pásztori élet.* Magyar Nyelvőr XXXII, 887. l.; u. az: *Hajdu.* Nyelvtudományi Közlemények 1900. 348—350. l.

³ *Márki Sándor: Dósa György.* (Budapest, 1913)

⁴ *Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpád kortól Mohácsig.* (Budapest, 1949) 234, 257, 362. l.; *A magyar parasztháborúk irodalma 1437—1514.* Összcáll. *Geréb László, a bevezetőt írta Székely György.* (Budapest, 1950) 45. l.

⁵ A kérdésre röviden utaltam: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből.* (Budapest, 1948) 61. l.

A kérdés — a hajdúk 1514. évi szerepe — közelebbi megvilágítására törekedve, nem lesz felesleges, ha az egykorú történeti forrásokat — az okleveleket és elbeszélő leírásokat — számbavesszük abból a szempontból, hogy szólnak-e a hajdúkról s hogy egyáltalában kiknek-miknek nevezik Dósa György katonáit, a fegyvereiket a földesurak ellen fordító keresztes felkelőket. Kérdésünk szempontjából ugyanis nem közömbös az a körülmény, hogy az 1514. évi parasztmozgalomról szóló forrásaink milyen hangsúllyal és milyen körülmények között említik a felkelők között a hajdúkat s hogy említésük az egyes forrásokban elvétele vagy valamilyen rendszerezéssel történik-e. Erre nézve lényegesen más feltételekkel kell számolnunk az okleveles és az elbeszélő források tekintetében.

Az oklevelek és levelek, amelyek a parasztok felkeléséről és háborújáról szólnak, vagy arra valami módon utalnak, részben 1514-ből a mozgalom idejéből, részben a következő hónapokból és évekből, tehát már az események megtörténtét követő időből származnak. Az egyidejű oklevelek és levelek megírására közvetlenül maga a parasztok megmozdulása adott alkalmat. Azokban egyrészt a parasztok vezetői, másrészt a király, Bakócz Tamás érsek, Szapolyai János erdélyi vajda, Thuróczy Mihály erdélyi alvajda és egyes megyék adnak ki rendelkezéseket a keresztes hadjárattal, illetőleg a parasztok háborújával kapcsolatban. Találunk a levelek között néhány magánlevelet, találunk követeknek külföldi országokba vagy onnan küldött jelentéseit. Egy falusi plébános levele is szerepel ilyen forrásaink között. A parasztok felkelésének leverése után keletkezett oklevelek a parasztok felkelése következtében előállt valamilyen viszály, sérelem, büntetés vagy jutalmazás elintézését tartalmazzák. Legtöbbször olyan birtokok eladományozásáról szólnak, amelyeket a parasztok mellett felkelt nemesektől koboztak el. Az ilyen adományleveleket a király — II. Ulászló, majd II. Lajos — kancelláriájában írták s az elkobzás vagy jutalmazás kapcsán visszautalnak — bár rendszerint röviden — a parasztok felkelésére.⁶

Az okleveleknek és leveleknek írói rendszerint nem kerülhették el, hogy valamiként meg ne nevezzék a nemesek ellen harcoló felkelőket. Ismerve a középkori levelezés, különösen az oklevelezés kötött formáit és stílusát, arra eleve nem lehet gondolnunk, hogy a levél — főleg pedig az oklevélírók bővebb magyarázatába bocsátkozzanak annak, hogy kik-mik — jobbágyságok, zsellérek, szegényparasztsok, városi dolgozók, pásztorok vagy éppen hajdúk stb. — voltak a felkelők. Sőt éppen a stílus formulaik korában természetesnek kell találnunk, hogy az oklevelekben és levelekben a felkelőket, ha egyébként különféle változatok szerint, szorosan ismétlődő kifejezésekkel nevezték meg. Maguk a felkelők — Dósa Ceglédre kibocsátott parancsával együtt négy levelük maradt fenn — egyformán „crucifer“-oknak, kereszteseknek nevezik magukat, azután is, hogy a török ellen összehívott keresztes had a nemesek ellen kezdett háborút.⁷ A felkelőknek a parasztháború kezdetéig mások számára is „keresztes“ volt a nevük, de a háború megindulása óta már legtöbbször másként jelölték meg. II. Ulászló első, május 24-én kelt parancsát, melyben — már a felzendülés után — biztosítékot nyújtott a

⁶ Eredetiben és teljes szövegében 79 oklevelet és levelet volt módunk megvizsgálnizek közül 13 ismeretlen a történeti irodalomban. A kiadott oklevelek és levelek jórésze is nehezen hozzáférhető. Érdemes volna az ismeretlen oklevelek és levelek felkeresését továbbfolytatva (a kutatás egyáltalában nem reménytelen), a legnagyobb magyar, sőt az egyik legnagyobb európai parasztforradalom oklevéltárát kiadni!

⁷ A négy levél: Dósa György rendelete 1514. (máj. 18). *Katona István*: Hist. crit. XVIII. 720. l.; *Pray György*: Epist. proc. I. 85. 86. l.; *Kecskés Tamás és Megyaszi Mészáros Lőrinc* 1514. (május) Századok 1872, 440. l.; *Bagó Ferenc* 1514. máj. 23. Századok 1872. 440—441. l.; bizonyos „belliger cruciferorum“ 1514. (május) Századok 1872. 442—443. l.

táborból hazatérő kereszteseknek büntetlenségük felől, még a „keresztesekhez, vezetőikhez, csapatvezéreikhez és más közrendű emberek”-hez intézte,⁸ de ezentúl okleveleiben a felkelők legtöbbször „kereszteseknek nevezett parasztok és közrendűek” vagy „közrendű emberek” (rustici et populares v. populares homines sub nomine cruciatae consurgentes v. sub nomine crucis, rustici et plebae conditionis homines), olykor „gonosztevők” (malefactores, sub nomine cruciatae malefactores), „*parasztnép*” vagy „*paraszt-nemzettség* (plebs rusticana, gens rusticina), „*parasztok és gonosztevők*” (rustici et malefacti) vagy egyszerűen parasztok, a felkelés pedig *paraszt-zczndülés* (seditio rusticana) megjelöléssel fordul elő.⁹ II. Lajos kancelláriájában már leginkább csak egyszerűen mint parasztokra (rustici cruciati) vagy parasztesősöselék-re (colluvies rusticana) emlékeztek vissza.¹⁰ Mások okleveleiben és leveleiben a fenti megnevezések mellett egyéb megnevezést is találunk. Bakócz Tamás a keresztes hadjáratot visszavonó rendelkezéseiben „különböző állapotú embereknek, nemeseknek és egyszerű parasztok”-nak (homines diversarum conditionum, tam nobilium, quam simplicium rusticorum et agrestium) nevezte azokat, akik összegyűlve, mind a királyi, mind a földesúri adót megtagadták s adóbehajtókat megölve, a nemesség ellen felkeltek. Szapolyai János erdélyi vajda és Thuróczy Mihály erdélyi alvajda *keresztes nemzetiség*-nek (gens cruciferorum, gens cruciata). Szapolyai anyja *köznép*-nek (populus communis), egy nemesi nő levelében pedig „dühös köznép”-nek (rabida plebs) írta a felkelőket.¹¹

⁸ Orsz. Ltár. Zichy cs. ltára, Középkori Oklevelek, Misc.

⁹ II. Ulászló oklevelei és levelei. 1514. máj. 29. *Pray György* i. m. I. 83–84. Tört. Tár 1904. 220. l.; 1514. jun. 1. Tört. Tár 1902. 157. l.; 1514. jun. 4. *Katona István* i. m. XVIII. 726. l.; Orsz. Ltár. Dl. 47079; 1514. június 11. Tört. Tár 1904. 222. l.; 1514. jún. 13. *Katona István* i. m. XVIII. 728. l.; *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára II. 418. l.; 1514. jún. 13. *Pray* i. m. I. 86–87. l.; 1514. jún. 26. *Pray György*: I. 88–89. l.; *Iványi Béla* i. m. 419. l.; 1514. júl. 27. Magyar Könyvszemle 1887. 159. l.; Orsz. Ltár. Dl. 47082; 1514. júl. 27. Tört. Tár 1904. 224. l.; 1514. aug. 1. Héderváry-oklevéltár II. 545. l.; 1514. szept. 12. Tört. Tár 1897. 487. l. Orsz. Ltár. Perényi cs. ltára 1514. Fasc. XV.; 1514. okt. 4. Tört. Tár 1904. 227. l.; 1514. okt. 20. *Horváth István*: Werbőczy emlékezete (Pest, 1819) II. 167. l.; 1514. nov. 4. Orsz. Ltár. Perényi cs. ltára 1514. Fasc. XX. fr. 4.; 1514. nov. 19. Tört. Tár 1904. 228. l.; 1514. nov. 24. Tört. Tár 1904. 230. l.; Orsz. Ltár. Dl. 28022; 1514. nov. 30. Tört. Tár 1904. 232. l.; 1514. nov. 25. Orsz. Ltár. Dl. 27409; 1514. dec. 4. Tört. Tár 1904. 233. l.; 1514. dec. 4. Tört. Tár 1904. 233. l.; 1515. máj. 15. Tört. Tár 1897. 488–493. l.; 1515. máj. 16. *Jakab Elek*: Oklevéltár Kolozsvár város történetéhez I. 339. l.; 1515. jún. 15. Tört. Tár 1904. 236. l.; 1515. nov. 25. Tört. Tár 1904. 239. l.; 1515. szept. 15. Orsz. Ltár. Dl. 37.832; 1516. márc. 2. Hazai Okmánytár. II. 403.; 1516. márc. 11. Orsz. Ltár. Dl. 37986.

¹⁰ II. Lajos oklevelei és levelei: 1516. jún. 11. *Jakab Elek* i. m. I. 344. l.; 1516. júl. 17. Orsz. Ltár. Dl. 32588; 1516. nov. 4. Orsz. Ltár. Dl. 29387; 1516. nov. 9. Orsz. Ltár. Dl. 28567. 28568; 1517. szept. 2. *Haan Lajos*—*Zsilinszky Mihály*: Békésmegyei oklevéltár 125–126. l. Orsz. Ltár. Dl. 22965. 22966; 1517. nov. 18. Teleki-oklevéltár II. 360. l.; 1518. dec. 27. Károlyi-oklevéltár III. 120. l.; 1519. okt. 3. Orsz. Ltár. Dl. 38461; 1520. jan. 9. Orsz. Ltár. Dl. 23329.

¹¹ Az evőh oklevelek és levelek: Bakócz Tamás érsek (a keresztes hadjáratot visszavonó oklevél) 1514. ápr. 25. Orsz. Ltár. Zichy cs. ltára. Középkori oklevelek, Misc.; bizonyos enyikei plébános 1514. máj. 18. Tört. Tár 1902. 159. l.; Szapolyai János erdélyi vajda 1514. máj. 26. *Hurmuzaki*: Documenti XV. 1. 227. l.; Thuróczy Mihály erdélyi alvajda 1514. jún. 7. Székely oklevéltár V. 48. l.; Betinus apostoli protonotárius 1514. jún. 15. M. Tört. Tár XIII. 250. l.; Nógrád, Heves, Hont, Pest megyék 1514. jún. 16. Századok 1872. 444. l.; Orsz. Ltár. Dl. 47080; Szapolyai István özvegye Hedvig hercegnő 1514. jún. 18. Századok 1872. 446. l.; Szapolyai János erdélyi vajda 1514. jún. 19. *Hurmuzaki* i. m. II. 3. 188., Archiv d. Ver. für Sieb. Lk. N. F. IV. 3. 76–77 l.; egy földesúrnő 1514. júl. 9. Tört. Tár 1891. 340. l.; Sopron m. 1514. júl. 9. Tört. Tár 1904. 223. l.; Janus Vitalis Panormitanus M. Tört. Tár XXIV. 295. l.; Rutjann de Zomkuthy 1515.

Az oklevelekben és levelekben tehát a „keresztesek“ mellett általában a „paraszság“ valamilyen kifejezésével találkozunk, anélkül, hogy a források a felkelők közelebbi társadalmi helyét sejtetnék. Ezek a megjelölések sokszor valóban a műkifejezés, a szokványos formula jeleit viselik magukon. II. Ulászló 30 oklevélből például 16 oklevélben a „rustici et populares v. plebae conditionis homines“ változatai fordulnak elő. A számbavett egykorú oklevelek és levelek között csupán kettőt találhatunk, amelyekben közelebbről másokról is mint parasztokról: éppen hajdúkról van szó. Mindkét levél II. Ulászló király neve alatt kelt, az egyiket Leo pápának, a másikat bécsi követének, Kövendi Székely Miklósnak írta. A király kancelláriája ez esetben nem elégedett meg a parasztok általános emlegetésével, hanem külön a hajdúkról is megemlékezett.

[II. Ulászló 1514. július 3-án kelt levelében¹² pénzsegítséget kért X. Leo pápától s előadta, hogy a paraszt nép (rusticana plebs) a kereszt neve alatt büntetlenséget nyerve, váratlanul veszedelmet és vihart idézett fel. Hozzájuk — a szántóföldön élő parasztokhoz — csatlakozott „a marhapásztoroknak (bubulci), a kecskepásztoroknak (caprarii) és az ilyfajta pásztoroknak nagyon erőszakos csapata, akiknek hatalmas sokasága lakik ebben az országban, ennek termékeny és gazdag síkföldjén“. Miután a király hozzáfűzte, hogy ezek mind arra törekednek — mivel a köznép törekedik az új dolgokra —, hogy a szolgaságból szabadságra jussanak, a továbbiakban előadta a nemeség ellen végrehajtott támadásokat, kegyetlenkedéseiket, de levelében a pásztorokat — vagyis, mint látni fogjuk: a hajdúkat — többé nem említette. A király a bécsi követéhez 1514. július 14-én írt levelében¹³ már kimondottan „hajdúk“ról írt. Ulászló a levelet azért írta, mert Miksa császár, akitől segítséget várt, tudni óhajtotta, hogy miként áll a zendülés ügye, mit tettek elnyomására, hol gyűltek össze a parasztok és milyen számban? A király ekkor már a parasztoknak Temesvárnál történt leveréséről számolhatott be. Beszámolója során előadta azt is, hogy Dósa Györgyöt, a zendülés szerzőjét, tüzes koronával megkoronázták, majd pedig a meztelessé tett Dósa György lábait megkötözték, katonái, akiket közönséges nyelven hajdúknak hívnak, akik oly sok gonoszágot vittek végbe és akiket mind tréfásan, mind komolyan bestiáknak szoktak nevezni, testét fogaikkal szaggatták és falták, végül Dósa hulláját négy részre vágva, akasztófára függesztették. A király azután elmondta, hogy az ország egyes részein még folyik a harc, szükség esetére kérte Miksa segítségét, de a továbbiakban már nem szólt a hajdúkról. A király kancelláriáiból származó oklevelek és levelek közül tehát mindössze a két külföldre írt levél említette a pásztorokat, illetőleg a hajdúkat, ez a két levél azonban a hajdúk 1514. évi szerepére vonatkozólag annál nagyobb súllyal esik a latba: az egyik az Alföld hatalmas legelőire és nyájaira utal, a pásztorok hatalmas sokaságáról beszél, akik Dósa seregébe álltak, a másikban a király Dósa György katonáit, akiket a szörnyen megkínzott vezér hanapdlására parancsoltak, a hajdúkkal azonosította.

márc. 4. Archiv d. Ver. für Sieb. Lk., N. F. IV. 3. 77. l.; Bihar m. 1515. márc. 17. Tört. Tár 1904. 235. l.; Arad megye 1515. szept. 15. Orsz. Ltár. Dl. 22715; aradi káptalan 1515. nov. 25. Tört. Tár 1904. 238. l.; Szentgyörgyi és Bazini Péter országbíró 1516. márc. 5., Orsz. Ltár. Perényi cs. ltára 1516. Fasc. XX. fr. 18; Csanád megye 1516. ápr. 5. Orsz. Ltár. Dl. 22766; csanádi káptalan 1516. aug. 23. Orsz. Ltár. 47170; váradihegyfoki káptalan 1517. nov. 13. Orsz. Ltár. Dl. 47218.

¹² A levél fogalmazványa első lapjának hasonmását és az egész levél magyar fordítását közölte *Marczali Henrik*: Nagy Képes Világtörténet VI. k. 642—643. lapjai között. A fogalmazványt Balbi Jeromos, II. Ulászló kancelláriájának humanista titkára írta. Az eredeti Oláh Miklósnak a jászóvári prem. könyvtárban őrzött leveleskönyvében. Sajnos, ezt nem volt alkalmunk használni.

¹³ Tört. Tár 1891. 338—339. l.

A két királyi levél mellett a hajdúk 1514. évi szerepéről a harmadik — mintegy hivatalos — tanuságot az 1514. évi törvényekben találjuk. A törvényeket alig néhány héttel a parasztok teljes leverése után hozták s kevés kivétellel a bosszútól fűtött nemesi rendek megtorló parancsait és rendelkezéseit tartalmazzák. A 60. *articulus* eltiltva a javadalommal nem bíró papokat és iskolás diákokat a fegyverviseléstől, a rendelkezést azzal folytatja, hogy *a marhapásztorok, akiket közönséges nyelven hajdúknak neveznek,*¹⁴ ne hordjanak lándzsát, sem más fegyvert, a parasztok se merészkedjenek puskát hordani, mert különben a hajdút, ha fegyvert visel, bárki és bárhol elfoghatja s elsőizben ki kell őt herélni; másodizben, ha ismét fegyvert visel, le kell nyakazni vagy más halállal büntetni; a parasztnak pedig ha puskája lenne, jobb kezét le kell vágni. A következő 61. *articulus* szintén szól a hajdúkról. Az országgyűlési rendek abból a célból, *hogy a hajdúk gonoszsága megszűnjék és véget érjen,*¹⁵ elrendelték, hogy a marhák és jószágok részére mások földjén, sem a parasztok, sem a szabad vagy más királyi városok nem állíthatnak házakat, mezei kunyhókat vagy kalyibákat, melyeket közönséges névvel szállásnak neveznek; ha a nemesek földjeiken mégis ilyen házakat találnának, feleséges, tisztességes és jóhírű öröket állítva megtarthatják azokat és saját földjeiken ugyanígy cselekedhetnek a polgárok és parasztok is; egyébként, ha a parasztok által okozott károk felülvizsgálatakor polgároknak és parasztoknak főurak és nemesek földjein beleegyezésük nélkül emelt ilyen kunyhóit találnák, ezeket szét kell hányni s ha újból felállítanák, el kell hajtani a nemesek, polgárok és parasztok jószágait. Az 1514. évi törvényekben kifejezetten nem találjuk annak említését, hogy a hajdúk részt vettek volna a parasztok felkelésében, azonban az ellenük hozott rendelkezéseket, a szóbanforgó törvények eredetét és célzatát ismerve, a már ismertetett két királyi levél nélkül is feltétlenül a parasztok háborújában való részvételüknek kellene tulajdonítani. II. Ulászló leveleinek ismeretében pedig legkevesebb kétségünk sem lehet affelől, hogy az országgyűlési rendek 1514. őszén azért tartották szükségesnek, hogy a hajdúk felől rendelkezzenek és őket annyira kemény büntetéssel sújtsák, mivel résztvettek a felkelésben és Dósa seregében harcoltak. Az idézett *articulus*ok egyben áthidalják a két királyi levél között mutatkozó hézagot is. Az egyik oklevél ugyanis csak Dósához csatlakozó parasztokról, a másik Dósánál katonáskodó hajdúkról szól. A rendek az 1514. évi 60. t.-c.-ben szükségesnek tartották világosan azonosítani a kettőt: pásztorokról és pedig marhapásztorokról (hubulci) van szó, akiket „közönségesen hajdúknak nevez-

A király két levelének és az 1514. évi törvénycikkeknek a megszólaltatása után érdeklődéssel fordulhatunk az elbeszélő források, az egykorú tudósítások és krónikák felé, hogy vajjon szólnak-e a hajdúkról, mint Dósa seregének harcosairól. Vizsgálódásunk eredménye e tekintetben csupán részben eredményes. Két röpirat, melyet még a magyar parasztfelkelés évében Németországban kinyomtatattak, csupán „keresztes“-eket említ,¹⁶ Taurinus „Stauromachiá“-ja, a parasztfelkelésről néhány év múlva írt verses krónika pedig „paraszt“-ként (*rusticus*) és bizonyosan humanista hatás alatt klaszszicizálóan „földműves“-ként (*agricola*) emlegeti a felkelőket.¹⁷ A külföldi

¹⁴ „hubulci, vulgari sermone hajdones nuncupati“.

¹⁵ „ut per hoc malitia hajdonum cesset et depereat“.

¹⁶ Az „Ain gross Wunderzaichen“ c. Augsburghban kinyomtatott röpirat tulajdonképpen egy budai polgárnak Bécsbe írt levelét közli. A „Die Auffrur so geschehen ist Ungarnlande“ c. későbbi, de szintén 1514-ben kinyomtatott röpirat átvette az előbbi szövegét s hozzáfűzte Brandenburgi György Magyarországból elmenekült ispánjának leírását. Magyar fordításuk Geréb László—Székely György: i. m. (Budapest, 1950.) 104—107. l.

¹⁷ Engel: Monumenta Ungarica (Vienna, 1809) 110—184. l.

Riccardus Bartholinus 1515-ben kiadott történelmi munkájában és a magyarországi Nagyszombati Márton az események után 7—8 évvel az ország főuraihoz intézett versében általában a „paraszto” háborújáról és a „paraszt-nép” mozgalmáról írtak, közelebbi megjelölést szintén nem nyújtva. Hasonlóképpen csupán parasztokat vagy földműveseket (rustici, agrestes) emlegetnek szélesebb krónikai művekben az egykorú Cuspinianus, Ranzanus és Tubero, mindhárman külföldiek, a század második felében az itáliai Paulus Jovius, a Magyarországra hívott humanista Brutus, akik a magyar parasztmozgalmat munkájukba beleszőtték. A század végén a magyar Istvánffy Miklós, aki ekkor még Dósa kivégzésének olyan résztvevőjére hivatkozhatott, akit fiatal korában személyesen ismert, szintén a klasszikus „agrestes” név alá foglalta a felkelőket. Vannak azonban olyan egykorú vagy közel egykorú tudósítások és krónikák is, melyek íróinak az 1514. év eseményeivel kapcsolatban a hajdúkról külön mondanivalóik voltak. Az egyik krónikai munka szerzője Szerémi György, II. Lajos udvari káplánja, aki körülbelül kortársként megírta az ország történetét az 1480-as évektől 1543-ig. Szerémi a nagy parasztforradalom idejében kb. 24 éves lehetett, valószínűleg a váradi püspök udvarában élt. Munkáját az 1540-es évek derekán írta. Szerémi könyvében első ízben akkor van szó a paraszto felkelésében „pásztorok”-ról, amikor az író Csáky Miklós csanádi püspöknek a keresztesek által történt kivégzését írta le. Miután Szerémi leírta az állítólagos szóváltást Dósa György és Csáky Miklós között, a következőképpen folytatja elbeszélését: Dósa parancsot adott a *disznópásztoroknak* (subulcis),¹⁸ ezeket a szavakat mondva magyarul: „korpázd az bestyét”. Majd akkor olvasunk megint pásztorokról, amikor Dósa Györgynek tüzes trónra ültetését írja le. Ekkor a „*marhapásztorok és hajdúk* közül, akiket fogva tartottak”¹⁹ vagy tizet az élő Dósa György testének harapdálására kényszerítették. Dósát — a leírás szerint — egy óráig harapdálták, de Dósa mindezt békésen elviselte, mondvá, „én ezt a szent keresztért mindig a pogányoktól szomjaztam és ime most testvéreimtől (a fratribus meis) szenvedem el”. Más helyeken Szerémi keresztesként nevezi a felkelőket. A borzalmas jelenetet, a tüzes vasszétkben szenvedő és haldokló Dósának a hajdúk által való falatását a király egyik levelében is leírva találtuk. Szerémi ezeket a hajdúkat Dósával egyenesen Dósa testvéreinek mondatja.²⁰

[A tüzes trónra ültetett élő Dósának az emberei — a hajdúk — által való falatása az a jelenet éppen, amelyet szintén a hajdúkkal kapcsolatban más közeli krónikásaink is leginkább feljegyezni méltónak tartottak.] Egy ismeretlen ferencrendi krónikás 1535-ben csupán néhány mondatban emlékezett meg a parasztfelkelésről, de azt feljegyezte, hogy „a vezért, Székely Györgyöt a barompásztorok (pecorarii) azaz hajdúk fogainak adták át”.²¹ Az első magyarnyelvű nyomtatott világtörténelem szerzője, Benczédi Székely István (szül. 1500 körül, megh. 1564.), aki valószínűleg gyermekkorában érte meg a nagy parasztmozgalmat, ugyancsak tud a hajdúk borzalmas feladatáról: Szapolyai János Dósa Györgyöt „a hajdúkkal nyersen megeteté”.

¹⁸ Szerémi később állandóan „bubulcus”-t említ. Nyilvánvalóan tévedésből szerepel itt a „subulcus” (disznópásztor) a „bubulcus” (marha-, barompásztor) helyett. Szerémi gyarló szövegezésében köztudomásúlag sűrűn fordulnak elő hibák.

¹⁹ Szerémi megkülönböztetni látszik a marhapásztorokat a hajdúktól (bubulci et hayduk). Ismét a gyarló szövegre kell utalnunk. Minden bizonynal azonosítani kívánta őket. A következő évtizedek történetének leírásában — mint látni fogjuk — valóban felváltva hol bubulcusokat, hol hajdúkat említ egyazon értelemben.

²⁰ Szerémi György II. Lajos és János királyok házikáplánja emlékirata Magyarország romlásáról. Kiad. Wenzel Gusztáv (Pest, 1857.) Mon. Hung. Hist. II. o. I. k. 63, 67. l.

²¹ Tört. Tár 1891. 340. l.

Utána Pethő Gergely (1565—1620), magyar krónika szerzője azt is tudni vélte, hogy Szapolyai Dósa Györgyre „negyven hajdút erősen ráéheztete és azokkal nyersen megeteté őket”.²² A ferencrendi krónikás, Benczédi Székely István és Pethő Gergely aligha olvashatták II. Ulászló Bécsbe küldött levelét vagy Szeréminek különben az 1540-es években szövegezett és kéziratban maradt leírását. A jelenet leírása munkájukba, de Szerémiébe is nyilvánvalóan az élő hagyományból került át. A nép körében minden bizonynyal sokáig beszéltek a vezér kivégzésének szinte minden képzeletet felülmúló kegyetlen módjáról.

Különösebb súlyt kell helyezni még két krónikára. Az egyik a Dalmáciából Magyarországra átszármazott Verancsics Antal (1504—1573) esztergomi érsek kezeírásából kiadott és neve alatt ismert, de valószínűleg más által szerzett „Memoria rerum” c. leírás. Az író már mindjárt a mozgalom kezdetén fellépteti a hajdúkat: „(Dósa György) kezdte nagy sok kereszteseket, hajdúkat, latrokat hozája gyűjteni”. Majd Dósa György kivégzésénél elmondva, hogy Székely Györgynek a székhöz történt megkötözése után „az ő vitézeivel toborzok táncot — itt a kézirat lapszélén Verancsics feljegyezte: alias hajdótáncot — jártata, minden kerülisen a Székely Gyernek testét harapnák vala, mely pedig nem akarta harapnia, kit megismertek, ha a szája virtó véres vót vagy nem vót, azt azon helen leváगतott, vigre a testet megítették nemcsak hajdúkkal, de egyebekkel is”.²³

A másik krónika szerzőjét, akinek munkája a hajdúk 1514. évi szerepe, de egyben az egész parasztmozgalom története szempontjából különösen fontos, név szerint nem ismerjük. Kéziratát a bécsi volt udvari könyvtárban egy incunabulum bekötési táblájából fejtették ki. A kéziratból csupán az 1514. évi felkelésről, valamint Nándorfehérvár 1521. évi ostromáról és az 1526. évi mohácsi csatáról van szó. A leírás feltehetőleg töredék s 1526 után elég valószínűleg még 1541 előtt keletkezhetett. Az író végigkíséri a parasztlázadás lefolyását s lépten-nyomon szól a hajdúkról. A leírás szerint a keresztes hadjárat bullájának kihirdetésére *parasztok és hajdúk* (rustici et haydones) gyűltek össze az ország minden részéből, de a parasztokat uraik fogságba vetni kezdték, megbüntették őket, a kereszt jelét viselőket megölték, a *hajdúkat* pedig megfosztották szeméremtesteiktől. Majd Dósa György Temesvárnál a *parasztok és hajdúk* hatalmas tömegét gyűjtötte össze. Az ország minden részéből a *hajdúk* és más igen hitvány emberek (itt kitorúlva a kéziratban: akiknek szíve zsákmányra éhes) önként jöttek hozzá. Dósa velük, a *parasztokkal és hajdúkkal* fordult a nemesek ellen, amikor a keresztesek üldözéséről értesült. Egyebek között a nemesek leányain és feleségein a *gonosz és igen hitvány hajdúk* erőszakot követtek el. A krónikaíró a Pest alatt vívott gubacsi csatában is külön nevezi a felkelők oldalán a *parasztokat és hajdúkat* s leírja, hogy Bornemissza János királyi vezér kegyelmet ajánló felszólítására a *parasztok a király hűségére mentek át, de a hajdúk nem engedelmeskedtek, hanem keményen harcoltak a király katonáival*, mégis vereséget szenvedtek és „kapitányaikat karóba húzták, fejükre pedig tüzes sisakot húztak”. Az országban sok helyen felkelt a parasztnemzettség s jöllehet különböző kínzásokkal pusztították őket, a *hajdúkat kiherélték*, leverni őket mégsem tudták. Végül Dósa temesvári csatáját beszéli el az író. Elmondja, hogy Dósa *parasztjaival és hajdúival* gyakran intézett a temesi vár ellen támadást. Dósa magát *hajdúival* együtt az ördögnek ajánlotta, a parasztoznak és a hajdúknak ez a „tumultus”-a az egész országot rémületbe ejtette. Végül: Dósa Györgyöt elfogták, Szapolyai

²² Benczédi Székely István és Pethő Gergely idevonatkozó leírása *Geréb László—Székely György* i. m. 146, 152. l.

²³ *Verancsics Antal* összes munkái. Kiad. Szalay László. Mon. Hung. Hist. II. o. 3. k. 6, 11. l.

forgó kerékre kötöztette (?) s a *hajdúkkal* etette, akik nem akarták enni, azokat kivont karddal kényszerítették arra, a hajdúk mint éhes kutya ron-
tottak Dósára, nagy falásokat haraptak ki testéből s a vérző falatot reá-
köpték... Szapolyai az országot a fenyegető veszélytől megszabadította s
a *keresztesekkel és hajdúkkal szemben* a közjónak kiváló szolgálatot tett —
írta az ismeretlennek maradt krónikás.²⁴

*

A fentiek után nem utasíthatjuk el magunktól a forrásoknak azt a tanulságát, hogy a parasztok 1514. évi felkelésének külön hajdú-kérdése van. Mindjárt az is kérdés, hogy tulajdonképpen kiket kell értenünk 1514-ben a hajdúk alatt. A hajdúság olyan társadalmi képlet volt, melynek tartalma történelmünk során ismételten is módosult. Ha azt a kérdést vetjük fel, hogy 1514-ben kik-mik voltak a hajdúk, egyben az eredet kérdését is felvetjük, minthogy a hajdúk története tulajdonképpen 1514-ben a parasztok mozgalmával lép a történeti adatok talajára. A kiinduló pontokat az adatok világosan meghatározzák: a hajdúk 1514-ben pásztorok és pedig marha- vagy barompásztorok voltak. Több forrásunk a hajdúkat kifejezetten és egyenesen magyarázatként pásztorokkal azonosítja s ugyanakkor ezek a források világosan megkülönböztetést tettek a hajdúpásztornép és a parasztnép (*rustici, rustica plebs*) között, az utóbbiak alatt általában a földműves parasztnépet értve.

Mindenekelőtt a már említett 1514. évi 60. t. c.-re kell utalnunk, amely azt közli velünk, hogy a bubulcus-okat, vagyis a marha- vagy barompásztorokat, akiket a törvényekben eltiltottak fegyverek viseletétől, „közön-
séges nyelven” hajdúknak szokták nevezni s ezek a hajdúk-pásztorok a következő törvények szerint mezei kunyhókban, tugiurum-okban, „szál-
lás”-okon éltek. Utalhatunk továbbá Sadobrich Péter gyulai várkapitány egy 1528-ban kelt levelére, melyben a levélíró kőbör marhapásztorokat hajdúk-
nak nevez meg (*vagabundorum bubulcorum sive haydo media pars*).²⁵ Hasonló azonosítást találunk az 1530-as évekből származó említett ferencrendi króni-
kában, itt azonban nem bubulcus-okat, hanem „*pecorarius*”-okat, tehát általá-
ban barompásztorokat említ az író, egynek mondva őket a hajdúkkal. A marhapásztor és a hajdú azonosítását megtaláljuk Szerémi krónikájában is. Miután Szerémi az 1514. évi események leírása során — mint láttuk — marhapásztorokat és hajdúkat említett, később felváltva szól egyszer marha-
pásztorokról (bubulci), másszor hajdúkról, de kétségtelenül ugyanazokat —
most már katonáskodó hajdúpásztorokat — értve mindkét név alatt.²⁶ A pásztor és hajdú összefüggésére mutatnak a zámi-kőcsi határper²⁷ során 1574-ben felvett tanuvallatási jegyzőkönyv egyes adatai is: a tanúk között szerepelt Bócsi Tamás, aki annak előtte Tardi János tőzsér „hajdú”-ia volt és Pályi Albert szentmargitai jobbágy, aki azt mondta magáról, hogy Temes-
vár elveszésekor (1552) „hajdú barompásztor” volt.²⁸

²⁴ Tört. Tár 1905. 272—278. l.

²⁵ Veress Endre: Gyula város oklevéltára. (Budapest, 1938) 22. l.

²⁶ Hayduk (i. m. 176, 203, 211, 218, 235. l.), bubulci (i. m. 180, 183, 184. l.), pedites bubulci (i. m. 182, 1. l.), pedites hayducii (i. m. 210, 215, 216, 218. l.). Forgách Ferenc 1552-ből „*agrestes pedites*”-t említ, akiket „*haydones vocant*”. Ghymes Forgách Ferenc magyar története. Kiad. Majer Fidé (Mon. Hung. Hist. II. o. 16. k. Pest 1866) 33. l. A Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem által a debreceniek kérésére kiadott oklevélben is: „*bublosque vulgo haidones vocatos*”. Orsz. Ltár. 5. sz. Kir. Könyv 356—357. l. (Rudolf átiratában.)

²⁷ Zám és Kőcs a Hortobágy pusztai részei lettek. Zámot a per idejében még lak-
ták, Kőcs már régen puszta volt.

²⁸ Zoltai Lajos: Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. (Debrecen, 1936) 173. l.

A hajdúk alatt az 1510-es években, sőt még évtizedek múlva is nyilvánvalóan pásztorokat, közelebbről marhapásztorokat értettek.²⁹ Az adatok hiányossága miatt azonban arról ma már nehéz volna képet alkotni, hogy a hajdúk neve alá minden megkülönböztetés nélkül foglalható-e a marhapásztorok tömege, vagy pedig a hajdúk alatt — szemben az egykorú általánosításokkal — a pásztoroknak csupán valamely rétegét kell érteni. Az a körülmény, hogy a 16—17. században gyakran említenek „boum abactores“-t és „Ochsentreiber“-eket, vagyis „marha(ökör)hajtó“-kat, Takáts Sándort arra a következtetésre vitte, hogy a „hajdú“ szóban a magyar „hajtó“-t ismerje fel, a „boum abactores“-t és „Ochsentreiber“-t egyszerűen a magyar „hajtó“ fordításának tekintse s hogy így a hajdúk alatt olyan pásztorokat értsen, akik az ekkor külföldi piacokra nagy számban kivitt szarvasmarhának a kihajtásával foglalkoztak.³⁰ Ezek szerint tehát a hajdúk a pásztorságnak egy sajátos rétegét alkották volna. Tulajdonképpen „hajcsárok“ lettek volna, akik a külföldre eladott marhanyájákat kiterelték az országból, egyébként az országban a pásztornép „szállás“-án éltek. Jóllehet a hajdú szónak hajtó-ból való származtatása nem éppen kézenfekvő,³¹ mégis feltehető, hogy a hajdúkhöz elsősorban valóban a „hajtó“-knak volt közük. A források adatai azonban csak arra engednek következtetni, hogy — legalább is 1514 körül — nem csupán a hajtó-pásztorokat foglalták a hajdúk neve alá, hanem általában a pásztorokat, miként a valóságban a pásztortársadalomban sem válhatott el élesen a hajtók, az abactores-ek rétege a nyájőrző és állatnevelő pásztorokétól.

E hajdú-pásztorok 1514. évi szerepe, valamint további története szempontjából fontos körülménynek kell tekintenünk, hogy az 1514. évi törvény szerint *fegyvert viseltek*.³² A törvény ugyanis — mint láttuk — eltiltotta a hajdúkat attól, hogy lándzsát vagy más fegyvert hordjanak. A marhapásztorokat — marhahajtókat valószínűleg már a legelőkön terelt nyájak őrzése fegyverek viselésére kényszerítette. A nyájakat vadállatok, főleg farkascordák fenyegették. De éppen a főúri hatalmaskodásoknak, a rablóvilágnak és mindenféle erőszakoskodásoknak Mátyás király erőskezü uralma után történt felélése korában védeni kellett a nyájakat emberekkel, rablókkal és hatalmaskodókkal szemben is. Ezeknek a veszedelmeknek még inkább ki voltak téve a magyarországi vásárokra, majd innen a nyugati piacokra hajtott nyájak. Valósággal fegyveres pásztor-hajtónépről beszélhetünk tehát. A pásztorok fegyvereként az 1514. évi törvénycikk külön csak a lándzsát nevezi meg. De ugyanakkor a hajdúk „egyéb fegyverei“-ről is említést tesz. Más forrás hatalmas görcsös „füttykös“-ökről szól, amiket a hajdúk szoktak

²⁹ A „bubulcus“, aminek a hajdúkat pásztor értelemben latin szóval nevezik, csak ökör- vagy marha-, illetőleg barompásztor jelent. Vajjon nem volt nálunk, az 1510-es években gyűjtőnévvel más pásztorok, pl. a juh- és lópásztorok közös neve is? Tudjuk, hogy az Alföldön nagyméretű volt a lótenyésztés is, az 1514. évi források mégsem szólnak külön ménaspásztorokról, már pedig az egyik fajta pásztor kimaradt volna a mozgalmából, a másik nem? Csak a tényekre tudunk utalni: a juh-, dlsznó- és ménés-pásztornak van külön latin neve, a „bubulcus“ később sem mutatkozik közös névnek s ahhoz, hogy ez esetben valóban csak a marhapásztorokról lehet szó, a következő fejtegetések alátámasztást nyújthatnak.

³⁰ Takáts Sándor: Régi pásztori élet. Magyar Nyelvőr. XXXII. évf. 86. s. köv. II.; u. az: Hajdu. Nyelvtudományi Közlemények 1900. évf. 348—350. l.; u. az: A magyar gyalogság megalakulása (Budapest, 1908).

³¹ Horger Antal: A magyar szavak története (Budapest, 1924) 71. l.: Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár (Budapest, 1941) 108. l.

³² Az XVI. sz. derekán a Fuggerek marhakiajtási perében kifejezetten szó volt arról, hogy a Fuggerek évek óta *fegyveres* emberekkel hajtatták ki Magyarországból a marhát. Magyar Gazd. Tört. Szemle 1899. 336. l.

viselni,³³ ezért a hajtókat „botos legény”-eknek is nevezték. Balta és csákány volt még a fegyverük. Néhány évtized múlva, a 16. század derekán a hajdúknak, akik azonban ekkor már inkább katonák voltak, a puska és a szablya volt a szokásos fegyverük. Jóllehet az 1514. évi 60. t. cikk kifejezetten csak a parasztok puskaviselési tilalmát írta elő, feltehetőnek tartjuk, hogy a puska az 1510-es években már a hajdúk között is járt. I. Ferdinánd 1552-ben puska-, szablya- és kopjaviseléstől tiltotta el a hajdúkat,³⁴ már pedig a hajdúk egyik napról a másikra minden bizonnyal nem lettek puskásokká.

A fegyveres pásztornép sorsában döntő fordulat következett be, amikor az ország 1526 után a két király, majd pedig 1541 óta a török és a Habsburg-hatalom között állandó harcterré lett. Ezt a marhatenyésztésnek és a marhakivitelnek előbb-utóbb meg kellett szenvednie, viszont így a pásztornép, a marhahajtók léte is megingott. Ugyanakkor a fegyverhez és mozgó életmódhoz szokott pásztorhajdúnép számára az állandó harcterré lett országban szinte magától kínálkozott a zsákmányszerzésre alkalmat, sőt hovatovább zsoldot nyújtó hadi foglalkozás. Erre még a nyájak mellől is érdemes volt elmenni. Tarcálnál már 1527-ben — miként Szerémi feljegyezte — gyalog marhapásztorok (pedites bubulci), illetőleg hajdúk (haydukones) harcoltak Cibak Imre alatt Ferdinánd németjei ellen. Azt is olvassuk Szerémi krónikájában, hogy ezekben a hetekben Tokajban egy „bubulus” azzal kereste fel Szapolyait, hogy összeesküvés készül ellene. A pásztor a király kérdésére kijelentette, hogy ők kétszázan vannak, mire a király felhívta, hogy szokásos kész fegyvereikkel jöjjenek hozzá. A gyalog hajdúk (pedites hayduci) ott is voltak 1528 februárjában Sátoraljaújhely ostromában, majd a szinni csatában, háromszoros „Jézus Mária” kiáltással rohanták meg az ellenséget. Tudjuk, hogy Szapolyai a Szinnánál elszenvedett katonai vereség után lengyel földre ment át. Amikor 1528-ban visszajött Homonnára, Szerémi feljegyzése szerint sok hajdú ment hozzá, a „legjobb gyalogférfiak”.³⁵ Ugyanabban az évben hajdúk szolgáltak már a Ferdinánd-párti György brandenburgi örgróf gyulai várában is.³⁶ Tehát alig 13—14 évvel a nagy parasztfelkelés után, melyben a pásztorkodó, marhahajtó, de már fegyverhez szokott hajdúknak a jelek szerint komoly katonai szerepük volt, ezek a pásztor-hajdúk már fegyvereikkel katonaként szolgáltak. Szolgáltak egyformán mezei és várbeli katonaként, egyformán Szapolyainak és Ferdinándnak. Szolgáltak majd másnak is az országban, aki megfizette olcsó fegyverüket, csupán a törökök oldalán nem harcoltak hajdúk.

A Dósa György hadjárata után alig egy évtizeddel katonai szolgálatokban előlépő hajdúság sorsának további alakulását itt nem kell követnünk. A hajdúknak világosan katonaelemmé váló fejlődése néhány évtized alatt végbement. Ezek alatt az évtizedek alatt a hajdúk valamilyen átmeneti állapotot képviseltek a pásztorság és a katonaság között. Szerémi az 1514. évi harcok után az 1527. évi csaták során először szólva róluk, szükségesnek is tartotta megjegyezni, hogy nem voltak „gyakorlott katonák”.³⁷ De a parasztszármazású Szerémi nem tagadta meg rokonszenvét tőlük. Már az 1527. évi tarcali csata kapcsán megjegyezte, hogy egyedül Cibak Imre gyalog pásztora harcoltak a németek ellen. Feljegyezte Bakics Tamás mondását róluk, hogy sohasem látott a magyar hajdúnál vitézebb és ravaszabb gyalogos katonát, pedig sokat harcolt a törökkel. Amikor pedig arról számolt be,

³³ Magyar Nyelvőr 1910. 239. l.

³⁴ Takáts Sándor i. m. (A m. gyal.) 40. l.

³⁵ Szerémi György i. m. 176, 183—184, 210—211, 213—218. és 235. l.

³⁶ Veress Endre i. m. 122, 124, 136. l.

³⁷ „ibi venerat Cibak cum numero haydukonibus, non cum militonibus exercitüs”. Szerémi György i. m. 176. l.

hogy a Lengyelországból visszatérő Szapolyaihoz sok hajdú állt, hozzáfűzte, hogy „ezek a szegények teljes szívvel harcoltak János király mellett”.³⁸

Ennek a 16. század első felében pásztorból katonává fejlődő hajdúnépnek jellegzetes vonásait örökítették meg az 1540-es években. Stella Márton János, a törvények doktora a törökök 1543—1544. évi magyarországi harcairól testvéreéhez írt levelében Esztergom város ostromáról szólva feljegyezte, hogy a várban volt 400 hajdú is. Így nevezik — folytatta — a magyarok marhapásztoraikat (suos bubulcos); ez kemény emberfajta, ragadozáshoz és tolvajkodáshoz szokott s mivel hóban és zivatarban folytonosan a szabad ég alatt szoktak a nyájak után járni, a legjobb katonáknak tekintik őket.³⁹ Bizonyos Herold János Bazil pedig Ferdinándnak a törökkel 1556-ban folytatott hadjárata kapcsán írt a hajdúkról, afajta embereknek jelölve meg őket, „akiket a mieink hajdúknak, az illírek uszkókoknak, mások martalócoknak, morlákoknak és chymeritáknak (?) neveznek közönségesen”. Istenemre — folytatta az író — ez a parasztyalogság erdőhöz és zsákmányhoz szokott, gyors és kegyetlen, semmi mérséklet alatt nem szelidíthetők meg, minden gonosságra képesek, mindig készségesek és hajlandók a háború kegyetlenebb cselekményeire, meztelen lábakkal járnak, bármely sziklaterületen kecske módjára szökdelnek, azokon felkúsznak, távolból a nyilat és parittyát használják, közelről hegyes dárdával, olykor karddal és baltával harcolnak az ellenséggel szemben.⁴⁰ Bizarus Péter pedig az 1560-as évekből írta, hogy Esztergomba sokan vették be magukat azok, akiket közönségesen martalócoknak neveznek. Ez az emberfajta pedig — folytatta — teljesen vad rablókból áll, gyilkossággal és kirablással nyugtalanítanak mindenkit, mivel vakmerőek, igen erős testűek, semmiféle dologtól és veszélytől nem félnek, őket a magyarok egy névvel hajdúknak, a daľmátok uszkókoknak, a törökök és illírek martalócoknak nevezik; nyilakkal és dárdával harcolnak és parittyával kaviacsokat lönek ki; minden halandón, mintegy magától értetődő ellenségükön, az ország belsejéig latorkodnak.⁴¹

A század derekán ilyen vonásokat örökítették meg a hajdúkon, akik ekkor már javában haladtak a pásztorságból a katonáskodásra való átváltódás útján. Ezek a vonások többé-kevésbé nyilván megvoltak 3—4 évtizeddel előbb Dósa fegyveres pásztorhajdúin is. Az 1514. évi eseményekre előbb idézett források hajdú-leírásai valóban egybe is esnek a most idézett leírásokkal. A kegyetlenségükről szóló tudósításokat minden bizonnyal nem kell túlzottaknak tartanunk. A társadalomból valósággal kiszorult hajdúnépnek egyáltalában nem olyanok voltak az életfeltételei, hogy valami szelid magatartásra tehettek volna szert. Bennünket azonban tovább nem a magatartásukról szóló tudósítások érdekelnek, hanem azok a gazdasági és társadalmi tények, melyek a hajdú-hajtó pásztorréteg kialakulása mögött álltak.

*

Történeti forrásaink a „hajdúk”-ról, mint láttuk, először az 1514. évi parasztmozgalomban adnak hírt. A „hajdú” szó személynévként alig egy-két évtizeddel korábban jelentkezik forrásainkban.⁴² A „Hajdú” személynév használatát a „hajdú” közszó használatának kezdetére is eléggé meghatározónak tekinthetjük, mert az ilyen foglalkozást-állapotot megjelölő szó-

³⁸ Szerémi György i. m. 182, 203, 235. l.

³⁹ Schwandtner János György: *Scriptores rerum hungaricarum*. (Vindobona, 1746.) I. 610. l.

⁴⁰ U. ott 639. l.

⁴¹ U. ott 693. l.

⁴² 1500—1510. Haydo Barlobas, 1513. Haydow Johannes, 1516. Haydw Gall, 1525. Haydw Petrus. Magyar Oklevél-szótár 333. l.

nak — ismerve a személynevek rugalmas létrejöttét, különösen is a parasztság körében⁴³ — szinte a szó születésével együtt várhatjuk személynévként való jelentkezését. A marhapásztornal azonosuló „hajdú” nevezet keletkezéséből, a marhahajtók rétegének kialakulásából, a hajdúk 1514. évi s későbbi szerepléséből s abból a körülményből, hogy egyes források e pásztornépnek az országban való sokaságáról beszélnek, egyéb adatok nélkül is arra a következtetésre lehetne jutni, hogy az országban ekkor nagyarányú marhatenyésztés virágzott. Azonban közvetlen adatok is tanuskodhatnak arról, hogy a marhatenyésztés és a külföldre irányuló marhakivitel a középkorvégi Magyarországon valóban nagyarányú volt.

Jóllehet gazdaságtörténeti kutatásaink mai állásában mezőgazdaságunk s külön is állattenyésztésünk fejlődéséről nehéz pontos képet alkotnunk, megállapíthatónak látszik, hogy a nagyarányú marhatenyésztés és marhakivitel újabb fejlemény volt. Tudjuk, hogy a magyarság már a honfoglalás előtt marhatenyésztő volt, e'hozta nyájait az új hazába is s a marhatenyésztés gazdasági életében itt kezdettől fogva nagy szerepet játszott. Az állattenyésztés súlya mégis inkább a lótenyésztésen volt. A nemesi földbirtokosok osztozkodásairól, birtokcseréiről, hatalmaskodásairól, végrendekezéseiről és birtokszerzéseiről szóló oklevelekben a középkor folyamán igen sűrűn esik szó egész ménesekről vagy ménesbeli lovakról. Ezek sokszor a birtoknak szinte már tartozékaiként cseréltek a birtokkal együtt gazdát.⁴⁴ Werbőczy szükségesnek tartotta, hogy a nemesi öröklés kapcsán külön cím alatt szóljon a ménesbeli lovakról, egyenesen „haereditas”-nak nyilvánította a ménesbeli lovakat, ha azok örökölték és számuk, valaki kezében az 50-et meghaladja.⁴⁵ A ménesek sokasága feltűnt a külföldi utazónak is, Bertrandon de la Broquiere 1433-ban Szegeden temérdek szilaj lovat látott a vásárban s megjegyezte, hogy ha valaki 3—4000 lovat óhajtana, itt annyit is talál'na; a Duna—Tisza közén felfelé haladtában is egymás után hagyta el a sok ménest vad állatokhoz hasonló lovakkal — marhanyájokról nem szólt a leírásban — s Pestre érve, ismét érdemesnek tartotta feljegyezni, hogy itt rengeteg lókereskedő lakik s 2000 lovat is könnyű volna itt venni.⁴⁶ Ezzel szemben az adatok arra mutatnak, hogy félszázad múlva az állattenyésztésnek lényegesen más a képe, éppen a Duna—Tisza közén, de általában az egész országban, főleg azonban a Nagy-Alföldön. A 15. század második felében a lótenyésztés mellett előnyomult a marhatenyésztés s ezzel párhuzamosan hatalmas arányokban bontakozott ki a marhakivitel. A marhakivitel lett ezután másfél-két századra a magyarországi kiviteli kereskedelem legfőbb tényezője.

A magyarországi marhatenyésztés és marhakivitel nagyarányú felvirágzása nem következhetett volna be, ha nem jelentkezett volna előzőleg energikus felvevő piac külföldön. A piac jelentkezése pedig a nyugati városiasodással és iparosodással függött össze. A magyar marha kivitelének az útja délnyugat és nyugat felé irányult. Délnyugati irányban Velence, nyugat felé pedig a felduzzadó német városok vásárolták a magyar marhát. A német városok között elsősorban a közeli Bécsben talált piacra. De más német,

⁴³ Szabó István: Ugocsa megye (Budapest, 1937) 13 l.

⁴⁴ 1359. jul. 1: cum earum utilitatibus quibuslibet et pertinentiis necnon equis suis equatilibus... Sztáray-oklevéltár I. 308. l.; 1410. jul. 25: cum una curia nobili et equis equatilibus... Károly János: Fejér m. tört. IV. 493—495. l.; 1424. máj. 25: simul cum universis villis et possessionibus item Adon cum equaciis ibidem habitis... Gyárfás István: A jászkunok tört. III. 580. l.; 1456. márc. 2: ad protegendas portiones suas possessionarias simulcum molendino et equis equatilibus... Teleki-oklevéltár II. 25. l.

⁴⁵ Trip. I. p. 101. t.

⁴⁶ Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten (Budapest, 1891) 92—94. l.

elsősorban bajor városok — Augsburg, Nürnberg, Regensburg — piacaira is ezerszámmra hajtották Magyarországból a marhát. A cseh-morva városok is vásárlóként jelentkeztek a magyar marhára, piaca ebben az irányban Auspitz volt. Gazdaságtörténetírásunk feladata lesz még megvilágítani, hogy a német, cseh és morva országokba irányuló marhakivitelnek a 15. század második felében mutatkozó felvirágzásában volt-e és ha igen, milyen szerepe volt Mátyás király hódításának és kereskedelempolitikájának. A király tudvalevőleg elfoglalta Morvaországot, majd Béccsel együtt Ausztriát. Megerősítette Bécs és Auspitz vásári kiváltságait s — amint következtetni lehet — vámrendelkezéseivel is egyengette a magyarországi marhakivitel útját. Németország részéről a magyarországi marha iránt Mátyás király halála után is megmaradt, sőt valószínűleg egyelőre még tovább növekedett a kereslet. Nürnberg vásárain a 16. század első évtizedeiben évente 70 000 szarvasmarha talált vevőre, Bécsben pedig a nyári hónapokban hetenként 7—11 000 marha is került piacra.⁴⁷ A nürnbergiek 1518-ban, amikor megakadt a magyarországi marha kivitele, mindent elkövettek, hogy újból marhát kapjanak Magyarországból s azt írták, hogy Németországot jó részben Magyarország látta el marhával.⁴⁸ Oláh Miklós az 1530-as években németalföldi tartózkodása idején Magyarországról készített ismertető munkájában az 1510—20-as évek állapotát tükrözi vissza. Azt írta itt, hogy a szarvasmarha-, valamint a kecske- és juhnyájaknak oly nagy a bősége az országban, hogy évenként nagy tömegben viszik ki Ausztriába, Stájerországba, Karintiába, Bajorországba, Sváborországba, a Rajna vidékére, Morvaországba, Olaszországba. Velence környékére és Sueuiába s egy-egy bécsi vásár után 30 000 frt. vámot is leszámolnak a királyi kincstárban.⁴⁹

A 16. század második felében felvirágzó s néhány évtized alatt hatalmas méretekre duzzadt marhatenyésztéshez hatalmas legelők kellettek. Ezek a legelők megvoltak az Alföldön, elsősorban a Duna és a Tisza vidékén. Ulászló király a pápához írt segélykérő levélben — mint láttuk — az ország termékeny és gazdag sík földjein élő pásztorok sokaságára utalt. Oláh Miklós külön is megnevezi a Duna—Tisza közének, a kunok földjének, Csepel szigetének, Pest környékének, Várad nyugati vidékének s a Temes—Duna közének nagy legelőföldjeit.⁵⁰ A 16. század utolsó évtizedeire jellemző Szamosközy István tudósítása arról, hogy a Tisza—Körös vidékén mérhetetlen legelő-mezők vannak, a Dunán innen — Duna—Tisza-köz — óriási tengersík-mezők terülnek el s ezeken hihetetlen bőségben legelnek a nyájak.⁵¹ Tudjuk, hogy az alföldi síknak a magyarok állandó megtelepülése után jóval ritkább lett a faluhálózata, mint a Dunántúlnak. Természetesen nagyobb tere volt így az állattenyésztésnek. Azonban a középkorvégi hatalmas alföldi legelőkről és nyájokról olvasva újabb keletű jelenségre kell figyelmünket fordítani: arra, hogy az alföldi mezővárosok területi kiterjeszkedése megindult már ekkor. A nagyhatarú parasztváros és óriásfalu kialakulása nem keltezhető a török uralom korszakától. Példaként elég Debrecenre, Szegedre, Kecskemétre és Nagykőrösre utalnunk. Debrecen városnak a középkor végén már egész sora volt birtokában pusztaként az olyan földeknek, amelyeken a 12—14. században még önálló falutelepülések álltak, esetleg éppen templomokkal. Pusztaszerzeményeivel már ekkor eljutott a Hortobágyra. A Hunyadiak korában Debrecennek már 90 000 k. holdnyi határa volt. A debreceniek földje magá-

⁴⁷ Takáts Sándor i. m. (A m. gyal.) 2—3. l.

⁴⁸ Th[allóczy] L[ajos]: Középkori gazdaságtörténeti adatok Nürnberg levéltárából. Magyar Gazd. tört. Szemle 1900. 78. l.

⁴⁹ Oláh Miklós: Hungaria. Kiad. Bél Mátyás: Adparatus (Pozsony, 1735) 34. l.

⁵⁰ U. ott 7, 18, 30, 31, 31. l.

⁵¹ Szamosközy István történeti maradványai. Kiadta Szilágyi Sándor (Budapest, 1876—1880) I. k. 60, II. k. 182, 1. l.

tól a várostól nyugati irányban 40–45 km.-re is elnyúlt s e távoli földeken állatokat legeltettek.⁵² A szegediek már a 13. században pusztabirtokot szereztek, majd a duna-tiszaközi kun pusztákat is legeltették s ezek legeltetéséhez Mátyás király ismételten is biztosította jogukat a kunokkal egyenlően.⁵³ Kecskemétnek a 16. század derekán már hat pusztája volt, melyeken korábban falvak álltak.⁵⁴ Nagykőrösnek a 15. század derekán 50 000 holdra rúgott a határa, s szántás-vetés csak a falu határának belső övezetén folyt.⁵⁵ A pusztákat szerző és kitáguló mezővárosok felsorolását folytatni lehetne. Az eredményt meg tudjuk állapítani: az alföldi mezővárosok határai már a középkor utolsó századaiban hatalmasul kiterjeszkedte, e mezővárosok következetesen megszerezték a szomszédságukban pusztán maradt falvak földeit s a széles földeken elsősorban legeltető állattenyésztést folytattak. Nem igen tévedhetünk, ha arra következtetünk, hogy a nyugatra indított nagy marhanyájákat elsősorban az alföldi mezővárosok legelőin nevelték fel. Az alföldi városok paraszt-polgári közösségeiben náboboszerű marhatartó gazdák éltek. Szinte alig hihetünk Oláh Miklós közlésének arról, hogy személyes ismerőse, Biró Gáspár debreceni — vagy talán nádudvari — gazda, mindenképpen jobbágysorban levő ember bármikor képes volt 10 000 drb. szarvasmarhát, mint tulajdon jószágát felmutatni.⁵⁶ Ezekben a paraszt-polgári közösségekben fejlődött ki a marhakereskedéssel foglalkozó tözsérreteg; ők voltak elsősorban a marhahajtók foglalkoztatói. Kisebb mezővárosokban és jobbágysorban is dívott nagyban a marhattenyésztés és marhakereskedés.⁵⁷ Nyilvánvaló, hogy a nemesi földbirtokosok gazdaságaiban éppen úgy találhatunk a középkor végén szarvasmarhát, miként a jobbágyok és mezővárosi paraszt-polgárok földjein ménesebeli lovakat. Errenézve vannak adatok bőven. Mégis megállapíthatónak látszik, hogy míg a nemesi birtok gazdaságára elsősorban a lótenyésztés, addig a mezővárosi és falusi jobbágyságra a marhattenyésztés nyomta rá bélyegét. A ménések elsősorban a nemesi földeken jártak, a marhanyájákat elsősorban a mezővárosok és falvak lakói legeltették. Erre mutat egyébként az említett 1514. évi hajdútörvény egyik nem éppen világos rendelkezése is: barmok őrzése céljából a jövőben nem szabad sem parasztoknak, sem szabad vagy más királyi városoknak „szállás“-t tartani mások földjén (?), hogy ilyen módon a hajdúk gonoszsága végetérjen. Arra kell gondolnunk, hogy a jobbágyok és polgárok legeltettek nemesi földeken is s pásztoraik különös előszeretettel talán éppen ilyen helyeken húzódtak meg szállásaikkal.⁵⁸

⁵² Zoltai Lajos i. m. 100–101. l.

⁵³ Reizner János: Szeged története IV. k. 3, 17, 63, 67, 72. l.

⁵⁴ Hornyik János: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története (Kecskemét, 1927) 11–12. l.

a határa s szántás-vetés csak a falu határának belső övezetén folyt.⁵⁵

⁵⁶ Márkus István: Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században (Kecskemét, 1943) 30, 36. l.

⁵⁷ Oláh Miklós i. m. 30. l.; Zoltai Lajos i. m. 172. l.

⁵⁸ Jellemző, hogy a szabolcsmegyei Pap községben 1452-ben 32 jobbágynek együttvéve 28 lova és 56 marhája, Veresmarton 20 jobbágynek 40 ökre és ezeken kívül „teheneik“, Szentgyörgyön 25 jobbágynek 19 lova, 36 ökre és ezen kívül „teheneik“ voltak. Zichy-oklevéltár IX. 339–341. l. — A jobbágyok marhakereskedésére: Kiss Lőrinc és Domonkos battonyai (Zaránd m.) jobbágyok az 1510-es években 300 frt. értékű ökröt „questus causa“ hajtottak Pestre, de útközben volt földesuruk, a parasztfelkelésben utóbb megölt Ravaszdy Péter, akit évekkel előbb a terragium lefizetése után elhagytak, megátadta őket, barmaikat elvette s őket magukat fogságba vitte. Orsz. Ltár. DL. 37986.

⁵⁸ 1514: 61. t. c. A törvény megengedi, hogy nemesek, polgárok és parasztkok saját földjeiken felesleges és tisztességes pásztorkat tartsanak, de ha pásztoraik nem ilyenek, el kell marháikat hajtani, a mások földjére rakott szállásokat pedig szét kell hányni.

A gazdasági viszonyok terén bekövetkezett változásnak, a nagyarányú marhatenyésztésnek és marhakivitelnek társadalmi téren szükségszerű következménye jelentkezett a pásztornép sokasodásában. A szaporodó nyájak mellett egyre több ember volt szükséges a külföldi piacokra óriási számban vert marhák mellé a hajtóknak egyre nagyobb tömege kellett. Itt az a kérdés merül fel, hogy honnan és kikből került ki a pásztornép gyarapodása s hogy miért kerülhetett onnan ki. Nyilvánvaló, hogy minden induktív vizsgálat nélkül is kész lehet bárki a felelettel: a falvak parasztnépéből került ki. Eseteket nem könnyű találni annak igazolására, hogy a falu lakosai közül egyesek hajdúpásztorok lettek, még kevésbbé igazolhatnánk ilyen módon a pásztorok és hajtók egész tömegét. Ezeknek az embereknek az élete nem kerül a történeti megvilágítás fényébe, nem került nevük papírra: a szegények és nincstelenség útja vezetett a szállásokra. Pályi Albert 1574-ben azt mondta magáról, hogy most szentmargitai jobbágy, de közel negyedszázaddal azelőtt hajdúbarompásztor volt.⁵⁹ Nyilvánvaló, hogy fordítva is jártak: azelőtt jobbágyzsellér volt és utóbb hajdúpásztor lett. Ezen a ponton pedig elénk lép a középkorvégi magyar falu, a jobbágyok egész válsága. A jobbágyok telekátlagra ekkor már a féltelkek körül látszik mozogni, a jobbágyok jórésze ennél kisebb törtelkeken szorongott már, sőt egész számottevő a nincstelen föld nélküli zsellérréteg is.⁶⁰ Ha a töredéktelkesek és a zsellérek az ígás állatok és a felszerelés hiánya miatt nem tudtak földbérleteket vállalni a pusztán maradó telkek földjeiből, szükségszerűen bér munkára szorultak. Alkalmi vagy állandó cselédi bér munka után kellett nézniük gazdag parasztnak portáin és esetleg a fejedező földesúri majorságokban. Vagy pedig a legeltetett puszták fogadták be őket. Lehetne gondolni arra is, hogy ezt a pauperizálódó nincstelenülő parasztréteget, ha nem maradt a helyén, a városok szívták fel. E sorok írója egy korábbi tanulmányában Adam Smith nyomán arra a megállapításra jutott, hogy a középkor végére nagy számban felgyarapodott magyarországi városok „a jobbágyoknak igyekvő értékes elemeit veszik fel s ezekkel együtt a parasztság kezében felhalmozódó tőke is a városba vonul”.⁶¹ Most hozzáfűzni óhajtja, hogy ezt a megállapítást nem kívánja kizáró je'entéssel érteni: ha a város új polgárságába lépők nagyobb részben valóban jobbágyok s bizonyos tehetősebb jobbágyok voltak is, a város polgári közössége megnyílhatott a zsellérek előtt is. A polgári jogokkal élő városokban mindig számolni kell a polgári jogok és polgári állapot nélkül élő bér munkásréteggel s a föld nélkül maradt falusi szegények útja a középkorvégi zsellérsedés idején is vezethetett a városokba, de ezek aligha lehettek nagy számmal.⁶² A középkori város zárt gazdasági és társadalmi szerkezetében a nincstelen szegényeknek nem igen lehetett helyük. A város közösségébe való felvételnek anyagi feltételei voltak, házbirtok szerzése vagy céhtagság, amire jómódú tehető jobbágyoknak volt módjuk. A nincstelen a városban a zárt céhszervezet miatt munkásként sem igen szerezhette másként kenyeret, mint cselédkedéssel vagy a suburbiókban házacskát-kunyhót rakva,

⁵⁹ Zoltai Lajos i. m. 173. l.

⁶⁰ Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. (Budapest, 1948) 12–30. l.

⁶¹ Szabó István: Hanyatló jobbágyok a középkor végén. Századok, 1938. 41. l.

⁶² A statisztikai igazolás a jövő feladata. Egyelőre halvány támasztékul: Zoltai Lajos: Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564–1640 között (Debrecen, 1902) c. munkájában 25 beköltözőnek a felvételi bejegyzését közli a városi tanács jegyzőkönyvéből s ezek közül 23 beköltözött jobbágyoknak és 2-t zsellérnek mond a jegyzőkönyv. (Zoltai névszerint való kimutatásában jóval többen szerepelnek és pedig néhány zsellér, molnár, hentes és kovács kivételével csaknem valamennyien jobbágyok, de a kimutatás és a közölt jegyzőkönyvi bejegyzések között ellentmondásokat találtam, azért felhasználásáról lemondottam.)

alkalmi bér munka (a polgárok birtokain, elsősorban szőlőiben és a város köz-munkáiban) vállalásával. Erre azonban nem kellettek sokan. Annál inkább nyitva állt előttük a pusztá s éppen a középkor vége táján a legelőkön hatalmasul felgyarapodó és a messze piacokhoz hajtott nyájak mellett helyet is találtak. A mezővárosokban esetleg nagyobb számú bér munkásréteg is helyet foglalhatott — e városok gazdasági szerkezetének megfelelően elsősorban a mezőgazdasági munkában — azonban éppen a középkor végén az alföldi mezővárosok gazdasági fejlődése, a legelőiken felvirágzó állattenyésztés a faluból kiszoruló szegényeknek elsősorban éppen az állattenyésztéssel tudott munkát adni. A telekről-földről leszakadó falusi zsellérparasztok általában is jobban magukra találtak a nyájak mellett, mint a városokban, elsősorban közülük kerülhettek ki azok, akik a pusztáknak a felduzzadó új pásztor-hajtó tömeget adták. A „szállás”-okon külön világ folyt a maga külön szokásaival-törvényeivel. Voltak az Alföldet keresztül-kasul hálózó pásztorvilágban, akik előkelőknek számítottak és voltak, akik e valójában szegényparaszt társadalomnak is szegénylegényei voltak. Nyilvánvalóan elsősorban a hajtók. A nyájak piacra és külföldre hajtásával foglalkozó hajtók munkája és keresete ugyanis alkalomszerű lehetett. A marhák piacra hajtása tavasztól őszig tartott. Az ország déli részéből Bécsig három hónap kellett a nyáj kihajtásához. Jóval több idő kellett az ausztriai, velencei vagy éppen nürnbergi, augsburgi vásárokra való hajtáshoz. Mire a hajtók — tavasztól egyszer vagy kétszer fordulva — hazajöttek, talán már a hó is leesett. Nem volt más tennivaló: behúzódtak a szállásokra és várták az újabb vásárokat. Kóbor és otthontalan szegénylegények voltak és nem igen volt egyebük, mint esetleg nagyon is egyszerű fegyverük. Könnyen hajbakaptak egymással, de másokkal is. Bécsben utóbb számukra korcsmát a városon kívül jelöltek ki, csak ide járhattak.⁶³ E pásztorhajdúság valójában a társadalom kivettje volt és az maradt utóbb már katonaként is az egész század folyamán, míg Bocskay István, a hatalmas feudális úr a nemzet és a vallás szabadsága védelmére kezdet nem fogott velük.

A pauperizálódó parasztságból kiváltódó pásztor-hajdú réteg kialakulásában tehát a feudálizmus s a felvirágzó marhatenyésztés és marhakivitel közös tényezői működtek. Takáts Sándor nyomán az a felfogás alakult ki, hogy a hajdúk-pásztorok eleinte nem a magyarokból, hanem délszlávokból kerültek ki. Takáts érthetetlenül úgy vélte, hogy „mivel Magyarország gazdálkodással foglalkozott, a pásztorkodásra és marhahajtásra nem akadt elegendő magyar”. Viszont a 15. században a Balkánról felesen jöttek az Alföldre különféle délszláv pásztorok, akik csekély igényűek és jeles pásztorok voltak, ezért a magyar göbolyös gazdák és tőzsérek szívesen fogadták fel őket. Összekeveredtek azután a magyar pásztorokkal és hajtókkal s hihetetlenül gyorsan megmagyarosodtak.⁶⁴ Györffy István is arra a megállapításra jutott, hogy a hajdúk kezdetben „csakugyan földönfutóvá vált délszláv eredetű foglalkozásnélküli vagy hajcsár, pásztorféle elemekből rekrutálódtak”. de ezek az örökös csatározásokban — amikor már katonákká lettek — lassanként felmorzsolódtak, családalanul kihaltak s a hajdúság ezután már a földönfutó magyarokból kerülve ki, magyarra lett.⁶⁵ A kérdés közelebbi vizsgálata nem óhajtunk bocsátkozni, de azt meg lehet állapítanunk, hogy a hajdúk-pásztor foglalkozás nem etnikai, hanem társadalmi meghatározottság kérdése volt. A 15. század óta a török elől menekülve valóban nagy számban telepedtek át az Alföldre és a Dunántúlra rácok, horvátok, vlachok. Voltak közöttük pásztorok, de voltak falvakba jobbágyként betelepülő parasztok is.

⁶³ Takáts Sándor i. m. (A m. gyal.) 9. l.

⁶⁴ U. ott 6—7. l.

⁶⁵ Györffy István: A hajdúk eredete (Hajdúnánás, 1938) 8—9. l.

A felnövekvő hajdú-pásztortömeget a falvak elnyomorodó, földtelenülő, pauperizálódó parasztsága szolgáltatta s ez a pauperizálódás etnikai különbség nélkül sújtotta a magyar parasztságot is, sőt sokkal inkább az Alföldnek és Dunántúlnak akkor még túlnyomólag magyar parasztjait, akik régi telkeiket már évszázadok óta osztogatták fiaik között. Nincs tehát semmi ok sem arra, hogy akár a kezdeti alföldi hajdú-pásztor tömeget is egészében vagy nagyobb részében idegen nemzetiségűnek tekintsük. Valóban: Szerémi György krónikáiról az 1520-as évek végén — a hajdúk első csatái kapcsán — ismételtén is kifejezetten „magyarok”-nak jelölte meg őket.⁶⁶

Ebből a szempontból, de más szempontból is figyelmet érdemel az a körülmény, hogy — miként láttuk — a délszlávoknál és dalmátoknál martalócoknak, haramiáknak, morlácoknak és uszkókoknak nevezték a hajdúkhhoz hasonló pásztorokat. Ezek is pásztorok, hajtók voltak, fegyvert viseltek pásztorként is és végül a 16. századi magyar hajdúsághoz hasonlóan szabad zsoldos katonaelemmé váltak. A 16. században Magyarország déli-délnyugati részeiben is találkozunk velük, sokszor királyi végvárok szolgálatában, miként a hajdúkkal.⁶⁷ Ha az idegen hajdú-pásztorságnak volt saját népnyelvi neve, éppen nem volna indokolt, hogy a hajdúk neve alatt szerepeljen. A különböző népek társadalmában különböző nevek alatt szereplő, de hasonló jellegű és körülbelül egyazon időben hasonló történeti szerepet játszó pásztornép közös társadalmi fejlődésre utal. Valósággal délkelet-európai fejlemény, a feudálizmus korszakának egy sajátos társadalmi képlete mutatkozik itt. Egyformán olyan rétegről van szó, mely valósággal kiesett a társadalomból.

A 15. században felvirágzó magyarországi marhatenyésztés és marhakivitel körül a század utolsó évtizede óta nehézségek és zavarok mutatkoztak. Ezek a hajdú-pásztor tömeg helyzetére és sorsára sem maradhattak hatás nélkül. A magyar országgyűlés törvényei sorozatosan megtiltották vagy legalább is megszorították a kivitelt. A törvények indokai két különböző síkon mozognak: egyrészt állathiányra utalnak, másrészt a királyi kincstár pénzügyi és az ország gazdasági érdekeit hangoztatják.

A teljes kiviteli tilalmat alig öt évvel a marhakivitel felkaroló Mátyás király halála után 1495-ben mondták ki. Előírták a törvényben, hogy mivel a lovakat, ökröket, juhokat és más állatokat belföldiek és külföldiek eddig ki szokták vinni s mivel ennek következtében az országglakók ezekben az állatokban nem csekély hiányt és szükségét szenvednek, két évig ezeket az állatokat nyájukban, sem más módon nem szabad kivinni az országból; az országban ugyan felhajthatók a vásárokra, de az országglakók csak saját számukra, a mészárosok pedig a mészárszék számára vásárolhatnak állatokat, az országból ők sem vihetik ki.⁶⁸ A törvény szavai világosan kifejezik, hogy a tilalmat az állatok számának a kivitel miatt történt megfogyása miatt rendelték el. A jelek valóban arra mutatnak, hogy Magyarországon sokan felismerték az állatkivitelben jelentkező jó üzleti lehetőségeket s ösztönözve talán Mátyás kereskedelempolitikájától is, hatalmas kiviteli mozgalom támadt. A nagy lendületben azonban már csak a bekövetkezett állathiányt állapíthatták meg. Hogy ilyesmi valóban fennforgott, arról tanúskodik az erdélyi vajda rendelete is, mellyel 1499-ben a nagy szükség miatt megtiltotta értékesebb lovaknak és marháknak Doboka megye területéről való kivitelét.⁶⁹ A mér-

⁶⁶ Szerémi György i. m. 215, 218, 377, 388. l.

⁶⁷ Stella, Herold, Bizarus i. m.-ival v. ö. Takáts Sándor i. m.-t (A m. gyal.) 113-153. l.

⁶⁸ 1495. évi 27. t. c.

⁶⁹ Károlyi-oklevéltár III, 40—41. l.

téktelen kivitel mellett kedvezőtlen időjárás is elősegítette a magyarországi marhaállomány csökkenését. A nürnbergiek 1518-ban — mint láttuk — arról panaszkodtak, hogy Németországban, amelyet jó részben Magyarország lát el hússal, drága lett a hús s a drágaságot azzal magyarázták, hogy Magyarországon takarmányhiány miatt megromlott a marha.⁷⁰

Az 1495-ben bevezetett kiviteli tilalmat többé nem újítták meg. Néhány év múlva megengedték a kivitelt, de az országgyűlés most meg megkötéseket írt elő törvényeiben. Ezek a korlátozó törvényes rendelkezések negyedszázadon keresztül újták meg. Először 1498-ban hoztak törvényt a kivitel korlátozásáról. Kimondták, hogy az országból egyetlen országlakó sem vihet ki marhákat vagy marhanyáját. Az országlakóknak a marhákat a törvényben megjelölt harmincadhelyekre kell hajtaniok, a külföldiek jöjjenek ide áruikkal — beljebb nem mehetnek — s ezeken a helyeken menjen végbe a vásár az országlakók és a külföldi kereskedők között.⁷¹ A törvény tehát csak azt tiltotta még, hogy magyarországi lakosok vigyék ki a marhát. A rendelkezésnek nem adták okát. Amikor azonban 1504-ben újból elrendelték, hogy a külföldiek jöjjenek az országba, ha ökröt, lovat vagy egyéb marhát akarnak venni, megmagyarázták az okot is: a harmincadot ők fizessék, nem pedig az országlakók.⁷² Nyilván a királyi kincstárnak fűződött valaminő érdeke ahhoz, hogy a határon a külföldi kereskedő vigye keresztül a megvásárolt állatokat s így ő fizesse a határvámat. A rendelkezést 1507-ben egyszerűen megismételték,⁷³ 1514-ben azonban további megokolást olvashatunk: az állatokat azért nem szabad az országból országlakóknak kivinni, hogy a külföldi pénzek az országból könnyebben és gyorsabban kiküszöbölhetők legyenek s hogy azokat ne hozzák újból be, az állatokat tehát Pestre és Székesfehérvárra kell hajtani s a külföldiek itt vagy máshol is az országban magyar pénzen vegyék meg „mert nem az idegen nemzetek, hanem azok a magyarok szokták az országba az idegen pénzeket behozni, akik a külföldön adják el az állatokat”.⁷⁴

Ezeknek a korlátozó rendelkezéseknek a célja tehát kettős volt. Egyrészt azt akarták elérni, hogy a harmincadot a külföldiek fizessék meg. Majd 1518-ban már kifejezetten azzal indokolták a rendelkezést, hogy az idegen nemzetbeliek minél több jövedelmet hozzanak be.⁷⁵ Ekkor fel is emelték 10 dénárral a marhavámat s 1522-ben további 20 dénárral már 50 dénár lett a vám.⁷⁶ A vámnak külföldi vevőkre való hárítása a királyi kincstár érdeke volt. A kiviteli konjunktúra kihasználását a jelek szerint nem vetették meg az előkelő nagybirtokosok, sőt az ország főtisztviségeit viselő mánások sem. 1493-ban maga Ulászló király is marhában törlesztette adósságát Miksa császárnak.⁷⁷ Majd 1497-ben Vingárti Geréb Péter országbíró eszközölte ki a királynál, hogy 600 ökröt harmincad fizetése nélkül hajthasson ki.⁷⁸ Lehet séges az is, hogy az országbíró nem is a maga birtokairól hajtotta ki a marhát, hanem egyenesen kiviteli haszonra vásárolta azokat.⁷⁹ A 16. század dere-

⁷⁰ Magyar Gazd. tört. Szemle 1900. 78. 1.

⁷¹ 1498. évi 31. t. c.

⁷² 1504. évi 28. t. c.

⁷³ 1507. évi 10. t. c.

⁷⁴ 1514. évi 66. t. c.

⁷⁵ 1518. évi 34. t. c.

⁷⁶ 1522. évi 12. t. c.

⁷⁷ Magyar Gazd. tört. Szemle 1900. 90. 1.

⁷⁸ Orsz. Ltár. Dl. 25. 383.

⁷⁹ Gyantay Albert nemes ember egy marhanyáját akart a felkelés közben az országból kihajtani. Győr megye alispánjai: Héderváry Imre és Héderváry István elköbzták a nyáját, azt állítván, hogy Gyantay a zavarok közben nemesektől rabolta a marhákat. Gyantay viszont azt állította, hogy a marhákat még a felkelés előtt vásárolta össze. Héderváry-oklevéltár I. 545—546. l.

kán a hatalmas tiszántúli földesúr, Bajomi János rendszeresen foglalkozott marhák vételével és kivitelével s végrendeletében azt kívánta, hogy azokat a marhákat, melyeket most gyűjtött, halála után adják el.⁸⁰ Arra lehet gondolkunk, hogy a királyi kincstár kikerülhette a harmincadvám alól való felmentéseket, ha az ország határán csak külföldiek hajthatták keresztül a marhát. Ha pedig mégis adott a király kiviteli engedélyt, esetleg felmentést a vám alól is, annál inkább lehetett vele jutalmazni.

A rendelkezésekkel azonban mást is el akartak érni. Azt, hogy ne hozzanak be az országba külföldi pénzt. A királyi pénzverési jog kihasználásának a rovására ment, ha idegen pénz forgott az országban. Amellett a tilalomnak kedvező következménye volt az árucseré szempontjából is. A külföldi kereskedőnek magyar pénzen kellett a marhát megvásárolnia és a vámot megfizetnie. Viszont, hogy magyar pénzhez juthasson, árut kellett az országba behoznia. Az országgyűlési tilalmak és korlátozások azonban végül mégsem voltak áthághatatlanok. A Jagellók korának romlott körményzata alatt és hanyatló társadalmában megvesztegetéssel sok mindent el lehetett érni.⁸¹ 1514-ben azt olvashatjuk egy velencei levélből, hogy Magyarországból az idegenek nem vihetnek ki marhát, csak különös kegyelemből és sok költségbe kerül a jó barátok megjutalmazása.⁸² Szinte úgy látszik, hogy a Mátyás király által gyámoltított marhakivitel a tilalmak és korlátok révén most a kormányrudat kezükben tartó hatalmasok külön jövedelemszerzési forrása lett.

Az 1490-es évek óta törvénybe foglalt kiviteli tilalmak és megszorítások mindenképpen kedvezőtlenek voltak a hajdú-pásztortömeg szempontjából. A marhaállomány megfogyásával és a kivitel elmaradásával, vagy legalább is csökkenésével számosan eshettek el közüjük keresetüktől. Nem tudjuk megállapítani, hogy azok a rendelkezések, amelyekben előírták, hogy magyarországi lakosok csak belföldi vásárokra hajthatják s a külföldiek ezeken a vásárokon vásárolhatják a marhát, jelentette-e egyúttal azt is, hogy ezután a hajtó pásztorok is csak a belföldi vásárhelyekig jártak vagy pedig ezután is — most már a külföldi vásárló megbízásából — ők hajtották ki a marhát rendeltetési helyére. A szilaj vad marhával aligha tudtak mások úgy bánni, mint a szilaj nyájak mellett felnövő hajtó pásztorok. Úgy látszik, hogy a magyar hajdúk mégis kezdtek kiszorulni a külföldi országutakról. Ausztriában később már törvény tiltotta, hogy a Bécsben vásárolt marhákat magyar hajdúkkal hajtassák tovább a birodalomban.⁸³ Talán azért, hogy elkerüljék a magyar hajdúkkal való nem éppen veszélytelen érintkezést, de talán azért is, hogy a maguk embereit foglalkoztassák. Nem tudjuk, hogy az osztrákok tiltó rendelkezéséből mennyi valósult meg s hogy a magyar hajdúk ezután teljesen elesetek-e a külföldi marhahajtástól. A különféle tilalmak és korlátozások rendszere nélkül is mindenesetre megnehezítette, talán itt-ott kétségessé is tette a hajdú-pásztornép sorsát. Az otthonatlan hajdúk többé kevésbé megrekedtek a puszták szállásain. Bizonyára úgy segítettek magukon, ahogy tudtak, úgy tartották fenn magukat, ahogyan lehetett. A társadalom engedelmes jó fiai eddig sem lehettek. Eleve nyilvánvaló, hogy ez a hányódó, de tettekre kész fegyveres szegénylegény-tömeg nem fogja hevertetni fegyvereit egy forradalmi megmozdulásban. Lehetett volna-e máshol a helyük, mint a fegyverkapó parasztok oldalán és a harcok legelején? Talán nem tévedünk, ha Telegdy István kincstartónak a budai tanácsban a keresztes had meghirdetésével szemben kifejezésre juttatott aggodalmához az alföldi pusztákon kóborló hajdú-pásztor tömeg nem kis mértékben hozzájárult. Telegdy azt

⁸⁰ Károlyi-oklevéltár III. 361—362. l.

⁸¹ Balogh István: Velencei diplomaták Magyarországon. (Szeged, 1929.)

⁸² Magyar Gazd. tört. Szemle 1899. 9. l.

⁸³ Nyelvtudományi Közlemények 1900. 350. l.

mondta a tanácsban, hogy azok, akik a kereszt alá fognak gyűlni, a legszegényebbek lesznek. Telegdy munka nélkül kóborlókról és olyanokról beszélt, akik bűncselekmények miatt hagyták el otthonukat. Rövid idő alatt nagy csapat paraszt összegyűlhet, de ezek munkakerülők lesznek, vagy olyanok, akik bosszút akarnak állni, vagy a büntető igazságszolgáltatás elől bujdosnak — vélte Telegdy.⁸⁴ A hajtók-pásztorok tömegétől valóban nem ok nélkül tartottak a hatalmasok. A társadalomban olyasféle feszültség jelentkezett velük, mint másfélszázad múlva a félszázados kuruc mozgalom szegénylegényeivel, akik Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc nyílt küzdelmei közt lappangó felkelés állapotában tartották az országot.

*

Bakócz Tamás esztergomi érsek április 9-én hirdette ki a török ellen kereszties hadjáratra hívó pápai bullát. A keresztiesek Pest alatt gyülekeztek táborba. Dósa György a pesti táborból valószínűleg május 16-án indult el alföldi hadjáratára. Az elmúlt öt hét alatt a keresztiesek háborújából parasztháború lett. Abban a táborban, mely Pest alatt a bulla kihirdetése után össze gyűlt, ott voltak a hajdúk is. A pesti táborba elsősorban a közeleső alföldi vidék népe gyűlt össze. Soraiiban voltak a hajdúk, akik az alföldi legelőkön, különösen a duna-tiszaközi mezőkön tanyáztak. Ők is a török ellen veték fel a fegyvert, de a forradalmi fordulat után ők is — sőt a jelek szerint elsősorban éppen ők — készek voltak azt a földesurak ellen fordítani.

Dósa György a pesti táborban viszahagyta a felkelő sereg egy részét, talán 3000 embert. A visszahagyott csapat valószínűleg folyton növekedett ezután a közéjük állókkal. A Száleresi Ambrus pesti polgár vezetése alatt álló csapat s a Bornemissza János által vezetett királyi-nemesi csapatok június 21-én csatát vívtak, mely a felkelők teljes vereségével végződött. Krónikaírók elmondják, hogy csata közben a király nevében megadásra szólították fel a felkelőket s kegyelmet ígértek nekik. A harcoló felkelők valóban két részre váltak. Ezután Bornemissza katonái azokra támadtak, akik a harc folytatása mellett döntöttek. A bécsi udvari könyvtár kézirata szerint a parasztok voltak azok, akik elálltak a harctól és a hajdúk azok, akik „nem akartak engedelmeskedni, hanem a király katonáival kemény harcot vívtak, a katonák azonban megverték őket” s „kapitányai”-kat a Rákos mezején karóba húzták.⁸⁵ A leírásban valóban ráismerhetünk a hajdúkra, akik a leírásból következtethetőleg nem is éppen csekély számban lehettek itt. Dósa tehát a pesti táborban összesereglett fegyveres néppel elindulva, egyformán hagyott vissza parasztokat és hajdúkat a pesti mezőn.

Maradtak azonban hajdúk Dósának az Alföldre elvonuló főseregében is. Különben is Pest alól Dósának oly területen vitt az útja Temesvárig, amely elsősorban volt a hajdú-pásztorok világa. Dósa a pesti tábor elhagyva, tulajdonképpen Cegléden rendezte seregét. Ide hívta háborúra a népet, Cegléden írott parancsokkal népgyűlést tartott és beszédet mondott a népnek. A seregéhez csatlakozó keresztiesek között itt bizonyára szép számban lehettek hajdúk, hiszen a Duna—Tisza köze — annak éppen középső-felső része — pusztás-legelő mezővárosok és így a marhatenyésztés, egyben a pásztorkodás vidéke volt. Innen a Tiszán átkelve, Békés és Csanád megyéken keresztül Dósa ismét olyan vidéken haladt seregével, amely — a középső Tiszántúl — a hajdú-pásztorok másik igazi otthona volt. Valószínű, hogy Dósának nem csupán a pesti táborában, hanem az Alföldre elindított főseregében is voltak hajdúk s valószínű, hogy az alföldi nagy menetelésben ezek száma egyre növekedett.

⁸⁴ Az állítólagos beszéd: *Istvánffy Miklós: Regni Hungarici Historia* (Köln, 1724) 40. l.

⁸⁵ Tört. Tár 1905. 275. l.

Az egykorú források hajdúkat külön csupán a pesti táborban és a Dósa által vezetett főszeregben említene. Itt azonban — mint láttuk — egyes források igen hangsúlyozzák a hajdúk szerepét. Az elmondottak után megérthetjük, hogy e fegyverrel bánó, szinte katonának is mondható hajdú-pásztornép Dósa harca számára komoly katonai erőt jelentett, sőt talán elsősorban és leginkább ez jelentett. De ez a társadalomból valósággal kivetett, pusztító létéért küzdő és életét olcsónak ismerő hajdútömeg mást is jelentett: a megalkuvásra nem hajló forradalmi készséget. Talán nem tévedünk, ha le is vonjuk a következtetést, hogy a hajdúság a sereg katonai magvát s a mozgalom radikális balszárnyát hozta Dósának. A földesúri Magyarország urai ellen háborút kezdő Dósa György számára annál inkább kedvesebbnek kellett lenniök. Dósa Györgynek és a hajdúságnak a hadjárat közben szinte néhány hét alatt megformálódott szoros viszonyára a szörnyűséges temesvári jelenet vet világot. Az egykorú és közélegykorú források leginkább hajdúknak nevezik azokat, akiket a tüzes trónra ültetett vezér harapdálására parancsoltak. Dósa Györgyre kiéheztetve küldték és halállal fenyegették őket s valóban többen a halált választották, semhogy Dósába harapjanak. Szerémi György szintén hajdúknak mondja őket, akiket a szenvedő Dósa keserűen nevezett most „testvérei”-nek.⁸⁶ Ulászló király bécsi követéhez írt említett levelében Dósa „katonái” ként jelölte meg a szerencsétleneket, „akiket közönséges nyelven hajdúknak hívnak”.⁸⁷ Verancsics Dósa „vitézei”-nek,⁸⁸ az egyidejű „Auffrur” című német röpiratban „legjobb szolgálói”-nak,⁸⁹ Istvánffy Miklós Dósa „magánszolgái”-nak,⁹⁰ Taurinus egykorú verses krónikájában szintén „szolgái”-nak,⁹¹ az egyidejű Janus Vitalis Panormitanus⁹² és egy brassói krónika „övéi”-nek,⁹³ Jovius Paulus pedig egyenesen a lázadók fejének nevezi a tüzes trónhoz parancsoltakat, „akik a hadseregben tisztségeket viseltek”.⁹⁴ Azok tehát, akik nem tudtak arról, hogy a Dósa harapdálására parancsoltak hajdúk voltak, ezeknek rendszerint Dósához való közeli viszonyára vagy a seregben betöltött kiemelkedő szerepére utaltak. A források nem mondanak ellent egymásnak, sőt kiegészítik egymást: hajdúk, egyben Dósa György kedves emberei és a harcoló felkelők elei voltak.

Ez a tanulmány nem tud többet a hajdúk 1514. évi szerepéről elmondani. Nem tudta tehát közelebről meghatározni, hogy a háborúban milyen tömegben vettek részt s hogy mennyi rész esik rájuk a történelekből. Ha nem is tud ilyesmire választ adni, az előadottak talán világosabbá teszik a nagy magyar parasztmozgalom egyik részletkérdését. Valóban: a hajdúkérdést nem lehet többnek, mint részletkérdésnek tekinteni. Az 1514. évi megmozdulás elsősorban mégis a magyar parasztság nagy forradalmi tette volt, mely az európai antifeudális mozgalmak között is kiemelkedik. Vele kapcsolatban a hajdúkérdés annál inkább megérdemli a figyelmet, mivel a felkelés eseményein túl a magyar feudálizmus történeti képéhez is új vonásokat tud adni.

SZABÓ ISTVÁN

⁸⁶ Szerémi György i. m. 67. l.

⁸⁷ „a suis militibus, quos haydones vulgare lingua vocant”. Tört. Tár 1891. 338. l.

⁸⁸ Verancsics Antal i. m. 11. l.

⁸⁹ Székely György—Geréb László i. m. 107. l.

⁹⁰ Istvánffy Miklós i. m. 46. l.

⁹¹ Engel i. m. 174. l.

⁹² „a suorum dentibus vivus delaniatur”. Magyar Tört. Tár XXIV. 299. l.

⁹³ „von den zähnen der Sinigen cerrissen”. Que'llen zur Gesch. Brassó IV. 5. l.

⁹⁴ Jovius Paulus: Historia sui temporis (Lugduní, 1561) 636. l.

A MAGYAR JAKOBINUS MOZGALOM NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

Felszabadulás utáni történetírásunk a Párt útmutatásával feltárta legjelentősebb haladó hagyományainkat. Jogos nemzeti büszkeséggel nézünk a munkásosztály és a parasztság hosszú küzdelmeire, 1919 és 1848 forradalmi harcaira, harcos elődeinket tiszteljük azokban, akik évszázadokon keresztül küzdöttek a hazánkat leigázó idegen betolakodók, tatárok, törökök, németek ellen.

Az 1794-es magyar jakobinus mozgalom is népünk legszebb haladó hagyományai közé tartozik, mégis alig történt valami történetének feldolgozására, a mozgalom marxista szempontból való megvilágítására. Ifjúságunk nem ismeri Szentmarjay, Hajnóczy, Őz és a többi bátor forradalmár nevét, a mozgalmat még ma is a gyanakvás és kételkedés légköre veszi körül. A jakobinus mozgalom kérdéseiről még a vita sem indult meg és így első burzsoá-demokratikus mozgalmunkat illetően ma is változatlanul élnek a reakció által kidolgozott nézetek.

Igaz ugyan, hogy a republikánus mozgalom jellemzését több okból igen nehéz megadni. A kor sajátosságai a kérdést igen bonyolulttá teszik, az okmányok még nincsenek összegyűjtve és feldolgozva, a reakció pedig több évtizeden keresztül hatalmas anyagot hozott össze álláspontjának bizonyítására. Mégis lehetséges az eddigi anyag birtokában, kevés hibával megadni a mozgalom főkérdéseinek elemzését és kidolgozni azt az értékelést, amely ha nem is végleges, de kilendítheti a történetírást abból a zsákutcából, amelybe Fraknoi és Mályusz munkái taszították.

A jakobinus mozgalom megértéséhez vissza kell nyúlnunk a középnemesség 1790—91-es harcaihoz, mert ez a nyitánya azoknak az osztályharcoknak, amelyeknek záróakkordjai a magyar jakobinusok összeesküvése. 1789-től 1794-ig az egyes társadalmi rétegek politikai küzdelme olyan éles fordulaton megy keresztül, hogyha ezeket nem követjük, nem érthetjük meg a jakobinus mozgalom alapvető kérdéseit. Vissza kell nyúlnunk a középnemesi mozgalomhoz azért is, mert az ellenforradalom történetírása nem elégedett meg Fraknoi Martinovics-rajzával, hanem Mályusz nyomán a jakobinus mozgalmat széles történelmi képbe helyezte, ahol a nemesi mozgalom eltorzításával, a magyar jakobinusok lettek az okozói a 19. századvégi Habsburg reakciónak. A magyar jakobinusok rehabilitálásához megfelelő helyre kell állítanunk a középnemesség mozgalmát is.

Az 1790-es években kiéleződnek a társadalom összes belső ellentmondásai, a nemesek és jobbágyok ellentéte, a magyar nép és a gyarmatosító Habsburg hatalom ellentéte, az uralkodó magyar nemesség és az elnyomott nemzetiségek ellentéte. Két alapvető probléma vár megoldásra: a *nemzeti függetlenség* és a *polgári átalakulás*. Noha a feudalizmus már mélyreható válságban van, még nem fejlődtek ki teljesen azok az osztályok, amelyek képesek a válságból kiutat találni. A francia forradalom azonban megrázza Magyarországot osztályait és harcba viszi a nemzeti függetlenségért és a polgári átalakulásért. „A francia forradalomnak az európai népeket hívó szavára Magyarországnak is választ kellett adnia. A XVIII. század végén és a XIX. század első éveiben az ország legjobbjainak ez a válasz volt a főproblémája” —

írja Révai József.¹ — A válasz, amit Magyarország osztályai adnak a francia forradalomra azonban nem olyan világos, mint ott. Nincs olyan osztály, amely képes lenne *egészében* felvetni a gyarmati és feudális Magyarország problémáit, a küzdők a feladatoknak más-más oldalát vetik fel, vagy csak a *gyarmatit*, vagy csak a *feudálisat*.

Az egyik legbonyolultabb kérdés a nemesi és később a polgári mozgalom jellegének a megértése. A liberális és szociáldemokrata történetírás a köz-nemesi mozgalmat reakciónak, a polgári mozgalmat és a Habsburgok „felvilágosult” abszolutizmusát maradék nélkül haladónak állítja be. Fejtő „nemesi ellenforradalomról” és „forradalmi” Habsburgokról beszél.² A reakciós történetírás Szekfü—Mályusz-féle szárnya pedig a demokraták mozgalmát marasztalja el „nemzetellenes radikalizmus”-nak nevezve azt. A korszakot az jellemzi, hogy nincs olyan osztály, amely mellé ma fenntartás nélkül pártosan odaállhatnánk, hogy a maga korában ez képviselte a haladást, mert mindegyiknél erősen keverednek a haladó vonások a reakciósokkal. Az egyik oldalon azt látjuk, hogy a feudálisat ostromozó demokraták és később republikánusok rajonganak a Habsburg monarchiáért, a másik oldalon pedig a feudális előjogokért legbőszebben harcoló középnemesség már-már felkelésbe kezd a nemzeti függetlenségért, a Habsburgok ellen. *A demokraták nem voltak nemzetiek és a nemzetiek nem voltak demokraták.* E korban válik el és kerül végtelenen szembe egymással a demokratizmus és a hazafiság. Révai József mutat rá erre a — történelmi fejlődésünk megértése szempontjából döntő — kérdésre. „Magyarországon sem haladt kezdettől fogva együtt a hazaszereget és a haladás szeretete... A nemzeti érzés nagy fellobbanása nálunk a II. József reformjai elleni reakciónak volt köszönhető, amely haladó volt, amennyiben az idegen elnyomás és az ország gyarmatosítása ellen irányult, de reakciós volt, amennyiben a nemesség rendi kiváltságait védelmezte.”³ A középnemesség és a demokraták mozgalmának egyaránt felemás jellege van, összekeverednek benne a haladó és reakciós vonások. Az egyiknél úgy, hogy a feudális elleni harcban a királlyal kötött szövetségük nem engedi felismerni a gyarmati helyzetet, a másikon pedig úgy, hogy a nemzetiért harcoló középnemesség feudálisan viszonylik a jobbágysághoz. Magyarország feudális viszonyok között kerül gyarmati sorba, az osztályok hűbéri fejletlensége miatt nincs olyan *radikális polgárság*, amely egyaránt élére állhatna a polgári és nemzeti célkitűzéseknek. A mi viszonyaink között a bomló feudalizmus árutermelő középnemessége lesz a nemzeti függetlenség védője, már úgy, ahogy erre egy félig még feudális osztály képes, ahol nem látni, hol végződik a királyi hatalommal szembeni rendi önállóság követelése és hol kezdődik a nacionalizmus. A másik oldalon pedig az országot gyarmatosító abszolút monarchia az antifeudális erők támogatója lesz, már úgy, ahogy erre egy gyarmatosító hatalom képes, ahol nem látni, hol végződik a nemzeti erők elfojtása a gyarmatosító részéről és hol kezdődik a királyi hatalom rendiség elleni harca.

Csak azok, akik demokraták maradtak 1792 után is, és szembeszállva az erősödő Habsburg reakcióval *jakobinusokká* lettek, csak azok voltak képesek összekötni programjukban a nemzetit és a haladót, mert republikánizmusuk a Habsburgokkal szemben egyben harc volt az önálló magyar köztársaságért.

*

¹ Révai József: Kölcsey Ferenc. Marxizmus és magyarság. Szikra, 1946. 12. l.

² Fejtő Ferenc: Martinovics Ignác. Szép Szó. 1936, 126—7. l.

³ Révai i. m. 29. l.

A középnemesség nemzeti küzdelme és megalkuvása

A francia forradalom kitörésekor II. József uralkodik Magyarországon. A forradalom Magyarországot összes osztályait mozgásba hozza és a Habsburgok politikájában alapvető változást idéz elő. II. Józsefnek a katolikus egyház és a nemesek ellen hozott intézkedései rendkívül mély nyomot hagytak a korabeli értelmiség gondolkodásában és a későbbi liberális történetírásban, amely nem értette, vagy elferdítette politikájának jellegét. A liberális és szociáldemokrata történetírás Józsefet demokrata, sőt forradalmár uralkodónak tartja.⁴ A szociáldemokrata Fejtő ezt írja: „...a kor igazi forradalmárai ... az uralkodóház, igenis a Habsburgok, az államtanács, a bürokrácia...”⁵ Ezt az álláspontot újíttja fel a felszabadulás után Barabás Tibor. „A király — a rendi Magyarország uralmi viszonyait tekintve — forradalmár volt.”⁶ Amint Révai József bebizonyította — „Ez a felfogás a Habsburgokról: liberális legenda.”⁷ A liberálisok és szociáldemokraták ezzel a felfogással takargatták a függetlenségi harc elárulását, lemondásukat a köztársaság követeléséről és általában a Habsburgokat támogató opportunistá politikájukat. A liberálisoknál és szociáldemokratáknál tehát érthető ez a nézet, de mi az oka a korabeli demokrata értelmiségnél? II. József a Habsburgok uralma alá tartozó országok erőszakos egyesítésével, népeik erőszakos elnémetesítésével, erős, centralizált nemesi, de iparosodó Ausztriát akart. II. József a Habsburgok hagyományos politikájától eltérőleg összetűzött a katolikus egyházzal, mert nem tűrhette, hogy papjai ne neki, hanem a pápának engedelmességeskedjenek és nem engedhette az ország vagyonának kiszivárgását Rómába. Szembekerült a magyar középnemességgel is, amely ekkor lépett fel először a nemzeti érdekek védelmében. A nemesek ellen és a katolikus egyház ellen szüksége volt — mai szóval — propagandára és ezért enyhített Mária Terézia szigorú cenzúráján és könyvrendőrségén. Ezen a résen áramlottak be a franca forradalmat előkészítő felvilágosodás írásai és kezdett kibontakozni az antiklerikális és nemesellenes irodalom,⁸ amely néhány év múlva igen kellemetlen lett a Habsburgoknak. II. Józsefnek szüksége volt a nemesi ellenzékkel szemben hű állami bürokráciára, ezért megnyitotta a hivatali pályát az eddig onnan kizárt protestáns és nem nemesi értelmiség előtt, amely örömmel állt szolgálatába. A szegény nemesi és nem-nemesi értelmiség rajong a jözeфинизmusért. II. Józsefben csak nemes-ellenest és antiklerikálisat lát, nem veszi észre benne a feudális és a gyarmatosítót. Így alakul ki körükben az az illúzió, amit legjobban *monarchista demokratizmusnak* nevezhetünk, a polgári átalakulás illúziója a „felvilágosult” uralkodó felülről jövő reformjain keresztül. József és a demokraták kölcsönösen félreértik egymást és egyik sem azt kapja a másiktól, amit szeretne. A demokrata értelmiség polgári reformokat vár és helyett megkapja a feudális, „felvilágosult” abszolutizmust, II. József mérsékelt nemes-bírálatot vár és megkapja a felvilágosodás antifeudalizmusát. II. József ismeri fel előbb tévedését és a francia forradalom miatt egyre kellemetlenebbé váló írások hatásával azzal igyekszik csökkenteni, hogy a röpiratokra adóbélyeget vet ki. Az értelmiség még II. Lipót alatt is a monarchiát támogatja és csak Ferenc alatt jön rá tévedésére és válaszul, akik kitartanak demokrata nézeteik mellett, *republikánussá* lesznek.

⁴ Kató István: Első köztársasági mozgalmunk a magyar történetírásban. Századok, 1950 és Kató I.: Bevezetés. Tépjétek le a sötétség bilincseit c. kötethez. Bp. 1950. 9—10. l.

⁵ Fejtő: id. m. 127. l.

⁶ Barabás Tibor: Martinovics élete. Bp. 1945, 59. l.

⁷ Révai: Marx és a magyar forradalom. Marxizmus és magyarság. Szikra, 1946. 109. l.

⁸ Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bpest, 1888. 103—262. l.

A középnemességnél József gyarmatosító politikájával szemben már 1784-ben megvannak a nemzeti ellenállás első jelei, de komolyabb mozgalom csak a francia forradalom hatására bontakozik ki. A középnemességet kezdetben harcra lelkesíti a francia forradalom, mert abban csak királyellenességet lát. Érveit a francia felvilágosodásból meríti, saját szájaíze szerint értelmezve azt, és Verböczy helyére Montesquieut teszi. „A megyei feliratok valamennyien hangoztatják az új francia forradalmi jelszavakat.”⁹ Bihar megye feliratában így érvel: „Minden független nemzet egyedül önjáva végett s nem más okból lépett társaságba; és ennél fogva legfőbb joggal is önmaga bír maga fölött. A magyar nemzet tehát, mely Azsiából magával hozott szabadságát ezer éves viszontagságai közt fenntartani tudta, most, e felvilágosodott században, midőn más nemzetek a hajdankorban elvesztett jogait is visszavívják, most sülyyedjen-e alá polgárilag a nemzetek nagy társaságában?”¹⁰

Az ellenállás a nemzeti ruházat tüntető viselésével kezdődik, a magyar nyelv követelésével folytatódik, majd átcsap a megyei közigazgatáson keresztül a hatalom területére. Azok a megyék, ahol a középnemesség a hangadó, megtagadják az adófizetést, újoncozást. Az elégedetlenség magával ragadja a parasztságot is. „Már nemcsak a papság és nemesség elégedetlen, hanem a pórnép is...”¹¹ Az elégedetlenség a háborús szolgáltatások és a rossz termés miatt országos. „Szóba jó a búkkmakk, mint emberi eledel.”¹² Keszegfalván a gabonát összeíró szolgabírót agyonlövik, Somogy megyében a parasztok a marhákat tönkretevő fuvarat nem tűrve tovább, vezetőjüket a Drávába lökik és hazatérnek, hogy fegyveresen álljanak ellen a megyei hatóságnak. Parasztfelkeléstől tartanak. Egyik névtelen feljelentés ezt írja: „El kell készülni lenni arra, hogy Magyarországon éppen oly forradalom tör ki, mint Franciaországban.”¹³ A középnemesség hangot ad a parasztság sérelmeinek is, törvénytelennek jelenti ki a parasztokat sújtó adót, újoncszedést. Ez erősíti a parasztság ellenállását, de a középnemessi mozgalomnak is olyan erőt ad, amellyel később soha nem rendelkezik. Szövetség-féle alakul ki rövid időre a Habsburgok ellen, a középnemesség és a parasztság között. De ez a szövetség-féle igen rövid ideig tart, mert a középnemesség harcának első sikerei után szembefordul a parasztsággal és így a szövetség felbomlik még mielőtt megszilárdulhatott volna. II. József azonnal felismeri a veszélyt, amelyet számára a középnemesség és a parasztság egymáshoz közeledése jelent. „Nem a hosszú vagy rövid kabát teszi, nem is a széles vagy keskeny kard. Úgy látszik, csak azért fordítják a figyelmet e materiális tárgyakra, hogy elhanyagolhassák a lényegét: a vakmerő beszédeket, a gyakori összejöveteleket, a parasztok felizgatását mindenféle szemfényvesztés által és a titkos pénzgűjtéseket.”¹⁴ Zichy országbíró jelentése is visszatükrözi a helyzetet. „Mióta Franciaországban és Belgiumban kitört a forradalom, a nemesség általánosan fölemelte szavát. Mintegy felkelt szenderegéséből, új erőt nverve. Hangja oszthatatlanul és egységesen harsogja a törvényeket és a szabadságot.” „Az alattvalót kimerítette a már harmad éve tartó háború elviselhetetlen terhe: elégedetlen, haragos lett. Egy szikra elég a tűz fellobbantásához, mert a paraszt tudja, hogy a rendek többízben pártját fogták gyűlésciken, de hiába.”¹⁵

⁹ Marczali Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. A magyar nemzet története. 8. köt. Bpest, 1898. 458. l.

¹⁰ Horváth Mihály: Magyarország történelme. Új dolgozat. Pest, 1863. 5. köt. 425. l.

¹¹ Marczali: Magyarország története II. József korában. 3. köt. Bpest. 1888. 534. l.

¹² I. m. 542. l.

¹³ U. o.

¹⁴ I. m. 549. l.

¹⁵ I. m. 562. l.

II. József súlyos válságba kerül. A francia forradalom hatására nemcsak Magyarországon, hanem Belgiumban és Tirolban is erős forrongás van. Poroszország háborúval fenyegeti és támogatja ellene a mozgalmakat. Szekfü ezt írja a helyzetről: „Ebben a helyzetben erős nemzeti akarattól vezetett fölkelés talán jobban végződött volna, mint száz évvel előbb, annál inkább, ha a rendi alkotmánynak egyidejű, nemzeti szellemű átalakításával sikerül a jobbágyság százazeinek is fegyvert adni kezébe”.¹⁶ Ez ugyan túlzás, de még tévedésében is jellemző a helyzetre. II. Józsefet a teljes politikai elszigetelődés veszélye fenyegeti, éppen olyan időben, amikor a francia forradalommal szemben a legerősebb társadalmi bázisra lett volna szükség. A középnemesség forrongásával az az osztály fordult vele szembe, amelyre a francia forradalommal szemben leginkább számított. Ezért József szakít egész eddigi politikájával, Kaunitz tanácsára lényegében visszavonja összes eddigi intézkedéseit, hogy áttörje elszigeteltségét és megnyerje újra a középnemességet. „Miért mondott le élete művéről? — teszi fel a kérdést Marczali. — Hogy a magyar és erdélyi rendeket kibékítse az állammal és megnyerje szolgálataikat annak külső hatalma fenntartására.”¹⁷ Ez a híres II. József-féle fordulat mutatja a francia forradalom hatását a Habsburgokra. Ha eddig még viszonylag lehetett is beszélni némi csekély progresszióról a Habsburg politikában, a rendelet visszavonásával ez megszűnt. Több újítás a Habsburgtól nem indul ki, a francia forradalom elleni intervenció fő szervezőivé lesznek. Itt van a fordulat a Habsburg politikában és nem I. Ferencnél, mint a liberális történet-írók hirdetik és nem is a köztársasági mozgalom felfedezésénél, mint Mályusz szeretné elhithetni velünk.

II. József rendelet-visszavonása nem csendesíti le a középnemesi mozgalmat, sőt az elért sikerek annak még nagyobb lendületet adnak. A megyék szinte egymással versenyezve semmisítik meg tömegmegmozdulások közepette II. József intézkedéseinek maradványait. Az uralkodó személyében bekövetkezett változás II. József halála miatt ugyancsak erősíti a mozgalmat. Jó alkalom ez arra, hogy II. József utódjától, II. Lipóttól még többet követeljenek. Követelik az országgyűlés azonnali összehívását és azzal fenyegetőznek, ha ezt nem teszik, önkényesen maguk hívják össze. Azt hirdetik, hogy József törvénytelen uralma miatt az örökösödés fonala megszakadt és az új királlyal új „hitlevelet” kell kötni. A nemzeti követelések közel járnak a Habsburgoktól való elszakadáshoz. A mozgalom élén Balogh Péter áll, ő fogalmazza meg legmerészebben a középnemeselek követeléseit. A megyék számára röpiratot ír, hogy az összehívandó országgyűlésre annak megfelelően utasítsák a követeket és ezt a szabadkőműves páholyokon keresztül terjeszti.¹⁸ A röpirathan kifejti, hogy Magyarország nem osztrák tartomány, hanem önálló ország, az örökös tartományoktól külső és belső igazgatásban el kell választani. A törvényhozás joga lényegében a nemesi országgyűlésé legpen, a királynak ezzel szemben csak egyszeri vétőjoga van, amit a többség elvethet. A végrehajtás a király kezében marad, de minisztériumát a nemesi diéta ellenőrzi és leválthatja. Idegen katonaság nem tartózkodhat az országban és nemzeti hadsereget kell felállítani. A röpirat utasításokat is tartalmaz, hogyan kényszerítsék ezek megtartására a királyt. Ez az irat a legtöbb, amire középnemesség ideológiailag a reformkor előtt képes volt.

Ez a program nemzeti és nemesi, a Habsburg-ellenes nemzeti követelések összekeverednek a nemesség feudális királyellenességével. A program a nem-esek felé semmit nem ad, csak egy bizottság kiküldetését javasolja meg-

¹⁶ Szekfü Gyula: Magyar történet 6. köt. 405. l.

¹⁷ Marczali i. m. 566. l.

¹⁸ Tud. Ak. 30 f. jogt. Ismerteti Marczali: Az 1790—1-diki országgyűlés, Bpest, 1907, 1. köt. 90—98. l.

nyugtatójukra. Végül a program saját osztályát jól ismerve, azt követeli, hogy a megyei követei tegyenek esküt arra, hogy a királytól nem hagyják magukat megvesztegetni és a fenti célokért következetesen fognak harcolni.

A középnemesi mozgalom egyre szélesebb hullámokat vet. Megnyeri az alsó-nemességet, az armalista és taksás nemeseket, a jászkúnokat és a hajdúkat. Lipótot legjobban a fegyverkezés rémíti meg. A korona őrzésének ürügyén nemesi bandériumokat szerveznek, összeírják a fegyveres nemeseket és járasonként valóságos próbamozgósításokat tartanak. A megyék a magyar ezredekhez intézett felhívásokkal megingatják az osztrák hadsereget is. Felhívásaikra válaszul magyar tisztek — így Laczkovics, a későbbi republikánus — az országgyűlés elé nemzeti hadsereget követelő folyamodványokat írnak. A Gyulai-ezred 400 katonája átszökik a lengyelekhez, hogy a Habsburgok ellen harcolhasson.¹⁹ A Devins-ezred 22 katonája pedig elindul haza.²⁰

Lipót ilyen körülmények között veszi kezébe a hatalmat. Ott akarja folytatni, ahol József a rendelet visszavonásával abbahagyta, mert ő is egyike volt azoknak, akik ezt Józsefnél sürgették.

Lipót politikáját a liberálisok még jobban félreértették, mint Józsefét. Lipótra átruházták minden alap nélkül mindazt, amit Józsefről még némi kevés alappal hirdethettek. Gárdonyi Albert így ír róla: „II. Lipót felvilágosodott uralkodó volt s József császár politikájától csupán formailag tért el, lényegében ugyanazt akarta, t. i. a kiváltságos osztályok önzésével szemben a nép egyetemének az érdekeit előmozdítani.”²¹ Ezzel szemben Mályusz nem éppen dicsérendő céllal, de helyesen mutatja meg, hogy Lipót és a reakciónak elismert Ferenc között nem volt különbség. „A liberális történetírás trónralépésének napjától számítja a reakciót... Tétel gyanánt felállította, hogy II. Lipót híve volt a szabad véleménynyilvánításnak, tehát áldásos volt uralma, s ezzel szembeállította Ferenc intézkedéseit, aki reakciós egyéni hajlandóságától vezéreltetve, egymásután tiltotta el a forradalomra tüzelő röpiratokat. Erre a felfogásra és történelemszemléletre szükség volt, mert a Martinovics-összeesküvés jogosultságát vitán kívül kellett helyeznie... Ki kell szabadítani magunkat e felfogás és világszemlélet varázsa alól.”²²

Ferenc politikája tényleg azonos volt Lipótéval, de nem azért, mert Ferenc nem volt reakciós, hanem azért, mert Lipót is az volt. Ballagi határozza meg helyesen Lipót politikáját: „II. Lipótnak tehát minden gondja abban összpontosult, hogy a forrongó eszméknek gátat vessen, de úgy, hogy azért a szabadabb szellem ellenségének ne tűnjék fel. Sok mérsékletre, tapintatra volt szüksége, hogy ezt a tojástartót végigjárhasa.”²³

II. Lipót célja a középnemesség ellenállásának megtörése, ezért vonultatja fel ellenük a nem-nemeseket és nemzetiségeket. De mégsem a középnemességet taszítja el magától, akik ellen harcolt, hanem nem-nemesi osztályokat és a nemzetiségeket, akiket támogatott a középnemesség ellen. A középnemességet csak meg akarja puhítani, hogy azután vele szövetségben felkészülhessen a forradalmi Franciaország felől fenyegető veszéllyel szemben. Külpolitikája is ezt a célt szolgálja, ezért egyezik ki a poroszokkal.

A középnemesség első harci sikerei után már megmutatja feudális oldalát és élesen szembefordul a nem-nemesekkel. Több megye követeli a II. József alatt hivatalt nyert nem-nemesek eltávolítását, és nemcsak II. József, de Mária Terézia úrbéri rendeleteinek megsemmisítését is. Hont megye fel-

¹⁹ Marczali i. m. I. köt. 271. l.

²⁰ Marczali: Magyarország története III. Károlytól. 497. l.

²¹ Gárdonyi Albert: A magyar jakobinusok története. A magyar jakobinusok emlékezete. Bpest, 1919. 9. l.

²² Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai, Bpest, 1926. 80—81. l.

²³ Ballagi i. m. 265—266. l.

iratában így tagadja meg II. Józsefnek a jobbágyságra vonatkozó rendelkezéseit: „... miután a gondviselés, mely az emberi nem felett öröklik, úgy akarta, hogy némelyek királyokká, mások nemesekké, mások szolgákká szülessenek: a keresztényi szeretet sérelme nélkül fogunk jogainkkal élni mindaddig, míg ebben az országgyűlés nem teszen változást”.²⁴ Egy másik megye így ír: „A földesurak és parasztok viszonyait illetőleg magábanvéve mindegy ugyan, vajjon a parasztok szabadokká, vagy örökösen a földhöz kötöttekké tétetnek a törvény által... különben pedig a törvények e tárgyról már elégségesen gondoskodtak... megegyezőseket a rendek a parasztok állapotának változtatására nem adhatják.”²⁵

1790-ben nagy a szárazság, rossz a termés, még a vízimalmokat is emberek hajtják. Az inség miatt nagy az elégedetlenség a magyar és nemzetiségi parasztok között. Az elégedetlenség most már azok ellen a nemesek ellen fordul, akik olyan hamar szembefordultak a parasztokkal. Lipót gondoskodik arról, hogy eljusson közük a híre annak, hogy megtagadják II. József és Mária Terézia úrbéri intézkedéseit. Több megyében a nyugtalanság olyan nagy, hogy katonaságot kérnek megfékezésére. A nemesek ellen írt röpiratokat fognak el. Szabolcsban a „parasztok dekrétumát” terjesztik. „Rajta hát, egész parasztság, könyörülj magadon, emeld fel botodat, vasvilládat, baltádat a kegyetlen, ingyenélő, húzó-vonó, országpusztító, királylopó urak ellen...”²⁶ II. Lipót titkos megbízottain keresztül igyekszik az élére állni a paraszti mozgalmaknak, hogy forradalmi elégedetlenségüket a saját céljaira, a nemesek ellen használja fel. Megbízottai röpiratokat írnak és terjesztenek a parasztok között, amelyek a nemesek ellen lázítanak a király védelmére.²⁷ Sajnos a parasztság mozgalmairól még kevés adatunk van. Ezért a francia forradalomnak a parasztságra gyakorolt hatását sem tudjuk még megfelelően kimutatni.

A városi polgárság is megmozdul a francia forradalom hatására és a nemesekkel egyenlő jogokat követel. Polgárságunk még igen gyenge. 1787-es összeírás szerint, a szabad királyi városok száma 38, összlakosságuk 269.655 fő. 1787-ben 10 tízezren felüli lakosú városunk van, a legnagyobb Pozsony 28.737 lakossal. A városlakók közül azonban az elismerten iparral és kereskedelemmel foglalkozók száma, a még földműveléstől el nem vált mesterekkel együtt mindössze 79 ezer fő.²⁸ A városi vezetőségek élén nemesek állnak és országgyűlési követeik is innen kerülnek ki. Ezek a polgárokat képviselő nemesek nem adnak hangot a polgárság követeléseinek. Az országgyűlésen megjegyzés nélkül hallgatják, hogy a nem-nemesektől meg akarják vonni a hivatalviselési jogot. A városi tanácsok mellett működő külső tanácsokban az iparosok és kereskedők között hallani az elégedetlenkedőket. Követeléseik azonban igen mérsékeltek, mozgalmuk erőtlén. Molnár János és Belnay György Alajos fogalmazzák meg programjukat.²⁹ Belnay ezt írja: „Tudja már a világ, kivált a francia forradalom óta, mik a polgárok jogai: elszéledt a homály, mellyel az igazságot a hűbériség képtelen rendszere befödte, és senkinek sem áll többé hatalmában meggátolni, hogy a szabadság érzelmei, melyek a tekintetes rendek előtt oly drágák s becsesek, az egész nép keblét

²⁴ Horváth M. i. m. 6. köt. 11. l.

²⁵ I. m. 11—12. l.

²⁶ Marczali: Magyarország története III. Károlytól. 481. l.

²⁷ Mályusz: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts. Bpest, 1931. I. köt.

²⁸ Mályusz i. m. 227. l. — Marczali: Magyarország története II. József korában. 3. köt. 250. l. — Gárdonyi A.: A vármegye és város társadalma. Magyar Művelődéstudományok, 4. köt. 326. l.

²⁹ Molnár János: Politisch-kirchliches Mench Hermaeon, 1790.

meg ne illessék.³⁰ Követelik a polgárság egyenjogúságát, a parasztságra is kiterjedő népképviseletet, a nem-nemesek hivatalvállalási jogát, a polgárság személy- és vagyonbiztonságát a nemesekkel szemben. Élesen szembeszállnak a nemesi mozgalommal, leleplezik, hogy a nép nevében beszél, de csak a nemesek nevében cselekszik. A királyt támogatják, tőle várnak segítséget a nemesekkel szemben. Mérsékelttségükön kívül legfőbb hibájuk, hogy teljesen közömbösek a nemzeti függetlenség kérdésében. A nemzeti mozgalomban csak nemesit látnak. A Habsburgok mellé állnak fenntartás nélkül és nemcsak Lipótért és Józsefért, de elődeikért is lelkesednek. A polgárság még nem elég erős, hogy saját erejével szembeszálljon a nemesekkel, harcához támogatást a királytól vár. A király támogatja is őket, ameddig az érdekeinek megfelel, hogy mozgalmukat az általa kívánt irányba és korlátok között tartsa. Lipót titkosrendőrségének emberein keresztül igyekszik befolyásolni a polgári mozgalmat. Hoffmann Alajos az ő megbízásából szervezi a városok kérvényküldését a királynak. A kérvényekben népképviseletet követelnek, amivel Lipót nyomást gyakorol a középnemességre. A király titkos segítségével a fegyverkezést is megkísérlik polgárőrségek felállításával.³¹ A polgárság első mozgalmai így erőtlenségük miatt összefonódnak a nemesek ellen harcoló királyi titkosrendőrségével.

Lipót a liberálisok nagy „demokratája“, miután magára öltötte a parasztvédő; a polgárpártoló ábrázatot, kijátssza magát a nemzetiségek védőjének is. Engedélyt ad a szerbeknek az „illyr dieta“ összehívására. Célja persze nem az, hogy jogos nemzeti követeléseiknek eleget tegyen, hanem az, hogy az ő kezükkel is üttesse a magyar nemességet. Amikor a közép-nemesek eléggé megpuhultak, utódja, Ferenc előlki magától a nemzetiségeket és országgyűlésüket felosztatja.

Lipót ezzel a politikával a közép-nemességet sikeresen elszigetelte, a nem-nemeseket és nemzetiségeket felvonultatta ellenük, a poroszokkal való megegyezéssel pedig megszilárdította külpolitikai helyzetét. Július végén már elég erősnek érzi magát ahhoz, hogy az eddigi engedékeny hang helyett keményebbet használjon. Eljárást indít azok ellen a magyar tisztek ellen, akik a nemesi mozgalmat támogatták. Pesten és Budán horvát katonák jelennek meg. Az ellenállás egyes vezetőit, mint Sztárayt, elmozdítja, másokat pedig, mint Baloghot, megvesztegeti. Fenyegetőzik, hogy felség sértési pert indíttat azok ellen, akik a poroszokkal konspiráltak. A közép-nemesek e nyomás alatt kezdenek engedni. Követeléseik egyre mérsékelttebbek lesznek, mind kevésbbé hangoztatják az örökösödés fonalának megszakadását. A francia forradalom is inkább rettentí már őket, mint lelkesíti. Élükre a kompromisszumot hirdető Zichy és Ürményi kerülnek. Lassan megérnek a király és a közép-nemesek között a rothadt kompromisszum előfeltételei.

A nádorválasztásnál már nincsenek ellenzéki hangok az országgyűlésen. A nemesek egyhangúlag nádorrá választják Lipót fiát, Sándor Lipótot, helyreállt a „kölcsonös bizalom“, ahogy a történészek e szégyenteljes megalkuvásról mondják. Hiábavaló volt a Balogh-féle eskü. „A követek 1790 telén már fogmentettnék érzik magukat az eskü alól, hogy az udvartól semmit el nem fogadnak s egymás után nyujtják ki kezüket a magasabb állások elérése végett.“³² A közép-nemességben a nemesi felülkerekedett a nemzeti felett, a reakciós legyőzte a haladót. Lemondott nemzeti követeléseiről, de természetesen nem mondott le népellenes, feudális előjogairól. A közép-nemesség nemzeti hősiessége elolvadt Lipót támadásai alatt. Lipót a közép-nemességben

³⁰ Belnay György Alajos: *Reflexiones cunctorum Hungariae civium non nobilium*. 1790.

³¹ Mályusz i. m. 270. l.

³² Mályusz: Sándor Lipót. 28. l.

lévő rakcióst használta fel arra, hogy megölje azt, ami benne haladó volt. A középnemesi mozgalom azonban még nem zárult le teljesen, mozgalmuknak még egy hanyatló szakasza hátra van, ami az országgyűlés küönböző reformbizottságaiban zajlik le. Lipót már a koronázás után három nappal fel akarja osztatni az országgyűlést, de tanácsadóinak figyelmeztetésére ettől kényszeredetten eláll és rendeletét nem hirdetteti ki. Így kerül sor arra az országgyűlésre, amelynek bizottságai végehossziglan tárgyalnak olyan reformokról, amelyeket eszük ágában sincs megvalósítani. A közjogi bizottság tárgyalásait csak 1795-ben fejezi be. Történetíróink nem győznek lelkesedni e reform-tervezgetésekről. Mályusz egész legendát költ ezekről, mint a „forradalmi láz” kiheveréséről, és a „konzervatív reform” felülkerekedéséről. „... az 1792/93-iki reformok megvalósulása óriási jelentőségű lett volna a magyar nemzetre nézve. Mert akkor már a dolog természeténél fogva sem lehetett volna a magyar társadalom 1828-ban oly visszamaradt fokon, mint volt egy emberöltővel korábban, 1793-ban. A megkezdett reform folytonos haladást vont volna maga után s így Széchenyi fellépésének éveiben a magyar társadalom nem hevert volna aléltan, eltespedve a sír szélén.³³ Mályusz azt bizonygatja, hogy a nemesség és a király végre egymásra találtak és „bölcsh konzervativizmussal” átalakíthatták volna az országot. Mályusz ezt azért teszi, hogy a magyar jakobinusokat tehesse felelőssé e reformok elmaradásáért, a nemesi és a Habsburg reakcióért. „Minden akadály el volt hárítva s minden jel azt mutatta, hogy a munka sikerülni fog, s a reform megvalósítható. A fejlemények megmutatták, hogy a király és a nádor közötti viszony a főherceg haláláig, az utolsó napig nem változott meg, az ugyanolyan maradt mint 1794 nyarán volt. A magyarság sem változott meg s hogy jobb sorsának napja leáldozott, mielőtt feljött volna, annak nem ő lett az oka.

Nagy és fejleményeiben végzetes változás következik be. Egy kísérteties, fekete kámzsás alak tűnik fel, mintha a pokol küldte volna ezt a romlott atheista papot. A romantikus írók féktelen fantáziája tudott csak hozzá hasonló szörnyeteget leírni s ő eleven valósággá lett, hogy elpusztítson minden, ami magyar, hogy megsemmisítse a magyarság újjászületésének minden reményét. Martinovics inspirációjára egy olyan összeesküvés támadt, amelynek célja idegen a magyar társadalom türekvéseitől, gondolkozásától, s amely kompromittálva a magyarságot, végzetszerűen megváltoztatja a nádor gondolkozását.”³⁴ Valójában a reformtárgyalások komédiát jelentenek a nemesség előző harcával szemben. Ott még a nemzeti viseletnek is harci jelentősége volt, itt még a legkomolyabb reformokról folytatott viták is a kompromisszumot szolgálták. Mindenki mást csinál, mint amit szeretne, és amit csinál, másért csinálja, mint amit ténylegesen csinál. A király azért, mert nem tudja még felosztani az országgyűlést, olyan irányba tereli, hogy végleg elvegye a kedvét a középnemességnek az országgyűléstől. Azzal a bottal páholja őket, amelyre eddig támaszkodtak. A király megnyitó előadása és átiratai szabják meg az országgyűlés munkáját, ezekben pedig a nem-nemesi osztályoknak, a nemzetiségeknek és a protestánsoknak követel jogokat, így az országgyűlést és a középnemességet ezek nyomása alá helyezi. Titkos megbízottain keresztül tovább éleszteti a mozgalmakat a nemesek ellen. Lipót a reformokról való tárgyalásokat nem vette komolyan, ezután is az országgyűlés minél előbb bezárásán dolgozik. „... ezután is szívén van az országgyűlés minél előbbi bezárása s számtalanszor kéri, figyelmezteti, inti még fiát, a nádort, fáradozzék azon, hogy a rendek minél előbb haza térjenek.”³⁵ Hogy a nemesek a nem-nemeseknek adandó engedményekről csak

³³ I. m. 140. l.

³⁴ I. m. 141. l.

³⁵ I. m. 54. l.

kényszerűségből tárgyalnak, azt aligha kell bizonyítani. Megyei követek azt követelik a bizottságokban, hogy a nem-nemeseket zárják ki minden hivatalból, és a legkisebb reform körül is óriási huza-vonát fejtenek ki. Lipót, mikor a nép számára engedményeket követel, a nemesekre gondol, a nemesek, amikor a nem-nemeseknek adandó reformokról tárgyalnak, a királyra gondolnak.

A reformtárgyalásokon a nem-nemesi osztályokért folyik a harc. A király azért harcol, hogy azokkal üthesse a nemeseket, a nemesség pedig azért, hogy a király szembe ne fordíthassa velük ezeket az osztályokat. A reformok soha nem valósultak meg. Amikor a francia forradalom ellen már teljesen zavartalan lett a király és a nemesek szövetsége, megfélekeztek róla mindnyájan, mint kamaszkori csínytevésről. „A közfigyelmet világrendítő események veszik vala igénybe, melyeknek zajában az 1790-ben oly élénken fellobogott lelkesedés lassanként kipárolga... e rendszeres reformtervek soha sem kerültek többé szőnyegre, örökre eltemetettek a nélkül, hogy csak ismeretök is elterjedt volna a nemzetben... És ekként az oly szép reményekre jogosított reformirány végkép eltűnt közéletünkől...”³⁶

A tárgyalásokat egyedül azok a rétegek vették komolyan, amelyek kívül voltak az országgyűlésen, a parasztság, a polgárság és a demokrata értelmiség, egyrésztől úgy, hogy harcoltak a reakciós követelések ellen, másrésztől pedig úgy, hogy illúzióik voltak a reformok megvalósulásáról.

Az országgyűlés reformtárgyalásai a polgári átalakulás lehetőségének újabb illúziójához vezetnek, a *nemesi reformizmus*hoz. Egyesek a monarchista demokratizmus után a polgári átalakulást a nemesség önkéntes reformjaitól várják. Terveket dolgoznak ki, amelyek mérsékeltek ugyan, de mégis messze túlmennek az országgyűlési bizottságok „böcs konzervativizmusán”. Azt várják a nemességtől, hogy önként mondjon le kiváltságairól, pedig erre még ötven év múlva sem képes, amikor pedig keresi már a nép szövetségét. Ahogy a liberális történetírás a II. József-ről táplált illúziót, úgy Mályusz és Szekfű a nemesekbe vetett illúziót újítja fel a történetírásban. De ahogy II. Józseftől, úgy a nemesség „reformkedvétől” is hiába várják a polgári átalakulást. Ennek az irányzatnak a hívei nem a középnemesek, hanem leginkább a nemesi származású értelmiség sorából kerülnek ki. Legtipikusabb képviselői Batthyány Alos és Nagyváthy János. Batthyány az „Ad amicam aurem” című munkájában fejti ki elképzeléseit.³⁷ Nagyváthy annyira megy a nemesek „nagyszívűsége” iránti lelkesedésében, hogy utópiát ír arról, milyen csodálatosan boldog lesz az ország 1900-ban, amikor élvezni fogja annak az eredményét, hogy a nemesség és a papság önként lemondtak feudális előjogaikról: „... édes is lehet az, az érzékeny szívnek, midőn látja, hogy a Földes Urnak, és Munkasegítő Társainak Boldogságok, egymással választhatatlanul összevevén kötve, edjik csak úgy boldog, ha a másik, nem boldogtalan; midőn látja: hogy edjik, a másíknak örömet való szíves szolgáltatások megtevése után, még a Gyönyörűség is közönséges... Nagy gyönyörűség azt mondam, azt látni, hogy á Világi Hazafiak, Gazdagok, szegények, Földes Urak és azoknak Munkasegítő Társai, egymás barátivá változván, mind á Gyönyörűségeket, mind á fájdalokat egymás közt, mint valami örökséget fel-osztyák. Mindazonáltal nekem úgy látszik: hogy az á Nagy-szívűség, melly szerint á T Papi Rend is, á maga személybeli boldogságát, á Közönséges Boldogságnak feláldozta, amannál semmivel sem kisebb.”³⁸

³⁶ Horváth M. i. m. 6. köt. 108—109. l.

³⁷ Batthyány: *Ad amicam aurem*, 1790. Ismerteti: Ballagi: id. m. 321. l. — Csaba Jenő; Batthyány: „*Ad amicam aurem*” c. munkája, Bpest, 1917.

³⁸ Nagyváthy János: *A' Tizen-kilentzedik Százban Élt Igaz Magyar Hazafinak Öröm-órái*. 1900. (Hamis évszám. K. I.) 14. l.

Az 1790/92-es éveknek legfőbb eredménye az a rendkívül nagy röpirat-irodalom, amelyben kibontakozik a nemesség és a katolikus reakció anti-feudális bírálata. A röpiratok száma eléri az ötszázat, több, mint 1848-ban.³⁹ A röpiratok pótolták a sajtót. Legszélesebben a katolikus reakció leleplezése fejlődött ki.

Az antiklerikalizmus a demokrata értelmiségen, polgárságon kívül a középnemességre, alsópapságra, sőt a főnemesség egyes csoportjaira is kiterjed ebben az időben. Ebben az irodalomban a nép hallatlan gyűlölete szólal meg az őt fosztogató, álszenteskédő katolikus reakció ellen. Semmilyen más kérdés nem tudott ilyen széles frontot létrehozni. Az antiklerikális irodalom leleplezi a katolikus reakció történelmünkben napjainkig megőrzött három legfőbb vonását, a hazaárulást, a népellenességet és a haladással való szembe-helyezkedést. A jakobinusok később ezt a programot vették át.⁴⁰ Azért harcoltak, hogy a nevelés kivegyék az egyház kezéből, mert „Róma rabja csak rabot nevelhet”.⁴¹ Követelték az egyházi vagyonnak elvételét, az egyháznak a politikai életből való kiszorítását, az állami ügyekre való befolyásuk megszüntetését, a főpapság függetlenítését a pápától. A feudalizmust védő klerikális reakcióval szemben, polgári és nemzeti egyházat akartak. Ez az erő a klerussal szemben ugyanakkor a mozgalom gyengeségét is mutatja, a nemességekkel szemben. Józsefnek és Lipótnak is az volt a törekvése, hogy a nemesség elégedetlenségét a Habsburgokkal szemben, a klérus ellen fordítsa.

Lipót legfőbb gondja, a francia forradalom megfékezése, ezért szereli le a magyar nemesi ellenállást, ezért egyezik meg a poroszokkal is. „A főkérdés az volt, főnnállhat-e Franciaországban a trón és nem ragadja-e magával bukásában Európa többi dynastiáit?”⁴² Lipótot a francia forradalom igen közéről érintette politikailag és személyileg is. XVI. Lajos sógora, Mária Antoinette testvére volt, a francia monarchia pedig szövetségese. Mindehhez hozzájárult az a rendkívüli veszély, amit a forradalom példamutatása jelentett az összes elnyomottak számára. Már 1790 végén tervei vannak a beavatkozásra.⁴³ A király szökési kísérletét ő készíti elő Belgiumból, és mindent megtesz az ellenforradalmi koalíció összehozására.

A polgárság, értelmiség és parasztság demokratikus mozgalmi, amelyeket még 1790-ben támogatott a nemesek ellen, egyre kellemetlenebbek lesznek számára. Ellöki magát a polgárságot. A polgárság követeléseit a bürokrácia útvesztőjébe süllyeszti, képviselőiket többé nem fogadja, és engedi, hogy szervezkedésüket a városi magisztrátusok szétverjék.⁴⁴ Hoffmann utasítja, hogy a további mozgalmakat már ne támogassa. „Általában az egész mozgalomban az uralkodót bizonyos kétszínűség jellemzi. Ő az, aki a polgárságot feltűzeli, azután egyszerre csak cserbenhagyja s többé egyetlen próbálkozást sem támogatja.”⁴⁵

A cenzúra megszigorításával igyekezik gátat vetni azoknak a eszméknek, amelyeknek terjesztését nemrég még nem bánta. 1791 júliusában megtiltotta, hogy a hírlapok bármilyen hírt közöljenek a francia forradalomról, ugyanígy jár el az örökös tartományok sajtójával szemben is. A bécsi könyvvizsgáló hivatalban a szabadelvű Van Swietent felmenti és helyébe a jezsuiták barátját, Martinit teszi. A klerikális betolyást igyekezik mindenütt erősíteni. „A kormányhatalom szívesen kezét fog a papsággal a veszedelmesnek hírde-

³⁹ Ballagi: id. m. 283. l.

⁴⁰ Kató: Tépjétek le a sötétség bilincseit, 10—12. l.

⁴¹ I. m. 55. l.

⁴² Marczali: Magyarország története III. Károlytól. 547. l.

⁴³ I. m. 548. l.

⁴⁴ Mályusz: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában, 265—272. l.

⁴⁵ I. m. 278. l.

tett felvilágosodás kiirtására.⁴⁶ Minden könyvre, röpiratra, a külföldről behozottakra is, a legszigorúbb cenzúrát rendeli el, hogy megakadályozza a „veszélyes, káros, semmi másra, csak a helyes ítélettel nem bírók fantáziáját” izgató elveknek, tanításoknak és felfogásoknak népei körében való elterjedését.⁴⁷ Szacs vay, a Magyar Kurir szerkesztője ellen hajszát folytatnak.

Még a nemesi kompromisszum közvetítői sem elég megbízhatóak számára, előkészíti azoknak eltávolítását is, akik a kompromisszumot közvetítették, hogy helyükbe teljesen megbízható aulikusokat tegyen. A fogatlan oroszoknak még a körmeit is levagdossa.

A demokraták nagy része ezt a fordulatot még nem veszi észre, nem akar lemondani a monarchista demokratizmus illúziójáról, mert nem tudja mit tegyen a helyébe.

1792-ben Lipót váratlanul meghal. Utódjának, Ferencnek, már sokkal könnyebb a dolga, mint Lipótnak volt, amikor hatalomra került. Lipót, rövid uralkodása alatt, a reakció számára hatalmas munkát végzett. Attörte azt a politikai elszigeteltséget, amelybe II. József Magyarországon került. A nemzeti mozgalmat letörte, a nemességet kompromisszumra kényszerítette, és megkezdte a francia forradalom hatására megerősödött demokratikus mozgalmak korlátozását. Külpolitikailag is megeremtetette a porosz szövetséggel a francia forradalom elleni intervenció alapját.

II. József rendelet-visszavonásától egyenes vonal vezet I. Ferencig a Habsburgok politikájában. E politika vonalában nincs semmi lényeges változás. I. Ferenc csak azt fejezi be, amit II. József a rendelet visszavonásával elkezdett, és II. Lipót a nemesi mozgalom letörésével megalapozott.

XVI. Lajos 1792 április 20-án, a girond segítségével kiprovokálja a hadüzenetet Ausztria ellen. A támadó fél, a franciák részéről történt hadüzenet ellenére, Ausztria volt. Ezzel megkezdődött a francia forradalom elleni intervenció háború, amit Lipót és Ferenc előkészítettek.

Ferenc király trónra kerülése után néhány héttel már összehívja az országgyűlést és megkoronáztatja magát. A behódolt középnemesség kitérő lelkességgel fogadja és önként felajánlja a hadisegélyt az intervencióhoz. Ötezer újoncot, ezer lovat, négy millió forintot. A reformjavaslatokról, amelyeket a bizottságok többsége már kidolgozott, a király és a nemesség tapintatosan hallgatnak. „A Mária Terézia uralkodásának mézes évei tértek vissza. Egymást érték a kölcsönös bizalom és szeretet nyilatkozásai király és rendek részéről. A rendek a törvényben egy lélekkel vagyonukat, sőt életüket is felajánlják, ő felsége biztonságára és méltóságának megvédésére.”⁴⁸ Ennek a köznemességnek már semmi köze a Józseffel és Lipóttal a nemzeti függetlenségért harcbaszálló középnemességhez, sőt semmi köze a reformokról tárgyalóhoz sem. A nemesi legyőzte benne a hazafit három évtizedre. A középnemesség első újkori fellépése szegycmenteljes kompromisszumba fulladt, a középnemesség még túl feudálisnak bizonyult a nemzeti harc vezetésére, inkább akart nemes, mint hazafi, jobbágytartó, mint reformer lenni. „Nem a dolog velejét nézik azok, akik hiszik és hirdetik, hogy nemzetünket a király édes szavai ragadták a francia háborúban való tevékeny részvételre. Ha valaha, ekkor megvolt közöttük a legteljesebb azonosság a legfőbb politikai érdekeket illetőleg... Tudjuk, minő kétségbeesett ellenállást fejtettek ki a magyar rendek földesúri kiváltságaik minden megszorítása ellen. A forradalom pedig akkor még nem támadja meg a trónt, de győzelme mindenesetre egyértelmű volt az egyházi és rendi kiváltságok eltörlésével. Azokat az eszméket hirdették Párizsban,

⁴⁶ Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. 1. köt. 1915. 355. l.

⁴⁷ Mályusz: Sándor Lipót. 84. l.

⁴⁸ Marczali: Magyarország története III. Károlytól. 552. l.

amelyek ellen József idejében küzdött a magyar nemesség és papság, csak hogy most még sokkal erőszakosabb és radikálisabb alakban léptek fel.⁴⁹

Most már világos mindenki számára, hogy nemcsak a nemesség, de a királyi hatalom is megváltozott. Megérti mindenki, hogy a nemességgel parolázó, francia forradalom ellen hadat viselő Ferenc nem azonos a rendelet-visszavonás előtti Józseffel. Összeomlik a József-féle monarchiához fűzött illúzió. A felvilágosult király által vezetett polgári átalakulásnak a lehetősége mindörökké a múlté lesz. De összeomlik a középnemességhez fűzött nemesi reformizmus illúziója is. A polgári átalakulásnak mind a két lehetősége lezárult. Azoknak, akik még kitartottak az egyre erősödő reakció ellenére a francia forradalom eszméi mellett és keresték megvalósításának a lehetőségét, a mi viszonyaink között, új utat kellett keresniök. Így alakulnak ki nálunk a középnemesség veresége és kompromisszuma után és a két illúzió összeomlásából a jakobinus-mozgalom előfeltételei.

A magyar jakobinus-mozgalom

A jakobinus-mozgalom politikailag és eszmeileg a tetőfokát jelenti a francia forradalom hatására fellángolt osztályharcoknak, azonban csak a legvékonyabb társadalmi réteget tudta megmozgatni, nemcsak azért, mert radikalizmusában legmesszebb ment el, hanem azért is, mert akkor kezdődött, amikor már a középnemesi mozgalom lezárult, sőt a republikánus-mozgalom létrejöttének éppen egyik előfeltétele a középnemesi mozgalom összeomlása és kompromisszuma a királlyal.

A burzsoázia gyengesége nyomja rá a bélyegét alapvetően arra a társadalmi helyzetre, amelyben a köztársasági mozgalom létrejön. A magyar történelemben ekkor érezni legsúlyosabban a burzsoázia gyengeségét. Ez az a korszak, amelyben a főnemesi sorból már nem kerülnek ki nemzeti vezetők, de még nem léptek helyére a középnemesek. Nincs már Rákóczi és nincs még Kossuth. Az 1790-es köznemesség csak Baloghokat tud adni, az olyan nemzeti mozgalmat, amely kibontakozása előtt elbukik. Ilyen helyzetben alakultak ki az olyan forradalmárok, mint Szentmarjay és Hajnóczy, és az olyan felemás nagyságok, mint Martinovics és Laczkovics.

A burzsoáziát képviselték, noha a mozgalomban csak két polgár vett részt,⁵⁰ de programjuk nem a parasztságé, nem is a köznemességé, hanem a burzsoáziáé. Ezért foglalkoznak olyan rendkívül sokat a polgári magántulajdon kérdésével, amit alapvető „emberi juss”-nak tekintenek, harcukat a nemesi és egyházi kiváltságok ellen is, burzsoá és nem paraszti követelésekkel vívják, bár látják, hogy a feudalizmus felszámolása lehetetlen a parasztság felszabadítása nélkül és az antifeudális mozgalom győzelme a parasztság megnyerése nélkül. Azonban olyan burzsoáziát képviseltek, amely még alig volt, és amely nem sorakozott fel mögöttük. A polgárság, a nemesség elleni harchoz még akkor is gyengének mutatkozott, amikor e harcban maga mögött tudta a királyt, most pedig, amikor már nyilvánvaló volt a király és a nemesség szövetsége, a polgárság már nem volt képes a feudalizmus elleni küzdelemre. Vannak ugyan elégedetlen hangok a polgárság soraiban már II. Lipót alatt is. „Na most már látjuk, hogy a király milyen jóindulatú velünk szemben! Nincs más hátra, mint a parasztokkal együtt fellázadni, mert még mindig jobban járunk, ha a király agyonlövet bennünket, s így halálunkkal legalább utódaink számára biztosítjuk a jobb sorsot, mintha kiszolgáltatjuk magunkat a városi magisztrátusnak.”⁵¹ Mégis csak ketten jutnak el a jakobi-

⁴⁹ Id. m. 551. l.

⁵⁰ Landerer nyomdász és Paitzkoffer lakatos.

⁵¹ Mályusz: A magyarországi polgárság. 271—2. l.

nizmusig, a többség „gutgesinnt“ — ahogy a nádor megállapítja.⁵² Inkább csak előfutárai a burzsoáziának, mint képviselői, de olyan előfutárai, akiknek a burzsoázia soha nem vette át programjukat. Amikor a burzsoázia megerősödött, a királyban és az egyházban már nem ellenséget látott, mint a jakobinusok, hanem szövetségest. Világosan mutatja ezt a folyamatot a köztársasági mozgalom irodalma is, ahol a radikális párt és a szociáldemokrata párt burzsoáziát képviselő írói, éppen a republikánizmust akarták megszelídíteni a jakobinusok programjában. „Monarchista addig, (Martinovics K. I.), míg azt látja, hogy a közjót, a legtöbb ember javát ez mozdítja elő... Mert semmi ellentét nincs demokratikus elvek és monarchikus elvek között.“⁵³

A szervezkedés a demokratikus értelmiségre támaszkodott, onnan került ki a résztvevők döntő többsége. A rendőrségi nyomozás során felfedezett 75 raból 65-ről ismerünk részletesebb adatokat. Eszerint 54 értelmiségi, 9 földbirtokos és 2 polgár a szervezkedők megoszlása.⁵⁴ Az értelmiség száma nem volt nagy, néhány ezer ember mindössze, elszegényedett nemesi és nememesi sorból származó hivatalnokok, akik állami, megyei, vagy főúri magánhivatalokban dolgoznak, ezenkívül ügyvédek, alsópapok, orvosok, tanárok. Ők érezték a parasztságon kívül legjobban a feudalizmus bomlását, kinőttek már a hűbéri társadalomból, amely nem tudta őket eltartani. A megyei hivatalhoz vagyon kellett, mert a fizetés nem volt elég a megélhetéshez, a legnagyobb fizetés csak 7–800 forint volt.⁵⁵ Így innen el volt zárva az elszegényedett nemesi sorból származó értelmiség is. A nem-nemesek és protestánsok pedig ki voltak rekesztve az összes állami és megyei hivatalokból, csak főúrak mellé mehettek magánhivatalnoknak, városi hivatal vállalhattak, vagy ügyvédnek, orvosnak, tanárnak mehettek. Ezért találjuk az ország legműveltebb férfiai a mánások szolgálatában. A szervezkedésben öt főúri magántitkár és két főúri magánnevelő vesz részt. Csak II. József nyitja meg a protestánsok és a nem-nemesek előtt a hivatali pályát, amit II. Lipót és I. Ferenc alatt újra elvesztenek.

Ez az elégedetlen értelmiség az ország legműveltebb rétege. A francia felvilágosodás eszméin nevelődik, Voltaire, Montesquieu, majd Rousseau a legkedvesebb olvasmánya.

Filozófiai nézetük ilyen, vagy olyan formában a materializmus. Általában ismerik a korabeli francia materializmust és az igen nagy hatással van rájuk. D'Holbach, Mirabeau álnév alatt írt, „Système de la Nature“ c. munkáját az egykori rendőri jelentések szerint igen terjesztik. Szentmarjayról mondja egy feljelentés, hogy barátai körében magyarázza ezt a munkát.⁵⁶ D'Holbach Bessenyei materialista fejlődésére is nagy hatással volt.^{56/a} Laczkovicsnak több munkája van, amelyben a tételes vallás dogmáit és szertartásait támadja.⁵⁷ Őz Pál, később részletezett munkájában is a vallási szokások ellen ír.

A demokraták nagyrésze csak a deizmusig jut el, de Martinovics, aki a legkövetkezetesebb materialista közülök, szembefordul a deizmussal is és

⁵² Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. é. n. 161. l.

⁵³ Rózsa Ignác: Martinovics Ignác és társai, Bpest, 1913. 45–6. l. (Kiemelés tőlem K. I.)

⁵⁴ Fraknoi Vilmos: Martinovics és társainak összeesküvése. Századok, 1879, 60. l.

⁵⁵ „Nem volt életpályának tekinthető ez a 'nobile officium' azért, mert nem biztosította a tisztas megélhetést s állandónak sem lehetett mondani, mert ki volt téve az időszaki választások esélyeinek.“ Gárdonyi Albert: A vármegye és város társadalma. Magyar Művelődés Történet, 4. köt. 315. l.

⁵⁶ Eckhardt i. m. 92. l.

^{56/a} Bruckner János: A materialista Bessenyei György. Irodalomtörténet, 1950. 3.

⁵⁷ A keresztény vallásban magát oktattatni vágyó utazó ember. 1790. — A Jézus társaságban szerzeteseknek Khinából való kiűzetése.

ateistává lesz. Filozófiai nézeteit legbővebben „Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée”⁵⁸ c. munkájában fejtette ki. Martinovicsnak ezt a művét a reakció persze elsüllyesztette. Fraknói 1920-ban előadást tartott róla és szörnyű szidalmakkal illette: „...a „Mémoires” durva anarchisták csapszéki összejövetelében” született, — mondta.⁵⁹ Eckhardt, aki ugyancsak említést tesz e munkáról, elfogadja Fraknói állításait.⁶⁰ Nem is várhatjuk egy püspöktől és egy idealista történésztől, hogy felfedezzék nekünk materialista hagyományainkat.

Martinovics rámutat munkájában, hogy a filozófiának két főiránya van. „A gondolat credetének kérdésében a filozófusok két táborra oszlanak: — az egyik csoport szerint az emberi agyban kialakuló valamennyi gondolat rajtunk kívül létező tárgyak benyomási eredményeként jött létre; — a második csoport fölébe akar emelkedni a *materializmusnak* s arról iparkodik meggyőzni bennünket, hogy vannak tisztán intellektuális gondolatok s ezeket az iskolákban tanított, az ember gépezetét irányító lélek képes alkotni anélkül, hogy külső anyagi benyomásra szüksége volna.”⁶¹ Martinovics a materialista irány harcos képviselője. Elmondja munkájában a maga fejlődése alapján, hogy a vallásos filozófusból, ha gondolkodik, hogyan lesz ateista. „...miután összehasonlította Jézus Krisztus vallását Mohamed és Mózes vallásával, látni fogja, hogy egyik sem kevésbé hamis a másiknál s többé nem lesz közömbös, hanem gúnyolódni fog mindenfajta kinyilatkoztatáson, mint vénasszonyok költötte meséken. Megszabadulván ettől az igától, a természetes vallás vizsgálata kerül sorra, nem valamely tekintély, hanem szilárd elvek alapján és ekkor rájön, hogy a természetben nyoma sincs az isteni gondviselésnek, még csak nem is valószínű, hogy létezését bizonyítani lehetne, ahogy a lélek szellemiségét sem bizonyítja semmi. Ilyenformán akaratlanul is deistává válik, s miután higgadtan elmélkedett a deizmus elvein, felfedezi, hogy ez a rendszer a legcsekélyebb mértékben sem egyezik meg a természeti jelenségekkel... Miután eljutott idáig, visszautasítja magát a deizmust is, s ha idegrendszere még nem elég erős, a legfelsőbb lény létezését legalább is szkeptikusan ítéli meg, de az ateizmust nagyobb valószínűnek fogja tartani. S az ember csak akkor szabadulhat meg isten fogalmától, melyet zsenge gyermekkorában rákényszerítettek, miután végighaladt ezen a hosszú úton...”⁶² Egész munkája harc az idealista filozófia ellen: „Fülünkbe zúg számos metafizikus tiltakozása, ők ugyanis azt merészelik állítani, hogy vannak tisztán értelmi gondolatok, amelyek teljesen függetlenek az érzésektől”.⁶³ Bebizonyítja Martinovics az idealista filozófiával szemben, hogy: „A következő állítások igazságát... semmiképpen sem foghatjuk föl: — van isten, az emberi lélek halhatatlan s isten a semmiből teremtette a világot”.⁶⁴ Elmagyarázza, hogy jött létre az isten fogalma. „A kíváncsiak rájöttek, hogy a természet jelenségei sokkal bonyolultabbak és fortélyosabbak, mint bármely eredmény, melyet s ember sok szorgalom árán megtanult, akármilyen mesterség révén elérhet s ezért csempésztek a természet hatalmas eredményei mögé valamely nemesebb okot magyarázatul. S ezt az okot úgy eszelték ki, hogy összegyűjtöttek egy sereg számos emberen megfigyelt egyéni jellemvonást, például a tettekre kész-

⁵⁸ Felirata szerint: „1788. Londres”, de valószínűleg nem Londonban nyomták, csak az első kötet jelent meg, a második egy része kéziratban. Az idézeteket Grandpierre E. fordításából veszem.

⁵⁹ Fraknói: Martinovicsnak istentagadó elveket hirdető imént fölfedezett munkája. Bpest, 1920. 17. l.

⁶⁰ Eckhardt i. m. 96. l.

⁶¹ Martinovics: I. m. V. F. 54. §.

⁶² I. m. I. F. 6. §.

⁶³ I. m. II. F. 18. §.

⁶⁴ I. m. I. F. 9. §.

séget, a szerelem és a büntetni tudás készségét, stb. S hogy ez a végső ok e tulajdonság dolgában is meghaladjon minden egyebet, hangoztatták, hogy ez az *istennek* nevezett ok, e tulajdonságokat a végtelenség fokán birtokolja. A felsőbb lény fogalma ilyenformán hatolt be az emberi tudatba, olyan lényként, akitől felünk veszély idején, akit szeretünk boldogságunkban, akihez fohászkodunk balszerencsénkben, stb.⁶⁵

Kifejti, hogy nincs anyagtól független „örök lélek” és általában hogyan keletkezett a „lélek” fogalma. Bizonyítja, hogy a világegyetem örök és végtelen. „Mennyi képtelenség, mennyi hazugság, milyen otromba értelmetlenség van ebben az állításban. — Csinálni valamit semmiből, elképzelni egy olyan okot, mely létezett önmagában, még a világ létezése előtt, saját istenségében, mindez pusztá szócséplés, mely semmi fogalmat nem fejez ki”.⁶⁶ „... semmiképen sem képzelhetjük el, hogy valamely ok létezése megelőzte volna a világegyetemet, még kevésbbé foghatjuk fel azt, hogy valami a semmiből keletkezhessek; hasonló tüneménynek nyoma sincs a természetben, hiszen minden úgy jön létre, hogy az előző összetételeket újabb összetételek követik.”⁶⁷

Az anyag is végtelen és legfőbb tulajdonsága a mozgás. „... a változás egyetlen pillanatra sem szünetel a természetben és semmilyen szubsztancia létezését nem tudjuk fölfogni mozgás nélkül... az életerő lényege a tevékenység, azaz tevékenység nélkül fel sem foghatnánk. Ez a magyarázata, hogy a természet miért kimeríthetetlen a változásokban, s ha látjuk, hogy a természet sohasem ismétli meg ugyanazt a változást, könnyűszerrel levonhatjuk a következtetést, hogy a világegyetem tevékeny életét változások alkotják...”⁶⁸

Martinovics materializmusa nem megy túl korának mechanikus materialista nézetein, az embert gépnek tekinti, az anyag mozgásának az okát az „életerőben” látja. Természettudományos bizonyítékai a világ anyagelvűsége mellett a flogisztonos elmélet köréből ugyancsak elavultak, de ezek nem neki, hanem korának korlátai, amelyek nem csökkentik, hanem növelik materialista nézeteinek értékét, hogy a természettudományok akkori fejletlensége ellenére képes volt eljutni a materializmusig. Filozófiájának nagysága mellett eltörpülnek azok a vallásos és idealista történészek, akik azt hánytorgatják, hogy mit vett a munkájához Helvetiustól és D'Holbachtól és „kompilátornak” nevezik.⁶⁹

Az eddigi adatok szerint a materialista filozófiának ilyen szélesen kidolgozott rendszerével a tudományos szocializmus Magyarországon való megjelenése előtt nem találkozunk sem Martinovics előtt, sem pedig utána. Martinovics munkája egyik legjelentősebb kultúrtörténeti dokumentumunk, amely bizonyítja, hogy milyen mély hagyományai vannak Magyarországon a materialista filozófiának. Martinovics, nem állt egyedül materialista nézeteivel, a 18. sz. végének demokrata értelmisége, materialista volt.

Szemük előtt látják a francia forradalmat, amint szétzúzza a feudális gátakat és keresik az útját, hogyan lehetne mindezt nálunk is megvalósítani. A francia felvilágosodás hatására lettek materialisták és demokraták, a forradalom hatására republikánus forradalmárokká lesznek. Fejlődésük, amíg legjobbjai eljutnak a jakobinizmusig, több fejlődési fokon ment

⁶⁵ I. m. I. F. 8. §.

⁶⁶ I. m. I. F. 5. §.

⁶⁷ I. m. III. F. 42. §.

⁶⁸ I. m. II. F. 25. §.

⁶⁹ „Martinovics dolgozatáról ezek után megállapíthatjuk, hogy nélkülözi a tudományos jelleget, önkényes tételeket állít föl, bizonyítási eljárása felületes;... hatást csak a félig művelt közönségre gyakorolhatott.” — Fraknói: Martinovics élete. 30. l. — „... művéről már Fraknói Vilmos kimutatta, hogy D'Holbach művei nyomán készült kompiláció.” — Eckhardt: A francia forradalom eszméi. 96 l.

keresztül. A polgári átalakulásnak három elgondolása között keresték a helyes utat. Az egyik a monarchista demokratizmus, a másik a nemesi reformizmus és a harmadik a köztársasági összeesküvés.

Végeredményben egyik út sem lesz igazi osztályprogrammá, hanem megmarad illúziónak. Az egyes programok nem kerülnek élesen szembe egymással, mint a francia forradalom osztályprogramjai, hogy az egyik hívei leszámoljanak a másikkal, hanem összekeverednek. Nincs mögöttük széles osztályharc és ezért az egyes utak nem válnak el egymástól, hanem átmennek egymásba. Nincs olyan közöttük, aki legalább két lehetőségét a polgári átalakulásnak ne kísérelte volna meg és önmagával mégsem került ellentétbe. Sőt úgy járnak végig az utakat, hogy az előző elgondolással még nem szakítottak teljesen, amikor már a következőt próbálgatják. Mint Horváth Márton megállapította: „A dekabristáknál éppúgy hiányzott az ideológiai egység és a következetesség, mint Martinovicséknál.”⁷⁰ A jakobinus mozgalmat ideológiai és politikai zűrzavar jellemzi. Eszméik kiforratlanok, az elvi tisztázás hiányzik.

A demokrata értelmiség II. József és II. Lipót idején teljesen rabja a monarchista demokratizmus illúziójának. Hajnóczy József uralkodása alatt alispánná lesz. Kazinczy iskolafelügyelővé, Bacsányi kamarai gyakornokká. „A műveltebb elemek, a kik Magyarországot ki akarták emelni elmaradottságából, rajongtak érte, nemzeti érzelemtől hevülő írónk nem láttak benne ellenséget, még a német nyelv életbeléptetésére vonatkozó rendelet megjelentése után sem...” (T. i. II. Józsefben K. I.)⁷¹

A középnemesség Habsburg-ellenes mozgalmában nagy részük csak reakciót lát. II. Lipót uralkodása alatt, amikor a középnemesi mozgalom tetőfokát éri el, a demokratikus értelmiség nincs mellette. Más-más oldalról támadják a feudális és gyarmati Magyarországot, de egymással nem szövetségben, hanem harcban. A nemesség a gyarmati ellen, a demokraták a feudális ellen harcoltak s e kettő egymással szövetszövetkezni nem tudott. A nemesség harcát a függetlenségért gyengíti, hogy a demokraták a király mellett állnak és az felhasználja őket ellenük, a demokraták harcát a feudális ellen gyengíti, hogy a királytól várják a polgári átalakulást, ezért követeléseik igen mérsékeltek. Ekkor még csak reformerek és nem forradalmárok.

Az 1790/91-es országgyűlés alatt a nemesi reformizmus illúziója, bár nem szorítja ki az abszolutista demokratizmust, de többeket meghódít, ha nem is annyira, hogy a két irányzat között harc fejlődjön ki. Megférnek egymás mellett békességben monarchista demokratizmus és nemesi reformizmus.

Batthyány Alajosért, a nemesi reformerért lelkesednek a demokraták. Bacsányi verset ír hozzá:

„... áldva fogják áldani nagy neved
Mindenkor, és mély tiszteletben
Tartani még tetemid porát is.”⁷²

Martinovics és Laczkovics a magyar mágnások ékkövének nevezik.⁷³ Kazinczy ezt írja róla: „Lelkének húrjai egészen az enyémmel egygy oránt adtak hangot.”⁷⁴

I. Ferenc uralkodásának elején összeomlik mindkét illúzió. A nemesi kompromisszum összezúzza a nemesi reformizmust és I. Ferenc egyre erősödő reakciója az abszolutista demokratizmust. I. Ferenc a francia forradalom elleni

⁷⁰ Horváth Márton: Lobogónk Petőfi. Szikra, 1950. 108—109. l.

⁷¹ Grünwald Béla: A régi Magyarország. 3. kiadás. Bpest, 1910. 528—529. l.

⁷² Csaba Jenő: Batthyány Alajos. Bpest, 1917. 50. l.

⁷³ U. o.

⁷⁴ Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. 1915. 335. l.

intervencióra belpolitikailag is előkészítette az országot. Felszámolja a maradványait annak a demokrata irányzatnak, amelyet apja egy ideig támogatott a nemesek ellen, de amelyet később már ő is megsemmisíteni igyekezett. „A kormány minden igyekezete jóformán abban összpontosult, hogy a francia forradalmi eszmék az országba be ne hatoljanak, s ezért különös gondot fordított a sajtóra.⁷⁵ A cenzúrát megszigorítják, elkobozzák azokat a munkákat, amelyeket nemrég még II. Lipót támogatásával adtak ki. I. Ferenc sajátkezű rendeletével nyomoztat az „Oratio pro Leopoldo”, Martinovics munkája után. Rövidesen betiltják Hajnóczy, Martinovics, Laczkovics munkáit. 1794-ben 4476 a betiltott könyvek száma.⁷⁶ Szacsvayt elmozdítják a Magyar Kurirtól, a demokraták ellen hajsza folyik. Bacsányit kiteszik állásából, Verseghyt egyházi hatóságai lecsukatják. A nem-nemeseket, nem-katolikusokat kizárják a hivatalokból. Így veszíti el állását Hajnóczy és Kazinczy is. Az egyre erősödő reakciónak a demokrata értelmiségre gyakorolt hatását Bacsányi fejlődése is szemlélteti. Ő, aki 1789-ben „vigyázó szemeit” Párizsra vetette, 1792-ben már így versel:

„Szomorú a lelkem. Még alig derüle
Vég napunk, már újra homályba merüle.
Iszonyú jövőndől rémítő képzések!
Ah! mit hoznak reánk a bús végzések?”⁷⁷

Egy évvel később Forgách Miklóshoz a következőket írja: „Itt Magyarországon sok kém ólálkodik... Itt a francia módon gondolkodó emberekre nagyon vigyáznak; s a józanul okoskodó és beszélő embereket is hamar jakobinusoknak nevezik. A [pap]ok különösen úzik régi mesterségeket, meg nem gondolván a vakok, hogy annál inkább ártanak rossz ügyöknek, s annál inkább siettetik bizonyos veszedelmeket.

En mindazokból, amiket történni látok és hallok, nem hozhatok ki egyebet, hanem hogy elmúlhatatlan a mi hazánkban is a revolutió, még pedig, mivel az észnek józan világossága előre nem ment, *revolution à la Hora és Gloska fog lenni*“.⁷⁸ „Veszedelmes a mi állapotunk itten. A józan észnek mindenkor ellenségei új erőre kaptak. Egész spanyol inquisitiót akarnak béhozni... Személyem ellen különösen agyarkodnak, s minden módot elkövetnek, hogy árthassanak... De csakugyan itt nem tarthat sokáig hatalmaskodások. Tovább terjedett már a világosság, semhogy többé elnyomhassák.”⁷⁹

A reakció erősödése a demokrata értelmiséget nem jobbra, hanem balra tolja. Most kezdik csak megérteni, hogy nem lehet semmiféle polgári reform a Habsburgok irányításával. De az értelmiség akkor tolódik balra, amikor a középneemesség jobbra tolódott. A francia forradalom ellenkező irányba tolja a két réteget. A nemesség iszonyodik és retteg, a demokrata értelmiség pedig rajong és bátorságot kap. A demokraták és a középneemesség újra a barikád két oldalán állnak, csakhogy megfordítva, mint II. József és II. Lipót idején. Akkor a demokraták támogatták a Habsburg királyt, és a középneemesség támadta, most a középneemesség támogatja és a demokraták támadják. Támogatták a királyt, amikor széles támadás folyt ellene és akkor szállnak szembe vele, mikor helyzete a középneemességgel kötött dicsetlen frigy következtében megerősödött. Az értelmiség balra tolódása a monarchista demokratizmustól a jakobinus republikanizmus felé egyben elszigetelődését is jelenti. Erre a balratolódásra csak az értelmiségnek legjobb, de igen szűk rétege képes, amelynek a francia forradalom ad erőt a növekvő reakció elleni harcra. Ez a

⁷⁵ Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bpest, 1888. 759. l.

⁷⁶ I. m. 770. l.

⁷⁷ Bacsányi János válogatott munkái. Zalaegerszeg, 1948. 70. l.

⁷⁸ Levél 1793 február 10-én. I. m. 52. l.

⁷⁹ Levél 1793 március 19-én. I. m. 53. l.

balratolódás kényszeredett, amit nem a győzelem, hanem a vereség váltott ki. Nem a már elért sikerek után tuzik ki az újabb célokat, hanem a republikánizmus a válaszuk a reakció előretörésére. Nem a végre járható út feltedezése viszi el őket a jakobinizmusig, hanem a kiútatlanság, minden más lehetőség összeomlása. Akkor indulnak harcba, amikor az ellenség a legerősebb és harcuk nem támadás, hanem védekezés. A balratolódás élesztője, lelkesítője a francia forradalom. Nem tudnak beletörődni abba, hogy amikor ott egyre nagyobb győzelmeket aratnak a reakció felett, itt a reakció győzedelmeskedjen. Ez az ő politikai és erkölcsi nagyságuk, de egyben mozgalmi gyengeségük is. A francia forradalom iránt egyre nagyobb a lelkesedés, amely a legkülönbözőbb formákat ölti. Magánlakásokban „Lescabinet”-ekben, kávéházakban, szinte egymás kezéből tépik ki a Moniteur-t, a franciák hivatalos lapját, ameddig ki nem tiltják Magyarországról. Azoknak, akik franciául nem tudnak, lefordítják és ezek is igyekeznek elsajátítani a francia nyelvet. Izgatottan cserélik ki a forradalom és a háború legújabb híreit, térképen követve a harcokat, a forradalmi csapatok győzelmét kívánva. A pesti egyetem 50 diákja a forradalom vezérférfiai mellett tüntetésül, levágatja a copiját. A mozgalom terjedését, a helytartó tanács kénytelen megtiltani. A sárospataki kollégium irodalmi társaságában a francia lapokból fordítanak és republikánus atyafiaknak szólítják egymást. Zalában, Zágrábban ismeretlenek, ú. n. szabadságfiakat állítanak, a franciákat utánózva, tetején a köztársaságot jelképező frigiai sapkával. A Marseillais-et a legkülönbözőbb nyelvekre lefordítják és terjesztik. Abaffy lakásán a forradalmi daloknak egész gyűjteményét találták meg a Ça ira-tól a Carmagnole-ig, amit Abaffy barátai, hegedű kísérete mellett énekeltek.^{79/a} Szolárscsik így írja le Abaffy házában a forradalom híveinek összejöveteleit.

„... Egyik napon mindazok ott voltak, akiket azelőtt és azután náluk láttam. Örömmel ittak egymás és összes barátaik boldogságára, akiket nem sokára meg is neveztek: vivant nostri amici, vivant Galli, vivat Robespierre. És így tovább. Végül megindult a beszélgetés a mai párisi ünnepegről és égig magasztalva beszéltek róla. Étkezés után mindannyian Abaffy szobájába mentek kávézni. Én töltöttem, a beszélgetés tovább folyt, azután megcsókolák egymást.

...Néhány nap múlva vakációra mentünk. Itt Abaffy mindig türelmetlenül várta a posta napját, hogy Moniteur-jét olvashassa. Én ugyan nagyon csodálkoztam, hogy olyan vigasztalhatatlan volt, amikor Wormher áttörte a Weisenburg-vonalat és szerencsésen Landau ellen vonult. Ezzel szemben a szerencsétlenségek alkalmával ugyanolyan mértékben örült.

Itt többek között egy francia levelet is kapott: *Siftojen!* címmel, amelyből az asztalnál elmesélte, hogy egy hajó érkezett Vácra, francia hadifoglyokkal és Szentmarjay elébük ment, beszélt velük, megcsókolta őket és egy kokárdát is kapott tőlük, amit nem mutat meg senkinek és amelyet térdenállva akar megcsókolni.⁸⁰

A demokraták forradalmi fejlődésének egyik legfontosabb szakasza, az intervenció elleni harc. A forradalmi harc nemzetközi összefüggéseit megértve, bátran szálltak szembe a Habsburgok ellenforradalmi háborújával. Küzdelmeik egyik legkiemelkedőbb része ez a harc, ami mozgalmuknak nemzetközi jelentőséget ad. A francia burzsoá forradalom nem hasonlítható össze az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalommal, mert felszámolta ugyan a feudalizmust, de polgári forradalom volt és az elnyomásnak új formáját hozta a népnek. Azonban kétségtelen, hogy a jakobinus diktatúra idején próbaköve volt a

^{79/a} Eckhardt S. id. m. 146—159. l.

⁸⁰ SK. eredeti 1794. okt. 3. Bécs. Ok. Vertr, 47. fasc. Szolárscsik periratai, 9/13sz. mellékl. — Benda Kálmán sajtó alatt lévő anyagpublikációjából.

haladásnak a francia forradalomhoz való állásfoglalás. Mellette, vagy ellene, — ez volt a választóvonal akkor, a haladás hívei, vagy ellenségei, sőt következetes, vagy ingadozó hívei között. A magyar demokraták éppen ebben a kérdésben mutatták meg, hogy jakobinusok, mert védtek az ellenforradalmi háborúval szemben a haladás akkori központját, a forradalmi Franciaországot. Amikor a nemesség árulása az ellenforradalmi háborúhoz kapcsolja Magyarországot, ők felemelik szavukat ez ellen.

Verseghy verset ír a háború ellen:

*„A francziák ellen magyarok s horvátok
Ti véres fegyverrel miért indulnátok”⁸¹*

Abaffy egy röpiratot ír, amelyben megcáfolja az ellenforradalmi rágalmakat a forradalmi Franciaországról. „Ezen folyó 792-k esztendőnek November havának 6-ik napján a franciák kezébe estem és azon hónapnak 29-kén Francia Országnak fő-városába Párisba vitettem, Pogány és kegyetlen nemzetnek tartván a franciákat, ámbár az alatt az idő alatt, méglen Párisba jöttem, kedveztek nekem és több más rab társamnak is a franciák, mégis mindenkor féltém és remegve mentem velek, mertt azt véltem, hogy olyanok, amilyeneknek nekünk a mi tiszteink őket le-írták; de melly nagyon meg-tsalatkoztam, mertt noha én rab vagyok nállok, ők mindazonáltal nem úgy bánnak velem, mintt ellenséggel, hanem mint emberrel.”⁸²

Az intervenció elleni tiltakozásnak legszebb dokumentuma Martinovics nyílt levele Ferenc császárhoz.⁸³ Ezt több nyelvre lefordították, kéziratban terjesztették nemcsak Magyarországon, de Bécsben is. Martinovics bebizonnyítja, hogy a francia nép háborúja igazságos és ezért győzni fog, a monarchiák intervenciója pedig igazságtalan, ellenforradalmi háború, és ezért vereséget fog szenvedni. „Térj vissza Uram! magadba, s-tudd meg, hogy Táborod soha Párisba nem jön, soha nem fogják azt a' Francziák meg szenvedni, hogy akár mely Hatalom nekik Törvényt szabjon, ők szabadok akarnak lenni, s-azok lesznek is, akár mit kezdenek az öszve szövetekezett királyok, mert tsak azon fel-világosodásra, mely majd az egész Francia Népet kormányozza, kell tekintenünk, s-azonnal tapasztalni fogjuk azt, hogy e' nemzet minden Despotizmusnak leg kisebb árnyékát is utállyá.”⁸⁴ Olyan népet, amely igazságos ügyért küzd, nem lehet legyőzni. „... e nemzet szabad akar lenni, és mennél jobban fogják szaggatni az öszve szövetekezett Hatalmak, annyival győzhetetlenebb leszén. Egy olyan Nemzet, a'ki mindég leg első vala a' világon, soha sem fog olyan alatsónságra vetemedni, hogy a' királyok előtt fejét meg hajtsa és Cabinetumjaikba koholt Törvényeket jel vegye.”⁸⁵ Megfenyegeti I. Ferencet, hogyha a háborút abba nem hagyja, az saját pusztulásához fog vezetni. „... a Templomba zárt foglyoknak (XVI. Lajos és családja K. I.) szerencsétlensége réád fog szállani.”⁸⁶ „... a Francziák fogják mindénütt a'hol győzedelmesen be mennek e' köteleességeket tellyesíteni azzal, hogy a Nép Felséget ki kiáltják, melyet Ti Jobbágyok névvel gyaláztok... Ily módon meg fog büntetődni az egész Tirannicus Szövetekezés, hogy a' Francziák Szabadságát békén nem hagyta.”⁸⁷

⁸¹ Fraknoi: Martinovics és társainak összeesküvése. Századok, 1879. 58. l.

⁸² Egy magyar katonának, ki 1792-ben November 6-ik napján tartott nagy vrontásban a' Francziáktól elfogattatott, fogságának idejében tett feljegyzései. — Eckhardt: Id. m. 60. l.

⁸³ Martinovics Ignác nyílt levele Ferenc császár és királyhoz. Századok, 1949.

⁸⁴ I. m. 273. l.

⁸⁵ I. m. 271. l.

⁸⁶ I. m. 275. l.

⁸⁷ I. m. 274. l.

A propagandán kívül együttérzésüket fejezték ki az intervenció során fogságba került és idehurcolt hadifoglyok iránt. Barcsay Ábrahám az egyik rajtuk segíteni és fogságukat elviselhetőbbé tenni. Barcsay Ábrahám az egyik lelkes, ifjú forradalmár az egyik fogolynak saját ingét adja oda, hogy ne legyen meztelen. A foglyoktól a segítségért emlékebe kapott assignátákat, köztársasági jelvényű gombokat ereklyeként őrizték, úgy hogy rendeletet kellett kiadni a gombok terjesztése ellen. A gomboknak „elméket zavarító” a hatása, mint Haller főispán írta, mert ez áll rajtuk: „Egalité et Liberté!” Ugyálszik a francia forradalom magyarra fordította e két szót.⁸⁸

A magyar jakobinusok mentették meg a forradalmi francia nép harcának aktív támogatásával nemzeti becsületünket, amit a nemesség sárba taposott. Büszkéek lehetünk arra, hogy a francia forradalom elleni intervenció idején, népünk legjobbjai küzdöttek az igazságtalan háború ellen. A nemzetközi szolidaritás e nagyszerű történelmi példájából erőt meríthetünk a békéért való mai harchoz is. Ha 150 évvel ezelőtt a demokraták képesek voltak így védelmezni a burzsoá forradalmat és vívmányait, mennyivel inkább kötelességük a haladás mai híveinek védelmezni a szocialista országokat és a szocializmus vívmányait. Elévülhetetlen történelmi érdeme a magyar jakobinusoknak, hogy megmutatták, hogyan kell a demokratáknak szembeszállni az ellenforradalmi háborúval akkor is, sőt akkor még inkább, ha saját „Cabinetumuk” akarja ezt a háborút rákényszeríteni a népre.

Az intervenció ellen harcoló republikánusoknak már nem sok kellett ahhoz, hogy a titkos szervezkedés útjára lépjenek. A szervezkedés kezdeményezője Martinovics Ignác. A szervezkedésre példát lakóhelyén, Bécsben látta. Baráti kapcsolat fűzte a bécsi republikánus szervezkedésben résztvevő Blumauer költőhöz és Hackel kereskedőhöz.⁸⁹ Itt érlelődik meg Martinovicsban a gondolat, hogy a magyar elégedetlenek között, titkos szervezetet hozzon létre. Martinovics ekkor már szakított a királyi titkos szolgálattal. Kidolgozza a szervezet programját, az ú. n. katekizmusukat. 1794 május elején Pestre utazik a szervezkedés megindítására. A mozgalom vezetésére négy igazgatót nver meg. Szentmariayt, Hajnóczyt, Laczkovicsot és később Sigrayt. Ezek az igazgatók és különösen Szentmarjay teremtik meg a köztársasági összeesküvés szervezetét. Az igazgatók és a tagok megnyerése a forradalmi jakobinus értelmiség soraiban nem ment nehezen. A mozgalom mindössze 8—10 hétig működött, mert 1794 július 23-án Martinovicsot lefoták, de e rövid idő alatt mégis több, mint 75 embert nverték meg az ország minden részéből. Sokkal nehezebben ment a szervezkedés a birtokos középnemesség soraiban, amelyre pedig a demokraták számítottak. A szervezkedés rövid ideje alatt megnyertek viszonylag nagy száma csak a radikális értelmiség hangulatát mutatja és nem azt, mintha széles tömegbázisuk lett volna.

A mozgalom meghódítja kultúránk vezető embereit, az értelmiség színe-javát. Itt van korának három jeles költője: Bacsányi, Verseghy, Szentjóbyszabó, legnagyobb íróink és tudósaink, Kazinczy Ferenc a nyelvújítás megindítója, testvérével, Hajnóczy a történész, Martinovics a természettudós és filozófus és valószínűleg Berzeviczy Gergely is, akinek azonban sikerült elkerülnie a felfedezést.⁹⁰ Itt van haladó-szellemű ifjúságunk, 13 egyetemistáról és tanulóról tudunk a szervezkedésben. Az életkorát 49-nek ismerjük és ebből 36-an vannak 30 év alatt és 15-en pedig 25 év alatt.⁹¹ Méltán írhatta Berzeviczy

⁸⁸ Fraknói: Martinovics és társainak összeesküvése. Századok, 1879. 41—42. l.

⁸⁹ Fraknói: Martinovics és társainak összeesküvése. 204—209. — Fraknói: Martinovics élete. 96—98. l.-ig.

⁹⁰ Mályusz: Sándor Lipót, 221—22. l.

⁹¹ Fraknói: Martinovics és társainak összeesküvése. Századok, 1879. 61. l.

Gergely a lefogottakról: „A nemzet dísze annak kebeléről erőszakosan kiragadva...” „A legtöbben közülök kitűnő eszes és erőteljes Férfiak, tisztelt Tudósok, ismert írók valának: úgy, hogy azt kell hinni, hogy a Tehetség és Tudomány ellen indított háború...”⁹²

A mozgalom mártírhálált halt vezetői közül a legkiemelkedőbbek: Szentmarjay, Hajnóczy és Öz.

A republikánusok lelkesítője és legodaadóbb szervezője *Szentmarjay Ferenc*. Amikor Martinovicstól értesül a mozgalom létezéséről, azt saját eszméjeként üdvözli és szenvedélyesen veti magát a szervező munkába. „Nem sok fáradságra volt szükség, hogy őt megnyerjem a forradalom ügyének, mert mielőtt a titkos társaság megszervezése szóba került köztünk, már úgy beszélt előttem, hogy ha a monarchiában rövid idő alatt változás nem áll be, ő a tűrhetetlen elnyomás miatt, melyet szenvedünk s a főnálló alkotmány miatt is kivándorol hazájából és Franciaországban telepszik meg”⁹³ „... aki Szentmarjayt ismeri, tudni fogja, hogy ő szenvedélyes demokrata, bátor és tehetséges ember. Minélfogva őt nem volt szükséges a jelzett eszközökkel megnyerni a forradalom céljainak, melyek az ő elveivel teljesen összhangban állanak.”⁹⁴ Így vallotta Martinovics, és a Szentmarjayról szóló egyhöz adatok is ezt támasztják alá. Ő Martinovics helyettese a mozgalom élén.

Szentmarjay a pesti haladó ifjúság középpontja, lakásán gyűlnek össze a fiatal demokraták, akik valósággal rajonganak érte. Magát és társait legszívesebben „sansculotte”-oknak nevezi. Mint már szó volt róla, a francia hadifoglyokkal tüntetőleg barátkozik, ruhadarabjaikat ereklüként őrzi. „Mikor a francia hadak győzelmeiről olvasott tudósításokat, öröme nem ismert határt; a „Marseillaise”-t énekelte, nyilvános helyeken poharat emelt a francziák jólétére, átkokat szórt az ellenök küzdő uralkodókra és seregekre.

Ily lelkes és merész fiatal ember szükségképp nagy hatást gyakorolt az ifjúságra.”⁹⁵ Nemcsak pesti baráti-körét kapcsolja be a szervezkedésbe, de vidékre utazik Szatmár megyébe, hogy újabb tagokat toborozzon. A bíróság súlyosbító körülményként állapította meg nála, hogy „... társai között, a legnagyobb buzgalommal működött a társaságok terjesztése körül.”⁹⁶ 11 új taggal, ő szerzi a legtöbb hívet a társaságnak.⁹⁷

Irodalmi munkássága fordításokból áll. Lefordította magyarra és ki akarta adni Rousseau „Contrat Social”-ját, ezenkívül rendszeresen fordított a Moniteurből azok számára, akik nem tudtak franciául. Így fordította le az 1793-as jakobinus alkotmánytervet és Saint-Just vádbeszédét, a *gironde ellen, amelyben bíróság elé állításukat követelte*.⁹⁸ A fordításra kiválasztott szövegek mutatják politikai állásfoglalását.

Ő volt az adatok szerint a mozgalomban a legbaloldalibb. Már II. Lipót ellen verset írt.⁹⁹ Amikor Martinovics közli vele, hogy a demokraták szervezeten kívül van még egy nemesi szervezet is, tiltakozik ez ellen. „Úgy emlékszem, hogy kezdetben csak az egyik magyarországi titkos társaságról beszéltem vele, a szabadság és egyenlőség társaságáról, s abba őt, az erős demokrata beavattam. Aradozva mondott köszönetet és megescólt... Igaz az az állí-

⁹² Felségsértési per Magyarországon. 1800. Gondolat. 1936. jan.

⁹³ Martinovics vallomása. Fraknoi: Martinovics élete. 264–265. l.

⁹⁴ Martinovics vallomásai. Id. m. 266. l.

⁹⁵ Fraknoi: Martinovics és társainak összeesküvése. 191. l.

⁹⁶ I. m. 351. l.

⁹⁷ Fraknoi: Martinovics és társainak összeesküvése. Századok, 1789. 58. l.

⁹⁸ Bikessy vallomása. Nemz. Múz. Ms. Quart. Germ. 1071. sz. 91–99. fd. Benda Kálmán sajtó alatt lévő publikációjából.

⁹⁹ Fraknoi: Martinovics és társainak összeesküvése. Századok, 1878. 40. l.

tása, hogy ő az arisztokrata társaság létesítése ellen fordult, ami az ő demokrata gondolkozásmódját jelzi.¹⁰⁰ Szentmarjay az egyik feljelentés szerint ismeri és terjeszti Mably kommunisztikus nézeteit.¹⁰¹ Halála előtt sem tört meg, amikor kivégezni vitték, a Marseillaiest fűtyülte, annyiszor, ahány szakasza van.¹⁰²

Hajnóczy József bátor és elvhű forradalmár volt. Barátja, Kazinczy, aki visszaemlékezéseiben a mozgalom nem egy résztvevőjét elmarasztalta, Hajnóczyról mindig a legnagyobb tisztelettel írt és beszélt. „Hajnóczyt úgy festettem, mint egy újabb idők Socratesét. Én tisztább lelkű, nemzete diszéért inkább lángoló, tudósabb s fáradhatatlanabb embert nem esmerek, nem nemesebb lelkűt, nem bölcsőbbet.”¹⁰³ Hajnóczy nagy tudományú ember volt és képzelhetetlen munkásságú: a francia revolúciónak előmenetelét mindig leste és róla protokollokat vitt.¹⁰⁴

Igen nagy ideológiai munkát végzett. Munkái meghaladják az ezer oldalt. Fraknoi, akit igazán nem lehet a demokraták iránti baráti elfogultsággal vádolni, első cikkeiben, még könyvének megjelenése előtt, Hajnóczyról, mint egyik legnagyobb történészünkről emlékezik meg. Rámutat arra, hogy amíg a jezsuita történészek „halhatatlan nevet” szereztek, Hajnóczynak ez a munkássága ismeretlen maradt. „...a mult századbéli magyar történetbúvárok között, a legbuzgóbbak és legbeavatottabbak egyike vala; és első a világiak közül, a ki a történeti emlékek gyűjtésére adta magát...”¹⁰⁵ „...hazai oklevélgyűjtőink között ő az első, kinél nyomára akadunk annak, hogy minden másolatot összeolvasott az eredeti oklevéllel...”¹⁰⁶

Hajnóczy felismerte a parasztság fontosságát a demokratikus átalakulás szempontjából, ezért igen sokat foglalkozott a parasztság problémájával. Elfogatásakor is a parasztság történetének megírásán dolgozott, 600 ívnyi befejezetlen kéziratával, 1242-ig jutott el. A bíróság előtt azt mondta: „Büszke vagyok, hogy az emberiség legszámosabb és leghasznosabb osztályának szenteltem munkásságomat.”¹⁰⁷ Hajnóczynak nehéz politikai állásfoglalását megrajzolni, mert írásai az 1790/92-es évekből valók, amikor még hajlott a nemesi reformizmus felé és remélte, hogy hatni tud az országgyűlésen folyó bizottsági munkára. E munkáit a nemeseknek szánta és követeléseit ez mérsékelte. Hajnóczy is, úgy mint a többi demokraták 1792-től balfelé fejlődött, 1790—92-es munkái így nem tükrözik annak a későbbi Hajnóczynak az állásfoglalását, aki megünnepeli otthon aug. 10-ét a francia királyság megszüntetésének napját. Munkái mutatják, hogy a parasztság felszabadítása nélkül nem lehet polgári átalakulás, de a fenti okokból a parasztság kérdéséhez nem mint forradalmár, hanem, mint reformátor közeledett, aki a nemesség önkéntességére számít a reformokban. Ő veti fel először Magyarországon az örökváltság gondolatát, de ezt nem kötelezően, hanem a nemesség belátásának az alapján. Azért harcol, hogy tulajdonjoga legyen a parasztságnak és nem azért, hogy tulajdona. Munkájában, bár messze túlment balra a többi nemesi reformtervezetnél, de azért érezni, hogy a nemességnek szánta azokat. Túlmege az 1790-es évek parasztprogramjain, de 1848-ig azért nem jut el.

„A tized és a kilenced káros a közgazdaságra és minthogy rengeteg csalásra adnak alkalmat, megrontják a szolgáltató és elfogadó erkölcsi

¹⁰⁰ Martinovics vallomásai, Martinovics élete. 265. l.

¹⁰¹ Zgurich feljelentése. Eckhardt i. m. 48. l.

¹⁰² Kazinczy: Fogságom naplója, Bp. é. n. S. a. rendezte Geréb. 65. l.

¹⁰³ I. m. 40. l.

¹⁰⁴ I. m. 262. l.

¹⁰⁵ Fraknoi: Martinovics és társai. 21. l.

¹⁰⁶ I. m. 22. l.

¹⁰⁷ Hajnóczy R. József: Hajnóczy József élete. Győr. 68. l.

karakterét. Ezeket tehát, jobbágytelkenként és parasztonként tízéves átlag szerint örökre pénzre kell átértékelni... Minden paraszt szabad. Adósságainak lefizetése után, el kell bocsátani, ha el akar menni... Ház és szőlőskert szabad rendelkezésére áll. Ha a földesúr ki akar vele egyezni, telkeit jure proprietario birtokolhatja. Ezután megszűnik sub jurisdictione domináli állni. Minden úrbér megszűnik és minden paraszt szerződő fél... A jure regalia teljes egészében a földesurat illeti...¹⁰⁸

Hajnóczy itt olyan programot akart adni, amely nemesnek és parasztnak egyaránt kedvez. „Ezek volnának azok a fő dolgok, amelyeket a hazafias álmodozó megszívleltetni kíván. Ugy véli, hogy ezekkel a földesúr, a mágnások, a nemesség alapján véve mit sem veszít, a többiek pedig mind, akik e fizikai és erkölcsi erő birtokában vannak, vagyis az összes nem-nemesek, katonák és a keresztény felekezetek papsága nyernének.”¹⁰⁹ Hogy mennyire jutott túl ezen Hajnóczy, azt elsősorban tettei, az összeesküvésben végzett vezető munkássága mutatja. Talán levelezésének a feldolgozása fog erre még további adatokat adni.

Őz Pál nem volt vezető a mozgalomban, a bíróság előtti magatartásáért végezték ki. Róla és Szolarcsikról azt állapították meg, hogy „a lelkükben meggyökerezett gonosz elvek”, javulásra reményt nem nyújtanak. Őz személye mutatja leginkább, hogy milyen mély volt az értelmiségben a republikánus meggyőződés, még olyanokban is, akik nem tartoztak a mozgalom vezetőihez. Őt is a parasztsággal való együttérzés viszi a szervezkedéshez, amint a bíróság előtt is elmondta: „Ez volt az igazi cél, amelytől én — mint vallomásom is rámutat — indítatva nemcsak csatlakoztam a Társasághoz, hanem a katekizmusokat, másokkal is közöltem. Minthogy ugyanis vonzalmam mindig mély és őszinte volt az adófizető nép iránt, úgy véltem, hogy az ember legfőbb és elsőrendű kötelességét teljesítem, ha másokkal egyesült erővel az ő boldogulásukra együttműködöm.”¹¹⁰ Őz is a francia forradalmat tekinti példának, ahonnan erőt lehet meríteni a magyar feudalizmus elleni harchoz.

Egy verse így szól:

*„Rajta magyar! mit akarsz? van példád, nagyra mehetsz most
Boldog időt, utat Frantzia, Belga mutat.*

*Frantzia, Belga indít; nem mersz? készen van a' sirod
Melly eleven taetemd rusnya gödörbe tegye.”¹¹¹*

Fentmaradt kéziratban egy nagyobb antiklerikális röpirata: „Szent Istvánnak Első Keresztyén Magyar Királynak levele.” Ebben élesen támadja a Szent István körüli babonákat és a „szentjobb”-kultuszt. „... olly nagy homályban járni, hogy egy senyvedt tsontot tiszteljete, egy száraz tetemnek így énekeljete: Te Sz. kéz, tarts meg minket. Ah Denevérek rejtekiben kel-lene bujni az ilyen tévelygő vélekedéssel... e senyvedt kéz körül botorkázni elcsenyvedhetetlen gyalázat.”¹¹²

Őz rendkívül nagy tudású ügyvéd volt. Kazinczy szerint: „Egyike a legjobb fejeknek az országban.” Mikor Őz a bíróság előtt állt, Ürményi ezt mondta róla: „Ismerem ezt az embert; tanultsága méltóvá tenné, hogy az én helyemebne üljön.”¹¹³ Őz Pál a bíróság előtt is büszkén republikánusnak

¹⁰⁸ Gedanken eines Ungarischen patrioten 1790. Kézirat. Benda K. sajtó alatt lévő anyagából.

¹⁰⁹ U. o.

¹¹⁰ Reflexiones Pauli Ősz. Vertr. A. 47. fasc. Prozessakten des Paul Ősz, 5. sz. Benda K. anyagából.

¹¹¹ Eckhardt id. m. 155. l.

¹¹² Eckhardt id. m. 77. l.

¹¹³ Kazinczy id. m. 277. l.

vallotta magát és védelmezte a köztársasági eszmét a királysággal szemben. Ezért végezték ki. Nyilvánvalóan igaz, hogy a Társaság célja, sőt az enyém is — hogy azt határozottan és szabatosan meghatározzam, a velünk született emberi hajlandóságnál fogva az volt, hogy *eltörölve a haza jelenlegi alkotmányát, helyébe köztársasági alkotmány tétessék*. Hogy ugyanis lelkiismeretemet, vagy magát a studiumot, amelyet folytatok, valami módon meg ne sértem, *nem tagadom, hogy én a republikánus elveket helyeseltem és nem voltam ment attól a vágytól, hogy az hazánkban is megvalósuljon*.¹¹⁴

Olyan férfiak voltak ők, akiket a felvilágosodás forradalmi elvei neveltek, akiket a francia forradalom lelkesített nagy tettekre, bátor, harcra a haladásért, a nemesség, a papság és a királyság ellen, annak ellenére, hogy politikai nézeteikkel elszigetelten állottak. A magyar történelemben a burzsoázia soha többé nem tudott olyan hősokeket adni, mint első képviselőik voltak: Szentmarjay, Hajnóczy, Öz, vagy az elfogatásakor öngyilkos Kraly József, aki ezt az írást hagyta maga után: „Szabadon éltem és szabadon halok meg inkább, minthogy akár csak egy óráig bilincsekben senyvedjek.”¹¹⁵ Rákosi Mátyás mondotta róluk perében: „*A burzsoázia is forradalmi osztály volt a feudalizmussal szemben*. Akkor ennek az osztálynak első forradalmárai, Martinovits és társai mártírhálát haltak, a forradalmi osztály képviselőinek végtelen sora vonult a börtönökbe.”¹¹⁶ Népünk méltán lehet büszke e forradalmi harcosokra.

* * *

A mozgalom megértéséhez legfontosabb okmányok a Martinovics által kidolgozott káték. Az egyik: „A magyarországi reformátorok titkos társaságának katekizmusa”,¹¹⁷ a másik: „Az Embernek és a Polgárnak oktató könyvetkéje.”¹¹⁸ A mozgalom alapvető okmányai még a: „Föltételek, melyek a polgárnak, ki a szabadságot elérni akarja, szükségesek” és „A hasznok, melyek ezen újításból származnak.”¹¹⁹

Két szervezetet hoztak létre, a Reformátorok Társaságát, a középnemesség és a Szabadság és Egyenlőség Társaságát a radikális demokraták titkos pártjaként. Ezzel a középnemesség és a nép szövetségét akarták létrehozni. A népet természetesen ők, a jakobinusok képviselték volna és vezetészerepüket azzal akarták biztosítani, hogy amíg a Szabadság és Egyenlőség Társaság tagjai egyúttal a Reformátorok Társaságának is tagjai voltak, a Reformátoroknak nem volt szabad tudomást szerezniük a másik, mindkettőt vezető szervezetről. Ezt a szövetséget a reformátorok katekizmusában így fogalmazták meg: „Mit fognak e reformmal nyerni a nemesek? — Sokat. A nemesek három zsarnoktól: a királytól, a mágnásoktól és a főpapságtól szabadulnak meg; a második kamarába fölemelt és a szolgaságtól fölzsabadított nem-nemesekkel erős szövetségben egyesülnek és legyőzhetetlenebbé válnak.”¹²⁰ A Reformátorok Társaságának célja a középnemesség elszakítása volt a főnemességtől és szembe fordításuk a Habsburgokkal, a néppel szövetségben. A szövetségnek, amit a két szervezet valósított volna meg, jelentőségét, egyetlen e kérdéssel foglalkozó történetíró sem volt képes felismerni, hanem kárhoztatták, mint Martinovits szabadkőműves csalafintaságát. A középnemesség és a demokraták összefogása rendkívül nagy politikai koncepció; ez annak a szövetségnek a csirája, amely legnagyobb tetteit szülte az 1848-as

¹¹⁴ Reflexiones Pauli Ösz. (Kiemelés tőlem, K. I.)

¹¹⁵ Fraknói: Martinovics és társainak összeesküvése. Bp. 1880. 325. l.

¹¹⁶ A Rákosi-per. Szikra, 1950. 100. l.

¹¹⁷ Fraknói: Martinovics élete. 223. l.

¹¹⁸ Szentmarjay egykori fordítása. Irodalomtörténet, 1950. 3.

¹¹⁹ Fraknói: Martinovics élete. 243. és 244. l.

¹²⁰ Fraknói i. m. 228—29. l.

forradalomnak, márciusban és szeptemberben Kossuth és a plebejusok összefogásával. A magyar jakobinusok érdeme, hogy képesek voltak az abszolutista demokratizmus és a nemesi reformizmus összeomlásából levonni a következtetéseket, és felismerték, hogy Magyarországon a feudalizmusból való kiutat csak a középnemesség és a radikálisok összetogásával lehet megtalálni. Alapvető különbség azonban az, hogy ami 1848-ban reális valóság volt, habár ott is csak ideig-óráig, az 1794-ben nem volt megvalósítható. Ez éppen az ő történelmi tragikumuk. 1794 középnemessége habár 1790/91-ben harcolt a nemzeti függetlenségért, de 1794-ben már nem a demokratáknak, hanem a Habsburgoknak volt szövetségese. Az 1790-es évek középnemességének még nem Kossuth a vezére, hanem Balogh és Ürményi. Az egyik, aki valaha a nemzeti harc vezére volt, főispánságért eladja magát a Habsburgoknak, a másik, aki a reformtárgyalások idején állt az élen, mindig a kompromisszumok embere volt, 1795-ben pedig mindketten ott ülnek abban a vérbíróságban, amely kimondja a halálos ítéletet a republikánusokra. Ez a szövetség 1794-ben a homokra épült, a jakobinusok utópiája volt, bár előre, a jövőbe mutató utópia.

1848-ban a középnemesség és plebejusok szövetségének vezetői a közép-nemesek voltak. Petőfi és Táncsics nem követelték hatalmat, 1794-ben épp azért, mert ez a terv utópia volt, azért léptek fel a radikálisok azzal az igénnyel, hogy a szövetség vezetői ők legyenek. Elképzelésük szerint a Habsburg-ellenes nemzeti felkelés győzelme után újabb felkeléssel félrelökik a középnemességet és a hatalmat saját kezükbe ragadják.

Valójában mind a két szervezet az ő szervezetük volt, nem egy harcoló osztállyal kötöttek szövetséget, hanem harcra akartak bírni egy olyan osztályt, amely akkor már a király kebelén pihente a francia forradalom izgalmaival. 1848-ban a középnemesség kényszerül engedményeket tenni a radikálisoknak, hogy támogatásukat el ne veszítsék, 1794-ben pedig a radikálisok tettek engedményeket, hogy a középnemességet megnyerjék. Persze ez az engedmény egés mást jelent 1848-ban, és mást 1794-ben. A korszak fejletlen sége úgy jelentkezett terveikben, hogy míg 1848-ban összefonódott a nemzeti szabadságharc és a polgári forradalom, itt ez két külön szakasza lett volna a harcnak, a középnemesség szövetségére csak a nemzeti felkelésben számítottak, azután szembefordultak volna vele. Megértették, hogy a 18. században még nem lehet számítani a középnemesség demokratizmusára, de nem értették meg, vagy helyesebben nem akarták megérteni, hogy a Ferenczel kötött kompromisszummal a középnemesség a 18. század számára lelépett a haladás útjáról.

1. A középnemesség megnyerésére készült katekizmusnak legfőbb kérdése az az „érdekegyesítés”, ami Kossuthnak is sok fejtörést okozott. Annyi engedményt tenni a demokratizmusból, hogy elfogadhassák a nemesek és annyi engedményt követelni a nemesiből, hogy kezet foghassanak a demokratákkal. „... a nemeseket és a nem-nemeseket egyaránt boldogító törvényeket” alkotni. A reformátorok katekizmusa nemesi alapon nemzeti, és majdnem polgári köztársaságot akart. Hogy a nemességet megnyerjék, elfogadják, hogy csak a nemesek bírhatnak korlátlan tulajdonjoggal és elfogadják a nemesi adómentességet is, azzal megpolgárisítva, hogy nemcsak a nemesek, de senki nem fizet adót.

A nemesség felé fordulva programjuknak nemesi korlátozottsága van, a nemzeti összekeveredik a nemesivel, bár túl is jut azon. Azt a függetlenséget idézik vissza, ahol „a nemesek szabadsága érintetlenül virágzott”, de nemzeti programjukkal túljutnak messze azon, ameddig valaha is eljut a középnemesség. Leleplezik a Habsburgok gyarmatosító politikáját: „Miként a nevezett uralkodók (Anglia, Spanyolország, Portugália királyai K. I.) túrhatalom vámmal terhelik a gyarmatok árucikkeit, úgy a bécsi kabinet is

a magyarországi termékekre mintegy 50⁰/₀ értékű vámokat vet ki.¹²¹ Kitűzik az önálló, független Magyarország követelését: „Képes-e Magyarország magában főnállani? — Igen. A legtermékenyebb területen élő kilencmillió magyar képes helyes szervezkedéssel, mind a töröknek, mind a németnek ellenállni.¹²² Nemzeti nadsereget, nemzeti külpolitikát, a nemzeti nyelv használatát, a kül- és belkereskedelemin korlátlan, szabad kifejtését akarják. A köztársaság követelésével túlmennek azon is, amit 1848 megvalósít. Ebben a programban a köztársaságot nem mint antifeudális, hanem mint következetes nemzeti követelést tűzik ki: „Mit kell tehát a magyaroknak tenni, hogy politikai jelentéktelenségből és az osztrák járom alól szabaduljanak? A lengyelek példájára szent felkelést kell szervezniök, a királyságot Ferenc köziből kiragadniök s a köztársaságot alkotniök...“¹²³

A republikánizmus vezetői el őket a hazafisághoz, a középnemességet pedig a hazafiságon keresztül akarják elvezetni a republikánizmusához. Alapvető tévedésük az, hogy míg az ő republikánizmusuk valóság, a nemesség hazafiságát már elsöpörte a francia forradalomtól való rettegés. A szervezkedők így a monarchista demokratizmus és a nemesi reformizmus összeomlása után újabb illúzió rabjaivá lesznek. A középnemesi hazafiság illúziójának, amely az 1790—91-es nemzeti küzdelmek emlékeiből táplálkozik. Azt vélték, hogy ahogy ők eljutottak a republikánizmuson keresztül a hazafisághoz, a középnemeselek a hazafiságon keresztül majd eljutnak a republikánizmusához és hívei lesznek a programban követelt nemzeti köztársaságnak. A középnemesi hazafiságnak az illúziója vezetői el őket ahhoz az elgondoláshoz, hogy a plebejusok republikánus szervezkedéséhez, szövetségesként, mint Habsburg-elleneseket, megnyerjék a középnemességet.

A nemzeti függetlenség és a köztársaság követelésén kívül, leginkább jövőbelátó a program a nemzetiségek kérdésében. „... minden nemzetiségnek külön tartományt kell alkotni, külön politikai alkotmánnyal bírní és egymásközt benső szövetségre lépni. Magyarország tehát szövetséges köztársasággá (foederatív respublica) alakuljon, amelyben minden nemzetiség saját nyelvvel, szokásaival éljen és vallását szabadon gyakorolja.“¹²⁴ Terveik szerint Magyarország nemcsak önálló nemzeti állammá, nemcsak köztársasággá, de az itt élő nemzetiségek föderatív köztársaságává alakulna. A magyar jakobinusok a nemzetiségi ellentétek első jelentkezésével felvetették azt a megoldást, amit a 19. század burzsoái már nem tudtak felvetni.

Az egyház kérdésében programjuk következetes polgári program, amint az antiklerikálisok már más munkáikban is kifejtették.

Követelik ezenkívül a francia forradalom elleni intervenciónak a befejezését, Franciaországgal a béke megkötését, a szabad sajtót, igazságszolgáltatás ingyenessé tételét, művészet és tudomány „gyámolítását“.

Azonban amit a népek akarnak, ennél már jóval kevesebb, mert a középnemességgel akarták elfogadtatni. A jobbágy „szabad“ földnélküli bérlové legyen, aki a nemesi föld használatáért készpénzt, terményt és robotot fizet, követelik a népképviselőket mindenki számára, de két kamarás országgyűlésben, ugyanannyi nemesi, mint nem-nemesi képviselővel.

A programba átvették a középnemesi mozgalomból, ami abban a legjobb volt, a nemzeti függetlenség követelését, és összekötötték saját demokratizmusukkal. Ily módon a legjobbat elveszik úgy az 1790-es nemesi mozgalomból, mint a polgárság és értelmiség harcaiból és igyekeznek mindkettőt megtisztítani reakciós oldalától, azt a feudálistól, ezt a nemzeti közömbösség-

¹²¹ I. m. 226. l.

¹²² I. m. 227. l.

¹²³ I. m. 226. l.

¹²⁴ I. m. 227. l.

től. Ez a program azonban nemcsak 1794-ben, a nemesi kompromisszum idején, de 1790/91-ben a nemzeti harc, sőt 1848-ban a forradalom idején is, túl sok lett volna, hiszen olyan követeléseket vet fel, pl. a köztársaságot, az egyházi vagyon elvételét, amelyeket a burzsoázia sem vetett fel soha többet Magyarországon.

A program alapvető ellentéte, hogy nemesi tulajdon alapján csaknem minden tekintetben polgári köztársaságot akar. Nem volt képes megoldani a feudális középnemesség és a republikánus radikalizmus „érdekegyesítését”. Ez a program kétségtelenül gyengeségeivel együtt a legnagyobb, amire Magyarország a 18. században képes volt.

A második programban, a „Polgárnak oktató könyvetskéje”-ben, ahol nem kellett már tekintettel lenniök a középnemességre, attól félve, hogy eltaszítják maguktól, kiküszöbölhették volna az első gyengeségeit, de mégis alig mentek túl azon. Míg az első politikai nagyságukat mutatja, bár a nemességre való tekintettel engedményeket tettek, a második gyengeségüket mutatja. Abban nemesi korlátoltság, ebben a burzsoá mérséklet van. Támadásuk itt már szélesebb, az „emberiség három ostora” a királyság, a nemesség és papság ellen mennek harcba. Nem tesznek már különbséget, nemes és főnemes, pap és főpap között, mégis saját maguknak sokkal ködösebb, elvontabb programot adnak, mint szövetségesüknek, a középnemességnek. Egyáltalán nem tisztázzák a két program milyen viszonyban van egymással. Mit vesznek át és mit vetnek el a „polgárok”, a „reformátorok” terveiből. Nem tisztázzák, hogy a nemzeti felkelést rövid, vagy hosszú idő múlva követi a nemesk elleni „felzendülés”, vagy e kettő egy időben zajlik le.

Az oktató könyvecskében igen nagy gondot fordítanak arra, hogy megcáfolják a katekizmusnak azt a tételét, amely csak a nemeseknek enged tulajdonjogot. De a hosszú fejtegetés mellett itt sem mondják ki, hogy ez az ott kifejtetteknek cáfolata.

A program irodalmunk egyik legszebb köztársasági propaganda irata, amely sokoldalúan és nagyszerű érvekkel leplezi le a monarchiát, most már nemcsak Habsburg-ellenes, hanem antifeudális tartalommal, mint a népek és a haladásnak legfőbb ellenségét.

A program legfontosabb része, amely a parasztsággal és a „felzendüléssel” foglalkozik. Ez a rész mutatja, hogy a jakobinusok eljutottak a parasztsággal való forradalmi szövetség gondolatához. Olyan lángoló szavakkal írják le a parasztság helyzetét a „gyalázatos feudális sziszthema” alatt, amilyennel Petőfiig nem találkoztunk. *„Van-e valami különbség a' szarvas marhák és a' rab-szolgák között, tartásokra nézve? — Egy csepp sints! Valamint a' gazda az ekét vonó marháját maga előtt kénye szerént hajtja, szinte úgy bánnak a' királyok és arisztokraták jobbágyaikkal vagy rab-szolgáikkal, a' mint t. i. nékik teccik.”*¹²⁵ *„Milyen sanyargatásokat szenvednek a' jobbágyak (!) a' nemesektől? — A' jobbágyak, kiket ők parazitáknak neveznek azzal kénytelenek, hogy saját dolgaikat Uroknak kénye szerént félbe szakasszák, és ennek dolgozni menjenek, szinte ezen parasztoknak békességben kell túrni, hogy adóik és Taxáik meg szaporodjanak. Egy némelly tartományokban ezen szegény áldozatoknak még annyi jussok sints, hogy Urok ellen panaszkodjanak, és így tsak az a' szomorú választások marad, hogy vagy éhen meg haljanak vagy tirannizáló Urokat meg öljék az utánn pedig mint gonosz tévők fel akasztassanak.”*¹²⁶

Hirdetik az elnyomottak jogát a forradalomra és a forradalmárok pátozával a népfelkelés legyőzhetetlenségét. „A' tirannusnak erőszaka miatt az

¹²⁵ Az Emberek oktató könyvetskéje. Irodalomtörténet. 1950. 3. sz. 111. l.

¹²⁶ I. m. 115. l.

embernek természeti jussai meg némulhatnak ugyan, de mihelyt ez egy jó alkalmatosságot talál arra, hogy rabságának lántzait öszve törje, azonnal a' felzendülésre köteles." „...mindenik nemzet szabaddá lehet azonnal, mihelytt azt akarja. Az olyan tiránusz, kit egy Nemzet el hágy, semmiségbe vissza dül, és a' nemzeti test ötet könnyen el tiporja.“¹²⁷

Míg a forradalom első szakaszában a Habsburg-ellenes nemzeti harcban a középnemességre számítottak, a második szakaszában, a „gyalázatos feudális sziszthema“ ellen a parasztságot akarták harcra tüzelni. Parasztfelkelést akartak az ő vezetésükkel. „Mi kép formálódik a' köz fel zendülés? — A' jobbágyok rabságának igáját többé nem tűrhethvén, előbb magok közt a' közönséges vélekedést az embernek természeti jussairól az írások és a' társalkodások, vagy öszve szövetkezések által állapítsák meg. Az utánn pedig azok, kik több talentommal bírnak, és kiknek szívét polgár-társaiknak boldogtalanságaira a' világító Filozófia meg nyitotta, a' királyoknak és arisztokratáknak vétkeit ki fejtven és elő adván, a' néphez fel kiáltanak: Fegyvert fogjunk polgárok!! esküdjünk meg a' szabadságra, vagy a' halálra.“¹²⁸

A parasztságnak azonban konkrét követeléseit nem fogalmazták meg, A középnemesség felé a reformátorok kátéjában tudtak konkrét programot adni, rendkívül szellemesen, hogy szövetségesüknek megnyerjék, de a parasztság felé a tulajdonhoz való jogon és a népképviselőten kívül mást adni nem tudnak. Csak „A hasznok“ című iratuk veti fel, hogy „A sok jószág elvétele által a szegényeken való segítség,“ de hogy ez csak királyi, vagy egyházi „jószágra“, vagy pedig a többire is vonatkozik, azt nem fejtik ki. Éppen a parasztkérdésben mutatkozik meg leginkább gyengeségük. A parasztság felé azért közelednek, hogy felhasználják forradalmi erejét a polgári átalakuláshoz, de felszabadításukat nem paraszti, hanem burzsoa módon vetik fel. Szervezeti utasításaikban, a „Föltételek“-ben felhívják a figyelmet, hogy „plébánosokat, prédikátorokat, falusi nótáriusokat“ kell megnyerni leginkább, akikre valószínűleg azért gondoltak, hogy majd a parasztság vezetőivé legyenek a felkelésnél. Azonban a parasztsággal még sem foglalkoznak annyit, mint a középnemességgel. Sem programmot, sem külön szervezetet nem hoznak létre számára, mint a középnemességnek. A parasztsággal való kapcsolataikra vonatkozó adatok még nincsenek összegyűjtve, azonban kétségtelen, hogy a parasztság fontosságának a felismerése dacára, a parasztsággal szövetséget teremteni nem tudtak.

Ugyanilyen kódósek elképzeléseik a forradalomról, amit „támasztani“ akarnak. Ezzel a kérdéssel Martinovics és Szentmarjay foglalkoznak legtöbbit, de nekik sincsenek és mint forradalom „támasztóknak“, nem is lehetnek reális elképzeléseik.

A kérdéssel nem is foglalkoznak sokat, kitolják arra az időre, amikor majd elég számosan lesznek. Martinovics beismerte: „Arra nézve, hogy a fölkelés idejében mikép kellett volna az országot kormányozni, nem voltam egészen tisztában magammal.“¹²⁹ Az egész szervezet igen laza volt, a tagok közötti kapcsolat nem volt kiépítve, Martinovics is csak levelezés útján volt állandó összeköttetésben az igazgatókkal. Tervezte ugyan, hogy majd rendszeres jelentéseket fog tőlük kapni, de erre nem került sor. Szervezési munkájuk kimerült tagok szervezésében és ezzel összekötve a katekizmusok terjesztésében. Minden felvett tagnak meg kellett alaposan tanulni a katekizmust és két újabb tagot szereznie, akiknek a katekizmust átadják.

Az egész szervezet propaganda szervezet volt, amint erre Horváth Márton rámutatott. „...mozgalma természetesen primitívebb volt, mint a

¹²⁷ I. m. 111. l.

¹²⁸ U. o.

¹²⁹ Martinovics vallomásai. Fraknói id. m. 261. l.

dekabristáké. Mai szóval azt legfeljebb 'propagandaközpontnak' nevezhetnénk, míg a dekabrista tisztek eljutottak 1825-ben a katonai felkelés szervezetéig.¹³⁰

Bár a szervezet tagjai nem kaptak utasítást, hogy kifelé, a szervezet felveendő tagjainál' szélesebb körben is propagandát folytassanak, de valószínű, hogy ezt utasítás nélkül mégis többen megtették. Ezt bizonyítják azok a röpcédulák, amelyeket 1794-ben az országban több helyen találtak. Valószínű, hogy ezeknek a szerzői, vagy résztvevői voltak a szervezkedésnek, vagy a szervezkedőkhöz közel álltak, esetleg baráti társaságukba tartoztak. Ezek a röpiratok azt is bizonyítják, hogy voltak az országban Martinovicsnál és Hajnóczynál radikálisabbak is. Nincs szó valami kialakult balszárnyról, mert amennyiben ezekből az írásokból nézeteikre következtetni lehet, még zavarosabbak, kiforratlanabbak a mozgalom ideológusainál, Martinovicsnál és Hajnóczynál, de ügylátszik voltak olyan elemek, akik kialakulatlanul bár, de náluk is balrább álltak, akik előtt nem volt olyan sérthetetlen „emberi juss” a magántulajdon, akik közvetlenül a parasztság felé fordultak.

1794-ben Miskolcon találták az egyik röplapot. Az egyik oldalán ez áll: „Rebellio”, a másik pedig:

„Öllyük meg az urakat

A királytul semmi sintsen többi; egy tsöpp vére sem

Ezren vagyunk, fegyverünk vagyon

Kereszt és akasztófa elig vagyon”¹³¹

A felvidéken elfognak egy latinnyelvű iratot, amelynek aláírása: „Száva, Dráva, Tisza és Duna kerületeiben a köznépnak és nemzetnek Isten kegyelméből való generalisai.” Követelik, hogy az egyházi, királyi, főnemesi és *nemesi* birtokokat vegyék el és birtokukat adják át a népnak és a szegény-nemeseknek. Az uraktól, tisztviselőktől, papoktól, bérlőktől el kell szedni a fegyvereket, házakat, aranyat, ezüstöt és őriztetni kell őket. A gazdag zsidóktól el kell venni ezer forintot felül a vagyonukat.¹³²

Pesten több proklamációt is találnak. Az egyik aláírása, „Jakobinusok klubja” és többek közt így szól: „Ó Pannonok, ó ti hunnok kövessétek tanácsomat, keressétek az egyenlőséget, ez meg fogja hozni a szabadságot. Jobb az anarchia, mint az átkozott monarchia. Gyalázatos dolog úgy alávetve lenni az uralkodónak, mint a lovak a kocsisuknak. Isten parancsainak és a természet törvényeinek engedelmeskedjete. Ó Pannonok, ó ti hunnok, *ragadjatok fegyvert, és tegyetek minden osztályt egyenlővé.*”^{132/a}

* * *

A köztársasági mozgalom sok nehéz és bonyolult kérdése közül a legnehezebb Martinovics személyének és politikájának megértése. Martinovics ugyanis 1791-től 1793-ig a királyi titkos szolgálat ügynöke volt, bár 1794-ben, amikor a mozgalom szervezését megkezdte, már szakított a titkos szolgálattal, addig azonban rendszeresen küldött jelentéseket a különböző megmozdulásokról és ebbe a ténykedésbe Laczkovics Jánost is bevonta. Ezt a kérdést a történetírás eddig nem tudta megoldani. Vagy hallgattak róla, mint Gárdonyi Albert¹³³ tette, vagy mentgették, mint Várady, Fejtő és

¹³⁰ Horváth Márton. I. m. 109. l.

¹³¹ Eckhardt S.: I. m. 161.

¹³² Fraknoi: Martinovics, Századok, 1879. 61—62. l. (Kiemelés tőlem, K. I.)

^{132/a} Fraknoi: i. m. 63. l.

¹³³ Gárdonyi Albert: I. m. á á

Barabás,¹³⁴ vagy pedig arra használták fel, hogy Martinovics hibájával az egész köztársasági mozgalmat, sőt az összes republikánusokat és materialistákat gyalázzák, mint Fraknói, Mályusz és követői tették.

Martinovics magatartását meg kell értenünk a kor elemzése alapján, de nem szabad mentegetnünk, mert akkor a szociáldemokrata Fejtő rothadt nézeteihez kerülünk közel, aki Martinovics hibájából kovácsolt érveket a munkásosztály legveszélyesebb árulóinak, a rendőrbesugóknak mentegetésére.¹³⁵

Martinovics nem volt elvtelen rendőrügynök, hanem mérsékelt burzsoá reformer, aki a „felvilágosult” uralkodótól várta, a nemesek és a katolikus reakció elleni intézkedéseket. Csak később, az események hatására fejlődik forradalmárrá és republikánussá. Egész életében küzd a polgári átalakulásért, de Magyarország akkori viszonyai között, nem találja meg a helyes utat. Egyéni érdekei, törekvése tekintélyes tudományos állás és politikai tevékenység után, összefonódik a nem-nemesi, demokrata értelmiség harcával a polgári átalakulásért.

Szokássá lett, reakciós történéseink után, tudományos munkásságának lebecsülése. Ismertettem már Fraknói és a „modern” Eckhardt nézeteit legnagyobb filozófiai munkájáról, a „Mémoires”-ról.

Martinovics korának egyik legnagyobb polihisztor tudósa, aki messze kiemelkedik hazánkban kortársai közül. Rendkívül sokoldalú a képzettsége, kilenc nyelven beszél, foglalkozik matematikával, fizikával, kémiával, gép-szerkesztéssel, filozófiával. Különösen a természettudományokkal foglalkozik sokat és állandóan hangsúlyozza annak jelentőségét az oktatásban. Már 25 éves korában kiadja első matematikai értekezését és ezután is rendszeresen jelennek meg tanulmányai a különböző külföldi szaklapokban. Sokat foglalkozik azzal, hogyan lehetne tudományos ismereteit a gyakorlatban értékesíteni. Foglalkozik a galíciai petróleum praktikus célokra való felhasználásának kérdésével, dohányvágó gépét bemutatja II. Józsefnek, aki azzal az indokolással veti el, hogy sok ember munkáját tenné feleslegessé, cséplőgépét Galiciában és Lengyelországban használták. Csillagászati és fizikai célokra több kísérleti eszközt szerkeszt.¹³⁶ Természettudományos és filozófiai munkáit még ezután kell feldolgozni, hogy teljes egészében lássuk azok jelentőségét.

1788-as írások szerint, Martinovics ebben az időszakban még igen mérsékelt reformer, demokratának is alig nevezhető: „... legnagyobb valószínűség szerint a monarchikus államforma a legjobb, abban az esetben, ha az uralkodó csupán alattvalói jólétére gondol s csak végső szükség idején terheli meg őket. Békében él a többi uralkodóval, elősegíti az ipart és a kereskedelmet, megjutalmazza a derék alattvalókat, megbünteti a gonoszokat”.¹³⁷ II. Lipót uralkodása idején teljesen rabja az abszolutista demokratizmus illúziójának — más utat a reformokra a nemesség és papság ellen nem lát. Így mint burzsoá reformer és mint a monarchia híve kerül a királyi titkos szolgálatba. Könyveket ír a nemesek és az egyház ellen a monarchista demokratizmus népszerűsítésére.¹³⁸ II. Lipótnak Martinovics és a többi polgári reformer azért kellett, hogy népszerűsítsék a monarchiát az elégedetlenek körében, informálják az országban uralkodó hangulatról és felhasználja őket a nem-

¹³⁴ Várady Zsigmond: Martinovics Ignác. 1909. — Fejtő i. m. — Barabás Tibor: Martinovics Ignác. Bp. 1945.

¹³⁵ Fejtő i. m.

¹³⁶ L. a fenti adatokra vonatkozólag, Martinovics irodalmi dolgozatai. Fraknói: Martinovics élete. Függelék. 213—22. l. és Gárdonyi A.: I. m. 6—9. l.

¹³⁷ Martinovics: Mémoires.

¹³⁸ Testament politique de l'Empereur Joseph II. — Oratio ad Proceres et Nobiles. — Oratio pro Leopoldo II., stb.

nemesi osztályok közötti befolyásának biztosítására, hogy azok mozgalmával a nemesi ellenállást megtörje. Erre mutat Ferenc király egy levele Sándor Lipót nádorhoz, Laczkovicsról. „Az bizonyos, hogy ez az ember apám alatt azon a tervezeten dolgozott, amivel a parasztokat a mágánások ellen akarták uszítani, amiről te sokat tudsz.”¹³⁹

Martinovics jelentései tele vannak ugyan mérsékelt reformjavaslatokkal, de a királyi titkos szolgálat nem útja a polgári átalakulásnak. Martinovics ezzel a ténykedésével súlyos és menthetetlen hibát követett el és ez a hiba nemcsak politikai, de erkölcsi is. Elvégre a többi demokraták, akik ugyancsak hittek a monarchista demokratizmus útjában, nem lettek azért a királyi titkos szolgálat megbízottai. De kétségtelen, hogy a burzsoázia mozgalmi kezdetben rendszerint összefonódnak a királyi udvarok intrikáival. II. Lipót Hoffmant, a Bábel és Ninive nemesek elleni gúnyiratának a szerzőjét bízta meg a polgárság szervezésével a nemesek ellen, Szalkayt pedig lázító röpiratokkal, amelyeket sajátkezüleg ellenőrzött, a parasztok közé küldte.¹⁴⁰ Ismeretes, hogy még a francia forradalom olyan nagyszerű alakjait is, mint Mirabeau és Danton, titkos szálak fűzték a rojalista körökhöz. Mégis a Francia Kommunista Párt így emlékezik meg róluk: „Mi, akik a dolgokat és az embereket kommunista szemmel, a munkásosztály képviselőiként nézzük, igazságot szolgáltatathatunk, mint Hugo, mindnyájuk művének. Ugyanannak a halhatatlan és termékeny munkának alkotóit látjuk bennük. A francia forradalom minden derék munkása emlékét az őt megillető mértékben tiszteljük. Köszöntjük azt a Mirabeau-t, aki így szólt a király követéhez: „Mondja meg az urának, hogy mi a nép akaratából vagyunk itt és csak a szuronyok erejének engedünk.”

...Két hete Troyesban, szülővárosában idéztük jelmondatát annak a Dantonnak, aki szintén elbukott. „Bátorság, megint csak bátorság, mindig csak bátorság...”

Különböző mértékben mindannyian a haladás szószólói, népünk nagyszerű eposzáinak éltetői voltak.”¹⁴¹

Martinovicsot súlyos hibái miatt nem mentegettük. De nem taszíthatjuk el magunktól a „Memoires” szerzőjét, az első magyar materialista filozófust, az első republikánus mozgalom programjának és szervezeti formájának kidolgozóját, a nagyszerű „Nyílt levél” íróját, aki szembeszállt a francia forradalom elleni intervencióval. Hibái ellenére kétségtelen, hogy Martinovics a haladás szószólója volt, hozzátartozott népünknek ahhoz a több-évszázados „nagyszerű eposzához”, amelyet a feudalizmus és az idegen uralom ellen vívott. A feudalizmus és az idegen uralom elleni harc különböző korszakokban különböző képességű és egyéniségű harcosokat adott, akik más-más oldalról, más-más részét mutatták meg az ellenségnek.

Martinovics e harcban nem kis hibákat követett el, azonban a francia forradalom hatására tudott balra fejlődni, képes volt szembeszállni a növekvő reakcióval. A francia forradalom példamutatása megtisztította őt mu'tjának szennyétől és tovább fejlesztette mindazt, ami benne értékes volt, így lesz reformátorból forradalmár összeesküvővé, monarchistából republikánussá, a királyi titkos tervek emberéből, mártírrá. Ez a fejlődés nem ment simán, tele volt ingadozásokkal, visszaesésekkel, kísérletekkel, hogy kitérjen a balra tolódás elől, de mégis eljutott a titkos köztársasági szervezkedésig, amiért vértanú-halált halt.

¹³⁹ Mályusz: Sándor Lipót, Iratok, 89. sz. 575. l.

¹⁴⁰ Mályusz: A magyarországi polgárság 256. l.

¹⁴¹ M. Thorez: A százötvenedik évforduló. Tanulmányok a francia forradalomról. Szikra, 1949. 10. l.

Martinovics, II. Lipót halála után tovább küldi jelentéseit I. Ferencnek, de tiltakozik nála a jozefinista politika maradványainak felszámolása ellen és a francia forradalom elleni intervenciós háború megszüntetését, a sajtószabadság visszaállítását, a II. József-féle reformok végrehajtását kéri.

„Hibás eljárás külső bonyodalmak közepett a belső elégedetlenséget is szítani. Én most semmi sem vagyok; de nyugalmas boldogságom föláldozásával is el merem mondani, hogy mindazok, kik felségednek a franciák ellen a háború megindítását tanácsolták és most egy nagy reformáció végrehajtását (t. i. a régi udvari politikához való visszatérést) időszerűnek tartják, mind igazi jakobinusok, kik a legjóságosabb uralkodót és virágzó monarchiáját tönkre akarják tenni.¹⁴² Ezután írja meg a „Nyílt levelet“ a király ellen, az intervenció megszüntetését követelve.

Többször szakít a titkos szolgálattal, de újra visszatér. Nem akar szakítani a monarchista demokratizmus illúziójával, nem akarja elhinni, hogy a Habsburgoktól még mérsékelt reformok sem várhatók. Nem érti meg, hogy a francia forradalom alapvető változást idézett elő a Habsburg politikában. Ezért ostromolja újra, meg újra I. Ferencet terveivel, fenyegeti jelentéseiben összeesküvéssel, amely Ferencet veszélybe dönti, ha nem hagyja abba az intervenciót és nem tér vissza József reformjaihoz. Martinovics félve, ingadozva lép a republikánus összeesküvés útjára, nem érzi magát és a demokratákat ehhez elég erősnek, de végül mégis, hosszú ingadozások, visszaesések után szakít a királlyal és nem demokrata nézeteivel. Martinovics balra megy, míg a királyi titkos szolgálat másik nemesek ellen használt embere, Hoffmann, jobbra. Martinovics a királlyal szakít, hogy demokrata lehessen, míg Hoffmann polgári reformterveivel, hogy monarchista maradjon.

Mielőtt a titkos szervezkedés útjára lépne, még egy kísérletet tesz a nemesi reformizmus felelevenítésével. 1793 szeptemberében az a hír járja, hogy I. Ferenc a háborúhoz szükséges hozzájárulások miatt összehívja az országgyűlést. Martinovics, Laczkovicsal szerkeszt egy felhívást a megyei küldöttekhez és egy alkotmánytervet. Egyik felhívásukban ezt írják: „A világ első népe, a francia, kérlelhetetlen háborút visel a királyok, a papok és arisztokraták ellen; ereje, erényei, elvei ki fogják vívni a diadalt, mely néhány év alatt az összes nemzeteket, melyek eddig barmok gyanánt elnyomottak voltak, a szabadság és egyenlőség áldásainak részeseivé fogja avatni!... Magyarország új alkotmányának terve is a nemzet jövő boldogságának és dicsőségének biztosítékait foglalja magában... Senki se féljen, mert a zsarnokok és papok tehetetlenek, ha a nép nem tart velök. Minden nép, mely szabad akar lenni és összetart, szabad lesz...“¹⁴³

Az alkotmánytervet és a felhívást nem küldték szét, mert az országgyűlést Ferenc nem hívta össze. Ez a gyenge próbálkozás is kudarcba fulladt, nem maradt más hátra, mint a titkos szervezkedés.

Martinovics egyéni fejlődésében futja meg azoknak a pártoknak az útját, amelyek a francia forradalomban véres osztályütközeteiket vívják egymás ellen. Ott a jakobinusok számolnak le a gironddal, itt ő lesz girondistából jakobinussá, reformerből forradalmárrá és monarchistából republikánussá. Burzsoá, aki mögött nincs burzsoázia, aki mindvégig ingadozik, egyik oldalról a másikra fordul. Megmérgezte a klerikális szellem, ahol nevelődött és a királyi udvar intrikái, ahol tevékenykedett, ezeken túljutott és harcolt ellenük, de mégis szellemükkel még forradalmár korában is rabságban tartották. Tipikusan olyan felemás figura, amilyent a burzsoázia a maga haj-

¹⁴² Fraknói: Martinovics élete. 74. l.

¹⁴³ Id. m. 93–94. l.

nalán szül. Zseniális az ideológia területén, olyan dolgokat lát meg, amire még a következő század sem képes, de a politikában ingadozó.

Martinovics 1794-ben, amikor a szervezést megkezdi, nem azonos azzal, aki, mint monarchista reformer elment egész a királyi titkos szolgálatig, de azért nem is szabadult meg teljesen multjától, amit ingadozásai mutatnak elfogatása után. A köztársasági mozgalom viszont nem azonos Martinoviccsal és Laczkoviccsal, mert ez nem a királyi titkos szolgálatról elfordult, csálódott emberek mozgalma, hanem az olyan nagyszerű forradalmi demokratáké, mint Szentmarjay, Hajnóczy, Óz, Bacsányi, Verseggy és a többiek, akik nem szennyezték be magukat még a monarchista demokratizmus illúziójának az idején sem, a titkos rendőrséggel való kapcsolatokkal. Bár ők a társadalomnak csak egy vékony rétegét alkották, mégis voltak annyian, hogy megállapíthassuk, hogy itt nem magános bolygókról, hanem egy társadalmi rétegről van szó, amely a francia forradalom hatására, a feudális Magyarországon kereste a polgári átalakulás útját és valószínűleg eljutott volna a szervezkedéshez Martinovics kezdeményezése nélkül is. Ha a köztársasági mozgalom nem is azonos Martinoviccsal, de Martinovics sem választható el attól. Az ő vaskos hibái is annak a történelmi helyzetnek sajátosságaiból fakadtak, amely a mozgalmat létrehozta. Martinovics nélkül a mozgalom szegényebb lenne. Martinovics végzi a legnagyobb ideológiai munkát, ő jut el legkövetkezetesebben a materialista filozófiához, ő írja meg a leglátványosabb hangú felhívást az intervenció ellen, ő fogalmazza meg a szervezet programját, ő a mozgalom kezdeményezője.

Martinovics munkái, ha egyenként vizsgáljuk, hiányosak, mert hol a nemzeti kérdésben való közömbösség hibája van meg bennük, hol feudális korlátai vannak. Martinovics egyedül, saját erejéből nem volt képes felvetni a gyarmati és feudális Magyarország problémáit. Hosszú ideig a királyban keres ehhez támaszt, így lesz monarchista. Később, amikor szembefordult a királlyal és a titkos összeesküvés útjára lépett, ehhez is szövetségest keresett, így jutott el a középnemességhez, amely ellen eddig harcolt. Amikor a királyra támaszkodott, leleplezte a nemesit és a klerikálisit, amikor pedig a nemességre támaszkodott, leleplezte a gyarmatit és a monarchiát. Így munkáiból, ha nem egyenként, hanem egészében vizsgáljuk, kibontakozik a feudális és gyarmati Magyarország olyan bírálata, amelyenre senki nem volt képes a 18. században.

A köztársasági mozgalom végzete az volt, hogy minden osztály felé elszigetelődött és csak a demokrata értelmiség vékony rétegére támaszkodott. Csak a középnemességgel szövetségben lehetett volna reménye a szélesebb harc kibontakozásához, de a mozgalom csak akkor jöhetett létre, amikor a középnemesség harcai már lezárultak. Ahhoz, hogy republikánusokká legyenek és szembeforduljanak a Habsburgokkal, előbb le kellett zajlania a Habsburgok fordulatának II. József alatt és a középnemesség fordulatának II. Lipót alatt. Ahhoz, hogy felismerjék a középnemesség nemzeti harcának jelentőségét és szövetségest keressenek benne, előbb a középnemességnek szakítani kellett a nemzeti harccal. De ahogy annakidején nem értették meg II. József és II. Lipót politikáját és polgári reformokat reméltek tőlük, most nem értik meg a középnemesség politikáját és nemzeti harcot reméltek tőle, akkor, amikor már szakított ezzel.

Míg a demokratáknak a középnemesség felé el kellett szigetelődniök, a parasztság felé ők szigetelték el magukat. Míg arra a középnemességben lévő *feudális* állta az útját a szövetségésnek, erre a demokratákban lévő *polgári mérséklet*. A parasztság ezekben az években is nehéz, véres harcát vívja a hűbéri rendszer ellen, hol egyik, hol másik harcoló csoport fordul feléje, de csak azért, hogy harcát saját céljaira felhasználja, azután ellöki magától. *A parasztság igazi szövetségésre nem talál.* 1789-ben a középnemese

kacérkodnak vele, hogy II. József ellen megnyerjék és ismeretes, hogy első győzelmeik után szembefordulnak vele. 1790-ben II. Lipót biztatja őket harcra a nemesek ellen és nemsokára a nemesekkel kötött kompromisszum után ő is cserbenhagyja őket. A demokraták legnagyobb hibája, hogy bár látták, hogy szükségük van a parasztsággal szövetségre, mégsem mertek erre eléggé építeni. Így mind a két osztály felé elszigetelődtek és amikor a király lecsap rájuk, az ország néma marad. Ferenc és emberei rémeket látnak, amikor katonaságot összpontosítanak a kivégzés idejére, sehol sincs jele az ellenállásnak. A mozgalom elbukik. Révai József írja: „A polgári haladásnak plebejus-forradalmi útjára a viszonyok Magyarországon még éretlenek voltak; ezen az úton csak egy maroknyi élcsapat járhatott, a nemzet széles tömegei nem.”¹⁴⁴

1794 júliusában kezdődnek meg a letartóztatások. Ferenc vérbefojtja a mozgalmat. Hatvan embert helyeznek vád alá, húsz halálos ítéletet hoznak, hetet kivégeznek, két vádlottat öngyilkosságba kergetnek és huszonhetet több esztendei várfogságra ítélnék. Céljuk megfélemlíteni mindenkit, aki legkisebb mértékben is híve a demokratikus eszméknek, a polgári átalakulásnak. Felségsértési pereket indítanak kocsmai kijelentések, felfújt rendőri jelentések alapján. Sándor Lipót a királyhoz intézett memorandumában a reakciós, megtorló intézkedéseknek egész rendszerét dolgozza ki, a katolikus egyház befolyásának további erősítésére, a parasztság oktatásának teljes megszüntetésére, az egész iskolarendszer átvizsgálására, a demokrata tanárok eltávolítására. Őt egyetemi tanárt elmozdítanak, kettőt Pestről kiutasítanak. Még Kant tanítását is megtiltják, azzal az indokolással, hogy „... indokolatlan kételyeket támaszt, és szkepticizmusra vezet.” az irodalmi élet is megáll. „A kedélyek valóban megfélemledtek. Kik a demokratai elveket már elébb sajátjukká tették volt, látván elvtársaik szomorú végét, megrettenve rejték kebleik mélyébe a véleményeket...” — írja Horváth Mihály.¹⁴⁵

A 18. században még nem volt kiút Magyarországon a feudalizmusból.

Az 1790-től 1794-ig terjedő mozgalmak az 1848-as forradalom előjátékai. Ugyanazok a társadalmi rétegek lépnek harcba, mint ott, ugyanazokért a célokért, mint ott, csak ötven évvel feiletlenebbül. Mindazok a problémák felvetődnek itt, amelyért 1848 nagy összeütközései folynak, csak gyengébben, mint ott és néha torzan. Az 1790-es évek mozgalmainak még a fogyatékoságai is 48-at idézik, azzal, hogy 48 éppen azért lehetett 48, mert ki tudta küszöbölni azt, ami 1794-ben még bukást okozott. A magyar jakobinusok nemcsak a problémákat vetették fel, de a kiutat is megmutatták, ha nem is voltak képesek azt megvalósítani. Csak ők tudták programjukban összekötni a nemzeti függetlenséget a polgári átalakulással, ők tárják fel fél évszázaddal megvalósulása előtt a demokraták és a középnemesség összefogásának gondolatát, ők mutatják meg a paraszt „felzundulással” a polgári átalakulás legfőbb kérdését. Igaza volt Kossuthnak, amikor azt mondotta róluk „... a 89-iki ... eszmék hajnalának pacsirtái voltak, (azon eszméké, amelyeknek mi 50 év múlva testet adtunk.”¹⁴⁶ A jakobinus mozgalom, hibáival együtt, legnagyobb hagyományaink közé tartozik.

Harcukat teljesen csak ma érthetjük meg, amikor a nép győzött és a Szovjetunió segítségével saját államát megteremtette. A magyar burzsoázia soha nem valósította meg azokat a nagy történelmi feladatokat, amit hajnalának képviselői kitűztek. Itt mutatkozik meg, hogy a burzsoázia gyengesége nemcsak negatív tényező volt a mozgalomban, hanem pozitív is, mert

¹⁴⁴ Révai József: Id. m. 12. l.

¹⁴⁵ Révai József: I. m. 12. l.

¹⁴⁶ Horváth M.: I. m. 6. köt. 152. l.

épp a burzsoázia gyengesége tette lehetővé, hogy első képviselői merészebb célokat fogalmazzanak meg, mint amiket majd később, megerősödésének idején elfogadott. A magyar munkásosztálynak kellett győznie ahhoz, hogy a célokat maradéktalanul megvalósítsák, mert a burzsoázia elárulta azokat.

Csak a munkásosztály győzelmével lehetett az „emberiség három oszlopát” a királyságot, a nemességet és a klerikális reakciót tényleg „megtapodni”, csak a munkásosztály tudta megvalósítani az önálló magyar köztársaságot, amely a nemzetiségeknek is teljes egyenjogúságot ad, az egyházi vagyonnak a nép javára fordítását és olyan külpolitikát, amely az élenjáró forradalmi országgal kötött szövetségre épül. A magyar jakobinusok küzdelme a francia forradalom elleni intervenció megakadályozására ma új jelentőséget nyer, példát mutatva a béke minden harcosának. Emléküket jogos büszkeséggel őrizzük.

KATÓ ISTVÁN

ADALEKOK A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG KAPITALISTA FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

(*Feudális maradványok a munkaszervezetben.*)

1850—1945*

Bevezetés.

A polgári történetírás a parasztságnak jobbágyfelszabadítás utáni történetével való foglalkozása során, mind az ellenforradalmat megelőző időkben, mind az ellenforradalmi korszakban gondosan vigyázott arra, hogy a felszabadult parasztságot egységes osztályként kezelje, elleplezze a parasztság bomlását a kapitalizmus fejlődése során. Elkendőzött azt a tényt, hogy a nagybirtok és a számos feudális maradvány fennmaradása következtében a parasztság egyre nagyobb tömegei elviselhetetlenül nehéz sorsba jutottak. A tőkés kizsákmányolást ugyanis még a feudális kizsákmányolási formák továbbélése is nehezítette és elmélyítette a parasztság válságát. Elhallgatták mindezt, hogy ki ne derüljön, hogy a válságból való kijutás első lépése a nagybirtok felosztása. Az ellenforradalmi korszak előtt és alatt a polgári történetírók célja — az egyébként hibás úton járó polgári radikálisok kivételével — a nagybirtok úgynevezett történelmi szerepének megrajzolása és ezáltal a nagybirtok további fennmaradása jogosultságának, egyszóval a szegény parasztok és mezőgazdasági munkások feudálkapitalista kizsákmányolásának igazolása és a figyelem elterelése volt a nagybirtokok felosztásának és a kizsákmányolás elleni harc sorrendjében elsőnek az erről a részről jövő kizsákmányolás felszámolásának szükségességéről.

A parasztságot egységes osztályként és az ellenforradalom korszakában „nemzetfenntartó” elemként kezelő polgári történetíróknál felszínre jutó fel fogás pedig a parasztság vékony kizsákmányoló — kulák — és az óriási tömegű kizsákmányolt mezőgazdasági munkás és szegényparaszt-rétegei között egyre inkább felszínre jutó és egyre élesebb osztályharcot akarta leszerelni és osztálybéke hirdetésével biztosítani az egyházi és világi nagybirtokokkal együtt az ellenforradalmi rendszer falusi támaszának, a kulákságnak kizsákmányoló uralmát is a falu dolgozói fölött. Ezek a magukat objektívnak feltüntető, de valójában a kizsákmányolók uralmának igazolására szolgáló és a valóságot meghamisító írárok nagy gonddal ügyeltek arra, hogy az igazság ne derüljön ki.

A marxista történetírára vár az a feladat, hogy a valóságot ezen a téren is feltárja. Megmutassa, hogy a parasztság bomlása, ellentétes érdekű osztályokra szakadása, a kapitalizmus idején feltartóztathatatlan. Rámutasson arra, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődése során nagybirtok és az egyéb feudális maradványok fennmaradása hogyan mélyítette el és súlyosbította a földmunkás és szegényparaszt népesség sorsát. Feltárja, hogy a parasztság kizsákmányolók ellen vívott harcai elbukásának oka a megfelelő vezetés hiánya volt.

* A rendelkezésre álló korlátozott terjedelem miatt a tanulmány két részben jelenik meg a Századokban. A most közölt első rész 1918-ig terjed.

Megmutassa, hogy a parasztság egymagában felszabadulni nem képes, hanem csak a munkásosztály vezetése alatt és vele való szövetségben. Bebizonyítsa, hogy a felszabadítás csak szocialista forradalom útján lehetséges, amely előbb a nagybirtoktól és a vele kapcsolatos egyéb feudális kizsákmányolási formáktól szabadítja meg a mezőgazdasági munkásságot és a dolgozó parasztságot, majd a forradalom további fejlődése során a szocialista mezőgazdaságra való áttérés előrehaladásával együtt a még megmaradt egyetlen falusi kizsákmányoló osztály, a kulákság kizsákmányolásától is.

Az alább közölt tanulmány ennek a folyamatnak csak egy kis részét, a feudális maradványoknak a magyar mezőgazdaság munkaszervezetében való továbbélését és ennek a körülménynek a mezőgazdasági munkásság és dolgozó parasztság elnyomorodására való hatását kívánja bemutatni és egyben ezen keresztül is rá akar mutatni arra, hogy mindeme terhek nyomása alól a parasztság kizsákmányoltjai csak a Vörös Hadsereg felszabadítása után a munkásosztály vezetésével és segítségével végrehajtott 1945-ös forradalom eredményeképpen szabadulhattak meg és juthattak földhöz.

I.

A földbirtok megoszlása. — Polarizáció.

A nagybirtok és a különböző feudális maradványok lassítják a kapitalizmus behatolását a mezőgazdaságba és ezzel együtt a paraszti rétegződést is, de annál gyötrelmesebbé és kínosabbá teszik a parasztság sorsát. A parasztságnak a jobbágyfelszabadulás után folytatott osztályharcai megértéséhez a harc gazdasági alapjainak vizsgálatából és a parasztság céljainak figyelembevételéből kell kiindulni. A vizsgálódás alapja a birtokstatisztika, amelynek adataiból világosan kiderül, miért is folyik a harc? 1848—49-ben Magyarországon 624.134 telkes gazda és 913.962 zsellér családfő élt. Ez összesen — a családfők számának ötszörösét véve alapul — 7,740.480 embert jelentett (cselédek nélkül), tehát Magyarország népességének többségét.

A telkes gazdák megoszlása a következő volt:

1 telkes és nagyobb	40.380
$2\frac{1}{3}$ telkes	6.458
$\frac{1}{2}$ telkes	281.264
$\frac{1}{4}$ telkes	254.160
$\frac{1}{8}$ telkes	41.872

Zsellérek megoszlása:

házas zsellér földdel	32.120
házas zsellér föld nélkül	773.528
háztalan zsellér	108.314
cseléd család	193.905 ¹

Ugyanakkor, amikor a parasztságnak 61,75%-a föld nélkül, 35%-a pedig annyi földdel rendelkezett, hogy csak munkája bérbeadásával együtt tudta fenntartani magát és családját, a földbirtok legnagyobb része a lakosság kisebbségét tevő nemesek és zsíros-parasztok kezén volt. Egy, az 1850-es évekből származó statisztika szerint a nemesi kézben levő birtokok területe 18,536.884 kat. hold volt. Ezzel szemben a felszabadult úrbéres parasztság kezén 10,399.510 hold volt és ha ehhez hozzávesszük a szabad földeket, tehát

¹ Országos Levéltár (czentúl O. L.), Belügyminisztérium (czentúl B. M.) 1848—49. iktatatlan írások.

a Hajdúságot, a Jász-Kún kerületet, a 16 szepesi város földjét, a nagy-kikindai és tiszai koronauradalmakat és egy csomó olyan helységet, amelyek csak tizedet adtak, de úrbéri szolgáltatást nem teljesítettek, pl. Báta, Bátaszék, Dunaföldvár, Tolna, stb., ezeknek a területeknek 2,654.000 holdjával együtt is csak 13,053.510 hold lett volna a felszabadult parasztság kezén. Ehhez járult még 400.000 holdnyi ú. n. dézsmaföld. Természetes azonban, hogy a szabad földek teljes egészükben nem voltak paraszti kézen, hiszen a koronauradalmak jelentős része házi kezelésű volt. A 16 szepesi város földjei polgárok kezén voltak, úgy, hogy a statisztikákban meglehetősen erős hibaforrás van. Még jobban kiütöközik a birtokeloszlás aránytalansága, ha figyelembe vesszük az egykorú statisztikus következő megjegyzését: „föld-birtokosaink között találkoznak olyanok is, akik a felszabaduló úrbériségi földek leszámítása után még most is 150—200 ezer földet tudhatnak saját birtokukba. 30—40 ezer holddal rendelkezőt találunk pedig mint kevésbé ritkaságot. Ezek 500 család voltak összesen. Egyébként átlag mindegyik birtok 5000 holdon felül rúgott 1000—5000 holdas 1—2000 is találtatott.”² Ez azt jelenti, hogy a földesurak kezén levő 18,500.000 holdból 3,000.000 hold 500 család birtokában volt. Hogyha meglehetősen nagy hibaszázalékot figyelembe véve az 1—5000 hold közötti birtokokat átlagosan 3000 holdasnak vesszük és ezek 1—2000 közötti birtokosainak számát 1500-ra tesszük, akkor eme 1500 család kezén 4,5 milliónyi föld halmozódott össze, tehát kb. 2000 család kezén 7,5 millió hold. A valóságban persze ezek az aránytalanságok még sokkal élesebben tűnhettek szembe. A tényleges állapotot azonban megfelelő statisztikák és adatok híján helyreállítani egyelőre nem tudjuk. Ezek mellett a nagybirtokok mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni az 500—1000 hold közötti középnemesi birtokok nagy számát sem.

A főakadály azonban a paraszti tömegek földhiánya, az egyházi és világi nagybirtok, amely lehetetlenné tette az óriási földnélküli vagy kislelőhelyű paraszti tömegek földhözjutását.

Ez a háttérre annak a síknak, amelyen a parasztságnak földért folytatott harca kibontakozik. Ezen a sötét háttéren élesen kirajzolódik a felszabadult jobbágyság kizsákmányoltsága, technikájának elmaradottsága.

II.

Parasztmozgalmak 1849—1852.

Nézzük meg ezt a tényt először a parasztság mozgalmának első szakaszában. Az 1848-as forradalom jobbágyfelszabadítása döntő jelentőségű élményévé lett a magyar parasztságnak. Addig is érezte elnyomott, kizsákmányolt voltát. Addig is megpróbált könnyíteni helyzetén, amit a 19. sz. első felében egyre sűrűsödő parasztmozgalmak mutatnak. Élesedő osztályharccal felelt a fokozódó elnyomásra, növekvő kizsákmányolásra. Az 1848-as forradalom ebben a tekintetben is döntő jelentőségű változást hozott. A parasztságban nem csupán sorsának elviselhetetlensége tudatosodott. Eddig már pl. az 1831-es koleralázadás tanúsága szerint is eljutott. Most annak is tudatára ébredt, hogy sorsán változtatni is lehet és már van út a teljes felszabaduláshoz, lehetőség nyílik a nagybirtoknak a parasztság terjeszkedését gátló ölelésétől és az összes feudális kötöttségektől való megszabadulásra. Teljes felszabadulás és földhözjutás reményét keltette a volt jobbágyságban a felszabadítás. *Kiindulópontot* látott benne, szabadságának

² Galgóczy Károly: Magyarország, A Szerb vajdaság, s Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest 1855. 88. és köv. lapok.

kezdő lépését. A *felszabadító nemesség* azonban a *végző állomást* látta az 1848. évi 9. tc.-ben. Ez megszüntette ugyan a robotot és dézsmát, de nem osztott földet és a feudalizmus számos csökevényét a nagybirtokkal együtt fenntartotta, sőt szentesítette a korábbi földrablásokat is. A 3. §. kimondja, hogy ahol eddig úrbérrendezés vagy legelőelkülönítés nem történt, a faizásra és legeltetésre nézve „az eddigi gyakorlat továbbra is megtartatik”. Ez azt jelentette, hogy az erdő és legelőhasználat jogával együtt fennmaradtak az e joggal kapcsolatos feudális szolgáltatások is. Fennmaradtak továbbá az ú. n. kisebb királyi haszonvételek is, a regálék, a földesuraknak királyi adományból eredő hasznai. Ilyenek voltak: a bor-, pálinka-, és sörmérés, tehát a kocsmatartási jog, a mézsárszék vagy húsvágatás joga, malomtartás, a birtok területén vámszedés, a piac- és vásártartás, a boltnyitás, a halászat joga, továbbá a téglá-, mészégetés, kővágás, agyag- és fővényásás joga is.³ Mindezek távolról sem voltak olyan súlyosak, mint a földrablások szentesítése, bár kétségtelenül erősen sujtották a parasztságot és gátolták a kapitalizmus fejlődését. Az 1848. évi 10. t. c. 1. §-a ugyanis elrendelte, hogy ahol a legelőelkülönítés, illetve úrbérrendezés már megtörtént, az összesítés vagy elkülönzése többé fel nem bontható. Még ezeknél is súlyosabb volt azonban, hogy a törvények nem szabadították fel az egész jobbágyságot. Rendezetlen maradt a majorsági zsellérek helyzete. Ők továbbra is kötelesek voltak az eddigi jobbágyszolgáltatásokat teljesíteni. Rendezetlenül hagyta a törvény a majorsági földeken ülő szerződésesek, cenzualisták jogviszonyait is, nem is beszélve arról, amiről egyébként már szó volt, hogy a parasztság földnélküli tömegei, a volt úrbéres zsellérek, nem jutottak földhöz, mert földosztás nem történt és csak a telkes jobbágyok és házas zsellérek jutottak telkük, illetve házuk és az ahhoz járó belsőségük, esetleg némi kis külső földjük tulajdonába.

A szabadságharc bukása után éppen ezért továbbra is alapvető feladat maradt előbb a Habsburg-uralom, majd 1935 után a fasiszta elnyomás alól való nemzeti felszabadító harccal összekapcsolva a félbemaradt polgári átalakulás befejezése; a nagybirtok felosztása s a feudális függési viszony maradványainak felszámolása. A feudális termelőviszony felszámolása után a nagybirtok fennmaradása és a feudális függési viszony maradványainak továbbélése folytán a falun kettős osztályellentét van. Az alapvető ellentét a feudális multban gyökeredzik: az egész parasztság és a földesurak ellentéte. Ez a kapitalizmus fejlődése során egyre csökken, de a nagybirtok és a feudális maradványok felszámolásáig ez az osztályharc középponti kérdése. A küzdelem homlokterében a nagybirtok elleni harc áll és ebben többé-kevésbé az egész parasztság együtt halad. A másik ellentét a mezőgazdasági munkásság s félproletárság ellentéte a falu összes kizsákmányoló osztályaival. Ez az ellentét a kapitalizmus fejlődése, a kulákság megerősödése, a paraszti tömegek egyidejű elnyomorodása során egyre jobban kiéleződik, előtérbe nyomul és 1945 után alapvető ellentétté válik.⁴

A felszabadulás előtti időben azonban az osztályharc elsősorban a nagybirtok ellen irányul.

Eppen ezért a parasztság nagy tömegei az 1848-as jobbágyszabadságharcra támaszkodva annak továbbfejlesztésére törekedtek és megmozdulásaik során igyekeztek földhöz jutni és megszabadulni a még rájuk nehezedő feudális kötöttségekből folyó terhektől. Ez a kettős törekvés jellemzi az 1848–49-es és a szabadságharc leverése után a parasztszok harci céljait. A szabadságharc

³ Tóth Lőrinc: Elméleti s gyakorlati útmutató úrbéri ügyekben 133. l.

⁴ Nagy Imre: Munkásmozgalom és agrárszocializmus a XIX. század végén Magyarországon. A MDP pártfőiskolájának előadásai. 4. Bp. 1950. 13. lap és Nagy Imre: Agrárpolitikai tanulmányok. Bp. 1950. 201–202. l.

leverése utáni parasztmozgalmak azonban különböznek a forradalom és szabadságharc alattiaktól. Azok a haladást csak akkor szolgálták, ha egyben előmodították az elsőrendű fontosságú cél elérését, a nemzeti függetlenség kivívását. A 49 utániak egyértelműen progresszívek, mert antifeudálisok és nemzetiek egyszerre, minthogy nemcsak a 48-ban elkezdett, de a szabadságharc elbukása miatt félbemaradt jobbágyfelszabadítást akarták befejezni, hanem mozgalmaikat egybekapcsolták a 48 politikai célkitűzéseinek megvalósításáért, a nemzeti függetlenség kiharcolásáért vívott harccal is. 1848-ban ők a teljes felszabadulást látják és ez a meggyőződés vezeti harcaikat a 48 utáni évtizedekben is. A feudalizmus maradéktalan felszámolásának hiánya, első sorban a földnélküli, valamint a feudális kötelekektől föl nem szabadított tömegeket készítette harcra. A szabadságból a már említett módon kirekesztett, továbbá a földtől, legelőtől, erdőhasználatától 1848 előtt részben vagy egészen megfosztott, vagy ezek fejében 1848 után is feudális szolgáltatásokra kényszerített paraszttömegek minden erejükkel igyekeztek megszerezni a földet, a szabadságot és így harcolnak azok ellen a földesurak ellen, akik tovább akarják folytatni a feudális kizsákmányolást és feudális gazdálkodást és nem hajlandók tudomásul venni, hogy 1848 felszámolta a feudális termelőviszonyt. Az ilyen törekvések ellen irányul a parasztságnak a földért folytatott harca 1853-ig. A 48-as törvények által rendezetlenül hagyott kérdések jó ürügyet nyújtanak a feudalizmus visszaállítására törekvő földesuraknak arra, hogy igényeiket érvényesítsék.

A nógrádmegyei Somoskő község majorsági taksásai 1848-ban megtagadták a dézsma, a napszám és a favágás teljesítését. Ezért a földesúr megvonta tőlük a faizási jogot.⁴ A Újabb példája annak, hogy a parasztság nem nyugodott bele 48 nem kielégítő rendelkezéseibe. A 48-as törvények hatására tagadták meg a szabadságharc után a tinnyi parasztok az urasági irtványföldön levő lakóházak után teljesítendő évi 30 napi robotot is.⁵ A hatóság azonban kérlelhetetlen, kötelezi őket a teljesítésre. Karhatalommal, szükség esetén katonaság felhasználásával hajtja végre ítéletét és kimondja, hogy a felbujtókat pedig meg kell büntetni. A viszonyok rendezetlensége teszi lehetővé, hogy a pozsonymegyei Bruck községtől 1848 után a maradványföldök után kilenced teljesítését követeli a földesúr. A hatóság meg is ítéli azzal az indokolással, hogy ezeket a teljesítéseket a törvényhozás mindeddig nem rendezte, s így a hátralékot be kell hajtani.⁶ A rendezetlenséget használja fel Bródy János nagyszuhai plébános is, aki temploma tornyának felépítési költségeire az irtásföldök után járó kilenced visszaállítását kéri.⁷ Ennek teljesítését a község lakói megtagadták. A hatóság azonban, mivel a földdel kapcsolatos és nem egyházi jellegű tizedről volt szó, megítélte a plébános kívánságát. Oláh Mihály bükönyi közbirtokos zsellérei 1848-ban megtagadták a robotot, egész termését lefoglalták és bérbeadott földjeinek felét elfoglalták. Hiába ítélte vissza a bíróság a forradalom leverése után a földet a földesúrnak azzal, hogy a földek majorsági természetűek, a taksások nem adták át a földet és újra meg újra fellebbeztek. Finta Gábor, a bükönyi közbirtokosság egy másik tagja, 1851-ben szintén arról panaszkodott, hogy majorsági zsellérei kötelezettségüket nem teljesítik, más földesurak földjeit erőszakosan felszántják és a földek termését „eltu'ajdonítják”.⁸ Ugyanennek a községnek más helyén Gentsy Lajos földbirtokos majorsági földjeit 10 féltelkes úrbéri zsellér 1851 márciusában felosztotta. A földeket Katz Benedek apósa bérelte. Ezekből 12 év óta, mióta Katz a

⁴/a. O. L. Statthalterei Abt. (ezentúl Stt.) Pressburg 1851—XIV—7854.

⁵ O. L. Geringer (ezentúl G.) Pr. 1852—9221.

⁶ O. L. G. 1851—181.

⁷ O. L. G. Pr. 1852—23 492.

⁸ O. L. Stt. Grosswardein. 1851—VIII—A—6348 és G. 1852—21 726.

faluban lakik, parasztember még felesben sem kapott. A húsz részre osztott földre a bérlőt nem engedik rá. A földfoglalás alapja az volt, hogy ezeket a földeket a földfoglalók 1848 előtt robotba szántották. 48 óta ezeknek a földeknek használatától elestek, mert a bérlő szántotta felesben. A földek elvétele vitte őket arra, hogy a földeket maguk számára megszerezzék. Moldovány Gábor nevű bíró vezette a mozgalmat, aki Letusiczki Jánossal és még nyolc zsellérrel együtt hajtotta végre a földosztást. A földosztók, a tanuk vallomása szerint, „az általuk eddig használt földeken kívül a Moldovány Gábor által vezetett erőszakoskodásnak és birtokfoglalásnak magokat részeseiké tették“. Tamási András, Bököny község nemesszármazású jegyzője kihallgatása alkalmával előadta, hogy „Moldovány gyűléseket is szokott az házánál tartani“. A hatóság közbelép és Bay kormánybiztos kiszáll a helyszínre a rend helyreállítása végett. A községnek azonban kétezer lakosa volt. Bay a jelek szerint tartott tőle, hogy pusztá szavának aligha lesz foganatja és a maguk jószántából a parasztok aligha fognak lemondani a létfenntartásukhoz szükséges földről. Erre mutat, hogy nagy óvatosan, a lakosság számának megfelelő mennyiségű katonai karhatalmat kért maga mellé. A nagyváradi főispánság Geringerhez intézett jelentésében meg is magyarázta, hogy miért szükséges a katonai karhatalom. Úgy látta, hogy a kormánybiztosnak tartania kell attól, „hogy a felizgatott község a végrehajtást ellenségesen fogja fogadni és ellenszegülni“. Hogy pedig a hatóság egy pillanattal se kompromittálódjék, kéri a főispánság Bay számára a katonai karhatalmat, amit meg is kapott. Baynak csak ilyen eszközök igénybevételével sikerült végrehajtania az uraságot földjének tulajdonába visszaiktató ítéletet. Feladata elvégzéséről többek között ezt jelenti: „... őket multra nézve atyailag de egyszerűsággal kormányzóilag is keményen meg feddettém“ és a törvény megtartására utasította őket.⁹

1851-ben Zsdjár, Jurgov, Repiszko, Lapsanka és Csarna-Gura szepes-megyei községek udvartelki zsellérjei megtagadták a hegyi legelők használatáért járó tartozásaik fizetését, mint jogtalant és panaszt tettek földesurak ellen Geringernél. Kérték egyúttal, hogy az ügy elintézéséig minden zálogolási eljárástól és egyéb zaklatástól kíméljék meg őket. Panaszukat a galíciai Czarny Dunajec községben lakó Kulczycky nevű lengyel ügyvéd biztatására tették meg. Kulczycky egyébként a községek iratai alapján felvilágosította a lakosokat arról is, hogy a tartozásokat nem kötelesek megfizetni. A kassai főispánság úgy találta, hogy Kulczycky „a panaszosokra nincs a legjobb hatással és így valóban kívánatosnak látszik, hogy Kulczyckyt távoltartsák az említett községek befolyásolásától“. A főispánság megbízottja megkísérelte a békés egyeztetést és felajánlotta, hogy a községek szegénységére való tekintettel ingyenes állami ügyvédet bocsátanak rendelkezésükre, aki ügyüket a bíróság előtt védené. A községeket azonban Kulczyckytól elválasztani nem sikerült. Ragaszkodtak hozzá és elutasították az állami ügyvédet. Ezek után a hatóság 1852-ben végrehajtást vezetett először Jurgov község ellen, amely ellenállt. Erre a kiküldött biztos fél század katonaságot kért tekintélyének megerősítése végett. Eredményt azonban így sem ért el, mert — mint jelentésében elpanaszolja — „a makacs embereket nem sikerült felvilágosítani“. A felek a tárgyaláson egyszerűen nem jelentek meg. Hasztalan mondták nekik, hogy Kulczycky rosszhíru „zugügyvéd“, akit sikasztásért lezártak, nem hittek és nem fogadták el a hatóságok által ismételt felajánlott ügyvédet, hanem egy másik „zugíróhoz“ fordultak. A kassai főispánság — Geringerhez intézett jelentése szerint — ezek után erőszakkal hajtja végre az ítéletet és szemforgató módon, kezeit mosva jelenti, hogy

⁹ O. L. Stt. Gr. W. 1851—XXI. A. 3580, u. ott 1851. VIII. A—6348 és G—1852—21 726. Hasonló példák O. L. G. 1852—12 362 és 24 652, G. 1852—21 726, 1858—XXI. A.—3580.

nem a hatóságok, hanem a község felelős azért a kemény bánásmódért, amiben a végrehajtás során részesítették, amikor a járandóságot karhatalommal behajtották.¹⁰

Csécse község szerződéses lakosai 1851-ben tulajdonként követelték az általuk használt földeket, hangoztatva, hogy az úrbéri természetű föld. A tárgyaláson ugyan kiderült, hogy a föld majorsági jellegű és a panasz alapja az, hogy Kende Lajos földbirtokos új és a régebbinél súlyosabb feltételű szerződést kényszerített rájuk. Ennek megsemmisítését kérvényezte a község lakosainak nevében Nyilas József evangélikus pap. A hatóságok meglehetősen rosszalották is ennek a néphez hű papnak becsületes kiállását, aki „egész szenvedélyével lépett fel ügyvédként”. Eppen ezért a hatóság úgy véli, „értésére kellene adni, hogy hasonló és hivatali működése körébe nem tartozó ügyektől tartózkodjék”. Az ügy még egy év múlva is folyik, de a hatóság a sérelem orvoslása helyett csupán annyi intézkedést tart szükségesnek, hogy a papot az ilyen, „hivatásával összeegyeztethetetlen ügybe való beavatkozása miatt komolyan meg kellene dorgálni”.¹¹

Ez a két példa is megerősíti, azt a már az 1848-as parasztmozgalmak során is megállapítható tény, hogy számos esetben plebejus értelmiségiek álltak a parasztmozgalmak élére és iparkodtak a parasztságot a feudalizmussal kapcsolatos nyomorából kiszabadítani, mivel maguk is szenvedtek a feudalizmustól. Persze az ilyen ügyvédek csak „zugügyvédek” lehettek az elnyomó szervek szemében és iparkodtak őket minden eszközzel ártalmatlanná tenni, befektíteni védenek előtt, hogy elválasszák tőlük az elnyomottakat és megfosztva őket védőjüktől, könnyebben el tudjanak bánni velük. Hasonló módon erőyes eszközökhöz nyulnak az alsó papság azon tagjaival szemben is, akik védik a népet. Mindezzel azonban nem érnek célt, mert a parasztság csak még bizalmatlanabbá válik az ellenforradalommal szemben, csak még szívósabban ápolja 48 jobbágyfelszabadító hagyományait és kitart a 48 szellemében őt támogató értelmiségiek mellett.

A néphez hű plebejus értelmiségiek mellett megtaláljuk a néppel szembe forduló kizsákmányoló értelmiségit is, a nép ellenségét, aki birtokos mivoltában nyomja el a népet. Jordás István ügyvéd pomázi és kálazi birtokán a majorsági zselléreket robot teljesítésére akarja kötelezni. Grocsánszky János körzeti bírő a két község összes zsellerei előtt kihirdette, hogy kötelesek a robotot teljesíteni, vagy robot helyett minden egyes robotnapért egy bécsi értékű forintot fizetni. Ez évi 18 forintot jelentett volna, amire a házas zsellérek kötelesek, lévén szolgálatuk évi 18 robotnap. Követelte továbbá a földesúr az 1848 óta elmaradt robot vagy megváltási összeg teljesítését és keményenként évi 1 forint adót. A parasztokat felháborította ez a követelés. Előadták azt is, hogy a szomszéd községek lakói azzal fenyegették meg őket, hogy agyonverik őket, ha teljesítik a robotot.¹²

Parasztágunkat tehát nem elégítette ki a 48-as rendezés és iparkodott visszaszerezni a feudális korszakbeli földrablás miatt elveszített földjeit is, hogy megszabaduljon a feudális kötöttségektől. Ezt igazolja pl. az is, hogy 1852-ben Zsadány községben három községi bírót és 25 parasztot, Nádasdon 20 parasztot tartóztattak le a csendőrök amiatt, mert megtagadták a tized teljesítését.¹³

Parasztok és urak porében a földesurak osztálybíróága és a nagybirtokosok közreműködésével irányított magyarországi kormánysszervek mindig a paraszt ellen döntöttek. Osztályérdekeik védelmében jogi formák

¹⁰ O. L. G. 1852—26 137.

¹¹ O. L. G. Pr. 1852—10 572.

¹² O. L. G. 1851—10 809.

¹³ O. L. G. Pr. 1852—1927.

palástja mögé bujva védték a földrablásokat, gondosan óvták a feudális csökevényeket és biztosították a kizsákmányolók számára az ezzel kapcsolatos szolgáltatásokat. A bécsi kormányhatóságok egy részében Bachnak polgári fejlődést előmozdító politikája érvényesül. Ennek a résznek a nézete azonban nem mindig azonos a Magyarországon működő és a feudalizmus érdekeit képviselő kormányhatóságokéval. Legalábbis úgy tűnik, mintha Bach-kormány 1853 előtt, bizonyos mértékben, a feudalizmus gátjainak eltakarításán fáradozott volna, a kapitalizmus útjának megtisztításán. 1851-ben ugyanis a belügyminiszter egyik leiratában azt tanácsolta Geringernek, hogy Onga borsodmegyei községnek engedje át a földesúr a község által használt földet olcsó megváltási összeg fejében. A magyar hatóság iparkodjék az átengedésre rávenni a földesurat, ahelyett, hogy robotra kényszerítene a parasztokat. A község egyébként azt állította, hogy a három évi robot- és tizedhátralék térítésére vonatkozó követelés jogtalan, mert Onga 20.000 holdnyi körzetéből 331 hold a községé. Ezt a földet is majorsági föld ürügyén akarja tőlük kisajátítani a földesúr. A pesti kerületi főispán azonban a szolgabíró jelentése alapján úgy találja, hogy a parasztok kérése alaptalan és azt el kell utasítani.¹⁴

Bécs a szabadságharc után iparkodott a Mária Terézia kora óta folytatott parasztpolitikát követni és magát a magyar urakkal szemben a parasztok védőjének feltüntetni, hogy így a gyarmatosítókkal szemben 48-ban kialakult egységszrontot megdöntse, a parasztságot leválassa és maga mellé állítsa. Ilyen agitáció nyomát mutatja Isztáncs zemplénmegyei község lakóinak panasa is. 1850-ben Geringernél felszólalnak Apremont gróf ellen, aki — mint írják — állítólagos majorsági földek után robotot követelt, megtagadta tőlük a faizást és megvonta tőlük a közös legelő használatát, hátralékos szolgáltatásaikat pedig behajtja rajtuk. A parasztok, képviselőik: Mitro András, Danyó János és Begalla György útján védelmet kérnek a helytartótól a „Kossuth-i szellemmel átítatott tisztviselők ellen“, akik a császárhű parasztokat üldözik. A vizsgálat megállapítja a panasz alaptalanságát, mert a szóbanforgó telkek valóban majorsági jellegűek, a faizási jog gyakorlása már 25 évvel ezelőtt megszűnt, a legelőt pedig nem vonták el tőlük.¹⁵

III.

Az 1853. évi úrbéri pátens.

Az állandó mozgalmak nyomása a kormányt általános intézkedés megtételére szorítja. Első lépés volt e téren az ösiséget eltörlő 1852. évi rendelet. Ugyanígy elsősorban a tömegnyomásnak szüleménye az 1853. március 2-án kiadott úrbéri pátens is, amelynek kiadását a magyarországi földbirtokok kapitalizálódása is szükségessé tette. Ez lett volna hivatott az összes rendezetlen kérdések elintézésére, persze a földesúri érdekek sérelme nélkül. Ebben a szellemben készült is el a pátens, amely nem rendezte a döntő problémákat, hiszen nemhogy a nagybirtokot nem osztotta fel, hanem csékely kivétellel még a feudális maradványokat sem számolta fel. A pátensről általában elmondható, hogy részben a 48-as állapotokat rögzíti, fenntartva annak hiányosságait és változatlanul hagyva a szerződésesek, majorsági zsellérek helyzetét. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az úrbéri pátens az ellenforradalom rendszabálya volt. *Elrendeli* viszont a *legelő-, erdőelkülönítést és tagosítást* és ezzel széles kaput tár az újabb, de

¹⁴ O. L. G. 1851—14 256.

¹⁵ O. L. G. Pr. 1752—8460.

már kapitalista termelőviszonyok között lefolyó és a kapitalista termelésre való áttérés céljából történő földrablásoknak, az *eredeti tőkefelhalmozás* ezúton való folytatódásának. Az *úrbéri pátens* a földrablások vonatkozásában alapjában előmozdítja a mezőgazdaság tőkés fejlődésének útját, ugyanakkor azonban a *feudális maradványok egész tömegének fenntartásával gátolja is azt*. Gyarmatosító állam rendszabálya, amely államnak nem érdeke a gyarmat korlátlan kapitalista fejlődése és többek között a tőkés fejlődés ütemének fékezése miatt is szívesen fenntartja a magyar birtokososztály érdekeit szolgáló feudális maradványokat. A parasztság tömegeire azonban mindkét oldálnak közös a hatása: helyzete még az eddigénél is súlyosabbá lesz.

Az *úrbéri pátens* a *majorsági földek két kategóriáját* különbözteti meg.

Az egyik az *ú. n. cenzusos föld*. Ezt a földesúr írásos vagy szóbeli megállapodás alapján meghatározott évi szolgáltatások (termény, munka, vagy pénz) fejében örök használatra átengedte a családnak, vagy legalábbis a család férfiágának kihalásáig. Ezeket a földeket a földesúr vissza nem veheti, de a megállapodás szerinti szolgáltatásokat a földet használók kötelesek továbbra is teljesíteni. A szolgáltatásokat azonban meg lehet váltani.¹⁶ (19. §.) A másik a *volt jobbágyság* által használt olyan *majorsági föld*, amelyet csak *ideiglenes használati, vagy zálogelési szerződés mellett* birtokolnak úgy, hogy *majorsági természetük megmaradt és adóösszeírás alá nem vették őket*. Ezek után a földek után járó tartozásokat csak a földesúrral történt megegyezés után lehet megváltani. (20. §.)¹⁷

Az *irtásföldek* kérdését a 9. §. úgy szabályozza, hogy ha valamely irtásföldet *úrbéri telekhez csatoltak*; a) *létfenntartás céljából* adták át a jobbágnak, vagy b) az irtásföldön *élőknek egyéb birtokuk nincs*; c) vagy, ha *örökös szerződés* fejében kapták a földet, akkor ezek a földek nem vehetők vissza. Az *úrbéri telekhez csatolt irtásföldeket*, kivéve azonban a többi földek után járó szolgáltatásokat, a föld birtokosainak meg kell váltani. Minden egyéb irtásföld — ha ezt külön szerződés nem akadályozza — *visszaváltható*.¹⁸

A *faizási jog* rendezése szintén életfontosságú kérdés volt a felszabadult jobbágyság számára. A nyílt parancs elrendeli, hogy ahol azelőtt is megvolt a jobbágyság erdőhasználatára, ki kell számukra hasítani a haszonvételnek megfelelő területű erdőt. Nyolc zsellérnek egy egész teleknek megfelelő erdőilletőség jár. Egy telekre azonban 2 holdnál (1200 négyszögöles) kisebb és 8 holdnál nagyobb terület nem szabható ki. Ha azonban az eddigi haszonvételt másképp el nem lehet érni, akkor a telkenkinti erdőilletőség 12 holdig terjedhet. Ügyelni kell arra is, hogy a jobbágyság számára a faizás folytonos gyakorlására alkalmas erdőrészeket hasítsanak ki. A haszonvételek végső rendezéséig azonban az eddig járó, viszontszolgáltatásokat kell teljesíteni. A viszontszolgáltatást rendszerint bizonyos mennyiségű fa levágásában, összerakásában és elhordásában állt. Általában az egésztelekes jobbágy egy öl fát volt köteles felvágni, összerakni és behordani az uradalom határán belül. A marhatartó házas zsellérek pedig, ha egynyolcad teleknél kisebb földjük volt, fél öl fát vágtak föl, de fahordásra nem voltak kötelesek.¹⁹

A nádlási haszonvételt a nádas mesterséges, vagy természetes kiszáradásáig az *úrbéri pátens* biztosította továbbra is a parasztok számára. Vagy évenként kap bizonyos mennyiségű nádat a paraszt, vagy a nádas egy kijelölt részét használhatja. A viszontszolgáltatásokat azonban teljesítenie kell. (40 kéve nád vágása és az uradalom területén belül kijelölt helyre elszállítása, az egy

¹⁶ Tóth: i. m. 123. l.

¹⁷ Tóth: i. m. 124. l.

¹⁸ Tóth: i. m. 83, 84. l.

¹⁹ Urb. pát. 10—15. §., Tóth: i. m. 92—95. l.

telekre jutó szolgálat. Ennek arányában teljesítenek a kisebbek.) A földesúr megválthatja a nádlási haszonvételt, akár úgy, hogy megfelelő mennyiségű nádat, vagy megfelelő területű nádist ad, vagy végül, hogy pénzt vagy egyéb egyenértéket, pl. tűzifát, legelőt ad a volt jobbágyoknak, beszámítva a jobbágyok szolgáltatásainak értékét.²⁰

A szőlődézsma tekintetében is meglehetősen zavarok uralkodtak. Az úrbéri pátens kimondja, hogy ha a szőlők úrbéri telek alkatrészeit képezik, akkor a jobbágy tulajdonába mennek át. Minden egyéb természetű szőlők után az eddigi szolgáltatások és adózások fennmaradnak, mindaddig, amíg ezt meg nem váltják. A földesúrtól haszonbérbe, zálogba, vagy ideiglenes szerződés mellett átvett szőlőkre ezek a rendelkezések nem érvényesek.²¹

A királyi kisebb haszonvételek közül csak a téгла-, mészegetés, kővágás, agyag- és fővényásás, a talpkereskedés és a mészárszéktartási jog gyakorlását szünteti meg a nyílt parancs, minden egyéb királyi kisebb haszonvételt fenntart.²² A boltnyitás jogát az 1859-es iparrendelet vonta meg a földesúrtól.²³

IV.

A „porosz út” a magyar mezőgazdaságban.

Most, mielőtt még a szorosabban vett tárgyra, a mezőgazdaság munkaszervezetében észlelhető feudális maradványok ismertetésére rátérnénk, éppen a feudális maradványok fennmaradásának megmagyarázása végett és azért, hogy világosan érthetővé váljék, miért volt kénytelen a magyar agrárproletariátus és dolgozó parasztság újabb feudális kötöttségeket magára venni a kapitalizmus korában, szükségesnek látszik a paraszti elnyomorodás különféle okainak és azzal kapcsolatban természetesen a parasztság osztályharcainak rövid ismertetése is.

„A magyar forradalom jobbágyszabadítása nem demokratikus, hanem felülről végrehajtott rendszabály volt”²⁴ és így a nagybirtokkal együtt fennmaradtak a feudalizmus egyéb maradványai is. Az úrbéri pátens ezen az állapoton lényegileg nem változtatott. Ebben a tekintetben Magyarországon hasonló helyzet volt az 1861-es oroszországi jobbágyszabadítás utáni állapotokhoz. Az is felülről végrehajtott rendszabály volt, azzal a lényeges különbséggel, hogy bár a tömegek alulról jövő nyomására jött létre, nem forradalmi úton született meg. Megegyezett azonban a két átalakítás abban, hogy bár mindkettő megszüntette a jobbágyságot, meghagyta a nagybirtokot és a feudalizmus egyéb csökevényeit. „A roboton alapuló gazdasági rendszert aláásta a jobbágyság megszüntetése... a parasztgazdaság elvált a földesúri gazdaságtól; a parasztnak lehetősége nyílt arra, hogy megváltás útján teljesen saját tulajdonává tegye a földet, a földesúrnak pedig arra, hogy tőkés gazdálkodásra térjen át,²⁵ — írja Lenin az 1861-es reform utáni oroszországi viszonyokról. Nagyjából ez a helyzet Magyarországon is. „A második ok, amely Oroszországban a tőkés rendszerre való azonnali áttérést lehetetlenné tette, abban rejlett, hogy a régi robotrendszer csak alá volt ásva, de nem volt véglegesen megsemmisítve.”²⁶ A magyar viszo-

²⁰ Urb. pát. 15. §., Tóth: i. m. 102—104. l.

²¹ Urb. pát. 17. 18. §., Tóth: i. m. 114. l.

²² Urb. pát. 23. 24. §., Tóth: i. m. 136. 137. l.

²³ O. L. Vhht. 1863—IX—22—26 796. szabályok.

²⁴ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság, Bp., 1948. 97. l.

²⁵ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bp. 1949. 183. l.

²⁶ Lenin: i. m. 184. l.

nyokra is áll az, hogy a robotrendszer sem volt megsemmisítve. Az úrbéri pátenis egész sor esetben érintetlenül fenntartotta a robotrendszert. Ehhez a fejlődés során még újabb feudális megkötések járulnak. A mezőgazdaság kapitalista fejlődése a jobbágyfelszabadítás után kétségtelenül megindult nálunk is, de a nagybirtok létezésétől és a feudális maradványoktól korlátozott módon. Mindenekfölött befolyásolta azonban a kapitalizálódást a mezőgazdaságban is a gyarmati függés. A nagybirtok és egyéb feudális maradványok léte a polgári fejlődésnek két objektíve lehetséges útja közül, mezőgazdaságunk számára a porosz típusú út követését tette csak lehetővé.

A porosz úton haladó fejlődésnek a paraszti tömegekre nehezedő legnagyobb átka a nagybirtok létezése, amely fojtogató ölelésével fogja körül a paraszti birtokot és a fejlődés során zömében agyon is szorítja. A földnélküli paraszt, főleg a nagybirtok miatt, nem tud földhöz jutni, akinek pedig földje van, annak a lába alatt a kapitalizálódó nagybirtokkal való versenyben s a feudális maradványok fojtogatása által súlyosbított helyzetben elporlad a föld, adósság terhe alatt semmivé válik és a parasztság tömegei válnak ezen az úton proletárrá.

Ebből az alaphoz következik „a robot formáinak végtelen sokfélesége”. A magyar parasztság is azért harcolt, hogy a föld az ő kezébe menjen át.²⁷ A parasztság törekvéseinek lényege, hogy megszüntesse a feudális latifundiumot és szabad földművelő réteget teremtsen. „A paraszt tömeg ösztönösen azért követeli a földet, mert elnyomják a feudális latifundiumok, de semmiféle csak valamelyest is pontos gazdasági elgondolásokkal sem képes egybe a föld átmenetét a nép kezébe. A paraszt mindössze azt a teljesen kiforrott, szenvedéseiből született, az elnyomás hosszú évei alatt megszilárdult követelést ismeri, hogy meg kell újítani, erősíteni kell, meg kell szilárdítani, ki kell bővíteni a kisgazdaságot, uralkodóvá kell azt tenni, — semmi mást. A paraszt előtt csupán az lebeg, hogy a földesúri latifundium az ő kezébe megy át... a parasztot a gazda ösztöne vezeti, akit zavar a középkori földbirtok mai formáinak végtelen elaprózottsága és az a tény, hogy lehetetlen a földet teljesen a „gazda” követelményei szerint megművelni, ha a földbirtoknak ez az egész középkori tarkasága fennáll.”²⁸ „A (burzsoá) kisgazdálkodás küzd a (feudális) nagybirtok ellen.”²⁹ A parasztok a jobbágyfelszabadítás után... „a polgári tulajdon talaján akarnak harcolni a hűbéri tulajdon megszüntetéséért — magántulajdonba akarják szétosztani maguk között az elvett földeket”. A jobbágyfelszabadítás után fennmaradó nagybirtokos gazdaság nem tőkés gazdaság, az a hűbéri gazdaság csökevénye és következésképpen a földesurak kisajátításával a hűbéri gazdaság, nem pedig a tőkés gazdaság maradványai dőlnek romba.”³⁰ Ezek a lenini és sztálini szavak pontosan jellemzik a parasztság álláspontját. A felszabadult jobbágy valóban iparkodik megszerezni az általa használt föld, legelő, erdő, szőlő, stb. magántulajdonát. Ezzel egyidőben meg akar szabadulni a földesúr monopolisztikus földtulajdonából folyó szolgáltatásoktól és személyes függési kötelekektől is. Ezt tükrözték az eddig ismertetett parasztmozgalmi tények is. Alapvetően a földszerzés vezeti a parasztság küzdelmeit mindvégig. A nagybirtok létezése ennek áll útjában.

Az 1850-es években meginduló mezőgazdasági konjunktúra a zömében feudális technikával gazdálkodó földesurakat, de a jómódú parasztokat is földterületük kiterjesztésére ösztönzik. A földárak a magasba szöknek.

²⁷ Lenin: A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban. Bp., 1950 5—6. 13., 23. l.

²⁸ Lenin: u. ott. 97—98. l.

²⁹ Lenin: u. ott. 17—18. l.

³⁰ Sztálin: Művei I. k. 234., 235., 238. l. Bp., 1949.

200, 400, helyenként 600%-kal emelkedik a föld ára.³¹ A földbirtokosok és a parasztság felső rétege vásárol. A parasztság többségét tevő koldusszegény zsellérség és kisföldű szegényparasztság nem rendelkezik kellő anyagi eszközökkel a föld megvásárlására, s így a földért folyó vásárlási küzdelemben alul marad. Sőt a kapitalizmus behatolása folytán a gyarmati és a fennmaradó feudális kizsákmányolás terheinek „súlya alatt görnyedő paraszttömeg tönkremegy és gyakran maga is bérbe adja... földjét a „jól álló“ gazdáknak. A maroknyi kisebbséget jelentő jómódú paraszttok paraszti burzsoáziává fejlődnek”.³² Már 1850-ből van adatunk arra, hogy „a jó gazdák elkezdik gyámoltalan vagy laza szomszédjaikat minden módon túlszárnyalni. Bérbe vesznek tőlük földdarabokat, előlegekkel teszik szolgálkákká ezeket, patriciátust képeznek emezekkel szemben”.³³ Ezt a tényt egyéb adatok sora bizonyítja.

Balatonfőkéjaron földeladások „az eladósodott volt úrbéreszek között, gyakrabban történtek, mint a közbirtokosok között”. Lepsényben a „kis házasok itt ritkán szerezhetnek földet, mert nincs pénzük”. Enyingen „a múlt szűk esztendő (1850-es évek eleje) és terhes fizetések nagyon megszorították az eladó földek számát, melyek többnyire negyedtelkenként jönnek áruba s ismét telkes gazdák által vásároltatnak meg több gyermekek számára; mert itt jómódú házas zsellérek nincsenek. Ezért azok nem hogy földet szerezhetnének, sőt a magokét is sűrűn adogatják”.³⁴ Siklóson „az eladások azonban igen gyakoriak, mind a mellett kis házasok ritkán tesznek új vételt sőt régi birtokaikat leggyakrabban ők adogatják”.³⁵ Malackán „az eladások bár gyakran fordulnak elő: de a régi kis házasok pénztelenségük miatt birtokot nem szerezhetvén, e vidéken a napszámosok száma szaporodóban van”.³⁶ Szegvárott a föld ára az „úrbérfelszabadulás óta az azelőtti árhoz képest ötszörösen emelkedett. Eladások igen gyérek és e két ok idézi elő, hogy zselléreknek földbirtokhoz jutni még csak kilátások sem lehet”.³⁷ Mezőkövesden „zsellérember nem tud földbirtokhoz jutni, sőt azok közt az elszegényedés észrevehető, időnkint szaporodik számuk”.³⁸ Kabán „az eladás gyakori s úgylátszik a földtelen emberek száma szaporodik”. Sarkadon „bár gyakran fordulnak elő eladások, a volt kis házasok nem igen szerezhetnek birtokot, azért, ámbár irtásföldek vannak kezeiken, növekszik a napszámból élők száma”. Nagylakon „eladások bár gyakoriak, a volt kisházások nem képesek telekföldre jutni s a napszámosok száma szaporodik”.³⁹ Gyulán „a kisebb paraszt földesgazdák szegényednek inkább, mintsem vagyonosodásban előrehaladnának”.⁴⁰ Bács megyében Piroson „eladás nagyon ritka: hogy pedig régi kisház ember vett volna földet, arra mostanában példát sem lehet felhozni”.⁴¹ „A nép birtoka egyes kezekbe összehalmaztatik, a köznép sebes előhaladással birtoktalanná válik”.⁴² A parasztság tehetős rétegei rávetik magukat a bérelhető földekre.⁴³ „A telkes gazdák még az uradalmaktól is vállalnak földet s a telkeseket sokszorosan felülmúló házas és házatlan zsellérség gyakran messze földre elmegy a sürgősb mezei munkával keresni be téli kenyerét”.⁴⁴

A jobbágyfelszabadítás után fokozottabb mértékben fejlődő árugazdaság, amelynek előrehaladását a mezőgazdasági konjunktúra még csak gyorsítja,

³¹ Galgóczy: i. m. 118., 132. l.

³² Lenin: Agrárprogramm 13. l.

³³ O. L. G. 1850—8802.

³⁴ Galgóczy 119. l.

³⁵ Galgóczy: i. m. 120. l.

³⁶ U. ott. 122. l.

³⁷ U. o. 126. l.

³⁸ U. ott. 128. l.

³⁹ Galgóczy: i. m. 130. l.

⁴⁰ U. ott. 131. l.

⁴¹ U. ott. 132. l.

⁴² Gazdasági Lapok (ezentúl G. L.) 1852. augusztus 29. A Gazdasági Lapokból származó összes adatokat Szabad György kartárs bocsátotta rendelkezésemre. Szíveségét ezúton köszönöm meg.

⁴³ Ditz Henrik: A magyar mezőgazdaság. Pest., 1867. 84., 85. l.

⁴⁴ G. L. 1852. március 21.

behatol a parasztság legszélesebb tömegeibe, fokozott ütemben folytatja már 48 előtt megindult bomlasztó, rétegező tevékenységét. Ennek során már az 50-es években megindul a föld a dolgozó parasztság lába alatt és megkezdődik felhalmozódása a parasztság elenyésző kisebbsége, a kulákság kezén. Egyre növekszik a bér munkára utalt nincstelen, vagy kevésföldű mezőgazdasági dolgozók száma, miközben a telkes gazda kihasználva a konjunktúrát, zsírosodik. Vásárol és csillapíthatatlan földéhségével magasba hajtja az árakat. Ezenkívül pedig minden lehető alkalmat felhasznál arra, hogy földbérlethez jusson. Számára a földbérletnek Lenin által megfogalmazott kétféle — egymással ellentétes — értelme közül csak egyik értelme van t. i. „A gazdaság hasznot-hajtó kibővítését jelenti.”⁴⁵

V.

Az újabb földrablások és az azokkal kapcsolatos parasztmozgalmak.

Az agrárproletariátus tömegei, továbbá a földéhes, földhöz jutni nem tudó, sőt földjéből egyre jobban kiszoruló szegény- és középparasztság elnyomordása gyors ütemben folyik. Sorsuk csak súlyosbodik azáltal, hogy a használatukban levő földek, erdők, legelők stb., tagosítás, legelőelkülönítés, irtásvisszavétel formájában elraboltatnak tőlük.

Mindezeknek a kapitalista termelési módra való áttérés céljából történő földrablásoknak széles kaput tárt az 1853. évi úrbéri patens 16. §-a. Ez kötelezővé tette a legelőelkülönítést, de nem szabta meg holdszámban a legelő-illetőség szélső határait és így a visszaélésekre tág tér nyílt. Lássunk néhány példát.

Nagy-Benna Gömör megyei község az úrbérrendezés következtében 111,5 hold maradványföldet veszített el 1861-ben.⁴⁶ (Szalóky János és más rozgonyi lakosok 1862-ben panaszolták a visszaállított helytartótanácsnak, hogy a tagosítás alkalmával csaknem minden birtokukból kiszorultak, mégis úri és községi szolgálatra kényszerítik őket. Kéri tehát az úri szolgálat alóli felmentésüket.⁴⁷ A birtokososztály érdekképviselői lapja, a Gazdasági Lapok is kénytelen volt megállapítani, hogy a tagosítás és legelőelkülönítés földrablást jelent. „Ahol a tagosítás nem barátság, hanem per útján jött létre, ott az többnyire kedvezőtlenül üt a volt jobbágyok részére.”⁴⁸ Nem kell azonban azt gondolnunk, hogy ahol megegyezés jött létre, az előnyös volt a parasztságra. Sennyei Pál báró, híres konzervatív főúr és a bodrogi Bély község közt létrejött megállapodás szerint, az irtásföldek felét visszaadták a földesúrnak, a kuriális telkesek pedig, külső telkeik felét visszaadván, a másik fele örökbirtokban náluk marad.⁴⁹ A magas klérus egy lépéssel sem maradt el a földrablásban a reakciós főurak mögött. A kalocsai érsek és Kalocsa közötti megváltási egyezségben benne volt, hogy míg a község legelőjét 48 előtt az érsek és a jobbágyok közösen használták, most a 4500 holdnyi terjedelmű legelő egynegyed részét át kellett adniok az uradalomnak és le kellett mondaniok a faizásról is.⁵⁰ A veszprémi püspök és a különböző balatonvidéki községek közti „megegyezés” sem fest másképp. Az uradalom a jobbágykézen lévő földek legnagyobb részét irtásföldnek, tehát nem úrbéri természetűnek

⁴⁵ Lenin: Kapitalizmus 190., 191. l.

⁴⁶ O. L. V. Htt. 1861—XXIII.—Urb. 362 (I). 11 740.

⁴⁷ O. L. V. Htt. 1862—II—XI—56 674. v. ö. még G. Pr. 1853., 11 790. és G, 1853—351, és 8537, stb.

⁴⁸ G. L. 1862. VI. 30.

⁴⁹ G. L. 1856. XI. 20.

⁵⁰ G. L. 1856. IV. 3.

jelentette ki. Ez persze nem volt igaz. A nagy nehezen létrejött megegyezés szerint a földek egyharmada, ill. helyenként fele lett az uradalomé.⁵¹ Zichy gróf Seregélyes mezőváros kúriális nemeseinek „kegyesen” (így!) megígéri, hogy hat teleknyi földet ezután is engedélyez nekik az eddigi cenzus mellett.⁵² Sina Simon báró Kerepes község 461 holdnyi irtványföldjének felét veszi el.⁵³ A veszprémi káptalan Kisfalud, Balatonkisszőlős és Balatonfüred községekre olyan megállapodást kényszerít rá, hogy az irtásföldek egyharmada maradt a volt jobbágyság kezén, míg kétharmada a káptalané lett.⁵⁴ A nádasdladányi uradalom 1860. április 14-én olyan megállapodást kényszerít volt úrbéreseire, hogy megvonja tőlük a faizási jogot és helyette telkenként 2½ hold rétét ad, ami az úrbéri pátens nyilvánvaló megsértése, hiszen az erdőjárandóságként kiszabott minimális erdőterület helyett ugyanolyan területű rétet kaptak, ami sokkal értéktelenebb az erdőnél.⁵⁵ A parasztság kiszolgáltatottságának jó példája a nádasdi uradalomnak a nádasdladányiakkal 1866. január 23-án kötött olyan értelmű szerződése, amely szerint a felek egyenlő értékű földet cserélnek el, de a parasztságot ráadásként még 100 ingyen nap-számot is kötelesek szolgálni.⁵⁶

A legelőelkülönítés, tagosítás általában az egész parasztságra nézve súlyos következményekkel járt. Különösen sújtotta azonban a legszegényebb tömegeket, a zsellérséget, amely alig, vagy semmi legelőt nem kapott, mivel a legelőelkülönítés során a legelőrészt a parasztság kezén lévő földmennyiség arányában osztották ki. Így természetesen, hogy a kis- vagy semmiféle földű zsellérek nagyon kevés, rendszerint semmi legelőt sem kaptak. Kénytelenek voltak tehát csak kevés állatot tartani, vagy egyszerűen megválni állataiktól. Ez viszont azt eredményezte, hogy elvesztették fuvarozási, vagy bérnyomtatási lehetőségüket. „Mióta hazánkban... a tagosítások nagyobb részt bevégeztettek, melyek után a zsellérek lovakat nem tarthatván, gabnánk elnyomtatása végett a telkes gazdákra szorultunk.”⁵⁷ Ecseri Lajos is megállapítja, hogy az Alföldön általában a birtoktalanokat a közlegelők felosztásakor mindenütt kizárták a legelőhasználatból.⁵⁸

A földrablások tehát igen számos esetben a paraszti gazdaság üzemének tönkremenését jelentették, mivel a földesúr az alapvető termelőeszköz, a föld, a legelő stb. részleges megvonása révén gyakran betört a parasztgazdaság szükséges termékébe. Ugyanakkor a parasztság módosabb rétege, ha bizonyos fokig károsult is a földrablások folytán, lényegesen kedvezőbb helyzetben került ki belőle, mint a dolgozóparaszti és agrárproletár tömegek.

Természetes, hogy a földrablásokat a parasztság nem nézte tétlenül. Egyre éleledő és úgyszólván állandó mozgalmakban harcolt sorsának további rosszabbodása ellen. Ezek a megmozdulások kellő megszervezettség és vezető osztály híján elszigeteltek maradnak és az uralkodó osztály erőszakos szerve sorra leveri őket. Ennek ellenére mindannyiból világosan kiolvasható az a már többször említett törekvés: 48 szellemében megszabadulni a feudális terhektől és tulajdonul megszerezni az eddig használatlanul birt földeket.⁵⁹ A mozgalmak az úri terhek eltörlése céljából, a földek jogtalan elvétele vagy földek szerzése miatt törnek ki. Girált, Ferencvágás, Lucska, Kükemező, Kapi,

⁵¹ G. L. 1856. IV. 10.

⁵² Vasárnapi Ujság 1856. 22. sz.

⁵³ G. L. 1854. II. 5.

⁵⁴ G. L. 1857. II. 26.

⁵⁵ Nádasdi Lt. okiratok IV. Nr. 982.

⁵⁶ L. Nád. Lt. okiratok IV. Nr. 992.

⁵⁷ G. L. 1860. VI. 28.

⁵⁸ Ecseri Lajos: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság, Bp., 1898. 44., 45. l.

⁵⁹ Vht. 1862—II—11—56 681.

Keczerpálvágás, Karácsonymező, Kálnás, Zsálmány, Luzsánka, Matovecz, sárosmegyei községek házas és házatlan zsellérei 1862-ben úri terheik alól való mentesítésüket kérik. A vizsgálatra kiküldött alispánt a szolgabírákkal együtt ellenségesen fogadják és kijelentik, hogy „ők azon naptól kezdve az úri munkákat teljesíteni nem fogják.” A hatóság erre karhatalmat kér a vizsgálat lefolytatásának biztosítására, amit meg is kapott.⁶⁰ Gyurcsánszky Károly kolcshosszúmezői birtokos szintén karhatalommal akarta kuriális zselléreit úri munkára kényszeríteni.⁶¹ Putnok mezőváros több lakosa 1863-ban megtagadta a szőlődézmát és a taksát. A mozgalmat Feledi András nevű ottani lakos vezeti, aki kijelenti: „eddig adtam, de ezentúl nem szolgálok, sem dézsmát nem adok, bármi történjék is.” Erre lefogták, mire a tömeg kiszabadítja. Többen hajlandók fizetni, le Feledi és néhány társa nem. Erre őket lefogják és átadják a kassai katonai törvényszéknek. Az így megfélemlített otthonmaradottak megfizetik a szolgáltatásokat. A parasztság elégedetlensége azonban a feudális szolgáltatások miatt ezzel nem csillapodik le. 1863. október 19-re virradó éjjel Dapsay Gusztáv közbirtokossági igazgató udvara végén álló széna-szalmakazlat több helyen felgyújtották, 1350 q széna, 275 kereszt szalma, számos gazdasági épület, és gazdasági eszköz, valamint 20 gyümölcsfa égett le. Több dézsmást gyújtogatás miatt letartóztattak.⁶²

VI.

A parasztság elnyomorodásának okai. — Menekülési kísérletek a válságból.

Összefoglalva a parasztság elnyomorodásának okait, világos, hogy a nagybirtokok létezése kettős értelemben is rombolta a paraszti kisüzemet: 1. a nagyüzem verseny révén; 2. földrablások, valamint a paraszt földhözjutásának, terjeszkedésének meggátolása útján. Az első a kapitalizmusra, a földrablás pedig a kapitalizmust megelőző, annak előfeltételeit megteremtő korszakra jellemző. Ezekhez járult még: 3. a jobbágyság következtelen felszámolása miatt a feudális csökevények további fennmaradása, mindenekelőtt pedig 4. a gyarmati helyzet, amely közvetlen formában a parasztságra nehezedő különösen súlyos különböző adók, illetékek, stb. képében, közvetve pedig azért, hogy a belső piac korlátozott mértékű kifejlődése miatt gátolta a mezőgazdaság normális ütemű kapitalizálódását. E négy tényező együttevége okozta a parasztság elnyomorodását. Alapvető azonban a nagybirtok létezése és a gyarmati függés volt.

A parasztnak segítenie kell magán, ha nem akar a szó szoros értelmében véve elpusztulni. Ennek a legkétségbeesettebb, legvégsőbb módja, hogy másutt próbál megélni: kivándorol. Lukov és Krizse község lakóinak fele a község papjainak tanúsága szerint részben éhínség, részben a Szerbiába való tömeges kivándorlás folytán a felére csökkent.⁶³ A paraszt azonban a kivándorlás eszközéhez csak legvégső esetben nyúl. Hazájában akar megélni és földet szerezni. Megkísérli, hogy telepítési akciók útján jusson földhöz.

Allami telepítések és kivándorlás.

1858. december 23-án a 242. sz. birodalmi törvénylapban rendelet jelent meg, amely lehetővé teszi, hogy a felvidéki túl népes területekről telepítsenek át embereket kincstári birtokokra. Az akció lebonyolításával a kincstári bir-

⁶⁰ V. Htt. 1862—II—11—45 276.

⁶¹ V. Htt. 1863—II—11—5315.

⁶² V. Htt. 1862—II—11—65 070.

⁶³ O. L. G. Pr. 11 790. A telepítésekkel kapcsolatos összes adatokat Lederer Emma bocsátotta rendelkezésemre. Szívességét ezúton is megköszönöm.

tokokat kezelő osztrák nemzeti bank foglalkozott. Különösen nagy roham indult meg a kincstári uradalmakra való áttelepülésre az 1863-as aszály évében és utána. A gönci és szikszói járás lakói is át akarnak települni, mely lakosságot „az izgatók incselkedései s az ily folyamodás tételre és öszveírás eszközlésére haszonért és kicsikart díjazás melletti sürgetésre ösztönző még jobban felfokozta — az ily izgatók ellen törvényszéki eljárások már folyamatba is tétettek” — „az ily folyamodásokra teendő vizsgálatok és tárgyalások még inkább megerősítenék a telepítési és elvándorlási kívánságot. még más részről vágyaik elutasítása esetében a megyei tisztviselők elleni bizalmatlanságot ébresztené fel s ez az izgatók által is fokoztatnék, s ezen által a közigazgatásnak békés és rendes folytatása nem csak szerfelett megnehezíttetnék, de félni lehet, ne hogy oly ingerültséget idézne elő, melynek árja talán a közbátorságot is fenyegetné”... A főispáni helytartó éppen ezért igyekszik, hogy „a felébredett hiú reményei ezen folyamodóknak lehangoltságok és az izgatók megfenyíttessenek.”

Burita, Berény, Batka Fancsal, Kiti, Szend, Gibárd, Encs abaújmegyei községek lakosai a mezőhegyesi kincstári birtokra kérik telepítésüket, 1864-ben, mivel értesültek arról, hogy a birtokot kezelő Osztrák Nemzeti Bank a telepítési rendelet alapján oda telepíteni akar. A bank azonban elhatározza, hogy többet nem telepít és az eddigi telepeket is feloszlatja.⁶⁴

A bank szándéka csak lassan megy át a köztudatba és addig a szegény-paraszság különböző helyekről próbál elmenekülni olyan területekre, ahol földhöz juthat és megélhet. Szarvas Péter, Kolb Ádám, Rózsa Péter balmazújvárosi lakosok számos társukkal együtt más vidékre szeretnének áttelepülni. Kérvényükben előadják, hogy helységük 10 000 lakost meghaladó népességének $\frac{4}{5}$ része földbirtok nélkül van „mennyiben úgy a mindig növekvő államterhek... (fedezésére), valamint saját lételünk fenntartására megkívántatott szükségeseket is túlfeszített munkaerő kifejtése mellett, idegen határon csoda magasságra csigázott haszonbérletekből kénytelenítettünk beszerezni.”⁶⁵ Szóvat község telepítési kérvényében szintén előadja, hogy „a lakosság száma 3150 főnyi, határa 4539 hold. Ezen földmennyiség a lakosság felerésze kezében van, akik földjeiket napszámosok igénybevétele nélkül maguk munkálják.”... a másik fele birtoktalan és más vidékeken keresi kenyerét napszámmal.”⁶⁶ Lengyel Sándor mezőtúri lakos az összes odavaló zsellérek meghatalmazottja áttelepítést kérő folyamodványában elmondja, hogy a szegénység száma megszorodott, a város határában elég földje nincs, a férfinép kénytelen az egész országot bebarangolni, családjától távol kenyérkeresetet szerezni. 600 család megélhetéséről volt itt szó.⁶⁷ A borsodmegyei Nagymihály község lakói közül az áttelepülni kívánókról szintén megtudjuk, hogy mind legfeljebb egy házzal és pár igavonó marhával rendelkeznek.⁶⁸ Mezőkövesd lakosai az 1863. évi aszály után, amely „a legtöbb község lakosainak kedélyére elkeseredéssel és az általuk lakott föld termékenysége iránti kétségeskedéssel hatván” a visszaállított helytartóság szerint „alkalmat adott néhány nyugtalan kedélyű és a nép között élő egyénnek arra, hogy az 1858. év Dec. 23-án kelt legfelsőbb csász. rendeletet keresetforrásul felhasználják és a napszámból élő és általában szerényebb sorsú népet más, szerintük boldogabb

⁶⁴ O. L. V. Htt. 1864—IX.—6—4412.

⁶⁵ O. L. V. Htt. 1863—IX.—69 270. (telepítések feliratú csomó).

⁶⁶ U. ott. 1863.—31 132.

⁶⁷ U. ott. 1864 — $\frac{20\ 638}{9458}$ — III —

⁶⁸ U. ott. 1864 — III — $\frac{17\ 789}{5\ 990}$.

vidékre költözésre bírják". Ezek/a gondolatok — szól tovább a jelentés — a nap-számos $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{4}$ telkes és „különböző módon mostoha helyzetbe jutott munkásoknál fogékony alapra találván“ 21 000 holdon 9450 ember élven, azaz kereken 2 hold jutván egy főre, a lakosság jelentős része át akar települni. A települni szándékozók $\frac{1}{5}$ -a egészen vagyontalan, $\frac{2}{5}$ -a pedig házzal és mellette legfeljebb pár darab marhával, legjobb esetben $\frac{1}{8}$ vagy $\frac{1}{4}$ teleknyi földdel rendelkezik, de mindannyian általában napszámból élnek.⁶⁹ Kisoroszi község lakosai a Sina, Pejácsevics és Csekonics-féle birtokok elviselhetetlen nyomása és a birtokon uralkodó súlyos munkaviszonyok miatt akarnak elmenekülni 1864-ben más vidékre.⁷⁰ Ezek az adatok mind az 1860-as évekből, főleg az 1863. évi nagy inség utáni időből származnak, amikor a parasztság gyors ütemben folyó elnyomorodásához az inség elviselhetetlen teherrel járult hozzá. E néhány adatból is kiderül, hogy dolgozó parasztságunknak az 50-es évek elején már meglévő válsága a 60-as évekre már alaposan kimélyül. A kapitalizmus behatolása következtében az imént ismertetett adatok tanúsága szerint is a parasztság nagy tömegei válnak proletárrá és újabb tömegek indulnak el a proletárosodás útján, amelyet csak még gyötrőbbé, kínosabbá tesz az eredeti tőkefelhalmozódás folytatódásának, a gyarmati függés és a feudális maradványok terheinek rájuk nehezedő súlya. A parasztság helyzetére jellemző, hogy milyen feltétellel próbáltak egyes telepítési vállalkozók telepéseket szerezni. Zárifi és Alfasa bulgáriai kereskedők ugyanott fekvő birtokaikra Torontál megyéből kívánnak 2—300 földmunkást és iparost letelepíteni. A telepítési feltételek, amelyek a vállalkozók szerint „biztosított jövedelmet jelentenek a lehetőséghez képest, jó megélhetés mellett“ a következők: soha földbirtokot nem szerezhetnek, hanem mint munkások kapnak készpénzbért, vagy pedig részesedést az aratásból. Nem kell személyes szolgáltatást adniok, de a földadót nekik kell fizetniök és a tizedet is nekik kell viselniök.⁷¹ Kétségtelen, hogy ez csak egyetlen adat, de az a tény, hogy valaki ilyen kiuzsorázó feltételekkel elő mert állni és remélte, hogy lesz ember, aki még így is kapható a munkavállalásra. Beszédesen mutatja paraszti tömegeink nyomorúságos helyzetét már az 1860-as évek közepén többek között az is, hogy igen sok, még földdel rendelkező parasztot földje eltartani nem tud és bér munkára szorul. Inség idején bekövetkező munkahiány pedig egyenesen éhhalálra ítéli.

Az elnyomorodás méreteit mutatja a mezőgazdasági munkások egyre növekvő száma is. 1857-ben, tehát a gabonakonjunktúra kellős közepén, 1 651 680 a földnélküli munkások száma. Ez a szám 1870-ben már 3 019 650-re emelkedett fel nők nélkül, ami tisztán mutatja az elproletárosodás tényét.⁷²

VII.

A „ledolgozási rendszer“.

Nem vitás, hogy az állami telepítések útján a kérdés nem volt megoldható, mivel a kormányból a legcsekélyebb hajlandóság is hiányzott, hogy megfelelő terjedelmű földet bocsásson az agrár-, félproletárok- és elszegényedő kis- és középparasztnak földhözjuttatására. A kivándorlás ekkor még

⁶⁹ V. Htt. 1864 — III — $\frac{667}{207}$.

⁷⁰ U. ott. 1864 — III — $\frac{4793}{1744}$.

⁷¹ U. ott. 1865 — III — $\frac{61\ 270}{22\ 560}$.

⁷² Eörsi Béla: Magyar mezőgazdasági válság 1931. Bp. 44. és köv. lapok.

szintén nem általános menekülési mód a pusztulástól. A parasztság részben a gyarmati korlátok között is szépen fejlődő iparban, részben a vasútépítésknél, vízszabályozásoknál, mocsárlecsapolásoknál keresett megélhetést, részben pedig — és az esetek többségében ezt az utat választotta — mivel a bér munka a rendelkezésre álló nagytömegű munkáskozet teljes egészében foglalkoztatni nem tudta, a megélhetésnek másik módjához nyult: újabb feudális kötöttségeket vállalt, hogy földhöz, házhoz, erdőhöz, legelőhöz, stb. juthasson és így tudta tovább tengetni életét. Mindez azonban a dolognak csak egyik oldala.

Másik oldalon a nagybirtok kétségtelenül iparkodik rátérni a tőkés termelésre, de ezt a gyarmati hitelviszonyok miatt nem tudja olyan ütemben véghezvinni, mint szabad országban fehetné. A nagy tőkészegénység a hitel-igényeket nem tudja kielégíteni. Az így kialakuló magas kamatláb nem teszi kifizetődővé a rendelkezésreálló kölcsönök igénybevételét. Messze elvezetné a tárgytól, hogyha most részletesen ismertetnénk a nagybirtok általános viszonyait, de szükséges, hogy legalább néhány szóval utaljunk a nagybirtok pénzügyi viszonyaira. A jobbágy megszűnt ingyenmunkája helyett munkakerőre és munkaeszközökre (gépek, igásállat) lett volna szüksége a nagybirtoknak, hogy át tudjon térni a tőkés gazdálkodásra. Tőkét az úrbéri kárpótlás lett volna hivatott adni. Minthogy azonban ezt első sorban az ú. n. „gutgesinnt” nagybirtokosoknak, tehát a reakciósnak folyósították és összegszerűen is keveset fizettek ki a szükséglethez képest, ez az út nem bizonyult kielégítő megoldásnak. 1850—1852 között mindössze 3 millió forintot felül fizettek ki előlegképpen az úrbéri kárpótlásra. Az úrbéri kárpótlásként kiadott földtehermentesítési kötvények teljes névértékben való beváltását 1852-ben kezdték el és a század végéig Magyarországon 230, Erdélyben 80 milliót fizettek ki. Talán mondanunk sem kell, hogy zömében a parasztság pénzéből. Hiszen az úrbéri nyiltparancs kibocsátása után minden adóforint után 15 krajcár pótdót vetettek ki és ezt fordították úrbéri kártalanítás céljaira. Így azután a földbirtokosok jelentős része nem tudta megvárni, míg kötvényei beváltásra kerülnek és gyakran 20—25%-os veszteséggel adta el kötvényeit magánfeleknek. A pénzhányt az sem oszlatta el, hogy az Osztrák Nemzeti Bank 1857-ben jelzáloghitel-osztályt állított fel Pesten és a magyar birtokosoknak jelzáloghitelt folyósított. Az egész hitelosztálynak 2 000 000 forint volt az alaptőkéje, amiből sok hitelt kapni nem lehetett. Kölcsönforgalma pedig az alaptőkéhez képest is elenyészően csekély volt. 1857: 6,4 millió, 1858: 23,1 millió, 1859: 32,4 millió, 1860: 35,7 millió, ami a szükségletet távolról sem fedezte, pedig tőkére szükség volt és a mezőgazdasági konjunktúra idején minden birtokos számára nyilvánvalóvá lett, hogy érdemes kapitalizálni, eltekintve attól, hogy a robot megszűnése következtében szükséges is volt. Ilyen körülmények között persze tág tere nyílt az uzsora működésének. A kamatláb törvényesen 10% volt, de a pénzhány következtében általánosan 20—25—30%-ra emelkedett fel. Nem ritkák az olyan esetek sem, amikor a földbirtokosok még ennél is magasabb, 80—100%-os kamatot voltak kénytelenek fizetni. Az átlag — nagybirtok esetében — 20—40% között mozgott. A közép-, főleg a kisbirtokosok rendszerint 100%-on felüli kamatra kapnak csak pénzt. Ilyen magas kamatozású kölcsönök is hozzájárultak a birtokosok eladósodásához, tönkremenéséhez.⁷³

Mindez természetesen döntően megnehezíti a nagybirtok tisztán kapitalista gazdálkodásra való áttérését. Az egyes uradalmak leírásából tudjuk, hogy szép számmal történtek kísérletek a nagybirtok üzemének gépesítésére. Az 50-es évek végén és a 60-as években aránylag sok mezőgazdasági gépet

⁷³ Vargha Gyula: Magyarország pénzügyezetei Bp. 1885. v. ö. még Nagy István: A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában. (1849—1867) Bp. 1944 24., 31. l.

hoznak be, de ez összevéve is elenyészően csekély ahhoz, hogy a nagybirtok gépesítéséről lehetne beszélni. 1862 elején már pusztán a Clayton-féle angol cséplőgépekből 201 db. dolgozott Magyarországon.⁷⁴ A gépesítés menetére jellemző Vidacs János üzemének fellendülése. 1859-ben már részvénytársasággá alakult, 400 000 forint alaptőkével, amelynek negyedrészt maga Vidacs jegyezte le. Különösen a 60-as évektől nő meg a géphasználat, ami kétségtelenül a kapitalizmus előretörését jelenti a mezőgazdaságban, azonban még távolról sem jelenti azt, hogy a vázolt viszonyok folytán a kapitalista gazdálkodás teljes tisztaságában érvényre juthatott volna a nagybirtok üzemében.⁷⁵

„Így hát a tőkés gazdaság nem jöhetett létre azon nyomban... ennek folytán a gazdaság egyetlen lehetséges rendszere egy átmeneti rendszer volt, amely mind a robotrendszer, mind a tőkés rendszer jellegzetességeit egyesítette magában.”⁷⁶ Ez a dolog másik oldala.

Egyfelől tehát a vázolt viszonyok nyomására a dolgozók kényszerültek újabb feudális kötöttségek vállalására, részben azért, mert nem volt földosztás és a dolgozó parasztoknak vételre nem volt módjuk, részben mivel rendelkezésre álló munkaerőjüket nem tudták eladni, részben pedig, s erről majd lesz szó, mivel kénytelenek voltak ragaszkodni a földhöz, és emiatt kellett vállalniuk újabb feudális kötelezettségeket. Ez a felszínen úgy jelentkezik, mintha a paraszt szívesebben vállalna feudális kötöttséget, mint bért munkát, csakhogy az azok fejében kapott földön maga gazdálkodhasson. A polgári történetészek csak ezt a felszínen jelentkező tényt vették észre.

A másik oldalon viszont a kizsákmányolók a gyarmati függés miatt nem tudtak megvenni a kínálkozó munkaerőből annyit, amennyi szükséges volt és ezért nyúltak az újabb feudális függési viszonyok létesítésének eszközeihez.

A parasztság helyzetét Lenin szavaival jellemezhetjük: „A tönkrement, elszegényedett kisparasztok milliói, akik a nyomor, tudatlanság és hűbéri csökevények igájában vergődnek, nem képesek másként élni, mint féljobbági függésben a földesúrtól, úgy, hogy saját mezőgazdasági felszerelésükkel legeltetési jog, legelő, itató, általában „föld”, tél idején kapott kölcsönök ellenében megművelik annak földjét, másrészt az óriási latifundiumok birtokosai nem képesek ilyen feltételek mellett másként gazdálkodni, mint a tönkrement szomszédos parasztok segítségével, mivel a gazdálkodásnak ez a fajtája nem követel tőkebefektetést, nem követeli meg az áttérést a földművelés új rendszereire... nem egyéb ez a jobbágyság továbbfejlődésénél. A kizsákmányolás alapja nem a munkás elválasztása a földtől, hanem a tönkrement paraszt kényszerjellegű földhöz láncolása, nem a tulajdonos tőkéje, hanem földje, nem a latifundiumok birtokosának felszerelése, hanem a paraszt ősi faekéje, nem a földművelés előrehaladása, hanem a régi hosszú évek óta begyepesedetttség, nem a „szabad elszegődés”, hanem a leigázó uralom.”⁷⁷ A különböző jellegű földeket munkaszolgáltatás fejében, ledolgozás ellenében vállaló paraszt rendszerint helyben lakik és némi kis gazdasága is van. „A juttatott föld nem egyéb természetbeni munkabérről. A juttatott föld ilyen esetekben... eszköz, amely olcsó munkáskezeket hivatott biztosítani a földbirtokos számára, de a szabad és a „félszabad” munka közötti különbség távolról sem merül ki a díjazás eltérő voltában. Óriási fontossága van annak a körülménynek is, hogy a munka ez utóbbi fajtája mindig feltételezi az elszegődő személyi függését a szegődtetőtől, mindig feltételezi

⁷⁴ Sevin Henrik: Fackétól a Hofherr gépig Bp. 1944. 92. l. További adatok: G. L. 1850. VIII. 4, VIII. 25, 1852. VIII. 15, IX. 12., 1853. XII. 18. 1853. VII. 24., 1855. XI. 15.

⁷⁵ Sevin Henrik: Fackétól a Hofherr gépig Bp. 1944. 98. l. 104. l.

⁷⁶ Lenin: Kapitalizmus, 184., 185. l.

⁷⁷ Lenin: Agrárprogram 270., 271. l. 1. és 256., 257. l.

„a gazdaságon kívüli kényszer“ kisebb vagy nagyobb mérvű fennmaradását... anélkül, hogy a népességet egy vagy más formában lakóhelyéhez ne kötné... a ledolgozás mint rendszer nem volna lehetséges.”⁷⁸ Ezek a megállapítások érvényesek a magyar viszonyokra is.

Lenin a ledolgozás két alapformáját különbözteti meg: „1. olyan ledolgozásokat, amelyeket csak saját állatállománnyal és felszereléssel rendelkező önálló parasztgazda végezhet el, 2. olyan ledolgozásokat, amelyeket az a falusi proletár is elvégezhet, akinek semmiféle mezőgazdasági felszerelése sincs (pl. aratás, kaszálás, cséplés, stb.). Nyilvánvaló, hogy a ledolgozás első és második fajtája mind a paraszti, mind pedig a földesúri gazdaság számára ellentétes jelentőségű és hogy az utóbbi fajtához tartozó ledolgozások egyenes átmenetet alkotnak a tőkés gazdaságba, amellyel egy sor teljesen észrevehető átmeneti fokozat közbeékelődésével egybeolvadnak.”... „A legtöbb birtokon a föld megmunkálását és a vetést, tehát azokat a munkákat, amelynek gondos elvégzésétől függ a termés, állandó munkásokkal véggeztetik, míg a gabona learatását, vagyis azt a munkát, amelynél a kellő időpont és az elvégzés gyorsasága a legfontosabb, pénzért, vagy használati jogokért a környék parasztjainak adják ki.”⁷⁹

Amit Lenin az oroszországi viszonyokra vonatkozólag oly megkapó szavakkal leírt, az lényegében Magyarországra nézve is teljes mértékben helytálló. Valóban a szegényparaszság az, amely elsősorban láncolja magát a földhöz, hogy a nagybirtok és a jómódú parasztság nyomásával szemben fenn tudja tartani magát, mert kicsinyke és egyre jobban eldarabolódó földje nem elég pusztá megélhetésének biztosítására sem. Rajtuk kívül az elhelyezkedést találni nem tudó agrárproletárius tömegei azok, amelyek föld, ház, esetleg csak munkaalkalom fejében is mint cselédek vagy szakmánymunkások magukra veszik a feudális kötöttségek bilincseit. A jobbágyfelszabadítás utáni években az agrárproletárság és dolgozó parasztság tömegei más lehetőséget fennmaradásuk biztosítására nem találnak, mint a különbözõ ledolgozási formák keretén belül újra és a viszonyok kényszere alatt saját elhatározásukból odakötni magukat a földhöz. A másik oldalon a földesurak a szükséges munkaerő biztosítása céljából iparkodnak minden eszközzel odaláncolni a földhöz a munkaerőt. A fejlődés során abban a mértékben, ahogy a bér munka tisztán tőkés formája a gépesítés előrehaladásával párhuzamosan egyre általánosabbá válik, főleg az első csoportba tartozó ledolgozási rendszer egyre inkább kiszorul a mezőgazdaság üzeméből és a nagybirtok vonatkozásában egyre inkább az idénymunkák elvégzésére korlátozódik. A falusi burzsoázia vonalán viszont tovább él a ledolgozás mindenféle fajtája.

1. *Kamat-ledolgozás.* Magyarországon is megtaláljuk a ledolgozási rendszernek mindazokat a formáit, amelyeket Lenin orosz viszonylatban felsorol. „Olykor a parasztok gabonát vagy pénzt vesznek kölcsön arra kötelezve magukat, hogy vagy az egész adósságot, vagy annak kamatát ledolgozzák. Ennél a formánál különös éleséggel ütközik ki a ledolgozási rendszer egyik általánosságban jellemző vonása, nevezetesen a munkára való szegődtetés ilyfajta módjának szolgásgába döntő, kiuzsorázó jellege. Olykor a parasztok „tilosba hajtásért” dolgoznak (vagyis arra kötelezik magukat, hogy ledolgozzák a tilos legeltetésért rájuk kirótt büntetést), de dolgoznak egyszerűen „szívességből”, azaz ingyenesen, csupán az élelmezésért.”⁸⁰

Magyarországon ebben a vonatkozásban is teljesen hasonló a helyzet az orosz viszonyokhoz. A verebélyi járás több községében 1855-ben éhínség volt. „Számos gazdák 50—70 pft-on vettek az új termés rovására gabnát kölcsön, anélkül, hogy a házok aratásig liszttel el volna látva, sőt többen

⁷⁸ Lenin: Kapitalizmus, 193., 194. l.

⁷⁹ Lenin: i. m. 196. l.

⁸⁰ Lenin: Kapitalizmus, 188. l.

azok közül már második gabna-kölcsön végett is hasztalanul fáradoznak, mert a vagyonosabb rész még nagyobb kamat mellett sem hajlandó felebarátjának kezet nyújtani.“ Ezt a gabonaárat az egykori piaci árral összevetve 4—500%-os kamatláb az eredmény.⁸¹ A nehéz téli időkben pénzt, de rendszerint gabonát és egyéb élelmi cikket vettek kölcsön a megszorult parasztok a földbirtokosoktól és ezért kamat fejében bizonyos napszámra kötelezték magukat. Sokszor apróbb erdővásárlások vagy hasonló kisebb üzletek folytak le ilyen dologkamat mellett. A megszorult paraszt néhány véka babért vagy lisztért is kénytelen volt elkötelezni magát munkára.⁸² A hitelező, a földbirtokos vagy a kulák, egyes esetekben a kereskedelmi tőke, amely szintén gyakran használja fel az uzsora eszközt. „... a szegényebb termelők között valódi hadjáratát látjuk a borüzemek féktelen zsarolásának a szegény ember munkaidején, kivált most adó executiótól is szorítatva, néhány forintért eladja egész termését is csak hogy a kellemetlen helyzettől megválthassa magát.“⁸³ Az uzsora egyik jelentős tényezője a parasztság elnyomorodásának. „A szegényebb sorsú osztály pedig fáradságának s földjeinek igen-igen kevés hasznát veheti; mert ami keveset földjei teremnek, az már régen nem az övé s a szegény jámbor csak azzal vigasztalhatja magát, hogy az mégis az övé lehetne.“⁸⁴

2. *A ledolgozás egy másik formája erdő, legelő, réthasználat fejében teljesített munkaszolgálat.* Batthyány Fülöp körmendi birtokán a parasztok rét és erdei legelők bére, valamint legelőhasználat fejében szántási munkákat teljesítettek az abszolutizmus korában.⁸⁵ Károlyi György aldebrői birtokán a haszonbérlok, többnyire egész községek, a birtokos földjén, legelőjén, szántó, szállító, ígás, vagy pedig kaszáló és gyűjtő kézi napszámokat szolgáltattak.⁸⁶

A már többször említett Krizse, Lukov, stb. községeket a réthasználat fejében kötelezte a bérlő egy napi kézirobotra minden fuvar széna után, amit a rétről maguknak hazaszállítottak.⁸⁷ Litke nógrádmegyei község lakóitól az uradalom a faizási jog gyakorlása fejében másfél öl fa fuvarozását követelte 1851-ben.⁸⁸ Az aradmegyei petrishegyi uradalom az abszolutizmus korában csak akkor volt hajlandó engedélyezni a parasztoknak a faizást, ha a községek szerződésben kötelezik magukat arra, hogy az ígával rendelkező parasztok három és fél öl fát szállítanak ki a Maros partjára, a gyalogos parasztok három ölet készítenek elő szállításra, vagy 6 kézinapszámot szolgálnak. Még az egykorú forrás is megemlíti — noha a földesurak pártján áll —, hogy az aradmegyei sok erdőség „mellett is a községeknek talpalatnyi erdejük sincs.“⁸⁹ Kerván János, Ulicsné György és több Kende községbeli zsellér panasolja 1862-ben, hogy bár a tagosítás alkalmával a földesúrtól földet nem kaptak, mégis úri szolgálatra szorítják őket. Ezenkívül évi 12 ft-ot is kell fizetniök, továbbá 2 font lent is kell megfenniök a faizás fejében.⁹⁰ Varga Estók, Zseranszky és több szentpéteri zsellér Szirmay György sármegyei birtokán az úri szolgálat alóli mentesítését kérve elpanaszolja, hogy hetenként egyszer kapott tűzfiaért 12 napot tartoznak dolgozni és két köteg lent is kötelesek fonni.“⁹¹

⁸¹ G. L. 1856. május 8.

⁸² Nagy István: i. m. 31., 32. l.

⁸³ G. L. 1862. X. 19. Tudósítás Egerből.

⁸⁴ G. L. 1859. aug. 25. Aradmegyei Tudósítás.

⁸⁵ Galgóczy: i. m. 371. l.

⁸⁶ U. ott. 385. l.

⁸⁷ O. L. G. Pr. 1853—11 790,

⁸⁸ O. L. Stt. Pressburg 1851—XIV—3124.

⁸⁹ G. L. 1858 augusztus 26.

⁹⁰ O. L. V. Htt. 1862—II—11—56 502.

⁹¹ U. ott. 1862—II—11—56 681.

3. *Lakóház és belsőség fejében teljesített robotmunka* is igen elterjedt. 1857 szeptemberében a hevesmegyei Felsőhuta (a mai Mátraszentlászló község) lakosai új szerződést kötnek a földbirtokossal, Almásy Gedeonnal. Ennek értelmében örökbirtokba kapják a házat, a belső telket, a kert földjét és a rétét, de a belső telek, ház, kert és faizás fejében évi 1 Ft-ot fizetnek, továbbá a földesúr tetszése szerinti időben 12 gyalognapot szolgálnak. A faizás csak száraz fából szabad nekik. A birtokukban lévő föld és rét minden holdja (1200 négyszögöles) után évi taksaként 1 Pft-ot fizetnek. Legelőbér fejében, tehén, ökör és ló darabjáért évi 24 P. krajcárral, sertés, juh, kecske darabjáért 5 P. krajcárral tartoznak.⁹² Altalánosságban elterjedt a munkaerő biztosítása céljából, hogy a ház, stb. biztosítása fejében a zsellér a cenzuson kívül vagy ingyenmunkát teljesít, vagy kötelezi magát arra, hogy előre megszabott bérért végez el minden a majorságban szükséges munkát.⁹³ Az is előfordul, hogy a ház- és lakbér értékét készpénz helyett napszámban dolgozzák le a pénzzsűkében szenvedő zsellérek, mint pl. a Gazdasági Lapok által említett esetben, amikor a majorsági zsellérek a belső telkek után fizetendő 10 Ft. ház- és lakbért napszámban dolgozzák le.⁹⁴

4. Az önálló gazdasággal és felszereléssel rendelkező szegény- és középparasztság tömegei fordultak ahhoz a megélhetési lehetőséghez, hogy *munkaszolgálat vagy napszám teljesítése fejében vállaltak földet*. Jakab János és több színyei zsellér (Sáros megye) 1862-ben arról panaszkodott, hogy bár 1858-ban házukat és felsőtelküket tulajdonként kapták meg, a határban lévő földek után évi 100 napot kell dolgozniuk.⁹⁵ Eszterházy Károly szeredi uradalmában a parasztok a kapott földek mindenegyes holdja után 30 nap gyalogrobotot voltak kötelesek teljesíteni.⁹⁶ Redl báró stancicsi uradalmában évenként árverésen adta ki bérbe a földjeit. A fizetség pénz, termék és napszám.⁹⁷ Zichy Ödön szentmihályi uradalmán a kapott föld fejében teljesítendő szolgálatok különfélék. Ha azonban csak munka fejében adták ki a földet, akkor holdanként 16–18 napi robotot kellett teljesíteni.⁹⁸ A Zichy-család egresi fehérmegyei uradalmán évente néhány száz holdat adtak ki a parasztoknak bérbe. A feltételek: 1 hold 1400 öles földért 4½ hold takarmányföld, vagy rét lekaszását, megszántását s a takarmánynak behordásra való elkészítését kellett vállalnia. A behordást az uradalom végzi, ezenkívül a paraszt még egy pozsonyi mérőnyi csutás kukoricát is ad, továbbá két irtó napszámot az urasági földek konkolytalanítása céljából.⁹⁹ Horhy Mihály birtokán a földet ugyancsak munka fejében adták bérbe. 1200 négyszögöles hold földért 5 hold rét vagy takarmány kaszását kellett vállalni.¹⁰⁰ Ráckeresztúron 1 hold legjobb földért 16 kaszásnapszámot kellett teljesíteni.¹⁰¹ 1851-ből származik az a fehérmegyei tudósítás a Gazdasági Lapokban, amely elmondja, hogy a sovány földeket, hogy parlagon ne heverjenek, úgynevezett holdas napszámért osztják ki. „Boldog az az ember, ki ily földet kaphat, mert az ingyen van. Egy hold földért szolgál 6 hold rét kaszálást és gyűjtést... az idevaló ember napszámba semmi áron sem megyen, hanem holdas

⁹² F. M. 1939–30—86 571 és G. L. M. E. 1931—XXIII—457.

⁹³ Kun Emil: Sozialhistorische Beiträge zur Landerbeiterfrage in Ungarn. Jena, 1903, 132., 133. l.

⁹⁴ G. L. 1850. szeptember 22.

⁹⁵ O. L. Vhth. 1862—II—11—56 684.

⁹⁶ Galgóczy: i. m. 375. l.

⁹⁷ U. ott. 390. l.

⁹⁸ U. ott. 398. l.

⁹⁹ G. L. 1860. X. 25.

¹⁰⁰ U. ott. X. 25.

¹⁰¹ U. ott. 1860. XI. l.

földet erején felül is vállal.¹⁰² A tiszta ledolgozásnak ez a formája évről-évre megújítandó megállapodáson alapult.

5. A munkaerők tartósabb megkötését jelentette az ú. n. *telepítéssel* *ledolgozás*, amikor a birtokos egész községeket is telepített, hogy biztosítsa magának a munkaerőt és föld juttatásával igyekezett a munkást helyhez kötni, a földhöz láncolni. Ezen telepítés a régiektől abban különbözött, hogy itt a települők földet nem kaptak, vagy igen keveset, mert az uradalmak nem jobbágyokat, hanem napszámosokat kívántak telepíteni. A nagy munkaalkalom folytán ezen munkasközségek lakossága rendkívül megnövekedett, azokból 3000—4000 lélekből álló népes községek lettek, de a vagyonszerzés lehetőségétől el vannak zárva. (Pl. Újkígyós határában az összes művelt föld 91%-a uradalmi, Dobozon 77%, Gyulaváriban 82%, Kétegyháza 62,5% Szénáson 98,5%, Sámsonon van 96%, míg 50 holdon alul Kígyós 9%, Szénás 1,65%, Sámson 2,93%, Kondoros 1,92%.

Más forrásból is tudjuk, hogy számos nagybirtok segített magán munkaerőhiányában mind az Alföldön, mind pedig a Dunántúlon, főleg Fejér megyében úgy, hogy bizonyos számú családot telepít a pusztáira. Ellátja őket lakással, pár hold földdel, juttat lovaiknak, marháiknak legelőt és a lakosság mindezért munkával fizet.¹⁰⁴ Coburg herceg pusztavacsi uradalmában 200 család települt meg új szerződés alapján. Kapnak fél hold földet, lakást putriban, tehát földbe vájt kunyhókban, fűtésül ágfát, feles földet 1—3 holdat, 20 négyszögölnyi zöldségeskertet és családonként 1—1 tehéntartást. Ennek fejében kötelesek, amikor csak a földesúrnak szükséges, napszámban dolgozni, napi 16—40 krajcárért. Összehasonlítás kedvéért említjük meg, hogy a napszámbér ebben az időben átlagosan 1—2 Ft volt, néha pedig még ennél is magasabb. Világos tehát a földhözjuttatás kiuzsorázó jellege. A fenti munkákon kívül a telepesek Pusztavacson az aratást is elvégzik a termés 1/10-éért és ígéretet kaptak arra nézve, hogy a „nemes herceg atyailag szándékozik gondoskodni, hogy a lakosság az eddig földbe fűrt putrik helyett lassanként földfeletti házikókat nyerjen”.¹⁰⁵ Zichy Ödön gróf fehérmegyei kishöröcsöki pusztáján 3500 holdból 123 holdat szántak telepítésre. Ezt a részt a többtől csatorna választja el. Eddig hasznavehetetlen terület volt, sártrétnek nevezték és híd köti össze az uradalom többi részével. Minden család 6½ holdat kapott és ezen két év alatt egy, az uradalom mérnökei által kidolgozott terv szerint, házat kell felépítenie. A földet a földbirtokos 20 évre engedi át és ha visszaveszi 200 Pft-ot fizet a javítások fejében. Minden család 15 hold takarmányt kaszál le ingyen és a szükséghez képest 50 napszámot szolgál le előre kikötött bérért. A Gazdasági Lapok, amely erről beszámol, példátlan cinizmusról tanúskodóan jegyzi meg, hogy így ez az eddig teljesen hasznavehetetlen, egészségtelen, semmit sem jövedelmező föld ezután holdanként 7 Ft-ot hoz majd.¹⁰⁶

Fekete Ferenc, a pozsonymegyei kossuthi gazdaság tulajdonosa, régi kúriális zsellérjeivel építette ki az új majorsági zsellérrendszert. A régi zsellérrendszer azért nem felelt meg neki, mert nagy munka idején a zsellérek másnak mentek el nagyobb bérért dolgozni, mivel a szerződés nem kötötte ki, hogy robotjukat meghatározott időpontban, meghatározott munkanapokon szolgálják le. Az új szerződés értelmében a zsellérek házat, kevés földet kaptak és ezért bért fizettek. Ezenkívül a zselléreknek a legfontosabb munkák idején rendes bér fizetése ellenében állandóan rendelkezésre kellett állniuk. A régi kúriális zsellérek Kossuthon egy szoba, fél konyha és kamrából álló

¹⁰² G. L. 1851. XI. 23.

¹⁰³ Ecseri: i. m. 46—48. l.

¹⁰⁴ Kenessey Kálmán: Mezőgazdasági munkaerő calamitas. Pest, 1868, 26, 27. l.

¹⁰⁵ G. L. 1853. VIII. 18.

¹⁰⁶ G. L. 1856. VIII. 11.

lakásért, továbbá egy házi kertecskéért és 800 négyszögölnyi szántóföldért, mely utóbbi, mivel folytonos művelés alatt állott, termést nem nagyon adott. — saját kosztjukon egy évben 60 napszámmal tartoztak. Az új szerződés a következő: a 60 napi szolgálat megszűnt, a lakásért és kertért 4 forintot, a 800 négyszögöles, évenként más-más táblában kiszakított és az uradalom által megművelt földért 4 forintot kért Fekete. Ennek fejében minden zsellér aratógazdája a birtoknak. Feleségével, vagy pedig 2 fogadott sarlóval végzi az aratást. A zsellér tartja a munka ideje alatt a tulajdonos által kimért kenyérrészből magát és aratóit, s a felfogadott sarlósokon nyer évenként annyit, hogy ebből lakását és a földbért kifizetheti. Az aratásért a kenyérrészen kívül búzából 1/13, rozsból 1/12, árpából 1/11 részt kapnak. A cséplést hasonlóan végzik, kenyérrész gyanánt pedig 100 mérő után négy mérő a zselléréké. A burgonyát a zsellérek feleségei szedik fel szintén részért. Kötelesek Sz. Mihálytól Sz. Györgyig 10, ezenkívül pedig 12 váltógaras napszámmért szükség szerint mindennemű munkára az uradalom számára napszámban megjelenni, sürgős munka esetében feleségeikkel együtt. A munkából való elmaradás esetén a tulajdonos fizetett munkást fogad fel, akinek bérét a zsellér javadalmazásából vonja le. Amint látható, ez a szerződés „bőkezűen” gondoskodik a zsellér megélhetéséről. Az aratás és cséplés alatti napszámkeresetet vagy közös pénztárba teszik és ezt, hasonlóképp az arató- és cséplőrészt is közösen osztják fel, mivel itt az összes zsellérek közös munkájáról volt szó. Aki ezen a közös munkán nem jelenik meg, 1 ft-ot fizet bírság gyanánt a közös pénztárba.¹⁰⁷

A mágócsi uradalom ideiglenes szerződéseket fogadott, 130 marhás és 72 gyalog munkáscsaládot. Külön szerződtek mindegyik kategóriájú munkáscsaládokkal 6 évre. A gyalogszegődményesek kaptak az uradalomtól egy vályogfalú, nádfedeles lakást. Kertnek fél, lucernának két (1100 négyszögöles) holdat. Az uradalom a kertet és a lucernást sajátmaga művelte meg. A marhás családok nem kaptak lakást, hanem csupán 13½ hold földet (holdját szintén 1100 négyszögölével számítva), melyből fél holdat kertnek, két holdat lucernának, a többit pedig legelőnek, búza és árpa alá kapták meg. E földet a szegődményesek sajátmaguk művelték meg. A gyalog családok kötelezettsége a használatra átengedett ház, kert és föld fejében: 1/4 hold répa földet megkapálni, a termést kiszedni, megtisztogatni, behordani és rendszeresen elraktározni. Kötelesek voltak ezenfelül az uradalomnak pénzért dolgozni, mégpedig november, december, január, február hónapban 14 kr. bérért, március, április, szeptember hónapban 24 kr., május, június, július, augusztus hónapban 30 kr. bérért. A föld- és házadó terhét az uradalom viselte. A szegődményesek gyermekeik számára iskolát is kaptak. Az igásszegődményesek a haszonbérbe adott föld fejében kötelesek voltak az uradalom által felszántandó és elvetendő répatáblákból 1 holdat megkapálni, gyomlálni, utánaültetni, a termést kiszedni és behordani. Három rész repcét saját eszközeikkel tisztán betakarni, vontatókra szedni, vihar esetén megigazítani. Kilenc hold lucernát lekaszálni és behordani. Hat hold szalmás gabonát saját eszközeikkel betakarítani, három hold tengerit letörni és behordani, 10 hold gabona termését behordani, 10 holdra való trágyát eltergetni. Kötelesek az uradalomnak napszámba járni, bérért szántani és részért nyomtatni.¹⁰⁸

Amint ezekből az adatokból kitűnik, a földhöz-juttatásnak ez a formája a paraszt földhöz láncolásán kívül még a legaljasabb kiutazás is, tehát végső soron a paraszt gyorsuló tönkretételével párosul.

6. A ledolgozási rendszer másik formája a *részes művelés*. Ennek két-féle értelme van aszerint, hogy jómódú vagy szegényparaszt vállalja. A tehe-

¹⁰⁷ Jóságismertetés. Kossuthi gazdaság 25—29. l.

¹⁰⁸ Jóságismertetés. Mágócsi uradalom 53—55, 60—67. l.

tős paraszt további jövedelemszerzés céljából vállal részes művelést. A szegény paraszt kényszerűségből, hogy megélhetését biztosítani tudja. Ebből következik, hogy a gazdag paraszt felesnél rosszabb feltételeket általában nem vállal és csak jóminőségű, az igaerő jó kihasználását biztosító részes föld esetén hajlandó vállalkozni, míg a szegényparasztoknak éppen a legtöbb munkát igénylő, az igaerőnek csak rossz kihasználását biztosító és gyengébb minőségű földek jutnak. Részesedésük is kevesebb, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, ritkábban feles. A részes művelésnek is az a célja, hogy a földhöz kötve a parasztot, legalább egy évre biztosítsa a munkáskezet. Ezzel szemben a szegényparaszt számára, a kényszerű földhöz láncolás, a legalább egy évre szóló megélhetés szűkös biztosítását is jelenti, míg a zsírosparaszt számára kisebb-nagyobb hozzájárulást jelent vagyona további gyarapításához.

Az egykorú irodalom megemlékezik arról, hogy a 48 utáni időkben a már vázolt hitelviszonyok közepette akkora volt a nagy- és középbirtok munkaerőszükséglete, hogy „a gabona aratása, takarmány takarítása, de még a kapásnövények megmunkálása is oly feladatként állt a gazda előtt, amit a kukoricaföldek fél vagy egész termésének átengedéseért bírt csak magának biztosítani”.¹⁰⁹ Egy 1860-ból származó tudósítás szerint a felső Rábaközben a nagyobb birtokokosok baja az volt, „hogy mint már máskor is írák, a kellő nyári napszámok megszerezhetése végett, kukorica és gyógynövények alá a földet felében adjuk s amellet bizonyos téli napszámokat, kaszálás és gyűjtésre követelünk, mely által azon helyzetben vagyunk, hogy ezen munkákat kell időben és elégséges erővel megtehecsük”.¹¹⁰ 1867-ből származó adat arról számol be, hogy „Magyarországon csak azért tartja még magát (t. i. a feles művelés), mert a földesúr nem talál pótlékot a munkásért, kit a részes művelés megszüntetésével mezeiről elhajtának; napszámokként ugyanis nem bilincselhetné le azt a munkást, kit felesnek megfogadhatott”.¹¹¹

Lássunk most néhány adatot arra vonatkozólag, hogy a szegényparaszt tömegek a rosszabb és a sok munkával járó földet kapták, míg a jobb minőségűeket a zsírosparasztok szerezték meg maguknak.

Hajdúböszörmény. — Feles művelés feltételei tengerire: földtulajdonos ad fele magot és kétszeri kapálásra fizet a föld fele után minden köblös után 30 pengő kr-t, a napszám emelkedése óta 1 pít.-ot. A feles pedig szánt, vet, kétszer kapál, letöri a termést, a gazdát illető felet tisztítva hazaszállítja, szóval minden munkát végez. Nagyobb tagú tanyaföldeken a gazda csak földet ad és egyszerűen felczi a termést. — Harmadosok: gyalogsorsú emberek. Ezeknek a gazda szánt meg és be is veti a tengeri földet, ők csak kétszeri kapálást és feltisztítást végeznek. Ezért kapják a termés harmadát és ha napszámot szolgálnak, a gazda baba is szállítja nekik. E vidéken a tengeriszárat künn hagyják a földön. Gabonánál a feles művelés: földtulajdonos ad fele magot, a takaró részét közösen fedezik. Feles szánt, vet, betakarít, behord és elnyomtat. Nyomtató részt nem kap, hanem ekkor a földesgazda ad kosztot, a feles pedig a nyomtatás után szemet, szalmát a gazdának helyretakarít. Sőt még ezen felül apró fuvarozási szolgálatot is szoktak kikötni a földtulajdonosok a maguk számára: pl. őrletést, fahozást az erdőről, egy-két fuvarát a szomszéd helységbe, stb. Jobb tanyaföldeknél még fele vetőmagot sem ad a tulajdonos, mégis örömet elvállalják, főleg ha kaszáló is van a földhöz, hanem harmadából való művelésre az áremelkedés óta nem akad ember.

Égész Békés megyében a tengeriföldnek feliből, harmadából való kiadása divatozik a fenti módon, de a szárat a feles tartozik behordani, a harmadiknak pedig szárvágás fejében hazatakarítja a gazda a termést. Gabonaféléknél ritkán ad a földtulajdonos a feles szántónak magot. Szeghalmon ez járja.

Szarvason az egész vetőmagot a feles adja, de még a fele pelyvát is oda takarítja a feles, ahová a gazda rendeli.

¹⁰⁹ Szántó Menyhért: Mezőgazdasági munkás törvényhozásunk kezdetei, Huszadik Század, 1900. I. kötet. 39. l.

¹¹⁰ G. L. 1860. november 22.

¹¹¹ Ditz: i. m. 125. l.

Somogyban Istvándin a tengeriföldet tartozik a feles művelő a maga trágyájával trágyázni és úgy kapja a fele termést, ha pedig a gazda trágyáztat, akkor csak harmada jár a művelőnek.

Veszprém megyében gyéren van a feliből adás szokásban, mert a nép tengeri alá is szívesebben vállalt 5 pft-ért 1100 öles holdját, mint sem feliből. Ahol feliből adják a földet, akár tengeri, akár más gabona alá, ott a feles a magadással együtt mindenféle munkát megtevé, holdankint még egy pár napszámot is szolgál. Az enyingi uraságnál minden hold feles kukorica után 1 hold rét összetakarítását szokták kívánni.¹¹²

Csak akkor kapott a szegényparaszt harmadosnál jobb feltételű földet, ha különösen sok munka kellett a vetemény megműveléséhez. „Hazánkban a dohánytermesztés feliben üzetik, mert sok gonddal és szorgalommal járván, a birtok magány kezelésénél roppant pénz- és napszámerőt igényelne s még nem is ritkán a földbirtokosnak egy jól beültetett hold földje 30–40 Pft.-ot tisztán jövedelmez.”¹¹³

Az inséges éveket egyes birtokosok a részesművelési feltételek megszorítására használták fel. A tolnamegyei Vörösmalom vidékén az 1863. évi inség idején az emberek seregestől jártak munkát keresni és igen olcsón vállaltak munkát. Van olyan gazda, aki a feles föld helyett ötödös rendszert javasol és úgy véli, hogyha a parasztek ezt nem vállalnák, gazdaságon belüli kényszerrel erőszakolni kell őket rá.¹¹⁴ Erre alkalmas eszköznek tartja az aratószerződéseket. Általános szokás azonban a harmados művelésbe adás, amelynek fejében a harmados holdanként egy kaszás és 1 gyűjtő napot szolgál a szántási és behordási munkán kívül.¹¹⁵

A rendszer azonban nem kifizetődő a birtokos számára. Lenin megmagyarázza, hogy miért nem lehet tartós megoldás a ledolgozási rendszer a tőkés gazdálkodásra áttérni igyekvő nagybirtokos számára. A ledolgozás „és az ezzel elválaszthatatlanul egybekapcsolódó patriarchális parasztgazdaság, saját legbensőbb lényegénél fogva, a maradi technikán és az ősi termelési módszerek megőrzésén alapul. Ennek a gazdálkodásnak belső szervezetében nem található semmi, ami a technika átalakítására ösztönzést nyújthatna; ellenkezőleg a gazdaság zártsága és elszigeteltsége, a gúzsbakötött parasztság nyomora és megalázottsága kizárják a tökéletesítést.”¹¹⁶ Ebből következik munkájának alacsonyfokú termelékenységé, amit csak még jobban elősegít az elszegődőnek a földbirtokostól való több-kevesebb személyi függése. Ez a kapcsolat ugyanis lehetővé teszi, hogy a parasztek „annak a munkának elvégzésére, amelyre kötelezte magát, a lakosság még az esetben is rákényszeríti, ha a parasztek saját földjén a gabona nincsen learatva”. „Csak a szolgaság és a földesúrnak végzett robot hosszú évei fejleszthették ki azt a (csak látszólagos) „közönnyt”, amellyel a földműves saját learatott gabonáját az esőn hagyja, hogy idegen keresztek menjen el behordani... magától értetődik, hogy a ledolgozási rendszer... ismertett vonásainak elkerülhetetlen következménye a munkatermelékenység alacsony volta. A ledolgozási rendszeren felépülő gazdaság kénytelen-kelletlen megőrzi a régi munkamódszereket: a guzsbakötött parasztek munkája minőségében szükségszerűen közel jár a jobbágy munkájához.”¹¹⁷

¹¹² Erre nézve további adatok bőségesen találhatók: Galgóczy: i. m. 222–229. 1. 14. l.

¹¹³ G. L. 1850. augusztus 11.

¹¹⁴ G. L. 1864. VI. 22.

¹¹⁵ G. L. 1864. VII. 6.

¹¹⁶ Lenin: Kapitalizmus 221. l.

¹¹⁷ Lenin: Kapitalizmus 193, 194. l.

Ha magyar viszonylatban a jobbágyfelszabadítás után nem is tudunk olyan esetről, hogy a paraszt a ledolgozás teljesítése miatt saját földjének termését betakarítatlanul hagyta volna, Lenin állításának többi része magyarországi viszonylatban is érvényes. Az egykorúak sűrűn panaszkodnak arról, hogy a részesek munkája nem kifizetődő, mert hanyagul, rosszul végzik a munkát. „A feliből adott földekért a művelők azon felül, hogy magot adnak a földbe, minden munkát megtesznek és az urasági felerészt szalmául hazatakarítják, még 3—10 gyalognapszámot is szoktak szolgálni önként, sőt rétekért többet: hanem a szolgálatukat hanyagul teljesítik.”¹¹⁸ A szakirodalomban többször kifejtik, hogy a részesművelés helyett jobb, ha a tulajdonos bérbeadja a földet, vagy gazdatisztet fogad „és csak végső esetben adja oda a felesnek, mert az kizsarolja a földet.”¹¹⁹ A bajna-biai uradalomról is megírták, hogy részesművelést a kapásnövényeknekél csakis a napszám rendkívüli magassága és a napszámoshiány miatt vettek igénybe, „s e részes művelés felében s harmadában történt oly formán, hogy a részesek köteleztettek az elültetéstől egész a betakarásig az illető növények termesztésénél szükséges mindennemű munkát végezni. Sőt a biai uradalomban sikerült minden hold részes föld után egy vagy félhold rét ingyen való lekaszását is kikötni.”¹²⁰ Nyíltan kimondják, miért használják fel mégis ezt a munkásszerzési lehetőséget. „Ha a gazdának forgótőke állana a rendelkezésére s a mellett elegendő kézierő felett rendelkezhetnék, nem is cselekednék saját érdekében, ha földjeit harmadával adná. De miután a gazdának itt nálunk többet üres mint-nem az erszénye... mégis saját érdekében cselekszik, ha földjeit — kapásnövényeket nagyban akarván művelni — harmadában adja.”¹²¹ Egy másik adat kifejti, hogy csak ott érdemes részbeadni a földet, ahol vagyonos a parasztság, mert a szegényparaszt nem tudja jól megművelni a földet.¹²²

Több uradalom leírásából számszerűen is kiderül, hogy a részesművelés drágább a sajátkezelésű művelésnél. A mágocsi uradalomnak a felesművelésbe adott föld holdja 12 pft. 30 krajcárba került, ami 4 ft. ára napszámomunkával elvégezhető lett volna. Mégis sok a részesföld. 1850: 3084, 1851: 4139, 1852: 3944, 1853: 4054, 1854: 4144, 1855: 2892, 1857: 2243 hold. Annak ellenére, hogy cselédek és majorsági telepítések is vannak az uradalomban, földjének nagyjából 5/6 része részesművelésbe volt kiadva. Részesművelésnél csaknem minden növény kevesebb termést hozott, mint házikézelés esetén. Az őszi repce holdankénti termése 3,9 pozsonyi mérővel, az őszi búzáé 9,4, a kétszeresé 4,1, az árpáé 2,6, a zabé 4,7, a kölesé 0,7, a feles legelőé 6,1, a harmados kukoricáé 1,4 mérővel hozott kevesebb termést. A Magyar Gazdasági Egylet által kiküldött bizottság véleménye szerint a részesművelés még leghálásabb a tengerinél. A tengerinél a mágocsi uradalomban volt a szokás, hogy a részes szánt, magot ad, megműveli a földet, leszedi a termést, feltakarítja a szarát, megtisztogatja a csövet, behordja az uradalom részét, szárból is, kukoricából is és ha jó a föld, akkor még 1—2 kaszánapszámot is szolgál.

Pontosabb összehasonlítás kedvéért vegyük szemügyre az alábbi táblázat adatait:

¹¹⁸ Galgóczy: i. m. 374. l.

¹¹⁹ G. L. 1852. április 25.

¹²⁰ Jóságismertetés 4. füzet. A Bajna-biai uradalom, Bp. 1877. 121. l.

¹²¹ G. L. 1864. július 6.

¹²² G. L. 1855. augusztus 9.

Mágocsi uradalom.

Terméshozam háziművelés esetén:

Termény neve	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	Átlag
	beméretett holdanként pozs. mérő								
Őszi repce	17,2	20,7	4,9	10,7	5,7	11,7	10,6	16,7	12,3
Őszi búza	17,8	17,9	10,1	4,8	10,4	12,0	13,4	22,3	13,6
Kétszeres	12,3	15,3	10,9	8,5	18,6	10,7	12,1	18,3	13,3
Árpa	16,4	16,9	12,2	8,4	15,5	20,3	12,2	21,2	15,4
Zab	17,2	14,4	7,3	17,8	22,6	27,0	18,0	33,8	19,7
Köles	12,0	11,5	6,6	18,9	12,5	9,3	8,2	6,8	10,7
Tengeri	—	—	—	35,0	38,3	50,0	38,8	35,3	39,5

Terméshozam részesművelés esetén:¹²³

Termény neve	1850	1851	1852	1853	1854	1855	1856	1857	Átlag
	beméretett holdanként pozs. mérő								
Őszi repce	6,1	4,3	1,6	3,7	—	5,4	—	—	4,2
Őszi búza	—	3,6	2,5	0,2	—	—	—	—	2,1
Kétszeres	2,0	5,9	4,4	4,3	5,0	4,1	4,5	6,6	4,6
Árpa	3,7	6,0	4,1	4,9	7,7	8,8	5,3	10,9	6,4
Zab	6,6	5,7	2,3	—	8,4	12,0	3,8	13,7	7,5
Köles	5,4	2,3	2,5	8,1	6,7	6,0	2,9	6,1	5,0
Féles tengeri	7,6	14,6	13,8	20,0	15,8	19,4	11,8	10,5	16,7
Harmados tengeri	—	50,0	—	27,6	24,4	18,6	13,5	18,5	25,4

Bajna-biai uradalom. Kimutatás 10 évi kapásnövények terméséről:¹²⁴

1860—1869.

1 holdra eső főtlag							
krumpli		répa		kukorica, csöves		kukorica, szalma	
major-sági	részes	major-sági	részes	major-sági	részes	major-sági	részes
60	23	120	54	30	14	88	64

Jellemző azonban az uradalom munkaeörviszonyaira, hogy az említett bizottság 1859-ben az alföldi nagybirtokosoknak nem ajánlja, hogy teljesen tőkés gazdálkodásra térjenek át. „A fő ok pedig erre az, hogy földért, habár szintén nehezen mégis csak lehet kapni munkaeört, pénzért ellenben s különösen oly kiterjedésben, mint azt terjedelmes uradalmak szükséglik, sokszor semmi áron sem.”¹²⁵ Hogyha ehhez a megállapításhoz hozzávesszük Ditz

¹²³ Jóságismertetés, 1. füzet. A Mágocsi uradalom. Pest. 1860. 46. 52. 1.¹²⁴ Jóságismertetés, 4. füzet. A Bajna-biai uradalom. Bp. 1877. 119. 1.¹²⁵ U. ott. 1. füzet. A mágocsi-uradalom Csongrád vm-ben. Pest, 1860. 53. 1.

Henriknek azt a megállapítását, hogy „magyar ember (látszólag M. Gy.) örömeit és olcsóbban dolgozik szántóföldért, mint pénzbeli járományért, amíg árendálhat, nem szegődik napszámnak”,¹²⁶ akkor úgy véljük: részben meg lehet felelni arra a kérdésre, hogy miért panaszkodik munkaerőhiányról a nagybirtok ugyanakkor, amikor a szegényparasztság nagy tömegei szívesen nyomorúságos sorsban és kényszerülnek gazdaságukon kívüleső munka elvállalására. Ez részben a parasztság bomlásából, részben a gyarmati helyzetből következik, részben a parasztság kispolgári mivoltából, földéhségéből is. A felszabadult jobbágyság tömegei a kapitalizmus viszonyai között az 50-es, 60-as években gyorsuló elnyomorodásuk ellenére is, még nagyszámban rendelkeztek az önálló gazdálkodáshoz szükséges feltételekkel, igával és termelőeszközökkel, esetleg még némi kis földdel is. Ez a körülmény az önálló gazdálkodás felé csábította őket. A magyarországi ledolgozási rendszerre kb. az 1880-as évekig inkább az jellemző, hogy jelentős hányadban az önálló gazdálkodással rendelkező parasztok veszik hasznát. Ugyanakkor azonban egyre növekszik a kiscsallók és földnélküliek száma, akik viszont a gyarmati helyzet folytán kényszerülnek bér munka helyett ledolgozást vállalni. Meg kell még említenünk, hogy nemcsak parasztok, hanem csekélyföldű kisnemesek, akiknek birtoka nem nyújtott elég jövedelmet, szintén vállaltak felesművelést. A földet felesbeadók közt pedig, nemcsak nagybirtokosok, hanem közép- és kisbirtokosok, iparosok és zsirosparasztok is szerepeltek.¹²⁷

Már a mágocsi uradalom számadatai is megmutatták, hogy a részesművelés az uradalmon lassan viaszosult. A bélyei uradalom az egészen távoli földek és irtások kivételével teljesen meg akarta szüntetni a részesművelést. A gépesítés előrehaladásával, tehát a kapitalizmus előretörésével párhuzamosan a tőkés a nem kifizetődő részesművelést amennyire csak lehet, kiszorítja. „A földesúri gazdaságnak ellátása saját mezőgazdasági felszereléssel, elkerülhetetlenül a középparasztság helyzetének aláadásához vezet, amely a ledolgozással kaparja magának össze a létfenntartás eszközeit. A ledolgozás a középparaszt „sajátos „iparüzése”, akinek mezőgazdasági felszerelése ennek folytán nem csupán a paraszti mezőgazdaság alkotórésze, hanem a földesúri gazdaságé is. Ezért a mezőgazdasági gépek és tőkéletesített munkaeszközök elterjedése, valamint a parasztság kisajátítása olyan jelenségek, amelyek elválaszthatatlan kapcsolatban vannak egymással”.¹²⁸ Leninnek ez a megállapítása magyar vonatkozásban is érvényes és fokozottabb mértékben áll a kisparasztságra, egyben pedig megadja a magyarázatot, miért nő oly rohamosan az agrárszegénység Magyarországon a tőkés gazdálkodás előrehaladásával párhuzamosan. El lehet mondani — több-kevesebb hibaforrással —, hogy a 70-es évek közepétől legalábbis a nagybirtokok gazdálkodásában a részesművelés lassanként egyre kisebb szerepet játszik és a feles művelést harmados, negyedes szorítja ki. A 90-es évekre pedig a ledolgozási rendszer súlypontja végképpen eltolódik az első csoportba tartozó ledolgozási formákról a második csoportba tartozó ledolgozási formákra, vagyis aratási, kaszálási, cséplési munkákkal kapcsolatos ledolgozásra, amely „utóbbi fajtához tartozó ledolgozások egyenes átmenetet alkotnak a tőkés gazdaságba”.¹²⁹ Már kezdettől fogva megtalálni egymás mellett és egymással összefonódva is az első és második csoportba tartozó ledolgozási formákat, de a kapitalizmus előrehaladásával párhuzamosan, amint egyre több lesz a mindenfajta termelőeszköz nélküli mezőgazdasági dolgozók száma, a

¹²⁶ Ditz: i. m. 125. l.

¹²⁷ Balásházy János: Tagosztályban való zavarok... stb. Pest, 1857. 31—34. l.

¹²⁸ Lenin: Kapitalizmus. 223. l.

¹²⁹ Lenin: Kapitalizmus. 196. l.

súlypont egyre inkább a második fajta ledolgozásra tolódik át. Ezeket a munkákat ugyanis önálló gazdasággal nem rendelkező föld és iga nélküli paraszt is el tudja látni.

7. *Aratással kapcsolatos ledolgozás.* Az abszolutizmus korában még rábukkanunk olyan adatra, hogy aratási szerződést csak azzal kötött a föld-birtokos, aki ötödös művelést vállalt.¹³⁰ Később már az volt a helyzet, hogy az aratókat kötelezték bizonyos mennyiségű ingyen és olcsóbb napszámú munka teljesítésére, viszont azok meg bizonyos mennyiségű részesföldet kaptak használatra. Egy 322 holdas fejmegyei gazdaság 1858-ban leszerződött az aratókkal egy évre. Az aratópárok 2—4 hold feles tengeriföldet kaptak, elvégezték az egész aratási munkát, ezenfelül minden hold föld után 2 hold rétet, vagy egyéb takarmányt kellett lekaszálniok és boglyába rakniok. Ha pedig a kapott föld termése egészen az aratóké, akkor 5—7 hold fűvet kaszál és boglyáz össze érte. Szokásos a harmadából, negyedéből való kaszáltatás is. A burgonyaföld elnyerésének feltételei azonosak a tengeriföldével. Egy hold kenderföldért azonban ennél több napszámot kell adni.¹³¹ A nádasdladányi uradalom az aratókkal 1871 december 1-én a következő tartalmú szerződést kötötte. Az aratók páronként kötelesek $7\frac{1}{2}$ hold széna, sarjú természetes vagy vetett fűvet az uradalom által megjelölt időpontban lekaszálni, megszáritani, felgyűjteni, boglyába rakni, lekötöni, a lekaszált teret felgereblyézni. Ha eső vagy szél rongálná meg a boglyákat, az összerakástól számított 1 héten belül az aratóknak fel kell nyitniok és újból rendbe kell rakniok. Ezért a munkáért arató-páronként 1 hold szántatlan kukoricaföld jár, ahonnan szedés után a szárát és a dudvát azonnal le kell vágni és el kell hordani. Ezenkívül, ha az uradalom úgy kívánja, az aratópárok kötelesek 2—3 hold fűvet lekaszálni, felgyűjteni és boglyába rakni holdankint 1 ft. 50 kr. bérért, továbbá kötelesek a magbűkkönyt holdanként 1 ft-ért lekaszálni és apró petrencékbe rakni. Ha nem volna szükség a kaszálsmunkára, minden hold kaszálás helyett 3 gyalognapszámot kell teljesíteniök. Az aratásnál szokásos, hogy az aratókat a gazdák, uradalmak szekéren vitték a munkahelyre és az aratórészt kocsin a bandagazda házához szállították. Ezt lójárású napszámoknak szokták nevezni, amiért külön munkát kellett teljesítenie az aratópárnak. Rendszerint 3 nap volt fejenként, amikor a földesúr élelmezte a munkást, de előfordult az is, hogy még jobban kiuzsorázták a dolgozót és saját kenyeren kellett 6—8 napot ingyen dolgoznia. A nádasdladányi uradalomban minden pár arató köteles volt a lójárású napszám fejében 7 gyalognapot szolgálni. A munkaidő napkeltétől napnyugtáig tartott. Az uradalom ki is csépelte a részesek gabonáját, akik a cséplés fejében aratópáronként 4 napot voltak kötelesek szolgálni. Ezenkívül kötelezték magukat arra is, hogy a cséplés idején előforduló bármilyen munkát és a gép kiszolgálásához szükséges munkálatokat ők állítják, a két rendes etetőt pedig a gép mellé ők fogadják fel, végül a fűtőnek egy gyermekrészt fizetnek. A majorsági erővel bevetett kukoricát kötelesek az aratók megmunkálni, majd leszedni, megfosztani, kiválogatni, a rendes helyére felhordani, a szárát tőből levágni, kévébe kötni, rakásra hordani, ezért a munkáért a termés nyolcadrészét kapják. Ugyanebből az évből való cséplési szerződésben a cséplőgép körüli munkát végzők fejenként kapnak 1 hold szántatlan kukoricaföldet, 4 gyermek pedig egyenként fél-fél holdat, amely után holdanként 7 és fél hold fűvet vagy takarmányt kell lekaszálniok, felgyűjteniök, boglyába rakniok, ezenkívül pedig még szükség esetén fejenként 2—3 holdat holdanként 1 ft. bérért lekaszálni és felgyűjteni. Egy évvel később az uradalom még kiköti, hogy a keszi gazdaságban 20—22 holdnyi répát kötelesek az aratók kiszedni, megtisztogatni,

¹³⁰ G. L. 1864. június 22.

¹³¹ G. L. 1858. november 4.

kupacokba rakni a termés tizenegyedrézéért. Ugyanekkor a nádasdladányi uradalom aratószerződése $7\frac{1}{2}$ helyett már $8\frac{1}{2}$ hold kaszálást köt ki. Az aratórész egy tized, 1874-ben már csak egy tizenegyed, a cséplésért eredetileg kikötött 4 nap helyett pedig 1873-tól kezdve 6 napot kell szolgálni. 1873-ra már a cséplési szerződési feltétel is elromlik, mert a gyermekek a félhold tengeriföld fejében, amit maguk erejével kell megmunkálniok, egyenként 3,75 hold takarmányt kötelesek betakarítani, felgyűjteni és boglyába rakni. 1874-ben ez a teljesítés már 4,25 holdra emelkedik.¹³² Az aratószerződések adatai is világosan mutatják azt a törekvést, hogy bizonyos mennyiségű föld juttatásával a bér munkást is odaláncolják az uradalomhoz és így biztosítják a munkaerőt, a másik oldalon pedig a sokféle ingyenes és előre kikötött bérű szolgáltatás mutatja a kiuzsorázás tényét.

VIII.

A cselédek munkaviszonyai

A feudális maradványok továbbélését tapasztalhatjuk a nagybirtokon, de a parasztgazdáknál foglalkoztatott cselédek munkaviszonyaiban is. A konvenciók bérfizetési rendszerében a természetbeni bérek túlsúlya, a röghöz kötő részes tengeri- vagy burgonyaföldek a feudális maradványai a cselédszerződéssel együtt, amely a költözködési szabadságnak a kapitalista fejlődés formái közötti korlátozása. A cselédbérek a feudális korszakban természetbeniek voltak. Ruhától kezdve élelemig a gazda mindennel ellátta a cselédet és csekély készpénzt is adott neki. A bér tételei közé termény helyett, illetve mellett: feles föld juttatása a cselédeknek az 1850-es években jut be. Ez az a mód, ahogyan a földbirtokos és a jómódú paraszt cselédjét magához akarja láncolni, helyesebben a földhöz akarja kötni...

Szentesen Garai János béres többek között 2 hold feles kukoricaföldet is kap.

Béreseket, kocsisokat kaptak feles tengeriföldet a növekedő készpénzbér mellett.

Öregbéres kapott földet, mint régen, de nem részeset. 1864-ben tűnik fel először Szentesen, hogy öregbéres feles tengeriföldet kap, akkor még amennyi kell megjelöléssel. A többi munkásnál már úgyszólván általános, hogy 2–3 hold feles föld is jár a bérral. Ez feltétlenül összefügg a munkaerőhiánnyal. Viszont az öregbéres még 1863-ban 1 hold dézsmamentes tengeriföldet kapott, 1859-ben 20 klopternyit, azóta 1 holdat, most meg csak feleset, ami a bérviszonyok romlását is mutatja.

1867-ben már az öregbéres csak 2 hold feles kukoricaföldet kap és a többi munkás is kap feles földet, 1868-ban 3 hold feles az öregbéres földrésze. 1869-ben 2 hold feles Sarkadi Nagy Ferenc szentesi gazdánál. Konvenciók juhász először 1869-ben kap földet. Addig naturáliák és juhtartás és kevés pénz. Ekkor másfél hold kukoricát kap. 1870-ben 30 klopter feles földet kap már csupán, míg előbbi évben dézsmamentes volt a föld. 1870-ben 1 hold dézsmamentes föld öregbéresnek Sarkadi Nagy-nál. Ez tart 1872-ben is. Lakos Ferencnél 1875-ben az öregbéres 2 hold feles földet kapott. 1876-ban 3 hold, 1877-ben 4 hold. Ekkor már minden munkásfajtánál általános a feles föld.¹³³

A gazdag parasztnak az Alföldön a jobbágyfelszabadulás után *tanyásokat, béreseket alkalmaznak*. A tanyás eleinte csak télen dolgozott és a tanyán levő jószág gondját viselte. Később kötelessége volt egy ekével az őszi és tavaszi

¹³² O. L. Nádasdy Levéltár számadások G. No. 156. A lójárás napszámra v. ö. Kenessey: i. m. 19–20. l.

¹³³ Ecséri: i. m. 192–226. l.

szántásnál segíteni. Erre az időre élelmet kapott és a tanyán levő jószágának csekély fizetés fejében és élelemért gondját viselte. A többi időben napszámot vállalhatott, tengeri földet művelhetett, de ezekre rendszeren a gazdánál alkudott be. Kapott lakást, tüzelőt, 1—2 sertéstartást, 2—3 hold feles tengerit, egy pár új csizmát. Felesége pedig tarthatott, feliben vagy szakmányban baromfit. A tanyás béres egész évben a gazdának dolgozik, az aratás és kukoricája megkapálása idejét kivéve. Ezért kap 8—10 köből gabonát, lakást, tüzelőt, baromfi- és sertéstartást, feles tengerit és csizmát.¹³⁴

IX.

Birtokelaprózódás. — Elproletarizálódás.

A mezőgazdaság kapitalista fejlődésének keretén belül a földrablásokkal és a gyarmati függéssel együtt a ledolgozási rendszer is gyors ütemben teszi tönkre a paraszti gazdaságot. Aránylag rövid idő alatt nyomorodnak el a parasztok, válnak el teljesen termelőeszközeiktől és lesznek agrárproletárokká. A továbbbővülő robotgazdaság hatalmas szerepe, a hűbériség mindenféle csökevénye és az ezzel kapcsolatos szolgáltatások továbbélése, a gyarmati függés következtében fokozott mértékű adóterhek, a magyar dolgozó parasztság hihetetlen méretű elszegényedését és nyomorát eredményezik. A földek gyorsan aprózódnak el és a birtokokat terhelő adósság egyre nő. Ha csak egy pillantást vetünk az alábbi táblázatra, jól láthatjuk a birtokelaprózódás folyamatát 1851—1895 között és ezzel egyidejűleg a kulákbirtokok növekedését, a parasztbirtok koncentrálódását a falusi burzsoázia kezében.

Birtokeloszlás 1851-ben és 1895-ben

	1851	1895
0—5 kat. hold	22 715	1 062 064
5—10 „ „	239 692	357 179
10—20 „ „	216 984	295 802
20—100 „ „	65 861	188 276

Azt pedig, hogy a törpebirtokosok kezén levő föld ugyanez alatt az időszak alatt hogyan zsugorodott össze, azt az alábbi adatsor mutatja:

	1870	1895
Törpebirtokosok száma	1 444 400	1 279 718
Összes birtokok %-a	58	53
Összterület kat. holdban	604 353	104 375
Összterület %-a	14,2	5,8
Egy birtokosra jutó hold	6,78	1,73

Ugyanekkor a 100 holdon felüli, tehát zsiros paraszt, közép- és nagybirtokos kézen levő földterületek nagysága az 1870. évi 15 244 842 holdról 1900-ra már 17 547 689 holdra emelkedett föl. Még közvetlenebb adatokkal szemlélteti ezt a folyamatot rövidebb időszakon belül a következő adatsor:

Földelaprózódás Somogy megyében:

	1 telek:	¾ telek:	½ telek:	¼ telek:	⅛ telek:
1861-ben	830	849	7133	9 982	5 939
1883-ban	797	963	4504	11 886	11 777

Szentesen 1857-ben a házak után legalább ⅛ telek volt, 7—8 hold föld és ehhez a közlegelőkből majdnem ugyanannyit kaptak a legelő minősége szerint.

¹³⁴ U. ott. i. m. 46—48. 1.

1884-re a régi birtokosok pusztulása világos. A házak $\frac{1}{3}$ -a egészen elvesztette a hozzátartozó földeket. 427 birtokosnak csak szőlője vagy háza volt csekély földdel, 407-nek csak kevés árterülete volt, ami mezőgazdasági szempontból nem számított. A törpebirtok száma 1237 volt. Leszámítva a csak háztulajdonosokat, 2071 földtulajdonosnak van 5 holdnál kevesebb földje, aki tehát ebből meg nem élhet.¹³⁵

Az elaprózódással párhuzamosan nő a földbirtok megterhelése is. Keleti Károly 54 községet vizsgált meg a kiegyezés utáni évtizedben és ezekben az eladósodás mértékét illetően a következő eredményekre jutott:

		Holdanként	
		%-a	Ft-ban
0—10	hold közti földbirtokon van az összes teher	37,9	60,18
11—20	„ „ „ „ „ „ „ „	10,2	26,66
21—30	„ „ „ „ „ „ „ „	6,5	13,98
31—40	„ „ „ „ „ „ „ „	2,6	14,72
41—50	„ „ „ „ „ „ „ „	11,4	22,90
51—100	„ „ „ „ „ „ „ „	21,2	18,94

Az eladósodás legerősebben tehát a félproletár, kis- és középparaszti rétegeket, valamint a félféudális nemesi középbirtokot és latifundiomokat érintette, míg a kulákság földjein elenyészően csekély teher volt. Más forrásból származó adatok ugyanezt a képet mutatják. A 100 katasztrális holdon aluli birtokok a század végén becstértékük 61%-áig el vannak adósodva, ami azt jelenti, hogy a parasztság kezén lévő 22,7 millió kat. holdnyi földből 13,8 millió hold teljes értékéig meg volt terhelve. A nagyfokú eladósodás egyenes következménye a parasztbirtok csekély jövedelmezőségének. Az adóstatistikák szerint az összes birtokok 88%-ának évi jövedelme 50 frt. alatt maradt, 11,6%-é 50—100 frt. között mozgott. Ezzel szemben az elenyésző számbeli kisebbséget tevő, de a föld jelentős részét kézben tartó nagybirtokok jövedelme óriási. 474 nagybirtokos mozog 10 000—25 000 frt. között, 181-nek 25 000—50 000, 77-nek 50 000—100 000 között s' 49-nek 100 ezer frt-on felüli az évi jövedelme. Így egyáltalában nem csodálatos, hogy nagyszámú birtok cserél gazdát évente és a század végefelé, a 20. század elején a birtoktulajdonos-változások száma egyre nő. 1886-ban az összes birtokok 7,1%-a cserélt gazdát, 1903-ban már 16,7%. 1876-ban a birtokváltozások száma 181 000, 1903-ban 595 000, 1876-ban 13'000, 1903-ban 21 000-en felüli birtokot árvereztek el. A földbirtokra nehezedő jelzálogterhek 1858-ban holdanként még csak 2,2 frt-ot tettek ki, míg 1873-ban már 115 frt-ot.¹³⁷ A föld egyre kevesebb kézen halmozódik össze a fejlődés során. Az önálló birtokok száma csökken. 1870-ben 1 671 071, 1900-ban már csak 1 525 892 az önálló birtokok száma. 30 év alatt tehát 105 179 birtokos család vesztette el a földjét. Ennek jelentős hányada a paraszti gazdaságra esett. Az 1870-ben összeszámlált 2 486 265 gazdaság 1896-ban 2 388 482-re apadt le. Az 1890-es és 1900-as évek között 10 év alatt az önálló mezőgazdák és kertészek száma 1 903 007-ről 1 855 198-ra csökkent. Ez idő alatt tehát évenként 4780 önálló birtokos ment tönkre és lett proletárrá, amit az is mutat, hogy ahol legerősebb az önálló birtokosok számának pusztulása, ott a legerősebb a jórészt birtoktalan keresők számának növekedése is.¹³⁸

Ez az a gazdasági alap, amely a magyar parasztságot, mint tömeget kispolgári mivoltából folyó ingadozásai ellenére is forradalmi erővé tette. A már

¹³⁵ Eörsi Béla: Magyar mezőgazdasági válság. Bp. 1931. 22—25. l.

¹³⁶ Keleti Károly: A magyarországi földbirtok telekkönyvi megterheltségének kitüntetése végett megkísérelt adatgyűjtésről s' annak eredményeiről. 1884.

¹³⁷ Nagy Imre: Agrárpolitikai tanulmányok. 197—198. és 187. lapok.

¹³⁸ Rácz Gyula: A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása. Bp. 1906. 6., 7., 13., 14. l.

felsorolt és egészen a századfordulóig ill. azon túl is mutató adatokból kitűnt, hogy az 1867. évi kiegyezés idején nemhogy javult volna a parasztságnak az abszolutizmus ideje alatt fokozatosan romló sorsa, hanem a kapitalizmus előrenyomulásával párhuzamosan ebben a korszakban még csak tovább rosszabbodott és az agrárproletárok száma hatalmas mértékben megnőtt.

X.

A kormány agrárpolitikája

A kiegyezés után az uralkodó osztály, a magyar nagybirtokosság legfőbb csak annyiban volt hajlandó a feudális maradványok felszámolására, amennyiben ezek útját állták a tőkés gazdálkodás teljes kifejlődésének a mezőgazdaságban és amennyiben nem érintették egyúttal a nagybirtokosok érdekeit is. Ez pontosan kiolvasható a feudalizmus felszámolására szánt egyes kiegyezés utáni törvényekből.

Tisza Kálmán, a balközép vezetője 1867 március 26-i interpellációjában megkérdezte, hajlandó-e a kormány felszámolni a feudalizmus maradványait és milyen módokat talál erre? A minisztertanács úgy találta, hogy az úrbéri birtokszabályozásokkal kapcsolatban nem álló többi feudális jogviszonyokat csak az új polgári törvénykönyv megalkotása után lehet rendezni, ehhez viszont hosszabb idő szükséges. Ha azonban ezek a feudális jogviszonyok nem tartoznak szorosan a polgári törvénykönyv tárgyai közé, erre nézve a kormány hajlandó korábban is külön törvényjavaslatot terjeszteni a Ház elé, „de az időpontot még nem képes meghatározni”.¹³⁹ Ez az elvi álláspont végigvonul azokon a törvényeken, amelyeket nagy vonakodva a kormányok mégis beterveztettek. Sohasem volt sietős a törvények betervezése. Évekig hevertettek egyes törvényjavaslatokat, mielőtt a Ház elé vitték volna, mert a kormányzópárt tagjai, akik többségükben maguk is nagy-, legrosszabb esetben középbirtokosok vagy azok lakái voltak, nem tartották sürgősnek ezeken a kérdéseken rendezését.

Ennek a jelenségnek magyarázatát Révai József adta meg a legtömörebben. „...ami a magyar kapitalizmus szempontjából 1848-ban az osztrák abszolutizmussal szemben viszonylag progresszív szerepet játszott: a középnemesség polgári funkciója az, ami 1848-ban a kapitalizmus fejlődése elől akadályokat takarított el: a nemesség érdekeltsége a polgári viszonyok létrehozásában — ugyanaz később maga is kölönccé vált a kapitalizmus fejlődése számára Magyarországon”. A burzsoázia és a nemesség blokkja „volt az adott körülmények között az egyetlen erő, mely legalább olyan szabaddá tette a kapitalizmus fejlődése előtt az utat, mint amennyire valóban szabaddá tette.” „A magyar kapitalizmus fejlődését az Ausztriával való kapcsolat és a mezőgazdaság feudális maradványai kétségkívül hátráltatták, az olyan program tehát, amely mindkettő ellen irányult, a magyar burzsoázia, az ország polgári fejlődését szolgálta. De, amikor a magyar burzsoázia annyira megerősödött, hogy eszébe jutott volna az Ausztriától való gyarmati függés maradványának, a dualizmusnak és a magyar polgári átalakulás félf feudális maradványának, a burzsoázia nemesi képviselőténak (és ami ennek gazdasági alapja volt: a nagybirtoknak) likvidálása, addigra már késő volt.”¹⁴⁰

Mással az a mezőgazdaság területén a kapitalizmus útjából a feudális maradványok lim-lomját a nagybirtokokkal együtt csak felelt, önálló politikára képes burzsoázia lett volna hivatott eltakarítani. Ez azonban csak a századfordulóra alakult ki, de már születésekor reakciós volt, mivel ekkor már ott volt a háta mögött a munkásosztály, amelytől félt és emiatt „a

¹³⁹ O. L. Min. Tan. Jkv. 9. 1867. III. 30.

¹⁴⁰ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság, Bp. 1949. 123. l.

magyar burzsoázia kibékült az önálló ipari fejlődést hátráltató osztrák-magyar kapcsolattal a közös imperialista kartellprofitok kedvéért, a burzsoázia özszentri és nagybirtokos képviselőitbe beletörődött.“ „Önálló vámterület jó lett volna, de miután veszélyeztette az Osztrák-Magyar Monarchia nagyhatalmi állását, inkább nem kellett. A belső piac tágítása, a hitbizományok megszüntetésével jó lett volna, de miután ez csak a parasztság földosztói vágyát növelte, a társadalom békéjét általában zavarta volna, inkább ez sem kellett. A feudális maradványokat a politikában és gazdaságban konzerválta az imperializmus, amely ... magába olvasztotta, saját rendszerének elemeivé változtatta őket“.¹⁴¹ Ez a háttér és magyarázata annak, hogy a kiegyezés korszakában lényeges változás a feudalizmus maradványainak felszámolása irányába nem történt, sőt éppen a döntő kérdésekben biztosították a birtokososztály feudális úri jogait.

A szőlőbirtok utáni megváltásokról szóló 1868. évi 29. t. c. a parasztok kezére jutott szőlők után járó szolgáltatások összegét szabályozza, de szigorúan megmarad az úrbéri telkekhez tartozó szőlők mellett és nem rendezí az egyéb szőlők után járó szolgáltatások kérdését. Csupán a szerződés alapján használt szőlőkre vonatkozólag mondja ki, hogy ha a szerződés lejártá után 1 évig a földbirtokos nem veszi vissza a szőlőt, elévül a földre való joga, s akkor az azzal kapcsolatos szolgáltatások is megválthatók lesznek. A törvényjavaslat tárgyalása alkalmával Vukovics Sebő úgy nyilatkozik, hogy 48-han sietni kellett, ma azonban mindenre van idő. és — jellemzően az egész birtokososztály álláspontjára — leszögezi, hogy addig, „míg az új törvény kihirdetve nincs, ezen dézsma megadása épp oly törvényes kötelessége a szőlő művelőnek, mint a minő kötelessége a házbérlőnek a bért megfizetni a ház tulajdonosának... az igazi liberalizmus abban áll, hogy egváltalán semmi osztályt ne engedjünk elnyomni“. Az elnyomottak persze a földtulajdonosok. Fel is veti „meggondoltuk-e mi azt, hogy hány család közé hoznánk pénzügyi zavart, ezen hirtelen elének állított törvényjavaslat által, midőn a jelen szüretből járulandó dézsmából ki akariuk szorítani.“ Úgy véli, hogy sem az ország nyugalmára, sem a dézsmafizetőkre nem lett volna káros, ha a többi úrbéri javaslattal együtt tárgyalnák a kérdést. Javasolja, hogy adják ki bizottságoknak.¹⁴² Ellenzék és kormánypárt a feudális maradványok kérdésében, a 48-as pártot kivéve, egyhúron pendült.

Az 1871. évi 53. t. c. az úrbéri kapcsolatból fennmaradt jog- és birtokviszony rendezéséről szól. A törvényjavaslat indokolása már előreveti árvnékát annak, hogy milyen maga a törvény. A minisztérium nem tartja szükségnek a birtokszabályozások érdekében az eddigiéktől lényegesen eltérő új elvek felállítását, sőt ez veszélyes is lehetne, mivel számos esetben törekednének arra, hogy a törvénynek visszaható ereje legyen, „minek nemcsak általános igazalom, hanem a birtok biztonsága iránt táplált bizalomnak megrendülése lenne kiszámíthatatlan horderejű biztos következménye“.

Az 1871. 53. tc. egyébként leszögezi, hogy az úrbéri telkekhez külön legelő, erdő, nádas jár. A pusztá telkek birtokáról kimondta, hogy azok az 1848. I. 1-i birtokoséi és utánuk szintén jár legelő, erdő, nádas. Az 1848. I. 1. előtt adott és az 1836. IV. tc. 11. §-ában meghatározott és szolgáltatásokkal terhelt földek a birtokos kezén maradnak. Az 1820. I. 1. előtti paraszti földfoglalások érvényesek, az 1820. és az 1859. XII. 31. közöttiek csak akkor, ha ugyanaddig megindult a tagosítási és elkülönzési per. A maradványföldek a jelenlegi tulajdonos kezén maradnak, de legelő és erdőilletmény nem jár utána. Azoknak a volt jobbágyoknak, akiknek 48. I. 1-ig faizási joguk volt, ki kell hasítani a

¹⁴¹ Révai József: i. m. Bp. 1948. 123—124. l.

¹⁴² Az 1865. dec. 10-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló X. kötet, 20., 22. l. 1868. IX. 21. (ezentúl: Napló).

megfelelő erdőt. A nádlási haszonvételt a faizással egyformán rendezi a törvény. Mindig és állandóan csak a 48-ban felszabadított úrbéresekről van szó és semmi intézkedés nincs a 48-ban fel nem szabadítottakról, ami tehát mindazoknak az állapotoknak további fennmaradását jelenti, amelyekkel az abszolutizmus korában megismerkedtünk és pusztán a volt úrbéresekkal szemben elkövetett jogfosztások orvoslását teszi lehetővé. Lehetőséget nyújt továbbá a törvény arra is, hogy a volt úrbéresektől a foglalás által megnagyobbított úrbéri állományt a tagosítatlan vidékeken visszavegyék. A maradványföldéken megtelepültket pedig egyenesen megfosztja a legelőtől és az erdőtől, helyesebben tág kaput nyit arra, hogy legelő- és erdőhasználat fejében az ilyen földön ülő parasztokat, az eddigi feudális kötöttségekkel továbbra is odaláncolják a földhöz, sőt éppen a törvény alapján még szorosabbra is vonhassák a kötelékeket.¹⁴³

Az irtványokról szóló 1871. 54. tc. nemhogy javítana, hanem még csak ront az eddigi helyzeten, mert földet juttat vissza a földbirtokosnak, tehát földrablásra nyújt törvényes alapot.

Még sokkal világosabban és kíméletlenebbül bontakozik ki a magyar birtokos osztály földbirtokpolitikájának képe a vadászatról szóló-, valamint a cselédkérdést szabályozó törvényekben.

Az 1872. VI. tc. rendezni kívánja a vadászati jog kérdését és többek között előírja, hogy legalább 100 hold (1600 négyszögöles) összefüggő területnek kell lennie a vadászterületnek, vagy pedig ha kisebb a terület, akkor körülárkolt, vagy körülkerített legyen. A 3. § kimondja, hogy, ha egy vadászterületet képező nagyobb erdőterület egy vagy több birtokos 100 holdnál kisebb földjét körülveszi, az elszigetelt birtok tulajdonosa köteles a vadászati jogot a környező vadászterület birtokosának vagy bérlőjének bérbeadni és az viszont bérbevenni. A tagosítatlan területen a közös erdőben, legelőn, nádason a községé a vadászati jog. Ahol viszont a földesúri tulajdonban levő területen faizás, vagy egyéb jog volt a parasztoké, ezentúl a vadászati jog csak a földesurat illeti. Irtványon, udvartelki és egyéb úrbéri természetű tartozásokkal terhelt földeken a jelenlegi birtokbantartóé a jog.

Az ellenzék, különösen a 48-as párt élesen támadja a kormányt a törvényjavaslat tárgyalása során, minthogy a nemesi közbirtokosságot és a községeket megfosztja a vadászat jogától. A 48-as párt álláspontját Szomjas József fejtette ki. Elmondta, hogy a haladó törvényhozás mindenütt megadta a vadászati jogot a föld tulajdonosának. 1789-ben a franciák, 1840-ben a poroszok, 1848–49-ben pedig a frankfurti parlament foglalta törvénybe ezt a jogot. A forradalom leverése után a németországi reakció elérte ugyan, hogy Poroszországban csak a legalább 300 holdas birtokosoknak legyen vadászati joguk. Eppen ezért aggályosnak tartja, hogy a magyar törvényhozás ilyen reakciós törvényeket vesz példának. A törvényjavaslatban nem lát mást, mint azt, hogy „magát a vadászatot, ezen különösen szép úrias szenvedélyt és sportot emelni, a kis birtokosok kiszorítása által egyedül a vagyonos osztály számára biztosítani célozzák, mintegy kiváltságképpen“. Igazságtalannak tartja, hogy a szegény emberek csak a haza oltalmára foghassanak fegyvert. Simonyi Ernő felemlíti, hogy a képviselőháznak sok fontos feladata van. Ne foglalkozzék tehát az úrfiak mulatságával. Egyébként ő is, mint Madarász József is, Szomjas álláspontjához csatlakozik. Madarász még külön kiemeli, hogy a törvényjavaslat visszaesés 48-hoz képest, mert az ő kerületében mindössze 30–40 embernek ad vadászati jogot és 2000 olyan embert foszt meg tőle, akinek a 48-as törvény szer-

¹⁴³ O. L. Ker. Min. Esterházyra 1890–18.847 és 29.981; a fogarasi ref. egyházra; 1890–2182–10.306. Esztergomi főkáptalanra; 1890–5083–26.670–37.244. Putnokra; 1890–27.411–34.265. A 48-as párti képviselők felszólalásaira Napló XV. kötet 334 s. köv. lapok. A törvény indokolására: 1869. évi országgyűlés. Irományok. V. kötet 63. s. köv. lapok.

rint megvolt a vadászati joga.¹⁴⁴ Az 1883. XX. tc. módosítja és szigorítja a 72-es törvényt, mert most már csak a legalább 200 holdas birtokúaknak engedte meg a vadászatot. Ismét a függetlenségi párti képviselők azok, akik a legélesebben szembefordulnak ezzel a javaslattal. Mamusics Lázár kimutatja, hogy 1001 400 újabb birtokost fosztanak meg a vadászat jogától és a vele járó jövedelemtől és csak 3000-es húznak belőle hasznót. Madarász József felszólalása igen jól jellemzi Tisza Kálmán kormányrendszerét és rávilágít arra, hogy Tisza kormányzása még a Deák-párti kormányokénál is reakciósabb. „Hanem hát halljuk meg az igazat; visszaesés a légkörben, visszaesés az állami intézményekben és visszaesés a társadalomban. A sportman-oknak — hogy magyarul nevezem meg őket — vadászkejencek, vagy üzöncök... kik nem tesznek egyebet, mint kéjjel üzik e mesterséget, mondom ezeknek kedvéért elvették a 100 holdon aluli birtokosoktól azon jogot, amelyet 1872 után gyakorolhattak a 100 holdon felüli birtokosok és ma elveszik a 200 holdon aluli birtokosoktól azon jogot, amelyet a 200 holdon felüli birtokosok gyakorolhattak.¹⁴⁵

A függetlenségi párt tagjai tehát következetesen és szilárdan kitartanak a 48-as hagyományok mellett. Maguk is birtokosok, akik nem tudnak megszabadulni osztálykorlátjuktól. Álláspontjukat legjobban a Március 15-e c. lapon található jelszó tükrözi 67 után is: „Nem kell táblabíró politika.“ Túl vannak Deák és mérsékelt társai álláspontján, de innen vannak Petőfién és Táncsicsén. Ez a pozitívum, de egyúttal ezek a korlátok is mutatkoztak meg az 1876. évi cseléd törvény tárgyalása során kifejtett álláspontjukban is.

Az 1876. XIII. tc. a cseléd és gazda közti viszonyról intézkedik. A 2. § kimondja, hogy a cseléd „a gazda illetve családja háznépének tagjává válik“. A hadgyakorlatra bevonuló cselédnek gondoskodnia kell helyetteséről. Ha ennek nem tesz eleget, akkor távolléte idejére bére arányában köteles a gazdát kárpótolni. (10. §.) A 36. §. kimondja, hogy ha a cseléd szerződésbeli kötelezettségét megtagadja, „a gazda kívánatára a hatóság kényszerrendszabályokat alkalmazhat“. A 45. §. így rendelkezik: „A cseléd a gazda parancsait tisztelettel és megadással fogadni tartozik, kifejezések és cselekmények, melyek a család és a háznép keretén kívül más személyek között sértőnek tekinthetnek — a gazda irányában nem támasztják a vélelmet, hogy a cselédet becsületében érinteni szándékozott volna“. A 86. §. biztosítja a munkáltatókat arról, hogy ha bármi okból vita kerekednék köztük és a dolgozók között „a munkások nincsenek feljogosítva a munka megkezdését megtagadni, azzal önkényesen felhagyni, vagy éppen a munka helyéről eltávozni, sőt kötelesek az illetékes hatóság intézkedését... a munkát megkezdve illetőleg folytatva bevárni.“ A 87. §. kimondja, hogy a munkásoknak vita esetén a községből való eltávozását a községi elöljáróknak kell megakadályozniuk, ha nincs elsőfokú hatóság“ a munkaadó kívánatára kényszereszközök használatával is. Ha nem akadályozták volna meg a távozást „a hatóság a munkaadó kívánatára a munkásoknak visszavezethetését kényszerrendszabályok alkalmazásával is eszközözlendi.“ (88. §.) Az ilyen természetű megkeresésekre minden hatóság azonnal köteles felelni és nem jogosult annak előzetes elbírálására, hogy a megkereső hatóság helyesen járt-e el vagy sem. A visszavezetett munkások az elmulasztott munkanapokért a helyi napszám kétszerezését, visszaesés esetén négyszeresét kötelesek fizetni büntetésként. (89. §.) Ha elemi csapás folytán a termés évi átlaga a fele alá szállna, a munkások akkor is kötelesek a vállalt arató, nyomtató, cséplőmunkát teljesíteni. (92. §.) Aki társait munkamegtagadásra biztatja, szintén megbüntetik. (110. §.)

¹⁴⁴ 1869. Országgyűlési Napló XVII. kötet 222—223. l.; Simonyi: L. 224., 225., Szomjas: 226., 228., Simonyi Ernő és Madarász: 232., 233.

¹⁴⁵ Az 1881. évi O. gy. Napló X. kötet 51. l. (Mamusics) és 75., 76. l. (Madarász.)

A testi fenyték lehetőségétől kezdve a gazdaságon kívüli kényszer egyéb formáin keresztül az osztályharc szervezettebb formájú megnyilvánulásainak letöréséig, minden megtalálható ebben a törvényben. A törvényjavaslat tárgyalásán a kormánypárt még erőteljesebben aláhúzza, hogy a birtokos osztály képviseletében a feudális függési viszony fenntartását kívánta ebben a vonatkozásban is. A kormánypárti szónokok érzelmes hűrokat pengetnek a „patriarchális” kapcsolatról, gazda és cselédje között. Paczolay János szerint a 45. §-ban kevesebb van benne, mint amennyinek benne kellene lennie, szerinte „a cseléd épp úgy alá van rendelve az apai fenytéknek, mint alá vannak rendelve ennek saját gyermekei, vagy bárki más, aki a családhoz tartozik”. Somogyi Szontagh Pál szerint a patriarchális viszonyt ki kell fejleszteni és a vizályok esetén nem törvényhez kell szaladgálni, felmondani a cselédnek, hanem meg kell fenytetni. „En egészen analóg dolognak tartom az apa hatalmát gyermekei fölött, a gazda cselédje fölötti hatalmával.” Gulner Gyula előadónak is az a nézete, hogy nem kell mindennel törvény elé menni, hanem „magának a cselédnek is érdekében áll, hogy vele szemben egy bizonyos patriarchális jog gyakorlata fenntartassék”.¹⁴⁶

Fény derült arra is, hogy a cselédtörvénnyel kapcsolatban miért foglalkoznak a mezőgazdasági munkászviszonyokkal is, holott az nem tartoznék ebbe a törvénybe. Tisza Kálmán belügyminiszter a törvényjavaslat indokolásában mentegetőzik is emiatt, de kifejti, hogy erre a legkiáltóbb bajok megszüntetése végett szükség volt. Külön kiemeli az indokolás, hogy a gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásának törvénybe iktatása a munkások önkényes eltávozásának megakadályozására szintén szükséges volt, hogy a hatóságok tudják mihez tartani magukat és ne bocsátkozzanak jogi és hatásköri vitákba „a munkaadó nagy kárára és hátrányára”. Fontosnak tartja azt a rendelkezést is, amely szigorúan bünteti a sztrájkot és a sztrájkra való felhívást „a jó rend és a békés együttélés biztosítása szempontjából”. Hiszen a törvény mindenkinek elég módot nyújt szerinte arra, hogy szerződés szerinti jogait és kötelezéseit hatóság előtt orvosolhassa.

Miközben szinte telítve van a gyöngédségtől és gondoskodástól a kizsákmányolókat, egyáltalán nem aggódik a gyermekmunkások sorsa iránt. A törvényjavaslat 8. §-ával kapcsolatban szó volt arról, nem kellene-e kimondani, hogy 10 éven aluli gyermekek nem léphetnek cselédi szolgálatba még atyai vagy gyámi beleegyezéssel sem. Ilyen intézkedés volt Olaszországban, viszont „miután ily gyermek cseléd szolgálat által sorsán gyakran tetemesen javíthat, mely lehetőségektől azt megfosztani nem volna méltányos, a kérdéses intézkedést részéről mellőzendőnek találom”.¹⁴⁷ Az, hogy mit jelent a megerőltető cselédi munka a gyenge gyermek számára, mert hiszen a gazdák általában nem válogattak a cseléd kora szerint a munkafajtákban és nem adtak mindig könnyű, gyermekeknek való munkát a fiataikorúaknak, az nem érdekli Tiszát Kálmánt. Még kevésbé törődik azzal, mi lesz a gyermek kulturális fejlődésével, hogyan jut ilyen körülmények között lehetősége tanulásra. Érthető ez az érdektelenség. A kizsákmányoló osztályoknak sohasem céljuk a kizsákmányoltak felvilágosulása.

A törvényjavaslat tárgyalása során az előadó bevallja, hogy a mezőgazdasági munkásokkal kapcsolatos rendelkezéseknek a törvénybe való beépítésére azért volt szükség, mert a rendőri törvényt rövid idő alatt tető alá hozni nem lehet, viszont a legközelebbi nyári munkák idejéig rendezni kell a mezőgazdasági munkásokkal kapcsolatos ügyeket. A javaslat egyedül a függetlenségi párti képviselők részéről kap komoly bírálatot. Mocsáry Lajos rámutat arra, hogy a törvényjavaslat intézkedéseiben a cselédek irányában jókora kemény-

¹⁴⁶ 1875. évi O. gy. Napló V. kötet 282. l. (Paczolay), 286. l. (Szontagh, Gulner.)

¹⁴⁷ Irományok II. kötet. 327., 328. l.

ség vonul végig, mint vörös fonal. Szükségesnek tartaná a méltányosság szempontjainak állandó figyelembevételét „azon osztály irányában, mely szegényebb sorsánál fogva személyes szabadságáról lemondani kénytelen.” Különösen azért volna erre szükség, mert „valamennyien, kik e tárgyban intézkedünk, cseléd tartó emberek vagyunk s tagadhatatlan az, hogy mindenkinek maga felé hajlanak az ujjai: míg ellenben azon osztály, melynek érdekeiről itt szó van: közöttünk képviselve egyáltalán nincs.” Irányi Dániel törvénybe akarta vétetni, hogy a cselédnek egészséges lakást, illetve hálóhelyet kell adni. Az előadó anyagi ártatlansággal fejti ki: elképzelhetetlen állapotnak tartja, hogy a gazda ne adjon megfelelő lakást, ill. hálóhelyet cselédjének. Egyébként a kérdés a közegészségügyi törvénybe tartozik, míg a politikai hatóságok joga és kötelessége csupán az, hogy ha „a gazda által a cselédnek egy helyen való túlságos összezsúfolása vagy földalatti helyiségekben elhelyezése történik: őt rendreutasítani.” Irányi még azt is felemlíti, meglátszik a javaslaton, hogy urak és gazdák készítették, mert az istentiszteleten való részvételt csak időről-időre engedi meg. Irányi persze nem sejtette, hogy jóval később, az 1930-as években a zirci anátság előszállási uradalmán Hagyó-Kovács Gyula jószágigazgató a cselédszerződésekbe bevette, hogy a cselédek csak télen járhatnak templomba vásár- és ünnepnapon, de akkor kötelező, míg a tavaszi és nyári dologidőben tilos a templombajárás. A lelkek üdvösségére oly nagy gonddal vigyázó cisztercita rend különböző funkcionáriusainak csodálatos módon ez ellen az intézkedés ellen semmi kifogásuk nem volt, sőt azt úgy látszik, természetesnek vették. Úgy véljük, ez az adat is jól rávilágít arra a képmutató és álszent magatartásra, ami élesen elválasztja egymástól a birtokos főpapság és szerzetesrendek vallási prédikációit és ezeknek az elveknek gyakorlati alkalmazását.¹⁴⁸

Ugyancsak Irányi Dániel mutatott rá élesen arra is, hogy a törvény 45. §-a nyílt lehetőséget ad a cseléd bántalmazására is. A 48-asok módosító indítványát épp úgy mellőzi a képviselőház, mint az eddig említett törvényjavaslatok tárgyalása során mindig, ha lényegbevágó módosító javaslatot tettek. Nem is mulasztja el megemlíteni Irányi, hogy a tárgyalás nagyon emlékezteti „azon időre, midőn a nagyon érdemes táblabírák a társadalmi rend fölforgatásával fenyegettek, hogy ha a jobbagyik felszabadíttatnak, hogy ha a földesúri jogok megszoríttatnak, hogy ha a földesurak fegyelmi joga korlátoztatik”.¹⁴⁹

XI.

A parasztság mozgalmai az 1870-es években

A parasztság tömegeinek elnyomorodását tehát a kizsákmányolók természetesen nem tartóztatták fel. Egyes esetekben még gyorsították a folyamatot, súlyosbították a helyzetet. Kettős kizsákmányolás nehezedett a kapitalizmus behatolása következtében rétegekre szakadozó parasztságra: a feudális nagybirtoké és a zsirosparasztságé. Segítséget nem kapván, sorsa egyre rosszabbodván, osztályharca élesedik: a dolgozó parasztság tömegei forradalmasodnak. A munkásság pártjára várt volna a feladat, hogy a parasztságot megszervezze, a forradalmi erőt észrevegye benne, szövetségesévé tegye és tudatosítsa benne, hogy a parasztság a maga felszabadulását csak a munkásosztálytól remélheti.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Szabó József, országos levéltáros személyes tapasztalásából származó közlése. Szívességét ezúton is megköszönöm.

¹⁴⁹ 1875. O. gy. Napló V. kötet, 262., 275., 276–277., 278., 281., 285. lapok.

¹⁵⁰ Engels: A német parasztháború előszava, Marx–Engels: Válogatott művek I. kötet, 627–629. l. Bp. 1949.

A magyar munkásmozgalom politikai vezetése azonban ebben az időben és később is, a munkás-paraszt szövetség lenini elveinek alapján álló kommunista párt megszületéséig képtelen volt arra, hogy a szó szerinti értelmében nemzetivé legyen. Nem ismerte föl a 48-as örökség átvételének alapvető jelentőségét. Ezáltal a proletarizálódó paraszti tömegek elégedetlensége, forradalmisága nem válhatott a magyar munkásmozgalom erőforrásává. Így a parasztság magára marad és egyedül vívja meg harcait. A magyar parasztság mint már az előzőekben ismertetett ösztönös mozgalmi során is láttuk, 48 demokratikus folytatása után vágyakozott. Eppen ezért a parasztság széles tömegei, különösen a legszegényebbek lelkesen csatlakoztak minden mozgalomhoz, amely Kossuth nevét tűzte zászlajára, a 48-as törvények helyreállítását követelte, mert hiszen az ő szemében 48 eszméinek, Kossuth híveinek és a függetlenség pártjának győzelme, uralomra jutása, a földhözjutást és a feudalizmus csökevényei alól való felszabadulást jelentette.

Az egykorú munkásmozgalom egyik résztvevője, Politzer Zsigmond a magyar munkásmozgalomról írt tanulmányában megírja, hogy az 1868 tavaszán Kecskeméten és Kiskunfélegyházán kirobbant „agrárkommunista” megmozdulásnak semmi kapcsolata sem volt a munkásmozgalommal. A parasztság megmozdulásának irányítója Madarász Vilmos, a szabadságharc leverése után Amerikába ment Madarász László fia és Asztalos József zugügyvéd volt, akik kiáltványukban 48 eszméit hirdették s függetlenséget követeltek. A parasztlakozók mozgalmának bevallott célja a nagyobb birtokosok földjének felosztása volt. Egy, a vidéken lakó elszegényedett földmérő vállalkozott a szükséges felmérési munkák elvégzésére. A parasztlakozók betörték a félegyházai község-házára és elfoglalták. Ugyanaznap katonaságot küldött a kormány a mozgalom letörésére. Ez nem ment simán. Komoly összeütközés volt a parasztlakozók és katonák között, akik éles tüntetéssel lőttek a parasztságra. 8 halott maradt a helyszínen, köztük nők és gyermekek. Számos sebesülés is történt.¹⁵¹ A függetlenségi eszme és a földosztás a parasztlakozók tudatában összefüggött egymással. Az Asztalos-féle mozgalom hódmezővásárhelyi visszhangja pedig ezenkívül még arra is rámutat, hogy a parasztlakozók gyakran a 48-as körökből indultak ki. Tudunk arról is, hogy az Asztalos-féle 48-as mozgalom nemcsak Kiskunfélegyházán és Kecskeméten talált hívekre, hanem Hódmezővásárhelyt is, ahol mint a fentebb közölt adatokból már láttuk, az elproletarizálódás igen erős ütemben folyt. Itt is 1848-as baloldali demokrata népkör alakításáról volt szó és a csongrád megyei alispán jelentése szerint 1868 április 14-én megmozdulás jelei is mutatkoztak a városban. Deák Ferencet és pártját, valamint a helybeli Deák-párti megyei tisztviselőket pecsovicsnak, hazaárulónak nevezték „a nép legalsó osztályai között”. Összejöveleket is folynak „igazságkereső Kristó Ferenc” házában, akinél egy kérvényt is találtak, amelyben a 48-as törvények visszaállítását követelte. Kristó szegény-paraszt volt, ami többek között abból is kiderül, hogy mikor másnap a főszolgabíró magához kihallgatásra hívatta, nem tudott rögtön megjelenni, mivel szőlőmunkán volt kinn a határban. A mozgalom régebbi keletű. A nyomozás megállapította, hogy Szamecz András március 5-én írt kérvényt a város igazgatóválasztmányához és izgatott a földesurak ellen. Március 28-án pedig a demokrata kör alakítására kért engedélyt. Megállapítást nyert, hogy az Asztalos-féle kiáltványt Kristónál felolvasták. Április elején pedig aláírási íveket és kérvényt készítettek, amelyben az országgyűléstől kérték aláírását az 1848-as törvények helyreállítását. „Ezen iratok írói, ajánlói, házaknál felkérésre s úton útfélen talált embereknek felhívói az aláírásra, az aláírási íveknek

¹⁵¹ Politzer Sigmund: Zur Geschichte der ungarländischen Arbeiterbewegung. Neue Gesellschaft c. svájci folyóirat 1877. évf. 319—320. 1. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet archívumában található fényképmásolat.

tartói, hordozóik voltak: Szamecz András, Kristó Ferenc, Szekeres István, Dömötör János, Vigh Sámuel, Helényi Mátyás, Kecskeméti György, Buza Pál, Surina Pál, Kis Mihály, Fegő János, Sidlai József, Moldvai István, Varga Mihály és Kovács József, majd mind a népnek az alsóbb osztályaiból, s többnyire vagyontalanok.¹⁵² Korábbi időkben Táncsics Arany Trombitája, a 80-as években pedig a Népszava volt számos 48-as olvasókör előfizetett lapja. Ugy gondoljuk, hogy ezek a tények világosan mutatnak rá arra, milyen hiba volt a magyar munkásmozgalom részéről 48 hagyományainak elhanyagolása.

A másik út, amelyen a parasztság szabadulni próbált terhéől, a 48-as hagyományokkal közvetlenül kapcsolatban nem levő, már ismert elszigetelt, ösztönös mozgalmak útja. 1878-ban Prohászka János lublói ügyvéd viszi a palocsai és plavniczai uradalom majorsági zsellerei ellen indított pörben a parasztok védőjének szerepét. A zsellérek itt néhány év óta megtagadták a majorsági földek használatáért járó szerződéses munkát. Prohászka nemcsak a védelmet látta el, hanem egy alkalommal kijelentette, hogy „úri munkába menni nem szabad, mert a zsellérek szabadsága már 6 év előtt megjelent és csak az urak által titkoltatik,” és ha valaki úri munkába unszólná őket, „üsse azt pofon”. Ekokr elhatározták, hogy többé nem mennek munkába. Mozgalmuk áttért a szomszéd községekre is, amelyek szintén megtagadták a munkát. Prohászka Palocsán a szolgabíró jelenlétében, amikor az rendre akarta inteni a zselléreket, kijelentette, hogy kezei között vannak a zsellérek felszabadításáról szóló okmányok és ennek alapján az emberek nem kötelesek dolgozni. A szolgabíróhoz pedig így fordult, amikor az izgatónak nevezte őt: „Ha én izgató vagyok, te vagy bitang.” A kúria elé került per végeredményben úgy dőlt el, hogy Prohászka 5 évre, Koscs János és Pál palocsai zselléreket másfél évre, Salamon Mihály zsellért pedig 4 hónapra ítélték el a mozgalomban való részvétel miatt.¹⁵³ Belső Szolnok megyében Felsőszőcs község lakói volt egyházi nemesek és volt úrbéresek, 1873-ban megrohanták id. Teleki Domokos erdőit és megrongálták a őtásítás miatt. A lefolytatott vizsgálat támogatására kiküldött csendőröket követel megghajgálták és megakadályozták, hogy az erdőrongálást végrehajtó 65 főt letartóztassák. Az alispán jelentéséből kiderül, hogy „az elfogottak láncra fűzettek, igaz, mert miután a nállam bemutatott ‚corpus delicti‘ szerint a csendőrök a vádlottak által kövekkel is dobáltattak, csak így tétethettek ártatlanokká és ügyeltethettek fel, — a csendőrök számát sokkal túlhaladó vádlottak”. Egyébként 7—7 napi fogságra büntették őket, amit a szolgabíró önkényesen 15—15 napra emelt föl. Az 1870-es években tíz zsellér Girálton megtagadta a majorsági telek után járó szolgáltatást, a haszonbérllőnek. A végrehajtás ellenszegülésök miatt eredménytelen. A Kúria mindannyiokat 1—1 hónapi fogságra ítéli.¹⁵⁴

A szabadulásról, földhözjutás lehetőségéről való lemondás, a pesszimizmus, reménytelenség, már az abszolutizmus korszakában elkezdődő¹⁵⁵ szektázásba, a vallásosság misztikus szféráiba való menekülés formájában ismét jelentkeznek. Ezek a megmozdulások ebben az időben még ritkák. Az adatok ennek megfelelően szörványosak. Az osztályharc törekvései itt vallási köntösbe burkolva jelentkeztek, de gazdasági alapuk ugyanaz, mint a 48-as mozgalomhoz csatlakozó parasztok ideológiájának. Az ismertetendő esetben össze is fonódik a 48-as hagyományokkal. Király Bálint, dunapentelei nazarénus és társainak peréről van szó. Izgatásért és hatósági közegek megrágál-

¹⁵² O. L. B. M. Eln. 1868—IVa—775.

¹⁵³ O. L. Kúria, mint legfelső ítélőszék, 1872—V—279.

¹⁵⁴ Felsőszőcsre: O. L. B. M. 1873—III—17—3520, Giráltra: u. ott Kúria 1876—V—1727.

¹⁵⁵ Az abszolutizmus korabeli szektás mozgalmakra Lederer Emma figyelmeztetett.

mazásáért indult ellenük per. A tárgyaláson Király kijelentette, „hogy ő a fennálló 1867-es közönséges törvényeket hamisaknak tartja, azoknak engedelmeskedni nem fog soha; mindaddig meg nem nyugszik, míg ezen hamis törvényeket el nem tiporja; A fennálló hatósági rendeleteknek és zsarnok hatalomtól eredőknek minden kitelhető módon ellenszegül és csak a tényleges hatalom erejének fog engedni addig, míg az idő eljövend, hogy az isteni hatalom, mennyei hadsereggel a hitetleneket meg fogja semmisíteni és azok földjeit az igaz hívők közt fölosztani.“ Isteni sugallatra hivatkozva hirdette „hogy a hamis törvényeknek nem kell engedelmeskedni, adót nem kell fizetni, katonát nem kell adni, a gyermekeket nem kell semmiféle születési anyakönyvbe beírni engedni, gyermekeket nem kell iskolába járatni, a halottakat a főprófeta udvarában kell elásni.“ 34 híve volt az ítélet idején Dunapentelén. Az erőszakszervek erősen léptek közbe. Király maga 3 év, két híve másfél-másfél, négy másik társa 1—1 év börtönbüntetést kapott.¹⁵⁶

Az elszigetelt, központi szervezés és vezetés nélkül fel-fellobbanó ösztönös mozgalmakat az uralkodó osztály rendre leveri, de a tények jól jelzik a paraszti tömegekben rejlő forradalmiságot. Pedig ezekben az időkben még viszonylag jobb volt a parasztság helyzete, mint a 70-es évek végétől kezdve.

XII.

A nagybirtok további kapitalizálódása. A paraszti tömegek további elnyomorodása.

A volt jobbgátság elproletarizálódási folyamata — mint már láttuk — az abszolutizmus korában megindult és a kiegyezés utáni években is egyre tovább folyt. A kapitalizmusnak feudális csökevényekkel súlyosbított behatolása következtében a parasztság egyre nagyobbodó tömegei váltak földnélkülivé. Ez a folyamat az 1870-es évektől kezdve a válság évtizedeiben egyre gyorsabbá vált. Míg 1857-ben még csak 1 650 680 volt a földnélküliek száma, 1870-ben 3 019 650, 1880-ban már 3 979 915, 1890-ben pedig 3 804 040, nők nélkül. Az 1870-es évek végéig az egykorúak úgy jellemzik a korszakot, mint a parasztság számára viszonylag nem rossz időket, tekintettel arra, hogy az alapvető termelőeszköztől elválasztott paraszt részben vasútépítésnél, vízszabályozásnál, gátépítésnél, mocsár lecsapolásánál, munkához tudott jutni. A 70-es évek vége felé ez a helyzet gyökeresen megváltozott. Ezek a munkák megszűntek és velük egyidőben fokozott mértékben jelentkezett az európai piacon a tengerentúli álamok gabonája. Ezeknek az országoknak a termelőit ugyanis a magas gabonaárak fokozott gabonatermelésre ösztönözték és árujukkal elárasztották az európai piacot. A gabonaárak zuhanás-szerűen estek. Az európai gabonatermelők — köztük a magyarok is — válságba jutottak. 1883-ban a búza q-jának ára átlagosan 10.— Ft. Egy évvel később már csak 7 Ft 30 kr. 1885—87 között 7—8 Ft, 1887-en pedig 6 Ft 20 kr.¹⁵⁷

„Az utóbbi két évben a csökkenő gabonaárak és a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő bármi áron való olcsóbbítását követelő kényszerűség hatására az aratógépek is gyorsan kezdtek elterjedni.“ — idézi Lenin egy a 80-as években megjelent orosz könyvből és hozzáfűzi, hogy az áruterelés, a tőkés verseny és a földművelésnek a „világpiactól való függése szükségessé tették a technika átalakítását, s a gabonaárak esése különösen égetővé tette azt a szükségességet.“¹⁵⁸ Magyar vonatkozásban ugyanezt észlelhetjük.

¹⁵⁶ O. L. Kúria mint legfelsőbb ítélőszék. 1875. V. 2288.

¹⁵⁷ Takács: i. m. 13—17. 1.

¹⁵⁸ Lenin: Kapitalizmus. 221. 1.

A magyar mezőgazdaságnak is új útra kellett térnie, hogy a külföldi géppel termelt gabonával felvehesse a versenyt. Két út állt előtte: vagy lemond a gabonatermelésről és belterjesebb gazdálkodásra tér át, vagy megmarad a külterjes gabonatermelés mellett. A félfuadális nagybirtokrendszer és az ország politikai viszonyai a magyar gabonatermelőket az utóbbi választás mellé állították. A magyar mezőgazdaság megmarad a nagybirtokrendszer és a külterjes szemtermelés keretei között. Persze még e mellett is alkalmazkodnia kellett azokhoz az általános gazdasági törvényekhez, amelyek a termelési költségek csökkentését követelték. Ennek módja a fokozódó gépesítés a talajjavítás költségeinek a csökkentése és a kapitalista gazdálkodás természetéből folyóan a munkabérek leszállítása.

A gépesítés erősen haladt. A bank- és hitelszervezet kialakulásával párhuzamosan a földbirtokosok egyre inkább hozzá tudnak jutni a szükséges jelzáloghitelekhez, kölcsönökhöz. Így módjuk van a gépvásárlásra, birtoküzemük intenziválására.

1895-ben 9816 lokomobil, 9509 gőzcseplőszekrény, 179 gőzeke, 391 egyéb gőzgép működött, főleg a nagybirtokon. Állati erővel működtetett gép, ill. eszköz: eke kultivátorral 1 592 653, borona 1 353 937, vetőgép 45 934, arató- és kaszálógép 4964, orsta 291 761, szecskavágó 180 592, szekér 1 545 859, igásfogat 1 286 181. Egy fogatra 16 kat. hold föld jutott és minden 2 gazdaságra 1 igásfogat. Mindez a felszerelés a gazdaságok számához (2 477 695) és a megművelt terület nagyságához (43,3 millió kat. hold) képest igen kevés. Talán mondani sem kell, hogy a mezőgazdasági gépek és eszközök többsége nem a parasztgazdaságokban volt megtalálható. Míg a 100 holdig terjedő gazdaságokban minden 2 gazdasági üzemre jutott 1 eke, a 100 holdon felüli gazdaságokban mindenegyesre 11 eke jutott. A parasztgazdaságok keretén belül pedig a kulákbirtokon találjuk meg a legtöbb gépet s eszközt. A gőzcseplőgépek 30,6%-a, a vetőgépek 43,8%-a található meg a 20—200 holdig terjedő birtokokon, míg ezen aluli birtokokon 1895-ben a statisztikai felvétel gépet nem talált. Az összes gazdaságok $\frac{3}{4}$ részét tevő törpebirtokon 6 gazdaságra jutott 1—1 eke, míg az 50—100 holdasoknál 1 gazdaságra 2 eke. Ebből következik azután az is, hogy a paraszti birtok termelékenysége lényegesen kisebb a nagybirtokénál, annak ellenére, hogy a nagybirtok is külterjesen gazdálkodik, állatai is silányabbak, mint a nagybirtokosokéi.¹⁵⁹

Ezt mutatják az alábbi adatsorok:

Birtokkategória	Magyar-erdélyi fajta szarvasmarha súlya (kg)						
	Növendékmарha				Bika	Tehén	Üsző
	1	2	3	4			
	éven alul						
Parasztbirtok	69	109	163	230	418	280	376
Nagybirtok	103	163	239	345	553	403	530

Birtokkategória	Sertések átlagsúlya (kg)		
	Kan	Koca	Süldő
Parasztbirtok	69	59	30
Nagybirtok	98	80	49

¹⁵⁹ Az adatokra Nagy Imre: Agrárpolitikai tanulmányok 193—194. és 190. lapjait.

Birtokkategória	Tehénfajta	
	piros-tarka	borz-deres
Parasztbirtok	1135	1104
Nagybirtok	1726	2181

A parasztbirtok tehát versenyképtelen a nagybirtokkal szemben, amelynek mezőgazdasági termelése a gépesítés óta bekövetkezett átlagtermésmnövekedés ellenére éppúgy, mint állattenyésztése, az adatok tanúsága szerint igen alacsony színvonalon mozgott. A gépek használata által megtakarított időt azonban csak a munka meggyorsítására és nem intenzívválására használják fel. A gépesített mezőgazdaság újabb munkáskezelést tesz feleslegessé és egyfelől növeli az ipari tartaléksereget, másfelől viszont hozzájárul a bérszínvonal lenyomásához, a még munkaalkalmat találók sorsának rosszabbodásához is. 1879-ben a sövényházai Tisza-gátnál m³-ként 40–50 krajcárt fizettek a kubikosnak. 1881-ben Szentesen ugyanezért a munkáért már csak 35–40 krajcár volt a bér. Az 1890-es évek vége felé 1 m³ föld bére már 20–25 krajcárra zuhant, 1897-ben pedig már csak 10–12 krajcár volt. Szentesen a napi kereset 1881–82-ben 3–4 forint, 1884-ben 1.50–2 forint, 1897-ben 1.20 forint. Átlagosan azt mondhatjuk, hogy a mezőgazdasági munkások keresete a 80-as évek végén csak a fele volt a 10 év előttiének. Míg az aratómunkások régebben 10., 11., 12., részért dolgoztak, a 90-es években már általában 14., 16., részért kapnak csak aratási szerződést, de előfordult takarás 16., 18. részért is.¹⁶⁰

A paraszti tömegek elnyomorodásával kapcsolatban egyre többen lesznek képtelenek termelőeszközeik elvesztése folytán az első típusú ledolgozási munkák levégzésére, amelyek a paraszt önálló gazdaságát, tehát még bizonyos termelőeszközök birtokát feltételezik. Egyre nagyobb lesz a föld- és egyéb termelőeszköznélküliek száma, akik már csak kezük munkáját tudják áruba bocsátani és nem képesek elvégezni a föld megszántását, vagy a termelés behordását, mert nincs igájuk. Mindennek pedig a nagybirtok őríási terjedelme és tőkésedő üzemének gyilkos versenye, továbbá a falusi burzsoázia, a kulákság kiszípolozó tevékenysége az oka. Az alapvető azonban e korban a nagybirtok kizsákmányoló szerepe és a tőkés nagyüzem versenye az egyéni munkára alapozott kisüzemmel szemben. Ez okozza azt, hogy a parasztság a válságtól gyorsított ütemben elválal földjétől, a földek elaprózódnak és zsírosparaszt, vagy nagybirtokos kezére jutnak.

*A gazdaságok száma és területe 1900-ban
(Ezer hektárookban)*

Birtokkategóriák holdanként	Gazdaságok száma	%
Törpegazdaság 0–5 hold	1 279	53
Kisgazdaság 5–100 „	1 085	45
Középgazdaság 100–1000 „	19 867	0,8
Nagygazdaság 1000-en felüli	3 768	0,2

¹⁶⁰ Rubinek Gyula: *Parasztoszocializmus*, Bpest, 1895. 16., 17., 19. l.

Birtokkategóriák holdanként	Gazdaságok területe	%
Törpegazdaság 0—5 hold	1 240	5
Kisgazdaság 5—100 „	9 861	46
Középgazdaság 100—1000 „	3 259	15
Nagygazdaság 1000-en felüli	6 848	32

A mellékelt táblázatból kiderül, hogy 1900-ban Magyarországon a gazdaságok 53%-ának a földbirtok összes területének csak 5%-a volt a kezében. Annak ellenére, hogy a statisztikából nem derül ki a kisparaszti, középparaszti kézen levő birtok területe és %-os aránya, úgy véljük, nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy az 5—100 hold közötti gazdaságok közül, amelyek az összes gazdaságok 45%-át tették ki és a földek 46%-át foglalták el, a túlnyomó rész a zsirosparasztság kezében volt. Még kiugróbb az 1000 holdon felüli gazdaságok szám- és területaránya közötti aránytalanság. A gazdaságok 0,7%-ának ugyanis a földterület 32%-a volt a kezén. Világosan kitűnik tehát, hogy a paraszti elnyomorodás alapvető oka a nagybirtok.¹⁶¹

Más forrásból származó adatok szerint a 0—5 hold közötti birtokosok száma 1,3 millió volt, összesen 1,1 millió hold terjedelmű földdel. Ugyanakkor Esterháznak 421 000 holdja, Schönborn grófnak 226 000 hold, Koburg hercegnek 214 838 hold, Albrecht főhercegnek 157 731 holdja, Festetich Taszilo grófnak 135 541 holdja volt, hogy csak a legnagyobb birtokokat említsük.¹⁶² A kötött birtok területe kerekén 9,2 millió hold. Ennek 4,9%-a (1,3 millió volt) egyházi, 4,7%-a hitbizomány.¹⁶³ Hasonló arányokat találunk, ha megyénként nézzük a helyzetet. Csak egy példát hozunk fel ennek igazolására. Torontál megyében a törpegazdaságok száma az összes gazdaságok 48%-át tette ki 1900-ban, de a földterületnek csupán 4,5%-a volt a félproletárok kezén. A túlnyomórészt kulákgazdaságokból álló, ú. n. kisgazdaságok teszik a torontálmegyei birtokok 51%-át, az ő kezükben van viszont a földterület 45%-a. A nagybirtok az összes gazdaságok 0,1%-át teszi, de a földterület 32%-án terpeszkedik el. Ezekből az adatokból szinte kiugrik a kulákgazdaságok és a nagybirtokok túlsúlya. Meg is állapítja a Torontál megye gazdasági helyzetével foglalkozó tanulmány írója, hogy ez a két birtoktípus mutatja a legállandóbb jelleget, tehát legkevésbé bomlik, „sőt ezek a parasztgazdaságok nagy felszívóképességéről tanúskodnak. Ezen parasztgazdaságok tulajdonosai mohó szerzési vágyaiktól hajtva a föld örök árát és bérletét hihetetlen módon felszöktetik. Egy kat. holdért, a mely örökárban 880 korona s átlagos nyersjövedelme 100—200 korona, fizetnek 50—70 korona évi bért.”

Az elpusztuló kisbirtokokat felszívják a nagyobbak, s a kisgazda napszámossá lesz. Ez az állapot a birtoknak örökösödés útján való elaprózása után rövid idő alatt szintén bekövetkezik.¹⁶⁴ Rubinek Gyula, az OMGE főtitkára is leszögezi 1895-ben, hogy az utóbbi 10—15 év alatt tönkrement kisgazdák, ezeken persze az 5—20 hold közötti kis- és középparasztoakat kell érteni, megfelelő munkáskontingenst szállítanak, úgyhogy nem kell munkásihiányról panaszkodni. A parasztságot a nagybirtok versenyén és a válságon

¹⁶¹ Czirbusz Géza: Magyarország a 20. évszázad elején. Bpest, 1902. 374. l.

¹⁶² Czirbusz: i. m. 373. l. A nagybirtokosok adataira: Földművelők Szaklapja. 1897. X. 15. 2. l.

¹⁶³ Czirbusz: i. m. 375. l.

¹⁶⁴ Jeszenszky Ignác: Torontál vármegye gazdasági monográfiája. Bp. 1904. 14—17. l.

kívül a birtokososztály politikai uralmával összefüggő nagy földadó, kereseti adó, a meglehetősen nagy megyei és községi adó, az összesen 14-féle állami egyenes- és különféle címeken behajtott fogyasztási adó terheli.¹⁶⁵ A gépesített, de belterjesebbé nem váló nagybirtok kevesebb munkaalkalmat nyújt. A parasztbirtokon is viszonylag kevés a munkalehetőség, mivel a gazdák, maguk és családjuk dolgoznak leginkább és csak kis részben foglalkoztatnak kizárólagosan bérmunkást. A nagybirtok kapitalizálódása és a fokozódó elszegényedés következtében a földszerzés lehetetlensége a tömegeket arra kényszerítette, hogy vagy teljesen kiszolgáltatassák magukat a kizsákmányolóknak és az általuk diktált munkafeltételek mellett adják el munkacerejüket, vagy pedig arra, hogy kivándoroljanak. Szilágyi Albert hódmezővásárhelyi mezőgazdasági munkás vázolja a legjobban 1896-ban az elnyomorodott paraszti tömegek helyzetét: „Napról-napra, évről-évre rosszabbul vagyunk a megélhetéssel. Számunk gazdasági munkásoké, vagyonatlanoké, rohamosan növekszik. Növekedtek a munkások szükségletei is, többet tanul, többet is tud, többet lát, eszével, szemével többet megkíván a föld népe, mint azelőtt. A munka pedig, a szegényemberek dolga kevesebb, mint volt. Ez maga is elég nagy baj, az pedig tökéletesen nyomorúságra visz bennünket, hogy minden munkabér, úgy a kubik, mint a szakmány, és a közönséges napszámber is csaknem a felére szállott a réginek.” „Mikor a tisztai védművek készültek... még a téli fagy jószerint el sem mult, még csak imitt-amott engedett s már húshagyó kedd körül, megindult a munka. Előbb a védekezés, a gátak emelése, aztán ha áradás történt, azok helyecállítása, jó keresetet adott. 20—25 forintot könnyű volt megkeresni havonta. Ez a kereset megszűnt. Ma már közülünk csak egynéhány, az is leszállított áron talál gátmunkát. Másfelé, messze ismeretlen vidékeken kellene a tavasz kezdetén kubikmunkát keresni.”¹⁶⁶ A kizsákmányolók fel is használták a lehetőséget arra, hogy a munkások számára minél kedvezőtlenebb, tehát számukra minél olcsóbb munkafeltételeket biztosítsanak.

Ha összehasonlítjuk pl. Békés megyében az 1860—1894. évi munkabéreket, azt látjuk, hogy az aratási kereset messze az 1860. évi mögött maradt.¹⁶⁷ Ugyanakkor a munkáltatók a végletekig kiuzsorázzák a munkavállalókat. 40 napig terjedő ingyenmunkákat találunk aratási szerződésekben, amelyeket a paraszt télen a legnagyobb szükség és éhezés idején ír alá, hogy az előlegből el tudja magát tengetni tavaszig. Ahol nagy a munkaerőhiány, ott nagyobb a munkauzsora is.¹⁶⁸ A kapitalizálódással párhuzamos — mint már említettük — a ledolgozási rendszer második típusának előtérbe nyomulása. „A mezőgazdasági technikában bekövetkezett különböző változások összefüggnek egymással s elkerülhetetlenül a gazdálkodás átalakulásához vezetnek.” A földművelés technikájának megváltozása folytán a kapitalizmus háttérbe szorítja a ledolgozási rendszert. „Ezzel kapcsolatban különösen érdekes az a fokozatosság, amellyel ez a kiszorítás végbemegy: a gazdaság továbbra is egyesíti a ledolgozást és a kapitalizmuson alapuló rendszert, de a súlypont lassanként az előbbiről az utóbbira tolódik át.” „A ledolgozási rendszer és a lekötöttség alapjaiból folyó munkaszarolás a „helyes” alapokra fektetett gazdaságban is megmaradt, de egyrészt már alárendelt helyet foglalt el a szabad munkával szemben, másrészt pedig, magának a ledolgozási rendszernek jellege is megváltozott; „túlnyomórészt a ledolgozás második csoportba tartozó formái maradtak meg, amelyek nem a gazda-

¹⁶⁵ Czirbusz: i. m. 432., 433. l.

¹⁶⁶ Vadnai Andor: A Tiszamellékről. Tanulmány az alföldi munkáskérdésről. Bp. 1900. 26., 27. l.

¹⁶⁷ Rubinek: i. m. 14. l.

¹⁶⁸ Bunzel Julius: Studien zur Sozial und Wirtschaftspolitik Ungarns. Leipzig. 1902. 8., 9. l.

parasztot, hanem a mezőgazdasági munkást 's napszámost feltételezik.¹⁶⁹ Nálunk ugyanúgy alakulnak a viszonyok, ahogy Lenin orosz vonatkozásban leírta. A termelési költségszökkentésre törekvő nagybirtok igyekszik a nem kifizetődő ledolgozási rendszert csak a sürgős munkák idejére korlátozni, a második típusba tartozókra. Ugyanakkor azonban a csökkenő munkalehetőségeket és a növekvő munkaerő kínálatot a munkáltatók arra használják fel, hogy szorítsanak a ledolgozási feltételeken. Országos jelenség a 90-es években, hogy a feles földeket harmadosakká változtatják át és az is csak nehezen kapható. És ezek is különféle mellékszolgáltatásokkal voltak megterhelve.¹⁷⁰ Nem csoda, hogy ilyen körülmények között a dolgozó parasztság 50%-a nyomorral küzd és nincs állandó mellékkeresete. Földjéből, ha még van, megélni nem tud, munkát csak nehezen és igen súlyos feltételek mellett kap és így eladósodik. Péntkölesönöknél Zemplén megyében 1 forint után heti két krajcárt, vagy 5 ft-ért 3 hónapra 1 véka búza kamatot kellett fizetnie a megszorult parasztnak, aki a kuláktól kölcsönkért. Mindennapos esetként említik, hogy 1 köböl árpáért három hónap múlva 1 q búzát kellett visszafizetni. „Egy-egy községben van néhány jómódú parasztgazda, ezek ha uzsorások, a legveszélyesebbek, mert a legnagyobb kamatokat szedik... a kamatláb magassága... a helyzet és a szükség parancsszáva szerint kisebb-nagyobb, de 20—30—100%-tólinal soha alább nem áll.”¹⁷¹

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a paraszti életviszonyok siralmasak. Nyáron átlag 1,6 kg élelem esik egy emberre (4,3-re volna szükség) 95,5 gr fehérjetartalommal, míg télen másfél kg 96 gr fehérjetartalommal. A nép nagy tömege még ünnepnap sem éri el azt a fehérjemennyiséget, amelyet országos átlagban a normálisan táplálkozó ember megkíván. Összes fogyasztásának csupán 17%-a húseledel, aminek 28%-a fehérjetartalom; 82%-a növényi táplálék, aminek tápláló értéke 17%.¹⁷² Mindezek a tények eléggé indokolják, hogy miért volt kénytelen a még földdel rendelkező dolgozó parasztság és az agrárproletariátus a lehető legrosszabb feltételek mellett is munkát vállalni.

XIII.

A „ledolgozási rendszer” a 19. sz. utolsó évtizedeiben.

Ha most részleteiben nézzük, hogyan súlyosbították a feudális maradványok a munkaszervezetben a dolgozók helyzetét és hogyan éltek tovább, sőt bizonyos területen fokozódtak a nagybirtok gazdaságában és hogyan kerültek át az első típusú ledolgozási rendszer formái lassankint csaknem kizárólag a paraszti kizsákmányoló munkáltatási formái közé, akkor a részes művelés az arató munka és a cseléd és egyéb mezőgazdasági munkás munkafeltételeit kell szemügyre vennünk.

Följebb már szó esett arról, hogy a nagybirtok kapitalizálódásával kapcsolatban az uradalmak lassanként elvették a felesbe adott földeket és maguk művelték meg, mert már nem érték be a rossz eszközökkel megmunkált föld csekély hozamával. Másrészt viszont a gépesített nagyüzem versenye miatt tönkrement a dolgozó parasztság és egyre kevesebb részesnek van igája. Így azután a feles művelés a XIX. század vége felé erősen lepadt. Csak Szeged környékén akadt még sok feles gazdaság.¹⁷³

¹⁶⁹ Lenin: Kapitalizmus. 210. l.

¹⁷⁰ Milhoffer Sándor: A mezei munkásviszonyok hazánkban. Bp. 1898. 23., 27. l.

¹⁷¹ Vitzmándy Ödön: A parasztbirtok állapota Zemplén megyében. Bp. 1902.

8—11. l.

¹⁷² Czirbusz: i. m. 434., 435. l.

¹⁷³ Eörsi Béla: A magyarországi földműves szegénység kialakulása. Bp. 1938. 53., 54. l.

Az egykorú irodalom egyöntetűen megállapítja, hogy a 80-as évek derekára tehető a feles tengeriföldek kiadásának megszűnése. Ezentúl túlnyomórészt csak harmadából lehetett kapni. Ezt megelőzően viszont tengerit, legalábbis az Alföldön alig műveltek házi kezelésben. A vízszabályozások ezen területen biztossá tették a termelést és az uradalmak is, a magánosok is, a részesmunkát mindenütt kapálóékék alkalmazásával igyekeztek a minimumra redukálni. Ha egyáltalán kiadtak valamit, azt csak harmados művelésre, uzsorával és robottal terheltén adták ki. Az uzsora és robot azonban nemcsak az Alföldön, hanem az ország legnagyobb részében el volt terjedve, más és más formában. Míg azonban az Alföldön eme feudális jellegű terheket egyre fokozták, az ország más területein fokozatosan kiküszöbölték őket. Az uradalmak jelentős része szakított ugyan a robottal és az uzsorával és a tiszta pénzber rendszerre tért át, de szép számmal voltak még uradalmak, amelyekben még divatozott. A parasztbirtokosok pedig ügyszólván kivétel nélkül ragaszkodtak még Rubinek megállapítása szerint is „ezen, a középkori rabszolgaságra emlékeztető szolgálmányokhoz”.¹⁷⁴ Vadnay Andor írta meg, hogy az Alföldön minden hold harmados föld után két napszám-robotot, 1 forint készpénzt és babnak, töknek, napraforgónak felét követelik a gazdák a harmadostól.¹⁷⁵ Az egyre romló feltételek vállalására e tekintetben az is kényszerítette dolgozó parasztjainkat, hogy így módjuk volt megszerezni a sertéshízláshoz szükséges tengerit, tehát a télre való húst Rubinek adatai szerint a harmados tengeriföld után 1 napi hordás, szántás, vagy két-három kézinapszám, továbbá holdanként 1—3 forint uzsora, 1 pár csirke, vagy liba beszolgáltatás, aszerint, hogy volt-e igája a vállalkozónak, vagy sem.¹⁷⁶ A szakértők kiszámították, hogy eme kiúzsorázottsága miatt a paraszt ráfizet a harmados földre. Milhoffer szerint 1 hold harmados tengeri után a bevétel 9 forint 60 kr., a kiadás 10 forint.¹⁷⁷ Gaal Jenő számítását alapján 1 lánc tengeri jövedelme 13.— Ft, a kiadás rá 15.— Ft.¹⁷⁸ Voltak helyek, ahol egyegyedért répát, tengerit, másutt tengerit, burgonyát ¹/₈-ért, ¹/₁₀-ért műveltek meg, ha a gazda szántott és vetett.¹⁷⁹ Az uzsorát súlyosbította még az a tény, hogy a napszám és robot szolgáltatását éppen akkor követelték meg a birtokosok, amikor ez a munkás legnagyobb hátrányával járt, mert neki is szüksége volt a munkaidejére sajátmaga számára. Ezenkívül pedig igen sűrűn be is csapták a parasztokat és 2—300 négyszögöllel kisebb területet adtak ki, mint amennyi egy holdnak megfelelt volna. A szolgáltatot azonban a teljes hold után követelték.¹⁸⁰ Az iganélküli parasztot ezenfelül még a nagybirtok vagy a zsírosparaszt igauzsorája is sújtotta. Különösen a kulák használta ki az igauzsorát és rendszerint kikötötte, hogy 1 hold tengeri termésének, vagy a munkás szénarészének hazafuvarozásáért, 3—4 napnyi napszámos munkát köteles teljesíteni. Ha messzebb feküdt a föld, többet kellett érte szolgálni.¹⁸¹

Az aratószerződésekben már kezdettől fogva kikötöttek bizonyos munkaszolgálmányt. Ezek a feltételek a 70-es években romlottak, a 80-as évek során tovább rosszabbodtak. A zirci apátság előszállási uradalma 1884-ben aratószerződést kötött. Ebben 2 hold zabosbükköny lekaszását, marokbaszedését, felfűzését, stb. kötötte ki és hogyha ez nem tenne ki két lójárás nap-

¹⁷⁴ Ecseri: i. m. 48., 49. l. Rubinek: i. m. 13., 47., 48. l.

¹⁷⁵ Vadnay: i. m. 26., 27. l.

¹⁷⁶ Rubinek: i. m. 45., 46. l.

¹⁷⁷ Milhoffer: i. m. 298., 299. l.

¹⁷⁸ Gaál Jenő: Az alföldi munkásmozgalom, Bp. 1891. 22., 24. l.

¹⁷⁹ Milhoffer: i. m. 120., 124. l.

¹⁸⁰ O. L. B. M. Eln. 1898—IIIa—728.

¹⁸¹ Milhoffer: i. m. 97. l.

számot, akkor két hold rétkaszálást vagy két hold repcebetakarítást kell végezni, petrencébe rakással együtt. Kötelesek továbbá az aratók szükség szerint rét vagy takarmány kaszálására rendelkezésre állni és holdanként a széna, vagy sarjú lekasználása esetén 1,20 Ft., muharért 1,50 Ft., lucerna első kaszálásáért 1.— Ft., második és harmadik kaszálásáért —80 Ft. bért kapnak. A lójárás napon kívül még 2 gyalognapot is kell szolgálniok fejeként, ott használva fel, hol az uradalomnak szüksége van rá. Az urasági szőlők műveléséhez megfelelő munkaerőt kell rendelkezésre bocsátaniok, 60 krajcár napibér mellett élelem nélkül. Az aratást $\frac{1}{12}$ részért végzik élelemmel és kapnak még 1 hold tengeriföldet. Ennek fejében 6 hold rétet kell lekaszálniok, felgyűjteniok és boglyába rakniok. Az uraság két tábla tengerirjét élelmezés mellett kapálni, tölteni, ritkítani, leszedni, fogatokra fel- és lerakni, megfosztani, a fosztott tengerit görébe, vagy egyebüvé zsákolni, a szárat a földfelszín alatt kapával levágni, kévébe kötni, összerakni kötelesek. Szárvágáskor a gyomot, kórót ki kell vágniok és halomra kell hordaniok. Mindezt a termés $\frac{1}{6}$ -át kapják. Ha nádvágásra nincs ember, az aratók kötelesek harmadéért levágni. Az uradalomnak a cséplésért az elcsépeelt gabona 12%-át fizetik. Mindenegy aratótól 40 kr. talpaláspénz jár a bandagazdának, aki az uradalomtól még egy hold tengerit is kap. 1887-ben már 4 hold zabosbükkönyt kell lekaszálniok az aratóknak és 6 gyalog lójárás napot szolgálniok. Ebből két napot a körülményekhez képest a birkamosásnál kell tölteniok. A majorsági tengeri megművelésekor nem kapnak élelmet, ha pedig góppel művelik a tengerit, akkor az egyengető vagy sorritkító munkáért, továbbá a szedésért, szárlevágásért, felhordásért, kupacharakásért csak a tizenegyedik részt kapják. 1890-ben az előszállási uradalom egy másik gazdaságában három gyalognapot kell szolgálniok az aratóknak a lójárás nap számon kívül. A kapott 1—1 hold tengeriföldért pedig 8 hold lekaszálásával 4 gyalognap szolgáltatás és 2 liter babbal tartoznak.¹⁸²

Kohner Zsigmond és Adolf rékási munkásai 1897-ben a következő aratási szerződést kötötték. A cséplőgép használatáért, részük összehordásáért és a hazaszállításért 4 napot dolgoznak ingyen. Minden arató kaphat 2 hold feles kukoricaföldet, melynek minden munkáját maguk végzik el. Ennek fejében a fele termést a tengeriből is, a cirokból, tökből is a szárból is oda szállítják, ahová mondják nekik. Minden két hold után az aratópár 6 napot dolgozik ingyen. 25 liter tengeri vetőmagot adnak. A bandagazda házához szállítják, aki azt átadja az uradalomnak. Minden arató köteles 1 hold harmados cukorrépa földet vállalni, azt négyszer megkapálni. Szedés idején a földtől megtisztítani, szekérrel föl- és lerakni. Amíg az urasági gabonát be nem hordták, az aratóé kinnmarad. Kötelesek a cséplőgéptől a gabonát a magtárba hordani, a cséplés után az összes szalmát és töreket kazalba rakni és lekötözni és ha szél szétszórja, újra összerakni. Ha beázott, vagy szél rongálta a keresztet, kötelesek megigazítani és megszáritani. A gép mellé kötelesek annyi embert állítani, amennyire szükség van. A munkaidő kezdetétől kötelesek a férfiak napi 40, a nők 25 krajcárért dolgozni. Ha ezt elmulasztják, napi két forintot számítanak föl nekik, amit aratáskor tőlük levonnak. Emellett más munkát nem szabad vállalniok.¹⁸³ Nemcsak az uradalom, hanem a kulákok is visszaélnék a dolgozó parasztok kiszolgáltatott-ságával. A nagvobb gazdák Tataházán 25—30 nap robotot követelnek meg különböző munkák fejében a legnagyobb dologidőben.¹⁸⁴

Az aratómunkások kizsákmánvolása azonban nemcsak a fokozott szolgálmányok által történt, hanem még külön kiuzsorázták őket az ú. n. truck-

¹⁸² O. L. Ker. Min. 1898—2—11832.

¹⁸³ Földművelők Szaklapja 1897. V. 14. 3. lap.

¹⁸⁴ Földművelők Szaklapja 1897. VI. 1. 3. l.

rendszerrel, amit magyarul jancsibankó-rendszernek hívnak. Nem hinném, hogy bővebb magyarázatra szorulna a többszörös haszonszedésnek az a lehetősége, hogy a munkások készpénzjárandóságának egy részét utalványban fizették ki, amely csak az uradalom kintinjában váltható be. Az idény- és állandó munkások kiszolgáltatottsága azonban más vonatkozásban is élesen tapasztalható. Az évszázados személyi függés után a feudális maradványok továbbélése az egyre súlyosbodó feudális jellegű szolgáltatások a parasztság munkaerejének eladására kényszerült óriási tömegeiben továbbra is fenntartotta azt a tudatot, hogy ő a földesúr, vagy alkalmazottja kénye-kedvének ki van szolgáltatva. Ezt a tudatot a már ismertetett gazdasági tények is alátámasztották, hiszen a válság évtizedeiben a megszorult és munkaalkalmat kereső paraszt teljes védtelenségében és kiszolgáltatottságában olyan feltételek mellett volt kénytelen munkát vállalni, amelyet csak a földesúr vagy gazdatisztje diktált neki. A személyes függés különböző formákban való továbbélése tükröződik abban is, hogy a parasztság, ha föl-föllázadt is ellene, de zömében fásult beletörődöttséggel, majdnem azt mondhatnánk, közönyösen vette tudomásul, hogy serdülő és felnőtt leánya, felesége teljesen ki van szolgáltatva a földesúr vagy alkalmazottja kénye-kedvének. Az ú. n. falukutató irodalomban pl. Illyés Gyulának: Puszták népe c. munkájában számos példáját találjuk meg a parasztlányok kiszolgáltatottságának. Művészi formában tárja elénk, hogy a puszták népének leánya mintegy természetes kötelességként, a szolgálattal velejáróként veszi, ha munkaközben a szám-tartó vagy a gazdatiszt felszólítja arra, hogy este menjen fel hozzá a kastélyba. Néha még fügefalevélként valamiféle indokot is mondanak a szándék gyenge leplezésére, többnyire azonban ezt sem tartják szükségesnek.¹⁸⁵ Móricz Zsigmond: Uri muri-jában olvashatjuk, és a könyv alapján készült filmben realista hűséggel ábrázolva láthatjuk a sommás lányok szomorú sorsát. A személyes függés tudatba idegződésének maradványa volt pl. az is, hogy a cselédek megajándékozták az urat. Illyés Gyula írja le, hogy a cselédek egymástól féltve őrizték javaikat, de az úrnak a legdrágább ereklyét is boldogan ajánlották föl. „Évekig kunyoráltam az én ásványgyűjteményem méltó elhelyezésére nagyapám öccsétől egy ólomberakással díszített gyönyörű pénzesládikát, amelyet hajdanában ő maga faragott. Nem adta. A jószágigazgatónak az első célzásra odaadta¹⁸⁶ írja Illyés. A kiszolgáltatottság megmutatkozik a nyomorúságos lakásviszonyokban is. Az aratók barakkokban összezsúfolva laktak. Voltak uradalmak, ahol legalább a látszat kedvéért törődtek azzal, hogy férfiak és nők ne legyenek együtt. Az uradalmak jelentős részében azonban ilyen gátlásokkal nem „küzdöttek” a gazdatisztok, és csoportosan együtt háltak férfiak és nők vegyesen egészen fiatalok és már felnőttek.

XIV.

Taksások — cselédek

A feudális kötöttségekkel terhelt mezőgazdasági munkaviszonynak a jobbágysághoz legközelebb álló fajtája a fel nem szabadított házatlan zsellér és a cseléd állapota közötti helyzetben levő ú. n. *taksások* (*zsellérek*) *munkavállalása*. Ezek a munkások lakásért, földhasználatért bizonyos számú munkanapot díjtalanul, további munkanapokat pedig a gazda felszólítására előre megállapított, a szabad munkapiaci bérnél alacsonyabb bérért kötelesek ledol-

¹⁸⁵ Illyés Gyula: Puszták népe. 185—200. l.

¹⁸⁶ Illyés: i. m. 147—148. l.

gozni.¹⁸⁷ Alsó-Peszéren Györgyi Illés bérleti birtokán 1897-ben 20 taksás család lakott, akinek egy lánc tengeriföldért a gazda tetszése szerinti időben 44 nap robotot kell szolgálnia, lúdtartás esetén az állomány fele a bérlőé. Ha már letudták a robotot, akkor is kell munkába menniök az urasághoz, de nincs joguk kérdezni, mi a fizetség.¹⁸⁸ Laskodon lakóházat csak évi 52 napért lehet kapni 1897-ben.¹⁸⁹ A Nyírség szegényparasztjainak 1897-ben súlyosabb a sorsa, mint 1848 előtt volt — állapítja meg a Nyírvidék c. lap. A lakosság panaszai közül az egyik a taksás rendszer. „Régente bejárt a felesége (t. i. a taksásnak) az „udvarba“ mosni, disznóöléshez, súroláshoz és leszolgált így 40 napot. Most nagyon sok birtokosnál és bérlőnél a legnagyobb munkaidőben — a mikor a szegény taksás valamit kereshetne — tartozik ledolgozni 40 napszámot egy-egy család, holott három (t. i. cseléd) is lakik egy szobában és ilyen módon többet fizetnek házbért, mint ha — mondjuk Nyíregyházán vagy Debrecenben... lennének szobabérlők. Csirke és tojás járandóságok is vannak még ezenfelül is sok helyen kikötve. És azután van úgy is, hogy egy községben csaknem minden ház a földbirtokosé. Itt minden ember taksás és a legnagyobb napszám még a legnagyobb munkaidőben is csak 40 krajcár.¹⁹⁰ A kapitalizálódás előrehaladásával ez a kizsákmányolási forma egyre inkább kiszorul a gépesített üzemű nagybirtokról, míg a zsíros parasztságnál tovább él. „A zsellérintézményt a kiscgazdák még elég erősen tartják, ellentétben a nagyobb vagy nagy gazdaságokkal. A nagy gazdaságoknak költséges a lakásadás és terhes a földosztás, a kiscgazda esetleg egy szobában hál zsellérrel, vele étkezik, ruházza, minék fejében az néki egész éven át, kevés nap kivételével naponként szolgál. És inkább külső munkával megbízott belső cseléde, mint mezei munkása. Nem szükséges talán fölemlítenem, hogy az ily esetben való zsellérállapot munkauzsora, mert a belső cseléd fizetést nem húzó zsellér vagy zsellérnő belső cseléd munkát végez annak fizetése nélkül.“¹⁹¹ — állapítja meg egy a polgári fejlődés mellett síkraszálló burzsoá író — aki egyben akaratlanul is rámutat arra, hogy miért versenyképtelen és így pusztulásra ítélt a paraszti kisüzem már a tőkés nagyüzemmel szemben is, amikor hangsúlyozza, hogy a nagyüzem a rentabilitást tartja mindig szem előtt, míg a kisüzem nem gazdálkodik tudományosan, hanem általában hagyományos, ösztönös, átöröklött módszerekkel.

Nem volt jobb a helyzete az állandó munkásoknak, a cselédeknek sem, akik három-négy családszámra laktak egyetlen kis szobában és a születéstől a haláláig az összes életfolyamatok a különböző nemzedékek szemeláttára zajlottak le a közös szobában. Egy-egy szobában sokszor 20—25 személy zsúfolódott össze. A táplálkozás hihetetlenül rossz és egyoldalú. A munkaidő nyáron 20—22 óra. A majorokban a családapák hajnali 3-tól este 10-ig dolgoznak napi 15 koraicárért.¹⁹² Vasárnap, ünnepnap egybeolvad náluk a hétköznapiakkal és helyükhöz vannak kötve mint a rabszolgák, mert engedély nélkül eltávozniok még rövid időre sem szabad. Ezt egyébként az urak 1907-ben még törvénybe is iktatták. Magában a munkaviszonyban a feudalizmusnak még egyéb súlyos maradványai is föllelhetők. Milhoffer említi meg, hogy a béres, kocsis stb. felesége az egész országban ú. n. robotnapokat köteles a munkáltatónál ledolgozni, ami évenként 10—15 napot, esetleg többet is jelent. Vannak esetek, amikor a cselédasszonyok felváltva egész éven át dolgoznak a munkáltatónál, ahogy a szükség megkívánja, anélkül, hogy a dolognapoknak

¹⁸⁷ Balkányi Béla: A munkanélküliség és munkatorlódás a magyar mezőgazdaság

¹⁸⁸ Földművelők Szaklapja. 1897. VIII. 6., 2. l.

¹⁸⁹ Földművelők Szaklapja. 1897. XII. 17., 3. l.

¹⁹⁰ Nyírvidék 1897. 49. sz. Idézet Földművelő 1898. I. 14. 1. l.

¹⁹¹ Rudnay: i. m. 18—19 l.

¹⁹² Szemle. Baja Földművelők Szaklapja 1897. VII. 2., 3. l.

a száma meghatározott volna. Egy-egy cselédasszony 30—40 napot, néha többet is dolgozik egész éven át és nem ritka az az eset sem, hogy egy héten kétszer is munkába hajtják. A helyzetre jellemző, hogy Milhoffer, aki egyébként maga is földbirtokos volt, már humanus eljárásnak tartaná, ha a robotapokat évi 12-ben állapítanak meg.¹⁹³ Rudnai Lajos Hont vm. gazdasági viszonyairól írván szintén beszámol arról, hogy a mezőgazdasági cseléd felesége és férj konvenciója fejében évi 25—30 napot dolgozik az év bármely időszakában a munkáltató által kijelölt napokon ingyen.¹⁹⁴ Fényeslitkén a cselédek felesége „a lakásért 40, azaz negyven napot” szolgál súrolással, mosással, kendervágással.¹⁹⁵ A bérek jelentős része természetbeni, ami szintén feudális maradvány. Az Alföldön egy béres fizetése az uradalomnál az 1890-es években 20 pozsonyi mérő búza, 12 mérő árpa. Kap ezenkívül 1500 négyszögöl tengeriföldet 100 négyszögöl veteményföldet, 32 kg szalonnát, 20 kg sót és 40 Ft. pénzért. Tyúkot tarthat a saját kamrájából, de az uradalomnak minden tyúk után 5 tojást kell beadni, és 5 csirkét, de csak akkor fogadják el, ha olyanforma, mint az anyja, 1 sertés tartásuk is van, de azzal a feltétellel, hogy amikor a malacokat elválasztják, vagy a sertést, vagy a malacokat el kell adni. Mindezek fejében a béres feleségének 24 nap robotot kell szolgálnia az uradalomnál és ha betegség akadályozza meg szolgálatát teljesítésében, akkor minden napért levonnak a férj béréből 40 krajcárt.¹⁹⁶ Baján Láng Lázár bérlő birtokán a cselédek évi pénzére 40 forint. Természetben kapnak 12 q, 80 kg búzát, másfél hold tengeriföldet, 200 négyszögöles veteménykertet és lakást. 3 család él egy szobában. A munkaidő három órától este tízig tart. „Ezen fizetésért még tartoznak a feleségeink a bérlőnek 12 napi robotot is szolgálni és 6 pár csirkét és 40 tojást adni,¹⁹⁷ panaszoznak a parasztok. Bács-topolyán a földesurak 60—70 nap ingyenmunkát követeltek a cselédétől. Örkényben a konvenció cselédek évi bére 60 véka gabona, ebből 4 véka árpa, a többi rozs, 12 kg só, 1 hold tengeriföld, 300 négyszögöles konyhakert, 1 tehéntartás, 2 sertéstartás, 20 forint lakásra, 36 forint készpénzbér összesen 151 forintos értékben. „Mint láthatjuk, ennyiből egy családot fenntartani nagyon bajos, emellett az asszonynak 12 napot kell szolgálni robotot.” Vékássy Elemér óbaroki földesúr cselédsége, gyermekei, még télen is mezitláb járnak. A béres asszonyok 30—60 nap ingyen robotot szolgálnak. Cselédeit elküldi és csak azt tartja meg, aki így szól „kezait csókolom méltóságos úr ne küldjön el”. A kizsákmányolás legbrutálisabb formái mellé tehát még a lealázás különböző formái is, az emberi méltóság semmibevétele is nehezítik a cseléd sorsát. Az Eszterházyak szemcsei, köcsögi, barnaháti, dalmondi, tárkányi, üregvári, kistavai, túskei, meggyesi uradalmában a cselédek évi bére 26—32 korona, 26 mérő gabona (1 mérő jó gabona 50 kg súlyú, ők azonban csak 35 kilósat kaptak), kis veteményföld és mindennek fejében az asszonyok 16—20 napi robotra kötelesek. Mandl szentlőrinci bérlő birtokán a cselédek hajnali 2-től este 10—11 óráig dolgoztak és az asszony vagy a gyermek évi 4 napi robotot teljesített az uraság parancsa szerint. Ha a cseléd 1 hónapnál tovább betegeskedett, családostul kidobták.¹⁹⁸

Különleges munkástípus a dohánykertész, aki látszatra feles művelő, de valójában sokkal rosszabb feltételek között dolgozik. Tavasszal kénytelen a földesúrtól kölcsönt felvenni, hogy a föld megművelésére, dohányültetésre, munkásokat fogadhasson fel. Azután búzát vesz hitelbe a napiárnál drágáb-

¹⁹³ Milhoffer: i. m. 30., 31. és 54., 55. l.

¹⁹⁴ Rudnay Lajos: Hont vm. gazdasági viszonyai stb. Bp. 1902. 13—18. l.

¹⁹⁵ I. L. B. M. eln. 1898—IIIa—527—1554.

¹⁹⁶ Csizmadia Sándor: A földművelő munkásság helyzete és feladata. Orosháza,

¹⁹⁷ Földművelők. 1897. VII. 2., 3. l. Szemle, Baja.

¹⁹⁸ U. ott. II. 12., 4. l.

ban. Végül a kölcsön annyira felfszaporodik, hogy amikor kikapja a dohányár felét és kifizeti a kölcsönt kamatostul, /úgyiszlóván semmije sem marad. Mikor a dohánymunka megszűnik, elmehetne pénzt keresni, ha eleresztenék. Az alkuban ugyan benne volt, hogy odamegy dolgozni, ahová akar, de a valóságban nem így áll a dolog. Ha a majorban van munka, akkor dolgoznia ott kell, olyan fizetésért, amelyet az ispán vagy a kasznár fizet. A feleségének is kell szolgálnia 10—12 napi robotot a lakás fejében, ha pedig valamilyen oknál fogva nem mehet munkára, amikor hívják, megfizettetik vele a napszámot. Így a dohánykertészek örökös adósságaik miatt annyira oda vannak kötve a helyhez, hogy bármennyire szeretnék is, nem tudják otthagyni.¹⁹⁹ A nyírbaktai és lórántházai Podmaniczky birtok dohányosai a következő körülmények mellett dolgoznak: Április 1-én kaptak 10 Ft. előleget, decemberig az egész nyárra kaptak előlegre 30 Ft.-t, palántanevelésre 240 1 rozsot, 1 hold konvenciósz földet és lakást, igásjóságra semmit, azt saját erejükből kell végezniük mindenhol. Ezenkívül nyári időben, minden hold föld után 3 napi uzsorát kell szolgálnia és a harmados föld után is munkaszolgáltatást kell teljesíteni, ha pedig napszámra mennek, 40—50 krajcárt kapnak fizetésül.²⁰⁰ A feudális függés és munkaviszony legkülönbözőbb fajtái találhatók meg tehát a mezőgazdasági munkások viszonylatában. Ha merülnek is fel olyan kívánságok egyes polgári írók részéről, hogy töröljék el a munkaszolgáltatáson kívül a terménybérezést és térjenek rá a tiszta készpénz fizetésre, tehát a modern tőkés gazdálkodási formára, egyelőre még az a helyzet, hogy a birtokososztály többsége, ragaszkodik a félfudális jellegű munkaviszony fenntartásához. Ennek ad hangot Milhoffer is és ugyanez a szellem érvényesül az 1898. évi II. tc. tárgyalásánál.²⁰¹ Erről majd még lejjebb bővebben szólni fogunk.

A feudális maradványokkal túlterhelt kapitalizmus fejlődésének paraszti tömegeket elnyomó hatása ellen a parasztságnak nem maradt más hátra, mint a városba menekülni, kivándorolni, vagy mozgalmak útján megkísérlni sorsának könnyítését, minthogy a munkásosztállyal való szövetségben a forradalom által való teljes felszabadulás útja a munkásosztály akkori vezetőinek hibás politikája következtében még nem nyílt meg. Nézzük meg most sorban, hogy ezeket a lehetőségeket hogyan váltotta valósággá az egyre nagyobb tömegben elproletarizálódó parasztság. A városba menekülés kétségtelenül jelentős tömegeket szívott fel. Budapest hihetetlen arányú fejlődése és a budapesti iparosodás nagy tömegeket szívott fel. Egyes vidéki városok fejlődése, ahol egyben ipari üzem is volt szintén felvett bizonyos mennyiségű munkáskezet, de már jóval kevesebbet. A kettő együtt sem volt azonban elég ahhoz, hogy a mezőgazdasági dolgozók válságát megoldja.

A második út a kivándorlás. A nagybirtok fojtogató hatása az egyre romló munkaviszonyok és a csökkenő munkalehetőségek, egyre több embernek a kezébe adták a vándorbotot. Míg a mezőgazdasági válság előtt 1872-ben mindössze 1037 magyar állampolgár vándorolt ki Amerikába, 1879-ben is csak még 1518, 81-ben 6668, 83-ban 12 308, 95-ben 33 401, 1900-ban 114 847, 1902-ben 171 989, 1903-ban 206 011, 1904-ben 177 156, 1905-ben 170 430, 1906-ban 194 861, 1907-ben 209 174, 1910-ben 125 000, 1911-ben 64 000, 1912-ben 105 000, 1913-ban 119 000.²⁰² Több mint 1 millió ember veszi kezébe a vándorbotot, de ezzel is csak annyi érhető el, hogy az ipari tartaléksereg csökken, de az itthonmaradtak nyomora nem.

¹⁹⁹ Földmívelők Szaklapja 1896. XI. 6.

²⁰⁰ Földmívelők Szaklapja, 1897. XII. 10., 3. l.

²⁰¹ Milhoffer: i. m. 49., 50. o. és Rudnai: i. m. 9., 10. és 15—16. l.

²⁰² Eörsi Béla: Magyar mezőgazdasági válság Bp. 1931. 45. l. és Takács i. m. 68

XV.

*Parasztmozgalmak a 19. sz. végén és a 20. sz. első évtizedeiben.
A Szdp és a paraszt-kérdés*

A parasztság elmélyülő válsága a magárahagyott és egyre növekvő tömegű mezőgazdasági proletariátust szervezkedésre és egyre szervezettebb formában jelentkező mozgalmakra bírta. Az osztályharc, amely a kiegyezés után inkább burkolt formákban jelentkezett és tünetei a részes, arató vagy cselédmunka hanyag elvégzése voltak, ami azután éppen a nagyobb fokú rentalizálásra törekvő nagybirtokot a válság idején fokozottabb mértékű kapitalizálásra és a bér munka fokozottabb bevezetésére készítette, az 1890-es évektől kezdve egyre sűrűbben fellobbanó mozgalmakban jelentkezik. A mozgalmak célja kettős: a) közvetlenül sújtó terheknek, a feudális maradványoknak a megszüntetése, b) és ezzel kapcsolatban legtöbb esetben felmerül a dolgozó és agrárproletár rétegek nyomora alapvető okának, a földhiánynak a megszüntetése, a nagybirtok felosztása. Baksa Lajos, Hódmezővásárhely polgármestere 1894 május 4-én az alföldi munkáskérdés okairól a belügy-minisztériumban tartott ankéton mondta el, hogy a nép földosztásról „álmodozik”. Szabolcs megyében Laskodon és egyéb helyeken fellángolt mozgalmak alkalmával 1897-ben azt híresztelték, hogy a nép a földeket felosztja egymás között.

Dokus Gyula, Zemplén megye akkori főjegyzője Emlékirataiban Kárász község lakosságának földosztásáról így ír: „1898 január 31-én a község lakossága felmérte a falu határát és azt egymás között papíron felosztotta, majd mintegy 250 ember felkerekedett, elindult Kisvárdára, a járási székhelyre. Ott berontottak a járásbíróház épületébe, hogy a telekkönyvek elpusztításával megpecsételjék földosztó határozatukat. Ezt azonban a csendőrségnek még idejekorán sikerült megakadályozni. A földosztó jelszavak különösen az aszszonyok felajzott képzeletét foglalkoztatták, akik azután férjeiket befolyásolva, folyton újabb lendületet adtak a már-már ellanyhuló mozgalomnak... Azt híresztelték, hogy jön az orosz, aki az urakat üldözi és csak a népet szereti... Az orosz majd fegyvert ad Várkonyinak, ki a gránicon már várakozik reája.”²⁰³

Lejjebb látni fogjuk, hogy Várkonyiék 1897-es kongresszusán hasonló hangok hallatszottak. A szervezkedés már 1890-ben megkezdődik és különösen a Viharsarokban nagyon erős. Először 1890 május 1-én Orosházán van véres összeütközés egy zászló miatt, amin „szabadság, testériség, egyenlőség” felírás állt és világosan kifejezte a parasztságnak 48 hagyományaihoz való ragaszkodását, összekapcsolva a munkásság nagy ünnepével. Katonasággal verik le a mozgalmat és betiltják a munkásegyesületeket. Ekkor olvasóköroket létesítenek, amelyeket szintén betiltanak és a vezetőket lecsukják. 1891 június 21-én kezdődik el a sorozatos földmunkás megmozdulások folyamata. Kovácsházán, majd Battonyán szüntetik be a munkát a dolgozók és követelik a tengeriföldek után szokásos uzsora, robot és egyéb szolgáltatások eltörlését.²⁰⁴ 1892-ben aratósztrájkok jelzik az elégedetlenséget. 29 községben megszüntették a robotot. Egész csaták keletkeznek. A csendőrök megtiltják a közlekedést. A Szántó Kovács János és mások vezette 1894-es mozgalmak idején pedig Csongrád megyét megszállja a katonaság.²⁰⁵ Az érmihályfalvai megmozdulással kapcsolatban 1898-ban a harmados föld után járó

²⁰³ Nagy Imre: Munkásmozgalom s „agrárszocializmus” ... stb. 33. lap.

²⁰⁴ Milhoffer: i. m. 291. l. Gabona Béla: A magyarországi agrármunkás-mozgalom.

²⁰⁵ Mód Aladár: 400 év. V. kiadás. 177—188. l.

szolgáltatások eltörlésének követelése merül fel.²⁰⁶ 1897-ben Tápióbicskén szüntették be a munkát a mezőgazdasági munkások azzal, hogy a robot eltörléséig nem dolgoznak. Bácsbikitin ugyancsak megtagadták a robot teljesítést. Tiszakürtön a robot eltörlését és a napszámok felemelését követelik. Tataháza, a részaratók tizedrészét követelnek tizenharmadrész helyett robot nélkül.²⁰⁷ Bácsfeketehegyen a részaratást robot nélkül követelik. Obecsén Kis István házánál tartott értekezleten a nők férfivel egyenlő bért követelnek. Az aratórészt robot nélkül kívánják. A béres fizetéséből pedig az asszony robotjának elnagyását.²⁰⁸ Horgoson, ugyancsak 1894-ben Szanyiszló Ferenc házánaál tartottak értekezletet, ahol szintén az asszony robotja nélküli konvenciós cselédszerződést követeltek. A bánfalvi földművelő szakszervezet határozati javaslatra 1894-ben kimondja, hogy a cselédnők mindenféle robotját el kell törölni. Meggyes-Bodzáson 1897. II. 6-án Varga Lajos házánaál tartott értekezleten követelik, hogy a harmados föld tisztán harmados legyen, minden uzsora nélkül.²⁰⁹ Ez csak néhány jellemző eset a rengeteg megmozdulásból, amelyek leírása és elemzése nem e dolgozat feladata.

Ugyanakkor, amikor a mezőgazdasági dolgozók a feudális munkaviszony felszámolását követelik, iparkodnak földhöz is jutni. Az 1897. évi Szabolcs és Zemplén megyei földmunkásmozgalmak során a robot eltörlésén kívül a Bodroghöben a földek felosztását is követelik.²¹⁰ Föld és szabadság, ez a kettős jelszó vezeti a földmunkásságnak sokhelyütt még mindig ösztönös, de igen számos helyen már szervezettebb formában jelentkező, több esetben szakszervezet, vagy párt által irányított mozgalmait. A szociáldemokrata párt ugyanis elkezdett foglalkozni a parasztság megszervezésével, de már későn, csak akkor, amikor a mezőgazdasági munkásság csaknem egy évtizedes forradalom harcai erre kényszerítették. A kérdéshez azonban rosszul nyúlt hozzá. Opportunista-reformista vezetői nem ismerték fel a parasztkérdés és nemzetiségi kérdés jelentőségét, nem látták meg a magyar és nemzetiségi parasztmozgalmakban a forradalmi lehetőséget, nem látták meg ekkor még — a nagybirtok elleni harcban — az egész parasztságban a munkásosztály szövetségését és pusztán az agrárproletárookra irányították a figyelmet az egész parasztság helyett. De még földmunkás vonatkozásában is hibás volt a szociáldemokrata párt politikája. A hatalom forradalmi úton történő megszerzésére való irányvétel helyett, opportunist szociálpolitikai követelésekkel állt a földmunkásság elé, holott a nagybirtokok és az egyéb feudális maradványok felszámolásával egybekötött nemzeti és antifeudális forradalom mögött az egész parasztságot fel lehetett volna sorakoztatni. Ehelyett a mezőgazdasági mozgalom számára kiadott jelszavak túlnyomórészt politikai jellegűek voltak (általános titkos választójog vagy szakszervezeti vonatkozású utasítások) és a parasztságot megmozgatni nem tudták. A dolgozó parasztság és az agrárproletáriátus elhanyagolására jellemző, hogy a szociáldemokrata párt által 1897. I. 31-től II. 2-ig tartó budapesti kongresszuson, a vezetőség tagjai mind ipari munkások és alig 15 földművelő található az egész kongresszuson, amelyet a földmunkások érdekében hívtak össze. Az egész kongresszuson mindenről beszélnek, csak a nagybirtok felosztásáról nem. Típusosan ökonomista és szindikalista követelések azok, amelyekkel a kongresszuson az egyes javaslattevők előállnak. Bármennyire fontos is a munkaidő szabályozása, a robot és a feudális maradványok megszüntetése és helyette készpénzbér bevezetése, valamint a szakegyesületek alakítása, nyíltan vagy titkosan; ezek a munkás-

²⁰⁶ O. I. B. M. eln. 1898—IIIa—1254.

²⁰⁷ Földművelők Szaklapja 1894. VII. 2.

²⁰⁸ Földművelő 1897. I. 22. 2—3. 1.

²⁰⁹ Földművelő 1897. II. 12. 1, 3, 4. 1.

²¹⁰ Bernát István cikke, Magyar Gazdák Szemléje 1899. 517—526. o.

osztály helyzetén döntően javítani nem képesek, ha nincs kimondva a végecél. Csak reformista megalkuvást eredményezhet minden program, amelyből hiányzik a forradalmi változtatás célkitűzése és amely opportunistá módon a fennálló rend keretén belül, tehát a viszonyok gyökeres megváltoztatása nélkül akar javítani a munkásosztály helyzetén.

A szociáldemokratapárt opportunistá-reformista vezetése ellenére maga a szocialista mozgalom ösztönzően hatott a falu forradalmi harcaira. A falu dolgozóit szoros szálak fűzték az ipari munkássághoz, amelynek első generációja jórészt a falusi szegénység soraiból került ki. Bánffy Dezső miniszterelnöksége alatt az ipari munkásság legharcosabb elemeit vidékre toloncolták, ahol szocialista agitátorok lesznek. Munkájuk termékeny talajra talál a nagy parasztvárosok és falvak mezőgazdasági proletárjai és szegényparasztjai között. A már említett és a 80-as évek óta főleg az Alföldön elterjedt egyletek, olvasóköri a gócai a falusi dolgozók forradalmi harcainak.²¹¹ Az opportunistá vezetés azonban útját állta a munkás-paraszt szövetség létrejöttének.

Igy történt azután, hogy mivel a szociáldemokratapárt vezetői a burzsoáziával való osztályegyüttműködés hívei voltak és fékezni igyekeztek a kibontakozó falusi osztályharcot, a parasztság vezetése kicsúszott a munkáspárt kezéből és a parasztság a szociáldemokratapártból kivált kispolgári forradalmár Várkonyi István és a burzsoázia ügynöke, az áruló Mezőfi Vilmos, később a kulák Achim András vezetése alá került. Hármuk közül Várkonyi pártjának célkitűzései a leghaladóbbak: radikális kispolgári demokratikus-forradalmi programot tárnak elénk. A papi és a 100 holdon felüli birtokokat fel akarják osztani és ugyancsak kispolgári forradalmárra valló egyenlősítéssel egyformán 5 holdas parcellákban óhajtják a földnélküli parasztság tulajdonába juttatni. Ezenkívül követeli a robot eltörlését és hogy a feles- és aratómunka tisztán feles ill. részes munka legyen, mellékszolgáltatások nélkül. Földosztást hirdető programja megragadja a kispolgári jellegű parasztságot, amelynek jelentős tömegei mögéje állnak.²¹² Achim András programja pedig előbb csak a tizezer holdon felüli birtokokat akarta bérletbe kiosztani a földnélkülieknek, majd pártjának Várkonyiékkel való egyesülése után az 1000 holdnál nagyobbakat is bérletek formájában szándékozott a parasztság kezére juttatni.²¹³

1897 februárjában Várkonyiék Ceglédre hívtak össze földmunkáskongresszust, amelyen a szociáldemokrata párt januári kongresszusával ellentétben csupa földmunkás vett részt. Az előterjesztett javaslatok is a parasztság vágyait fejezték ki. Ifj. Molnár Ferenc szentesi paraszt leszögezte, hogy a földművelőknek csak egy menekvésük van „ha felosztják a nagybirtokot és behozzák a progresszív adót.” Határozati javaslatában pedig javasolta, hogy a gyűlés mondja ki „a termőföld közös birtokká változtatásának szükségességét oly módon, hogy a föld közhasználatra teremjen és a javak igazságosan osztódjanak meg. Molnár Ferenc képviselte a kongresszuson a legradikálisabb álláspontot. A többiek általában megmaradtak a robot és uzsora eltörlésének, a munkaidő mérséklésének, férfi és női munka egyenlő díjazásának követelése mellett. Sőt az egyik küldött hangsúlyozottan reformista állásponton volt, amikor a gazdasági helyzet megváltoztatását úgy kívánta elérni, hogy az „békésen és gyorsabban, osztályharc nélkül menjen végbe” és ennek érdekében pontosan a szociáldemokrata párt álláspontjának megfelelően választójogi-, sajtó és gyűlekezési szabadságot, valamint szabad

²¹¹ Nagy Imre: Munkásmozgalom stb. 11–12. lap.

²¹² A szociáldemokrata párt, valamint Várkonyi pártja politikájának megvitatása, v. ö. Nagy Imre: Munkásmozgalom stb. 11, 27–28, 37–38. lapjait.

²¹³ Mérei Gyula: Magyar politikai pártprogramok 1867–1914. Bp. 1934. 222., 234. l.

egyesülést követelő kívánságokkal állt elő Egy szót sem szolt a paraszti tömegeket legközelebből érintő feudális maradványokról és a nagybirtok felosztásáról. A kongresszus határozati javaslatai közé végül is csak annyi kerül be, hogy a „robot, melyet a 48-as törvények eltöröltek s most újonnan behoztak, teljes mértékben eltörölnöd“. Az aratószerződésekkel illetően pedig az a határozat, hogy „ott, ahol az aratást ez időszertint csak résziben lehet végezni, tizedén vállalják el minden mellékes munka nélkül“.²¹⁴

A megfelelő vezetés nélkül lefolyt mozgalmakat az elnyomók sorra leverték. A szervezkedéseket betiltották. A vezetőket bebörtönözték. Várkonyi lapját a Földművelő-t, de a másik földmunkáslapot, a Földművelők Szaklapját és a többi hasonló jellegű újságot is rövidebb-hosszabb idő után betiltották. Az uralkodó osztályt nem elégítette ki a mozgalmak brutális elfojtása a sorozatos vérontásokkal, hanem a gazdaságon kívüli kényszert felhasználta arra, hogy a munkát megtagadókat rászorítsa a munka végzésére. Bihar megyében Schwarcz Ferencz gazdatisztje román summásokat fogadott fel azzal a feltétellel, hogy csak 5 hónap letelte után kapnak fizetést. Az írástudatlan parasztoknak jegyzőjük, amikor fölolvasta a szerződést, nem magyarázta meg ennek a résznek az értelmét. Így azután, amikor az első hónap végén nem kaptak fizetést, a parasztok abbahagyták a munkát. Bekísérték őket a szolgabíróhoz, aki csendőrökkel kísértette vissza őket a munkahelyre és fegyverhasználatra adott parancsot, ha továbbra sem akarnának dolgozni. A munkahelyen könyörögni kezdtek a csendőröknek, hogy eszközöljenek ki valami pénzt számukra. Ők szívesen dolgoznak, de csak akkor, ha pénzt kapnak. A csendőrök akkor kardot rántottak, összevagdalták a román munkásokat, úgy hogy kettőt közülük haldokolva szállítottak be a nagyváradi kórházba. Az ugyancsak Bihar megyei Nagybjom községben erősen felburjánzott a vetés. Nehézzé vált az aratás és a munkások béremelést kértek. Bérjavítás helyett a 90 főnyi aratócsapatot a csendőrök beterelték egy ganéjjal telt marhaakolba, ahol 36 óráig tartották őket. Többen közülük torokgyulladászt kaptak. A 36 óra elteltével kijött a szolgabíró és holdanként 8 koronát ígért, megfenyegetve őket, hogy ha nem fogadnák el a feltételeket, a földbirtokos elveszi házukat és kukoricaföldjüket kártérítés fejében. Így kénytelenek voltak elfogadni a feltételeket, ami azt jelentette, hogy az eddigi napi 50 krajcár helyett 60 krajcárért dolgoznak.

A 90-es évek földmunkásmozgalmi részeredményeket azonban mégis elérték. A sztrájkok hatása alatt ugyanis a robotot sokhelyütt megszüntették és a munkafeltételek is javultak.²¹⁵ A munkabérek is emelkedtek. Az uralkodó osztály azonban rendkívül nyugtalan volt a mezőgazdasági munkásság egyre nagyobb méretekben felszínre tört osztályharcai miatt és a maga részéről a maga módján megpróbálta a kérdést nemcsak csendőri, hanem törvényhozási úton is elintézni, hogy ezáltal törvényes gátat is állítson a parasztság szervezkedéseinek és megmozdulásainak útjába. Az 1898. évi II. tc. szolgálta ezt a célt. Erdemes lesz vele részletesebben foglalkozni, mert a törvényjavaslat tárgyalása világosan tükrözi, mennyire élt még a mezőgazdasági munkaszervezetben a feudalizmus és milyen szívósan ragaszkodtak hozzá a földesurak.

A törvény 30. §-a kimondja, hogy, ha egy vagy több munkás felmondja arató, cséplő, nyomtató vagy egyéb munkaszerződését, az a többi munkást a szerződés felbontására nem jogosítja fel és a munkáltató sem mondhatja fel a szerződést. Ha az elvállalt munka az időjárás miatt megakad, vagy meg sem kezdhető, a munkások a munkáltató beleegyezése nélkül nem távozhatnak el és ha szerződés köti őket, más munkát tartoznak végezni. (36. §.) Ha a munkások a munkahelyen igazolatlanul nem jelennek meg, vagy jogtalanul eltávo-

²¹⁴ Földművelő, 1894. III. 5. 3. I.

²¹⁵ Bernát: i. m. 524, 526. I.

nak onnan és ezt a munkaadó kérelmére a községi előjáróság kényszereszközökkel nem akadályozhatta meg, akkor az elsőfokú hatóság köteles a szerződés felmutatása ellenében a munkáltató szóbeli vagy írásbeli kérelmére gondoskodni a munkásoknak a munkahelyre karhatalommal való azonnali kivezetéséről. (37. §.) Munkamegtagadás esetén azonnali eljárást kell indítani. Ha az elsőfokú hatóság a helyszínen való megjelenésben akadályoztatva van, elővezetetti a munkásokat. Az ítéletet fellebbezésre való tekintet nélkül azonnal végre kell hajtani. (38. §.) A napszámosokra ugyanaz vonatkozik, mint az arató, cséplő, stb. szerződésekre. Azok az összebeszélések, amelyekkel a munkások azt akarták elérni, hogy közös munkabeszüntetés által a munkaadókat magasabb bér adására kényszerítsék és általában tőlük kedvezőbb munkafeltételeket eszközöljenek ki, hatálytalanok, épp úgy, mint a sztrájktrörök ellen hozott határozataik. Kihágást követ el az, aki az ilyen összebeszélések céljaira összejövetelt tart, vagy házát átengedi céljaikra, a munkást lebeszéli a munkaigazolvány váltásról, nyilvánosan földcséri a szerződösszegőt, vagy a munkaadó lakása, illetve tartózkodási helye körül csoportosulva, a munka megkezdését vagy folytatását meg akarja akadályozni. (65. §) A bebörtönzött munkást a munkáltató kérésére szabadlábra helyezhetik, ha utána folytatja a munkát és büntetése el is engedhető. (69. §)

Ez a hirhedt törvény teljesen meg akarta fosztani a munkásságot a nyílt osztályharc minden lehetőségétől. Az uralkodóosztály úgy látta, hogy a földmunkásmozgalmak leszerelésére két mód van: a csendőrsortüz és a drákói szigorúságú törvény. A törvényjavaslat indokolása rámutat arra, hogy a javaslat benyújtásának oka az 1897. évi aratósztrájk sorozat volt. Céljai pusztán a munkásság megmozdulásainak meggátlása és nem a munkaviszonyok javítása. Az indokolás külön kiemeli, hogy a javaslat tartózkodik a munkabérek hivatalos megállapításától „sőt ugyanezen indokból az ú. n. discretio, ingyen munka tilalmazására nézve sem vettem fel közvetlen tiltó intézkedést. Azt, hogy a gazdasági munka teljesítésére nézve kötött szerződésben a tulajdonképpeni munkán kívül némely vidéken a munkaadók ú. n. discretio munkát is kikötnek, nem tartom törvényhozásilag betilthatónak, egyrésztől azért, mert az ú. n. discretio munka általában a munkás megszarolásának még nem tekinthető, s lehetetlen megvonni a határvonalat, hogy a helytelenül ingyenmunkának nevezett szolgáltatmány megkövetelése hol esik már túl a fizetett munkabéreként megkövetelhető szolgáltatás megfelelő mértékén, másrésztől azért, mert a túlszigázott discretio munka egyszerű eltiltása a helyzet anyagi megjavítását úgysem biztosíthatná, mivel ugyanis, ha ez tilalmaztatnék, akkor egyszerűen a munkabér lényeges csökkentése által kárpótolnák magukat azon egyes munkaadók, akik a munkásoknak a nagy munkakeresletből kifolyó versengését a discretio munka igénybevételére itt-ott túlhajtva felhasználták.“ A javaslat szerint az ú. n. discretio munkát maguknak a munkásoknak a versengése teremtette meg és csak a munkások magatartása szüntetheti meg, vagy korlátozhatja.

Úgy véljük, hogy az uralkodó osztály álszenteskedésének bizonyítására nem kell több szót vesztegetnünk, hiszen az idézett rész mindennél világosabban beszél. A törvényjavaslat szövege további felvilágosításokat nyújt a birtokososztály szándékairól. Általában a munkaszerződéseket az előjáróság előtt kell megkötni, de a miniszter kivételt tehet ott, „ahol a munkaadó és a munkás között a helyes és kívánatos patriarchális viszony még zavartalanul fennáll.“ A javaslat szerint a sztrájk egyszerűen zsarolás és ki akarja mondani azt is, hogy ha megállapítható, hogy a munkások készakarva végzik rosszul a dolgukat, szerződösszegőnek kell őket tekinteni.

A törvényjavaslat tárgyalása során az előadó kimondja, hogy a törvényjavaslat célja az, „hogy a jövőben hasonló mozgalmak, a munkásoknak a gazdákkal szemben tanúsított ellenállási lehetősége kikerültessek.“ Sem a

törvényjavaslat, sem annak indokolása, sem az előadó nem tudja letagadni, hogy az ingyenmunka valóban létezik és hogy a fokozott kizsákmányolás eszköze. Viszont nem hajlandó megszüntetni ezt a feudális maradványt, mivel „ezek a munkák a gazdasági élet keretében szorosan vannak beállítva és így nem is nélkülözhetők”. Nem tudja és nem is akarja elhatárolni, hol van ennek a munkának a jogossága és az uzsora elkezdésének a határa és ezért mindkét fél szabad megegyezésére kívánja bízni a szerződés kötést. És ha a munkások ingyenmunkát vállalnak, azt megtiltani nem lehet.

Jellemző ez arra, hogy a birtokos osztály minden kapitalista fejlődés ellenére is, mennyire össze volt nőve még a feudalizmussal és egyben bizonyítéka annak is, mennyire szükséges volt a nagybirtokrendszer felszámolása, a birtokososztály hatalmának széttúzása ahhoz, hogy a feudalizmust végleg ki lehessen törölni a parasztság kizsákmányolási formái közül.

A törvényjavaslat vitája során Kristóffy József, az egyik felszólaló, hozzászólásában pontosan kifejtette az egész uralkodóosztály nézeteit. Nem maga a tény, a feudális kizsákmányolás az, amit orvosolni akarnak, hanem csak annak fokozása, az a mérték, amelyet már ők is kénytelenek uzsorának nevezni. A bajt tehát tüneti kezeléssel akarják orvosolni és a kizsákmányoltak egyidejű gúzsba kötésével, emberi szabadságjogainak teljes elvételével, nem pedig gyökeres beavatkozással. Kristóffy természetesen tényként állapítja meg, hogy az ingyenmunkák „az ország különböző vidékein dívó patriarchális gazdasági rendszernek egyik alapfeltételét képezi”. Nem is ezek ellen emel ő szót — mint mondja, — „hanem azon emberietlen eljárás ellen, amelynél fogva az Alföldön a munkásnép a feles és harmados tengeri művelésnél kényszerhelyzeténél fogva oly mértékű mellékszolgáltatásokat kénytelen teljesíteni, hogy az általa elvitt feles és harmados tengeri értéke a teljesített mellékszolgáltatások értékének megfelel... Az Alföld számos bérleti és paraszti gazdaságában a kukorica feles és harmados, kényszerhelyzeténél fogva annyit fizet pénzben, csirkében, tojásban, robotban, sőt fehérneműben is a munkaadónak, hogy a munkájával kiérdemelt termék értékét a munkaadótól újból megvásárolhatja.”

A már fentebb említett adatok, amelyek bemutatták, hogy a paraszt többnyire ráfizetett a részes művelésre, igazolják ezt az állítást. — Ugyanez a tüneti kezelés jellemzi a törvényjavaslatnak, majd törvénynek és a felszólalásoknak azt a részét is, amelyek az ú. n. truck-rendszer eltörlését követelik.

Az olyan kritikai hang, mint a polgári álláspontot képviselő Sima Ferencé, elvész az együttérző reakciós felszólalások tengerében. Sima ugyanis élesen bírálta a javaslatot. Elmondta, hogy ezt a törvényjavaslatot „oly szellemi lengi által, amiben a 15. században a pórlázadás után volt szabad gondolkodni, sőt még a jobbágyságkorokban is unikumot... képezne.” Ennek a törvényjavaslatnak a rendelkezéseit csak osztályparlament fogadhatja el. Az előtte szóló beszédei és az előadói beszéd „nyílt megszegyenyítése, megálázása és meggyalázása az egész 1848-i eseményeknek és ezen korszak szellemének”. Ebben a törvényben ő „csak a jobbági korszak szellemét, a régi földesúri világot” látja életrekelni.

Az alföldi munkásmozgalmat nem lehet pusztán izgató tevékenységre visszavezetni, mert „az alföldi munkásnépet nem lehet pusztán szóval lábra keltetni, de lábra kell kelnie, mert lábra kell kelnie, mert az ínség kopogtat ajtaján”. A munkásmozgalmakat szuronnal és börtönnel leszerelni nem lehet. Ez a javaslat visszaállítja a 48-as törvények által eltörölt jobbágyságot és „újabb földesúri osztályt fog teremteni ez a törvény és robotos osztályt és jobbágyat, amint az volt 1848. előtt”. „A törvény alkotása arra az időre emlékeztet engem... a földesúr huszárya hajtotta ki a jobbágyot, hogy szántson, vessen, arasson.” Régebben ez kivihető volt, de a 19. században a munkás már politikai jogokat is követel és „szuronnal aratókat csinálni nem tudnak”. Tel-

jesen a feudális világra emlékezteti az is, hogy a főszolgabíró szabja ki az ítéleteket a földesúrral szemben, aki amikor a bajok kivizsgálására kiszáll, a földesúrnál eszik, nála lakik és így nem tehető fel, hogy majd a munkások érdekeit fogja védeni. Ismer olyan járást, ahol a főszolgabírót aratás előtt kihívják az uraság földjére és felszólítják, hogy a legjobb táblákból válasszon ki 10 holdat és annak termését neki adják. A másodfokú bíróság pedig a nagybirtok képviselőiből, illetve olyan hivatalnokokból áll, akik ezekkel közvetlenül kapcsolatban élnek és így nem függetlenek.

A másik haladó szellemben felszólaló képviselő Visontai Soma, aki hasonlóan éles kritikája után többek között elmondja; hogy ha a munkaadó belátásától teszik függővé, hogy a munkást lecsukják-e vagy sem, (69. §), ez a „pallosjognak vagy az úriszéki jognak, vagy nem tudom micsoda középkori jognak olyan intézkedése, amely a modern század felfogásával nem egyeztethető össze“. Ehhez a szakaszhoz még egy újat kellett volna hozzáadni, hogy ezen törvényjavaslattal egyszersmind biztosítatik a földesurak számára a munkásnőkkel szemben a *jus primae noctis*.²¹⁶ A haladó polgári felfogás képviselői ütköznek meg itt a feudalizmussal olyan parlamentben, ahol a burzsoáziával szövetséges feudalizmus képviselői korlátlanul uralkodnak.

A gazdaságon kívüli kényszer minden eszköze, a feudalizmus személyes függőségi viszonyának további megszilárdítása és kiépítése jellemzi ezt a törvényt. Szentesi a földesurak fokozódó kizsákmányolását, amellyel az agrárválság ideje óta még a korábbinál is szorultabb helyzetbe került paraszti tömegeket gyöttrik és kínozzák a magyar mezőgazdaságnak a kapitalizmus porosz útján haladó fejlődése során.

Az uralkodó osztály azonban nem elégedett meg a törvényes intézkedésekkel, hanem más eszközökkel is megpróbálta leszerelni a munkásmozgalmat. A vallás, a tömegek ópiumának közéjéhez próbált folyamodni és a papokon, tanítókon keresztül szeretne volna befolyásolni a tömegeket, leszerelni osztályharcukat. Ezért a parlamentben a katolikus néppárt képviselői, jórészt papok, nagybirtokosok és lakájaik, a vallásosság terjesztését követelik, mint a szocialista mozgalom terjedésének ellenszerét. Keresztényszocializmust hirdetnek a szocializmussal szemben és élesen elítélik a kormánypárt vallástalan politikáját, felhánytorgatva neki az egyházpolitikai törvényeket.²¹⁷ Az úri osztály nagyon jól tisztában volt a vallásnak a tömegekre gyakorolt befolyásával és a papok, főleg az alsópapság szerepével a tömegek megnyerése terén. Éppen ezért a földbirtokososztály egyik képviselője, Ecsery Lajos, keservesen panaszkodott könyvében, hogy az alföldi nagyvárosokban „sem a hatóság, sem a lelkészek, tanítók s mások, kik a népre befolyást gyakorolni hivatván, a munkásnép túl nagy száma miatt azzal bízalmas üsszeköttetést fenn nem tarthatják“.²¹⁸

A kormány még további intézkedésekkel is megpróbálta ellensúlyozni a munkásmozgalmat. A belügyminiszter biztosította a szárájtörők védelmét. A mezőhegyesi állami birtokra a Felvidékről munkástartalékokat hozatott és ott foglalkoztatta őket addig, amíg esetleg valahol aratósztrájk miatt szükség lehet rájuk. Elrendelte továbbá a földművelésügyi miniszter azt is, hogy az erdőkincstári famunkásokat táviratra Mezőhegyesre szállítsák. Az igazságügy-miniszter felajánlotta, hogy szükség esetén a foglyokat is rendelkezésre bocsátja.²¹⁹ Az 1898. évi II. tc. után az aratás rendben ment, mert a kormány már hónapokkal az aratás előtt megszüntetett minden állami munkát, hogy

²¹⁶ Az 1896. évi országgyűlés. Irományok, X. kötet. 271. sz. (Javaslat és indokolás.) Napló X. kötet, 294. (Szili., 304. (Kristóffy), 306–307. (Makfalvai), 307–315. (Sima),

²¹⁷ Pl. Páder Rezső beszéde, Napló X. kötet, 297–299. l.

²¹⁸ Ecsery: i. m. 98. l.

²¹⁹ Takács: i. m. 52–53. l.

kellő tartaléksereg álljon rendelkezésre. Minthogy azonban sok volt a munkanélküli, újra megkezdtek az állami munkákat.²²⁰

A csendőri és rendészeti rendszabályok, törvény és sztrájktiltó intézkedések egyidőre hullámvölgybe juttatták a földmunkásmozgalmat. A lapbetiltások, egyesületek feloszlata, gyűléstiltalom, vezetők elfogása és bebörtönzése erősen visszavetik a mozgalmat, amely újabb lendületre 1905—1907 között kap, az első orosz polgári forradalom idején, amikor a magyar és osztrák uralkodóosztályok között átmenetileg meghomlott összhang teremtette forradalmi helyzetben a földnélküliség és a feudális maradványokkal agyonterhelt munkavállalási feltételek a tömegek forradalmiságát ismét sorozatos megmozdulásokban juttatta felszínre. 1906-ban az aratósztrájkokon való részvétel miatt 698 embert ítéltek el 6741 napra. Az 1906-os aratósztrájkok miatt 1907 folyamán 5000 embert ítéltek el kisebb-nagyobb büntetésre. Mindezek nem tudják lecsillapítani a mozgalmakat, amelyek 1907-ben is tovább folynak, hogy azután elcsitulva, a munkásmozgalom újabb fellendülése idején, 1912-ben, aratósztrájkok hatalmas hullámaival áraszzák el ismét az országot. Az időpontok pontosan egyeznek az orosz munkásmozgalom forradalmi időpontjaival, illetve a mozgalom új fellendülésének dátumával. Még teljesen kikutatatlan és felderítésre vár, hogy milyen összefüggés volt az orosz és a magyar munkásosztály harcai között. Egy azonban tény. A dolgozó parasztság is, a munkásság tömege is, fokozódó nyomora következtében forradalmivá lett. A munkásság pártjának feladata lett volna, hogy betöltse az élcsapat szerepét és a sok esetben ösztönös megmozdulások élére állva, tudatos, határozott célkitűzések által vezetett nemzeti felszabadító és antifeudális feladatok megoldására hivatott forradalmi harcba vigye a tömegeket. A magyarországi szociáldemokrata párt azonban a munkásosztály forradalmi élcsapatának, forradalmi pártjának szerepét betölteni most sem tudta. Nem értette meg a munkás-paraszt szövetség jelentőségét. Az osztályharcot gazdasági és politikai érdekvédelemre korlátozta. Feladta a munkásság forradalmi vezető szerepét és fel sem vetette a forradalom sajátos magyarországi nemzeti feltételeinek vizsgálatát. A magyar nagybirtokos-osztály és az osztrák nagybúrzoázia között az 1900-as években különösen kiélesedett ellentét nagyobb szabadságot biztosított a munkásságnak. Eme mozgási szabadságot lehetőséget azonban a szociáldemokrata párt nem használta ki és munkásságát a szakszervezetekre és a választójogi küzdelemre összpontosította. Egyre távolabb került a parasztság problémáinak és a földkérdésnek a megértésétől. Lemondott a parasztság forradalmi mozgosításáról. Egyre merevebben fordult szembe a paraszti tömegek kettős követelésével, a földosztással és a szabadságot jelentő feudális maradványok felszámolásának problémájával. Ezeknek a törekvéseknek támogatása a munkásosztály részéről a parasztságot a munkásosztály mögé állíthatta volna a Habsburg elnyomók és a félféudális nagybirtok ellen vívandó forradalmi harcban, amely 1905—1906-ban időszerű volt. Ezt a lehetőséget az opportunizmus mocsarába süllyedt szociáldemokrata párt elmulasztotta és nem tudatosította a parasztság tömegeiben, hogy a nagybirtok fojtogató öleléséből és az ezzel járó feltartóztatathatlan elnyomóradsból, a szolgaságból csak egyetlen út vezethet ki, amely egyben földhöz is juttatja a felszabadított parasztságot, szövetség a munkásosztállyal és annak vezetése alatt megvívott forradalom, amely elsöpri a nagybirtokot a feudalizmus maradványaival együtt úgy, hogy egyben előkészíti az utat a kapitalizmus felszámolása és a szocializmus megvalósítása felé is.

A kapitalizmus a magyar mezőgazdaságba a 19. sz. utolsó és a 20. sz. első évtizedeinek mozgalmi közötti időben még sokkal erőteljesebben behatolt, mint addig. Ennek megfelelően élesedett a mezőgazdasági munkásság osztályharca is és ezzel párhuzamosan a feudális munkafeltételek is egyre kisebb

²²⁰ Takács: i. m. 66. l.

térre szorulnak a munkaviszonyban. Az uralkodóosztály a mezőgazdasági munkásságnak a mezőgazdaság kapitalista fejlődésével párhuzamosan élesedő osztályharca nyomása alatt kénytelen volt bizonyos vonatkozásokban felszámolni a feudalizmust a munkaviszonyban anélkül azonban, hogy teljesen tiszta bémunkás viszonyokat hozott volna létre. Csak annyiban volt hajlandó lemondani a feudális megkötésekről, amennyiben ezek nem sértették érdekeit, nem gátolták a tőkés gazdálkodást, sőt éppen hogy fennállásukkal veszélyeztették azt és vele együtt a munkásosztály zavartalan kizsákmányolásának lehetőségét, egyre újabb harcra ösztönözve a végtelenségig elgyötört mezőgazdasági dolgozókat. Szó sincsen tehát az új cselédtörvényben, amely az 1907: XLV. tc. formájában került be a magyar törvénytárba, a feudális függési viszonyok teljes felszámolásáról. Ellenkezőleg: ahol csak lehet, megkötik a cselédséget és a gazdaságon kívüli kényszer eszközét sem felejtik ki azok közül a rendelkezések közül, amelyekkel munkahelyéhez láncolják a mezőgazdasági munkást, megfosztva őt a személyével, munkaerejével való szabad rendelkezéstől, megfosztva a szervezkedés, a szervezett osztályharc lehetőségétől. A munkaviszony egyéb vonatkozásaiban sem javult lényegében véve a helyzet az 1898: II. tc. óta. A mezőgazdasági dolgozók osztályharcának egyetlen eredménye volt csak: a robot eltörlése.

Az országgyűlés elé benyújtott és később törvényerőre emelkedett törvényjavaslat 8. §-a kimondta, hogy „tilos és semmis az olyan megállapodás, amelynél fogva a cseléd családtagjának előzetes egyezséggel megállapított, arányos, külön díjazás nélkül kellene valamely munkát vagy szolgáltatást teljesítenie (ú. n. robot, uszora, dézsma, ingyen munka, stb.) Tilos és semmis az olyan megállapodás is, amelynél fogva a cseléd családtagjai olyan időben, amikor szerződésük értelmében a gazdánál nem kötelesek dolgozni, a gazda hozzájárulása nélkül másnál munkát nem vállalhatnak.” A törvényjavaslat vitája során az Újjászervezett Szociáldemokratapárt 1900-as brassói kongresszusán nacionalista-soviniszta politikájával önmagát leleplező áruló Mezőfi Vilmos mutatott rá arra, hogy a mezőgazdasági munkásság osztályharcának eredményeként törölték el a szolgálati viszonyból az ingyenmunkát, mintegy szentesítve a harci eredményeket. „Amde a robotot már maguk a cselédek eltörölték, mert az ország legnagyobb részében a cselédek szervezkedése már annyira haladt az 1876: XIII. tc. dacára, hogy egyszerűen robotmunkát nem vállaltak. Tehát a gyakorlati életben már amúgyis megvalósult igazságot iktatnak ezzel törvénybe.” Ezt az a Mezőfi mondta ki, aki 1906-ban nyíltan támogatta a koalíciós kormányt és az 1906-os választások idején az ő céljaival még teljesen tisztában nem levő tömegeken kívül árulási jutalmául a koalíció „kegyének” is köszönhette képviselői mandátumát.²²¹ — Arra viszont, hogy ugyanakkor a birtokososztály azért engedett az alulról jövő nyomásnak, mert a robot fennmaradása számára csak kellemetlen akadály volt és üzemvitele számára általában lényeges segítséget nem jelentett, a törvényjavaslat indokolásában Darányi Ignác földművelésügyi miniszter világított rá, egyben megmutatva a törvény kijátszásának lehetőségét azon birtokosok számára, akiknek gazdasága még nem kapitalizálódott eléggé és így rászorult a cselédek ingyenmunkájára is: „Az ú. n. robotmunka tilalmazása nézetem szerint ma már közérdekből (magyarul: a birtokososztály érdekében). M. Gy.) elodáztatlan és szükséges, mert a legtöbb viszálynak az az oka, minden felszítható elégtelenségnek ez a melegegya... Az ú. n. robot eltöltése gazdaságilag nem okoz jelentős veszteséget, mert természetes, hogy a gazda és a cseléd családtagjai munkaszerződéseket köthetnek, amelyek a cselédszerződéstől függetlenül létesülvén, azt egyáltalában nem is érintik.”²²²

²²¹ Mezőfire: Nagy Imre: Munkásmozgalom és „agrárszocializmus”... stb. 30. lap.

²²² Irományok: id. kötet 572. lap.

Javult valamit a helyzet a gyermekmunkát illetően is, anélkül, hogy a lényeg, a gyermekmunkát érintette, eltörölte volna. Emlékszünk rá, hogy annak idején a kormányzat nem tartotta szükségesnek a 10 éven aluli gyermekmunka eltörlését. Most a korhatárt 12 évben szabták meg. (3. §.)²²³

A cseléd testi fenytését illetően is csupán részleges „javulás“ (?) észlelhető a lényeg érintetlenül hagyása mellett. Most ugyanis a kiskorú cseléd 18 éves koráig a gazda házi fegyelme alatt áll. Azontúl csak dorgálni lehet. Hogy ez a gyakorlatban valóban különbséget jelentett, azt a javaslat indokolása mutatja meg. Mezőfi Vilmos mutatott rá parlamenti beszédében a javaslat szövegének értelmére. A cseléd 18 éves korig házi fegyelem alatt tartása „magyarul annyit tesz, hogy 18 éves korhatárig rúghatja, ütlegelheti, pofozhatja a gazda a cselédjét.“²²⁴

A törvény ismételten megtiltotta a truck-rendszer alkalmazását is. Ugyanakkor azonban kimondta, hogy, ha a cseléd a meghatározott időpontban nem áll munkába „a gazda, nyolc nap alatt előterjeszthető panaszára az elsőfokú hatóság köteles a cselédet a szolgálat helyére karhatalommal előállítani“. Ezt a rendelkezést a törvényjavaslat indokolása „nemzeti érdekekkel“ magyarázza.“

Az uralkodóosztály képmutatásának, tartuffei álszenteskedésének újabb bizonyítékát adja a törvénynek a vasárnapi munkaidőre vonatkozó része. Már az 1898. évi törvénnyel kapcsolatban volt szó arról, hogy milyen lényegesnek tartotta az uralkodóosztály az egyház befolyásoló tevékenységét a mezőgazdasági dolgozó tömegekre a vallás segítségével. Ezzel kapcsolatban természetesnek tűnnék, hogy a törvényben is iparkodnak biztosítani a mezőgazdasági munkások minél erősebb befolyásolását és hogy ennek érdekében kötelezően előírják a minél rendszeresebb, minél gyakoribb templombajarást. Már az előző cseléd törvények tárgyalásánál tapasztalhattuk, hogy erről szó sincs. Az urak csak módjával nyúltak ehhez az eszközhöz mindig úgy, hogy alapvető érdekük, a kizsákmányolás, a dolgoztatás ne szenvedjen korlátozást, a templombajárás által. Sőt, mint már az előszállási uradalom idézett példája is mutatta, a vallás csak a kizsákmányolás biztosításának eszköze lévén, a munkavégzés érdekében bizonyos esetekben még el is tiltják a mezőgazdasági dolgozókat a templomlátogatástól. Eszerint „a gazda köteles gondoskodni arról, hogy a cselédnek vasárnapon és a cselédek sátoros ünnepein munkaszünete legyen. Köteles a gazda akként intézkedni, hogy cselédje, anélkül, hogy kötelességét mulasztaná, *időről-időre* saját hitfelekezete *dél-előtti* istentiszteletén részt vehessen“ (Aláhúzás tőlem. M. Gy.), de úgy, hogy a jószágvetéstől és tisztántartástól kezdve a takarmánykészítésen keresztül a majorság rendbehozási munkájáig minden munkát el kell látnia vásár- és ünnepnapon is. Hogy azonban minden kétségünk eloszoljék a törvény szándékait illetően, a bérlételek hátlapján található ú. n. házitörvényeket kell csupán elolvasnunk. Itt ugyanis ez áll: „A cseléd nemcsak a naponként kiszabandó munkát köteles elvégezni, hanem az *ünnepek vagy vasárnapokra való tekintet nélkül* köteles még a kezére bízott jószágok ápolását, megtakarítását, úgy nem különben az istálló kitakarítását, a trágya kihordását, annak a trágyadombon való rendes elteremtését, társaival minden nap oly időben elvégezni, hogy a befogás idejére mindezek rendben legyenek.“ (Aláhúzás tőlem. M. Gy.)²²⁵ A törvény egyébként kimondja, hogy a vasárnapi munkaszüneti rendelkezések „nem vonatkoznak a személyszállításra szükséges fogatok kocsisaira, továbbá azokra a cselédekre, akik háztartási munka teljesítésére is szegődtek, végül azokra, akik oly teendőkre szegődtek, amelyeknek

²²³ Az 1906. évi országgyűlés irományai. XII. k. 550, 551. 579. lapjai.

²²⁴ Mezőfi beszédére Napló: IX. tc. 146. s. köv. lapik.

²²⁵ Illyés: i. m. 126. l.

félbeszakítása a gazdaság természete vagy az alkalmazása célja szerint lehetetlen (pl. csász, fejős, vadőr, pásztor, stb.). „Hozzá is teszi ehhez a ponthoz Illyés Gyula, hogy a vasárnapi munkaszünet így alig vonatkozik valakire.”²²⁶

A törvényjavaslat országgyűlési tárgyalásán elhangzott beszédek pedig világosan mutatják, mennyire nem őszintén, belső meggyőződésből viselték szívükön a papok a „lelkek üdvösségét”, ahogyan hirdetni szokták, mert a fenti rendelkezés ellen egy hang sem emelkedett. Molnár János komáromi plébános, a katolikus néppárt tagja, felszólalásában egy állítólag egyházi eredetű mondást idéz: „Herrendienst geht vor Gottestdienst” és így indokolja a vasárnapi munkaszünet korlátozásáról szóló javaslat támogató szónoklatát.²²⁷

A munkaidőre vonatkozóan a vidék szokása az uralkodó a törvény szerint, tehát mi sem állja útját a cseléd agyondolgoztatásának.

Egészen jobbágyi viszonyokra emlékeztető módon köti meg a törvény a cseléd mozgási szabadságát. „A cselédnek sem ünnep-, sem vasárnapokon, annál kevésbbé munkanapokon szolgálati helyéről engedelem nélkül távoznia nem szabad.”

Külön tanulmányt igényelne a három cselédtörvény (1876, 1898, 1907) összehasonlítása abból a szempontból, hogy szorítja ki a mezőgazdasági munkásságnak a kapitalizmus fejlődésével együtt egyre élesedő osztályharca a feudális maradványokat a munkaviszonyból és ugyanekkor, hogyan válaszol az élesedő harcra egyre erélyesebb megkötésekkel az uralkodóosztály. Hogyan iparkodik minden erejével meggátolni az osztályharc, a munkásmozgalom egyre nagyobb méreteiben való kibontakozását és ennek érdekében hogyan mozgósítja a feudális jellegű függési kötelek fenntartásától kezdve a gazdaságon kívüli kényszer legbrutálisabb alkalmazásáig, a szervezkedés és ellenállás minden megnyilvánulásának, bebörtönzés fenyegetésével vagy bebörtönzéssel való elfojtásáig, az összes elnyomó szerveket és eszközöket. Még az egyáltalán nem forradalmi szociáldemokratizmus is pánikszerű félelmet ébreszt bennük. A törvényjavaslat tárgyalása során a szónokok többen beszélnek „a szociáldemokrata veszélyről” és az ellene való védekezés szükségességéről a szóbanforgó törvényjavaslat segítségével is, mint magának a javaslatnak egyes konkrétumairól.²²⁸

Az 1912-es tömegmegmozdulások is világosan megmutatták, hogy szuronyokra ülni, a dolgozó tömegek elleni erőszakkal tartós eredményt elérni nem lehet, mert a tömegek forradalmi megmozdulásai áttörnek az osztályharc elé állított korlátokat, míg végül, ha a munkásosztály igazi pártja, élcsapata megszületett, az általa helyesen vezetett forradalom a kizsákmányoló osztályokkal együtt elsöpri erőszakszerveiket, törvényeiket, tehát a munkásság felszabadulása elé gördített összes akadályokat is.

MÉREI GYULA

²²⁶ Illyés: i. m. 127. l.

²²⁷ Napló IX. k. 157. s. köv. l. (Giesswein Sándor beszéde), 233. s. köv. l. (Csernoch János beszéde), 421. l. (Molnár János beszéde).

²²⁸ Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai, Képviselőház. Napló IX. kötet, pl. 128. s. köv. l. (Bernát István előadói beszéde), 157. s. köv. l. (Giesswein), 191. s. köv. l. (Buday Barna).

A MÜNCHENI EGYEZMÉNY ÉS AZ ANGOL MUNKÁSPÁRTI VEZETŐK ÁRULÓ SZEREPE

Írta: N. Kalinyin. (Voproszi Isztorii 1950. 10. sz.)

Abesszíniának a fasiszta Itália által történt elfoglalása, valamint az olasz-német beavatkozás Spanyolországban, a világháború egyre növekvő veszélyéről tanúskodott. A fasiszta államok — Németország és Itália — agresszív elgondolásait az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország kormányainak nyilvánvaló közreműködésével valósították meg. Ez utóbbiak lemondtak a német agresszió kollektív visszaveréséről; az amerikai „semlegességi politika”, továbbá az angol-francia „békítgető” politika a hitleri agresszió felé tett rendszeres engedmények politikáját jelentette. Az angol-francia uralkodó körök természetesen tudták, hogy a „békítgetési” politika a fasiszta agresszió erősödéséhez vezet, de ezt nem tartották magukra nézve veszélyesnek. Arra törekedtek, hogy Kelet felé, a Szovjetunió ellen irányítsák.

I. V. Sztálin 1939 márciusában az SzK(b)P XVIII. kongresszusán tartott beszámolójában megvilágítva a hitleri agresszió erősödésének okait, ezeket mondotta: „A főok abban rejlik, hogy a nem-agresszív országok többsége, és elsősorban Anglia és Franciaország, elvetették a kollektív biztonság politikáját, az agresszorral szemben való kollektív ellenállás politikáját; abban, hogy áttértek ... a „semlegesség” álláspontjára.”¹

Az 1936—1938-as évek eseményei megmutatták, hogy Anglia és Franciaország kormányai, amikor engedményeket tettek a fasiszta államoknak — Németországnak és Olaszországnak, amelyek 1936-ban létrehozták a „Berlin-Róma-tengely” nevű katonai-politikai blokkot —, felbátorították és szinte rátasztították a hitleri Németországot a hódítások útjára.

Azok a német külügyminisztériumból származó okmányok, amelyeket a hitleri Németország szétverése után a Szovjet Hadsereg kerített kézre, nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az egész világ előtt nyilvánvalóvá váljék Anglia és Franciaország külpolitikájának igazi lényege abban a korszakban, amely „... nem a békeszerető államok erőinek egyesítését akarta az agresszió elleni közös harc céljából, hanem azt, hogy a Szovjetuniót elszigetelje és Hitlert saját céljainak eszközeként kihasználva, a hitleri agressziót kelet felé, a Szovjetunió ellen irányítsa...”²

Ez valóságos egyezmény volt, az imperialista kormányok titkos meg egyezése, amely szerint Hitler Németországának új területeket juttatnak más országok kárára. Ez a megegyezés 1938 márciusában hozta meg első eredményét.

1938. március 12-n Hitler elfoglalta Ausztriát, s nem találkozott semilyen ellenkezéssel a kapitalista hatalmak részéről.

A Szovjetuniónak arra a felhívására, hogy szervezzék meg a támadással fenyegetett országok függetlenségének védelmét, az angol kormány azt válaszolta, hogy véleménye szerint az agresszió ellen összehangolt cselekmények kedvezőtlenül hathatnak ki az európai béke kilátásaira.

¹ Sztálin, A. leninizmus kérdései, Bpest, Szikra, 1949. 672. l.

² Történelemhamisítók, Moszkva. Idegennyelvű Kiadó, 1948. 18. l.

Ugyanakkor anglia kormánya még szorosabb egyetértést igyekezett létrehozni a hitleri Németországgal, mindenképpen bizonygatta, hogy „megérti” Hitler követeléseit, helyesli azokat, azt gondolván, hogy Németország későbbi támadását közvetlenül a Szovjetunió ellen fogja irányítani. Az angol kormánynak ez az eljárása az agresszió megerősödését vonta maga után.

1938 szeptember 29–30-án a müncheni tanácskozásokon Hitler, Mussolini, Chamberlain és Daladier szégyenteljes egyezményt kötöttek Csehszlovákia bérére azzal a céllal, hogy a hitleri agressziót a Szovjetunió ellen irányítsák „...Csehszlovákia területeit ama kötelezettség fejében engedték át a németeknek, hogy azok háborút kezdenek a Szovjetunió ellen”, — mondotta Sztálin az SzK(b)P XVIII. kongresszusán.²

Amikor I. V. Sztálin felfedte így a müncheni egyezmény értelmét, rámutatott az angol és francia kormány politikájának igazi lényegére: „...A benemavatozás politikája az agresszióval való kedvezést jelenti, a háború szabadjára engedését, következésképpen világháborúvá való átváltozását. A benemavatozás politikáját ez a törekvés, ez a kívánság hatja át: nem zavarni az agresszorokat abban, hogy elvégezzék sötét munkájukat; nem zavarni, mondjuk, Japánt abban, hogy háborúba bonyolódjék Kínával, de még jobb, ha a Szovjetunióval; nem zavarni, mondjuk Németországot abban, hogy elmerüljön az európai ügyek hinárában, hogy háborúba keveredjék a Szovjetunióval; hadd süppedjenek a háború összes résztvevői mélyen a háború mocsarába; titokban még biztatgatni is őket, hadd gyengítsék és erőtlenné tegyék egymást, azután pedig, amikor már eléggé legyengültek — ki lépni friss erővel a színre, természetesen a „béke érdekében” és diktálni a legyengült háborús feleknek a saját feltételeiket.”³

A német támadással kapcsolatos bátorítási és engedékenységi politikáért, a müncheni egyezményért nemcsak az angol konzervatív kormány viseli a teljes felelősséget, hanem az angol munkáspárt vezetősége is, mivel tettei nem tértek el lényegesen Nagy-Britannia uralkodó köreiből. Néha jámbor nyilatkozatokat tettek az agresszorok ellen, de a munkáspárt Hitler hatalomra jutásától kezdve a valóságban a támadókkal szemben az egyezkedés és a „békítgetés” politikáját támogatta. A munkáspárt vezetői elutasították a fasizmus elleni tényleges harcot, s a vele való együttműködést támogatták.

Attlee, a munkáspárt vezetője, Anglia jelenlegi miniszterelnöke, „A munkáspárt kilátásai” c. könyvében így írt: „A fasizmus ellen nem fegyveres erő használataval kell küzdeni, hanem annak a bebizonyításával, hogy jobb eredményeket lehet elérni a gazdasági téren való együttműködéssel, mint agressziós politikával.”⁴

Ennek a könyvnek az alapját az angol-német gazdasági együttműködés „eszméje” alkotja. Ez az „eszme” közel áll Huggenbergh programjához, amely szerint a régi és új gyarmatokat közösen kell kizsákmányolni, s Németország mandátumot kap Kelet-Európára.

Lansbury, aki a munkáspártnak négy éven keresztül (1931–1935) parlamenti vezére volt, Attlee-hez hasonlóan az agresszor „békítgetésének” politikáját támogatta az ú. n. gazdasági együttműködés alapján, vagyis úgy, hogy Németország nyersanyagokban gazdag új területeket kap. Lansbury a hazug hitleri propagandát támogatta és azt bizonygatta, hogy sem Németország, sem kormánya nem akarja a háborút. „A béke érdekében való zárandoklaton” c. emlékirataiban így ír: „Sem a német kormány, sem a német nép nem akarja a háborút és ha lehetővé tesszük Németország számára, hogy

² Sztálin, A leninizmus kérdései. 675. l.

³ U. o. 673. l.

⁴ C. Attlee. The Labour-Party in perspective. London. 1937, 224. l.

a világ nyersanyagkincseinek és piacainak egy bizonyos részét megkapja, akkor szívesen részt fog venni annak a kérdésnek a megvitatásában, hogyan lehet végezni a háborúkkal a fegyverkezés felszámolása útján.”⁵

Lansbury ily módon a német népet a hitleristákkal azonosította. Dicsérte a fasiszta diktatúrát és biztosította olvasóit arról, hogy a lakosság életkörülményei Németországban és Itáliában a fasiszta rendszer következtében megjavultak. Meg kell jegyeznünk, hogy a munkáspárti vezér, Lansbury kitalálásai teljesen megegyeztek a megcsontosodott konzervatívok vezérének, a „Németország és mi” c. könyv szerzőjének, Londonderrynek nézeteivel.

Lansbury említett munkájából számos olyan idézetet hozhatnánk fel, amelyek arról tanúskodnak, hogy Lansbury a „Führer” tisztelője és az angol-német barátság szószólója volt Hitler és Chamberlain együttműködése idején. De semmi szükség sincs arra, hogy ismételtessük itt Lansburynek számtalan olyan hazug kijelentését, mint „a Führer semmit sem kíván jobban a velük való barátságnál”,⁶ továbbá „a történelem úgy fog Hitlerről megemlékezni, mint korunk egyik nagy emberéről.”⁷ Lansbury tagadta, hogy Németországban a fasizmus a monopoltőke legreakciósabb rétegeinek terror-diktatúrája.

Lansburynak Hitlerhez intézett „szerelmi vallomásaiból” le kell vonnunk egy alapvető politikai következtetést: a munkáspárt vezetősége a konzervatív párt vezetőségével együtt azzal foglalkozott, hogy terjessze Angliában az agresszornak való kedvezés és békítés gondolatát. A munkáspártiak a hitleri Németországgal való együttműködést ajánlották és kijelentették, hogy ez az együttműködés összeegyeztethető Anglia érdekeivel és hasznos számára.

A munkáspárt egyik kiemelkedő egyénisége, a végrehajtó bizottság egyik tagja, Basil Webb, amikor átnézte a parlament ülésének jegyzőkönyveit a két háború közti időre (1918—1939) vonatkozólag, kénytelen volt elismerni, hogy „sok munkáspárti képviselő még Hitler hatalomra kerülése után is inkább a Németországgal való béke megőrzésével, mint a Szovjetunióval való viszony megjavításával foglalkozott”.⁸

B. Webb azonban nem mondta ki a legfontosabbat, nem mondta ki, hogy a munkáspárt vezetői azt a politikát támogatták, amely a hitleri Németországot a Szovjetunió ellen ingerelte.

Így azután a munkáspártiak helyeselték a hitleri Németország cselekedeteit, amikor az Anglia és Franciaország nyilvánvaló beleegyezésével bevonultatta fegyveres erőit a Rajna-vidékre.

A hitleri agresszió kezdetének körülményei között az általános béke megőrzése a Szovjetunió, Anglia és Franciaország közös cselekedeteitől függött. A Szovjetunió külügyi népbiztosa, a Népszövetség tanácsában 1936. március 17-én mondott beszédében emlékeztette a szervezet tagjait, hogy a nemzetközi szerződések védelme a Népszövetség kötelessége, amely nem maradhat fenn, ha nem hajtja végre saját határozatait. A Rajna-vidék elfoglalása pedig nyilvánvalóvá tette, hogy Németország területabló célokat követ, s előkészül a Szovjetunió elleni háborúra.

Az angol kormány elismerte, hogy a német csapatoknak a Rajna-vidékre való bevonulása a versaillesi és locarnói szerződések megsértését jelenti, de tagadta, hogy a bevonulás a béke elleni fenyegetés lenne. Eden angol külügyminiszter, 1936. március 18-án kijelentette, hogy a Népszövetség nem tartja szükségesnek a közvetlen akciót, amelyet a locarnói szerződés ilyen esetekre előír. Az angol kormány arra törekedett, hogy kikerüljön minden olyan lehetőséget, ami Németország elleni akciókra vezethetne. Visszauta-

⁵ G. Lansbury, *My Pilgrimage for Peace*. Ney-York. 1938, 124. 1.

⁶ G. Lansbury, *My Pilgrimage for Peace*, 122. 1.

⁷ U. o. 120. 1.

⁸ B. Webb, *The House divided*. London. 1945. 30. 1.

sította azt a javaslatot, amely gazdasági vagy pénzügyi szankciókat akart alkalmazni Németország ellen, s arra törekedett, hogy teljesen megbénítsa a Népszövetség cselekvőképességét.

Ugyanakkor, amikor az angol kormány cselekedeteivel megakadályozta a támadó elleni szilárd hatalmi csoportosulás megteremtését, a munkáspárt reakciós vezetői is mindent elkövettek, hogy lehetetlenné tegyék egy szoros békefront létrehozását Anglia és más országok munkásai között. A munkáspárti vezetők védelmük alá vették Hitlert és bizonygatták, hogy az éppoly kevésbé akar háborút, mint a burzsoá kormányok többi vezetői. „Azt hiszem — írta Attlee —, hogy egyetlen kormány sem akar háborút.”⁹ A háborús bűnösök és háborús uszítók számára adott általános „amnesztia-ban” Hitler éppúgy megszabadult a felelősségtől, mint az angol imperialisták, akiknek védőjeként Attlee fellépett. Dalton arra szólította fel az angol minisztereket, hogy jöjjenek össze Hitlerrel az angolokkal szemben támasztott követeléseinek tisztázására.

A munkáspárt tagjai — pl. ugyanez a Dalton — Hitlert a német nemzeti vágyak kifejezőjének és nem a német monopoltőke érdekei képviselőjének állították be. Dalton az angol imperializmus érdekeit védelmezve, csupán az iránt érdeklődött, hogy melyek Hitler követeléseinek határai, és lehet-e azokat mások bőrére történő engedményekre szorítani.

A „Freier Aargauer” c. svájci szociáldemokrata lap 1936 március 11-én nem ok nélkül írta Dalton címére: „Ha Hitler az angliai ellenzék soraiban külön szövetségest keresett volna, akkor az sem végezhetne volna jobban dolgát, mint az angol munkáspárt e képviselője.”

A munkáspárt központi orgánuma, a „Daily Herald” mindennap védelmébe vette a hitleri Németországot, mintha nem a német fasizmus fenyegetné háborúval a többi országokat, hanem ezek fenyegetnék Németországot. „A legnagyobb ostobaság az, ha valaki meg akarja támadni Németországot”, ha valaki „preventív háborút” akar Németország ellen.¹⁰ „A Rajna-vidék elfoglalásával Hitler felszámolta a Versailles által teremtett egyenlőtlenségeket”¹¹ — írta ugyanezen újság. A „Daily Herald” az „egyenlőtlenség felszámolásának” ezzel a formulájával fedezte Hitler agresszív céljait, amelyek a békét fenyegették az egész világon.

A munkáspárt vezetői abból indultak ki, hogy a német imperializmus „részt érdemel” a gyarmatok felosztásában és ehhez elvitathatatlan joga van.

Dalton alsóházi beszédeiben védte Hitlernek a „nyersanyagforrások” újrafelosztására irányuló igényeit, ami lényegében a gyarmatok felosztását jelentette. E követelést ugyancsak az „egyenlőség” nevében alapozta meg és támogatta. Dalton azonban egyáltalán nem gondolt arra, hogy a Brit Birodalom érdekeit sértse, amikor azt ajánlotta, hogy adjanak Németországnak gyarmatokat: ő a hitleri Németország pozícióinak megerősítését nem a brit, hanem más országok rovására képzelte el. A munkáspárt vezetői a német fasizmus követeléseit támogató álláspontjukat képmutatóan azzal igyekeztek megindokolni, hogy ők az „általános béke” s ebből következőleg a hitleri Németországgal való békének is hívei.

Míg Németország kormánya a piacokért, a nyersanyagért, a gyarmatokért és a világuralomért űrült gyorsasággal készült egy sor más ország, elsősorban pedig a Szovjetunió elleni új háború kirobantására, addig a munkáspárt képviselői a széles néptömegeket azzal nyugtatták meg, hogy Hitler nem akar háborút. Ezzel félrevezették az angol népet és lehetetlenné tették a fasizmus elleni harcot.

⁹ „Daily Herald”, 1936. március 8.

¹⁰ U. o. 1936. március 9.

¹¹ U. o. 1936. március 9.

A munkáspárt vezetői együtt haladtak a konzervatív Baldwin, majd a Chamberlain-kormányral a széles angol néptömegek becsapása és ijesztgetése útján, amikor azt állították, hogy a hitleri agresszív politikával való szembeszegülés esetén kitör a háború. Ezt az indokolást akkor dobták be a köztudatba, amikor a Németország ellen alkalmazandó szankciók elfogadásáról volt szó. Egy hazug alternatívát vetettek fel: „kibékítés vagy háború”.

Hitler, miután már parancsot adott seregeinek, hogy vonuljanak be a Rajnavidékre, 1936 március 7-én javaslatot tett 25 éves megneemtámadási szerződés kötésére néhány országgal. A munkáspárt azonnal kapott ezen, s azt javasolta a kormánynak, hogy vizsgálja meg Hitlernek ezt az „őszinte”, „békés ajánlatát”. A munkáspárt vezetőit egyáltalán nem zavarta az, hogy Hitler nem kívánt ugyanilyen egyezményt kötni a Szovjetunióval, Ausztriával és Csehszlovákiával. Hitler azért nem nevezte meg ezeket az országokat, mert meg akarta tudni, hogyan viszonylik Anglia ahhoz, hogy kizárják a Szovjetuniót az egyezményből, s mi az álláspontja a további déli és délkeleti — Ausztria és Csehszlovákia irányában történő — német agresszió lehetőségével kapcsolatban. A munkáspártiak szívesen beleegyeztek Hitler „békés” javaslatainak megvitatásába és elfogadásába, azután, hogy Hitler március 10-én hajlandónak mutatkozott kijavítani március 7-i beszéde „hibáját”, s „bekapcsolni” Ausztriát és Csehszlovákiát békejavaslatába, megígérve így, hogy senkit sem fog bántani Nyugaton, ha lehetővé teszik számára a Szovjetunió elleni támadást.

A munkáspártiak igen jól tudták, hogy Hitler ezzel a manőverrel csupán ki akarja puhatolni a nyugati hatalmak álláspontját a Szovjetunió elszigetelésére kérdésében, amely oly kíváncsatos volt a német imperializmus számára. Ezért azután mindenképpen támogatták.

Hitler „békés ajánlatát” taglalva, a munkáspárti sajtó s elsősorban a munkáspárt központi orgánuma, a „Daily Herald” nap mint nap követelte Hitler javaslatainak elfogadását. Nem véletlen az, hogy Göbbels e szolgálat megjutalmazásaképpen elrendelte, a „Daily Herald” vezércikkeinek a német rádióban való ismertetését.

Ez a nyílt támogatás, amelyet a munkáspárti vezetők nyújtottak a hitleri Németország támadó politikájának, az angol munkássztyál elégedetlenségét váltotta ki. A munkásszervezetek határozottan elítélték a munkáspárt vezetésének és a „Daily Herald”-nak Hitler-barát politikáját. A munkásgyűléseken, a szakszervezeti tanácsok értekezletein, valamint a helyi munkáspárti szervezetekben tiltakozó és elítélő határozatokat fogadtak el. A széles tömegek nyomása alatt a munkáspárti vezetők kénytelenek voltak mindenféle módon manőverezni, hogy ne leplezzék le teljesen magukat. Hogy megcsalják az angol nép széles tömegeit, nem ellenezték olyan deklarációk elfogadását, amelyek „elítélték” Németország cselekedeteit, de ugyanakkor azt kívánták, hogy „őszintén igyekezni kell alapot találni a Hitlerrel való tárgyalásokhoz”.¹²

A munkáspárt és elsősorban vezetői mindent megtettek annak érdekében, hogy megtörjék az Angliában és másutt a fasizmus ellen harcoló progresszív erők cselekvési egységét. A II. Internacionále és az Amszterdami szakszervezeti szövetség konferenciája, amely 1936 márciusában ült össze a Rajna-vidék elfoglalásával kapcsolatban, megmutatta, hogy a munkáspárti vezetők voltak kezdeményezői a munkásmozgalom cselekvési egysége megbontásának. A konferencia által elfogadott határozat szavakban kimondotta az általános béke, valamint a hitleri Németország támadásával szemben a kollektív biztonság rendszerének fenntartását, a valóságban azonban a II.

¹² „Daily Herald”. 1936. május 15.

Internacionále konferenciája nem válaszolt arra a munkásmozgalom előtt felmerülő kérdésre, hogy mit kell tenniök a szociáldemokrata pártoknak és szakszervezeteknek az egyre fokozódó veszéllyel szemben. A II. Internacionále értekezlete nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy azonnal meg kell valósítani a proletariátus cselekvési egységét nemzeti és nemzetközi viszonylatban egyaránt. A konferencia állást foglalt a munkásosztály önálló fellépése ellen és megelégedett a Népszövetséghez intézett felhívással. Ilyen határozatra törekedtek és ezt el is érték az angol munkáspárt képviselői, akik beleegyeztek abba, hogy aláírják a Hitlert „elítélő” határozatot, ha az nem tartalmaz semilyen gyakorlati intézkedést a nemzetközi munkásmozgalom megszervezésére a hitleri Németország ellen.

1936 szeptemberében Dalton a munkáspárt edinbourghi értekezletén fel szólalva, arra hívta fel az értekezlet résztvevőit, hogy fogadjanak el egy határozatot, amely sajnálkozását fejezi ki az agresszív cselekedetek miatt és ajánlja a fasiszta agresszorokkal való békés megegyezést. „A szerződések megszegése — mondotta Dalton — mindennapos lett a fasiszták részéről és mi... (t. i. a munkáspárt. — N. K.) elfogadunk egy sajnálkozást kifejező nyilatkozatot“ (!!)¹³

Dalton a konferencia küldötteihez fordulva patetikus hangon kijelentette, eljön az idő, amikor a munkáspártnak meg kell mondania a fasiszta államoknak — Németországnak és Olaszországnak, hogy a törvényt be kell tartaniok, a szerződéseket nem szabad megszegniök, s nem szabad agressziót végrehajtaniok! Dalton véleménye szerint azonban ez az idő még nem érkezett el. Addig pedig a következőket ajánlotta: „Gyertek (Németország és Olaszország, — N. K.) és csatlakozzatok hozzánk... ha pedig úgy gondoljátok, hogy megsértettek benneteket, mondjátok meg nekünk, hogy mik azok a sértések. Mondjátok ezt meg mérsékelt hangon (!) és mi ugyanilyen hangon fogunk nektek felelni.“¹⁴

Dalton tehát lényegében megegyezésre szólította fel Hitlert. A munkáspárt végrehajtó bizottsága elnökének, Hughes Daltonnak ezek a kijelentései ismét megmutatták, hogy a munkáspárt igazi politikája a hitleri agresszorok békítgetésének s a velük való megegyezésének politikája volt.

Lansbury, éppen úgy mint Dalton, a Hitlerrel való „békés” megegyezést sürgette, védte a hitleri Németországot és azt javasolta, hogy ismerjék el „jogait”. Ezért a nagyhatalmak konferenciájának összehívását javasolta, amelynek a gyarmatokról, nyersanyagforrásokról, felvevő piacokról és befolyási zónákról való vitás kérdéseket „békésen” kell megoldania. Ennek a konferenciának az összehívását és vezetését Lansbury az Egyesült Államokra akarta bízni. Lansbury azonban nem szorítkozott csupán nyilatkozatokra, hanem élénk tevékenységet is fejtett ki elgondolásának megvalósítása érdekében. 1936 április—májusában az Egyesült Államokba utazott, ahol találkozott Franklin Rooseveltt elnökkel, Cordell Hull külügyminiszterrel stb. Sok beszédet tartott, amelyekben dicsérte az amerikai imperializmust s az egyetlen erőnek tartotta, amely képes „megmenteni” a békét.

A Lansbury és Rooseveltt közöti beszélgetés főtémája a fasiszta agresszorok — Németország és Olaszország — békítgetésének problémája volt. Az összes vitás kérdések megoldása céljából Lansbury nemzetközi konferencia összehívását javasolta az USA, Anglia és Franciaország, illetve Németország és Olaszország részvételével. E konferenciának lényegében a fasiszta államok területi igényeit kellett volna kielégítenie.

¹³ „Report of the 36th Annual Conference of the Labour Party.” Edinbourg, 1936, 182. l.

¹⁴ U. o. 184. l.

Lansbury idézett emlékirataiban sajnálkozással jegyzi meg, hogy az Egyesült Államok elnöke, Rooseveltt, „nem egészen értette meg” nemes szándékát az agresszorok kibékítésére, s nem egyezett bele a kapitalista országok e konferenciájának vezetésébe.

Amikor Németország és Olaszország fasiszta bandái a spanyol nép vérét ontották, s pusztították a spanyol városokat és falvakat, Lansbury a „béke olajágával” tisztelgő látogatást tett Hitlerrel és Mussolininál, a brit szakszervezetek kongresszusának főtitkára, sir Walter Citrine pedig üdvözölte Edent és Chamberlaint imperialista külpolitikájuk miatt.

Lansbury 1937 áprilisában Berlinben meglátogatta Hitlert, s azt a „magas küldetését” vállalta, hogy a német fasizmus fejét „békeangyallá és igazi kereszténnyé” változtatja. A fasiszta Németország vendégszerető módon fogadta az angol munkáspárt küldöttét. Megérkezésekor a német kormány tagjai és sir Oliver Forbes, az angol nagykövetség tanácsosa várták.

Hitler április 19-én fogadta Lansburyt. Tárgyalásukon jelen volt Németország külügyminisztériumának képviselője is. Lansbury azt javasolta Hitlernek, hogy „hívjanak össze egy nemzetközi konferenciát, kölcsönös megegyezés és együttműködés alapján a háború kiküszöbölése végett”. A tárgyalás anyaga csupán 1937. május 4-én vált részleteiben ismeretessé, amikor a „Times” közölte a Lansbury által nyújtott anyagot. Lansbury szavai szerint Hitler megígérte, hogy elismeri és garantálja Franciaország határait és biztosította őt a francia nép iránt érzett barátságáról. Az egyes országok lefegyverzését javasolta, Németország hadseregének 200.000 főre való csökkentésével. Kijelentette, hogy megnehtámadási szerződéseket kíván kötni a szomszéd államokkal, s készségét fejezte ki arra vonatkozóan, hogy megsemmisíti a támadásra szolgáló fegyvereket — a nehéz tüzérséget és tankokat, hajlandó korlátozni a tengeri hajók, tengeralattjárók stb. úrtartalmát. Hitler megígérte, hogy Németország nem zárkózik el a nemzetközi együttműködés elől.

Hitler sajtója nagy meglepéssel emelte ki Lansburynak azokat a szavait, amelyek szerint a „beszélgetés teljes mértékig igazolta a hozzáfűzött reményeket és Németország nem akar háborút”.

Tudjuk, hogy Hitlernek ezek az ígéretei a hitleri Németország számos manőverei közé tartoznak. Lansbury „magas küldetése” kapóra jött Hitlernek és segített ebben a szokásos demagóg elterelő műveletben.

Lansbury látogatása azért is kapóra jött a fasiszta Németországnak, mert egybeesett a berlini diplomácia új manőverével, amely külföldi kölcsönre törekedett, s e célja elérésére szelíd bárány bőrébe igyekezett bujni.

A munkáspárt vezetősége nagy reményeket fűzött Lansbury „látogatásához”, mert összeköttetésbe igyekezett lépni Hitlerrel és Mussolinival, s biztosítani akarta őket, hogy akadálytalanul megtámadhatják a Szovjetuniót. A „Daily Herald” külön cikket szentelt azoknak a „sikereknek”, amelyeket Lansbury Hitlerrel elért.

1937. július 8-án Lansbury ismét „magas küldetéssel” a fasiszta agresszorhoz indult tisztelgő látogatásra, de most már nem Hitlerhez, hanem Mussolinihoz. A kivénhedt munkáspárti vezetőt, aki ekkor töltötte be 82. évét, nem zavarta az a körülmény, hogy az agresszorok és háborús uszítók ügyvédjeként lépett fel.

Az olasz fasizmus vezére, Mussolini, aki éppen ekkor fokozta a spanyolországi beavatkozást, nem fukarkodott a munkáspárti vezető előtt a felelőtlen kijelentésekkel, s magát örök békére és európai nyugalomra vágyó „szent embernek” mutatta be. Kétségtelen az, hogy Lansbury tisztelgő látogatása Mussolininál Nagy-Britannia vezető köreinek beleegyezésével jött létre.

Lansbury el volt ragadtatva attól a szívélyes légkörtől, amelyben a Duce-val való találkozása lezajlott. Rendkívül tetszett neki az, hogy nem igazolód-

tak be a jóslatok a Mussolinival való találkozás hideg hangjának lehetőségéről. Lansbury megtárgyalta Mussolinival az Anglia és Olaszország közötti viszony problémáit, továbbá a két ország közötti nézeteltérések kiküszöbölésének lehetőségét egy barátsági szerződés megkötése által, amely lehetlenné tenné a háború kitörését.

Olaszországból hazatérve Lansbury a spanyolországi olasz-német intervenció védelmében szállt síkra, bizonygatva, hogy Olaszországnak nincsenek területi követelései és a spanyol szigetek elfoglalása szigorúan „békés” céllal történt. Lansbury mindenképpen arról akarta meggyőzni az angol népet, hogy Olaszország nem fog harcolni Anglia ellen.

Lansbury véleménye szerint Olaszország mindent megtesz, hogy a háború veszélyét kiküszöbölje szomszédaival való egyezmények útján. Lansbury azt hangoztatta, hogy Németország és Olaszország nem akar háborút. „Sem Olaszország, sem Németország nem nyerne semmit a háborúból és mindketten — Mussolini és Hitler — ezt nagyon jól tudják.”¹⁵

Lansbury Olaszországot olyan országnak mutatta be, amely mindent képes elkövetni azért, hogy megállítsa a fegyverkezési versenyt. Szolgái módon dicsérte Mussolinit, humánus és jó emberként, az angol nép igazi barátjaként dicsőítette ezt az embert, több százezer ártatlan áldozat megvetett gyilkosát.

1937 decemberében Lansbury ismét hangsúlyozta Németország és Olaszország kibékítésének szükségességét egy békekonferencia összehívásával, amelyen az összes vitás kérdésekben meg kell egyezni: „Most Nagy-Britanniának, Németországnak és Olaszországnak együtt kell lenniük.”¹⁶

A felhozott példákban teljesen nyilvánvalóvá válik, hogy Németország és Olaszország fasiszta vezetői miért fogadták oly ünnepélyesen a munkáspártnak ezt a kivénhedt patriarcháját. Ő ugyanis az agresszorok békítgetésével szegyeteljes missziót teljesített, ami végeredményben a fasiszmusnak és agresszív cselekményeinek igazolásához vezetett, tudatosan becsapta és elaltatta az angol nép éberségét a második világháború veszélyével szemben.

1937-ben, amikor már teljesen világos volt, hogy a helyzet Anglia és Franciaország közvetlen közreműködésével Hitler által kirobbantandó nagy háborúhoz vezet, a munkáspárti vezetők továbbra is védtek a hitleri Németországot. 1937 február 24-én a munkáspárti lord Arnold, a Lordok Házában beszélve, kikelt a kollektív biztonság, a francia-szovjet kölcsönös segélynyújtási egyezmény ellen és erősen védte a hitleri Németország „békés” javaslatait. Egy évvel azután, hogy Hitler elfoglalta a Rajna-vidéket, a munkáspárt ismét kijelentette, hogy helyesli ezt az agresszív cselekményt.

Bellenger munkáspárti képviselő az alsóházban kijelentette: „Üdvözlöm azt aényt, hogy Németország lerázta a rákényszerített bilincseket. (Versaillesi szerződést. — N. K.) Helyeseknek tartottam volna azonban, ha Németország ezt a szerződést aláíró többi állammal való együttműködésben vagyis békésen, nem pedig oly harciasan hajtotta volna végre, amint az történt.”¹⁷

Ez a szelid intés a Rajna-vidéket militarizáló hitleri Németország címére lényegében a további agresszióra való felhívás volt. Ebből a szempontból jellemző a munkáspártiak viselkedése az „Anschluss” kérdésében.

Amikor három nagy angol szakszervezet — a bányászok, a gépipariak és a vasutasok szakszervezete — azt követelte Ausztria elfoglalása után a szakszervezetek kongresszusának fótanácsától, hogy hívjon össze egy külön

¹⁵ G. Lansbury, *My Pilgrimage for Peace*. 142. l.

¹⁶ G. Lansbury, *Peace through economic cooperation*. London, 1937. 8. l.

¹⁷ B. Webb, *The House divided*. 33. l.

értekezletet a béke megőrzése és védelme kérdésének megvitatására,¹⁸ a főtanács Citrine-nel az élen, visszautasította a konferencia összehívását.

Ausztriának Hitler által történt elfoglalása több százezer angol számára, akik hosszú ideig politikailag közömbösek voltak, világhosszá tette Chamberlain kormányának fasisztabarát jellegét.

Az angol kommunista párt felhívással fordult a munkáspárthoz, hogy egyesítsék a munkásosztály teljes erejét, szervezzenek hatalmas kampányt Chamberlain kormánya ellen. A kommunista pártnak ezt a felhívását meg szívlelték az összes progresszív erők, a munkáspárt vezetősége azonban elzárkózva a kommunista párttal való tárgyalások elől, viharos kampányt indított a népfront megteremtése ellen.

A híres munkáspárti történész, Cole, kénytelen volt elismerni, hogy „a munkáspárti vezetők nem akartak harcolni a fasiszmus ellen, nem akartak együttmenni a népfronttal... félték a fronttól”.¹⁹ Cole nem mondta meg a legfontosabbat. Nem mondta meg azt, hogy a munkáspárti vezetők azért léptek fel oly határozottan a népfront megteremtésére irányuló akció ellen, mert abban oly erőt láttak, amely megdönthette volna Chamberlain kormányát és képes lett volna valóban harcolni a fasiszmus ellen. Ez azonban nem vágott be a munkáspárti vezetők terveibe és számításába, akik főellenségüket nem a fasiszmusban, hanem a kommunizmusban látták: „Citrine, Bevin számára... a főellenség nem Franco, hanem a spanyol nép hősnője, Dolores Ibarruri s nem De la Rocque és Hitler, hanem Thorez és Thälmann.”²⁰

A spanyolországi katonai intervenció körülményei között, amikor a fasiszta államok egyre jobban fenyegették a demokráciát és az általános békét, igen nagy jelentőségű volt a nemzetközi proletariátus akcióegysége, a munkásosztály nemzetközi szervezeteinek akcióegysége. Ez megakadályozhatta volna az intervenciót, tönkretette volna az új háborúkra uszítók terveit és megvédte volna a békét. „A nemzetközi proletariátus akcióegységének megteremtése a közös ellenség, az egész emberiség halálos ellensége, a fasiszmus ellen, az egész világ munkásszervezeteinek legfontosabb és leg-sürgetőbb feladata.”²¹

Ugyanekkor a II. Internacionále és az amszterdami szakszervezeti szövetség vezetősége mindent megtett, hogy megbontsa ezt az egységet. E szakadár tevékenységükben segítette őket a munkáspárt, amelynek vezetői a proletáregység sztrájkőrőiként, a demokrácia érdekeinek árulóiként léptek fel az egész világon. A munkáspárti vezetők kezdeményezői és vezetői voltak annak a kampánynak, amely a nemzetközi proletariátus akcióegységének megbontására törekedett. A II. Internacionáléban és az amszterdami szakszervezeti szövetségben a munkáspárt képviselői együttműködve a kapitalista országok kormányaival, mindent megtettek annak érdekében, hogy ne jöjjön létre közös akció a kommunista Internacionáléval. Ugyanakkor a munkáspárt éppúgy, mint a II. Internacionále többi pártjai is, igyekezett elhallgatni a Szovjetunió határozott állásfoglalását a fasiszta hatalmakkal szemben, a Szovjetunió harcát a „benemavatkozási” politika ellen.

Feltétlenül árulónak kell bélyegezni a brit Trade-Unionok kongresszusa munkáspárti vezetőinek viselkedését a szakszervezetek 1938 májusában Osló-

¹⁸ Az angol Trade-Unionok kongresszusának szervezeti szabályzatában van egy pont, amely így hangzik: „Kiindulva abból, hogy a szakszervezeti mozgalomnak minden meg kell tennie annak érdekében, hogy a jövőben a háborút megakadályozza, háborús veszély idején a főtanácsnak külön kongresszust kell összehívnia, amelynek állást kell foglalnia a szakszervezetek eljárásával kapcsolatban.”

¹⁹ D. Cole, *The people's front*. London. 1937. 34. l.

²⁰ „Kommunista Internacionálé,” 1937. 5. sz. 20. l.

²¹ U. o. 18. l.

ban tartott nemzetközi konferenciáján. E konferencia napirendjén két rendkívül fontos kérdés szerepelt: a nemzetközi szakszervezeti egység, továbbá a háború és a fasizmus elleni harc.

Akkor, amikor az imperialista reakció egyre szorosabbá kovácsolta sorait, s az angol-francia reakció egyre nyiltabban együttműködött a fasiszta agresszorokkal, akkor, amikor Hitler már elfoglalta Ausztriát és készült leszámolni Csehszlovákiával, Citrine, Bevin & Co. határozottan a nemzetközi szakszervezeti egység ellen foglalt állást Oslóban, s különösen kikelték a szovjet szakszervezeteknek az amszterdami szakszervezeti szövetséggel való egyesítése ellen. Bevin, Citrine & Co. kitűnően tudta, hogy a nemzetközi szakszervezeti egység kérdésének negatív megoldása egyúttal a háború és a fasizmus elleni harcban a komoly és hathatós eszközökről való lemondást is jelenti. Amikor a proletártömegek harcolni akartak, az amszterdami szakszervezeti szövetség vezetősége (Citrine és mások) újból megcsalta a nemzetközi proletariátus reményeit. Nemcsak hogy visszautasították a szovjet szakszervezeteknek a nemzetközi szakszervezeti szövetségbe való felvételét, de még tárgyalni sem akartak velük tovább a nemzetközi szakszervezeti egység megteremtéséről.

Amikor az akcióegységnek a konferencián kisebbségben lévő hívei a fasizmus elleni harcra határozott intézkedéseket, elsősorban pedig az agresszorok elleni bojkottot követelték, Citrine és az amszterdami szövetség többi vezetői minden erejükkel azon voltak, hogy a konferencia ne fogadja el a bojkottról szóló javaslatot. A munkáspártiak taktikája továbbra is az árulás és képmutatás taktikája maradt.

Citrine állandóan azzal ijesztgette a konferencia résztvevőit, hogy az agresszorok bojkottálása esetén Hitler megkezdi a háborút. Citrine és a hasonló urak lényegében kormányaik nevében léptek fel, amelyek a fasiszta agresszorok bátorításának politikáját folytatták. Országuk monopóliáskéseiinek parancsát teljesítették: megbontani a nemzetközi proletariátus akcióegységét és ezzel megakadályozni a fasiszta agresszorok elleni erélyes határozatok elfogadását.

Ebben az időben a fasiszta agresszió főleg Csehszlovákiát fenyegette. Hitler 1938 február 29-én a Reichstagban mondott beszédében fenyegetően nyilvánosságra hozta szándékát a Csehszlovákia területén élő németeknek a birodalomban való „egyesítésére”. Hitler csehszlovákiai ügynöksége, a Heinelein vezetésé alatt álló „szudétanémet párt” aktív propagandát folytatott a Németországhoz való csatlakozás érdekében. Ez a párt a Szudéta-vidék részére olyan „autonómiát” követelt, amely lényegében a csehszlovák állam feldarabolását jelentette, s ami megkönnyítette volna Németország számára egész Csehszlovákia leigázását.

A hitleri diplomácia agresszív terveinek leplezésére még mindig ismételtette hazug szövegeit, melyek szerint Németországnak nincsenek területi követelései Csehszlovákiával szemben. Anglia és Franciaország kormányai reklámozták ezeket a kijelentéseket, miközben a kulisszák mögött tárgyalásokat folytattak Csehszlovákia megcsönkítésára.

Csak a Szovjetunió folytatott következetes harcot a demokrácia védelméért, a kollektív biztonság rendszeréért, a fasizmus és a háború elleni erélyes rendszabályokért. A Szovjetunió határozott állásfoglalása tette lehetetlenné a fasizmus „békítgetésére” irányuló szándékot 1938 januárjában a Népszövetségben, amikor a szervezeti szabályzat 16. §-ának törléséről volt szó. (Agresszorok elleni szankciókra vonatkozó paragrafus.)

A Szovjetunió ellenállása tette lehetetlenné, hogy Lengyelország 1938 márciusában Litvániát elfoglalja. A Szovjetunió aktív beavatkozása következtében a Lengyelország és Litvánia közti fegyveres konfliktus veszélye elhárult.

Hitler látva, hogy sem Anglia, sem Franciaország nem akar háborút viselni Németországgal Csehszlovákia érdekében, bevonulásra készülődött ebbe az országba. Ekkor azonban még nem szánta el magát a Csehszlovákia elleni nyílt támadásra, abban a reményben, hogy a Chamberlain-kormányt sikerül diplomáciai nyomás gyakorlására felhasználnia Csehszlovákia feldarabolása esetén. Hitler reményei igazolódtak.

Augusztus 3-án megszervezték a „Runciman-missziót”. Runciman mint Németország és Csehszlovákia közötti „pártatlan közvetítő” jött számításba. Runciman azzal fenyegette Csehszlovákiát, hogy háború esetén Hitler seregei tönkrementek és engesztelhetetlensége megfosztja őt Anglia és Franciaország támogatásától.

A „Times” szeptember 7-i száma nyomatékosan azt ajánlotta a csehszlovák kormánynak, hogy azonnal adja át Németországnak a „Szudéta határvidéket”. Az angliai vezetőkörök egyre nyíltabban arról beszéltek, hogy Csehszlovákia csökönyössége kirobbanthatja a háborút Európában. Ennek folytán a háború megakadályozása céljából feltétel nélkül ki kell elégíteni Németország összes követeléseit.

Ilyen körülmények között a munkáspárt és a „Trade-Unionok” kongresszusának vezetői valóban „felbecsülhetetlen” szolgálatot tettek az angol uralkodó klikknek azzal, hogy Chamberlain kormányának politikáját támogatták. Ez a politika az angol nép széles tömegeinek becsapására irányult. Az angol nép abban reménykedett, hogy Chamberlainnek Hitlerrel való tárgyalásai megoldják a csehszlovák kérdést.

Össze kell vetni a diplomáciai téren lejátszódó eseményeket a munkáspárti vezetők viselkedésével az 1938. szeptember 5–9-én Blackpoolban tartott angol szakszervezeti kongresszuson.

A csehszlovák szakszervezetek a szakszervezeti kongresszusnak Runciman tevékenységéről részletes információkat adtak. Ennek ellenére a munkáspárti vezetők a szakszervezeti kongresszuson nem voltak hajlandók ellenőrizni, akarja-e Chamberlain kényszeríteni Csehszlovákiát arra, hogy a Szudéta-vidéket a fasiszta Németország számára adja át. A „Trade-Unionok” blackpooli kongresszusának vezetősége ezen az alapon nem volt hajlandó harcba szólítani az angol munkásokat Chamberlain ellen és Hitlerrel való meg egyezési politikája ellen, nem volt hajlandó németbarátsága miatt elítélni Runciman küldetését és felhívni a szakszervezeti mozgalom figyelmét a Csehszlovákia irányában készülő árulásra. Sőt mi több, a főtanács támadást intézett azok ellen a szakszervezetek és képviselők ellen, akik a kongresszuson egy Csehszlovákia melletti és Chamberlainnek e kérdésben folytatott reakciós politikája elleni kampányt követeltek.

A munkáspárt és a „Trade-Unionok” kongresszusának vezetői, továbbá orgánumuk, a „Daily Herald” becsapták az angol népet, mert lord Runciman küldetését békés küldetésnek igyekeztek beállítani.

A „Trade-Unionok” kongresszusának elnöke, Elwin, mindenképpen védelmezte Chamberlain kormányát, sőt a csehszlovák nép „őszinte barátjának” állította be, amely csakis arra gondol, hogyan lehet Csehszlovákiának segíteni. A szakszervezetek kongresszusán a vezetőség által folytatott hazug propaganda azért volt szükséges, hogy elrejtse az angol nép elől Anglia és Franciaország kormányai részéről a csehszlovák nép ellen irányuló árulást, hogy a fasiszta agresszort a Szovjetunió ellen irányítsák.

A „Daily Worker” rámutatott arra, hogy a munkáspárti végrehajtó bizottság tagjainak a „Trade-Unionok” kongresszusán való fellépése, továbbá epárt parlamenti frakciójának és szakszervezeti kongresszusa főtanácsi tagjainak megnyilatkozásai úgy hasonlítottak az angol miniszterek megnyilatkozásaira, mint egyik tojás a másikra. „Ezek a hivatalnokok a munkásosztályt

szétszakítással fenyegetik, ha a kongresszus valamilyen határozatot hoz a munkások követeléseinek megvalósítása érdekében.²²

Amikor 1938 szeptember 15-én Chamberlain Berchtesgadenbe utazott Csehszlovákiával szembeni áruló tervének megvalósítása céljából, a munkáspárt és a „Trade-Unionok” kongresszusának vezetői nemcsak, hogy nem bélyegezték meg Chamberlainnek ezt a látogatását, mint a béke elleni hatalmas összeesküvést, ellenkezőleg, azt egy olyan ember bátor lépéseként dicsérték fel, aki elhatározata, hogy „megvédi a békét”. „Chamberlain — helyesen jegyezte meg a „Labour Monthly” című kommunista folyóirat — nemcsak a náci újjongása mellett utazott Hitlerhez, és Hitlerhez érkezve tisztelgő látogatásakor nemcsak „Heil Chamberlain” és „Heil Hitler!” felkiáltások fogadták, hanem elklisérték útjára a munkáspárt hivatalos orgánumnak tapsai és a „Trade-Unionok” kongresszusi vezetőinek üdvözlései is.”²³

Chamberlain a munkáspárt vezetőit, Attleet és Greenwoodot tájékoztatta Hitlerhez való utazása céljairól. Mielőtt Chamberlain Hitlerhez repült volna, a „Daily Herald”, nagy reményeket fűzve Hitlerhez és Chamberlainhez, biztosította olvasóit, hogy a cseh-szudéta tárgyalások sikeresen haladnak. Hitlernek a cseh-szudéta tárgyalásokról Nürnbergben mondott beszédével foglalkozva a „Daily Herald” így ír: „Hitler semmit sem mondott, ami megszakíthatná a tárgyalásokat. És ez igen jól van így. Nem szólt semmit sem a népszavazásáról és a területek Németországgal való egyesítéséről.”²⁴

Így dicsérte a „Daily Herald” Hitler békeszeretét, és áltatta a munkásokat a békét fenyegető reális veszéllyel kapcsolatban. Ugyanakkor pedig tudtára adta Hitlernek, hogy még mit követelhet, milyen taktikát kell követnie további agressziós sikerei érdekében és milyen nyomást alkalmazhat még.

A „Daily Herald” „Brit vélemény” c. vezércikkében agyondicsérte Hitler „békeszeretét” és azt bizonygatta, hogy remény van a szudétanémetek és a csehszlovákok közötti kérdés békés rendezésére. „A szudéta tárgyalások folytatódnak — írta az újság —, Hitler ugyan fenyegetődzik.” De (!) Hitler nem fenyegetőzik azonnali támadással... nem teszi ezt azért, mert látja, hogy ez háborút jelent. Remélhetünk a szudétanémetek és csehszlovákok közötti kérdés békés megoldásának lehetőségében.”²⁵

A „Daily Herald” kitörő örömmel fogadta Chamberlainnak azt az elhatározását, hogy személyesen utazik Berchtesgadenbe Hitlerrel való tárgyalások céljából. „Sikert kívánunk Önnek, Mr. Chamberlain” c. vezércikkében írta: „Chamberlain ki akarja vívni a közvélemény szimpátiáját, pártállásra való tekintet nélkül.”²⁶

Így tehát a munkáspárti vezetőség következetesen a Chamberlainnal és kormányával való együttműködés politikáját folytatta, Csehszlovákiát engedményekre akarta kényszeríteni Hitlerrel szemben, s a német agressziót a Szovjetunió ellen igyekezett irányítani. A „Daily Herald” Chamberlaint védelmébe véve, be akarta csapni az angol munkásokat és az egész világ munkásait, amikor azt állította, hogy Anglia miniszterelnökének lépése — vagyis Hitlerrel való tárgyalásai — általános támogatásra talált Angliában: „Kétség nem lehet afelől, hogy Chamberlain, amikor elhatározta, hogy Berchtesgadenbe utazik Hitler úrral való személyes megbeszélések céljából, olyan bátor lépésre vállalkozott, amely általános támogatást kap.”²⁷

²² „Daily Worker”, 1938, szeptember 10.

²³ „Labour Monthly”, 20. k. 1938. 10. sz. 597. l.

²⁴ „Daily Herald” 1938, szeptember 13.

²⁵ U. o.

²⁶ U. o. 1938, szeptember 15.

²⁷ U. o.

Sőt mi több, a „Daily Herald“ a Chamberlain-i kormány áruló vonalát az egész angol nép állásfoglalásaként igyekezett beállítani: „Veszélyes volna, ha Hitler úr helytelenül értelmezné Anglia magatartását, amely nemcsak egy kormányé, hanem az egész angol népé is.“²⁸

Hitler békeszeretetére hivatkozva az újság azt állította, hogy ha Hitler békésen és „őszintén“ kijelenti, hogy mit akar elérni a szudéta-németek számára, akkor javaslatát meg lehet vizsgálni és ki lehet elégiteni békés úton,²⁹ vagyis Csehszlovákia kárára történő megegyezés útján.

A munkáspárti orgánusok képmutatón a berchtesgadeni „békés“ tárgyalásokban reménykedett: „Reméljük, hogy Berchtesgadenben a legteljesebb és legbarátságosabb eszmecserére kerül a sor Chamberlain és Hitler úr között.“³⁰

Amikor a munkáspárti vezetők és újságok oly hévvel támogatták Chamberlainnak Hitlerhez való zarándoklatát, Berchtesgadenben a „Führer“ és az angol kormány feje egyezményt kötött Csehszlovákia bőrére. Hitler teljes „önrendelkezést“, vagyis lényegében a szudéta-vidék Németországhoz való csatolását követelte a szudéta-németek számára. Hitlerrel folytatott háromórás megbeszélés után Chamberlain visszarepült Londonba, hogy a brit kormány tagjaival és a francia kormány fejével, Daladier-val értekezzen.

A „Daily Herald“ a burzsoá kormányok iránt tőle megszokott szolgál megalázkodással azt írta, hogy a Berchtesgadenből visszatérő Chamberlaint a repülőtéren ünneplő tömeg fogadta, de elhallgatta, hogy a Chamberlaint üdvözlők között igen sok félrevezetett munkáspárti volt. Ezek azt remélték, hogy Chamberlain ellenáll Hitlernek és nem egyezik bele Csehszlovákia szét-darabolásába. Jelenlétüket az angol reakció és a „Daily Herald“-hoz tartozó elszánt ügynökei úgy tüntették fel, mint a Chamberlain iránt megnyilvánuló népi „bizalom“ tanújelét.

A „Daily Herald“ viszont „elfelejtett“ megemlíteni egy, azokra a napokra igen jellemző jelenséget. Ugyanazon a napon és ugyanazon a repülőtéren hatalmas angol tömeg fogadta a Londonba hívott Daladiert és Bonnet-t a következő felkiáltásokkal: „Ne engedjétek Hitlernek! Támogassátok a csehek!“

A munkáspárti sajtó állandóan biztatta az angol népet, hogy nem lesz háború és hogy Hitler nem akar háborút. A Chamberlain és Hitler közötti tárgyalásokkal foglalkozva, a „Daily Herald“ így írt: „A tárgyalások magukban nem jelentenek békét, de éppen úgy nem lehet béke a tárgyalások nélkül sem.“³¹ Az újság örült annak, hogy Chamberlain Daladier-val folytatott tárgyalása közben, mielőtt még döntésre jutottak volna a csehszlovák kérdésben, fogadta a munkáspárt nemzeti végrehajtó bizottságának delegációját — Hughes Daltont, Herbert Morrisont és sir Walter Citrine-t. A „Daily Herald“ természetesen titokban tartotta olvasói előtt, hogy miről beszélt Chamberlain a munkáspárti vezetőkkel és csupán arra a megjegyzésre szorítkozott, hogy „a kérdés rendezésének az igazságosságon kell alapulnia, mind a csehszlovákokkal, mind pedig a szudéta-németekkel szemben.“³²

Míg az angol és a francia kormány imperialista megegyezést létesített Németországgal Csehszlovákia bőrére, a munkáspárt állandóan üléselő nemzeti tanácsa semilyen konkrét határozatot nem hozott Csehszlovákia védelmére. A munkáspárt vezetői arra hivatkoztak, hogy semmi döntést sem hozhatnak, míg azt meg nem beszélték a francia szocialista párttal és a II. Internacionáléval.

²⁸ U. o.

²⁹ U. o.

³⁰ U. o. 1938. szeptember 16.

³¹ „Daily Herald.“ 1938. szeptember 17.

³² U. o. 1938. szeptember 19.

A munkáspárt nemzeti tanácsa 1938 szeptember 19-én a helyi szervezetek nyomására kénytelen volt elfogadni és közzétenni egy olyan határozatot, amely bírálta Chamberlaint és tiltakozási kampány megszervezését kívánta. A nemzeti tanács azonban, amikor a Chamberlain—Hitler-tárgyalásokat szavakkal „elítélte“, Csehszlovákia sorsáért a Szovjetunió és Franciaország kormányaira igyekezett hárítani a felelősséget, felmentvén alóla az angol kormányt.

A munkáspárt vezetősége Chamberlainnek Hitlernél tett második látogatása előtt, éppen úgy, mint az első előtt is, biztosította a tömegeket, hogy Hitler végül is alul marad Chamberlainnel szemben. A pártgyűléseken a munkáspárti vezetők kijelentették, hogy minden rendszabályt támogatni fognak, amit Chamberlain Hitler támadása ellen életbe léptet. A Chamberlain iránti bizalom volt a munkáspárti vezetőség irányvonala.

Csupán az angol kommunista párt volt az, amely sajtójában és az általa összehívott gyűléseken állandóan és komolyan figyelmeztette az angol népet a Csehszlovákiát fenyegető veszedelemre. Csupán a kommunista párt lépett fel határozottan Chamberlainnek Hitlerrel való megegyezése ellen. A kommunista párt leleplezte azt az áruló szerepet, melyet a munkáspárti főkolomposok és a „Trade-Unionok“ kongresszusa főtanácsának vezetői játszottak. A kommunista párt követelte Runcimannak Prágából való visszahívását. Arra törekedett, hogy mozgósítsa a munkásosztály összes erőit Chamberlain fasisztabarát politikája elleni harcra, a csehszlovák nép védelmére szolgáló határozott intézkedések megtételére. A kommunisták felszólították a tömegeket, vonuljanak az utcára és követeljék Chamberlain kormányának a lemondását.

Az angol kommunista párt központi bizottságának nyilatkozata szeptember 14-én többek között a következőket mondta: „Minden attól függ, hogy a munkásmozgalom milyen gyorsan áll a brit nép élére, milyen gyorsan vetnek véget Chamberlain fasisztabarát tevékenységének, s az angol kormány a tömegek nyomása alatt milyen gyorsan áll a Szovjetunióval egy sorba.“³³

A kommunista párt londoni bizottsága szeptember 13-án hatalmas tiltakozó tüntetést rendezett a német fasiszták tevékenysége ellen. A tüntetők nevében memorandumot adtak át az angol kormánynak, amelyben határozott intézkedések hozatalát követelték Csehszlovákia védelmére. A gyárak és üzemek munkásai, akik között ott voltak a munkáspárt helyi szervezeteinek tagjai is, az Anglia-szerte lezajlott számtalan gyűlésen követelték a kormány külpolitikájának megváltoztatását és a szükséges lépések megtételét, hogy Csehszlovákiát a német agressziótól megvédjék. Az angol kommunista párt Chamberlainnek Hitlerhez való zarándoklását, mint a béke és a demokrácia elárulását bélyegezte meg. „Chamberlain nem azért repült Hitlerhez — írta a „Daily Worker“ —, hogy megakadályozza a háborút, hanem azért, hogy elárulja a békét, és a demokráciát.“³⁴

Nagy-Britannia kommunista pártjának XV. kongresszusa (1938. szept. 16—19.) határozottan elítélte a Chamberlain-kormány reakciós politikáját. A kongresszus azt követelte, hogy a kormány hagyja abba Hitler-barát politikáját, s felhívta az angol népet, hogy ne tűrje Chamberlain további látogatásait Hitlernél, ne adjon további engedményeket a támadóknak, s a munkásmozgalmat a Szovjetunióval való szoros szövetségre hívta fel. A kommunista párt határozottan állást foglalt a megegyezés ellen, melyet Anglia Németországgal, Csehszlovákia bérére kötött, a szudéta-vidéknek Németországhoz való csatolása és azon garanciák ellen, amelyeket Anglia adott az új csehszlovák határra vonatkozóan.

³³ „Daily Worker.“ 1938. szeptember 14.

³⁴ U. o. 1938. szeptember 16.

A kommunista párt rámutatott arra, hogy a Chamberlain-kormány imperialista politikája elleni harc megszervezéséért felelős Anglia egész munkásmozgalma. A feszült nemzetközi helyzet idején ez a mozgalom nem volt egységes, s ennek oka a munkáspárti vezetők áruló tevékenysége volt. „A munkáspárt vezetői — mondotta H. Pollitt a kongresszuson —, a Chamberlain-nel való együttműködésre törekednek, s olyan politikát folytatnak, amely a munkásmozgalmat megosztottságra és gyengeségre kárhoztatja.”³⁵

A kommunista párt keményen küzdött a munkásosztály akcióegységéért, az ország összes progresszív erőinek egységéért. „Kongresszusunknak az a fő célja — mondotta Pollitt —, ... hogy egyrészt olyan politikát alakítson ki, amely segíti a munkásmozgalmat és segíti a haladás minden hívét, akik megértették a háborús veszélyt és a demokráciát fenyegető veszedelmet; másrészt, hogy egyesítse mindezeket a kormány megdöntésére.”³⁶

Az angol kommunisták leleplezték Chamberlain manőverét, aki, hogy elnyerje a csehszlovák kérdésben követett áruló politikájának jóváhagyását, igyekezett meggyőzni az angol népet a Hitler által szabott feltételek elfogadásának szükségességéről, azzal a megokolással, hogy visszautasításuk háborút jelent. A kommunisták élén álltak annak a tömeges tiltakozási kampánynak, amely Csehszlovákia feldarabolásának chamberlaini terve ellen folyt; ebben a kampányban résztvettek a szakszervezetek, a szövetkezeti párt és a munkáspárt egyes helyi szervezetei is.

Dél-Wales bányászszövetsége határozatot fogadott el, amelyben felhívta az összes társadalmi szervezeteket, hogy határozottan lépjenek fel a kormánynak a csehszlovák néppel kapcsolatban folytatott politikája ellen. Hasonló határozatokat hoztak: a gépipari egyesült szakszervezet londoni kerületi bizottsága, Manchester és Salford szakszervezeti tanácsa, az állami tisztviselők szövetségének delegátusai, a sheffieldi szakszervezeti tanács, a birminghami gépipari szakszervezet, a hajóépítő és gépipari munkások egyesült szövetsége, amelynek több mint 500 000 tagja van és sok más vállalat munkásai, valamint a progresszív szervezetek.

Szeptember 23-án az angol kormány épülete előtt tízezres tömegtüntetést rendeztek a Csehszlovákiával kapcsolatos áruló politika ellen. A tüntetők a következő jelszavakat kiabálták: „Védjétek meg Csehszlovákiát!”, „Chamberlainnek mennie kell!”. Ugyanazon a napon tartottak a nyomdai munkások tüntetést, amelyen szintén Chamberlain lemondását követelték. Este nagyszámú tüntető vette útját a kormány épülete felé „Állítsátok meg Hitlert, állítsátok meg a háborút!” kiáltásokkal.

Szeptember 24-én az angol kormány tanácskozása alatt az épülethez érkezett a gépipari munkások egyesült szövetségének, valamint a fafeldolgozó munkások egyesített nemzeti szövetségének harminc képviselőjéből álló delegációja.

A delegáció nyilatkozatot adott át a kormánynak, amelyben a Hitlerrel való tárgyalások azonnali megszakítását, a kormány politikai irányvonalának megváltoztatását követelte.

A gyűléseken és értekezleteken hozott számtalan határozat, az újságolvasók ezernyi levele, a munkások és haladó szervezetek, valamint egyes kiváló emberek nyilatkozatai mind arról tanúskodtak, hogy az angol társadalom széles rétegei mélységesen felháborodtak a Chamberlain-kormány és segítőtársainak, a munkáspárt vezetőinek áruló politikája miatt.

A néptömegek tehát a munkáspárti vezetők politikája ellenére a müncheni politikával szemben foglaltak állást. Ezért azután a Godesbergbe érkező

³⁵ „Report of the XV.th Congress of the Communist Party of Great Britain.” Birmingham, 1938, 41. l.

³⁶ U. o. 27. l.

Chamberlain nem tudta azonnal elfogadni Hitler előterjesztett követeléseit. Hogy a Hitlerrel való megegyezés létrejölessen, nagyarányú manőverbe kellett kezdeni.

A Chamberlain-kormány e célból „pszichológiai támadást” intézett az angol közvélemény ellen. Elhitették a lakossággal, hogy Angliát háborús veszély fenyegeti és a békés életnek azonnal vége lesz, ha a kormány nem lép egyezsége Hitlerrel. Egész Angliában tüntetően katonai készülődésbe kezdtek. A sajtó közölte, hogy kormánykörökben olyan tervet tárgyalnak, amely szerint a nehézipart 24 óra alatt hadiállapotba helyezik. Előkészületeket tettek a gépkocsigyárak kiürítésére, mozgósították az összes szállítóeszközöket. Londonban megnyitották a légvédelmi óvóhelyeket. Szerte a városban és a külvárosokban légvédelmi ágyúkat és reflektorokat helyeztek el; a középületeket körülrakták homokzsákokkal.

Szeptember 22-én Londonban 14 helyen megkezdtek a gázálcrcok kiadását. A kereskedelmiügyi minisztérium közölte, hogy élelmiszerjegyek kiadását vette tervbe; 3000 londoni tartalékos rendőr szolgálati behívót kapott, hogy „segítsen” a rendőrségnek; híreket suttoztak a főváros küszöbön álló kiürítéséről.

A Chamberlain-kormány, s vele együtt a francia kormány is mindenképpen fokozták a pánikot. A „háborús zsarolás” azért volt szükséges számukra, hogy országuk népét előkészítsék a Hitlerrel való megegyezésre. azoknak a kötelezettségeknek nyílt megszegésére, amelyekkel Csehszlovákiának tartoztak. Ugyanakkor Chamberlain és Daladier árulásukat „békítő cselekedetként” igyekeztek feltüntetni.

A munkáspárti vezetők s a munkáspárt hivatalos lapja, a „Daily Herald” nem óvták az angol népet a Chamberlain részéről fenyegető új árulás veszélyétől, hanem még azt a meggyőződést is bele oltották, hogy Chamberlain végül is szembeszáll Hitlerrel. Kijátszották az angol munkások éberségét és így nem csekély szolgálatot tettek az angol imperialistáknak, előkészítve a talajt a müncheni árulásra.

Az alsóház rendkívüli ülését megelőzően (szept. 28.), amelyet Hitlernek azzal az új követelésével kapcsolatban hívtak össze, hogy a szudéta-vidéket október 1-én át kell adni Németországnak, a munkáspárt parlamenti frakciója értekezletén bűnös határozatot hozott. Elhatározta, hogy tartózkodik Chamberlain éles kritizálásától és mindenfajta segítséget megígért neki. Többet Chamberlain nem is várhatott az „ellenzéktől”.

Ezekben a Csehszlovákiára és a világ sorsára oly döntő napokban a munkáspárt a Chamberlain-kormány oldalára állt, amely Daladier kormányával együtt egyre messzebb haladt a Hitlerrel és Mussolinivel való bűnös együttműködés útján. Ez az együttműködés 1938 szeptember 30-án a demokrácia és a béke, valamint a győztes szocializmus országa, a Szovjetunió elleni müncheni összeesküvéshez vezetett.

A munkáspárt és a „Trade-Unionok” kongresszusának vezetői, akik már a parlamentnek szeptember 28-ra történt összehívása előtt tudtak a müncheni ú. n. négyhatalmi konferencia tervéről, semmit sem tettek annak érdekében, hogy leleplezzék a Chamberlain-kormány árulását. Nem mutatták meg az angol nép tömegeinek, hogy az ország válaszüton áll: vagy egységesen szembeszáll Hitlerrel és a demokratikus békéért folytatott harcot választja, vagy pedig imperialista egyezményt köt Hitlerrel a demokrácia és a béke rovására. A munkáspártiak hűek maradtak önmagukhoz és Chamberlaint támogatták.

Az alsóház ülésén a munkáspárt parlamenti frakciójának vezetője, Attlee, több mint helyeslőleg nyilatkozott Chamberlainról. A müncheni egyezmény napjaiban a szakszervezetek kongresszusának főtanácsa Walter Citrine személyében kijelentette, hogy Chamberlain a fasiszmussal szemben a béke baj-

noka. Citrine ünnepélyesen nyilatkozott Chamberlainnek arról az őszinte óhajáról, hogy „harcoljon a békéért” és felszólított mindenkit, hogy „higyenek Chamberlainnek”. Ezekben a napokban a „Labour Monthly” kommunista folyóirat teljes joggal mondhatta: „A jelenlegi válság eseményei (Hitler nürnbergi beszéde, Henlein ultimátuma, Chamberlain Hitlerhez való utazása és Csehszlovákia feldarabolásának terve) szomorú kommentárként szolgálnak egyenként Citrine felhívásához: «Higyenek Chamberlainnek».”³⁷

Amikor szeptember 28-án Chamberlain beszámolt a parlamentnek a Hitlerrel Berchtesgadenben és Godesbergben folytatott tárgyalásairól, biztosította az alsóházat, hogy Hitler „rendkívül komoly biztosítékot nyújtott arra, hogy a szudéta-vidékkel kapcsolatos követeléseinek kielégítése után Németország semmiféle területiális követelést nem fog többé támasztani Európában”. Chamberlain eközben rendkívül dicsérte magát és Hitlerrel tett „mízszióját”, kijelentve, hogy csakis így lehetett elhárítani a háborút. „Nincs kétségem afelől — mondotta Chamberlain —, hogy csakis Hitlerrel tett látogatásom hártja el a betörést. (Csehszlovákiába. — N. K.)”³⁸ Ebben a pillanatban Halifax egy feljegyzést nyújtott át neki. Ezt elolvastva, Chamberlain kijelentette: „Még nem mondtam el mindent az alsóháznak és így egy kiegészítő közleményt kell tennem. Hitler úr meghívott, hogy holnap találkozom vele Münchenben. Nem is szükséges Önöknek megmondanom, hogy mi lesz a válaszom.”³⁹

A munkáspárti ellenzék vezére, Attlee, felkelt ekkor helyéről, hogy „szívből” üdvözlje ezt a hírt. „Teljesen meg vagyok arról győződve — mondotta Attlee —, hogy az alsóházban mindenki kedvezően fogadja a miniszterelnök bejelentését, mely szerint ebben a késői órában újabb kedvező lehetőség nyílt a további vita számára, s ez a háború elhárításához vezethet. Meg vagyok győződve róla, hogy az alsóháznak egyetlen tagja sem akarja kihagyni a béke megőrzésének esélyét” (azaz a Hitlerrel való megegyezést Csehszlovákia bérére).⁴⁰

Attleennek ez az állásfoglalása logikus következménye volt annak a vonalnak, amelyet a munkáspárt reakciós vezetősége követett, s amely a fasiszta támadó „kibékítési”-nek chamberlaini politikája támogatásához s a fasiszta agresszióhoz a Szovjetunió ellen való irányításához vezetett.

A parlamentnek csupán egy tagja, a kommunista Gallacher tiltakozott az alsóházban a készülő árulás ellen. „Senki sem kívánja a békét nálam és pártomnál jobban — mondotta Gallacher —, de mi szabadságra és demokráciára, nem pedig egy kis ország felosztására és tönkretételére alapozott békét akarunk. A «nemzeti» kormány politikája pedig Csehszlovákia feldarabolásához vezet. A legteljesebb mértékben tiltakozom Csehszlovákia feláldozása ellen.”⁴¹

Chamberlain, miután így árulásának jóváhagyását nemcsak az alsóház konzervatív tagjai, hanem a munkáspárt parlamenti frakciója is jóváhagyta, szeptember 29-én, immár harmadszor utazott el Németországba a négyhatalmi értekezletre. Mint tudjuk, ezen a — 1938. szeptember 29—30-án — Münchenben — tartott értekezleten kötötte meg Hitler, Mussolini, Chamberlain és Daladier a Csehszlovákia felosztásáról szóló egyezményt.

A müncheni értekezlet döntése értelmében Csehszlovákiának nemcsak a Szudéta-vidéket kellett átadnia Németországnak, hanem az Ausztriával szom-

³⁷ „Labour Monthly.” 20. k. 1938. 10. sz. 594. l.

³⁸ „Parliamentary debates of the House of Commons, Official Report,” 339. kötet. 16. sz. 15. l.

³⁹ U. o. 26. l.

⁴⁰ U. o. 26. l.

⁴¹ U. o. 28. l.

szédes területet is, amelyet október 1—10. között kellett „megtisztítani”. Mindazokat a katonai építményeket, amelyek ezeken a területeken voltak, át kellett adnia Németországnak. Az egyezményben rámutattak annak szükségességére is, hogy Csehszlovákiában „rendezni” kell a lengyel- és magyar nemzeti kisebbség kérdését is, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy Csehszlovákiától bizonyos területeket még el fognak venni Lengyelország és Magyarország javára. E kérdés „rendezése” után Csehszlovákia megmaradt részének a négy hatalom — Anglia, Franciaország, Németország és Itália — köteles lett volna garanciát nyújtani nem provokált támadással szemben.

A Chamberlain- és Daladier-kormány tehát így megvalósította bűnös tervét. Átadták Csehszlovákia egyes részeit a németeknek, annak áráként, hogy a hitleri Németország kötelezi magát a Szovjetunió elleni háború megkezdésére.

Csehszlovákiát az USA kormányköreinek tudomásával és aktív részvételével árulták el. Az amerikai monopolisták, Morgan, Dupont Rockefeller és ügynökeik támogatták a hitleri agressziót. A San Franciscóban 1937. nov. 23-án tartott titkos tanácskozáson, amelyen résztvettek Hitler küldöttei, von Toppelskirch és von Killinger, az USA részéről pedig hét nagyiparos és kongresszusi tag, Vandenberg szenátor kijelentette, hogy a külpolitikában az USA-nak és Németországnak a közeledésére kell törekedni a Szovjetunió elleni közös harc céljából. 1938 januárjában Vandenberg egy olyan kongresszusi határozat védelmében lépett fel, amely szerint háború esetén az USA nem fog résztvenni a támadóval szembeszálló egységes frontban.

G. Hoover, az USA volt elnöke, aki 1938 elején meglátogatta Hitlert Berlinben, tájékoztatást kapott a Csehszlovákiával kapcsolatos német tervekről és nagy energiát is fejtett ki ezeknek a terveknek a megvalósítása érdekében. Hoover határozottan kiállt a kollektív biztonság ellen és nyíltan hangoztatta, hogy nem kell Hitlert megakadályozni cselekedeteiben és nem kell keresztezni terveit. Hoover e propaganda védelmében rámutatott arra, hogy Németország a vele kötött szerződések értelmében Keletre, vagyis a Szovjetunió ellen fog fordulni.

1938 májusában az Egyesült Államok kormánykörei nem voltak hajlandók feloldani a fegyver kiviteli tilalmat. Hullnak, az Egyesült Államok külügyminiszterének 1938. május 12-én tett nyilatkozata, mely szerint nem támogatja a kiviteli tilalom feloldására vonatkozó határozatot, arról tanúskodott, hogy a Spanyolországnak nyújtandó segély kérdését levették napirendről. Hitler és Chamberlain éppen erre törekedtek.

Az Egyesült Államok kormányköreinek ez a vonalvezetése fontos szerepet játszott a csehszlovák események kifejlődésében. Ez felszabadította Hitler kezét Csehszlovákia elfoglalására.

Így Anglia, az Egyesült Államok és Franciaország uralkodó körei megtisztították az utat a hitleri agresszió számára, változatlanul a Szovjetunió ellen irányítva azt.

A müncheni egyezmény nagy felháborodást okozott az angol társadalom legkülönbözőbb rétegeiben. Tiltakoztak ellene a szakszervezetek, a szövetségi mozgalom tagjai, a munkáspárt egyszerű tagjai, politikusok, írók és újságírók.

A munkáspárti vezetők, látva az angol nép széles rétegeinek elégedetlenségét és felháborodását, igyekeztek mentesíteni magukat a müncheni egyezmény felelőssége alól. Chamberlaint „támadva”, aki nem váltotta be hozzáfűzött reményeiket, a munkáspárti vezetők Anglia és a Szovjetunió szövetségének híveivé, a hitleri Németország és agresszív cselekedeteinek „ellenzőivé” vedlettek. A világ népei előtt azonban semmi sem rejtheti el a munkás-

párti vezetők bűnös részvételét a müncheni egyezményben, Csehszlovákia elárulásában és a hitleri Németországnak való kiszolgáltatásában és Hitlernek a Szovjetunió ellen való irányításában.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy München után, amikor Chamberlain „ellenfeleinek” tüntették fel magukat, a munkáspárti vezetők még akkor is megadták neki, „ami jár”.

Az angol népet becsapva, mindenképpen arra törekedtek, hogy csökkenték annak a tiltakozásnak az erejét, amelyet a széles tömegek tanúsítottak Chamberlainnek az agresszorral való megegyezési politikájával szemben. E célból a munkáspárti vezetők azt terjesztették, hogy Chamberlainnek állítólag nagy érdemei vannak a béke megvédése és megőrzése terén. Így Attlee 1938 október 3-án az alsóházban tartott beszédében ezt mondotta: „A parlament minden egyes tagja elismeréssel adózik azoknak a hatalmas erőfeszítéseknek, amelyeket (Chamberlain — N. K.) a béke ügyében tett.”⁴²

A müncheni egyezmény létrejöttét jelentős mértékben megkönnyítette az a körülmény, hogy a munkásosztály a II. Internacionále és az Amszterdami Internacionále vezetőinek, Citrine & Co., valamint a II. Internacionále legnagyobb pártjának, az angol munkáspártnak szakadár és kapituláns politikája következtében nem tudta összefogni erőit, s nem volt képes felszámolni a német fasizmus és az angol reakció bűnös összekövését.

A Kommunista Internacionále Végrehajtó Bizottságának a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 21. évfordulójával kapcsolatban kiadott felhívása így szolt: „Anglia és Franciaország imperialista klikkjei a szocializmus, a nemzetközi munkásosztály és minden demokratikus mozgalommal szemben érzett halálos gyűlöletük által hajtva ellenforradalmi szövetséget kötöttek a német és olasz fasizmussal... Nem a békét mentették meg az angol és francia reakciók, hanem a német fasizmust mentették meg a csódtól. Megerősítették Hitler helyzetét egy nagy háború megindítása céljából.”⁴³

Csak a Szovjetunió lépett fel következetesen Csehszlovákia függetlenségének és nemzeti jogainak védelmében. A Szovjetunió hű maradt nemzetközi kötelezettségeihez Csehszlovákiával kapcsolatban.

Amikor 1938 szeptember közepén a csehszlovák kormány megkérdezte a szovjet kormányt, hogy kész-e a Szovjetunió és Csehszlovákia közötti szerződés értelmében azonnali és hathatós segítséget nyújtani, ha Franciaország is megteszi ezt, a szovjet kormány azonnal igenlőleg felelt.

Szeptember 27—28-án, ezekben a kritikus napokban, a szovjet kormány egy nemzetközi konferencia összehívása mellett szállt síkra, amelynek célja a Csehszlovákiának nyújtandó kollektív segítség és a béke megvédésére hathatós rendszabályok foganatosítása lett volna. Sőt, a Szovjetunió a lengyel kormányhoz intézett komoly figyelmeztetéssel megakadályozta, hogy a lengyel hadsereg behatoljon Csehszlovákia területére.

Klement Gottwald, a csehszlovák kommunista párt elnöke, 1949 decemberében, I. V. Sztálin 70. születésnapja alkalmából Prágában rendezett ünnepi gyűlésen tanúságot tett a Szovjetunió következetes és szilárd vonalvezetéséről, amelyet a csehszlovák események idején követett. „A kritikus 1938-as esztendőben Sztálin vendégként hívott meg — mondotta K. Gottwald. — Egy hosszú beszélgetés folytán megtárgyaltuk Csehszlovákia helyzetét és a szovjet segítség kérdését arra az esetre, ha Csehszlovákiát a hitleri Németország megtámadja. Sztálin ekkor világosan kijelentette nekem, hogy a Szovjetunió kész katonai segítséget nyújtani Csehszlovákiának még akkor is, ha Franciaország

⁴² „Parliamentary Debats of the House of Commons. Official Report,” 339. kötet. 16. sz. 52. l.

⁴³ „Kommunista Internacionále,” 1938. 10. sz. 120. l.

ezt nem teszi meg, ami pedig feltétele volt a szovjet segítségnyújtásnak. Hajlandó lett volna a Szovjetunió segítséget nyújtani még abban az esetben is, ha az akkori Beck-féle Lengyelország vagy a bojárok Romániája nem akarta volna átengedni a szovjet hadseregeket. Természetesen, hangsúlyozta Sztálin, a Szovjetunió segítséget csak akkor tud Csehszlovákiának nyújtani, ha Csehszlovákia maga is védekezik és szovjet segítséget kér.⁴⁴

Mint tudjuk, a csehszlovák burzsoázia uralkodó klikkje osztályérdekei kedvéért lemondott a Szovjetunió segítségéről és inkább választotta a szegényteljes kapitulációt.

Amikor a burzsoá pacifisták között kitört a pánik és az imperialista hatalmak árulást követtek el, a szovjet kormány megőrizte nyugalmát és hű maradt szerződéses kötelezettségeihez. A Szovjetunió kinyilvánította kemény elhatározását, hogy küzdeni kíván a béke és a demokrácia megvédéséért a háborús uszítók ellen.

Amikor a hitleri Németország teljesen elfoglalta Csehszlovákiát (1939. március 18), és az imperialista országok kormányai bejelentették a „megtörtént tény” elismerését, a szovjet kormány március 18-i jegyzékében megbélyegezte Csehszlovákiának Anglia és Franciaország segítségével történt feldarabolását a hitleri Németország által, s azt önkényes, erőszakos és agresszív cselekedetnek nyilvánította. Ugyanebben a jegyzékben a szovjet kormány rámutatott arra, hogy Németország cselekedete erősebbé tette az általános béke ellen irányuló fenyegetést, „felborította Közép-Európa politikai szilárdságát, növelte az Európában már régebben létrejött nyugtalanság elemeit és újabb csapást mért a népek biztonságáért.”⁴⁵

Az angol munkáspárt vonalvezetése megfelelt a brit imperializmus általános irányának, amely a hitleri Németországot akarta felhasználni a Szovjetunió elleni háborúra. Az angol munkáspárti vezetők megegyezési politikát folytattak a német fasizmussal és különféle módon helyeselték Hitler agresszív cselekedeteit. A munkáspárti vezetők helyeselték a Rajna-vidék és Ausztria német seregek által történt elfoglalását és a spanyolországi olasz-német intervenció idején Anglia és Franciaország uralkodó klikkjének politikáját, a „benemavakozás” politikáját támogatták, ami lényegében az agresszió támogatását és a háború kitörését jelentette. Az angol munkáspárt és vezetői amellett foglaltak állást, hogy adjanak gyarmatokat a hitleri Németországnak, ezt azonban természetesen nem a brit gyarmati birtokok rovására kívánták, — amelyeket állandóan védelmeztek —, hanem más országok bőrére. Kelet-Európát akarták a hitleri Németország gyarmatává tenni. Állandóan hazug propagandát folytattak, s kijátszották az angol nép éberségét, amikor azt állították, hogy „Hitler nem akar háborút”, hogy Hitlerrel meg lehet egyezni. Hitler támogatása mellett rágalomhadjáratot indítottak a Szovjetunió, a győztes szocializmus országa ellen. Ők tették lehetővé, hogy Hitler elfoglalja Csehszlovákiát.

Az angol munkásmozgalom árulói, a nemzetközi proletariátus érdekeinek árulói — Bevin, Attlee, Citrine, s a munkáspárt, valamint a „Trade-Unionok” hozzájuk hasonló vezetői — megbontották a munkásosztály egységét, mindegyik Chamberlain kiszolgálására törekedtek; többre becsülték a Hitlerrel való megegyezést a munkásosztály nemzetközi akcióegységénél, s a Szovjetunióval együtt a békéért folytatott közös harcnál.

⁴⁴ „Tartós békéért, népi demokráciáért.” 32. sz. 1949. december 21.

⁴⁵ „Izvesztija.” 1939. március 20.

Ugyanakkor, amikor a béke hatalmas támasza, a Szovjetunió ellen léptek fel a munkáspárti vezetők, rabszolga módjára hajlongtak az amerikai imperializmus előtt, reményüket az Egyesült Államokba helyezték a fasiszta agresszorok „kibékítése” terén. A munkáspárti vezetők az Egyesült Államoknak már akkor különleges helyet jelöltek ki a kapitalista országok rendszerében, elismerték azt a jogát, hogy döntő befolyást gyakoroljon az események menetére, de nem csupán az amerikai kontinensen, hanem az egész világon. Elismerték és helyeselték az amerikai imperializmus beavatkozását más országok belügyeibe. A munkáspárti vezetők az amerikai imperializmus védelmezőiként léptek fel.

A munkáspárti vezetők politikájukkal, amely az angol imperialisták általános politikájának egy része volt, lehetővé tették a hitleri Németország agressziójának erősödését, megkönnyítették számára a középeurópai uralomért és a Szovjetunió ellen indítandó támadás támaszpontjainak megszerzéséért folytatott harcát, s segítették Hitlernek a második világháború kirobbantásában.

A VÁRADI PÜSPÖKSÉG JOBBÁGYAINAK MEGMOZDULÁSA A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN

Mint ismeretes, a töröktől visszafoglalt terület jórésze puszta volt. A földesurak legelőbb a lakatlan falvakat igyekeztek benépesíteni, ennek érdekében a jobbágyszolgáltatásokat mértékletesebben szabták meg. Ez a viszonylag kedvező állapot azonban a 18. század közepére országszerte végetért. Az írásbafoglalt, vagy a szokástól kialakított gyakorlaton a birtokosok önkényesen túltették magukat. Emelték a robotot, a terményszolgáltatást, újabb és újabb közvetlen és közvetett földesúri terhek vállalását kényszerítették ki. A feudális kizsákmányolás leplezetlen és gyűlöletes; — fenntartása nagyobb birtokokon az udvarbírák, ispánok, hajdúk egész csapatát teszi szükségessé. Ezek kíméletlenül végrehajtják a földesúr kívánságait és a maguk egyéni nyeréskedésével még tetézik. A kizsákmányolás már a parasztgazdaság szükséges termékébe hatol, a parasztság ellenállása eredménytelen panaszok, segélykérések után nyílt felkelésekben robban ki.

Az általános, országos fejlődésben az egyes parasztmozgalmak szokásos és sajátos körülményekkel jelentkeznek. A mozgalmak közvetlen kiváltója lehet robot-visszaélés, a pénzbeli terhek mértéktelen emelése, az uradalom tisztjeinek kegyetlenkedése. A kétszáz esztendővel ezelőtt Bihar megyében kirobbant mozgalomban megvannak mindezek a forradalmi elégedetlenséget kiváltó jelenségek; mellettük azonban döntő súllyal jelentkezik egy sajátos helyi tünet: az, hogy a földesúri bányákhoz, üzemekhez a jobbágyok munkáját veszik igénybe.

A váradi püspökség Belényes-környéki, majd Vaskóh- és Bél-vidéki falvaiban¹ 1749-ben indul meg a mozgalom, melyet 1751-ben vernek le. A mozgalom története, az arról fennmaradt iratok szemelvényes közlése alkalmas arra, hogy az egyházi nagybirtok szervezete, a kizsákmányolást végrehajtó „közvetítők” merényletei a maguk valóságában mutatkozzanak meg. Különös figyelmet érdemel az uradalom üzemével, a vaskóhókkal, üveghutával kapcsolatban kikényszerített jobbágymunka, az, hogy a püspökség a jobbágyoknak az addiginál sokkal súlyosabb megterhelésével a szaktudást nem igénylő munkákat robotban, övelük végezteti el.

A váradi püspökök Bihar megyének ezt a vasban, rézben, márványban gazdag vidékét a Habsburg királytól a 17. század végén kapták vissza. Mint a többi nagybirtokos, ők is hozzáláttak a gyér lakosság emeléséhez, majd a 18. század első felében a bányák megnyitása után üzemeket rendeztek

¹ Belényes = Beiuș Romániában. Jakó Zs.: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940. 168—9. l. szerint Belényes a 11.—12. században keletkezett, nevét a nemesvadbán, bölényben gazdag erdőiről kaphatta. A szétszakadó királyi várbirtokok egy részeként jutott a váradi püspökök birtokába, 1441-ben kapott városi kiváltságokat, azonban önkormányzata a püspök belényesi várnagyának befolyása miatt meglehetősen szűkkörű volt. Mindenesetre központi szerepe volt a feketekőrösvölgyi magyar és a hegyvidéki román falvak között.

Vaskóh = Vascău, Romániában.

Bél = Beliu, Romániában, magyar neve mutatja, hogy erdőben, irtás útján keletkezett helység.

be. Csak így volt bő földesúri haszon remélhető — mert a talajviszonyok a földművelésnek nem nagyon kedveztek. A falvak lakói, mint arra állandóan hivatkoznak, Csáky Imre püspök idején az 1720-as, 30-as években viszonylag kedvező körülmények között éltek; a robotot, a dézsmát a legtöbb falu, ha akarta, megválthatta, s csak a belényesi kastélynak tartoztak mérsékelt szolgáltatokkal.² A század közepén azonban, éppen a bányüzemek miatt megnőtt a munkaerőszükséglet, s a püspökség igyekezett minden terhet a jobbágyokra hárítani. Velük végeztette az üzemek építési, karbantartási munkálatait. Az üzemek megindulása évében a nyersanyagok, elsősorban a fa- és vas szállításaért még bizonyos fuvardíjat fizetett, ezt azonban megszüntette, robotban kiróta a jobbágyokra, sőt a szolgálat megtagadása esetén büntetéspénzt szedett. Az udvarbírák, főbírók, hajdúk fékevesztetten garázdálkodtak. Hónapról-hónapra nőttek az igények; a jobbágyok elérkeztek teherbíróképességük határához. Mint más években, 1749-ben is a belényesi vásáron találkoztak össze a környék, a vaskohók vidéke, a béli terület falvainak jobbágyai. Itt cserélték ki panaszait, itt kezdtek szervezkedni. Tudták, hogy üres panaszkodással semmit el nem érhetnek, írásos bizonyítékot kerestek. Ügylátszik, Izabella királynő Belényes mezővárosnak adott privilégiumát³ próbálták felhasználni, és az egész környékre általánosítani. Mindenesetre néhány falubíró, s néhány harcos magyar és román jobbágy neki-vágott az útnak Arad felé, hogy fiskálist keressenek, aki ügyüket megfelelő jogi formanyelvben a megfelelő fórumok elé viszi. A fiskális, akit felkerestek, nem tartotta a privilégiumot használhatónak, amellet jól tudta, hogy a hatalmas váradi püspökkel szemben a jobbágyok ügye igen kevés reménnyel kecsegtet. „Könyveket hánya és azokat olvasván” nem tudott más tanácsot adni, mint hogy forduljanak instanciával a püspökhöz. A csalódott jobbágyok az aradi piacon ögyelegetve, egyik társuknak, Pécs Ursulnak biztatására, „aki már annak előtte Aradon dolgozott”, felkeresték az aradi postamestert. Ennek húsz kövér ökröt is ígértek, ha tanáccsal látja el őket, de a postamester is elzárkózott — egyelőre — és szintén az instanciáztat ajánlotta.⁴ Történt-e a jobbágyok részéről komolyabb kísérlet, hogy a püspököt meggyőzzék a helyzet tarthatatlanságáról — nem tudjuk. Az első irat, mely az ügy kapcsán fennmaradt, az udvarhoz, személy szerint Mária Teréziához

² Csáky Imre püspökkel kötött szerződésre, ill. urbáriumra állandóan hivatkoznak a jobbágyok. Csáky a gazdálkodás és bányamunka fellendítését sikerrel oldotta meg a török kiűzését követő évtizedekben. Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatainak kritikai története. Bp. 1880. 119—120. l. idézi Bél Mátyásnak Bihar megyével foglalkozó kéziratát, mely szerint Csáky püspöksége idején és az ő kezdeményezésére a környék hegyei *crebris cuniculis subruiti, ex quibus nunc 1726. praecipuos renovare fodinasque restaurare coeperunt*. A többször nekilendülő, s megint visszahanyatló bányászat a püspökök birtokain királyi jogosítvány alapján V. István kora óta folyt. A XV. századi hanyatlást Domokos váradi püspök úgy akarta megakadályozni, hogy a híres körmöci kamaragrófhoz, Thurzó Jánoshoz fordult, vizsgálja felül a bányákat és a termelést szervezte meg újból. V. ö. Bunyitay V.: A váradi püspökség története. Nagyvárad, 1883. I. 341. 417. l. A bányamunka újabb fellendítése telepítéseket tett szükségessé. Ez is Csáky püspöksége idején indult meg. Ötven év leforgása alatt a vaskohi, belényesi járás népessége 4-szeresére, a bélié 8-szorosára emelkedett. V. ö. Györffy István: Magyar nép, magyar föld, Bpest, 1942. 375. l.

³ O. L. Helytt. It. Dep. Urb. Bihar megye (Belényes). Ez a privilégium is több XV. századi kiváltságlevél átírása, engedélyezi Belényesnek bíró és 12 esküdt évenkénti választását. A megválasztottakat a várnagynak kellett bemutatni, aki az esküt is kivette tőlük. Fellebbezési fórum is a püspök várnagya volt. A lakosság a robotot és kiloncedet megválthatta.

⁴ O. L. Kancell. It. Acta particularia 525 (mintegy 150 folió regisztrálatlan anyag) továbbiakban Acta part.

benyújtott kérvény,⁵ melyben egyelőre csak a Belényes-vidékiek ecsetelik nyomorúságos helyzetüket.

„Miképpen tudnya illik, a mi hazánk Belényes vidéke, Bihar vármegyének egy részecskéje, Méltóságos Váradi Püspökség dominiuma, olyan szűk hely, hogy itt a lakosok nem élhetnek a magok hazájoknak földjeiből elégségesképpen, hanem kinszerítettnek menni élelmek keresésére nyári alkalmatossággal a bővebb földű magyarországi vármegyékbe kaszálni s részben aratni. Ez az haza olyan sovány föld, hogy is hiájában szántunk, ha nem S. V.⁶ ganéjozunk, s ha azt körül nem kerteljük, így természetünk egy kevés gabonát. És ez az haza hegyek és völgyek között lévén, amit szántunk vetünk is, a vizeknek gyakorta való megáradása ottan vetésünket földestől elhajtya, a Méltóságos Püspökség pedig igen terhesen veszi rólunk adóját.“

Csáky Imre püspökkel kötött megállapodás szerint ezelőtt a gabona-dézmát, a robotot pénzben váltották meg, mindössze

„... két majoros kertet és egy rétet megmívelni, Váradra, egy hétre való munkára száz kaszásokat, belényesi kastélyhoz kívántató tűzfát... ezeken kívül semmiműi szolgálatra nem vettek minket, az idő tájban pénzen felváltván magunkat,“

Adtak még helységenként fejőstehenek után 6—7 icce vaját, szabadon makkoltatták a sertéseket, melyek után egy summában fizettek, s egyéb igénye az uraságnak nem is volt. Ezt tanúsítják a vidék öregjei, akár hatvanan is, akik a Csáky püspökkel való egyezségben résztvettek. Az új terhek a következők:

„Róka és nyestpénzt ad egy-egy helység négy rhénes forintokat, azután kértek rajtunk száraz kocsmát, nagyobb helységekől tizenhat, s tizenhét forintokat, kisebbektől kevesebbet,⁷ azután kértek tőlünk hajdúk pénzét, némely falutól kilencz, s tíz forintokat, kisebbektől kevesebbet, annak felette minden pálinka főző üstért hat máriást, egy malomért három magyar forintokat, komlópénzt némely helység egy forintot, s ki kettőt, Belényesben a Méltóságos Püspök udvarbírája magánál notáriust tart, annak a vidék fizet, holott hasznára nincsen a vidéknek, mert mikor bírakat esket, minden esztendőben megvesz külön minden bírótul két forintokat. Ha valamely dolog igazítására kimégyen azért is két rhénes forintokat, ha egy kicsiny passust ír, ezért is pénzt.“

Minden tehén után adnak vaját, minden sertés után pázsitpénzt és a makkoltatást nemcsak hogy megszorították és drágították, de még az állatokkal az erdőn kint háló pásztoroktól is szednek külön tűzhelypénzt. Tilos a halászás. Új teher, hogy a vidéket járó tisztek konyháját bőségesen el kell látni, s ezenkívül a beszállásolás egyéb meghatározatlan „költségeire“ az udvarbíró még kiró a vidékre száz-százötven forintot. A jobbágyok tartoznak az uraság számára vadászni, de ha vadat nem ejthetnek, azt is meg kell fizetniök.

⁵ O. L. Helytt. Dep. Urb. Ad Lad. B. fasc. 6. N° 5.

⁶ Sit venia = engedelmet; szokványos bocsánatkérő formula minden korabeli írásban, ha trágázásról, vagy az állatok közül a sertésekről van szó. A jobbágyok tollbadiktálták a szöveget, ez az írrok beszúrása.

⁷ A vadászati jog megváltása ebben az időben már visszaélés. A jobbágyok bevallása szerint nyestet alig látnak.

A „száraz“ kocsmá taksája egészen szokatlan teher. Az uraság lemond kocsmatartó jogáról — szárazon hagyja a kocsmát — s ezért bizonyos összeget követel a falutól. A jobbágyok kijátszása abban mutatkozik, hogy alapjában ott mond le a kocsmatartásról, ahol az ügyis kilátástalan és jövedelmet nem jelent és a jobbágyok nem is veszik igénybe, v. ö. O. L. Helytt. It. Dep. Urb. Ad lad. B. fasc. 6 N° 8., 5. l. „... hiszen amely faluba tíz, tizenkét vagy húsz házak lehetnek is, ottan Ó Excellentiája hiába csinálna csapszéket, mert hasznát nem venné és ott magának is a falunak semmi csapszéke nincsen...“

„Vashámorokat építtettek velünk, ezekhez szolgálunk szüntelen, ezeknek vasait; ahová kívántatik, elhordatják velünk szekereinkkel, malmokat építtettek, ezeket szolgálattal tarttyuk, serfőzöt építtünk, azt tüziával tarttyuk, oda árpát hordunk, tíz, tizenkét mérföldnyire szüntelen csapszékeket csináltunk, azokat fával tarttyuk, azokhoz hordunk borokat, nyolc-kilenc mérföldről, Váradra, mint hét mélyföldre épületre való fákat és köveket szekereinkkel hordunk. Belényesben az uraság részére szántunk, vetünk, kaszállunk, kapállunk, aratunk, s azokat bé takarítjuk, cséplünk, s kastélt tüziával tarttyuk, hetest ott tartunk, búzát rostálunk, kendert nyövünk s azt eltakaréttuk. Az havasokra olly helyekre kell mennünk, épületre való fákért, amelly helyeken soha nem járt emberi állat jószággal, ahol egy fáért százat is le köll vágnunk hogy kihuzhassunk és kilenc ollos fákat is karjainkon köll hozni, az után marháinkon vontatni. Erdély országából hordunk az hámorokhoz épületre való köveket.⁸ Ha valamelly jószágos gazda meghal és felesége özvegyen marad, bárha leány gyermekkel is maradand, minden jószágát elveszik, egyebet nem adnak néki, tíz, tizenkét forintoknál.“

Raadásul az uradalom a vidék költségére tart huszonöt hajdut, ezeket a fizetésen kívül el kell látni. A hajduk bántalmazták őket. Csáky püspökkel kötött egyezségüket nem tudják igazolni, mert

„... egy gonosz főbíró köztünk az urak kezében adván tőlünk elrejtetik és azulta úgy bánnak velünk amint szeretik.“

Hivatkoznak Izabella királynétől kiadott, most megtalált privilegiális levelükre, amelyet azonban a jelenlegi püspök Forgách Pál nem vesz tudomásul, s kérésüket nem hallgatja meg. Kérik tehát:

„mi velünk szegény jobbágyokkal kíméletlenül ne bánjanak és adgyák ki nekünk igasságunkat.“

Mária Terézia utasítja a helytartótanácsot, folytattassa le a vizsgálatot a megyével.⁹ A kivizsgálás irányuljon arra, van-e az ország törvényeinek megfelelő urbárium, melyet a váradi püspök adott a falvak jobbágyainak. Ha van, az abban foglaltakon túlmenő-e a jobbágyok megterhelése, — ha nincs urbárium, vagy szerződés, mihamarabb készítsenek. A leirat figyelmezteti a helytartótanácsot, s azon keresztül a megyét, hogy ne engedje a jobbágyokat a „közjó“ veszélyeztetésével megterhelni. Az uralkodó tehát „védelmébe veszi“ a jobbágyokat, de csak addig a határig, ameddig a „közjó“ fogalma mögött megbújó állami adó ezt megkívánja.

A helytartótanács említett átiratára¹⁰ a megye nem siet válaszolni. Utasításba kapja, hogy a panaszosokat, de a földesurat is meghallgatva vizsgálja ki a tényállást. Ez meg is történik. A püspök meghatalmazottját küldi el, aki a jobbágyok panaszlevelében említett Csáky-féle urbáriumot ezúttal elővarázsolja, de abból a megyei urak azt értik ki, hogy a jobbágyokat szokatlan új teher, szolgáltatás nem terheli, hanem az urbárium és a szokás szerint traktálnak.¹¹ Minden azonban mégsincs rendben, mert a földesúr anyagi helyzetükben korántsem voltak egységesek. Belényes környékén

⁸ Az utak állapota még száz évvel később is siralmas volt. Anton Kerpely: Das Eisenhüttenwesen in Ungarn sein Zustand und seine Zukunft (Schemnitz 1872. 59. és 60. II. erről a vidékről írja: ... die meisten ausnutzbaren Forstkomplexe nur durch Saumpferde zugänglich sind... Bezüglich der gegenwärtigen Verkehrsstrassen sei noch erwähnt dass dieselben mit Ausnahme einiger Hauptlinien zu gewissen Jahreszeiten nahezu unfahrbar sind.

⁹ I. L. Helytt. lt. Dep. Urb. Al Lad. B. fasc. 6. N° 5/2.

¹⁰ u. o. fasc. 6. N° 6/1.

¹¹ u. o. fasc. 5. N° 6/2. A püspök megbízottja nemcsak hogy bemutatja az urbáriumot, hanem mindjárt két példányban. „Quo duplicis ordinis per eundem praefectum producto — primi quidem de anno 1721, atque adeo tempore etiam titulati Eminen-tissimae piae memoriae Cardinalis in usu existente. — secundi autem ordinis post mortem Suae Eminentiae de anno 1733, per officiales camerales confecto“.

megígéri, hogy amennyiben az urasági tisztek „túlzásokra” ragadtatnák magukat, a jobbágyság őrözzé fordulhatnak orvoslásért. Külön néhány sort szentel a megye a nyest- és rókapénz tételeinek. Ezek a pénzterhek a püspökség más birtokain ugyan nincsenek szokásban, de a jobbágyság által hiányolt, s a földesúrnál hirtelen megtalált urbárium megállapítja, s ezen a megyének „nincs módjában” változtatnia. Csak 1750 márciusában hallgatja ki a megye Belényes, Vaskó és Bél környékének falvait.¹² A bírák, az esküdtek, a falu vénei megfelelnek a kérdésekre, melyek az udvarhoz benyújtott, s az év februárjában már a püspökhöz is eljuttatott panaszlevél egyes adatait vizsgálják meg. A jobbágyság nem hátrál meg, a nyilvánvaló reájuk nehezedő nyomás ellenére sorban bevádolják az udvarbírókat, főbírókat és hajdukot s adatokkal cáfolhatatlanul alá is támasztják a vádak. Természetesen ezek védekeznek. Elszámolások, a zsarolásokat magyarázgató levelek alapján a megye látszólag hitelt ad szavuknak s a püspök megtartja „hű” alkalmazottjait.

Ekkor határozzák el a jobbágyság az újabb, nyomtatékosabb beadványt. Gyűléseket tartanak, pénzt gyűjtenek, szervezeten megállapítják, hogy falvanként mennyit szedjenek be a felmerülő költségekre. Ezek a gyűlések, s az azokon megnyilvánuló harcias hangulat nyugtalanságot kelt a megyében, s 1750 december 1-én a megye jegyzőkönyvbe foglalja a megindított nyomozás eredményét. Beidézett és önként megjelent tanúk hosszú sora ad szinte teljesen egybehangzó választ a kérdésekre, melyek közül a legjellemzőbb: vajjon „néhány nyughatatlan ember ingerlésekre” gyülekeztek-e s gyűjtöttek-e pénzt, és hogy „azok, kik legyennek és micsoda jószágú emberek legyenek, vagy olyanok, kiknek jószágok nincsen és igen szegény emberek?” A válasz a megye szempontjából lesújtó. A falvak „egy akaratiúak voltak mindenekben”, ezt vallják a magyar és román jobbágyság, felsorolják a szervezkedés vezetőit, megint román és magyar neveket vegyesen. A vezetőkkel szolidárisak, elutasítják a megye alig burkolt vádját, hogy t. i. azok a beszédett pénzeket zsebre tették, s nem is a bécsi útra használták fel. Többen hangsúlyozzák, hogy „belésényi Pécs Ursuly, aki a pénzt szedi többi közt, oly szegény, hogy a ruha imitt-amott akad meg a nyakában.” A tanúk között vannak olyanok, akik éppen fömlőből szabadultak, ahová a veszély megelőzésére az óvatos megye már be is csukatta őket. Ilyen Antal János jobbágyság, aki a kihallgatás során a már említett aradi postamesterről is nyilatkozik: elmondja, hogy Bécsbe mentükben betértek hozzá Aradra és az „akkor egy kis kétujjnyi cédulát adott kezekben, mondván, ezzel mennyetek Bécsben Kuncsok Márton uramhoz, az eligazít benneteket a magyar consilliumhoz.”

A küldöttség valóban fentjárt másodszor is Bécsben. Az első panaszlevélnél sokkal terjedelmesebb iratot nyújtanak be Belényes, Vaskó és Bél környékének falvai. Az elmúlt hónapok tapasztalatai alapján szövetkezve, együtt képviselik keserves ügyüket és próbálják helyzetüket rendezni.¹³ Az új panaszírat többféle tanulsággal is szolgál. Ha a megyei vizsgálat a jobbágyság helyzetében nem is hozott javulást, de legalább előkerült a Csáky-féle urbárium, s az úriszék kénytelen volt tudomást szerezni a tisztek, a hajduk túlkapásairól. A törvény előtti meghurcolás, a vallatások megalázó kérdései még jobban összekovácsolták a falvak jobbágyságait, akik nyelvükben,

¹² O. L. Kanc. I. Acta part.

¹³ O. L. Helytt. It. Dep. Urb. Ad lad. B. facs. 6. N° 8. A panaszlevél kerületenként számos falut sorol fel, az onnan tanúságra jelentkezők nevét közli. A névadatok, az összeírások húsz évvel későbbi adatai, s Jakó és Győrffy i. m. helységtáblázatai tanúsítják, hogy vegyesen magyar-román jobbágyság akciójáról van szó, akik teljes egyetértésben és egységben lépnek fel az elnyomó földesúri hatalom, majd a megyei karhatalom ellen. A levelet teljes terjedelemben közli Ember Győző a „Jobbágylevelek” c. készülő forráskiadványban.

a szegény román és a valamivel módosabb magyar falvak jó példával jártak elől, most már hozzájuk csatlakozott a vashámorok vidéke és a béli kerület, melyet a püspöki üveghuta nyomorított meg.

Az együttes panaszokat összefoglaló levél újból a Csáky-féle urbáriumot hiányolja. A levelek és a tanúvallomások az urbárium vonatkozásában olyan következtetések, hogy nyilvánvaló: a megye hamis jelentést adott, amikor a helyzet romlását, a terhek rohamos emelkedését tagadta. A Csáky-urbárium feltétlenül kedvezőbb, a század elejére jellemzően jobbágymarasztáló célzattal készülhetett. Az új panaszirat fel is sorolja a falvak véneit, ezúttal már név szerint, 80—100 esztendő öregeket, akik tanúsítják az egykori egyezséget. Az iratot még mindig nem tudják produkálni, a püspök még mindig nem adott nekik másolatot. A falvak lakói ígéretet kaptak a megyétől, hogy „jó urbáriumot fogna minékünk csinálni”, de aztán nem történt semmi, a püspök tisztjei csak fokozottabban garázdálkodtak. A jobbágyok panaszra mentek „busították” az alispánt, adja ki nekik legalább a vizsgálati jegyzőkönyvet. De a viceispán így felelt nekik:

„Én mit tehetek róla! Láttytátok Ó Excellentiájával én nem bírhatok. Lássátok, mit cselekesztek de engemet többször eziránt ne busiecsatok... A vidék látván, hogy változó uraink valamely dolgot feltalálnak a vidék nyomorúságára, aztat felragasztyák, így mentül tovább, mind rosszabbakat érünk...”

Tehát megint az udvarhoz fordultak. A beadványban, az elsőhöz képest bővebben fejtik ki a sokféle pénzteher tarthatatlan voltát, egyenként véve a tételeket.¹⁴ Különösen sérelmezik az ezeken felül jogtalan rájuk mért robotot. Szolgálnak az udvarbíróknak, a majorosnak, a plébánosnak, az orgonistának, s ráadásul gazdagabb társaiknak is, mert a legmódosabb gazdák főbíráknak nevezették ki magukat, ezért ugyan fizetést nem kapnak, viszont nem fizetik adójukat, nem szolgálnak, s terheiket a többieknek kell viselniök. A hajduk összejátszanak ezekkel, együtt bírságolják, nyúzzák a szegénységet, saját földjüket a faluval műveltetik. Ezek a főbírók és hajduk zsarolók, valóságos gyilkosok.

„... Uraink tartanak a vidékből öt főbírákat, kiknek is semmi fizetések nem jár az Uraságtól, hanem ők magok sok fizetés által, akik jobb gazdák a vidéken és sok adó elmarad nállok, s a többire vetik. Magokat tétetik ilyen tiszteknek és ezek a hajdúkkal együtt éjjel-nappal a vidéken széjjel járnak, eszik, isszák, húzzák a szegénységet, s emellett káromolják, mocskolják faluink bírát. Mikor a sokféle pénzfizetések közül vagy edgyikért, vagy másikért küldi őket Udvarbíró Ur, thát a parancsolattal edgyütt executióra jönnek és valamig ki nem szorították az egy-egy helységből, addig ki nem mennek, hanem pálinkát, bort, ételt, italt amennyit akarnak elvesztegetnek minden nap és egy hétig s másfélig is ott lakván rajtok, addig minden napra három-három márfást vészen a főbíró magának executiót, a hajdú azonkívül magának minden napra négy garast. Ismét mikor valamely szolgálatra kell valahová menni, estve, vagy éczaka megizenik a helységnek és jó reggel eljön a hajdú és ha a szolgálatra küldendőt útba nem találja, mingyárt vészen talpa fáradságáért egy márfást, ha nincs honnan adni a szegény embernek, tehát akármely jó zálogját elveszi, és a csapszékre addig issza bé, amennyig szereti. És az embernek nem lévén teheccsége a kiváltásra gyakorta odavesznek. Ismét, mikor az Uraság dolgán vagyon a szegénység, aztat szidgyák verik kíméletlen. Ismét, mikor az Uraság dolgára hajtyák a szegénységet, akkor a főbírák kiválasztanak magoknak harmincat, vagy negyvent egyszerű és magoknak dolgoztatnak véllek, úgy a hajdúk is magoknak dolgoztatnak. Ezek csak azon mester-

¹⁴ Felsorolják, mint az első beadványban; bizonyításképpen az egyik falu „libellusát” mutatva be: „rókapézn, nyestpézn, komlópnézn, szárazkorcsmapézn, malompézn, hajduk pézne, notárius pézne, pázsitpézn, ústpézn, vajpézn, kölcséppézn, *mind csak pézn, mind csak pézn*” — írják: Szokatlan tétel a pázsitpézn. A Magyar Nyelvtörténeti Szótár adatai szerint tarlólegettetési díjról van szó.

kednek, hogy miképpen húzhasanak magoknak és Uraknak a szegénységtől és csak kicsin dolgokért, mingyárt bírságot vesznek tőlük. Ugyhogy nálunk az házaink között és falunk között kell vetnünk a gabonát, tengerit, búzát és valamely embernek tengerijében kárt tettek a kutyák, a káros gazda megpanaszolta a főbírnak, a kárt ugyan rájuk nem becsülték az ebes gazdákra másképpen. hanem valamely embernek kutyája volt a faluba és meg nem menthette, hogy vagy éjjel vagy nappal a tengeribe nem lett volna, tehát a főbíró mindeneket megbírságolta három forintokon. Ismét egy ember gyereke a másik ember réttyéből egy fáról valami fái gombát levett ezt megtudván a főbíró azért a gyermek attyát megbírságolta három forintokig. Ismét nálunk szűk lévén a hely és a réteink falunk között lévén, a marháink éheznek, a kertek¹⁵ nem lévén erősek, mivel nem győzi a szegény ember mind egyre kertelni, és ha valamely gazdának valami marhája bé talál rontani a más réttyében, ezt megtudgya az olyan főbíró, mingyárt megbírságolja három forintig. Ez ilyenekkel akarja visszavenni kölcségét, amellyel magát tisztnek tétette...

Az egyik garázda főbíró hajduja...

„... megvert nyolc embereket... Egy nyolcvan esztendő öreg embert a gerdába felkötötte két lábaival és ruháit levonván rólla meztelenen verte korbáccsal, Ismét, mintegy száz esztendő görbe asszonyt, ezt is meztelenen verte, táncolni hajtotta őket féltékben...

... szegény embereket huszat is egyszer kit kalodába téssen, kit ismét a kertet felemelvén közzé rekeszti nyakát, ismét reá nyomja a kertet, úgy vesztegeti őket kin az essőben is, kit megint lábbal felköt és füsteli, hol pedig meztelen vetkezeti és pálinkát tölt a lábaira, úgy foj le a testin a szája felé...”

Az uradalom a majorság minden terhét a jobbágyokra hárítja, s minden címen robotot követel:

„Ismét a vidéken csapszékeket csináltatott a Püspökség velünk fizetés nélkül és azokhoz a borokat mind a vidék horgya télsen, nyárhan, tíz-tizenkét méjfföldekről. Ismét serfőzőket csináltattak velünk fizettség nélkül, azokat tűzifával tartjuk, azokhoz árpákat hordunk más vármegyéből, mint tíz-tizenkét méjfföldekről. Ismét Váradra hajtának hennünket épületeket csinálni, oda hordunk szekereinkkel szüntelen épületre való fákat, köveket, deszkákat, sindeleket, melyek is magának az uraságnak nem mindenkor kellenek, hanem eladgva és kereskedik vélle, onnan visszahordunk gabonákat. A vidékben ismét Belényesben, örökké építtetnek velünk ingyen. Ismét nálunk a vidékben az Uraság részére szántunk-vetünk búzát, zabot, tengerit és azokat kapáljuk kétszer, bé takarítjuk, aratunk, kaszálunk, bé horgyuk, cséplünk, kendert takarítunk, törjük, megfonnyuk. Ismét a takarás idején száz dolgozókat is hajtunk egy-egy nap itten az Uraság mezejére és senkinek is közüllük csak egy darab kenveret is semminémű szolgálatnak idején nem adnak, hanem estve eljővén behajtvák őket mind a kastélyban, mint a barmot, és akar van kenvere, akar nincs, addig el nem bocsátták, amíg mások, onnan hazul fel nem váltják. És nem lévén mindenkinek a szegénység miatt két s három napra való kenvere és az éhség miatt haza akarna menni, azt a hajdúk verik, s zálogolják...”

A béli kerület jobbágyságának átka az üveghuta. Az üzemmél kapcsolatos terhek elviselhetetlenek:

„Ennekelőtte mintegy kilenc esztendővel üveg hutát kezdett csináltatni a püspökség vélek és hozzájuk menvén a praefectus mondotta nékik: fogadgyatok szót és csinállyatok fel az üveg hutát, amint parancsoljuk, ne féljete, mert abból jó fizetéstek fog járn, mivel minden munkátokat körülötte pénzzel meg fogjuk fizetni. Így: ha egy singfát vágtok, azt megfizettyük hét garassal, s azoknak s egyebeknek is elhordására Püspök ő Excellentiája maga bérest fog fizetésén tartani, Ismét egy véka hamuért néktek fizetünk három polturát, ismét egy mázsa

¹⁵ Kerítés. (A csűröket összekötő kerítés mely nem a gyümölcsös vagy veteményes kerteket választja el egymástól. Ez a közös sövénykerítés majdnem körülvézi a falut. L. Györffy: i. m. 408. 1.)

béka-sóért¹⁶ hét garast, ismét Temesvárra visztek üveget, egy szokérért fizetünk nyolc rhénes forintokat, ismét Aradig hatot, ismét Váradig négyet, ismét heteseket, hol négyet, hol nyolcat, hogy pénzen fogadnának az urak. Ezeket egy esztendőben megfizették ígéretük szerint, azolta sohasem, hanem mind azokat ingyen kell kénfelni megcselekednünk. Heteseket kell küldenünk és ott tartanunk éjjelnappal, tüzet csinálva, mivel sem éjjel, sem nappal sem vasárnap, sem egyéb sátoros ünnepben soha meg nem szünik égni esztendőn által a huta. Ha az rendelt betes vagy egy, vagy más baja miatt a napjára oda nem mehet, tehát állítanak ottan helyette egy napra és egy éczakára hat garassal és azt véle fizettetik meg. Ismét mikor a singfákat az erdőről odahorgyák éppen a tűz mellé nem férven véle, távolkán kell lehánni, az után ismét a tűz mellé hordani és a két hordás közül egyiket, úgymint a tűz mellé való vátoztatást, felvállalta a hutabeli notárius, hogy maga megcselekedtetné, csak a vidék fizessen néki. És megedgyezett véle a vidék negyven rhénes forintokban és a pénzt meg is vészi, a dolgot is mi visszük véghez így: aki az erdőről hozza a singfát, addig annak quietentiát rólja nem ad, amíg abból a singfából kettőt, vagy hármát a tűz mellé nem hord. Így csak mind mi velünk hordattya el azt is. Ismét Erdély országában kell mennünk üvegfőző fazéknak való agyagért, esztendőben mintegy tizenhat szekérrel. Ismét, ha hamut csinálunk is az erdőn, azt ott kell strázsálni, amíg a tűzből hamuvá válik. És hol eső, hol szél azt elrontya előlünk, és olyankor a munkánk csak hijában vagyon és olyankor, ha nem lehet csinálnunk, tehát az executio rajtunk jön és hűz von bennünket. Ismét aki singfát csinál és ökre nincs, hogy elhorgya, tehát másnak kell fizetni az elvitelért fél forintot, Ismét az erdőt a singfákkal annyira elvesztegették, hogy már messze és rút helyeken lehet csinálni s igen nehéz elhordani. Mégis, akárhogy lehet, csak kell esztendőben vinni ezer singfát és azt az ezeret száraztatni. Véle ismét ezer és háromszáz szekérrel parasztfát, ismét ezer és száz köből hamut, ismét nyolcvan mázsa békasót, ismét hat házokat kell tartanunk tűzzel és épülettel az üvegcsinálókknak, ismét szüntelen hajtának bennünket üveget és egyebeket vinni Váradra és egyéb helyekre és onnan bort és egyebet visszahozni. Mellyekkel nem néznek sem esős időt, sem telet, sem nyárt, hanem amikor kívánniuk csak menni kell, és sokszor marháink elvesznek az időnek alkalmatlan volta miatt.¹⁷

A Belényes és Vaskóh környéki falvak a hámorokra, kohókra panaszkodnak:

„Ami a szolgálatokat illeti, azoknak szünte nincs. Éjjel-nappal egyaránt hajtának bennünket, mert vashámorokat építettett a püspökség a vidékkel fizetés nélkül. Senkinek a vidékiek közül nem fizetvén dolgoáért semmit, ezeket szolgálatokkal tartatják velünk. Erdély országából hordatnak követ hozzájuk velünk, singfát hordatnak velünk szénnek, oly rettenetes rút hegyekről, völgyekből, ahol mind négy kerekeit a szekérnek meg kell kötni, mégis hárman-négyen kell tartani, melyben szekereink össze romlanak, marháink meg sérvednek. Azoknak szeneit mi horgyuk szekereinkkel az hámorokhoz az erdőről. Ezért a szénhordásért akarják elengedni a száraz kocsmá pénzét, de mi, ha fel számláljuk, mennyi szenet hordunk és mennyi pénzt engednek el minékünk, nem több mint két grajczár fizetődik egy gazdának hat vagy négy ökrivel s szekereivel egy egisz nap való szolgáltatáért. Ezen csodálkozunk. Hiszen Felsőfő Királyné Asszonyunk számára is vagnak bányák, de ottan a dolgozóknak mind meg fizetnek, de a vidéknek itten nem, azért a vidék is azt kívánnia, hogy ő Excellentiája is dolgoztassa pénzzel ezen dolgokat, fogaggyon bíresket pénzzel, akik horgyák a singfákat, szeneket; követek és vasakat.“

Újból kifejti a jobbágyság, most már három nagy terület lakossága:

„Ha hámorokat és üveghutákat épített a püspökség, *építtesse és dolgoztassa maga fizetésével*, ne terhellyen bennünket ennyi ingyen való szolgálatokkal. ha taksánkat, rupturánkat megadjuk, mert nehezebbnek tartjuk már a szolgálatokat, mint sem a szakasztott¹⁷ fizetésünket, s ha könnyebbítésünket nem nyerhetjük, kéntelenek leszünk ő Excellentiája földjét elhagyni, és aki hová tud menni, mégyen.“

¹⁶ Kvarckő.

¹⁷ Megállapított részletekben teljesítendő.

A vashámoroknál, üveghutáknál robotra kényszerített jobbágyok világosan fejtik ki véleményüket. Mezőgazdasági vonatkozású terheiket el akarják választani az üzemek-okozta terhektől, az új többletmunkát nem vállalják, de nem zárkóznak el az elől, hogy az ígért fizetség megadása esetén mint bér munkát elvállalják. A váradi püspökség azonban talán nem képes, de mindenesetre nem hajlandó fizetni, s az üzemek fenntartására szükséges munkát robot formájában sajtolja ki. Hasonló folyamat játszódott le a cári Oroszországban,¹⁸ ahol a birtokosok — szintén a 18. században — „hogy biztosítsák a munkaerőt üzeimik számára a szokásos forrásokhoz, jobbágyaikhoz fordultak, kiknek munkája egyre nehezebbé vált“. Az üzemekben foglalkoztatott jobbágy Oroszországban „odaírt“, vagyis teljes mértékben az üzemhez rendelt, vagy mezőgazdasági munka mellett végez üzemi munkát is, tehát szolgálata erősebben jobbágyi jellegű. Itt, a váradi püspök birtokán szakismeretet nem kívánó, kisegítő, nehéz munkáról, elsősorban fuvarozásról van szó, a szolgáltatás jobbágyi jellegű, s a terhek feltűnő többletet jelentenek az előző évekhez képest.

A megyei vizsgálatnál elhangzott tanúvallomások a panaszlevélnél élesebben mutatják ezt. A megye két lényeges kérdést tett fel.¹⁹ Először: „Hát az igaz-e, hogy azelőtt csak 30 véka szenet szedtek egy-egy gazdán, de mostanában negyvenre szaporodott. Mikor kezdtétek negyvenre szaporítani és ki kezdette, nevezze meg.“ A másik kérdés: „Azelőtt szén, vas, kőhordásért volt-e fizetése a szegény embernek, vagy csak census defalcációjában imputáltatott mind kő, mind szén hordása.“

A válaszok: „A szénnek megszorodása, közelebb mult esztendőben szaporodott annyira rájuk. Ezelőtt még Kapusinszky úr volt tisztyek, fűzetett nékiek minden öl fáért és egy egy szekér szénért 10—10 pulturát, de azótátul fogvást csak ingyen kell mind a fát, mind a szenet hordani. És csak a közelebb mult esztendőben vittek be 60 szekér szenet és 40 szekér fát az rcájuk eseten kívül.“ „Azelőtt 30 véka szén volt vetve egy gazdára, de most visznek negyvenet is és három szekérből nehezen csinálnak kettőt. Azelőtt csapva vették a mértéket, de ezen Udvarbíró úr Paskuly nevű hajdújával úgy méreti, hogy sokszor több vagyon a tetőzésben, mintsem mértékben...“ A Vaskóh-környék azt vallja, hogy a singfa és szénhordásért azelőtt fizettek, csak most szüntették meg. Nemcsak, hogy elesetek egy bizonyos jövedelemtől, de a büntetéspénzek a robotteher mellett még további terhet jelentenek. „... ha esett a szénnek hijja, minden vékáért egy pulturát vett, s egy szekérért 3 márvást.“ Az egyik falu jobbágyai panaszojkák, hogy „... tavaly vett Udvarbíró Úr ezen helységen 28 vonás forintokat, azt állítván, hogy szénbeli restanciákért vagyon...“ A sebesiek vallják: „... az dragonyesti kóhoz nem győznek szolgálni, akin fizetés ígértetett, de egy pénzt sem láttak érette.“ A dragonyezsdiokról pedig megállapítják: „... ezek csak a kóh körül dolgoznak“.

A püspök persze tagadja a terhek fokozódását. A nagy irathalmazban egyszer szólal meg ő maga: megijedve a jobbágyok második Bécs-járásától, most már ő is beadvánnyal fordul Mária Teréziához.²⁰ Levele latinnyelvű, s fogalmazása legalább olyan homályos, mint az ügy, amit védelem helyett támadásba megy. Megállapítja ugyanis, hogy jobbágyait a felelőtlen aradi postamester „lázítja“, veszedelmes emberek pedig nem restelnek engedély nélkül pénzüsségeket gyűjteni a falvak jobbágyaitól, amivel őt károsítják meg. Amúgyis nagy mértékben elnéző jobbágyaival szemben, — hiszen

¹⁸ Isztorija SzSzsZR. (szerk. B. D. Grekov, Sz. V. Bahrusin, V. L. Lebcgvev). M. 1947. 2. kiad. I. köt. 606. l.

¹⁹ O. L. Kanc. lt. Acta part.

²⁰ O. L. Helytt. lt. Dep. Urb. B. fasc. 6. N° 8/1

azok teherbíró képessége a mostani terhek kétszeresét is elbírná. Ő azonban nem akarja emelni a terheket, csak azt kéri az udvartól, hogy a jogtalan pénzbeszedéseket, gyűjtéseket birtokain tiltsa meg, s azokat, akik ezt elkövették, kötelezzék, hogy neki — a földesúrnak számoljanak el a beszedett pénzekről. A püspök kitart álláspontja mellett, eljárást követel a jobbágyokkal szemben. A megye készséggel csatlakozik hozzá. Ezen a vonalon indul meg később az üldözés, a mozgalom felszámolása.

Újból átiratok követik egymást, s a helytartótanács fél éven keresztül várja a választ Bihar megyétől. Bár vaskos jegyzőkönyvek őrzik a letagadhatatlan tényeket, a megye nem hajlandó a püspökség visszaélései ellen javaslatot tenni. Végül a jobbágyok elúnják a huzavonát s megtagadják a szolgálásokat. Sőt, mint a megye írja:

„A belényesi kerület lakóinak rossz példáját követve a béli kerület lakói is hasonló bűnbe estek: a földesuraságot lerázták magukról, az urasági tisztek parancsait semmibe sem vették, más nem illő dolgot cselekedtek sőt gyülekeztek egymás között, a királyi rendeletek tilalma ellenére, s a békét és köznyugalmat nem restelték megzavarni.”²¹

A jobbágyok nem hajlandók szolgáltatásokat teljesíteni, nem hajlandók pénzbeli terheiket fizetni. A rájuk küldött katonaságot elkergették. További súlyos fejleményektől kell tartani — folytatja a megye, és bejelenti, hogy addig is, míg a helytartótanácsból utasítást nem kap, a mozgalom vezetőit börtönbe vetteti. A megyei jelentés mellékletében a béli udvarbíró a következőket írja:

„Az conservatoriumok hamvából felszedett üveg cserépből remélvén hogy csinálthatok vagy hatszáz rhénes forint ára üveget, ezektől a mi embereinktől csak 16 szál közönséges hasítvány deszkát és 12 ágást praetendáltam, a kemence mellett két felől nyolc-nyolc szábul csinálendő színnek, hogy a legények alatta szárazon dolgozhassanak, és egynéhány szekér vesszőt s karót körülötte szükséges sövényhez, hogy a szél oly szabadon ne járhassa. Mindazonáltal semmit sem obtineálhattam, sőt látván, hogy minden módon ügykezem a munkának megindításában, nagy sereggel hozzám jöttek, kiknek a kapuban elejekben menvén egy instantiát presentáltak, az melyben a huta által rajtuk esett gravamenyeiket exponálják, magokat utoljára declarálván, hogy készebbek pusztulásra jutni, hogy sem a hutát meg hagyni építeni. Én ugyan eleget disponáltam, hogy én a hutát meg nem építem, csak oly színecskéket csináltatok, az melyek alatt azon cserépet kidolgoztathassam, melyben ha secundálnak, instantiájukra Jó Kegyelmes Urunk Ő Excellenciájától kegyes választ remélhetnek. De mennél szebben beszéltem vélek, annál bátrabban kezdvén felelgetni, végtére egy valaki a sereg közepén, valamint haramia az erdőn, minden tekéntet félre tévén, csak nem Bi Zabyt kiáltani, kire hogy ráncsák bé a kapun, egynéhány hajdút reá küldvén, az egész sereg botra kapott, de semmi ütést nem tett, mivel az istrásán lévő tized mingyár secundált a feleségem sivalkodására bennünket, s meg is rivasztottam, hogy mihelyes excedálnak, mingyárt tüzet adatok reájuk, mint szemláttomást való vérszopó rebellisekre. Hanem jobb haza oszolván egynémely embert és szekeret kü gyenek, hogy Ő Excellenciájának ilyen nagy kárábul vagy 600 forintot is recompensáltathassak. Az után mivel az hamuban usuabilis üveget is találtunk, 86 ft. árát, annak megmutatására egy bánátusbeli kereskedővel ki menvén a hutában, jó instructióval próbára Grósrá küldöttem négy hajdút, de már akkor a hegycsúcs el lévén rendelve istrásájuk, említett hajdúim még alig értek a faluban mingyárt körül vették minden felől dorongokkal és botokkal, világosan megmondván nékik, hogy elmennyenek, ha életeket szeretik, másként soha sem esznek többet. Akik ezen szép hírrel visszatérvén hozzám a hutában, azt gondolták a grósiak, hogy én

²¹ Szószzerint: *Sumpto abincolis disctrictus Belényesiensis exemplo, districtus quoque Béli inhabitatores aut accolae in parem errorem prolapsi Dominium Terrestrale excutere, mandata dominalium officialium vitipendere, aliasque inconvenientias exercere, conventicula privata contra manifestas inhibitiones Regias celebrare, taliterque pacem et tranquillitatem publicam perturbare minime verentur.*

majd extremitásra vetem magamat, s az egész hajdúsággal és az vidékben lévő katonasággal rajtok megyek. 34 flintával, egynéhány láncsával és kaszákkal egész nap estig készen várták az útyán, valamедdig a kémjek hírt nem adott nékiek, hogy én haza nem jöttem s az hajdúkat is eleresztettem mellőlem; aki nem is volt ötnél több. Hagymáson, hol egytül, hol másutl úgy informáltattam, hogy *minap az egész vidék a huta fölött lévő hegyen tüzelt egész éjjel s olly kötést tett, hogy amelly gazda ember vagy helység a huta dolgában engedelmeskedik, öszve gyülekezvén minnyájan verjék agyon, vagy minden cselédestül égessék meg, s ha pedig az Méltóságos Uraság illendő erővel szándékoznék őket építésre stringálni, felgyujtván az egész vidéket, hagyják itt.* Ezek ugyan csak a huta ellen berzenkednek, de hamis a májok, mert soha semmi némű dolgot nem vittek jól végben, 12 szekeret rendelek Váradra borért, egy hétig 10 hajdúnak van dolga kiállításokkal, mégis ritkán megyen négyen vagy hatnál több bé, az is, aki hova való, a borral haza megyen. Ha a hajdú elejében áll, mingyárt fejszére kap, onnat hazul pedig másutl küldi bé a bort, el csőzik, el csapollvák, azután egymásra mutatnak. Ha utánuk küldök, az erdőt veszik nyakokba. Húsz köből búzát egy holnap alatt alig tudtam vélek elvettetni. Hogy tengerinek szántottak, három-három legény állott egy-egy eke mellé, baltával, nem ostorral és szegény hajdúk vagy főbíró és szabados szállani sem mertek nékiek, holott az nemes Vármegye káplárját adtam volt mellőlük négy hajdúval. A hutásoknak hol gyermekek, hol feleségek által, amint ők praetendállyák sokszor megüzenték immár, hogy onnét eltakarodnyának ha életüket szeretik, az kik is ott tovább nem mervén maradni, bé költöztek Béiben. A calefactor az melly akkor tartozott fűteni, mikor a huta meggyullott, ő rajta lévén a fűtés sor, el szökött, még akkor mingyárt. Tartok tőle, hogy ma, holnap, vagy nyilvánvaló nappali erővel, és nagy veszedelemmel, vagy pedig éjjel titkon kellettök innét eltakarodnom, gyermekségemtől fogva szerzett kevés portékocskámnak itt veszendőben való hagyásával. Bárcsak zászlótartó úr jött volna quártélyára, mind inkább tartanának a rossz emberek. Egynéhányan amint hallom, megint felmentek Bécsbe, hárman pedig itthon currentállva, gyűjteti és osztattya a vidéket. A taxát compelláltatom, de nehezen hozhatták. Éppen most érkezik haza egy hajdúm, panaszolkodván, hogy éhel is majd el vész. Tagadón²² másodmagával az execution, senki jó szót sem ad nekik.

Bár a megyei jelentés, s az udvarbíró levele csak utal rá, úgy látszik, valóban több kerületre kiterjedő mozgalomról volt szó, mely a gyűlőlt huta felgyujtásában, s a szolgálatok és adók megtagadásában nyilvánult meg. A falvak lakói szervezeten léptek fel s mozgalmukat az uralkodó osztály és csatlósai már csak nagvobb karhatalom felvonultatásával s a vezetők hebertönzésével tudták elfojtani.²³ A megye most nem késlekedett. Eljárásáról jelentést küldve a helytartótanácsnak, a történetekért a felelősséget az udvari hatóságokra hárítja: magukra vessenek, hogy egyáltalán fogadták (s ezzel felbátorították) a jobbágvokat. De most már elég az „igazságtévés” játékából — a „rehelliseket” erőszakkal kell „megfékezni”. Erre a helytartótanács is leteszi jobbágyvédő álarcát: válaszában helyesli a megye eljárását, megbélyegzi, elveteműltségnek nevezi a jobbágvok megmozdulását, s utasítja a megvét, minden eszközt vegyen igénybe ellenük, a fejleményekről pedig számoljon be.²⁴

Ennek a leiratnak a birtokában a megye siet is cselekedni.²⁵ „Atyai hangú” idéző levelet ad ki: 1751. június 2-án.

Instantiátokra költ Felséges Királyi Helytartótanácsának kegyes parancsolattjának kegyelmes Urunk Váradí püspök urunk ó Excellentiája rendeletéből tekintetes

²² Tagadáu Romániában. A tagadóiak a megyei kihallgatáson azt vallották, hogy a hajdúk „soha sem mennek hozzájuk, hogy négy polturát ne vonnyának rajtok, ha csak híradással mennék is, szünteln rajtok csiripelnek. Annyi zálogot hordtak el, hogy már záognak való sem maradt házoknál.”

²³ . . . quare coriphaeos eorundem comprehendi et ad carceres nostros publicos conjici curavimus . . .

²⁴ O. L. Helytt. lt. Dep. Urb. B. fasc. 6. N° 11.

²⁵ O. L. Kanc. lt. Acta part.

Prefectus Uram alázatosan kívánván eleget tenni: sok rendbéli panaszotok megbizonyíttására és azoknak törvényes vagy törvénytelen mivoltának megvizsgál-tatására, úgy magatokon felszedett feles pénzeknek általok adandó számadásra és szófogatatlanságoknak tudására Szent Iván havának 21.-i napját több utána következő elégséges napokkal együtt Várad-Olasziban... úri törvényszéket rendeltetett. Melyre minden helységnek bírái és ezen dolgokban közös vőnnyei, s esküttei, elöljárói, követtyei és fogadott notáriussi... hogy megjelenyen, általam törvényesen citáltatnak.“

Az úriszék hiába ül össze, az idézetek — jól tudván, mi várna rájuk — nem jelennek meg. Néhány terminus-halasztás után a megye kiadja az ítélet-levelet, mely szerint tizennyolcan elvesztik javaikat, 200 botütést kapnak és el kell hagyniok a püspökség területét. Köztük van az előző évről már ismert Pécs Ursuly és a bécsi útja miatt börtönviselt Antal János. Nem adja meg az ítéletlevél azoknak a számát, s nevét, akik ellen a továbbiakban szintén el fognak járni. Az ítéletlevél indokolásul a tiltott gyűlések tartását, az engedtlenségre való biztatást hozza fel, azt, amire már a helytartótanács-hoz intézett levelében utalt: hogy a jobbágyság az urasági tiszteket elűzték, a szolgáltatásokat megtagadták.

Az uradalmi tisztek elűzése meggyőzi a megyét, hogy ezt a kényes kérdést nem teheti továbbra is félre. Ha a jobbágymegmozdulások vezetői el is bujdosnak, vagy fogságban sínylődnek, akadhatnak új vezetők, akik újból a jobbágyság élére állnak, ha az uradalom emberei folytatják visszaéléseiket. Így tehát — az újabb veszély megelőzésére — 1751 őszén, az ítéletlevél kiadásával egyidőben elkészül a részletes jegyzőkönyv az uradalmi tisztek és hajdúk ügyében. Pontról-pontra kell válaszolniok az udvarbíráknak a vádakra, s a jegyzőkönyv megállapítja, hogy a bűnös főbírák közül több eltűnt, megszökött és a vérengző hajdúknak is nyoma veszett. A levert mozgalom ebben a vonatkozásban nyilvánvalóan mégis eredményt hozott s a durva bánálmódok, s a külön nyereszkekések ezek után feltétlenül csökkentek.

Az 1751-es esztendőben, vallja a vaskóhi udvarbíró a szeptember 9-iki kihallgatáson²⁶ — a jobbágyság a reájuk kirótt 2196 véka szén helyett összesen 148 vékát szolgáltatott be. Ez a munkamegtagadás a harc esztendejének egyik defenzív hadművelete volt. Az ellenállás ezen a vonalon nyilván folytatódott, s a földesúr nem folytathatta a mértéktelen kizsákmányolást, hanem visszavonulásra kényszerült. Ha nem így lett volna, nem érthetnők, hogy a jobbágyság levert mozgalma után 20 esztendővel, 1770-re miért módosult a jobbágyság viszonya az üzemekhez.²⁷ Az úrbérrendezés során a kilenc punctum-ra adott válaszok ezt határozottan bizonyítják. A béliek a „haszonvételek“ között említik a húsz év előtt még gyűlölt üveghutát. „Szomszédságunkban üveghuta vagyon, ahonnet üveget kereskedésre szoktak hordani némely lakosaink“. Ugyancsak 1770-ben Vaskóhról és a környező falvakról megtudjuk, hogy megállapított, tehát nem tetszőlegesen változtatott mennyiségű vaskövet és szenet ad a jobbágyság a hámorhoz, „némelykor bálványfát is“, egyébként azt a sokféle, bonyolult fizetést, a róka-nyestpénzt, hajdúpénzt és a többit, egy összegben váltják meg.²⁸ A vashámor pedig, akárcsak az üveg-

²⁶ O. L. Kanc. lt. Acta part.

²⁷ O. L. Helyt. lt. Dep. Bihar megye (Beel, Belényes, Vaskóh).

²⁸ Urbáriumunk sem kontraktusunk nem lévén — jelentik a vaskóhiak, — a jobbágyság szolgálatot és adózást a régi szokás szerint visszük végbe, hogy így Vaskóhn, ahol az vas hámorja vagyon a Püspökségnek, lakván azon hámorhoz bizonyos számú mázsás vas-követ és szenet adunk némelykor bálvány fát is viszünk. Öt vízi malmoknak tartásában hajdúk fizetésében hollódi vámban, telekjeink után esendő vaj, róka, nyest és komló váltságban esztendőnként fizetünk kész pénzül 38 rénes forintokat és 33 krajcárt.

kohó Bélben, *kereseti forrás is lett*. „Itt helyben vasat veszünk és a mezőségre ki visszük, úgy kereskedünk, ott kevés haszonnal eladgyuk.“

Belényes lakói ismét emlegetik Izabella királynő privilégiumát, ezúttal azonban azzal, hogy ez őket is, a „Méltóságos Uraságot is meghatározta.“ Ennek értelmében robotot nem teljesítenek, hanem a püspök látogatásakor a konyhára egy-két mosogató asszonyt fogadnak, a konyhaszekérhez forspont-lovakat adnak, „béjövetelkor és kimenetelkor egynéhány lovas legényeket“ rendelnek. Közlik a belényesiek, hogy taksájuk új megállapítása az 1758-as évben történt, ez lehetett az az esztendő, amikor a „rebellis“ falvakkal a püspökség újból megállapodott. A megállapodásnak ki kellett hatnia az üzemek működésére. A püspök, hogy üzemét fenntarthassa, kénytelen volt engedményeket tenni a jobbágyoknak, őket az áruk termelésében, értékesítésében bizonyos fokig érdekeltté tenni. Am jobbágmunkával, — mint utóbb kiderült — nem lehetett a bányavidéket, az üzemeket virágzókká tenni. Lenin ugyanerről a korról, s az Urál vasbányászatáról írva megállapítja, hogy „száz év alatt a termelés a kétszeresére sem tudott nőni... Az Urál pangásának főoka a jobbágysághoz tartozó bányatulajdonosok, földbirtokosok és üzemtulajdonosok is voltak, uralmukat nem a tőkére és a konkurrenciára alapozták, hanem monopolhelyzetükre és tulajdonjogukra.“²⁹ Hasonló kép bontakozik ki Vaskóh vidékén Kerpely 19. századi leírásából.³⁰ A bihari püspökség jobbágyainak megmozdulása tehát, bár leverték, mégsem volt eredménytelen. Itt is, mint általában, a jobbágság ellenállása volt — Porsnyev szavával élve — az a „feudális valóság“,³¹ mely a püspökség földesúri „étvágyát“ az elviselhetőség mértékére korlátozta, s megakadályozta az akkor egyedüli nemzetfenntartó erő, a parasztság teljes elnyomorodását és pusztulását.

H. BALÁZS ÉVA

²⁹ V. ö. Lenin: „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban“ Bp. 1950. 480. l. és köv.

³⁰ Kerpely beutazta az országot a 19. század 70-es éveiben, s saját tapasztalatait így foglalja össze: (i. m. 53. l.) Der Anblick des Schmelzwerkes in Vaskóh ist durchaus kein sehr erbauliche. Es gehört eben der Schmelzwerk Besitzern deren sich, wie wir schon Gelegenheit hatten zu bemerken, noch wenige durch Förderung der Metallindustrie hervorgerethan, oder wenigstens bemerklich gemacht haben. Männer, deren Aufgabe es eigentlich ist, Alles was die Natur uns für die wichtigsten Bedürfnisse des Lebens so gütig spendet, mit gottergebener Aufopferung zu Tage zu fördern, zum Nutzen und Frommen der Mitmenschen zu verbreiten und zu verwerten, sollten auch etwas mehr für die Ausbeutung des dem Menschen unentbehrlich geworden Metalles, des Eisens thun, oder wenigstens die Gewinnung des in ihrem Territorium niedergelegten Gemeingutes unbeschränkt gewähren. Wenn in unserer Zeit Männer die Bildung und Aufklärung zu verbreiten haben, so kläglich bestellte Werkstätten einrichten, wie sie Vaskóh besitzt, was soll dann der weniger bemittelte, nach einem Vorblos, dass der baufällige, eben kalt gestandene Hohofen eine Verankerung von schlecht wohl nur dem mit mehr Phantasie begabten Novellendichter möglich. Wir erwähen blos, dass der baufällige eben kalt gestandene Hohofen eine Verankerung von schlecht behauenen Holzbalken und alte hölzerne Kastengeb'ase hat.“

³¹ B. F. Porsnyev: A középkor története és Sztálin elvtárs útmutatása a feudális társadalom „alapvető jellegzetességére“ vonatkozóan. A Történettudományi Intézet Értéktöze, 1950. 1—3. sz.

ADATOK A PARASZTSÁG KISAJÁTÍTÁSÁRÓL ÉS MOZGALMAIRÓL AZ ABSZOLUTIZMUS KORSZAKÁBAN (1849–1867)*

A polgári történetírásnak azok a képviselői, akik a múltban a mezőgazdaságtörténet és az ezzel szorosan összefüggő parasztságtörténet művelői voltak, célzatosan tartózkodtak az 1848 utáni korszak vizsgálatától. Érthető előszeretettel, csupán a feudális korszak kidolgozására vettek irányt.¹ Ez a tartózkodás az 1848 utáni kérdések, az agrárproblémák feltárásától nem volt véletlen a parasztságtörténet polgári művelői részéről. E kérdések felvetése ugyanis az uzsorarabszolgaságba döntött dolgozó parasztság helyzetét is bemutatva volna a történelemkönyvek lapjain.

Azt a néhány agrártörténeti feldolgozást, amely az abszolutizmus korszakát tárgyalja, két vonás jellemzi. Az 1848-as forradalom eredményeit leértékeli, a kapitalista fejlődésnek a feudalizmushoz viszonyított haladó jellegét pedig elködösíti.² A polgári irodalom *alapvető* jellegét mindemellett a kapitalista kizsákmányolás elleplezésére irányuló törekvése adja meg.³

Marxista-leninista történetírásunk egyik fontos feladata, hogy feltárja dolgozó parasztságunk valódi helyzetét, földért folytatott harcát az 1848-as polgári forradalmat követő korszakban. Lenin így emeli ki a polgári demokratikus korszak parasztmozgalmainak jelentőségét: „A parasztfelkelés teljes győzelme — írja Lenin — csak a demokratikus burzsoá köztársaság védbástyáját teremtheti meg és csak ebben a köztársaságban bontakozhat ki teljes tisztaságában a proletariátus harca a burzsoázia ellen”.⁴ A parasztmozgalmak** jelentőségét tehát 48 után már a *proletariátus osztályharca szempontjából* kell megvilágítani, abból a szempontból, hogy mit jelent a parasztmozgalmak győzelme vagy veresége azoknak a viszonyoknak alakulásában, amelyek közepette a proletariátus kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb feltételek között vívja osztályharcát a burzsoáziával szemben.

Jelen közleményünkben a parasztság helyzetével foglalkozva, a következő kérdéseket vetjük fel.

* Ez a forrásközlemény részint a szerző által vezetett munkaközösség, részint a szerző újabb kutatásain alapuló munkájának első terméke. A munkaközösség tagjai közül főleg *Lakatos Ernő*, *Vince Edit* és *Vörös Antal* gyűjtéseit használtuk fel.

** A parasztmozgalmaknak itt csupán azon eseteivel foglalkozunk, amelyek a kisajátítással szemben történő ellenállással kapcsolatosak.

¹ Itt elsősorban Domanovszky Sándor és az általa irányított csoport múltban kifejlesztett tudományos működésére gondolunk.

² Egyes polgári szerzők szerint pl. „a régi rendszer még számos téren hasznos és időszerű” lett volna 48 után is a mezőgazdaságban. (Nagy István: *A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában (1849–1867)* Bp. 1944. 59. l.)

³ Nagy I. pl. említett munkájában az ötvenes évek cse édvizsgálatairól többek között ezeket írja: „a gazdák teljesen ki voltak szolgáltatva cselédjeik szeszélyének... Nem a cseléd függ a gazdától — írja —, hanem a cseléd tartja „függetlenségi helyzetben” munkaadóját...” (44. l.) Ezek szerint a *kizsákmányoltak* kizsákmányolók, a *kizsákmányolók* pedig kizsákmányoltak.

⁴ Lenin: *Válogatott munkái* III. k. 1933. 111. l.

1. A tagosítás, mint a parasztság kisajátításának főformája az 1849-et követő két évtizedben. 2. A falusi osztályharc jelentkezése a tagosítások során. 3. Parasztságunk földért folytatott harcának egyes példái. 4. A fokozott adók szerepe a kisajátítás előmozdításában és a parasztság ellenállása az adóztatással szemben. 5. Adatok a mezőgazdasági munkanélküliség meg növekedésére az 1860-as évek elején.

1. A „földre erőszakos foglalásának” *legfőbb formája* korszakunkban az ú. n. tagosítási eljárás volt.⁶ A tagosítás, a „születőben lévő mezőgazdasági kapitalizmus érdekében” történt a paraszti- és földesúri földek egymástól való elkülönítése céljából, melynek során újabb óriási tömegeket fosztottak meg létalapjuktól és növelték meg a falusi proletariátus számát. Az alábbiakban példákat sorolunk fel arravonatkozólag, hogy 1849 után miként eredményezték a tagosítások és az egyéb földesúri módszerek alkalmazása a parasztság további kisajátítását és miként lépett fel parasztságunk e kisajátítással szemben.

Berzevice helység lakossága a tagosítás és legelőelkülönítés során ért károsodások miatt 1862-ben a következőket panaszolja a helytartótanácsnak:

„1. 1844. évben kezdődött a tagosítás, s mindaddig a telkes gazdák, úgy a földdekkel és házakkal bíró zsellérek az urbárium szerint 95-en becsületesen élhettek. 1846-ban bevégeztetett a tagosítás, s azon földeket, amelyeket elődjeink bírtak s műveltek, az uraság elvette, s nekik hegyeken, kavicsos helyeken jutottak földek — miáltal nagy rövidséget szenvedünk úgy a zsellérek földjeit s rétjeit elszedvén, magok közt osztották fel.

2. 1820 évben az egész község erdejét tilalmazta az őrzésül egy erdőkerülőt az uraság hozzájárulta nélkül saját költségén tartott, a tagosítás alkalmával az uraság ezen erdőt maga közt felosztván, nekünk most semminemű erdők nincsen.

3. A tagosítás előtt az egész községnek jó legelője volt, tagosításkor az uraság azt maga közt felosztván, nekünk a sziklás, bokros legelőnk jutott.

4. A tagosításig a korcsmák és mézárszékekért nem fizettünk semmit, de annak behozatala után nekünk azokra is fizetnünk kell, anélkül, hogy valami hasznunk lenne.

Ebbeli rövidségünk orvoslásáért esedezünk tehát a Helytartótanácshoz.”⁷

Kelise zempénmegyei község lakóinak panasza pedig így hangzik:

1. „hogy az előbbi állapot felvételénél némely telekállományú földek kihagyattak”,
2. „hogy eddig több 1-ő és 2-ik osztálybeli földjeik voltak, mint amennyi nekik a szabályozás folytán kihasítani terveztetik”,
3. „de hogy ezen kihasítás sem történik a megítélt területeken”,
4. „hogy a nekik jutandó legelő rossz”,
5. „és hogy sem ez, sem pedig az erdő nem felel meg az illetőségöknek”,
6. „hogy az e vesztett beltelki részletekért az ítéletek ellenére nem kaptak pótlást”,
7. „végül hogy a düllőutak kellő mennyiségben nem hasíthatnak ki”, „hogy az urbéri illetmény 48 hold hasznavehetetlen földnek kihasítása által csönkített...”, hogy a legelő és erdő nagyrészt hasznavehetetlen helyen adatott ki...” stb.⁸

⁶ Lenin: Válogatott munkái III. k. 1933. 268. l.

⁷ A korabeli szakiroda om és a hatóságok a tagosítás fogalmát átfogó, szélesebb értelemben használták, értve alatta rendszerint a „tagosztály” néven jelölt birtokrendezést a *legelőelkülönítéssel együtt*. A tagosítás fogalmát mi is ebben az értelemben használjuk. Egyébként lásd: Bernát Gyula: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon. 1935. 30. l. A polgári irodalomban a tagosítások kisajátító jellegére nem mutattak rá, főleg mint a „modernebb gazdálkodás... feltételeit” hangsúlyozták szerepét. (N. I. i. m. 68. l.) Emellett meg kell jegyezni, hogy a polgári szerzők mégsem kerülhették el annak kényszerű bevallását, hogy a tagosítással „a földesúri járandóságok növelését” törekedtek elérni a földesurak. (Pl. Bernát Gy.: i. m. 82. l.)

⁸ Országos Levéltár visszaállított helytartótanács 1862—II—11—56395. (A továbbiakban: O. L. Vhht.)

⁹ O. L. Vhht. 1865—II—11—19 353.

Országszerte hasonló volt a helyzet. Domony (Pest megye) község telkes jobbággyai szintén panaszkodnak a legelőkülönítés során ért károsodásukról:

„Panaszképpen bátorkodunk azt is előterjeszteni — mondják —, hogy földes uraságaink nem csak a vágásokat s feltört legelőből tett szántóföldeket ak(k)or is, ha termését betakarítják róluk tőlünk tiltva tartják, de el tiltották s legelőnket kisebbitették, vágások és legelőből tett földek között s közös legelőhöz tartozó oly területek elfoglalásával is, melyek sem nem szántatnak, sem vágások nintsenek rajtok — végtére el tilalmazták vágás örvé alatt fölso erdőt régebben és ebben is a legelőt különösen a magok marhái számára használgák, így ezek szerint, a határunkban 1460 néhány holdnyira terjedő, közös legelőből alig szabad $\frac{1}{3}$ rész, mely silánysága miatt urasági juhoknak is kevés, ezek sem élnek meg rajtok, ha azokat akkor midőn már a szabad helyen semmi mező nints, marháinktul eltított helyekre sem tennénk át.”⁹

Jellemző a Dömsödi zsellérek panasza is:

„A zsellérföldjeink kiasztása előtt egyességünk lévén a földes gazdákkal, hogy hol és mi módon hasíttassék ki, de a kiasztás nem azon egyességbeni vonal szerint tétetett, és így az lett következménye, hogy mi egynehányan igen megkárosítottunk, mert földjeink mind ti(s)ztára haszontalan vizállás, és lapály és így annak semmi hasznát se vehetjük, — mi pedig úgy hisszük, hogy a fenséges földesuraság senkit megkárosítani nem akart melynél fogva, alázattal esedezzünk, hogy földünk helyett használható földet bárhol legyen is az kiadatni kegyeskedjék.”¹⁰

A tagosítások során a földesuraknak és bérlőknek tág terük volt *független, egyéni magánmódszereik* érvényesítésére. Rémi pusztá új bérlői is igyekeztek telkeiről elkergetni a lakosságot. Erről a zsellérek a következő tudósítást juttatták el a helytartótanácsához:

„Méltóságos Megyei Főispáni Helytartó Ur!

Sajnosan kénytelenítettünk helyzetünket Méltóságod kegyes szíve elébe terjeszteni, esedezzvén Méltóságodnak s a Megyének kegyes pártolásáért és közbenjárásáért ügyünket a következőkben terjesztve elő:

117 esztendeje annak, mióta a rémi lakosság éppen most nevezett pusztát a volt bajai egyenes Uradalomnak és Baja városának mint szerződése szerent örökös haszonbérlethez engedelmevel az elvállalt kötelezettségek mellett a mai napig lakta és használta ezen huzamos idő alatt többnyire őseink, részint pedig önmagunk ott a fennebb tiszteit Uradalom és Város engedelmevel kijelelt tanyákon házakat is építettünk. Ezen tanyákoni házak építése és egyéb beruházások csak úgy engedtetek meg nekünk, hogy bármikor is ezen pusztáról elmozdítatnánk, a beruházások nekünk visszatérítenni nem fognak, hanem azt onnan elvihetjük.

Történt pedig, hogy a bajai Uradalom legutóbbi birtokosa gróf Zichy Bódog és a Város közt egyezség jöven kétre, ez által az örök haszonbérleti joga a Városnak megszüntetett s a szóbanforgó rémi pusztá gróf Zichy Bódog úrnak szabad rendelkezése alá esett. A most említett gróf után a pusztát 1860-ik évben Scekey bécsi bankár Uraság(oknak) eladta, az utóbb nevezett pedig ugyanezen pusztát f. é. nyári időszak elején többszámú Csávoly és Nádudvar községbelieknek örökáron eladta, azoknak jogot engedvén arra, hogy minket a pusztából kimozdithassanak. Ezután mi Scekey Uraságoknak a jársbeli szolgabíró úrhoz intézett folyamodása folytán ezáltal mi a nyári időszak végén megintettünk, hogy 1863-ik évi január hó 1. napjáig a rémi pusztáról elhurcolkodjunk.

Méltóságos Főispáni Helytartó Ur! nem az a mi panaszunk, hogy a rémi pusztáról elhurcolkodni kell, mert hiszen mint fentebb is előterjesztettük, mi onnan a tulajdonosok által elmozdítatthatunk, hanem fájdalmasan esik nekünk az, hogy miután már századot felülvaló idő óta ott megtelepedtünk, elhelyezkedtünk, nekünk az elmozdítás, hogy mi magunknak és jószágainknak újabb elhelyezéséről s lakhely felkereséséről gondoskodhattunk volna, legalább egy évvel előbb tudtunkra nem adatott, hanem az idén is a kimozdításunk oly időszakban adatott tudtunkra, midőn már nem

* Pest Megye Levéltára Urbéri Törvényszéki iratai 9 csomó 1217/6. szám. (továbbiakban: P. M. L. u. i.) Fehér István gyűjtése.

* P. M. L. u. i. 1862. 6. cs. Rigó Tibor gyűjtése.

csak a tavaszi széna termésünk, hanem nyári gabonánk is tanyáinkon összehordva voltak és így az idő rövidsége miatt más alkalmas helyiségről nem gondoskodhattunk.

Többen közülünk a válalkozó csávoliaktól és nádudvariaktól a rémi pusztából részleteket is megvásárolván, ezáltal hitték magukat biztosítottaknak, hogy legalább a téli időszak alatt, addig is, míg részletünk kihalásával leend, s épületeiket oda áttesszük, a téli időszak alatt volt tanyáikon a házaikban megmaradhatnak, úgy szinte mi többiek is, kik részleteket nem kaphattunk, szinte reménytelenül valánk, hogy legalább a tél folyamán amazok közül mi is megmaradhatunk. Azonban, sajnosan kell tapasztalnunk, hogy a rémi pusztának vevői bennünket 1863-ik év január 1-én túl ott tűrni nem akarnak, s bennünket a nélkül, hogy a tél folyamán bármiben is útjukban, vagy akadályokul lennénk, szívtelenül kihajítani kívánnak, sőt ezzel már szóbelileg előre is fenyegetnek bennünket.

Mindezek folytán bizodalunkat Méltóságod kegyes Szívébe és a Megye pártolásába helyezve, nehogy 600 lélekből álló családok jószágaival s gyermekeivel földönfutókká tétessenek s házaikat és egyéb épületeiket, melyek egy századon keresztül csaknem faluvá alakultak, lakatlanul elhagyniok és rablók és zsványok tanyájává átengedni kényszerüljenek, esedeziünk mély alázattal Méltóságod kegyes Színe előtt, miszerint a közbátorság tekintetéből is a képen intézkedni méltóztatnék, hogy mi a tél folytán legalább addig, míg a rémi pusztá tökéletesen kiosztva s mindegyiknek részlete kimutatva s így az oda átteendő laktanyák által a közbátorság helyreállítva leend, addiglen 1 századon túl lakott épületeinkben és tanyáinkon megmaradhassunk. Főhajtvá legmélyebb alázatos tiszteletünk mellett Méltóságodnak Magos Kegyibe ajánlottak maradtunk Méltóságodnak

legalázatosabb szolgálai

az összes rémi lakosság.¹¹

A főispáni jelentés azután hírvül adta, hogy „sikerült... az újabb birtokosokat arra bírni, miszerint az érintett pusztá lakóseit jövő tavasz beérkeztéig háborítás nélkül tanyáikon meghagyják.”

Makovicza helység lakóinak pedig a császárhoz intézett panaszos leveléből kiderül, hogy a földesurak milyen erőszakkal fosztották meg őket a legelő és erdő jogos használatától:

„Legalázatosabban alulírt Sárosmegye orosz helységei már sokszor keményen voltak megbüntetve és bűnhődtek a fa- és legelő miatt, annyira hogy már megélni is ezen a világon lehetetlen, ha felségednél könyörületet és segítséget nem találunk... S megmondták, hogy Felségedhez ragaszkodjunk és nagy segélyt kegyeskedett nekünk ígérni hűségünkért, mi azonban mit sem kaptunk. 1857. évben szinte kegyeskedett nekünk nagy biztossággal segélyt ígérni, midőn Eperjesen benyújtottuk kérelmünket és mi Felséges Császár, újra mit sem kaptunk. Újra írtunk Felségedhez 1862 Bécsbe, akkor kaptunk választ, hogy az 1848. törvény és az 1853-iki pátens által megerősített törvény alapján kell bírunk tüzi fával és legelővel, Földeinkkel meg vagyunk elégedve. Mi meg vagyunk arról győződve, hogy Felséged nem fogja megszüntetni, hanem megerősíteni azon törvényeket, melyeket részünkre kiad. És mi a törvényekhez ragaszkodunk mint azt 10, 11 és 1848-iki §-ok parancsolják, hogy bírnánk tüzifával és legelővel. Mi csupán azon hasznot akarjuk, mely apánknak volt. Mi nyomorult emberek kik földjeinket nagy szegénység és nehézség miatt bokrokkal benőni hagytuk. Ha a szegény ember levág valamit, az uraság által mindjárt a csendőrökkel exekválattunk, akár tétetett kár, akár nem. És mi nyomorult emberek Felségedhez írunk és Felségedtől nem kapunk semmi segélyt vagy választ, csupán az urak kapnak választ postán és ezen urak nekünk emiatt még rosszabbat tesznek. Kérjük tehát Felségedet, mi szerint méltóztatnék a nekünk szóló választ nem a postán leküldeni, hanem a folyamodó emberek kezeibe által adni, küönben mi mit sem kapunk. Kérjük Felségedet, ne engedjen már tovább annyira kínlódni a szegény népnek, akár van ok rá, akár nincs. Mi hódolatteljesen folyamodunk Felségedhez, méltóztassék már velünk egyszer rendelkezni, hogy tartsuk-e magunkat Felséged törvényeihez vagy nem.

Mi, makoviczai szegény oroszok hisszük azt, hogy Felséged lesz kegyes a két emberünknek most már azt kezeibe átadni, mit a törvény és pátens nekünk ad.

Kérjük alázatosan azon kegyért, hogy már egyszer nyugodtak lehessünk vidékünkön, hol oly nyomorultan édegélünk, hogy nem egy embernek még kenyere sincs,

¹¹ Vhrt. Elnöki (Eln.) 1863—XIII. — 2637.

hogy életét fenntartsa, mert nem terem meg, ha béveti is. És mégis annyira nyúznak minket a mi uraink, szegény oroszszágot gyötrik, amint csak lehet, hogy kiűzzenek bennünket vidékeinkről. Kérjük tehát alázatosan Felsőgedet, nyerjünk már egyszer könnyőreletet Felsőgedtől, de nem a postán, hanem kezeinkbe.¹²

Ondaika, 1863. március 10.

A következő példa az ú. n. egyezségek jelentőségére mutat rá. Az „egyezségek” során a földesúr földben vagy pénzben fizetett „óriási megváltási összegeket” kaparintott meg volt jobbágyaitól lényegében azért, mert nem tette őket földönfutókká.

A győri püspök rábaszentmiklósi jobbágyaival megkötött „egyezségéről”, a püspök leveléből a következőket tudjuk meg:

„Nagyméltóságú Magyar Királyi Helytartótanács!

A győri püspökség uradalmához tartozó Rába szent Miklós nevű helységben a tagosítás köztem és a volt úrbéreszek között barátságos egyezség útján még a legközelebb lefolyt évben létrejött. A csekély kiterjedésű határban az uradalom a tagosítás előtt birt szántóföldben és rétekben nem egészen 125 holdat 1200 négyszögöllel számítva. A tagosítás következtében az uradalmi földbirtok 340 hold földből áll.* Ha a maradványföldről járó összegnek személyemet 8 évre megillető kamatját a volt jobbágyoknak az utolsó fillérig el nem engedem; a tagosítás barátságos úton, s ily kedvező eredménnyel bizonyára létre nem jő. Miként minden tagosításnál, úgy itt is, kötelmemül ismerem, a templomról, iskolamesterről és lelkészről meg nem feledkezni. Azért is a templom 2 és fél holdnyi birtokát 5 holdra, a mesterét hét holdról 12-re emeltem, a lelkésznek pedig 6 holdat adományoztam oly kikötéssel mégis, hogy a tanító az uradalmi cselédek gyermekeit ingyen oktatni, a plébános pedig a cselédek körül teendő egyházi szolgálatait szintén ingyen teljesíteni tartozzanak, mi által az uradalom részéről a cselédekért párbérfizetési tervet elhárítottam, a cselédek gyermekeinek tanítását pedig biztosítottam, kik a tapasztalás szerint, gyakran csak azért nem iskoláztatják gyermekeiket, hogy ne kényteleníttessenek a tanítót fizetni...

Kelt Győrött, 1865-ik évi szept. 10-én.

Simor János s. k.
győri püspök.¹³

Lenin a polgári agrárfejlődés porosz útjának jellemzése során kiemelte a „parasztnak kifosztásának”, „a földek erőszakos elfoglalásának”, „óriási megváltási összegek kieroszakolásának”, „a parasztnak homokos földcsekékre való áttelepítésének” mozzanatait.¹⁴ A fenti példák szemléltetően mutatják

* (Az akta szövegén ceruzával a következő megjegyzés áll: „215 holdnyi szaporítás”).

¹² Vhth. 1867—II—11—3758.

¹³ Vhth. 1866—VI.—5—9713 (jegyzőkönyvi szám (jk. sz.) 71 690. A győri püspök az egyezséggel kapcsolatban beszámol a helytartótanácsnak arról, hogy a maradványföldek megváltási díja egy telek után 630 Ft. s így az egész váltságdíj 6760 Ft. 18 kr. Azután a következőket írja: „A püspökségnek eddig ezen a helységben csak 125 holdja vala. most lett (tudniillik a tagosítás után — a szerző) 340. — gondoskodva van föld gödörrel — temetőről, fa iskoláról stb. tudniillik az egész közlegelő 265, ebből a volt úrbéreseknek le megyen 130 hold” (u. o. VI—5—9713). Természetes, hogy a polgári irodalomban az „egyezség”-ek mint a parasztság számára előnyös megegyezések szerepelnek. Lásd pl. N. I. megállapítását, aki a földesúr és jobbágy „barátságos kiegyezéséről” beszél. (I. m. 70, 1., stb.) Világos, hogy ezen „egyezség”-ek lényegében a földesúri kisajátítások magánmódszerei voltak.

Jellemzésül említjük meg a klerikális reakció szerepét, vallásos frázisú politikai agitációját a parasztság harci kedvének elaltatására. A *Katholikus Néplap* pl. a következő jámbor tanítással akarta elaltatni a parasztnak harci kedvét: „A világra semmit sem hoztál, s így semmi nélkül elaltatni a parasztnak harci kedvét: „A világra semmit sem hoztál, s így semmi nélkül elaltatni a parasztnak harci kedvét.” Vagy: „bár térdig jársz más jószágban, ne nyúlj hozzá, más jószágá olyan, mint a forró szikra: ez kezdet azelkedet égeti meg” stb. (1860. V. 3, 152. l.)

¹⁴ Lenin: A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban Budapest. 1950. 75. l. és Válogatott munkái III. k. 268. l.

a porosz utas fejlődésnek (többek között) azokat a formáit, amelyek Magyarországon is érvényesültek az 1849-et közvetlenül követő évtizedekben.

1. A „Parasztok kifizetésének” törvényes főeszköze nálunk 49 után a *tagosítás*. 2. „A földek erőszakos elfoglalása” — éppen a tagosítások során — gátlás nélkül folyik, legtöbbször azzal a földesúri indoklással, hogy az elfoglalt föld nem úrbéri jellegű s így az a földesúr törvényes tulajdona. 3. Óriási megváltási összegekhez a földesúr leginkább az „egyezségek” lebonyolítása során jut, de más — mint láttuk a maradványföldek megváltása során is. 4. A „parasztoknak” homokos földcsekékre való áttelítése, azaz jóminőségű földjeikért más rosszabb „kavicsos” földek osztogatása szintén alapvetően jellemző mozzanata a tagosítások folyamatának.

Mindezzel érintettük a polgári agrárfejlődés porosz típusú útjának egyes magyarországi sajátosságait is korszakunkban. Rátérünk a következő kérdés felvetésére.

2. A falusi osztályharc jelentkezése a tagosítások során.

Lenin: „A szociáldemokrácia agrárprogramja...” című alapvető művében a (dolgozó) parasztsággal szemben alkalmazott „tömeges erőszak második nagy lépéséről” is beszél az orosz fejlődés elemzésénél.¹⁵ Ez az erőszak már a „maroknyi jómódú gazda érdekében történik a tömegek gyors tönkremenetelle árán... Ez — a föld második *földesúri* „megtisztítása” a kapitalizmus számára”. Lenin itt a falusi burzsoázia és a dolgozó parasztság ellentétéről, a falusi osztályharc jelentkezéséről beszél. Nálunk ez a tagosítások során sokszor úgy nyilvánult meg, hogy a volt urbéreszek igyekeztek megátolni a zsellérek részére megállapított földterület kiosztását. Erről tanúskodik a szigetszentmiklósi zsellérek panasza is. Demján György a zsellérek nevében a következőket írja a pestmegyei urbéri törvényszékhez:

„Legmélyebb alázattal alólírt a fenséges kincstári Urada'omhoz tartozó Szigetszentmiklósi zsellérek által felhatalmazva lévén, legalázatosabb kérvényünket Felséged magasztos trónja zsámolyánál letenni azon rendítlén hittel közeledni bátorkodom Felséged atyai színe elébe. miszerint esedezésünk a kegyelem kútforrásánál elfogadtatván jogos és méltányos kérelmünk teljesedésbe menend.

Ugyanis a fenséges birodalom kívánatára f. é. május 10-én Szigetszentmiklóson összejövén abban állapodtunk meg mind a kincstári főtiszt úr, mind pedig a gazdák és zsellérek részéről, hogy a tagosítás és legelőelkülönözés határukban f. évi október havában multhatatlanul teljesítsék. A mennyiségre nézve bennünket zselléreket illetőleg az határozatott, hogy az eddigi közös legelőből mindegyik részére 2 hold hasítatván ki, a fennebb érintett határidőre birtokába bocsájtassék.

Nem tudjuk mi oknál fogva, de gyanítjuk, hogy a gazdák vonakodása miatt, kik a jelenlegi állapotot szeretnék fenntartani, mireánk nézve felette kíváncsú elkövetés a szóbeli megállapodás dacára mai napiglan nem csak meg nem történt, hanem előkészületek sem tételnek arra, hogy annak teljesítését közeljövőben reményelhetnénk.”¹⁶

Jellemző, hogy a szobi (Somogy m.) zsellérek ezt panaszolták a megyefőnököknek: a reguláció során a mérnök „fájdalom nem ház numerus szerint, hanem némely tehetősebb lakosoknak önkénye szerint (kik néki kedveztek) ott mért, ahol azok kívánták...”¹⁷

A tagosítás során Hidegkút község gazdái és zsellérei között is voltak „surlódások”. A telkesek erre vonatkozó jelentése a megyei alispáni bírósághoz többek között ezeket mondja:

¹⁵ A szociáldemokrácia agrárprogramja..., 75. l.

¹⁶ P. M. L. u. i. 1862, 12—14. cs. (Szuhai Miklós gyűjtése.)

¹⁷ Somogy Megye Levéltára, Főnökségi iratok, 1851—1232. (Király István gyűjtése.)

„Tekintetes alispáni bíróság!

Hidegkút község volt urbéres lakosai és az úgynevezett taxalisták közt egyrészt, továbbá a telkes gazdák és a zsellérek közt más részből az úrbéri rendezés és elkülönítéskor nyert legelő és erdő használata iránt folytonos súrlódások lévén alólírott telkesgazdák mind a legelő, mind a faizási illetmény tekintetében illetőségüket a zsellérek illetőségétől elkülöníteni óhajtják.

Ennek folytán ezen elkülönítés iránti barátságos egyesség megkísértése szükség esetén pedig az elkülönítésnek bírói úton leendő elintézése végett tiszteletteljesen esedezzünk.

Hidegkút község
volt úrbér telkes gazdái.¹⁸

Kijátszották a telkesek a zselléreket Valkó községben is. A valkói lakosok kérvénye ezt mondja:

„Tekintetes Alispáni Bíróság!

Valkó helység lakosai az irtás földekre nézve Főmeltóságú uradalommal kiegyezvén, a föld kiosztás ügy történt, hogy a vagyonosabb lakosoknak tiszta szántóföldek jutottak, a szegényebbeknek pedig az erdőből egy darab hasított ki fákkal, bokrokkal együtt. A valkói előjáróság alsó birtoknak jutott erdős részben a fákat eladni szándékozik, erre holnapon köröztetés útján árverést is hirdetett.

T. Alispáni bíróság miután az ily fás részek fákkal együtt nekünk átadattak s az tulajdonunkat képezi és ha a fákat tőlünk elvonnák, tetemes megkárosítának, mert nekünk a térségeket tetemes költséggel kellene hasznavehetővé tétetni, midőn a tiszta szántóföldeket nyerők már az idén földjeiket bevethetik.

Ugyan azért kérjük a tess. alispáni bíróságot, méltóztatásuk Valkói előjáróságot ezen önkényes és megkárosításunkra czélzó árverés megtartásától eltiltani, tisztelettel maradtunk Pesten, 1863. Nov. 22-én.¹⁹

A fent ismertetett adatok is bizonyítják a gazdag- és dolgozóparasztok közti ellentét jelentkezését — amely ekkor még korántsem alapvető vonása a falusi osztályharcnak — a kapitalizmus e korai szakaszában. Az ellentétek e korai megjelenése a telkesparaszt és a zsellér között szükségszerű a porosz utas fejlődés esetében. Révai József írja *Marxizmus népiesség magyarság* című tanulmánykötetében: „A gazdag paraszt elszakadt a parasztság egészétől, még mielőtt együtt haladt volna vele a feudalizmus ellen. A „basaparaszt” az a kulák, aki a nagybirtok árnyékában a kapitalista agrárfejlődés porosz útján jön létre.”²⁰

Most a parasztok mozgalmait vesszük szemügyre.

3. Az alábbiakban több példát említünk a parasztok ellenállására a földarablásokkal szemben. A petrováci lakosok ellenállásáról a legelőelkülönéssel szemben a következőket tudjuk meg:

„A f. évi május 4-én... Petrovác község lakosai, a legelő elkülönítés által az uradalom részére jutott 538 hold — immár árokhúzás által a község legelőjétől elválasztott — földrésze, az uradalom jogát, marháik áthajtása által tetteleg bitorolni kezdvén, midőn az uradalmi csőszök őket s marháikat a kérdéses földről elterelni akarták, mintegy 300—400-an botokkal s tégladarabokkal felfegyverkezve rájuk rohadván, őket az uraság földjéről életveszélyeztető fenyegetésekkel nyílt erőszakkal elűzték. Ezen erőszakoskodást folytatva május 4-ről 5-re menő éjszakán a felhányt — mintegy 1148 folyó öl hosszú árkot is behúzták, — Ugyancsak május hó 7-én, midőn az uradalom a szóbanforgó földrész felszántására 50 ekét kiküldött, s a kerületi szolgabíró által kirendelt megyei csendbiztos és két pusztázó legénynek fedezete mellett szántatni kezdett, csakhamar a többszázra menő csoportban ott termett Petrováci lakosok által megakadályoztatott, veszélyes fenyegetések, sőt tényleges testi bántalmazások közt, a helyszínről a béresek, az uradalmi tiszt, sőt a fedezetül odarendelt

¹⁸ P. M. L. u. i. 55—58. cs. 18/867. (Fehér I. gyűjtése.)

¹⁹ U. o. 49. cs. 1010/863. (Király I. gyűjtése.)

²⁰ I. m. 228—231. l.

megyei csendbiztos, legényeivel elűzték. A felbőszült tömeg — köztük sok szabad ságos katona is — győzelmének mintegy diadalában ugyanazon nap, délelőtti órákban a község házára rohanván, ott a jegyzőt (aki az uraságtól 2 holdat kapott — a szerző) s az érte esdeklő családját szidalmazások közt bántalmazván, azután a jegyzőt a legelőre kitiszították, ott a vad szenvedély s fenyegetőzések külön nemeivel, a többek közt, hogy előbb kicéheztetik, azután az általa hűtlenül eladott legelőn elevenen el fogják temetni, több órákig kínozták, miközben szomjúságának enyhítésére vizért esdekelvén, őt ujjongva a vályúhoz kísérték, s marhák módjára ivásra kényszeríték! — előrehaladt délután onnét mintegy győztes diadalal a község házához visszataszították, ott az udvar közepére hajdonfővel leültetvén, körülvéve, több órákig őrizték. alkonyatfelé pedig magára hagyták, honnan estve sikerült nekik családjával a szomszéd Kulpin községbe menekülni.

E botrányos csendzavarás fékezésére, a kerületbeli szolgabíró, a pétervári városparancsnokságtól nyert 100 főből álló katonai karhatalommal, 10 csendőrrel és a megyei pusztázó legénységgel, másnap f. hó 8-án Petrováczra kimenvén, noha a bevonulás — mint eleve hirtetett — ellenállásra nem talált, mégis a népnek mogorva s daczos viseletéből észlelhető vala, hogy ha nem is kihívó, de elszánt védelemre készen áll. — Midőn a katonaság a városház előtti téren felállított, ezt több százakra menő néptömeg, minden oldalról körülvéve, felette nem kíváncsi, hanem megvető göggel párosult szemlélt tartott. A község házában az előjárók egyike sem találta ott! s midőn a szolgabíró a község szolgálaitól az előjárók holléte felől kérdezősködött, ezek feltett süveggel válaszoltak...

Mintegy másfél óra múlva megjelenvén a bíró és a többi előjárók, kik elmaradásuk miatt feleletre vonatván, mentségükre azt hozták fel, hogy a bőszi lakosság által fenyegetve lévén, bujhelyeikről csak a karhatalom bevonulása után merészeltek előlépni, előadván, miként előttevaló napon éltek is veszélyben vala.

A szolgabíró felhíván az előjárókat, neveznék meg mindazokat, kik ezen zendülésnek főközösei, ezek egyhangúlag válaszolnak, hogy az egész lakosság fel van zendülve, a valódi bűnöst meg nem nevezhetik.

Másnap május 9-én a szolgabíró a katonaságot a városház előtt felállítván, még a község heidézett előbbkelőivel a tanácsteremben a baj voltaképpen kiindulásán tanácskozott, addig egy nagyobb számú néptömeg, mely kora reggel a legelőn szemlélő állomást foglalt — a község ház udvarába betódult, ott fennhangon ugyanazt kiáltozta, mint az előbbkelőbbek a tanácsteremben, hogy t. i. a legelő övék és nem az uradalomé, hogy későbbek meghalni, mint abból csak egy talpalattnyit is az uradalomnak átengedni.

A szolgabírónak több órákig tartó felvilágosító s a törvények tiszteletére intő beszédei után is a néptömeg egyhangúlag azt nyilvánítá, hogy a hatalom előtt ha meg kell is hajolniok — a legelő elkülönítésben első lenni nem akarnak.

Ily körülmények közt — miután a néptömeg többszöri felszólításra még csak szót nem is vonakodott — a szolgabíró ígéretet tőn, hogy ebbeli kívánalmukat a felsőbb hatóságnak felterjesztendi mely ígéret következtében a néptömeg látszólag megelégedvén, mielőtt szétoszlott volna, még azt kérelmezte, hogy a jelenlegi eljáráság elbocsájtassék s helyökbe a néptömeg által ajánlott egyének alkalmaztassanak.

Időközben sikerült a szolgabírónak a főcinkosok névjegyzékét biztos kezekből megnyerni, de mivel ezek száma 50-en felül van, azok befogatását a karhatalom csekély létszámánál fogva ezen 7000-nél népesebb felbőszült és elszántan összetartó község ellenében, a karhatalom szaporításáig eszközzésbe nem veheti.

A megye a katonai karhatalmat nem tartotta elegendőnek, még további 3 század katonaság kirendelését kérte. A katonaság megérkezése után az „az uradalmat birtokába bevezette” s nem sokkal ezután a parasztkor erős ellenállását is letörte. Ez az eset is jellemző példáját nyújtja „az új földviszonyoknak karhatalmi segédlettel” történő bevezetésének (Lenin), amelyre még számtalan egyéb példa is van, korszakunkban.²¹

²¹ Vhth. eln. 1864—IV. A.—3642.

Nagyjából hasonló eset játszódott le 1862 augusztusában Bereg megyében Patkanyócz község urbéri perével kapcsolatban. A megye főispánja a következő jelentést küldi a helytartótanácsához:

„Nagy Méltóságú Gróf s királyi Helytartó Ur!

E megyei Patkanyócz község urbéri rendezési, és elkülönítési perének folyama a mérnöki munkálatok keresztülvitelét szükségessé tévén Tekintetes Uszka György 1-ő Alispán Ur mint Urbéri Bíró a Mérnök bevezetését elrendelte;

Patkanyócz községnek volt urbéres jobbágysai azonban a tagosítás eszméje ellen bizonyos Dormus nevű Szedernyén lakó nyugdíjazott pénzügyi tisztviselő által fellátva, a mérnöktől a törvényes segínyt megtagadták, a csóvákat s czövekeket kiszédték, s végtére a mérnököt magát helyiségükből fenyegetőzésekkel kiűzték — mire neveztem Alispán Ur, a törvénynek érvényt szerzendő a mérnök visszahelyezése, illetőleg az ellenszegülő s lázító befogatása céljából a szakaszbeli Szolgabíró Tekintetes Ekket Antal Ur vezetése alatt egy 3 csendbiztosból és 6 pandurból álló karhatalmat küldött ki.

Ezen karhatalom mult augusztus hó 31-én érkezett meg a helyszínén az nap reggel mintegy 14 lázadót el is fogott, de többet sem lehetett, mert Patkanyócz községnek összes férőlakossága mint egy jel szóra dorongokkal felfegyverkezve összegyűlvén a Lelkész házat melyben a karhatalom, és foglyok valának, halál fenyegetőzések közt ostromolni kezdé, a kaput betőri és a foglyokat kiszabadítá, végre, miután a Lelkész és Mérnök az ablakon kéntelenített menekülni és miután mintegy 8 óra hosszág tartó ostrom alatt neveztem szakaszbeli Szolgabírónak reábeszélések daczára sem sikerült a felbőszült népet lecsillapítani, — a karhatalom — melynek a többször neveztem Szolgabíró a bizonyos vérontás kikerülése céljából a fegyvert használni megtiltván — Patkanyócz községből minden eredmény nélkül kivonult.

Hogy tehát a sértett törvények és felsőbb kormányi parancsok méltósága fenntartassék, az urbéri bíróság tekintélye megvédésének, a birtokosság joga úgy a foglalkodó mérnök személyes biztonsága megoltalmaztassék, — hódoló tisztelettel felkérem Nagy Méltóságodat méltóztassék említettem mérnöki felmérés folytatása úgy a lázadó befogatása, és a Megyei Törvényszék elé állíttatása czéljából egy 100 emberből álló katonai karhatalmat részemre az illető helyen kegyesen kieszközölni.

Beregzász, 1862. szeptember 7-én.

Tabódy Pál.²²

Hont megye főispánjától pedig a következő jelentés fut be a Helytartótanácsához:

„Nagyméltóságú Gróf Magyar Országí Királyi Helytartó Ur! kegyelmes uram!

Hont Megyei másod alispán úrnak folyó évi július 27-én., hozzám intézett Jelentéséből megütközéssel értesültem, mikép bizonyos Ivanovits János Bakabányai lakos f. évi Július 21-én midőn a jelentést tévő másod alispán úr Viszoka, Gyekis, és Pocsuvaldó Camerális helységekbe az urbéri előmunkálatok meghitelesítésébe s a netalán eszközölhető barátságos egyesség létre hozásába hivatalosan működött — az össze seregelve volt község lakossainak egy nagyobb részét az eljáró bíróság ellenébe

²² Vhlt. 1862—II—11—8496 Patkanyócz község ellenállásáról a főispán többek között a következőket jelenti a helytartóságnak: „A patkanyóczy népség elannyira felázadt, hogy a már kézre kerített s letartóztatott lázongók főnökeit botokkal felfegyverkezve a Csendbiztosok kezei között erő hatalommal és véres összecsapások között kiszabadította, sőt a kiküldött hivatali személyeket a helybeli lelkésszel és mérnökkel együtt fenyegetőz és megrohanások felhasználása mellett eltávozásra kényszerítette. — E szerint Patkanyócz községben nem csak egyesek, hanem általában az egész lakosság részesszévé tette magát az ellenszegülésnek és így oda terjedt ki alázatos véleményem, miként a föl(i) lázongók elfogatandók a többi lakosok pedig, mint a lakos(s)ágnak részesei a katonaságnak beszál(l)ásolásával a kedélyek lecsillapultáig fékezendők lennének. —

...ezen említett községben a fejtelenség és törvény iránti engedetlenség nagy mértékben elharapódzott és félni lehet, hogy a hasonló rendetlenségek más községekben is, sőt talán a szomszéd megyékbe is elharapózik.“ E veszély elkerülése céljából a főispán egy század katonaság kirendelését kéri a megyébe. (Jksz. 62 012.)

eme lázító szavakkal bujtogatta „*NE FÉLJETER SEMMIT, NEKTEK A TI HATA-ROTKBA AZ ISTENEN KIVÜL SENKI SEM PARANCSOL FOGJATOK MEG AZ URAKAT FÜLÖN FOGVA ÉS DOBJATOK BE AZ ÁROKBA*“ — a bár ezen lázító szavaknak semmi az eljáró Bírószágra hátrányos sikere nem lön, a bujtogató mégis, aki bujtogatásának rossz következtéseit gyanítván, a helyszínről megszökött — rögtön elfogatván, a megye börtönébe át szállítottatott s az őt terhelő vádiratok, a bűnös megfenyítése végett az illetékes Cs. Kir. Katonai Törvényszékhez át tétessék: —

Ugyan ezen, a Felső Almási helység tőzsomszedságában történt vétkes kihágásokból alkalmat veszek magamnak Nagyméltóságú Kir. Helytartó Urat legmélyebb tisztelettel megkérni, mikép a f. évi Június 16-án... előterjesztésemben a Felső Almási község ellen a megyei első Al Ispánnak az úrbéri munkálatokbani törvénytelen háborítása végett kért katonai kar hatalmat annyival is inkább elrendelni kegyeskedjen, — mert... éppen ezen a tájon, a mint azt a fellyebb felhozott kihágás is igazolja az Urbéri eljárás elleni bujtogatásoknak nem csekély gyű anyaga létezik, — s mind addig, míg a magas kormány részéről tetteleg bebizonyíttatni nem fog, mikép az úrbéri rendezések keresztül vitelét nemcsak komolyan kívánja, de a rendzavarók elenébe erőlyesen föl lépni akar, e tájon az úrbéri ügyek keresztül viteléhez, úgy a mint azt az érdekllett felek saját érdekükbe kívánnák, boldogu'ni egy átaljába nem lehetend, s épen ez e tájon kívánt példaadás bekövetkeztéig az eljáró Al Ispánok hozzám tett szóbeli Jelentései szerint több azon tájbeli községekbe, az úrbéri rendbeszedési perekbeni bírói eljárást el hallasztani czélszerűnek tartották.

Fogadja egyébiránt Excellentiád legmélyebb tiszteletem kifejezését.

Ipolyságon, Augusztus 3-án, 1862.

Andreánsky János, főisp.²³

A bihari parasztok ellenállásáról a tagosítással szemben, a következő főispáni jelentés számai be:

„Nagyméltóságú gróf cs. kir. Altábornagy, magyar királyi Helytartó Úr!

Kegyelmes Uram!

A főméltóságú magyar királyi udvari Cancellária f. évi május 31-én 8541. sz. a. kelt intézvénye kapcsában leküldött b. Vattmann József kérvényét, melyben nevezett előadja, hogy az úrbéri rendezési és tagosítási perben hozott ítélet által korbesti birtokában számára kijelölt és átadott földek, már most harmadizben a volt jobbágyok által elfoglaltattak és felszántattak és hogy az leginkább azon körülménynek tulajdonítható, mert azon egyének, kik mult év október havában elkövetett erőszakoskodás miatt bűnvádi eljárás alá vonattak és előlegesen letartóztatva voltak, kezesség mellett szabadlábra tétessenek és most másokon is új erőszakoskodásra és szünteleni foglalásokra bujtogatnak.

Nevezett kérvényező ezen végtelen foglalások és megkárosítások ellen gyors és hathatós orvoslásért folyamodván, — fent kitett intézmény által meghagyatott, miszerint ezen panaszt megvizsgálván, — intézkedjen, hogy ily birtok háborítások és erőszakoskodások jövőre nézve meggátoltassanak, a tettesek pedig, valamint a bujtogatók, a fennálló törvény értelmében a bíróságnak átadassanak, mely is ellenök a törvény

²³ Vhtt. 1862—II—11—39 955. Poszoba község ellenállásáról a következő jelentés tudósít: „A megyei első alispán jelentést tévén aziránt, hogy f. évi febr. 26-ik, és 27-ik napján (1862-ben. A szerző megjegyzése) szolgabíró s esküdt társaival a Poszoba község úrbérszabályozási és tagosítási pörében hozott s jogerejüvé vált ítéletet fogatosítandó, a helyszínen megjelenván, s a mérnököt az új birtokrészek kihalításába bevezetni akarván, mindjárt a majorsági birtokot az úrbéri birtoktól elválasztandó vonal kijelölésénél a községbeli gazdák s nők, ifjak és gyermekekből összegyűlt népcsoport által fenyegetőzésekkel illetetett és a felperesi képviselő és az eljáró mérnök által kihúzott láncznak a felbőszült sokaság által rohammal történt letaposása és azon kijelentés folytán, hogy a tagosztály keresztülvitelének fejük fennállásáig elenszegülendek, eljárásában megakadályoztatott...“ (Vhtt. cln. 1862—XIII.—6037.) A Zirci apátság magyar- és németpolányi birtokán a község lakói elenszegültek a tagosításnak és „dorongokkal felfegyverkezvén, először is a paplakra törtek, hogy a lelkész urat... feleletre vonják egy a lakosságot megrovó hírlapi cikkért“ — közli a demokratikus irányzattal semmiképpen sem vádolható Idők Tanúja. (1863—V—21—460—1.)

szigora szerint járjon el; azon csetre pedig, ha a végrehajtás más módon, mint katonai karhatalom alkalmazása által nem lenne eszközölhető, oda utasítsam, hogy annak elrendelését Nagyméltóságod rendelete folytán eszközöljem.

Ennélfogva az illető szakaszbeli szolgabíró odautasítottam, hogy újjólag a helyszínére kimenvén, je'len rendelet tartalmát a korbestiek előtt kellőleg magyarázza meg, figyelmeztesse őket, makacsságuk és a törvényteli dacolásukból következő súlyos csapásokra s arra, miszerint azon esetre, ha az urasági földeket rögtön oda nem hagyják, ellenük mint a törvényt s felsőbbséget megvetők ellen, katonai karhatalom fog kikü'detni.

Megbízott szolgabíró eljárásáról felterjesztésében előadja, hogy f. hó 14-én Korbest községébe kiment, a rendeletet az illetőknek megmagyarázta, s egyúttal figyelmeztette őket, makacsságukból eredő súlyos következményekre; jelesen arra, hogy a község ellen katonai karhatalom fog kijönni; azonban nevezetnek minden figyelmeztetése és reábeszélése siker nélkül maradt, sőt a lakosok nyíltan és határozottan kijelentették, hogy volt földjeiket oda nem hagyják, bármi történik — ha mindjárt életükkel is áldoznak.

Ilyen körülmények közepette, hogy egyrészt a törvényes eljárásnak érvény szereztessek, de másrészt, hogy másoknak is rettentő példaul szolgáljon, nem marad egyéb hátra, mint a katonai karhatalom alkalmazása.

Ezeknél fogva alázatos tisztelettel vagyok bátor Nagyméltóságodat felkérni, miszerint a dolog sürgős voltánál fogva, többször nevezett Korbest községe ellen 40—50 főnyi katonai karhatalomnak illető útoni elrendelése iránt intézkedni méltóztassék.

Ki egyébiránt mély tisztelettel lévén Nagyméltóságodnak!

NVárad június 17-én 1862.

alázatos szolgálja:

Hajdu Lajos²⁴

Biharmegyei főispáni helytartó.

Egy hónappal később a főispán újból fegyveres segítséget kér:

„Nagyméltóságú gróf cs. kir. Altábornagy s királyi Helytartó Úr!
Kegyelmes Uram!

F. évi június 17-éről 5676 sz. a. kelt felterjesztésemben előadtam: miszerint a korbestiek az úrbéri rendezési s tagosítási perben hozott ítélet által báró Wattmann József számára kijelölt s átadott földeket már harmadizben szántották fel és foglalták el.

Hasztalan küldém ki a szolgabíró az erőszakoskodás színhelyére, hogy magyarázza meg a lakosságnak, hogy a törvény ellen küzdeni nem lehet, hogy szüntessék meg erőszakoskodásaikat, mert ellenkező esetben a reájuk nehezedő súlyos következményeket egyedül magoknak tulajdoníthatják; de minden figyelmeztetés, minden szigorú rendelet érvény nélkül maradt miután a lakosság nyíltan kijelenté, hogy földjeit oda nem hagyja, ha bár életével kell is áldoznia.

És a korbestiek ezen erőszakoskodásukat napról-napra ismétlik, miáltal folyamodó oly helyzetbe jutott, hogy élete sincs egész biztonságban.

Említett korbesi birtokos báró Wattmann József fia Miklós f. hó 15-én ismét... tisztelettel idezart kérvényt nyújt be hozzám, melyben előadja, hogy a korbestiek már annyira vetemedtek, miszerint saját vetéseit learatták, mit nekie csak néznie kellett, nehogy az előre bocsátott fenyegetést személye ellen hajtsák végre:

A dolog i y állásában nem maradt fenn más mód, mint Nagyméltóságodat alázatos tisztelettel újjólag felkérni: miszerint a korbesti viszályok végleges elintézésére szükséges karhatalomnak minél előbbi elrendelése iránt intézkedni méltóztassék.

Ki egyébiránt mély tisztelettel vagyok Nagyméltóságodnak!

NVárad július 17-án 1862.

alázatos szolgálja:

Hajdu Lajos

biharmegyei főispáni helytartó.²⁵

²⁴ Vhht. 1862—II—9—40 150.

²⁵ U. o.

A Vas megyei főispán jelentése pedig így szól:

„A rendkívüli viszonyok itten mint úgy hiszem máshol is, el nem mulasztották helyenként a köznépnek felfogását a törvényes helyzet értelmében felzavarni, úgy történt, hogy az Urhersdorfi Németújvári főbírói járásbeli helységben a volt cs. kir. urbéri törvényszéki és legfőbb urbéri törvényszéki ítéletek nyomán a segédadatok összeállítása végett a megyei első alispány mint illetékes bíró f. esztendei aug. 26-án kinevezvén bírói eljárásban a helységbeliek által tettleges ellenszegüléssel akadályoztatva lön, s miután az ellenszegülők közül négyet őrizet alá vétetni és azokat a jelen volt megyei csendőrök által Szombathelyre bekésértetni rendölt a meggátolt bírói működést tovább nem folytathatván, a helyszínéről bíró társaival együtt eltávozott ezután midőn a megyei közbátorsági örök a letartóztatott négy izgatót kíséri megindultak, akkor a harangokat félreverték és a pandurokat a szomszédbeli helységek-ből idejött segítsége mellett durungokkal és más öldöklő eszközökkel megtámadták és a verekedést megkezdvén elsőben is a tömeg közül a pandurok közé lövés intéztetett és a nép tömeg az ötven főből álló csendőrökre rohant. A csendőrök a fegyver használatról, különösen a lövéstől az Alispány által szorosan eltiltatva lévén magokat csatalánczba helyezve egy darabig védték midőn azonban a közbátorsági hadnagynak a pandursághoz intézett intő szavából a néptömeg megértetette hogy lőnni nem szabad annál nagyobb vakmeróséggel intézte a támadást s már egy pandurt le is ütött és valamennyinek élete veszélyben forgott ekkor néhány pandur hamarjában fegyvert töltvén vaklövést tett azonban a föllázadt nép tömeg ettől vissza nem rettenvén a pandurokat újra életre és halálra megtámadta, akkor önvéde'emből a pandurok kik közül már néhányan sebet kaptak kénytelenek voltak lön(n)i, melynek azon szomorú következtése lön, hogy egy 19 esztendőös leányzó, ki egy nyárssal a támadók közt volt-nak mondatik, agyonlövetett, négy pedig a támadók közül könnyő sebet kapott, kiknek gyógyítása iránt az Alispány az esemény megtudása után azonnapi rendelkezett, a pandurok közül is néhány sebet kapván. Ez után a Csendőrök a foglokkal együtt kiket a nép tömegnek szabadítani még nem sikerült nagy nehezzel megindulhattak, de őket útközből a lázítottok mint egy órai messzeségre üldözve kísérték, sőt a körül lévő helységekben is segítségért megfordultak. Az elfogottak a Megyei börtönben vagynak és elítéltetések attól váratik, hogy a törvényszék miképp fog intézkedni.

Meg kell jegyezmem, hogy hasonló erőszakos ellentállás ezen vidéken Heiligenkreutz nevű és más helységben is történt, ámbár ezekben vérengzés nem jött közbe, ugyanazért de még azért is, hogy ezen az egész vidéken a tagosztályok iránti ellenszegülés már eleve nyilvánult anná fogva az Alispány a megye által nyert hatalmánál fogva élt azon gondoskodással, hogy a rendnek fönntartása és anarchiának eltávolítása okáért fedezetül a hely színeire pandurokat rendelt. Meg kell jegyezmem még azt is, hogy ezen a határszálen lévő német vidéken az urbéri c'különöds és tagosítás meg-gátlására öszve esküvés történt a mint ezt a körülményekből alaposan gyanítani lehet. Ennek következtetésében történhetett az is, hogy most legújában szept. hó 12-én Neumark nevű helységben midőn a szolgabíró az illetőket az irtás bérnek lefizetésével megkínálta, azt a helységbeliek szidalmazásokkal illették, kitaszigálással és megveréssel fenyegették, csak úgy menekülhetett meg, hogy az elmarasztalt és az általuk már le is fizetett költségeket a nála volt urasági irtásbér pénzből azonnal a kényszerítésre vissza fizette, oda utasítatván általuk, hogy a tagosztály következtésében eze'ott már fel-állított választó árkot az uraság azonnal maga húzassa be ez ellen is fenyegetőzésekkel élvén. Ugy állítatják, hogy ezekután a földes Úrtól előbbeni birtokjokat vissza-foglalták; szinte állítatják, hogy egy másik helységben az Urasági birtok el foglal-tatott.

Ezekből világosan kitűnik, hogy ezen vidékbeli emberek mint a szolgabírónak jelentéséből kitetszik, miszerint azt nyilvánították, hogy most sem törvény, sem fel-sőbbtség nincs, a személy- és vagyonbátorságot és a törvény iránti tiszteletet el any-nyira megsértették, hogy valamint annak helyreállítása a közző tekintetében szükséges, úgy azt a Megye házi erejével véghez vinni bajossan volna képes, ugyanazért katonai karhatalomnak alkalmazása szükségeltetnék...

Szombathely, 1861. szept. 14.²⁶

²⁶ Vh. eln. 1861—8502—10.

A tagosítások során kibontakozó parasztmozgalmak,* amelyek Magyarország forradalomtörténetén is „vörös fonálként”^{26/a} húzódnak végig, parasztságunk földért folytatott harcának alapvető megnyilatkozási formái voltak, objektíve „a kapitalista fejlődés amerikai típusáért folytatott harc az ugyancsak kapitalista fejlődés porosz típusa ellen”.^{26/b}

4. Magyarországon azonban a közvetlen, nyílt földrablások mellett a fokozott adóztatás is hozzájárult parasztságunk kisajátításához. Az állami adók s ezen belül a fogyasztási adó — amelyeket eltérően a normális fejlődéstől nem saját burzsoáziánk, hanem az osztrák arisztokrácia politikájában mindinkább résztvevő, idegen, elnyomó osztrák burzsoázia terjesztett ki, nagymértékben vezetett parasztságunk proletarizálódására. Ezek az adók újabb teherként neheztedek parasztságunk vállaira. Ezzel kapcsolatban a következő példákat említjük meg:

1865. január 26-án a helytartótanács jelentést tesz a kancelláriának a súlyos adóztatás következtében általánossá váló elszegényedésről.

A jelentés többek között a következőket tartalmazza:

„... Hogy a közelszegényedés és az adózás súlya általában milyen mértékben mutatkozik, azt a megye kormányzók által a közhangulatról hozzám intézett s közelebb felterjesztendő jelentésekből alkalmam leendő kimutatni, kik közül alig van egy-néhány, ki ezt, valamint az adónak nyugtalanító mérvben executió (I) általi behajtása szükségét és ennek következtében a népnél különben tapasztalt jóhangulatnak naponkénti sülyedését és az adófizetési képtelenségének elterjedését ne jelentené és magamnak is alkalmam volt egy országos pénzügyigazgatósági kimutatást láthatni — mely szerint az illető igazgatósági kerületben az egész adó követelés 62%-a katonai végrehajtás útján hajtott be...”

A többi közt egyelőre csak azt jegyzem meg, miként Tolna és Zólyom megyék kormányzóinak jelentéseiből az tűnik ki, miként a szükség és az adóvégrehajtások miatt részint gazdák, részint a nép legszegényebb osztályaiból valók házaikat elhagyni kénytelenítettek, mire nézve különben az illető megyei kormányzókat részletesebb jelentésre hívtam fel.”²⁷

A győrmegyei gyulaszentpáli Jász István a császárhoz folyamodott segítségért, ezért a tárnokmester felszólította a megyei inségi bizottmány elnökét, hogy vizsgálja meg a kérelmező életkörülményeit. Az erről szóló jelentés 1867. január 24-én érkezett a helytartóhoz, többek között a következő szöveggel:

„... a folyamodó Jász István curialis házzal bíró árendássa Mtsg. Gróff Viczy Hedernak kitűl is 14 hold szántóföldet bir, melytől már több éveken átt a silány termés miatt, árendát fizetni nem képes. — a Királyi adót 3 éven keresztül, szegénysége miatt rajta megvenni nem lehet, — magány adósságai miatt mindenéből kipusztított, úgyannyira, hogy nints neki egy darabka úgynevezett házi kacatja, a családtagok, mént barmok a szoba földjén elszórt szalmán hevernek, élelmiszerük egy kosárban

* Az abszolutizmus kori parasztmozgalmak bővebb tárgyalásával és értékelésével egy későbbi tanulmányunkban foglalkozunk. De már itt is hangsúlyozzuk, hogy a függetlenségért is harcoló parasztnak mozgalmi — vezető osztály hiányában — bukásra voltak ítélve. A burzsoázia nem vezethette a parasztnak mozgalmát. A magyar burzsoázia sohasem volt forradalmi burzsoázia. 48 célkitűzéseinek nem kiharcolója, csupán haszonélvezője volt. A nemesség pedig lényegében elszigetelte magát a parasztságtól, célkitűzése a 48-asok liberális programján nem terjedt túl. Földosztásról hallani sem akart! A proletariátus viszont még gyenge volt, nem szerveződhetett a mozgalom vezető osztályává!

^{26/a} Lenin: A szociáldemokrácia agrárprogramja... 32. l.

^{26/b} Lenin: Válogatott... III. k. 137. l.

²⁷ Vhht. eln. 1865—IV—1365/515. Példaként említi meg a helytartótanács a kancellária felé, hogy Pest megyében „az utolsó évben mintegy 50 parasztelek adatott el elszegényedés következtében” 1864. jan. 1-étől nov. 30-áig a betáblázott összeg 2.459.968 forint. A végrehajtások száma 477.

néhány itcze darált kukoricza, — a család áll 8 tagból, apa, anya s 6 gyermek, kiknek egyike 22 éves fiú ép — 2-ik 12 éves fiú hűle, — 3-ik 15 éves leány ép — 4-ik 11 éves fiú ép, 5-ik 8 éves leány ép, 6-ik 4 éves fiú ép.”

A megyei inségi bizottmány a fentiek alapján könyöradományban részesítette Jász Istvánt. A bizottmány elnöke, jelentésében még hozzáfűzi: „megyénkben... ezer és ezer családok igen közel állanak a most vázolt családnak szívzaggató körülményeihez.”²⁸

Az adóterhek proletarizáló hatására frappáns példa, az alatt következő összeállítás, amely azon valkányi lakosok jegyzékét tünteti fel, akik „itteni fekvő vagyonukat és a rajtalévő adóbeli tartozásokat hátrahagyva több évektől minden jelentkezés nélkül a községből családostól elbujdostak.” Az összeállítást a község bírása készítette el és nyújtotta be a helytartó-tanácsnak:

Folyó- Házi- Telek- könyvi	Házi- szám	Telek- szám	Neve	Hátrahagyott										Észre- vétel
				ház	föld	adó költség Summe								
						o.		é.		o.		é.		
						f	x	f	x	f	x			
1	150	183	Todor Bárbu	1	—	17	22	6	1	23	23			
2	158	194	Gyorgye Bandu	1	—	24	15	8	54	27	69			
3	205	235	Pavel Pekurar	1	Sess. 1/24	51	37	10	71	62	8			
4	399	429	Jovan Rossu	1	—	5	44	2	38	7	82			
5	443	478	András Stefán	1	—	2	46	.	25	2	71			
6	709	765	Nikola Ignya	1	1/8 Sess.	66	92	9	1	75	93			
Summa				5	4/24 Sess.	167	56	31	90	199	46			

Kelt Valkányban 1862. június 24-én.

Szalay József m. k.
jegyző.

(L. S.) Povel Miu m. k.²⁹
bíró.

A dolgozó népnek az adószedőkkel szemben tanúsított ellenállásáról a következő jelentés számol be:

„Nagyméltóságú fő Cancellár Ur! Kegyelmes Urunk!

H, Vámos Pércs város közönsége által bejelentett azon körülmény, mely szerint nevezett város népét egy f. évi június 30-án ott keresztül utazott Cs. adóhajtó tisztnek gyáva megfélemlésből a inkább lelkiismeretfurdalás okozta megrettenésből származott feladása következtében, f. hó 8-án két század katonaság hirtelen és veretetlenül megszállotta — mély tisztelettel Nagyméltóságod tudomására juttatni kötelességünknek érezzük.

Egy bizonyos adóbehajtó ugyanis m. hó 30-án a Vámos Pércsi vendégfogadóban megszállva, miután ötöt ott 3 mihályfalvi ember felismerte, s borozás közben irányában úgy nyilatkozott, miszerint ez rabolta meg a mihályfalvai népet, agyon kellene verni, amit ez a nevezett adóhajtónak a kasznárosnő által tudomására jutott, feletle megrettenvén, éjnek idején a gyanított, megtámadás elől menekülendő megszökött, s azon panaszt terjeszté a katonai par-ság elé, hogy a Vámospércsi nép lázadásban van, melyet a város hadnagya idézett elő, ki neki eőfogatot sem adott. Az adóhajtó feladására, a nélkül, hogy annak alapossága iránt kellő vizsgálat tartatott volna, rögtön

²⁸ Vhtt. eln. 1867—IV—107 (5).

²⁹ Vhtt. 1862—III.—6—88931.

2 század katonaság rendeltetett, az eseményben legtávo'abbról sem részes békés nép lecsendesítésére s a Bihar megyei másod alispány kiküldetett a vizsgálat megtételére. Ezen intézkedésből ismét szomorúan kell tapasztalnunk alkotmányos törvényeinken ejtett kettős sérelmet, mennyiben egy, egyszerű alaptalan bemondásra kihalgatatlannal katonai megszállás rendeltetett el és idegen területre más törvényhatóság tisztviselője küldetik nyomozásra.

A megszálló katonaság parancsnoka felvilágosítván a feladás a'apoka felől, maga belátta a katonai megszállás méltatlanságát s ígéretet tón a város Tanácsa előtt annak eltávo'ltása iránt, azonban ígérete mindeddig nem teljesülvén, miután jelen nagy munka idején az ilyen tetemes megszállás a népnek igen nagy terheltségével van egybe kötve, a legmélyebb alázatossággal esedezünk Nagyméltóságod előtt, hogy felterjesztésünkből meggyőződve, a katonai megszállás méltatlanul és alaptalanul történt elrendelése felől a Vámos-pércset megszállva tartó katonaságnak eltávolítását hathatós befolyása által kieszközölni, egyszersmind öfelségénél odahatni mé' tőztassék, mi szerént az ilyen féle pénzügyi hivatalnokoknak rossz akaratú alaptalan egyszerű feladásaira hasonló törvényekbe ütköző eljárás ne alkalmaztassék, hanem a netaláni vád a maga törvényes útján és törvényes hatóság által vétessék előbb kellő vizsgálat alá.³⁰

Az eddigiek alapján is látható: a parasztság kisajátítása nemcsak a tagosítás során, a független, egyéni magánmódszerek alkalmazása során ment végbe, hanem a fokozott adóztatás következtében is. Ez az ország gyarmati függő viszonyából eredt *szélteltheherként* nehezedett parasztságunk vállaira. Az egyik oldalon viszonylag nagyszámú falusi proletariátus alakult ki, a másik oldalon a kapitalizmus gyarmati- és feudális korlátai következtében az ipar a falusi proletártömegeket csak erősen korlátozottan szívja fel. Viszonylag széles — különösen az 1863-as aszály következtében — a mezőgazdasági *tartaléksereg*. A proletarizálódó parasztság már az 50-es évek elején is jelentős mértékben munkanélküliekként tengődik. Nem véletlenül szaporodott el ebben az időben a munkanélkülieknek, a *betyáorknak* az a serege, amelyről a *Gazdasági Lapok* 1858. júliusi száma is többek között a következőket írja: „Aradban ritka nap volt tűz nélkül, mit a közállás nagyobb része a sok kóborló gonosz szegények gyujtogatásának tulajdonít, soha úgy munka nem szükségeltetett, mint most. S mégis, soha annyi dologtalan, kóborló nem volt mint most.”³¹ A *Budapesti Hirlap* 1853-as májusi számában pedig ez olvasható: „Rozsnyóra számos karavánok érkeznek, részint a túlnépesített Kárpát-aljáról, részint megyéink északi vidékeiről munkát és élelmet keresendő, kik közt sok szánakozásra méltó van, midőn a mezőn kapott sóska teszi élelmüket.”³² Egy másik adat szerint: „Felöltő a városban a koldusok töméntlen száma, az ember főleg ha idegen, azt hinné, hogy itt örökös búsú van. Látni itt munkaképes, izmos férfiakat a földön fetrengeni...”³³ A munkanélküliek egy részét igyekeztek a dologházakban felhasználni. Rozsnyón pl. a nőegylet e célból alapította meg a „szegények intézetét.”³⁴ A *Pesti Napló* 1852-es évfolyama szerint Nagyváradon „a koldusok és kóborlók száma... igen nagy. A csendőrség szorgalmas működése ugyan lehetőleg kevesbíti őket. Így nemrég is 34 gyanus egyént kerített kézre, kiket őrizet alatt közhasznú munkákra alkalmaznak.”³⁵ A hasonló idézetek tömegét sorolhatnánk még fel. A munkanélküliek száma különösen magasra emelkedett a 63-as aszály következtében. Furcsának tűnhet, bár nagyon is jellemző a munkanélküliek életkörülményeire, hogy ezekben az években egyáltalán nem volt ritkaság, ha

³⁰ Vhth. 1862—7443—153—339/1861. sz.

³¹ *Gazdasági Lapok* (G. L.) 1858. júl. 1. sz.

³² *Budapesti Hirlap* (B. H.) 1853. V. 26 628 l.

³³ B. H. 1855. 729. sz.

³⁴ B. H. 1855. 721. sz.

³⁵ *Pesti Napló* (P. N.) 1852. III. évf. 590.

a nyomortól elkinzott, munkanélküli proletárcsaládok elfogott kutyákkal és macskákkal táplálkoztak. Erről írja a *Független* c. korabeli politikai lap a következőket:

„a Terézvárosban a hatóság oly helyet fedezett fel, hol számos munkanélküli proletárcsalád lakott együtt, amelyek összefogdosott kutyák és macskákkal táplálkoztak! Nehéz ugyan az éet az tagadhatatlan (jegyzí meg a lap), de mégis hazánk még nem jutott hála Istennek annyira, hogy aki dolgozni akar, munkájával legalább kenyeret ne szerezhetne.“³⁶

A lap szerkesztője tévedett. A dolgozni akarók igen jelentékeny része nem jutott munkához.

A következőkben újabb példákat említünk ennek igazolására:

5. Lázár Imre csabai szolgabíró a következő jelentést írja a megye főispánjához:

„Munkaképesek és dolognélküliek naponta számtalanok jelentkeznek és ostromolnak, miként nékiek munka adassék, mert nékiek élni kell és lopni, rabolni nem mehetnek, — de munka sem lévén a legnagyobb inségnek vannak kitéve családjaikkal együtt máris éheznek a mindennapi kenyerük hiánya miatt, miről ők nem tehetnek, mert ők szívesen és örömmel dolgoznak, csak munka adassék nekik, — kénytelenek ezen emberek dolog nélkül csavarogni, járni, kelni, csoportosulni és a legrosszabb állapot a mi csak elgondolható a midőn ezen osztálynak elfogatsága nincs és így kénytelenítetik dolog nemléte miatt olyanokkal eszté foglalatatoskodtatni, minek rossz következményei is lehetnek és majdnem olyanokra is vetemedhetnek, amit azáltal könnyen elkerülni lehetetlen volna, ha munka jelöltetett volna ki ezen osztály számára...“

B. Csaba, 1863. aug. 12-én.

Lázár Imre³⁷
szolg. bir.

Kontur József szarvasi szolgabíró így festi a munkanélküliek helyzetét a főispáni helytartónak:

„Méltóságos Főispáni Helytartó Úr!

...Szt. Andrásból is több ember jelentkezett előttem, hogy miután az idei szárazság miatt aratókul és mezei munkásokul őket senki se fogadhassa fel, azonkívül nap-számot se kaphatnak, pedig a vidék pusztaságait már bejárták — élelemhiány miatt nem tudják hova legyenek és tőlem pénzes munkát kérnek adatni; ezeknek előre-bocsájtása után méltán tartani lehet attól, hogy az illy éhséggel küzdő, különben egészséges és munkaképes emberek, később követelőleg, végre pedig erőszakkal fenyegetőzéssel lépnek fel és a közbiztonság veszélyére lesznek; ezen bajt megelőzni a hatóság főkötelessége, ennélfogva felkérem Nagyméltóságodat: miként a lehető módokat felhasználva, rögtön intézkedni méltóztassék, hogy a nép ezen említett osztálya részére pénzes közmunka asszignáltassék, mert ha ezen, az éhség miatt elkeseredett néposztály az engedelmesség kötelekét szét-szaggatja, oly áradássá növi ki magát annak rakoncátlan fellépése, hogy az minden útjában netáni akadályt szétrombol, a vagyon- és életbiztonságot veszélyeztetni fogja.

Tehát Méltóságos Úr! csak pénzes közmunkát méltóztassék asszignáltatni, hogy a kitörhető bajt megakadályozni lehessen.

Véleményem oda járul, hogy az illy mutatkozó jelenséget a Nagyméltóságú m. kir. Helytartótanácsához is felterjesztteni méltóztassék.

Szarvas, aug. 13-án 1863.

Kontur József
szolgabíró.³⁸

³⁶ *Független* 1863, jan. 14. sz.

³⁷ Vhrt. 1863—III—8—53 635.

³⁸ U. o.

Főleg az utóbbi jelentés hatására aztán a békési főispán a következő levelet írta a helytartósághoz:

„Nagyméltóságú magyar királyi Helytartó Tanács!

A szarvasi és csabai járás szolgabíróinak... mellékelt hivatalos jelentései igazolják, de részint saját tapasztalatom, részint a többi járási szolgabíráktól vett szóbeli értesítés után is állíthatom, miszerint az ezen megyei munkaképes néposztályokból többen csoportokba összeállva szerte-széjjel lézengenek és minthogy a szárazság okozta terméketlenség miatt őket mezei munkára senki fel nem fogadja, tehát napi élelmüket koldulva kérni kénytelenek, sőt már adta magát eset elő, ahol az élelmiszereket erőszakkal is elvenni vakmerősködtek és mindezen megyei hatóságnak, mind a szolgabíróknak, mind a községi előjáróknak hivatali helységeikben közülük többen megjelenve, munkát sürgetőleg követelnek, hogy a naponkénti élelmet maguk és családjuk számára becsületes úton megszerezzhessék.

Amint hogy ezek szerint kétséget nem szenved, hogy ezen megyében a munkás néposztály munkahiány miatt máris éhséggel küzd... ezeknek az éhségtől megmentése csakis pénzes erővel teljesítendő közmunkáknak rögtöni foganatba vétele által eszközölhető...

...ha az éhség miatt elkeseredett néposztály a segélyre várakozást megünji, nem kérelem útján fogja egy napról másnapra az élelmet megszerezni, hanem szét-szagatva az engedelmisség kötelekeit, az élet- és vagyonbiztonságot veszélyeztető kitörésekben fogja nyilvánítani elkeseredettségét. Egy ilyen rakoncátlan néptömeg megfékezésére pedig sen a közhatalóságok, sem az itteni alig egynehány főből álló csendőrség és közbiztonsági személyzet elegendő nem lenne és ha egyszer ezen nép kitörne, oly szomorú cseményeknek lenne ezen külföldben is elég szerencsétlen vármegye színhelye, melyeket mindenáron megelőzni kell, s melyeket ha egyszer megtörténhet senki jóvá nem tehet, miattuk pedig a megyei lakosság a felelősséget a közbátorságra fogná s talán ok nélkül háritani.

Ezen alázasos felterjesztésemre tehát rögtöni kegyes intézkedésért azért is esedezem, hogy ezáltal magamról a felelősséget elháríthassam...

Gyulán, 1863. aug. 16-án.

Aláírás.³⁹

A főispáni helytartó aggodalma nem volt alaptalan. Ugyanez év november havában az orosházi járásban zendülés tört ki a falusi szegénység körében, amelynek alapvető oka — amint a szövegből is kitűnik — a munkahiány és a vasútépítkezéseknél fizetett alacsony bér volt, de szerepet játszott a 63-as nagy aszály következtében általánosan elterjedt éhínség is. A békési főispán — Kiss János — a következő jelentést írja fel a helytartótanácsához, a november 15-én kirobbant mozgalomról:

„...Az orosházai járás esküdtnék, nemkülönben az ottani csendbiztosnak... jelentéseikből... belátni méltóztatand, miszerint az orosházi munkások a tegnapi napon az ottani községházánál megjelenve, fenyegetődzések közt kioroszakolni akarták, hogy nékiek búza osztassék ki, sőt a községi előjáróságot a községházába betolakodva szemtől-szembe megtámadták, kihúzással s agyonütéssel fenyegették, s a rend helyreállítása végett kirendelt megyei csendőröket is megütlegelték és a néptömeget a község házának megrohanására lázító örvögy Istvánnét az őt bezárni akaró csendilegények kezei közül kivették. Továbbá ugyanezen jelentésből kitűnik, miszerint ezen munkások, bár közülük a tiszai töltsékekhez 800 egyén már kirendeltetett, ezen munka helyre elmenni és ott dologba állni nem akarnak, hanem csupán a határban vasúti közmunkálatoknál akarnak alkalmaztatni, hol pedig az e célra utalványozott pénz-erőhöz képest 800 egyén foglalkoztatván, ezen mennyiségből a pénzes közmunkában még nem részesített csabai lakosok közül 400-an, Gyuláról 200-an és Orosházáról 200-an rendeltettek ki és több munkás itt egyelőre nem alkalmaztathatik. — A rend helyreállítása végett az ottani megyei csendőrség elegendő nem lévén a csabai cs. k. csendőri szakasparancsnokságot azonnal megkerestem, egy csapat cs. k. csendőrnek azonnal Orosházárai kiküldése végett.

³⁹ U. o.

De miután a cs. k. csendőrségnek létszáma e megyében járasonként most helyezettven szélylyel, ezek közül egy állomáson csupán 10—12 ember van, látnivaló, hogy ily csekély számú fegyveres erővel egy forrongásban lévő néptömegre sikeresen hatni nem lehet, ugyanazért addig is, míg az e megyebeli munkások érdekében a megyei központi inségi bizottmány nevében részletesebb fölterjesztésemet megtehetném, a legnagyobb mértékben kényszerítve érzem magamat... azon kérelmet megújítani, méltóztatassék kegyesen intézkedni, miszerint Orosházára egy század, Csabára pedig két század gyalog katonaság mielőbb kirendeltessék. Egyszersmind mivel a mellékelt esküdti jelentésből kitűnik, hogy ezen lázongásnál Tüske Istvánnak szabadságos katona fia nagyban szerepelt, ez alkalommal is ismétlem azon... kérelmemet, miszerint az ő megyebeli szabadságos katonáknak ezredéhez berendelését kieszközőlni méltóztatnék, ha pedig ezen berendelés az egész megyére nézve meg nem történhetnék, legalább az orosházi szabadságos katonák berendelése lenne a közrend helyreállítása érdekében kívánatos.⁴⁰

Dec. 2.

Kiss János.

A korabeli klerikális reakció is az uralkodó osztály érdekeit védve a tömegek ellen agitált. A sajtón keresztül is igyekezett a tömegek mozgalmát leszerelni, szolgálai alázatot, meghunyászkodást hirdetett. Jellemző példája ennek a következő „tanítás”:

„A terhesebb foglalkozásoktól se iszonyodjál, hanem elégtételül elkövetett bűneidért, töredelmes szívvel! munkálkodjál azokban. A bűn miatt monda a Teremtő Ádámnak: orcád verejtekéi közt cended kenyeredet... Ne töprengjél azon, hogy munkádnak mily sikere, haszna lesz. Tedd meg ami tőled telik; a többit pedig bízd az Istenre. Ő mindent az ötet szeretőknek javára intéz. Ha munkád óhajtasod szerinti sikerének örvendezs, adj hálát az Istennek és dicsőítsd érette; ellenkező esetben pedig ilyképpen vigasztald magadat: Isten nekil ez is az ő engede.méből esett ki úgy.”⁴¹ írta a Katholikus Néplap.

A nép mellett álló alsó papok azonban a munkaképteleneknek „kenyeret, a munkaképeseknek pedig munkát” követeltek. Alvinczy Ferenc csongrádi plébános ez ügyben a következő levelet intézte a helytartótanács elnökségéhez:

„Mit kérek? Munkaképtelen inségeseimnek kenyeret, a munkaképeseknek pedig munkát. Mindkettőért eleget könyörögtem már a rendes úton; s mai napig nem jött egy krajczárnyi könyörödomány, holott Csongrádon a munkaképtelen inségesek száma eddig 2 és 3 ezer között áll. Ami pedig a munkát illeti, ezt egyszer megkezdették, de nemsokára minden indokolás nélkül megszüntették, ma jött engedély 300 munkásnak néhány napra a 83-ik tiszai ármetészénél, holott a munkaképes inségesek száma 3000 körül van! Az éhség veszedelmes tanácsadó!... aggasztó jelenségek már nem hiányzanak.” „Ehhez járul, hogy a mult évi adót noha kilátásunk volt annak ily iszonyú inség közepette elengedésére, irgalmatlanul sőt katona-executioval, megvették és megveszik rajtunk. Ha ezek folytán nekem nincs 18 ezernyi lakosság lelkipásztornak már nincs kényerem, nincs tél közepén egy pár téli csizmám: képzelhető a többi nép nyomora.”⁴²

A mezőgazdasági munkanélküliség növekedésének ezek szerint hatalmas lökést adott 1863-ban az országos nagy aszály. Nálunk a középparasztok tömegei mellett a szegény parasztság, sőt a bányamunkások egy részét is munkanélkülivé tette az 1863-as esztendő rossz termése. Ezt látszik igazolni Abonyi István jelentése a gömörme gyei viszonyokról:

„A baj súlya Gömörben a hegyvidéki bánya s gyári ipar körül foglalkozó és az alsóbb vidéken a mezőgazdaság körüli napszámból, vagy felébe való földmívelésből élő szegény munkásosztályra esik. —

⁴⁰ Vhlt, eln. 1863.—XIII—15 552.

⁴¹ Katholikus Néplap 1860. I. k. 19. I.

⁴² Vhlt, eln. 1867—IV—534.

A tisztán keze keresetére utalt és hegyvidéki bányaipar körül foglalkozó osztályt t. i. azon csapás érte, hogy az ideai szárazság folytán bekövetkezett vízhiány miatt számos gyári vállalat máris pangásba jöven, keresetében eddigelé is tetemes csökkenést szenvedett, s még azon szomorú kilátás is van előtte, hogy a gyári vállalatok a szárazság netáni huzamosabb tartama esetében működésüket továbbra is beszüntetni kénytelenítettvén, az ott foglalkozni és élelmét keresni szokott nép minden keresetmódtól megfosztva — a legnehezebb időkben a legnagyobb nyomornak leend kitéve.

Az érintett felső vidékbeli nép egy részének, de sőt a megye alsóbb vidékén tartózkodó s a mezőgazdaság körüli napszámból vagy a' felébe vett tengeri művelésből élő munkásosztálynak jobb években az Alföldön teljesített mezei munkák tetemes keresetet nyújtottak, mert ezen osztály a mellett hogy a nyári időszakon át az Alföldön keresett napszámból élt, még azon helyzetbe is jutott, hogy megtakarított munkabéréből gabonát vásárolván, vagy részébe teljesített aratás és cséplésből szerzett gabonáját haza vivén, családját télen át a megkívánható élelemmel biztosíthatta, — míg ellenben az ideai aszálytól sújtott alföldi birtokosnak munkaerőre szüksége amúgysem lévén, az ottani csekély aratás és nyomtatás pedig a helybeli szegény munkásoknak sem nyújtván keresetet — a fennebbi osztály ezen egyetlen kereset módját is elvesztette.

Epen ily helyzetbe jutott végre a felébe való földművelésből élő szegény munkás osztály is, kinek a tavaszi vetésbe helyezett egyetlen reménye végkép meghiúsult — a burgonyatermés is jobbadán kedvezőtlenül ütven ki — sorsa igen aggasztó lett. —

Ezen most leginkább sújtott lakosok száma az 52.000 bíró felső járásban 10.000-re — a 28.000 lakosból álló Serki járásban 5000-re — a 27.000 lelket számáló kis Honthi járásban 2000-re — a 24.000 lelket számláló Bratkói járásban 8000-re — végül pedig a 27.000 lakost számláló Putnoki járásban 1800-ra s így összesen 26.800 lélekre megyen.⁴³

Most néhány adatot említünk arra vonatkozóan, hogy milyenek voltak az inségesek munkalehetőségei a vasútépítéseknel, útépítéseknel, stb.

Pozsony megye:

Csallóközi járásban az inséges községek száma 59, állami munkára szorulóknak száma 3546, munka nélkül maradt 3546.

Alsó Csallóközben az inséges községek száma 62, állami munkára szorulóknak száma 2317, munka nélkül maradt 2317.

Külső járásban az inséges községek száma 41, állami munkára szorulóknak száma 2669, munka nélkül maradt 2669.

Hegyentúli járásban az inséges községek száma 10, állami munkára szorulóknak száma 1500, munka nélkül maradt 1500.⁴⁴

A munkanélküliek nagy számára mutat az alanti statisztikai kimutató is:

Megye	Munkabér után élők száma	Ezek közül munkával el van látva	Közmunkával ellátandók száma
Csanád	26.163	1.985	24.178
Abaúj	920	398	522
Jász-Kunság	31.275	4.954	26.321
Bihar	14.360	2.250	12.110
Szabolcs megye			
dadai és nádudvari járása	13.495	2.268	11.227
Zemplén 4 járása	5.857	2.067	3.790
Békés m.	44.996	300	44.696
Csongrád	26.989	6.445	20.544 ⁴⁵

⁴³ Vh. 1865—III—Sa—47 788.

⁴⁴ Vh. eln. 1866—IV—3103. 4049, 5391.

⁴⁵ U. o. 1863—III—8a—53 635. A statisztikát munkatársam, Lakatos Ernő állította össze.)

A felsorolt adatok alapján következtetéseink ezek:

1. A polgári forradalom után az eredeti tőkefelhalmozás alapvető oldala⁴⁶ — a parasztság kisajátítása — főként a tagosítás és az ezzel járó földesúri magánmódszerek alkalmazása formájában tovább tart. Ezáltal újabb jelentős tömegek vesztek el földjeiket s válnak nincstelenné.

2. Súlyosbítja a parasztság helyzetét az osztrák burzsoázia által kiterjesztett adószolgáltatási kötelezettség, amely közvetve — sok esetben közvetlenül is — a parasztság kisajátításához vezet.

3. 63-as aszályos év a dolgozó parasztok — főleg a kenyérüket feles, részes műveléssel biztosító szegény parasztok — tömegeit taszítja a proletariátus soraiba, ugyanakkor, amikor a mezőgazdasági — sok esetben az ipari — termelés kapacitása is megcsappan és a munkaerő kereslete csökken. Ezáltal jelentősen növekedik a mezőgazdasági munkanélküliek száma.

4. Másrészt az ipar korlátozott fejlődése *tömegeiben* még nem szívja fel a mezőgazdasági proletariátust, viszonylag magas a mezőgazdasági *taléksereg* száma.

Mindezekből kitűnik, hogy a magyar parasztság felbomlása, proletarizálódása meglehetősen előrehaladt már a kapitalizmus e kezdeti korszakában is. Előtérben a földért folytatott harc, objektíve a polgári demokratik forradalom befejezésének kísérlete áll a függetlenség kérdésével együtt, ahol a függetlenség kérdésének „tagadhatatlanul *elsőbbsege* van”.⁴⁷ A parasztságnak ehhez a harcához vezetőre, a *proletariátus* vezetésére van szüksége. Ez a helyzet veti fel a munkás-paraszt szövetség problémáját már az abszolútizmus korában is. E probléma tisztázása további vizsgálatot igényel.

S. SÁNDOR PÁL

⁴⁶ Marx: A tőke. Bp. 1948. I. k. 829. l.

⁴⁷ Révai József: i. m. 241. l.

MAGYARORSZÁG ÁLLAMKÖLCSÖNEINEK TÖRTÉNETÉBŐL

(Az 1873. évi válság idején)

Népi demokratikus államunk eddig két alkalommal hívta fel Magyarországot dolgozó népét, hogy jegyezzen államkölsönt és ezen az úton állítsa az Ötéves Terv és a békéért folyó harc szolgálatába a jövedelméből megtakarítható pénzösszegeket. Pártunk, a Magyar Dolgozók Pártja ez esetben is, mint oly sok más esetben, a Szovjetunió példáját követte, ahol több alkalommal került sor szocialista államkölsön jegyzésére az ötéves tervek végrehajtása során. A Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban a szocialista államkölsönök a békés építés, a szocialista fejlődés, a nemzeti önállóság és függetlenség biztosításának és megerősítésének eszközei.

Ezzel szemben az amerikai imperialisták által a második világháború után a nyugateurópai tőkés országoknak adott hírhedt Marshall-kölsönök a „megsegített” országokban a nemzeti ipar újjáépítése helyett ennek pusztulását okozták. A háborús károk helyreállításának ürügyén adott kölsönök segítségével az amerikai monopoltőke saját uralma alá vetette ezeket az országokat. Az áruló Tito-banda is államkölsönök fejében bocsátja áruba Jugoszláviát. Ma már minden józan gondolkodású ember előtt világos, hogy az imperialisták kölsönei nem a békés építést, hanem a háborús rombolást, nem a nemzeti önállóságot, hanem a népek leigázását szolgálják.

A kapitalista államkölsönöknek ez a szerepe különösen jellemző az imperializmus korszakára.¹ De a kapitalista államkölsönök már az imperializmus korszaka előtt is a kizsákmányolt és kizsákmánypoló, az elnyomott és elnyomó, a gyarmat és gyarmatosító viszonyának kialakítását és fenntartását szolgálták.²

Ilyenek voltak a tőkés Magyarország államkölsönei is. A kapitalista Magyarország történelmének bármely korszaka igazolja ezt.

Igy volt ez az 1867-es kiegyezést követő években a tőkés Magyarország első államkölsöneinek esetében is.

* * *

Külföldi államkölsön felvételét Magyarországon először a kiegyezés tette lehetővé.

„A kiegyezés lényegében a magyar nagy- és középbirtokos osztály meggyezése volt az osztrák burzsoáziával és a Habsburgházszal, a parasztság, a kialakuló munkásosztály és a nemzetiségi tömegek rovására.” A kiegye-

Megjegyzés. Ez a munka a Történettudományi Intézetben működő „A kapitalista hitelrendszer Magyarországon, 1867—1900” című munkaközösség keretében készült. A felhasznált források között saját kutatásunk mellett munkaközösségi munkatársaink következő forrásjegyzetei szerepelnek: Földi Tamás a 6, Karsai Elek a 8 és részben a 31, Nógrádi Dezső az 52, és részben a 31, Szabó Zsuzsa a 42, Kerekes István az 59 és 61, Dallos Gyuláné részben a 77. jegyzetszámok alatti forrásokat jegyzetelték.

¹ Lenin: Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfejlsőbb foka (több helyen).

² Marx: Tőke I. 815—818. l.

zéssel a magyar birtokososztály átmentette a feudális birtokmegosztást a kapitalista társadalomba, az osztrák burzsoázia átmentette a gyarmati rendszér lényeges elemeit az 1867 utáni időkre.³

A kiegyezés alapja a magyar birtokososztály és az osztrák burzsoázia érdekegysége volt. Az érdekegység két alapvető pontja: a dolgozó nép és a nemzetiségek elnyomásának és kizsákmányolásának biztosítása és a kapitalizmus kiterjesztése.

Közös érdeke volt a magyar birtokososztálynak és az osztrák burzsoáziának, hogy szövetkezzék a monarchia dolgozóinak és nemzetiségeinek elnyomására, mert csak ez biztosította a Habsburg monarchia és ezzel osztályuralmuk fennmaradását. Ezért a kiegyezés lehetővé tette, hogy félgyarmati kereteken belül a magyar birtokososztály megteremtse korlátozottan önálló államapparátusát, mely elsősorban arra szolgált, hogy a dolgozó parasztság osztályharca ellenében a feudális birtokmegosztás fennmaradását, a dolgozó osztályok és a nemzetiségek feletti korlátlan kizsákmányoló hatalmát biztosítsa.

Közös érdeke volt az osztrák burzsoáziának és a magyar birtokososztálynak a kapitalizmus kiterjesztése. Egyrészt az osztrák burzsoázia számára a kiegyezés magyarországi ipari áruexportjának bővítését, a forradalmi állapot konszolidálása tőke elhelyezési lehetőséget jelentett Magyarországon; másrészt a magyar birtokososztály számára az osztrák hitelrendszer nagyméretű behatolása, a tőkehiány enyhülése a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének meggyorsítását tette lehetővé.⁴

A kiegyezés alapja a közös érdek volt, de a magyar birtokososztály és az osztrák burzsoázia közötti érdekegység fenntartotta Magyarország függését megváltozott formában: az abszolutizmus alatti teljes gyarmati függést félgyarmati függésé váltotta fel. Magyarország gyarmati függése a kiegyezés következményeként meglazult, de ez a lazulás lényegében csak a politikai felépítményre, illetőleg ennek egy részére szorítkozott. A termelőerők és termelőviszonyok fejlődését ezután is döntő mértékben az osztrák tőke gyarmati érdekei korlátozták, ill. befolyásolták. Az osztrák tőke legfontosabb kizsákmányoló eszközeit, Magyarország ipari áruellátásának monopoliumát, az osztrák hitelrendszer nagyméretű behatolása, mint a gyarmati kizsákmányolás új, hatásos eszköze egészítette ki.

Magyarország félgyarmati helyzete annyit jelentett, hogy a birtokososztály korlátozottan önálló államapparátusa az érdekegység megvalósításának nemcsak politikai, hanem fontos gazdasági eszköze is volt. A közös érdekét szolgálta az önálló magyar államháztartás, melynek segítségével a dolgozó magyar nép rovására a birtokososztály átvállalta a monarchia fenntartása érdekében Ausztria régi államadosságainak egy részét és hozzájárult a monarchia közös költségeinek fedezéséhez. Az átvállalt államadosságokon és kötelezettségeken felül a birtokososztály az érdekegység további megvalósítására, elsősorban vasútépítésre, újabb államköölcsönöket vett fel és újabb kötelezettségeket rótt az államháztartásra. A magyar kormánynak a kiegyezés törvénybeiktatása után első lépése egy vasúti kölcsön felvétele volt.

Az a terület ugyanis, ahol a magyar birtokososztály gazdasági érdekei az osztrák burzsoázia, az osztrák és más külföldi nagytőke érdekeivel közvetlenül találkoztak: a kapitalizmus kiterjesztését szolgáló vasútépítés volt. A meglévő vasútvonalak a kiegyezés időpontjában már kevésnek bizonyultak, sem az osztrák tőke, sem a magyar birtokososztály érdekeit nem elégitették ki. Ezen felül a magyar birtokososztály érdekeit sértették, mivel

³ P. Zsigmond Pál: Gazd, történeti előad. jegyz. 304—305. l.

⁴ Lásd Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Bp. 1498. 5. kiad. 132—133. l.

magyar befolyás kizárásával osztrák nagytőke tulajdonában voltak és a magyar érdekeket elnyomva szolgálták döntő mértékben az osztrák gyarmati rendszer céljait. A magyar birtokososztálynak kiterjedt vasúthálózatra volt szüksége, hogy a nyugati piacok konjunkturális lehetőségeit kihasználhassa és elsősorban mezőgazdasági terményeit a lisztjét, továbbá erdőinek, bányáinak és kohóinak termékeit minél nagyobb mértékben értékesíthesse.⁵ Új vasutakat akart tehát építeni, melyekre már befolyását is érvényesíthette. Az osztrák burzsoázia számára új vasutak építése ipara magyarországi piacának kiszélesítését, tőkéjének biztos és rendkívüli profitra való elhelyezését és a Balkán gyarmatosításának előkészítését jelentették.

A magyar birtokososztály a vasútépítés megvalósítására államapparátusát kétféle módon használta fel: a kamatbiztosítási rendszer és államkölcsönök útján.

A magyar kormány már örökségképpen kapta a kiegyezés előtt épített vasutakkal a kamatbiztosítási rendszert és ezen az úton haladt tovább. Az állam a vasúttársaságoknak meghatározott nagyságú jövedelmet (kamatot) biztosított az építkezésbe fektetett tőke után. Ez annyit jelentett, hogy amennyiben a vasút tényleges jövedelme nem érte el a biztosított jövedelmet, a különbözetet az állam megfizette a magánvállalkozóknak.

A kamatbiztosítási rendszer megadta az osztrák és más külföldi nagytőkének a biztos profit lehetőségét. A magas kamatbiztosítást nyújtó vasútépítési engedélyeket (koncessziókat) a birtokososztály tagjai járták ki a kormánynál az osztrák és más külföldi tőkések számára,⁶ közben gondoskodva saját érdekeikről és saját külön busás hasznukról is. A koncessziókban a vasút olyan vonalvezetését biztosították, amely birtokaikat bekapcsolta a vasúthálózatba, „... családi érdekekben regényes kanyarulatok készítették...” és „... roppant érték és jövedelememelkedést okozott az olcsóbb vitelbér, a gabonatermének ára és ezáltal a földbirtok jövedelme és értéke...”⁷ A birtokososztály tagjai tülekedtek a koncesszióért. A vasútépítési engedélyek adás-vétel tárgyát képezték. A kijáró bárók, grófok, pártvezérek, képviselők, újságírók nagy összegek ellenében adták tovább az engedélyeket osztrák tőkéseknek, bankoknak és építési vállalkozóknak.⁸

A birtokososztály és az osztrák tőkések érdekegysége a megalakuló vasúttársaságok igazgatóságában öltött testet.⁹ „... az igazgatótanácsosságok

⁵ Lásd Mód i. m. 131. l.

⁶ Jellemző példa: hogyan jutott Waring angol vállalkozó a Keleti vasút engedélyéhez?

„Annyit tudunk róla, hogy Lónyay úrnak egy speciális barátja, ki az 5 millió frt-ba került párisi kölcsön megkötésénél a fő szerepet játszott, volt a koncesszió megnyerésénél a fő tényező, és hogy ő magának ezen herkulesi munkáért az egész összegnek 5, mások szerint 4 százalékát kötötte ki fáradsági díj fejében, azaz 3 millió, ill. 3 750 000 frt-ot.” (Szombati Lapok. 1872. 360. l.)

⁷ Máriássy Béla: Pénzügyeinkről, Bp. 1874. 133—134. l.

⁸ Az Alföldi vasút építésére gr. Károlyi György, gr. Károlyi Sándor, br. Eötvös József, br. Wenckheim Béla, Trefort Agoston, és Schossberger álltak össze. Trefort, a társulat elnöke kérte a kormánytól a koncessziót, mérföldenként 40 000 frt kamatbiztosítást követelve, Ferenc József javaslatára a minisztertanács az építkezés sürgős végrehajtása mellett döntött (O. L. M. T. Jkv. 1867—2—2 és 1867—70—2). Az engedélyesek a koncessziót az osztrák Rothschild csoportnak adták el.

⁹ Pld. az Alföldi vasúttársaság engedélyesei: br. Rothschild Anselm, lovag Königswarter Mór, br. Wodianer Mór, Todesco Armin, br. Sina Simon, lovag Schey Frigyes, Schnapper Antal, Haber Sámuel, Creditanstalt, Magy. Ált. Hitelbank, Wodianer Albert, Schossberger fiai, gr. Károlyi György, gr. Károlyi Sándor, Trefort Agoston, (Pester Lloyd Abendblatt 1868. 112. sz.)

A Keleti vasúttársaság igazgatótanácsának tagjai: br. Vay Miklós, főrendiházi tag, v. b. t. t., cs. kir. kamarás, koronaőr, ev. egyházkerületi főgondnok; br. Bánffy Albert,

és igazgatóságokért, bárók, grófok, hercegek, újságírók, képviselők, magas hivatalnokok, pártvezérek és miniszterek futkostak és hajlongtak. „Az igazgatótanács társulatát Californiának tartja, a kegyelmes úr, ki az ország mil-lióit forgatja, a királyt és országot szolgálta, csak illő kárpótlásért alázhatja le magát az igazgatói állásra, ... az aristocratáknak kárpóttoltatni kell az alsóbb rétegek, fogalmok szerint söpredékkeli (canaillé) érintkezésért, az újságírók morális feladata a hiányok felderítése, ... ennél fogva az újságíró csakis nagy jutalom mellett fogadhat el oly állást, melyben sokszor vannak, hallgatagnak és kíméletesnek kell lenni, — a képviselő urak a hon atyjai ... a pártvezérek, a mai augurok nem élnek ugyan kizárólag a haza oltáráról, de igen kis kivétellel a nyereményes, sokszor az országos érdekekkel érintkező vállalatok részesei ...”¹⁰

A vasútépítés a kivitelező osztrák tőke számára sokféle úton-módon nyújtott rendkívüli profitszerzési lehetőséget. Osztrák bankok és mellettük magyar érdekeltségeik finanszírozták az építkezéseket. Ugyanezek sok esetben mint építési vállalkozók is szerepeltek, az anyagszállítás hasznában is részesedtek.¹¹ Ezeket a haszonszerzési lehetőségeket sokszorosra fokozta a nagy vasúti üzletekkel együtt járó spekuláció és a panamák. Mindezekben a haszonszerzési műveletekben a birtokososztály is résztvett és részesedett.

A kamatbiztosítási rendszerrel magánvasutak épültek. Emellett *államkölcsönökből* is építettek vasutakat: állami vonalakat. Kezdetben ezzel próbálkoztak és 1867-ben az első magyar államkölcsönt, az ú. n. vasúti kölcsönt Franciaországban akarták felvenni.¹² A kölcsön sikeres kibocsátásának azonban útját állta az osztrák Rothschild-csoport, mely a magyar hitelrendszer monopolizálására törekedett, és a vele kapcsolatban nem álló külföldi tőkétől igyekezett Magyarországot elszigetelni. El is érte, hogy a kölcsönkötvények jelentékeny részének eladását végül is a magyar kormány kénytelen volt neki átadni.¹³ Ez az eset megmutatta, hogy a magyar kormány nem tudná a vasútépítéshez szükséges hatalmas tőkéket államkölcsönök útján előterem-

főrendiházi tag, főispán, M. Alt. Földhitel rt. ig. tagja; Bocsay Ignác, p. ú. m. számtiszt, Budapesti Géptéglagyár rt. ig. tan. tagja; dr. Falk Miksa, országgyűlési képviselő, Pester Lloyd főszerkesztője, Iparosok Alt. Tak. és Hitelegylet elnöke, Angol-Magyar Bank ig. tanácsának tagja; Horváth Boldizsár, országgyűlési képvis., volt miniszter, M. Alt. Földhitel rt. elnöke; gr. Kálnoky Pál, országgy. képvis.; Lévy Henrik, Első M. Alt. Biztosító igazgatója, M. Északkeleti Vasúttársaság ig. tagja; Lónyay Albert, főispán, gr. Lónyay Menyhért miniszterelnök testvére; Várady Gábor, képviselőház alelnöke, Első Erdélyi Vasút, Északkeleti Vasút, Északnyugati Vasút igazgatótanácsosa; Trauschenfels Emil, országgy. képvis., ev. egyházkerületi főgondnok; gr. Wass Sámuel, országgy. képvis.; gr. Zichy Ödön, főrendiházi tag; gr. Eszterházy Kálmán, nagybirtokos; Paget János; Prangen Vilmos. A vasúttársaság finanszírozója az Angol-Osztrák Bank. (Compass Leonhardt 1873. I. k. 759. I. Magyarország tiszt. cím- és névtára. Bp. 1873.)

¹⁰ Máriássy Béla i. m. 25–26. l.

¹¹ Így pl. az Alföld-fiumei vasút és az Arad—temesvári vasút építését és finanszírozását a Creditanstalt és a Hitelbank látták el. Az Első erdélyi vasutat és az Első magyar—galíciai vasutat a Creditanstalt, az Eperjes—tarnovi vasutat az Union Bank, a Wiener Bankverein és a Franco—osztrák bank, a Vág völgyi vasutat a Wiener Wechslerbank az Angol—magyar bank némi részesedésével, a Kassa—oderbergi vasutat az Angol—osztrák bank, stb. építették, illetőleg finanszírozták. (Compass Leonhardt 1870. 169. l.; 1872. 300. l.; 1875. I. k. 60. l.; 1872. 309. l.; 1873. 424. l. és 431. l.; 1874. 134. l.; 1871. 141. l.)

¹² 1867: XIII. t. c. 60 millió ezüst forint névérték.

¹³ „A bécsi bankárok egy falanxot képeznek, s aki egy nagy műveletet akar véghezvinni, nem hagyhatja őket figyelmen kívül, — vagy különben tudják, hogy mit tegyenek.” (Pester Lloyd Abendblatt 1868. 16. sz.)

teni.¹⁴ De ez az út nem is felelt meg a magyar birtokososztálynak, mert állami vonalak építése esetén kevesebb volt a külön haszna.¹⁵ Ezért az előbbin felül még csak két kisebb kölcsönt vett fel a kormány vasútépítésre és közlekedési beruházásokra.¹⁶ E kölcsönökből néhány állami vonalat építtetett, melyekkel kapcsolatban a kamatbiztosítási rendszerhez hasonló profitszerzési lehetőségekhez jutottak az osztrák bankok, de ezenfelül az államkölcsönök profitját is megkapták.¹⁷ Az államvasutak építését ugyanolyan panamáknak kísérték, mint a magánvasutakét.

A magyar birtokososztály és az osztrák burzsoázia *érdekegysége elősegítette azt a kapitalista fellendülést Magyarországon*, melynek középpontjában a magyar vasutak rohamos kiépítése állott. 1867-től 1873-ig a magyar vasúthálózat megháromszorozódott. A vasúttársaságok, a fellendülés talaján nyakra-főre keletkező bankok, iparvállalatok igazgatósági tagságainak jövedelme, az engedélyekért, kijárásokért jutott külön koncok, az egyre növekvő spekulációs nyereségek a birtokososztályt nagy meglepéssel töltötték el. A kiegyezés által elősegített kapitalista fellendülés megerősítette az érdekegységet, viszont ez az érdekegység azt jelentette, hogy a kapitalizmus kiterjesztése félgymmati korlátok között, *az osztrák nagytőkétől való teljes függésben zajlott le*, a magyar ipar csak gyengén és egyoldalúan fejlődött.

A birtokososztály államapparátusa nemcsak a dolgozó nép és a nemzeti-ségek elnyomását, hanem a vasútépítési engedélyekkel, a kamatbiztosítással, és az államkölcsönökkel a kapitalista fellendülés kihasználását is biztosította a birtokososztály számára. A fellendülés feltétele azonban az állam eladósodása volt. Ezt a folyamatot megvilágítják Marxnak a nyugati kapitalista országokra vonatkozó megállapításai: „... az államadósság lendítette fel a részvénytársaságokat, a legkülönbözőbb fajtájú átruházható értékpapírokkal való kereskedést, az ázsio-üzletet, szóval a tőzsdejateket és a modern bankuralmat.”¹⁸ „... az állam eladósodása közvetlen érdeke volt a burzsoázia ama töredékének, mely a kamarákban uralkodott és a törvényeket hozta.”¹⁹ Ugyanez áll Magyarországon a kapitalizálódó birtokososztályra. Minél szorosabb a magyar birtokososztály és az osztrák burzsoázia érdekegysége annál jobban veszi igénybe a birtokososztály saját céljaira az állam finansiális eszközeit és annál jobban eladósodik az állam.

¹⁴ „Az 1868 óta részben befejezett, részben megkezdett vasútvonalak egyedül Ausztriában 800 milliót, a birodalom két felében összesen kb. 1300—1400 milliót igényeltek.” (Max Wirth: Österreichs Wiedergeburt, Wien, 1876, 55. l.) Ebből az következik, hogy a magyar vasútépítésbe fektetett tőke 5—600 millióra rúgott.

¹⁵ Ráviláglt erre Trefort Agostonnak az Alföldi vasút érdekében írt „nyílt levele”:

Különös, hogy megállapítják, hogy égetően szükséges egyes vasútvonalak megépítése, az osztrák államhitel viszont már kimerült, Magyarországnak pedig még nincs hitele; mégis most egyszerre fel akarják adni a koncesszionálás és kamatbiztosítás eddigi rendszerét... Ezzel az a cél, hogy olcsóbban állítsák elő a vasúttakat... amíg azonban az osztrák papírok 65—52-ön állnak, nem lesz olcsó vasút sem a Lajtán túl, sem innen. Alaposan meg kell gondolni tehát és csak akkor dönteni ebben a kérdésben, addig pedig maradjunk a szokott rendszernél. (Pester Lloyd 1867. 115. sz.)

¹⁶ 1870: X. t. c. 30 millió frt-os sorsolási kölcsön a Rothschild-csoport útján 1871: XXXIII. t. c. Gömöri vasúti záloglevél-kölcsön: 6 629 300 frt, az Union Bank és a Franco-magyar bank útján.

¹⁷ A magyar Államvasutak zólyom—ruttkai vonalát a Wiener Bankverein, zólyom—besztercebányai vonalát a Wiener Baugesellschaft, a károlyváros—fiumei vonalát az Erlanger-csoport, a füzesabony—egri és a szolnok—hatvani vonalát az Angol—magyar bank, a hatvan—miskolci és a zákány—zággrábi vonalat a Weickersheim & Co. bankház finanszírozta és építette. (Compass Leonhardt, 1874, II. k. 202. l. 1875, 160. l. és 238. l. 1876. I. k. 629. l.)

¹⁸ Marx: Tőke I. k. 816. l.

¹⁹ Marx: Osztályharcok Franciaországban. Bp. Szikra, 1948, 31. l.

A magyar birtokososztály és az osztrák burzsoázia közös érdekét szolgáló *vasutak folyton növekvő terheket róttak az államháztartásra*. „A kormányt a concessió heve elragadta; nem vetett számot az ország forgalmi képességével, paralell vasutakat garantírozott, nem biztosította a külfölddel összeköttetéseket...; vasutak garantírozottak, melyeknek ma főviteli iparcikke a fakánál és teknő, fő nyers terménye a burgonya és fenyőmag.”²⁰ Ilyen körülmények között a vasutaknak általában nem volt jövedelmük és a biztosított kamatot az állam teljes egészében kifizette. Sőt legtöbb esetben többet is fizetett: a magyar földbirtokosok és külföldi bankárok, vállalkozók közös panamáikkal — valóságban el nem végzett — „többlet munkálatokért” a kamatbiztosítás növelését vagy nagyösszegű „kártérítést” értek el.

A kamatbiztosítást élvező vasutak jelentős részének jövedelmezőségét különösen korlátozta, hogy vonalaik még 1874-ben sem vezettek át az országhatáron. A Nyugat-Európa, főleg Bécs felé irányuló forgalmat az osztrák önkényuralom alatt befolyásos osztrák és francia nagytőkések által alapított osztrák Államvasúttársaság monopolizálta. A monarchiának ez az egyik legnagyobb tőkéjű vállalkozása tartotta hatalmában az országot kelet-nyugati irányban átszelő leghosszabb és legfontosabb Temesvár—Budapest—Bécs vonalat. A Tisza vonalától keletre eső összes vasútvonalak Bécs felé (sőt Budapestre) irányuló forgalma ebbe a vonalba torkolott és szállítmányaikat kénytelenek voltak az osztrák Államvasúttársaságnak átadni. Az osztrák Államvasúttársaság kihasználva ezeknek a vasútnak függő helyzetét, elnyomta őket és jövedelmüket elszívta. Ezért az összes keletmagyarországi vasutak kamatbiztosításának teljes összege terhelte az államháztartást. Az osztrák Államvasúttársaság egymaga vágta zsebre monopolisztikus díj-szabások, magas terménytárfák útján a nyugatra irányuló forgalom hasznát.

A monarchia egyik legnagyobb vállalatának tőkései tehát ragaszkodtak az osztrák önkényuralom alatt megszerzett magyarországi monopoliumuk kizárólagos élvezetéhez és ebből a magyar birtokososztályt kirekesztették. Ez annyit jelentett, hogy az osztrák Államvasúttársaság — hatalma tudatában — kivonta magát az érdekegység keresztülvitele alól és ezzel kétszeresen sértette a magyar birtokososztály érdekeit: a magyar birtokososztály az osztrák Államvasúttársaság monopoliumának előnyeit nem, csak számára hátrányos következményeit érezte. Az osztrák önkényuralom idejéből fennálló — különösen a magas terménytárfák okozta — érdekellentét helyébe ebben az esetben nem lépett érdekegység. A magyar birtokososztály és kormány törekedett az érdekegység megvalósítására, de eredménytelenül. Ezért az osztrák Államvasúttársaság tőkéseivel való ellentéte a keletmagyarországi vasúthálózat kiépülésével csak fokozódott. A birtokososztály nem tudta befolyását érvényesíteni az osztrák Államvasúttársaságra: a magas terménytárfák fennmaradtak, de ennek hasznában nem részesedett, a keletmagyarországi vasutaknak — melyekben érdekelve volt — elnyomását enyhíteni nem tudta, ezek jövedelmezőtlenek maradtak és kamatbiztosításuk teljes összegében terhelte az államháztartást.

A magyar vasúthálózatnak 1874-ben egyáltalán nem volt csatlakozása a Balkán felé. A legfontosabb nyugati csatlakozást monopolizáló osztrák Államvasúttársaság a balkáni csatlakozások monopoliumát is meg akarta szerezni. Azok a vasúttársaságok ellenben, melyek a Nyugatra irányuló forgalomban az osztrák Államvasúttársaságnak ki voltak szolgáltatva, nem akarták a keleti forgalom hasznát is átengedni, sőt éppen a balkáni csatlakozások megszerzésétől remélték saját hasznuk növekedését.

²⁰ Máriássy: i. m. 134. l.

A képviselőházban már 1868-ban felmerült a román vasúti csatlakozás kérdése.²¹ A csatlakozás elsősorban két ponton, Orsovánál és Brassónál (a tömösi szoroson keresztül) jött szóba. Az orsovai csatlakozás létesítéséhez az osztrák Államvasúttársaság, a brassói létesítéshez a Keleti vasúttársaság érdekei fűződtek.

Románia számára egyedül az orsovai csatlakozás volt fontos, mert ez lett volna már épülő nyugati vasútvonalának csatlakozása Nyugat-Európa felé,²² míg a magyar birtokososztály Keleti vasútja számára a brassói csatlakozást akarta biztosítani. Ezért a képviselőház, melynek számos tagja érdekelt volt a Keleti vasútban, de nem volt érdekelt az osztrák Államvasúttársaságban, úgy határozott, hogy az orsovai vasútcsatlakozást nem szabad előbb megnyitni, mint a brassói csatlakozást. A román kormánnyal ilyen irányban éveken át folytatott tárgyalások azonban eredménytelenek maradtak. Mindkét kormány ragaszkodott eredeti álláspontjához.²³ A magyar kormány részére azonban a Keleti vasút romániai csatlakozásának megteremtése mindinkább fontossá és sürgőssé vált.

Az államháztartás vasútiügyi terheinek növekedésében ugyanis egyre nagyobb része volt a Keleti vasútnak. Mindazokat a panamázási és csalási lehetőségeket, melyeket a vasútépítés egyáltalán nyújtott — kezdve a magas kamatbiztosítású koncesszió kijárástól többletkövetelések kijáráráig —, a magyar birtokososztály és külföldi üzlettársai ennél a vasútnál maradék nélkül a legkíméletlenebbül kihasználták. Így a Keleti vasút építése még messze volt a befejezéstől, mikorra az építési tőke javarészt már elpanamázták. Ezután az építkezés vontatottan folyt tovább, évekre elhúzódott²⁴ és a vonalat szakaszonként helyezték üzembe. A kormány nemcsak az üzembe helyezett szakaszok után járó kamatbiztosítás teljes összegét folyósította évről-évre, hanem időnként, hogy az építkezés végleg el ne akadjon, nagyobb előlegeket is adott a vasúttársaságnak.

Mindez azonban nem merítette ki azokat a módszereket, melyekkel a birtokososztály a Keleti vasúttal kapcsolatban kormánya útján az államháztartást kihasználta; még további súlyos kötelezettségeket is rótt rá. A vasúttársaság az építési tőkén felül a kormány előlegeit is rövidesen elköltötte és az építkezés befejezéséhez hiányzó összeget 30 millió forint kötvény-kölcsön útján akarta megszerezni. A kötvényekre azonban nem akadt megfelelő vevő és ezért a kötvények kétharmad részét — 20 millió forint névértékben — néhány osztrák és német banknál 15,2 millió forint rövidlejáratú kölcsön ellenében elzálogosította.²⁵ Az elzálogosított kötvények egy éven belüli vissza-

²¹ Országgyűlési irományok. Képv. h. VII. 93. 1. Melléklet a 420. sz. irományhoz.

²² O. L. M. T. Jkv. 1874—11—2 „... ellenben a tömösi kapcsolat kiépítése Oláhország részéről áldozatnak tekintetik.” (Lásd forrásközleményt.)

²³ O. L. M. T. Jkv. 1870—26—4; 1870—77—2; 1871—25—3; 1872—9—3; 1872—79—4.

²⁴ Az építési engedélyt, amely mérföldenként 47 350 ezüst ft-nyi igen magas jövedelmet biztosított, Waring Károly angol vállalkozó kapta és eladta az Angol-osztrák banknak. (O. L. K. K. M. 1880—9—17 295.) Az építkezés kivitelezését Waringra bízták, aki az építendő vonalat négy vonalszakaszra osztotta be. Az építkezési költségeket az egyes szakaszok hosszának arányában egyenletesen állapította meg és azokat a szakaszokat építette ki, melyek terepviszonyai a legkisebb költséget kívánták. Mikor a költségesebb szakaszok megépítésére került volna sor, az építési tőke legnagyobb része már elfogyott. Ekkor Waring az építkezést finanszírozó Angol-osztrák bankkal együtt az üzlettől visszalépett. Előzetesen azonban még állítólagos többletteljesítmények címén jelentős összeget kaptak mindketten a vasúttársaságtól. Az építkezést a vasúttársaság saját üzemében folytatta tovább. (Ujhely Géza: A vasútiügy története Bp. 1910. 168—174. l.; Compass Leonhardt, 1873, I. k. 759—761. l.)

²⁵ Az ú. n. II. sorozatú elsőbbségi kötvényeket a bécsi Vereinsbank, Franco-osztrák bank és az Erlanger bankház vette zálogba. (U. ott.)

váltásáért és a tetemes kamatok megfizetéséért a magyar kormány a külföldi bankoknál kezességet vállalt. Ezzel a kormány sokszoros terhet vállalt, melynek csökkentését a vasút teljes vonalának üzembehelyezésétől sem várhatta. A Keleti vasút egyesítette magában az új vasutak jövedelmezőtlenségét előidéző összes körülményeket is — mint „paralell vasút” —, melynek „fő viteli czikke a fakanál és teknő, fő nyers terménye a burgonya és fenyőmag” és amelynek külföldi csatlakozása nem volt. A súlyos terhek a kormány aggodalmát is felkeltették és igyekezett a Keleti vasutat jövedelmezővé tenni. Ezért vált számára a tömösi román csatlakozás megépítése sürgős kérdéssé.

A Keleti vasút ügyei csak csúcspontot jelentettek a vasútépítési terheknek az államháztartásra való áthárításában. A vasútépítés terhei általában: a kamatbiztosítási rendszer, a többletkövetelések, a vasúti és beruházási kölcsönök kamatai már 1869-ben az államháztartás deficitjéhez vezettek és a hiány évről-évre növekedett. Az államháztartás deficitjének keletkezéséhez és növekedéséhez a vasútépítés terhei mellett hozzájárultak a kiegyezéskor átvállalt osztrák államadósság törlesztése, a közös kiadások, az államapparátus kiépítésének terhei, a birtokososztály feudális jogai megváltásának költségei.²⁶ Az állami kiadások növekedését a dolgozókat terhelő egyre növekvő adók sem fedezték és ezért a kormány újabb kölcsönöket vett fel, melyek kamatai megint újabb terheket jelentettek.²⁷ „Az állam állandóan növekvő eladósodása” — állapítja meg Marx — „az államkölcsönök rendszerének egyben oka és következménye is.”²⁸

Az államháztartás hiánya tette szükségessé 1871-ben 30 millió és 1872-ben 54 millió forint kölcsön felvételét.²⁹ A külföldi és osztrák tőke közötti időleges ellentétek miatt mindkét kölcsönt a Rothschildoktól független német Erlanger-ház útján bocsátották ki.³⁰

Az államkölcsönök az osztrák és más külföldi tőkések számára — a vasútépítések mellett — ugyancsak rendkívül nagy profitot eredményeztek. Tetézték hasznukat a panamák: „közvetítési díjak”, spekulációs árfolyamnyereség-

²⁶ Az államháztartás tényleges bevételi hiánya 1869-ben 13,06 millió frt, 1870-ben 28,75, 1871-ben 35,55, 1872-ben 50,9, 1873-ban 69,5 millió frt; 1868-ban még 6,53 millió frt tényleges bevételi többlet volt.

Az osztrák államadóssághoz hozzájárulás évente kereken 30 millió forint. A közös kiadások költségei ugyanilyen összeg körül mozogtak. A feudális jogok megváltását jelentő, 1867 előttről származó földtehermentesítési kölcsön, a szőlődezsnaváltáság (1868:XXIX. t.-c.), a maradvány- és irtványföldek megváltására (1871:LIII. t.-c.) kibocsátott kölcsönök kamatai is terheltek az államháztartást.

A vasúti kamatbiztosítás összege 1870-ben: 1 millió frt, 1871-ben: 3,83, 1872-ben 6,98, 1873-ban 13,31, 1874-ben 15,68 millió frt-ot tett ki. Vasutakra az állam 1870—74-ben összesen 199,64 millió frt-ot költött.

²⁷ Pl. az egyenes adó bevétel 1867-ben 50 millió frt, 1874-ben 71 millió frt volt. Az adósságok kamatterhei évről-évre nagyobb összegeket tettek ki: 1868-ban 17,84 millió frt, 1874-ben már 40,97 millió frt terhelte a dolgozókat.

²⁸ Marx: Osztályharcok Franciaországban. 114. l.

²⁹ 1871: XLI. t. c.; 1872: XXXII. t. c.

³⁰ Az osztrák államadósság egységesítése alkalmával az osztrák kormány a szelvényadót 7 százalékról 16 százalékra emelte fel. Ausztria külföldi hitelezői közül a hollandok, franciák és angolok tiltakoztak az adóemelés ellen. Londonban ki is zárták a tőzsdéről a monarchia állampapírjait. A magyar kormány a 30 milliós kölcsön kibocsátásakor a londoni kötvénnyulajdonosoknak megtérítette az adókülönbözetet és ettől kezdve a londoni tőzsdén újra jegyezték az osztrák állampapírokat is. (Compas Leonhardt 1874. I. k. XII. l.)

gek, melyeken a birtokososztállyal osztoztak.³¹ „Az állami deficit volt éppen spekulációjuk tulajdonképpeni tárgya és meggazdagodásuk legfőbb forrása.”³²

Igy tehát a vasútépítések az állam elvételhetetlen eladósodásához vezettek.

*Ezt azonban elleplezte a káprázatos fellendülés és a birtokososztály mitsem törődött a fellendülés mögött meghúzódó rohamos eladósodással.*³³

A kiegyezés utáni évek gazdasági fellendülésének végét szakasztotta az 1873. évi nagy *kapitalista válság*. Ez világválság volt, melyet már előre jelzett a vasútépítések ellanygulása. Bécsben robbant ki 1873. máj. 9-én és eleinte mint hitelválság jelentkezett.

A válság hatására, melyet Magyarországon rossz termés és kolera fokozott, az adók nem folynak be rendszeren, az államháztartás szabályos bevételei csökkennek, a kamatbiztosítás terhei megnövekednek. Az 54 millió forintos kölcsön jelentős részét nem tudják elhelyezni. Az állampénztár fizetési zavarba jut, a magyar államot csőd fenyegeti.

Az osztrák tőke helyzetében is változás áll be.

A válság közeledtével a külföldi tőke visszavonul Ausztriából.³⁴ A magára maradt és *meggyengült osztrák nagytőke* tartózkodik a magyarországi befektetésektől és megszorítja a magyarországi hitelezéseket. Bármennyire is meggyengült azonban, a *maga politikai és gazdasági érdekelt feltétlenül biztosítja*: a magyar államot csődbejutni nem engedi. A magyar állam esetleges csődjé veszélyeztette volna a monarchia népeinek elnyomására létesített kiegyezést, rontotta volna a monarchia hitelét, felborította volna a közös államháztartás egyensúlyát, kockára tette volna az osztrák nagytőke magyarországi befektetéseit, vasútjait, államkölcsöneit. Ezért ad bizonyos kölcsönöket a magyar kormánynak és ezeket a hitelműveleteket Ferenc József különös figyelemmel kíséri és támogatja. Ezek a kölcsönök apró függőkölcsönök — amennyi a meggyengült osztrák tőkétől telik —, de éppen ezzel a módszerrel tartja a magyar államot „mesterségesen a csőd szélén” és *taszítja a magyar kormányt a teljes kiszolgáltatottságba*.

A magyar kormány ilyen apró függőkölcsönökből fedezi a legsürgősebb kiadásokat. Többízben az állampénztár tulajdonát képező vasúti és földtehermentesítési kötvényeket és Napóleon-aranyakat zálogosít el Wodianer Mór bécsi bankár útján az osztrák Nemzeti Banknál.³⁵

Az 54 milliós kölcsön elhelyezését az osztrák és külföldi tőke közötti ellentét megszűnése után — még a válság kitörése előtt — az osztrák Rothschild-csoport akadályozta.³⁶ A Rothschild-csoportnak e tevékenysége jelentős mértékben hozzájárult a magyar állam nemzetközi hitelének romlásához, ami a válság idején odavezet, hogy a kölcsön jelentős részét nem tudják elhelyezni. Ezért a kölcsön maradékából 15 millió forint értékű kötvényt

³¹ Ilyen panamak tették lehetetlenné Lónyay miniszterségét 1872-ben. Lánchid-megváltás ügye (O. L. M. T. Jkv. 1869—28—1); Lónyai—Lévay-ügy. (Képv. h. napló 1872. okt. 7-i ülés.)

³² Marx: i. m. 31. l.

³³ „... a hibák nem csak a kormány hibái, testvérileg osztozott a hibákban a szélső balpárt kivételével az egész alsó- és felsőház; a vasúti öncessiók igazgatóságokban testvériesen ragyognak a jobboldali és balközép érdeműs férfiak nevei, a vasutak (persze csak országos érdekből) annyira szívéhez voltak növe a honatyáknak, hogy testvéri egyetértést, teliházat csak új vasút tudott csinálni és ennek gőze minden villámterhes politikai felhőt szétűzött.” (Máriássy Béla i. m. 134.)

³⁴ Max Wirth: Österreichs Wiedergeburt, Wien 1876, 55. l. és Josef Neuwirth: Die Speculationserisis von 1873, Leipzig 1874, 10—15, 158, 162. l.

³⁵ O. L. P. M. 2814/1873, máj. 25-én: 576 430 frt; jún. 2-án: 573 450 frt; jún. 13-án: 651 770 frt folyt be. Az iraton a következő feljegyzés olvasható: „Az előlegek felvételi és visszafizetési feltételei alulírott számvevőség előtt ismeretlenek.”

³⁶ O. L. P. M. 3563/1874. (l. forrásközleményt.)

a kormány az Erlanger-csoport útján a kgl. preussische *Seehandlung* Szocietät, berlini banknál zálogosít el a névérték 60 százalékáért.³⁷ E művelet feltételeként Erlangerék kikötik az elzálogosított kötvények feletti rendelkezési lehetőséget, hogy bármikor értékesíthessék azokat. A kormány elfogadja a feltételt, mert „... az állam jelenlegi szorult pénzviszonyai közt nem akarná a megindított művelet sikerét kockáztatni...”³⁸ Az elzálogosításból befolyó összeget a vasúti és beruházási kölcsön kamatszervényeinek beváltására és az előbb említett apró kölcsönök zálogainak visszaváltására fordítja.³⁹ A kormány az egyik kölcsönt a másikkal fizeti ki, az egyik lyukat a másikkal tömi be.

Ezek a kölcsönműveletek 1873 május közepétől június közepéig fedezik az állampénztár hiányait.

Június végén válik esedékesé a *Keleti vasúttársaság* 15,2 millió forintos zálogkölcsönének visszafizetése, amely időközben a kamatokkal már 17 millió forintra növekedett. A kölcsön visszafizetéséért és a kamatok megtérítéséért — mint már említettük — a kormány kezességet vállalt. A vasúttársaság nincs abban a helyzetben, hogy a kölcsönt visszafizesse és a magyar állampénztár is üresen áll. Ezért a közeli esedékesség már június 20-án riadalmat okoz a bécsi tőzsdén, ahol félnek az érdekelt bankok bukásától, melyek a válság következtében már amúgyis meggyengültek. Az osztrák Nemzeti Bank vonakodik a bankokon segíteni. A következő napon tudomást szereznek a *Seehandlung*gal kötött kölcsönügyletről és abban a hitben, hogy ebből a kölcsönből a magyar kormány a veszélyes helyzetben lévő bankokat fogja kielégíteni, a bécsi tőzsde megnvugszik.⁴⁰

A kormány azonban, amint láttuk, a kölcsönt már elköltötte. Kerkápoly pénzügyminiszter a bécsi Wodianer Mórhoz, a magyar kormány házi bankárjához intézett levelében a Keleti vasút ügyét különös figyelmébe ajánlja.⁴¹ Az elkövetkező napok eseményeiből sejthető, hogy Wodianer a Keleti vasút ügyében közbenjárt az osztrák Nemzeti Banknál. Ugyanis Kerkápoly közben Bécsben volt és az osztrák Nemzeti Bank a magyar kormány kezességére a Keleti vasút 20 millió forint névértékű kötvényeinek elzálogosítása ellenében a 17 milliós kölcsönből 9 380 000 forintot átvett. A még fennmaradó kölcsönösszeg fedezésére további 10 millió forint névértékű kötvényt — tehát most már az összes kötvényeket — kellett elzálogosítani. A feltételek a kormány kötelezettségeinek súlyosbodását jelentették. De el kellett fogadnia, mert az állampénztár üres volt.⁴²

1873 július–augusztus havában kénytelenek *újabb függőkölcsönöket* felvenni, amelyekből a közös államadósságot és a kvótát fizetik ki.⁴³ Az érdek-

³⁷ O. L. P. M. 2412/1873, jún. 13.

³⁸ U. ott Köffinger min. tan. magánlevele Leeb min. tan.-hoz.

³⁹ O. L. P. M. 2542/1873.

⁴⁰ Josef Neuwirth: Die Speculationscrisis von 1873. Leipzig, 1874. 131–133. l.

⁴¹ O. L. P. M. 2551/1873. „... ügyeinket általában, különösen pedig a keleti vasutét, ajánlom újra a Méltóságodnak szíves jóakaratába.”

„Az Alberthez írott levelet olvastam és az abban már felajánlott készséget köszönöm.”

„Kiváló tisztelettel lévén Méltóságodnak alázatos szolgálja Kerkápoly Károly.” (Wodianer Albertről van szó, Wodianer Mór pesti testvéréről. Wodianer Mór az osztrák Nemzeti Bank alelnöke, és az osztrák Rothschild-csoport tagja.)

⁴² O. L. M. T. Jkv. 1873–35—1. jún. 28. és 1873–36—1. jún. 29. Az osztrák Nemzeti Bank feltételei: 1. államgarancia, 2. az állam semmilyen követelését nem érvényesítheti a Keleti vasút kamatgaranciájára, 3. a Keleti vasút más célokra nem kötheti le a kamatgaranciáját, 4. a kormány közbenjár, hogy a kölcsönt 6 hónapon belül vissza fizetik.

⁴³ O. L. P. M. 3307/1873, és 3348/1873.

egység érvényesül ebben is: az osztrák nagytőke nem engedi csődbe jutni a magyar államot, a magyar birtokososztály és kormánya a legváltáságosabb időben is pontosan fizeti a közös államháztartás reája eső részét. A kormány törvényes felhatalmazást kap 14,7 millió forint függőkölcsön felvételére.⁴⁴ Ebből 9,7 millió forintot értékpapírok elzálogosításával,⁴⁵ 5 millió forintot pedig váltókölcsön útján szerez meg.⁴⁶

A váltókölcsönt az osztrák Rothschild-csoporttól veszik fel,⁴⁷ de a csoport a következő kikötést szabja a pénzügyminiszternek: „Nagyméltóságod közbenjárása kívánatik az osztrák Nemzeti Banknál aziránt, hogy... ezen váltók a Nemzeti Bank által leszámítottassanak és az így leszámított váltók összege nem az illető cég hitelösszegének rovására írássék, nevezetesen ezáltal a Magyar Általános Hitelbank külön bankhitele ne érintessék... Nem kételkedünk, hogy a Nemzeti Bank Nagyméltóságod ebbeli felszólításának készséggel fog megfelelni.”⁴⁸

Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy lényegében a kölcsönt az osztrák Nemzeti Bank adja; a magyar kormány azonban csak az osztrák Rothschild-csoporton keresztül kaphat kölcsönt a monarchia jegybankjától. Ezt a megalázást tetézi, hogy a magyar pénzügyminiszternek közbenjárnia kell, holott nyilvánvaló, hogy az osztrák Rothschild-csoport és az osztrák Nemzeti Bank már előzetesen megállapodtak a kölcsönnyújtásban, — nemkülönben a magyar kormány megalázásában is.

1873 október közepére elfogynak ezek a kölcsönök is.

Ekkor a kormány az osztrák Rothschild-csoport közvetítésével, de részvételük nélkül a német Rothschild-csoporttól, mely a Disconto Gesellschaft; a Bleichröder; M. A. Rothschild (Frankfurt) bankokból áll, állampénztárjegyek elzálogosítása útján szerez 6 millió forintnál valamivel nagyobb összegű kölcsönt. Ebből beváltja a július—augusztus folyamán felvett zálogkölcsönöket és ismét fizet a közös pénzügyminisztériumnak is.⁴⁹ A kormány az év végéig úgy tengődik tovább, hogy az egyik kölcsönt a másikkal fizeti ki. Továbbra is pontosan fizeti a közös terheket, az állampénztár helyzete pedig mind súlyosabbá válik.

A magyar kormány, mivel a kis függőkölcsönök rendszere állandóan államcsőd rémével fenyegeti, új nagyszámú kölcsönt akar felvenni. Erre azonban csak az osztrák Rothschild-csoport nemzetközi összeköttetéseinek igénybevétele ad módot. Beterjeszti 1873. nov. 15-én a 153 millió forintos kölcsön felvételére vonatkozó törvényjavaslatot, melyet az országgyűlés elfogad.⁵⁰ Az osztrák tőke, melynek anyagi ereje magában elégtelen a kölcsön átvételére, a magyar állam csődjének elhárítására — a magyar államkölcsönök monopolizálásának elvét fenntartva — az erősebb német tőkét hívja segítségül. A 153 millió magyar államkölcsön elhelyezésére alakuló konzorciumban az osztrák Rothschild-csoport ugyan résztvesz, de a konzorcium vezetője a német Rothschild-csoport egyik tagja: a Disconto Gesellschaft.

A kölcsön első felét, 76 és félmillió forintot a Disconto Gesellschaft vezetése alatt álló nemzetközi Rothschild-konzorcium útján 5 év alatt vissza-

⁴⁴ 1873: XXI. t. c. (költségvetési törvény 4. §.)

⁴⁵ O. L. P. M. 4242/1873, 4245/1873, 4246/1873. Az értékpapírokat részben a Franko-osztrák banknál, részben a londoni General Credit and Discount Comp. Ltd. banknál zálogosítják el.

⁴⁶ O. L. P. M. 3212/1873, júl. 31; 3321/1873, 3211/1873, 3320/1873, 3361/1873.

⁴⁷ Az osztrák Rothschild-csoport tagjainak részesedési aránya: Creditanstalt 50 százalék, S. M. Rothschild 20 százalék, Wodianer és Sina 15—15 százalék. (U. ott.)

⁴⁸ O. L. P. M. 3212/1873. júl. 31.

⁴⁹ O. L. P. M. 4242/1873, 4245/1873, 4246/1873, 4254/1873. A Disconto Gesellschaft 50 százalékkal, Bleichröder és M. A. Rothschild 25—25 százalékkal részesedik.

⁵⁰ 1873: XXXIII. t. c.

fizetendő kincstári utalványokban bocsátják ki. Ennek eladásából befolyó összegek fedezik 1874 április végéig az állampénztár hiányait. A kölcsönt nemcsak rendkívül drágán kapják, hanem biztosítékkal az államjóságok eladásából származó összegeket is lekötik a kölcsön törlesztésére.⁵¹ A kölcsön feltételei által kiváltott visszahatást jellemzi Horn Ede képviselőházi beszéde: „Ilyen feltételek alatt, azaz a legdurvább, a legmegalázóbb kikötéseket elfogadni, és semmit sem kapni ennek fejében, ily feltételek alatt kölcsönt fölvenni, nézetem szerint, nemcsak Magyarország megbecstelenítése, hanem anyagi és szellemi megsemmisítése volna.”⁵²

A súlyos pénzügyi bajok *politikai válságot* idéznek elő. Ghyczy Kálmán, a balközép egyik vezére kilép pártjából és balközéppárti s deákpárti képviselők részvételével december 10-én megalakítja a középpártot. A konjunktúra idejének gondtalansága helyébe a birtokososztálynak a gazdasági válság és az állam rohamos eladósodásának következménye, a fenyegető államcsőd által veszélyeztetett hasznát féltő aggodalma lép. Ezt fejezi ki Ghyczy pártjának programja. Még a balközép is felhagy taktikai ellenzékieskedésével és a birtokososztály minden figyelmét gazdasági kérdéseire fordítja. A birtokososztály politikájának ez a változása lényegében azt jelenti, hogy most már a birtokososztály egésze leleplezetlenül, nyíltan behódol az osztrák nagytőkének. A Szláv-kormányral szemben bizalmatlan, mert a legfontosabb gazdasági tárcákat tehetetlen miniszterek töltik be. Ezért Kerkápolp pénzügyminiszter és Tisza Lajos közlekedésügyi miniszter december közepén kiválnak a kormányból. Szláv miniszterelnök azonban a két fontos gazdasági tárca betöltésére nem talál megfelelő embert.

És míg előbb azt mondtuk, hogy a fellendülés elleplezte az állam eladósodását és a két ellentétes folyamat közül a köztudatban a fellendülés dominált, addig most a *válság leleplezte az ellentétet*: a fellendülés megszűnésével az állam eladósodása, az osztrák tőkének való kiszolgáltatottság nyomult a köztudatba.

A válság egyben *leleplezte a birtokososztályt és kormányát*, amely külön koncok fejében az osztrák tőke lakája lett; „... a pénzvilág súlypontja... Bécs, mert a magyar kormány a nemzeti méltóság magaslatára... nem emelkedett, hajlong a német miniszterek, sőt a német pénzemberek előtt, mert hitelét külföldön eljátszotta, drága kölcsönt csak a bécsiek ajánlatára kaphat.”⁵³

A birtokososztály szennyos üzleteiről lerántotta a leplet a Keleti vasúttársaság ügye, mely egyben a Szláv-kormány bukásához vezetett.

A Keleti vasúttársaságnak 1873 december végéig vissza kellett volna váltania elzálogosított kötvényeit. Mivel a tönk szélén álló vasúttársaság erre nem képes, kezesséket a kormánynak kell helyébe lépni.⁵⁴ A kormány a kötvények zálogbavételére megállapodik ugyanazzal a konzorciummal, amely a 153 millió kölcsön első felét átvette.⁵⁵ A konzorcium súlyos feltételeket szab: évi 9% kamatot, a kormánynak kezességet kell vállalnia a kamatok fizetéséért, a konzorciumnak jogában áll a kötvényeket 70%-os árfolyamon átvenni;⁵⁶ amennyiben nem veszi át a kötvényeket, a kormánynak hét hónap elteltével vissza kell váltania. A kormány viszont a Keleti vasúttársasággal

⁵¹ Matlekovits Sándor: Magyarország államháztartásának története 1867—1893. I. k. 465. l.

⁵² Képv. h. napló 1873. nov. 25.

⁵³ Máriássy Béla: i. m. 81. l.

⁵⁴ O. L. M. T. Jkv. 1873—59—8.

⁵⁵ Matlekovits i. m. II. k. 52. l.

⁵⁶ A 70 százalékos papírárfolyam, melynek 61,5 százalékos aranyárfolyam felel meg. Matlekovits i. m. II. k. 48. l.

szemben kiköti, hogy a zálogkölsön kamatainak fedezésére a vasúttársaság kamatbiztosítási járandóságát visszatárhathatja.⁵⁷ E feltételek annyit jelentenek, hogy a kölcsön után a Rothschild-konzorciumnak járó kamatok már teljesen felemészthetik a kamatbiztosítást és ezért a részvényesek, magyar földbirtokosok és külföldi üzlettársaik, elesnek jövedelmüktől. A vonatkozó törvényjavaslat⁵⁸ tárgyalásánál ez óriási vihart vált ki a képviselőházban. A felszólaló képviselők kitergetik a Keleti vasúttársaság összes viselt dolgait.

Az egyik felszólaló, Lázár Adám, rávilágít a birtokososztály szerepére. „Remélem” — mondja —, „hogy a szavazásnál valamint azok, akik közvetlenül vagy közvetve valamely szerződési viszonyban állnak a társulattal vagy igazgató tanácsosi minősítvénnel bírnak, úgy a pénz- és vasúti bizottságok tagjai elég erkölcsi erőt és politikai morált fognak tanúsítani és a szavazástól tartózkodnak...”⁵⁹ A magyar birtokososztály szerepe a vasútépítésekben hasonló ahhoz, amit Marx a francia viszonyokkal kapcsolatban így jellemez: „Az uralkodóosztály a vasútépítéseket ugyanúgy kihasználta, mint általában az állami beruházásokat és mint az állami kölcsönöket. A terhek fő részét a kamarák az államra hárították, a spekuláló pénzarisztokrácia részére viszont biztosították a bús hasznot.” „... a képviselőházi ... többség valamennyi tagja, a miniszterek egy részét is beleértve, részvényekkel ugyanazoknál a vasútépítéseknél voltak érdekelve, melyeket mint törvényhozók állami költségen hajtottak végre.”⁶⁰

A Keleti vasút ügye nemzetközi botránnyá dagad és a magyar állam külföldi hitelét teljesen lerontja. „Csak azt említem föl, hogy milyen rossz hatást tett ezen ügy egész Európában, mennyire ártott hitelünknek és főképpen mennyi port vert föl a részvényesek közt a tisztelt háznak utóbbi határozata, mely által az egész kamatbiztosítás odaítéltetett a kötvényeknek és így a részvényesek mindettől elűtettek.” — mondja Horn Ede a képviselőházban.⁶¹ — A kényszerhelyzetben a törvényjavaslatot ugyan elfogadták, de a Szlávya-kormánynak le kellett mondanna.

A Szlávya-kormányt a Bittó-kormány váltja fel, melynek pénzügyminisztere Ghyczy Kálmán.

Nem sok idővel az új kormány megalakulása után azonban a Keleti vasút ügynek az állam hitelét rontó hatását felhasználva, a Rothschild-konzorcium a 153 millió kölcsön első felének további folyósítását beszünteti. Ennek a nemzetközi konzorciumnak vezetője a berlini Disconto Gesellschaft, tagjai: Bank für Handel und Industrie; Bleichröder; M. A. Rothschild; Sal. Oppenheim; Creditanstalt (Wien); S. M. Rothschild; Wodianer Mór, Sina Simon; Magyar Ált. Hitelbank; N. M. Rothschild, London.

Hogy mi rejlik a konzorcium lépése mögött, kiderül a meginduló tárgyalásokból.

„Pénzügyminiszter úr a ./ alatt mellékelt,⁶² s a minisztertanácsban felolvasott előterjesztésben megismertetvén az állam pénzügyi helyzetét felhatalmazást kért a minis-
teri értekezlettől, hogy a jövő május havi szükséglet fedezhetése tekintetéből az előterjesztésben csatolt törvényjavaslatot a törvényhozás elé terjeszthesse; szükségesnek nyilvánítván egyúttal, hogy a ministertanács végzésileg kimondja, miszerint az

⁵⁷ O. I. KKM. 1875—9—3017 (12 185/1874). Az egész ügyre nézve lásd Ujhelyi i. m. 175—176. I. és Matkovits i. m. II. k. 48—52. I.

⁵⁸ 1874. I. t. c.

⁵⁹ Képv. h. napló 1874. 201. ülés.

⁶⁰ Marx: Osztyágharcok Franciaországban. 32. I.

⁶¹ Képv. h. napló, 1874. jún. 22.

⁶² 1874. ápr. 18-i minisztertanácsi jegyzőkönyv szerint a mellékletben foglalt törvényjavaslat feleslegessé vált.

orsovai vasúti kapcsolatot engedélyezendi, s a temesvár—orsovai vasút⁶³ kiépítését a tömösi kapcsolat⁶⁴ létesítésétől függővé tenni nem kívánja, miután az illető körökből vett értesülése szerint azon tőkepénzes ocsortium, melylyel a múlt évi 76½ millió frt-os kölcsön⁶⁵ köttetett, csak ezen biztosítás megadása mellett volna hajlandó az állam szükségleteinek fedezhetése végett multhatatlanul szükséges pénzművelet létesítésénél segédkezet nyújtani; ezen bankár consortium mellőzésével pedig a jelen viszonyok közt alig lehetne reménye arra, hogy kölcsönt szerezzen.

Jölleset a képviselőháznak még 1868-ik évben hozott határozata⁶⁶ szerint az orsovai összeköttetés csak azon esetre engedélyezendő, ha a keleti vaspályának az oláh vasutakkal való kapcsolatba hozatala biztosítva leendő; valamint az sem szenved kétséget, hogy az orsovai összeköttetés engedélyezése által Erdélynek Oláhországgal vasúti kapcsolatba hozatala, s a keleti vaspálya ügyének rendezése, s ezen pálya jövedelmézővé tétele valószínűleg hosszú időre lehetetlenné tétetik; minthogy azonban az államnak közérdeke minden más tekintet főké helyezendő, s míg az erdélyi kapcsolatok létesítése, — ha hosszabb idő után is — később kedvezőbb viszonyok közt még sikerülhet, az állam hitelét fenyegető válság kikerülése végett rögtöni intézkedések szükségesek: maga részéről, mint az írásban benyújtott előterjesztésében is kijelenté, az orsovai kapcsolat feltétlen engedélyezését kénytelen pártolni.

A ministeri értekezlet kénytelen ugyan meghajolni a parancsoló szükség követelménye előtt, s az állam hitelének zavartalan fentartása érdekében kész a követelt engedmény tekintetében a legvégső határig is elmenni; tekintetbe véve azonban az idézett képviselőházi határozatot; tekintetbe véve továbbá, hogy miután az oláh kormányának s az oláhországi vasutakat bíró társulatnak kiváló érdekében fekszik az orsovai összeköttetés, ellenben a tömösi vasúti kapcsolat kiépítése Oláhország részéről aldozatnak tekintetik, ha az orsovai kapcsolat Magyarország részéről megadatik a nélkül, hogy egyszersmind a tömösi kapcsolat létesítése biztosíttatnék, a kedvező pillanat talán visszavonhatatlanul elszalasztódik, melyben a Magyarország által fontos nemzet gazdasági és pénzügyi szempontoknál fogva⁶⁷ élénken óhajtott tömösi összeköttetés biztosíttathatnék; a ministeri értekezlet hosszabb tanácskozás után abban állapodott meg, hogy mielőtt ezen kérdésben érdemileg határozná, még egy kísérlet tétessék arra nézve, vajjon nem lehetne-e a tervezett pénzművelet sikerét biztosítani a nélkül, hogy e miatt az erdélyi vasutak érdeke feláldoztassék, legalább oly módon, hogy azon berlini bankár-consortium, mely mint az oláhországi vasutak birtokosa, az orsovai vasúti kapcsolatot szorgalmazza, egyúttal a tömösi összeköttetésnek, ha nem is együttes, de legalább bizonyos évek utáni kiépítése iránt kötelezettséget vállalna.

Minél fogva megbízattak a pénz- és közoktatási minister urak, hogy haladéknélkül Bécsbe utazzanak avégből, hogy egyrészt az ottani tőkepénzes körökkel a teendő pénzművelet biztosítása érdekében értekezzenek, másrészt pedig a közös külügyminister úrral is az említett vasúti érdekek biztosítása iránt tanácskozzanak, s eljárásuk eredményéről lehetőleg a következő péntekig a ministertanácsnak jelentést tegyenek.⁶⁸

Az ügy sürgős volt: A „minister urak“ gyorsan megjárták a bécsi utat és négy nap múlva jelentést tesznek:

„Pénzügyminister úr előadta, hogy ő és Trefort minister úr a ministertanács részéről azon megbízást nyerték, miszerint Bécsbe utazzanak avégből, hogy az ottani tőkepénzes körökkel az államszükségleteinek fedezésére megkívántató pénzüsszegek beszerzésének biztosítása érdekében értekezzenek oly módon, hogy a Magyarország és Oláhország közti vasúti kapcsolatokra vonatkozó megállapodások létrehozatalánál Magyarország érdekei lehetőleg megóvassanak, s az evégből teendő lépésekről egyszersmind a

⁶³ Az orsovai csatlakozás kiépítésének feltétele az osztrák Államvasúttársaság vonalainak Temesvártól Orsováig való meghosszabbítása.

⁶⁴ A „tömösi kapcsolat“ a Keleti vasút brassói végpontjából a Brassó—Ploesti felől jövő román vasútvonallal való kapcsolat.

⁶⁵ A 153 milliós kölcsön első fele.

⁶⁶ Országgyűlési irományok. Képv. h. VII. k. 93. l. Melléklet a 420. sz. irományhoz, lásd 362. l.

⁶⁷ Értsd: a birtokososztály érdekeit.

⁶⁸ „Jegyzőkönyve az 1874. évi április hó 14-én Budapesten tartott ministeri értekezletnek Bittó István magyar királyi miniszterelnök úr előülése alatt jelen voltak: báró Wenckheim B., Dr. Pauler Tivadar, Trefort A., Szende B., Gr. Szapáry Gy., Ghyczy K., Bartal Gy.“ O. L. M. T. Jkv. 1874—11—2. (Kiemelés tőlünk.)

közös külügyminister úrral tanácskozzanak; — minekfolytán ebbeli megbízatásukban eljárván, kötelességének tartja eljárásuk eredményéről a ministertanácsnak jelentést tenni.

Ami feladatuk első részét, vagyis az államszükségeiteinek fedezésére megkívántató pénzüsszegek beszerzését illeti: pénzügyminister úr szükségesnek tartja mindenekelőtt azon lépések eredményét megemlíteni, melyeket a legsürgősebb, t. i. a jövő május 1-én beálló szükséglet fedezése végett tettek, s e tekintetben azon megnyugtató eredményt közölheti, hogy ugyanazon bankár consortium, mely a múlt évi 76¼ millió forintos kölcsön iránt szerződött, hajlandónak nyilatkozott ezen szükséglet fedezése végett 10 millió forintot készpénzben a korpány minden közreműködése nélkül maguk között trassirozandó váltók útján beszerezni, illetőleg *előlegezni*, minél fogva a múlt ministertanácsban bemutatott törvényjavaslatnak beterjesztése is feleslegessé váland, miután a consortium magát a 76¼ millió kölcsön fejében kibocsátott kincstári utalványoknak eddig el nem adott, 14 millió összeget tevő részéből fogja kielégíteni.

A május 1-sői szükséglet fedezése végett beszerzendő összeg 11 millióról azért mérsékeltehető 10 millióra, mert időközben a consortium részéről 1 millió forintnyi kincstári utalvány értékesített.

A 10 millió forint után fizetendő kamat 5%-ra állapítottat meg; azon kívül az ezen összeg beszerzése végett kibocsátandó 3 havi lejáratú váltók kibocsátói részére ¼%, azok elfogadói részéről pedig ¼% bankárdij köttetett ki.

Ezen előlegezendő 10 millió forintból 4 millió forintnak beszerzését a consortium bécsi tagjai, 6 millió forintnak beszerzését pedig a consortium németországi tagjai vállalták el. A németországi tőkepénzesekre eső 6 milliónyi részletre nézve szükségesnek tartja azonban előadó minister úr megjegyezni, hogy annak elvállalására nézve az illetők véglegesen még nem kötelezték magukat, s azt valóban *elvállalni csak azon esetben fogják, ha az orsói vasúti összeköttetésre nézve a magyar minisztertanács részéről megnyugtató nyilatkozatot vesznek*. Szóba hozatván ezután a Hanseman berlini bankár⁶⁸ s a bankárconsortium vezér tagjával és Weninger Vincze a bpesti hitelbank képviselőjével tartott értekezletben a 153 millió forintos kölcsön második részének kibocsátása, melyre nézve leginkább a consortium németországi tagjai vannak érdekelve, az illetők a consortium készségét jelentették ki, a kölcsön ezen részének értékesítését is közvetíteni, s e végből Hanseman czélszerűnek nyilvánította, hogy a magyar pénzügyminister az országgyűléstől egy általános felhatalmazást kérjen arra nézve, hogy a 153 millió forintos kölcsönnek második felét a szükséghez képest folyósíthassa; szükségesnek jelezte azonban egyúttal azt is, hogy ezen kölcsönnek kibocsátása lehetőleg az őszig elhalasztassék, nehogy ezen pénzművelet által a kölcsön első fele részéből még hátralévő kincstári utalványoknak, valamint a keleti vaspálya elsőbbségi kötvényeinek kedvező elárúsítása akadályoztassék. Hogy pedig a magyar állam szükségleteit addig is fennakadás nélkül fedezhesse, készeknek nyilatkoztak a 153 millió kölcsön második részére előlegként a keleti vaspálya elsőbbségi kötvényei elárúsításából befolyandó összegeket a szükséghez képest a kincstár rendelkezésére bocsátani vagy a fedezetről más módon gondoskodni.

Ami azon kérdést illeti, vajjon a consortium, kivált ennek porosz tagjai hajlandók lesznek-e a kölcsön kibocsátásának támogatására nézve most nyilvánított készségeket tényekkel is beváltani, — ez a pénzügyminister úr véleménye szerint *főleg attól függ, hogy a temesvár—orsói vasút ügyének legombolyítása mikép sikerülend*, miután a consortium porosz tagjai, kiknek az oláh vasutak kiépítése körül nagy összegekig terjedő befektetéseik vannak, — állításuk szerint — maguk is pénzügyben szenvednek annak folytán, hogy az oláh vasúti papírok értékesítése alacsony árkeletük miatt csak igen lassan eszközölhető, s ezen állapot javulását csak az esetben remélhetik, ha a pénzvilág az oláh vasutak jövedelmezőségét az annak elérése végett szükséges orsói kapcsolatot engedélyezése által biztosítva látja.

Ezen Bécsben folytatott értekezletekből világosan kitűnt, hogy a kérdéses consortiumnak tagjai mily nagy mérvben vannak érdekelve az orsói vasúti kapcsolat létrejövetelére iránt; kitűnt azonban az is, hogy ezen consortiumnak támogatását a tervezett pénzművelet kivételének csak az orsói kapcsolat engedélyezése árán lehet elérni, s hogy *ha ezen kapcsolat létre nem jön, a magyar állam a német pénzpiac részvételére államkölcsön kibocsátása esetében alig számolhat*: pénzügyminister úr ennél fogva azonn ígéretet tette a consortium tagjai előtt, hogy a kérdéses összeköttetés enge-

⁶⁸ A Disconto Gesellschaft, berlini bankház igazgatója.

délezését a magyar ministertanácsban támogatni s annak határozatáról őket táviratilag tudósítani fogja; egyúttal azonban a vállás- és közoktatásügy miniszter úrral egyetemben igyekezett a *brassó—tömös—plojesi vasút* kiépítésére nézve is biztosítottakat szerezni s ily módon egyszersmind megbízatása második részének is eleget tenni.

Szóltott az ügyben mindenk előtt a közös külügyminiszter úrral,⁷⁰ ki szintén hangsúlyozta ugyan a két vonal együttes kiépítésének kívánatosságát, a pénzügyi helyzet megértése után azonban hasonlólag hozzájárult azon nézethez, hogy a magyar kormány-
nak ez ügyben eddig elfoglalt álláspontja egész merevséggel továbbra fen nem tartható.

Ami a consortium tagjaival ezen kérdésben folytatott értekezések eredményét illeti a kiküldött miniszter urak szorgalmazták a lelt pályának egyidőbeni kiépítését, vagy legalább a tömösi kapcsolati vonalnak oláh részen két, vagy két és fél év alatti megkezdését; előadó miniszter úr azonban megjegyzendőnek tartja e tekintetben, hogy a consortium porosz képviselője lehetetlennek nyilvánította, miszerint az oláh kormány a tömösi összekötő vasutat a temesvár—orsovaival egyidőben kiépítse, miután ily áldozatot az eddig vállalt vasúti kamat-garanciák mellett az ország el nem bírná, a tömös—plojesi vasúti rész kamatgarantia nélküli kiépítésére pedig vállalkozó egyáltalán nem találkoznék.

Lehetőnek, és az oláh kormánytól kieszközölhetőnek vélte azonban oly egyezmény létesítését, mely szerint a temesvár—orsovai pálya $3\frac{1}{2}$ év alatt befejezendő, a brassó—plojesi pálya építése pedig a szerződés ratificatioja napjától számítandó 3 év alatt megkezdendő és 6 év alatt befejezendő volna tekintet nélkül a Románia által elvállalt vasúti garanciák miképeni állására, minthogy az orsovai csatlakozás megnyitása után az oláh pályák jövedelmeinek öregbedése s így a mostani garantiális terheknek apadása méltán várható.

Miután nem látszott valószínűnek, hogy a fenebb említetteknel kedvezőbb határidőket lehessen megállapítani, pénzügyminiszter úr megígérte a consortium tagjainak, ily értelmű javaslatot a ministertanács elé terjeszteni, tentartotta azonban a magyar kormány részére, hogy az, mielőtt Oláhországgal a vasúti csatlakozások iránt szerződésre lépne, a temesvár—orsovai pálya kiépítésének biztosítása iránt előbb a vállalkozókkal tárgyalásokat kezdhesen s a műszaki tekintetben szükséges módokat mind a két pályára nézve megállapítsa.

Ezen előterjesztés megtétele után pénzügyminiszter úr újlag felkérte a ministertanácsot, hogy a Romániával létesítendő vasúti kapcsolatok tárgyában annyival is inkább azonnal határozzon; miután ezen határozattól függ a teendő pénzümvelet sikere s a pénzbeszerzés végett szükséges végleges lépések megtétele végett a consortium tagjait a ministertanács határozatáról értesítenie kell.

Tanácskozás alá vetetvén ezután az ügy, a minisleri értekezlet a következő határozatban állapodott meg.

A m. kir. ministertanács élénken ohajtván a magyar és romániai vaspályák csatlakozása iránt régóta fenforgó kérdést annak legalább legsürgősebb részére nézve mielőbb megoldani, a pénzügyminiszter úr indítványa folytán abban állapodott meg, hogy a *romániai kormány*val az említett pályák csatlakozására nézve oly *egyezmény költessék*, mely által az említett pályáknak egyrésztől Orsovánál, másrésztől a tömösi szorosnál eszköziendő csatlakozása oly módon biztosítható, hogy:

1-ös. A magyar kormány kötelezendi magát arra, hogy kellő intézkedéseket teend az iránt, hogy a Temesvár—Orsovai pálya a romániai pályákkal Vercserovinánál leendő csatlakozásának pontjálg a kötendő nemzetközi szerződés ratificatiojának napjától számítandó 3 és $\frac{1}{2}$ év alatt (három és fél év alatt) tényleg kiépíthessék, és az üzletnek átadassék ellenben:

2-os a romániai kormány hasonlóképen kötelezendi magát, arra, hogy kellő intézkedéseket teend aziránt, hogy a Brassótól—Plojestig a tömösi szoroson keresztül vezetendő pályának építése a romániai határtól kezdve Plojestig a kötendő nemzetközi szerződés ratificatiojának napjától számítva három év alatt tényleg megkezdessék, s az említett ratificatioinak napjától számítva legfeljebb hat év alatt befejeztessék, s a pálya az üzletnek is átadassék; önként értetvén, hogy a magyar kormány is köteles lesz e képen intézkedni, hogy a Brassótól a tömösi szoroson keresztül vezetendő pályán, Brassótól a romániai határig, ezen pálya romániai határon fekvő részének a feljebb említett határidő alatt leendő befejezéséig tényleg kiépíthessék, s az üzletnek átadassék.

Avégett, hogy a megkívántató nemzetközi szerződés mielőbb megkötethessék; felhívja a ministertanács a közmunka és közlekedési, s pénzügyi ministereket; hogy a

⁷⁰ Gr. Ardrassy Gyula.

temesvár—orsovai pálya kiépítésének biztosítása iránt az illetőkkel haladéktalanul értekezésbe bocsátkozzanak, s figyelmezve az építés technikai főmódozatainak mind a két pályára nézve általában szükséges megállapítására is, a romániai kormánnyal kötendő szerződés tervezetét mielőbb mutassák be, hogy annak a ministertanács általi jóváhagyása után, a közös külügyminister a nemzetközi szerződésnek mielőbb leendő megkötésére a végett sürgősen megkerestethessék, hogy megtéteessék minden ami megkívánatik annak lehetővé tételére, hogy ezen szerződés még ezen ülészakaszban úgy a romániai, mint a magyar törvényhozás jóváhagyása alá terjesztethessék.⁷¹

Hansemann „megkönnyíti“ a magyar kormány ügyét:

„Pénzügyminister úr a folyó hó 18-án tartott ministertanács ülésben tett előterjesztése kapcsán bejelentette, hogy Hanseman a hitelező consortium porosz részének vezértagjától érkezett távirati tudósítás szerint az oláh kormány kész szerződési kötelezettséget vállalni arra nézve is, miszerint a brassó—plojesti vasúti vonal határszél—plojesti részének építését a vasúti csatlakozások tárgyában Magyarország és Oláhország közt kötendő egyezmény aláírása napjától számítandó $2\frac{1}{2}$ év alatt megkezdetni s $5\frac{1}{2}$ év alatt bevégeztetni tartozik.

Örvendetes tudomásul vétetett.⁷²

A kormány a birtokososztály érdekeinek feladásával elfogadja a konzorcium feltételeit, az orsovai román csatlakozásnak a kiszabott határidőn belüli kiépítésére. Beleegyező nyilatkozata után kapja csak meg a 10 millió forint kölcsönölőlet.⁷³

A pénzügyminiszternek az a kijelentése, hogy ha az orsovai kapcsolat nem jön létre, „a magyar állam a német pénzpiacz részvételére államkölcsön kibocsátása esetében alig számolhat“: élesen rávilágít a német tőkések zsarolására. A német tőkések nélkül pedig a kormány nem juthat kölcsönhöz. Jellemző viszont a kormány szorult helyzetére, hogy az államkölcsönök mértékével mérve jelentéktelen összeg, 10 milliós kölcsön kapcsán tűri el a zsarolást.

A német tőkések zsarolásukat azzal a közönséges kereskedői fogással akarják elkenni, hogy maguk is „pénz szűkében szenvednek“. — Számukra a román vasutak jövedelmezősége a fontos, a magyar kormánynak viszont — mint tudjuk — elsőrendű érdeke a Keleti vasút jövedelmezőségének emelése a tömösi csatlakozás megépítése útján és addig nem érdeke az orsovai csatlakozás engedélyezése. A német tőkések mellett az osztrák Államvasút-társaságnak is érdeke az orsovai csatlakozás, mert ennek létesítése nemcsak magyar vonalainak jövedelmezőségét növelné, hanem a román vasutakét is, melyeket — és ez nem derül ki a forrásközleményekből — az osztrák Államvasúttársaság épít, tart üzemben és részben finanszíroz is, bár azok német tőkések tulajdonában vannak.⁷⁴ Tehát az osztrák tőke a német tőke zsarolásában egyáltalán nem érdektelen fél. Ebben a csoportosulásban már a német és osztrák tőke közötti későbbi szövetség kezdetei nyilvánulnak meg. Közös érdekük az orsovai román vasúti csatlakozás engedélyének kikényszerítése, vasútjaik jövedelmezősége és ipari piacuknak a Balkán felé való kibővítése szempontjából.

⁷¹ „Jegyzőkönyve az 1874. évi április hó 18-án Budapesten tartott ministeri értekezletnek Bittó István magyar királyi miniszerelnök úr előlülése alatt jelen voltak: Dr. Pauler Tivadar, Trefort A., Szende Béla, Gr. Szapáry Gy., Gr. Zichy J., Ghyczy K., Bartal Gy.“ O. L. M. T. Jkv. 1874—12—2. (Kiemelések tőlünk.)

⁷² „Jegyzőkönyve az 1874. évi ápril 22. Budapesten tartott ministeri értekezletnek Bittó István magyar királyi miniszerelnök úr előlülése alatt jelen voltak: Dr. Pauler Tivadar, Trefort A., Gr. Zichy J., Szende B., Br. Szapáry Gy., Ghyczy K., Bartal György.“ O. L. M. T. Jkv. 1874—13—2.

⁷³ O. L. P. M. 1624/1874. ápr. 23. 1638/1874, 1646/1874, 1686/1874, 1700/1874. A konzorcium osztrák és német tagjai 40—40 százalékkal, a londoni Rothschild-ház 20 százalékkal részesedik.

⁷⁴ Ujhelyi. m. 323. I. Compass Leonhardt 1879. 509. I.: 1875. II. k. 110. I.

Igy válik a magyar vasútügy az orsovai román vasúti csatlakozás révén a Balkán német és osztrák gyarmatosításának ugródeszkájává és a magyar kormány ennek eszközévé. *A kormány belemegy Magyarország szuverenitásának megsértésébe: idegen tőkék beleavatkoznak Magyarország szuverén jogaiba, megalázzák kormányát és rákényszerítik akaratak végrehajtására.*

A német tőke zsarolásának eredményét tartósan a magyarellenes osztrák Államvasúttársaság élvezi. A magyar kormány kénytelen a csatlakozás, illetve a *temesvár—orsovai vasútvonal megépítése* végett a zsarolásban érdekelt, de a háttérben meghúzódó osztrák Államvasúttársasághoz fordulni, mert saját eszközeivel megépíteni nem tudja, más vállalkozó pedig nem akad erre. A tárgyalások során az osztrák Államvasúttársaság a szerb csatlakozást is magának követeli, mert — mint már utaltunk rá — céljai közé tartozik a balkáni vasútforgalom monopolizálása. A kormány azonban ebbe semmiképp nem egyezik bele, mert tudja, milyen felháborodást keltene a képviselőházban, ha a szerb csatlakozást is a magyarellenes osztrák Államvasúttársaságnak adná. Az osztrák Államvasúttársaság eláll ettől a követelésétől 1 millió forint újabb általános kamatgarancia fejében. Elfogadja a magyar kormánynak azt a feltételét is, hogy nem fogja a román árukat a magyar áruknál olcsóbban szállítani. Ez a kikötés fontos a magyar kormány számára, mert a magyar birtokososztály fél a román termények versenyétől.⁷⁵

A zsarolás súlyosan érinti a magyar birtokososztályt és kormányát. A temesvár—orsovai vasútvonal és a romániai csatlakozás kicsikarása az osztrák Államvasúttársaság monopolista hatalmának megerősödését jelenti: rosszindulatú tarifa-politikája fenyegetőbbé válik, a keletmagyarországi vasutak függő közege fokozódik. A magyar birtokososztály elesik egy új vasútvonal és az első balkáni csatlakozás hasznától és csak évek múlva, egy második balkáni csatlakozás megépítésétől remélheti, hogy keletmagyarországi vasútjai jövedelmezővé válnak és az államháztartás kamatbiztosítás terhei csökkennek.

A magyar birtokososztály és kormánya, mely a kiegyezéstől fogva eredménytelenül törekedett az osztrák Államvasúttársaság tőkéseivel való érdekesség megvalósítására, most még távolabb került céljának elérésétől; az osztrák Államvasúttársaság hatalmának megerősödése gyengíti az érdekesség megvalósítására irányuló törekvéseinek kilátásait. A német tőkék zsarolása fokozza a birtokososztálynak és kormánynak érdekellentétét az osztrák Államvasúttársasággal, *ennek ellenére a birtokososztály és kormánya belenyugszik a zsarolásba, mert nem akarja kockára tenni általában az osztrák burzsoáziával fennálló érdekességét, mely osztályuralmát biztosítja.*

Az osztrák Államvasúttársasággal való szerződés megkötése után a magyar kormány megkezdte a *tárgyalásokat a román kormánnyal.*

A német tőkék a román kormányra is nyomást gyakoroltak. A román kormány feladja a tömösi csatlakozás kérdésében eddig elfoglalt visszautasító álláspontját, melyet már ismertettünk. A német tőkék nemcsak rábírnák a tárgyalások felvételére, hanem arra is rászorítják, hogy a tárgyalások megkezdése előtt már eredményt tegyen. Hansemann a magyar kormányt sürgőnyileg értesíti az eredményről: a román kormány elvállalja a tömösi csatlakozásnak az orsovainál két és fél év helyett két évvel későbbi üzembehelyezését. A magyar kormány azonban a tárgyalások megkezdésekor ezen is túlmegegy: a két csatlakozás üzembehelyezési ideje között két év helyett egy és fél évet akar kiiktatni. Másik feltétele, hogy a román kormány mindkét vonalon egyenlő tarifaszabályzatot állapítson meg, nehogy az orsovai vonalat

⁷⁵ O. L. M. T. Jkv. 1874—15—1. és 1874—18—1. lásd Simonyi Ernő beszédét:

„...jobb ha vasutaink zsákutcába maradnak, mintha a viláfgalommal összeköttetésbe hozzák azon versenytársainkat, kik egyedüli kereskedelmi cikkünkben concurrentiát csinálnak.“ (Képv. h. napló 1875. 39. ü.)

a tömösi vonal hátrányára kedvezményben részesíthesse. A román kormány a díjszabásra vonatkozó kikötést nem akarja elfogadni.⁷⁶ A magyar kormány erre azt az alternatív követelést támasztja,⁷⁷ hogy vagy fogadja el a román kormány az egyenlő díjszabást, vagy egyidejűleg nyissák meg a két csatlakozást. A magyar kormány a német és osztrák tőkéseknek gyávnán és szolgai módon behódol, zsarolásuknak hátrányait viszont a román érdekek tenhére, a nála gyengébb hatalomra gyakorolt nyomás útján akarja enyhíteni.

A magyar kormány alkudozásai nyugtalanítják Ghyczy pénzügyminisztert, fél a kölcsöntárgyalások felborulásától: „... kijelentette, hogy ámbár ismeri a tanácskozás alatt lévő tárgy mikénti eldöntésének lehető nagy visszahatását saját tárczája egyik legfontosabb ügyének, a kölcsönügynek kezelésére; de mélyen érzi egyszersmind annak nagy fontosságát is úgy az országra, mint a ministeriumra nézve; s azért ministertársaitól külön állást ez ügyben elfoglalni nem kíván, hanem azok elhatározásának alárendeli magát.”⁷⁸

Közben, május 10-én a pénzügyminiszter jelenti, hogy a 10 millió előleg befolyt. Június elején azonban az állampénztárnak 14 700 000 forintra van szüksége és addigra a kölcsönvett 10 millióból már csak 5½ millió áll rendelkezésre. Az év végéig összesen 46 millió forintot kell kölcsönökből fedezni. Mivel pedig a tervezett adóreform eredménye csak jövőre mutakozhat, a konzorcium részéről pedig „... még semmi kötelező nyilatkozatot nem vett, sem arra nézve, hogy a 153 millió forintos kölcsön második részének kibocsátását elvállalják, sem pedig arra nézve, hogy az állam szükségleteire a kölcsön tényleges kibocsátásáig előleget nyujtanak, ennél fogva nem titkolhatja el aggodalmát... és nem vállalhat jóállást arra nézve, hogy az állampénztár minden igyekezete ellenére nem jön oly állapotba, hogy kötelezett fizetéseit nem teljesítheti.”⁷⁹

A konzorcium a kölcsön második felének kibocsátását halogatja, hogy a kormányt hatalmában tarthassa. A kormány ismét kénytelen kisebb kölcsönökhöz koldulni. A konzorcium az általa forgalomba hozott magyar államkötvények esedékes kamatszelvevényeinek beváltására ad 4½ millió forint kölcsönt máj. 16-án a kormánynak.⁸⁰

Május végén a kölcsön ügyében újabb fordulat áll be.

„Pénzügyminister úr jelentést tett a felveendő államkölcsönre vonatkozó tárgyalásokról, melyeknek mikénti állását annyival is inkább szükségesnek tartja a ministeri értekezlet tudomására hozni, miután azon remény, hogy a kölcsön ugyanazon consortiummal lesz megköthető, mely a 153 millió forintos kölcsön első részét beszerezte, csaknem meghiúsultnak tekinthető.

Weninger Vincze, a magyar hitelbank igazgatójától ugyanis, ki a kölcsön érdekében Berlinben időzik, s Hansemannal a Rothschild-házzal való értekezés végett Londonban utazandó volt, legközelebb azon távirati tudósítás érkezett, hogy Hansemann a magyar kormány azon követelését, miszerint a Romániával kötendő vasúti egyezménybe a tariffákra vonatkozó ismeretes kikötés vételessék fel, vagy pedig az orsovai és tömösi vonal egyidejűleg építtessék ki, — az eredeti megállapodásokkal megegyezőnek nem tartván, többi németországi üzlettársával a kölcsön szerző consortiumból kilép, minek folytán Weninger sem fog Londonba utazni, miután oda menetelétől sikert többé nem várhat.

Az ügynek azon fordulata nem váratlan, miután Hansemann már korábbi alkalmakkal is határozottan kijelentette, hogy a magyar kormány a németországi tőkék közreműködésére a kölcsön beszerzésénél csak az esetben számíthat, ha a vasúti kapcsolat létesítése Magyarország és Románia közt biztosítva leend.

⁷⁶ O. L. M. T. Jkv. 1874—18—1 és 1874—22—2.

⁷⁷ Ez később derül ki. (O. L. M. T. Jkv. 1874—23—6, lásd forrásközleményt.)

⁷⁸ O. L. M. T. Jkv. 1874—18—1. máj. 14.

⁷⁹ O. L. M. T. Jkv. 1874—17—2, máj. 10.

⁸⁰ O. L. P. M. 1931/1874 és 1998/1874.

Ily körülmények közt oly combinatióról kell gondoskodni, melynélfogva az állam pénzügyi szükséglete a német pénzpiacz közreműködése nélkül is beszereztesse, ámbar pénzügyminiszter úr nem titkolhatja el azon nehézségeket, melyekkel megküzdeni kellend, s azért a teendő lépések sikeréért legjobb igyekezete mellett is nem képes jótállani.

Ami mindenekelőtt a legközelebbi szükségletet illeti, azt előadó miniszter úr a következő módon szándékozik fedezni:

A május 1-jei és június 1-i szükséglet az előbbeni consortium részéről 3 havi lejáratú váltókra előlegezett 14½ millió forint segélyével fedeztetett, a július 1-én esedékes fizetésekre szükséges 17 millió és néhány százezer forint; ebből azonban 3½ milliót már június 15—16-án kell az illető fizetési helyekre a külföldre elküldeni, 6—8 milliót július 1-én vasúti kamatbiztosításokra és szelvény beváltásokra tényleg ki kell fizetni, a 17 millió többi részének folyóvátétele részletenkint elhúzódhatik egészen július 15-ig, illetőleg július végéig.

Mindenekelőtt tehát ama 3½ milliónak fedezéséről kell gondoskodni, mely már június 15-én folyóvá teendő, ezen összeget pénzügyminiszter úr bécsi bankárok váltóira az osztrák nemzeti banktól szándékozik kölcsönvenni, mit már Ő felségének multkori ittléte alkalmával be is jelentett.

A mi a később teljesítendő fizetéseket illeti, miután azon időpontig midőn ezen fizetések folyóvá teendők, több idővel rendelkezik, előadó miniszter úr, ha tökéletesen bizonyosnak nem tartja is, — reméli, hogy addig a kölcsön tárgyában valamely megállapodás létesíthetetik; mi által mód fog nyújtatni ezen fizetések fedezésére is.

Erre vonatkozólag szükségesnek tartja előadó miniszter úr megemlíteni, hogy ajánlat tétetett nála, miszerint egy tekintélyes londoni ház hajlandó a kölcsön beszerzése iránt alkudozásokba bocsátkozni, s ezen pénzügyi végrehajtása céljából consortiumt alkotítani. Ő ezen ajánlatot eddig csak egyszerűen tudomásul vette, miután előbb megkísérni kívánja, nem lehetne-e a Rothschild-féle csoportozattal megkötni.

Lehetséges ugyanis, hogy a Rothschild-házak, továbbá a bécsi hitelintézet és a magyar hitelbank s néhány más tagja az előbbeni kölcsönt kibocsátó consortiumnak, melyek a romániai vasutaknál érdekelve nincsenek, hajlandók lesznek a mostani kölcsön kibocsátására azon esetben is, ha Hansemann s annak németországi üzlettársai visszavonulnának; pénzügyminiszter úr ennél fogva mindenekelőtt ezen csoporttal kíván tárgyalásokba bocsátkozni, mi végből megkeresését szándékozik a londoni Rothschild-házhoz intézni, s egyszersmind egy megbízottat hozzá küldeni az ügynek esetleg részletesebb megbeszélése végett.

Helyeslőleg tudomásul vétetett.

K. m. f.⁸¹

Ghyczy pénzügyminiszter a Rothschild-csoport megkerülésével nem mer kölcsöntárgyalásokat kezdeni. Az osztrák Rothschild-csoport azt a törekvést, hogy a magyar hitelrendszert és főleg a magyar államkölcsön üzletet monopolizálja. — gyengesége ellenére — a nemzetközi tőkére támaszkodva kezd mindjebben megvalósítani. A Rothschild-konzorcium egész Európára kiterjedő hatalma támasztja alá az osztrák Rothschild-csoportot. A válságban meggyengült osztrák Rothschild-csoport a német Rothschild-csoportot hívja segítségül, míg az utóbbinak az angol Rothschild-ház nyújt támogatást.

A pénzügyminiszter hamisan állítja be a tényeket, mikor olyan „kombinációról” beszél, hogy „a német pénzpiacz közreműködése nélkül” kaphat kölcsönt. Jól tudja, hogy az osztrák Rothschild-csoport nem érdektelen az orsói csatlakozás engedélyezésében, mert számottevő tagjai az osztrák Államvasúttársaságban érdekeltek és ezért nem mondanának le a zsarolásról. Ugyanígy tudja, hogy az osztrák Rothschild-csoport különben is gyönge ahhoz, hogy a német csoport részvétele nélkül nagyobb kölcsönt átvessen, a londoni Rothschild-ház pedig a kölcsön ötöd részénél többet nem hajlandó átvenni.

⁸¹ „Jegyzőkönyve az 1874 évi május 29-én Budapesten tartott ministeri értekezletnek. Bittó István magyar királyi miniszerelnök úr előlülése alatt jelen voltak: Dr. Pauler Tiv., Trefort A., Gr. Szapáry Gy., Ghyczy K., Bartal Gy.” O. L. M. T. Jkv. 1874—23—6.

Újabb fordulat következik 1874 máj. 31-én. A magyar és román kormány mégis megkötötte a *vasúti egyezményt*.

A román kormány elfogadja a magyar kormánynak a követelését, hogy mind az orsovai, mind a tömösi csatlakozás négy év alatt egyidejűleg épüljenek ki. A szerződés azonban nem intézkedik világosan a két csatlakozás egyidejű megnyitása felől. A minisztertanács úgy határoz, hogy „a vasút megnyitására az engedélynek kiadása a kormánytól függően, a kormánynak hatalmában lesz a temesvár—orsovai vasút időelőtti megnyitását megakadályozni; ...ezen határozatnak az engedélyokmányba leendő utólagos felvételét feleslegesnek tartja.”⁸²

Ugyanez a minisztertanács tárgyalja a *kölcsön ügyét* is. „Pénzügyminiszter úr előterjesztette, hogy midőn a folyó évi május hó 29-én tartott ministeri értekezletben a kölcsön felvételére vonatkozó tárgyalásokról jelentést tett, akkor úgy állottak az ügyek, hogy Hansemann a berlini disconto bank igazgatója és porosz-német társainak visszavonulása folytán a régi consortium feloszlik s a kölcsön létesítése végett új combinatiokról kellend gondoskodni, azóta a helyzetben kedvezőbb fordulat következett be, mert megkötöttéven időközben Oláhországgal a vasúti csatlakozások tárgyában az egyezmény, Hansemann ismét késznek nyilatkozott a kölcsön tárgyalásokban részt venni, sőt Weningerrel tényleg el is ment Londonba az ottani Rothschild-házzal való értekezés végett.”⁸³

Hansemann hirtelen kilépése a konzorciumból és gyors visszatérése azzal magyarázható, hogy kilépése csak fenyegetés volt, mind a magyar, mind a román kormánnyal szemben. Nem volt más célja ezzel, mint engedményekre bírni mind a két kormányt és ezzel zsarolási műveletének gyors eredményét biztosítani. Sakkhúzása sikerrel járt: a magyar kormány elejtette tarifakövetelését, a román kormány belement a két csatlakozás egyidejű kiépítésébe. Hansemann lépése egyben erősítette a magyar kormány nyomását a román kormányra. A magyar kormány így érte el a két csatlakozás egyidejű kiépítésének elfogadását.

Az újabb fordulat után a konzorcium tagjai megállapodtak egymásközött, hogy a magyar kormánynak eddig adott 14½ millió forint előleg fejében átveszik a 153 millió kölcsön első felének maradékát⁸⁴ és az év végéig további 30 millió forint előleget adnak a 153 millió kölcsön második felére.

„Ezen pontozatok csupán a londoni Rothschild-ház, Hansemann és Weninger között állapítottatván meg, azokhoz utólagosan a consortium bécsi tagjai is, ú. m. a Rothschild, Wodianer és Sina bankházak és az osztrák hitelintézet, szintén hozzájárultak azon fenntartással mindamellett, hogy a meny nyiben a consortium tagjai közt történt felosztás szerint a mostani előlegből reájuk s a magyar általános hitelbankra 12 millió forint esnék s ily összegnek esetleg bekövetkezhető kifizetése reájuk terhes volna, — ezen 12 milliónyi összeget esetleg oly módon előlegezhessék, hogy annak erejéig váltókat kiálltanak, melyeket azután az osztrák nemzeti bank escomptirozand.”

„Pénzügyminiszter úr, ki Weningernek Londonból visszaérkezése idején a miniszterelnök úrral szintén Bécsbe utazott, a kívánt biztosítást annyival inkább megadhatónak véli, miután ezen módozat a magyar kormány előlegezési műveleténél már egy korábbi alkalommal is követtetett, s ő eziránt az osztrák nemzeti bank kormányzóját megkereste.”⁸⁵

⁸² O. L. M. T. Jkv. 1874—25—3. jún. 13.

⁸³ O. L. M. T. Jkv. 1874—25—2. jún. 13.

⁸⁴ Ezeket a maradék kötvényeket a konzorcium osztrák és német tagjai a londoni Rothschildhoz szállítják, amiből arra következtethetünk, hogy a kötvényeket a londoni piacon adták el. O. L. P. M. 1834—1840/1874, 1866—1867/1874.

⁸⁵ O. L. M. T. Jkv. 1874—25—2.

Az osztrák Rothschild-csoport tehát önmagában nem, csak a német és angol Rothschildokkal együtt képes elvállalni a magyar államkölcsönt. De még így is részesedésük „reájuk terhes“ és az osztrák Nemzeti Bankra vannak utalva. A magyar kormány pedig kénytelen az osztrák Nemzeti Bank felé ugyanazt a megalázó szerepet vállalni, amit már egy ízben alkalmunk volt megismerni.⁸⁶

„Pénzügyminiszter úr a pontozatokban foglalt ajánlatot nem tartja ugyan egyáltalán kielégítőnek, a létező viszonyok közt azonban ... kedvezőbbet elérnie nem lehetett; annyi előnye van mindenesetre ezen ajánlatnak, hogy a kormánynak $\frac{1}{2}$ évi ideje marad az ország pénzügyeinek rendezésére.“⁸⁷

Ezt a félévi időt a 30 millió forint kölcsönelőlegről június végén megkötött szerződés biztosította. A kölcsönt több mint 12% kamat terhelte, az államjóságok eladásából befolyó összegek lekötése mellett.^{88 89} A 153 milliós kölcsön második felének átvételében még nem állapodnak meg, mert „... a kibocsátás közel kilátásban nincsen“, „... november végéig egyezkedni fog a ministerium a consortiummal.“⁸⁹

A kölcsön kibocsátására vonatkozó tárgyalások szeptemberben indulnak meg. Ghyczy pénzügyminiszter a konzorcium képviselőivel, Hansemann berlini bankárral, Hornbostellal, a Creditanstalt direktorával és Weninger Vincével Bécsben tárgyal. Szeptember 13-án jelenti Bittó miniszterelnöknek:

„... őszintén be kell vallanom, hogy ha kezem a júniusi szerződés által megkötve nem lennének, s az alkudozásokra hosszabb idő fordíthatatnék, a kötendő újabb kölcsönre nézve a fenneknél kedvezőbb eredmények elérése lenne remélhető: mennyivel, meghatározni nem merem, mert azon két ajánlat, mely ma délután juttatott kezemhez, amelyekben kívül a kölcsön egész összegére nézve más ajánlatot nem kaptam, úgy látszik nekem, csak a consortiummal folytatott egyezkedéseknek meghiúsítására van irányozva.

Az egyiket Kohen J. J. adta át Rafael, Schröder, Erlanger, a Franko—magyar bank s állítólag több más házak nevében.

A másik ajánlatot tegnapelőtt egy ismeretes bécsi bankár tevéen nem a maga nevében, hanem egy angol háznak nekem előmutatott angol nyelven írt távirati felhívása folytán ma egy ügyvéd által ismételte.

Az angol ház jelentékeny lehet, de nézetem szerint nem tartozik azok közé, melyeket a közvélemény a Rothschild csoporttal egyértékűeknek nevez, s a mostani consortiummal a versenyi hitem szerint nem lenne képes kiállani.

Sajnálom, hogy a nevek elhallgatását a bécsi bankárnak annak határozott kívánságára megígértem, azokat jelentésembe nem foglalhatom.

Kohennel és Erlangerékkal semmiesetre nem akarnék újabb viszonyba lépni.

A másik ajánlatot pedig oly túlzottnak tartom, melyre nézve részemről legalább nem gondolom, hogy az a magyar állam hitel jelen állapotában elérhető legyen. Maga az említett bécsi bankár kijelentette, hogy nevét azért kéri elhallgattatni, mert nem akarná a Rothschild csoportot megbántani.

Én részemről a júniusi szerződés által kötve vagyok, annak feltételeit teljesíteni tartozom: ha szememre vették, hogy miért kötöttem a júniusi szerződést, úgy miként az megkötött, akkor tekintetbe vétetni kérem, hogy ezen szerződés nem a mostani körülmények között, hanem június közepe táján az akkori viszonyok között s azoknak megfelelőleg állapított meg.

⁸⁶ O. L. P. M. 2315/1874. Pipitzhez, az osztrák Nemzeti Bank kormányzójához intézendő levél fogalmazványa. „Excellenciád nagy szolgálatot tenne mind nekem, mind az országnak, ha az elfogadványi hitel keresztülvitelének megkönnyítése érdekében az Ön bölcs vezetésére bízott... bank igazgatóságánál odahatni kegyeskednék, hogy a szóbanforgó három hónapra szóló váltóelfogadványokat... a Nemzeti Bank leszámítolásra átvénné...“

⁸⁷ O. L. M. T. Jkv. 1874—25—2.

⁸⁸ O. L. P. M. 2500/1874. jún. 25.

⁸⁹ O. L. M. T. Jkv. 1874—27—1. júl. 1.

A mostani consortium a jelen ministerium első három hónapja alatt négyszer mentette meg előlegeivel a magyar államot a fizetési képtelenség kimondásától s hogy az állam fizetései júliustól kezdve s idáig rendesen teljesíthetettek, szintén a júniusi szerződésnek köszönhető, mely kötöttet azon időben, midőn a magyar állam hitele igen rossz lábon állott, a kincstári utalványoknak cursusa a mostaninál 10 % kisebb volt, kötöttet tehát ezen viszonyoknak megfelelőleg, s az előlegeket illetőleg a consortiumnak azon rizikójával, hogy ezen előlegek rendesen talán visszafizettetni nem fognak.

Nem mondom, hogy méltányos, hogy a consortium mostan mereven ragaszkodik a júniusi szerződéséhez, de jogosultságát anyival inkább kétségbe nem vonhatom, mert hogy értékpapírainak cursusa javult, a pénzpiacz változott viszonyainak is, de mindenesetre a consortium által saját érdekében is tett azon törekvéseknek is tulajdonítható, hogy a magyar papírok értéke emeltesse. Ha ezek után tekintetbe veszem, hogy azon esetre, ha most nem a consortiummal, hanem mással szerződünk, készsek lehetünk arra, hogy a consortium mindent elkövetend, és sokat követhet el a magyar papírok értékének lenyomására, és könnyen fordulhat elő ismét oly eset, a milyn az 54 milliós kölcsönnel történt — ha tovább tekintetbe veszem, hogy a közlendő tervezetek szerint a kibocsátás szerencsés sikerének esetében fajt accompie-val léphetünk az országgyűlés elé, és fedve lessz az ország egy újabb hiteli crisis ellen, melyet az országgyűlés vitatkozások és a pénzügyi javaslatoknak netaláni el nem fogadása idézendek elő; én részemről bármely terhesek legyenek a consortium feltételei, azokat elfogadandóknak tartom s addig míg az ezen szerződéstől maga vissza nem lép, s a júniusi szerződést tekintve ezen consortiumon kívüli, mással és szószegés nélkül nem is egyezkedhetnék.

Nagyméltóságodnak s a N. mélt. minist. tanácsnak ellenkező utasítása folytán azonban a szerződésnek a consortiummal megkötésétől tartózkodni fogok. Mind azt a miben ezeken felyül még felvilágosítás kívántatik Köffinger oszt. tanácsos felvilágosítandja.

Fogadja...⁹⁰

A magyar kormány pénzügyminisztere bevallja, hogy nem mer a Rothschild konzorciummal újat húzni és ezért — bár ajánlatai vannak — más bankokkal még tárgyalásba sem akar bocsátkozni. Az osztrák Rothschild-csoport a kiegyezés óta céltudatosan törekedett a magyar államkölcsönök monopolizálására. A válság alatt előbb apró zálogkölcsönökkel, majd mint az osztrák Nemzeti Bank váltókölcsöneinek közvetítője láncolta magához a kormányt. Végül pedig a válság fokozódásával, mint a nemzetközi tőke egyik leghatalmasabb csoportjának tagja, az osztrák Rothschild-csoport monopolista helyzete megszilárdul: a magyar kormányt teljesen hatalmába keríti. „És minden új kölcsön új alkalmat nyújtott a pénzarisztokráciának, hogy a mesterségesen a csőd szélén tartott államot megzsarolja, — az állam a legkedvezőtlenebb feltételekkel volt kénytelen a bankárokkal szerződést kötni.”⁹¹ Marxnak ez a megállapítása — amint látjuk — nem csak Franciaországra vonatkozott. Az osztrák Rothschild-csoport is egyre jobban szipolyozza a magyar államot és a magyar pénzügyminiszter a legszégyenletesebb feltételeket fogadja el.

De az osztrák Rothschild-csoport nem egyedül szipolyozza és zsarolja a magyar államot. Közvetíti a német és angol tőkét, amely a szipolyozásban és zsarolásban szövetségese és támasza. A pénzarisztokrácia e nemzetközi szövetségének igazi feje a londoni Lyonel Rothschild. Ő teszi lehetővé az osztrák és német Rothschild-csoportnak, hogy kölcsönöket nyújtsanak a magyar kormánynak azzal, hogy a kölcsönök kötvényeit angol tőkéseknek adja el. Az angol tőkések kihasználva az 1873-as válságot, mely legerősebben Magyarországot, Ausztriát és Németországot sújtotta, Angliát azonban

⁹⁰ O. L. P. M. 3563/1874. szept. 13. (Kiemelések tőlünk.)

⁹¹ Marx: Osztályharcok Franciaországban. 31. l.

elkerülte, uzsorakamatot hozó kötvényekhez jutnak a magyar dolgozók rovására.⁹²

Ghyczy pénzügyminiszter pedig ennek a nemzetközi pénzarisztokráciának kiszolgálója. Mentegeti ugyan magát és a konzorciumot, mégis határozottan állást foglal a súlyos feltételek elfogadása mellett. Sőt nyomást gyakorol a kormányra, azzal, hogy ha a kormány ebbe nem egyezik bele, ő nem hajlandó tovább alkudozni; újabb hitelválsággal és újabb országgyűlési viharok rémképével fenyegetőzik. Az, hogy Ghyczy Kálmán, aki más hasonlóan fontos esetben tartózkodott az állásfoglalástól,⁹³ most ilyen határozottan lép fel a konzorcium mellett, azt a benyomást kelti, hogy sápot fogadott el a bankároktól. Megerősíti ezt a benyomást az is, ahogy Ghyczy méltatja a konzorcium „érdemeit”: „négyszer mentette meg előlegeivel a magyar államot.” A konzorcium zsarolásáról, az orsovai csatlakozás engedélyének kikényszerítéséről viszont nem beszél.

Idáig süllyedt a magyar birtokososztály és kormánya. Eladta hazánkat a külföldi bankároknak és zsarolásukat szégyenletes hálálkodással és hízkeléssel viszonozza:

„Mélt. báró Lyonel Rothschild úrnak, London.
Méltóságos Uram!

Ezennel tisztelettel megküldöm Méltóságodnak a M. Ált. Hitelbank útján elfogadónyilatkozatomnak egy külön példányát a t. kölcsön konzorcium mindkét ajánlatára, melyek a f. évi jún. 25—27-én megkötött riportüzlet lebonyolítására és 6%-os második kibocsátású magyar kincstári utalvány-kölcsön jegyzésére vonatkoznak.

Felhasználom egyszersmind az alkalmat arra, hogy hálás köszönetet mondjak Méltóságodnak a nekem és a magyar államnak a közel múltban súlyos viszonyok között készségesen teljesített fontos szolgálataiért, továbbá a jelen ügyben nekem újabban nyújtott erőteljes támogatásáért és kegyes fáradozásaiért, — melynek a jelen megállapodás létrejöttét elsősorban tulajdonítani gondolom — és bátorodom Méltóságodhoz azon további kéréssel fordulni, hogy a magyar kormánynak a magyar államhiteh javítására és konszolidálására irányuló fáradozásait, a pénzvilaágra gyakorolt hatalmas és mértékadó befolyása útján a jövőben is támogatni és előmozdítani kegyeskedjék.

Fogadja Méltóságod kiváló tiszteletem kifejezését.

Ghyczy Kálmán

Budapest, 1874. szept. 25.⁹⁴

A magyar birtokososztály elérte a kiegyezésben kitűzött céljait.

Egyrészt elérte a kapitalizmus kiterjesztését Magyarországon, de ennek ára az volt, hogy eladta az országot az osztrák burzsoáziának, az osztrák és más külföldi nagytőkének.

A kapitalizmus kiterjesztése a magyar birtokososztály jövedelmének jelentős emelkedését hozta magával, ezt viszont a dolgozó népnek kellett megfizetnie.

A kapitalizmus kiterjesztése a gyarmati, a kettős kizsákmányolás megerősödését és fokozódását vonta maga után. A dolgozó nép továbbra is a magyar birtokososztály és az osztrák burzsoázia kizsákmányolásának kettős terhét viselte.

Másrészt a kapitalizmus kiterjesztésének fontos eszköze volt az államapparátus, amely azonban elsősorban a dolgozó parasztság osztályharca elle-

⁹² Az 1874-ben eladott magyar államkötvények 70%-át a londoni pénzpiac vette fel. (6+769 000 frt értékű kötvényből 45 851 500 frt értéket. L. Fellner Frigyes: A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon. Bp. 1908. III. kimutatás.)

⁹³ Lásd 374. lapon, idézet O. L. M. T. Jkv. 1874—18—1.

⁹⁴ O. L. P. M. 3562/1874. szept. 29. (Német eredetiből saját fordításunk.) Hasonló tartalmú levelet írt a konzorcium vezetőbankjának, a Disconto Gesellschaftnak.

neben a feudális birtokmegosztás fenntartását, a dolgozó nép és a nemzeti-ségek elnyomását és kizsákmányolását biztosította.

A kiegyezés utáni évek rohamos fellendülése nyomában a munkásosztály gyors növekedése, a tőkés kizsákmányolás kiszélesedése járt. A fellendülés középpontjában álló vasútépítés növelte a bányák, kohók, vas- és gépgyárak munkásainak számát, fokozta kizsákmányolásukat.

A vasutak kiépülése meggyorsította a parasztság felbomlását, felduzzasztotta az agrárproletárok tömegeit. Közülük kerültek ki a vasútépítő munkások, a kubikosok, akik „a tőke könnyű gyalogságát alkotják, amelyet szükségleteinek megfélemlen hol erre, hol arra a pontra vet”.⁹⁶ Többszörös kizsákmányoltságuk, gyalázatos munkafeltételeik különösen nyomorúságossá tették életviszonyaikat.⁹⁶

A birtokososztály hasznát biztosító államapparátus költségeit növekvő adóterhek útján nagyrészt a dolgozó parasztság viselte, annál is inkább, mert a birtokososztály a földadóval aránytalanul terhelte meg. „A tőkésosztály... az állami adók útján zsákmányolja ki a dolgozó parasztságot.”⁹⁷ A fellendülést követő válság, az állam fokozódó eladósodása újabb adóemelés, újabb adók bevezetését vonta maga után.

A birtokososztály a dolgozó népre mindig súlyosabb és súlyosabb terheket rótt. „Minthogy az államadósság fedezetét az állami bevételek alkotják, amelyeknek az évi kamat, stb. fizetéseket fedezniök kell, a modern adórendszer a nemzeti kölcsönök rendszerének szükségképpen kiegészítője lett... az egymást követő adósságok felhalmozódása által előidézett adóemelés arra kényszeríti a kormányt, hogy... mindig újabb kölcsönöket vegyen fel... A túladóztatás nem rendkívüli jelenség, hanem alapelv.”⁹⁸

A kiegyezés a magyar nagy- és középbirtokos osztály számára az osztrák burzsoáziával és Habsburg-házzal szövetségben biztosította osztályuralmát a kialakuló munkásosztály, a dolgozó parasztság és a nemzetiségi tömegek felett. A kiegyezés utáni évek kapitalista fejlődésében viszont a magyar munkásosztály megnövekedik és megalakulnak első szervezetei. Ebben az időben teszi első lépéseit a magyar munkásmozgalom. A megerősödött munkásosztály a szervezett osztályharc útjára lép a tőkés elnyomás és kizsákmányolás ellen. És a magyar munkásosztály lesz az az erő, amely megdönti a földbirtokosok, a tőkések és a gyarmati elnyomók uralmát.

*

Láttuk, hogy a kapitalista államkölcsönök a kiegyezést követő években is a kizsákmányolás, az elnyomás, a gyarmati uralom céljait szolgálták. Így volt ez a tőkés Magyarország egész történelme folyamán.

De a birtokososztály és a magyar burzsoázia maradványai a felszabadulás után is külföldi kölcsönrel akarták Magyarországot újból gyarmati szolgál-

⁹⁶ Marx: Tőke I. 719. l.

⁹⁷ Így jut munkabéréhez a vasútépítésen dolgozó munkás:

„Ott van első sorban a dolog pénzügyi része, az engedélyes és a finanszírozó bank között, mikor azután kivételre kerül a sor, a bank sem maga épít, hanem kiadja jó drágán a fővállalkozónak, csakhogy minden kockázattól meneküljön. A fővállalkozók már az építési tőkének legalább negyed részére jogos igényt tartanak a vállalat vezetési költségei s a kockázat fejében... Az alvállalkozó már csak szerény haszonra pályázik, mely már csakugyan sokszor kockán áll... kiadja tehát a földmunkát ú. n. akkordásnak például köbméterjét 25 kr-ért, ez állítja be a munkásokat s lehetőleg hajtja a munkát, de többnyire még ő is biztosra szeret utazni és szintén kiadja szakaszonként a parábernek nevezett előmunkásnak vagy munkavezetőnek, pl. köbméterenként 15—20 kr-ért, ettől kapja az igazi munkás néhány krajcárral alább.” (Ecséri Lajos: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdaság válsága. Bp. 1898. 53. l.)

⁹⁷ Marx: Osztályharcok Franciaországban. 121. l.

⁹⁸ Marx: Tőke. I. k. 817. l.

ságba dönteni. „A külföldi kölcsönrel természetesen az amerikai imperialistákra céloztak. Arra vettek irányt, hogy áruba bocsássák nemzeti függetlenségünket, olyan külföldi kölcsön reményében, melynek nem az lett volna a célja és eredménye, hogy kifejlessze és megszilárdítsa a magyar nép hatalmát s felemelje a magyar népet, hanem az, hogy országunkat imperialista gyarmattá, népünket a magyar és az idegen tőkések rabszolgájává tegye.

A Magyar Kommunista Párt erre az arcátlan javaslatra határozott nemmel válaszolt.⁹⁹ Hazánk, Pártunk, a Magyar Dolgozók Pártja és munkásosztályunk vezetésével a szocializmus építésének útjára lépett. A szocializmus megvalósításáért folytatott harcában a nagy Szovjetunió segítségére és saját erőire támaszkodva az Ötéves Tervvel építi népgazdaságát.

Népi demokráciánkban a dolgozó nép adja az államkölcsönt és a kölcsön eredménye is a dolgozó népé. Tudja, hogy kölcsöneivel önmaga és hazája erejét növeli. Ezért *olyan* lelkesedéssel vett részt mind az Ötéves Tervkölcsön, mind a Békekölcsön jegyzésében, hogy abból — mint Rákosi elvtárs méltán mondta — „...kiolvashatja barát és ellenség egyaránt azt az eltökéltséget és áldozatkészséget, amellyel dolgozó népünk erősíteni és gyorsítani akarja a szocialista felépítést.” „A siker mutatja demokráciánk erejét és szilárdságát s ezzel emeli országunk, mint a békefront egy tagjának nemzetközi jelentőségét.”¹⁰⁰

SÁNDOR VILMOS és KOLOSSA TIBOR

⁹⁹ Gerő Ernő: Harcban a szocialista népgazdaságért, 512—513. l.

¹⁰⁰ Rákosi Mátvás: Válogatott beszédek és cikkek. Bp. 1950. 488—489. l.

A KLERIKÁLIS REAKCIÓ TEVÉKENYSÉGE A FEHÉRTERROR IDEJÉN*

Az első világháború utolsó éveiben forradalmi válság érelődött Magyarországon is. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására kiéleződött az osztályharc. 1918-ban a munkásság már hatalmas politikai sztrájkokkal, tüntetésekkel, a katonák nyílt parancsmegtagadással és zendülésekkel, a szegény-parasztok földfoglalásokkal szálltak szembe elnyomóikkal és a kommunisták vezetésével szervezték erőiket a kizsákmányoló társadalmi rend megdöntésére.

De felkészült a munkásosztállyal való összecsapásra az uralkodóosztály is. Kihirdették a statáriumot, megerősítették a rendőrséget, új karhatalmi alakulatokat szerveztek, hogy megkíséreljék a készülő forradalom elfojtását.¹ Az ellenforradalom előkészítésében a klerikális reakció, az uralkodóosztályon belüli szerepéhez híven, tevékenyen kivette részét.

Az októberi magyar polgári forradalom egyik vezetője, *Hock János* plébános, Károlyi Mihály bizalmasa, magától *Csernoch* herecprimástól kérte és kapta meg a beleegyezést a nemzeti tanács elnökségének elvállalására, azzal a céllal, hogy *megkísérlje a forradalom leszerelését*.

Hock János 1933-ban tartott főtárgyalásán erről így beszél:

„Megjelentem Csernoch Jánosnál és bejelentettem, hogy miről van szó. Azt kívánják, álljak a Nemzeti Tanács élére és kérdeztem, vajon mi az ő véleménye? Összetett kezekkel kérlek — válaszolta —, tedd meg. Amíg Te állsz ott, addig van horgonya a társadalmi rendnek és a keresztény gondolatnak. Ha te onnét elmegy, nincs többé fék, mely a rohanó kocsit feltartóztatja. Egyháznak tartozol ezzel a szolgálattal, tedd meg!”

Hock János, az „aranyshájú pap” féktelen demagógiával, hazug ígéretekkel, a tömegek félrevezetésével igyekezett is eleget tenni a Csernochtól kapott megbízatásnak.

„Méltóztassék elhinni — mondotta Hock a főtárgyaláson —, ha én akkor a magam mérséklő irányzatával ott nem állok az élen és a harcéről hazaözönlő csordákat, amelyek többé fegyelmet nem ismertek és kiéhezettek voltak, Magyarország függetlenségével, a detronizációval és a földigéretekkal le nem csillapítom, akkor itt ebben a fővárosban kő kövön nem marad... Ellenállóképes, fegyelmezett haderőnk többé már nem volt! Végrehajtóhatalmunk nem volt! Szavak kellettnek hát, hogy fanatizálni tudjuk nemzeti eszméssel, nemzeti irányban a tömeget. Erre vállalkoztam és megtettem a kötelességemet.”²

A Tanácsköztársaság kikiáltása után Hock János Nógrádverőcére ment, ahol a vöröshadsereg csehek elleni offenzíváját támadta hátba és szószékről

* Ez a tanulmány egy munkaközösség anyaggyűjtése alapján készült. Az anyaggyűjtésben a szerzőn kívül jelentős munkát végzett Ladányi Andor, Karsai Elek és Farkas Márton.

¹ Erre nézve lásd Andics Erzsébet: A magyar munkásmozgalom 1914—18-as világháború alatt, Bpest, 1950. (Különnyomat a Századok 1949. I—IV. sz-ből.)

² A Hock-pör. Kiadta dr. Nagy Vince. Bpest, 1933, 63. l.

³ U. o. 67. l.

fejtett ki propagandát a cseh intervencionisták mellett. A hazaáruló Hock, saját faluja népének haragja elől, Csernoch levelével — amelyet később Serédi is megújított — ment ki Amerikába, hogy ott tovább folytassa ellenforradalmi tevékenységét. Horthy bírósága az 1933-as főtárgyaláson Hock Jánost, tekintettel ellenforradalmi érdemeire, a jelenlévő előkelő közönség tapsai között *felmentette és rehabilitálta.*¹

Különleges figyelmet fordított a klerikális reakció az első világháború utolsó hónapjaiban az ellenforradalmi *propagandaközpontok* kiépítésére, hivatásos ellenforradalmárok és agitátorok kiképzésére.

1918 szeptemberében felhívás jelenik meg és gyűjtés indul egy „nemzeti, katolikus, élő emlékmű” felállítására, magyarul, központi propaganda szerv és sajtó vállalat létesítésére. Ennek az „élő emlékműnek” a termékei és „apostolai” lennének hivatva a reakciós, ellenforradalmi propaganda terjesztésére az egész országban.

„Ebben az otthonban nemcsak biztos és állandó helyre szándékozzuk hozni lapjainkat, hanem itt képezzük ki majd a lap- és sajtóterjesztő hivatásos személyeket, akik behálózják az egész országot, az utolsó tanyáig... ezek mind-mind nem voluntér, hanem hivatásos, szakértelemmel bíró személyek lesznek...”²

Ezeknek a terveknek a megvalósulását a Tanácsköztársaság kikiáltása egyenlőre keresztülhúzta. Az ellenforradalom lesz az, amely állami támogatással létrehozza „a Központi Sajtó Vállalat”-ot, a klerikális reakció egyik fő propaganda szervét, a Szovjetunió, a kommunizmus elleni rágalmaknak, a féktelen sovinizmusnak és irredentizmusnak ezt a hírhedt vállalatát.

A püspöki kar 1918 november 18-i esztergomi értekezletének határozatai nyomán gyors ütemben megindul a hitközségi autonómiák szervezése is. A hitközségi autonómiákat nem egy esetben használták fel a reakció erői a Tanácsköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedések fedőszervéül. Hiába jelenti ki a hercegprimás nevében dr. Mészáros János, pápai prelátus, érseki biztos, hogy a hitközségi autonómiák „nem pártpolitikailag rendezkednek be, s legkevesebbé indítanak ellenforradalmat...”³

Dr. Kelemen Béla volt főispán, a szegedi ellenforradalmi ABC (Antibolszvista Comité) elnöke, az ellenforradalom egyik hírhedt vezetője és „történetírója”, írja a katolikus autonómiával kapcsolatban:

„Az egyik mozgalom, melynek Zadravetz István ferencrendi házfőnök volt a mozgatója, a katolikus autonómia örve alatt akarta megszervezni a polgárságot.”⁴

Később, ezek az ellenforradalmi csoportok, amelyeket a klerikális reakció a katolikus autonómia leple alatt szervezett meg, már nyílt fegyveres akciókban is résztvettek.

„Zadravetz — írja Kelemen — tudomásunkra hozta, hogy „szittyáit”, az alsóvárosi polgárság fiaiból toborzott legényeket, a holnapra szervezett kaszárnya megszállására mozdósítani fogja.”⁵

Ezek a „szittyák” egytől-egyig szegedi, Szeged környéki kulák legények voltak.

A magyar munkásosztály harcának élesedésével egyidőben alakítják át, 1917 nyarán, a klerikális reakció pártját, a néppártot, *keresztény Szocialista* párttá. A keresztényszocialista párt a munkásosztály egységének megbontá-

¹ A Hock-pör. Kiadta dr. Nagy Vince. Bpest, 1933. 67., 68. és 72. l.

² A Szív, 1918. szeptember 21. „A Szív-alap”-hoz.

³ A Szív, 1918. december 21. „A budapesti katolikus hívekhez.”

⁴ Kelemen Béla: Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez. Szeged, 1923. 54. l.

⁵ U. o. 103. l.

sára, a sztrájkok letörésére, később pedig nyílt ellenforradalmi akciók szervezésére jött létre. Kezdeményezői: Csernoch, Prohászka, gróf Zichy János és Aladár, Huszár, Haller, — az ellenforradalom közismert alakjai.

„Új életre, akarjuk ébreszteni azt a keresztény-szocializmust, amelyről a szegedi katolikus nagygyűlésen ismert éleslításával méltán jósolta gróf Zichy János, hogy azé a jövő; amelynek felkarolását meleg szeretettel ajánlotta a legutóbbi budapesti kongresszuson Magyarország bíboros hercegprímása.”⁹

1919 februárjában a keresztényszocialista párt lapja vezércikkben üdvözlő az akkor már nyílt terrorakciókra szervezkedő Ébredő Magyarok Egyesületét

A vezércikk képmutatóan azzal kezdődik:

„Nem tudjuk, kik vagytok, mi fán termettetek: sem magánérinkezésben, sem a közélet útjain eddig még nem találkoztunk veletek . . . testvéreink.”

Majd így folytatja:

„Akarat, elszántság, rettenthetetlen bátorság sugárzott belőletek. Sokaknak, nekünk is imponáltak. Bár összeköttetésünk nem lévén veletek, taktikátokba bele nem szólhatunk, első pillanattól kezdve nagy érdeklődéssel, szeretettel csüngtünk rajtatok. Hiszen Benneteket is ugyanazon érzés hevit, Ti is azt akarjátok, amit mi akarunk.”¹⁰

Arra, hogy kik ezek a fasiszták és mit akarnak, magának az ellenforradalmi kormány hadügyminisztériumának 1919 augusztus 30-án kelt jelentése ad választ.

„Ébredő Magyarok Egyesülete, Sörház-utca 3. szám, a klerikálisok által létrehozott egyesület, nacionalizmus címe alatt, azonban a főcél az apostoli királyság visszaállítása. A katolikus papság nevében a legnagyobb tevékenységet Bangha páter fejti ki. Az utcai tüntetések vezetője Dr. Rác Vilmos az ismert futóhajnok és Iser Károly a D. T. C. elnöke. Egyik kiváló női agitátor pedig Tormay Czeczillia. Konkoly Thege Elemér és Kiss Ernő vasnagyszerkedők szintén nagy támaszai ennek a „Mária Congregatio” affiliált egyesületének. Tagjai papok, hivatalnokok és katonatisztek.”¹¹

A keresztényszocialisták és ébredők szervezetei a Tanácsköztársaság idején számos szabotázsakciót és fegyveres puccsot szerveztek meg a munkás és paraszthatalom megdöntésére. A keresztényszocialista ellenforradalmárokból álló ú. n. „tizenötös” bizottság, dr. Homonnay Tivadar vasúti főtisztviselő vezetésével, szervezte meg a dunántúli ellenforradalmi vasutas-sztrájkot.¹²

A keresztényszocialisták és ébredők hozták létre az ú. n. „hun-szövetséget”, amelynek jelentős szerepe volt az 1919 június 24-i ellenforradalom megszervezésében és kirombantásában. A június 24-i ellenforradalom leverése után a mozgalom élére a keresztényszocialista Anka János, a keresztény nemzeti egyesülés pártjának későbbi ügyvezető igazgatója állt. Ez a mozgalom a szegedi ellenforradalmárokkal is tartott fenn kapcsolatot, de kapcsolatban volt *Haubrich Józseffel, a munkásáruló jobboldali szociáldemokrata városparancsnokkal is, akinek tudomása volt a készülő ellenforradalomról.*¹³

Vidéken: Kalocsán, Dunapatajon, Kecelen, Csornán stb. sok esetben a klerikális reakció vezetésével törtek ki a kuláklázadások a Tanácskormány ellen és szinte nem is lehet beszélni olyan ellenforradalmi megmozdulásokról, amelyekben keresztényszocialisták, ébredők, vagy más hasonló elemek keze is benne nem lett volna. Ezért joggal állapíthatja meg a románok bevonulása után 1919 augusztus 8-án a keresztényszocialista párt első kiáltványa:

⁹ Keresztény Szocializmus, 1917. június 3. Mit akarunk?

¹⁰ Keresztény Szocializmus, 1919. február 2. „Az Ébredő Magyarokhoz.”

¹¹ Hüm. 3/b. számú jelentése, 1919. augusztus 30.

¹² Nemzeti Újság, 1919. szeptember 30. „Pártszervezkedés.”

¹³ Nemzeti Újság, 1919. október 5. „A Hunszövetség” és „Főhadiszállás a templomtoronyban.”

„Nem volt nap, hogy fegyveresen ne kellett volna elnyomni ellenforradalmaitokat...”¹⁴

Joggal állapítják meg az ellenforradalom győzelme után:

„... Az ellenforradalmi mozgalmaknak a keresztényszocialisták voltak a legelszántabb harcosai, kik júniusban, júliusban már tervszerűen szervezték titkos összejöveteleiken a pártot.”¹⁵

A Tanácsköztársaság megdöntése után az ellenforradalmi kormány beszámolót kért a püspöki kartól a proletárdiktatúra alatti helyzetükről, ténykedésükről.

Csernoch János jelentésében beszámol ellenforradalmár főpapjainak a tevékenységéről is. Így Mátéffy Viktor pápai kamarás, Esztergom város plébánosa, „nemcsak kritizálta nyilvánosan a kommunisták uralmát, hanem ez ellen többször nyíltan is erősen kifakadt.” Horváth Rezső alesperes Nógrád-patakon uszított a Tanácsköztársaság ellen. Más magasállású papok és szerzetesek ellenforradalmi röpcédulákat, pogromra uszító röpiratokat terjesztettek. Pl. Pápai Ferenc prépost és a Szent Teréz intézet főnöknője ellenforradalmi plakátot függesztettek ki. Dr. Machovich Gyula esztergomi kanonok és főegyházmegyei főtanfelügyelő a Tanácskormány iskolaügyi rendeleteit szabotálta. De szerepel a proletárdiktatúra elleni akciók között a cseh és román intervencionisták számára való kémkedés, a nyílt fegyveres felkelésre való uszítás és az abban való tevékeny részvétel.¹⁶

A Budapesten tartózkodó antant-missziók minden eszközzel támogatták az ellenforradalmi szervezkedéseket és számos esetben közbelépésükkel igyekeztek meggátolni a Tanácsköztársaság hatóságait a proletárdiktatúra megvédését szolgáló intézkedések meghozatalában. Különösen Romanelli olasz alezredes vált hirhedtté az ellenforradalmárok támogatása és Magyarország belügyeibe való brutális beavatkozásai által. Romanelli tevékenysége, aki páter Bonaventurán keresztül kapcsolatban volt az ellenforradalmárokkal, annyira kivívta a magyar klerikális reakció elismerését, hogy Csernoch hercegprímás külön jelentésben számolt be róla a pápának, akinek a nevében Gasparri bíboros államtitkár a következőkben válaszolt:

„Eminenciás Uram! Bemutattam Öszentségének Eminenciád október 18-án kelt s. 2648 sz. a ttt hozzámintezett levelét és tolmácsoltam a jóindulatú kifejezéseket, melyekben Eminenciád Romanelli alezredesről megemlékezik. Az alezredes a római katolikus családok egyik legkiválóbbikának fia s ezért a működéséről szóló híradás nagy örömeire szolgált a Szentatyának, aki Romanelli családjának kegyes volt különös jóindulatát és meglelégedését nyilvánítani...”¹⁷

A Bethlen vezetése alatt álló nagybirtokos és nagytőkés *bécsi ellenforradalmi komitéban*, amely az ellenforradalmi mozgalmak legfőbb szervezője és irányítója volt, nagy szerepet játszottak a klerikális reakció képviselői, Zichy Aladár és János gróf vezetésével. Rajtuk kívül Beniczky Ödön, volt néppárti képviselő, a klerikális „Alkotmány” politikai rovatvezetője, Huszár Károly, a keresztényszocialista mozgalom egyik vezetője és a „Néppárt” szerkesztője, dr. Szmeccsányi György volt néppárti képviselő voltak a klerikális reakció kiemelkedő képviselői a bécsi komitéban. Ezek az urak tudták, hogy önmaguk erejéből sohasem tudnák megdönteni a Tanácsköztársaságot, amely mögött az egész magyar dolgozó nép állott. Ezért az imperialisták és a pápa bécsi képviselőinél kilincselnek segítségért.

„A bécsi komitéban működő urak között titkos konspirációk voltak és reménykedésük közepette állandóan próbálkoztak az antant misszióknál érdeklődést keltetni *

¹⁴ Keresztény Szocializmus, 1919. augusztus 8. „A mi igazolásunk.”

¹⁵ Nemzeti Újság, 1919. szeptember 28. „Szervezkedés a kommün alatt.”

¹⁶ Orsz. Lvt. VKM. 211.765/1919.

¹⁷ Nemzeti Újság, 1919. dec. 16.

magyar ügy iránt, Bethlen, Teleki, Gratz Cunninghammal és Alisée-val voltak állandó összeköttetésben, Pallavicini is különösen az angol, Szmracsányi az olasz urak útján reménykedett valamit elérhetni; *Zichy maga a nunciussal volt összeköttetésben.*¹⁸

A bécsi komité a francia megszállás alatt álló Szegeden, a francia imperialisták tegyvereinek védelme alatt vetette meg először a lábát Magyarországon területén. Szegeden vert tanyát az aradi és temesvári ellenforradalmárokból, a franciák kezdeményezésére létrejött „Union Sacré” kormánya is Károlyi Gyula gróf elnöke alatt. Ebben a kormányban a kultuszállamtitkári pozíciót Tubai Tibor piarista szerzetes töltötte be. A szegedi ABC-ban, amely a bécsi komité irányítása alatt állott, a legnagyobb szerepet páter Zadravetz István és Gömbös Gyula játszották. Páter Zadravetz, a klerikális reakció egyik legsötétebb figurája és Gömbös a nyílt fasizmus képviselője hamar megértették egymást. Az sem zavarta együttműködésüket, hogy Zadravetz katolikus, Gömbös pedig protestáns volt, sőt kezdetben az sem zavarta meg az ABC-ben szervezkedő ellenforradalmárok testvéri együttműködését, hogy az ABC-ben jelentős szerepet töltött be dr. Bidl Samu, a szegedi izraelita hitközség elnöke és dr. Pap Róbert a szabadkőműves páholy főmestere is.¹⁹

A szegedi ABC egyetlen „fegyverténye” volt a szegedi 46-os vörös ezred kaszárnyájának francia segédlettel és beleegyezéssel történt megszállása. Ez akkor történt meg, mikor a franciák már eltávolították a néphez hű tiszteket és politikai megbízottakat és a kaszárnyán belül az ellenforradalmár tisztek már összegyűjtötték és bezárták a fegyvereket. Ebben az akcióban a fehér tiszteken kívül résztvettek P. Zadravetz „fehér gyerekei” is, a legényegyletekbe, hitközségekbe beszervezett kuláklegények rohamcsapata. Ezekből rekrutálódtak később Prónay, Héjjas, Ostenburg különítményeinek vérengző terroristái, Horthy „nemzeti” hadseregének szemefényei. A vezetőitől már előzőleg megfosztott 46-os vörös ezred lefegyverzése után vette kezdetét a fehér terror Szegeden. P. Zadravetz irányításával és az általa összeállított listák alapján több száz kommunistát és „gyanúsát” fognak el, többnyire munkásokat és vörös katonákat, akiket éjnek idején hurcolnak el és borzasztóan megkínóznak. A szegedi Csillag-börtön zsúfolásig megtelik az összevert, megkínzott munkások és katonák százaival.²⁰

A fasiszta tiszti különítményekre, a legényegyletek „szittyáira”, a „Tevél-apródokra” (a szegedi aranyifjakból toborzott területvédő liga gárdái) támaszkodva P. Zadravetz és Gömbös Szeged teljhatalmú diktátorai lesznek. Az ABC-n belül megkezdődik a liberális elemek háttérbeszorítása. Még az aradi kormány is, amely a munkások lefegyverzése után a franciák utasítására jött Szegedre, túl liberálisnak tűnik a vérre és bosszúra szomjazó magyar fasiszmusnak. Amikor a munkásokat már lefegyverezték s a munkásosztály legjobb fiait legyilkolták vagy börtönbe vetették, mernek megjelenni Szegeden a franciák és fasiszta rohamcsapatok védelme alatt a bécsi komité leghírhedtebb vezetői, a nagybirtok és nagytőke képviselői: Bethlen, Horthy, Teleki, a Zichy grófok, Andrássy, Sigray, Pallavicini, Szmracsányi, Glattfelder püspök, Gratz stb.²¹

Zichy Aladár, mint a toborzóbizottság elnöke, a piaristák „vendégszerető” otthonából irányítja Horthy ellenforradalmi hadseregének a toborzását. Ugyanő veszi át a keresztényszocialista párt elnökségét is. Teleki Pál a Tevél (Területvédő Liga) elnöki székéből irányítja a „keresztény” és „nemzeti” gon-

¹⁸ Kelemen Béla: Adatok a szegedi ellenforradalom és szegedi kormány történetéhez. Szeged, 1923. 397. l.

¹⁹ U. o. 93., 250., 267. l.

²⁰ U. o. 125. l. és Paál Jób: „A száznapos szegedi kormány.” Bpest, 1919. 35—37. l.

²¹ Kelemen Béla: Adatok a szegedi ellenforradalom és szegedi kormány történetéhez. Szeged, 1923. 209. l.

dolat jegyében a legféktelenebb uszítást a kommunizmus és a szomszédnépek ellen.²²

Szegeden a magyar uralkodóosztály legreakciósabb része kerítette kezébe a hatalmat francia segédlettel, a klerikális reakció részvételével és közvetlen támogatásával.

Szeged munkássága — amelyet a francia megszállás gúzsba kötött — természetesen nem nézhette tétlenül a fehér terror garázdálkodásait, amelynek minden vadsága, bosszúszomja elsősorban a szegedi munkásság ellen irányult. A munkások egyre fokozódó elkeseredéssel nézték legjobb társaik bebörtönzését, megkínzását, az ellenük irányuló terrorhadjáratot. Már májusban, mindjárt az ellenforradalom felülkerekedése után *sztrájkmozgalmak* indulnak meg, amelyek júniusban átcsapnak egy hatalmas méretű, *általános politikai sztrájkba*, amely 20 napon át szinte teljesen megbénította a város életét s rettegéssel töltötte el a győzelem mámorában tobzódó ellenforradalmárokat. A szegedi munkásság hősiessége harca a kezdődő fehér terror legvadabb tombolása idején megmutatta azt, hogy a magyar munkásosztály, a magyar kommunisták egy pillanatra sem adták fel a harcot elnyomók ellen. A szegedi munkásság 20 napon keresztül teljesen elszigetelten, segítség nélkül vívta harcát a francia imperialisták zsoldosaival, a magyar uralkodóosztály fasiszta tiszti különítményeivel és rohamcsapataival szemben. Az általános politikai sztrájk letörésére a klerikális reakció mozgósította szervezeteit: a keresztényszocialisták, a Tevel-apródok, a keresztény nők „nemzeti” szövetsége, stb. ezekben a hetekben minden erejüket összpontosították, hogy a munkásság harcát hátbatámadják, meghiusítsák. Tiszti különítmények, francia járőrök fegyverrel, veréssel akarták a munkásságot a sztrájk abbahagyására kényszeríteni. A szegedi kormány ezidőszereint egyetlen lapjának, a keresztényszocialista „Új Magyarország”-nak megjelenését a munkások megakadályozták, a sztrájk-törő keresztényszocialistákat és „Tevel-apródokat” szétkergették. Ezekben az akciókban résztvettek a munkásokkal rokonszenvező egyes francia katonák is. A szegedi munkások minden terror ellenére, a lehetőségek végső határáig kitartottak és csak akkor hagyták abba a küzdelmet, amikor azt már emberileg lehetetlenség volt folytatni s 57 vezetőjüket letartóztatták.²³

Az ellenforradalmi kormánnyal szemben a parasztság is kimutatta ellenállását. Zichy Aladár, a toborzóbizottság elnöke, arról panaszkodik, hogy a parasztság, „melyre számítottak, hogy a megbízhatók klassziséban a legnagyobb kvótát adja”, nem jelentkezik a nemzeti hadseregbe.

„... Két ízben voltak Tápén, a népet felbuzdítani és megnyerni; minden szónoki képességüket kimerítették, beszéltek sorra mind, ahogyan csak tudtak és mi lett az eredmény? Egyetlen ember volt, aki jelentkezett... még Zadravetz páter szónoki ereje is csak annyit ért, hogy helyeslésével találkozik azoknak a férfiaknak, akik azután — nem jelentkeztek.”

Zicny Aladár keserűen kénytelen megállapítani ezek után, hogy „a parasztság a maga önértékével igen meg van romolva, csak azt hangoztatja, a háborúban mi véreztünk, most menjenek a többiek, *menjen az úri osztály*.”²⁴

Az úri osztály és a kulákok összeverődtek Horthyék, Prónayék, Ostemburgék zászlói alá.

A vérengző munkás- és parasztyilkos fehér terror zászlói alá jelentkező tisztek s egyéb ellenforradalmi elemek között szép számmal voltak képviselve Zadravetz páter kulákfiai, a „szittyák”, a szegedi burzsoácsemeték, a „Tevel-apródok”, köztük 15—16 éves gyerekek is, a keresztényszocialista szervezetek, legényegyletek, a katolikus kultúrkörök neveltjei.²⁵

²² Kelemen Béla: „Adatok a szegedi ellenforradalom és szegedi kormány történetéhez.” Szeged, 1923. 292. l.

²³ U. o. 320. l.

²⁴ U. o. 423. l.

²⁵ U. o. 283. l.

Nemhiába jelentette ki Csernoch János hercegprímás a Szent István Társulat ünnepi közgyűlésén már 1918 márciusában:

„Az egyház... iskoláiban nevelődik és működik a romboló irányzatokkal szemben leginkább ellenálló clem.”²⁶

Az egyik legvérengzőbb fehérterrorista különítménynek, a Prónay tiszti-század zászlószentelésekor, Káplár Mihály kanonok miséje után P. Zadravetz mondotta „szentbeszédében”:

Vigyétek ezt a zászlót diadalra! S ne a türelem jelszavával hordozzátok, hanem a magyar lázongás minden pezsdítő és zúzó erejével, mert ezzel lehet csak új hazát teremteni.”²⁷

A fehérterrorista-különítmények, Horthy „nemzeti” hadserege akkor indultak el Szegedről Dunántúlra, amikor a sokszoros túlerőben lévő idegen intervenciós seregekkel szemben már biztos volt a magyar vörös hadsereg veresége. Miután az imperialisták megdöntötték a Tanácsköztársaságot, a magyar uralkodó osztálynak nem maradt más teendője, mint hogy visszaállítsa uralmát és gyáva bosszút álljon a fegyvertelen proletariátuson.

A Tanácsköztársaság bukása és az azt követő Peidl-féle szakszervezeti kormány elkergetése után a nagybirtok és nagytőke a hatalom közvetlen gyakorlását átmenetileg átengedte a fasiszta kispolgári ellenforradalmi csoportoknak, amelyek a háttérből irányított. Erre azért volt szüksége, mert az alig leverett forradalom után a talajt még nem érezte elég biztosnak a lába alatt, másfelől pedig ezek a fasiszta kispolgári csoportok kitűnően megfeleltek a fehérterror véres gáztetteinek végrehajtására. A klerikális reakció éppen úgy, mint a proletárdiktatúra hátbatámadásában, a fehérterror vérengzéseiben, kegyetlenkedéseiben is az élen járt.

P. Zadravetz és különítményes társai Dávid Ferenc, Muha Béla, Szigethy Gyula, (az Ostenburg-különítmény papjai) Hertelendy László, Bónis Arkangyal (Héjjas-különítmény papjai) és más ellenforradalmár papok közvetlen részvételével a fehérterroristák borzalmas vérontást rendeztek a Dunántúl, a Duna-Tisza közének falvaiban, Budapesten és a többi városokban és több mint 5000 munkást, szegényparasztot és néphez hű értelmiséget gyilkoltak le állatias kegyetlenséggel.

A klerikális reakció lapja hírt ad arról, hogy Vácott „tiz összefogott kommunista izgatót golyóáltali halálra ítélték. A sortűz után minden egyes ember kapott még külön egy kegyelemlovást egészen közelről.”²⁸

Prohászka székesfehérvári püspököt, a keresztényszocializmus egyik magyarországi vezérét, a magyar fasizmus egyik előfutárát és ideológusát, már augusztus 8-án külön motoron vitték fel Pestre.

„...A miniszterelnökségen beszéltem József főherceggel — írja naplójában — kérte az egyház támogatását s említette, hogy kultuszminiszternek akartak. A prímás szombaton este jött, vasárnap voltam nála. Vasárnap augusztus 10-én a misszióban szentmise és beszéd.”²⁹

A főpapság misékkal, beszédekkel, bankettekkel ünnepelte a Horthy-rendszer megalakulását.

„Nagy ünnep Székesfehérváron — írja Prohászka — bevonult a nemzeti hadsereg. Nálam szállt Horthy Miklós fővezér. Itt szállt hajdanában Jellasics is. Mély megindulással néztük a halottaiból feltámadó nemzet hatalmának első szervezkedését... Tehát

²⁶ Idézi Andics E.: „A magyar munkásmozgalom 1914—18-as világháború alatt, Bpest, 1950. 53. l.

²⁷ Péter István: A mi Kapisztránunk a forradalmi évben. Szeged, 1920. 93—94. l.

²⁸ A Szív, 1919. november 29.

²⁹ Prohászka Ottokár: Soliloquia II. Bp. 1929. 1. l.

nem kell meghalnunk; élhetünk! A vásártéren volt a zászlószentelés, mise, melyet Bilkey plébános celebrált. Azután félkettőkor bankett a vármegyeház nagytermében. Széchenyi Viktor gróf mondotta a tosztot Horthyra, én a tisztikarra... Este lampionos menet, cigányzene, ének! Friedrich István jól beszélt, ő nem enged... Söprűnevet akar, söpörni. Pompás luegeri* hangok!³⁰

A Friedrich-kormány első ténykedései közé tartozott a *Vatikánnal való kapcsolat* felvételének a kérelmezése. A bécsi nuncius biztatására gróf Somssich, a Friedrich-kormány külügyminisztere, jegyzékben fordult a Vatikánhoz és kérte egy pápai nuncius küldését Magyarországra. Gasparri bíboros államtitkár Friedrichék jegyzékére a következőkben válaszolt:

Öszentsége Allamtitkári Hivatala, Vatikán, 1919. október 15.

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Nagyméltóságodnak október 1-én kelt beccses levelére válaszolva sietek értesíteni Nagyméltóságodat, hogy nem mulasztottam el az abban kifejezett, egy apostoli nunciaturának Budapesten való felállítására vonatkozó kérelmet Öszentsége elé terjeszteni.

Öszentsége mélyen meghatva a fiúi kegyeletnek és a katolikus ügy érdekében tanúsított előrelátó gondoskodásnak ezen megnyilatkozása által, azzal kegyeskedett engem megbízni, hogy meleg köszönetét tolmácsoljam és Nagyméltóságodnak apostoli áldását küldjem, melyet *Ő teljes szívből ad Nagyméltóságodra ezen alkalommal.*

A Szentszék mindig nagyrabecsülte a közötté és Magyarország között mindenkor fennálló a tökéletes szívéllyesség jellegével bíró viszonyt. Magyarországnak Krisztus helytartója iránt való hűség és odaadása a legszebb példák közé tartozik a katolicizmus történetében. Egyben Öszentsége azon bizalmát fejezi ki, hogy ezen viszony a jövőben csak szilárdulni és erősödni fog, ami a dicsőséges Magyar Nemzet vallásos fejlődésének és politikai virágzásának lesz biztosítéka.

A Szentszék meg van győződve Nagyméltóságodnak levelében felhozott érveknek fontosságáról s éppen ezért örömmel és hálával fogadja a magyar kormány kívánását.

Azonban tekintettel a jelenlegi politikai helyzetre, jónak látja, ezen kérdés végleges rendezésére alkalmas időpont megállapítását magának fenntartani.

Midőn a fentieket Nagyméltóságodnak beccses tudomására hozom, megragadom az alkalmat, hogy Nagyméltóságú Miniszter Urat legmélyebb tiszteletemről biztosítsam. Gasparri bíbornok m. p.³¹

A Vatikán természetesen tisztában volt azzal, hogy Friedrichék és a mögöttük álló ellenforradalmi kispolgári csoportok csak eszközök a nagybirtok és nagytőke kezében, így a velük való közvetlen diplomáciai kapcsolatok felvételét nem tartotta sem fontosnak, sem időszerűnek. Azonban 1920 őszén, amikor a Teleki-kormány már megtette az első lépéseket az *ellenforradalom konszolidációjára, a fehérterror állandósítására* és a nagybirtok és nagytőke közvetlenül kezdte kézbevenni a hatalom gyakorlását, a Vatikán Budapestre küldi Schioppa pápai nunciust. Egy nuncius kiküldése egy olyan kis országba, mint Magyarország, a Vatikán diplomáciai szabályai szerint *különleges „megtiszteltetést” és figyelmet* jelentett Horthy Magyarországa iránt. Schioppa nuncius rövidesen a Szovjetunió-ellenes uszítások, a sovíniszta és irredenta propaganda egyik *főirányítója* lett Magyarországon.

A Friedrich-kormány kultuszminiszterének, a keresztényszocialista Huszár Károlynak hivatalbalépésekor az első dolga volt, hogy körlevélben szólítsa fel a magas-klerust az ellenforradalmi rendszer támogatására és *visszahelyezze vagyonának és kiváltságainak az élvezetébe.*

* Lueger, Bécs keresztényszocialista polgármestere, aki munkásellenes várospolitikájáért lett hírhedtté és vívta ki a magyar klerikális reakció rokonszenvét.

³⁰ Prohászka Ottokár: Poliloquia II. Bp. 1929.

³¹ Orsz. Lvt. VKM. 200.220/1919.

„A vallás- és közoktatásügyi minisztertől. VKM. 4556/1919. szám.

Vallás- és közoktatásügyi miniszterre kineveztetvén, azzal a bizalommal teljes kéressel fordulok a főtisztelendő egyházi Főméltósághoz, hogy ama nehéz munkámban, amellyel egyrészt a letűnt szomorú korszak után maradt romokat óhajtom eltakarítani, másrészt az új, életképes nemzeti kultúra felépítését megkezdeni, hathatós támogatásban részesíteni méltóztassanak.

Ezen erőimet meghaladó, nemzetmentő munkára csak abban a tudatban mertem vállalkozni, hogy hazánk papságában és tanítóságában buzgó, odaadó és fáradságot nem ismerő munkatársat fogok találni...

Felesleges a főtisztelendő egyházi Főhatóság előtt külön hangsúlyoznom azokat a tennivalókat, amelyek ebben a tekintetben minden magyar emberre várnak, mégis helyénvalónak tartom külön is hangsúlyozni, hogy az erkölcsi megújulás csak a hazai papság és tanítóság vállvetett közreműködésével történhetik meg. Legyen minden szószék és iskolai katedra erős és bevezetetlen vára a hazafiságnak, a vallás-erkölcsi világfelfogásnak, a családi élet és a tulajdon szentségének!...

A bolsevizmus közoktatási politikája természetesen megszűnével, csak azt óhajtom külön is hangsúlyozni, hogy a vallás-erkölcsi nevelés, beleértve a kötelező hitoktatást is, az egész vonalon, régi jogaiba visszatér.

Mint már a folyó évi augusztus hó 14-én, 4016/1919. vall. sz. kelt átiratomban a főtisztelendő egyházi hatóság értesítést nyert, a tanácsköztársaság által liquidált egyházi és alapítványi értékek visszautalása folyamatban van, e hónap végéig előreláthatólag be is fog fejeződni, s amennyiben a visszaadás bármely okból szeptember hó 15-ig nem történt volna meg, úgy tisztelettel felkérem a főtisztelendő egyházi Főhatóságot, méltóztassék minden egyes esetben hozzám külön-külön előterjesztést tenni, melynek alapján a visszautalás és elmaradásnak okát vizsgálat tárgyává fogom tenni...

Végül még azt óhajtom megemlíteni, hogy az egyház és állam közti viszony tekintetében az 1918. évi október hó 31-e előtti jogállapotot helyreállítottak tekintem.

Szíves és hathatós támogatását s legteljesebb bizalmát újból is kérve, fogadja a főtisztelendő egyházi Főhatóság kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását. Budapest, 1919. évi augusztus hó 18-án. Huszár Károly s. k.³²

Az ellenforradalom győzelme tehát meghozta a klerikális reakció számára is a maga gyümölcsét. A hercegprímás, érsekek, püspökök, apátok visszakapták százezer holdjaikat, részvényeiket, értékpapírjaikat, bankjaikat, vállalataikat. A kapitalizmus restaurálása a klerikális reakció számára is megteremtette a munkásság és parasztság további korlátlan kizsákmányolásának és elnyomásának lehetőségét.

A főpapság tehát boldogan üdvözli az ellenforradalom kormányát és egymásután ajánlják fel szolgálataikat.

Nagyméltóságú miniszter Ur! Vallás- és közoktatásügyi miniszterre kineveztetéséről értesítő 6299/1919. eln. számú iratát köszönettel véve, örömmel üdvözölöm Nagyméltóságodat nagyfontosságú feladatkörében és a legkészségesebben biztosítom arról a támogatásról, amire irata szerint részemről is kíván.

Szinte példátlanul nehéz közviszonyok között rendkívül súlyos feladatok nehezdednek Nagyméltóságodra, akinek azonban vigasztalására szolgálhat, hogy sokféle kép megsanyargatott hazánk üdvére irányuló tevékenységében bizalommal környezik mind azokat, akik a gyötrelmes megpróbáltatások után örömmel és megnyugvással látják Nagyméltóságodat a kormányban, mint a kereszténység és magyarság eszméinek érdemekben gazdag harcosát... Eger, 1919. évi december 7. Szmracsányi s. k. egri érsek, Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszternek.³³

Kegyelmes uram!

E hó 18-án, 4556/eln. sz. a. kelt nagybecsű soraiból örömmel értesültem, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium élén működését megkezdeni méltóztattott.

³² Orsz. Lvt. VKM. 4556/1919.

³³ Orsz. Lvt. VKM. 4042/1919.

Bízzást remélem, hogy Excellenciád közismert buzgóságával, ügyszeretetével sokat eszenvedt hazánk országos érdekü ügyeinek felvirágoztatásához nagymértékben hozzá fog járulni, mihez Isten bőséges áldását kívánom.

Egyúttal örömmel ragadom meg az alkalmat arra, hogy Nagyméltóságodat szívből üdvözlöm s egyházmegyémet nagyrabecsült jóindulatába ajánljam.

Fogadja kércm mély tiszteletemnek őszinte kifejezését.³⁴

Kalocsa, 1919. szeptember hó 2.³⁴

Várady s. k.

kalocsai érsek.

Horthy kormányzóvá választása alkalmával a jezsuiták lapja szinte extázisban üdvözölte:

... „Éljen, áldott, ki az Úr keresztyével és az ősök zászlajával jössz kormányozni... Oh, Te vagy most „a Vágyódások férfia“ a magyarnak, mint volt Dániel Izraelnek!... Bizalommal lelkesít nemesi származásod... Egész jövőnk, egész valónk szimbolizálódik személyedben. Szeretünk, egészen lángolón s követünk...“³⁵

A magyar reakciónak, amely az imperialisták és csatlósaiak, köztük a Vatikán segítségével nverte vissza hatalmát, hogy rendszerét fenntarthassa, a munkásosztály, a kommunizmus elleni kegyetlen harcra ke'lett berendezkednie.

Belpolitikailag a magyar burzsoázia leg'őbb gondját az képezte, hogy a fehérterror rendszerét állandósítsa és fasiszta diktatúrájának fenntartására egy olyan elnyomó apparátust építsen ki, amely ebben az időben Európában szinte példa nélkül állott. A klerikális reakció természetesen ezen a téren is a legmesszebbmenően támogatta a burzsoáziát és Horthy bízzást támaszkodhatott terrorista szervezeteinek kiépítésében a magas klérus szolgálataira, akik mint besúgók és spiclik vettek részt a munkásosztály elleni harcban, a kommunisták üldözésében.

Horthy már 1919 novemberében rendeletet adott ki a katonai parancsnokságnak az ú. n. *vörös defenzív szolgálát* megszervezésére. Ennek a kommunistaellenes terrorszervezetnek a feladatait és felépítését pontosan meghatározza.

... Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérsege.

2250/II. B. szám.

Szigorúan bizalmas!

Vörös védelmi szolgálat szervezése a megszállott területen működő katonai körletparancsnokságnál.

Katonai Körletparancsnokságnak,

Budapesten.

Különös tekintet fordítandó:

a) a vörös hadsereg és annak tisztikara,

b) a lakosság,

c) a vonatposta személyzet és egyéb alkalmazottak felfogására és hangulatára:

d) a polgári közigazgatásra...

... A vármegyei katonai parancsnokság védelmi tisztje adatait az általa felállítandó járási kirendeltségektől szerezze be. A járási kirendeltségek ezen célra minden körletükben levő községben tartsanak bizalmasokat...

A járási kirendeltség áll 1 tisztből és hozzá beosztott 1—2 megbízható altisztből. A községi bizalmasok tartalékos tisztek, csendőraltsztek, papok... és egyéb megbízható polgárok legyenek...

Siófok, 1919. november 4-én.

Horthy s. k.³⁶

Ugyancsak Horthy fővezérsege hozta létre az ú. n. *nemzetvédelmi szervezetet*, amely a defenzív szolgálattal nagyjából azonos apparátussal, besúgó és ügynökhálózattal harcolt a kommunizmus ellen, denunciálta a „gyanusa-

³⁴ Orsz. Lvt. VKM. 1679/1919.

³⁵ A Szív, 1920. március 6.

³⁶ H. L. Bp. Kat. Körlet. Psg. 187. — eln. 1919.

kat", figyelte a nép hangulatát s minden erővel támogatta a helybeli „keresztény” propagandát, sajtót, együttműködött a klerikális és „nemzeti” egyesületekkel.

„Utasítás a nemzetvédelmi szervezet kiépítésére. Az egységes munka biztosítása szempontjából a következőket rendelem: A fővezérség felállítja a nemzetvédelmi osztályt. Ennek feladata: A magyar nemzeti keresztény eszmének a fejlesztése és istápolása, a nemzetközi destruktív irányzat végleges leörése, az összes nép és társadalmi mozgalmak megfigyelése, nyilvántartás és a szükséges szervezetek kiépítése... A vármegyei kat. párságoknál lévő alosztályok küldik ki a nemzetvédelmi járási tiszteket, ezek viszont megszervezik járásuk minden egyes községében a pap, jegyző és egyéb falusi intelligencia és a parasztság tekintélyes és mértékadó elemeiből alakuló bizottságot”...

Ezeknek a papokból, jegyzőkből, kulákokból álló bizottságoknak a feladata:

„... A járási tiszttel együtt felvilágosításra szolgálnak egyrészt a nemzetvédelmi osztálynak, a lakosság hangulatát illetőleg, más részről a népnek a sorozások, requirálások szükségességéről, a különféle politikai irányokról, terjesztik a nemzeti eszméket, szavazásoknál, memorandum aláírásoknál kész megdolgozott tomeg felett rendelkeznek. Ők alkotják a kapcsolatot a központi hatalom és a nép között.”³⁷

hűséges segítőtársa Horthy bandájának, Munkásoknak, parasztoknak, vörös A fehérterror gyáva gáztetteinek végrehajtásában a klerikális reakció katonáknak, néphez hű értelmiségieknek üldözésében, denunciálásában, kenyerétől való megfosztásában élen jár. De ugyanilyen vad bosszúszomjjal járt el azokkal a néphez hű papokkal szemben is, akik a Tanácsköztársaság alatt kiálltak a nép ügyéért.

Jellemző Nagy Károly sárosdi plébános ügye, akit Prohászka juttatott börtönbe az ellenforradalom győzelme után, mert hűségesen védte a nép érdekeit és a népre támaszkodva szembe mert szállni Prohászka zsarnoki önkényeskedésével.

Prohászka, Eszterházy László gróf és a főszolgabíró által támogatva, kíméletlen hajsztát indított még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt Nagy Károly plébános ellen, akit egyházi bíróság elé állított, kiűldözött falujából és helyébe egyik kegyeltjét helyezte.

Nagy Károly a néphez fordult és a sárosdi parasztok egy 1650 aláírással ellátott levelet küldtek Prohászkának.

„Méltóságos Püspök Ur!

Az új pappal, ezzel a rabló Bíró Miskával nem vagyunk megelégedve mi sárosdi katolikus hívek, mert sok oly dolgot csinált már, ami nem illik egy paphoz... azt beszélte, hogy ő már négy év óta kérte a püspöktől Sárosdot, mert ott nagy szőllő van és hogy a püspök meg is ígerte neki, hogy odaadja, neki Sárosdot, azért, mert Amerikában a püspök önálla volt szálláson és kosztol... Most megegyeszer és utoljára kérjük püspök urat, egy év hosszú szenvedése után szabadítson fel bennünket ennek az erőszakos nyakunkra hozott, gonosz rabló papnak botrányos hitrongáló uralma alól, mert különben most már beváltjuk fenyegetésünket... hogy sem templomba nem megyünk... valamennyien kálomisták leszünk.

Felszabadultunk az osztrák iga alól, szabad és független hazába szabad és független polgárok vagyunk, Szabadságunk és függetlenségünk hajnalán a novemberi forradalom első napjaiban kinyitlak a sötét börtönök ajtai és szabadokká lettek még a halálra ítélt rabok is... Most népuralom van, a hatalom a nép kezébe van letéve, teljesítse bít püspök úr is a nép akaratát, a zsarnokság és a kényuralom letűnt, mely alatt püspök úr Bíró Miskának nyakunkrahozatalával kizárólag az urak, jobban mondva 3 úr, a jegyző, Gróman és a gróf akaratát teljesítette, a nép akaratát pedig semmibe sem vette...

Kelt Sárosd, 1919 január

Sárosdi katolikusok...

³⁷ H. L. Bp. Kat. Körlet. Psg. 1919. — 1489. eln.

³⁸ VKM. 1711—4—1920. I. ü. o.

A Tanácsköztársaság kikiáltása után Nagy Károly a tanácskormányhoz fordul védelemért:

„Népbiztos Ural

Csatolt újságok szerint engem Prohászka csakugyan megakadályozott Sárosdra való visszamenésben a népakaratnak való ellenszegülésével. E zsarnoki önkényuralom ellen védelmet kérek a kormányzótanácsnál.

Megnyugtatósomra választ kérek.

Zámoly, Fejérmegye, 1919 április 8-án.

Tisztelettel Nagy Károly s. k. plébános.⁴⁰

Az ellenforradalom győzelme után Prohászka a „szociális” püspök, vak dühvel támadt a plébánosra. Letartóztatta és ellenforradalmi bíróság elé állította, amely kétévi börtönre ítélte.

Székesfehérvári törvényszék.

B. 1299/2—1919.

Ítélet.

Nagy Károly vádlott 52 éves, róm. kath. vallású, zámolyi lakos, magyar állampolgár, nőtlen, plébános, katona nem volt, ír olvas, vagyontalan, bűnös a Btk. 1723. 2. bek. ütköző és az 1912:LXIII. ... szerint minősülő izgatás büntettségében, amelyeket úgy követett el, hogy Zámoly községben a proletár diktatúra idején több alkalommal, közelebb-ről meg nem határozható napon a községháza előtt és a templomban, négynél több egyén jelenlétében, tehát nyilvánosan, gyülekezeten a köztársaság fenntartása érdekében háború idején a következő szavak használata által: „most már nincsenek rangok, méltóságok, címek, egyenlők vagyunk, mind elvtársak... megszűntek a nagybirtokok, ha a proletárdiktatúra megerősödik, mindenki kap földet, és a szegények is földhöz jutnak, a földek föl lesznek osztva, éljen a proletárdiktatúra, el kell venni a püspöktől mindent, egyenlők vagyunk... nem a nagyurak fogják az ország ügyeit intézni, hanem a nép, a főuraknak, főpapoknak, püspököknek most már nincsen olyan hatalmuk, mint volt, a tulajdonjog intézménye ellen továbbá az alsóbb osztályokat és szegényeket a főpapok és főurak osztálya ellen gyűlöletre izgatta.

A törvényszék azért Nagy Károly vádlottat az 1919. LXIII. t. c. 19. §. alapján 2 (kettő) évi börtönre ítéli“...⁴¹

Prohászka még az elítélés után is tovább üldözte a néphez hű papot és kegyelmi kérvényének visszautasítását kérte Breyer István preláthus, miniszteri tanácsostól.

„Méltóságos Breyer István, miniszteri tanácsos úrnak,

Budapest.

Méltóságos Uram!

1711/1920. sz. a. átiratára az a tiszteletteljes válaszm, hogy Nagy Károly oly felháborítóan viselkedett a kommun alatt, hogy a tekintély, a jog, a tisztesség emberei nem ajánlhatják kedvező elintézésre kegyelmi kérvényét. Méltóságodat kérem, ne tessék ebben az ügyben lépéseket tenni.

Székesfehérvár, 1920. I. 24.

Mély tisztelettel híve

Prohászka Ottokár s. k. püspök.⁴²

Két év után Nagy Károly plébános kiszabadult a börtönből. Ekkor beadvánnyal fordult a kultuszminiszterhez, hogy helyezték vissza papi állásába.

⁴⁰ VKM. 1711—4—1920. I. ü. o.

⁴¹ U. o.

⁴² U. o.

„Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Kegyelmes Uram!

... És 1919 augusztus 21 óta el vagyok tiltva minden papi ténykedéstől és azóta itt lakom Zámolyon árendás házban 1 fillér jövedelem nélkül, paptársaimat járom sorba és azok könyörületéből élek.

En is kértem Prohászkat börtönből való kiszabadításomért, de el sem fogadta leveletem, hanem visszaküldötte, legkevesebb 60 bocsánatkérő és megélhetést kereső levelemre pedig soha 1 betűt sem válaszolt.

Kérem Nagyméltóságodat, szíveskedjék Rómában kieszközölni ügyemnek igazságot, a fellebbezésemben és perújításomban hivatkozott kánonok értelmében való elintézését. Remélem, hogy Rómában szem előtt tartják az ítélkezésnél emez evangéliumi mondást: Mester, tudjuk, hogy igazmondó vagy és nem tekinted az emberek személyét", ennél fogva személyválogatás és részrehajlás nélküli igazságos, a kánonok értelmében hozandó ítéletet remélek Rómától.

Szíveskedjék válaszolni, ne sajnálja a postabélyeget egy kolduspaptól.

Kérésem megújítása mellett vagyok

Zámoly, Fehér megye 1922. február 15-én.

legmélyebb tisztelettel

Nagyméltóságodnak alázatos szolgálja
55 éves ember, 30 éves pap, 20 éves plébános.⁴²

Rómában „az evangéliumi mondást” nem respektálták. Nagy Károlyt állásába nem helyezték vissza, de mivel a meghurcolt, lelkileg és testileg összerőtött idős pap jelenléte a környéken, ahol a nép és alsó papság becsületes részének rokonszenve megnyilvánult iránta, kezdett kellemetlenné válni, Prohászka, hogy végleg megszabaduljon tőle, az elaggott papok nyugdíjintézetébe csukta be a néphez hű papot.

Nagy Károlyhoz hasonló Dobó István, versegi plébános esete, akit ugyan-csak a nép mellett való kiállásáért, a helyi direktóriumban való részvételeért és a földreform melletti állásfoglalásáért hurcoltak meg az ellenforradalom bíróságai előtt, ítélték el és végül is hogy megszabaduljanak tőle és elszigeteljék a néptől, az aránylag fiatal, erejének teljében lévő papot az elaggott papok menhelyére száműzték.⁴³

Egészen másképpen bánt azonban a magas klérus azokkal a papokkal, akik résztvettek az ellenforradalom gáztetteiben. Ernst Sándor és Turi Béla, az ellenforradalomban kitűnt papokat maga a pápa emeli prelátsági rangra. Ernst Sándort Csernoch a központi szeminárium rektorává nevezi ki, mert benne látja leginkább a biztosítékát annak, hogy a fiatal papi nemzedéket ellenforradalmi szellemben fogja nevelni. Bangha Béla jezsuita atyát, a fasiszta ébredő magyarok egyesületének szervezőjét, a Szovjetunió, a kommunizmus elleni uszítások és rágalomhadjárat egyik fő irányítóját, a pápa Rómába hívja, hogy ott nemzetközi méretekben hasznosítsa a magyar munkásosztály elleni harcban szerzett tapasztalatait. Jellemző Tóth Imre orgoványi plébános esete, aki miután a szentesiek nem választották meg plébánosukká, levélben fordul a véreskezű különítmény-parancsnokhoz, Prónayhoz.

„Kedves Órnagy Úr!

A szentesi papválasztás megtörtént, azonban reám kedvezőtlen sikerrel, miután a kormányzósági rendelkezés, illetve M. Órnagy uram sürgönye későn érkeztek le. Mindenesetre mindennek dacára, ha csak kicsiny figyelem és tisztelet is van a szentesiekben a hadsereg, illetve k. Órnagy uram magas személye iránt, így nem lett volna szabad történnie...

... Ez a tegnap lefolyt választás vonatkozik csupán az egyik, a régi plébánia betöltésére, mely hogy az ellentábor részéről nagy terrorral ment, az bizonyos, Erről

⁴² VKM. 23.172/1922.

⁴³ VKM. —I—4.—137.217./1920.

Hertelendy László kk. főlegyházai Héjjas-különítményi tisztelendő jelentése, nemkülönben Gaál szentesi őrnagy úr is alkalmasint fogja jelenteni, illetve igazolással szolgálni.

Azonban nemcsak az ó plébánia, hanem egyben az új lelkestség is most fog betöltés alá kerülni, amely már nem választás, hanem a váci püspök úr szabad adományozása útján. Fele annyi jövedelmű, mint a régi plébánia, de a mi az én csekélységemet illeti, én mégis meg volnék elégedve vele. A katonaság részéről a velem szemben táplált intenczióknak is törekednék minden erőmből megfelelni, a mi az én ottani működésemet illeti, csupán a különbség abban volna, hogy nem tudnék oly megfelelő és kényelmes otthonnal szolgálni a szeretve szeretett katona urak, az én tiszt barátainnak.

Amennyiben k. Őrnagy uramék ezt is a maguk számára szintugy elegendőnek tartják, úgy nagyon kérem, kegyeskedjék még a folyó hó alatt odahatni, a váci püspök úrnál, hogy szabad adományozása folytán az új lelkesiséget csekélységemnek juttassa. Kedves Őrnagy Uram ezt megtéve, a püspök úr a kinevezést semmi szín alatt meg nem tagadhatja.

Ha az én szerény igényem nem jut ellentétbe K. Őrnagy uramék nagy és hazafias intenczióival, úgy hatékony eljárásáért, mint a multban, most is hálás köszönetet mondok.

Nagy kérésemet megújítva, jókívánataim mellett vagyok Szentesen, 1920. június 1-én hazafias üdvözlettel

hálás tisztelettel Tóth Imre
orgoványi plébános.⁴⁴

Prónay Tóth Imre érdekében, különítményes társához, Zadravecz táborig püspökhöz fordul, aki személyesen járt el a váci püspöknél a Horthy-pribékek cimborájának, az orgoványi plébánosnak érdekében. Tekintettel, arra, hogy a szentesi plébániára való kinevezésre, az első választás sikertelensége miatt már nem volt lehetőség, Tóth Imrét, Dobó István plébániájára, Versegre nevezik ki, nyilván azzal a gondolattal, hogy egy különítményes pap alkalmas lesz a nép „átnevelésére“.

A forradalmat leverték, s a magyar nép nyakába egy minden eddiginél súlyosabb jármot akasztottak. A magyar munkásosztály legjobbjait, a kommunistákat legyilkolták, börtönbe vetették, vagy emigrációba kényszerítették. De a hatalmas vérvesztés ellenére is, a magyar munkásság tovább folytatta a harcot. A magyar földbirtokosok, tőkések, főpapok akasztófákon, börtönökön, nyomoron kívül legfeljebb csak olyan „szociális programokat“ tudtak nyújtani a dolgozó millióknak, mint pl. a jezsuiták „nemzetgazdasági és kultúrprogramja“, amely többek között kimondja:

„2. Feleség, anya, gazdaasszony . . . eltiltassék büntetés terhe alatt minden más kenyérkereseti munkától a családon kívül (pl. gyárban) . . .

3. A cselédek — mint szép magyar nevük is jelzi — nem alkalmazottak és idegenek a családban, hanem annak szerves tagja.“

„a többiben hűtlen cseléd kényszermunkára szorítandó“.

4. Törölendő a polgári és keresztény zsidó házasság. A házasság összes következményeivel átadandó az egyháziak kezelsébe. Minden iskolában megszervezik a Szent Imre katonai zászlóalját . . . Annyi internátus sem kell . . . Az internátusok úgy sem egészséges dolgok . . . Kisdédóvó nem kell, mert a család reformja értelmében az anya otthon van. Nevelő, tanítja a gyermekét . . . Azoktól kell elvenni, kisajátítás alapján a földet, akinél a revíziós bizottság megállapítja, hogy nem tudnak gazdálkodni . . . ellenben azon birtokosoknál, akik ha még olyan nagy birtokkal is rendelkeznek, de mintagazdálkodást folytatnak, meg kell hagyni a földet, különben óriási kárt szenved a haza.

Nemzeti központi keresztény bank létesíttessék.

⁴⁴ H. L. Magyar nemzeti szegedi vadász zlj. 1920. szám nélkül Prónay biz. iratai.

Munkás és szegény ügy: a szellemi munkások, állami és magántisztviselők jövedelme ügy állapíttassék meg, hogy arányos legyen a fizikai munkások jövedelme felett. Minden munkásszervezet államosíttassék.

Sajtó — gondolatszabadság — nincs a destruktív, istentelen, erkölcstelen irányra.⁴⁵

A klerikális reakció „nemzetgazdasági és kultúrprogramjának” legtöbb pontját a Horthy-rendszer meg is valósította.

*

A munkásság elkeseredése, a fehérterrorral szembeni ellenállása már a kommun leverését követő első hetekben és hónapokban, a fehérterror legvadabb tobozása idején sztrájkokban, tüntetéseken nyilvánult meg.

A szegedi kormány hírszerző tisztjei 1919. augusztus 10-én kelt jelentésükben beszámolnak arról, hogy az imperialisták sokszoros túlereje által legyőzött, válságos helyzetben levő magyar vörös hadsereg katonái hogyan vélekedtek már ekkor a szegedi „nemzeti” kormányról.

Jelentés

Szeged, 1919. augusztus 5-én

„...A legénység véleménye a szegedi kormányról az, hogy a szegedi kormány nem más, mint a francia szuronyok háta mögött alakult mágánások összejövetele, akik a nemzeti zászló lobogtatásával az ő vagyonaikat, profitjukat szeretnék megvédeni. A legénység inkább kapható arra, hogy bárkinek a fegyverét átadja, csak éppen a szegedi kormánynak nem.

Bankó Jenő s. k.

államrendőrségi kat. t. hadnagy,
Szecspanowsky Gusztáv hdgy.⁴⁶

1919 szeptemberében a bányászok sztrájkba lépnek és összeütköznek a csendőrséggel. Az összeütközésnek halottjai és sebesültjei vannak. A bányászok mozgalmát a román királyi csapatok verik le.⁴⁷

1919 novemberében Schmidt Miklós, a keresztényszocialista bányászok szakszervezetének titkára megy le Tatabányára, hogy megkísérelje a bányászok megnyerését. Erről így számol be a Nemzeti Újság:

„Ugyanis megszólítására, hogy „Testvéreik!”, elkezdtek éktelenül kiabálni, hogy „elvtársak vagyunk”. ... az „elvtársak” nem akarták a gyűlést csendben végig hallgatni...”⁴⁸

1920 áprilisában a tatabányai katonai körletparancsnokság jelentése beszámol arról, hogy

„A munkásság követelte, hogy május 1-én vörös lobogó alatt vonulhasson fel... Ha kérésüket nem teljesítik, akkor nem fognak dolgozni... A várpalotai szénbányában a sztrájk még egyre tart.”⁴⁹

Az edelényi járás főszolgabírája jelenti, hogy

„A sajakazai bányatelepen a hatósági megállapítás szerint a sztrájkok és munkamegtagadások napirenden vannak... A munkások között... ez a feszült és izgalmas állapot olyan kitérőkre vezethetne, amely nemcsak a... közrend és közbiztonság megrontását, hanem közgazdaságilag elsőrangú horderejű széntermelésnek az ottani bányában esetleg tartós megbénítását eredményezné.”⁵⁰

⁴⁵ A Szív, 1919. november 29. „A Magyar Nemzetnek, a Primásnak, a Minisztereknek, a Fővezérnek.

⁴⁶ Orsz. Lvt. B. M. (Szegedi nemzeti kormány iratai P. H. O. 69/1919.)

⁴⁷ H. L. H. M. 1919—5a—908/6.

⁴⁸ Nemzeti Újság, 1919 november 8.

⁴⁹ O. L. M. E. 1920—XXXVII—3541.

⁵⁰ O. L. M. E. 1920—XXXVII—6740.

A bányászok sztrájkokkal és tüntetésekkel szálltak szembe Horthy katonai parancsnokainak és főszolgabíráinak terrorjával a bányavidékek egész területén. Hasonlóképpen a vasmunkások, építőmunkások, nyomdászok, stb. sztrájkjai, tüntetései egymást követik a fehér terror kegyetlen megtorlásai ellenére⁵¹

A Tanácsköztársaság bukása után a sokezer holdas főpapi birtokokon is visszaállították a régi rendet, talán azzal az egyetlen különbséggel, hogy a parasztság kíméletlen kizsákmányolását még megtették az ellenforradalom vad bosszúszomjával, a dolgozó nép elleni megtorlásokkal.

A *deáki zsellérek panasza*, amely csak egy példa a sokból, rámutat arra a kegyetlenségre, amivel a magas-klerus bosszút állott a népen.

Méltóságos Kormánybiztos Úr!

Alulírottak mély tisztelettel járulunk Méltóságod elé, hogy méltányos kérésünket teljesíteni és mostoha helyzetünkön segíteni kegyeskedjék.

Alulírottak elődeink (apáink) révén már több mint száz éve a püspöki uradalom deáki (Vendel) pusztáján mint telepesek laktunk, mit okmányokkal is tudunk igazolni. ... Ezek ellenére félelmi felmondással egyszerűen elbocsátással fenyegettek meg bennünket, bár úgy a lakóházak, mint a püspöki fundus után családjaink ott tartózkodásuk óta állandóan fizették és fizetjük ma is az adót tizedes beszolgáltatás fejében.

Bátrak vagyunk továbbá előadni, hogy eddig a püspöki legelőn — legelőbér fizetése mellett — legeltettük marháinkat és disznóinkat, azonban az új intéző a legelőről összes állatainkat letiltotta, miáltal egyetlen kereseti forrásunktól fosztattunk meg, mert máshol legelő nincsen.

Végül bátrak vagyunk megemlíteni, hogy a házhelyekhez tartozó kis veteményes és káposztás kerteket az új intéző szintén elvette tőlünk...

Amennyiben kérelmünk jogos, a fundusonként volt 4 hold föld, mit a B. alatti okmány igazol, s melyet a tagosítás alkalmával vettek el tőlünk, az uradalom által bér vagy örök vételáron részünkre átengedtessek.

Kérelmünk indokolására felhozzuk, hogy 10 család 65 lélekszámmal a nyomornak tétetik ki, ha kérésünk elutasítatnék, mert föld- és marhatartás nélkül a jelenlegi viszonyok mellett megélni nem tudunk azért sem, mert az uradalomnak kevesebb napszámért dolgozunk, mint más napszámosok.

Kérelmünk ismétlése mellett maradtunk Méltóságodnak ... Buzás István, Szokoli Lajos és József, stb., stb. s. k.⁵²

Dr. Rott Nándor veszprémi püspök beadványában elárulja, hogy a deáki zselléreket a Tanácsköztársaság alatti magatartásukért akarja nyomorra és éhségre kárhoztatni. A földművelésügyi miniszterhez címzett levelében mondja:

... Az utóbbi években — bizonyára Nagyméltóságod által is ismert — a tulajdonjog ellen irányuló áramlatok következtében ezen zsellérek is megtagadták az engedelmisséget ... S így azon cél, melynek megvalósításáért Deákiba telepítettek rombadőlt ... A zsellérek azon állítása, hogy házhelyeikhez 4—4 hold szántóföld is tartozott volna: a valóságnak nem felel meg, mert erre vonatkozólag a legszorgosabb kutatás dacára sem sikerült semmiféle okiratot találnunk, azonban tény, hogy évtizedek óta részükre szántóföld kiadva nem lett ily kötelezettség címén.

Azt hiszem — mindezekkel sikerült igazolnom azt, hogy jogos téren állok: az eljárás a törvénynek megfelelően folyamatban van, tehát a majorsági zselléreknek panaszra joguk nincs s hogy a felhozottak alaptalanok.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletem nyilvánulását.⁵³

A klerikális reakció hasonló kíméletlenséggel járt el a Tanácsköztársaság alatt elmaradt feudális párbérek behajtásában is. A párbér pénz- és természetbeni járandóságok beszolgáltatásából állott, amelyeknek összegét és mennyi-

⁵¹ O. L. M. E. 1921—XXXVII—7455 és Bp. Lev. társ. 2544/1921.

⁵² F. M. 1920. 66.649/242.

⁵³ F. M. 1920. 66.649/67.182.

ségét még a feudalizmus korszakában szabták ki a jobbágyelődökre. A restaurált földesúri-tökés államhatalom újra megerősítette a parasztságnak azokat a feudális kötöttségeit, amelyek a kapitalizmus érdekeire nem jártak hátránnyal, többek között a kötelező párbérfizetést (a középkori papi tized modern formáját), amelynek sokszor évekre visszamenőleg történő behajtását a klerikális reakció az államhatalom segítségével a legbrutálisabban hajtotta végre.

A nyomasztó párbér-terhek erőszakos végrehajtása ellen a szegény-parasztság *tömeges panaszokkal* járult a hatóságokhoz, amelyeknek hangja a középkori jobbágyok panaszleveleinek hangjára emlékeztet.

A solti szegényparasztok 1921-ben a következő kérelemmel fordulnak az igazságügyminiszterhez:

„Solt, 1921. Augusztus,

Önagy Méltóságos Igazságügy Miniszter úrnak.

Mélj alázattal Fordullunk az kegyelmes urhoz ha léne őlj szives még halgatni benünket eza kérésünk mink római katalikus valásu népek vagyunk ha léne őlj szives az kegyelmes ur egy kis segítséget adni mert eza mi Plébánosunk Bozsó István igéu sok Párbert Mér tőlünk 1 véka buza és 1 véka árpa és 1 korona egy évre és van már köztünk olyan egyén aki már 48 és 50 éves még sohasem fizetük gabonát és az régi pár bér volt 6 Kor páronkint és most amit kér ez pedig szeméjénkint van párbér 2 véka buza és 2 véka árpa és 2 Kor persze eszt mink nem vagyunk hajlandók néki még fizetni és kérem kikülte az végrehajtót foglalni és mink montuk néki párbéré nem szabad foglalni mert ez nem álamí adó és ő ara aszt monta hogy nék az főszolgabíró ur ata ki parancsban hátkérem Méltóságos Ur ezis járjó hogy még az papis igyvesinál most elmén-tünk hózá és ígértünk nékije páronkint 10 koronát és nem fogadta el hogy ő nem köldus erre montuk nékije hogy hivason gyűlést és majd amit őt még álapitanak aszt meg fizessük ő mőngya nem hivat gyűlést Kérjük mindanvian a Méltóságos urat szives kegyék feletünk intézkedni, Kérjük mindnyáian az Méltóságos urat más községben ölég az rég párbér csak Soltón nem ölég és aki nevei it vannak ezek mind kilépünk az katalikus kötelekiből és leszünk hitfelekezetiek és csináljon pap amit akar kérjük a Méltóságos urat minél előbb sziveskegyék elintézni rövid idő alat

Maratunk kiváló tisztelettel

Solti katolikus valásunép

kezt csókoljuk⁶⁴

A szegényparasztok tiltakozása természetesen eredménytelen maradt. Horthy főszolgabírának mindenütt volt gondiuk arra, hogy a feudális terheket, ha másképp nem ment, erőszakkal is behajtsák a parasztokon. A kapuvári járás főszolgabírája például a csapodi parasztok elmaradt párbér ügyében a következő véghatározatot hozta:

.....
Véghatározat:

Kötelezem Nagy Sándor Vendel, Kovács Ferencz, Horváth Lajos hadarics, Horváth István erdőző, Csóka Károly, Csiszár József peszlen, Nagy Ferencz béres, ifj. Horvát János erdőző, Nagy József dirsi, Nagy Lajos takács és Orbán Ignác kőtai mindannyian csapodi lakosokat, hogy az elmaradt természetbeni szolgáltatás térítési díja címén egyenként 218 k. 18 fillért a jelen véghatározat kézhezvételét követő 15 napon belül a csapodi plebánia javára hivatalomnál a különbeni végrehajtás terhe mellett fizcsenek le...

Kapuvár, 1921. évi október hó 31-én

olvashatatlan aláírás
főszolgabíró⁶⁵

A véghatározat ellen a csapodi szegényparasztok beadvánnyal fordultak a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, Vass József pápai prelátushoz:

⁶⁴ VKM. I—135.386/1921.

⁶⁵ VKM. 404—1922.

Magyar Allam Vallásügyi Minisztériumának,

Budapest.

Kegyelmes Urunk!

Mi alul írottak (Sopronmegye) Csapod községi lakosok azon alázatos kérelemmel fordulunk a fenti címhez, hogy minket vagyis községünket a nálunk levő r. k. pap folyton folyvást zaklat munkáiért az év legnagyobb részében pörben áll a község népével, hol a bérletek emelés folytán hol az ifjúsággal most pedig a jelen esetben hogy mi alul írottak nem mentünk el neki szántani vetési időszakban...

Folyton az ő szerződés levélét hajtogatja tehát neki van szerződés levele de szerződő ügy fele nincs, mert a mai korabeli emberek vele nem szerződtek és neki szabad a szerződést felbontani ellenben mi am: követel ami neki jól esik azt meg kell munkálnunk mert a szerződés diktálja. Van ugy körülbelül 100 magyar hold szántója ugy 10 hold rétje és a község mint párgabonát fizet neki 50 v. 55 métermázsza buza és rozsot ezenfelül van a vagyontalanoktól 50 fillérje a sok mise pénz temetkezési esketési díj és ez mind nem elég mindig keres alkalmat, hogy a község népét zsarolhassa... Kérdezzük Kegyelmes urunkat hol van az a törvény, amely büntetést szab ki és az egyik felet ki sem halgatja. Egy községi határozat pedig világosan kimondta, hogy nem fog sem papjainak sem senkinek ingyen dolgozni soha! — ő az aki jó példával kellene előttünk járni ő mutatja sőt cselekszi is a rosszat így kell egy rom. kath. papnak tenni hiveivel szembe:

Alázattal és hazafiúi kötelességünk szent tudásával kérdezzük kegyelmes miniszter urunkat mint földmívelési águnk legfőbb urát. Kötelességünk-e? Nekünk a jelen kor-szakban robotolnival csak azért, hogy papjaink a mi keserves filléreinken zsirosodjanak.

Kérelmünk szives elintézését várva a mi kegyelmes urunktól és egyben alázattal kérve, hogy mondja ki hogy igenis a mai kor és viszonyok nem engedik meg azt senkinek sem, hogy valakinek teljesen ingyen dolgozzék.

Kelt Csapod, 1921. november 13-án.

Alulírottak:
Nagy Sándor
Kocsis Ferenc
Horváth János erdőző
Horváth István erdőző
Nagy József⁵⁶

Ugyanebben a tárgyban ír Vass Józsefnek a győri püspök is:

„...Nagy Sándor és társai részéről Nagyméltóságodhoz intézett panaszra vonatkozólag van szerencsém Nagyméltóságoddal közölni, hogy a csapodi plébánost kérdéses terméshozzájárulási szerződések alapján az 1832. évi caninica visitatio és az 1896. évi közhiteles kongruaösszeírás alapján megilletik, abból kifolyólag a kapuvári főszolgabíró vonatkozó véghatározata jogos. Nagy Sándor és társainak panasza pedig alaptalan.⁵⁷

Győr, 1921. évi december hó 31-én.

A kartali előljáróság 1921-ben igazolványt állít ki a párbérfizetés elmaradása miatt elárverezett kartali földmunkások számára, amelyben tanúsítja, hogy az elárverezett mezőgazdasági munkások nagy nyomoruk miatt valóban képtelenek fizetni.⁵⁸

Súlyosbította a kartali földmunkások helyzetét az a körülmény is, hogy jogaik védelmében szervezkedni mertek, mint ahogy Csomor plébánosnak a püspökhöz intézett denunciáló leveléből kitűnik:

Méltóságos és Főtisztelendő Püspök Ur!

Kegyes Atyám!

... A kartali vagyontalan vagy csak csekély ingatlannal bíró s legnagyobbbrészt nap-azából élő földmunkások néhány héttel ezelőtt Tóth Ilkó János vezetése alatt szervezetbe tömörültek, állítólag 270-en. Ajánlottam nekik a keresztény szocialista föld-

⁵⁶ VKM. 187.711/1921. I—ü. o.⁵⁷ VKM. 404/1922.⁵⁸ VKM. 23.676—4/1922.

munkások szövetségét, de ők azt felelték, hogy csak a régi alapon akarnak szervezkedni, mert egy ízben, vagy husz évvel ezelőtt voltak már ők keresztényszocialisták, azonban munkabéremelést nem, hanem csak csendőrtülegokat kaptak. Különben is — így beszéltek — ők nem politizálnak, ahhoz nem is értenek, a szervezkedéssel egyedüli céljuk: jobb megélhetést kivívni a szegény emberek számára.

Kartal, 1921. november 8-án.

Méltóságodnak legkisebb szolgája:

Csoma Sándor s. k. plébános⁵⁹

A szegényparasztok, zsellérek, földmunkások keserves panaszai természetesen úgy az egyházi, mint a világi hatóságoknál süket fülekre találtak. Karsai Károly vál. püspök, nagyprépost, a romhányi zsellérek párbérpanasza ügyében a kultuszminiszterhez intézett levelében leszögezi:

„.... A romhányi zsellérek és iparosoknak Excellenciához intézett kérelme a párbérfizetés ellen irányul. A párbérnek fizetésére az érvényben levő canonica visitatio szerint az összes hívek páronkint kötelesek, s ezen kötelezettségük mindaddig fennáll, míg törvényes módon meg nem váltatik.

Fogadja Excellenciád kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Vác, 1921. évi szeptember 24-én.

Dr. Karsay Károly

vál. püspök, nagyprépost,
ált. püspöki helynök⁶⁰

Ugyaneben az ügyben a váci püspök is megkeresi a kultuszminisztert. Tekintettel a felek fizetéseképtelenségére, „egyezkedést” ajánl, amely szerint a viszonyok javulásáig a fa-illetmény fele természetben, fele pedig pénz-váltásban fizettetnék.”...⁶¹

A feudális párbérek miatt végrehajtott, aratási időben robotmunkára kényszerített, házaiktól, földcsekéjüktől megfosztott parasztok hiába jártak panaszaikkal Vass József pápai prelátus, a klerikális reakció egyik főképviselője minisztériumának a léncsöit. Hiába tiltakoztak az ellen, hogy őket a 20. században középkori jobbágyszolgáltatásokra kötelezzék. A földesurak és tőkésék Magyarországának egyházi és világi urai a kapitalista kizsákmányolás formái mellett, a feudális kizsákmányolás maradványait, mint pl. a párbérfizetés és kötelező robotmunkát is fenn akarták tartani. Világosan leszögezi a magát klérus álláspontját ebben a kérdésben Zichy Gyula pécsi püspök, aki Gömör Mihály bonyhádi állampénztári altiszt párbérfizetés megtagadása ügyében írt levelében egyben a horthysta Magyarország álláspontját is leszögezi ebben a kérdésben:

„.... Indokolja Gömör Mihály fizetési kötelezettségét továbbá az a körülmény is, hogy a bonyhádi plébánia egyházlátogatási okmányában tüzetesen meg van határozva, hogy kik vannak a párbérfizetés alól felmentve, t. i. a nemesek, honoratorok és uradalmi szolgák, akikhez azonban panaszos fél éppen nem számítható...”⁶²

De nem bántak másképpen a magyar feudális főpapok saját uradalmi alkalmazottaikkal sem. Az előzőkhöz hasonló megrázó dokumentum Prohászka uradalmi gépésze özvegyének beadványa:

„Néhai Szemlicher István volt főgépész, ki a székesfehérvári püspöki uradalomban 35 évig híven becsülettel szolgálta a fentjelzett uradalmat, eközben 1915 és Október hó 16-án meghalt ezen szomorú és váratlan csapás után, melyért minden segély és

⁵⁹ VKM. 23676-4/1922.

⁶⁰ VKM. 163.756/1921.

⁶¹ VKM. 111.021/1921.

⁶² VKM. 113.498/1921. I. ü. o.

támasz nélkül öreg napjaimra az éhínségnek és nyomornak vagyok kitéve, sőt mi több a püspöki uradalom ezideig mitsem törődött és nem is törődik úgyszólván a kínzó küszöbre hurczolnak, vagyis állat módjára éhen veszek, kérdem? lehetséges ez! ... fáradságos munkája után mint törvényes neje sem nyugdíjban, a mi törvényszerűleg jogosan jár, azonban még sem jár! vagy nyakamba vehetem a koldustarisznyát, vendégszeretetül pedig a vándor botot, ezt érdemlem szeretett férjem után, hogy a kínzó küszöbre hurczolnak, vagyis éhen veszek meg . . . Sajnos de való!

Mindezek után kéresem kegyes meghallgatásáért esedezve és jó indulatához fordulva kérem a Nagyméltóságú vallás és közoktatásügyi Minisztériumot miután a késedelem veszéllyel jár, a megélhetésem céljából, valamint a ruházati és lábbeli beszerzése végett a székesfehérvári püspöki uradalmat utasítani, de sürgősen! tekintve tél az idő! el ne pusztuljak állat módjára öreg napjaimra a jövőm és a tisztességes megélhetésem biztosítva legyen.

Nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi Minisztériumnak maradok legalázatosabb szolgálja

Ozv. Szemlicher Istvánné
gépészné.⁶³

Sándor major, Szilfamajor, u. p.

Fejér megye. 1921. november 27-én.

A székesfehérvári püspökségi javak kormányzósága a nyugdíj folyósítását megtagadta, a VKM-hez intézett levelében a következő „indokolással”:

„A Püspök úr rendelete folytán van szerencsém tudatni, hogy a Püspökségnél nyugdíj alap nincs, és így nem áll módjában a Püspökségnek, hogy nyugdíjakat adjon.”⁶⁴

De ugyanígy bántak el a „keresztény kurzus” urai, a nagybirtokosok, főpapok, tőkésék, a zalsópapsággal is, amelynek legnagyobb részét a nyomorba és nélkülözésbe taszította a restaurált uralkodóosztály. Igen jellemző az alsópapság helyzetére az ellenforradalom korszakában az 1920. augusztus 5-én Göncön megtartott tiltakozó papi gyűlés határozata, amelyet 50 község római katolikus és református lelkésze írt alá.

Jegyzőkönyv

Felvettük Gönczön 1920. aug. 5-én ötven község róm. kath. és ref. lelkészeinek értekezletén.

Tárgy:

Az alsópapság anyagi helyzetének sürgős javítása.

Jelen volt: ötven község róm. kath. és ref. lelkész.

Karelnök: Szekerák Károly kernörpetni rk. lelkész.

Elnök üdvözlő szavai után megnyitja a gyűlést. Karácsonyi Imre gönczrunkoi rk. lelkész szívbemarkoló szavakkal rámutatott arra a siralmas helyzetre, mellyel az alsópapság nagy százaléka s különösen a segédelkészek küzködnek a kormánynak nagyfokú részvétlenségére az alsópapsággal szemben . . . Csodálkozik azon, hogy a keresztény kormány — jól lehet az addigi liberális kormányok megértő lélekkel közeledtek az alsópapság nyomorához, sőt még azok sem feledkeztek meg róla, akik legnagyobb ellenségei voltak, mert a nyomornak tudták, politikai meggyőződése nincs —, az alsópapsággal szemben legnagyobb fokú szűkkeblűséggel viseltetik.

Mivel a szegény koldusnak a tarisznyája is szegény, nem kérünk, nem alázkodunk és nem könyörgünk, hanem igenis követeljük elsősorban a keresztény magyarság, a keresztény szervezkedés, végül az alsópapság nagy százaléka nevében, hogy azt a nagyfokú hidegséget, és idegenkedést, mellyel a keresztény kormány éppen a keresztény eszmék hirdetői, hordozói, az alsópapsággal szemben viseltetik, váltsa fel nyomorúságos helyzetének meleg, keresztény lélekkel való megértése . . . Ha a kormány nem hallgatja meg az alsópapság jajkiáltását, akkor abból az idealizmusból és lelkesülség-

⁶³ VKM. 192.156/1921.

⁶⁴ VKM. 192.156/1921.

ből, mellyel a keresztény mozgalmakat vezeti, nem marad egyebe, mint minden mozgalommal szemben passzív lelkülete, mert minden idejét nyomorúságos anyagi helyzete körüli gondja foglalja el.

Határozat.

Az értekezlet kimondja, hogy az előadó indítványait egyhangúlag magáévá teszi s kéri a kormányt, . . . hogy az alsópapság elviselhetetlen anyagi helyzetén, első-sorban a segédlelkészekén, 100—500 koronás kongrua mellett tengetik nyomorúságos életüket, mielőbb segítsen.

A jegyzőkönyvben foglalt követelések mellett a legnagyobb határozottsággal foglalt állást.⁶⁵

Az alsópapság tiltakozó gyűlésének jegyzőkönyvét és határozatát megküldték a külügyminiszternek, aki azt továbbította Csernoch hercegprímáshoz. Csernoch a következő átiratban válaszolt:

„A Gönczön tartott lelkész gyűlés jegyzőkönyvét a f. évi szept. hó 5-én 87.606/I. ü. o. sz. nagybecsű átiratát ./, a kapcsán visszaküldöm.

Maga a gyűlés és annak hangja felett csak rosszallásomat nyilváníthatom. A papság jogos bizalommal lehetett a m. kir. kormány iránt, amely őszintén a szíven viselte a papság sorsát... Minden igényt lehetetlen kielégíteni. Sőt igen valószínű, hogy a segélyezés eddigi módja sem lesz fenntartható.

A beadvánnyal a történetek után nem tanácsos foglalkozni...⁶⁶

Az amerikai, angol-francia imperialisták segítségével restaurált uralkodóosztály annak ellenére, hogy a hatalmat a kezébe kaparintotta és a fegyvertelen proletariátus ellen a legnagyobb gáztetteket követhette el megtorlás nélkül, egy percig sem érezhette magát biztonságban. A amerikai, angol-francia imperialisták segítségével Magyarországon leverték a forradalmat, de Oroszországban Lenin és Sztálin pártjának, a Bolsevik Pártnak vezetésével a Vörös Hadsereg győzelmesen verte vissza az intervenciós seregeket, semmisítette meg egymásután a fehér tábornokok csapatait és megalapozta megszilárdította a világ egyhatodán a munkások és parasztok hatalmát, a szocialista Szovjetuniót. A Szovjetunió pusztá léte halálos veszedelmet rejtett magában a kapitalizmus és annak segédcapatai számára. A klerikális reakció irányító központja, a Vatikán is pontosan felismerte, hogy a Szovjetunió a szabadságukért küzdő népeknek hatalmas támasza és példaképe. Érdekeinek teljes összefonódottsága a kapitalizmus érdekeivel arra készítették a Vatikánt, hogy a népek elnyomásában és kizsákmányolásában szerzett sokszázéves tapasztalatait, kiterjedt kémszervezetét, minden befolyását, összes anyagi és erkölcsi fegyvereit bevesse az imperialistáknak a Szovjetunió és a kommunizmus megsemmisítésére irányuló elkeseredett küzdelmébe. A Vatikán az ellenforradalmi Magyarországnak nagy szerepet szánt a Szovjetunió és a kommunizmus elleni „kereszteshadjáratban”. Az imperialisták egyes vezető köreivel egyetértésben egy klerikális szovjetellenes Habsburg-birodalom feltámasztásán dolgozott. E cél érdekében a magyar főpapság, Csernoch hercegprímással az élen, különösen aktívnak mutatkozott a Budapesten tartozkodó imperialista katonai missziókkal való baráti kapcsolatok kiépítése terén.

„Troubridge admirálishoz megyek teára — mondja Csernoch a Nemzeti Ujság tudósítójának. Az admirális jóbarátja hazánkknak.” Búcsúzás közben még egyszer visszatér a bíboros mintegy elgondolkozva a bizonyára sokszor elgondolt dolgon: „— Az angolok jó barátaink, bennük bízhatunk.”⁶⁷

„Nemes Antal püspök lakásán tea volt: József főherceg, Augusta, József Ferenc, Csernoch, Friedrich, Troubridge, Hohenlohe herceg, Pekár Gyula részvételével.”⁶⁸

⁶⁵ O. L. V.K.M. 54.826/921.

⁶⁶ O. L. V.K.M. 54.826/921.

⁶⁷ Nemzeti Ujság, 1919. október 8.

⁶⁸ Nemzeti Ujság, 1919. október 9.

Az imperialista katonai missziók, a magyar uralkodó osztály és ezen belül a klerikális reakció, Magyarországnak a Szovjetunió elleni intervenciós háborúba való belépését készítették elő. Ekkor jelenti ki az ugyanazon célból Budapesten tartzkodó Smuts tábornok: „Anglia helyesli az osztrák-magyar monarchia átszervezését föderatív alapon. Ehhez csatlakozna Lengyelország és Szerbia is.”⁶⁹

A Vatikán ezt a tervet teljes erejével támogatja és a reakciós Lengyelország Szovjetunió elleni intervenciójának segítségére Horthy Magyarországot is be akarja vonni. Boroviczény, IV. Károly vatikáni ügynöke erről a tervről a következőket jelenti:

Róma, 1920. augusztus 10.

Tükös

Kegyelmes Uram! Ma délelőtt meglátogattam Gasparri bíboros államtitkárt, hogy Neki átadjam a választ, melyet Ő Felsége a bíbornok államtitkár üzenetére küldött. A bíbornok üzenete, mint azt Somssich gróf őexcellenciája jelentéséből tudni méltóztatól, abban állott, hogy Ő Felsége várja meg az Entente széjjelbomlását, ami 4—5 éven belül várható, mielőtt Magyarországra visszatér. Ő Felsége választát, hogy „nem fogja elhamarkodni a visszatérést”, franciául úgy fejeztem ki, hogy „conformément au conseil de Votre Eminence, Sa Majesté ne retournera en Hongrie qu'après une mure reflexion non seulement quant à la situation intérieure, mais surtout quant à la situation internationale!”. E forma úgy hiszem, megfelel annak a felfogásnak, melyet Ő Felsége előttem részletesen kifejtett, hogy visszatéréssel nemzetközileg akar mindennek előtt használni hazánknak.

A bíbornok úr nagy meglepéssel fogadta Ő Felsége üzenetét és üdvözlőit, s behatóan és igen meleg sympatiával érdeklődött hogyléte, s a viszonyok felől Prangisban. Ugyhogy érdeklődött a Királyné, és a Főherceg gyermekek, különösen a Trónörökös felől. Azon reményének és biztos hitének adott kifejezést, hogy visszatérése meghozandja Magyarországnak az oly szükséges nyugalmat és consolidációt.

... Ezután említette, hogy a mai helyzet kulcsa Oroszország, illetve Lengyelországban van, s nagy örömet fejezte ki afelől, hogy Magyarország felajánlotta segítségét a lengyeleknek. Az e trágában mondottakról számjelsürgönyben voltam bátor jelenést tenni, Gasparri kiemelte, hogy szerinte a franciák teljesen bona fide készítették a lengyeleket támadásba, de fizikailag lehetetlen, hogy segítséget küldjenek. Fekete csapatokat a klíma miatt nem küldhetnek, fehér csapatok pedig nem mennek.

Említette Gasparri bíbornok, hogy biztos tudomása szerint Németországban nemcsak az alsó- de „a felsőbb rétegekben” is igen sok a spartakista, kik orosz segítséggel akarják a versaillesi békét megdőnten. A játék veszedelmes, méltó egy kétségbeesett játékhöz. Arra számítani nem lehet, hogy Oroszországban a nacionalista fellendülés a területi integritás visszaállításával megdöntene a kommunizmust!

A versaillesi, saintgermaini és trianoni békék pedig úgyis csak epizódok, nagyon rövid életűek, máris nem létezőnek tekinthetők. Annál érthetlenebb a németek játéka a bolsévista tüzzel.

Mondottam a bíbornoknak, hogy nincs tudomásom arról, hogy a Magyar Kormány a lengyeleknek segítséget ajánlott volna, csak az újságokban olvastam: mire azt válaszolta, hogy az Osservatore Romano-nak hírforrása biztos, és különben is ki segítsen a lengyeleken, ha nem a magyarok?

A bíbornokállamtitkár felszólított, hogy kérjek audienciát a Szent Atyától, hogy átadjam neki Ő Felsége köszönetét azért, hogy megemlékezett Róla, amit meg is tettem, s a napokban fog megtörténni.

Miután svájci utazások Ő Felsége felszólítására történtek, kérlek szépen engedje meg, hogy egyidejűleg róla úti számát, mint hivatalos utazásról küldhessek, s hogy acceptáltassék. A költség sajnos túlhaladja a mértéket, melyet magam viselhetnék.

Sok szívből jövő üdvözléssel maradok őszinte tisztelő és kész híved

Boroviczény s. k.⁷⁰

⁶⁹ Nemzeti Ujság, 1919. október 1.

⁷⁰ Orsz. Lvt. Küm. 1920. 315/res. pol.

Ekkoriban írja a klerikális reakció lapja egy uszító, vérgőzös vezércikkében:

„Jézus Szíve zászlaja alatt mozduljon meg a katolikus világ, szervezkedjék és szálljon szembe a katolikus Lengyelország oldalán a bolsevizmussal. Ha fegyverrel lehet, hát fegyverrel is.”⁷¹

Ezek után természetes, hogy az imperialisták fedezik az ebben az időszakban a csúcspontján tomboló fehérterror vérengzéseit. Nathaniel Horovitz amerikai ezredes, az amerikai misszió tagja kijelenti:

„... A jó viselkedésű zsidóknak vagy kereszténynek nincs oka tőlük tartani... Személyesen beszéltem a magyar nemzeti hadsereg számos tisztjével s azt találtam, hogy mindnyájan a hazafiasság s legmesszebbmenő kötelességtudás és igazságosság érzelmétől vannak áthatva.”⁷²

És miközben bőven folyt a magyar kommunisták vére, a munkásság és szegényparasztság hátán csattogott Horthy és Zadravetz terroristáinak a korbácsa, az uralkodó osztály és szövetségesei fényes estélyeken pecsételték meg szövetségüket az imperialistákkal egy elkövetkezendő szovjetellenes háborúra. Így a miniszterelnök estélyén, amelyen a Nemzeti Újság tudósítója szerint „mindenkiben az az érzés támadt, hogy Magyarország újra felvette az élet fona'át a művelt nyugattal, ami további létének feltétlen garanciája”, a következők maradtak együtt „a legfesztelebb társalgásban... az éjjeli órákig: Horthy, Friedrich, Klebelsberg, gr. Somssich, Chorin Ferenc, báró Ullmann Adolf, Fenyő Miksa, Peyer Károly, Miákits Ferenc, Eckhardt Tibor, Szmracsányi György, Nemes Antal, Raffay Sándor, Petri Elek püspökök, stb., stb.”⁷³ A magyar nép elnyomói, nagybirtokosok, tőkésék, főpapok, fehér terroristák, szocdem. árulók. Magyarország részvételét a lengyelek oldalán a szovjetellenes intervenciós háborúban a Vörös Hadsereg győze'mei, a lengyel intervencionisták szétverése megghiúsították. Népünk boldogulásának ezek az ellenségei, a második világháború alkalmával, a német fasiszták oldalán újra megpróbálkoztak azzal, hogy megdöntsék a világ proletariátusának hatalmas támaszát és példaképét, a Szovjetuniót. A hős szovjet nép, a szovjet hadsereg a nemzetközi reakció galád terveit ez alkalommal is megghiúsította és megsemmisítve a német fasiszták és csatlósai seregeit, „meghozta a magyar nép számára is az uralkodóosztály és fő támasza, a klerikális reakció évszázados elnyomása alóli felszabadulást.

BALÁZS BÉLA

⁷¹ A Szív, 1920. július 31. „Szent-Szív Zászló—Vörös Lobogó”.

⁷² Nemzeti Újság, 1919. október 7.

⁷³ Nemzeti Újság, 1919. december 7. „Estély a miniszterelnöknél”.

S Z E M L E

L. BERIJA: „A KAUKÁZUSONTÚLI BOLSEVIK SZERVEZETEK TÖRTÉNETÉNEK KÉRDÉSEHEZ“

Bpest. Szikra, 1950. 299 l.

Lavrentij Pavlovics Berija a SzK(b)P egyik legkiválóbb vezetője, Sztálin legközelebbi tanítványainak és harcos társainak egyike. A SzK(b)P Központi Bizottságának és Politikai Irodájának tagja, a Szovjetunió belügyminisztere.

Berija elvtárs 1899-ben született és egészen fiatalon, 1917 márciusában lépett be a Bolsevik Pártba. A polgárháború éveiben az illegális viszonyai között, börtönben és harcúteremen küzdött a Kaukázuson túl a forradalom győzelméért. 1931-ben a grúziai Kommunista Párt Központi Bizottságának titkára, majd a Kaukázusontúli Területi Bizottság titkára lett. E fontos poszton szervezte és irányította a sztálini ötéves tervek megvalósításának hatalmas munkáját. Kimagasló érdemeiért a legnagyobb szovjet kitüntetést, a *Lenin-rendet* nyerte el. 1938-ban a Szovjetunió belügyi népbiztosa lett. Sztálin elvtárs közvetlen vezetése alatt végzett fáradhatatlan munkásságának jelentős része volt a Nagy Honvédő Háború diadaiban.

Berija elvtárs azonban nemcsak gyakorlati tevékenységével járult hozzá a Bolsevik Párt és a szovjet nép történelmi győzelmeihez, hanem elméleti munkássága is rendkívül jelentős a bolsevik tudományosság előrevitelében.

Az ismertetett könyv Berija elvtársnak a tbiliszi-i pártaktíva gyűlésén 1935-ben elmondott előadásait tartalmazza. Ebben az időben a bolsevikok előtt nem utolsó sorban az a nagy feladat állt, amit Sztálin elvtárs a következőképpen fogalmazott meg: „... A bolsevizmus történetének kérdéseit a kellő színvonalra kell emelni, pártunk történetének tanulmányozását tudományos, bolsevik vágyakra kell állítani és fokozott figyelmet kell fordítani pártunk történetének trockista és többi meghamisítóira, rendszeresen le kell rántani róluk az álarcot.” (Sztálin: A leninizmus kérdései. Szikra, 1949. 433. l.)

Berija elvtárs könyve a sztálini útmutatás alapján a marxista elemzés éles fegyverével mutat rá azoknak a „történetíróknak” hibáira, vagy ellenséges hamisításaira, akik lelkiismeretlenül, vagy tudatosan „kiforgatták, meghamisították a kaukázusontúli szervezetek történetét”. Ezzel eleget tett „a párttagok és a komszomol tagjai, a pártunkon kívüli munkások és kolhozparasztok igen nagy érdeklődésének”, „a kaukázusontúli bolsevik szervezetek és forradalmi mozgalom történetének tanulmányozása iránt”.

A könyv részletes marxista elemzést ad azokról a dicső küzdelmekről, melyeket a kaukázusontúli bolsevikok Sztálin elvtárs vezetésével vívtak a munkásosztály egységes összszórszági pártjáért, a cárizmus megdöntéséért, a szocializmus építéséért, a lenini eszmék győzelméért.

Berija elvtárs könyve — Sztálin zseniális műve, a SzK(b)P Története melett — utat, példát mutat számunkra is, amikor kihangsúlyozza, hogy az elméleti színvonal emelése, a dolgozó tömegek marxista-leninista nevelésének legfontosabb eszköze a Párt történetének tanulmányozása és megértése.

Az egyre feszültebbé váló nemzetközi helyzet, népi demokráciánk rohamos fejlődése, ötéves tervünk teljesítése, többek között azt követelik tőlünk, hogy minden módon erősítsük a marxista-leninista oktatást. Emeljük elsősorban a SzK(b)P Története és emellett a mi pártunk története ismeretének színvonalát, mert csak így vértelhetjük fel népünket a nehézségek leküzdésére és csak így biztosíthatunk eszmei alapot annak az igazi hazaszeretetnek, amely egyre inkább át kell hogy hassa dolgozó népünket.

Mircánk is vonatkoznak Berija elvtárs következő szavai:

„Ügy kell tanulmányozni pártunk történetét, hogy elsajátítsuk a leninizmus nagyszámú ellensége ellen vívott bolsevik harc hősi tapasztalatát, hogy a Párt és a Komzomol tagjait felfegyverezze harcra a Párt ellenségei ellen, harcra a szétzúzott ellenforradalmi pártellenes csoportok eszméinek és nézeteinek csökevényei ellen.” (7. l.)

Berija elvtárs ebben a munkájában Lenin, Sztálin tanítása szellemében dolgozza fel a kaukázusontúli bolsevik szervezetek történetét. Eppen ezért a szervezetek történetével foglalkozva, egyúttal „az anyagi javak termelőinek történetével, a dolgozó tömegek történetével”, a nép történetével foglalkozik. Nem szorítkozik „csupán a bolsevizmus történetében kiemelkedő események és tények pusztá leírására”, hanem ismer-teti az ország gazdasági és politikai helyzetét, „képet ad a forradalomelőtti Orosz-ország osztályainak bonyolult, sokrétű harcáról, és az elnyomott népek nemzeti szabadságharcáról, melyet a munkásosztály és Bolsevik Pártja vezetésével vívtak.” (7. old.) Nem elszigetelten tárgyalja a kaukázusontúli forradalmi mozgalom történetét, hanem szoros összefüggésben az oroszországi, ezen keresztül az egész nemzetközi munkás-mozgalommal.

A könyv első fejezete azt a történelmi szakaszt világítja meg, melyben kialakultak, majd — a különböző opportunisták irányzatok elleni következetes harc közben — megerősödtek a lenini irányvonalhoz hű kaukázusontúli forradalmi marxista szervezetek.

Történetileg is, politikailag is fontos kérdést zár le Berija elvtárs, amikor tisztázza az első gruziai marxista szervezet, a „Meszame-daszi” jellegét és szerepét a kaukázusontúli munkásmozgalomban. Ezt a szervezetet hosszú ideig hamisan értékelték. Idealizálták, egységes forradalmi marxista szervezetnek tekintették és így elkenték; leértékelték azt a harcot, amit a Sztálin elvtárs vezette Iszkrás-csoport vívott a „Meszami-daszi” opportunisták többsége ellen.

„A „Meszame-daszi” csoportja politikai irányzatát tekintve, nem volt egységes. A „Meszame-daszi” többsége, élén Zsordaniával, a „legális marxizmus” csoportját képviselte, amely műveiben a proletariátus forradalmi mozgalmának számos alapvető kérdésében meghamisította a forradalmi marxizmus tanítását, elsekélyesítette a marxizmust és nacionalista színre festette.

Noj Zsordania és a „Meszame-daszi” többsége tagadta a proletariátus hegemóniájának eszméjét a forradalmi mozgalomban, tagadta a proletárforradalom és a proletárdiktatúra szükségességét.” (15. l.)

Berija kimutatja, hogy ezen a csoporton belül, 1898-ban kialakult forradalmi marxista kisebbség — élén Sztálin, Keczhoveli és Culukidze elvtársakkal — volt a kaukázusontúli bolsevik szervezet magja. Ez a forradalmi kisebbség engesztelhetetlen harcot kezdett a „Meszame-daszi” többségének oportunizmusa ellen, a lenini „Iszakra” elveinek megvalósításáért. Ez a harc 1904 végén a teljes szakításhoz vezetett, amit így foglal össze Berija elvtárs:

„A „Meszame-daszi” többsége és kisebbsége közötti nézeteltérések, a többség és a kisebbség harca az OSzDMP II. kongresszusa után, s különösen 1904 végén, amikor a Kaukázusontúl megtudták, hogy Plehanov átpártolt a mensevizmushoz, a bolsevizmus és a mensevizmus általános nézeteltéréseivé váltak. A „Meszame-daszi” többsége, élén N. Zsordaniával, teljesen a mensevizmus álláspontjára helyezkedett, a kisebbség pedig, élén Sztálin elvtárral — Lenin, a bolsevizmus álláspontját fogadta el.

1904 végén Tifliszben megalakult az OSzDMP bolsevik szervezete.” (56. l.)

Fontos tanulsága ennek a szakasznak az, hogy a kaukázusontúli bolsevik szervezetek azért tudtak megerősödni, mert Sztálin és a többi kaukázusontúli bolsevik, Lenin tanításait követve, felszámolták a szűk tanulókörösdi, a marxizmust összekapcsolták a munkásmozgalommal, engesztelhetetlen harcot vívtak a marxizmus-leninizmus ellen-ségci — a gruziai „legális marxisták” ellen. Így a munkásosztály tömegharcának igazi vezetőivé váltak.

A legnagyobb ipari központokban, Batumban, Bakuban erős szociáldemokrata szervezetet teremtettek. Az önkényuralom kíméletlen terrorja, börtön és száműzetés ellenére, rendületlenül harcoltak a dolgozók érdekeinek védelméért. Sztálin maga is tüntetéseket, sztrájkokat szervez, röpiratokat, felhívásokat ír. Mesterien megszervez egy illegális nyomdát, ahol a röpcédulák mellett Lenin igen fontos írásait is nyomták. Neveli, tanítja, szervezi a munkásokat az önkényuralom és kapitalizmus elleni harcra. Ő tanítja meg a kaukázusontúli munkásokat a Párt és az elmélet döntő jelentőségére.

Berija könyvéből számos példán keresztül láthatjuk, hogy Sztálin milyen nagy-szerűen tudta alkalmazni a marxizmus-leninizmus elméletét a mindennapi aprómunká-ban. A marxizmus módszerének következetes alkalmazásával vizsgálja a legkisebb

„helyi” jellegű kérdéseket; vagyis a kaukázusontúli mozgalom ügyét állandóan összekapcsolja az egész oroszországi forradalmi mozgalom problémáival és feladataival. Culukidze. Keczhoveli és más bolsevik forradalmárral együtt óriási forradalmi propaganda és szervező munkát fejtett ki. „Sztálin elvtárs egymaga több mint nyolc szociáldemokrata munkáskört vezetett”. Berija idézi az egyik forradalmi munkás visszaemlékezéseit, aki ezt írja:

„Sztálin elvtárs volt akkor a legképzettebb és legaktívabb a tifliszi szociáldemokraták vezető-pártcsoportjában. Tudom, hogy ő vezette személyesen, gyakorlatilag a forradalmi szociáldemokrata munkásköröket és mi, aktivisták, a nehéz pillanatokban mindenkor hozzáfordultunk tanácsért és útmutatásért.” (45. old.)

Sztálin elvtárs viszont szerényen így beszél erről az időszakról: „Itt, ezeknek az elvtársaknak a körében mentem át akkor az első forradalmi tüzkercsésztegemem... első tanítóim a tifliszi munkások voltak.”

A kaukázusontúli szociáldemokrata szervezetek az ő irányítása alatt és tanításai nyomán váltak bolsevik szervezetekké, Leninhez hű szervezetekké.

Berija elvtárs rámutat arra, hogy milyen nagy jelentősége volt a kaukázusontúli bolsevikok harcában a Sztálin által szervezett „Brdzola” („Harc”) című illegális újságnak, amely a lenini „Iszkra” mellett ma is példa minden kommunista újság számára. Sztálin elvtárs így foglalja össze az újság feladatait:

„A grúz szociáldemokrata újságnak ilyenképpen a munkásmozgalommal kapcsolatos minden kérdésre világos választ kell adnia, meg kell magyaráznia az elvi kérdéseket, elméletileg meg kell magyaráznia a munkásosztály szerepét a harcban és a tudományos szocializmus fényével kell megvilágítani minden jelenséget, amellyel a munkás találkozik.” (49. l.)

A „Brdzola” harcos védelmezője volt a forradalmi marxizmus elméleti alapjainak, következetes védelmezője és propagálója Lenin tanításainak. Hasonlóan, mint a lenini „Iszkra”, a „Brdzola” is kérlelhetetlen harcot vív az „ökonómisták”, a „legális marxisták”, a kaukázusontúli opportunisták mindenféle irányzata ellen. Megmutatta az orosz és a kaukázusontúli oportunizmus nemzetközi hátterét és kapcsolatát a II. Internacionálé opportunistá vezetőinek revizionizmusával. Már jóval az 1905-ös forradalom előtt felhívta a figyelmet arra, hogy a burzsoázia retteg a forradalomtól és az önkényuralommal való a kura törekszik. Ezért a munkásosztálynak kell a demokratikus követelések élére állnia; de jó vezető csak akkor lehet, ha önálló politikai pártba szerveződik.

„A „Brdzola” — írja Berija — meggyőző erővel bizonyította és hirdette, hogy a szociáldemokrata szervezeteknek át kell térniük a politikai tömegagitációra, meg kell szervezniük a munkásosztály forradalmi politikai harcát az önkényuralom ellen, bizonyította és hirdette azt a lenini eszmét, hogy a polgári-demokratikus forradalomban a proletariátus hivatott betölteni a vezető szerepet.

A „Brdzola” az oroszországi szociáldemokrata mozgalom helyi lapjának tekintette magát, s bátran küzdött a kaukázusontúli proletariátus forradalmi harcának és az egész oroszországi munkásosztály forradalmi harcának széttephetetlen kapcsolatáért. A „Brdzola” vezérelvévé emelte az „Iszkrá”-nak azt az eszméjét, hogy széleskörű politikai agitáció és a forradalmi marxizmus eszméinek propagálása alapján egységes forradalmi pártot kell szervezni.” (47. l.)

Berija elvtárs könyvének tanulmányozása nagy jelentőségű abból a szempontból is, hogy bemutatja a kaukázusontúli bolsevikok állhatatos, fegyelmezett, minden akadályt leküzdő munkáját, melyet hihetetlenül nehéz körülmények között, a cári rendőrközpök állandó üldözése közben végeztek. Sztálin elvtárs is többször került börtönbe, száműzetésbe, ahonnan hatszor szökött meg és tért újra vissza a forradalmi munkához. Keczhoveli írja Berija:

„Az illegális irodalom kiadása rendkívül nagy merészséget, energiát, állhatatosságot és sok erőt követelt. Lado Keczhoveli a nyomdában lakott és teljesen ennek az ügynek áldozta magát. Lado hónapokon át naponként csaknem huszonegy órát görnyedve dolgozott.” (44. l.)

A békéért, a munkásosztály, a dolgozók érdekeiért folytatott harc, az éleződő nemzetközi helyzetben — mint Kákosi elvtárs rámutatott — nálunk is „fokozott követelményeket állít párttagjaink, a népi demokrácia minden híve elé. Most újra több fegyelmre, példamutatásra, áldozatkészre, bátor kiállásra, éberségre és elszántságra

van szükség". Ezeknek az erényeknek elsajátítására is tanít a bolsevikok példája, Berija elvtárs könyvének tanulmányozása

A második fejezet az 1905—1907-es első orosz forradalom időszakában tárgyalja a kaukázusontúli bolsevik szervezetek szerepét. Rendkívül mozgalmas, nagyon sok tanulságot tartalmazó, hősi korszaka ez az oroszországi és egyben a kaukázusontúli munkásmozgalomnak.

Ebben az időszakban a legfontosabb feladat volt a munkásosztályt olyan erővé kovácsolni, hogy szövetségben a parasztsággal, képes legyen megdönteni a cárizmust és biztosítani a dolgozók számára a lehető legtöbb polgári szabadságjogot. Vagyis következetesen végigvinni a polgári demokratikus forradalmat.

Lenin azért sürgette már előbb az egységes oroszországi munkáspárt megteremtését, hogy a munkásosztályt ne találja felkészületlenül a forradalom. 1903-ban az OSzDMP II. kongresszusán megtörtént az azelőtt szétszórta marxista szervezetek egyesítése. De ez a kongresszus — bár nagy jelentősége volt — nem teremtett egységes pártot. A szervezeti nézeteltérések miatt a pártnak két szárnya alakult ki. Egyik az opportunistá mensevik irányzat, a másik a Lenin körül csoportosuló bolsevikok.

Ismeretes, hogy a mensevikok és bolsevikok, bár egy pártban belül voltak, a legalapvetőbb kérdésekben (többek között a párt élcsoapat jellege és vezetészerpe, a polgári forradalomhoz való viszony stb.) különböző álláspontot képviseltek. Ez nagy mértékben akadályozta a mozgalom fejlődését.

Ilyen viszonyok között találta az orosz munkásmozgalmat az 1905-ös polgári demokratikus forradalom.

Berija elvtárs könyvében feltárulnak előttünk annak a hősi küzdelemnek a részletei, melyet a kaukázusontúli munkások és parasztok a bolsevikok vezetésével vívtak az 1905-ös forradalom idején.

A dolgozó tömegek forradalmi aktivitása talán a kaukázusontúl volt a legerősebb. Ebben — mint Berija rámutat — igen nagy szerepe volt a munkás és paraszt tömegek rendkívül súlyos gazdasági és politikai helyzetének, a kaukázusontúli népek barbár nemzeti-gyarmati elnyomásának.

„A batusi proletariátus gazdasági kizsákmányolását még súlyosbította a kíméletlen nemzeti-gyarmati elnyomó politika. A gyárakban 14 órás munkanap volt, de a kötelező túlórákkal együtt napi 16—17 órát kellett dolgozni. A munkások napi munkabére 60 kopejka és 1 rubel között ingadozott.“ (30. l.)

A parasztok hasonló körülmények között tengődtek:

„A kaukázusontúli faluban erősebb hűbéri csökevények maradtak, mint a középoroszországban. A nagy földszűke, a parasztság szörnyű kizsákmányolása a földesurak és nemesek részéről, a cárizmus rabló adópolitikája és önkénye, az uzoratóke behatolása a faluba — mindez elviselhetetlenné tette a kaukázusontúli parasztság helyzetét és elősegítette forradalmasítását.“ (69. l.)

A többszörös elnyomás ellen küzdő munkás- és paraszttömegek forradalmi harcuk hivatott vezetőit találták meg a kaukázusontúli bolsevikokban.

A forradalmi harcok során a kaukázusi dolgozók sok tekintetben példát mutattak az egész oroszországi forradalmi mozgalom számára. — Az orosz-japán háború kitörésekor (szemben a mensevikkal, akik támogatták a cár háborús politikáját):

„A kaukázusontúli bolsevikok, élükön Sztálin elvtárral, következetesen viték keresztül a cári kormány „vereségének“ lenini vonalát, lankadatlanul arra buzdították a munkásokat és parasztokat, hogy használják ki a cárizmus háborús nehézségeit és indítsanak harcot az önkényuralom forradalmi megdöntéséért.

Az OSzDMP Kaukázusi Szövetségi Bizottsága, az OSzDMP Tifliszi és Bakui Bizottsága több kiáltványban leleplezte, hogy az orosz-japán háború mindkét hadviselő hatalom részéről imperialista, rabló háború, és a cárizmus vereségének előmozdítására buzdított.“ (61. l.)

Az 1904 decemberében Sztálin elvtárs által szervezett bakui sztrájk „vihar előtti villám” volt... mely a nagy forradalmi vihar közeledtét jelezte“. Mi sem mutatja jobban a kaukázusontúli bolsevikok eredményes munkáját, mint az a tény, hogy „1905-ben minden egyes bakui munkás 4,56-szor és minden tifliszi munkás 4,49-szer sztrájkolt“ (69. l.) (Oroszországban átlag 3,2-szer.).

Példát mutattak a bolsevik szervezetek a katonaság közötti munkában és a fegyveres felkelés előkészítésében is. Lenin sokszor példaként jellemezte a kaukázusi for-

radalmi mozgalmat. A Párt III. kongresszusa Lenin javaslatára hozta a következő határozatot:

„Az OSZDMP III. kongresszusa Oroszország öntudatos proletariátusa nevében forró üdvözlét küldi Kaukázus hősi proletariátusának és parasztágának és megbizsa a Központi Bizottságot és a helyi pártbizottságokat, intézkedjenek a leg-erélyesebben, hogy brosurák, népgyűlések, üzemi munkásgyűlések, tanulóköri megbeszélések, stb. útján a legszélesebb körben ismertessék a kaukázusi helyzetet és minden rendelkezésükre álló eszközzel idejében támogassák Kaukázust.“ (70. o.)

A kaukázusontúli bolsevikok — mutatja meg Berija könyve — ezeket az eredményeket a forradalomban csak úgy tudták elérni, hogy egy pillanatra sem mondtak le a mensevikok elleni harcról, akik elárulták a forradalom ügyét és már ekkor a burzsoázia ügynökeivé váltak.

A mensevikok a forradalmi harc helyett arra hívták fel a munkásokat, hogy vegyenek részt a liberális burzsoázia bankettjein és támogassák a burzsoázia alkotmányos terveit. A bolsevikok megmutatták a munkásosztálynak a burzsoázia igazi arcát.

Az OSZDMP Kaukázusi Szövetségének Tifliszi Bizottsága egyik kiáltványában taláiban így jellemzi a burzsoázia magatartását:

„A liberális burzsoázia elégedetlen az önkényuralommal, de szüksége van az önkényuralomra, hogy elnyomhassa a munkásosztályt... Mi harcoltunk és vérünket ontottuk a politikai szabadságért, amikor a liberálisok gyáván oduikba bújtak...“ (64. l.)

Amíg a mensevikok a burzsoáziát tartják a forradalom vezetőjének, harcolnak a fegyveres felkelés ellen, nem helyeslik az ideiglenes kormányban való részvételt, — Sztálin „a polgári demokratikus forradalomnak a szocialista forradalomba való átnövéséről szóló lenini elméletet védelmezi“ és mesterien alkalmazza azt a kaukázusontúli forradalmi mozgalomban.

Sztálin 1905 januárjában írt lángoló felhívásában: („Kaukázus munkásai, ideje, hogy bosszút álljunk!“) ezt írja:

„Ennek a forradalomnak a főereje a városi és falusi proletariátus, zászlóvivője pedig — a szocialista munkáspárt, nem pedig önök, liberális urak!“ (93. l.)

Berija könyvéből láthatjuk, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított Sztálin már akkor a fegyveres felkelés szervezeti, valamint a szoros értelemben vett katonai-technikai előkészítésnek.

Nagyon tanulságos és példamutató, ahogyan Sztálin a forradalom menete közben („Mi a tanulság“ című kiáltvány 94—98. l.) elemzi a forradalom tapasztalatait, rámutat a hibákra és kijelöli a követendő utat.

Amikor a decemberi felkelés veresége után a mensevikok kétségbeesetten siránkoztak, hogy „nem kellett volna fegyvert fogni“, Sztálin élesen elítélte ezt a felfogást, optimizmussal tekintett a jövőbe és előre látta az új forradalmi felindulást:

„Nem, elvtársak! Az oroszországi proletariátus nincs szétfűzva, csak visszavonult és most új, dicső harcokra készülődik. Az oroszországi proletariátus nem vonja be a vértől pirosuló zászlót, senkinek sem engedi át a felkelés vezetését, ő lesz az orosz forradalom egyetlen méltó vezére“. (124. l.)

Nagyon fontos, ma is útmutató cikkeken tisztázta Sztálin a Párt szerepét, magyarázta a párt és szakszervezet viszonyát. (154. l.)

Berija elvtárs részletesen elemzi Sztálin: „Anarchizmus vagy szocializmus“ című, ebben az időben írt nagyjelentőségű elméleti munkáját.

„Sztálin elvtárs ezekben a cikkeken a dialektikus materializmus alapjairól szóló marxista tanítást fejtegeti. Rendkívül mélyenszántóan dolgozza ki a szocialista forradalom és a proletárdiktatúra elkerülhetetlenségének és elháríthatatlanságának kérdését, a harcos proletárpárt szükségességének kérdését, stratégiájának és taktikájának feladatait. Ezek a munkák mintaképei annak, hogy a marxizmus elméletének komoly kérdéseit hogyan kell egybekapcsolni a proletariátus forradalmi osztályharcának időszaki feladataival.“ (142. l.)

Berija, könyvének ebben a részében, különösen mélyen megmutatja, hogy a kaukázusontúli dolgozók harca, az ottani bolsevik szervezetek harca milyen szoros összefüggésben van az egész oroszországi forradalmi munkásmozgalom harcával. Egyben megmutatja, hogy Sztálin munkája milyen szorosan összefügg Lenin tevékenységével.

Sztálin ebben az időben írt elméleti cikkei, következetes harca a mensevikok ellen, a forradalom elvi kérdéseinek marxista elemzése felhívják a figyelmet arra is, hogy Lenin és Sztálin — Marx tanításait alkalmazva az oroszországi viszonyokra — mennyire azonos következtetésekre jutottak.

A könyv harmadik fejezete a kaukázusontúli bolsevik szervezetek 1907—1913-as időszakával foglalkozik.

Ebben az időszakban a legfontosabb kérdés volt, hogy minél kevesebb veszteséggel vonják ki a munkásosztály szervezeteit a cárizmus csapásai alól, hogy ne engedjék szétverni a munkásosztály pártját. A Sztálin vezette kaukázusontúli bolsevik szervezetek jól oldották meg ezt a feladatot is.

A forradalom veresége után ugyanúgy, mint az oroszországi munkásmozgalomban, a Kaukázusontúl is jelentkeztek kishitűek, csüggedők, akik nem hitték az új forradalmi fellendülésben. A kaukázusontúli mensevikok is likvidátori álláspontot foglaltak el, helytelenítették az illegális munkát és lényegében fel akarták számolni a munkásosztály pártját.

„A kaukázusontúli mensevikok a reakció éveiben indított kampányban az illegális forradalmi párt felszámolásáért küzdöttek és lelkesen támogatták az orosz likvidátoroknak egy széles, nyílt, legális munkaspárt megteremtését sürgető eszméjét. Az volt a véleményük, hogy a proletariátusnak nem harcos forradalmi párt kell, hanem békés parlamenti munkaspárt, mint a nyugateurópai szociál demokrácia, mely alkalmas volna a burzsoáziával való békés együttműködésre.” (170. old.)

„Tehát a kaukázusontúli mensevizmus a reakció éveiben megtagadta a forradalmat, a marxizmust, a szociáldemokrata párt elveit, nyíltan és végérvényesen a likvidátorságba nőtt át.” (172. l.)

Azt ajánlották a munkásosztálynak, hogy járjon iskolába a „művelt tőkészekhez”.

Sztálin. Leninnel együtt, mind elméleti, mind gyakorlati téren harcolt a mensevik likvidátori irányzat ellen. De ugyanakkor harcolt a bolsevikok sorain belül megmutató szektáns-elszigetelődésre törekvő irányzatok ellen is, akik viszont a legális szervezetekben végzett munkát ítélték el. Hogy ezeknek az irányzatoknak mennyire nem volt igazuk, azt kiválóan mutatja a kaukázusontúli, a bakui munkásmozgalom története a sztolipini reakció éveiben.

„A bolsevikok fáradhatatlanul hirdették a munkásoknak és parasztoknak, hogy a forradalom veresége csak ideiglenes és az új forradalom elkerülhetetlen. Leleplezték a cárizmus politikáját, Sztolipin agrárreformját, az önkényuralom imperialista, nemzeti elnyomó politikáját, és bolsevik jelszavakkal: „demokratikus köztársaság”, „nyolcórás munkanap”, „az összes földesúri földek elkobzása” stb. — széles fronton harcba bocsátkoztak.

A kaukázusontúli bolsevikok szigorú illegalitásban építették és erősítették szervezeteiket, s ugyanakkor sikeresen alkalmazva a lenini taktikát, mindenféle legális szervezetet (dumát, szakszervezeteket, stb.) kihasználták a forradalmi propaganda és agitáció céljaira...” (173. l.)

A bolsevikok ezzel a munkával elérték, hogy addig, amíg a mensevik szervezetek túlnyomó része országszerte szétesett, vagy teljesen visszafejlődött, a kaukázusontúli, különösen a bakui bolsevik szervezetek Sztálin elvtárs vezetése alatt szilárdan tartották magukat. Sőt erősödtek és 1912-re „szétzúzták a mensevikokat, elhódították tőlük a munkások túlnyomó többségét” (176. l.) Sztálin elvtárs munkájáról a bakui bolsevik szervezet vezetője, Szakvarelidze elvtárs ezt írta:

„Intenzív harcot folytatott azért, hogy a mensevikokat és az ezereket üzzék ki a munkáskerületekből. Sztálin elvtárs elsősorban azokat a kerületeket kereste fel, ahol a mensevikok és ezerek erősen dolgoztak. Végül Bibi-Ejbatban állapodott meg, mely a mensevikok fellelvára volt Bakuban. Azonkívül Bibi-Ejbatban maradt fenn a sendrikovizmusnak, a rendőri szocializmus e sajátos válfajának legtöbb csökevénye. A bolsevikok Sztálin elvtárs vezetésével megtörték a mensevikok és ezerek befolyását és bolsevik kerületté tették Bibi-Ejbatot”. (176—177. l.)

De Sztálin elvtárs emellett a nagy gyakorlati munka mellett hatalmas elméleti és propagandamunkát is végzett. Különösen nagy jelentőségű „Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkás Párt Londoni Kongresszusa” című munkája, melyben — mint Berija írja —

„... mély elvi szempontból értékeli a kongresszus munkáját és eredményeit, leleplezi a forradalom hajtóerőinek és távlatainak mensevik liberális-burzsoá értékelését és a mensevikek taktikáját...” (178. l.) „... leleplezi és szétzúzza a forradalom mensevik liberális-burzsoá „sémáját” és továbbfejleszti a burzsoá-demokratikus forradalom lenini elméletét” (180. l.)

Sztálin és a kaukázusontúli bolsevikok tehát példát mutattak arra, hogyan kell vereség után szervezeten úgy visszavonulni, hogy a párt főereje sértetlenül maradjon. Ezt elsősorban azzal érték el, hogy helyesen kapcsolták össze a legális és illegális munkát, s így a legféltetlenebb terror idején a bolsevizmus erődjét képezték a kaukázusontúli szervezetek. A bakui szervezetről írja Berija elvtárs:

„A Sztálin elvtárs vezette pártszervezet „megszakítás nélkül működött az ellenforradalom idején” és bár voltak megtorlások, a reakciónak mégsem sikerült megsemmisítő csapást mérnie a bakui pártszervezetre. A bakui szervezet Sztálin elvtárs vezetésével a „legaktívabban vett részt a munkásmozgalom minden megnyilvánulásában, ez a szervezet tömegpárt volt Bakuban a szó legszorosabb értelmében.” (204. l.)

Az új forradalmi fellendülésre a bolsevikok nem utolsó sorban azzal is készültek, hogy megtisztították a Pártot a mensevik likvidátoroktól.

A kaukázusontúli bolsevikok, Sztálin elvtárs vezetésével, a likvidátorok ellen vívott kemény küzdelemben szervezték a Prágai Konferencia előkészítését. „A bakui és tifliszi bolsevik szervezeteknek oroszánrészük volt a Prágai Konferencia összehívásának előkészítésében.” (214. l.)

A Prágai Konferencia már az új forradalmi fellendülés jegyében zajlott le. Értékelve az 1905-ös forradalom tanulságait, — amikor a vereség egyik legfontosabb oka volt, hogy a párton belül nem volt egység, hogy a mensevikek tudatosan elárulták a forradalmat — kizárta a pártból a likvidátor mensevikeket és trockistákat. Ezzel megpecsételte a mensevikekkel való szakítást. Bár a bolsevizmus, mint „politikai eszmeáramlat és mint politikai párt a II. kongresszus óta létezik”, mégis a Prágai Konferencia fordulópont a Párt életében, Berija elvtárs a következőképpen foglalja össze a Konferencia jelentőségét:

„A bolsevikok Prágai Konferenciája fordulópont a bolsevizmus történetében, mert alakilag is megpecsételte a mensevikekkel való szakítást, kiűzte a pártból a likvidátor mensevikeket és ettől kezdődött a bolsevik párt léte.” (215. l.)

Nagyon fontos esemény még ebben a szakaszban a Sztálin által szervezett új forradalmi bolsevik lap, a „Pravda” megjelenése.

„A „Pravda”-nak óriási politikai és szervezeti jelentősége volt. Abban az időszakban, amikor a likvidátorok ellen, az illegalitás fenntartásáért és a legális munkásszervezetek meghódításáért harcoltak, a „Pravda” volt a szervező központ, amely a munkáosztályt az illegális bolsevik párt köré tömörítette.” (218. l.)

A könyv negyedik fejezete 1913—1924-ig tartó szakaszban tárgyalja a kaukázusontúli szervezetekben megnyilvánuló nacionalista elhajlásokat, amelyek ellen a kaukázusontúli bolsevikok kezdettől fogva kemény küzdelmet folytattak. E téren alapvető jelentőségű volt Sztálin elvtárs 1913-ban írt „Marxizmus és nemzeti kérdés” c. nagy műve. Ebben Sztálin elvtárs megalapozta a nemzeti kérdés bolsevik elméletét és szétzúzta a mensevik programmot. Sztálin tanítása alapján a bolsevikok keményen szembeálltak a burzsoá nacionalizmussal, és ennek párton belüli befolyásával. Különösen kiéleződött a harc a nacionalista elhajlás ellen a Szovjethatalom idején.

„A szovjet rend előtt a grúziai és kaukázusontúli bolsevikok soraiban, a párttagok között akadtak egyesek, akik a nemzeti kérdésben liberálisan, békélyesen viszonyultak a mensevikek nacionalista programjához, és voltak olyanok is, akik „baloldali” kispolgárok módjára tagadták a nemzetek önrendelkezési jogának lenini-sztálini jelszavát. (F. Maharadze elvtárs.)” (240. l.)

„A grúziai kommunista párt soraiban 1921-ben született meg és öltött határozott formát a nacionalista elhajló ellenzék. A grúz nacionalista elhajlók az 1921-től 1924-ig terjedő időszak alatt elkeseredett harcot folytattak pártunk lenini-sztálini nemzeti politikája ellen.” (240. l.)

Berija kimutatja, hogy a nacionalista elhajlók jelentékeny része 1924-ben a trockista pártellenes ellenzékhez csatlakozott. A mensevikek is nacionalistákka lettek.

„A mensevikek voltak az állati nacionalista sovinizmus politikájának és a kaukázusontúli népek egymásra uszításának szervezői.“ (266. l.)

Ez a példa is mutatja, hogy milyen mély gyökerei vannak a nacionalizmusnak és milyen hosszú ideig mérgező hatása lehet. A Párt több határozatban felhívta a figyelmet arra, hogy nálunk sincs még kiirtva a nacionalizmus. A legeredményesebben úgy küzdhetünk ellene, ha egy pillanatra sem feledkezünk meg kihangsúlyozni, hogy mindazt, amit elértünk, elsősorban a Szovjetunióknak köszönhetjük. Ha nem feledjük hangsúlyozni, hogy eredményeink egyúttal a nemzetközi békétábor is erősítik; ha nem feledkezünk meg megmutatni dolgozó népünknek, hogy azért vagyunk erősek, azért tudjuk építeni a szocializmust, mert a 800 millió békétáborhoz tartozunk.

Akkor harcolunk eredményesen a nacionalizmus ellen, ha minden apró megnyilvánulásban leleplezzük és megmutatjuk konkrét példákon keresztül — a kaukázusi nacionalisták példáján is —, hogy a nacionalizmus nem hazaszeretet, hanem az imperializmus érdekeinek szolgálata.

Berija elvtárs így foglalja össze a nacionalista elhajlás veszélyét:

„A nacionalista elhajlás veszélye abban rejlett, hogy a nacionalista elhajlás, győzelme esetén, megrögzítette volna a jobbagyi rend csökevényeit a falun, megszilárdította volna a kulákság állásait, Grúziát és a Kaukázusontúlt a nemzetek közötti szoródások és véres összeütközések színterévé változtatta volna, aláasta volna a Szovjetköztársaságok imperialistaellenes, egységes nemzetközi frontját, szabadjára engedte volna a mensevikek, a burzsoá nacionalisták reakciós erőit és így szabaddá tette volna az utat az imperialista intervenció és kapitalizmus visszaállítása számára.“ (272. l.)

A kaukázusontúli bolsevikok a nacionalizmus elleni harcot is győzelmesen fejezték be, elszakították a mensevikektől, a nacionalistáktól a munkások és parasztek félrevezetett csoportjait. A szocialista iparosítás és a kolhozrend győzelmével, az ipar, a mezőgazdaság és a „formájában nemzeti, tartalmában szocialista“ kultúra felvirágoztatásával pozdorjává zúzták a nacionalista elhajlókat, az imperialistáknak czekeit az ügynökeiket is.

Berija elvtárs könyve tehát alapvetően fontos mindazok számára, akik a kaukázusontúli bolsevik szervezetek, munkások és parasztek hősiess forradalmi harcának igazi történetét akarják megismerni. Ezek a harcok szerves részei a Bolsevik Párt dicső küzdelmeinek, mesteri összefoglalásuk tehát nagy segítség a Bolsevik Párt történetének tanulmányozásához is. Eppen ezért, mint a marxista-leninista elvek gyakorlati alkalmazásának, a forradalmi tapasztalatoknak gazdag tárháza, értékes támogatást és számtalan tanulságot nyújt a marxizmus-leninizmus valamennyi kutatója és terjesztője s egész dolgozó népünk számára.

Berija elvtárs könyvének gazdag és meggyőző érvelését a marxizmus-leninizmus klasszikusaitól, főként Sztálintól vett idézetekkel támasztja alá. Művében bőségesen felhasználja Sztálin elvi jelentőségű tanulmányait, cikkeit, felhívásait és röpiratait. Ezzel még jobban kidomborítja könyvének egyik erndkívüli fontos alapvonalát, hogy:

„A kaukázusontúli bolsevik szervezetek egész története, az egész kaukázusontúli és grúziai forradalmi mozgalom keletkezése óta elválaszthatatlan Sztálin elvtárs munkájától és nevével.“

A könyv tehát nemcsak a kaukázusontúli bolsevik szervezetek és dolgozó nép történetéhez, a marxizmus-leninizmus mély elméleti tanulmányozásához, hanem Sztálin elvtárs harcok, hősi életének, munkásságának megismeréséhez is nélkülözhetetlen forrás.

H. — E

EMBER GYÖZÖ: AZ 1848/49-i MINISZTERIUM LEVÉLTÁRA

(Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 1.)

Akadémiai Kiadó, 1950. 280 l.

A marxista-leninista új magyar történetírás egyre fokozódó mértékben meríti adatait a levéltári forrásanyagból. Ennek érdekében szükséges, hogy a levéltárak ne tekintsék feladataikat *célulaknak*, hanem arra törekedjenek, hogy minél hatékonyabb segítséget tudjanak nyújtani a történetkutatóknak a levéltári anyag felhasználásában, feldolgozásában. Ezt a célt szolgálja a levéltár már akkor is, amikor az iratanyagot gyűjti, őrzi, kezeli, rendezi. E munkái jelentik ugyanis az alapot ahhoz, hogy tulajdonképpeni feladatát ellássa: anagát a történetkutatók rendelkezésére bocsássa, a levéltári anyagban való kutatást megkönnyítse. Ezt a feladatát a levéltár nemcsak akkor látja el, amikor a kutatók részére felvilágosításokat és útbaigazításokat ad, s anagát a kutatóteremben tudományos feldolgozásra átadja, hanem akkor is, amikor különböző kiadványokat tesz közzé. E szempontokat figyelembe véve a szerző előszavában a levéltári jellegű kiadványokat négy kategóriába sorolja: 1. levéltári leltárak, 2. forráskiadványok, 3. hatóság és hivataltörténet és 4. levéltárban és történeti segédtudományok.

A kutatás megkönnyítését célzó kiadványok közül vitathatatlanul elsődlegesek azok a leltárak, amelyek „tartalmazzák a leltár formájában ismertetett levéltári anyag keletkezésére, történetére, szerkezetére, tárgyára és tartalmára vonatkozó mindazokat az adatokat és ismereteket, amelyek az anyag használatát, a benne való eligazodást minél egyszerűbbé és gyorsabbá teszik”.

Ember Győző jelen munkája az *első lépést* jelenti ezen az úton. Úttörő jellege tette szükségessé, hogy a szerző a munka bevezetésében tisztázza a leltár és az ismertetés levéltártani jelentését, s elméletileg megalapozza munkájának felépítését, irányt mutatva hasonló jellegű munkák részére.

Ennek megfelelően munkája két irányú: egyrészt szorosabb értelemben vett levéltári adatokat közül, másrészt a levéltárat ismerteti. Az első kategóriába tartozik a leltári egység levéltári jelzete, raktári száma és ménnvisése, a másodikba a leltári egység tartalma, kora, levéltári rendszere és az iratanyag története.

E célkitűzésnek megfelelően leltározza és ismerteti a szerző az 1848/49-i minisztériumok irattárait és a hozzájuk kapcsolódó — zömükben szintén az 1848/49-es eseményekkel összefüggő vegyes iratokat, azonban jelentékeny mértékben túllépi a bevezetésben vázolt kereteket. A leltári és anagaismertetési adatokon kívül ugyanis részletesen ismerteti a Miniszteri országos ideiglenes bizottmány, a Miniszterelnökség, az Országos Honvédelmi Bizottmány, a Kormányzóelnökség és az egyes minisztériumok szervezésével, működésével és történetével kapcsolatos részletes adatokat is. E kibővítés *emeli a munka értékét*, s az 1848/49-i minisztérium levéltárának ismertető leltáránál a levéltári anyag különös jelentőségénél fogva indokolt és hasznos, azonban a jövőben készíthető ismertető leltáraknak ez nem lehet feladatuk, hisz az ilyen részletességű feldolgozások a hatóság — és a hivataltörténet körébe tartoznak.

Rá kell még mutatni a leltárnak ama sajátosságára, hogy kisebb részében rendezetlen anyagot leltároz és ismertet. E körülménynek kettős jelentősége van. Egyrészt eloszlatja azt a hiedelmet, hogy ismertető leltárt csak tökéletesen rendezett anyagból lehet készíteni, másrészt a leltár rendszerező áttekintésénél fogva irányt mutat ahhoz, hogy miként kell az 1848/49-i minisztérium levéltárának rendezését befejezni.

BORSA IVÁN

BÁLCESCU VÁLOGATOTT ÍRÁSAI

Hungária, 1950. 224 l.

Közel száz éve hunyt el Bălcescu Miklós, az egyik legnagyobb román hazafi. A bojár-reakció még életében messze űzte hazájától, halála után pedig megsokszorozott erővel igyekezett szellemét is távoltartani a román tömegektől. De nemcsak a román uralkodóosztályok gyalázták meg Bălcescu emlékét. Így tettek a magyar nép elnyomói is, így — ez kizsgálója — a magyar burzsoá történetírás is. A román és magyar burzsoázia magatartása egy töről fakadt: amikor Bălcescutól félt, saját népétől tartott, amelyet kiméletlenül elnyomott és gyalázatosan elárult, amelynek Bălcescuban megtestesült követeléseit megoldatlanul hagyta. Ezért volt Bălcescu sorsa az úri Magyarországon is az agyonhallgatás, vagy ha ez nem sikerült, a neveltségessé tétel, amit pl. Szekfű Gyula kísérelt meg, aki Bălcescut, mint „a bucaresti liberális forradalomnak, e komikus mozgalomnak, emigránsát”¹ rejti el egy félmondatban.

Nagy jelentősége van tehát annak, hogy Bălcescu Miklós harcos írásai magyar nyelven is napvilágot láttak. Csapás ez a levitézlett uralkodó osztályok történetírására, csapás az új háborús úszítókra is, mert — a kötet szerkesztőjének és a bevezető tanulmány szerzőjének, *I. Tóth Zoltánnak* szavaival — „a magyar és a román kezét Bălcescu ma is egybekulcsolja”, s így még szilárdabbá teszi a békefront kelet-európai szakaszát.

Bălcescu ifjú kora egybeesik azoknak a nagy változásoknak az idejével, amelyek a 19. század eleji román társadalomban végbementek. Az uralkodó feudális termelési mód keretein belül — bár a török gyarmati alávetés által fékezve — erőteljes fejlődésnek indult az árutermelés. Ezt a folyamatot gyorsította meg a drinápolyi béke (1829.) amely közigazgatási autonómiát és az addig kizárólag Törökországgal lebonyolított kereskedelemmel szemben, bármely országgal való kereskedés szabadságát biztosította, Oroszországot pedig a fejedelemségek védnökhatalmává tette. Oroszország úgy protektorsága idején, mint azelőtt, pozitív szerepet játszott a román fejedelemségek fejlődésében, támogatta a török uralmat gyengítő társadalmi, politikai mozgalmakat, intézkedéseivel előkészítette a két fejedelemség egyesülését. A drinápolyi béke a tőkés világpiacba vont be Havasalföldnek és Moldvának a jobbágymunka alacsonyabb formáján alapuló termelését. A bojárok legfőbb érdekévé vált termékeik külföldre való eladása. Farkasétvágyuk támadt a túlmunkára és jobbágyaikból „most már nem bizonyos mennyiségű hasznos terméket akartak kipréselni, most már *magának az értéktöbbletnek termelésére törekedtek*.”² A farkasétvágy a túlmunkára, a bojárnál abban az igyekezetben nyilvánult meg, „hogyan közvetlenül mennél több robotmunkát kényszerítsen ki”.

Ez a változás a jobbágyság részére új terhek tömegét, az eddig is kegyetlen kizsákmányolás fokozását jelentette. A jobbágyság „barbár borzalmaihoz, a túlmunka civilizált szörnyűségei járulnak.”³

A bojári kizsákmányolás mellett a kereskedelem és az ipar fejlődésével párhuzamosan új, haszonra és hatalomra éhes osztály kezdett kialakulni: a burzsoázia, amely azonban feudális gátak tengerével találta magát szemben. A végeletekig kizsákmányolt parasztok hatalmas tömegének és a bojároligarchiának alapvető osztályellentéte mellett tehát, megérlelődött és kiéleződött ez utóbbi ellentéte a fiatal, de megszírosodott polgársággal és a kisbojárságnak az árutermelésben érdekelt, a politikai hatalomból kiszorított részével. Ezekhez a belső ellentétekhez járult nem utolsósorban a gyarmati sorsban levő fejedelemségek és a gyarmattartók ellentéteinek kiéleződése. A 19. század első harmada a román társadalom belső osztályellentétei, külső nemzeti ellentétei megérlelődésének és kiéleződésének kora.

¹ Hóman—Szekfű: Magyar történet. VII. 238. l.

² Marx: Tőke I. 252. l.

A bojárság alsóbb rétegéből származó Bălcescu gyermekkorától közvetlen szemlélője volt a jobbágyok egyre fokozódó nyomorának. Így ír a román jobbágyról: „sápadt, lázas, legyengült fantom bukkan fel a föld alól, kinek testét alig borítják el rongycafatok. Az idegent kínos érzés fogja el, felteszi a kérdést önmagának, hogy vajjon emberi alak-e ez, vagy pedig olyan lény áll előtte, melyet a tudomány még nem fedezett fel”.³

De Bălcescut nem elégíti ki a tények pusztá szemlélése. Tudományos, a jelenségek társadalmi, gazdasági, történeti okait feltáró magyarázatot keres. Ezért, figyelmével döntően a parasztság felé fordulva, teljes erejével társadalmi kérdéseinek tanulmányozásába kezdett. Tanulmányaiiban (A mezőgazdasági munkások társadalmi helyzete a fejedelemségekben. 1846. A dunai fejedelemség gazdasági kérdése. 1850.) kimutatja, hogy a jobbágyság nyomora az egyik oldalon, a földesurak fényűzése, palotái a másikon, a kegyetlen bojári kizsákmányolás eredménye. „Aki föld alatt él, az építi a palotákat... ezt az egyedüli termelőt, szüntelenül és teljesen kifosztják, mégpedig mindig ugyanazok, hol az állam, hol meg a tulajdon nevében”⁴ — állapítja meg és ezt mennydörgő a parasztság nevében a bojárok felé: „nekünk is olyan jogunk van, mint nektek, a földjeitekre és a földjeitek jövedelmének egy részére, arra az érték-többletre, mely kizárólag a mi verejtékes munkánk terméke, amely csakis nekünk és a mi szüleink kezemunkájának tulajdonítható... Ez az érték-többlet a ti jövedelmektől a mi vagyonunk, a mi tulajdonunk”.⁵ Hatalmas bizonyító anyagot gyűjtött össze és dolgozott fel. (Ezek egy részét Élias Régnault francia író közvetítésével, aki hivatkozás nélkül vett át munkájába Bălcescu tanulmányából egész fejezeteket, Marx is felhasználta a Tökében a bojári kizsákmányolás elemzésénél.)

Mindezekből forradalmi következtetéseket vont le, a földtulajdon demokratizálását, a parasztság földhözjuttatását követeli, jelszóul tűzi ki: „tegyük birtokossá a parasztot!”⁶

Saját harcos élete tetteivel jár elől jó példával. Tudja, hogy soha uralkodó osztály nem adott semmit szépszerével a kizsákmányoltaknak. Már 21 éves korában letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték, mint összeesküvőt. Kiszabadulva még lelkesebben harcolt. „A fogság éppen úgy kötelez, mint a nemesség” — jelentette ki. Titkos társaságot szervezett „Igazság — Testvériség” néven, társzerkesztője volt a „Dácia Történelmi Tára” című történelmi szaklapnak, tevékeny tagja a burzsoázia által létesített irodalmi társaságnak, majd ennek segítségével 1846-ban Párizsba utazott. Harcolt a februári forradalom barrikádjain és nem sokkal ezután hazasietett. Bălcescu életét a kimondott szó és a tett egysége jellemezte.

He yesen foglalt állást a nemzeti függetlenség kérdésében is. Szüntelenül hirdette a nemzeti függetlenség kivívásának és a parasztfelszabadításnak összefüggését. Leleplezte a bojárok hazaárulását. „Ez az oligarchia az országgal szemben zsarnokként, az ellenséggel szemben rabszolgaként viselkedett...”.⁷ A bojár azért, hogy megmenthesse az igazságtalansághoz való jogát, eladta a haza függetlenségét és kiváltságait idegen fegyverek védelme alá helyezte”.⁸ A parasztság földhözjuttatásában, az agrárdemokráciáért folytatott harcban jelölte meg a nemzeti függetlenség kivívásának alapját és ezzel a kelet-európai agrárországok plebejus forradalmának lényegére mutatott rá. „Ahhoz, hogy hazánk legyen és meg is oltalmazhassuk, feltétlenül szükséges birtokossá tenni a parasztot. E nélkül nincs jövő, nincs nemzetiség.”⁹

A havasalföldi forradalom kirobbanásakor már ezeknek a felismeréseknek az alapján adta meg a programot. „Eltörölve az államot monopolizáló szabályzatot, felszámolva a földbirtokot és a tőkét kezükben tartó csokojokat, feltétlenül ki kell nyilvánítni az állam demokratizálását a jogegyenlőség által, a föld demokratizálását a parasztok földhözjuttatása által, és a tőke demokratizálását államilag megszervezett hitelintézmények által.”¹⁰ A román burzsoázia azonban csúfosan elárulta a forradal-

³ Bălcescu válogatott írásai. 52. l.

⁴ U. o. 53. l.

⁵ U. o. 41. l.

⁶ U. o. 38. l.

⁷ U. o. 119. l.

⁸ U. o. 108. l.

⁹ U. o. 38. l.

¹⁰ U. o. 149. l.

mat. A bojárok által „kommunistának” bélyegzett Bálcscsut eltávolította a forradalmi kormányból, rohadt kiegészítést kötött a nagybojári reakcióval és török fegyverekkel törte le a nép ellenállását.

Bálcscsu ezután még kérlelhetetlenebb ellensége lett az opportunizmusnak. Kigúnyolta azokat, akik a forradalmat egyezkedésnek fogták fel, akik azt hitték, hogy „néhány szónoklattal és patétikus kiáltvánnyal a legyőzött ellenség minden ellenkezése és gyűlölete egyetlen hatalmas testvéri csókban fog felolvadni”,¹¹ figyelmeztette a népet, hogy a kiváltságosak sohasem bocsátanak meg a forradalomnak, mely eltörli kiváltságáikat.

Bálcscsu következetes polgári-demokratikus forradalmár: „a forradalom ne alkuozzék ellenségeivel; győzze le őket, vagy ők győzik le... egy forradalmi kormány hivatása nagyon egyszerű: *terjeszteni és felfegyverezni* a forradalmat, íme ez a feladata.”¹² Minden egyezkedéssel azon van, hogy újra kezdje a forradalmat és ezért szövetségeseit keres. Az európai haladó erők helyzetének felmérése után tétovázás nélkül a még ereje teljében lévő *magyar forradalom* felé fordul figyelmével, és politikájának korábbi magyarbarát elemeit most egész politikája gerincévé teszi. Bálcscsu látta — amit rajta kívül igen kevesen láttak Kelet-Európában —, hogy azon áll, vagy bukik a román és a magyar forradalmi mozgalom, hogy sikerül-e az elnyomott népeket egy közös frontba tömöríteni az elnyomó, abszolutista rabóhatalmakkal szemben. Legsürgősebbnek a magyar és román szövetség létrehozását tartotta. „Most az a tennivaló, hogy mindenképpen kibékítsük a románokat a magyarokkal”¹³ — adta ki a jelszót és maga is Magyarországra utazva, megkísérelte a népek közti béke és harci szövetség kieszközölését.

Mint a béke követe járta be a forradalmi Magyarországot, tárgyalt a kormánnyal és a forradalommal harcban álló erdélyi románokkal. Levelei tanúsága alapján sokkal tisztábban látta a helyzetet, mint a kormány bármely tagja. Így írt leveleiben: „Szeretem a románokat s fájna, ha elpusztulnának. De érzem, hogy mindazoknak, akik szeretik a szabadságot, szükségszerűen támogatniuk kell a magyarokat, akik az egyetlen fegyveres nép...”¹⁴ ha Magyarország elbukik, akkor mi mindenestől és hosszú időre elbukunk.¹⁵ És öt nap múlva ezután, 1849. július 1-én kétségbeesetten állapította meg: „a magyarok is elpusztulnak, mint mi, és ugyanazon okok miatt. Mind a két nemzetnek olyan tábornok volt az élén, aki nem összpontosította idejében a hadsereget. Görgey kezefoghat Tellel!”¹⁶ Bálcscsu hazafisága egyet jelentett a haladás szeretetével.

A forradalom bukása után Párizsba emigrált. Nemsokkal ezután, harminchárom éves korában, 1852-ben meghalt. Betegsége legsúlyosabb időszakában, élete utolsó pillanatáig sem szűnt meg harcolni a nép ügyéért. Mintegy testamentumként ezt üzeni a románoknak: „Hiába térdepeltek és könyörögtök a császárok kapui és miniszterei aajtói előtt. Semmitsem adnak nektek, mert nem akarnak és nem is tudnak. Készüljete rá, hogy magatok vegyétek el tőlük, mert a világ császárai, urai és bojárai csak azt adják oda, amit a népek tőlük elragadnak. Készüljete fel tehát a férfias harcra, mert a nép csak fáradtsággal és áldozattal, kiontott vérével szerezheti meg jogainak ismeretét. A bosszú, az igazságtétel napja, midőn a népek felkelnek, hogy elseperjék a föld színéről a zsarnokság maradványát is, közeledik. Akkor ti is egy emberként felkeltek és elkezditek a nemzeti harcot, a szabadulás harcát. És akkor már nem álltok magatokban az ellenség előtt, hanem Európa minden népe segítségetekre siet s együtt küzd veletek, mert most már mind tapasztalták, hogy egy az ellenségük és hogy összefogva kell harcolni ellene.”¹⁷

Az elnyomók elleni harc, a népek közti szoros szövetség útját mutatta meg Bálcscsu Miklós népének, és ezért annak ellenére, hogy a fejletlen román osztályviszonyok következtében nem ismerhette fel a proletariátus történelmi szerepét és a román burzsoázia forradalmi szerepének megszűntét 1848 után, a román nép legnagyobb szabadságharcosai között foglal helyet. Lelkes támogatója volt a magyar nép szabadságért vívott küzdelmének, úttörője a *magyar-román barátság* kiteljesítésének.

¹¹ U. o. 134. l.

¹² U. o. 134. l.

¹³ U. o. 183. l.

¹⁴ U. o. 188. l.

¹⁵ U. o. 191. l.

¹⁶ U. o. 191. l.

¹⁷ U. o. 152. l.

Így emlékezett meg Bălcescuról Ana Pauker, a román nép egyik kimagasló vezetője, a Román Kommunista Párt 1945 őszén tartott Országos Konferenciáján: „Ha ma Dózsa, Hória, Cloșca, Crișan, Vladimirescu Tódor, Bălcescu Miklós, a parasztokkal és a kisvárosi polgárokkal, kiket elnyomók ellen harcbavezettek, köztünk volnának, a a kommunistákban valamennyien harcos társaikat ismernék fel. Mert a Kommunista Párt véghezviszi és megvalósítja törekvéseiket, polgári jogaik és szabadságuk elnyeréséért, a földművesek felszabadításáért és birtokbাহelyezéséért, az együttélő népek testvériesüléséért és a nemzeti szuverenitás és függetlenség kivívásáért.”¹⁸

Bălcescu történelmi végrendelete teljesült. Megvalósult, mert korunkban a kizsákmányolás és a gyarmattartók elleni harcnak olyan hatalmas támasza és segítője van, mint a nagy Szovjetunió. És ma már azt is megállapíthatjuk, hogy a Szovjetunió segítségével, a szocializmus építésének útjára lépett Román Népköztársaság továbbvitte Bălcescu 1848-as programját, e mondhatjuk, hogy a magyar és román nép között eltérhetetlenül szorosra fűztük a barátságot, melynek záloga a Szovjetunióhoz való törhetetlen hűség.

Nagy nyeresége kulturánknak, hogy Bălcescu most magyar nyelven szólhat hozzánk. A jól válogatott kiadvány képet nyújt Bălcescu sokoldalú tevékenységéről s írásai helyes összegyűjtésével és elrendezésével egy harcos élet kerek egészét mutatja be. A kötet szerkesztésének munkája mellett I. Tóth Zoltán írta a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket is. E tanulmány történetírásunk adósságát róta le, amikor első ízben rajzolta meg a marxizmus-leninizmus egyedül tudományos elméletére támaszkodva s az idevágó legújabb román irodalmat felhasználva Bălcescu Miklós életét. Dicséret illeti ezenkívül Domokos Sámuel és Köpeczi Bélát a gondos, élettelteli magyar nyelvű tolmácsolásért. A kiadvány ötezres példányszáma a biztosítéka annak, hogy dolgozó népünk végre megismerheti a nagy román hazafi gondolatait, életét.

Bălcescu Miklós válogatott írásainak első magyar nyelvű kiadása fegyver a kezünkben. Elmélyíti bennünk a szeretetet a szabadság és béke mai támasza, a Szovjetunió iránt, magyarnak és románnak egyformán tanítja az abszolutista zsarnokok mai utódaira, az imperialista háborús úszítókra mutatva: „egy az ellenségünk és összefogva kell harcolnunk ellene!”

DOLMÁNYOS ISTVÁN

¹⁸ Ana Pauker jelentése a RKP szervezeti szabályzatáról. RKP kiad. 5. I.

A MAGYAR PARASZTHÁBORUK IRODALMA 1437—1514.

Bevezetőt írta: Székely György, összeállította: Geréb László (Hungária, 1950).

Az 1950. évi könyvnapra megjelent kötet régóta érezhető hiányt pótol a magyar parasztság antifeudális osztályharcának két hősi korszakára, az 1437. évi nagy erdélyi parasztfelkelésre és az 1514. évi magyarországi parasztháborúra vonatkozó irodalmi dokumentumok hozzáférhetővé tételével. Népi demokráciánk fejlődése dolgozó népünknek a történelem, saját múltja iránt való érdeklődésének növekedését eredményezte. Ez a történelmi érdeklődés eddig soha nem tapasztalt méretekben kezd kibontakozni. Mind szélesebb tömegek részéről nyilvánul meg az igény történettudományunk felé, hogy tárja fel és tegye közkincsé a *magyar dolgozók osztályharcának*, történelmünk *haladó korszakainak*, *hagyományainak* ismeretanyagát. Ennek az igénynek tesz eleget ez a kiadvány, mely ugyanakkor egyszersmind hasznos *segédkönyve* az egyetemi, főiskolai oktatásnak is. Egyetemi hallgatóink a vonatkozó legfontosabb forrásokat összegyűjtve, jórészt használható magyar fordításban kapják kézhez. Ezen túlmenőleg, közép- és általános iskolai tanáraink is kitűnően felhasználhatják oktató-munkájukban: egy-egy jól megválasztott szemelvénynek az órán való felolvasásával színessé, élményszerűvé tehetik az anyagot, közelebb hozhatják diákjainkhoz Dózsa György, Budai Nagy Antal és társaik hősi alakját, hiteles leírásokkal illusztrálhatják jobbágyságunk helyzetét, kizsákmányoltatását, a feudális nagybirtok és az egyház népellenes, népnyzó módszereit, az inkvizíció szörnyűségeit. E szemelvények segítségével pedagógusaink magát az osztályharcot, az osztályharc tényeit állíthatják tanításuk tengelyébe. Végül ki kell emelni, hogy Székely György bevezetése az első kísérlet 1437 és 1514 eseményeinek *tudományos forráskutatáson alapuló marxista megvilágítására, értékelésére*,¹ s mint ilyen, alkalmas arra, hogy dolgozó népünkkel, a történelem iránt érdeklődő üzemi és falusi dolgozók egyre növekvő táborával megismertesse 1437 és 1514 eseményeit, jelentőségét, továbbá, hogy mind pedagógusaink, mind egyetemi hallgatóink kezében önképzésük, oktató- és nevelőmunkájuk eszköze legyen.²

Tanáraink, különösen a vidékiek, nem ismerik ezt a munkát. Általában: iskolai könyvtáraink az újabban megjelenő marxista szakirodalommal egyáltalán nincsenek ellátva s így a tanári önképzés, továbbfejlődés szolgálatában nem tudják betölteni azt a szerepet, melyre hivatva lennének.

Székely György két bevezető tanulmánya alapos, *harcos munka*: vázolja röviden a parasztháborúk historiográfiáját s rámutat a polgári történetírás mulasztásaira, ferdtéseire. A felszabadulás után megjelent munkák közül Szabó István tanulmánykötetének alapvető szemléleti, módszertani hibáit teszi — helyesen — kritika tárgyává. Székely György nagy súlyt helyez annak megvilágítására, hogy a magyar parasztság antifeudális harca mindenkor *egybefonódott a román, kárpátukrán, szlovák és szerb parasztságnak az egyházi, földesuri és állami kizsákmányolás ellen folytatott harcával* s a magyar parasztháborúk kora e testvéri együttműködés kövekeztében még fokozottabb

¹ Székely György bevezető tanulmányához fűzött észrevételeimmel kapcsolatban meg kell említenem, hogy a tanulmányok 1950 tavaszán íródtak. Azóta — elsősorban az élenjáró szovjet történettudomány eredményeinek folyamatos megismerése révén — sok mindent más megvilágításban, több tekintetben élesebben látunk. E fejlődést a rögzített szöveg, természetesen, nem követhette.

² Éppen ezért szükségesnek tartanánk, hogy a VKM a könyv beszerzését ismételtten ajánlja, illetve tegye lehetővé a tanári szakkönyvtárak részére is.

mértékben jelenti történelmünk kiemelkedő korszakát.³ Ugyanakkor ezen a téren észlelhetők bizonyos hiányosságok Székely György előadásában. Mindenek előtt az, hogy a románok és székelyek feudalizálódásának folyamatát nem egyértelműen ábrázolja és — különösen a román fejlődést — a valóságosnál *lassabbnak* tünteti fel. A juhok után szedett királyi adó, az ötvened *továbbéléséből* azt a következtetést vonja le, hogy a románság ekkor is „állattenyésztő társadalom volt”⁴; ez a megállapítás a polgári történetírás elfogult nézeteinek elővigyázatlan átvételéből fakad. (Per analogiam telhozhatjuk, hogy a székelyek esetében még hosszú idő után is kísérleteztek az ökor-adó behajtásával, amikor pedig a székelység termelőerőinek fejlettségi fokát már régen nem az állattenyésztés kizárólagossága, vagy túlsúlya határozta meg). Megemlíthető még a románok feudalizálódásával kapcsolatban, hogy nem domborodik ki eléggé élesen a kenézség szerepe: egyszer (pl. 1427-ben) maguk a kenézek biztatják ellenállásra a románokat,⁵ másszor a magyar uralkodóosztállyal szöveteznek a román parasztok ellen. Itt rá kell mutatni arra, hogy a földesúrrá emelkedni akaró kenézségnek nemcsak a jobbagysorba süllyesztett románok ellenállásával kellett megküzdenie, hanem a királyi kizsákmányolással s a magyar földesurakkal szemben is ki kellett vívnia a saját kizsákmányoló szerepe önállósulásának legalizálását. Hasonlóképpen a székelyek feudalizálódásával kapcsolatban is: a kápolnai uniónál erősebben ki kell hangsúlyozni, hogy a magyar földesurak és szász patriciusok mellett a harmadik szerződő fél a kiemelkedő székely uralkodóosztály volt (nem pedig egyszerűen a *székelyek és szászok*).⁶ A Székely Oklevéltár szövege szerint a szász és székely vezetők is arra kötelezték magukat, hogy *egymás szökött jobbágyságait* kölcsönösen kiadják.

Az 1437-es részben van néhány túlságosan rövid s éppen ezért pontatlan, nem elég világosan megfogalmazott részlet. Mindenekelőtt nincs felolva az az ellentmondás, hogy Zsigmond, aki Magyarországon — bizonyos periódusokban — eléggé éles egyházellenes politikát folytat, miért támogatja mégis, mint feudális uralkodó, a magyarországi inkvizíciót s miért áll a husziták ellen vezetett irtó-nadjáratok élére. Ugyancsak Zsigmond a „jó király” dicsfényében tündöklök, amikor az „ellenkező gyakorlattal” szemben megpróbálja biztosítani az erdélyi jobbagyság szabadköltségési jogát.⁷

Igen bőséges és részletes a délvidéki és erdélyi csetnek-mozgalmak és az ellenük folytatott inkvizíciós irtóhadjárat leírása. Székely György rámutat arra, hogy a jobbagyság helyzete az egész országban romlott s a parasztság ellenállása országszerte megnövekedett. A Felvidéken azonban az 1430 körüli mozgalmakat, amelyek a cseh husziták közvetlen segítségére támaszkodtak, elszigetelték s leverték. A Délvidéken Marchiai Jakab fegyveres inkvizítor-hordái fojtották vérbe a parasztság mozgalmait s így az országos mozgalom csak Erdélyben jutott el a szervezett parasztfelkelés kirobbanásáig. Alapvetően téves tehát Szabó Istvánnak az az okfejtése, mellyel az 1437. évi erdélyi parasztfelkelést elszakítja a huszita ideológiától s helyi, speciális *erdélyi* jelenségnek tünteti fel, mely „nem is a hanyatló, hanem az *emelkedő* jobbagyságban robbant ki akkor, amikor a *kiteljesedő jobbagyszábadtságot* az ország egyik részében *vára.lanul* bántalmak érték.”⁸ — A Délvidékkel kapcsolatban meg kell említeni, hogy a parasztság

³ Ennek kiemelése különösen fontos azért, mert még a felszabadulás után megjelent munkákban is találkozunk helyenként olyan nézetekkel, hogy „az 1437. évi parasztfelkelés elsősorban és legnagyobb részben a magyar parasztság megmozdulása volt... s csupán azok a románok kapcsolódtak be mozgalmukba, akiket a forrongó magyar jobbagyok akkor még elsősorban: magyar jellegű településterületükön magukkal sodortak” (Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből, Bp. 1948. 50. l.).

⁴ 8. l.

⁵ 14. l.

⁶ 25. l. — Székely György rámutat ugyan később arra, hogy „az uniót a 7. székely szék vezetősége kötötte”, ki kell azonban emelni, hogy nem az egész székelység, hanem a saját nevében, illetve érdekében. Ezen a tényen az sem változtat, hogy később sikerült a székely dolgozók egyrészt is harcba vinni a felkelt parasztság ellen.

⁷ 8. l. — Hasonlóképpen a megfogalmazás tömörsége vezetheti félre az olvasót az ilyenfajta megállapításnál: „E mellett az urak a földközösségi legelőket, réteket, halászó vizeket, erdőket egyre korlátozták, egyenesen *elkobozták*, használatukat pénzfizetéshez kötötték” (17. l.). Itt az olvasó esetleg nagyarányú allodizálásra gondolhat, holott „elkobzás” alatt nyilván — az esetek túlnyomó részében — a használatnak pénzfizetéshez való kötése értendő.

⁸ Szabó I. l. m. 48. l. (Kiemelés tőlem.)

kizsákmányolása itt azért volt nagyobb, mert a termelőerők fejlődése itt volt a leggyorsabb ütemű s ennek következtében itt éleződött ki legjobban a dolgozók és kizsákmányolók közt a harc a termelőerők fejlődése eredményének, a megnövekedett terméktöbbletnak elosztásáért; ehhez nyilván hozzájárult a török fenyegetés következtében megnőtt védelmi terhek áthárításának problémája is (Erdélyben pl. a kolozsmonostori egyezmény határozottan céloz erre a katonaság ellátásával és a felesleges mozgósítások kérdésével kapcsolatban).

A parasztháborúk értékelését illetően itt két dologra szeretnők felhívni a figyelmet.

Szekely György B. F. Porsnyev megállapítása nyomán rámutat arra, hogy „a középkori parasztfelkelések programjai minél realiztikusabbak, annál inkább nem a harc dokumentumai, hanem a tárgyalásoké, a békülésé”.⁹ Ebből az következik, — ad absurdum vive az okoskodást — hogy a legmegalkuvóbb paraszti program a legrealisabb. Másrészt: nem szabad összetévesztenünk a parasztfelkelések programjait az uralkodóosztályokkal kötött, s ennek következtében írásban inkább ránkmaradt *megegyezésekkel*. Még az sem áll, hogy ezek a kompromisszumok a felkelt parasztság jobbszárnyának megalkuvó programját fejeznék ki. A dolog természetéből következik, hogy ezek a kompromisszumok mindig mérsékeltebbek, mint a *fegyveresen felkelt* parasztság akár legmérsékeltebb szárnyának követelései is — és mindig radikálisabbak annál, semhogy a parasztsággal *fegyveresen szembenálló* nemességnek akár legkonciliánsabb része is őszintén elfogadhatná őket. E kompromisszumok tehát *nem* fejezik ki az egymással fegyveresen harcot folytató osztályok, de rétegek egyikének nézeteit sem s éppen ezért életképtelenek: a bennük lefektetett megállapodások *soha és sehol* nem mentek át a gyakorlatba. Vagyis: e kompromisszumok forrásként használhatók ugyan a fegyveresen felkelt parasztság programjának rekonstruálásához, de semmiképpen sem *azonosak* a programmal.

A másik dolog az 1437. évi parasztfelkelés bukásának kifejtésével kapcsolatos. „A bukás legfőbb oka itt is az volt, hogy nem volt o'yan vezetőosztály, amely a parasztságot megfelelően megszervezte és győzelemre vezesse”.¹⁰ Ez a megállapítás csak egyik oldalát fejezi ki az *alapvető oknak*, melyre legélesebben Marx mutat rá. „Először a politikai gazdaságtan bírálatahoz” c. tanulmányában s amely megállapítását Sztálin is idézi a Párttörténet IV. 2. fejezetében: „Egy társadalmi alakulat addig soha el nem tűnik, míg ki nem fejlődtek mindazok a termelőerők, amelyek számára ez az alakulat eléggé tág és új, magasabbrendű termelési viszonyok sohasem lépnek helyébe, míg anyagi létfeltételeik magának a régi társadalomnak ölen ki nem keltek” (Marx—Engels Válogatott Művei I. Szikra, Bp., 1949. — 340. l.). A jobbágyparasztkor fegyveres, forradalmi harca tehát mindaddig nem győzedelmesezkedhetett oly módon, hogy e győzelem a feudális társadalmi rend megdöntését eredményezze, amíg a kapitalista termelési rend „anyagi létfeltételei” a feudális társadalom „ölen ki nem keltek”. Magyarországon sem 1437-ben, sem 1514-ben erről még szó nem lehetett s ez volt a parasztháborúk bukásának alapvető oka. (Bukásuk, természetesen, egyáltalán nem jelenti *eredménytelenégüket*, vagy hiábavalóságukat).¹¹ Ugyanezt kell elmondani 1514 bukásának okainál is.¹²

* * *

Az 1514. évi magyarországi parasztháborút tárgyaló részlettanulmány bemutatja a parasztság differenciálódási folyamatának hatását, az egyes osztályok, rétegek mozgását, állásfoglalását s mai ismereteinknek megfelelő alapossggal elemzi ki parasztságunk helyzetének rosszabbodását a Jagello-korban. Pontatlan azonban a differenciálódás okának meghatározása: „A parasztság differenciálódásának, mint már láttuk, az árutermelés *mellett* a feudális kizsákmányolás fokozódása a főoka”.¹³ Nyilvánvaló, hogy itt nem két külön okról van szó: a kizsákmányolás alapvetőleg éppen az árutermelés következtében, annak talaján növekszik. A másik ok, a piac közvetlen szerepének differenciáló hatása, szintén ennek egyik megnyilvánulási formája, de ez ekkor még csak alárendelt jelentőségű tényező a termelőerők fejlődését nyomon követő, de

⁹ 28. l. V. ö. B. F. Porsnyev: A középkor története és Sztálin elvtárs útmutatása a feudális társadalom „alapvető jellegzetességére” vonatkozóan, — A Történettudományi Intézet Értesítője, 1950. 1—3. szám, 12. l.

¹⁰ 33. l.

¹¹ V. ö. B. F. Porsnyev i. m. 7. és 13. l.

¹² 51. l.

¹³ 37. l. (Kiemelés tőlem.)

azon mohón túlterjeszkedni akaró feudális kizsákmányolás mellett. — Az egyes rétegek állásfoglalásával kapcsolatban vita tárgyává lehetne tenni, hogy a parasztság oldalán harcoló nemések a már familiárisi sorba süllyedt nemések közül kerültek-e ki, — mint Székely György állítja¹⁴ —, vagy éppenséggel azok álltak átmenetileg a parasztság oldalára, akik ezt a sorsot el akarták kerülni. Ezt a kérdést, természetesen, csak további részletekutatások alapján lehet majd eldönteni, éppúgy, mint azt a kérdést, hogy milyen szerepet játszhatott e nemések állásfoglalásában a szekularizációs törekvés, vagy az egyházi kincsek megszerzése, — amire szintén utalnak bizonyos nyomok.¹⁵

A megtorló intézkedések értékelésével kapcsolatban lenne még egy megjegyzésünk. Székely György azt írja, hogy „a törvény végrehajtásával az uralkodóosztály teljesen elidegenítette az állam ügyeitől a parasztságot”, „érdektelenné tette a nemzet zömét kitevő dolgozó osztályokat a török elleni harcban”.¹⁶ Tény, hogy az 1514. évi törvény, a parasztság röghözkötése, rabszolgává-tétele objektíve előidézhetette volna ezt a teljes elidegenítést. A valóságban azonban nem ez történt. A parasztság lefegyverzésével, helotizálásával az uralkodóosztály ki akarta ugyan kapcsolni a parasztságot a honvédelem rendszeréből, azonban még ez a törekvése sem járt teljes eredménnyel. Érdektelenné tenni, *patriotizmusától megfosztani a magyar jobbágyságot* viszont még Werbőczyéknek sem sikerült: 1526-ban népi *partizáncsapatok* vették fel a küzdelmet a törökkel szemben, s a Mohács utáni, XVI—XVII. századi magyar történet a népi ellenállási mozgalmak tekintetében a további kutatás számára sok meglepetést tartogat.

* * *

A parasztháborúk történetére vonatkozó irodalom összeválogatása egészben véve sikerült. Geréb László összekötő-szövegeit azonban több szempontból kifogás tárgyává kell tennünk. E szövegek több helyen a bevezetés helyes elvi állásfoglalásával is ellentétben állanak. Míg Székely György erősen kihangsúlyozza, hogy a parasztháborúk antifeudális osztályharcának forradalmi, fegyveres szakaszai, addig az összekötő-szöveg „a társadalomnak ez az izgatott kérdése”-ről, „feszültség”-ről beszél.¹⁷ Félrevezetheti az olvasót az a téves megállapítás is, hogy „a társadalom osztályharcait, a XVIII. század második feléig a paraszt és a nemes vívja”,¹⁸ hiszen tudvalevő, hogy 1848-ig az alapvető osztályellentétet a jobbágyság és a birtokososztály ellentéte jelenti.

Hibásak, nem pártosak az összekötő-szövegek az egyes idézett szerzők politikai állásfoglalásának értékelése tekintetében is. Különösen a Jagello-kori humanisták túlértékelésében ütközik ki élesen ez a hiba. *Tubero Dalmata*-ról pl. a következőket jegyzi meg Geréb: „Dózsát ő Szittyának nevezi — kétízben az obligát gonosz jelzővel illeti, de kétség sem férhet ahhoz, hogy rokonszenve a parasztok oldalán van... a haladó-szellemű, élesszemű történész tudta, mit gondolnak, mit akarnak, akik a hűbériség megdöntésére fogtak fegyvert” stb.¹⁹ Valójában szó sincs arról, hogy Tubero a magyar parasztság pártján állott volna. Tubero azért látszik tárgyilagossnak, mert kívül áll a magyar társadalmon. Egyformán gonosznak, romlottnak látja a magyar társadalmat. — az egyházi és világi birtokosokat s a kizsákmányolt osztályt egyaránt. Tubero lenézi azt a Magyarországot, mely nem volt képes megvédeni Dalmáciát legveszélyesebb versenytársától, Velencétől, s a török mindent megfojtó, halálos ölelésétől. Tubero a Jagello-kori humanizmusnak viszonylag leghaladóbb, leginkább polgári szárnyához tartozik, de mint pap is mint polgár is, megalkuszik a feudalizmussal. A parasztháború megítélése tekintetében legfeljebb egy óvatoss, „harmadik-utas” álláspontig képes eljutni: a természetjogra hivatkozva elítéli ugyan a feudális rend kinövéseit, látja annak hanyatlását, „túlzásait”, melyek a legelemibb szabadságjognak a jobbágyságtól való megvonását, a „humanitás” megsértését eredményezték, ugyanakkor azonban rámutat arra is, hogy a „műveletlen tömeg” az ideiglenesen kivívott „túlzott” szabadsággal hogyan „él vissza”. Éppen ezért a „gonosz” jelző, mellyel Dózsát illeti, nem „obligát”,

¹⁴ 36. l.

¹⁵ Az alsó nemesség egy részének ilyen irányú állásfoglalásából, természetesen, helytelen „a nemesség széthasadása”-ra következtetni (43. l.). A nemesség mint kizsákmányoló osztály, ezen jellegét tekintve még évszázadokon át egységes marad.

¹⁶ 53. l. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

¹⁷ 57—58. l. — Ugyancsak zavarólag hatnak az ilyenfajta kitételek: „Társadalmi forrongás megrázó emléke”. (A huszita eretnekek hittételeivel kapcsolatban. — 64. l.)

¹⁸ 58. l.

¹⁹ 109. l.

— a tisztesség, vagy a nem-létező cenzúra kedvéért odavetett, álcázó jelző, hanem Tubero minden nyomástól, befolyástól mentes, tehát őszinte véleményének kifejezése.

Altalában: az a tény, hogy a reakciós források igen elevezen rajzolják a paraszti követeléseket, a mi számunkra igen realiztikusan örököltik meg pl. Dózsa ceglédi beszédét, távolról sem jelent megértést, vagy együttérzést szerzőik részéről. Ami a mi számunkra a paraszti osztályharc célkitűzései realiztikus megfogalmazásának látszik, az a feudális olvasó számára a paraszti elvetemültség bizonyítéka s a kegyetlen megtorlás igazolása volt — s a szerzők is nyilván ennek szánták.

Hasonló jellegű, de még súlyosabb hibába esik Geréb *Taurinus* Stauromaciá-jának értékelésénél. Taurinus szerint az a „humanista, akit ellenérzéssel tölt el a feudalizmus” s aki „hőssé emeli Dózsa s mártírrá parasztjait”.²⁰ Ezzel szemben a valóság az, hogy a Jagello-kor humanistái hozzáismultak a magyarországi feudalizmushoz. Taurinus eposzáinak főhőse nem Dózsa, nem az „istentelen nép” („plebs profana”): hanem a nagy feudálisok („magni duces”), — Bakócz, „a bíbornoki kar büszkesége” („Thomas cardinei non ultima gloria coetus”), — a Hektorhoz hasonlított sánta Báthory („Bathoreus Hector”) és a félisten Zápolya („Sapoliu heros”), stb. Ismét teljesen alaptalan az a megállapítás, hogy „az úri költő olykor kötelező szitkokat ragasztott jelzőül a vezérre (t. i. Dózsára), — mit gondolt róla valóban, kitűnik utolsó harcának leírásánál s abból a büszke beszédből, melyet Dózsával mondott el a vesztőhelyen”.²¹ Annak a Taurinusnak az állásfoglalása, aki Dózsa borzalmas kivégzése után még 68 soron át elmélkedik a parasztvezérre váró pokolbeli büntetéseken, egyáltalán nem lehet kétséges. Altalában: itt a legfőbb ideje, hogy irodalomtörténészeink egy kis része végre szegényebb legyen egy illúzióval s lássa be, hogy Jagello-korbéli humanistáinkból nem lehet szimpatizánusokat faragcsálni a parasztháborúk számára.²² Még később, a kifejezetten polgári reformációnál is azt látjuk, hogy minden erejével szembefordul a reformáció plebejus irányzatával!

* * *

A latin szövegek fordítása több helyen komoly hibákkal van tele, ami különösen a prózai részeknél elkerülhető lett volna.²³ Ugyancsak zavarja az olvasót a fordítás több helyütt erőltetett, mesterkélt archaizáló stílusa. Az első kolozsmonostori egyezmény szövegének magyar fordításához pl. egy oldalon négy magyarzó jegyzetet kellett e miatt hozzáfűzni, — holott ilyen szavakat, mint „monéta”, „interdiktum”, „cimiterium”, stb. nyugodtan le lehetett volna fordítani.²⁴ A versfordításoknál viszont néhol egészen kómiikus, — mult század-eleji tekervényes fordulatok s részben értelmetlenségek csúsztak be a szövegbe. Elrettentő például Geréb Uncius-„fordításának” néhány „remekbeszabott” sorát mutatjuk be:

„Am a bejáratokat mégis reteszelni hiába,

Mert hajlékában senki se bújhat is el.

Mert a magyarság ott fegyvert öltött s dühödött

Megrohaná menten németi hajlokokat...

... Nem titok az: vérrel bűnös keze végezi azt el,

Mit szent kéz tilt meg, sőt akadályá lehet”. (???)²⁵

* * *

Mindezek, persze, apróságok — bár nem elhanyagolhatók. Alapjában véve azonban nem változtatnak a könyvnek ismertetésünk elején nyomatékosan hangsúlyozott úttörő érdemein s nagymértékben kíváncsok, hogy történelmünk más korszakaira vonatkozólag is minél nagyobb számban tudjunk hasonló népszerű forráskiadványokat adni az olvasók kezébe. A *Székely—Geréb*-könyv olyan kezdeményezés, melyet történetészeinknek fel kell karolniuk és folytatniuk kell.

KARÁCSONYI BÉLA

²⁰ 119., illetve 141. l. — Nem tesz küönbséget e tekintetben Kardos Tibor sem fenti könyvről írt ismertetésében (*Irodalomtörténet*, 1950. 2. szám.).

²¹ 120. l.

²² Ugyanakkor Geréb pl. érdemén alul értékeli Heltait, mint aki „a kor nagy társadalmi harcaiban a vallás nevében kényelmes harmadik utat követ”; — Heltai Gáspár valóban nem a feudális nagyuraknak írt s ha ennek érdekében, azért, hogy írhasson, időnként meg kellett alkudnia, ez mitsem von le érdeméből.

²³ A fordítási hibákról egy csokorra valót felsorol Kardos Tibor idézett ismertetésében.

²⁴ 71. l.

²⁵ 96. l.

KÉZIRATOS FORRÁSOK AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRBAN 1789—1867.

(Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, XXIV.) Összeállította az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának munkaközössége.

(Budapest, 1950. VII. 252 lap.)

Az ötéves terv első termését képviselő történelmi munkák sorozatában két különleges forrástani kiadvány is napvilágot látott. Az 1848/1849. évi magyar minisztériumok levéltárának az ismertető leltára az egyik, míg a másik az Országos Széchényi Könyvtár kéziratgyűjteményének a részleges katalógusa, amely a feudális rendi világból a polgáriba vezető átalakulás korszakát öleli fel. Ez a körülmény már önmagában véve is mintha kifejezésre juttatná, hogy a forradalmi — marxi-lenini — tudományos szocializmusban a társadalmi lét gyakorlati tudományává emelt történelem fokozott feladatokat ró a tudományos segédszolgálatra is, közelebbről a társadalmi lét multbeli írásos emlékeit őrző levél- és kéziratárakra.

Az Országos Széchényi Könyvtár kézirattára 15 000 kötetet meghaladó állományával első helyen áll ily gyűjteményeink sorában. Ennek a mind tömegénél, mind sokoldalúságánál fogva páratlan becsű történelmi forrásanyagának a hozzáférhetővé tétele érdekében intézményes gondoskodás a multban nem igen történt.

A még az alapítás idejére eső Miller-féle katalógus¹ megjelenése óta, amely az akkori anyagállomány rendszeres és részletekbe menő tartalmi leírásával a magyar felvilágosodás kultúrszükségletének tudatosságát dicséri, több mint egy évszázadnak kellett elteltie, míg a középkori kódexek katalógusa 1940-ben megjelent.²

Kiadványunk az első lépés az újabbskori állagok rendszeres ismertetésére, amelynek eddigi hiányát még az is tetézte, hogy még csak egy belső használatra szolgáló kielégítő felvételről sem történt volt gondoskodás.

Van ugyan a kézirattárnak egy a szerzők (gyűjtők), illetőleg az ismeretlen szerzőjű köteteknél a kötetcímek betűrendjében felfektetett cédula-mutatója. Ha azonban azt kell erről megtudnunk, hogy ebben a mutatóban pl. az ú. n. kolligatumok (különböző természetű, egymással gyakorta tartalmilag sem összefüggő darabokat tartalmazó kötetek) rendszerint csak az első, vagy egy tetszés szerint kiragadott darab számbavételével, vagy valami sommás kötetcímmel vannak beiktatva, vagy hogy a tudományos anyaggyűjtés céljával oklevelekről és ügyiratokról készült másolatgyűjteményekhez sem kötetenként nem lettek részletes tartalomjegyzékek felfektetve, sem a cédula-mutatóba nincsenek e részletes tartalmuk szerint bedolgozva, — mindenki számára nyilvánvaló, mennyire kétes értékű az a támogatás, amit az ilyen segédeszközök nyújthatnak a külső kutatóknak.

A kutatás igényei ennél feltétlenül magasabbak. S hogy nem teljesíthetetlenek, vagyis jogosultak, arról meggyőző az a részletesség, amellyel — hogy csak hazai példánál maradjunk — akár az egyetemi könyvtár kézirattárának s az abban őrzött Kaprinay-meg Hevenesi-féle másolatgyűjteményeknek a jegyzékei, akár magának a Széchényi Könyvtár kézirattárának a Miller-féle katalógusai készültek.

Kiadványunk szerkezeti felépítésében katalógus, jegyzék. Anyaga háromszorosan elhatárolt. Időben az 1789-től 1867-ig terjedő kort öleli fel, amely egyfelől mint az osztályharcnak a polgári átalakulás jegyében álló szakasza, másfelől mint az osztrák gyarmati kizsákmányolás és nemzeti nyomás ellen vívott nemzeti függetlenségi harc korszaka jellemezhető. De elhatárolt kiadványunk az állagok tekintetében is, amennyiben a Leveléstár anyagának a mellőzésével a Kézirattárnak csak másik két csoportját, a könyvalakú kötetekben vagy kolligatumokban egybefogott nagyobb kéziratokat és a kisebb terjedelmű kéziratok gyűjteményét, az „Analecta“-t öleli fel. Korlátozott

¹ Catalogus manuscritorum Bibliothecae Nationalis Hungaricae Széchényiano-Regnicolaris, Vol. I—III, Sopronii 1814—1815.

² Bartoniék Emma: Codices Latini Medii Aevi (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának Címjegyzéke, XII. (Codices manu scripti Latini.) Budapest, 1940.

végül tárgyi tekintetben is, mert a megadott időhatárok között a fentebb megjelölt két állagosoportból csak azokat a kéziratokat veszi figyelembe, amelyek a korszak „gazdasági, társadalmi és politikai fejlődését” tükrözik. Mellőzi tehát a szépirodalmi anyagnak azt a részét amelynek nincsenek közvetlen politikai vonatkozásai, hasonlóképpen a nem kimondottan történelmi jellegű tudományos műveket is.

A feldolgozott anyag folyamatosan futó sorszámok (1–2760) alatt a szerzők, illetőleg az ismeretlen szerzői daraboknál a művek címeinek (kolligatumoknál mindig az összefoglaló címeknek) a betűrendjében a szerző, a cím, a terjedelem és a tárolási jelzet feltüntetésével van felvéve.

A kéziratok tartalmi ismertetésénél a kiadvány, mellőzve a tartalmat teljes egészében kimerítő részletes leírást, mer elegendő eljárást követ és a kéziratok tartalmát a kötet címen túlmenően csak egyes válogatott részeiben (de a megfelelő folio-számok feltüntetésével) vagy pedig sommás tartalmi megjelöléssel veszi számba.

Jelzi továbbá a katalógus a kéziratok nyelvét és a minden kétséget kizáró esetekben azok autográf vagy másolat jellegét; hasonlóképpen a cenzúra-példány jellegét és azt is, ha a cenzúra részéről törlések történtek.

A nyomtatásban megjelent daraboknál meg van adva a közlés helye, még pedig vagy a legismertebb, lehetőleg kritikai kiadás feltüntetésével, ennek hiányában pedig a megállapítható első kiadásával. A kiadatlan daraboknál adott esetben fel vannak véve a kézirat irodalmi ismertetésének, vagy akár csak a rávonatkozó irodalmi utalásoknak az adatai is.

A kiadványt, amelynek anyaggyűjtése 1949 júniusával zárult le, név- és tárgymutató egészíti ki.

A munkaközösség tagjai közt a kiadvány összeállításának munkálatai a következőképpen oszlottak meg: A szerkesztés és az irányítás terhes és felelősségteljes munkáját, mint a munkaközösség felelőse, V. Waldapfel Eszter vállalta. Cs. Gárdonyi Klára dolgozta fel a magyar nyelvű kéziratokat, H. Hajdu Helga a modern idegennyelvűeket, Windisch Éva a latinokat, V. Nyilassy Vilma pedig a Petőfi-ereklyétár anyagát.

Ami már most a kiadvány elbírálását illeti, előrebocsátott leírásunk rendjében a következőkre kívánnánk rámutatni.

Teljesen indokolt és helyénvaló a korbeli elhatárolás. Még pedig nemcsak a 48-as centennárium alkalomszerűségére való tekintettel, hanem még inkább azért, mert a marxista történetírás érdeklődésének homlokterében álló újkori történetünknek sorsdöntő forrása mi korszakáról van szó. Talán elmaradhatott volna a tárgykörbeli leszűkítés, kivált amikor az a helyzet, hogy a mellőzött tárgykörök a korabeli egész anyagnak mindössze egy harmadrészét teszik ki. Minek felhasználni kényszerítő szükség nélkül az élet egyetemeségét? S bizonyára Kitaibel Pál természettudományi művei értékelhetők annyira a feltörekvő erők megnyilatkozásaként, mint amennyi történelmi érték tulajdonítható egy Alexander Bach névalírásának.

Sebezhető pontot azonban alapjában véve csak egyetlenegyét állapíthatunk meg. Ez a kéziratok tartalmi leírása. A tartalmi teljesség, a részletes leírás feláldozásával, és az e helyett választott mérlegelő eljárással a munkaközösség oly ingoványos talajra lépett, amelyen már eleve lehetetlen volt következetesen betartani az egyöntetűség és a kellő értékelés követelményét. Az anyag hozzáférhetővé tétele tekintetében ez a körülmény mindenestre — s ezt sajnálnunk kell — leszűkíti a katalógus hatósugarát, sőt egyik-másik esetben könnyen félre is vezetheti a kutatót.

Íme, egy-két példa megállapításunk igazolására:

Az 1960. szám alatt felvett „Proiecta erigendarum societatum eruditarum in Hungaria et Transilvania” kézirat tartalmát a katalógus a következőkben regisztrálja: „Felterjesztések, levelek Aranka Györgytől és Kováchich Mártontól 1791–1796-ból; a marosvásárhelyi Magyar Nyelv Mivelő Társaság működésére vonatkozó iratok. Ugyanerről a kéziratról Miller katalógusa (Vol. III. pag. 76.) a következőket írja: „1) A Sopronyi magyar Társaság felállításáról való Planum. 2) Systema Societatis Hungaricae Pestiensis de anno 1791. 3). Az Erdélyi tudós Társasághoz tartozandó írások. 4) Ribay Georg. Proiectum Societatis Slavo-Bohemicae in Hungaria erigendae.”

Hajnóczy József neve alatt (1862. sz.) többek közt a semmitmondó „Residua scripta” sorozatcím alatt nyolc kötetnyi kézirat van felvéve a tartalomra vonatkozó minden közelebbi utalás nélkül, holott e sorozat tartalma nemcsak a legválogatosabb, hanem egyik kötetében még csak nem is Hajnóczyana-k, ellenben merőben idegen iratok is találhatók, amelyek egykor nyilván felelősségből soroltattak csak be Hajnóczy írásai közé. Adjuk az egyes kötetek tartalmát: Tom. I.: „Jus publicum regni Hungariae” (rendszeres munkálat). Tom. II.: „Rechungen der Altsohler und Dobroniwer Herr-

schaften, 1793—1803“ (I). Az évszám kizárja a leghalványabb lehetőségét is annak, hogy e kötet tartalmát bármilyen viszonylatban is Hajnóczy személyével vonatkozásba hozzassuk. Tom. III.: „Dipomatium 1244—1526.“ Tom. IV.: „Disciplina cameralis.“ (Rendszerezes munkálat, egyes fejezetei: De fisco. Urbaria. Contributionalia. Lucrum camerae. Ratio proponendarum in comitiis legum. Propositiones deputationi fine elaborandae ablegatis incl. comitatus ad comitia exmittendis instructionis exhibendae.) Tom. V.: „Extractus articulorum regni Croatiae et Slavoniae.“ Tomus VI.: „Oeconomico politica et statistica regni Hungariae, praesertim comitatus Syrmienensis.“ (Közte kimutatás kontribúciós terhekről és a népesség számáról, országos adatok is 1787-ből.) Tom. VII., VIII.: „Acta et excerpta ad Hungariam sacram pertinentia.“

Ugyanez az eset *Őz Pálnál* is, akinek az 1721. sorszám alatt a hasonlóképpen semmitmondó „Residua scripta“ címmel felvett nyolc kötetnyi kézirata nem kisebb értéket rejtett, mint *Őz Pálnak* az 1790—1791. évi országgyűlésnek 1790. november 13—1791. március 10-i szakaszáról, az 1792. évi országgyűlésről, valamint az evangélikusok 1791. évi pesti zsinati tárgyalásairól vezetett magánnaplói, továbbá különböző tanulmányi jegyzeteket (közte „Praelectiones statisticae“) beszercébányai gimnáziumi és pesti egyetemi tanulmányai, valamint iuratusi gyakorlata idejéből.

Mind Hajnóczynál, mind *Őznél* már maguknak a szerzőknek a személye kétségkívül megkívánta volna a részletes tartalmi kibontást, s az eredmény — mint látjuk — ezt a legtehetősebb mértékben igazolta volna.

Itt meg kell még jegyeznünk, hogy legalább is a kéziratártnak eredeti Széchényi-féle állományára nézve a katalógus használhatóságát, az adatszerűségét tetemesen tagította volna, ha az ebbe az állományrészbe tartozó kéziratoknál esetről-esetre utalás történt volna a Miller-féle katalógus leírásaira, ahol ezek a kéziratok a tartalom kimerítő részletezésével vannak felvéve. Így pl. az 1790/91-i országgyűlés iratait, meg az ezen országgyűlés által kiküldött országos bizottmányok munkálatait tartalmazó köteteknél, de egyébként is, mint ezt a fentebb idézett „Proiecta...“ kötet esete tanúsítja.

Ezzel a fogyatékossággal szemben a legtehetősebb elismerést vívták ki maguk számára a munkaközösség tagjai az egyes kéziratok sajátkezű vagy másolati jellegére és a cenzúrapéldányokra vonatkozó aprólékos megállapítások fáradságos, de a kutató szempontjából annál hasznosabb munkájával. De még ennél is nagyobb értéke a kiadványnak a bibliografiai apparatus, amelynek beiktatása nagy segítség és nem csekély mértékben emeli a katalógus korszerűségét.

Ma már nélkülözhetetlen járuléka minden hasonló jellegű kiadványnak a jó név és tárgymutató. A munkaközösség tagjai e téren is dicséretreméltó munkát végeztek. Egyetlen címszót hiányolunk benne, a „tanulmányi jegyzeteket“, amelyeket legalább is magunk részéről a mutatóban nem tudunk feltalálni. Véleményünk szerint a tanulmányi anyag, de különösen annak előadási módja nem lelkisimulendó tényezője a személyiség, sőt az egyes személyiségen keresztül a közvélemény politikai és társadalmi szemlélete kialakításának.

A gazdag anyag tartalmi változatossága egy rövid körvonalozásban nem könnyen mérhető ki. Inkább csak illusztratív példákra hivatkozunk, amikor utalunk az urbéri iratok és a parasztmozgalmi vonatkozások tekintélyes számára, amelyek mintha már önmagukban véve is érzékeltetnék, hogy honnan jönnek a forradalmi átalakulás irányába mozgó fejlődést meghatározó erők; a kor mozgalmasságát jelzi az országgyűlési iratok, no meg a politikai élc termékeinek, a paszkvillusoknak a száma. Egyik kimagasló csoportja az anyagnak a magyar jakobinus mozgalom vértanúinak az irathagyatéka és lefoglalt levelezése, amely itteni részében ha nem is annyira a mozgalomra, de résztvevőinek az egyéniségére, politikai személyiségére és az útra, amelyen a mozgalomig eljutottak, fénytderítő lesz. A másik csomósodási pont *Kossuth* s vele a szabadságharc és az emigráció anyaga. Itt kimagasló *Petőfi* alakja, akit teljes irodalmi hagyatékával vettek fel a kiadványba. Persze nem hiányoznak a felvilágosodás és a reformkorszak politikai művei és röpiratai (Bessenyei, Berzeviczy Gergely, Skerlecz Miklós, Széchényi Ferenc és István, Wesselényi, Kölcsény és a költő kortársak (Vörösmarty, Arany) politikai vonatkozású költeményei sem. Mint a maga nemében elszigetelten álló, vonja magára a figyelmet Apponyi Antalnak és Rudolfnak a diplomáciai irathagyatéka. Orosz vonatkozású a Benkendorff Sándorral, a cári kabinetiroda hírhedt III. osztályának (rendőri) a vezetőjére vonatkozó személyi okmányokat és hivatalos féljegyzéseket tartalmazó kézirát. Végül, amivel nem minden gyűjtemény dicsekedhetik, *Marx Károlynak* sajtókezű *önéletrajza* (1867-ig terjed) és *Herzennek* egy rövidebb napló: öredéke 1859-ből.

Kiadványunk a 48-as centennárium alkalmából mindjárt a korforduló határmezsgyéjén vettetett munkába. Ez a körülmény, meg az alkalmosszerűség időszorítója magya-

rázhatja, hogy nem tudott megbirkózni maradék nélkül az átvett örökség fogyatékos-ságaival. Mégis az a tény, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának a dolgozói már jóval az ötéves terv kidolgozása előtt szakítottak a százados némasággal és elhatározták, vállalták a gondjaikra bízott értékek közkinccsé tételét, ez az elhatározás bizvást azt mutatja, hogy megértették az idők szavát. S hogy a kiadványt életre-hívták, minden bizonnyal a le nem küzdött nehézségek e lenére is legnagyobb érdemük. Várjuk a folytatást, a gyűjtemény teljes „catalogue raisonné“-ját és benne mindazt, ami a mostani katalógus bevezetéséből még kimaradt: a történelmi visszapillantást és a fejlődés mérlegén felépülő elvi programot.

PAULINYI OSZKÁR

A SZOVJETUNIO TÖRTÉNETE. I—III. k.

Szerk. A. M. Pankratova.

Budapest, Szikra, 1950. 312, 410, 523 l.

A „Szovjetunio Története“ című könyvnek magyar nyelven való megjelenése igen fontos esemény Magyarország szellemi életében.

A Szovjetunio történetének ezt a tankönyvét a marxista-leninista elmélet, a szovjet történettudomány legújabb eredményei, valamint a Szovjetunio Népbiztosi Tanácsának és a SzK(b)P Központi Bizottságának 1934. május 16-i, az iskolai történettánnításról szóló rendelete alapján írták. A szerzők ezenkívül felhasználták I. Sztálin, A. Zsdanov és Sz. Kirov megjegyzéseit, amelyeket a Szovjetunio történelmi tankönyvének vázlatára tettek. Mindez lehetőséget nyújtott arra, hogy egy munkaközösség megírja a Szovjetunio történetének marxista tankönyvét a középiskolák számára. A munkaközösség tagjai K. V. Bazilevics, Sz. V. Bahrusin és A. M. Pankratova egyetemi tanárok, valamint A. V. Fohr egyetemi tanár. A tankönyv mindhárom kötetét „éénk, érdeklődést keltő formában, a legfontosabb események és tények időrendben történő elbeszélésével és a történelmi személyek jellemzésével“ írták meg. A tankönyvet pozitív vonások, közérthetőség, szemléteesség jellemzik. Hatalmas, konkrét történelmi anyagot nyújt, amelynek alapján az olvasó helyesen ítélheti meg és helyesen általánosíthatja a történelmi eseményeket. A tankönyv elolvasása lehetővé teszi a tanuló számára, hogy a marxizmus-leninizmus klasszikusainak helyes megvilágításában tanulmányozzák a Szovjetunio bonyolult, hősi küzdelmekkel és nagyszerű, kimagasló eseményekkel teli történetét, amely a nép, „... a századok során egymást felváltó termelési módok története, a termelőerők és az emberek termelési viszonyai fejlődésének története.“¹

A tankönyv további érdeme az, hogy nemcsak az orosz történetet tárgyalja, hanem a Szovjetunio összes népeinek történetével foglalkozik, Nagy-Oroszország története nem válik el Ukrajna, Bjeloruszszia, Grúzia és a Szovjetunio többi népeinek történetétől. Ugyanakkor a Szovjetunio népeinek történelmét az európai és az egyetemes történettől való elszakíthatatlan kapcsolataiban ábrázolja.

A Szovjetunio történetének ez a tankönyve, amelyet a munkaközösség A. M. Pankratova szerkesztésében, a marxista-leninista történettudomány legújabb eredményei alapján írt meg, az emberi társadalom történetét a Szovjetunio területén az ősközösségi társadalom fejlődésének első korszakától kezdve ábrázolja. Felhasználva az archeológusok által a Kaukázusban Szuhumi körül, valamint a Krim-félszigeten Szimferopol környékén feltárt legrégebbi emberi lakótelepek anyagát, megdönti a burzsoá történészeknek azt a helytelen állítását, hogy az ember a Szovjetunio területén Nyugat-Európához képest későn jelent meg.

A tankönyv a Szovjetunio történetén keresztül bemutatja mind az öt társadalmi-gazdasági formát, amelyet a marxista-leninista tudomány tanít, vagyis az osztály nélküli társadalmat, a rabszolgarendszert, a feudalizmust, a kapitalizmust, és a szocializmust. Az osztály nélküli társadalmi-gazdasági formációt a Szovjetunio összes népeinél megtaláljuk. A tankönyv nagy, konkrét történelmi anyagot mutatja be a Szovjetunio területén a nemzeti szervezeti keletkezését, bomlását és az osztálytársadalom kialakulását.

Az antik (rabszolgatörön nyugvó) formáción nem mentek keresztül a Szovjetunio területén jelenleg lakó népek valamennyien, hanem csak azok, amelyek az ókorban a Szovjetunio déli részén, a Krim-félszigeten, a Fekete-tenger partvidékén, és Közép-Ázsiában éltek. Ezek kedvező földrajzi és időjárási viszonyok között étek.

¹ A SzK(b)P története. Budapest, 1949. 130. l.

állandó érintkezésben állottak a Földközi-tenger medencéjének és Elő-Azsiának antik társadalmával, amelyekben kialakult a legrégebb, rabszolgaerőn nyugvó kultúra.

Kelet-Európa északi vidékein, ahol a természeti viszonyok nem voltak olyan kedvezőek, ahol az éghajlat igen szigorú volt, és az őslakosság alig állt kapcsolatban a külvilággal, az ősközösségi társadalmi formáció hosszabb ideig tartott és csupán az i. u. 10. és 11. századokban váltotta ezt fel a feudalizmus. Ezek a népek a rabszolgaerőn nyugvó társadalmi-gazdasági formációt átugrották.

A tankönyv bemutatja a keleti szlávok társadalmi és politikai berendezkedését, akik nem mentek keresztül a rabszolgaformáción. A keleti szlávok, amint azt a tankönyv helyesen hangsúlyozza, jóval a kievi állam kialakulása előtt ismerték ugyan a rabszolgaságot, a 6. században voltak is rabjaik, akiket a szláv előkelők kizsákmányoltak és elnyomtak, de ez a rabszolgaság patriarchális jellegű volt. Az anyagi javak fő termelői nem a rabszolgák, hanem a faluközösségekben élő szabad parasztok voltak. A keleti szlávoknak a feudalizmusba való átmenete nem egyszerre, hanem az ősközösségi szervezet felbomlása, az osztálytársadalom kialakulása és olyan primitív politikai szervezetek létrejötte útján történt, mint a törzsszövetségek, amelyeknek élen a szláv előkelőkből kiemelkedett fejedelmek álltak. Ezek a szervezetek, amelyeket Engels „katonai demokráciának” nevezett, s amelyek két korszak között léteztek, átmenetet alkottak az osztály nélküli társadalomból — a nemzeti szervezethez — a barbár államokhoz és a feudális társadalmi-gazdasági formációhoz. A Rurikovicsek nagy barbár „imperiumának”, azaz a kievi államnak kialakulása, akárcsak Nagy Károly birodalma, — mint Marx mondja —, a 9–10. század kievi államának fejlődésében a prefeudális korszakot jelenti, amikor a feudális viszonyok kialakulnak.

A tankönyv ezt a folyamatot világosan tárja élénk azokon a lapokon, amelyeken elmondja, hogy a keleti szlávok történeti fejlődésük folyamán, akárcsak a többi európai népek — pl. a kelták és a germánok — a nemzeti rendről áttértek a hűbéri rendre.²

A tankönyv bemutatja azt, hogy Közép-Azsiában, a Kaukázuson túl, valamint a Fekete-tenger partvidékén, ahol megvolt a rabszolgaerőn nyugvó szervezet, ennek bomlása időszámításunk első századaiban megy végbe és a feudális viszonyok kialakulása az első évezred második felében történik meg. A kievi államban a feudális rend csak a 11. században alakult ki és vált uralkodóvá Kelet-Európa jelentős területein.

A Szovjetunió területén a feudalizmus hosszú időn át, a 11. századtól a 19. századig uralkodott. A tankönyv a Szovjetunió népei történeti fejlődésének ezt a korszakát kitűnően ábrázolja. Az előadás alapját a marxizmus-leninizmus klasszikusainak a feudális társadalmi-gazdasági formációról és az oroszországi feudális jobbágyelnyomás fejlődéséről szóló tanításai, valamint Sztálin, Zsdanov és Kirov elvtársainak a Szovjetunió történeti tankönyvtervezetére tett megjegyzései alkotják. E megjegyzések alapján a tankönyv a feudális korszakot két részre osztja: a feudális széttagoltság korára és a 15. század második felében III. Ivánnal kezdődő feudális abszolút monarchiára, amely teljes virágzását I. Péter korában érte el. Az orosz nemzeti állam kialakulását III. Iván és III. Vaszilij alatt, ennek kiterjedését, valamint IV. Iván korában soknemzetiségű állammá való alakulását Sztálin elvtársnak a nyugati és keleti centralizált államok kialakulásáról szóló megállapításai világánál vizsgálja. Az orosz föld politikai egyesítését és a feudális széttagoltság felszámolását alapvetően az ország gazdasági fejlődése és az orosz népek nagy ellenségei ellen vívott küzdelme tette szükségessé. Ez a harc meggyorsította az összes orosz földeknek Moszkva, mint gazdasági és politikai központ körül kialakuló egységes orosz államba való egyesítését. „Nyugaton — Angliában, Franciásországban, Olaszországban és részben Németországban a feudalizmus felszámolásának és az emberek nemzetté válásának kora időben teljes egészében egybeesett a központosított államok kialakulásának korával és így ott a nemzetek fejlődésük folyamán almi formát öltöttek. Kelet-Európában ezzel szemben a nemzeti-ségeik kialakulása és a feudális széttagoltság felszámolása időben nem esett egybe a centralizált államok kialakulásával. Magyarországra, Ausztriára és Oroszországra gondoltok itt. Ezekben az országokban nem volt kapitalista fejlődés, illetőleg az csak születőben volt, de a törökök, mongolok és más keleti népek támadásai elleni védelem érdekében a támadást kivédni tudó centralizált államok azonnali megerősítését követelték.”³

² A Szovjetunió története, I. k. 47. l.

³ I. V. Sztálin, A marxizmus és a nemzeti-gyarmati kérdés. 1937. évi orosz kiadás, 97. l.

A tankönyv az orosz állam 17. és 18. századi gazdasági és politikai fejlődésének széleskörű ábrázolásával együtt bemutatja az orosz nép hősiességét nemzeti és állami függetlenségéért, bemutatja az ukrán és a bjelorusz nép felszabadító harcát a lengyel pákok ellen, továbbá az ukrán és bjelorusz földek Oroszországhoz való csatolását.

A feudális jobbágyságnak az egyidőben kiszélesedett az osztályharc a városokban és a falvakban is. Ennek következményei voltak Oroszországon a 17—18. század folyamán a városi felkelések és a parasztháborúk, amelyek alapjaitan rendítették meg az országot és aláásták a feudális jobbágyságnak alapjait.

Sztálin elvtárs Emil Ludwig német íróval való beszélgetésében a következőket mondotta: „Mi, bolsevikok, mindig érdeklődtünk az olyan történeti személyek iránt, amilyen Bolotnyikov, Razin, Pugacsov, stb. voltak. Ezeknek az embereknek a fellépésében az elnyomott osztályok ösztönös fellépésének, a parasztságnak a feudális igával szemben való ösztönös fellépésének visszatükröződését láttuk. A parasztság ezen első felkelési kísérletei történetének tanulmányozása iránt mindig nagy érdeklődéssel viseltettünk.“ A bolsevik párt és a szovjet nép vezetői, Lenin és Sztálin rámutattak arra, hogy a parasztháborúknak a feudális jobbágyságnak Oroszországon történetileg haladó szerepük van. A tankönyv bő és változatos anyagot ad a feudalizmus korának parasztháborúiról, értékes megállapításokat tesz és érdekes következtetésekre jut, amelyek a marxizmus-leninizmus klasszikusainak a parasztháborúkról szóló tanítása alapján bizonyítják, hogy a parasztháborúk a feudalizmus korában nem győzhettek, mivel ösztönösök, helyi jellegűek voltak és bíztak a cár segítségében. Ebben a korban még nem volt munkásosztály, amely a parasztfelkelések élére állhatott volna és győzelemre vihetné volna azokat, de a parasztháborúk megrendítették a feudalizmust és megtisztították az utat a kapitalizmus számára.

A könyv a 18. század végétől részletesen vizsgálja a kapitalista viszonyok létrejöttét, a jobbágyságnak bomlását, a 19. század első felében pedig a jobbágyságnak válságát, majd a kapitalista társadalmi formáció győzelmét a jobbágyságnak eltörlése és a 19. század 60—70-es éveiben végrehajtott burzsoá reformok idején. A tankönyv az oroszországi kapitalizmus történeti fejlődését helyesen három részre osztja. Az első korszak a kapitalizmus kifejlődésének kora a jobbágyságnak felszabadítás előtti korban, a második a kapitalizmus fejlődése a jobbágyságnak felszabadítás utáni korszakban, és végül Oroszország az imperializmus korában. A tankönyv a jobbágyságnak felszabadítás előtti korszakban kitűnő és kifejező anyagot szolgáltat, amely megmutatja a kapitalista viszonyok kialakulásának alapvető tartalmát Oroszországon, megmutatja a parasztgazdaság bomlását, a kapitalista manufaktúra növekedését, a bérmunka behatolását az iparba és a mezőgazdaságba. Ugyanakkor megvilágítja az orosz cárizmus bel- és külpolitikáját, az oroszországi kapitalizmus fejlődését és a parasztság egyre fokozódó kizsákmányolását; kiemeli az osztályharcot és a 19. század első felének társadalmi és forradalmi harcát.

A tankönyv ebben a részében részletesen leírja az 1812. évi háborút és Napoleon leverését. A hitleri Németország ellen folytatott nagy hazafias háború idején a Bolsevik Párt és a szovjet kormány vezetői többször megemlékeztek az 1812. évi háború hatalmas történeti jelentőségéről. Sztálin elvtárs az 1941. november 7-én, a Vörös-téren tartott beszédében mondotta: „Lelkesítsen benneteket ebben a háborúban nagy elődeink... példaképe!“ s a történeti nevek között megemlítette Mihail Kutuzov nevét.

A tankönyv jól mutatja meg az 1812-es évi háború hatását az oroszországi társadalmi, politikai és forradalmi mozgalomra.

Az oroszországi forradalmi mozgalom korszakbeosztásával kapcsolatban mondja V. I. Lenin: „1825-ben látta Oroszország első ízben a cárizmus ellen irányuló forradalmi mozgalmat.“ A forradalmi mozgalom egész történetét V. I. Lenin három korszakra osztja: „1. A nemesi időszak, kb. 1825-től 1861-ig; 2. a raznocsinyec vagy polgári demokratikus időszak, kb. 1861-től 1895-ig; 3. a proletár időszak, 1895-től napjainkig.“⁴

Oroszország gazdasági fejlődésével, a jobbágyságnak bomlásával és a kapitalista viszonyok fejlődésével kapcsolatban a tankönyv áttekinti I. Miklós bel- és külpolitikáját, a 30-as, 40-es évek társadalmi, politikai mozgalmát, valamint a Kaukázus, Közép-Ázsia, Szibéria, stb. történetét.

⁴ Sztálin: A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról. Szikra, 1949. 35—36. l.

⁵ Lenin—Sztálin: A sajtóról. Budapest, 1950. 78. l.

A tankönyv a jobbágyfelszabadítás utáni korszakot éppen olyan teljességgel és világossággal rajzolja meg, mint Oroszország történetét a jobbágyfelszabadítás előtti korszakban. A jobbágyfelszabadítás utáni korszakot a 60-as évek burzsoá reformjainak, a kapitalizmus fejlődésének részletes megvilágításával kezdi, azután következik az orosz cárizmus kül- és belpolitikájának, a munkásmozgalomnak, a 70-es, 80-as évek narodnyik-mozgalmának, valamint a munkás és forradalmi mozgalom új fellendülésének következetes és érdekes áttekintése. Mindezeket a nemzetközi munkásmozgalommal és Marx Károlynak az első Internacionáléban végzett tevékenységével szoros kapcsolatban vizsgálja. Jól, gazdag történelmi anyag alapján világítja meg a 80–90-es évek munkásmozgalmát, a Morozov-féle 1885-i sztrájkot, a marxizmus elterjedését Oroszországban, a „Munka Felszabadítása”-csoport létrejöttét, a marxista körök felbukkanását a 80-as években és a 90-es évek elején, Plechanov és a „Munka Felszabadítása”-csoportjának harcát a narodnyikok ellen. „A Munka Felszabadítása”-csoport harcot indított a narodnyikok hibás nézetei ellen, kimutatta, hogy a narodnyik tanok és harci módszerek mekkora kárt okoznak a munkásmozgalomnak.”⁶ A végső és megsemmisítő csapást a narodnyik-mozgalomra V. I. Lenin mérte. „Leninre várt az a feladat, hogy Oroszországban a marxizmust a munkásmozgalommal egyesítse s hogy a „Munka Felszabadítása” csoport tövédeseit kijavítsa.”⁷

A tankönyv Oroszország jobbágyfelszabadítás utáni gazdasági és politikai fejlődésének megrajzolásával kapcsolatban a marxizmus-leninizmus klasszikusai műveinek, a SzK(b)P története tanulmányozása alapján, hatalmas és gondosan összegyűjtött konkrét történelmi anyag alapján tekinti át az orosz cárizmus bel- és külpolitikáját, valamint nemzetiségi és gyarmati politikáját a 19. század második felében.

Oroszország kapitalista fejlődése történetének utolsó korszaka a 19. és 20. század fordulóján ér tetőpontjára az imperializmusha való átmenettel. A tankönyv megmutatja az orosz imperializmus sajátosságát, amely V. I. Lenin és I. V. Sztálin meghatározása szerint katonai-feudális imperializmus volt. Bemutatja V. I. Lenin és I. V. Sztálin forradalmi tevékenységének kezdetét, a proletariátus forradalmi pártjának megszületését és fejlődését. Ezzel kapcsolatban vizsgálja az osztályharc fejlődését, a cárizmus bel- és külpolitikáját és a forradalmi válság érlelődését Oroszországban a 20. század elején. A tankönyv helyesen oldja meg V. I. Lenin és I. V. Sztálin opportunizmus elleni harcának, a proletariátus forradalmi pártja keletkezésének, a munkásosztály V. I. Lenin és I. V. Sztálin vezetése alatt a cárizmus és a burzsoázia ellen folytatott harcának kérdését. Részletesen vizsgálja a munkásmozgalom új fellendülését a 20. században, az orosz-japán háborút és az 1905–1907. évi első orosz forradalmat. Helyesen világítja meg az 1905-ös forradalom leverésének okait és a forradalom történelmi és nemzetközi jelentőségét. A szükséges teljességgel és világossággal vizsgálja a Szovjetunió történelmi tankönyve a sztálini reakció korszakát (1908–1912), a forradalmi munkásmozgalom fellendülésének évcit az első imperialista világháború előtt, továbbá a cárizmus bel- és külpolitikáját ebben a korszakban.

A tankönyv jól világítja meg az első imperialista világháború okait és jellegét, a cári Oroszország részvételét ebben a háborúban, a burzsoá és kispolgári pártok viszonyát a háborúhoz, Lenin, Sztálin és a bolsevikok viszonyát a háborúhoz, a bolsevikok hazafiasságát és harcukat az imperialista háborúnak polgárháborúvá való átalakításáért. Megmutatja a bolsevikok harcát Lenin és Sztálin vezetése alatt az orosz és nemzetközi szocializmus és a centrismus ellen, majd a cárizmus válságát és a forradalom közeledését Oroszországban, a februári burzsoá-demokratikus forradalmat, a cárizmus megdöntését, a munkás- és parasztküldöttek szovjetjeinek és az ideiglenes burzsoá kormánynak a megalakulását. Kifejti a kettős hatalom lényegét, és bemutatja a bolsevikok harcát I. V. Sztálin és V. M. Molotov vezetése alatt, a burzsoá-demokratikus forradalomnak szocialista forradalommal való átfejlesztéséért.

A tankönyv érdemei közé kell sorolni, hogy részletesen tárgyalja a legrégibb időktől kezdve a Szovjetunió egyes népei kulturális fejlődésének történetét is.

A Szovjetunió történetének tankönyve nagy figyelmet és helyet szentel a szovjet társadalom és állam fejlődése történelmi kérdései megvilágításának. Az emberiség történetének ennek az új korszaknak alapjait a Nagy Októberi Szocialista Forradalom rakta le. Ez a forradalom fordulópont Oroszország történetében. Kiszakította az országot a kapitalizmus rendszeréből és új útra irányította, a szocializmus útjára. 1917. októ-

⁶ A SzK(b)P története, 17. l.

⁷ U. o. 22. l.

ber 25-én, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének napján V. I. Lenin ezt mondta: „Ennek a forradalmi átalakulásnak jelentősége mindennekeelőtt az, hogy szovjet kormányunk, saját haalmi szervünk lesz, a burzsoázia legcsekélyebb részvétele nélkül. Az elnyomott tömegek maguk teremtik majd meg a hatalmat. Gyökeresen lerombolják a régi államgépezetet, és szovjet szervezetek formájában új kormánygépezetet létesítenek.

Új szakasz kezdődik most Oroszország történetében, és ennek a harmadik orosz forradalomnak el kell vezetnie végeredményében a szocializmus győzelméhez.”⁹

V. I. Leninnek ezek a jövőbelátó szavai teljes mértékben beigazolódtak, a Szovjetunióban felépült a szocialista társadalmi és megvalósul a fokozatos átmenet a kommunista társadalomba. A Szovjetunió története tankönyve hatalmas konkrét történeti anyagot ad, amely jellemzi a Nagy Októberi Szocialista Forradalom e ökézésítésének és megvalósításának a apvett szakaszait. Megmutatja Oroszország munkásainak és parasztjainak Lenin, Sztálin pártjának vezetése alatt folytatott hősi harcát a proletárforradalom győzelméért és a proletárdiktatúra létrehozásáért. Megmutatja a proletariátus vezéreinek és a Bolsevik Párt szervezőinek és vezetőinek, V. I. Leninnek és I. V. Sztálinnak vezetőségét a nagy Októberi Forradalom győzelméért vívott harcban.

Nagy történeti anyagon jól mutatja be a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmét a központban és vidéken, a Szovjet Hatalom diadalmát, a munkásosztály és a szegényparasztság harcát a Szovjet Hatalom megerősítéséért, a breszt-litovszki békét és ennek jelentőségét. Sztálin e vtárs a Sztahanovisták Első Szovjetuniói Értekezletén tartott beszédében mondta: „A mi forradalmunk az egyetlen, amely nemcsak összetörte a kapitalizmus bilincseit és szabadságot adott a népnek, hanem meg tudta teremteni a nép számára a jómódú élet feltételeit is. Ebben van a mi forradalmunk ereje és legyőzhetetlensége.”¹⁰

Az Októberi Forradalom megsemmisítette a nemzetiségi elnyomást. A cári Oroszországban korábban elnyomott népek mind a szovjet társadalom és állam teljesjogú tagjaivá váltak. A forradalom kivezette Oroszországot az imperialista háborúból, egyszersmindenkorra megszabadította Oroszország népét attól a kötelezettségtől, hogy az orosz és külföldi burzsoázia érdekeiért ontssa vérért, megmentette Oroszországot az idegen tőkés által való leigázástól és biztosította szabadságát és függetlenségét.

Az Októberi Forradalom új korszakot nyitott meg az emberek történetében.

Sztálin elvtárs mondja: „A népek története sok forradalmat ismer. Ezek a forradalmak abban különböznek az Októberi Forradalomtól, hogy valamennyi egyoldalú forradalom volt. A dolgozók kizsákmányolásának egyik formáját felváltotta a kizsákmányolás másik formája, de maga a kizsákmányolás megmaradt. A régi kizsákmányolók és elnyomók helyébe új kizsákmányolók és elnyomók jöttek, de maguk a kizsákmányolók és az elnyomók megmaradtak. Csakis az Októberi Forradalom tűzte ki céljául minden kizsákmányolás megszüntetését, minden néven nevezendő kizsákmányoló és elnyomó felszámolását.”¹¹

A tankönyv részletesen vizsgálja a polgárháború éveiben a munkások és parasztok harcát a külföldi intervenció ellen. Megmutatja, hogyan semmisítette meg a Vörös Hadsereg az ántánt támadásait és hogyan győzedelmeskedett az intervenció seregeken és a fehérhőrgárdistákon Kazahsztánban, Közép-Ázsiában, a Kaukázusontúl, a Távolkeleten. Megmutatja a szovjet nép győzelmének történelmi jelentőségét a polgárháború éveiben, Lenin—Sztálin Pártjának és a forradalom vezetőinek, V. I. Leninnek és I. V. Sztálinnak irányító szerepét ennek a győzelemnek kivívásában.

A tankönyv nagy, konkrét történelmi anyag alapján vizsgálja meg a szovjet társadalom és állam történetét a békés gazdasági építés éveiben, a népgazdaság helyreállításáért folyó harc, az ország szocialista iparosításáért, a mezőgazdaság kollektivizálásáért, a szocializmus építésének befejezéséért vívott harc éveiben, bemutatja a Szovjet Állam bonyolult kül- és belpolitikáját, az osztályharc fejlődését, a szocialista társadalom sikeres építését, a külakágnak mint osztálynak felszámolását, a harcot a kulturális forradalom megvalósításáért az országban. A tankönyv utolsó fejezetei bemutatják a Szovjetunió harcát a békéért, a második világháború alatt és a szovjet nép hősi harcát a hitleri Németország ellen a Nagy Honvédő Háború idején, a szovjet nép győzelmének világtörténelmi jelentőségét a Nagy Honvédő Háborúban. Megmutatja

⁹ Lenin—Sztálin: Az Októberi forradalomról. Budapest, 1949. 6. 1.

¹⁰ I. V. Sztálin: A leninizmus kérdései. Szikra, 1950. 591. 1.

¹¹ Sztálin: A leninizmus kérdései. 491. 1.

Lenin—Sztálin Pártjának szerepét, amely a német rablók megsemmisítésének szervezője és lelkesítője volt és a nagy Sztálin szerepét, aki megszervezte és vezette a szovjet nép győzelmét, a Szovjetunió népeinek ellenségei ellen folytatott honvédő háborúban.

Az A. M. Pankratova professzor szerkesztésében megjelent tankönyvben vizsgált bonyolult történeti kérdéseknek ez a — csupán rövid és távolról sem teljes — felsorolása egy maga bizonyítja, milyen rendkívül értékes ez a most magyarra fordított tankönyv. A Szovjetunió történetének tankönyve magyar nyelven megismerteti a magyar dolgozókat a Szovjetunió népeinek hősiességével a külföldi hódítók ellen, a cárizmus ellen, a földesurak és tőkésék ellen, a bo dog és vidám életért vívott harcukkal, megismerteti őket a Szovjetunió népeinek gazdasági, politikai és kulturális fejlődésével, a legrégibb időktől kezdve napjainkig.

A Szovjetunió történetének a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig terjedő részén kívül hatalmas értéket jelent a világ első szocialista állama történetének bemutatása, a Szovjetunió népeinek a szocializmus győzelméért és a kommunista társadalomba való fokozatos átmenetért vívott harcának története.

A tankönyv világosan és egyszerűen tárgyalja a Szocialista Szovjet Köztársaságok Szövetségének bel- és külpolitikáját, amelyet Lenin—Sztálin Pártjának vezetése alatt folytat, világosan megmutatja az, hogy a szovjet társadalom és állam irányítóereje a Kommunista Párt, amely a szovjet népet harcaviszi ellenségei ellen, megmutatja a győzelemhez vezető utat, felneveli benne a szocialista öntudatot, mozgósítja a nehézségek leküzdésére. Nagy történelmi anyagon, a hősi harc példáin mutatja be a tankönyv, hogy Lenin—Sztálin Pártja mindig a tömegek élén jár, magasra emeli Marx—Engels—Lenin és Sztálin tanításának legyőzhetetlen zászlaját, kérlehetetlen harcot folytat a burzsoá ideológia minden megnyilvánulása ellen. A tankönyv számos példán mutatja be, hogy a szovjet nép történelmi győzelmeit mind a Bolsevik Párt vezetése alatt, V. I. Lenin és I. V. Sztálin vezetése alatt érte el. V. I. Lenin műve nagy folytatójának, I. V. Sztálinnak a vezetése alatt a Szovjetunió népei a kommunista társadalom ragyogó épületét emelik és megmutatják az egész világnak a kommunizmushoz vezető utat. A tankönyv magyar nyelven Magyarország széles néptömegeit ismerteti meg a győztes szocializmus országának történelmével, megkönnyíti harcukat a szocialista Magyarország felépítéséért és hozzájárul a Szovjetunió népei és a demokratikus Magyarország közti tartós és megbonthatatlan barátság megerősítéséhez.

G. N. ANPILOV

W. BREDEL: ERNST THÄLMANN — POLITIKAI ÉLETRAJZ

(Szikra, Budapest, 1950. 184 l.)

Thälmann politikai életrajzához írt előszavában *Wilhelm Pieck* elvtárs, a Német Szocialista Egységpárt elnöke azt mondja, hogy bár Ernst Thälmann neve fogalommá vált, a Hitler-banda elleni rendíthetetlen harc jelképévé, az új német nemzedék keveset tud életéről és küzdelmeiről. Ezért addig is, amíg illetékesek kidolgozhatják a legújabb kor német munkásmozgalmának és a Német Kommunista Pártnak történetét, *Willy Breidel* könyve fontos szerepet tölt be, különösen a német ifjúság nevelésének szempontjából.

Ernst Thälmann életrajza a német munkásmozgalom történetének jelentős része és Breidelnek sikerült Thälmann munkásságában, harcaiban nemcsak a német munkásmozgalom, de a német nemzet legfontosabb problémáira is rámutatni. Ezáltal a Thälmann-életrajz nemcsak felemelő és lelkesítő a német munkásosztály mai nemzedéke számára, de egész sor, a jelen feladataira alkalmazható tanulságot is tartalmaz. Ezek a tanulságok azáltal, hogy a hősi pártvezér életéből és harcaiból emelkednek ki, könnyebben férkőzhetnek a német dolgozók szívéhez és értelméhez, mint bármely más oktatás.

Az egyik fontos tanulság a kommunistáknak a szociáldemokratákhoz való viszonyára vonatkozik. Thälmann, a hamburgi szállítómunkás a szakszervezeti bürokrácia elleni harccal kezdte munkásmozgalmi tevékenységét. 1912-ben a szállítómunkások breslaui kongresszusán már élesen támadta a tagok demokratikus jogait korlátozó szakszervezeti vezetőséget. Két évvel később, a kölni kongresszuson javaslatot nyújtott be, amely követelte, hogy a szakszervezeti tisztviselőket a tagság válassza meg. A Thälmann beszédeiben megnyilvánuló *romlatlan osztályosztón és proletár igazságérzet felé fordította az ifjúságot*. Thälmann munkájának eredményeképpen a hamburgi szállítómunkás szövetség ifjúsági szektora hamarosan 300-ról 1500-ra emelte tagjainak számát.

A német munkásmozgalom későbbi vezére már ebben az időben helyesen látta, hogy a szakszervezeti „fizető estek” és „választóegyleti csoportok” rendszere a munkásmozgalom elpolgáricosodásához vezet és hogy a szakszervezeti munka súlypontját az üzemekbe kell helyezni.

1929 októberében — amikor már évek óta a Kommunista Párt főtítkára volt — Thälmann 25 éves tevékenységének elismerésül díszoklevelet kapott a Szállítómunkások Szakszervezetének vezetőségétől. Két esztendővel később azonban, a reakció útján gyorsan „fejlődő” szakszervezeti vezetőség kizárta őt. Thälmann 1931 március 18-án nyílt levélben válaszolt a Szállítómunkások Szakszervezete vezetőségének; elvileg kifejtette a szakszervezetek harci feladatait és leleplezte a német szakszervezeteknek reakciós eltorzulását.

Thälmann harca a reakciós szociáldemokrata vezetők ellen egész tevékenységén végighúzódik. Leleplezte a jobboldali szociáldemokrata vezetőket, de ugyanakkor fáradhatatlanul megismételte az antifasiszta munkásegységre irányuló javaslatait. A reakció minden újabb előretörése alkalmával Thälmann felhívta a Szociáldemokrata Pártot és a Szakszervezeti Szövetséget, hogy egységes akcióval biztosítsák a dolgozó nép érdekeinek győzelmét. Így például 1932 júliusában, amikor Papen a porosz szociáldemokrata kormányt „egy hadnagy és tíz közlegény” segítségével kiebrudalta, Thälmann általános sztrájk szervezésére hívta fel a Szociáldemokrata Párt vezetőit és a Szaktanácsot. Ezek azonban hallani sem akartak általános sztrájkokról. 1933 január 31-én, amikor Hindenburg birodalmi kancellárrá nevezte ki Hitlert, Thälmann újra sürgető felhívást intézett a Szociáldemokrata Párthoz és a szakszervezeti vezetőséghez, de újra hiába.

Thälmann ugyanakkor, amikor fáradhatatlanul küzdött a német munkásosztály akcióegységének megvalósításáért, amely megmenthette volna Németországot a hitlerizmustól, a világháborútól és az összeomlástól, harcolt a Kommunista Pártban terjedő szektáns magatartás ellen és a Párt tömegeit a *szociáldemokrata munkásokkal való, alul-*

ról jövő egység építésére ösztönözte. „Ernst Thälmann — olvassuk az életrajzban — ismételtén figyelmeztette a kommunistákat, állítsák vissza a jó, barátságos, elvtársias viszonyt a szociáldemokrata munkásokkal és semmiesetre se vigyék át a reakciós, reformista vezetők ellen érzett jogos gyűlöletüket, sem az üzemekben, sem a munkás-negyedekben szociáldemokrata elvtársaikra.“

A német kommunisták azóta komoly tanulságokat vontak le a multból és felszámolták a Hitler előtti időkben ezen a téren elkövetett hibákat. Pieck elvtárs 1945-ben, a multra visszapillantva, mondotta: „A szociáldemokrata vezéreknek a kommunistákkal szemben követett reakciós politikája arra vezetett bennünket, hogy ezt a politikát az egész szociáldemokrata munkásság szemére vetettük és ezzel megnehezítettük az egyesülést. Tanultunk e tapasztalatokból és teljes őszinteséggel és barátsággal fordulunk a szociáldemokrata munkásság felé, hogy ne csak becsületes együttműködéssel, hanem teljes egybeolvadással teremtsük meg igazságos ügyünk győzelmének előfeltételeit.“

Elmondhatjuk, hogy a német kommunisták sikerrel hajtották végre a felszabadulás óta ezt a politikát, híven követve Thälmann tanításait. A keleti övezetben így valósult meg a munkásosztály egysége. A nyugati övezetekben pedig a Német Kommunista Párt folytatja a harcot, napról-napra leleplezve a Schumacher-banda árulásait, de egyúttal következetesen szervezve az akcióegységet a szociáldemokrata munkásokkal Nyugat-Németország újralfelgyeverése és egy új Wehrmacht felállítása ellen.

Thälmann életének és harcainak egy másik, az új Németországra és annak munkásosztályára jelentős tanulsága a *munkás-paraszt szövetségre* vonatkozik. A német szociáldemokrácia vezetői az első világháború előtt — meghamisítva Marx és Engels tanításait — egészében reakciós tömegnek nyilvánították a parasztságot. A legjobb esetben is csak a földmunkásokat szervezték. Nem véve figyelembe a parasztság rétegződését, egy kalap alá vették a szegény- és középparasztokat és a kulákokat. „Még a német munkásmozgalom radikális balszárnya is — olvassuk a Thälmann-életrajzban —, amely a későbbi Kommunista Párt magva volt, lebecsülte, sőt részben tagadta a munkás-paraszt szövetség jelentőségét... Ilyen merev és szűklátókörű politikai beállítottsággal a kommunisták természetesen nem folytathattak sikeres parasztpolitikát.“

Willy Bredel megmutatja, hogy Ernst Thälmann vezetése alatt döntő fordulat következett be a Kommunista Párt parasztpolitikájában. Thälmann behatón tanulmányozta a német agrárkérdést, a különböző parasztrétegek helyzetét és a gyűjtött tapasztalatok alapján dolgozta ki a paraszt-segély programot, melyet 1931-ben a Kommunista Párt nevében Oldenburgban egy hatalmas parasztyűlésen hirdetett ki. A parasztok ekkor kezdték megismerni a kommunistákat. Thälmann kezdeményezésére alakult meg a Mezőgazdasági Dolgozók Szövetsége és ettől kezdve a paraszt-kérdés mind jelentősebb helyet kapott a Kommunista Párt politikájában.

A Szovjet Hadsereg által történt felszabadítása után, a német nép hozzáfoghatott a feudális maradványok felszámolásához. Tudjuk, hogy a földreform a potsdami elvek megvalósításának sarkalatos pontja. A felszabadulás után a kommunisták új erővel hirdették a munkás-paraszt szövetség elvét. „Okvetlenül szükséges — mondotta Pieck elvtárs — hogy a városok dolgozó népe minden erővel sikraszálljon a földreform érdekében és a legmesszebbmenően támogassa a falu népét. Minél erősebben fejlődik eközben a város és a falu kapcsolata és minél jobban megerősödik a munkások és parasztok szövetsége, annál inkább teljesíthető az a nagy feladat, amely ma az egész német népre vár: kiirtani a nácizmust, a militarizmust és imperializmust, népünk érdekeit valóban szolgáló demokráciát teremteni és előmozdítani gazdaságunk felépítését.“

A Német Demokratikus Köztársaságban a földreformot végrehajtották, a feudális maradványokat felszámolták. De a munkás-paraszt szövetség kérdése továbbra is egyike a legaktuálisabb kérdéseknek a pártéletben. „A Németországi Kommunista Párt Központi Bizottsága — írja például a Német Szocialista Egységpárt elméleti folyóirata, az „Einheits“ 1950 novemberi számában — Ernst Thälmann vezetésével kemény harcot folytatott a káros, szektáns és opportunisták felfogások ellen a munkásosztály szövetségesei iránti politika kérdésében és megtette az első lépéseket a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének felépítésére.“ A Német Szocialista Egységpárt harmadik kongresszusán már kidolgozta parasztpolitikájának minden részletét és Ulbricht elvtárs, a Párt főtitkára, kifejtette, hogy csak ennek a politikának következetes megvalósításával érhetők el az ötéves terv célkitűzései. A munkásosztálynak az a feladata, hogy testvéri segítséget nyújtson a parasztnak a mezőgazdasági termelőerők fejlesztésében. Ezzel előbbreviszi a falu demokratizálódását és biztosítja, hogy a német egysé-

gért folyó nagy nemzeti harcban a parasztság a munkásosztály oldalán teljes mértékben ki fogja venni részét. A Német Szocialista Egységpárt ezen a téren is Thälmann útmutatását követi.

Willy Bredel proletár író, de nem történész. Így munkájának történelmi analízisei gyengék és hiányosak. Különösen áll ez a második világháború kitöréséről szóló részre. Bredel könyvének fő érdeme, hogy Thälmann nagyszerű egyéniségét a tények egyszerű ismertetésével tudja kidomborítani. Megmutatja, hogy Thälmann munkás maradt akkor is, amikor a nagy Német Kommunista Párt vezetője lett, annak a pártnak a vezére, melyre 1932-ben hatmillió német szavazott. Megmutatta becsületet, nyílt és egyszerű jellemét, tudásszomját, szorgalmát, a tömegekkel való mély kapcsolatát, a Szovjetunióba, Sztálinba vetett rendíthetetlen hitét, mélységes meggyőződését arról, hogy a Szovjetunió győzni fog.

Amikor Thälmannak a börtönben megmondták, hogy Hitler megtámadta a Szovjetuniót és közölték vele, hogy a náci-hordák már Moszkva alatt állnak, a nyolc esztendei börtön után is töretlen kommunista csak ennyit válaszolt: „Sztálin ki fogja törni Hitler nyakát!” Joggal írja tehát róla Willy Bredel:

„Nála állhatatosabban egyetlen német antifasiszta sem harcolt az imperialista reakció, a militarizmus és a nácizmus ellen. Rettenthetlenebbül senkisé sem szállt síkra a német nép jogaiért és szabadságáért. Becsületesebben egyetlen német munkás-vezető sem törekedett a munkásegység megteremtésére. Fáradhatatlanabban a német nép egyetlen képviselője sem mozdította elő az összes haladó erők összefogását. Öszintébben senkisé munkálkodott a német és a szovjet nép barátsága és a többi néppel való meg-egyezés érdekében. Önzetlenebbül, hűségesebben egyetlen német sem szerette népét és hazáját.”

Ezért él a gyáván meggyilkolt Ernst Thälmann a német kommunisták mai harcaiban, — mind a szabad, Német Demokratikus Köztársaságban, mind az imperialisták és a bonni árulók uralmát nyögő Nyugat-Németországban

KOMJÁT IRÉN

VELKÁ ŘÍJNOVÁ SOCIALISTICKÁ REVOLUCE A NAŠE NÁRODNÍ SVOBODA

(A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a mi nemzeti szabadságunk)

(Brno, 1950. 122 l.)

Az új cseh és szlovák történettudomány elsődrendű feladatának tekinti, hogy a nemzeti történelem egy-egy fontos szakaszát megtisztítsa a burzsoá történészek ferdítéseitől. Ilyen kritikai tisztázásra váró korszak mindenekelőtt az első Csehszlovák Köztársaság története — az a hűsz esztendő, melyhez a burzsoá cseh történetírás a hazug legendák egész sorát fűzte. Magának az első Csehszlovák Köztársaságnak a keletkezését a cseh és szlovák burzsoá történészek iparkodtak úgy feltüntetni, mintha ennek az államnak a létrejötte holmiféle nagylelkű ajándék lett volna az imperialista hatalmak részéről a cseh és szlovák nép számára. E hamis történelmi beállítás révén igyekezett a burzsoá áltudomány azonosítani a cseh és a szlovák nép érdekeit a nyugati imperialisták érdekeivel.

A marxista szemléletű cseh történettudomány, mint ahogy az előttünk fekvő kötet is bizonyítja, szakít a burzsoá ferdítésekkel; hozzásegíti a cseh és a szlovák dolgozó népet ahhoz, hogy tisztá képe legyen a München előtti első Csehszlovák Köztársaság igazi jellegéről. Megmutatja az első köztársaság egész polgári osztályjellegét, felfedi a „demokratikus” külsőn alatti lényegét és leplezetlenül rávilágít arra, hogy milyen volt az első Csehszlovák Köztársaság vezető politikusainak, uralkodó osztályainak viszonya a világ haladó erőinek legfőbb támaszához, a Szovjetunióhoz. Az előttünk fekvő kötet előszavában Oldřich Říha az ezzel kapcsolatos feladatokat így állítja a fiatal cseh és szlovák történészek elé: „Tovább kell vizsgálunk és meg kell mutatunk, milyen viszonyban állott a mi uralkodó burzsoáziánk és fináncoligarchiánk a Szovjetunióhoz, rá kell mutatni arra, hogy a „sajtószabadság” általuk hirdetett „demokratikus” felfogása nemcsak hogy csorbát szenvedett, hanem ez a sajtó a legostobább támadásokat vezette és a legostobább rágalmakat szórta a világ első szocialista államára, meg kell mutatni, hogyan büntette a Szovjetunió iránti pusztá rokonszenv-megnyilatkozásokért az embereket, hogy a szociáldemokrata párt áruló vezetőinek segítségével hogyan állított folytonosan spanyolfalakat, nehogy a cseh és a szlovák dolgozó nép megláthassa a szovjet nép hatalmas sikereit, miközben ő maga a gazdasági válság idején a legnagyobb nyomorban és éhezés közepette élt. Meg kell mutatni, hogy burzsoáziánk és pénzmágnásaink éppen a gazdasági válság idején bojkottálták a Szovjetunióval való gazdasági kapcsolatok felvételét.”

A prágai Szocialista Akadémia 1949. november 4-i értekezletén elhangzott előadásokat gyűjti egybe e könyv. Ezzel a cseh történészek nagy lépést tettek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom jelentőségének felfedése terén. A Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak döntő jelentősége volt az első Csehszlovák Köztársaság megszületése körül. A Szovjetunió volt az egyetlen állam, mely a müncheni válság idején — ahová az áruló cseh uralkodó burzsoázia döntötte az államot — hű szövetségesként kész volt segítséget nyújtani a cseh és a szlovák népnek. A hat évig tartó fasiszta megszállás után a Vörös Hadsereg hozta meg hallatlan áldozatok árán a szabadságot a cseh és a szlovák népnek, segít visszaadva nemzeti függetlenségüket, az újjáépítés során szakadatlanul éreztette segítő készségét a csehszlovák népi demokráciával.

A Szocialista Akadémia értekezletén elhangzott előadások bizonyítják, hogy a történetírás a szomszédos Csehszlovákiában arra az útra lépett, melyen igazi támaszt tud nyújtani a dolgozó népnek a ma és a holnap kérdéseinek megoldásánál.

A Szovjetunió részéről I. I. Udalcov, a történettudományok kandidátusa, a csehszlovák történelem kitűnő ismerője vett részt vendégként a csehszlovák történész-értekezleten. Előadását („A Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jelentősége”) vezető helyen közli a kötet. Széleskörű összefoglalása ez az Októberi Forradalom nem-

zetközi hatásának 1917-től egészen napjainkig A szerző hangsúlyozza, hogy az Októberi Forradalom túllépte a nemzeti kereteket, kihatott a világ valamennyi népének felszabadító mozgalmaira. Udalcov I. V. Sztálint idézi: „Az Októberi Forradalom új korszakot nyitott, a proletárforradalmak korszakát az imperializmus országaiban“. A szerző foglalkozik azzal a hatással, amelyet az Októberi Forradalom és a népek önrendelkezési jogának proklamálása Európaszerte kiváltott, röviden ismerteti a cseh és a szlovák proletáriátus 1918. évi megmozdulásait, foglalkozik azzal a hatással, melyet a gyarmati népek harcában váltott ki a szocialista forradalom. Összefoglalóul megállapítja, hogy „a Nagy Októberi Forradalom megalkotta a világ első szocialista államát, melynek tapasztalataiból tanulhatnak a többi nemzetek és országok, melyek ráléptek a szocializmus építésének útjára a politika, a nemzetgazdaság, a tudomány és a kultúra terén“.

Oldřich Říha az első világháború alatti cseh politika tevékenységével foglalkozik tanulmányában („A Nagy Októberi Forradalom és az első világháború alatti külföldi ellenállásunk“) és mindjárt előjáróban leszögezi, hogy „a cseh burzsoáziának a világháború előtti időben semmiféle forradalmi követelménye vagy célja nem volt az osztrák-magyar monarchiával szemben“. A nemzeti felszabadulás nem volt szívügye a cseh polgárságnak. Az osztrák-magyar birodalom a fejlett cseh ipar számára jó belső piaci lehetőségeket biztosított és a tőkeexportnak sem voltak akadályai. A cseh ipar ugyan látszólag harcolt a német kézben összpontosított iparral, de ez csak közönséges versengés volt. A szervezett erős cseh munkásmozgalom már rég kiváltotta az osztrák és cseh kapitalisták, gyárosok, bankárok összefogását. A cseh burzsoáziának tehát érdeke volt az osztrák-magyar monarchia fenntartása. Az első világháború folyamán a cseh burzsoázia mindvégig két vasat tartott a tűzben: óvatosan együttműködött a Maffiával, ugyanakkor kapcsolatokat tartott az osztrák vezető körökkel is. A nép viszont kezdetől fogva számos jelét adta osztrák-ellenességének. A nemzeti önállóság követelményét elsőnek Masaryk állította fel. Nem támaszkodott azonban semilyen népi mozgalomra. Felszabadításra irányuló politikai tevékenységét a győztes imperialisták érdekeivel kötötte össze. A februári forradalmat lelkesen üdvözölte (habár 1917-ben még a legalkalmasabbnak a Romanov-dinasztiát tartja egy megalakítandó önálló cseh monarchia trónjára), de az Októberi Forradalom nagy jelentőségével nincs tisztában és elítéli ezt. Éppen az Októberi Forradalom idejétől domborodik ki erőteljesen nyugati orientációja. Az Októberi Forradalommal való szembefordulásban mutatkozik meg igen erősen Masaryknak és az egész cseh burzsoá politikai vezérkarnak osztályjellege.

Eközben odahaza — mint ahogyan Jaroslav Charvát „A Nagy Októberi Forradalom hatása a cseh munkásmozgalomra“ c. tanulmánya rámutat — ott áll a munkásság forradalmi mozgalmától rettegő cseh burzsoázia, oldalán a marxista-ellenes revizionista szociáldemokráciával, mely utóbbi eszméileg teljesen az osztrák szociáldemokrácia függvénye. A cseh szociáldemokrácia elsekélyesedésére, eszméi tehetetlenségére és az osztrák-német szocialistáktól való teljes függőségére Charvát számos adatot sorol fel. Jellemző adaléka ennek az is, hogy ez a párt úgyszólván teljes egészében magáévá tette Bauer és Renner tervezetét az osztrák-magyar monarchián belül élő nemzetek problémájának megoldására. A terv egyet jelentett az osztályharcos alapról való eltávolodással, a monarchia további fenntartásának gondolatával. Maga a cseh nép azonban rögtön a háború kitörésétől kezdve nyíltan monarchiaellenes. Az 1917 szeptemberében és októberében tetőfokát elérő gazdasági anarchia hatása súlyosan jelkodik a cseh lakosság soraiban. A munkásság megmozdulásai hatalmas ösztönzőerőt kapnak akkor, amidőn az Októberi Forradalomról szóló hírek eljutnak a cseh dolgozókhoz. „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom a nemzetek önrendelkezési jogának kihirdetésével az osztrák-magyar monarchia elnyomott nemzetének megadta a monarchia további fenntartása elleni érvet. Megadta ezt az érvet a cseheknek is, kiknek az antanthatalmak semmit sem ígértek. Ellenkezőleg, Wilson elnök 1917. december 4-én a kongresszusnak küldött üzenetében kijelentette: — Meg kell mondanunk, hogy semmiképp sem akarjuk megsérteni vagy átcsoportosítani az osztrák-magyar monarchiát. — A brit miniszterelnök még 1918. január 5-én ezt jelentette ki: — Nem azért harcolunk, hogy megsemmisítsük Ausztria-Magyarországot.“

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására az osztrák-magyar monarchia munkásosztálya visszatért a forradalmi útra, melyet a szociáldemokrata vezérek clárultak. A nagy januári osztrák sztrájk és a németországi sztrájkok ideje közé esik a cseh munkásság nagy sztrájkja, mely 1918. január 22-én kezdődött. Valamennyi ipari városban sztrájkoltak, főleg Prágában, az azonnali békekötést és az önálló államot követelve. A forradalmi és a sztrájkhullám egyre erősödött a cseh országrészben és 1918. május elseje a szocializmus erőinek hatalmas seregszemléjévé lett. A sztrájkok ezután már

nem is szakadtak meg, hanem az egész ország területén újból megismétlődtek. A nép szocialista köztársaság proklamálását követeli s végül a cseh burzsoázia a veszélytől való ijedelmében kénytelen engedni a nép akarataának és hozzájárulni az önállóság kiáltásához. A cseh nép nem várt a diplomáciai tárgyalásokra, politikai vezetőinek tanácskozásaira. Spontán módon nyilvánította ki, hogy szabad és valóban szabaddá is lett. A Nemzeti Bizottság már kész tények előtt állott, nem maradt számára más feladat, mint a tények megállapítása. Az állami önállóság kikiáltása a cseh nép érdeme s azt bizonyítja, hogy 1917. november 7-e nélkül nem következett volna be a csehszlovák 1918. október 28-a sem.

Arnošt Klíma a csehszlovák légiók oroszországi szereplésével foglalkozik. A légiók határozottan ellenforradalmi szerepet tölthettek be. A cseh katonák tömegei meg voltak győződve arról, hogy Ausztria megdöntéséért és hazájuk szabadságáért harcolnak, de a légiók parancsnoksága a szovjetellenes intervenció híve volt, pénzt fogadott el az imperialistáktól és a szovjet állam likvidálásához igyekezett segítséget nyújtani. A légionáriusok 70%-a a munkások közül került ki, ebből 47% szociáldemokrata múltú volt, ami komoly vád a szociáldemokrata vezérek ellen: az ő munkájuk eredménye volt, hogy a megtévesztett munkások a szocialista forradalom ellen küzdöttek. A légionáriusok közül a legöntudatosabbak csatlakoztak a szocialista forradalomhoz.

Az első Csehszlovák Köztársaság idejéből érdekes ismeretlen adatokat közöl Jan Pacht tanulmánya („A müncheni kapituláció belső okai”). A müncheni kapitulációt igen helyesen nem elszigetelten szemléli, hanem az imperialista hatalmak Szovjetunió elleni akcióorozatának egyik lányszemét látja benne. E kísérletek — melyek célja a Szovjetunió elszigetelése, meggyengítése, megsemmisítése — 1917 óta szakadatlanul folytatódtak, a cseh burzsoázia pedig híven kiszolgáltta ezt a csehszövő politikát. Teljesen hazug a cseh burzsoáziának az az utólagos beállítása, mintha csak passzív szemlélője lett volna az imperialista hatalmak diplomáciai mesterkedéseinek, mintha a müncheni kapituláció a cseh burzsoázia közvetlen részvétele nélkül jött volna létre s a cseh polgárság többé-kevésbbé csak tehetetlen áldozata lett volna az imperialista érdekeknek. A közelmúltban a cseh burzsoázia igyekezett úgy feltüntetni a dolgot, mintha számára nem maradt volna egyéb feladat, mint elfogadni a rákényszerített döntést s ezzel sikerült is elhárítania magáról a felelősséget a müncheni katasztrófáért. A müncheni katasztrófa magyarázóit azonban nem tudnak feleletet adni arra a kérdésre, hogy miért nem utasították el a nagyhatalmak diktátumát akkor, amidőn Csehszlovákia egész népe készen állt a haza megvédésére, amidőn az ellenállásnak összes katonai feltételei biztosítva voltak s amidőn Csehszlovákia oldalán ott állott hű szövetségescs, a Szovjetunió, készen arra, hogy segítségére siessen, még abban az esetben is, ha Franciaország nem tartja be szövetségi kötelezettségét. München igazi okaira Klement Gottwald mutatott rá a nemzetgyűlés állandó bizottságában 1948. október 11-én elmondott beszédében: „Anglia és Franciaország reakciós nagypolgárságának osztályérdekei voltak azok, melyek Münchenben a hitleri rendszer mellett döntöttek Csehszlovákia kárára. A csehszlovákiai reakciós nagypolgárság osztályerői voltak azok, melyek oda vezettek, hogy az állam, a nép érdekeit feláldozták a nagybuzsoá szemét érdekeinek. Nagyszabású összeesküvés volt ez a nép, a köztársaság, a demokrácia ellen”.

A cseh burzsoázia kikényszerítette a kapitulációt, mert attól félt, hogy a hitlerizmus ellen folytatandó nemzeti szabadságharcban az ő hatalma is összeomlik; félt a szocialista Szovjetuniótól, félt a saját felfegyverzett népétől, mert tisztában volt azzal, hogy e nép mindenkor a Szovjetunióban találta meg főtámaszát az osztályerőszak és az igazságtalan burzsoá rend elleni harcában. Pacht tanulmánya érdekes adatokat közöl arra vonatkozólag, hogy milyen ellenséges álláspontot foglalt el a cseh burzsoá politikai vezetés a Szovjetunióval szemben; Csehszlovákia egyike volt azoknak az államoknak, melyek utolsóként ismerték el de jure a Szovjetuniót, 1934 júniusában. Ezideig a csehszlovák hatóságok a legkiméletlenebbül üldöztek minden Szovjetunió iránti baráti megnyilatkozást. Az 1935. május 16-án megkötött szovjet-csehszlovák szövetségi szerződés csak 14 nappal a szovjet-francia szövetségi szerződés létrejötte után születhetett meg. A cseh burzsoá politika teljesen a francia járószalagjára került. Benes még 1936 decemberében barátságos megbeszélést folytatott a prágai Várban Hitler képviselőivel. Arról volt szó, hogy a két állam belügyminiszterei megegyezzenek egymással a kommunista propaganda elfojtásának módszereiben. (Nem Benes érdeme, hogy a megegyezés nem jött létre.) A csehszlovák burzsoázia a második emigráció idején is az imperialisták oldalán állott. A londoni emigráció köréi ugyanazt a taktikát választották, mint az első világháború idején. Ahelyett, hogy segítettek volna tömegharcot szervezni a náci megszállók és hazai kiszolgálók ellen, pusztá diplomáciára és a hírszolgálat kiépítésére szorítkoztak. A londoni emigráció szándékai szerint a népet nem a népi forradalomnak és

a Szovjetunióknak kellett felszabadítani, hanem a nyugati imperialisták katonai erejének. Ezzel szemben a csehszlovák Kommunista Párt és Klement Gottwald kezdettől fogva más utat jártak. Tudatában voltak annak, hogy a háború után nem jöhet létre a régi Csehszlovákia helyén olyan állam, amelyben a burzsoázia továbbra is kizsákmányolja a népet s amelyben a hatalom nem a dolgozók kezében összpontosul. A kommunisták programja: a megszállók elleni megalkuvás nélküli harc folytatása volt, hogy ennek eredményeképpen a harcban felsorakozó néptömegek végre rendet teremthessenek saját hazájukban. Ehhez a tervhez nyújtott segítséget a Szovjetunió, mely már a müncheni döntés napjaiban is bebizonyította, hogy egyetlen hű szövetségese a cseh és szlovák népeknek.

„A Szovjetunió és a mi felszabadításunk” címen Václav Husa értékeli azt a hatalmas segítséget, amelyet a Szovjetunió nyújtott a cseh és a szlovák népek a náci megszállás alól való felszabadulása és állami önállóságának visszaszerzése terén. A burzsoázia cseh történetírás minden erővel igyekezett kisebbiteni a Szovjetunió szerepét és érdemét a fasizmus feletti győzelem kivívásában, másrészt a csehszlovák emigráció igazi középpontját Moszkva helyett nyugaton kereste. Husa professzor rámutat arra, hogy a fasizmus feletti győzelemben a döntő rész a Szovjetunióé. Felvázolja azt a hatalmas segítséget, melyet a Szovjetunió a cseh ellenállás harcosainak nyújtott a második világháború idején, amidőn Moszkva lett a külföldi csehszlovák ellenállási mozgalom igazi központja. A csehszlovák területeken folytatott felszabadító harcok során a Szovjetunió 138 ezer fiát és leányát vesztette el. Katonái a hősiességnek soha nem tapasztalt példáját nyújtották.

Čestmír Cisař arról a segítségről ír, amelyet a Szovjetunió 1945 után nyújtott a cseh és a szlovák népek a szocializmus építésének nagy munkájához. A fiatal csehszlovák népi demokráciának úgyszólván minden lépését a Szovjetunió hathatós támogatása tette lehetővé. A Szovjetunió segítsége útján lehetett lerakni a csehszlovák ipari újjáépítés alapjait. Emlékezetes az a segítség, amellyel az 1947. évi aszály idején sietett a Szovjetunió a cseh és szlovák nép segítségére. 1948 februárjában a burzsoázia ellenforradalmi puccskísérletének visszaverése végleg eldöntötte a fejlődés útját: Csehszlovákia a szocialista utat választotta. Ismét a Szovjetunió létezésének köszönhető, hogy 1948-ban a nyugati hatalmak intervenciójára nem kerülhetett sor és a csehszlovák burzsoázia nem folyamodhatott külföldi támogatóihoz segítségért.

Az ismertetett tanulmányok jelentősége vitán felül. A csehszlovák közelmúlt problémái élnek bennük s ha ezek a problémák nincsenek is minden esetben részletesen kifejtve és megoldva, jelzik a jövő útját és feladatait.

KOVÁCS ENDRE

A ROMÁN NÉPKÖZTÁRSASÁG TÖRTÉNÉSZEINEK KONFERENCIÁJA

A Voproszi Isztorii 1950. évi 4. száma B. Spiru tollából ismertetést közöl a Román Népköztársaság Akadémiája Történettudományi Intézetének és Történeti Osztályának konferenciájáról 1950 február 11-én és 12-én, melynek tárgya a középkori kutatások problémája volt. A megbeszélések eredményei élénken tükrözik a marxista-leninista szellemű román történettudomány nagyszabású fejlődését és komoly tanulságot szolgáltatnak a magyar történettudomány számára is.

Még 1949 folyamán felvetődött a román történelem középkori forrásai feltárásának nagyszabású terve. Több munkaközösség alakult abból a célból, hogy először revízió alá vegye a burzsoá történészek által közzétett jelentősebb okmánygyűjteményeket és jó tárgymutatóval lássa el őket. Sorra került a laşiban megjelent számos kötetből álló, szláv okleveleket tartalmazó *Uricarul*, a Román Akadémia által közzétett nagyméretű, a magyar történészek által is sűrűn forgatott, Hurmuzaki Eudoxius nevére elnevezett *Documente* sorozat, Iorga *Acte şi documente* című sorozat és mások.

A kiadatlan oklevelek napvilágra hozása azonban ennél is fontosabb feladat. A XV–XVI. századi oklevelek kiadásra való előkészítésével foglalkozó munkaközösségek munkálatai Bukarestben 10.583, Iaşiban 619 és Kolozsvárott 1012 oklevél összegyűjtésére vezettek. Ezzel létrejött az alapja egy hatalmas oklevél-corporumnak, mely idővel fel fogja ölelni a középkori román történet teljes oklevélanyagát.

„Románia burzsoá-bojári urait nem érdekelte azoknak a dokumentumoknak a közzélése, amelyek minden szempontból tükrözik az osztályharcot és különösen azt a szerepet, amelyet ebben a harcban a kizsákmányolt és elnyomott osztályok játszottak... Románia burzsoá történészei a létező középkori dokumentumoknak alig egytizedét közölték le. Ezeket a dokumentumokat önkényesen válogatták ki és esetről-esetre adták ki. Sok okmányt egyszerűen meghamisítottak. A román burzsoá történészek tudatosan mellőztek bizonyos tényeket és bizonyos tényezőket a középkor történelmében. Gyakran formális jogi szempontokból szemlélték a történelmi eseményeket. Így a feudális állam történetét a feudális rend termelődésétől, termelési viszonyaitól és az osztályharcotól elszigetelve szemlélték a feudalizmus egyes szakaszaiban. A román burzsoá történészek eltúlozták a burzsoázia szerepét a feudalizmus elleni harcban és teljesen mellőzték a parasztság mozgalmait és felkeléseit.”

B. Spiru összefoglalja Roller Mihály akadémikus számvetését a konferencia eredményeiről. „A bőséges forrásgyűjtemények meg kell, hogy adják a történetkutatók számára azt a lehetőséget, hogy felfedjék Románia középkori történetének egész sor mostanáig tisztázatlanul maradt kérdését. Egyike ezeknek a kérdéseknek, hogy miért írták Moldva és Havaselve okleveleit a XVII. századig szláv nyelven és a XVII. század után román nyelven. A burzsoá történetírás még hozzávetőlegesen sem adott feleletet arra a kérdésre, hogy mikor és milyen körülmények közt alakult meg a román nép. Eddigél nem tanulmányozták a tömegek harcát a román nép kialakulásával kapcsolatban. Hasonlóképpen tanulmányozni kell, mikor és milyen körülmények közt jött létre a feudális rend Romániában, mikor jelent itt meg a feudális állam és kivált, milyen szerepe volt ebből a szempontból a népvándorlásnak. Nem véletlen az a tény sem, hogy a burzsoá történészek igyekeznek a feudalizmus kezdetét Romániában minél későbbi korszakra helyezni. Hangsúlyozva a román feudalizmus „késői jellegét” és az ország kulturális elmaradottságát, arra törekcsenek, hogy igazolják a román nép nemzeti érdekeinek elárulását az uralkodó osztályok által és a román nép kifosztását az idegen tőke által. Mindeztideig nem alkották meg a román feudális állam igazán tudományos történetét függetlensége korában és nem mutatták ki teljesen a török és a Habsburg-elyomás szerepét, mint Románia társadalmi fejlődését fékező tényezőket,

Végül Roller Mihály szükségesnek tartja megmagyarázni a szlávok szerepét és kimutatni a segítséget, melyet a román feudális állam kialakulása és fejlődése számára nyújtottak.

A román fejedelmi kancelláriáktól, kolostoroktól, bojároktól, stb. származó oklevelek kiadása a fenti kérdések és még számos más tudományos megoldásának előfeltétele. A konferencián hosszú vita folyt arról, hogy az okleveleket eredeti nyelven, vagy román fordításban közöljék. Végül az utóbbi álláspont kerekedett felül; a források váljanak hozzáférhetővé mindenki számára és az egész nép közkinccseként ne csak a tudománynak, hanem a hazafias és nemzetközi szellemű nevelésnek, a szocializmus építésének is eszközei lehessenek. Az egyes okmánykötetek végén azonban facsimileben le fogják közölni az oklevelek 5–10 százalékát is. Azonkívül minden kötet orosz nyelvű tárgymutatót is fog tartalmazni.

Mihail Roller kiemelte, hogy a konferencián még nem éltek kellő mértékben a bírálat és önbírálat éles fegyverével, nem volt minden rendben a tervszerűség és a szervezettség körül és nem fordítottak kellő gondot az új káderek képzésére. E hiányosságok ellenére a konferencián megvalósult tapasztalatcsere nagy mértékben lendítette előre a romániai középkori történetkutatókat.

Az okmánykötetek kiadásával párhuzamosan és ezekre épülve a monográfiák és tanulmányok egész sora készül. Ezek egyrészének publikálása céljából a konferencia határozatot hozott a „Studii și cercetări de istoria medie” (Középkori történeti tanulmányok és kutatások) c. szaklap megjelentetéséről.

I. TÓTH Z.

DOCUMENTE DIN MIȘCAREA MUNCITOREASCA 1872—1916

DOKUMENTUMOK A MUNKÁSMOZGALOMBÓL. 1872—1916

Összegegyütötte és jegyzetekkel ellátta: *Mihail Roller*

II. bővített kiadás, Bukarest, 1947

Baráti szomszédunk, a szocializmust építő Román Népköztársaság eredményei egyre jobban ismeretessé válnak előttünk. — Azonban meg kell ismernünk a Román Népköztársaság eredményeinek előfeltételeit is. Ezekről az előfeltételekről szólva monddta *Georghiu-Dej* elvtárs: „Eredményeinket nem érhettük volna el elődeink harcaink nélkül, a nép aktív támogatása nélkül a dicsőséges Vörös Hadsereg világtörténelmi győzelme nélkül, a szovjet kormány és Sztálin generalisszimusz szüntelen támogatása nélkül”.

Románia és Magyarország történetét, elődeink harcának hagyományait a fel-szabadulás előtti reakciós történetírás mindkét oldalról egyaránt igyekezett felhísz-nálni a két nép szembeállítására, „holott ezek a hagyományok összekötnek bennünket a magyar néppel” — monddta *Georghiu-Dej* elvtárs. Népeink multja elődeink harcainak története tehát a jelen és jövő örök barátságának kovácsa. Ezért fontos, hogy köl-csönösen megismerjük azt.

Az elődök harcainak egyik fontos korszakáról, a román munkásmozgalom 1872—1916-ig terjedő történetéről adnak számot e kötet dokumentumai. — A kötet a munkás-lapok fontosabb cikkei, kongresszusok, konferenciák határozatait, kiáltványokat, fel-hívásokat tartalmaz. Az előszavakban Roller elvtárs jellemzi az egyes korszakokat és időszakokat és ezzel megkönnyíti a kötet áttekintését.

Az első korszak 1872—1900-ig tart.

1872-ben alakult meg a Romániai Dolgozók Általános Egyesülete. A „testvériesülés útját” követi, hogy harcolni tudjon a dolgozókért. Az 1877-ben megalakított „Socia-listul” nagy lépést jelentett előre a munkásmozgalom szocialista programjának a megfogalmazása felé. A munkáskörök első politikai programja 1880-ban lát napvilágot, az I. Internacionálé hatásának jeleit viselve. A munkáskörök egységes ideológiai irá-nyítását, az 1881-ben alapított „Contemporanul” nevű lap vállalja magára. A lap meg-jelenése egyben a marxizmus tömegméretekben való elterjedésének kezdete. Nagy szerepe van az 1886-os program előkészítésében. Ez általános demokratikus célkitűzé-sket állít a mozgalom elé. Ezen az alapon készül el a mozgalom tömegaktivitása, ami 1893-ban a Romániai Dolgozók Szociáldemokrata Pártjának a megalakításához vezet. A párt lapja, a „Lumea Nouă” (Uj Világ) a 8 órás munkanapért, általános választójogért, a demokratikus szabadságjogok biztosításáért hívja harcha a munkás-osztályt. Két képviselőt küld a munkásosztály a parlamentbe. Az eredmények ellenére, mivel a román munkásosztály kisipari jellegű, nem tudott az osztályöntudat elég magas fokára emelkedni és ez megkönnyíti egyes munkásvezetők (a „nagy-lelkűek”) árulását, átlépésüket a liberális pártba. Ennek ellenére „az 1872—1899-es években kibontakozott tevékenység fontos korszakot jelentett a mai hatalmas szervezet alap-jainak a lerakásához” — írja Roller elvtárs.

A második korszak 1900—1916-ig tart.

Ennek első időszakában (1900—1905) a munkásmozgalom megérezte a „nagy-lelkűek” árulását. — A munkásmozgalmat azonban nem lehetett megsemmisíteni. A harc folyt tovább. Ezt bizonyítja az „Apărătorul” (A Védő) (1901) és a „România

Muncitoare" (Munkás Románia) (1902) megjelenése. A munkásosztály fő harci területe ebben az időszakban a burzsoázia által szervezett ipartestületekben van. A harc célja a vezetés megszervezése. Legfőbb tanulása pedig: önálló munkásszervezet megteremtésének a szükségessége. Ehhez ad nagy lökést az 1905-ös oroszországi polgári-demokratikus forradalom.

1905. január 24-én a bukaresti munkásság tiltakozik a cári önkényuralom népellenes cselekedetei ellen: január 27-én a „România Muncitoare" kör újságot ad ki „Le az önkényuralommal" címmel. Ebben írják: „Minden tiszteltünk és csodálatunk a forradalom úttörője! (t. i. az oroszországi munkásmozgalom), Erőfeszítéseiket teljes győzelem koronázza. Kiontott vérükből a legelnyomottabb nép szabadsága sarjadjon ki. Éljen a nemzetközi szocializmus! Le az önkényuralommal! Márciusban pedig megindul az osztályharcos szakszervezetek megszervezése. Ezek érzik az egységes vezetés és közös program hiányát. Ezért 1906-ban konferenciát hívnak össze, melyen megalakítják a Romániai Szakszervezetek Általános Bizottságát. A konferencia gazdasági jellegű célokat állít az új szervezet elé. Határozatában elítéli a nacionalizmust, mint az uralkodó osztályok hódító és kizsákmányoló céljának eszközt. Üdvözlét küldi a hőiesen harcoló orosz munkásoknak. Üdvözlét küldi Ausztria-Magyarország proletariátusának is: „a Ti győzelmetek nagy lökést adna a román proletariátus számára..." A megalakított szakszervezetek Általános Bizottsága együtt harcol a „România Muncitoare" körrel. Tekintettel arra, hogy a munkásosztálynak nincs egységes, centralizált politikai pártja, az 1907-ben kirobbant parasztfelkelésnek nem tud az élére állni, nem tudja azt összefogni. De felkészültségéhez mérten kiáll mellette. Egy kiáltványban a munkások a következőket írják: „azt akarják, hogy... a munkás katona fegyverét a harcoló paraszt melléne szegezze... ha szükség lesz rá, álljatok a felkelők oldalára... ne löjjetek az elnyomott parasztokba!..." A parasztfelkelés tapasztalatai alapján 1907 nyarán a galati gyűlésen elhatározták egy centralizált politikai szervezet megalakítását. — Az új politikai szervezet neve: „Romániai Szocialista Szövetség". Ez az alapja a munkásosztály 1901-i kongresszuson újjászervezett politikai pártjának. Az újjászervezett Szociáldemokrata Párt programjában leszögezi, hogy „a tudományos szocializmus eszméiből és a Szocialista Internacionálé programjának és taktikájának alapelveiből táplálkozik." Harcha hívja a város és falu kistermelőit és a parasztokat; elítéli a nemzeti és faji elnyomást.

Az újjászervezett párt a *harmadik időszakban (1910—1916)* harcot folytat a demokratikus szabadságjogokért, az agrárprobléma megoldásáért és leszögezi elvi álláspontját a háború és béke kérdésében.

1910-ben az általános választójogért vívott harc emelkedik ki; 1911-ben a párt részt vesz a választási harcban, 1911 szeptemberében, amikor Olaszország hódító háborút kezd Törökország ellen, Frimu, a SZDP egyik vezetője táviratban kéri a Szocialista Internacionálé Irodájától, hogy rendeljék el „az olasz hajók nemzetközi bojkottját." A távirat ezzel végződik: „Le a háborúval! Éljen a béke!"

Az első balkáni háborúval (1912) kapcsolatban a munkásmozgalom állásfoglalása ez: „A jelenlegi háború felelőssége a nagyhatalmakat terheli... Tiltakozunk... Románia belépése ellen a balkáni konfliktusba... a balkáni népek és Törökország harcával szembeállítjuk eszményképünket: federatív köztársaságot az összes balkáni államok és népek között. Le a háborúval! Éljen a nemzetközi szolidaritás! Éljen a Balkán Konföderáció!" — A Román SZDP elítéli a második Balkán háborút is. Az ezt követő bukaresti békeszerződés aláírásakor a román munkásosztály tiltakozik területek annexiója ellen, elítéli azt, hivatkozva a „népeknek a független élethez való jogára". Ugyanekkor testvéri üdvözlét küldi az annektált helységek polgáraihoz, biztosítva őket a román szocialista mozgalom legteljesebb szimpátiájáról, mely követi tántoríthatatlanul a dicsőséges eszmét „a munkásosztály és a népek felszabadítását, bármilyen gazdasági, politikai, nemzeti és társadalmi elnyomás alól".

Az első világháború kirobbantásakor a SZDP Románia semlegessége mellett foglalt állást. — A központi lap elnevezése „Munkás Románia" helyett „Le a háborúval" lesz. 1914 szeptemberében határozatot hoz a SZDP vezetősége, hogy ezentúl Bulgária részéről csak a „szűkkeblűekkel" tartja fent a kapcsolatot, mivel programjuk és taktikájuk majdnem azonos. 1915 júliusában a RSZDP kezdeményezésére ül össze a Bulgár és Görög SZD Pártok képviselőiből a II. Balkáni Szocialista Konferencia. — A konferencia elhatározza, hogy harcol a federatív balkáni államért, — balkáni Szocialista Irodát állít fel és közös lapot ad ki. Üdvözlét küldi K. Liebknechtnek és R. Luxemburnak bátor békeharcukért; tiltakozik a cári kormány terrorja ellen.

amikor a Duma bolsevik képviselőit letartóztatták és száműzték; „győzelmet kíván az orosz proletariátusnak a forradalomért vívott harcában és szolidárisnak ismeri el magát ezzel a harccal.”

1916 elején, amikor a román burzsoázia Romániát is bele akarja vinni a háborúba, a SZDP és a Szakszervezetek közös kiáltványa leszögezi a román munkásosztály előtt: „A ti ellenségetek nem Magyarországon, nem Oroszországban, nem Bulgáriában, hanem itt az országban van!” Románia háborúbalépése után a munkásosztály nem szünteti be békeharcát. — Sztrájkok, tüntetések követik egymást. — Galați-ban 9 halott és 30 sebesült áldozata van a munkásosztálynak. A burzsoázia ugyanis a békét követelő tüntetők közé lövet. — Az ország nagyobb városaiban tiltakozó sztrájkok és tüntetések vannak. — A vörös zászlókkal felvonuló munkások mindenütt ezt a három jelszót viszik: Vesszenek a munkások gyilkosai! Le a háborúval! Éljen a béke!

A román munkásmozgalom, bár a háború előtt és alatt, a háború ellen foglalt állást, nem tudta a háborút polgárháborúvá átváltoztatni. — Ennek oka a forradalmi munkáspárt, a kommunista párt hiányában van. A Romániai KP a Nagy Októberi Szocialista Forradalom talaján jött létre 1921-ben, „a szocialista párt munkásainak döntő többsége akaratából, egyesítve a proletariátus legöntudatosabb részét, elhatározva, hogy végetvet a reformizmusnak.”¹

A romániai KP a burzsoá-földesúri rezsim ellen vívott harcában és a felszabadulás után egyaránt felhasználta a romániai munkásmozgalom eme első két korszakának tapasztalatait. M. Roller elvtárs a kötet összeállításával lehetővé tette a dolgozó tömegek előtt ezeknek a tapasztalatoknak széleskörű megismerését. A kötet összeállításánál Roller elvtársat még egy cél vezette, nevezetesen: „Akkor érzük el célunkat, ha a Dokumentumok a munkásmozgalomból... lapjain keresztül megkönnyítjük történetészeinknek az újkori Románia igaz történetének megírását.”² S mint ismeretes, a kötet anyagát román történetész elvtársaink a Román Népköztársaság egyetemi történelem-tanfolyamai programtervezetének az összeállításánál is felhasználták. Reméljük, hogy Magyarország újkori történelmének megírásánál a mi történetészeink egy hasonló összeállítású dokumentum-kötet gazdag anyagát mihamarább fel fogják tudni használni.

CSATÁRI DÁNIEL

¹ *Gheorghiu-Dej*: Sarcinile P. M. R. În lupta pentru întărirea citoare cu țărăimea muncitoare. 13. l.

² Előszó a II. kiadás első részéhez. 5. l.

Жак Натан, БОЛГАРСКОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ
(Zsak Natan: A bolgár megújhodás.) Szófia, 1950. 447. l. 5. kiad.

Az újkorral foglalkozó történetírás közkedvelt terminusa a „bolgár megújhodás”. Hogy pontosan melyik korszakot kell alatta érteni, arra nézve a vélemények erősen különböztek. A bolgár polgári történészek általában a XVIII. század második felében látják a korszak kezdetét és Bulgáriának az évszázados török iga alól való felszabadulásával, 1878-al zárják le. De szép számmal akadtak kutatók, akik időben még előbbre visszanyúltak és a korszakot az első világháborúval kívánták befejezni.

Még inkább áll ez a bizonytalanság a „bolgár megújhodás” tartalmának meghatározásával kapcsolatban. A polgári történészek általában egy szellemi megmozdulást, kulturális újjászületést értenek alatta, mely végeredményben a bolgár nép öntudatának újraéledéséhez és ezen keresztül először a bolgár nemzeti egyház, majd a független bolgár állam megteremtéséhez vezetett. A kultura területén mutatkozó jelenségekből indulnak tehát ki (az egész mozgalmat pl. Paiszij 1762-ben megjelent bolgár történetével indítják el), mélyebbre nem hatolnak, a külföldi hatásokat túlbecsülik és eszükbe sem jut az okokat a termelésben, a társadalom szerkezetében beállott változásokban keresni. Osztályharcról pedig szó sem esik, a bolgár népet teljesen egységesen mutatják be a török elnyomók ellen vívott küzdelmében.

Az egyetlen kivétel talán Iv. T. *Sismanov*, nagynevű pozitívista bolgár történész, aki az olasz renaissance analógiájából kiindulva egyenesen kimondja, hogy a bolgár megújhodás alapjait is a gazdasági életben végbemenő gyorsütemű fejlődésben kell keresni, melynek lényege a természeti gazdaságról a pénzgazdaságra való átmenet. Teljes egészében azonban még ezt a megállapítást sem sikerült érvényre juttatnia kutatásaiban. Mindez természetesen nem csodálatos, hanem természetes jelenség. Pedig a bolgár történészeknek rendelkezésére állt ekkor már O. *Blagoevnek*, a tudományos szocializmus első bulgáriai képviselőjének analízise e korra vonatkozólag.¹ D. *Blagoev* megállapította, hogy a bolgár megújhodás lényege az árutermelésre való áttérés és ezzel kapcsolatban a kialakuló burzsoázia nemzeti függetlenségi harca. Ugyanakkor a bolgár társadalmon belül éles osztályharc folyik.

Ezeket az alapvető tételeket fejlesztte tovább Zsak Natan ismertetett munkájában. Hatalmas forrás- és irodalmi anyagra támaszkodva szembeszáll a polgári történészek felületes és legtöbbször reakciós politikai nézeteket támogató állításaival. „Bolgár megújhodás alatt azt a társadalmi-gazdasági folyamatot kell érteni, amely a XVIII. század végén és a XIX. század első felében indul meg, amelynek tartalma az országnak a török feudalizmus bilincseitől való megszabadulása, formája pedig a bolgár nép nemzeti, kulturális, stb. felszabadító harca . . .” „A békés kulturális forradalom idővel, amikor a feltételek erre megérték, átnő a néptömegek fegyveres forradalmába, amelynek koronája a nagyszerű áprilisi hősköltemény. A kompromisszumok nélküli fegyveres forradalom a bolgár megújhodás korának tetőpontja és Bulgária felszabadítása lezárja a bolgár nép történetének ezt a nagy korszakát.”

E meghatározások és további kiegészítések után Natan rátér a megújhodási mozgalmakat meghatározó döntő tényezők ismertetésére. Elsősorban a gazdasági viszonyokat veszi vizsgálat alá és megrajzolja azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen a zárt, természeti gazdaság kereteit szétfeszíti az árutermelés és a pénzgazdálkodás. A török birodalomban a XIX. század elején a szultán felszámolja a szeparatizmust. Bizonyos mértékű centralizáció jön létre, ami az államélet különféle területein végrehajtott reformokkal együtt meggyorsítja a kapitalizmus irányába tartó fejlődést. A hadsereg és a nagy fogyasztó centrumok szükségletei a juhtenyésztés kiterjesztéséhez vezetnek, ez pedig lehetővé teszi a speciális bolgár iparok, az abaposztó- és a paszománygyártás kézműves és manufaktúrális fejlesztését. A bolgár városokban kialakul egy iparos és kereskedő-réteg, amely egyre gyarapszik, üzletileg behálózza a hatalmas területű török birodalmat, sőt már exportra is dolgozik Ausztria és Oroszország

¹ Принос към историята на социализма в България. (Adalékok a szocializmus történetéhez Bulgáriában.) Szófia, 1906.

felé. Ez az a réteg (nevezhetjük nyugodtan osztálynak is), amely tudatosan harcol érdekeiért a török feudális urak és kiszolgálóik, a bolgár csorbadzsik ellen. A csorbadzsik gazdag föld- és adóbérlők, a török hatóságok emberei, akik minden eszközzel akadályozzák a fejlődést.

Egy későbbi fejezetben Natan a bolgár megújulás korának osztályösszetételét és az egyre élesedő osztályharcot vizsgálja. Felkutatja a polgárság fejlődésben lévő csiréit, vázolja azt a harcot, amelyet a kialakulóban lévő polgárság vív a török feudális osztály ellen. Bulgáriában nem volt saját nagybirtokos osztály, nem volt nemesi rend. A bolgár történetnek e specifikus vonása különösen érdekes számunkra, s magyarázza azt a sok nehézséget is, amellyel a bolgár történet marxista-leninista kutatójának meg kell küzdenie. A török földesurak ellen folyó osztályharc egyúttal nemzeti felszabadító harc is. Tovább komplikálja a helyzetet a csorbadzsik erős rétege, amely végeredményben a nemzeti földesúri osztály szerepét játssza. A bolgár polgárságnak tehát kettős harcot kell vívnia: harcol a török feudális pasák, bégék és agák, de harcol ezek polgári segítői, a csorbadzsik ellen is. Natan bemutatja a bolgár társadalmon belül folyó osztályharcot. A hangsúlyt itt a polgárság differenciálódására helyezi, melynek következtében a tehetős polgári réteg kiemelkedik. Ez a réteg a nemzeti felszabadító harc döntő pillanataiban ingadozni kezd, sőt átáll a reakció táborába. Lényegében tehát ugyanarról a jelenségről van szó, amelyet az 1848–49. évi forradalmakban Európaszerte megtalálunk.

Natan hosszasan foglalkozik a szellemi fejlődés ismertetésével is. Ez az a terület, ahol a bolgár polgári történészek leginkább dolgoztak. E munkák alapján röviden összefoglalja az iskolaügy, a sajtó, az irodalom, stb. fejlődését. De e fejezet mégis erősen különbözik a szokásos összefoglalásoktól. Különbözik, mert rámutat az ideológiai felépítmény területén végbement változások igazi okaira, a gazdasági lap megváltozására és részletesen vázolja a polgáriassodó réteg harcát a régi világ képviselői ellen, ami óriási léptekkel viszi előre a bolgár kulturális fejlődést.

Ezután az ú. n. „egyházi harc” analízise következik, amelyet sokan a bolgár megújulás legfontosabb szakaszának, sőt céljának tartottak. Natan a független egyházért folyó harcot kellő értékére szállítja le. Nem tagadja annak nagy jelentőségét a fejlődés egy adott szakaszában, de hangsúlyozza, hogy ez a harc a nemzeti felszabadító harcnak csak egy része. Amikor pedig a felszabadító mozgalom a következő szakaszba lép, amikor a tömeges népi felkelések előfeltételei megértek, tehát a XIX. század közepén, az egyházi harc már reakciós jelenség. Hívei és propagátorai a differenciálódott polgárság gazdag elemei, akik kompromisszumra kívánnak lépni a törökekkel, hogy továbbra is biztosítva legyen számukra a hatalmas török piac. A fejlődés igazi vezető ereje ekkor már a városi kézművesség, a parasztság és a haladó értelmiség, míg a tehetős polgárság lényegében a török elnyomók és bolgár ügynökeik, a csorbadzsik vonalára kerül.

Az egyházi harc ismertetése után Natan áttér a fegyveres nemzeti felszabadító harc tárgyalására. Röviden megemlékezik a XVI. század óta több helyen kitört felkelésekről, majd rátér az ösztönös hajdu-mozgalmakra, végül pedig a tudatos felszabadító küzdelemre, amely az 1876. évi dicsőséges áprilisi felkeléshez, két évvel később pedig az orosz segítséggel végrehajtott sikeres felszabadító háborúhoz vezetett. A reakciós cári autokrácia céljaitól függetlenül, az orosz-török háború progresszív jelenség, mert létrehozta a szabad, független bolgár államot, a félévezetres török rabság után a hogár nép újra saját állami életéhez jutott. A cári Oroszország balkáni hódító politikája objektíve progresszív jelenség, mert a balkáni népek felszabadításához vezetett az évszázados török rabigából.

Az egyes társadalmi osztályok és rétegek helyzete meghatározza ideológiai állásfoglalásukat is. Ez az a kérdés, amellyel Natan ezután röviden foglalkozik. A forradalmi harc döntő szakaszában, a XIX. század közepétől kezdve két élesen elkülönülő ideológiai irány áll egymással szemben: az ú. n. „felvilágosítók” és a forradalmi irányzat. Az első irány a bolgár nép felszabadítását a kulturális színvonal emelésével, iskolaalapításokkal, irodalomfejlesztéssel, stb. kívánja elérni. A forradalmárok pedig előbb a politikai felszabadítást akarják fegyveres kézzel kivívni, miután az előző célok megvalósítása már nem ütközik nagyobb ellenállásba. A két irányzat közti harc egyre élesebben folyik szóban és írásban, végül is a forradalmi irányzat kerül túlsúlyra. A két irányzat közti harcot Natan a bolgár forradalmárokkal foglalkozó külön fejezetekben adja.

Az első részletesen megtárgyalt forradalmár G. Sz. Rakovszki, kit Natan a bolgár forradalmi ideológia ösatyjának nevez. Rakovszki ideológiája még nem következ-

tes. Bizonyos kettősség mutatkozik meg benne. Egyszerre igyekszik képviselni a gazdag kereskedők és iparosok „felvilágosító” és a nép politikai szabadságra törő vonalát. Natan szerint azonban a forradalmi irányvonal a jellemző Rakovszkira, s ingadozását az a körülmény magyarázza, hogy igazi forradalmi örökök az ő korában még nem volt szervezetük, társadalmi céljaikat még nem fogalmazták meg pontosan.

A második bolgár forradalmár, akivel Natan részletesen foglalkozik, *Ljuben Karavelov*. Munkássága bizonyos mértékig túlmegy Bulgária keretein. Belgrádban és Újvidéken az „Omladinában” játszott szerepe a szerb fejlődésre is kihatott. Karavelov polgári forradalmár. A burzsoázia érdekeit képviseli, a polgári demokratikus állam lebeg szeme előtt. A forradalmi mozgalmat ért első komoly csapások megrémítették, s rátért a polgárság szokásos útjára, a kompromisszumra, amely bolgár viszonylatban a „felvilágosítók” irányzatában jelenik meg.

Az első igazi forradalmi demokrata *Vaszil Levszki*, aki már teljes erejével a fegyveres tömegfelkelés álláspontját védelmezi. Elődeinél kevesebbet ír, de annál többet tesz a forradalmi bizottságok megszervezése terén. A bolgár forradalmi párt e szerveinek megszervezése szinte teljesen az ő nevéhez fűződik. Míg elődei emigrációban harcolnak céljaik megvalósításáért, addig Levszki odahaza, Bulgáriában végzi igen nehéz és felelősségteljes, *hivatásos forradalmár* munkáját. Elméleti álláspontja mindvégig következetes és gyakorlati működése teljesen megfelel elveinek.

A felszabadító harc legnagyobb alakja *Hriszto Botev*, a világhírű bolgár költő, a következetes forradalmi demokrata. Botev Levszki vonalán az emigrációban dolgozik. Munkájuk összhangját semmi sem zavarja. Botev azonban tovább ment Levszkinél, az *utópista szocialisták* álláspontját képviseli s programjában a társadalmi felszabadítás elemei is szerepelnek.

Natan könyve itt tulajdonképpen be is fejeződik. Bulgária felszabadulását és az utána következő korszakot talán majd egy másik könyvében fogja megrajzolni. A munka aktualitásának kidomborítására azonban az utolsó fejezetben röviden összefoglalja a nemzeti felszabadító mozgalom és Bulgária felszabadításának jelentőségét. Hangsúlyozza, hogy ennek a forradalmi harcnak igazi örököse és folytatója a mai *népi demokratikus Bulgária*, amely megvalósítja azokat a célokat, amelyeket a bolgár forradalmárok kitűztek, de megvalósítani nem tudtak. A „Hazafias Front” Bulgáriája azonban e célokat megvalósítva már túl megy a régi kereteken és a *szocializmus építése* útján a bolgár nép teljes gazdasági és társadalmi felszabadítására törekszik. E fejezetben foglal helyet egy külön rész, amely a nagybolgár sovinizmus gyökereit tárja fel és maradványaival száll szembe.

Az elejétől végéig lebilincselő könyvet alig tudjuk kezünk közül letenni. Natan munkája az új marxista-leninista bolgár történetírásnak első nagybobszabású műve. Értékét mutatja, hogy oroszra fordítva a Szovjetunióban is kiadták.¹ Emellett azonban rá kell mutatni a könyv néhány hibájára.

Elsősorban a szerkezetet kell kifogásolni. A bolgár megújulás tényezői szerint való tárgyalása szétszaggatja az anyagot és, ami még fontosabb, lehetetlenné teszi az összefüggések plasztikus kidomborítását. Így az olvasónak saját magának kell a mozaikot összerakni, hogy az osztályharcot teljes egészében és a fejlődést előrevívó szerepében lássa. Ugyanígy kifogásolható a terminológia is. Natan mintha kerülné az „osztály” szót és helyette a „réteg”, „csoport”, „csoportosulás”, stb. kifejezéseket alkalmazza. Természetesen tudjuk, hogy egy ilyen úttörő munkában sok probléma merül fel, s magunk sem mernénk állítani, hogy a sokat vitatott csorbadzsidra az „osztály” szó alkalmazható-e? Szerepük ugyan erre mutat, de a török feudális rendszertől való függésük és egyéb körülmények óvatosságot ajánlanak. Ennek ellenére a terminológiának határozottabbnak kellett volna lennie. Ezenkívül véleményünk szerint részletesebben kellett volna tárgyalni a bolgár nép nemzetné alakulásának folyamatát, amelyet a szerző csupán megemlít, de nem bizonyít.

Összefoglalva talán még annyit, hogy a munkának magyar nyelvre való fordítása nagy nyereséget jelentene a magyar történelemtudomány számára. Mi, magyar történészek nagyszerű példáját láthatnánk annak, hogy miként lehet a marxizmus-leninizmus módszerét egy olyan területen alkalmazni, ahol *teremtő módon speciális problémákkal kell megküzdeni*. Natan könyve bizonyíték arra, hogy ezt a feladatot is meg lehet oldani az elmélet birtokában, aprólékos, forrásokra visszamenő kutatás segítségével.

PERÉNYI JÓZSEF

¹ Болгарске возрождение. Москва, 1949. 318. l.

BABEUF VÁLOGATOTT ÍRÁSAI

(Szerkesztette és a jegyzeteket írta: Köpeczi Béla. Fordította: Csallós János.)

Bpest, Hungária, 1950. 194. l.

A magyar népi demokrácia a szocializmusért vívott harcában minden nemzet nagy forradalmi harcaira támaszkodik. Szeretettel megbecsüli a francia forradalmárok hagyományait is, akik nemcsak a francia nép ügyét vitték előre, hanem az egész világ haladó emberiségéét is. Ilyen hősök voltak a nagy polgári forradalom hősei: Marat, Robespierre, Saint-Just, Chaumette és a hébertisták, Babeuf és Blanqui, 1871 hős kommunárdjai, és ezeknek a sorába kapcsolódnak a Résistance hősei: Danielle Casanova, Gabriel Péri és az a sok neves és névtelen hős, akik a német fasizmus elleni harc vértanúi voltak.

Ma, amikor a francia nép újból a szabadságáért küzd és ebben a harcában olyan hősök születnek, mint Raymond Dén és Henry Martin, szép feladatot teljesít a magyar könyvkiadás, amikor kiadja a forradalmárok hátrahagyott írásait.

A sorozatot megnyitó kötet, amely *François Noël Babeuf* írásait közli, megismertet bennünket a proletariátus felszabadításának első nagy harcosával. Végigkísérhetjük Babeufot egész fejlődésében és megláthatjuk, hogyan lesz a picard földesúri hivatalnokból lángolólelkű forradalmár, a kizsákmányolás megszüntetésének első, — bár az objektív körülmények miatt korlátozott — teoretikusa.

Már a forradalom kezdetén Párizsból kíséri figyelemmel az eseményeket, és szülőföldjére, Picardiába visszatérve, a parasztság forradalmi megmozdulásainak az élére kerül.

Legfontosabb tanításait már a Thermidori Konvent, a kapitalista társadalom megszületésének idején dolgozza ki. Ezekért a tanokért az ellenforradalmivá lett burzsoázia guillotine alá küldi.

Végrendeletében kijelenti, hogy szeretné, ha műveit kiadnák: „...Akkor majd összeállíthatok egy kisebb gyűjteményt különféle töredékeimből, melyek tartalmát a mai gerinctelenek ábrándozásnak nevezik; bocsásd őket barátaink, az egyenlőség hívei elé, akik eszméiket szívükbe vésték, hadd tisztázzódjék emlékezetem!” (191. oldal.)

A Hungária kiadványa igen jó fordításban és helyes összeállításban közli azokat a műveket, amelyekből legjobban előtűnik a forradalmár Babeuf, aki eszméiért életét áldozta. Nagy érdeme az összeállításnak, hogy helyes politikai érzékkel válogatta össze a legharcosabb, legelőrejutatóbb írásműveket. Ezzel nagy szolgálatot tesz a szerkesztő a magyar és francia dolgozó nép barátságának. Amikor azonban megállapítjuk a munka pozitívumait, rá kell mutatnunk néhány hibájára is.

Az összekötő, illetve az egyes korszakok bevezető szövegeiben sokhelyütt a szerkesztő nem fordít elég gondot arra, hogy érzékeltesse a korszak osztályharcait, az események mögött megmutassa az új, a kapitalista társadalom születését a plebejus — és a már kialakuló előproletariátus döntő szerepét ebben a küzdelemben.

A történeti adatokat ugyan közli, de megfelelő értékelés nélkül, így időnként ezek a szövegek bizonyos pozitívista szintet kapnak. Itt különösen utalok a IV. fejezetet bevezető szövegre. Ez a fejezet a plebejus érdekeket képviselő — és éppen ezért a mérsékeltbb kispolgári elemeket bizonyos fokig ellenző — Babeufot mutatja be. Bár a fejezet címe a „Sans-culotte”, a szöveg csak igen nagy vonalakban magyarázza meg a plebejus tömegek mozgalmának a jelentőségét. (68. o.)

Még egy jellegzetes hibája van a bevezetőnek: Az életrajzi adatokat nemigen hozza összefüggésbe a társadalmi viszonyokkal, formailag elszigeteli a kettőt egymástól. Nem válik világossá, hogy Babeufot teljes egészében a forradalom hatalmas eseményei a sodró lendületű harc fejleszt ki, és a harc emeli számos későbbi utópista szocialista fölé. Ez a különösen az V. fejezetben mutatkozik meg.

Engels szerint Babeuf egyik érdeme, hogy levonta a következtetést 1793 egyenlőségi eszméből, vagyis megértette, hogy társadalmi téren nem lehet egyenlőség addig, amíg fennáll a társadalom osztályokra tagozódása és az ember ember által való kizsákmányolása. Ahogyan Marx és Engels a Kommunista Kiáltványban kifejtik, a proletariátus első kísérlete, hogy érvényesítse saját osztályérdekeit, ... „Általános aszkézist és durva egyenlősítést tanít.” (Marx-Engels Vál. I. 38. l.) Babeuf új társadalomhoz akar eljutni, mégpedig *forradalmi tömegfelkelés és forradalmi diktatúra* útján. Ez az, ami tanaiban döntően *előremutató*. Azonban ez a társadalmi teória: primitív kommunizmus; nem a termelésben akarja a kizsákmányolást megszüntetni, hanem az egyénileg termelt javak közös, egyenlő elosztásával akarja a társadalom egyenlőségét létrehozni: ú. n. *fogyasztási kommunizmus* a célja. A polgári forradalmat, amely megadta a politikai egyenlőséget, folytatni akarja egy másik forradalommal, amely megadja a politikai egyenlőség gazdasági előfeltételeit, megváltoztatja a tulajdonviszonyokat. Olyan egyenlősítést akar, mely megszünteti annak lehetőségét, hogy az egyik ember gazdagabb, vagy hatalmasabb lehessen, mint a másik. Azonban mindenki számára, *függetlenül munkájától és képességeitől*, egyenlő anyagi és kulturális állapotot akar biztosítani. Sztálin elvtárs így beszélt erről a durva egyenlősítésről a sztahanovisták első kongresszusán mondott beszédében: „Némelyek azt hiszik, hogy a szocializmust meg lehet szilárdítani azzal, hogy az emberek bizonyos anyagi egyenlőségét hozzuk létre a szegényes élet alapján. Ez helytelen, mert ez a szocializmus kispolgári elképzelése. A valóságban a szocializmus csak a kapitalizmusénál magasabb termelékenységű munkával győzhet, a termékek és mindenféle szükségleti cikkek bősége a társadalom összes tagja jómódú és kultúrált élete alapján.” (Sztálin: A leninizmus kérdései: Szikra, 1945. 541. l.)

Babeuf, függetlenül munkájától és képességétől, mindenki számára egyforma — a termelőerők akkori fejlettségi fokának megfelelően — elég elacsony színvonalat biztosítana.

Ami Babeuf tanaiban valóban forradalmi és előremutató, az, hogy a *kizsákmányolt munkástömegekre* támaszkodik. Új társadalmi rendjét *népforradalommal* és a dolgozók diktatúrájával akarja megvalósítani. Szellemi elődei azok a forradalmárok, akik a polgári forradalom tüzeiben egy pillanatra magukhoz ragadhatták a hatalmat: a plebejus-proletár tömegek, a burzsoázia által „*Veszettek*”-nek nevezett tömegek, majd a hébertisták.

Babeuf tanai nem valósulhattak meg, mert a társadalmi viszonyok még nem voltak elég érettek a kizsákmányolás megszüntetésére. Magának Babeufnak pedig guillotine alá kellett mennie.

„A proletariátus első közvetlen kísérletei saját osztályérdekeinek érvényesítésére az általános forrongás, a feudális társadalom lerombolása idején történtek, és így szükségképpen el kellett bukniuk, mivel a proletariátus maga is embrionális állapotban volt, és hiányoztak felszabadulásának anyagi feltételei is, hiszen ezek csak a burzsoázia hatalomrajutásának következményei lehetnek.” Marx—Engels: Vál. M. I. k. 38. l:

Minden korlát és hiányossága ellenére Babeuf tanainak óriási a jelentősége. „A francia forradalom olyan gondolatokat termelt ki, amelyek túlmutatnak a dolgok régi állását kifejező eszméken. Annak a forradalmi mozgalomnak a révén, amely 1789-ben kezdődött a Cercle Sociale-al, melynek fejlődése során Leclerc és Roux voltak főbb képviselői, és amely egy időre letűnt Babeuf összeesküvésével együtt, kibontakozott a kommunista gondolat: eszméjét Buonarrotti, Babeuf barátja újra meghonosította Franciaországban az 1830-as forradalom után. Ez a gondolat, melynek jelentősége következményeiben rejlik, a dolgok új állását fejezi ki.” (Marx: Filozófiai művek III. k.)

A kötet jelentőségét aláhúzza az is, hogy előszavát *Molnár Erik* elvtárs írta. A kiadó egy régebbi tanulmányát használta fel a kötet előszavának. Ebből a tanulmányból az olvasó megláthatja Babeuf tanainak közvetlen hatását arra az eszmére, amelyik napjainkban formálja új életünket és boldog jövőnket.

TÖRÖK NOÉMI

ANDRÉ MARTY : FELKELÉS A FEKETE-TENGEREN

(Hungária, Budapest, 1950. 110 lap.)

1919-ben, az első imperialista világháború befejezésekor, a francia kormány elküldte szárazföldi és tengeri haderejének egy részét a Fekete-tengerre, hogy a világ többi imperialista hatalmával együttműködve megsemmisítse a Nagy Októberi Szocialista Forradalom vívmányait. De az imperialisták a dolgozók nélkül számítottak. A világ elnyomott osztályainak és népcinek szolidaritása útjukat állta. A Párttörténet a Vörös Hadsereg győzelmének okait vizsgálva rámutat: „A Vörös Hadsereg azért győzött, mert a Szovjetország nem állt egyedül a fehérgárdista ellenforradalom és a külföldi intervenció ellen folytatott harcában, mert a Szovjethatalom harca és sikerei az egész világ proletáriátusának szimpátiáját és segítségét váltották ki. Mikor az imperialisták intervencióval és blokáddal igyekeztek megfojtani a Szovjetköztársaságot, ezeknek az imperialista országoknak munkásai a Szovjetek oldalára álltak és segítettek a Szovjeteknek.”¹

Ennek a segítségnek egyik fontos szakasza volt a Fekete-tengerre vezényelt francia haderő felkelése. E nagy jelentőségű eseményt ismerteti André Marty könyve. Marty, mint a felkelés egyik szervezője és vezetője, valóban a legilletékesebb a „Fekete-tenger dicsőséges óráinak” leírására.

A könyv kiindulópontja az első világháború befejezése; első része a már befejezett háború újrakezdéséről, a francia intervenció kezdetéről szól. A francia kormány azt hirdette, hogy beavatkozásának célja nem hódítás, hanem az orosz lakosság „megvédelése” egyrészt a németek, másrészt „egyes bűnözők ellen, akik néhány helységben magukhoz ragadták a hatalmat”. Csakhamar kiderült azonban, hogy szó sincs a németek elleni harcról, sőt a két haderő tisztikara teljes egyetértésben szervezte a támadást a Szovjethatalom megfojtására. — A francia burzsoázia évtizedeken keresztül uszított a németek ellen. Négy éven át küldte a vágóhídra a népet, „hogy megvédjék a hazát a német hódítók ellen”. 1919-ben a Fekete-tengerre vezényelt katonák megdöbbenve látták a francia és német hadvezetőség együttműködését. Az uralkodóosztály itt leleplezte magát, leleplezte hazafiatlanságát és gyűlöletét a nép forradalmával szemben.

Igen jól jellemzi a katonák lelkiállapotát egy tengerész levele, amelyet Marty könyve idéz: „... a németeket váltjuk fel! Ez aztán már sok! Tehát ők, a mi állítólagos „ellenségeink” segítenek bennünket abban, hogy lecsapjunk a bolsevikokra? De hiszen akkor a bolsevikok nem Németország ügynökei! Tehát igazi forradalmárok! Ime, ezt gondoltuk!”²

A francia katonák tehát felismerték, hogy hazugság a kormány és a vezérkar jel-szava: Meg akarjuk védeni Oroszországot a németek ellen! Ugyanígy hazugnak bizonyult a másik jelszó is, az, hogy a francia haderő az orosz lakosságot akarja megvédeni a „bűnöző” bolsevikokkal szemben. A francia katonák látták a forradalmárok nagyszerű magatartását s a fehérgárdisták rémtetteit, és felháborodva tiltakoztak az ellen, hogy a vezérkar őket hasonló szörnyűségek elkövetésére felhasználja.

A könyv második része a francia munkásosztály forradalmi mozgalmának erősödésével s a fekete-tengeri haderő katonáinak forradalmasodásával foglalkozik. E fejlődésben hatalmas szerepe van a Bolsevik Párt tevékenységének. A Párt rögtön a francia csapatok megérkezése után megkezdte a felvilágosító munkát. Bátor asszonyok és férfiak terjesztették a forradalmi eszméket a francia katonák közt, francia röpiratokat és újságokat juttattak el hozzájuk. Ebben a felvilágosító munkában fontos szerepe volt egy kiváló francia kommunista asszonynak, Jeanne Labourbenak, akinek alakját Marty nagy szeretettel ábrázolja. Ez a vasalónőből lett francia nevelőnő, aki 23 éve élt Orosz-

¹ A Szovjetunió Kommunista (Bolsevik) Pártjának Története. Szikra. 1949. 258. l.

² Marty: Felkelés a Fekete-tengeren. 16. l.

országban, „megremegett, amikor megtudta, hogy a francia csapatok partraszálltak Odesszában. Nem tudta elviselni a gondolatot — mondotta —, hogy a 71-es kommunardok fiai, a 93-as forradalmárok leszármazottai jönnek megfojtani a nagy orosz Forradalmat... Miután Lenin szellemében nevelődött a Pártban, Jeanne Labourbe jól tudta, hogy az asszonyok nem érhetik be azzal, hogy „átkozni fognak minden háborút“... (Lenin). Tudta, hogy a dolgozó asszonyoknak küzdeniök kell, „hogy a kizsákmányolásnak, a nyomorúságnak és a háborúnak véget vessenek, nem jámbor óhajtasókkal, hanem a burzsoázián aratott győzelemmel és a burzsoázia lefegyverzésével. (Lenin).“³ Ezért ment Jeanne Labourbe a francia katonák közé, hogy ott agitációt fejtessen ki. Nem riasztotta vissza a munka rendkívüli veszélyessége. Bátran, tudatosan vállalta az életveszélyes feladatot. Marty idézi a hős asszony utolsó levelét: „A legnehezebbet még véghez kell vinnünk; az út tövissel van tele. Ez talán utolsó levelem.“ Marty könyve szívbemarkoló rövidséggel írja le Jeanne Labourbe mártírhalálának tragikus éjszakáját s mindazokat az iszonyatosságokat, amelyeket a fehérgárdisták és intervencionisták a kommunista harcosok ellen elkövettek. A kommunisták tettein, nagyszerű munkáján keresztül mutatja meg, hogy „nagyon kevés történt volna, ha Oroszországban nincs egy új típusú munkáspárt; olyan forradalmi párt, amely megtalálta a lényegbevágó érveket az országba betört idegen katonák meggyőzésére és gondoskodott arról, hogy ezek az érvek el is terjedjenek a megszálló csapatok között, a fehérgárdista oroszok és a francia vezérkar katonái diktatúrájának rettenetes nyomása ellenére is.“⁴ „Mert a bolsevikok és az általuk vezetett orosz dolgozók akciója és hősiessége ébresztette fel és fejlesztette ki az egyenruhába bujtatott francia dolgozók osztályöntudatát.“⁵

Mikor Marty a Bolsevik Párt nagyszerű munkáját rajzolja, megmutatja a francia munkásmozgalom nagy hiányosságát: az új típusú, a Bolsevik Párt mintájára alakuló francia munkáspárt hiányát. Különösen erősen kidomborodik ez a mű harmadik részében, amely a különböző fekete-tengeri hajókon lezajlott forradalmi eseményeket ismerteti.

A mozgalom a Protêt nevű hajón kezdődött, ahol André Marty, a hajó főgépésze, szervezte a harcot. Ezt követte a többi hajó legénységének felkelése. A mű nem szorítkozik csupán a nagy általános törvényszerűségek megállapítására és a mozgalom értékelésére, hanem részletesen foglalkozik az egyes hajókon lejátszódó eseményekkel. Nagy figyelmet szentel még azoknak a daloknak is, amelyek kifejezték és fejlesztették a matrózok forradalmi hangulatát. Idéz néhányat azok közül az újságcikkek közül, amelyek hozzájárultak a tengerészek forradalmasításához. De nem téved el a részletek útvesztőjében, az egyes eseményeket beállítja a fejlődés nagy vonalába s mindig megkeresi az alapvető okokat és összefüggéseket. Műve példája annak, milyennek kell lennie az igazi marxista történeti műnek.

Különösen kitűnő része a könyvnek, ahol kifejti Marty, hogy miért jártak az 1914 utáni nagy népi mozgalmakban a haditengerészet matrózai mindenütt a munkásosztály forradalmi akciójának élén. Kiemeli azt, hogy a hadihajó nagy, igen fejlett gépesített üzemmé vált, melyen mindenféle gépek százai vannak. A bonyolult felszerelés kezelésére szakemberek kellenek. A matrózok tulajdonképpen munkások, többségük a nagyvárosi üzemekből került a hajókra. A hadihajókon a munka körülményei többnyire igen keservek. „Nyilvánvaló tehát, hogy a legénység — melyet java-részt az ipari központokban soroznak — ösztönösen ugyanolyan módszerekkel védekezik a túlzott fáradtság és az élelem minden elégtelensége ellen, főleg pedig „minden igazságtalansággal szemben“ mint a gyári munkás és eljut egészen a kollektív mozgalomig, sőt a munkabeszüntetésig is.“⁶

A mű példamutató a történetírók és történelemmel foglalkozók számára abban is, hogyan kell kimutatni a munkásosztály jelen harcainak összefüggését a népek haladó hagyományaival.

Több ízben hangsúlyozza: „A mi szemünkben a francia dolgozók fekete-tengeri felkelése nemcsak olyan cselekedet, amely összefűzta az új, győzelmes Kommun elleni gyilkos merényletet; a francia proletáriátus megmozdulása ez, amely rátalált legdicsebb hagyományaira, 1848 februárjának és júniusának hagyományaira, a Kommun hagyó-

³ U. o. 39. l.

⁴ U. o. 36. o.

⁵ U. o. 36. l.

⁶ U. o. 52. l.

mányaira.⁷ Ezekre a dicső eseményekre gondolt Jeanne Labourbe is, amikor életveszélyes munkáját vállalta. Franciaország forradalmi hagyományai lelkesítették a felkelő matrózokat is. Tudták, hogy hazájukért is harcolnak, amikor megakadályozzák a szovjethatalom elleni bűnös háborút. Jól tudják ezt ma is. Mély megrendüléssel olvassuk André Marty művének befejező részében: „1949 április 17-én a Fekete-tenger egykori katonái és tengerészei kijelentették: A Szovjetunió oldalán álltunk, amikor még alig született meg. Még szorosabban állunk az oldalán ma, amikor megmutatta hatalmát azzal, hogy tönkrezúgta a fasizmust — és oldalán állunk mindörökké.”⁸

Marty könyve útmutató és példa a történetíró számára azért is, mert bebizonyítja, hogy jó történész csak harcos ember lehet. Csak az, aki résztvesz a haladásért vívott harcban, csak az értheti meg a múlt és jelen eseményeit s adhat róluk helyes képet. „Csak a küzdő érti meg a küzdőket.”

Marty valóban küzdő ember. Élete szorosan összefonódott a munkásosztály harcaival. A „Fekete-tenger dicsőséges órái” után bíróság elé állították, Marty a vádlottak padját az imperialisták vádlójának emelvényévé változtatta. Elítélése után a börtönben sem hagyta abba a küzdelmet. De a munkásság sem hagyta el őt. Tömegmozgalom indult meg kiszabadításáért. Ezt a mozgalmat már a Francia Kommunista Párt vezette, az az újtípusú párt, amelynek megalkotásában nagy része volt a Fekete-tenger felkelőinek. Míg Marty a börtönben ült, demonstrációként negyvenkétszer választották meg különböző helyeken képviselőnek. A tömeg mozgalma, a munkásosztály szolidaritásának ereje végül is győzött: a fekete-tengeri felkelés hőse kiszabadult, hogy tovább folytassa a harcot hazájáért és a szocializmus győzelméért, mint a Francia Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja, az ellenállás egyik vezére s nem utolsósorban, mint a „Felkelés a Fekete-tengeren” c. mű írója.

Nagy jelentősége van annak, hogy ez a könyv, amely fontos szerepet játszott a francia nép küzdelmeiben, végre magyar fordításban is megjelent. Fegyver ez a mű a békéért folyó harcban. A fekete-tengeri események példáján mutatja meg a munkásosztály nemzetközi szolidaritásának erejét s azzal a biztos tudattal tölti el az olvasót, hogy ez az erő, a dolgozó nép harcos kiállása a béke mellett, le fogja győzni a Szovjetunió és a haladás ellenségeit a jövőben is.

KULCSÁR ZSUZSANNA

⁷ U. o. 99. l.

⁸ U. o. 107. l.

R. PALME DUTT: A BRIT BIRODALOM VÁLSÁGA

(Britains's crisis of empire. London, Bpest, Szikra, 1950. 255. l.)

Palme Dutt könyvét — mint szerzőnek a magyar kiadáshoz írt előszavából is kiviláglik — 1949 őszén, az 1950 februári angol választások előestéjén írta az angol imperializmus válságáról. Az indiai származású P. D., az Angol Kommunista Párt és a nemzetközi munkásmozgalmak egyik vezető teoretikusa, a Labour Monthly szerkesztője, jelentős szerepet töltött be a nemzetközi békemozgalmak angoliai árcvonalán. Ez a könyve is harci fegyver az angol dolgozó népnek a háborús uszítók elleni mozgósításában.

P. D. előjáróban a *brit birodalom válságáról* beszél. Ez a válság nem a „szokásos” háború utáni válság, ami után helyreáll a régi „normális” állapot. Az egész kapitalista világ, az összeomlóban lévő imperializmus válsága, amely a „nyugati demokrácia”, a tory imperializmus és a liberális szociáldemokrata reformizmus összeomlását is jelenti: „Az alapzat szétmálásával az egész felépítmény repedezik”. A dollár-injekciók nem érintik a baj gyökerét, sőt gyorsítják az összeomlást, mivel fokozzák az előlődi függőséget.

A „korszerűsített birodalom” új tervei távolról sem jelentik Anglia gazdasági problémái megoldásának kulcsát. — Anglia és Nyugat-Európa népei számára elkerülhetetlen az előlődi imperialista rendszerrel való szakítás. Nem szabad azonban azt gondolni, hogy az a divatos hivatalos szólam, hogy az imperializmus és a birodalom már a múlté, csupán az imperializmus új formába való öltöztetése, korszerű dicsőítése: hanem abból fakadó kényszerűség, hogy az immár annyira népszerűtlen birodalmi gondolatot nem lehet tovább védeni, az imperialisták új módszere, hogy az új helyzetnek megfelelően új formát öltve folytathassák a gyarmati kizsákmányolást. Hivatalos nyilatkozatok elvont szövegein keresztül látnunk kell „a gyarmati óriási trösztök és konszernek, az ültetvénytulajdonosok, a gyarmati büntetőtörvények, az éhínség, a pestises nyomortanyák, százszázalékos profitok, az internálótáborok, a terror és az agyonlövészek konkrét valóságát”. (23. o.)

A könyv célja: megmutatni 1. az új formák és eljárások árca mögött a nagy imperialista monopóliumok érdekeit szolgáló gyarmati kizsákmányolást; 2. az elnyomott népek egyre erősödő felszabadító harcát és a nyugateurópai gyarmati hatalmak gyengülését, gazdasági helyzetük állandó rosszabbodását, az erőviszonyok eltolódását a Szovjetunió vezetete demokratikus békétábor javára; 3. Anglia háború utáni válságát; 4. a régi imperialista rendszert új formákban fenntartani és kiterjeszteni akaró brit kormányintézkedések kudarcát; 5. a brit külpolitika imperialista jellegét, amely ellenkezik az angol nemzeti és demokratikus érdekekkel és az amerikai imperializmussal Anglia feletti uralmának fokozódásához vezet; 6. a megoldást az angol nép és a gyarmati népek számára: nem-imperialista alapon gyökeresen átszervezni Anglia gazdasági életét és teljesen megszüntetni a gyarmati rendszert „...a teljes nemzeti önállóság és egyenjogúság alapján az összes demokratikus országok közötti növekvő nemzetközi gazdasági együttműködés és a béke megőrzésének keretei között”. (25. o.)

P. D. történetileg vizsgálja az *angol gyarmati rendszer fejlődését* a kereskedelmi-, ipari- és pénzügyi fejlődési szakaszaiban, abból a tételtől kiindulva, hogy bár Anglia gyarmati rendszere régebbi, mint az angol kapitalizmus, fővonásaiban a kapitalista fejlődéssel szoros kapcsolatban alakult ki. Leleplezi a XIX. század ipari monopóliummal rendelkező, szabadkereskedelmi elveket hangoztató Angliájának divatos „gyarmattellesség” elméleteit, melyek a gyakorlatban egyáltalán nem akadályozták meg a gyarmati hódítások folytatását.

A XIX. század utolsó negyedében, amikor az új ipari versenytársak veszélyeztetik Anglia exportfölényét, megkezdődik az új gyarmati hódításokért való versengés kor-

szaka, Anglia ipari vezetőszerépe megszűnik, de a tőke kivitel és a gyarmati terjeszkedés terén tovább vezet. A gyarmatbirodalom nagyobbik felét 1884 után kebelezte be. A finánc-tőke korszakában „Anglia elvesztette ipari elsőségét és az egész világ kiszípolozó nagy uzsorásává és sarcot szedő kizsákmányolójává vált.” (33–35. o.)

Az ipari világmonopólium elvesztése után az 1880-as évektől kezdve fellendült a szocialista-mozgalom. A kialakuló és megerősödő munkásmozgalom arra készítette az angol urakodó osztályt, hogy erősítse ellenállását a munkásosztály és a szocializmus ideológiájával és törekvéscél szemben. P. D. idézi Cecil Rhodes és J. Chamberlain kijelentéseit, melyek a gyarmatbirodalmat, mint nélkülözhetetlen gazdasági alapot igyekeznek beállítani. „Tegnap London East Endjében voltam, a munkanélküliek egyik gyűlésén. Meghallgattam a vad beszédeket, amelyek mind azt kiáltották „kenyér, kenyér, kenyér” és hazafelé menet elgondolkoztam azon, amit láttam és most még inkább, mint valaha, meg vagyok győződve az imperializmus fontosságáról. Kedvenc ötletem a társadalmi probléma olyatén megoldása, hogy az Egyesült Királyság 40 millió lakosságának egy véres polgárháborútól való megmentésére nekünk gyarmati államférfiaknak új területeket kell szereznünk, hogy azokon a fölös népesség letelepedhessék, hogy új piacokat szolgáltassunk a gyárainkban és bányáinkban termelt áruk számára. Mint mindig állítottam: a birodalom kenyérkérdés. Ha el akarjuk kerülni a polgárháborút, imperialistákka kell válnunk.” (Cecil Rhodes, 1895.) „Ma már senki sem tagadja az egységes birodalom óriási előnyeit. Ezáltal a magunk számára tarthatnánk meg a kereskedelmet, amely jelenleg külföldiek javát szolgálja. Higgyék el, uraimunk elvesztése elsősorban országunk dolgozó osztályait sújtaná. Ezzel csak állandósított nyomort zúdítanánk a népre. Anglia nem lenne tovább képes hatalmas lakosságát táplálni.” (J. Chamberlain, 1896). Rámutat arra, hogy ezt a frázist vette át a mai tory imperialista „demokrácia”, utóbbtól pedig a munkáspárti imperializmus. „Az a jövedelem, amelyet évről-évre a külföldről hitelügyleteink lebonyolításáért és egyéb szolgáltatásainkért kapunk, több mint 65 millió font. Ehhez járul még a külföldi tőkebefektetéseinkből származó 300 millió font állandó évi jövedelem... Csakis ezekből a forrásokból vagyunk képesek a társadalmi szolgáltatásokat fedezni, összehasonlíthatatlanul magasabb szinten, mint a többi európai országokban és általában bármi más országban.” (Churchill, 1929.) „Akik nem tudnak saját egyéni érdekeiken túllátni, gondolják meg, hogy munkaalkalmuk és életszínvonaluk főként a birodalom fennállásától függ.” (Lord Cranborne, 1943.) Végigviszi ezt a vonalat Bevin 1946-os, nyíltan a birodalom fenntartása mellett állástfoglaló nyilatkozatáig. „Nem vagyok hajlandó feláldozni az angol birodalmat, mert tudom, hogy az angol birodalom vége... azt jelentené, hogy választóink életszínvonalá nagymértékben csökkenne.” (Bevin, 1946.)

Anglia elősdi imperialista gazdasági alapja gyógyíthatatlan, krónikus válsághoz vezet. Ez az elődiség az alapvető belföldi iparágak és a mezőgazdaság elhanyagolását és bomlását eredményezte. Ugyanakkor felduzzadtak és fejlődésnek indultak az alárendelt és fényűzési iparágak és szolgáltatások. Az elődiség eluralkodása és a produktív ipari proletariátus viszonylagos csökkenése a munkásmozgalom fejlődésére is károsan hatott, és megadta az alapot a mai munkáspárti imperializmus kibontakozására.

A gyarmati rendszer válságát, valamint a „nyugati civilizáció” válságát tárgyalva P. D. rámutat arra, hogy a gyarmati népek szabadságharca együtt fejlődött a gyarmatbirodalommal és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom mutatta meg a gyarmati felszabadulás útját. „Azonban csak korunkban tudott az ösztönös népi lázadás átcsapni hatalmas nemzeti felszabadító mozgalmakba; csak most érlelődtek meg ennek felételei először a gyarmati burzsoázia, majd a gyarmati munkásosztály kifejlődésével.” (49. o.) Ebben a fejlődésben a második világháború kimenetel fordulatot jelent: a gyarmati népek lázadása a gyarmati rendszer általános válságává mélyült és széleskörűen kiterjedt. P. D. elemzi a gyarmati felszabadító mozgalmak új vonásait: 1. a kínai demokrácia győzelme; 2. az egykori gyarmati népek új, független államokba való tömörülése (Vietnami, Indonéz, Északkoreai Köztársaság); 3. a bábkormányok elleni fegyveres harc és függetlenségi háború (Burma, Malaja) és új harci formák kifejlődése Indiában; 4. a gyarmati szabadságharcok óriási földrajzi kiterjedése (Afrika, Nyugatindiai szigetek); 5. a kommunista pártok vezetőszerépe a gyarmati országok nemzeti mozgalmában. Az új helyzettel szemben az imperializmus gyakran az áfüggelenség manővereihez folyamodik.

A gyarmati rendszer válsága az imperialista országokon belül is megváltoztatta a helyzetet. A gyarmati alap megrázkódása tükröződik az imperialista hatalmak mélyülő válságaiban. A második világháború következtében megváltoztak az imperializmuson

belüli erőviszonyok: „A piramis tetejét az Egyesült Államok foglalta el. Alatta következnek a többi gyarmati hatalmak, amelyek még mindig uralkodnak gyarmati alattvalóik felett, de mint csatlósok az Egyesült Államok fennhatóságának vannak alárendelve. A piramis alján vannak a gyarmati és függő népek.” (65. o.)

P. D. történetileg mutatja be, hogyan igyekszik Amerika fokozatosan ellenőrzése alá vonni Angliát. A második világháború hozta ebben a folyamatban is a döntő változást: a háború folyamán az amerikai monopolisták óriási profitra tettek szert és „a felhalmozott tőke és termelőerő hatalmas gyarapodása elhelyezési lehetőséget keresett a háború után és a háború utáni évekre oly jellemző amerikai világterjeszkedési törekvésekhez vezetett.” (69. o.) A háború alatt az egyidejű ellentét és függőség klasszikus esete állt fenn Anglia és Amerika között. Az Egyesült Államok megszerezte a gazdasági, kereskedelmi és hajózási elsőbbséget. A világ gyarmati birtokainak szempontjából azonban más a helyzet, Anglia még mindig óriási gyarmatterületekkel rendelkezik és nagy-kiterjedésű piacokat, nyersanyagforrásokat, kereskedelmi útvonalakat és tőkebefektetési területeket ellenőriz.

Szerző rámutat arra, hogy az amerikai világuralmi törekvés a régebbi és gyengébb imperialista hatalmak, különösen pedig a brit birodalom ellen irányul. „Az amerikai imperializmus offenzívájának stratégiája az angol birodalom ellen szakaszonként fejlődött ki, ezek: a kölcsönlegyezmény, a havannai kereskedelmi egyezmény, a Truman-elv, a birodalom előnybenrészesítése elleni hadjárat, a Marshall-terv, a leértékelés kikényszerítése, a sterling-tömb feltörése és Truman elnök negyedik pontja.” (75. o.)

Az új amerikai birodalom című fejezetben a közelmúlt eseményeinek tükrében P. D. azt a kérdést vizsgálja, hogy mennyire haladt előre a gyakorlatban az egyre erősödő amerikai behatolás és az angol birodalom felszívásának folyamata. Teszi ezt elsősorban az USA brit birodalmi exportja óriási növekedésének, az amerikai pénzügyi behatolás és tőke kivitel kanadai, délafrikai, ausztráliai, középkeleti előretörésének kimutatásán keresztül. Rámutat arra, hogy a dominiumok az amerikai-angol imperialista ellentétet megkísérlik kihasználni arra, hogy önálló kapitalista hatalmakká váljanak.

A brit birodalom urai kénytelenek voltak az erősödő amerikai uralmat és behatolást elfogadni a gyakorlatban, az angol imperialista politika képviselőinek — imperialista kiindulópontjuk alapján — nincs más választásuk. „Az angol imperialistáknak már csak az áll módjukban, hogy megkíséreljék birodalmukat fenntartani, az Egyesült Államok általános fennhatósága és ellenőrzése alatt — vállalva a függő és csatlós viszony minden következményét.” (85. o.)

„Az imperializmus új taktikája — India”, „Új birodalmi ábrándok — Afrika”, „A gyarmatfejlesztés meséi” címek alatt foglalja össze P. D. a brit imperializmus mai gyarmatpolitikáját. A brit imperializmus mai szóvivői a munkáspárti miniszterekkel az élükön — azt bizonygatják, hogy „a szabadság, önkormányzat és harati együttműködés” új rendszere lépett az imperializmus helyébe. „Eltemetik” az imperializmust és ennek alátámasztására az Indiának, Pakisztánnak és Ceylonnak adott dominium-státust és Burma „függetlenségét” hozzák fel. A formális függetlenség technikája elnevezéssel lehet a legjobban jellemezni a mai brit imperialista politikát, amely az előretörő nemzeti szabadságmozgalmak letörésére irányul. Ennek az új imperialista technikának a világánál elemzi Pakisztán, Ceylon és Burma, legfőképpen pedig India példáját, utóbbi esetében azzal a végkövetkeztetéssel, hogy „...itt nincs szó szuverén, független állam megalapításáról, hanem bizonyos indiai közegeket olyan mértékű hatalommal ruháztak fel, amilyent az imperializmus saját érdekében éppen célszerűnek talált.” (101. o.). A birodalmi válság kényszere által diktált tudatos politikai manőverekről van szó, a brit imperializmusnak esse ágában sem volt az elnyomott országoknak szabadságot adni. Ezzel a manőverrel elérték azt, hogy az említett országok az imperializmus táborában maradtak, másrészt arra törekednek, hogy a hindu burzsoázia árulása következtében csatlósukká tett Indiát az imperializmus fő ázsiai hátyájává tegyék.

Az imperialisták gazdasági nehézségeiket a gyarmati kizsákmányolás fokozásával igyekeznek áthidalni. Főleg Afrika még kiaknázatlan területeit igyekeznek fokozottan kizsákmányolni, mivel ázsiai és középeleti helyzetük az erősödő nemzet szabadságmozgalmak következtében egyre bizonytalanabb. Az USA monopolistái azonban hasonló terveket szőnek. Amerikai tőkével akarják Afrikát „fejlesztetni” és az Atlanti-tömb alkatrészévé tenni. A háborús uszító Dulles szerint Afrika „Nyugat-Európát teljesen függetlenné tehetné a keleteurópai erőforrásoktól és éppen ez a cél” (119. o.). A gyarmati népek felkelései azonban nem kerülnek ki többé Afrikát. A legutóbbi évek nigériai,

aranyparti és ugandai harcai, az afrikai területek szakszervezeti mozgalmának erősödése, a nemzeti felszabadulás kezdődő politikai mozgalmi és a forradalmi munkásmozgalom kialakulása — mind ezt mutatják! Az afrikai kizsákmányolás további fokozása a szervezkedő és politikai öntudatra ébredő afrikai népek rovására megvalósíthatatlan.

P. D. részletesen megvizsgálja „a gyarmatfejlesztés” imperialista programját. Ezeknek az imperialista gyarmatfejlesztési hazugságoknak („afrikai szocialista terv”, stb.) a legjellemzőbb vonása az, hogy az afrikaiaknak kizárólag a kizsákmányolt munkások szerepét akarják juttatni. Az indiai és délázsiai formális-, átlagfüggetlenséget nem szándékoznak az afrikaiaknak megadni. Az „alkotmányjogi reformok” fügefalevelével igyekeznek eltakarni a teljes idegen zsarnokságot. Ami pedig magát a fejlesztést illeti, ha megnézzük, *miféle és kinek az érdekében* való fejlesztésről van szó, kiderül, hogy lényegében csupán a meglévő gyarmati gazdaság fenntartása a cél, az iparosítást a gyakorlatban teljesen elvetik. De még ezek az egyoldalú és korlátozott fejlesztési tervek is nagy — és ami a monopolizációk szempontjából az akadály — hosszúlejtű tőkebefektetéseket — utak, vasutak és ipari berendezések kiépítését — követelnek. A deficit angol gazdaság pedig nem képes előteremteni a szükséges állami tőkéket, ezért a munkáspárti kormány abban reménykedik, hogy Amerika fogja adni a dollárokat. Ettől természetesen az angol gazdaság problémája nem oldódik meg, hiszen ebben az esetben a profitot is az amerikai monopolisták fogják zsebre tenni.

Jellemző az imperialisták taktikai módszereire Tanganyika kormányzójának az ENSz gyámsági tanácsában 1948-ban a korbácsolás védelmében való érvelése: „...szerinte ez a „büntetés” megfelelő módszerrel. Ugyanis: a bebörtönzésnek nincs foganatja, mivel az *afrikaiaknak a börtönben jobban menne soruk, mint odahaza.*” (134. o.)

P. D. kifejti, hogy a *birodalom fenntartása háborús veszélyt jelent*, ismerteti az angol imperialisták *birodalmi háborús terveit* s rámutat ezeknek a terveknek az ára: Angliát az Egyesült Államok uralma alá vetik, az USA háborús tervei keretében pedig Angliának költséges és másodrendű szerep jut. Az amerikaiak megkövetelik, hogy Anglia szárazföldi hadsereget szolgáltasson, ugyanakkor, amikor Angliát „feláldozhatónak” tekintik. P. D. úgy értékeli, hogy az angol nép a lábával fog ez ellen a politika ellen szavazni.

A marxizmus-leninizmus klasszikusai tanainak fényében elemzi P. D. a *munkáspárti imperializmusnak* a századforduló idejére visszanyúló kifejlődését. Megmutatja, hogy nem véletlen jelenség a birodalmat megmenteni szándékozó szociáldemokrácia fellelése. „Az imperialista politika és stratégia tervei ma annyira közvetlen ellentétben állnak az angol nép érkeivel, olyan elviselhetetlen terheket raknak a nép vállára és oly véres és pusztító következményekkel járnak, hogy egymagában az imperialista fináncoligarchia nem képes elfogadtatni a dolgozó nép tömegeivel... Külön ügynökségre van szükség, hogy a munkásmozgalom és a közvélemény mélyére hatolhassanak, hogy elköndözhetessék és elferdíthessék a birodalmi válságot és politikájukat népszerű, sőt „szocialista” jelszavak mögé rejthessék. Ez a munkáspárti imperializmus szerepe ma az imperialista rendszer válságának korszakában.” (180. o.)

Az *imperialistáknak* a birodalmi kérdésre vonatkozó érveivel kapcsolatban P. D. alapkövetkeztetése: nincs a valóságban külön szociáldemokrata gyarmatelmélet és politika, az amit ennek hirdetnek, semmiben sem különbözik lényegében az imperialista gyarmati elmélettől és politikától. Tények felsorakoztatásával sorra szétzúzza a munkáspárti kormány tipikus tételeit („az imperializmus vége”, „kizsákmányolás nem létezik”, stb.) és lerántja az álarcot a birodalmi „civilizációs küldetésről”. A birodalmi érvekkel szemben a valóságos helyzet az, hogy ezeknek a ragadozó terveknek az árát az angol proletariátus fizeti meg: „1. a bénító külföldi kiadásokkal; 2. a belföldi gazdasági erőforrások feláldozásával a fegyverkezés és a gyarmati háborúk javára; 3. az Egyesült Államoktól való csatlós függőséggel; 4. Anglia gazdasági nehézségeinek ebből eredő elmélyülésével és az angol társadalombiztosítás és életszínvonal elleni hadjáratát”. (196. o.) Ellenkezőleg: az imperialista politika továbbfolytatása a reálbérek csökkentéséhez és gazdasági katasztrófához vezet. A szociáldemokrácia teljes összeomlásának feltételei Angliában gyorsan érlelődnek.

P. D. rámutat — a *szovjet példára* hivatkozva — a *gyarmati felszabadulás útjára*. A Szovjetunió minden népe azonnal teljes egyenlőséget és nemzeti szabadságot kapott. Rögtön hozzáláttak az elmaradott területek gyors anyagi és kulturális felemeléséhez. Ezek a területek következetesen lényegesen nagyobb juttatásokban részesülnek, mint a Szovjetunió többi területei, ami egyenes ellentéte az imperialisták gyakorlatának. A szovjet példa a gyarmati népeknek reményt és bizalmat nyújt arra, hogy lerázza

magukról az imperialista igát, saját kezükbe veszik majd saját ügyeik intézését. Ehhez az első döntő lépés a politikai függetlenség kivívása. Emellett a feltétel mellett majd nyílik majd a kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatok kialakítására és kiszélesítésére.

A szabadságukért küzdő gyarmati népek ma a demokratikus antiimperialista tábor első soraiban harcolnak. A nemzeti felszabadító mozgalmakat ma már nem a gyarmati burzsoázia vezeti: széles néptömegek jönnek egyre inkább mozgásba, a proletariátus és a kommunista pártok közvetlen vezetésével. Ugyanakkor az imperialisták a gyarmati nagyburzsoáziát szövetségesnek akarják megnyerni. Az új körülményekből új feladatok fakadnak: „Az olyan országokban, mint India, ahol a nemzeti felszabadító mozgalmak az imperializmussal szövetkező ellenforradalmi nagyburzsoázia árulása ideiglenesen megzavarta, a felszabadító mozgalomnak át kell csoportosítania erőit. Az ipari munkásosztálynak, a kommunista párt vezetése alatt, a nép legszélesebb rétegeit átfogó demokratikus, imperialistaellenes frontban egyesítve tovább kell haladnia... Azokban a kevésbé fejlett országokban, ahol a gyarmati burzsoázia még gyengébb és ahol még nem léteznek kommunista pártok, a mozgalom fejlődési foka és feladata szükségszerűleg más. Ezekben az országokban... a szakszervezeti mozgalom gyors fejlődése következtében a politikai és nemzeti mozgalmak különböző formáinak növekedésével már kibontakozik a munkásosztály vezető szerepe... Számos területen már érlelődnek a kommunista párt megalakulásának előfeltételei.” (226—27. o.)

Az angol proletariátus és a haladó rétegek számára mindez fokozott felelősséget jelent és élére állítja a kérdést: tevékenyen résztvesznek-e a gyarmati népek imperialistaellenes nemzeti felszabadító harcában, P. D. könyve is elsősorban ezt a célt szolgálja. Ennek elérésére — mint könyvében megállapítja —: „...fel kell ébresztenünk a munkásosztályt és a demokratikus közvéleményt Angliában az imperializmus valóságára és az imperializmus válságára. Le kell lepleznünk az imperializmus végéről” szóló meséket. Újjá kell élesztenünk a munkásmozgalom imperialistaellenes hagyományait. Tudatosítanunk kell a tömegekben azt a tényt, hogy az imperialista politika Anglia válságának gyökere, a gazdasági haladásnak és a szocializmus győzelmének fő akadály és mozgósítanunk kell a népet ennek a politikának a döntő megváltoztatására.” (229. o.)

Azonban Anglia felszabadítása is napirenden van. Ennek következményeit P. D. abból kiindulva vonja le, hogy Anglia válsága birodalmi válság. Rámutat arra, hogy az „elgondolásaiban, érdekeiben és összeköttetéseiben teljességgel kozmopolita” angol imperialista fináncburzsoázia kétségbeesetten kapaszkodik amerikai szövetségeseibe, hogy továbbra is elsajátíthassa a gyarmati extraprofitot és ennek ellenében hajlandó Anglia nemzeti érdekeit aláadni. Rámutat az amerikai gazdasági uralom következményeire, a politikai befolyásra, az amerikai katonai megszállásra és arra, hogy Angliát egy új világháború fő céltáblájává akarják változtatni. Az angol imperialista politika Anglia számára gazdasági, politikai és katonai öngyilkosság. Döntő politikai fordulatra van szükség. „Ideje már, hogy újjáépítsük Angliát, hogy a munkaerőket visszahívjuk a csataterекről... hogy gazdasági erőforrásainkat Anglia újjáépítésének, technikai fejlesztésének és ipari átszervezésének parancsoló szükségleteire központosítsuk. Ezekért a célkitűzésekért együtt kell működnünk mindazokkal a népekkel, amelyek jövőjüket szintén új alapokon építik a fasizmus felett aratott győzelem után az egyszerű nép igazi demokratikus szabadságáért, a szocialista gazdaságért és az emelkedő életszínvonalért.” (249. o.) P. D.-nak nincs kétsége aziránt, hogy egy esetleges háború esetén az angol nép lerázná magáról az amerikai katonai igát és Európa szocialista felével egyesülne. Ennek a felszabadulásnak azonban már most meg kellene történnie és a jelenlegi helyzet éppen rendkívül alkalmas az amerikai imperialistáktól való függés megszüntetésére. A kínai demokrácia győzelme — és hozzátehetjük: a korai nép győzelmei — bebizonyították, hogy az amerikai imperializmus távolról sem „legyőzhetetlen”. Az angol nép tehát választás előtt áll. Nem kétséges, hogy minden valódi érdeke egy és ugyanabba az irányba mutat, abba az irányba, amit a kommunista párt programja nyilatkoztat ki. Ez a program már nem a messzi jövő programja, hanem „a jelen sürgető gyakorlati politikájának követelménye”.

P. D. könyvében — mint az ismertetés elején rámutattunk — jó szolgálatot tesz a demokratikus békétábor ügyének. Leleplezi azokat a káros illúziókat, amelyeknek a hatása a februári angol választásokon is megnyilvánult. A magyar kiadáshoz írt előszavában elsősorban a választásokat elemzi, s utal arra, hogy a választások óta a munkások forrongása a kormány politikája ellen egyre erősödik és végre széles körben terjed Angliában a békemozgalom.

Van a könyvben — a problémáknak a maguk összességében helyes tárgyalása mellett — néhány kisebb hiba és ellenmondás. P. D. nagyobb jelentőséget tulajdonít az ENSz-nek, mint amit az mai összetétele mellett valójában betölthet. Bár a munkáspárti vezetőket mindig helyesen, a maguk valódi mivoltában mutatja be, beszél arról is, hogy a munkáspárti vezetők nem értették meg Anglia válságának igazi okát. Ez a beállítás alkalmas arra, hogy — ha csak ebben az egy kérdésben is — akaratlanul is elhárítsa róluk a felelősséget.

P. D. egy helyen sem fejti ki, hogy korunkban a kapitalizmus általános válságban van. Ez abból ered, hogy könyvének célja a brit birodalom — és nem az egész kapitalista világ — válságának az elemzése. Kissé azonban túlságosan rányomja bélyegét a munkára ez a beállítás, úgyhogy az egész imperialista rendszer gyógyíthatatlan válsága nem bontakozik ki eléggé élesen az olvasó előtt.

INCZE MIKLÓS

HARRY HAYWOOD: AZ AMERIKAI NÉGERKÉRDÉS

(Negro Liberation. International Publishers, New York 1948.)

(Bpest, Szikra, 1950. 210 l.)

W. E. B. DuBois, híres amerikai néger tudósnek és Herbert Aptheker ismert haladó amerikai történésznek a négerek történetével foglalkozó munkássága után Harry Haywood érett marxista tudással, átfogó, teljes és nagyvonásokban helyes képet nyújt az amerikai négerkérdésről. Úgy a probléma felvetésével, mint annak időbeni megjelentetésével aktuális politikai szempontból is fontos szerepe van a könyvnek. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy az amerikai monopolizációs uralkodó osztály imperialista külpolitikájának egyre meztelenebb és leplezetlenebb agresszivitása idején mennyire időszerű és mennyire fontos az amerikai néger-probléma bemutatása. A négerkérdés az amerikai belpolitika egyik legszegyenletesebb, legsötétebb foltja, az amerikai osztályharc szerves része.

„Az amerikai négerek egész történelmük legdöntőbb elhatározása előtt állanak. A háborús áldozatok évei alatt keservesen elért eredmények kockán forognak: a Wall Street felhőkarcolói felett fenyegetően tornyosul a harmadik világháború réme” — írja bevezetésében a szerző. A négerok nagymértékben kivették részüket a fasiszmus elleni harcban, nem hallgattak azokra a „szíréhangokra”, melyek téves utakra igyekeztek téríteni őket. Tudták, hogy a fasiszmus elleni harc és saját szabadságukért való küzdelem összefügg egymással. De harcuk már a háború folyamán is kettős harc volt: kifelé a fasiszmus ellen és befelé a hazai reakció ellen. A háború vége természetesen a fasiszmus megsemmisítésével egyidejűleg nem az amerikai reakció felszámolását, hanem ellenkezőleg annak újjáéledését hozta meg. Az amerikai reakció új, demokráciaellenes hadjáratra készülődik a „demokrácia” és „szabadság” álcázott jelszavaival, annál erőteljesebben, minél nyilvánvalóbbá válik a haladó, valóban demokratikus békeábrát erősödése, az imperialista elnyomás láncolatának szakadozása, és Amerikán belül a kommunista párt, a négerok s haladó amerikaiak szövetsége. A néger tömegek tisztánlátását és öntudatosodásának folyamatát meggyorsítja azon tények ismerete, hogy a legelszántabb amerikai tőkés háborús uszítók egyben az ország „legelvetemültebb négergyűlölei és a szavazati adó legmakacsabb szószólói.” Így lepleződnek le, s így jelentenek „szemfényvesztést és csalást” a négerok számára — utal helyesen erre a szerző — a „demokrácia” és a „szabadság” amerikai tőkés hirdetői, akik lábbal tiporják az amerikai néger állampolgárok legelemibb jogait. Természetesen a négerok közt is akadnak olyanok, akik az amerikai imperialista politikai iránynak uszályába szegődve igyekeznek a négerok jogaiért folytatott harcának életet tompítani. De nem kétséges, hogy a néger népet érdekei a világ demokratikus haladó békeábrával szorosan egybefűzik — bennük találva meg igazi szövetségeseit a közös ellenség, az amerikai imperializmus elleni harcban. „A négeroknak választaniuk kell. Semmiképp sem engedhetik meg, hogy felhasználják őket, mint eszközt az új fasiszmus szolgálatában. A népi demokráciák oldalán működő aktív erővé kell válniuk. A négerok az Egyesült Államokban már történelmileg is hatalmas haladó erőt képviselnek. Demokratikus befolyásuknak és hatalmuknak teljes súlyát latba kell vetniök az imperializmus ellen. Ha engedik, hogy az imperializmus erői győzzenek, az egyet jelent a rabszolgaság visszatérésével. A háború után egyre nyilvánvalóbbakká váltak a reakció tervei, hogy a négeroket „az őket megillető helyre szorítsák vissza.” (7. l.)

A négerkérdés 15,000,000 fekete amerikaiak a kérdése. Hatalmas erőt képviselnek ma az egyenlőségért folytatott küzdelmükkel és még hatalmasabb erőt képviselnek majd a jövőben, ha hatalmuk teljes súlyával, egységesen lépnek fel az amerikai reakció ellen. A négerkérdés tüzfészke Amerika úgynevezett déli fekete övezetében van. Itt van a „fertőzés fészke, melyből a négerüldözés baktériuma szétárad az egész országba.” A fekete övezet — H. Haywood szavaival — egy, a tizenkét déli álla-

mot átszelő félholdat képez, keleten Virginia tengerparti részétől kiindulva a nyugati Dél-Arkansasban fejeződik be. Amerika 15 milliónyi néger lakosából kb. 5 millió déli néger ma is a fekete övezetben él, amely a történelem folyamán nagyobb-részt négereklakta terület volt. Hogy ez a szám érzékelhetőbb legyen, vegyük tekintetbe, hogy a déli néger lakosság száma nagyobb, mint Svájc, vagy Norvégia lakossága. Ez az 5 millió néger, Amerika egész néger lakosságának egyharmada, a rabszolgaság örökeiben, az ültetvényes gazdálkodás rendszerében él, a függőség, elnyomottság, földinség rendszerében, a politikai életből, kultúrából, iskoláztatásból kirekesztetten — a néger „maradjon a helyén” elv rendszerében. De ez a rendszer, mely a „faji” üldözés és megáláztatás melegágya, a „fehér faj felsőbbrendűségének védőbástyája”, egyben szülőanyja Amerika elsőszámú gazdasági problémájának: A Dél gazdasági és kulturális elmaradottságának. A déli néger probléma kihát Dél fehér lakosságára is; a néger földmunkás anyagi lebecsülését a városi fehér munkás bére is megcsinálja. Északról Dél felé haladva például a „lilíomfehér” (olyan üzemek, ahol kizárólag fehér munkásokat alkalmaznak) textiliparban a bérek fokozatosan csökkennek.

Dél urai arról is gondoskodnak, hogy a fekete övezetet önkényesen megállapított választó és adminisztratív részekre darabolják fel, hogy a néger lakosság ne képviseltesse magát. Egész sor, a közelmúltból vett példával mutatja be a szerző a kormányzat eszközeit. A déli ültetvényesek a rabszolgakereskedők utódai, fajelméletekkel igyekeznek ezeknek a szegyenletes állapotoknak jogalapot adni s ebben az a félelem hajtja őket, hogy a „fekete többség” egyszer nehogy politikai hatalomhoz jusson; a szabad választások ugyanis végetvetnének a déli reakciós klikk bitorolt hatalmának. A fekete övezetbeli helyzetről Amerika széles rétegeinek vajmi kevés tudomása van, a hivatalos (és félhivatalos) statisztikákban, burzsoa statisztikai munkákban az adatok ferdtíve, meghamisítva, elrejtve, vagy egyáltalán nem szerepelnek és a kevés használható munkát a nagyközönség nem olvassa a könyvkiadás és könyvterjesztés merőben „business” szellemű világában.

A Délt egyébként romantikus legenda veszi körül: „hullámos gyapotföldek”, „bendzsót pengető négerek” és a „magnólia virág édes illata”. A valóság ezzel szemben: „a romlás, nyomasztó szegénység, pusztító tudatlanság és kínzó tábornoszerű ültetvények”, az ország viszonyaihoz mérten a déli lakosság legrosszabb táplálkozási, ruházati és lakáviszonyai. De hát mi is ez a déli ültetvényes rendszer, mely e mély nyomorúságot létrehozta? Nem más — mondja H. Haywood — mint egy „nagyarányú árutermelő gazdálkodás”. A gyapotot a világpiac számára termelik s fontosságát Amerika mezőgazdaságában jól világítja meg az az adat, hogy pl. 1944-ben a gyapot és gyapotmag termés Amerika farmereinek másfélmilliárd dollárt hozott. A Dél termőföldjeinek nagyobbik felét gyapottermelésre használják fel. A néger mezőgazdasági munkások, legnagyobb része a gyapotföldeken (ültetvényeken) dolgozott és dolgozik ma is. Ezeken az ültetvényes gyapotföldeken a legszemérméletlenebbül „szákmányolják ki a néger munkásokat. Teljes függő helyzetbe kényszerítik, nyomorúságosan fizetik őket, hiszen „csak gyapottermelésre és szolgaságra” alkalmasak. Hatalmas extra profitot termelve ily módon — a gyapottermelő csak 15 centet kap a dollárból, amit a vásárló a gyapotáruért kifizet — a néger ültetvényes munkás egy sor parazitát tart el. Ebbe a kategóriába teszi be a szerző jogosan a gyapotügynököktől kezdve a felügyelőket, ültetvénytulajdonosokat, bankárokat, „fel egészen a Wall-Street pénzemberekig és részvényesekig.”

Az amerikai gyapottermelő munkások még fokozottabb kihasználását eredményezi a gyapottermelő országok versenye, a gyapotot helyettesítő anyagok tömeges fellépte, a gyarmati gyapotföldeken dolgozó bennszülöttek vagy kulik éhbérézése, mely „hozzászegetti” a déli ültetvényeseket fél-rabszolgai rendszerük fenntartásához. Technikailag a déli gyapottermelés a rabszolgatartás megszűnése óta lényegesen nem változott; elavultság, primitívság, a gépesítés alacsony foka jellemzi, amelynek eredménye szintén a munkaviszonyoknak és az életszínvonalnak az ország átlagánál jóval alacsonyabb mivolta. Ehhez járul még az a tény is, hogy az e vidéken uralkodó egyforgásos termelőmódszer a legkíméletlenebbül használja ki a földet. A talaj romlása a gyapotföldeken nagyon előrehaladott stádiumban van, a földdel való rablógazdálkodáson felül még a víz is elmosta a déli termőföldeknek kb. $\frac{1}{3}$ -át. A bajokat fokozza a mezőgazdasági területek rendkívül sűrűn lakottsága. A legjobb termőföldeknek pedig 85–95%-a néhány ezer nagyültetvényes erőszakos ellenőrzése alatt áll. Így válik ez a vidék „egy nagy, pangásban lévő mezőgazdasági tartaléknak” az alapjává, mely a déli munkás életszínvonalát lenyomja és „fenyegeti a szervezett munkás bérét — még Északon is.”

Az ültetvényes földjét sajátos bérlőrendszer segítségével egy tagban képes megműveltetni. A déli farmerek nagyobbik részének (60%-ának) a föld megmunkálása fejében át kell adnia munkája eredményének $\frac{1}{4}$ -ét, $\frac{1}{3}$ -át, felét, vagy ennél is többet. Így a föld nagy részének birtokosai nem művelik a földet, a bérlők, akik a munka legnagyobb részét végzik, nem rendelkeznek földdel. Az ültetvényrendszer, annak közép-pontjában, a fekete övezetben maradt fenn leguralkodóbban és itt a legmagasabb a bérlők arányszáma is. Az egész fekete övezetbeli ültetvényrendszert a néger munkája biztosítja elsősorban. H. Haywood idézi az ismert déli néger tudóst, A. F. Rapert, aki két tipikus fekete-övezetbeli kerület földmegosztásáról ezeket írja: „Tíz néger paraszt közül csak egynnek van saját földje és ezek közül alig a felének van miből megélnie... a földnélküliség és állandó függőségi viszony a sorsa a fehér családok több mint felének és a színesek közül kilencetizedének.”

H. Haywood részletesen ismerteti a gyapotövezetbeli mezőgazdasági ranglétrát, amelynek legalsó fokán a mezőgazdasági munkás áll; közbülső rétegek a különböző bérlő kategóriák (készpénz, részes, feles-harmados, stb. bérlő) birtokigazgató, résztulajdonos, kisfarmtulajdonos, földbirtokos, legfőlső pedig a nagyültvényes. H. Haywood könyve főleg a gyapotövezetbeli farmon lakó és nem ott lakó farmmunkásokkal foglalkozik. (E kategória a bérlőkategóriák legalacsonyabbikával egyenrangú.) A farmon lakó munkás, fizetésképpen, lakóhelyet kap családjának és az ültetvényen levő üzletben hitelt, ami miatt sokkal magasabb árat kell fizetnie a vásárolt cikkeért. Az elszámolásnál pedig a szokásos viták a bérlő és földesúr között gyakran véres mérszárlással végződnek a néger számára. — A nem farmon lakó munkások főleg alkalmi munkások. H. Haywood táblázattal mutatja be Dél bérlőinek megosztását. A legalacsonyabb bérlő kategória a feles-harmados bérlő, amely a „földesúr-bérlő viszony” legtipikusabb jelensége. Ebbe a kategóriába tartozik Dél bérlőinek legnagyobb fele; a néger, akik Dél népességének több mint felét teszik ki, a feles-harmados bérlők több, mint felét alkotják. A feles-harmados bérlő a legembertelenebb körülmények közt él, földesura állapítja meg munkaidejét, családtagjai fizetés nélkül dolgoznak a földesúr számára, bérlő mivoltuk csupán formai. „A valóságban olyan munkások, akiket a termés egy részével fizetnek, akik nem rendelkeznek a modern bérlő jogaival, sem a fizetett mezőgazdasági munkásnak a jogával, hogy készpénzben kapja fizetését, amit a szabad piacon költhet el. A feles-harmados bérlő „szerződés”, amely legtöbbször szóbeli, nem más, mint fikció és arra szolgál, hogy eltakarja a rabszolgaság formáját.” (34. l.) A feles-harmados bérlő történelmi előzményeire is utal a szerző.

Délben virágzik az úgynevezett „peon-rendszer” is („rabszolgaság adósságrért”). Az adósságokkal való megkötöttség eredménye a néger bérlő egyre fokozottabb eladósodása. A „faji megkülönböztetés” miatt a néger szintén „odafagynak” a legalacsonyabb társadalmi színvonalra, földhöz jutniuk oly nehéz, hogy majdnem lehetetlen. Kulturális helyzetük és színvonaluk jóval a fehér munkás színvonalá alatt maradt. H. Haywood idézi Lenin: „A kapitalizmus kifejlődése az Egyesült Államok mezőgazdaságában” című 1913-ban írt tanulmányának egynéhány tanulságát. Lenin megállapította, hogy „... A feles-harmados bérlő vidéke... a legnagyobb tespedés vidéke, ahol a nehezen küszködő tömegek a legnagyobb fokú degradálásnak és elnyomásnak vannak kitéve... Zárkózott, kicsinyes, nyomasztó légkör, mondhatni börtön a 'felszabadított' néger számára — ez Észak-Amerika déli részének igazi képe.” Felhívta Lenin arra a hasonlatosságra is a figyelmet, amely a déli néger és az 1860 előtti oroszországi mezőgazdasági jobbágyok helyzete között van.

A szerző a könyv egyik fejezetében lerántja a leplet a nagytőke és az ültetvény kapcsolatról. „Az ültetvény legfőbb kizsákmánvolója a Wall Street... Az Észak és Kelet körülbástyázott 'nagy pénz'-hatalma a legfőbb haszonélvezője a néger elnyomásának, a Délben uralkodó nyomornak és szegénységnek. A nagytőke úgy gyakorolja hatalmát, hogy az ültetvény-hitelt távolról irányítja.” (49. l.) Délnek az északi tőkével való elárasztása már a rabszolga- és gazdasági rendszer alatt kezdődött. Akkor is, mint ma, „az ültetvényes termésének milyenségét, árát és hasznát a kapitalista piac határozta meg.” A polgárháborút követő időszak jellemzője az északi kapitalisták tökéletes kizsákmánvoló osztállyá való alakulása, a gazdasági és politikai hatalom kezükben való összpontosítása és a déli új „konzervatív középosztály” kialakulása volt. Utóbbi erősen függött a gyapottermeléstől, tehát az ültetvényrendszertől, mivel többségük a gyapotkereskedőkből, kisgyárosokból állott. A déli konzervatív középosztály a konzervatív birtokososztállyal, az északi kapitalisták nélkülözhetetlen szövetségesevé vált, akiknek közvetlenül a déli nagy gyapotforrások monopolizálása és az északi textilgyárosoknak annak olcsó előállítására való biztosítása állott érdekükben. A monopolkapitalizmus

korszakában Dél mezőgazdasága, ipara, kereskedelme, hitele teljesen az északi finánc-tőke uralma alá került. „A Morganok, Rockefellerek, DuPontok, Mellonok ma a Dél igazi urai.” (52. l.) Az ő kezükben vannak Dél nagy szénforrásai, érdekeltségük van a déli dohánygyártásban, olajban, felügyeletük alatt vannak a déli vasutak. Hasonló a helyzet a bányáipar, textilipar területén is. Az ültetvények felett a finánc-tőke az ültetvényes hitel feletti ellenőrzés által gyakorolja hatalmát, mégpedig a déli vidéki bankok hálózatának segítségével. A finánc-tőke szerepét a déli mezőgazdaságban a szerző egy oxigéntömlőhöz hasonlítja, amely „fenntartja és állandóan feléleszti az elavult és dűlő-dező ültetvényes gazdálkodást. Az ültetvény társadalmi, faji és jogi korlátozásait a dollár hatalmával megerősítve, sikerül egyrészt fenntartani a kizsákmányolás kapitalizmus előtti formáját, másrészt megakadályozza a földművelés tudományos alapokra fektetett módszereinek alkalmazását és támogatja a káros egyforgásos rendszert. Az a szerepe, hogy mesterségesen késleltesse a Dél modern fejlődését.” (57. l.) A finánc-tőke uralmával megnövekedett a néger nagy tömegeinek elnyomása. W. E. B. DuBois szavaival: „... kiűzték a feketéket az amerikai demokráciából, osztályellenes tudományos bérabszolgáság lett a sorsuk.” A múlt század végén egész sor törvényt hoztak a déli államokban, melyek a néger választójoguktól való megfosztását célozták. A politikai reakció erősödését bizonyítja a déli mezőgazdasági népi mozgalom, a farmer lázadások elnyomása és a Ku-Klux-Klan rémuralmának feléledése. Kitűnően, adatokkal dokumentálva mutatja be a szerző a nagytőkének az ültetvényrendszerben játszott szerepét az 1929-es világgazdasági válság időszakában.

A déli mezőgazdasági problémát H. Haywood a következőkben foglalja össze: Dél demokratizálódásának középpontjában kétségtelenül a néger mezőgazdasági dolgozó áll. Érdekeik közösek a fehér mezőgazdasági dolgozókkal a földesurak elleni harcokban. A földesurak helyzetét, politikai hatalmát megerősíti és konzerválja a „társadalmi és jogi szankciókat alkalmazó” ültetvényrendszer. A legelemibb demokratikus irányú követelésre e konzervatív uralkodó réteg a legvadabb terrorral és faji üldöztetéssel felel. A déli mezőgazdasági, földért folyó harcban, fontos szerepe van a Kommunista Pártnak és szüksége van a „városi munkások, szakszervezetek és szabadelvű csoportok” segítségére e harc kiépítésében.

Néhány oldalon foglalkozik H. Haywood a déli területek háborús és háború utáni iparosodásának kérdésével is. Ahból a kétségtelen tényből indul ki, hogy a második világháború után a finánc-tőke kénytelen volt a vidék iparát fejleszteni. Felületes szemlélő előtt ez az átmeneti fejlődés állandó jellegűnek tűnhetik. De ez csak látszat. Dél saját tőkeforrásokkal nem rendelkezik, teljes mértékben függ az északi monopolizációtól. Ma, a világkapitalizmus általános válságának idején a néhány nagytőkés csoport csak a háborús termelésre való áttéréssel terjeszkedhetik tovább. Ez önmagában is átháglatlan akadály a déli területek iparosodásának.

Dél mai nyomorát nemcsak a négernek sýnylik meg. Ahol a négereket a legjobban elnyomják, legrosszabb a fehér munkások helyzete is, és legnagyobb a nőmunkások kizsákmányolása. Példa erre: 1938-ban csak egy déli állam állapította meg a 8 órás munkaidőt a nők számára az iparban. A néger, választójogától való megfosztását célzó korlátozások azt eredményezték, hogy szegény fehér tömegeket is megfosztottak ettől a joggól. Így igazolódik be gyakorlatban B. T. Washington mondása: „Csak akkor tudod a néger azt árokban tartani, ha magad is ott maradsz vele”. (69. l.)

A megkülönböztetés nemcsak délen, a „fekete övezetben” nyomorítja meg a néger-eket életét, hanem az Egyesült Államok minden részében, ahol néger él és dolgozik. Az iparban egy „foglalkoztatási batár” alakult ki, „amely fölé a néger csak ritkán emelkedhet és amely alatt a városi munkások nagy tömegeit az iparban a legalacsonyabban fizetett kategóriákba és a legkevésbé szakértelmet kívánó munkára kényszerítik, vagy pedig a házimunka vagy személyi kiszolgálás kemény munkájára.” (70. l.) Ez a helyzet Chicagóban és minden más északi ipari városban, ahol „a néger megkülönböztetés politikája” az elkülönített néger városnegyedekben is megmutatkozik. (Közzismert a newyorki négernegyed, a Harlem.) A néger gettókban a néger városi lakosság társadalmi „vesztégyár” alatt él, a legszörnyűbb nyomorban, piszokban, omladozó, férges kunyhókban. Északon ezt a különválasztódást nem törvények szentesítik, hanem szokások. „hivatalos és nem hivatalos társadalmi nyomás.” Az első világháború után bizonyos fokig tért nyert a néger munka, de ma a háború előtti helyzet visszaállítására való törekvés mutatkozik ismét; ma is érvényben van az a munkaadói elv, mely szerint a „néger kell utolsósorban alkalmazni és elsőnek elhocsátani.” A fentiekből világos, hogy az amerikai monopolkapitalizmus általános haditerve a négerekkel szemben, azok eszközként való felhasználása a fehér munkások sakkban tartására, mint olcsó munka-

erőtartalékot, mellyel meggátolhatja a munkások szervezkedésének fejlődését és amely-lyel ellentétet szíthat a néger és a fehér munkás között.

H. Haywood úgy találja megoldhatónak az amerikai négerkérdést, ha úgy tekin-tünk rá, mint egy elnyomott nemzet problémájára. „Az Egyesült Államok határain belül és egyetlen központi kormány hatáskörében nem egy, hanem két nemzet él: egy uralkodó fehér nemzet angolszász oligarchiával és egy alárendelt fekete nemzet... A néger amerikai. Teremtőmánya mindazoknak a társadalmi és gazdasági harcoknak, amelyek Amerikát kialakították. De a néger különösfajta amerikai, mert elnyomtatása különválasztotta az uralkodó fehér nemzettől. A körülmények nyomása alatt a néger nép kifejlesztette a nemzet minden jellemző vonását.” (131., 132. l.) A szerző utal arra, hogy a négereket nem szabadította fel sem az 1776-os forradalom, s teljesen az 1861—1877-es „második amerikai forradalom — a polgárháború és újjáépítés” sem. Az első amerikai köztársaság a rabszolgaság intézményével kizárta a néger rabszolgát, — abban az időben az ország lakosságának egyötödét — a Függetlenségi Nyilatkozat hirdette „elidegeníthetetlen jogok”-ból. A rabszolgaság kérdését, — mely Marx meg-állapítása szerint az amerikai történelem hajtóereje volt egy fél évszázadon keresztül — elodázták. A négerektől megtagadták azokat a jogokat, amelyeknek kivívásához maguk is hozzájárultak: a forradalmi hadseregben 5000 néger harcolt. A négerek a polgárháború után sem nyerték el teljesjogú állampolgárságukat, — bár e „befejezetlen forradalom” felszabadította őket a rabszolgaság alól. Azonban a négerek ismét csak a teljes szabadság küszöbéig jutottak el: föld nélkül maradtak, „kiszolgáltatva a korábbi rabszolgatartók kegyének.” De helyzetükben „minőségi változás” állt be. A rabszolga-ság megszüntetése megnyitotta útját a négerek osztálytagozódása felé. Osztályrétég-ződésük ugyan lassan ment végbe, de a folyamat előrehaladását mi sem bizonyítja job-ban, mint az a tény, hogy míg a néger nép a rabszolgaságból való felszabadulása után szinte csak paraszttömegekből állott, a XX. század elejére átalakult a modern kapi-talista társadalomra jellemző osztályokká. H. Haywood megállapítása szerint az osztály-különbségek kifejlődése volt „a fő tárgyi előfeltétele annak, hogy a néger elnyomott nemzetté váljék.”

Az imperializmus időbeni haladásával egyre fokozódik az amerikai burzsoázia kizsákmányoló osztályuralma. Ennek eredményeképpen a négereket még inkább kiszorították a „demokratikus vívmányokból” és még nagyobb elszigeteltségbe kényszerít-tették. A négerellenes „faji mítoszsal”, a „fehér felsőbbrendűség” gyűlöletes mítoszával életszi és tartja ében — ma fokozottabban mint valaha — a reakciós uralkodóosztály a faji üldöztetést. Helyesen mutat rá a szerző, hogy ez a nemzeti elnyomás különleges formája és módszere az Egyesült Államokban. Ezért a négerkérdés, mely egy elnyomott nemzet szabadságra törő problémája az imperializmussal szemben, nem oldható meg másként, mint a négerek teljes nemzeti létének kifejlődése útján. A szerző a néger sza-badság kérdését a szocializmus megvalósításáért folytatott harc egyik előfeltételéül állítja be. Ugyanakkor azonban leszögezi, hogy az Egyesült Államok néger lakosságát a kizsákmányolás és elnyomtatás minden formája alól egyedül csak a munkásosztály győ-zelme, a szocialista állam szabadítja fel. Ebben az értelemben előfeltétele a szocializmus a négerek szabadságának, de azzá csak akkor válhat, ha a néger nép és a fehér dolgozók támogatásával elnyomtatásának forrása ellen harcol; így nem lehet arról sem beszélni, hogy előbb a szocializmust kell megvalósítani és akkor automatikusan bekövetkezik a négerek szabadsága. A négerkérdés és a szocializmus közötti kapcsolat lényege az, hogy a néger népnek cselekvően kell résztvennie a saját szabadságáért vívott harcban.

Miután beható vizsgálat alá vette H. Haywood a négerkérdés főbb szempontjait, kimutatva, hogy a kérdés leglényegesebb pontja a déli négerék megoldatlan föld- és nemzeti problémája és, hogy e probléma megoldásának előfeltétele a négerek teljes egyenjogúsítása az egész országban, felveti a kérdést, hol tart a néger felszabadító moz-galom? Ide vesz minden oly irányzat elleni harcot, amely ellentétes a cél eléréséhez szükséges előfeltételekkel. Ugyancsak foglalkozik a mai néger felszabadító mozgalom történeti és társadalmi előzményeivel. A néger felszabadító mozgalom — írja — nagy-jából három fő fejlődési fokozatra oszlik. Ezeket a fokozatokat az határozta meg, hogy milyen jellegű osztályerők alakították ki. A mozgalomnak, mely állandó felfelé ívelő vonalat mutat, első szakasza a századfordulótól az első világháborúig tartott és főleg a művelt középrétegekre korlátozódott. Szervezett megmozdulásaik a B. T. Washington iskola, a „Niagara-mozgalom” és a N. A. A. C. P. szabadelvű reformista tevékenysége. Sztratégiája pedig a fehér burzsoáziával alkotott egységszront volt. Az első világháborúval a néger felszabadító mozgalom új fejlődési szakaszba lépett. Ennek köz-

vetlen eredményeképpen a radikális néger kispolgárság és értelmiség a fehérekkel való békés együttműködés helyett, felvetette az „Afrikába való visszatérés és néger állam alakítása az ősi földön” jelszavát. Ez a mozgalom a „néger cionizmus”, más néven Garveyizmus.

A XX. század második harmadával a néger szabadság-mozgalom új történelmi fejezetéhez érkezett. A néger munkásosztály, mely számban, jelentőségben, politikai érettségben hatalmasan növekedett, a Kommunista Párt vezetésével szövetségben a fehér munkássággal, éreztetni kezdte erejét a mozgalomban. Harcot folytatott a kispolgári ideológia, a szociáldemokrácia reformizmusa ellen. „Egyesítette a néger szabadságért folyó küzdelmet az egész munkásosztály általános harcával a tőkés-imperialista uralom ellen.” (158. l.)

H. Haywood végül megállapítja, hogy „a megoldatlan négerkérdés az amerikai imperializmus legebevezetőbb pontja... A négernek felszabadításának alapvető követelményei konkrét kapcsolatban állnak az egész amerikai nép szükségleteivel, amint az magasabb színvonalon ismét harcba lép, hogy megvédje a demokráciát az új háború és fasiszta rabszolgaság fenyegető veszélyével szemben. A néger szabadságért folyó harc elválaszthatatlan része a szocializmusért folyó harcnak... Sürgős a munkásmozgalom és a néger nép közötti harcos szövetség, amely nélkül nem érhető el sem a munkásság győzelme, sem a néger nép szabadsága. Ez a szükséglet kihangsúlyozza a munkásosztály politikailag öntudatos, a Kommunista Pártban tömörült élcsapatának sürgős feladatát — azaz a néger és fehér munkásság nevelését az egyesítő szolidaritás szellemében.” (200., 201. l.)

H. Haywood a négerkérdésről írott alapvető, sokoldalú és részletes munkája fokozott érdeklődésre tarthat számot a magyar közönség körében. A könyv nagy érdeme a probléma kimerítő és teljességre törekvő tárgyalása, melyben a szerzőt a marxista-leninista elmélet vezérfonala segítette. A probléma helyes felvetéséhez nagy mértékben utat mutatott H. Haywoodnak Lenin: „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” és Sztálin: „A nemzeti kérdés” című munkái, bár utalás nem annyiszor történik a klasszikus művekre, mint indokolt lenne. H. Haywood érdeme a négerkérdésre vonatkozó irodalom és statisztikák hő és kritikus felhasználása is. A szerzőnek nyilván nehézségei voltak a könyv felépítésével. Erre kisebb-nagyobb ismételési mutatnak, bár a kérdés sokrétűsége ezt némileg szükségessé teszi. Hasznos a függelékként csatolt néhány adat a monopóliumok ellenőrző szerepéről a déli államokban ellenben hiányolható főleg a tárgymutató, valamint néhány ismeretlenebb történeti eseménynek szerkesztői jegyzetben történő ismertetése és egy magyar szerzőnek előszava a könyv írójáról.

Összefoglalva azonban jó szolgálatot tett a Szikra Könyvkiadó a munka magyar nyelven való megjelentetésével, melyet remélhetőleg több e tárgykörrel kapcsolatos, ehhez hasonló kitűnő munka fog követni.

HARASZTI ÉVA

K R Ó N I K A

JELENTÉS A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT 1950. ÉVBEN VÉGZETT MUNKÁJÁRÓL

Szervezés

A Magyar Történelmi Társulat, újjászervezése és szervezetének megszilárdítása után, 1950-ben arra törekedett, hogy kereteit kiszélesítse, hogy a történettudomány művelőinek és barátainak eddig elhanyagolt csoportjait is bevonja munkájába. Ennek érdekében a Társulat 1950-ben vidéki csoportokat hozott létre, a korábbihoz mérten nagymértékben kiterjesztette munkáját a közép- és általános iskolai történettanárok körére s megkezdte a történettudomány egyes ágait művelő szakosztályok alakítását.

I.

A vidéki szervezés terén jelentős eredményeket értünk el, 1950 március 19-én megalakult Szegeden a Társulat *Alföldi Csoportja* (Bács-Kiskun, Békés, Csanád és Csongrád megyére kiterjedő működési körrel), december 17-én pedig Debrecenben a Társulat *Keletmagyarországi Csoportja* (Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdu-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyére kiterjedő működési körrel). Ezenkívül Pécsen és Egerben egy-egy aktivistát állítottunk munkába a szervezés, tagtoborozás megindítására. A Délalföldi és a Keletmagyarországi Csoport már eddig is több mint kétszázötven vidéki történészt vont be a Társulat munkájába. A Délalföldi Csoport 5, a Keletmagyarországi Csoport 3 tudományos előadó-ülést tartott 1950-ben, nagyjából budapesti, kisebb-részt helybeli előadókkal. Ezenkívül a Társulat egy vándorgyűlést is rendezett decemberben Debrecenben. Az előadások a történetkutatás új eredményeiről magas színvonalon, de népszerű formában számoltak be, és általában jelentős számú közönség érdeklődését, több hozzászóló vitáját váltották ki. Ki kell emelnünk a Délalföldi Csoport jó munkáját, amellyel elérte azt, hogy előadó-ülésein rendszeresen sok üzemi munkás vesz részt. A következő évben feladatunk a vidéki előadások közönségsikerének további fokozása és annak biztosítása, hogy minél több vidéki kutató számoljon be eredményeiről, részben a fővárosban is megismétlendő előadó-üléseken. Ez annál indokoltabb, mivel mindkét vidéki csoportunk körülbelül húsz-húsz kutatót állított már eddig is munkába, különösen helyi vonatkozású újkori és legújabbkori munkásmozgalom- és paraszttörténeti kérdések megoldására. A Keletmagyarországi Csoport ezeket a kutatókat két munkaközösségben tömörítette s e munkaközösségek tagjainak debreceni vándorgyűlésünk alkalmával módjukban állott budapesti kutatókkal is megvitatniuk problémáikat. A Társulat vezetősége a következő évben lehetővé fogja tenni, hogy vidéki történészek az eddiginél nagyobb számban folytathassanak kutatásokat Budapesten is. Végzetül ki kell még emelnünk azt, hogy a Délalföldi Csoport Baján, Gyulán és Makón megszervezte a helybeli történészek egy-egy működő csoportját, 1951 folyamán mindkét vidéki csoportunk több működési körébe tartozó városban és községben fog előadó-üléseket tartani.

A *Délalföldi Csoport* címe: Szeged, Tudományegyetem, Történeti Intézet, Ady-tér. A Délalföldi Csoport vezetésének tagjai: Gerőné Fazekas Erzsébet elnök, Bónis György és Eperjessy Kálmán alelnökök, Oltvai Ferenc titkár, Tari János szervező, Niklai Ferenc pedagógus-felelős.

A *Keletmagyarországi Csoport* címe: Debrecen, Tudományegyetem, Történeti Intézet. A Keletmagyarországi Csoport vezetésének tagjai: Szabó István elnök, Varga Zoltán ügyvezető alelnök, Veress Géza titkár, Halász Imre szervező, Rácz István propagandista, Komjáthy István pedagógus-felelős, Szendrei István ifjúsági-felelős.

A Társulat *dunántúli szervezője*: Babics András (Pécs, Dunántúli Tudományos Intézet).

A Társulat *északmagyarországi szervezője*: Szántó Imre (Eger, Állami Pedagógiai Főiskola).

2.

A közép- és általános iskolai *történettanárok szervezését* olyanmódon indítottuk meg, hogy nyilvános konzultációkat rendeztünk részükre az új történeti tankönyvek anyagából. Budapesten az általános iskolák VIII. osztálya számára írt tankönyv, valamint a középiskolák III. osztálya számára írt egyetemes és a középiskolák IV. osztálya számára írt magyar történeti tankönyv, Szegeden a középiskolák II. osztálya számára írt magyar, Debrecenben pedig a középiskolák IV. osztálya számára írt magyar történeti tankönyv anyagából tartottunk ilyen konzultációt, mindig az illető tankönyvek szerzőinek vezetésével. A konzultációk komoly érdeklődést váltottak ki és többórás vitákat eredményeztek. A konzultációk segítséget nyújtottak a tanároknak szakmai ismereteik elmélyítésében, rámutattak a tanulmányi anyagok azokra a súlypontjaira, amelyeknek a kidomborítása feltétlenül szükséges ahhoz, hogy történetoktatásunk a hazafias nevelés egyik jelentős eszközévé legyen. Ugyanakkor a konzultációkon elhangzott felszólalások a tankönyvek íróinak is fontos szempontokat adtak munkájukhoz. A következő évben szaporítani fogjuk ezeket a vitákat és törekedni fogunk arra, hogy minél nagyobb számban vonjunk be tanárokat a történetkutató munkába is.

A Társulat *pedagógus-felelőse*: Vörös István.

3.

Szakosztályok szervezése a történetírás egyes speciális területein működő kutatók tömörítésére még csak most van indulóban. Ezen a téren a Társulat vezetősége azt tekinti legsürgősebb feladatának, hogy megalakítsa a Társulat *hadtörténeti szakosztályát*. A hadtörténeti szakosztálynak nagy munkát kell majd kifejtenie honvédő hagyományaink feltárásának és ápolásának érdekében. A szakosztály megalakulására 1951 elején fog sor kerülni.

A hadtörténeti szakosztály megszervezését Nagy Kálmán alezredes készíti elő. A Társulat szervezeti kereteinek további megszilárdítása és kibővítése is azt a célt szolgálja, hogy a magyar történészek mind eredményesebben teljesíthessék népünk hazafias nevelésének nagy feladatát.

Előadások és kiadványok

A Társulat 1950-ben folytatta 1949-ben sikerrel elindított előadássorozatát. Az előadások túlnyomóan a legújabb kor, azon belül a munkásmozgalom kérdéseivel foglalkoztak. A komoly kutatásokon alapuló előadásokat hozzászólások, élnék és tanulságos viták követték. A Társulat vezetőségének, igazgatóválasztmányának, a tudományos intézeteknek tagjai lelkesen támogatták azt a célkitűzésünket, hogy az új kutatások eredményeit vitával egybekötve minél tágabb közönséggel ismertessük meg. Az előadók, hozzászólók közt voltak akadémikusok, egyetemi tanárok, a Magyar Munkásmozgalmi Intézet, Történettudományi Intézet, Országos Levéltár és más tudományos intézményeknek munkatársai, egyetemi, főiskolai hallgatók. Sikerült vidéki történész-kartársainkat is mozgósítani. A fővárosban elhangzott előadásokat nem egy alkalommal levittük vidékre is, helyi hozzászólókat kérve fel; viszont vidéki előadók kutatásainak eredményeit a fővárosból küldött hozzászóló egészítette ki. Az egész ország történet-szeit összekötő kapcsolat az előadások területén túl, más vonatkozásban, így kiadványaink előkészítésének, lektorálásának vonalán is éreztette jó hatását. Az előadások közönségét is sikerült kiszélesítenünk. A szűk értelemben vett szakkörökön — tudományos intézetekben dolgozó történészek, egyetemi, főiskolai hallgatók kivül — mind több középiskolai tanár vett részt azokon, s előadásainkon örömmel láttuk — ha még nem is az óhajtott számban — sok üzem dolgozóját. Így az elmúlt esztendőben előadótermünk két ízben szűknek is bizonyult, s az előadást a Központi Egyetem aulájában tartottuk meg.

Előadásaink kimagasló eseménye volt a Társulat díszelnökének, Révai József népművelési miniszternek Andics Erzsébet előadásánál elhangzott elnöki zárószava. Révai József a Történelmi Társulat eddigi munkájával, s a történetírás jövő feladatainak kérdéseivel kapcsolatban adott történetészeinknek nagyjelentőségű útmutatást. „Helyes és üdvözlendő — mondotta Révai József —, hogy a Történelmi Társulat egyre inkább foglalkozik a magyar munkásmozgalom kérdéseivel. A Horthy-korszak történetírásának főbbene az, hogy a magyar munkásmozgalomnak és különösképpen az 1919-es proletárforradalomnak történetét úgy igyekezett feltüntetni, mint aminek nincs köze a magyar történelemhez. Új magyar történetírásunk még nem eléggé küzdött le ezt a reakciós örökséget. Új történetírásunk eddig inkább az 1848—49-es forradalom felé fordult, ami helyes volt, összefüggött népi demokráciánk fejlődésével. Persze továbbra is fontos 1848—49 igaz történetének, sőt a magyar középkor és újkor igazi történetének felderítése is. De a jelen szempontjából fontosabb teendő a szocializmust építő népi demokrácia előtörténetének felkutatása.”

Andics Erzsébet előadásában éppen azt emelte ki Révai József hogy bebizonyította: a Szociáldemokrata Párt az első világháború idején nem különbözött azoktól a szociáldemokrata pártoktól, amelyeket Lenin *szociáldemokraták* pártoknak nevezett. Elengedhetetlen feladata a magyar történetészeknek, hogy eloszlassanak egész csomó legendát, amelyek az első világháború idején és az azt követő évtizedekben voltak forgalomban és részben hatnak ma is.

„Az imperialista háború ellen fellépő baloldalnak az első világháború ideje alatt lényegében három áramlata volt: a régi Szociáldemokrata Párton belül kialakult baloldali, a Szabó Ervin ideológiai hatása alatt kialakult antimilitarista csoport és a Szovjetunióból, az orosz forradalomból hazatért hadifoglyok csoportja. Ez a három áramlat képezte alapját az 1918 novemberében megalakult Kommunista Pártnak. Feladatunk az, hogy a Kommunisták Párt előtörténetét úgy írjuk meg, hogy ne csupán a kommunisták számára tegyük tudatossá a Párt fejlődésének kérdéseit, hanem az egész magyar dolgozó nép számára tegyük tudatossá: a Magyar Kommunista Párt történelmi, nemzeti párt. Fennáll az a veszély, hogy a munkásmozgalom problémáit túl szűken kezeljük, nem világítjuk meg összefüggéseit nemzeti fejlődésünk egészével. Az új magyar történetírásnak kötelessége, hogy megrajzolja a baloldali áramlatok vezető egyéniségeinek képét, hogy azt ifjúságunk is megismerje.”

Befejezésül Révai József hangsúlyozta az előadásnak azt az érdemét, hogy kiemelte az orosz Október döntő hatását a háború alatti magyar forradalmi munkásmozgalomra. „A Szovjetunió felszabadító szerepe a mi népünkkel és hazánkkal kapcsolatban nem 1945-tel, hanem 1917 októberében kezdődött. Az is felszabadítás volt, hogy az Októberi Forradalom eszméi a magyar munkásosztály egyre nagyobb tömegeit szabadították fel a szociáldemokrata opportunizmus befolyása alól.”

Révai József szavai irányt mutatnak a Társulatnak, az egész történetész frontnak: hogyan folytassa a tudományos kutatásokat, hogyan terjessze azok eredményeit.

Elnökünk, Andics Erzsébet már említett előadása: „A magyar munkásmozgalom az első világháború idején” cikk formában, jelentős új okmányanyaggal kibővítve megjelent a Századok előző számában.

A hozzászólók közül Czóbel Ernő kifejtette, hogy a munkásosztály szerveztségénél, lendületénél fogva kész volt a közeledő forradalom vezető erejévé válni, — de politikailag, ideológiailag nem készülhetett fel rá, mert a Szociáldemokrata Párt nem erősítője, hanem leszerelője volt az erősödő forradalmi mozgalomnak. Hevesi Gyula a magyar párttörténet eddig kevésbé megvilágított kérdéseiről beszélt; ismertette a Párt első Központi Bizottsága tagjainak elfogatása és a proletárdiktatúra kikiáltása közötti idő eseményeit. Haász Árpád az első világháború ellenes mozgalom keletkezéséről és fejlődéséről beszélt.

Tavaszi előadásorozatunkban Nemes Dezső „A magyar munkásmozgalom kialakulása (1848—90)” címmel a munkásosztálynak a 48-as forradalomban betöltött szerepével, továbbá az Általános Munkásegylet 1868—72. évi történetével foglalkozott. A Munkásegylet, különösen a Párizsi Kommun idején jelentős tevékenységet fejtett ki. Bár vezetésében túlsúlyban volt a lasalleánus irányzat, de nem hiányzott az internacionalista befolyás sem. Az Egyeten belül működött a I. Internacionále szekciója Farkas Károly vasmunkás vezetésével, aki a hágai kongresszuson is részt vett. A Munkásegylet szoros kapcsolatban volt az akkor alakult öt nesi szakszervelettel, melyek tevékenységét vezette. Különösen jelentős volt a Párizsi Kommun hatására kibontakozó pesti sztrájkmozgalom, melynek során 1871 május elsején 3000 munkás tüntetett a fővárosban. A Munkásegylet volt az első harci szervezet Magyarországon.

amely az általános választójog és a politikai szabadságjog számos más követelményéért felvette a harcot. — Az előadást követő vita során Spira György hiányolta, hogy az előadó nem domborította ki eléggé a 48-as munkásság által a függetlenségért folytatott harc jelentőségét. Karsai Elek, Lukács Lajos, Mérei Gyu a hozzászólásaikban az 1849—67 közötti munkásmozgalomról számoltak be saját kutatásaik alapján. Mód Aladár a vitát lezárva nyomatékosan kiemelte a *magyar munkásság nemzeti szerepének* jelentőségét, a magyar munkásság történetének egészére vonatkozólag.

Réti László a Magyar Tanácsköztársaságról tartott előadást. Rámutatott arra, hogy a kapitalizmus szolgálatában álló polgári történetírás negyedszázadon át gyalázta a magyar munkásosztály első hatalomrajutásának, a Magyar Tanácsköztársaságnak nagyszerű emlékét. Itt az ideje, hogy igazi fényében mutassuk be a magyar kommun történetét. Az előadó ismertette a Tanácsköztársaság eredményeit, rámutatott arra, mint részesültek politikai jogokban a munkásosztály, a parasztság tömegei a nemzeti ségek, a nők, az ifjúság. Először valósult meg Magyarországon a demokratikus választójog. Az államosításokkal a Tanácsköztársaság, bár belső és külső ellenségekkel kellett küzdenie, megindult a gazdasági újjászülítés felé. Elemezve a Tanácsköztársaság bukásának okait, az előadó kimutatta, mint vettek részt a hazaárulásban a volt uralkodóosztály tagjai mellett — akik hatalmukat többre becsülték a magyar föld szabadságánál — a jobboldali szociáldemokraták. 1919-ben az egész világ imperialistái intervenciós hadjáratot indítottak az Orosz Szovjet Köztársaság, a világ első proletárállama ellen. Ekkor a Magyar Tanácsköztársaság léte és küzdelmei egy időre tehermentesítették az orosz szovjetállamot. A Magyar Tanácsköztársaság nemcsak fennállása idején, hanem bukása után is jelentősen elősegítette a munkásosztály nemzetközi harcát. Ma a Tanácsköztársaság nagyszerű hagyományainak örököseként, tapasztalatait felhasználva, hibáiból okulva halad előre a magyar nép a szocializmus felé. Az előadáshoz hozzászólva Kató István az értelmiség szerepével foglalkozott, mint csatlakoztak lelkesen a Tanácsköztársasághoz a magyar kulturális élet legjobbjai, írók, művészek. A tanítóság, főként falun, a Tanácsköztársaság szilárd bázisát jelentette. Nem véletlen, hogy az ellenforradalom éppen a tanítókkal szemben járt el kemény megtorlással. Az előadás egyes pontjaihoz a Munkásmozgalmi Intézet munkatársai, Balla Aladárné, Kubitsch Imre és mások saját kutatásaik alapján bőséges kiegészítő adatokat nyújtottak.

A tavaszi évad ünnepi ülésén emlékezett meg a Társulat április 4-ének, a felszabadulás ünnepének jelentőségéről. Gerőné Fazekas Erzsébet rámutatott arra, hogy az öt esztendővel ezelőtt Magyarországon, a magyar dolgozó nép életében beállott döntő fordulat az emberiség történetének olyan egyedülálló világtörténelmi eseményéből táplálkozott, mint a *Nagy Októberi Szocialista Forradalom*. Alapjában ez döntötte el a szocialista ország nagy Honvédő Háborújának kimenetelét és azt a felszabadító harcot, amelynek eredményeként a Szovjet Hadsereg a szabadságot meghozta népünknek. Amikor az emberiség nagy tanítójának, a győzelmet hadvezérének, *Sztálinnak* zseniális stratégiájával, a szocialista ország hatalmas anyagi termelőerőivel, és az új típusú, a szocialista állam minden eddigit felülmúló és megsokszorozó hazafiságával *erkölcsileg* felfegyverzett szovjet hadsereg összetörte a hitleri államot, ugyanakkor széjjelzúzta a német imperializmus magyar csatlósainak népnyomó államhatalmát, szétverte hadseregét, szétkergette bürokratikus államapparátusát.

A Szovjetunió felszabadító tette így a magyar nép részére megnyitotta a lehetőséget igazi függetlenségének megteremtésére, arra, hogy új körülmények között *új, szocialista* értelemben váljunk igazán nemzetté. A kérdés az volt, képes lesz-e a Magyar Kommunista Párt a magyar népet úgy vezetni, hogy a lehetőség valósággá váljék. Az elmúlt öt esztendő harcai megmutatták, hogy az MKP, *Rákosi* elvtárs bölcs vezetésével ezt a feladatot ragyogóan megoldotta, felszabadult népünk erejére, legjobb barátunk, a szocialista Szovjetunió segítségére, építésének példájára támaszkodva.

Kezdve a földreformmal, mely a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségének alapjait rakta le, folytatva a munkásegységért és ezzel Pártunk politikai vezetőszerepének megszilárdításáért vívott harccal, az ország termelőerőinek helyreállítása közben azoknak a népi demokratikussá alakuló államhatalom kezébe vételével, a fordulat évében Pártunk a döntő politikai és gazdasági pozíciókat az *egységes Pártban uralkodóosztállyá szervezett munkásosztály* kezébe adta. Magyarországon 1948-ban a munkásosztály osztatlanul kezébe vette a hatalmat s a proletárdiktatúra támaszkodva, Pártunk vezetésével győzelmesen építi a szocializmust és felsorakozik a Szovjetunió vezette békétábor harcos soraiban.

Ugyancsak a tavaszi évadban hangzott el *Ember Győző* előadása „Oláh István kivégzése 1848.” címmel, melyet a Századok olvasói az előző számban olvashattak.

Vendég-előadónk, *Max Morris*, angol marxista történész „Az angol munkásmozgalmak a 19. században” c. előadásában elsősorban a chartista mozgalmak, a proletariátus első valóban tömegméretű politikai mozgalmával, annak kezdetivel, fejlődésével és összeomlásával foglalkozott. Majd rátért a szakszervezeti mozgalmak ismertetésére, az 1860-ban megalakult trade-unionsok szövetségének működésére és hibáira. A hallgatóság az összefoglaló előadás során végigkísérhette az angliai munkásmozgalmak egész történetét, egészen az AKP nehéz, hősies küzdelméig. Az előadást számos kérdés és hozzászólás követte.

Az őszi előadás-sorozatot ismét vendég-előadó nyitotta meg, *Rafal Gerber*, a lengyel levéltárak főigazgatója számolt be a lengyel levéltárak jelenlegi helyzetéről. A felszabadulás után, a lengyel levéltárak jelentősége és feladataik — éppen úgy, mint a többi népi demokráciában — jelentősen megnőtt. A német fasiszták a lengyel levéltárak anyagának 90%-át elpusztították, jellemző módon, nem a hadműveletek során, hanem a megszállás alatt. A levéltárakat tragikus helyzetükből a Szovjetunió mindenre kiterjedő segítségével és példája emelte ki. Első feladat, a megmaradt anyag összegyűjtése és kiegészítése az addig kapitalista érdekek következtében elhanyagolt gazdasági természetű anyaggal. Az elpusztult anyagokról emlékkötetek készülnek, a megmaradtokról vezérfonál, mely felöleli a központtól távol fekvő levéltárak anyagát is. Széleskörű gyűjtés folyik, melynek főtémája az illegális lengyel munkásmozgalmak. Folyik a levéltáros szakemberek átnevelése, s az új káderek képzése is olyan irányú, hogy ne egyoldalúan történészek, vagy levéltárosok legyenek, hanem sokoldalú képzettség birtokában eredményesebben mozdíthassák elő a haladó történettudományt.

Réti László „A magyar szociáldemokrácia a második világháborúban” címmel a Rákosi Kultúrházban, az üzemi munkásság nagy érdeklődése mellett tartott a Társulat rendezésében előadást. Sok ismeretlen iratanyag alapján bebizonyította, hogy a szociáldemokrata párt vezetői meggyőzték a Kommunista Párt erőfeszítéseit a munkásoktól akcióegységének érdekében. A munkástömegek a fasiszta veszély láttán készek voltak a közös harcra. A szociáldemokrata párt vezetői azonban mereven elzárkóztak minden együttműködés elől, sőt üldözték, kizárták, denúciálták azokat, akiket a kommunistákkal való együttműködés „bűnével” gyanúsítottak. „Baloldaliság”, jobboldaliság valójában csak munkamegosztás volt a vezetők között, s azt célozta, hogy minél jobban akadályozni tudják a valóban baloldallivá váló munkások és alsóbb funkcionáriusok közeledését a Kommunista Párthoz.

Mérei Gyula „A ledolgozási rendszer Magyarországon 1914 előtt” c. előadása a Századok jelen számában megjelent tanulmányának egy részletét adta. A hozzászólók közül S. Sándor Pál megállapította, hogy Mérei Gyula munkája kezdeményező jellegű az 1848 utáni agrárkérdés vizsgálata terén és figyelemreméltó Lenin tanításainak alkalmazása a vizsgált korszak viszonyaira. Kifogásolta, hogy az előadó a magyar fejlődés nemzeti sajátosságait nem igyekezett eléggé kidomborítani, s éppen az abszolutizmus korszakára a parasztmozgalmak nemzeti jelentőségét nem húzta alá kellő súllyal. A másik hozzászóló, Szabad György rámutatott arra, hogy noha Magyarországon a mezőgazdaságban foglalkoztatottak munkacerejüknek csak kis részét tudták áruba bocsátani, a kialakuló kapitalista mezőgazdaság éppen a tökehiány miatt a fő munkaperiódusok idején munkaerőhiánnyal küzdött. Statisztikai adatokkal bizonyította, hogy egyébként a rendelkezésre álló munkaerő legalább 40–50%-kal múlta felül a magyar mezőgazdaság egykorú szükségletét.

Hadrovics László „Békésmegyei parasztfelkelés 1735-ben” c. előadásában a „Peró-felkelés” néven ismert parasztmozgalmak társadalmi-gazdasági hátteréről, s annak lefolyásáról számolt be. Rámutatott arra, hogy az érintett területen a 18. században a földművelés aránylag kisebb területre szorult az állattenyésztéssel szemben. Ennek megfelelően az alföldi paraszttársadalomban igen nagyszámú pásztor-nem alakult ki, mely szabadabb életmódjával inkább volt képes forradalmi megmozdulásokra, mint más vidék parasztsága. Rámutatott az előadó, hogy az örmény és szerb bérlelők konkurrenciáját, a lenvontott állatárakat a magányosan gazdálkodó jobbágy nem bírta, s állandó pénzhiánnyal küzdött. Az adóterhek, az idegen katonaság eltartása elviselhetetlen teher volt a jobbágyok vállán. A külpolitikai viszonyok kedvezőtlenül alakultak a Habsburg-ház szempontjából, ezt az alkalmat ragadták meg 1735 tavaszán a szentendrési jobbágyok, akik elhatározták a fegyveres felkelést.

csatlakozásra szólították fel a határyideki szerbeket. A hozzászólók közül Wellmann Imre az előadással szemben, aki az állami kiadványolást helyezte előtérbe, mint a forradalmi megmozdulás kirobantóját, kimutatta, hogy a földesúri kiadványolás tényleges súlyáról sem szabad megfeledkezni. Az egész mozgalmat beállította a 17. század óta újra és újra fellobbanó kuruc-hagyományú parasztmozgalmak sorába.

Az őszi évadot Bem emlékünneppel zártuk le. Kovács Endre tartott előadást, melyet bővebb formában a Századok olvasói ebben a számban olvashatnak. Az előadáshoz Andics Erzsébet zárószavaiban hozzáfűzte, hogy Bem nemcsak kiváló hadvezér volt, de valódi forradalmi hadvezér is. Rendíthetetlenül hitt abban, hogy a népek erősebbek a leghatalmasabb zsarnoknál is. Hitt abban, hogy a nemzet szabadság ügye minden nép közös ügye. A magyar történészek régi tartozása megírni Bem életrajzát, hősi küzdelmeinek történetét, kifejezni azt a szeretetet, melyet a magyar nép érez a szabadság feledhetetlen emlékü bajnoka iránt.

A Társulat a történettudomány öt éves kiadványtervének reá eső részében több forráskiadvány és monográfia munkálatait indította meg. Az 1950-es év folyamán megjelent Fekete Sándor: „A márciusi fiatalok” c. monográfiája, sajtó alatt van Ember Győző: „Iratok az 1848-as parasztmozgalmakról” c. forráskiadványa. Az év végére készült el a Kossuth-iratok további kötete, Barta István gyűjtésében és előszavával, amely „Kossuth Lajos az 1847/48-as országgyűlésen” címmel 1951 tavaszán jelenik meg. Befejezéshez közeledik két nagy monográfia a magyar ipar történetéről: az 1790—1848. időszakot Mérei Gyula, az abszolutizmus korát Lederer Emma dolgozta fel. Együtt van az anyaga Andics Erzsébet kétkötetes, bevezető tanulmánnyal készülő forráskiadványának „A szabadságharc főúri áruói” címmel. 1951-ben ugyancsak két kötetre számíthatunk Benda Kálmán a „Martinovics mozgalom iratai” c. munkájából. Történetírásunk régi tartozását rója le Elek Lajos Hunyadi Jánosról készülő könyve. „Magyarország a II. világháborúban” címmel Zsigmond László dolgozik monográfián. A feldolgozott és még folyamatban lévő munkákkal párhuzamosan a Társulat kidolgozta az 1951. évi kiadványtervét s előkészített egy népszerű tudományos sorozatot, melynek kötetei a magyar nép honvédő hagyományait, szabadságért, haladásért küzdő nagy alakjait viszik széles olvasóközönség elé.

Tankönyvkonzultációk

A fordulat éve történettudományunkban és történeti kutatásainkban is gyökerecs fordulatot hozott. Parancsoló szükségletként mutatkozott meg marxista-leninista szemléletű történeti tankönyvek mielőbbi kibocsátása. Az elmélet és a gyakorlat egysége pedig szükségessé tette, hogy a történetkutatók és a történelemtanárok közösen vitassák meg az új tankönyvekre vonatkozó kérdéseket. A Magyar Dolgozók Pártjának 1950. március 29-i ismeretes határozata után, a VKM és az Országos Neveléstudományi Intézet munkájával kapcsolatos súlyos mulasztások leplezését követően a tankönyvkonzultációk megindítása nem tűrt további halasztást.

A Társulat 1950-ben Budapesten három, vidéken pedig két tankönyvkonzultációt rendezett, Budapesten átlag 200—200, Debrecenben, valamint Szegeden 50—80 főnyi hallgatóság részvételével. A konzultációkon a tankönyvek szerzői ismertették a megvitatásra kijelölt könyvet, kifejtették, mennyiben járult hozzá az új feldolgozás a könyvben tárgyalt korszak helyes megvilágításához. Kiemelték a súlypontkérdéseket és felhívták a figyelmet a tankönyv megírásában követett és a tanításban is követendő elméleti és politikai szempontokra. Megmutatták az utat, hogyan lehet és kell multunk haladó hagyományainak feltérásával a jelenben felmerülő kérdések megoldását is elősegíteni. A tankönyvek ismertetése után a történelemtanárok tették meg észrevételeiket.

Az 1950. április 27-i első konzultáción Hanák Péternek a gimnázium II. osztálya számára készült tankönyve került megvitatásra. A történelemtanárok felszólalásai során ezen az ülésen főleg didaktikai és módszertani kérdéseket vetettek fel. Több kívánság hangzott el arra vonatkozólag is, hogy a tankönyvek a jövőben könnyebbek, a tanulók számára érthetőbbek legyenek.

A május 11-én tartott tankönyvkonzultáció az általános iskola VIII. osztályos történelemkönyvével foglalkozott. A pedagógusok felszólalásaira Zsigmond László és Karácsonyi Béla tankönyvírók válaszoltak. A VIII. osztályos tankönyv körül kialakult eleven vita az általános iskolai történelemtanítás valamennyi kérdésre kiterjedt. A fel-

szóalók megállapították, hogy az új tankönyvek közül a nyolcadikos a legjobb, tanár és tanítvány számára egyaránt vonzó, lebilincselő olvasmány. Hibáját abban látták, hogy elég nehezen tanítható, mivel terjedelme nincs arányban a rendelkezésre álló óraszámmal, helyenként pedig elvont és az általános iskolai tanulók számára nehéz. Sok gyakorlati ötlettel járultak hozzá a könyv jövődó átalakításának munkájához.

A novemberben tartott harmadik budapesti tankönyvkonzultáción, Lukács Lajos IV. gimnáziumi magyar történelemkönyvének megbeszélésekor, a tankönyvírók és a gyakorlati szakemberek örömmel számoltak be a március 29-i párthatározat folytán létrejött jelentős eredményekről. Az új tankönyvek nemcsak idejében jutottak el a tanulókhoz, hanem jobbak is. Az új tankönyvek fiatal szerzőit a Párt nevelte és bátorította arra, hogy ne riadjanak vissza a vállalkozás nehézségeitől. Munkájukban felhasználhatták az eddigi tankönyvkonzultációkból leszűrt gazdag tapasztalatokat is.

A hozzászólásokból kitűnt, hogy nemcsak a tankönyvírók tanultak a pedagógusoktól, hanem a pedagógusok is bátrabban nyúltak már a történeti és ideológiai kérdésekhez, mint az előző megbeszéléseken. Főleg a 48-as függetlenségi párt, az abszolutizmus, a 67-es kiegyezés, az 1894-es egyházpolitikai kérdés és az 1905/6-os magyar forradalmi helyzet értékeléséről folyt a vita. Új színt és új hangot jelentett a középiskolai tanulók megjelenése és friss, bátor, önbizalmat sugárzó felszólalása is.

Az 1950-ben rendezett öt tankönyvkonzultáció több pozitívumot eredményezett. A tudósok, tankönyvírók és a történelemtanárok közelebb kerültek egymáshoz. A tankönyvírók értékes gyakorlati szempontokat kaptak a pedagógusoktól, a pedagógusoknak pedig alkalmuk nyílt a marxista történettudomány új eredményeinek és módszereinek megismerésére, széles és helyes perspektívák elsajátítására, a tudományos kutatás megkedvelésére. Ennek következtében új tankönyveink jobbak, iskolai történelemtanításunk színvonala emelkedett. Ezt bizonyítják az utolsó konzultációkon (Budapest, Debrecenben és Szegeden) megjelent diákok felszólalásai is.

Társulatunk leszűrte a konzultációk eddigi eredményeit és levonta a tanulságokat. A legfőbb tanulságot abban látjuk, hogy ezeket a konzultációkat mind a fővárosban, mind a vidék nagyobb központjaiban feltétlenül folytatni kell. Ezen a téren még sok a tennivaló és nem szabad hirtelen nagy eredményeket várni. A Társulat egy év alatt elérte, hogy tankönyvkonzultációira törzsközönséget szervezett azoknak a gyakorló pedagógusoknak sorából, akik érdeklődnek a történettudomány fejlődése és új eredményei iránt. Azonban még e mellett a megélénkült és állandósult érdeklődés mellett is gyakran mutatkoznak történelemtanárainknál szakmai tévedések, ideológiai hiányosságok, didaktikai és módszertani elavult csökevények.

A Társulat azonban erre a megnőtt és kétségtelenül nagyértékű érdeklődésre támaszkodva, módot fog találni arra, hogy a tankönyvkonzultációk folyamán leszűrt eredményeket a tanárságnak minél szélesebb körében terjessze.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET ÉS A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOGADÁSA

az Akadémia Ünnepi Hete alkalmából Magyarországon tartózkodó
történész-vendégek tiszteletére

Az Akadémia Ünnepi Hete alkalmából Budapesten tartózkodó történész-vendégek meglátogatták a Történettudományi Intézetet és a Magyar Történelmi Társulatot. November 30-án délután többórás beszélgetés folyt le vendégeink és a magyar történészek között. Vendégül láthattuk Kuo Mo Zso miniszterelnökhelyettest, a Kínai Népköztársaság Tudományos Akadémiájának elnökét, Sz. Kiszeljov szovjet akadémikust, Josef Macurek csehszlovák akadémikust és Anna Kormanova lengyel történészprofesszort. Vendégeinket Andics Erzsébet, a Társulat elnöke üdvözölte, s röviden ismertette előttük a magyar történettudomány feladatait és problémáit.

Sz. Kiszeljov akadémikus tolmácsolta ezután a szovjet történészek és archeológusok üdvözlését. Hangsúlyozta, hogy a szovjet tudósok nagy figyelemmel kísérik a népi demokratikus országokban kibontakozó új történettudomány fejlődését. — Fontosnak tartjuk — mondotta — hogy tapasztalataink átadásával segítséget nyújtsunk Önöknek a marxista történettudomány kifejlesztésére irányuló munkájukban.

— A Szovjetunió a történettudomány fejlődésének igen fontos állomásához érkezett — folytatta. — Sztálinnak a nyelvtudományról írt cikkei új távlatokat nyitnak meg a történészek előtt is tudományunk valamennyi területén.

Kiszeljov akadémikus ezután az ugor törzsek vándorlásával kapcsolatban felvetett néhány kérdésre adott választ s elmondotta, hogy az ugor törzsek őstörténetére vonatkozólag az utóbbi időben a Szovjetunióban az Ob és az Irtisz folyóknak völgyeiben széleskörű archeológiai kutatásokat végeztek. E régészeti kutatások alapján meg lehetett állapítani azt, hogy az időszámításunk előtt körülbelül a III. évszázadtól kezdve déli irányból kulturális behatolás történt az Irtisz és az Ob folyó alsó folyásának vidékére. Ezen a területen ebben az időben szubartikus kultúra fejlődött ki, amelynek fejlődése szakadatlanul tart egészen a jelenkorig. Ez a kultúra, amely az időszámításunk előtti utolsó évszázadokban kezdett behatolni erre a területre, a mai ugor törzsek, nevezetesen a vogul törzs kultúrájának volt az egyenes elődje. A behatoló vogul törzsek ezen a vidéken egy régebbi kultúrát találtak, amelynek eredete valószínűleg egész a kőkorszakig nyúlik vissza. Ezt a kultúrát különösen a földalatti lakóházak építése jellemezte, amelyek rendkívül hasonlóak voltak a csukcsok jarangáihoz (Aranga: csukcs lakóház, amely a föld alá épül). A vogul népi eposz egyes részei arról szólnak, hogy a vogulok harcolnak a „föld fiait” ellen, tehát azok ellen, akik a föld alatt laknak. A népi eposznak ezek a részei nyilván arra a harcra utalnak, amelyet az új jövevények az e területen talált őslakókkal, valószínűleg egy paleo-ázsiai néppel szemben vívtak.

Az itt folytatott kutatások adatai nagyon jól alátámasztják Sztálinnak a nyelvek kereszteződésére vonatkozó tételét. Az e területen lefolyt nyelvi harc ugyanis a manszi, vagyis a vogul nyelvnek a győzelmével végződött, de ugyanakkor a nyelv gazdagodott a paleo-ázsiai nép nyelvének elemeivel. A néprajzi kutatás adatai azt bizonyítják, hogy a manszi (vogul) kultúra felvette magába a régebbi a paleo-ázsiai népnek bizonyos kultúr-elemeit. Nagyon érdekes és jellemző momentum pl., hogyan változtak meg a rénszarvas szerszámrészek elnevezései. A manszi nyelvben ugyanis a rénszarvas szerszámrészek elnevezései teljesen megegyeztek az ugor nyelvben használt lószerszám elnevezésekkel. A régészeti adatok arról tanúskodnak, hogy a manszi (vogul) nép lóval jött északra. Az északi vidék viszonyai között azonban át kellett térnie a rénszarvas tenyésztésére, de a lószerszám-részek elnevezését átvitte az új rénszarvas-szerszámokra is.

— Ami a nyugat felé vándorló ugor törzsek valószínű útját illeti, erre vonatkozólag régebben azt a feltevést fogadták el, hogy a törzsek az Uralon keresztül a Káma-folyóig ereszkedtek le. Azonban a Káma-folyó mellett folytatott legújabb régészeti vizsgálatok megcáfolják ezt a feltevést. A Káma-folyó mentén feltárt ananyinói kultúrát és az ebből származó későbbi kultúrát nem lehet úgy tekinteni, hogy azt az erre a területre érkezett ugor törzsek alakították ki. Az a nép, amely ezen a területen a kultúrát kifejlesztette, már régóta ott lakott, amikor az ugor törzsek vándorlása megkezdődött. Ebben az esetben legfeljebb csak keletről jövő bizonyos kultúrelemek behatolásáról beszélhetünk, azonban a fennmaradt kultúremlékek nem teszik valószínűvé azt a feltevést, hogy erre a területre nagy tömegben történt volna behatolás kelet felől. Sokkal valószínűbb az, hogy a déluráli, Volga-mögötti sztyeppék és erdős peremvidékek voltak azok a területek, amelyen a nyugat felé törő ugor törzsek átvonultak. Ebben az irányban folyik most történészeink geográfiai kutató munkája.

* * *

Kuo Mo Zso, a kínai népköztársaság miniszterelnökhelyettese, a Kínai Tudományos Akadémia elnöke emelkedett szólásra.

— Nagyon örülök, — mondotta — hogy alkalmam van találkozni a magyar történészekkel. A kínai történészek ma szintén azon az úton haladnak, amelyen a magyar történettudósok, a marxista történettudomány útján.

— Kína nagyon régi ország — folytatta — de ugyanakkor azt is el lehet mondani róla, hogy nagyon fiatal. Nagyon öreg, mert már négy-ötezer éves, de ugyanakkor nagyon fiatal, alig több, mint egy éves. Fiatalabb, mint Magyarország. Mint fiatalabb testvér tehát, sokat tanulhatunk a Szovjetuniótól és a népi demokráciáktól.

— A fiatal kínai történészek ma azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy a marxizmus-leninizmus alapján megírják Kína történetét. Hatalmas munka ez, hiszen a kínai történet négy-ötezer éve felöleli az ősközösség, a rabszolgaság, a feudalizmus és kapitalizmus korszakait, egészen a jelen korig. De a mi történészeink tudják azt is, hogy nem elég csak tanulmányozni a történelmet, hanem a történelem tanulságait teremteni is kell. Tudjuk azt, hogy az emberi történet fejlődik, előre halad. Az a célunk, hogy megteremtjük a szocializmust és továbbfejlődjünk a kommunizmusig. S ezt a teremtő munkát úgy akarjuk véghezvinni, hogy kéz a kézben haladunk együtt a nagy Szovjetunióval és a népi demokrácia országaival.

* * *

Josef Macurek csehszlovák akadémikus üdvözölte ezután a magyar tudósokat a rámutatott: a magyar történészekhez hasonlóan, számos új feladat áll a csehszlovák történészek előtt is s ezért fokozott fontossága van a két nép s általában a népi demokráciák történettudósai közötti szoros együttműködésnek. A Magyar Tudományos Akadémia Ünnepi Hete éppen ezért igen fontos esemény, ennek az együttműködésnek a megvalósítása szempontjából.

* * *

Anna Kormanova lengyel történész-profeszor hangoztatta, hogy a lengyel és a magyar nép barátságának évszázados történelmi hagyományai vannak, de most a hagyományoknak új értelmet, új tartalmat kell kapniuk. Most, amikor a lengyel és a magyar nép egyaránt a felemelkedés, a boldogabb élet útjára lépett, új fejezet nyílik a két nép barátságának történetében.

A külföldi és magyar történészek ezután hosszabb ideig elheszélgettek egymással, behatóan megvitatva a közös érdekű történeti problémákat.

SZENTPÉTERY IMRE

1878–1950

Életének 72. évében távozott körünkől a történeti segédtudományok kiváló kutatója. Emlékét félszáz csztendőös kutatói és nevelői munkásságának eredményei őrzik.

Nagyhíru kritikai jegyzékében Árpád-kori történetünk legfontosabb forrásanyagát szabadította meg a hozzátapadó tévedésektől és hamisításoktól. Oklevéltani munkáival, mintaszerű közléseivel s kritikai tanulmányaival európai nevet érdemelt ki. Oklevéltani naptárát mindenütt használják, ahol latin nyelvű oklevelek kutatásával foglalkoznak; kronológiáját, oklevéltanát forgatják egyetemeink történész-hallgatói.

Tanári működése során történészek százait nevelte a források szeretetére. Kiváló szakemberek sora került ki szemináriumából. Tanítványai az ő útmutatásai nyomán emelték európai színvonalra a történelmi segédtudományokat, az oklevéltant, pecsétant, írástörténetet; ezeknek az eredményeknek alapján indulhatott meg a kutatás egy sereg új irányban, a hivataltörténet, a levéltártudomány és a rokon tudományágak területén.

Kutatói és nevelői munkásságával alapot teremtett kedvelt tudományainak további fejlesztésére s ezen keresztül egész történetírásunk gyarapítására, kutatógárdánk szakmai fegyverzetének, felkészültségének erősítése útján. Munkáját csak népi demokráciánk fejlődő, újjászülető tudománya méltányolta érdeme szerint. Ennek jele volt az általános tisztelet és megbecsülés, mely mindenfelől, s elsősorban tudományos életünk irányító szervei: a Tudományos Tanács, illetve az újjáalakult Akadémia részéről vette körül.

Ő maga, haláláig friss és eleven érdeklődéssel, az igazi szakember örömeivel látta tudományunk újjászületését. Látta a munka megbecsülésének, a tudományos kutatások tervszerű irányításának, szervezett és nagyméretű támogatásának óriási perspektíváit s máris jelentős eredményeit. Látta, s igaz szakember módján — az egyetlen méltó módon — válaszolt rá: nagy tudását, tapasztalatait, hanyatló életének maradék erejét országunk építésének, új tudományosságunk kialakításának szolgálatába állította. Nagy művének, a kritikai jegyzéknek folytatása mellett további kiadványok tervével foglalkozott. Résztvett a történettudomány ötéves tervének előkészítésében, s különösen a kiadványi résznél értékes tanácsaival, közreműködésével támogatta azt. Az egyetemen nagy és eredményes munkásságot fejtett ki: jelentős érdeme volt abban, hogy az újonnan megindított levéltáros szak első növendékei kiváló szakmai felkészültséggel kezdhették pályájukat, új, komoly ígéretet jelentő kérdéseket adott megújuló tudományunknak.

Ügyszólván haláláig dolgozott. Váratlan elhúnyta megakadályozta munkájának folytatásában s abban, hogy az eredményben, neveltjeinek munkájában, a levéltári kutatómunkának, a történelmi segédtudományoknak új alapokon, s napról-napra jobban megmutatkozó kibontakozásában gyönyörködjék. — De nem élt és nem dolgozott hiába. Tovább folyik a munka, melynek megindításában jelentős része volt. Fejlődik, gazdagodik az új tudomány: szocializmust építő demokráciánk igazi tudományossága, mely a forrásanyag teljességére fog építeni s annak teljes és igaz kritikai elbírálását adja.

Szentpétery Imre emlékét kegyelettel őrizzük, s akkor őrizzük méltón, ha folytatjuk munkáját, ha szünet nélkül igyekszünk történetírásunkat egyre magasabb szintre fejleszteni.

ELEKES LAJOS

K. V. BAZILEVICS
1892—1950

SZ. V. BAHRUSIN
1882—1950

A szovjet történettudományt 1950 folyamán jelentős veszteség érte: rövid néhány nap leforgása alatt két kiváló szovjet történész hunyt el, *K. V. Bazilevics* és *Sz. V. Bahrusin*.

Konsztantyin Vasziljevics Bazilevics 1892-ben született Kievben, először katonai pályára ment, egyike volt Oroszországban az első hadirepülőknél. Az első világháborúban katonai szolgálatot teljesített, 1918-ban pedig belépett a Vörös Hadsereg soraiba. Az intervenció korszak befejezte után végezte tanulmányait, 1922-ben hagyta el a moszkvai egyetem padsorait és ettől a perctől kezdve egész életművével az élenjáró szovjet tudományt szolgálta, annak eredményeit gazdagította. Több tudományos intézetben dolgozott, ugyanakkor *kiváló előadó* is volt. Tudományos munkájának közép-pontjában a központosított állam kialakulásának problémája állott, legjelentősebb munkái ezzel a témakörrel foglalkoznak. Nem sokkal halála előtt fejezte be „Oroszország külpolitikája a központosított állam kialakulásának korszakában” című munkáját, amely több évtizedes kutatómunkájának eredményeit összegezte.

Történeti munkásságának egyik kimagasló érdeme *elvi szilárdsága* és meg nem alkuvó tudományos meggyőződése, amelynek legragyogóbb bizonyítékát a Pokrovszkij hagyatéka elleni harc során írott cikkében adta. Ez az elvi szilárdság tette lehetővé, hogy a SzK(b)P Központi Bizottsága mellett működő pártfőiskolának legyen éveken át egyik előadója. A Nagy Honvédő Háború és az utána következő korszak idején sokat foglalkozott a hadtörténettel is.

Munkásságának legfontosabb részét a Szovjetunió népeinek történetét tárgyaló munkákban való részvétele teszi ki. Mind a középiskolás tankönyvben, mind pedig a főiskolák számára készült tankönyv első kötetében számos részfejezetet írt meg, legutóbb a főiskolai tankönyv 1947-es második kiadásában. Azonban K. V. Bazilevics, mint történész nem merült el a részletproblémákban, ugyanakkor egész összefüggésében tekintette a történeti folyamatot. Utoljára megjelent nagyobb tanulmánya: „Kísérlet a Szovjetunó története feudális korszakának periodizációjára” erről a nagy átfogó képességéről tett tanúságot. Ez a tanulmánya hatalmas vírá indított a szovjet történeti irodalomban és számos értékes új szempontot vetett fel a kutatás számára. K. V. Bazilevics alkotó munkája mellett mint professor és előadó, a pedagógiai munkából is kivette részét és számos fiatal tudóst nevelt fel a szovjet tudomány számára. Legutóbb a Szovjet Tudományos Akadémia Történeti Intézete mellett hadtörténeti aspiranturát végző hallgatóknak volt a vezetője. És e mellett nagyszámú népszerű előadásával, amelyekkel főképp a Nagy Honvédő Háború idején lelkesítette hallgató-ságát, állandó kapcsolatot tartott a tudományos körökön túl a szovjet közönséggel, amelynek szolgálatára szentelte egész életét.

1950. március 3-án halt meg, és néhány nappal később, március 8-án hunyt el a másik kiváló történész, Szergej Vlagyimirovics Bahrusin, a Szovjet Tudományos Akadémia levelező tagja. 1882-ben született Moszkvában, a moszkvai egyetem elvégzése után továbbra is az egyetem kötelékében működött, hamarosan mint magántanár. Igazi tudományos működése azonban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után indult meg. Egyrészt mint a moszkvai egyetem professzora működött haláláig, s itt számos fiatal aspiránst vezetett be a történeti kutatás gyakorlatába. De ezen kívül a Szovjet Tudományos Akadémia Történeti Intézetének tudományos főmunkatársa is volt 1937 óta. Az utolsó években a Szovjetunió 19. század előtti történetével foglalkozó osztálynak volt a vezetője.

Széleskörű érdeklődésének egyik sarkpontja, Bazilevicshez hasonlóan, a 15—17. századi központosított állam kialakulásának kérdése volt. 1909-ben megjelent első munkája is már ezzel a korral foglalkozik és később is még sok alkalommal tér vissza ehhez a témához. Utolsó, befejezetlenül maradt munkája a 15—17. századi orosz történelem egyik alapvető kérdésével, a belső piac kialakulásának problémájával foglalkozott. Másik nagy témaköre pedig Szibéria népeinek története, amihez széleskörű levéltári anyagot használt fel. Ezzel a munkásságával, amely egész működésén áthúzódik, jelentős szolgálatot tett nemcsak az orosz nép, hanem a Szovjetunió nagy családjához tartozó más népek történetét feltáró tudományos kutatásnak.

De ő sem szorítkozott szaktudományának egyik vagy másik kérdésére, speciális érdeklődési körén túlmenő korszakokkal is foglalkozott, több ízben például a kievi állam problémáival.

Részvett az A. M. Pankratova szerkesztésében megjelent középkorú történelem-könyv megírásában. A Patyomkin-féle „A diplomácia története” című munkában való részvételéért elsőfokú Sztálin-díjjal tüntették ki. Legfontosabb ilyen irányú működése azonban a Szovjetunió történetét tárgyaló főiskolai tankönyv munkájában való részvétele volt. B. D. Grekovval és V. I. Lebegyevvel együtt szerkesztette az első kötetet, amely a 18. századig tárgyalja a fejlődést és számos fejezetet maga írt meg ebben a tankönyvben.

A magyar történettudomány, amely példaképének tartja a Szovjetunió élenjáró tudományát, mély megilletődéssel vesz búcsút a két szovjet történésztől. Az ő munkásságuk is hozzájárul ahhoz a nagy kincshez, amelyet fejlődő magyar történettudományunk számára a szovjet tudás és tapasztalat jelent. A magyar történészeket ennek a két tudósnek a munkássága is segíteni fogja abban, hogy megfelelhessenek feladataiknak a szocializmus építésében, a béke védelmében.

РЕЗЮМЕ — RESUMÉE

Э. Ковач: БЕМ И ВЕНГЕРСКАЯ БОРЬБА ЗА СВОБОДУ

Весь венгерский народ отметил столетие со дня смерти героического польского генерала Йозефа Бем (10 декабря 1850 года).

Бем был одним из выдающихся полководцев венгерской борьбы за свободу в 1848/49 гг., десятимесячный трансильванский военный поход которого дал новое направление всей венгерской революции.

Из революционной Вены, где он руководил защитой города от Виндишгреца, он 1-го ноября 1848 года прибыл в Братиславу, в лагерь Кошута. 1-го декабря 1848 года Кошут назначил его полномочным главнокомандующим трансильванских войск.

9-го декабря он принял командование. В течение короткого времени он поставил на ноги запущенное, деморализованное трансильванское войско и за три месяца прогнал с территории Трансильвании австрийские войска.

Большими успехами зимних и весенних походов он завоевал дружбу Кошута и Петефи, а также доверие всего венгерского народа. Бем своими прекрасными трансильванскими победами возвратил веру в победу всему венгерскому народу, борющемуся за свободу.

Он был борцом революции, все его мероприятия были направлены на то, чтобы привлечь трансильванские народы (кроме венгров — румынов и саксонцев) к делу венгерской революции. Бем обеспечивает широкую амнистию для румынов и саксонцев, устанавливает связь с демократически настроенными румынскими руководителями — с Болиаком и Балческу, которые видят в нем залог мира трансильванских народов. В Трансильвании он осуществляет неограниченную военную диктатуру: роздает землю венграм, проживающим в юго-восточной Трансильвании (секлерам), проводит колонизацию; для облегчения бремени бедняков снижает цену на соль; организует армию повстанцев, включив в нее и румынов и саксонцев. Народы Трансильвании встречали с одобрением его мероприятия. Весенний поход показал его как великого полководца. Первоклассный стратег с горсточкой войск разбивал опытных австрийских генералов. Большую роль в его победах сыграло и его образцовое поведение.

Он преследовал цель — вынести венгерскую борьбу за свободу за пределы Венгрии, в первую очередь в Галицию и на территории, заселенные румынским населением — в Молдавию и Буковину.

Весной 1849 года он участвовал на совещании венгерского правительства и румынских революционеров-патриотов, на котором обсуждался вопрос организации румынского легиона в Трансильвании.

Очистив Банат от врагов, Бем вернулся в Трансильванию, чтобы продолжать работу, начатую по привлечению румынского населения на сторону венгерской революции.

После начала царской интервенции (17-го июня), Бем не был в состоянии справиться с войсками, наступавшими с пяти сторон, но блестящей военной тактикой достиг того, что в течение двух месяцев задерживал и не пускал на Великую Венгерскую Равнину войска Людерса.

В период летних боев Бем опять проявил свои исключительные способности, но не смог победить превосходящего его в силе неприятеля.

В июне Кошут назначил его главнокомандующим всех венгерских войск. 9-го августа, после безуспешного молдавского вторжения, Бем уже как главнокомандующий венгерской армии потерпел поражение, отступил в Трансильванию, но соглашение с румынами не состоялось и Гэргеи капитулирует.

Бем, как истинный революционный полководец, до последнего момента вдохновлял своих солдат и лишь в самый последний момент оставил страну.

Его десятимесячное участие в венгерской революции навеки занесло его имя на страницы венгерской истории.

Я. Рети: ПАКТ БЕТЛЕНА-ПАЙЕРА

В 1919 году, после захвата власти, контрреволюция — Хорти и его премьер-министр Бетлен — создали фашистский правительственный режим под маской псевдо-парламентаризма.

Для рабочего класса были созданы так называемые „христианские“ и „национальные“ профсоюзы. Однако рабочие осознали суть этих профсоюзов и не пошли в ловушку.

Тогда, контрреволюционное правительство окончательно решило поручить службу интересам господствующих классов внутри рабочего класса социал-демократам-предателям.

Венгерские социал-демократы, в период существования Венгерской Советской Республики, пробравшись на руководящие позиции, сделали все возможное для свержения пролетарской власти.

После поражения диктатуры пролетариата, они способствовали укреплению контрреволюционной власти.

В террористическом правительстве белых в конце 1919 года мы встречаем представителей социал-демократов на постах министра и государственного секретаря в том правительстве, которое казнило сотни рабочих.

21 декабря 1921 года между Бетленом и его несколькими министрами, с одной стороны, и руководителями социал-демократической партии: Карой Пайер, Иштван Фаркаш, Ференц Миакич и Шандор Проппер, с другой стороны, было подписано соглашение. Это соглашение в истории венгерского рабочего движения известно под названием пакта.

Спустя несколько лет, после того, как пакт стал общеизвестным, социал-демократы утверждали, что будто бы их насильно заставили подписать это соглашение. Вся история пакта, богатый документальный материал, доказывает ложность этих ничем не обоснованных, ложных утверждений.

Наоборот, факты и документы доказывают, что социал-демократы не только добровольно подписали соглашение, а даже в течение одного с половиной года неустанно просили правительство и кровоопийцу Хорти поручить им организацию рабочего класса, представительство буржуазии внутри рабочего класса.

В пакте говорится, что социал-демократы получат большую свободу действия, что все интернированные социал-демократы (только социал-демократы!) будут освобождены и что рабочее страхование получит обратно так называемую „автономию“.

С другой стороны, „профсоюзные организации ни при каких обстоятельствах не могут заниматься политикой“, запрещается организация государственных служащих, железнодорожников и служащих почты и, главным образом, батраков и бедных крестьян.

Социал-демократы обязались приспособиться к контрреволюционному строю, не вести агитации в пользу республики, и, используя свои связи за границей, создать там хорошую репутацию контрреволюционной Венгрии.

В течение 25 лет социал-демократы по существу выполняли этот пакт.

В духе этого пакта они приспособились к контрреволюционному режиму, стали его „благонамеренными оппозиционерами“, прикрывая все его подлости.

В духе этого же пакта венгерская социал-демократия нападала в тыл борющейся за дело венгерского рабочего класса, за свободу всего венгерского народа, героической Коммунистической Партии, предавала забастовки рабочих, организованные за большой кусок хлеба.

Пакт в течение нескольких лет сохранялся в секрете. И только с каждым днем растущая борьба оппозиционных рабочих принудила социал-демократов в 1924 году опубликовать его.

Пакт во многом помог сорвать маску, разоблачить социал-демократов.

И даже комиссия, созданная предательским социал-демократическим интернационалом, вынуждена была признать, что пакт „противоречит всем принципам международного рабочего движения и даже больше этого... противоречит всем принципам социалистической морали“.

Однако, социал-демократические руководители-предатели, с одобрения своего интернационала оставшись на своих позициях, в духе соглашения продолжали служить контрреволюционному правительству.

В предательском духе пакта действовали и после освобождения Венгрии как „правые, так и т. н. „левые“ социал-демократические лидеры, наемники английского

империализма. Благодаря бдительности нашей Партии и товарища Ракоши удалось разоблачить их и устранить из рабочего движения, осуществившего наконец свое единство. Но их идеологическое влияние скрыто все еще проявляется, часть их агентов, стремящихся тормозить строительство социализма, еще не разоблачена. Описание и разоблачение прошлого предателей является решающим оружием в борьбе за их окончательное уничтожение.

Пакт Бетлена-Пайера являлся программой классового предательства. Познаванием и ознакомлением его мы разоблачим предателей — социал-демократов, сделаем для трудящихся понятными их дальнейшие предательства, облегчим ликвидацию остатков оппортунистической идеологии. Изучение истории пакта Пейера оказывает непосредственную помощь в нашей текущей борьбе.

Л. Элекеш: АРМИЯ ХУНЯДИ

Янош Хуняди — герой придунайских народов. Его походы в середине XV столетия открыли новую богатую успехами главу в истории борьбы этих народов с турками, угрожавшими их независимости.

В предыдущую эпоху венгры и их союзники понесли тяжелое поражение, теряя все большую территорию.

Хуняди, одерживая одну победу за другой, поражая тем самым своих современников, остановил и даже отбросил врага, влил веру и боевую решимость в угнетенных.

Войны Хуняди были справедливыми войнами, поэтому они встретили воодушевленную и активную поддержку со стороны угнетенных и опасавшихся за свою независимость народов. Благодаря этому он одержал такие величайшие победы, как в „долгих“ войнах с 1441 по 1443 г., когда его сопровождали „крестовые“ ополченцы, или в 1456 году — при успешной защите Белграда, когда большая часть его армии состояла из ополченцев.

Другим источником успехов Хуняди была реформа, проведенная в организации вооруженных сил. Хотя и он не мог отказаться полностью от старых полезных элементов армии, главным образом он опирался все же на наемных солдат. Доходы своих имений (в период своего правления и значительную часть государственных доходов) он использовал на вербовку наемных солдат. Новые элементы вооруженных сил он освободил от контроля магнатов. Находясь в непрерывной борьбе с крупной знатью, он создал ядро вооруженной силы, пригодной для осуществления задач государственной централизации.

Наряду с организационными нововведениями, в армии Хуняди начали развиваться новые роды войска, так, наряду с тяжелой кавалерией, развилась легкая кавалерия, особенно необходимая в боях с турками; получает роль решающий судьбу сражений в войнах будущего новый род войска — наступающая пехота; появились предки современной полевой артиллерии.

Наряду с новыми родами войска, вырисовываются и контуры новой военной тактики. Хуняди порвал с рыцарскими методами войны предыдущей эпохи и вступил на путь современного ведения войны, основанного на взаимодействии всех родов войска. Он широко использовал опыт гуситского метода ведения войны и прекрасно приспособился к своеобразным требованиям турецкого театра военных действий. Этим он сделал свою армию способной одерживать победы и над имеющим численный перевес неприятелем.

Основные принципы его военной техники: стремление к отвлечению неприятеля от союзников, к воспрепятствованию опустошений со стороны турецкой армии. Он старался определить наступление неприятеля, заставить его врасплох, быстрым темпом вести сражения, разгромить главные силы противника и этим устрашить его слабые, менее ценные отряды. Все это свидетельствует о глубоком понимании им характера турецких войн и ставит его в ряды выдающихся полководцев.

Т. Кардош: ДВИЖЕНИЕ ГУСИТОВ И РОЛЬ МАТИАСА ХУНЯДИ В СОЗДАНИИ ВЕНГЕРСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЦЕРКВИ

В противоположность искажениям буржуазной истории, которая старалась скрыть стремления, направленные к созданию венгерской государственной церкви, которая старалась выдумать принцип т. н. „особого развития“, автор доказывает, что первые стремления к созданию венгерской национальной церкви возникли

не с эдиктом Жигмонда Люксембургского, опубликованным в 1404 году, а в середине XIII столетия, во времена Бела IV. А во второй половине этого столетия, во времена Ласло IV, вспыхнула острая — как никогда раньше — борьба между королем и торговой буржуазией самых развитых городов, с одной стороны, и церковью, с другой стороны. Кроме этого, автор и стремления самого Жигмонда относит ко времени сессии сейма в Темешваре в 1397 году. Далее автор указывает, что, в 1943 году была найдена грамота констанцского синода от 19 сентября 1417 года после того, как буржуазная историография в течение долгого времени отрицала ее существование. Этим доказывалось, что синод признал права венгерской национальной церкви и — что имеет еще большее значение — выяснилось и то, что создалась взаимосвязь между антитурецкой борьбой и признанием прав венгерской государственной церкви. К этой же грамоте, т. е. к почти на один век раньше времени, вопреки утверждениям буржуазной историографии, сводятся и „крылатые слова“: „Венгрия — бастион христианства“.

Все это имеет значение потому, что антитурецкая борьба и общественное осознание ее, как указывает И. В. Сталин, играли и в Венгрии очень большую роль в раннем развитии начал централизации и национального сознания. Далее автор анализирует централизующую и развивающую национальное сознание роль турецкой опасности, указывает на значение гуситских войн, также с точки зрения развития начал национального сознания.

Автор подробно анализирует общественную базу, направления чехского гуситского движения и их программу, затем основу, течение и особенности венгерского гуситского движения и устанавливает, что чешское и венгерское движения в общем параллельны и это движение и в Венгрии выдвинуло важные элементы национального сознания. И здесь старались разрушить учреждения международного феодализма, и здесь хотели введения обрядов на национальном языке. Гуситское движение и в Венгрии создало боевую демократическую общественность, революционные песни на национальном языке и, как основу венгерской литературы, перевод Библии на венгерский язык. Автор показывает влияние гуситского движения на национальный характер декрета 1439 года и на активизацию народных масс в антитурецкой борьбе, именно в то время, когда феодалы оставили Яноша Хуняди на произвол судьбы. Он показывает значение городской буржуазии и народного общественного мнения в требовании централизации и в избрании Матиаса Хуняди. Показывает защищающий и поддерживающий города характер централизма Матиаса Хуняди и согласование его мышления с мышлением буржуазии эпохи возрождения. Король и после его избрания старался сохранить связь с широкими народными массами.

Автор показывает, что о винения, предъявленные королю Матиасу в связи с его турецкой политикой буржуазной историографией, являются не иным, как переемом аргументов папской пропаганды, которые создались на констанцком синоде в связи с выше упомянутой взаимосвязью. Ватикан предъявлял королю такие обвинения, чтобы иметь возможность оспаривать законность его стремлений к созданию государственной церкви. В действительности же король даже и при сильно изменившихся обстоятельствах сделал все возможное для устранения турецкой опасности. Противоречие между королем и Ватиканом все более обострялось, с одной стороны, из-за равнодушия Ватикана по отношению к турецкой опасности, с другой стороны, из-за все более сознательной церковной политики короля. Для Матиаса Хуняди национальная церковь была одним из важнейших средств централизации. При назначении руководителей пограничных епископатов он имел в виду интересы обороны страны и частью с этой целью отнимал у церкви ее доходы. Однако, в материальном ограничении церкви им руководило также и стремление к абсолютной монархии. Можно сказать, что он поставил церковную организацию полностью под свой контроль. За последние десять лет своей жизни король стремился к осуществлению всеобщей церковной реформы. В этом большую помощь оказывал ему происходящий от чешских родителей гуситского рождения и из чешской гуситской среды канцелярь Янош Филипец. Религиозность короля имела не догматический, а лаический характер, и близко подходила к деизму. Это не препятствовало ему точно отправлять функции государственной церкви, но в его распоряжениях вырисовывается программа „devotio moderna“ (современная смиренность). Он присоединился к антипапским группам существовавшим тогда европейских коалиций и, вместе со своим тестем Фердинандом Арагонским, создал направленный против папы военный союз. В это время он установил более тесную связь с великим князем Иваном III.

и заявил папе о своем намерении изменить двойной апостольский крест на „тройной крест“, символ акефальной русской церкви.

Национальная церковь короля Матяса, благодаря ее принципиальной обоснованности, широкого размаха и целеустремленности является имеющим сильно положительный, передовой характер творением венгерской истории конца средневековья. Одновременно с этим ее резко лаический характер от национальных и церковных результатов гуситского движения ведет к непосредственной дореформационной эпохе.

И. Сабо: РОЛЬ ГАЙДУКОВ В 1514 ГОДУ

По соответствующим эпохе источникам, в великой венгерской крестьянской войне 1514 года принимали участие так называемые гайдуки (венгерские пехотинцы XVI—XVII. столетий).

В этот период времени гайдуки были пастухами, на что указывает в целый ряд источников того времени.

Гайдуки или пастухи крупного рогатого скота носили оружие и в следующих десятилетиях, когда Венгрия стала театром военных действий между турецкими ханами и Габсбургами, они стали вольнонаемными солдатами.

В середине XV. столетия эти крестьяне-пастухи, охраняя стада, стали выносливыми, смелыми солдатами и часто упоминались с теми, которых в северо-западной части Балкан, называли мартолоцами, гарамиями, ускоками (что означает разбойники).

Образование этого слоя венгерских пастухов-гайдуков шло одновременно с развитием скотоводства и торговли скота в Венгрии, во второй половине XV в.

Развитие скотоводства и торговли было связано, с одной стороны, с ростом спроса на внешнем западном, в том числе венецианском, чешско-моравском, а главным образом южно-немецком рынке, с другой стороны, было вызвано образованием аграрных городов с большой территорией в великой Венгерской равнине.

Вывозимый массами крупный рогатый скот разводился главным образом на больших пастбищах деревень и городов расположенных в равнине.

Развитие скотоводства, в силу необходимости влекло за собой увеличения числа пастухов.

Пастухи эти стерегли скот и если требовалось, служили погонщиками скота, вывозимого за границу.

Быстро растущее число пастухов пополнялось из рядов крестьянства. Его на этот шаг побуждало в это время много особых причин.

В конце XV столетия все больше и больше крестьян оставалось без пахотной земли или же имели лишь карликовые хозяйства-участки.

Для развивающегося в благоприятных условиях скотоводства требовалось все больше и больше пастухов. И им вполне соответствовали эти разорившиеся, безземельные крестьяне, а в первую очередь их сыновья.

Начиная с 1490 года, с выходом законов о запрещении и ограничении вывоза скота, материальное положение этого слоя населения с каждым днем становилось безвыходнее.

И вот поэтому, когда в 1514 году под руководством Дьердя Дожа вспыхнула великая антифеодальная война венгерского крестьянства, гайдуки были одними из первых, спешивших встать под его освободительное знамя.

Масса гайдуков, изгнанная из общества, не идущая на компромиссы, в крестьянской войне составила военное сплоченное ядро движения.

И. Като: ВОПРОСЫ ДВИЖЕНИЯ ВЕНГЕРСКИХ ЯКОБИНЦЕВ

Французская революция 1789 года вызвала широкие классовые движения в Венгрии. Интеллигенция в остроумных летучках разоблачала католическую реакцию и феодальное дворянство, передовая интеллигенция в философии доходила до материализма, но ошибкой ее является то, что буржуазное преобразование она ожидала от просвещенного абсолютизма Габсбургов и поэтому относилась равнодушно к вопросу национальной независимости. Борьбу против национального гнета Габсбургов начало среднее дворянство, но в то же время оно выступило против антифеодальных требований крестьянства, буржуазии и интеллигенции. Вооруженное движение среднего дворянства Леопольд II. подавил с временной поддержкой демо-

кратов и национальностей. Между уstraшенным средним дворянством, боявшимся успеха французской революции, и Габсбургами был заключен компромисс. Франц ликвидировал остатки Йозефинизма и начал войну против революционной Франции. Под влиянием этого, демократическая часть интеллигенции отвернулась от Габсбургов и стала сторонником республики. Ведя широкую пропаганду и материально поддерживая французских военнопленных, она храбро боролась против интервенции. В начале 1794 года по инициативе Игнатия Мартиновича был организован заговор с целью дeтронизации Габсбургов и создания самостоятельной и федеративной республики. Эта организация в течение нескольких недель привлекла на свою сторону лучших представителей венгерской интеллигенции, в том числе поэтов Бачаньи, Вершеги, Сентйоби-Сабо, Казинци и других. Самыми выдающимися личностями движения были: молодой Сентмарьяи, завербовавший самое большее число членов; Хайноци проводивший большую идеологическую работу и Пал Оз, казненный за то, что он даже и перед судом защищал идею республики. Инициатором движения, составившим его программу был Игнатий Мартинович один из крупнейших венгерских ученых в области естествознания и философии той эпохи. До распространения научного социализма в Венгрии, он подробнее всех изложил идеи материалистической философии. В начале он был умеренным буржуазным реформатором, и питал надежды на йозефинизм. Когда Леопольд поддерживал движения против дворянства, он поступил на тайную службу и лишь в 1793 г., после длительных колебаний, порвал связь с полицией. Реакционная историография, ненавидевшая республикантов и материалистов, в центр всего движения поставила ошибки Игнатия Мартиновича, чтобы дискредитировать его. Венгерские Якобинцы создали две организации, для объединения среднего дворянства — Общество реформаторов, а для сплочения радикальных демократов — Общество Равенства и Свободы, — каждую из них на основании отдельной программы. Якобинцы рассчитывали на то, что склонив на свою сторону среднее дворянство, они организуют национальное восстание против Габсбургов, затем выступив против дворян, призовут к „бунту“ крестьянство и создадут буржуазную республику. Они первыми пытались обединить в своей программе борьбу за национальную независимость с борьбой за буржуазное преобразование. Они осознали, что без освобождения крестьянства не может быть прогрессивного движения. Дальнейшие движения венгерской буржуазии уже никогда не доходили до этого, ни по своему радикализму, ни по смелости. Организация опиралась лишь на демократическую интеллигенцию, не могла создать более широкую классовую базу. Буржуазия была еще слишком слаба, среднее дворянство стояло уже на стороне Габсбургов, а заключить союз с крестьянством якобинцам не удалось. Они изолировались от всех классов общества и поэтому Габсбурги легко смогли подавить движение. В июле 1794 года организация была разоблачена, руководители казнены, а участники ее приговорены к многолетнему тюремному заключению.

Д. Мерей: К ИСТОРИИ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ВЕНГЕРСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

Законы 1848 года об освобождении крепостных не ликвидировали полностью и последовательно феодализм. Вместе со многими пережитками феодализма, они сохранили крупные поместья и узаконили право собственности на земельные участки, присвоенные до 1848 года.

Самой важной задачей являлось и в дальнейшем, совместно с национальной борьбой за освобождение от режима Габсбургов, затем, после 1935 года, от фашистского гнета, окончание прерванного буржуазного преобразования: разделение крупных поместий и ликвидация пережитков феодального строя. Так как феодальные пережитки и дальше существуют, в деревне классовая борьба идет в двух направлениях, классовое противоречие двойное. Основное противоречие до 1945 года коренится в прошлом: противоречие между всем крестьянством и помещиками. Второе противоречие, ставшее после 1945 года основным вопросом классовой борьбы в деревне, это противоречие между сельскохозяйственными рабочими и крестьянской беднотой, с одной стороны, и всеми эксплуататорскими классами деревни, с другой стороны.

До 1848 г. классовая борьба крестьянства шла за землю и за освобождение от феодального гнета. После борьбы за свободу 1848/49 гг. постоянные крестьянские движения обозначали стремление крестьян к освобождению. Все эти движения

были прогрессивными, так как они объединяли прерванную борьбу за освобождение крепостных с борьбой за национальную независимость.

Правительство, главным образом под давлением постоянных движений и для продвижения капиталистического развития, издало декреты о барщине 1852 г. и 2. III. 1853 г., сохранившие ликвидацию родового наследства. Эти декреты большей частью сохранили недостатки законов 1848 г., но, сделав обязательным парцелляцию, выделение пастбищ и т. д., открыли возможность новому захвату земель и продолжению первоначального накопления в капиталистических условиях.

Вследствие изложенных обстоятельств капиталистическое развитие венгерского сельского хозяйства шло прусским путем. В ходе этого развития крестьянство быстро обеднело. Причины обеднения: 1. недостаток земли и трудность ее приобретения, 2. продолжение захвата земель, 3. феодальные налоги, не урегулированные законами 1848 года, 4. колониальное положение — непосредственно из-за налогов, сборов, и косвенно из-за ограниченного развития внутреннего рынка, — препятствовало нормальному темпу капитализации в венгерском сельском хозяйстве.

Обедневшие массы, которые не могли облегчить своего положения с помощью поселения, эмиграции и наемного труда в промышленности и других областях, вынуждены были брать на себя новые феодальные обязательства в рамках обработки. В то же время крупные помещики, вследствие колониального положения нуждающиеся в капитале и не умеющие в необходимой мере капитализировать, в интересах дальнейшего производства товаров, также должны были прибегнуть к принудительной обработке. Все формы обоих типов системы обработки можно найти и в Венгрии.

В какой мере продвигалось капиталистическое развитие сельского хозяйства, в такой же мере отссынялась и система обработки первого типа, и центр тяжести переходил на форму второго типа. Это изменение произошло около середины 1870-х годов. Экономическая база революционизировала крестьянство.

Господствующий класс всеми силами старался подавить революционные движения крестьян и воспрепятствовать возможности организации и организованного выступления.

С этой целью в 1876 г. издается закон № 13, согласно которому запрещаются забастовки, обеспечивается возвращение эксплуататорам, с помощью вооруженной силы, оставших место работы сельскохозяйственных рабочих, узаконяется телесное наказание батраков. После крестьянских движений 90-х годов движение связывалось законом № 2 от 1898 года о возобновлении запрета организации, сохраняющим барщину, связанную с обработкой. Закон о батраках 1907 года, изданный после крестьянских восстаний 1905—1907 гг., хотя и отменил барщину, как ненужное уже в капиталистическом сельском хозяйстве устройство, все таки сохраняет телесное наказание батраков моложе 18 лет и прикрепляет их к месту работы.

Крестьяне усиливающейся борьбой отвечали на все новые угнетающие распоряжения, постановления, но ликвидация крупных поместий и феодальных пережитков не могла быть осуществлена до тех пор, пока Красная Армия Советского Союза не освободила страну.

Э. Х. Балаж: ДВИЖЕНИЕ КРЕПОСТНЫХ ВАРАДСКОГО ЕПИСКОПАТА В СЕРЕДИНЕ XVIII СТОЛЕТИЯ

В 1749 году в трех больших территориально тесно связанных друг с другом имениях варадского епископата началась организация крепостного крестьянства, которая в 1751 году вылилась в открытое восстание.

Богатый подбор документов и дополнительные к ним объяснения истории этих двух лет рассказывают об усилении эксплуатации, о росте сопротивления крепостных и о ходе их борьбы с эксплуататорами.

В неограниченном росте эксплуатации играли роль злоупотребления управляющих поместьями, повышение барщины и оброка.

Однако, решающим является то, что епископат, с целью разработки природных богатств местности, открывал заводы, и все связанные с этим расходы налагал также на крепостных.

Строительство, содержание, снабжение сырьем прокатных и стекольных заводов ложилось целиком на крепостных.

Крепостное крестьянство протестовало особенно против бесконечных перевозок материалов.

Нанесенный крестьянам ущерб еще больше увеличилось то, что епископат произвольно прекратил оплату их труда, получаемую ими при передаче заподон в эксплуатацию.

Крепостные обращались к габсбургскому двору с жалобами, надеясь найти там защиту против церковного помещика. Но Габсбурги вмешивались в эти дела лишь постольку, поскольку они были заинтересованы в платежеспособности своих налогоплательщиков.

Областные управления, как исполнительный орган помещиков, задерживали расследование жалоб и защищали интересы епископа.

Крепостные, не получая ответа на свои прошения и не видя облегчения своей судьбы, отказывались выполнять свои обязательства, не снабжали предприятия сырьем, подожгли стекольный завод и изгнали из деревень барских прислужников.

Об организованности вспыхнувшего восстания свидетельствует то, что руководители обложили деревни определенными суммами, с целью обеспечения материального фонда для продолжения сопротивления.

В движении, в полном согласии, принимали участие как румынские, так и венгерские крестьяне и, по признакам, руководителями его были самые бедные из них.

Как только восстание стало принимать серьезные формы, власти предприняли все меры к его подавлению.

Не успевшие бежать руководители и организаторы восстания были арестованы, приговорены к 200 ударам плетью, конфискации всего имущества и изгнанию из поместий.

Хотя властям удалось подавить восстание, оно все же не осталось без успеха. Епископат не смел продолжать свою безмерную эксплуатацию, и для оставления заводов в полном ходу был вынужден материально заинтересовать крепостных в работе предприятий.

Двадцать лет спустя после восстания, крепостные считали все предприятия источником своих доходов.

Таким образом, крестьянство с помощью даже и подавленной борьбы могло спасти себя от полного обнищания.

П. Ш. Шандор: ДАННЫЕ ОБ ЭКСПРОПРИАЦИИ КРЕСТЬЯНСТВА И О КРЕСТЬЯНСКИХ ДВИЖЕНИЯХ В ЭПОХУ АБСОЛЮТИЗМА (1849—1867).

Буржуазное преобразование Венгрии — после 1849 года — проходило при тяжелых колониальных и феодальных условиях. Капиталистическое развитие сельского хозяйства шло по т. н. „прусскому“ пути, сплетаясь с новой формой колониального режима. Это означает, что наше крестьянство должно было пройти „горький“ путь, этапами которого были: насильственный захват земли помещиками и кулаками, ростовщичество отработочной системы, политика усиленного обложения налогами, проводимая австрийским правительством. Нельзя оставить без внимания и тот факт, что вследствие мероприятий австрийского правительства, препятствовавших развитию венгерской промышленности, колониальное угнетение особенно сильно увеличило лагерь резервной армии сельского хозяйства.

Таков был экономический фон направленных против феодализма движений нашего крестьянства, сплетавшихся с национальной борьбой. За время с 1849 по 1867 год центральным вопросом развития в Венгрии был аграрный вопрос вместе с вопросом независимости, причем, национальный вопрос, неоспоримо, имел первенство. (Реваи: Марксизм, народничество, венгерская нация. Будапешт, 1948 г., 241 стр.) А массовую силу национального сопротивления в продолжение всей этой эпохи составляли крестьянские движения. Крестьяне боролись не только за демократическое решение вопроса о земле, за разделение крупных поместий, а они сопротивлялись также и политике и военной силе австрийского самодержавия. В то же время поведение большинства дворянства можно четко охарактеризовать определением товарища Сталина об одной из групп грузинского дворянства. То-есть, преобладающее большинство венгерского дворянства — начиная уже с первых лет репрессии — „протянула руку“ австрийскому самодержавию, чтобы получить от него „измен

теплые местечки, дешевый кредит, сельско-хозяйственные орудия", но, главным образом, для того, „чтобы правительство обеспечило его от сельских „бунтовщиков“". (И. В. Сталин, Сочинения. Том I. стр. 33.) Таким образом, иностранное самодержавие подавило крестьянские движения с помощью предательской политики дворянства, и освобождение страны от продолжавшегося в течение четырех столетий иностранного угнетения, а также и разделение крупных поместий могли быть осуществлены лишь в 1945 году с помощью Советского Союза.

В. Шандор—Т. Колошша: ИЗ ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАЙМОВ ВЕНГРИИ (ВО ВРЕМЕНА КРИЗИСА 1873 Г.)

В Советском Союзе и в странах народной демократии социалистические государства являются средством обеспечения и укрепления мирного строительства, социалистического развития, национальной независимости и самостоятельности. Государственные займы американских империалистов служат военному разрушению, порабощению народов. Капиталистические государственные займы служили подобным целям уже и в эпоху империализма. Это доказывают и вскрытые теперь материалы о займах, взятых Венгрией в период капиталистического кризиса 1873 года. Международная конзорция Ротшильдов в связи с одним займом, предоставленным угрожаемому государственным банкротством венгерскому правительству, заставило его передать Австрийскому Государственному железнодорожному Обществу строительству железнодорожной линии Темешвар-Оршова, и этим и первую железнодорожную связь Венгрии с Румынией и вообще с Балканами. Это вымогательство было проявлением колонизаторской политики австрийского и немецкого капитализма на Балканах: немецкие и австрийские крупные капиталисты, имевшие своих представителей в конзорции Ротшильдов, держали в своих руках румынские железные дороги и, в целях расширения своего промышленного рынка на Балканах, хотели осуществить связь с Западной Европой через венгерские линии Австрийского Государственного железнодорожного Общества. Передача первой железнодорожной связи с Румынией противоречила интересам венгерского помещичьего класса, который, будучи заинтересован в Восточной железной дороге, хотел обеспечить для нее эту связь у Брашшо, и который от связи с Румынией ожидал повышения доходности своей железной дороги. Восточная железная дорога не была рентабельной, как и вообще все венгерские железные дороги, построенные после соглашения (1867 г.). Причиной этого была политика австрийского монопольного Государственного железнодорожного Общества, которое отклонило участие венгерского помещичьего класса, и, в первую очередь, политика самого венгерского помещичьего класса и венгерского правительства.

Бурное развитие сети венгерских железных дорог было центральным вопросом капиталистического развития 1867—1873 годов, которому содействовало единство интересов венгерского помещичьего класса и австрийской буржуазии, создавшееся с соглашением 1867 года. Вследствие полукOLONИАЛЬНОГО положения Венгрии, венгерские железные дороги строились австрийскими капиталистами. Венгерский помещичий класс добивался для финансирующих и строящих венгерские железные дороги австрийских банков разрешений правительства, которые обеспечивали высокие проценты, заботясь притом и о своих интересах и о своей прибыли. Правительство без разбора давало разрешения на постройку таких железных дорог, которые не приносили никаких доходов. Вследствие совместных обманов и злоупотреблений венгерских помещиков и австрийских капиталистов, железные дороги отягощали государственный бюджет непрерывно возрастающими расходами. Дефицит государственного бюджета с каждым годом повышался, и для покрытия его правительство вынуждено было брать государственные займы. После вспыхивания кризиса 1873 года бурный рост задолженности довел венгерское государство до банкротства. Конзорция Ротшильдов использовала это положение для того, чтобы, предоставляя венгерскому правительству мелкие займы, держать его на краю банкротства и еще более захватить его в свои руки. Тяжелое финансовое положение и разоблачение злоупотреблений на Восточной железной дороге заставили правительство подать в отставку. Новое правительство хотело взять новый заем и тогда натолкнулось на вымогательство со стороны конзорции Ротшильдов. Прием условий конзорции и в дальнейшем препятствовало улучшению положения государственного бюджета. Передача австрийскому Государственному железнодорожному Обществу железнодорожной линии Темешвар-Оршова сорвала все

надежды на повышение доходности железных дорог. Поэтому правительство старалось обеспечить для Восточной железной дороги, по крайней мере, одновременную постройку линии к Брашшо, чего ему удалось добиться путем давления на румынское правительство. Конзорция Ротшильдов с помощью предоставленных во время кризиса займов связала руки венгерского правительства и монополизировала венгерские государственные займы. Венгерский министр финансов принимал даже и самые позорные условия. Венгерский помещичий класс и правительство примирились с вымогательством, продали Венгрию австрийским банкирам, чтобы с помощью этого сохранить единство интересов с австрийской буржуазией, обеспечивающее господство их класса.

15. Балаж: ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КЛЕРИКАЛЬНОЙ РЕАКЦИИ ВО ВРЕМЯ БЕЛОГО ТЕРРОРА

Уже в направленной против славной Венгерской Советской Республики контрреволюционной пропаганде и организации, в направленных на свержение пролетарской диктатуры вооруженных пучах и кулаческих бунтах значительную роль играла венгерская клерикальная реакция, оказавшаяся одним из самых активных, самых деятельных штурмовых отрядов контрреволюции.

Используя обеспеченную Советской Республикой свободу религии, клерикальная реакция организовывала контрреволюцию под прикрытием самоуправления религиозных общин и различных религиозных объединений. В акциях саботажа, в вооруженных пучах принимали участие также и руководимые клерикальной реакцией светские организации, как, например, христианско-социалистические организации, и находившееся под руководством иезуитов фашистское „Объединение пробуждающихся венгров“. Одним из руководителей контрреволюционного движения в Сегеде, где под защитой французских империалистов было сформировано контрреволюционное правительство, был наставитель францисканского монашеского ордена патер Иштван Задрavec, ставший позже войсковым епископом. Задрavec беспощадным террором, направленным против сегедских рабочих, начал поход против венгерского рабочего класса.

После поражения Советской Республики венгерская клерикальная реакция шла во главе организованного белым террором кровопролития. Известные своей дурной славой террористические отряды белых, с ведома и одобрения высшего духовенства, при непосредственном участии священников контрреволюционных отрядов, с зверской жестокостью убили более пяти тысяч рабочих, красноармейцев, бедняков. Высшее духовенство, получившее обратно в свое владение сотни тысяч хольдов земли, мстительно набросилось на крестьянство, жестоко эксплуатировало его, создавало в своих поместьях положение, напоминающее средневековые крепостнические условия. Насильственное взыскание феодальных церковных налогов, задним числом за несколько лет, вызвало сильное ожесточение крестьянских масс,

Венгерский господствующий класс и его главная опора — клерикальная реакция — хорошо знали, что существование Советского Союза является огромным источником сил и опорой венгерского рабочего класса в той борьбе, которую он вел под руководством коммунистов за свою свободу. Поэтому папа уже во время самого жестокого неистовования белого террора заверил Венгрию Хорти в своей полной симпатии и вскоре послал в Венгрию своего посла, чтобы оказать непосредственную помощь в борьбе против Советского Союза и коммунизма. В 1920 году Ватикан и империалистические руководящие круги всеми силами старались вовлечь хортистскую Венгрию в интервенционную войну реакционной Польши против Советского Союза. Этот план был сорван блестящими победами, одержанными советской Красной Армией, позорным поражением польских интервентов.

Венгерский господствующий класс и его главная опора — клерикальная реакция — и его вспомогательный отряд — правые социал-демократы предатели — в течение 25 лет держали венгерский народ в условиях ужасной нищеты и страданий, самым жестоким террором подавляли рабочее движение, преследовали коммунистов.

Славная Советская Армия принесла венгерскому народу освобождение, сбив и с его рук оковы фашистско-клерикальной реакции.

ANDRÉ KOVÁCS : Joseph Bem et la révolution hongroise

Le 10 décembre 1950, le peuple hongrois a commémoré le centenaire de la mort de l'héroïque général polonais, Joseph Bem. Bem fut l'un des chefs militaires les plus remarquables de la guerre d'indépendance hongroise de 1848/49, qui, par sa campagne de Transylvanie durant dix mois, imprima une toute nouvelle orientation à la révolution hongroise. Venant de Vienne révolutionnaire où il avait commandé la défense de la ville contre Windischgrätz, il arriva le 1-er novembre 1848 au camp de Kossuth, à Bratislava. Le 1-er décembre, Kossuth le nomma commandant en chef de l'armée de Transylvanie, muni de pleins pouvoirs. C'est le 9 décembre que Bem prit le commandement. Il réorganisa l'armée transylvaine démoralisée et en voie de décomposition, et, dans trois mois, il chassa de Transylvanie toutes les troupes autrichiennes. Ses campagnes de printemps et d'été lui valurent l'amitié de Kossuth et du grand poète, Petöfi, et la confiance du peuple hongrois tout entier. Ses grands succès remportés en Transylvanie rendirent au peuple hongrois luttant pour son indépendance la foi dans la victoire. Combattant révolutionnaire, Bem s'efforça par toutes ses mesures appliquées en Transylvanie de gagner tous les peuples de ce pays (non seulement les Hongrois, mais les Roumains et les Saxons aussi) à la cause de la révolution. Il assura une large amnistie aux Roumains et aux Saxons et prit contact avec les chefs démocrates de l'émigration roumaine, avec Bolliac et Bălcescu qui le considérèrent comme un garant de la paix entre les peuples de la Transylvanie. En Transylvanie, il établit une dictature militaire absolue: il distribua des terres parmi les Székely (Hongrois de Transylvanie), entreprit une vaste oeuvre de colonisation et ordonna la diminution du prix du sel pour alléger le fardeau des pauvres. Il organisa l'armée insurrectionnelle en recrutant ses soldats non seulement parmi les Hongrois, mais aussi dans les rangs des Roumains et des Saxons. Ses mesures furent saluées avec joie par les nationalités. Au cours de la campagne de printemps, il fit preuve de ses qualités exceptionnelles de chef militaire. Stratège de premier ordre, il réussit à battre les généraux autrichiens expérimentés, les uns après les autres. Son héroïsme personnel joua également un rôle important dans les combats. Il se fixa comme but d'étendre le mouvement révolutionnaire au-delà des frontières, avant tout à la Galicie et aux territoires habités par les Roumains de la Moldavie et de la Bukovine. Au printemps 1849, il prit part aux conversations engagées entre le gouvernement hongrois et les patriotes roumains en vue de l'organisation d'une légion roumaine en Transylvanie. Après avoir chassé l'ennemi du Banat, il entra en Transylvanie pour continuer son activité en vue de gagner les Roumains. Après le déclenchement de l'intervention tsariste (le 17 juin 1849), Bem ne put pas repousser les troupes tsaristes venant de cinq directions, il réussit néanmoins d'arrêter pendant deux mois l'avance du Ve corps d'armée commandé par Lüders et l'empêcha de pénétrer dans la Grande Plaine Hongroise. Au cours de la campagne d'été, Bem fit preuve de nouveau de ses qualités exceptionnelles, mais il ne put pas remporter une victoire décisive contre l'ennemi numériquement supérieur. En juin 1849, Kossuth le désigna comme commandant en chef de l'armée hongroise tout entière. Après l'échec de son irruption en Moldavie, Bem perdit, le 9 août, en sa qualité de commandant en chef de l'armée hongroise, une bataille contre l'ennemi. Il se retira alors en Transylvanie. Cependant, malgré tous ses efforts, l'accord entre les Roumains et les Hongrois ne pouvait pas être conclu et, entretemps, Görgey capitula. Soldat révolutionnaire, Bem ne cessa d'exhorter les combattants à continuer la lutte et il ne quitta le pays qu'au dernier moment. Par son rôle joué dans la révolution hongroise, Bem a gravé son nom pour l'éternité dans l'histoire du peuple hongrois.

LADISLAS RÉTI: Le pacte Bethlen—Peyer

Après la prise du pouvoir par la contre-révolution (1919), Horthy et son président du conseil, Bethlen instaurèrent un régime de caractère fasciste, déguisé en faux parlementarisme. Après l'échec des syndicats „chrétiens“ et „nationaux“, le régime contre-révolutionnaire fit appel aux traîtres social-démocrates et leur confia le service des intérêts des classes dirigeantes à l'intérieur même de la classe ouvrière.

La social-démocratie hongroise, qui sous la République des Soviets Hongroise réussit à accaparer certains postes dirigeants, fit tout son possible pour renverser la dictature du prolétariat. Après la chute de celle-ci, elle collabora au maintien et au renforcement du régime contre-révolutionnaire. Ainaï à la fin de l'année 1919, elle

se fit représenter par un ministre et un sous-secrétaire d'Etat dans le gouvernement de la Terreur blanche qui ordonna le massacre de centaines d'ouvriers.

Ce fut le 21 décembre 1921 que Bethlen et quelques-uns de ses collègues du gouvernement signèrent avec certains dirigeants social-démocrates (Peyer, Etienne Farkas, François Miakits et Alexandre Popper) un accord connu dans les annales du mouvement ouvrier hongrois sous le nom de „pacte“. Lorsque, quelques années plus tard, ce pacte fut rendu public, les dirigeants social-démocrates alléguèrent qu'ils devaient signer sous la menace de la force et du chantage. Toute la préhistoire du pacte, de même que les nombreux documents qui s'y rapportent prouvent que cette assertion est dénuée de tout fondement, qu'elle est mensongère. Tout au contraire, les faits et les documents attestent que les dirigeants social-démocrates hongrois signèrent ce pacte non seulement de plein gré, mais encore, avant sa signature, ils avaient supplié le gouvernement contre-révolutionnaire et le bourreau numéro 1, Horthy, de leur confier la tâche de la représentation des intérêts de la bourgeoisie à l'intérieur de la classe ouvrière.

Dans ce pacte, on s'est mis d'accord d'assurer une plus grande liberté de mouvement à la social-démocratie, de libérer les social-démocrates internés (exclusivement les social-démocrates!) et de rendre sa soi-disante „autonomie“ à la caisse d'assurance ouvrière.

D'autre part, on s'est convenu que les „syndicats ne pourront s'occuper de la politique en aucune manière“ et qu'il est interdit d'entreprendre aucun travail d'organisation parmi les fonctionnaires, les cheminots, les postiers et surtout parmi les ouvriers agricoles et les paysans pauvres. De leur côté, les social-démocrates se déclarèrent prêts à s'adapter au régime contre-révolutionnaire, à renoncer à la propagande républicaine et à se servir de leurs relations afin de propager à l'étranger la bonne réputation de la Hongrie contre-révolutionnaire.

La social-démocratie hongroise est restée fidèle pendant 25 ans à ce pacte. C'est dans l'esprit de ce pacte qu'elle s'est adaptée au régime contre-révolutionnaire, se contentant de jouer le rôle d'une „opposition bienveillante“, et a cherché à camoufler les bassesses de ce régime. C'est dans le même esprit qu'elle a dirigé ses noires attaques contre la lutte héroïque que le Parti Communiste a menée pour la liberté de la classe ouvrière et du peuple hongrois. C'est le même esprit qui l'a déterminée de trahir les mouvements de grève des ouvriers en lutte pour leur pain.

On a essayé de tenir secret ce pacte pendant plusieurs années. Finalement ce fut la lutte de plus en plus intense des ouvriers de l'opposition qui obligea les dirigeants social-démocrates de révéler, à la fin de 1924, l'existence de cet accord. Ce pacte contribua dans une large mesure à montrer le vrai visage de la social-démocratie. Même la commission d'enquête spéciale désignée par les traitres social-démocrates de la IIe Internationale fut contrainte de constater que ce „pacte est en contradiction avec tous les principes fondamentaux du mouvement ouvrier international et... même avec les principes de la morale socialiste“. Bien que l'immoralisme des dirigeants social-démocrates hongrois ait été dénoncé par leur propre Internationale, ils continuaient à rester en place avec l'approbation de cette même Internationale et ne cessaient de servir, dans l'esprit du pacte, le régime contre-révolutionnaire.

Après la libération, les dirigeants social-démocrates de „droite“ et de „gauche“, agents de l'impérialisme britannique, ont déployé une activité traîtresse dans l'esprit de ce même pacte. Grâce à la vigilance de notre Parti et de Mathias Rákosi, nous avons réussi à les démasquer et à les écarter du mouvement ouvrier révolutionnaire hongrois qui a retrouvé finalement son unité. Toutefois leur influence idéologique persiste encore, une partie de leurs agents bien cachés, prêts à saboter l'édification du socialisme, n'est pas encore démasquée. Une des armes les plus importantes dans la lutte pour leur liquidation totale est de présenter et de dénoncer le passé des traîtres.

Le pacte Bethlen—Peyer fut le programme de la trahison de classe. Si nous le connaissons et si nous le faisons connaître, nous arrivons à voir la trahison de la social-démocratie dans toute sa nudité, à faire comprendre aux travailleurs les trahisons ultérieures des dirigeants social-démocrates, et nous aidons à liquider les survivances de l'idéologie opportuniste. L'étude du pacte Bethlen—Peyer nous accorde un appui direct dans nos luttes actuelles.

LOUIS ELEKES: L'armée de Hunyadi

Jean Hunyadi est le héros commun à tous les peuples danubiens. Ses campagnes ouvrirent, au milieu du XVe siècle, une nouvelle période glorieuse dans l'histoire des luttes menées par les peuples danubiens pour leur indépendance menacée par la grande puissance turque. Au cours de l'époque précédente, les Hongrois et leurs alliés avaient subi de défaites graves et des pertes territoriales de plus en plus grandes. Hunyadi remporta de nombreuses victoires qui lui valurent l'admiration de ses contemporains, arrêtaient, de plus repoussèrent l'avance de l'ennemi et renforcèrent la foi et l'esprit de combat des peuples opprimés.

Les guerres de Hunyadi étaient des guerres justes, c'est ce qui lui assura l'appui enthousiaste et actif des peuples opprimés ou menacés dans leur indépendance. C'est à cet appui qu'il devait ses plus grandes victoires: celles remportées au cours de la campagne dite „longue“ de 1443/44, quand il fut aidé par les „croisés“, et celle obtenue lors de la défense de Belgrade en 1456 où la majorité de son armée fut composée de paysans.

Une autre source des succès de Hunyadi fut la réforme introduite dans l'organisation de l'armée. Bien qu'il ne pût entièrement renoncer aux éléments féodaux de l'armée, toutefois il cherchait à s'appuyer avant tout sur les mercenaires. Il consacra les revenus de ses propriétés et pendant sa régence une grande partie des revenus de l'Etat) au recrutement des soldats mercenaires. Ces nouveaux éléments de l'armée furent soustraits au contrôle des grands féodaux. En lutte incessante contre les grands féodaux, désireux de garder leur pouvoir, Hunyadi créa le noyau d'une armée dépendant uniquement du pouvoir central et capable de réaliser les tâches qu'avaient imposées la centralisation de l'Etat.

Parallèlement avec ces réformes d'organisation, Hunyadi introduisit de nouvelles armes: ainsi à côté de la cavalerie lourde commença à se développer la cavalerie légère, arme importante dans les combats contre les Turcs, l'infanterie, cette arme décisive des guerres modernes, et l'ancêtre de l'artillerie de campagne fit également son apparition. Le développement de ces nouvelles armes entraîna avec lui la mise au point d'une nouvelle tactique. Rompant avec l'art de guerre désuet de la chevalerie, Hunyadi s'engagait dans la voie de la tactique moderne basée sur la collaboration des différentes armes. Il tira des enseignements lointains de la tactique employée par les Hussites et réussit à s'adapter aux conditions des guerres turques. C'est ce qui rendit capable son armée de résister même à l'ennemi numériquement supérieur. Les principes de son art militaire: sa tendance à dégager ses alliés, à empêcher les destructions des Turcs, à prévenir leurs attaques, à exécuter des mouvements rapides au cours de la bataille, à surprendre l'ennemi et à anéantir ses forces principales afin d'inspirer la terreur à ses troupes secondaires, — tous ces principes témoignent d'une profonde compréhension des conditions des guerres turques et assurent à Hunyadi une place distinguée dans la galerie des plus grands chefs militaires du monde.

TIBOR KARDOS: Les mouvements hussites et le rôle de Mathias Hunyadi dans la formation de l'Eglise nationale en Hongrie

Réfutant les falsifications de l'historiographie bourgeoise qui a essayé de passer sous silence ou de présenter d'une façon fragmentaire, sans aucun lien entre elles, les différentes tentatives faites en vue de la fondation d'une Eglise nationale hongroise, et qui a, en même temps, inventé le principe de la soi-disante „évolution spéciale“, l'auteur de la présente étude démontre que les tentatives de fonder une Eglise nationale remontent non pas à l'édit de Sigismond de Luxembourg de 1404, mais au milieu du XIIIe siècle, à l'époque de Béla IV. Dans la deuxième moitié de ce siècle, sous Ladislas IV, une lutte d'une véhémence sans précédent éclata entre le roi et la bourgeoisie commerciale des villes les mieux développées, d'une part, et entre l'Eglise, de l'autre part. D'ailleurs, l'auteur précise que même les tentatives de Sigismond remontent à la période de la diète de Temesvár de 1397. Ensuite, l'auteur fait connaître un document du concile de Costance dont l'existence avait été niée pendant longtemps par l'historiographie bourgeoise de Hongrie, mais qui fut retrouvé en 1943. Dans ce document, le concile reconnut les droits spéciaux de l'Eglise nationale de Hongrie et établit un rapport étroit entre le problème de la reconnaissance de ces droits et entre celui des guerres turques. C'est à ce document que remonte d'ailleurs la célèbre locution que l'historiographie bourgeoise datait de trente années plus tard: „La Hongrie est le

rempart de la chrétienté". Tout cela est important, parce que — comme l'a démontré I. V. Staline — les guerres turques et la conception qu'on en avait ont joué un rôle important, en Hongrie aussi, du point de vue de la centralisation et de la formation précoce de la conscience nationale.

L'auteur fait connaître la base sociale, les différentes tendances de l'hussitisme tchèque aussi bien que leurs programmes, examine la base sociale du mouvement hussite hongrois, le déroulement de ses combats et ses caractéristiques. Il constate qu'on peut découvrir une sorte de parallélisme entre les mouvements tchèque et hongrois et souligne qu'en Hongrie aussi l'hussitisme a développé certains éléments importants de la conscience nationale, qu'il a essayé de détruire les institutions du féodalisme international, qu'il a lutté pour l'introduction des rites en langue nationale, qu'il a créé une communauté militante démocratique et qu'il a donné naissance à des chants révolutionnaires en langue nationale et à la première traduction de la Bible, point de départ de la formation d'une littérature hongroise. L'auteur démontre que ce mouvement a exercé une influence considérable sur le caractère national du décret de 1437 et qu'il a mobilisé les masses contre les Turcs à un moment où Jean Hunyadi fut abandonné par les grands féodaux. Il met en relief l'importance de la bourgeoisie des villes et de l'opinion populaire au point de vue du développement de la centralisation et de l'élection de Mathias Hunyadi. L'auteur souligne que la centralisation réalisée par Mathias Hunyadi a impliqué comme tâche primordiale la défense et la protection des villes et il insiste sur les caractères communs de la conception du roi et de la bourgeoisie de la renaissance. Le roi s'efforça de maintenir le contact avec les grandes masses populaires même après son élection.

L'auteur prouve que les accusations portées par l'historiographie bourgeoise contre la politique du roi Mathias à l'égard des Turcs renouvellent tout simplement les arguments et propagande papale qui les a inventés pour contester le bien fondé des tendances de Mathias en vue de la formation d'une Eglise nationale. En vérité, le roi a tout fait, dans des conditions bien changées, pour prévenir le danger turque. Le conflit entre le roi et le Saint-Siège s'est aggravé de plus en plus, d'une part, à cause de l'indifférence du pape en face du danger turque et, de l'autre, à cause de la politique ecclésiastique de plus en plus consciente de Mathias. Le roi a considéré l'Eglise nationale comme un des instruments les plus importants de la centralisation. Quand il s'agissait de la nomination des évêques des régions limitrophes, le roi prit en considération avant tout les intérêts de la défense nationale, et ce sont en partie les mêmes intérêts qui l'ont guidé, quand il ordonna la sécularisation des revenus de l'Eglise. Ses tendances visant l'établissement d'une monarchie absolue l'ont également déterminé à limiter le pouvoir économique de l'Eglise. Dans les dernières années de sa vie, il s'efforça de réaliser une réforme générale de l'Eglise et, dans cette tentative, il fut aidé par son chancelier, Jean Filipec, issu d'une famille et d'un entourage d'hussites tchèques. D'ailleurs la religion du roi n'avait rien à voir avec les dogmes, elle avait un caractère laïque et se rapprochait du déisme. Tout cela ne l'a pas empêché d'exercer ses fonctions dans l'Eglise nationale, mais ses mesures s'encadraient plutôt dans le programme de la „devotio moderna". Mathias se rallia finalement à la coalition antipapale et il conclut avec Ferdinand d'Aragon, son beau-père, une alliance militaire contre le pape. A cette époque, il entra en contact étroit avec le grand-duc Ivan III et fit déclarer au pape qu'il était prêt à remplacer la croix apostolique à deux traverses par la croix à trois traverses, symbole de l'Eglise acéphale russe.

L'Eglise nationale du roi Mathias est, par ses principes de base, par ses larges perspectives et par son caractère conscient, une création très positive et progressive de l'histoire hongroise de la fin du moyen âge, mais elle constitue en même temps, par son caractère nettement laïque, une sorte de point de transition entre les réalisations ecclésiastiques et nationales de l'hussitisme et entre la période suivante de la préforme.

ETIENNE SZABÓ: Le rôle des haïdouks en 1514.

D'après les sources de l'époque, les haïdouks (haydones) prirent également part à la grande guerre des paysans hongrois. En ce temps-là, ils gardèrent les troupeaux, et les sources de 1514 les désignent expressément par le nom de bouviers (bubulci). Ces haïdouks ou bouviers armés, et ils devinrent, au cours des décades suivantes, quand la Hongrie jouait constamment le rôle de champ de bataille entre la puissance turque et la puissance des Habsbourg, d'éléments militaires stables, des mercenaires.

Vers le milieu du XVIe siècle, les haïdoukus, tout en gardant leurs troupeaux, s'imposent comme de braves et tenaces soldats et sont mentionnés en compagnie de ceux qu'en appelle inraudeurs et brigands, Morlaques et Uskoques dans les parties nord-ouest des Balkans. La formation de cette couche de pâtres-haïdouks a suivi de près le développement puissant de l'élevage et de l'exportation des bovins hongrois dans la deuxième moitié du XVe siècle. Ce développement s'explique d'un côté par l'augmentation de la demande des marchés de consommation occidentale-vénitien, tchèque-morave et surtout de celui de l'Allemagne du Sud, de l'autre côté, par la formation des villes agraires de grande étendue dans la Plaine hongroise. Les bovins exportés en grandes masses furent élevés avant tout sur les immenses pâturages des villes agraires et dans les villages de la Plaine. Le développement de l'évage du bétail amena nécessairement l'augmentation de la couche des pâtres. Ces pâtres gardaient les troupeaux et menaient les animaux à l'étranger. La couche des pâtres, dont le nombre augmentait très rapidement, recrutait ses nouveaux membres parmi les paysans des villages. A cette époque, ces paysans avaient des raisons spéciales pour chercher refuge dans la vie des pâtres. Vers la fin du XVe siècle, le nombre des serfs, dépouillés de leurs terres où restés dans la possession d'une petite parcelle, s'est accru considérablement. Ce sont donc les paysans pauvres et expropriés des villages et surtout leurs fils qui ont fourni les nouveaux éléments à la couche des pâtres. Cependant la situation matérielle de cette couche pauvre des pâtres devenait de plus en plus incertaine à la suite des interdictions et des restrictions qui frappaient l'exportation des bovins surtout après 1490. Ainsi, quand en 1514 éclata, sous la conduite de Dózsa, la grande guerre antiféodale de la paysannerie hongroise, les haïdouks furent les premiers à rejoindre les troupes de Dózsa. La masse des haïdouks, qui fut pour ainsi dire rejetée par la société, représenta l'élément révolutionnaire le plus intransigeant de la guerre paysanne et constitua le noyau militaire du mouvement.

ETIENNE KATÓ: Les problèmes du mouvement jacobin hongrois

La Révolution française de 1789 provoqua de vastes mouvements de classes en Hongrie. Les intellectuels hongrois démasquèrent dans leurs pamphlets spirituels la politique de la réaction cléricale et de la noblesse féodale; leurs meilleurs représentants adoptèrent le matérialisme, mais ils commirent l'erreur d'attendre de l'absolutisme éclairé des Habsbourg la transformation bourgeoise du pays et de se montrer indifférents à l'égard du problème de l'indépendance nationale. C'est la noblesse moyenne qui mena la lutte contre l'oppression nationale des Habsbourg, mais elle s'opposa aux revendications antiféodales de la paysannerie, de la bourgeoisie et des intellectuels. C'est grâce à l'appui temporaire des démocrates et des nationalités que Léopold II. réussit à étouffer le mouvement de la noblesse moyenne qui était prête à s'armer. Un compromis fut conclu entre la noblesse moyenne intimidée et effrayée par les progrès de la Révolution française et entre les Habsbourg. L'empereur François liquida les derniers restes du josphinisme et déclencha la guerre contre la France révolutionnaire. Alors les intellectuels hongrois se détournèrent des Habsbourg et luttèrent contre la guerre d'intervention par tous les moyens de la propagande et par l'aide matérielle accordée aux prisonniers français. Au début de 1794, ils organisèrent sous la conduite d'Ignace Martinovics une conspiration contre les Habsbourg qui se fixa comme but la création d'une république fédérative indépendante. L'élite des intellectuels hongrois, les poètes Bacsányi, Verseggy, Szentjób-Szabó, l'écrivain Kazinczy etc. furent vite gagnés à cette cause. Les représentants les plus remarquables du mouvement furent: le jeune Szentmarjay qui recruta le plus grand nombre d'adhérents, Hajnóczy qui déploya une vaste activité idéologique et Paul Óz qui fut exécuté, car même devant le tribunal il défendit les idées républicaines. — L'initiateur du mouvement, l'élaborateur de son programme fut Ignace Martinovics, le plus grand savant et philosophe hongrois de cette époque. Avant le rayonnement des idées du socialisme scientifique, ce fut Martinovics qui donna l'exposé le plus vaste du matérialisme philosophique en Hongrie. Au début, réformiste bourgeois modéré, il mit tout son espoir dans le josphinisme. Lors que Léopold se montra prêt à appuyer les mouvements déclenchés contre la noblesse hongroise, il entra au service de la police secrète et ce n'est qu'en 1793 — après beaucoup d'hésitations — qu'il rompit ses relations avec elle. Inspirés de la haine envers tout ce qui est républicain ou matérialiste, les historiens réactionnaires ont avant tout mis en relief les erreurs commises par Martinovics pour pouvoir discréditer

le mouvement des jacobins hongrois. — Les jacobins hongrois créèrent deux organisations: la Société des Réformateurs qui aurait eu pour tâche de grouper autour d'elle la noblesse moyenne, et la Société de l'Égalité et de la Liberté qui aurait dû être l'organisation des démocrates radicaux. Chacune de ces organisations avait son programme spécial. Les jacobins hongrois se proposèrent de gagner la noblesse moyenne pour une insurrection nationale contre les Habsbourg, puis de se tourner contre elle en appelant les paysans à la „révolte“ et de créer avec leur aide la république bourgeoise. Ainsi ils furent les premiers à vouloir lier la lutte pour l'indépendance nationale au combat mené pour la transformation bourgeoise du pays. De plus, ils reconnurent que sans l'appui de la paysannerie aucun mouvement progressiste ne peut réussir. Les mouvements de la bourgeoisie hongroise de l'époque suivante n'ont jamais atteint ce degré de radicalisme et ils n'ont jamais eu une attitude si courageuse. Cependant le mouvement jacobin ne s'appuya que sur les intellectuels démocrates et ne put se créer une base sociale plus large. La bourgeoisie hongroise était encore trop faible, la noblesse moyenne s'est ralliée aux Habsbourg et l'alliance avec la paysannerie ne pouvait pas être conclue. Isolé de toutes les classes sociales, leur mouvement fut facilement écrasé par les Habsbourg. En juin 1794, la conspiration fut découverte, ses chefs furent exécutés et ses participants condamnés à de longues peines de prison.

JULES MÉREI: Données relatives à l'histoire du développement capitaliste de l'agriculture hongroise. (Survivances féodales dans l'organisation du travail agricole)

Les lois de 1848 relatives à la libération des serfs ne liquidèrent pas entièrement le système féodal. Elles maintinrent la grande propriété avec de nombreuses survivances féodales et sanctionnèrent les vols de terres commis avant 1848.

La tâche principale est restée la même: mener la lutte pour l'achèvement de la transformation bourgeoise du pays, c'est-à-dire pour le partage des grandes propriétés et pour la liquidation des survivances féodales. Cette lutte était étroitement liée à celle que le peuple hongrois devait mener pour la libération nationale contre l'oppression des Habsbourg, et, plus tard, après 1935, contre l'oppression fasciste. A cause des survivances féodales, la lutte des classes à la campagne revêtit un double caractère. Jusqu'en 1945, le conflit fondamental était celui qui a opposé la paysannerie tout entière à la classe des propriétaires terriens. Après 1945, c'est le conflit entre les ouvriers agricoles et la paysannerie pauvre, d'une part, et entre tous les exploités du village, de l'autre part, qui devient la question fondamentale de la lutte des classes à la campagne.

Après 1848, la lutte de la classe paysanne avait pour but le partage des terres et la liquidation des survivances féodales. Les mouvements, on peut dire, ininterrompus de la paysannerie, qui ont suivi la guerre d'indépendance, sont autant de témoignages de la volonté de libération des paysans. Ces mouvements ont un caractère nettement progressif, car ils ont lié la lutte pour la libération totale des serfs au combat pour l'indépendance nationale. C'est avant tout sous la pression de ces mouvements continus et, aussi dans l'intérêt du développement capitaliste, que le gouvernement fut contraint de publier la lettre patente de 1852, réaffirmant l'abolition de l'ancien statut juridique des biens partimoniaux, et la lettre patente du 2 mars 1853 sur les charges féodales. Cette dernière n'a pas comblé les lacunes des lois de 1848, mais en ordonnant le réalotissement obligatoire des terres et la délimitation des pâturages, etc., elle a rendu possible de nouveaux vols de terre, c'est-à-dire la continuation de l'accumulation primitive des capitaux dans des conditions capitalistes.

Dans ces conditions, le développement capitaliste de l'agriculture hongroise devait suivre „le chemin prussien“. Cela a eu comme résultat la ruine rapide de la paysannerie hongroise. Les causes de cette ruine étaient les suivantes: 1. manque de terres et difficulté de s'en procurer; 2. continuation des vols de terres; 3. certaines charges féodales dont la question ne fut pas réglée en 1848; 4. position coloniale du pays qui, directement par les impôts et taxes, indirectement par le rétrécissement du marché intérieur, a empêché le développement à rythme normal de l'agriculture hongroise dans la voie du capitalisme.

Les masses ruinées, ne pouvant pas changer leur situation par la colonisation, par l'émigration ou par le travail salarié, industriel et autre, étaient contraintes de supporter de nouvelles charges féodales dans le cadre du système des paiements en travail. Les grands propriétaires, manquant de capitaux à cause de la position coloniale de la

Hongrie et n'ayant pas les moyens à contribuer dans la mesure du nécessaire au développement capitaliste, étaient amenés, eux aussi, à introduire le système des paiements en travail afin de pouvoir continuer la production des marchandises. En Hongrie, on retrouve également tous les deux types du système des paiements en travail.

Dans la mesure où l'agriculture s'engageait de plus en plus dans la voie du capitalisme, le système des paiements en travail reculait et le premier type de ce système a cédé sa place au second. Ce changement s'est produit vers les années 1875.

Cette base économique a développé l'esprit révolutionnaire de la paysannerie.

La classe dirigeante hongroise a essayé d'étouffer par tous les moyens possibles les mouvements des paysans et elle s'est efforcée d'interdire toutes sortes d'organisations paysannes. Le paragraphe 13 de la loi de 1876 devait servir ce but. Plus tard, à la suite des mouvements des années 1890, fut voté le paragraphe 2 de la loi de 1898, qui interdit de nouveau toute organisation paysanne afin de prouver étouffer en germe tous les mouvements de la paysannerie. Cette loi maintint la corvée dans le cadre du système des paiements en travail. La loi de 1908 relative aux domestiques agricoles, qui fut promulguée sous la pression des mouvements paysans de 1905-6, ordonna l'abolition de la corvée, considérée déjà à cette époque comme une institution superflue dans l'agriculture capitaliste, mais elle permit l'application des punitions corporelles jusqu'à l'âge de 18 ans, attacha le domestique à son lieu de travail, puisqu'il ne pouvait le quitter — même le dimanche — qu'avec l'autorisation du patron.

A toute nouvelle mesure et tentative d'oppression, les paysans ont répondu par une lutte encore plus active et plus intense, mais ils n'ont pas réussi à supprimer la grande propriété et les survivances féodales avant que l'Armée Soviétique n'ait libéré le pays.

N. KALININE: L'accord de Munich et la trahison des travaillistes anglais

Depuis l'occupation de la Rhénanie par les fascistes allemands jusqu'à l'accord de Munich, le gouvernement conservateur anglais a pratiqué une „politique d'apaisement“ à l'égard des fascistes. Kalinine examine le rôle joué par le parti travailliste anglais pendant cette période (1936—1938). Analysant les discours, les livres, les articles des dirigeants travaillistes et leur organe central, le Daily Herald, Kalinine constate que „l'opposition“ travailliste a mené une politique entièrement identique avec celle du parti gouvernemental, qu'elle l'a appuyée de toutes ses forces, qu'elle était prête même à venir — par des manœuvres spéciales — au secours de la politique de Chamberlain et de Daladier, politique qui s'est fixée comme but la satisfaction des exigences fascistes au détriment des peuples de l'Europe Orientale, — à condition qu'Hitler se tourne contre l'Union Soviétique.

Prêchant qu'Hitler ne voulait pas la guerre les dirigeants travaillistes ont trompé la classe ouvrière anglaise et ont contribué à endormir sa vigilance. Sur le plan international, se servant de leur rôle de dirigeants de la IIe Internationale et de la Fédération Syndicale d'Amsterdam, ils ont empêché toutes les tentatives qui avaient pour but la réalisation de l'unité de la classe ouvrière.

Le gouvernement Chamberlain n'a cessé de tenir au courant les dirigeants travaillistes de sa politique, et ces derniers lui ont toujours accordé leur appui. Sous la pression des masses du parti, qui réclamaient la résistance à l'agression hitlérienne et une collaboration étroite avec l'Union Soviétique — pays qui a mené toujours une ferme politique de paix — les dirigeants travaillistes ont fait des déclarations dans lesquelles ils ont formellement condamné l'agression, mais, en réalité, tout cela ne servait que de camouflage leur politique de trahison.

Kalinine s'occupe d'une façon détaillée des visites de Lansbury faites auprès de Hitler, Mussolini et Roosevelt et prouve que la convocation d'une conférence internationale sous la présidence des Etats-Unis aurait servi les intérêts des fascistes. Or, les dirigeants travaillistes ont appuyé sans réserve l'action de Lansbury.

Les amples citations tirées des discours de Citrine, d'Attlee et d'autres dirigeants travaillistes, dénoncent dans toute sa bassesse la politique de trahison qu'ils ont pratiquée contre les intérêts de la classe ouvrière et de la paix. S'incliner devant le fascisme, cela n'était pas une attitude qui aurait pu servir la cause de la paix. Pendant cette période, seule l'Union Soviétique a pratiqué une juste politique de paix, car tenant compte du principe de la sécurité collective, elle a proposé la création d'un front solide contre

l'agression. Cependant les gouvernements bourgeois avaient peur de collaborer avec l'Union Soviétique, ils étaient plutôt prêts à se servir des fascistes pour réaliser leurs plans d'agression contre l'URSS. Les dirigeants travaillistes anglais ont appuyé cette politique de toutes leurs forces, et ainsi ils ont trahi, une fois de plus, les intérêts de la classe ouvrière internationale et la cause de la paix. Ils portent donc une très lourde responsabilité pour le déclenchement de la seconde guerre mondiale.

EVE H. BALÁZS: Un mouvement de serfs de l'évêché de Várad du XVIIIe siècle.

En 1749, les serfs appartenant à trois grandes propriétés contigües de l'évêché de Várad (Oradea) commencèrent à s'organiser contre leur seigneur féodal et, en 1751, ils déclenchèrent une révolte ouverte. Les longues citations tirées des documents se rapportant à l'histoire de ces deux années et les commentaires qui les suivent nous montrent clairement la façon dont l'exploitation féodale a entamé le produit nécessaire des serfs, ils nous montrent également le renforcement de l'esprit de combat des paysans et les diverses phases de leur lutte. Les abus commis par les intendants des domaines et l'augmentation des redevances en argent et en produits ont certainement contribué à l'aggravation illimitée de l'exploitation. Toutefois l'aggravation de l'exploitation s'explique essentiellement par la fondation de certaines usines créées par l'évêché en vue d'exploiter les richesses naturelles de cette région fertile: les charges spéciales imposées par la création de ces usines devaient être supportées par les serfs. Ainsi les paysans étaient contraints de se charger de la construction des usines — de la forge, de la fonderie de fer et de la verrerie — de même que de leur entretien, et de leur ravitaillement en matières premières. Les serfs protestèrent surtout contre le transport continu des matières premières. A tout cela s'ajouta une autre injustice: l'évêché refusa arbitrairement de payer les salaires qui au début, quand les usines commencèrent à fonctionner, avaient été encore versés. Les serfs ont présenté d'abord des requêtes — ils sont adressés à la Cour de Vienne pour demander sa protection contre le seigneur ecclésiastique. Mais la Cour ne voulait intervenir que dans la mesure où les serfs, sujets à l'impôt d'Etat, étaient menacés de la ruine totale. Le comitat, organe de violence des propriétaires terriens, laissa traîner l'examen de l'affaire et défendit les intérêts de l'évêque. Les serfs se rendant compte de l'insuccès de leurs démarches, refusèrent de payer les redevances féodales, de fournir des matières premières à la forge, à la fonderie et à la verrerie, ils mirent le feu à la verrerie et chassèrent des villages les hommes de confiance de l'évêché. Ce qui prouve que le mouvement fut bien organisé c'est le fait qu'aussitôt après son déclenchement chaque village devait fournir une certaine somme afin d'assurer au point de vue matériel la continuation de la résistance. Paysans roumains et hongrois collaborèrent en pleine unité d'esprit et les chefs du mouvement se recrutèrent — d'après tous les indices — parmi les paysans les plus pauvres. Dès que la situation s'aggrava, les autorités intervinrent, craignant l'extension du feu de la révolte. Les chefs des serfs, qui ne pouvaient pas s'enfuir, furent arrêtés et condamnés à 200 coups de bâton, à la confiscation de tous leurs biens et à l'expulsion des domaines de l'évêché. Malgré sa défaite, le mouvement ne fut pas inutile. L'évêché n'a pas osé employer les mêmes méthodes d'exploitation qu'auparavant, il devait même rendre les paysans intéressés, dans une certaine mesure, à l'existence des usines, car autrement elles auraient dû fermer leurs portes. Vingt ans après ce mouvement, les paysans ont déjà considéré la forge, la fonderie de fer et la verrerie, dont ils vendaient les produits, comme les sources principales de leurs revenus. Ainsi la paysannerie, seule force nationale à cette époque, réussit, même à l'aide d'un mouvement échoué, à s'échapper à la ruine totale.

PAUL S. SÁNDOR: Données relatives à l'expropriation des paysans et à leurs mouvements à l'époque de l'absolutisme (1849—1867)

La transformation bourgeoise de la Hongrie après 1849 fut entravée par la situation coloniale du pays et par les survivances féodales. Le développement capitaliste de l'agriculture, *étroitement lié à la nouvelle forme du système colonial*, prit le chemin „prussien“. Cela veut dire que la paysannerie hongroise devait suivre un chemin „pénible“, dont les différentes étapes étaient: le vol des terres par les seigneurs terriens et par les koulaks, l'usure que signifiait le paiement en travail, et le système d'impôts

de plus en plus lourd appliqué par le gouvernement autrichien. En outre, il ne faut pas perdre de vue que l'oppression coloniale a augmenté d'une façon considérable l'armée agricole de réserve à cause des mesures prises par le gouvernement autrichien en vue d'empêcher le développement de l'industrie hongroise.

C'était l'arrière-plan économique des mouvements antiféodaux de la paysannerie, mouvements fortement liés à la lutte pour l'indépendance nationale. En Hongrie, au cours de la période s'étendant de 1849 à 1867, le problème central de l'évolution fut la question agraire *en même temps que la question de l'indépendance nationale*, cette dernière ayant „une priorité incontestable” sur la première. (Révai: Marxizmus, népiesség, magyarság [Marxisme, populisme, peuple hongrois] Bp., 1948. p. 241.) Pendant toute cette période c'étaient les mouvements paysans qui constituaient la force principale de la résistance nationale. Les paysans luttèrent non seulement pour une solution démocratique de la question agraire, pour le partage des grandes propriétés, mais ils s'opposèrent également à la politique et à la force armée de l'absolutisme autrichien. Par contre, l'attitude de la majorité de la noblesse hongroise de cette époque peut être caractérisée par une constation du *camarade Staline* relative à une partie de la noblesse grise. La grande majorité de la noblesse hongroise „a tendu la main” — dès le début des représailles — à l'absolutisme autrichien afin de „recevoir en récompense de postes bien rémunérés, des crédits à bon marché et de l'équipement agricole”, et surtout afin que „le gouvernement la protège contre les révoltés des villages” (Staline, Oeuvres, t. I. p. 34, éd. hong.). Ainsi les mouvements de la paysannerie furent étouffés par l'absolutisme autrichien avec l'aide de la politique antinationale de la noblesse. La libération du pays de sous l'oppression étrangère, qui a duré 400 ans, et le partage des grandes propriétés ne furent réalisés qu'en 1945, grâce l'appui de l'Union Soviétique.

V. SÁNDOR—T. KOLOSSA: De l'histoire des emprunts d'État de la Hongrie (à l'époque de la crise de 1873)

Les emprunts socialistes, en Union Soviétique et dans les pays de démocratie populaire, sont les instruments de l'édification pacifique, du développement socialiste, du maintien et du renforcement de l'indépendance nationale. Les emprunts des impérialistes américains, au contraire, alimentent leur politique de destruction guerrière et d'oppression des peuples. A l'époque impérialiste, les emprunts d'État de la Hongrie capitaliste ont servi de buts semblables, comme nous le prouvent les documents relatifs aux emprunts d'État effectués pendant la crise capitaliste de 1873. Pendant cette crise, le consortium international Rotschild réussit à pratiquer à l'égard du gouvernement hongrois, qui se trouvait au bord de la faillite d'État, une politique de chantage. En échange des emprunts qu'il lui accorda, le consortium contraignit notamment le gouvernement hongrois à céder à la Société Autrichienne des Chemins de Fer la construction de la ligne ferroviaire Timișoara—Orsova, ligne qui devait réaliser la première correspondance ferroviaire entre la Hongrie, d'une part, la Roumanie et les pays balkaniques en général, de l'autre part. Cette manœuvre ne fut qu'un symptôme de la politique colonisatrice du grand capital allemand et autrichien dans les Balkans: les gros capitalistes allemands et autrichiens, membres du consortium Rotschild contrôlèrent déjà les chemins de fer roumains et, pour élargir leur débouché industriel dans les Balkans, ils voulurent relier les chemins de fer roumains au réseau ferroviaire de l'Europe Occidentale. C'est pour cela qu'ils avaient besoin des lignes hongroises de la Société Autrichienne des Chemins de fer qui a appartenu à leur sphère d'intérêts. Cependant la cession de la première correspondance ferroviaire entre la Hongrie et la Roumanie à la Société Autrichienne, lésait les intérêts de la classe des propriétaires terriens hongrois qui, intéressée au Chemin de Fer Oriental, espérait réaliser cette jonction à Brassó (Orășul Stalin) pour assurer ainsi la rentabilité de cette voie ferrée. En effet, le Chemin de Fer Oriental — de même que les autres lignes ferroviaires construites en Hongrie après la conclusion du compromis avec l'Autriche (1867) — n'apportait aucun bénéfice. La Société Autrichienne des Chemins de Fer, hostile à l'influence de la classe des propriétaires terriens hongrois, pouvait, elle aussi provoquer dans une certaine mesure, grâce à sa position monopolisatrice, cet état des choses, mais le principal responsable en était incontestablement la classe dirigeante hongroise et son gouvernement. Pendant la période s'étendant de 1867 à 1873, au centre de l'essor capitaliste, auquel a contribué l'alliance de la classe des propriétaires terriens hongrois

et de la bourgeoisie autrichienne, se trouvait la construction rapide des chemins de fer. La classe dirigeante hongroise intervint auprès du gouvernement afin d'obtenir un taux d'intérêt élevé pour ses associés, les banques autrichiennes, qui étaient prêtes à financer et à faire exécuter les travaux de construction des chemins de fer hongrois. Tout cela ne veut pas dire, évidemment, que la classe dirigeante hongroise ait oublié ses propres intérêts et le profit spécial qu'il en pouvait tirer. Le gouvernement hongrois autorisa la construction de toutes les lignes ferroviaires, sans aucun choix, ce qui fit que beaucoup d'entre elles ne s'avéraient pas rentables. D'autre part, à cause des fraudes et des escroqueries commises par les propriétaires terriens hongrois et par les capitalistes autrichiens, les chemins de fer imposèrent de nouvelles charges au Trésor. Le déficit de l'Etat a augmenté d'année en année et le gouvernement fut contraint à demander des emprunts. La crise de 1873 poussa l'Etat déjà endetté au bord de la faillite. Le consortium Rotschi'd se servit de cette situation et, tout en accordant des emprunts très maigres, il maintint le gouvernement au bord de la faillite afin de lui imposer sa volonté. Cette situation financière difficile, aggravée encore par la découverte des fraudes commises au Chemin de Fer Oriental, provoqua la chute de gouvernement. Le nouveau gouvernement voulut demander un nouvel emprunt, mais pour l'obtenir il devait faire face au chantage du consortium Rotschild. L'acceptation des conditions du consortium Rotschild ne permit pas l'amélioration de la situation financière. La cession de la ligne ferroviaire de Timișoara—Orsova à la Société Autrichienne des Chemins de Fer rendit impossible la diminution des dettes d'intérêts des lignes ferroviaires non-rentables. C'est pourquoi le gouvernement hongrois fit tous les efforts possibles afin d'assurer la construction simultanée d'une ligne ferroviaire reliant le Chemins de Fer Oriental aux chemins de fer roumains — ce qu'il obtint après avoir exercé une forte pression sur le gouvernement roumain. Pendant la crise, le consortium Rotschild a réussi — à l'aide de ses emprunts — de soumettre à sa volonté le gouvernement hongrois et de monopoliser les emprunts d'Etat. Le ministre des finances hongrois accepta les conditions les plus honteuses. La classe des propriétaires terriens et son gouvernement ont souscrit au chantage, ont vendu le pays aux banquiers autrichiens pour maintenir leur alliance d'intérêts avec la bourgeoisie autrichienne, base de leur domination de classe.

BÉLA BALÁZS: L'activité de la réaction cléricale sous la Terreur blanche

Déjà sous la glorieuse République des Soviets Hongroise, la réaction cléricale, une des troupes de choc les plus actives et les plus agiles de la contre-révolution, a joué un rôle important dans la propagande et dans les organisations contre-révolutionnaires, aussi bien que dans la préparation des tentatives de coup d'Etat et dans le déclenchement des révoltes de koulaks ayant pour but le renversement de la dictature du prolétariat.

Se servant du droit de la liberté religieuse assurée par la République des Soviets Hongroise, la réaction cléricale organisa le mouvement contre-révolutionnaire sous le couvert des autonomies paroissiales et des associations religieuses. Mais les organisations laïques dirigées par la réaction cléricale — ainsi p. ex. les organisations chrétiennes-socialistes et l'Association des Hongrois Réveillés conduite par les jésuites — prirent, elles aussi, part aux actions de sabotage, et aux tentatives de coup d'Etat contre la République des Soviets Hongroise. A Szeged, où fut formé le gouvernement contre-révolutionnaire sous la protection des impérialistes français, c'est le père Etienne Zadaravetz, supérieur des Franciscains, puis évêque de l'armée, qui fut l'un des dirigeants de la contre-révolution et qui déclencha la guerre de vengeance contre la classe ouvrière hongroise terrorisant de la façon la plus impitoyable les ouvriers de Szeged.

Après la chute de la République des Soviets Hongroise, la réaction cléricale a joué un rôle dirigeant dans les lâches massacres de la Terreur blanche. Les fameux détachements contre-révolutionnaires massacrèrent d'une façon bestiale, avec la „haute“ approbation des prélats et avec la participation directe des prêtres, membres de ces détachements, plus de 5000 ouvriers, soldats rouges et paysans pauvres. Poussés d'un désir de vengeance féroce, les prélats, rétablis dans la possession de leurs terres de plusieurs centaines de mille d'arpents, commencèrent à exploiter la paysannerie et voulurent créer sur leurs propriétés des conditions qui rappellent l'époque du servage. La perception forcée des impôts ecclésiastiques féodaux, exigés pour les années passées, mit au comble le désespoir des masses paysannes.

La classe dirigeante hongroise et son appui principal, la réaction cléricale se rendirent bien compte du fait que l'existence de l'Union Soviétique constitue une source d'énergie et un appui solide dans la lutte que la classe ouvrière hongroise a menée sous la conduite des communistes pour la liberté. La Terreur blanche battait encore son plein, quand le pape assura déjà la Hongrie de Horthy de sa plus grande sympathie et envoya un nonce papal à Budapest pour appuyer directement la lutte contre l'Union Soviétique et le contre communisme. En 1920, le Vatican et les milieux dirigeants impérialistes se proposèrent d'entraîner la Hongrie de Horthy, à côté de la Pologne réactionnaire, dans la guerre d'intervention contre l'Union Soviétique. La réalisation de ce projet fut empêchée par les victoires glorieuses de l'Armée Rouge Soviétique et par les défaites lamentables subies par les interventionnistes polonais.

La classe dirigeante hongroise, et son appui principal, la réaction cléricale, de même que la social-démocratie de droite, traître à la classe ouvrière, ont plongé le peuple hongrois, pendant 25 ans, dans la misère la plus profonde, dans les souffrances les plus affreuses, ils ont étouffé avec les moyens terroristes les plus cruels les mouvements des ouvriers et ont persécuté les communistes.

C'est la glorieuse Armée Soviétique qui brisa les chaînes du fascisme-cléricalisme et apporta au peuple hongrois la liberté.

1953 OK

MOST JELENT MEG

EMBER GYŐZŐ:

Az 1848/49-i minisztérium levéltára

(Magyar Országos Levéltár kiadványai:
I. Levéltári leltárak. Akadémiai Kiadó)

ÁRA MŰBŐRKÖTÉSBEN: 40— Ft

Kapható: a Könyvesbolt Kiskereskedelmi Vállalat és a
Szikra Könyvesboltjaiban

Könyvterjesztő Vállalat

Megjelent a Magyar Történeti Bibliográfia I. és III. kötete

A magyar történettudomány művelői már régóta érzik a tudományos kutatás alapját képező magyar történeti bibliográfia hiányát. A burzsoá történetírás közel négy évtizeddel ezelőtt tervbe vette egy nagyszabású bibliográfiai munka elkészítését, de megvalósítani a polgári történetírás anarchikus viszonyai közt és a kellő anyagi támogatás hiányában egyáltalán nem volt képes. Csak a népi demokrácia teremtetette meg egy ilyen nagyarányú mű elkészítésének feltételeit. A Történettudományi Intézet felismerte, hogy a marxista-leninista történetírás támogatásában milyen nagy jelentősége van egy teljes részletességű, nem csupán a feldolgozókat, hanem a lehetőség szerint a teljes nyomtatott forrásanyagot felölelő nagy bibliográfiai mű tervszerű megalkotásának, ezért felkarolta a régebben elhanyagolt és szinte feledésbe ment ügyet.

1951 januárban megjelent az 1825—1867 közti korszak négy kötetre tervezett történeti bibliográfiájának I. és III. kötete. Az I. kötet (Általános rész) tartalmazza a marxista-leninista klasszikusok magyar vonatkozású bibliográfiáját, az összefoglaló történeti munkákat a helytörténeti, statisztikai és demográfiai anyagot. A III. kötet magában foglalja a korszak politikai történetére, azonkívül a jog, az oktatás, a tudomány, a művészet, a sajtó és az egyházak történetére vonatkozó anyagot. A két kötet terjedelme mintegy 32 negyedréti ívoldal és kb. 30 000 címszót foglal magában. A hátralévő II. kötet (Gazdaság) és a IV. kötet (Nemzetiségek) 1951 folyamán hagyja el a sajtót, kb. hasonló terjedelemben. A négy kötet használhatóságát egy részletes név- és tárgymutató kötet fogja emelni.

Ez a bibliográfiai mű első hazánkban, mely szakrendszerében következetesen igyekszik alkalmazni a marxizmus-leninizmus tanításait. Az anyag széleskörű feltárása és módszeres csoportosítása által bizonyos mértékben tudományos eredményeket is mutat fel.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

régebbi kiadványai, a Századok évfolyamai
és egyes példányai mélyen leszállított áron

kaphatók

127
121
AgE

Árusítás kizárólag:

Szikra Könyvkiadó Múzeum-körúti fiókjában

Budapest V, Múzeum-krt. 39

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉRDÉSEI

sorozat egyes kötetei haladó honvédő hagyományainkkal, a nemzetközi és magyar munkásmozgalommal és történelmünk egyéb fontos kérdéseivel ismertetik meg dolgozó népünket.

A sorozatban eddig megjelent:

	Ara
1. Grekov B. D.: Sztálin és a történettudomány	1.— Ft
2. Andics Erzsébet: A magyar munkásmozgalom az 1914—18-as világ-háború alatt	2.— „
3. Lederer Emma: Az egyház szerepe az Árpád-kori Magyarországon	1.50 „
4. Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tökefelhalmozás gyarmati korlátai Magyarországon 1848 előtt	1.50 „
5. Girsfeld A.: Az Egyesült Államok szerepe a szibériai és távolkeleti szovjetellenes intervenció megszervezésében	1.— „
6. Zsigmond László: A második világháború előzményei	2.— „
7. Réti László: A Bethlen—Peyer paktum	2.— „

Előkészületben:

8. Kovács Endre: Bem József és a magyar szabadságharc
9. Elekes Lajos: Hunyadi hadserege
10. Kató István: A magyar jakobinus mozgalom kérdései

Kaphatók a Könyvesbolt Kiskereskedelmi Vállalat boltjaiban és a Szikra-boltokban

Kiadóhivatal: Köznevelési Kiadó Vállalat.
Budapest V, Szalay-u. 10—14. Telefon: 128—580.
Magyar Nemzeti Bank egy számlaszám: 936 540.
Előfizetés, reklámáció és árusítás: V, Falk Miksa-u. 28. Telefon: 123-145.

Felelős kiadó: a Köznevelési Kiadó Vállalat igazgatója.

53 866. — Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Erdős László)